

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**19. YÜZYIL OSMANLISINDA TİCARET HUKUKUNDAKİ
DÖNÜŞÜMÜN İKTİSADİ İLİŞKİLERE YANSIMALARI:
KURUMSAL BİR ANALİZ**

(DOKTORA TEZİ)

HALİME ALKAN

BURSA – 2022

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**19. YÜZYIL OSMANLISINDA TİCARET HUKUKUNDAKİ
DÖNÜŞÜMÜN İKTİSADİ İLİŞKİLERE YANSIMALARI:
KURUMSAL BİR ANALİZ**

(DOKTORA TEZİ)

HALİME ALKAN

**Danışman:
Prof. Dr. Emin ERTÜRK**

BURSA – 2022

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum "19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Dönüşümün İktisadi İlişkilere Yansımaları: Kurumsal Bir Analiz" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Halime ALKAN

Öğrenci No: 711411006

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: Doktora

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

Yazar adı soyadı	Halime ALKAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	İktisat
Bilim dalı	İktisat
Tezin niteliği	<i>Doktora</i>
Mezuniyet tarihi	10/02/2022
Tez danışmanı	Prof. Dr. Emin ERTÜRK

19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Dönüşümün İktisadi İlişkilere Yansımaları: Kurumsal Bir Analiz

19. yüzyıl Osmanlı tarihinde özellikle Tanzimat'ın ilanından itibaren her alanda köklü değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Tanzimat ismi “nizam” kökünden gelmektedir. Yabancı literatürde ise Tanzimat, legislation olarak da tabir edilmektedir. Bu dönem bu isimlere uygun bir şekilde kanunlaştırma faaliyetlerinin başladığı bir dönem olmuştur. Kanunlaştırmalar ilk olarak Ticaret Hukuku alanında başlamıştır. Osmanlı'nın ilk Ticaret Kanunu 1850 yılında Fransız Ticaret Kanunu'ndan çeviri yoluyla yürürlüğe girmiştir. Yaklaşık 20 yıl sonra Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku alanlarında bu defa İslam hukukunun kodifikasyonu yoluyla Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ilan edilmiştir. Bu dönemde ayrıca kanunlaştırmalar yanında adli teşkilatta da değişiklikler yapılmış ve Osmanlı'nın mevcut yargı kurumlarının yanına ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri teşkil edilmiştir. Böylece yeni kanunların uygulanacağı yargı kurumları oluşturulmuştur. Bu süreçte bir taraftan birbirlerine zıt kökenlere sahip olan bu kanunlar beraber yürürlükte oldukları dönemde birbirlerinin boşluklarını doldurmuştur. Diğer taraftan faaliyet alanları birbirinden farklı olarak kurgulanan ve bu konuda gerekli düzenlemeler yapılan bu mahkemeler zaman zaman birbirlerini ikame etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hukuk tarihi açısından bu dönem bir yandan “hukukta ikilik” görünümündeyken, aynı zamanda mahkemeleri kullanacak ve kanunlardan yararlanacak kesimler için “hukuki çoğulculuk” ortamı izlenimi vermiştir. Çalışmada bu dönemde çeşitli ihtilaflar nedeniyle söz konusu mahkemelere başvuran taraflar arasında görülen davalardan iktisadi ve ticari olanlar seçilerek ilişki türleri ve tarafları gibi çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Ayrıca dava süreçleri ve sonucu, iktisadi gelişmeyi pek çok boyutu ile ele alan ve özellikle ticaret kanunlarındaki gelişim düzeyine bağlı olarak açıklayan kurumsal iktisadın kavramsal araçlarıyla analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Ticaret Hukuku, Ticaret Kanunnâmesi, Mecelle, Ceride-i Mehâkim*

Name & surname	Halime ALKAN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Economics
Subfield	Economics
Degree awarded	<i>PhD</i>
Date of degree awarded	10/02/2022
Supervisor	Prof. Dr. Emin ERTÜRK

Transformation in Commercial Law in the 19th Century Ottoman And Its Reflections On Economic Relations: An Institutional Analysis

The 19th century is a period in Ottoman history, in which radical changes and transformations were experienced in every field, especially since the proclamation of the Tanzimat. The name Tanzimat comes from the root of "regulation". In foreign literature, the Tanzimat is also referred to as "legislation". This period was a period in which legalization activities began in accordance with these names. Codifications first started in the field of Commercial Law. The first Commercial Code of the Ottoman Empire entered into force in 1850 by translation from the French Commercial Code. About 20 years later, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye was declared through the codification of Islamic law in the fields of Civil Law and Law of Obligations. In this period, besides enactments, some changes were made in the judicial organization. In this context, commercial courts and nizamiye courts were established next to the existing judicial institutions of the Ottoman Empire. Thus, judicial institutions were established to enforce the law. In this process, on the one hand, these laws, which have opposite origins, filled each other's gaps when they were in force together. On the other hand, these courts, whose fields of activity were designed differently from each other and necessary arrangements were made in this regard, substituted each other from time to time. Therefore, in terms of Ottoman legal history, while this period had the appearance of "duality in law", it also gave the impression of "legal pluralism" for those who would use the courts and benefit from the laws. In this study, economic and commercial cases were selected from among the parties that applied to the said courts due to various disputes in this period, and were evaluated from various aspects such as relationship types and parties. In addition, the litigation processes and outcome were analyzed with the conceptual tools of institutional economics which deals with economic development with its many dimensions and explains it especially depending on the level of development in commercial laws.

Keywords: *Ottoman Commercial Law, Commercial Code, Mecelle, Ceride-i Mehâkim*

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
DOKTORA TEZ İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
TEZ ONAY SAYFASI	iii
ÖZET	vi
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv

GİRİŞ	1
TEZİN KONUSU	3
TEZİN AMACI	7
TEZİN KAPSAMI	15
TEZİN YÖNTEMİ	17
TEZİN KAYNAKLARI	24
TEZİN SINIRLILIKLARI	29
TEZİN PLANI	30
1. BÖLÜM: “HUKUK VE İKTİSAT”IN ALTYAPISI KURUMSAL İKTİSAT	33
1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KURUMSAL İKTİSAT	35
1.1.1. <i>Orijinal Kurumsal İktisat</i>	36
1.1.2. <i>Yeni Kurumsal İktisat</i>	38
1.1.2.1. Kurumsal Çevre	40
1.1.2.2. Kurumsal Düzenlemeler	40
1.1.2.3. Kurumsal Aktörler	41
1.1.2.4. Kurumsal Araçlar	41
1.1.2.5. Kuruluşlar	42
1.1.2.6. Kurumsal Faktörler	43
1.1.2.6.1. Sözleşmeler	43
1.1.2.6.2. İşlem Maliyetleri	43
1.1.2.6.3. Mülkiyet Hakları	45
1.1.2.6.4. Yol Bağlılığı	46
1.1.3. <i>Greif’in Kurumsal Analizi: Bütünleştirici Kurumsal Analiz</i>	47
1.1.3.1. Kurumlar ve İşlemler	47
1.1.3.2. Kuruluşlar	49
1.1.3.3. Zımni Davranış Kalıpları	50
1.1.3.4. İnançlar ve Sosyal Normlar	51
1.1.3.5. Bütünleştirici Kurumsal Analiz	51
1.2. GENEL DEĞERLENDİRME	54

2. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINA GENEL BAKIŞ.....	56
2.1. KURUMSAL ÇEVRE VE YAPISAL GÖRÜNÜM.....	57
2.1.1. <i>Toplumsal yapı: Nüfusun Bileşimi</i>	64
2.1.2. <i>Sınıfsal Yapı: Meslekler</i>	65
2.1.3. <i>İktisadi ve Toplumsal İlişkiler: Sosyal Ağlar</i>	73
2.1.4. <i>İdeolojik Dünya Görüşü: İktisadi Zihniyet</i>	77
2.2. KURUMSAL ÇEVRE VE EKONOMİK PERFORMANS	84
2.2.1. <i>Nüfus ve Demografik Yapı</i>	86
2.2.2. <i>Sektörler: Tarım, Sanayi, Ticaret</i>	89
2.2.3. <i>Bütçe Dengesi ve Borçlanma</i>	99
2.2.4. <i>Para ve Fiyatlar</i>	103
3. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINDA HUKUKİ DÜZENLEMELERİN KURUMSAL ANALİZİ	108
3.1. KURUMSAL DÜZENLEMELER: HUKUKİ DÖNÜŞÜM VE KANUNLAŞTIRMALAR	108
3.2. KURUMSAL AKTÖRLER: TİCARET HUKUKUNUN EVRİMİ	133
3.2.1. <i>1850 Kanunnâme-i Ticâret</i>	136
3.2.2. <i>1869-1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye</i>	142
3.2.3. <i>Diğer Düzenlemeler</i>	154
3.2.4. <i>Değerlendirme</i>	160
3.3. KURUMSAL ARAÇLAR: YARGILAMA HUKUKU.....	163
3.3.1. <i>1861 Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret</i>	164
3.3.2. <i>1861 Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi</i>	168
3.3.3. <i>1876 Kitâbü'ül Dava ve Kitâbü'l-Kazâ</i>	171
3.3.4. <i>1881 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiyye Kanunu</i>	176
3.4. KURULUŞLAR: ADLİ TEŞKİLATLANMADAKİ DEĞİŞİKLİKLER	179
3.4.1. <i>Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye</i>	188
3.4.2. <i>Şurâ-yı Devlet</i>	195
3.4.3. <i>Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye</i>	197
3.4.4. <i>Ticaret Mahkemeleri</i>	200
3.4.5. <i>Nizamiye Mahkemeleri</i>	215
3.4.6. <i>Değerlendirme</i>	227
3.5. KURUMSAL FAKTÖRLER: TİCARET KANUNNÂMESİ VE MECELLE'NİN KURUMSAL ANALİZİ.....	231
3.5.1. <i>İşlemler-İlişkiler: Sözleşme Biçimleri</i>	232
3.5.1.1. <i>Ticari İşlemler-İlişkiler</i>	232
3.5.1.1.1. <i>Ticaret Kanunnâmesi'nde Ticari İşlem</i>	232
3.5.1.1.2. <i>Mecelle'de Ticari İşlem</i>	242
3.5.1.1.3. <i>Değerlendirme</i>	289
3.5.1.2. <i>Finansal İşlemler</i>	291
3.5.1.2.1. <i>Ticaret Kanunnâmesi'nde Finansal İşlem</i>	291
3.5.1.2.2. <i>Mecelle'de Finansal İşlem</i>	295
3.5.2. <i>Şirketler</i>	298
3.5.2.1. <i>Ticaret Kanunnâmesi'nde Akd-i Şirket ve Ticaret Şirketleri</i>	298

3. 5. 2. 2. Mecelle’de Kitâbü’ş-Şirket ve Ticaret Ortaklıkları	319
3. 5. 2. 3. Değerlendirme	349
3. 6. İŞLEM MALİYETLERİNE İLİŞKİN HÜKÜMLER	355
3. 7. MÜLKİYET HAKLARINA İLİŞKİN HÜKÜMLER	380
3. 8. MAHKEME TERCİHİNE İLİŞKİN HÜKÜMLER.....	390
3. 9. MAHKEMELERİN TARAFSIZLIĞINA DAİR HÜKÜMLER	393
3. 10. TAAHHÜT VE YAPTIRIMLARA İLİŞKİN HÜKÜMLER	394
3. 11. YOZLAŞMA VE YOLSUZLUKLARI ÖNLEMeye İLİŞKİN HÜKÜMLER.....	397
3. 12. SOSYAL NÖRMLAR VE ZİMNİ DAVRANIŞ KALIPLARINA İLİŞKİN HÜKÜMLER....	403
3. 13. GENEL DEĞERLENDİRME	414
4. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINDA TİCARET HUKUKUNDAKİ DEĞİŞİMİN İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLERDEKİ İZLERİ: CERİDE-İ MEHÂKİM’DEKİ MAHKEME KAYITLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME	416
4.1. CERİDE-İ MEHÂKİM HAKKINDA	416
4.2. KURUMSAL DEĞİŞİM VE PERFORMANS: DEĞİŞİMİN DEĞERİ.....	431
4. 2. 1. Kurumsal Aktörler ve Toplumsal Dengeler: Kimlik.....	431
4. 2. 1. 1. Dini ve Etnik Yapı	439
4.2.1.1.1. Taraflar	440
4.2.1.2. Toplumsal Sınıflar: Mesleki Sınıflandırma.....	459
4.2.1.3. Bölgesel Sınıflandırma.....	464
4.2.2. İşlemler: İlişkiler.....	478
4.2.2.1. Ticari Ortaklıklar ve Şirketler	503
4.2.2.2. Finansal İşlemler	507
4.2.3. İşlem Maliyetleri	509
4.2.3.1. İşlem Bedelleri	514
4.2.3.2. Dava Süresi	525
4.2.3.3. Dava Takibi.....	536
4.2.4. Mülkiyet Hakları	538
4.2.5. Yargılama Etkinliği.....	539
4.2.5.1. Benimsenme: Mahkeme Tercihî	542
4.2.5.2. Kuruluşlara Güven	561
4.2.5.3. Mahkemelerin Tarafsızlığı	570
4.2.5.4. Kanuna Atıflar.....	573
4.2.5.5. Dava Hükmü	578
4.2.5.6. Husumetlerin Azalması.....	586
4.2.6. Yozlaşma ve Yolsuzluk	587
4.2.7. Sosyal Normlar ve Zımnî Davranış Kalıpları.....	594
4.2.7.1. Yemin.....	595
4.2.7.2. Faiz.....	597
4.2.7.3. Patika Bağımlılığı	612
SONUÇ.....	627
KAYNAKÇA	639

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ndeki Dava Evraklarının Tür ve Sayısı .	420
Tablo 2: 1879 Senesi Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ndeki Dava Evrakı Sayısı..	421
Tablo 3: Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde Görülen Hukuk Davalarının Sayısı.....	421
Tablo 4: 1879 Senesi Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'ndeki Hukuk Davalarının Sayısı	422
Tablo 5: Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı'nda Görülen Dava Evraklarının Sayısı	422
Tablo 6: Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde 95 Senesi Gayesine Değın Derdest Rüyete Bulunan Davanın Cinsi ve Miktarını Mübeyyen Cetvel.....	423
Tablo 7: İstidanın Kaydı Tarihinden Mah-ı Mezkur Nihayetine Kadar Mürur Eden Zaman.....	424
Tablo 8: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nin İstatistik Cetveli Hülasesi.....	425
Tablo 9: 1873-1875 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı	427
Tablo 10: 1879-1881 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı	427
Tablo 11: 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı	427
Tablo 12: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri	442
Tablo 13: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	446
Tablo 14: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	447
Tablo 15: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri	449
Tablo 16: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	451
Tablo 17: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	452
Tablo 18: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri	454
Tablo 19: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	457
Tablo 20: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri.....	458
Tablo 21: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri	465
Tablo 22: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri	470
Tablo 23: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri	474
Tablo 24: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)	480
Tablo 25: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)	481

Tablo 26: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer) ...	482
Tablo 27: : 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı	482
Tablo 28: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)	490
Tablo 29: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)	491
Tablo 30: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer) ...	492
Tablo 31: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı	492
Tablo 32: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)	497
Tablo 33: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)	498
Tablo 34: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer) ...	499
Tablo 35: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı	499
Tablo 36: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	527
Tablo 37: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	529
Tablo 38: 1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	531
Tablo 39: 1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	532
Tablo 40: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	533
Tablo 41: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	535
Tablo 42: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nin İstatistik Cetveli Hülasası.....	540
Tablo 43: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	544
Tablo 44: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	547
Tablo 45: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	550
Tablo 46: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	553
Tablo 47: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	556
Tablo 48: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	559
Tablo 49: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1.....	561
Tablo 50: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2.....	562
Tablo 51: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1.....	565
Tablo 52: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2.....	565
Tablo 53: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1.....	568
Tablo 54: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2.....	568
Tablo 55: 1873-1875 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Atıflar	575

Tablo 56: 1879-1881 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Yapılan Atıflar	577
Tablo 57: 1901-1902 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Yapılan Atıflar	578
Tablo 58: 1873-1875 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar	580
Tablo 59:1879-1881 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar	584
Tablo 60: 1901-1902 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar	585
Tablo 61: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	601
Tablo 62: 1879-1881 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	605
Tablo 63: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	608

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı ..	428
Şekil 2: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri ..	442
Şekil 3: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri ..	449
Şekil 4: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri ..	454
Şekil 5:1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları	466
Şekil 6: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri.....	466
Şekil 7: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri.....	467
Şekil 8: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri	469
Şekil 9: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları	471
Şekil 10: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri.....	471
Şekil 11: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri...	472
Şekil 12: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri	473
Şekil 13: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ...	475
Şekil 14: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri.....	475
Şekil 15: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri...	476
Şekil 16: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri	477
Şekil 17: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	488
Şekil 18: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	496
Şekil 19: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları.....	502
Şekil 20: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	528
Şekil 21: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	530
Şekil 22:1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	532
Şekil 23: 1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	533
Şekil 24: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi	534
Şekil 25: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri	535
Şekil 26: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	545
Şekil 27: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	549
Şekil 28: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	551
Şekil 29: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	555

Şekil 30: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler	557
Şekil 31: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları	560
Şekil 32: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları	562
Şekil 33: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları	563
Şekil 34: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları	566
Şekil 35: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları	566
Şekil 36: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları	569
Şekil 37: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları	569
Şekil 38: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri.....	601
Şekil 39: 1873-1875 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar	602
Şekil 40: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları	604
Şekil 41: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri.....	606
Şekil 42: 1879-1881 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar	606
Şekil 43: 1879-1881 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları	607
Şekil 44: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri.....	609
Şekil 45: 1901-1902 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar	609
Şekil 46: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları	611

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.DVN.MKL: Sadaret Divan Mukavelenâmeler

A.M: Sadaret Müteferrik Evrakı

A.MKT.MHM: Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı

HH.d: Hazine-i Hassa Defterleri

HR.HMŞ.İŞO: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

HR.İD: Hariciye Nezareti İdare

HR.MKT: Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı

İ..MMS: İrade Meclis-i Mahsus

İ..MVL: İrade Meclis-i Vâlâ

İ..ŞD: İrade Şurâ-yı Devlet

ML.d: Maliye Kalemi Defterleri

MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları

ŞD: Şurâ-yı Devlet Evrakı

Y..A..RES: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y..EE: Yıldız Esas Evrakı

19. YÜZYIL OSMANLISINDA TİCARET HUKUKUNDAKİ DÖNÜŞÜMÜN İKTİSADİ İLİŞKİLERE YANSIMALARI: KURUMSAL BİR ANALİZ

GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı tarihi imparatorluğun “en uzun yüzyılı” tabirini hak edecek nitelikte bir dönem olarak siyasi, iktisadi, sosyal, ticari ve hukuki olarak yaklaşık her alanda ciddi kurumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. Farklı dönemlendirmeler çerçevesinde 19. yüzyıl daha önceki dönemlere göre nispeten daha köklü reformların yapılmaya başlandığı III. Selim hükümdarlığından (1789) itibaren başlatılmakta ve imparatorluğun yıkılışına kadar sürmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar ile ortaya çıkan önemli kurumsal değişiklikler içinde özellikle hukuk alanında köklü dönüşümlerin olduğu görülmektedir. Osmanlı tarihi açısından önemli dönüm noktalarından biri olan Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile daha somut hale gelen ve daha ileri bir düzeye kavuşan hukuki reformlar aynı zamanda bu dönemde gerçekleştirilen reformlar içinde en kalıcıları olmuştur (Aydın, 2018, s. 416). Zira “Tanzimat” sözcüğü “reorganizasyon” kelimesini karşılamak üzere kullanılmaktadır ve bununla hukuki yapının ıslahı, kanun ve düzen getirilmesi kastedilmektedir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemini inceleyen yabancıların da Tanzimat'ın karşılığı olarak “legislation” deyimini kullanmayı yeğledikleri görülmektedir¹ (Ortaylı, 2016, s. 126). Dolayısıyla Türk hukuk tarihinin tarihsel dönemlendirmesinde en büyük dönüm noktalarından biri olarak Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan bu dönemde İslam kültür ve hukukundan bütünüyle vazgeçilmeden Batı kültür ve hukukunun da kabul edildiği görülmektedir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 4).

Hukuk, en basit tanımıyla insanlar arasındaki ilişkileri düzenleme kurumudur. Hukuk kuralları bir toplumda yaşayan insanların kendilerini uymak zorunda hissettikleri hükümler demektir (Ekinci, 2011, s. 24). Bu çerçevede toplumsal ilişkileri şekillendiren

¹ Bu dönemin önemli şahsiyetlerinden Sadık Rıfat Paşa eserlerinde hukuk ve hukuk devleti (Rechtsstaat) olgusuna oldukça büyük önem verdiğini göstermektedir. Bu hukuki değişikliklerin ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir (Findley C. V., 2015, s. 501). Sadık Rıfat Paşa'nın bu düşünceleri hakkında bkz. (Findley C. V., 2015, s. 497-502) ve (Findley C. V., 2015, s. 155-165).

kavramlardan biri olarak hukuk ve iktisadi yaşamı şekillendiren ticari kanunlar oldukça önemlidir. Osmanlı'da da ilk adli reform çalışmaları, daha dünyevi bir alan olan ticari alanda başlamıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 17). Bu durum kurumsal iktisatın kavramsal çerçevesi açısından özellikle önem kazanmaktadır. Çünkü kurumsal iktisat ekonomik düzenin, toplumların ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzeni tarafından belirlendiğini vurgulamakta, toplumların ekonomik açıdan farklılaşmalarının nedeni olarak da onların ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzenini sorumlu tutmaktadır. Özellikle Yeni kurumsal iktisat bağlamında “üretici faaliyetlere yönlendiren bir hukuki çerçeve” en önemli etken olarak değerlendirilmektedir (Pamuk, 2013a, s. 2).

Bu çerçevede çalışmada kurumsal iktisatın kuramsal araçları kullanılarak 19. yüzyıl Osmanlısında gerçekleştirilen kurumsal değişiklikler ve bunlar içine özellikle ticaret hukukundaki değişim incelenecektir. Bu anlamda çalışma hukuk, iktisat, sosyoloji, tarih alanlarının kesişim noktasında durmaktadır. Hukukun bir kurum olarak önemi geçmişte hukuk tarihi öğreniminin “Müesseseler Tarihi” adıyla daha geniş bir başlık altında birleştirilme düşüncesinde de kendini göstermektedir (Umur, 1987, s. 17). Hukuk tarihi ise zaman içinde değişen hukuk anlayışı kapsamında tarihsel olarak hukuk kaidelerinde meydana gelen değişimlerin toplumdaki değişimlere bağlı olmasının kabulüyle, aslında inceleme nesnesinin toplum olduğu sonucuna varılması açısından sosyal olayları inceleyen bir bilim olarak değerlendirilmektedir² (Umur, 1987, s. 40). Zira tarih de artık günümüzde toplumsal ve iktisadi gelişmeleri inceleyen bir bilim olarak sosyal bilim niteliği ön plana çıkmış bir alan niteliğinde değerlendirilmektedir (Pamuk, 2007, s. 2). 1870'lerden itibaren Schmoller etrafında toplanan Yeni Tarihçi Okul insanların sadece kazanç eğilimi ile hareket eden varlıklar değil, örf ve adetler, hukuk, toplum ve devlet, sosyal zümre ve din gibi kendilerini yönlendiren diğer faktörlerin etkisi altında olduklarını savunmaktadır (Tabakoğlu, 2005a, s. 28). Yine Kessler'e göre iktisat iktisadi faaliyette bulunan insanların ahlak, hukuk, siyasi düzen, askeri teşkilat, teknoloji ve ilim zihniyeti ile yani kültürleri ile yakından ilişkili olduğunu, buna bağlı olarak da iktisat tarihinin toplum ve kültür tarihinin bir bölümü olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir (Tabakoğlu, 2005a, s. 33). Yeni Tarihçi Okul tarihin iktisada uygulanması

² Örneğin fethedilen bölgede yeni gelenlerin oranının eski sahipleri ile olan ilişkilerini düzenlemeleri gerekir ve bu ilişkilerin nasıl düzenlendiğini araştırmak hukuk tarihinin görevidir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 1).

gerektiğini savunmuş ve bunu fiilen yerine getirmiştir³. (Tabakoğlu, 2005a, s. 29). İktisat tarihinin 1892'de Harvard Üniversitesi'nde Ashley için açılan kürsü ile beraber akademik anlamda bağımsızlığını kazanmasına kadar (Tabakoğlu, 2005a, s. 31) bu bilimle uğraşanlar iktisat kökenlidir. Bu tarihten sonra ise H. Pirenne, F. Braudel gibi tarihçiler de bu alana ilgi göstermeye başlamışlar ve özellikle Fransız Annales Okulu ile beraber tarih içinde ekonominin ağırlığı artmıştır (Tabakoğlu, 2005a, s. 32). Bu çerçevede ilgi alanları giderek zenginleşen tarihçiler, uzun dönemli iktisadi ve toplumsal gelişmelerin yavaş değişen maddi temellerinin incelenmesinin önem kazanmasıyla bu maddi temeller üzerinde yükselen toplumsal kurumlar, düşünce ve kültür akımları gibi farklı araştırma konularını ele alınmaya başlamıştır. Ayrıca bu alanlarda birbirleriyle yakından ilişkili olarak sosyal bilimin yöntemleri ve tahlil araçlarından bir arada yararlanılmak suretiyle incelemeler gerçekleştirilmektedir (Pamuk, 2007, s. 12). Bu çerçevede önem kazanan iktisadi tarih de toplumları bir bütün olarak inceleyen tarihi anlayışı içinde gelişmiştir ve “toplumların maddi temellerini ve bu temellerin gelişmesini hem insanın doğayla ile ilişkisi hem de insanın insanla ilişkisi” açısından ele almaktadır. Yani iktisadi tarih ekonomileri teknik ve toplumsal boyutlarıyla birarada değerlendirmektedir. İktisadi gelişmeler ile sınıfsal yapı, devlet, mülkiyet ilişkileri, hukuk gibi kurumların yapısı ve niteliği gibi toplumsal ve siyasal yapılar birbirleriyle ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda iktisadi tarih çalışmaları sosyoloji, antropoloji, demografi gibi çeşitli bilim dallarının tahlil araçlarını kullanmaktadır (Pamuk, 2007, s. 15). Öte yandan 1878'de ekonomi-politiğin hukuk fakültelerinde okutulmaya başlanmasıyla beraber hukukun kendine has birtakım özelliklerinden dolayı zaten iktisadi tarihle yakın ilişki kurmak zorunda kaldığı görülmektedir (Tabakoğlu, 2005a, s. 29).

Tezin Konusu

Bir devletin kurumlarını (müesseselerini), bunların işleyişini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve muamelat (işlem) kalıplarını tarihi olayları açıklayabilmek açısından son derece önemli olduğu pek çok kişi tarafından vurgulanmaktadır. Buna göre İnalçık (2010e, s. 104) Toynbee'nin tanımına yer vererek “toplumun birbirleriyle ilişki içindeki bireylerin

³ Bu anlamda zikredilmesi gereken önemli isimler Yeni Tarihçi Okul'un en önemli temsilcileri Brentano, Held, Bücher ve Sombart yanında daha ziyade bir sosyolog olarak tanınmasına rağmen aslında bu okul içerisinde de değerlendirilen Weber ve hukuk-iktisadi tarih birlikteliğine önemli katkıda bulunan Durkheim'dır (Tabakoğlu, 2005a, s. 29).

faaliyetlerinden oluşan bir grup” olarak tanımlamaktadır ve buna göre sosyal olgu bireyler arasındaki anlamlı ilişkilerden ibaret olduğunu söylemektedir. Akyıldız (1993, s. 15) Osmanlı tarihini siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamda değerlendirebilmek için Osmanlı Devleti’nin teşkilat yapısı, karar alma mekanizmaları ve bunların zaman içinde geçirdiği değişim ortaya koyulmasını da bir o kadar önemli hale getirdiğini belirtmektedir. Bu kapsamda çalışmada kabaca 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Ticaret Hukuku alanında yapılan değişiklikler ve bu değişikliklerin iktisadi ve sosyal hayatı ve ilişkileri nasıl şekillendirdiği üzerinde durulacaktır. Ziraat ve sanayiden sonra üçüncü bir sektör olarak nitelendirilen ticaret, ziraatle şehir esnafları arasında veya bölgeler arasındaki mal ve hizmet mübadelesinin gerçekleştirildiği (Genç, 2012g, s. 340) bir ilişkiler kümesi olarak ifade edilebilir. Söz konusu ilişkileri düzenleyen veya bu ilişkilere göre şekillenen Ticaret Hukuku’nun bu özelliğini belirtmek üzere başlıkta “yansıma” kelimesi tercih edilmiştir. Yani iki tarafın da paralel olarak birbirini etkilemesi söz konusudur. Çünkü Kuran (2012, s. 33) (’ın da dediği gibi neden-sonuç ilişkisinde mutlaka bir başlangıç noktası aranması gerekmemekte, ilişkinin iki yönlü olarak da değerlendirilmesi anlamlı olmaktadır. 19. yüzyıl reformcularının biçimlendirmeye çalıştığı bütün değişken çiftler arasında da iki yönlü ilişki bulunmakta ve değişkenlerden her biri bütün değişkenlerin birbiriyle bağlantılı olduğu bir sosyal sistemin ögesi durumundadır. İşte kurum sayılan sosyal kurgulu kalıplara bağlı kalınarak yapılması gereken değerlendirmelerde hiçbirinin diğerlerinden bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla teknoloji, bilgi, devlet ya da özel organizasyon ögelerinden herhangi biri başlangıç noktası olarak seçildiğinde mutlaka aksi yönde bir ilişki de ortaya çıkacak ve geri besleme etkileri devreye girerek model döngüsel yapılar içeren karmaşık bir sisteme dönüşecektir. Ayrıca teorik kategoriler olarak kurulan sosyoekonomik modellerin belirli bir zamanda belirli bir yerde yaşayan toplulukların çok sayıda faktörün karşılıklı etkisi altında kaldığı ön kabulünden hareket etmesi gerektiği de belirtilmektedir (Güran T. , 2014c, s. 137).

19. yüzyılda Osmanlı hukuk sisteminde gerçekleştirilen reformlar içinde en kapsamlı ve büyük değişim geçiren alanlardan biri olarak Ticaret Hukuku sahasında 1850’de yürürlüğe konan Kanunnâme-i Ticaret ve İslam hukukunun ilk ve en büyük kodifikasyonu olan Mecelle'nin hayata geçirildiği görülmektedir. Söz konusu kanuni değişiklikler yanında adliye teşkilatında da yeni kuruluşların teşkil edildiği

görülmektedir. Çalışmada bir taraftan bu çok yönlü dönüşüm kurumsal iktisatın kuramsal çerçevesi ve kavramsal araçlarından yararlanılarak incelenmiş, diğer taraftan bu iki kanunun birbirleriyle nasıl telif edildiği üzerinde durulmuştur. Ardından özellikle Ceride-i Mehâkim dergisinde yer alan mahkeme kayıtları vasıtasıyla Ticaret Hukuku'ndaki değişimin iktisadi ilişkilerin ve ticari örgüt yelpazesinin şekillenmesinde ve genişlemesindeki rolü yine kurumsal iktisadın analiz araçları aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda yapılan çalışmalardan en dikkat çekicisi M. Macit Kenanoğlu tarafından hazırlanan “Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku” çalışması özellikle dikkat çekicidir. Kenanoğlu (2005) bu çalışmasında Ticaret Kanunnâmesi'ndeki hükümler ile beraber Osmanlı hukukuna giren yeni şirket düzenlemelerine yer vermiştir. Benzer şekilde Mecelle'nin Şirketler Kitabı'ndaki şirket tanımlarına yer vermiştir. Ardından bu iki ayrı hukuk sisteminin aynı anda uygulamada nasıl yer bulduğunu değerlendirmiştir. Kenanoğlu'nun 19. yüzyıl Osmanlı Ticaret Hukuku üzerine yaptığı bir diğer çalışması 1858 Arazi Kanunnâmesi üzerinedir. Bu çalışmada Kenanoğlu (2002) Arazi Kanunnâmesi'nin ve bununla bağlantılı olarak bazı bölgelere (Yanya, Irak, Sakız Adası, Bosna, Yafa, Eflak) özel getirilen düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığını ilişkin farklı yerlere (Ankara, Sivas, Mardin, Konya, Balıkesir, Diyarbakır) ilişkin kadı sicillerinden yararlanarak tespit etmeye çalışmıştır. Öte yandan nizamiye ve ticaret mahkemesi kayıtlarının yer aldığı ulaşılabilir tek kaynak olan Ceride-i Mehâkim dergisinin kayıtlarından yararlanarak bu kanunnamenin idari, siyasi ve sosyal yansımalarını değerlendirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen hukuki değişikliklerden biri olarak Mecelle üzerine odaklanan bir diğer çalışmada Tezcanlı (2007) dönemin medeni kanun tartışmaları yanında bu dönemde özel mülkiyetin ve piyasa ilişkilerinin Mecelle'nin dili içinde nasıl tanımlandığını incelemiştir. Mecelle'nin hazırlanması sürecini anonim bir layiha üzerinden ayrıntılandırmış ve Mecelle'yi hazırlamakla görevli komisyonun müsvedde notlarından da yararlanarak dönemin hukuksal dönüşümü ve kanunlaştırma hareketlerine alternatif bir bakış açısı sunularak kodun “yapımında” mevcut olan kaygıları ve Mecelle'nin maddelerinde gerçekten gerçekleşmiş olanları karşılaştırmıştır. Komisyon raporlarında yer alan çağın gereklerine uyma vurgusu yanında ticari muamelelerin hukukun genel dili içinde nasıl düzenlendiği ve fiyat, spekülasyon, faiz gibi konuların ne ölçüde tanımlandığı

değerlendirilerek Mecelle'nin hazırlanmasının siyasi merkezileşme ve kapitalist pazar ilişkileri bağlamında yeniden düşünülerek piyasa ilişkilerinin İslam hukukunun dili içinde nasıl tanımlandığını anlaşılmaya çalışılmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı ticari hayatındaki kurumsal değişikliklerden biri olarak Avrupa tüccarı deneyimini inceleyen bir diğer çalışmada Kaymakçı (2013) Tanzimat dönemi reformları öncesinde Avrupa tüccarı deneyimlerine daha yakından bakılmış ve bunların hukuki reformlar sürecinde oynadıkları role odaklanılarak ticaret alanında hedeflenen hukuki reformların gerçekleştirilmesinde Avrupa tüccarını hayati unsurlardan biri olarak değerlendirmektedir. Buna göre Avrupa tüccarı sistemi kurumsal bir yenilik olmasının yanı sıra 19. yüzyılda gerçekleşecek kurumsal dönüşümlerin habercisidir (Kaymakçı, 2013, s. 9). Kesiriklioğlu (2006) Mecelle'yi de dâhil ederek Borçlar Hukuku'nun tarihsel gelişimi üzerine yaptığı çalışmasında Mecelle'nin ilk Kitâbü'l-Büyû' üzerinde incelemelerde bulunmuştur.

Bu çalışma yukarıda bahsi geçen çalışmalardan farklı olarak ticaret hukukundaki değişimi kurumsal iktisadın bakış açısıyla değerlendirmekte ve bu değişiklikleri hukuki analizin tasnifi haricinde kurumsal iktisadın araçlarıyla incelemeye tabi tutmaktadır. Ayrıca yine Ticaret Hukuku'ndaki değişim Ticaret Kanunnâmesi yanında Mecelle'nin şirket, büyü', icar gibi ticari ilişkilerle doğrudan bağlantılı diğer bölümleri de değerlendirilmiştir. Öte yandan bir iktisadi tarih çalışması olması açısından hukuki değişikliklerin iktisadi ve ticari hayattaki akisleri üzerine odaklanmaktadır.

Yukarıdakilerden farklı olarak ticaret ağları üzerinden yapılan bir çalışma Kasaba tarafından gerçekleştirilmiştir. Kasaba (1993) de üretim sürecindeki ticari ilişkiler ağında farklı toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerde görülen değişimlere üzerinde çalışmıştır. Kasaba çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenme sürecini değerlendirmiştir. Buna göre dünya ekonomisi 16. yüzyılda Avrupa'nın kuzeybatısında merkezlenen ve tarihsel özgüllüğü olan ekonomik ilişkiler ağı olarak tamamlanmıştır (Kasaba, 1993, s. 11). 19. yüzyılın ikinci yarısında dış borçlanma ve altyapı yatırımları şeklinde bir miktar yabancı sermaye gelmiş olmakla birlikte, bu yatırımların çok azı doğrudan tarıma ve sanayiye gitmiş olduğu için Kasaba'ya göre Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki başlıca bağ ticaret olmuştur (Kasaba, 1993, s. 13). Bu anlamda ticari ilişkileri ve ağları makro boyutlu

incelediğini söylemek mümkündür. Üzerinde çalışılan tez çalışmasının ise incelediği dergideki mahkeme kayıtlarına göre daha mikro boyutlu bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür.

Bir çalışmanın içeriği ihtiyaç, konunun çapı ve boyutu olmak üzere 3 parametre tarafından belirlenmektedir. İhtiyaç çalışmanın konu ile ilgili literatürde görülen boşluğu doldurma (Gencer, 2019, s. 29) ve daha iyisini yapma iddiasından kaynaklanmaktadır. Konunun çapı çalışmanın hacmi demektir ve bu çalışma ilerledikçe genişleyerek sonunda sınırlarına ulaşmaktadır. Konunun boyutu tarihi ve içtimai çalışmalarda hangi olayların nasıl gerçekleştiğini tahlil etmektedir (Gencer, 2019, s. 30). Bundan sonraki kısımda bu kapsamda çalışmanın amacı, kapsamı ve çalışmanın planına yer verilecektir.

Tezin Amacı

Bu çalışma 19. yüzyılda Osmanlısında gerçekleşen hukuki dönüşüm sürecinde Ticaret Hukuku'nun geçirdiği evrim (tekâmül) üzerine odaklanmakta ve bununla Osmanlı toplumunda yürütülen iktisadi ve ticari ilişkileri incelemektedir. Bu kapsamda bir taraftan Osmanlı'nın 19. yüzyılı üzerine siyasi alan yanında sosyal, kültürel, sanatsal, iktisadi, hukuki, zihni, idari alanlara da genişletilmesi (Akyıldız, 2001, s. 13); 19. yüzyılın idari ve toplumsal kurumlarının, kültür tarihinin daha fazla işlenmesi (Ortaylı, 2016, s. 12); padişahlar ya da önderlerin kazandığı savaşlar ve onların başarılarını ön plana çıkaran tarih anlayışı değil, iktisadi toplumsal tarih ve halkın gündelik yaşamını anlatan tarihsel eserler hazırlanması (Köymen, 2014, s. 65-66) gerektiği söylemleri çerçevesinde hareket edilmiştir. Çalışmada ayrıca Karpat'ın (2014a, s. 22) Osmanlı toplumsal düzeni içerisindeki karşılıklı ilişkiler üzerine bir çalışma yapılırken, yapı ve işlevleri büyük değişimler geçiren kurumsal ve toplumsal teşekküllerin incelenmesi gerektiği vurgusu dikkate alınmıştır. Son olarak çalışmada Kafadar'ın (2014, s. 122) Osmanlı araştırmalarının “acilen” Osmanlı Devleti'nin iç ticaretinin ve onun üretimle ilişkisi konusuna yönelmesi ihtiyacı karşılanmıştır.

Çalışmanın temel amacı Ticaret Hukuku'nda yaşanan değişimler sonrasında iktisadi ve ticari ilişkilerin nasıl şekillendiğidir. Bu kapsamda mahkeme kayıtları vasıtasıyla ticari ilişkilerin kimler arasında gerçekleştirildiği, bu kimselerin çeşitli kimlikleri (dini, mesleki, bölgesel gibi) bağlamında değerlendirilmiştir. Kimlik Batı dillerinde Latince'nin idem (aynı) kökünden türeyen identité-identity kelimesinden gelmekte ve bu

kelime esasen bir özdeşliği, aynılığı ifade etmektedir. Türkçe’de kimlik ise”kim?” yani “kimlersin?, kimliklersin?” sorusundan türemiştir ve zorunlu bir mensubiyet işaretini ifade etmektedir. Buna göre kavram bir mensubiyet, aidiyet ve bir çoklukla aynılaşmayı ifade etmektedir (Kılıçbay, 2003, s. 155). Öte yandan kimlik tanımı bireyin kendisini haricinde diğerlerini “öteki” kimliği ile farklılaşma tabanında inşa etmektedir. Bu durumda kimlik içsel “aynılık” ve dışsal “aynı olmama” ya da “farklılık” temeline göre zıt kurgulanmış bir yapıdır (Kılıçbay, 2003, s. 156). Bu yönüyle kimlik çok boyutlu yapısı ve her boyutuyla farklı bir bilim dalının (antropoloji, sosyoloji, psikoloji, tarih, hukuk gibi) ilgi alanına girmesi nedeniyle tüm sosyal bilimlerdeki en tartışmalı meselelerden biri olmuştur (Türkbağ, 2003, s. 209). Uzun bir tarihsel dönem boyunca kimlik tanımında belirleyici unsurun, bağlı olunan grup olduğu, insanların kendilerini bireysel olarak değil, daha ziyade bağlı oldukları dini, etnik gibi çeşitli gruplarla tanımladıkları görülmektedir (Türkbağ, 2003, s. 210). Kişinin tek başına kendisini tanımlayacak bir birikim oluşturmaya yeterli olmaması, kimliği bir aidiyet meselesi haline getirmiştir ve bu da içine doğulan toplumsal değerler, sosyal kabuller ve kültürel birikimi kimlik belirleyici hale getirmiştir (Türkbağ, 2003, s. 211). Bu çerçevede örneğin Osmanlı toplumundaki sınıflandırmalar bağlamında “Hristiyanlar, Müslümanlar” gibi ya da “Hristiyan cemaati”, Yahudi cemaati” gibi nitelendirmeler bir kimlik algısı taşıyan önemli tanımlamalardır. Bu kimlikler içsel olarak benzerlik ve dışsal olarak farklılık sergilemeleri açısından belirleyici olmakta, diğer taraftan karşılıklı ilişkilerin daha ziyade kimler arasında gerçekleştiğini göstermesi açısından cemaatleşme konusunu gündeme getirmektedir. Bu kapsamda literatürde Osmanlı ticaret hayatında ön plana çıkan kişiler konusunda bazı değerlendirmeler bulunmaktadır.

Quataert ve İnalçık (2006, s. 907) dini grupların bu dağılım şeklinin etkilerinden biri tarım ya da sanayinin sadece Hristiyan ya da sadece Müslümanlara özgü alanlar olmadıklarını ifade etmektedir. Öte yandan 18. yüzyılın sonunda pek çok yerde ticaretin Müslümanların elinde olduğunu, 19. yüzyılda ise bu durumun değişiklik göstermeye başladığını, Avrupa ile olan ticaretin geometrik bir şekilde artışı, Doğu ile olan ticaretin nispeten azalışı dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar topluluğu karmasının da değişmesine sebep olduğunu ve Osmanlı tüccarlarla yabancı tüccarlar, Müslüman tüccarlara gayrimüslim tüccarlar dış ticareti kontrol altına almak için sürekli rekabet içinde olduklarını belirtmektedir. 18. yüzyılın sonu - 19. yüzyılın ilk on yılları dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar

topluluğunun oluşması ve büyümesi bakımından son derece önemli bir dönem olduğu belirtilmektedir (Quataert, 2006, s. 956). 18. yüzyılın sonuna doğru dış ticaretin çoğunlukla yabancı tüccarların kontrolü altında olduğu, ancak 19. yüzyılın ilk yıllarında imparatorluğun her yerinde gayrimüslim aracılara işlerini kaybettirdikleri görülmektedir (Quataert, 2006, s. 957). Ayrıca liman şehirlerinde ticari şartların onlar için uygun olmasına bağlı olarak gayrimüslimlerin ön planda oldukları, ancak Müslümanların da ticari sahada işlerini ilerlettikleri (Quataert, 2006, s. 958); Hristiyan, Yahudi, Müslüman tüccarlar arasındaki rekabetin 1850'den sonra muhtemel birçok çatışmalara yol açtığı ve Müslüman tüccarlar iç bölgelerdeki ticaretlerini Osmanlı Hristiyanlarına karşı müdafaa etmeye çalıştıkları vurgulanmaktadır (Quataert, 2006, s. 959). Osmanlı İmparatorluğu 1923 öncesi Anadolu'dan ibaret olmadığı düşünüldüğünde (Barkan, 2000c, s. 4) Osmanlı ticaretinin de bu şekilde geniş kapsamda değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Sayar (2003d, s. 53-54) Tanzimat ile beraber can ve mal güvenliği anlayışıyla bir yeniden yapılanma arayışının başladığını ve kapitalizmin yasallaştığını belirtmekte, buradaki boşluğun gayrimüslimler, yani Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve İtalyan asıllı Levantenler tarafından doldurulduğunu ifade etmektedir.

Findley (2011a, s. 120) Osmanlı burjuvazisinin etnik-dini temellere dayandığı tezine yönelik yaptığı değerlendirmede gayrimüslim orta sınıfın başarısının bazı ortamlarda daha gözle görülür olması ve Osmanlıların sadece Avrupa ile değil, imparatorluk içindeki en varlıklı gayrimüslimlerle de kendilerini kıyaslamasının bu algıya neden olduğu tespitinde bulunmakta, ancak ona göre Tanzimat dönemi boyunca bir Müslüman orta sınıfın olmamasından çok bu sınıfın zayıf ve bölünmüş yapıda olmasının sorun teşkil ettiğini ifade etmektedir.

Karpat (2014b, s. 215) 18. yüzyılda 1704-1774 yılları arasında çok sayıda Türk'ün Osmanlı hükümetinin Eflaklı Fener idarecilerinin isteği üzerine yürürlüğe koyduğu yasağı delmek için tüm yolları kullandıklarını göstererek Türkler ve Müslümanların ticari mesleklere ilgi duymadığı teorisini çürütmeye çalışmaktadır.

Karpat (2014a) Osmanlı tüccarlar hiyerarşisinin en tepesinde uluslararası ticaret ile uğraşanlar, yani Avrupa'dan gelen mallar için aracılık yapan, büyük ithalat-ihracat şirketlerinin sahibi olan tüccarların yer aldığını belirtmektedir (Karpat, 2014a, s. 109).

Bunlar sıklıkla Osmanlı bürokrasinin üst katmanlarıyla ortaklıklar kurmaktadır. Hiyerarşide ikinci sırada yer alanlar perakendecilik ile uğraşan ve iç kısımlardaki bölgelerde faaliyet gösteren tüccarlardır. Anadolu ve Balkanlar'da Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dış ticaretin % 90'ı, iç ticaretin ise daha az bir kısmını tekellerine almış durumdadır. Ancak Hristiyanların Mısır hariç olmak üzere Arapça konuşulan vilayetlerdeki iç ve dış ticaret üzerindeki hakimiyeti Anadolu'da olduğu kadar yüksek değildir, hatta Suriye ve Irak'ta küçük çaplı ticaret genel olarak Müslüman Arapların elindedir. Selanik gibi bazı bölgelerde ise Rum tüccarların olağanüstü denebilecek bir ticari yetenek sergilemek suretiyle Yahudilerin alışlagelmiş üstünlüğünü ele geçirdikleri söylenebilir (Karpas, 2014a, s. 110).

Karpas (2015a, s. 43) ayrıca bir Müslüman orta sınıf tanımlamakta ve bu grubun içine ıslahatçı bürokratları, Tanzimat döneminde Osmanlı toprak düzeninde meydana gelen değişimlere bağlı olarak eski vali, kadı, sipahi, ayan gibi nüfuz sahibi kişilerin küçük ve orta büyüklükte arazi parçalarına sahip yeni bir toprak sahibi sınıfı kapsadığını belirtmektedir. Bu kadimler çoğunlukla Müslümanlardan oluşmaktadır (Karpas, 2015a, s. 47).

Kazgan (2013, s. 19) 20. yüzyılın başında bile iş hayatında Müslüman Türklerin sadece %15 gibi küçük bir payı olduğunu söylemektedir.

Kuran (2012, s. 40) Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi başlıca dinsel azınlıklar Müslüman çoğunluğun önüne geçtiği kritik farklılıkların 18. yüzyılda ortaya çıktığını belirtmekte (Kuran T. , 2012, s. 41) ve buna göre dinsel azınlıklar ekonomik modernleşme sürecini geriden izlemekle beraber Müslümanlara göre daha çabuk modernleşmiş olduklarını ifade etmektedir (Kuran T. , 2012, s. 43).

Kuran (2012, s. 89) tarafından yapılan çalışmada İslami bir ortaklığın herhangi bir ortağın kişisel iradesi ile sona erebilmesi, bir ortağın ölümü halinde ortaklığı hükümsüz hale gelmesi gibi durumların ortaklığın vakitsiz sona erme riskini artırdığını ve bu nedenle İslami ortaklık kurumunun birçok insanın aktif ya da pasif katılımını gerektiren büyük ve uzun ömürlü ticari girişimlere pek uygun olmadığını ifade etmektedir. Bu çerçevede dağılmış bir İslami ortaklığı yeniden oluşturmanın maliyeti caydırıcı bir rol oynayabilmesi nedeniyle ortaklıkların büyüklüğü ve süresini sınırlamaya daha fazla önem verdiklerini belirtmektedir (Kuran T. , 2012, s. 118) buna göre işlem maliyetleri yüksek

olan bu ortaklıklar gelişmeye açık değildir. Buna karşılık Çizakça (1999) 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında anonim şirket olmasa da Osmanlı usulünde “tanzim edilmiş” (regulated) şirketlerin ortaya çıktığını (Çizakça M. , 1999, s. 112), kendi aralarında ortaklıklar kuran özel şahıslar yanında yani özel sektör haricinde bu tür ortaklıklara devletin mali işlemlerinde de rastlandığını, devlete finansman sağlayan girişimcilerin oluşturduğu ve toplanan paraların miktarlarının oldukça büyük rakamlara ulaştığı ortaklıklar bulunduğunu ifade etmektedir⁴ (Çizakça M. , 1999, s. 119). Buna göre çalışmada Ceride-i Mehâkim dergisinde yer alan bilgilerin tasnif edilmesi sayesinde kişiler arasında cereyan eden iktisadi ilişkilerde ticari işlemlerin, ticari ortaklıklar ve şirketleşmenin, finansal işlemlerin hangi alanlarda ve hangi boyutlarda gerçekleştirildiğinin tespiti sağlanacak ve bunların özel-kamu sektörü boyutları irdelenerek özel sektörün ekonomideki ağırlığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Keyder (1999, s. 51) tüccarların toplam sayısında azalma olmamasına, sanayide çöküşün ardından genellikle liman şehirlerinde yoğunlaşan, bazen ihracata yönelik yeni bir üretim türünün ortaya çıkmasına rağmen tüccar ve imalatçılar kesiminde etnik gruplar arasında hızlı bir yer değiştirme gerçekleştiğini ve geleneklerinin, dinlerinin ve dillerinin Avrupa ile işadamlarına yakınlığı sayesinde ayrıcalıklı konumunda olan gayrimüslim tüccar ve tefecilerin bu fırsatları geliştirdiklerini, kurumsal garantileri saray tarafından verilen tekel haklarına dayanan Müslüman tüccarların ise ikinci sınıf statüye düştüğü tespitinde bulunmaktadır.

Kasaba (1993, s. 65-66) İngilizlerle yerel tüccarlar arasında rekabetin en canlı olduğu dönem olan 1840-1850’ler arasında yerel tüccarlar yerel düzeydeki etkinlikleri ve yöneticiler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak, aynı zamanda sessiz direnişle İngilizlerin iç kesimlere sızmasını durdurmaya çalıştıklarını, limanlarda yabancı tüccarlar yalnız gayrimüslim tüccarları çalıştırdıklarını ve bunun dışında ticaret ağı üzerinde doğrudan denetimleri olmadığını belirtmektedir. 19. yüzyılın ortalarında Batı Anadolu’da ticaret ağını düzenleyecek ve yürütecek bir grup olarak köylülerle iletişimi aşarın toplanması, aşarın aynı olması durumunda nakli veya artık ürünün merkezleri ve ihracat limanlarına getirilmesi, köylülere mali zorluklarını karşılayabilmeleri için ödünç para verilmesi

⁴ Çizakça’nın Kuran’ın İslami miras sistemi nedeniyle İslami ortaklıkların küçük ölçekli ve kısa ömürlü olmaları gibi İslami toplumların gelişmelerinin önündeki engeller olarak gerçekleştirdiği birtakım açıklamalarına eleştirel yaklaşımı için bkz. (Çizakça M. , 2012, s. 143-157).

rollerini yerine getirerek kuran ve gayrimüslimlerden oluşan yerli bir aracı sınıfın ortaya çıktığını ifade etmektedir (Kasaba, 1993, s. 67). Öte yandan Kasaba bu sınıfın daha sonraki dönemde etkinliğini kaybettiğini ve bürokrasinin uluslararası finans kapitalle işbirliği yaptığını belirtmektedir (Kasaba, 1993, s. 98).

Genç 18. (2012c, s. 93) yüzyılın sonlarında sanayi ve imalat sektöründe esnaf örgütleri devletin güçlü desteği ile beraber cemaatçi, eşitlikçi ve dayanışmacı bir yapıda örgütlendiğini belirtmektedir.

Greif (2006, s. 942) geç Ortaçağ ticari genişlemesi sırasında Avrupa ve Müslüman dünyasındaki kurumların karşılaştırmalı ve tarihsel analizini yapmıştır. Ortaçağ'ın Ceneviz tüccarlarını batılı tüccarları ve Fatımi yönetimi altındaki Mağribi Yahudilerini de Ortadoğu tüccarları temsil edecek şekilde kurguladığı çalışmasında Ceneviz tüccarlarının daha başarılı olmasını uygarlıklar arasındaki "kültürel inanç" farklılıklarına bağlamaktadır. Ona göre Mağribiler kolektivizm ya da cemaatçilik bünyesinde hareket etmekte iken, Cenevizliler tam tersine bireycilik eğilimine sahiptir.

Bu bilgiler ışığında çalışmada çeşitli dönemler için ticari faaliyetleri yürüten kişiler konusunda verilerin bilgilerin doğruluğu sınanarak 19. yüzyılın yeni teşkil edilen mahkemeleri nizamiye ve ticaret mahkemelerinde görülen davalar aracılığıyla 19. yüzyıl sonlarındaki durumun ve özellikle Müslüman tüccar kimliğinin varlığı ve bu mevcudiyetin boyutunun ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Yine ticari ilişki ağları sayesinde iktisadi ilişkilerde bireyci-cemaatçi yapının hangi toplumsal kimlikte kendisini gösterdiği tespit edilmiş olacaktır. Bu kapsamda aynı zamanda Ülgener'in Ortaçağ'ın ahlak ve zihniyet dünyasının esaslarına ilişkin vurguladığı ilkelerin de halen geçerliliklerini koruyup korumadıkları analiz edilecektir. Dolayısıyla kurumsal değişimin formel ve informel boyutuna odaklanılmış olunacak ve yalnızca yeni kurumsal iktisat bağlamında bir değerlendirmeden ziyade Orijinal kurumsal iktisat çerçevesi de kullanılarak daha bütüncül/bütünsel bir yaklaşım ortaya koyulmuş olacaktır. Ayrıca yukarıda sözü edilen işlemlerde ortaya çıkan ihtilafların çözüm sürecinde davalardan alınan işlem bedelleri (harçlar), davaların sonuçlanma süresi ve davaların tekrar görülmesine yönelik takibi üzerinden işlem maliyetleri tespit edilmiş olacaktır. Yine yargılamanın etkinliği hangi işlemlerde hangi mahkemelerin tercih edildiği, ihtilafların çözümündeki hukuki mekanizmalar, yani uyuşmazlık konularına göre hüküm verirken

hangi kanunların hangi maddelerine atıfta bulunulduğu ve mahkemelerin davalarını gördükleri kişilerin kimliklerine göre tarafsız davranıp davranmadıkları ve buna bağlı olarak mahkemeler için oluşan güven üzerinden irdelenecektir. Böylece yeni kanunların ve yeni mahkemelerin yerleşikliği tespit edilmiş olacaktır. Bunlara ek olarak muhâkeme sonucunda verilen hükümlerin kimler lehine olduğu, yani davaları daha ziyade kimlerin kazandığı ya da başka bir ifade ile kimlerin kimlere karşı hak arayabildikleri ve dolayısıyla kazançlı çıkan tarafın bir iktisadi, siyasi ya da sosyal olarak bir baskı ya da çıkar grubu olma durumu davaların sonucu ve yaptırımları üzerinden değerlendirilecektir. Bu kapsamda ayrıca çeşitli yozlaşma unsurları olarak yemin, yalan ifade, sahte belge düzenlemeleri, adam kayırma gibi çeşitli yolsuzlukların varlığı ve hacmi değerlendirilecektir. Son olarak son derece ayrıntılı kayıtlar sayesinde dava sürecinde yemin gibi çeşitli sosyal normların varlığı ve faize karşı tutum gibi patika bağımlılığı unsurları irdelenecektir.

Çalışma yukarıda sözü edilen amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla öncelikle 19. yüzyılda gerçekleştirilen kurumsal değişimin ve özellikle hukuki değişikliklerin “hikayesini” özetlemeyi hedeflemektedir. Çünkü ele alınan hukuki mevzuatın birbiriyle bağlantılı diğer düzenlemelerden tamamen soyutlanarak değerlendirilmesinde sakınca görülmektedir. Ayrıca bu konuda Umur’un (1987, s. 56) da dediği gibi hukuku tetkik ederken yalnızca yazılı kanunlara bakmak yeterli görülmemiş ve toplumsal ilişkilerde belirleyici olan örf, adet ve usullerin de dikkate alınması gerekli görülmüştür (Umur, 1987, s. 58). Çünkü kanun maddelerinin bir toplumda yaşanan tüm hadiselerin hepsini kanun halinde formüle ederek teminat altına alması mümkün değildir ve yazılı olarak formüle edilmeleri kanunu teknik hale getirmiş olmakla beraber bunun onun tam ve mükemmel hali olduğunu düşünmek de doğru değildir (Umur, 1987, s. 45). Çalışma bu nedenle kanunun uygulama safhası olarak davaları incelemeyi gerekli görmüş ve davalarda yer alan sosyal normları incelemiştir. Çalışma bu boyutu ile de orijinal kurumsal iktisat ilkeleri doğrultusunda analize ya da daha doğru bir tabirle bütünleştirici kurumsal analize kapı aralamaktadır.

Öte yandan hukuki değişikliklerin, özellikle de İslam hukukundan farklı ticari hükümlere gereksinim duyularak Ticaret Kanunnâmesi’nin iktibas yoluyla alınması ve bir medeni kanuna ihtiyaç duyularak Mecelle’nin hazırlanmasının arkasındaki dinamikler siyasi, iktisadi, hukuki, sosyal açılardan değerlendirilecektir. Bu esnada söz konusu kanunların

hazırlanmasındaki itici güçlerin içerden gereklilik ve dışardan etki ve baskı boyutları da tekrar incelemeye tabi tutulacaktır. Bu noktada hukuki değişikliğin iktisadi ilişkileri düzenleyici etkisi yanında, toplumda ortaya çıkan sosyal, iktisadi ve hukuki değişikliklerin gerekli altyapıyı sağlayarak kanunları belirlemedeki etkisi de çift yönlü olarak değerlendirilmiş olacaktır. Bu noktada aynı zamanda özellikle önce karma ticaret mahkemelerinin kurulması, ardından bunun Ticaret Kanunnâmesi'nin yürürlüğe sokulması ile formel hale getirilmesi ya da “tüzel kişilik” kavramının hukuk diline girmesi örneğinde olduğu gibi tarihi olarak önce hukuki kuruların ortaya çıktığı, belli bir süre hukuki bir boşluğu doldurduğu, ancak bunların daha sonra formel hale getirildiği (Aydın, 2018, s. 224) çeşitli örneklerle yer verilerek önce toplumun tercihleri kurumsal değişme zorunluluğu ortaya çıkararak toplumsal altyapının hazırlandığı, ardından bunlara dair kurumsal düzenlemelerin resmen yürürlüğe konma süreci ve bunun örneklerine de yer verilecektir. Bu konuda Umur da (1987, s. 48) asıl sorulması gereken sorunun “hukuk belirli bir kanunu koydu diye mi toplum öyle yaşar, yoksa toplum yaşadığı, yaşamaya alışkın olduğu için mi hukuk o kanunu koyar?” olduğunu ve buna verilen yanıtın hukuk sisteminin hayata uyması gerektiği, yani hukukun toplum yaşantısına uyarak kanunlar halinde kaidelerini formüle ettiği şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Pamuk da (2014, s. 153) yasalarla kurumsal değişikliklerin yasalarla resmiyet kazanmasının bunların uygulamada da geçerlilik kazanacağı anlamına gelmediği düşüncesinden hareketle Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin toplumun ihtiyaçlarına ne kadar cevap verebildiği ve dolayısıyla toplum tarafından ne kadar benimsendiği tespit edilecektir. Nitekim Osmanlı Devleti gibi kırsal ağırlıklı bir ekonomide kurumsal değişikliklerin uygulamada geçerlilik kazanması çok daha zor ve yavaş seyrettiği bilinmektedir. Ayrıca kimi durumlarda merkezi hükümetin de dâhil olduğu kimi grupların kurumsal değişikliklere direndiği görülmüştür. Dolayısıyla kağıt üzerinde gerçekleşen kurumsal değişiklikler ile uygulamanın her zaman aynı yönde olmadığı görülmektedir (Pamuk, 2014, s. 153). Kuran'ın (2012, s. 373) da belirttiği gibi bir hukuksal kuralı, örgüt biçimi veya iş tekniğini aktarmak, onun içinde geliştiği ve onu ayakta tutan sosyal sistemi özümsemekle aynı şey değildir. Dışardan alınan bir kurumun işlerlik kazanması getirildiği toplumun normlarını ve anlayışlarını kapsayan yerleşik kurumlarına bağlıdır. Dolayısıyla formel olarak birtakım yasal değişiklikler hızlı bir şekilde hayata geçirilebilmekle beraber, özellikle ticari uygulamaları değiştirmek, resmi yasaları değiştirmekten çok daha güç

gerçekleşmektedir. Bu durum çabuk değişen resmi kurumlar ile kalıcı ve kolay değişmeyen gayri resmi kurumlar arasında bir tutarsızlık meydana getirmektedir (Kuran T. , 2012, s. 373). Rubin de (2009, s. 125) bu konu üzerine “sosyo-yasal yaklaşım” adını verdiği analiz tarzını benimsemiştir. Buna göre sosyo-yasal yaklaşım, hukuku sosyal ilişkilerin bir yönü olarak inceleyen yorumlayıcı bir çerçevedir. Hukuk tarihçileri Osmanlı’da çıkarılan çok sayıda kanun ve yönetmelik ile hukuki ve adli reformları oluşturan idari değişiklikleri ele alan detaylı çalışmalar yapmış olmalarına rağmen, sosyo-yasal değişimin çok yönlü sürecine katkıda bulunan sosyal mekanizmalar hakkındaki sahip oluna bilgi yeterli değildir. İşte sosyo-yasal analizin odağını oluşturan herhangi bir toplumun kanunları veya kodları değil, hukuk sistemlerini oluşturan ve temel sosyal ve kültürel gelişmelerden ayrı olarak incelenemeyecek çeşitli uygulamalar ve bunların manalarıdır. Bu kapsamda hukuk sistemi ile 'kullanıcıları' arasındaki etkileşimleri içeren sosyo-yasal dinamikler arasında ayırım yapmak gerekmektedir. Buna göre başta mahkemeler olmak üzere “hukuku” temsil eden çeşitli devlet kurumlarıyla ilişki kurmak durumunda olan kişiler ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Osmanlı örneğinde Tanzimat, yönetici seçkinlerin bir eseri bir seri olarak ortaya çıkmıştır ve merkez ve çevre biçimindeki hiyerarşi yasal uygulamaların yayılmasını şekillendirmede son derece önemlidir. Geleneksel hukuk reformu anlatımı da "merkezde ilk mevzuat ve daha sonra daha küçük yerleşim yerlerinde genellikle yetersiz olan uygulamalar" doğrultusunda düzenlenmiştir. Yargı reformu alanının geleneksel olarak yukarıdan aşağıya yaklaşımlara daha yatkın olması doğal karşılanmakla beraber, bazı usulsel yeniliklerin, merkezde yasallaştırılmadan önce on yıldan fazla bir süre önce mahkeme personeli tarafından uygulandığını ortaya koyan örneklerden de hareket edilerek (Rubin, 2009, s. 126) sosyal tarihçiler tarafından yürütülen çalışmaların aşağıdan yukarıya doğru yürütülen tarzda organize edilmesinin önemi üzerinde durulmaktadır. Çalışmada ayrıntılı olarak incelenen davalarda sözü edilen mahkeme tercihi, kanuna atıflar kategorileri bu kapsamda da önem taşımaktadır.

Tezin Kapsamı

19. yüzyıl (Akyıldız, 2001), (Ortaylı, 2016), (Genç, 2014) gibi kaynaklarda Osmanlı tarihinin diğer dönemlerine göre daha az ilgi görmüş bir dönem olarak

nitelendirilmektedir⁵. Ayrıca Kasaba (1993) 19. yüzyılın ortaları diğer dönemlerden farklı olarak pazar ilişkilerinin ve siyasal denetim mekanizmalarının eşit güçte ve aynı oranda olası alternatifler olarak Osmanlı toplum yapılarını etkilemeye çalıştıkları bir dönem olarak nitelendirilmekte, 19. yüzyıl sonlarında ise imparatorluğun yapısı ve imparatorluk içindeki pazarların niteliği de esaslı bir değişim geçirdiğini ve buna bağlı olarak Osmanlı bürokratları artık İmparatorluğu yönetirken sadece siyasi değil (Kasaba, 1993, s. 13), iktisadi amaçlarını da göz önünde tutmaya başladıklarını, bu açıdan 19. yüzyıl sonundaki denetim biçimleri nitelik açısından daha önceki yıllardan oldukça farklı olduğunu belirtmektedir (Kasaba, 1993, s. 14). Yine Eldem (1994, s. IX) 1878-1881 Berlin Antlaşmalarından I. Dünya Savaşı arasındaki dönem ayrı bir önem taşıdığını ifade etmektedir. Bu çerçevede çalışmada Osmanlı tarihi açısından son derece önemli ve aynı zamanda son derece hareketli bir dönem olan 19. yüzyıl seçilmiş, 19. yüzyılın kurumsal değişiklikleri genel olarak ele alındıktan ve böylece döneme ilişkin genel bir kanaat oluşturulduktan sonra ticari kanunların ve teşkilat yapısının oluşturulduğu bir dönem olarak 19. yüzyılın sonları ele alınmıştır. Ancak böylece oldukça geniş bir yelpaze ile karşı karşıya kalınmış olmasına rağmen konu hakkındaki ilgili belgelere ulaşım konusunda daha geniş imkanlara sahip olunmuştur. Ayrıca reformları birbirine bağlı bir süreç olarak ele alarak tutarlı bir şekilde değerlendirmek mümkün olmuştur. Böylece reformların içinde yeşerdikleri ortamın da daha net olarak ortaya koyulabilmesi sağlanmış (Tanör, 1991, s. 9), fakat tarihsel anlatıda olay örgülerine yer vermek şeklinde değil, yaşanan hukuki ve iktisadi değişimin önemli safhaları daha temel bazı kurumsal değişiklikler özellikle bazı belgelerin içerikleri üzerinden aktarılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın zaman sınırlarını belirleme noktasında önem teşkil eden dönemlendirme meselesi, hukuki değişiklikleri ön plana çıkarabilmek adına yıl bazlı değil, konu bazlı bir sınırlandırma tercih edilmiş, konunun içeriğine bağlı hukuki değişiklikler üzerinde durulmuş ve incelenen kaynağın yayımlanma zamanına uyularak sınır çekilmiştir. Bu çerçevede iktisat tarihi açısından yapısal görünüm ekonomik performans, hukuk tarihi açısından anayasal gelişmeler ve bunların kurumsal iktisat açısından önemli olan getirilerine değinilmiştir. Başka bir ifade ile çalışmada söz konusu hukuki değişikliklerin arkasındaki siyasal ve toplumsal dinamikler, bu değişikliklerin içerikleri, bunlar sonucunda ortaya çıkan

⁵ Bunun nedeni olarak Genç (2014, s. 322) gerileme kavrayışında böyle tanımlanan dönemlerin araştırılması metodolojik olarak zor ve itici olduğu görülmekte olmasına bağlı olarak 17., 18. ve bir ölçüde 19. yüzyılın tarihi daha az ilgi gördüğünü belirtmektedir.

anayasal belgeler ya da yasalar ve bunların iktisadi hayata etkileri yani uygulama içinde aldıkları biçimler değerlendirilmiş olacaktır. Bu kapsamda genel olarak 19. yüzyıl ama daha da özelde Tanzimat öncesinde başlayan kurumsal değişikliklerin izleri de dâhil edilerek Tanzimat sonrasında değişim noktaları genel olarak Tanzimat başlığı altında değerlendirilmiş, bu süre bir bütün olarak ele alınmıştır.

Çalışmanın mekân sınırları ise Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtlarının İstanbul'daki temyiz mahkemesine gelen davalar olmasına ve bu davaların da imparatorluğun geniş sınırları içindeki her yere ilişkin örnekler barındırmasına bağlı olarak oldukça geniştir. Dolayısıyla Findley'in de dediği gibi imparatorluk sadece Anadolu'dan ibaret görülmemiş ve kanunların Osmanlı coğrafyasındaki farklı yerlerdeki uygulanma durumu ile tüccarlarla ilgili bilgi sahibi olma imkanı elde edilmiştir.

Tezin Yöntemi

Metod ya da yöntem demek herhangi bir bilim çerçevesi içinde bilgi elde etme ve sonuç çıkarma imkanlarını sağlayan araçları ifade etmektedir. Tahlil (çözümleme, analiz) ve terkip (bileşim, sentez) olmak üzere iki ayağı bulunmaktadır (Tabakoğlu, 2005a, s. 21). Daha bilinir ifadesi ile çözümleme ya da analizin en önemli safhası olan belgelerin yorumlanarak eserin oluşturulmasıdır. Bu kısımda ortaya çıkabilecek zorluklardan biri tarihin konusunu oluşturan farklı eğilimlere, kültürlere ve hayat tarzlarına sahip insan topluluklarının günümüzün aks ettirilmesi meselesidir. İkincisi bunu yerine getiren tarihçinin tarafsızlığını koruyabilmesi zorluğudur (Tabakoğlu, 2005a, s. 22). Karpat (2015a, s. 19) bu noktada Osmanlı tarihinin yenilik-eskilik (yeniliklere açık olmak ile eski düzeni devam ettirmek) çatışması şeklinde değil de sosyal ve ekonomik koşullara bağlı olarak incelenmesinin daha doğru olacağını savunmaktadır. Tabakoğlu (2005a, s. 22) ise belgeler yorumlanırken bunların hangi yaklaşım tarzına göre yorumladığını açıkça belirtmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu tür çalışmaların genelleştirme ve teori oluşturmaya çalışmaktan ziyade, belgelerin özel zaman ve mekânlarla ilgili olduğunu her zaman göz önünde bulundurularak yorumlamada bulunulması gerektiğini belirtmektedir. Armağan'a (2014, s. 32) göre ise arşivlerden elde edilen belge birikimi teorik bir çerçeve ışığında bir senteze dönüştürülerek sunulmalıdır. Bu durum farklı yöntemsel yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Tanör'e (1992, s. 8) göre bu yaklaşımlar ve tarihsel çalışmalardaki

kullanım yerleri betimleyici (tasvirici) yöntem yanında, irdeleyici (tahlilci), gözlemeleme (müşahade) (hazırlanış ya da oluşum ve uygulama kısmında), yorumlama (getirilenler ya da katkılar (belgeler) kısmında) eleştirici ve sorgulayıcı yöntemler (değerlendirmeler kısmında) gibidir (Tanör, 1992, s. 8). Mardin'e (2015, s. 148) göre ise çalışmalarda bir müessesenin hangi etkiler altında ve ne gibi ihtiyaçları karşılamak üzere kurulduğunu cevaplamaya çalışıldığı “fonksiyonel metot” kullanılmalıdır (Mardin, 2015, s. 148). Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde kurumsal iktisat, kendi içinde ayrıldığı kollar kapsamında bölümlere ayrılmış ve bu bölümler kavramsal açıdan tasvir edilerek irdelenmiştir. Tezin ikinci bölümünde ise ele alınan kurumsal düzenlemeler onları ortaya çıkaran gerekçeleri (arkasındaki siyasal ve toplumsal dinamiklere) açıklanmış, ardından değişikliklerin içerikleri, yani anayasal belgeler ya da kanunlar ve bunların iktisadi hayata etkileri yani uygulama içinde aldıkları biçimler değerlendirilmiş ve kurumsal iktisat bakış açısıyla yorumlanmıştır.

Kurumsal iktisat bir taraftan heterodoks iktisat okullarından birinin adı olarak Amerikan özelinde başlayıp daha sonra Avrupa düşünce gelenekleriyle bütünleşerek içsel olarak çeşitlenmiştir. Diğer taraftan Ortodoks iktisadın 1970’li yıllar sonrasında kendi içinde geliştirdiği zengin teorik açılımlarla gelişen yeni kurumsal İktisat önce firma teorilerini odağına alarak ortaya çıkmış, sonra mülkiyet hakları, tarih, hukuk, siyasete doğru yayılarak oldukça zengin ve farklılaşmış bir açılıma sahip olmuştur (Yılmaz, 2018, s. 223). Bu kapsamda sözü edilen kurumsal iktisat bakış açısı sosyal ağlar, biçimsel normlar arasındaki ilişkilerin iktisadın sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimine bağlı hale gelmesine yol açmış, sosyal sermaye, ortak değerlerin rolü, güven sivil toplum gibi konuları gündemine almasına neden olarak siyasi, iktisadi, hukuki, sosyal alanda yaşanan değişiklikleri birbirinden ayrı incelemenin zor olması güçlüğünü ortadan kaldırması ve disiplinlerarası bir yaklaşım getirmesi açısından kendi perspektifinden yararlanmayı önemli hale getirmiştir.

Öte yandan pek çok tarihçi tarihsel araştırmalarda belgelerin içinde yeşerdikleri ortama yerleştirilmeleri gerektiğini ve ancak bu şekilde anlamlı hale gelebileceklerini ifade etmektedir (Tanör, 1992, s. 8). Bunlardan biri Tanör’dür ve ona göre bu durum hukuk tarihi kapsamında anayasal gelişmeler ve siyasal gelişmeler için geçerlidir (Tanör, 1992, s. 8). Bunun hukuki belgeler ve toplumsal gelişmeler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Tunaya (2010, s. xiii) bu tür çalışmalarda yapılması gerekenin

olayları tespit etmek ve onu sosyal bütün içinde değerlendirmek gerektiğini, olayların zamanın akışı içinde nasıl geliştikleri ve özlerini muhafaza etseler de nasıl değişik şekillere büründüklerini belirlemek olduğunu ifade etmektedir. Karpas (2014b, s. 201) ise toplumsal çevrenin sosyal yapı ve bunun ekonomik temelini barındırdığını, işte bu toplumsal çevrenin de Osmanlı kültürel sisteminin ve ondan kaynaklanan değerleri koşullandırdığını vurgulamaktadır. Murphey (2014, s. 265) ise Osmanlı toplumunu oluşturan her bir parçanın titizlikle ele alınması halinde Osmanlı toplumunun bir bütün olarak ele alınmasının da sağlanmış olacağını vurgulamaktadır.

Diğer taraftan iktisat tarihi metodolojik olarak amacını şu şekilde ortaya koymaktadır: İktisat tarihinin temel amacı ekonomilerin performanslarında ve yapılarında zaman içinde meydana gelen değişimleri açıklamaktır. Ekonomik performans iktisatçıların tipik ilgi alanlarını teşkil eden ne üretildiği, üretimin ne kadar yapıldığı, nasıl ve nerede gerçekleştirildiği, nasıl bölüştüğü gibi sorulara yanıt vermek üzere toplam üretim düzeyi, kişi başı gelir, fiyatlar gibi istatistiksel göstergeleri ifade etmektedir (Güran T. , 1995, s. 2). Yapı ise ekonominin performansını belirleyen toplumun bazı karakteristik özelliklerini ifade etmektedir. Yapısal görünüm kapsamında değerlendirilen unsurlar toplumun siyasi kurumlar (yönetim şekli, idare düzeni), ekonomik kurumları (toprak yapısı, mülkiyet ilişkileri), teknolojik durum, demografik durum, nüfus ve nüfusun yapısı, ideolojisi ve dünya görüşü gibidir (Güran T. , 1995, s. 3). Başka bir ifade ile ekonomik yapı incelenirken ekonominin toplumsal bir bilim olduğu gerçeğinden hareket edilerek ekonomik olgular toplumsal gelişmenin bütünü içinde ele alınması ve bunların bir kesit içerisinde değil tarihsel gelişim süreçleri içinde çözümlenmesi gerekmektedir (Kepenek, 2016, s. 1). Ekonomik yapının tarihsel gelişim süreci içinde çözümlenmesi demek iki sorunla karşı karşıya kalmayı gerektirir. Bunlardan biri çözümlenme de kullanılacak sayısal verilerdir, ikincisi zaman içindeki değişimlerin niteliksel yönlerinin yakalanması gerektiğidir. Ekonominin incelenmesi sadece sayısal verilerin sıralandığı istatistik ağırlıklı bir inceleme ile gerçekleştirilemez. Ekonomik olgular açıklanırken sayısal veriler niteliksel çözümlenmeler için kanıt olarak kullanılmalıdır. Bu nedenle ekonomik olguların açıklanmasında tutarlı bir nedensellik ilişkisinin kurulması gerekmektedir (Kepenek, 2016, s. 2).

Buna göre yukarıda hem tarih ve hukuk tarihi, hem kurumsal iktisat bakış açısı, hem de iktisat tarihinin “ekonomik performans ve yapısal görünüm” çözümlenmeleri dikkate alınarak 19. yüzyıldaki değişim süreci, önceki dönemdeki durumlarına da kısaca değinilmek suretiyle bütünsel bir şekilde ele alınmıştır. Bu noktada iktisadi tarih yaklaşımına uygun olarak 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin ekonomik performansı ve bunun içinde yeşerdiği yapısal görünüm kapsamında kurumsal düzenlemelere yer verilmiştir. Başka bir ifade ile iktisat tarihi açısından yapısal görünüm ekonomik performans, hukuk tarihi açısından anayasal gelişmeler ve bunların kurumsal iktisat açısından önemli olan getirilerine değinilmiştir. Ardından kanunlaştırma hareketleri kapsamında yeni kanunlara kısaca, özet mahiyetinde ve özellikle kurumsal iktisat açısından önemli noktaları özelinde değinilmiştir. Bu noktada özellikle bu konuda daha önce hazırlanmış ikincil kaynaklardan yararlanıldığını belirtmekte fayda görülmektedir. Daha sonra ticaret hukuku alanında kabul edilen Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin hükümleri hukuk biliminin kendi tasnifinden farklı olarak kurumsal iktisadın analiz araçları kullanılarak sınıflandırılmış ve bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Alternatif bir yöntemsel bakış açısı ile bu çalışmanın çerçevesi iktisat tarafından belirlenmiş ve kendinden önceki araştırmaların rehberliğinde belgeleri okunması, incelenmesi ve analiz edilmesine dayalı bir çalışmadır. Verilerin değerlendirilerek genel sonuçlara varılması açısından tümevarım yöntemin kullanıldığı söylenebilirken, iktisadın öğrettiklerinden tarih yorumunda faydalanılması açısından tümdengelim yöntemi kullanılmış olduğu belirtilebilir.

Tabakoğlu (2005a, s. 35) iktisat tarihinin yöntemi konusunda yaptığı açıklamasında iktisat tarihinin yönteminin belirli iktisadi kurumların değişkenlerin sistemlerin veya sektörlerin (para, kredi, bankacılık gibi) tarihlerinin yazılması şeklinde olabileceği gibi, iktisadi faaliyette bulunan insan grupları açısından da iktisat tarihi yapılması biçiminde de olabileceğini de belirtmektedir. Bu çalışma iktisadi ilişkilere ve bu ilişkilerde bulunan taraflara odaklanması açısından Tabakoğlu'nun iktisat tarihi yönteminin ikincisini de uygulamaktadır. Ayrıca Genç (2014, s. 326) değişimin sadece toplumun üst tabakalarına yansıyan kısmına odaklanmanın doğru olmadığını, sosyal ve iktisadi değişimlerin kitlelere yansıyan kısmının da, sıradan insanların zihniyetinde, tüketiminde çeşitli göstergelerdeki değişimlerin de dikkate alınması gerektiğini de vurgulamaktadır.

Benzer şekilde Tunaya (2010, s. 4) da Osmanlı tarihine yukarıdan aşağıya doğru değil de aşağıdan yukarıya doğru bakmak, yani halktan yukarı doğru bakmanın yeni bir akım olduğunu söylemektedir. Çalışma mahkeme kayıtlarında yer alan davalardaki uyuşmazlıklar vasıtasıyla halkın gündelik yaşamındaki iktisadın bilgisini aramaktadır.

Pamuk'un (2007, s. 15-16) belirttiği üzere çağımızda tarihin kullandığı zaman kavramı da değişmiş ve "kısa dönemli siyasal olaylar tarihi yaklaşımından", iktisadi ve toplumsal gelişmelerin daha yavaş olgunlaşmalarına, daha uzun zaman kesitlerinde biçimlenmelerine bağlı olarak bir yüzyıl, hatta bazen daha uzun süreyi kapsayan "uzun dönem" incelemeleri geliştirilmiştir. Bu gelişim çizgisinde Marksizm Fransa'da gelişen Annales Tarih Okulu'nun etkileri yanında tarihsel ilgi alanının iktisadi ve toplumsal gelişmelere kayması da yapmaktadır.

Osmanlı'yı düz bir süreç olarak değil, daha dinamik bir süreç olarak algılamak ve incelemek gerekmektedir (Fleischer, 2014, s. 275). Genç'e (2014, s. 320) göre dönemlendirme tarihinin geçmişin nasıl olmuş olabileceği hakkında tasavvurlar geliştirmeye, inşa etmeye, açıklamaya ve yorumlamaya çalışma faaliyeti içinde önemli bir bölüm ve yol gösterici bir kavramsallaştırma"dır. Dönemlendirmede teorik soyutlamanın yanında olayların içeriğine ait bilgilerin de dikkate alınması ve bunun belli bir kronoloji dâhilinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada dönemler arası geçişlerde değişim mekânizmalarının önemli olduğunu da belirtmektedir (Genç, 2014, s. 321).

Çalışma açısından da sınırları belirleme noktasında önem teşkil eden dönemlendirme meselesi, hukuki değişiklikleri ön plana çıkarabilmek adına yıl bazlı değil, konu bazlı bir sınırlandırma olarak tercih edilmiş, konunun içeriğine bağlı hukuki değişiklikler üzerinde durulmuş ve incelenen kaynağın yayımlanma zamanına uyularak sınır çekilmiştir. Bu çerçevede iktisat tarihi açısından yapısal görünüm ekonomik performans, hukuk tarihi açısından anayasal gelişmeler ve bunların kurumsal iktisat açısından önemli olan getirilerine değinilmiştir. Başka bir ifade ile çalışmada söz konusu hukuki değişikliklerin arkasındaki siyasal ve toplumsal dinamikler, bu değişikliklerin içerikleri, bunlar sonucunda ortaya çıkan anayasal belgeler ya da yasalar ve bunların iktisadi hayata etkileri yani uygulama içinde aldıkları biçimler değerlendirilmiş olacaktır. Bu kapsamda genel olarak 19. yüzyıl ama daha da özelde Tanzimat öncesinde başlayan kurumsal

değişikliklerin izleri de dâhil edilerek Tanzimat sonrasında değişim noktaları genel olarak Tanzimat başlığı altında değerlendirilmiş, bu süre bir bütün olarak ele alınmıştır.

Barkan'a (2000f, s. 1402) göre Osmanlı tarihi üzerinde yapılan araştırmaların gelişmesi ve dünya tarihçiliği yanında konumlandırılması için yöntemlerini değiştirmesi, daha açık bir ifade ile tarihi olayları "yeni bir görüş zaviyesinden ve yeni malzeme üzerinde ayrı metodlarla çalışarak incelemesi" gerekmektedir. Bu konuda beklenen ilerlemenin daha ziyade iktisadi ve toplumsal konularda olması gerektiği konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Meselenin hikayecilik tarzında tespitinden vazgeçilip, müesseselerin ve onların dünyevi özelliklerinin tetkik edilmesi gerekmektedir. Bunun içinde özellikle istatistiki malzemenin kullanılması zaruridir.

Barkan (2000b, s. 608) ayrıca iktisat ve maliye tarihi ile meşgul olacak tarihçiler olayları sadece nakletmekle yetinen geleneksel tarih düşünce yapısında kurtulması gerektiğini, bunun yerine iktisadi ve mali hayatın mekânizmasını çözmeye, sosyal düzenin işlemlerini sağlayan kuvvetleri görmeye, şahıslar yerine kültürlerin hayat tarzı ve bunun geleceği üzerinde düşünce geliştirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede iktisat tarihçisi sosyal ve ekonomik bilimlerin konu ve yöntemleri ile iç içe bulunacaktır. Böylece elindeki ham malzemeyi bir şekle sokması, bu şekilde iktisat tarihi problemlerini sunarak tipik vakaları tipik olmayanlardan ayırabilecektir. Böylece iktisat tarihine ilişkin mevzuat ve kurumların sistemi bulunarak bu sahanın ileride işlenebilir bir hale getirilmesi sağlanacaktır (Barkan, 2000b, s. 609).

Güran'a göre (2014e, s. 191) tarihçilerin ilgisi artık önemli şahsiyetlerden ve önemli siyasi ve askeri olaylardan topluma ve toplumsal gruplara kaymaya başlamıştır. Bu ilgi değişmesi veya kapsam genişlemesi yeni problemler ve araştırma konularına kapı aralamıştır. Ayrıca bunlar o zamana kadar atıl kalan yeni kaynakların keşfini ve analizini zorunlu kalmıştır. Çoğunlukla bu analizler geleneksel yöntemlerden farklı yeni araştırma tekniklerine ve kaynak kritik şekillerine gereksinim doğurmuştur. Bu çerçevede özellikle geçmişin kalitatif bilgileri yanında kantitatif bilgi ve yöntemler de sıkça yararlanılan araçlar haline gelmiştir. Güran'a göre ayrıca günümüz tarihçiliğinin belirgin bir özelliği coğrafya ölçekli global veya yerel sosyal sistemler yanında bireyin tarihi araştırmalarının temel birimi olarak ele alınmasıdır. Ayrıca kişilerin ve sosyal grupların maddi kültürleri olarak nitelenen ekonomik faaliyetler, gelirler, servetler ve sosyal statüleri hakkında

yapılacak araştırmalar için geniş bir veri ağı oluşturmaktadır. Bu noktada ekonomik faaliyetler, gelirler, servetler ve sosyal statüleri kişilerin ve sosyal grupların maddi kültürleri olarak nitelendirilmektedir (Güran T. , 2014e, s. 200).

Osmanlı tarihi üzerine son dönemde yapılan araştırmaların yeni kavramsal açılımlara yönelten önemli ölçüde niceliksel bilgilerin ortaya çıkmasını sağladığı ve arazi icarı, tımarlar, nüfus ve iskan, ticaret, zirai ve mali mevzuat veya sosyal gruplar gibi konular üzerine yapılan bu çalışmaların ekonomik ve sosyal faktörlerin şahıslar veya kültürün Osmanlı tarihi üzerindeki etkilerini vurgulayan çalışmalar oldukları görülmektedir (Karpata, 2014b, s. 199). Bu çalışmalarla beraber Osmanlı'nın toplumsal değişiminde kültürel faktörlere gerekli yeri veren ve ekonomik ve sosyal faktörlerin etkilerini göz önüne almayı sağlayan yeni bir yaklaşımla yakalandığı belirtilmektedir (Karpata, 2014b, s. 200).

Findley'e göre nicel çözümlemenin birçok örneği karakterize eden ortak özelliklerin tanımlanmasını sağlamaya yaramaktadır (Findley, 2011b, s. 16). Nicel çözümleme topluluklara dair genellemeler yapmamıza yardımcı olurken, bağlam zenginliği ve somut canlılığı yakalamaya sağlayamamaktadır. Ancak niceliksel ve niteliksel araştırma tekniklerinin kullanılması kendi içinde son derece güçlüken, bunları biraraya getirmek daha da güçlüdür (Findley, 2011b, s. 19). Tarih yazımının geçirdiği değişim sürecine paralel olarak, geleneksel tarih yazımının kronolojik neden-sonuç anlatımı yerine, tarihin vurgusu ulusların tarihinden (siyasal tarih) halkların tarihine (toplumsal ve ekonomik tarih) geçişiyle beraber, nicel çözümleme özellikle ekonomi ve nüfus araştırmaları tarihinde önemli bir rol oynamaktadır (Findley, 2011b, s. 17).

Öte yandan kurumsal iktisadın bakış açısı da ampirik bulgu, sadece nicel ve istatistiksel yöntemlerle sınırlı olmadığını, çeşitli belgelere dayanan vaka çalışmalarını, mahkeme kayıtlarını da kapsayacak şekilde çok daha geniş bir ölçüde sahip olduğunu belirtmektedir (Greif, 2006, s. 402).

Çalışma ayrıca mahkeme kayıtları vasıtasıyla bireylerin iktisadi ilişkilere odaklanması açısından mikro ölçekli bir çalışma iken, çalışmada ele alınan zaman ve mekân boyutu çalışmada makro boyut özelliği de eklemektedir. Gencer'in (2019, s. 15) de dediği gibi çalışmada makro perspektif mikro incelemelerin yönünü göstermekte rol oynamış, mikro incelemeler makro alanın, yani büyük resmin daha iyi görünmesine katkı sağlamıştır.

Çalışmada Abadan'ın da (2015, s. 64) belirttiği gibi bağlı kalınan materyalin genişliği ve büyüklüğü bazı fikirlerin yönünü kaybederek malzeme kalabalığı içerisine gömülmeye engel olmak adına çalışmada mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilerin özetlenmesi yerine anlaşmazlıkların tarafları, davanın konusu, hangi mahkemede görüldüğü, süresi, davadan alınan harçlar ve davaların kim lehine sonuçlandığı gibi çeşitli kategoriler altında başlıklandırılmıştır. Buna göre çalışma hem nitel hem de nicel yönlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada ayrıca tablolaştırma sonucunda yasal değişiklikler değişkenler olarak değerlendirilebilir hale gelirken, ticari faaliyet sabitler (süreklilikler) olarak ele alınabilmiştir. Çünkü ticari faaliyetler de çeşitli nedenlerle bir zarurettir ve Osmanlı'nın ekonomik faaliyetlerinde her zaman oldukça önemli ve belirleyici olmuştur. Osmanlı ekonomisinin zihniyet temellerindeki ilkeler açısından önemlidir. bu çalışmada da yapılan ele alınırken ticari faaliyet Karpat'taki gibi sabitler (süreklilikler) olarak değerlendirilebilir. Çünkü ticari faaliyetler de çeşitli nedenlerle bir zarurettir ve Osmanlı'nın ekonomik faaliyetlerinde her zaman oldukça önemli ve belirleyici olmuştur. Osmanlı ekonomisinin zihniyet temellerindeki ilkeler açısından önemlidir (Karpat, 2014b, s. 200).

Çalışmada kanun maddelerinde yer alan ve günümüz Türkçesinde kullanılmayan teknik tabirler bugünkü anlamlarıyla ifade edilmiştir. Bu noktada özellikle Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türki adlı eserinden yararlanılmıştır⁶.

Çalışmada takvimlerin kullanımında Miladi takvim gösterimi tercih edilmiştir⁷.

Tezin Kaynakları

Tüm sosyal bilimlerde olduğu gibi kaynakların verdiği bilgilerin akılcı yollarla değerlendirilerek sorunların ortaya çıkarılmasında ve bunlara çözüm geliştirilerek belli sonuçlara ulaşılmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır. (Üçok & Mumcu, 1976, s.

⁶ Şemseddin Sami Arnavut'tur ve Kamus-ı Türki adlı eserini Türkçe, Rumca, Arnavutça olarak yazmıştır. Kamus-ı Türki (Ortaylı, 2016, s. 270).

⁷ Osmanlı Devleti'nde kullanılan takvimler Hicri takvim, Rûmî takvimdir. Güneş takvimi Mart ayında başlamaktadır. Güneş takvimi mali ya da Rûmî (Romalı) olarak bilinmektedir ve batıda kullanılan Gregoryen Takvimi (1582 yılında papa XIII. Gregorius tarafından getirilmiştir) olarak bilinen takvimin aynısıdır. Bu takvim Hicri 1256 yılında Mart ayının ilk günü (M.S. 13 Mart 1840) ikinci resmi Osmanlı takvimi olarak kabul edilmiştir ve Rûmî tarihlendirmesi mali daireler yanında istatistik dairelerinde de standart olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Hicri takvim kullanımı da devam etmiştir (Karpat, 2010a, s. 20).

166). Geçmiş hakkında bilgi veren her şey, doğruluğu değerlendirilmek kaydıyla tarihsel kaynak olarak nitelendirilmektedir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 144-145).

Arapça'da "zamanı bildirmek" anlamına gelen bir tarih teriminin daha geniş anlamı geçmiş olayların tespiti, nakli ve rivayet edilmesidir. Dolayısıyla tarihsel çalışmalarda kullanılan ilk kaynaklar birincil kaynaklar olarak adlandırılan, bizzat yaşanan dönemin içinden çıkan kaynaklardır⁸ (Tabakoğlu, 2005a, s. 20). Bunlar bir olayı, ilişkiyi, kurumu, sorunu doğrudan, aracısız, yani herhangi başka bir kaynaktan yararlanmadan aktaran kaynaklardır. Bunlar içinde yer alan belgeler devlet düzeni içinde geçerli olan hukuk kurallarını resmi olarak aktarmaları nedeniyle en önemli kaynak olma özelliğine sahiptir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 168). Ayrıca bunlar hukuki ilişkiler ve kurallar bakımından ilettiği bilgilerin doğruluğunun en ciddi kanıtını oluşturmaktadır (Üçok & Mumcu, 1976, s. 169). Zira tarih tarafından kullanılan çok çeşitli kalıntılar içinde en önemlisi olan yazılı belgeler, yaşanmış olanın zihinlerden kağıtlara intikal etmiş bölümlerini ifade etmektedir (Genç, 2014, s. 320).

İkincil kaynaklar ise yeni bulgular getirmekten ziyade yeni birliktelikler getirmektedir (Tekeli & İlkin, 1999, s. XI). Bazı tarihsel çalışmalar da olayların sebep ve sonuçlarına inen veya tarihi toplum felsefesi için bir malzeme olarak kullanmaktadır (Tabakoğlu, 2005a, s. 20).

Çalışmada hem birincil hem de ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Birincil kaynak olarak en başta İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nden temin edilen Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtlarına yer verilmiştir. Osmanlı tarihi çalışmalarında kadı sicilleri adı verilen ve Osmanlı Devleti'nin en köklü yargı kurumlarından biri olan şer'îyye mahkemelerinde tutulan kayıtlar en yaygın kullanılan kaynaklar olarak önem taşımaktadır. Özellikle 1990'larda itibaren kadı sicillerinin incelenmesine yönelik ilginin arttığı görülmektedir ve bunda söz konusu kaynakların yalnızca tarih alanında değil, aynı zamanda hukuk tarihi, sosyal tarih, hukuk antropolojisi alanlarında çalışanların (Agmon & Shahar, 2008, s. 1) bu kaynaklar sayesinde tarihi çalışmalara getirdikleri farklı açılımlar ve bu bakış açısının yaygınlaşmasının da rolü bulunmaktadır. Şer'îyye sicilleri nasıl

⁸ Osmanlı'da yaşadıkları dönemin ihtiyaçları tarihin amacını belirlemede rol oynayan ve bu nedenle "vakanüvis" olarak adlandırılan, geçmiş olayları rivayet eden ve bunları bir devlet görevi olarak günü gününe tespit eden meslek sahibi kişiler olabilmektedir (Tabakoğlu, 2005a, s. 20).

kadırlara gelen her türlü işin yazıldığı, bu nedenle oldukça büyük öneme sahip kaynaklardır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 146). Çalışmada kullanılan mahkeme kayıtları benzer açıdan önem teşkil etmektedir. Bu kayıtlar Osmanlı tarihinde yeni kurulan mahkemelerin kayıtlarıdır. Uyuşmazlıkların çözüm sürecini şekillendiren çeşitli kararların son ürünleri olan bu kayıtlar, çıkarılan kanunların uygulanma, yani toplum tarafından benimsenme ve topluma nüfuz derecelerini göstermeleri açısından oldukça önemlidir. bu kapsamda mahkeme kayıtları 1850’de yürürlüğe sokulan Ticaret Kanunnâmesi’nin dışardan alınan bir hukuki düzenleme olarak ne kadar benimsendiğini ve burada yer alan şirket türlerinin Osmanlı toplumu tarafından ne kadar kullanıldığını gözler önüne seren bir rol oynamaktadır. Böylece daha önce de vurgulandığı gibi kurumsal değişikliklerin yasalarla resmiyet kazanmasının, uygulamada geçerlilik kazanma düzeyi ve yeni mahkemelere atanan hakimlerin bunları uygulama dereceleri veya bu konudaki başarılar da ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan insan ilişkilerini düzenleyen bir kurum olarak hukukun tezahür yeri mahkemelerdir ve bu anlamda mahkeme kayıtları dönemin hukuki yapısı yanında sosyal birtakım çözümlemelerin (sosyal değişme, sosyal mekanizma) yapılması açısından son derece önemli kaynaklardır. Yine ticari davaların incelenmesine paralel olarak mahkeme kayıtları dönemin iktisadi durumu, insanlar arasında gelişen iktisadi ilişkiler hakkında da fikir sahibi olunması fırsatı sunmaktadır. Esasen kadı sicilleri mahkeme kayıtlarından birtakım yönlerden farklılaşmaktadır. Şer’i mahkemelerde uygulanan kayıt prosedürlerine göre tüm yasal işlemlerin ve nihai kararların yalnızca özetleri kaydedilmektedir. Buna göre mahkeme kâtipleri hukuki görüşmeler sırasında notlar almakta, dava bittiğinde, davacılar davanın bir özetini ve mahkeme kararını içeren ve yazıcıların taslaklarına dayanarak hazırladıkları resmi bir belge (hüccet) hazırlamakta ve bu özetin bir kopyası, kayıt defterine (sicil) kronolojik sırayla kaydedilmektedir. 1870’lerde alınan kararla “yasal işlem protokollerinin ayrıntılı olarak kaydı” kararı alınmıştır (Agmon, 2004, s. 335). Dolayısıyla çalışmada kullanılan mahkeme kayıtları kadı sicillerine nazaran çok daha uzun ve ayrıntılıdır. Bu durum aynı zamanda onlardan pek çok konuda çok daha fazla bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır. Mahkeme kayıtları ile kadı sicilleri tutuldukları mahkemeler, kanuna atıflar gibi yazılış tarzlarındaki küçük farklılıklar gibi ek diğer farklılıklar yanında içerikleri açısından taraflar arasındaki ilişkileri ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarını göstermeleri dolayısıyla benzer niteliktedir.

Mahkeme kayıtlarının kadı sicilleri ile paylaştığı bir diğer ortak özellik devlet eliyle tutulan kaynaklar olmaları nedeniyle devlet bakış açısından tarihi yorumlama riskidir. Tarihsel kaynaklar arasında kullanılan en önemli kaynak olan arşiv vesikaları bu anlamda birtakım tarihçiler tarafından “olayların arkasındaki hareketliliği vermeyen ketum yapısı” ve “resmi kalıplı kuralcı bir yaklaşımın” izlerini taşıması açısından eleştirilmektedir (Akyıldız, 1993, s. 17). Arşiv kaynakları Pamuk’un (2013a, s. 9) belirttiği gibi belgelerin neredeyse tümünün devlet için çalışanlar tarafından hazırlanmış olması ve toplumu oluşturan kesimlerin geriye belge olarak bir şey bırakmamış olmaları nedeniyle Osmanlı tarih yazıcılığına devlet merkezli bakış açısı egemen hale gelmiştir. Sözü edilen kaynak ve belgeler 600 yıllık bürokratik aygıt tarafından oluşturulmuş sayıları milyonlara varan belge ve dokümanlardır. Bu belgeler nitelik açısından merkezi devletin çözümlene ve değerlendirilmelerinin yansıttığı için devletin bakış açısına ağırlık veren yorumlara yol açmıştır (Kasaba, 1993, s. 10). Bu sorunları aşabilmek için Kasaba (1993, s. 10) Osmanlı hükümetlerinin 19. yüzyılın değişen koşulların karşısındaki konumu yanında Osmanlı’daki toplumsal değişimin de ortaya konulması gerektiğini ve bunun için de kaynak alanlarının genişletilmesi ve devlet dışı kaynakların çözümlenmelerde kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede çalışmanın ana kaynağı olan mahkeme kayıtları tarihi çalışmalarda kullanılan diğer kaynaklara nazaran toplumun bakış açısını en fazla yansıtan sosyal içerikli kaynaklar olma özelliği taşımaktadır. Böylece Kuran (2012, s. 37) tarafından belirtilen “sosyal sistemin doğrudan devlet denetimi dışında kalan kesimlerinde” ki durumun ve özel ekonomik yaşamın incelenmesi imkanı elde edilmiştir.

Çalışmada ayrıca dönemin önemli düzenlemelerine ilişkin arşiv kaynaklarına ve yine dergide yer alan önemli düzenlemelere ilişkin mazbata, tüzük ve ek düzenleme metinlerinden de yararlanılmıştır. Bunu yanında İSAM tarafından yayınlanan kadı sicilleri, incelenen dönem baz alınarak taranmıştır.

Tezde aynı konularla ilgili farklı görüş ve bakış açılarına sahip kaynakların kullanımı Kasaba (1993, s. 15) tarafından ortaya koyulan “bütünsel tarih yaklaşımı” açısından önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda yer alan farklı görüşlerin ve çelişkilerin karşılaştırılması sayesinde Osmanlı toplumunun değişim dinamiğinin geniş bir kuramsal ve tarihsel çerçeveye oturtulacaktır. Kasaba (1993, s. 15) ayrıca zaman ve mekân açısından dar bir alana ilişkin belgelerin incelenmesi geniş düzeyde ilgilendiğimiz konuların anlaşılmasına engel teşkil etmeyeceğini ve ileriye dönük, eleştirel bir bilim anlayışının gelişmesini

sağlayacağını savunmaktadır. Çalışmada inceleme nesnesi olarak değerlendirilen Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle başlı başına farklı görüşlerin ürünleridir. Öte yandan daha uzun dönemli tarihsel çalışmalara karşılık tezde 19. yüzyılın son çeyreğine ilişkin bir dönemin incelenmesi bu çerçevede sorun teşkil etmemekte ve çalışmada bütünsel tarih anlayışından hareket ederek ona katkı sunulmakta ve oldukça geniş bir düzlemde ele alınan konunun daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Tezde bunlar haricinde ikincil kaynaklar da kullanılmıştır. Bunlar içinde özellikle dönemin önemli isimlerinden Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezakir, Cevdet Tarihi eserleri yer almaktadır. Ayrıca yine dönemin istatistiksel verilerini yansıtan yine bizzat Osmanlı İstatistik Dairesi tarafından hazırlanmış diziler⁹, bunlar üzerinde ayrıntılı incelemeler yapan Pamuk (Pamuk, 1995), Eldem (1994), Güran (2014h) ve Karpat'ın (2010a) çalışmaları vasıtasıyla yer verilmiştir. Karpat (2010a, s. 163) Osmanlı İstatistik Dairesi tarafından hazırlanmış bir eseri inceleyerek Osmanlı istatistiklerinin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullara dair gerçeğe yakın bir tasvirde bulunduğu sonucuna ulaşmış (Karpat, 2010a, s. 162) ve buradaki derlemelerden elde edilen bilgilere göre mesleki örgütlenme Osmanlı toplumuna ve iç dinamiklerine ilişkin yeni görüşler ve derin bir bakış açısı sunacağını belirtmektedir (Karpat, 2010a, s. 163).

Tezde kullanılan diğer ikincil kaynaklar Osmanlı hukukuna ilişkin temel eserlerdir Ekinci (2011), Aydın (1996), Üçok ve Mumcu (1991), Akgündüz ve Öztürk (2000), Kenanoğlu (2005).

Yine Osmanlı iktisat tarihine ilişkin yazılmış önemli isimlerin temel eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunların başında İnalçık'ın Quataert ile beraber (Quataert, 2006, s. 887)

⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda modern istatistik yöntemlerinin ilk uygulamaları nüfus alanında ortaya çıkmıştır. İstatistik dairesi 1860'ların sonunda kurulmuştur. Bundan kısa bir süre sonra dış ticaret istatistikleri yayınlanmaya başlamıştır. Böylece 1878'lerden başlayıp 1913'lere kadar uzanan bir seri oluşturulmuştur. Osmanlı yönetimi 19. yüzyılın sonuna kadar çeşitli alanlarda istatistik bilgiler derleme, değerlendirme ve yayınlama konularında önemli gelişmeler elde etmiştir. Bu çabaların önemli bir kısmı 1897 istatistik yılı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarihte yayınlanan eser istatistik bilgileri derleyip yayınlamak amacıyla oluşturulmuş uzman bir kurum tarafından hazırlanmış bir belgedir. Yıllıkta 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin çeşitli ekonomik ve sosyal göstergeleri ile ilgili yıllar ve bölgeler itibarıyla ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Söz konusu veriler idari, nüfus, eğitim, sağlık, adliye, ulaştırma, maliye, tarım, sanayi, dış ticaret, madencilik, ormancılık, kara ve deniz taşımacılığı ile haberleşme hizmetleri gibi alanlara ilişkindir. Eserde yer alan istatistiklerin büyük bölümü 1897-1898 dönemine ait olmakla beraber dış ticaret ve bütçe verileri 1894 yılına aittir (Güran T. , 2014h, s. 296). Eserde yukarıda sayılan alanlara ilişkin istatistik bilgileri içeren toplam 245 tablo yer almaktadır (Güran T. , 2014h, s. 297).

ve yalnız hazırladığı (İnalçık, 2015c), (İnalçık, 2010g), Pamuk'un (Pamuk, 1994), (Pamuk, 2005), (Pamuk, 2005) ve Ortaylı'nın Osmanlı sosyal ve iktisadi durumunu incelediği kapsamlı eserleri (Ortaylı, 2016), Genç'in Osmanlı iktisadi zihniyetinin 19. yüzyıldaki değişimine yer verdiği çalışması (Genç, 2012c), Kasaba'nın (Kasaba, 1993) Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine dâhil olması üzerine hazırladığı kitabı, Toprak'ın 19. Yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerine çalışması (Toprak, 1997) Akyıldız'ın Osmanlı şirketleri üzerine kapsamlı çalışması (Akyıldız, 2001) bunlardan yalnızca bazılarıdır.

Tezin Sınırlılıkları

İktisat tarihçileri için gerekli olan ham malzemeyi hazırlayanların çalışmalarının olmadığı toplumlarda, iktisat tarihçisinin bizzat kendisinin ham malzemeyi şekli sokması gerekmekte, böylece yapılan işin hem mimarı hem de işçisi olmak zorunda kalmaktadır. Mevcut bilgi yeni bir şekilde düzenleyerek tarih görüş ve anlayışına zenginleştirecek, olayların arasında o döneme kadar mevcut olduklarından şüphe edilmemiş yeni ilişkiler meydana çıkaracak, veya en azından okuyuculara aradıkları malumatı sistemli bir şekilde bir arada sunacak çalışmalar gerekmektedir. Bunun için öncelikle mevcut ham malzemenin ortaya çıkarılması ve yarı mamul bir hale getirilerek yayınlanması gerekmektedir. Bunun için ise sabırlı bir mesai ile gerekli teferruatın toplanması gerekmektedir. Böylece iktisat tarihine ilişkin mevzuat ve kurumların sistemi bulunarak bu sahanın ileride işlenebilir bir hale getirilmesi sağlanacaktır. Ancak bu fazlasıyla çaba ve mesai gerektiren durumlar iktisat tarihçilerin gayretlerini fazlasıyla dağıtmakta ve çalışmaların oldukça uzun vadeli ve aşamalı planlara bağlı olması sonucunu doğurmaktadır (Barkan, 2000b, s. 609).

Bu noktada çalışma açısından en büyük sorun temel alınan materyalin son derece ayrıntılı olması ve bu durumun analizini güçleştirmesidir. Tezde sorun yaratan bir diğer mesele Osmanlı Türkçesi ile yazılmış yabancı isimleri okumak olmuştur. Aynı zamanda iktibas kanunların varlığına bağlı olarak özellikle Fransızcadan alınan sözcüklerin Osmanlıca alfabe ile Türkçe anlamlarının çözümlenmesinde birtakım zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu durum Berkes tarafından son derece açıklayıcı bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre her sistemin temel kurum ve kurallarını anlatmakta kullandığı birtakım kilit terimleri ve kendine özgü bir dili bulunmaktadır. Bu sistemleri inceleyenler ancak bu terimleri

bilirlerse ve kullanıldıkları çerçeve içinde yaşayanlar için ne anlam ifade ettiklerini kavrarlarsa bu temel kurum ve kuralları yeterince anlama imkanına erişmektedirler. Bu süreçte eski terimlerin sözlük anlamlarının yeni bir biçime sokulması ya da olduğu gibi alınmış olsa bile başka bir uygarlığın sözlüğündeki anlamlara karşılık gelecek şekilde kullanıldığı için toplumsal açıdan anlamları açıklanmamış olan sözcüklerin kullanıldığı izlenimini yaratması, anlaşmada birtakım güçlükler neden olmaktadır. Batı uygarlığından kavram alma dönemlerinde dil ve anlam çağdaşlaşması, bu tür büyük sorunla karşı karşıya gelmiştir. Sözü edilen bu sorun yeni anlamlara eski sözlük hazinesinden sözcük bulma, sözlük hazinesindeki eski köklerden yeni sözcükler uydurma, alındığı dildeki söylenişine göre Arap ya da Latin harfleriyle biçimlendirilmiş yeni bir sözcük bulma, halk dili hazinesinde bulunan köklere dayanarak yeni terim sözcükler oluşturma gibi gerekliliklerin ortaya çıkarmıştır (Berkes, 2013, s. 319). Bu süreçte geleneksel Osmanlı sözlüğüne yabancı olmayan sözcükler gibi görünmekle birlikte, teknik anlam yani yerleşik ve üzerinde uzlaşmış anlamları açısından o geleneğe yabancı hale gelen, hatta daha da ileri düzeyde anlamsızlaşan ya da 2-3 anlamlı hale gelen birtakım sözcükler olmuştur. Bunlara örnek olarak meclis-i meşveret, meclis-i umumi, meclis-i ayan, meclis-i mebusan kelimeleri gösterilebilir (Berkes, 2013, s. 320).

Tezin Planı

Bu bölümde yukarıda yapılan açıklamalar bağlamında tezin planına yer verilecektir. Buna göre tezin birinci bölümünde bu çalışmanın dâhil olduğu hukuk ve iktisat sahasının teorik altyapısı olarak kurumsal iktisadın kavramsal çerçevesi açıklanacaktır. Bu kapsamda öncelikle kurumsal iktisadın ortaya çıkışı, ardında tarihsel olarak “orijinal” ve “yeni” başlıkları ile ikiye ayrılarak, iki farklı teorik çerçevede kurumsal arayışını sürdürdüğü ifade edilecektir. Bu çerçevede öncelikle orijinal kurumsal iktisadın gelişim süreci ve analiz araçları değerlendirilmiştir. Bu kapsamda özellikle kurumsal iktisadın da kurucusu Veblen çizgisi açıklanmıştır. Daha sonra yeni kurumsal iktisat bu defa özellikle North’un iktisat tarihi literatüründe anlamlandırdığı çeşitli kurumsal faktörler (mülkiyet hakları, işlem maliyetleri eksik sözleşmeler gibi) özellikle tezin diğer alanlarında kullanımlarının netlik kazanması açısından açıklanacaktır. Bölümün sonunda “Bütünleştirici Kurumsal Analiz” ile Greif’in kurumsal yaklaşımı irdelenecektir. Bu yaklaşım ismini hem orijinal hem de yeni kurumsal iktisadın analiz araçlarını aynı potada eriterek kullanmasından

almaktadır. Çalışmanın kendi seyri içinde böyle bir analiz yapmayı amaçladığı düşünüldüğünde Greif'in analizinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu noktada aynı zamanda Kuran'ın analizlerinden de yararlanılacaktır. Bu bölümde öne çıkan bir diğer ayrıntı hukuk ve iktisadı bir araya getiren en önemli isimlerden biri olarak Weber'in de çeşitli görüşlerine yer verilmiş olmasıdır. Weber'in sosyolog kimliği ve Orijinal Kurumsal iktisatın sosyolojik yönleri çalışmayı aynı zamanda iktisat sosyolojisi alanında da önemli bir noktaya getirmektedir.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde 19. yüzyıl Osmanlısında gerçekleştirilen reformlar kurumsal iktisadın kavramsal araçları ile ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle kurumsal iktisadın kurumsal çevre tanımı kapsamında 19. yüzyıl Osmanlısının genel durumu değerlendirilmiş, bu noktada daha önce yukarıda da değinildiği üzere iktisat tarihini ekonomik performans ve yapısal görünüm analizi bağlamında değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu noktada 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1876 Kanûn-i Esâsî gibi önemli kurumsal düzenlemeler özellikle iktisadi ve kurumsal iktisadi yönleriyle değerlendirilecektir. Ardından daha ayrıntılı olarak tezin ana konusu olan en önemli kurumsal değişiklikler olarak hukuki dönüşüm süreci değerlendirilecektir. Bu kısımda kanunlaştırmalara kısa başlıklar altında, esas olarak değerlendirilen kanun metinlerinin çerçevesinin daha iyi anlaşılması açısından yer verilecektir. Bu kısımda "Ticaret Hukukunun Evrimi" başlığı altında Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle daha ayrıntılı analize tabi tutulacaktır. Ardından yine kurumsal iktisadın kavramsallaştırmasına paralel olarak dönemin hukuki dönüşüm sürecinde adli teşkilat bağlamında teşkil edilen kuruluşları ve onların görevleri izah edilecektir. Bölümün sonunda Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin şirket, büyü, icare gibi ticaretle alakalı kitaplarında yer alan hükümleri yine kurumsal iktisadın sözleşme biçimleri (ticari işlemler ve finansal işlemler) ve şirketler başlıkları altında incelenecektir. Ayrıca buradaki iktisadi terimlerin hukuk dili içinde nasıl ele alındığı görülmüş olacaktır. Bu kapsamda Mecelle'nin büyü kitabının diğer kitaplara temel oluşturması açısından temel hükümlere yer verdiğini ve bu nedenle çok daha önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır. Daha sonra yine yeni kurumsal iktisadın işlem maliyetleri, mülkiyet hakları, mahkeme tercihi, taahhüt ve yaptırımlar ve Greif'in analizi çerçevesinde zımnî davranış kalıpları ve sosyal normlara kavramsallaştırmaları çerçevesinde Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'deki usul hukukuna ilişkin hükümler analiz edilecektir.

Tezin üçüncü ve son bölümünde Ceride-i Mehâkim dergisindeki mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgiler yine kurumsal iktisadın kuramsal analiz araçlarına tasnif edilerek buradan hareketle bazı sonuçlara ulaşılması hedeflenmektedir. Buna göre öncelikle uyuşmazlıklara taraf olanların kimlikleri, toplumsal grupları (dini, etnik ve mesleki, bölgesel) tespit edilecektir. Ardından taraflar arasında gerçekleşen işlemler, ticari, finansal ve özellikle de şirket ve ortaklık boyutları açısından değerlendirilecektir. Daha sonra dava sürecinin, davalar için ödenen harçlar, davaların süresi açılarından ne kadar işlem maliyetlerine mal olduğu açısından incelenecektir. Buna ek olarak kayıtlarda hangi mahkemelerde, hangi kanun hükümlerine atıflarda bulunulduğu üzerinden yargılamanın etkinliği ve mahkemelerin toplum tarafından kabul görme derecesi yorumlanacaktır. Ayrıca dava sürecinde çeşitli yolsuzluklara teşebbüs edilip edilmediği rüşvet, sahte belge düzenlemeleri gibi yozlaşma unsurları üzerinden değerlendirilecektir. Son olarak eski düzene yönelik birtakım yemin ve faiz gibi unsurlar üzerinden sosyal normlar üzerinden zımni davranış kalıpları tespit edilecek ve patika bağımlılığının düzeyi ortaya konacaktır.

1. BÖLÜM: “HUKUK VE İKTİSAT”IN ALTYAPISI KURUMSAL İKTİSAT

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı kurumları üzerinde yapılan değerlendirmelerde kullanılacak analiz araçları kısaca açıklanmıştır. Başka bir deyişle bu bölüm, çalışmanın teorik altyapısı açısından önemli kavramlara değinilmiştir.

“İnsanlığın en eski müesseselerinden biri” olan hukuk, aynı zamanda bir toplumun kültürünün de en önemli müesseselerindedir (Ekinci, 2011, s. 17). Hukukun kaynağı olarak dinler oldukça belirleyici bir konumdadır. Bunun dışında akıl, örf ve adetler gibi hukukun başka kaynakları da bulunmaktadır. Örf ve adetler ortaya çıkış itibariyle kanundan önce gelmekte, tarihsel süreçte zaman içinde çoğunlukla kanun koyucu tarafından makbul görünerek kanun halini almaktadır (Ekinci, 2011, s. 27-28). Hukukun düzenlemeye çalıştığı insan ilişkileri ve ihtiyaçları sürekli değiştiği için, hukuk da insanların yaşayış tarzına ve ihtiyaçlarına göre sürekli değişim halinde bir olgudur ve bu durum hukukun tarihsel bir perspektifte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bir hukuk kaidesi kanun halinde ifade edildiğinde, yazılı, sabit, kalıplaşmış bir hal ifade ederken, insan ihtiyaçlarının kalıplaşmayan yapısı hesaba katılarak hukukun yaşayan ve dolayısıyla değişen bir olgu olarak kabul edilmesi gerekmektedir (Umur, 1987, s. 9).

Bugün iktisat bilimi çerçevesinde ele alınan konular geçmişte Doğu’da ve Batı’da daha çok ahlak, hukuk ve tarih kitaplarında değerlendirilmiştir. Özellikle ahlak ilmi ekonomi tabirinin Yunan düşüncesinde ahlak ilminin alt bölümleri olan *ethique* (ahlak düşüncesi, insanın kendisini yönetmesi), *économie* (ev yönetimi) ve *politique* (kent yönetimi) kavramlarından biri olarak günümüz iktisat ilminin kaynağı olarak görülmektedir. Başka bir örnek İslam düşüncesinin önemli isimlerinden bir olan İbn-i Haldun’un *Mukaddime* adlı eseri ile tarih felsefesi, medeniyet tarihi ve sosyolojinin kurucusu kabul edildiği gibi iktisat biliminin de kurucusu olarak kabul edilmesidir. İktisadın kurucusu kabul edilen Adam Smith de İskoçyalı ahlak ve iktisat bilimcisi olarak tanınmaktadır (Tabakoğlu, 2005a, s. 24).

Hukuk ve iktisat ahlakın tamamlayıcı unsurlarıdır. İktisat sistemi de ahlaktan güç almalı ve diğergamlık, merhamet, samimiyet gibi ahlaki kavramların arkasındaki hukuki

kurallar adeta bir emniyet sübabı görevini yerine getirmektedir (Tabakoğlu, 2005d, s. 276).

Hukuk ve iktisat arasındaki ilişki kurumsal iktisatla beraber ön plana çıkmış ve özellikle yeni kurumsal iktisatla kurumsal analizin önemli bir bileşeni haline gelerek “Hukuk ve İktisat” başlığıyla kurumsal iktisatın da ayrı bir alt dalı pozisyonunu niteliğini kazanmış olmakla beraber, daha eski tarihlerde bu iki disiplinin birbirleriyle etkileşimleri pek çok düşünürün değerlendirmelerine konu olmuştur. Onlardan biri bu konudaki önemli katkılarıyla Max Weber’dir.

Hukuk ve iktisat öğrenimi görmüş olan Weber’in çalışmaları toplumsal kurumlar üzerinde toplanmıştır. 1889’da bitirdiği doktora tezi “Ortaçağlarda Ticari Kurumların Tarihi” başlığını taşıırken, doçentlik çalışması “Roma’nın Ziraat ve Tarihi ve Kamu ve Özel Hukukla İlgisi” başlığını taşımaktadır ve bunların aynı temaları içerdikleri görülmektedir (Mardin, 1997, s. 122). Görüldüğü gibi Weber çalışmalarını iktisat ve hukuk tarihinin örtüştüğü bir alanda yoğunlaştırmıştır. Sınıf konusunu incelerken sınıfı sadece ekonomi niteliğiyle (Marks gibi) değil, kültür öğelerini de içinde barındıracak şekilde değerlendirmiştir (Mardin, 2014, s. 13).

Max Weber kurumsal dünyanın çok önemli bir boyutu olan dinin ekonomiyi etkilediğini ortaya koymuştur. Buna karşılık Weber’den birkaç yıl önce 1899’da Thorstein Veblen üstü örtük olarak geleneklerin de iktisadi kalkınmanın önünde set veya kalkınmayı kolaylaştırıcı bir unsur olabileceğini ifade etmiştir¹⁰. Sabri Ülgener ise dinle harmanlanmış bir görünüm arz eden geleneklerin ekonomik gelişmeye ne kadar katkıda bulunduğu veya onun önüne engel teşkil ettiğini açıklamıştır (Sayar, 2003e, s. 58). Ülgener’in özellikle geç zamanda yaptığı teorik çalışmalarında iktisat-sosyoloji

¹⁰ Kapitalizmin neden Batı’da ortaya çıktığına yönelik yaptığı değerlendirmelerde hukukun önemine değinmiş ve ekonomik etkinlikler açısından Batı hukuki yöntemini sebep göstermiştir. Bunu da Protestan ahlakına bağlamıştır. Eserinde Katoliklerle Protestanları çeşitli açılardan kıyaslanarak savını desteklemiştir (Weber, 2014c, s. 20). Benzer bir analizi Ülgener (Ülgener, 2006) İslami inanca sahip bir toplumda Ortaçağ’ın Ahlak ve Zihniyet dünyasını değerlendirdiği çalışmasında gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda önemli olan insanların zihniyet dünyasını ve iktisadi-sosyal ilişkilerini düzenleyen ahlak ve hukuk normlarının gerisinde yer alan inanç temellerine ulaşmaktır. Bu tarz bir inceleme kurumsal iktisadi analizlerde de önemli görülmektedir. Weber ayrıca İslam hukuku (Weber, 2014b, s. 291-297) ve özelde Osmanlı hukuku kapsamında “kadı adaleti” incelemelerine sahiptir. Weber Osmanlı kadısının kendisine yol gösterecek yazılı bir kanunu olmamasından hareketle öznel yargılama biçimine sahip olduğunu (Gerber, 1986, s. 38), etik, dini, politik, duygusal ve faydacı yapısı ile kanun dışı hususlar temelinde muhâkeme yaptığını iddia etmektedir (Akgündüz, 2010, s. 333).

birlikteliğine duyduğu ilginin izleri görülmektedir (İlgen, 2014d, s. 188). Ülgener'e göre tarihi-iktisadi insanın iktisadi zihniyeti ile bu zihniyeti etkileyen ahlaki normların tarihi süreç içinde oluşması ve bunu besleyen politik, ekonomik, siyasi gibi maddi ve dini, estetik gibi faktörlerin nisbi etkilerini geniş bir zaman ve mekân kesitine yayılarak incelenmesi gerekmektedir (İlgen, 2014d, s. 191). Ayrıca bu iki isim Weber ve Ülgener din ile iktisat arasında kurdukları bağla önemli bir noktada durmaktadır¹¹.

1.1. Kavramsal Çerçeve: Kurumsal İktisat

Kurum kavramı felsefe, sosyoloji, siyaset ve coğrafya dâhil olmak üzere diğer birçok disiplinde kullanımı yaygın olan bir kavramdır. Terimin sosyal bilimlerde 1725'lere kadar dayanan uzun bir kullanımı söz konusudur. Ancak yine de tanımı konusunda tam olarak bir uzmanlaşma söz konusu değildir. Kurumlar sosyal etkileşimleri yapılandıran yerleşik ve yaygın sosyal kural sistemleri olarak tanımlanabilir. Bu nedenle kurumlara dil, para, hukuk, ağırlık ve ölçü sistemleri, sofrada adabı ve firmalar (ve diğer kuruluşlar) gibi örnekler vermek mümkündür (Hodgson, 2006, s. 1). Kurumlar açısından önemli olan bir diğer nokta kurumların sosyal etkileşimleri nasıl yapılandığı üzerinedir. Kurumlar davranışları hem kısıtlar hem de etkinleştirir. Kuralların varlığı kısıtlamaları ima etmektedir. Bununla birlikte kısıtlamalar aksi takdirde var olmayacak seçimleri ve eylemleri mümkün kılan olasılıkları mümkün kılacaktır. Örnek vermek gerekirse; dilin kuralları iletişim kurmamızı sağlar; trafik kuralları trafiğin daha kolay ve güvenli bir şekilde akmasına yardımcı olur; hukukun üstünlüğü kişisel güvenliği artırabilir (Hodgson, 2006, s. 2).

Kurumsal iktisat ifadesi bir taraftan heterodoks iktisat okullarından birinin adı olarak Amerikan özelinde başlayıp daha sonra Avrupa düşünce gelenekleriyle bütünleşerek içsel olarak çeşitlenmiştir. Diğer taraftan Ortodoks iktisadın 1970'li yıllar sonrasında kendi içinde geliştirdiği zengin teorik açılımlarla gelişen yeni kurumsal iktisat önce firma teorilerini odağına alarak ortaya çıkmış, sonra mülkiyet hakları, tarih, hukuk, siyasete

¹¹ Kuran (2012e, s. 213) da bu tür analizler yapanlardan biridir. Ona göre bu ikisi arasında ilişki kurmak alışıldık bir durum değildir. Pek çok iktisatçı rakamlarla gösterilmesi zor olan kültürel değişkenleri görmezden gelerek, bunların olumlu ya da olumsuz hiçbir ekonomik etkisi yokmuş gibi fikir yürütme alışkanlığına sahiptir.

doğru yayılarak oldukça zengin ve farklılaşmış bir açılıma sahip olmuştur (Yılmaz, 2018, s. 223).

Kurumsal iktisat tarihsel olarak iki dünya savaşı arasında Amerika’da neoklasik ortodoksi ile boy ölçüşebilecek düzeydeki konumunun ardından 1960’lı yılların sonlarına kadar etkisini yitirmiştir. 1990’lı yıllarda Avrupa’da da yankı bulmaya başlaması ile beraber özellikle Schumpeter ve Polanyi’nin katkılarıyla canlanmıştır (Yılmaz, 2018, s. 225). Bu kapsamda bu bölümde önce orijinal kurumsal iktisat ve yeni kurumsal iktisat çalışma açısında önemli kavramlarının açıklanması yoluyla değerlendirilecek, ardından benzer bir değerlendirme Greif’in bütünleştirici yaklaşımı gerçekleştirilecektir.

1.1.1. Orijinal Kurumsal İktisat

Neoklasik iktisada bir tepki olarak doğan kurumsal iktisadın doğuşunda etkili olan en önemli iktisadi akım Alman tarihçi okuludur (Aktan & Vural, 2005, s. 7). Orijinal kurumsal iktisadın en önemli isimlerinden ikisi ise Thorstein Veblen ve John R. Commons’dır (Yılmaz, 2018, s. 233-234).

Thorstein Veblen (1857-1929) iktisadi dünyanın izahını iktisatçıların pek de alışkın olmadıkları bir tarzda antropoloji, psikoloji, sosyoloji gibi oldukça geniş bir yelpazeye dayanarak yapmaya çalışmıştır (Yılmaz, 2018, s. 223-224). Bu çerçevede örneğin ticari girişimin kültürel yönünün dışarda bırakılması kabul edilemeyecek dercede ekonomik durumla yakından ilintili olduğunu vurgulamıştır (Veblen, 1904, s. 4). Bu açıdan sosyoloji ve iktisadın ayrıştığı dönüm noktasında kurumların iktisadi analiz dışında tutulamayacağı ve iktisadi dünyanın kurumsal olarak kavranması gerektiğini savunmuştur (Yılmaz, 2018, s. 224). Kurumlara yönelik bir araştırma da maddi çevre ve insan doğasının doğuştan gelen eğilimleri tarafından belirlendiği gibi, alışkanlıklar ve geleneklerle de ilişkili olacaktır ve bu eğilimler kültür alışverişinde de etkilidir (Veblen, 1918a, s. 3).

Veblen bir toplumun ve dönemin asli özelliklerini, o toplumdaki insanların karakter ve eğilimlerini açığa çıkararak ortaya koymuştur. Başka bir deyişle bireyler içinde yaşadıkları toplumlardan etkilenen varlıklar olarak alışkanlıklar ve çeşitli eğilimler oluşturmakta ve bunları zihinsel süreçlerden geçirerek maddi, yani ekonomik yaşamlarını

kurgulamaktadır¹² (Veblen, 1898b, s. 190). Bu açıdan Hegel, Comte, Marx, Spencer ve Weber gibi her biri kendi tarzında benzer şeyi yapmaya çalışmış toplumsal düşünürlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Yılmaz, 2018, s. 224).

Veblen kurumları “düşünce alışkanlıkları ve ilkeler” olarak tanımlamaktadır (Veblen, 1918a, s. 131). Daha geniş bir ifadeyle Veblen’in kurum tanımı “belirli bir dönemde yaygın olarak kabul edilen düşünce ve davranış alışkanlıklarıdır.” (Şenalp, 2007, s. 47). Buna göre bugünkü eylemleri belirleyen dünden devralınan alışkanlıklar, geçmişte şekillenen düşüncelerdir (Veblen, 1898a, s. 391-393). Veblen kurumlar olarak değerlendirdiği formel kuralların eski zamanlardan kalma geleneklerin ve bunları izleme konusunda yerleşmiş alışkanlıkların izlerini taşımakla beraber, çeşitli hususlara verilen tepkilere göre şekillendiğini, başka bir deyişle günlük yaşamın gerekliliklerine uyarlanarak değiştiğini belirtmektedir. Örf ve adet hukukunun değişimi ise zorunlu olarak daha yavaş gerçekleşmektedir¹³ (Veblen, 1918a, s. 234-235). Bu eski normlar, geleneksel, nihayetinde duygusal temellere dayanmaları bakımından modern normlardan farklıdır. Örneğin kan bağı, klan dayanışması, ilahi inanç, milliyetçilik ilkeleri gibi kendi dönemlerinde etkili olan bu unsurlar, insan davranışını kontrol etmede ve olayların gidişatını şekillendirmede oldukça güçlü faktörlerdir. Zaman ve koşullar değiştikçe hayatın gerçekleri, bu eski ilkelerin kısıtlamasından yavaş yavaş kurtulmuş ve modern insanların yaşamı üzerinde sahip oldukları egemenlik nispeten hafiflemiştir (Veblen, 1904, s. 82).

Bir diğer önemli isim olan Commons ise bireyin toplumda mevcut kurumlar tarafından biçimlendirildiğini savunmaktadır. Kurumsal değişim konusu üzerinde de duran Commons çeşitli sosyal reformları gerçekleştirmek amacıyla yasa taslakları hazırlamış ve bunların hayata geçirilmesi için çabalamıştır (Aktan & Vural, 2005, s. 12-13).

1970’lerden itibaren Veblen çizgisi ve heterodoks bir eğilim olarak orijinal kurumsal iktisat kurumu, iktisadi dünyayı anlamının yolu olarak kabul etmeye devam etmiş ve

¹² Veblen’in “düşünce alışkanlıkları” olarak ifade ettiği kurum kavramını biyolojideki evrim sürecinden hareketle kurguladığı yağmacı ve ustalık içgüdüleri, aylak sınıf ve gösterişçi tüketim kavramsallaştırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Veblen, 1898a) ve (Veblen, 2019).

¹³ Veblen bu konudaki açıklamalarını 18. yüzyılda İngiltere’de hayata geçirilen Doğal Haklar sistemi ve zanaatçılıktan makine endüstrisine geçiş süreci ile örneklemiştir. Zanaatçılık ve küçük ticarete karşılık gelen sivil haklar ve ahlaki yükümlülükler sistemi, topluluğun ekonomik işlerini yerine getirmede, yani kurumların şekillenmesinde yeni teknolojinin getirdiği büyük iş dünyası ekonomik duruma hükmedinceye kadar etkili rol oynamıştır (Veblen, 1918a, s. 235).

kurumu da sosyolojik bir perspektifi de içerecek şekilde tanımlamayı sürdürmüştür (Yılmaz, 2018, s. 235).

Sonuç olarak kurumsal iktisat, iktisadi yaşantıda kurumların önemini ön plana çıkarmaktadır. Buradaki kurum yalnızca belirli bir amaç için oluşturulmuş okul, hapisane, sendika veya merkez bankası gibi bir kuruluştan ibaret değil, iktisadi yaşamda rolü olan yasa, adet, gelenekler¹⁴ ve alışkanlıklardır. Bu rolüyle kurum kavramı yalnızca kuruluşları değil, aynı zamanda gelenekleri, sosyal alışkanlıkları, yasaları, düşünce biçimlerini kapsayan bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla kurum kavramı daha ziyade geçmişten kaynaklanan ve insanları geleceğe taşıyan istikrarlı davranış, tarz, norm ve düşünce alışkanlıklarını ifade etmektedir. Kurumsal iktisat özellikle disiplinler arasında işbirliğine önem vermekte ve böylece olayların farklı boyutlarını beraber değerlendirebileceğini savunmaktadır. Zira sosyal olaylar çok boyutludur. Dolayısıyla iktisat biliminin siyaset, sosyoloji, psikoloji, hukuk, örf, adet, inanç ve tecrübe gibi diğer beşeri ve sosyal alanlarla etkileşim içinde olması gerektiğini savunmaktadır. Kurumsal iktisat gelenekleri, kurumları ve davranışları inceleyen bu yapıyla tümevarım metodunu kullanmaya önem vermektedir (Aktan & Vural, 2005, s. 16-17).

1.1.2. Yeni Kurumsal İktisat

Yeni kurumsal iktisat ise Oliver Williamson tarafından 1975’de “Piyasalar ve Hiyerarşiler: Çözümleme ve Antitröst İçerimler” (Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications) adlı eserin yayınlanmasından sonra popüler hale gelmiştir. Yeni kurumsal iktisat kavramını ilk kullanan Williamson’dur, ancak söz konusu iktisadi düşüncenin fikri temelleri Ronald Coase’un 1937 yılında yayınladığı “Firmanın Doğası” (The Nature of the Firm) başlıklı makalesi ile atılmıştır (Aktan & Vural, 2005, s. 22). Yeni kurumsal iktisat geliştirdiği kurumlar, işlem maliyetleri, organizasyon teorisi, mülkiyet hakları, (eksik) sözleşmeler ve (sınırlı) rasyonalite gibi analizlerle iktisat ve

¹⁴ Gelenek kavramı çok geniş bir kullanım alanına sahiptir ve genel olarak “adet” veya “alışkanlık” ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak bunlar birbirleri ile tam olarak aynı anlamı ifade etmemektedir. Diğer taraftan gelenek, “toplum” ve “kültür” fenomenleri ile de birbirleri yerine kullanılmaktadır. Gelenek toplum veya kültür çerçevesinde kullanılması, sosyoloji ve antropoloji olarak iki ayrı disiplin aracılığı ile yaygınlaşmış ve her iki çerçevede gelenek farklı anlamlar taşıması bu disiplinler arasındaki farklılıktan kaynaklanmıştır (Aysoy, 2003, s. 16). Bütün gelenekler normatif ve ahlaki içeriğe sahiptir, yani gelenek toplumda yalnızca yapılmış “olan”ı değil, aynı zamanda “yapılması gerekeni” temsil etmektedir. Bu anlamda gelenek bağlayıcı bir nitelik kazanmaktadır (Aysoy, 2003, s. 36-37).

hukuk, regülasyon ekonomisi, endüstriyel organizasyon, politik ekonomi, iktisat tarihi, firma teorisi ve dışsallıklar gibi konularda iktisadi analizin çeşitlenmesini sağlamıştır (Çetin, 2012, s. 47-48). Yeni kurumsal iktisat orijinal kurumsal iktisattan farklı olarak formel kurumların analizini araştırmalarına dâhil edebilmiş, böylece ana akım iktisat içinde konumlanmıştır (Çetin, 2012, s. 49). Douglass North'un analizi ile beraber kurumlar ve kurumsal analiz iktisat tarihinde yer edinmeye başlamıştır.

Kurumsal iktisadın tarihsel seyri içinde geliştirilmiş pek çok kurum tanımı bulunmaktadır. Yeni kurumsal iktisadın önemli isimlerinden North kurumları “bir toplumda oynanan oyunun kuralları” olarak tanımlamaktadır. Kurumlar gündelik hayatı belirli bir yapıya kavuşturarak belirsizliği azaltmada rol oynamaktadırlar. Bu anlamda insan etkileşimlerinin bir nevi rehberidirler. Kurumlar ayrıca insanların kendi etkileşimlerini kısıtlamak için yine kendileri tarafından geliştirilen bir tür kısıtlamadır. Kurumlar insanlar tarafından koyulan formel kurallar olabileceği gibi, teamüller ve davranış biçimleri olarak enformel de olabilmektedir. Kabaca anayasa, yasa, tüzük ve yönetmelikler, mülkiyet hakları gibi formel kurumlar ve gelenekler, sosyal normlar ya da davranış normları, sözleşmeler gibi informel kurumlar yüksek yaptırım gücüne sahip formel ve enformel kurumları ifade etmektedir (North, 1994, s. 360). Geniş anlamda ahlaksal yaptırıma dayanmayan bir hukuk kuralının gerçekçi bir hukuk kuralı sayılamamaktadır (Velidedeoğlu, 1983a, s. 29). Toplumun düzenleyicisi olarak bulunan hukuk, ahlak ve kanunlar arasında en geniş şemsiye ahlaktır. İnsanlar ahlakın gereklerine uyabilmek için, hukuk, hukukun gereklerine uyabilmek için de kanun ihdas etmiştir.

Kurumsal iktisat tarihini önemli isimlerinden North tarihin büyük ölçüde “ekonomilerin tarihsel performansının ancak ardışık bir hikayenin parçası olarak anlaşılabilen bir kurumsal evrim hikayesi” olarak görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bir ekonominin teşvik yapısını sağlayan kurumlar; bu yapı geliştikçe, ekonomik değişimin yönünü büyümeye, durgunluğa veya düşüşe doğru şekillendirmektedir. Ekonominin standart kısıtlamaları ile birlikte, seçim setini tanımlamış ve bu nedenle işlem ve üretim maliyetlerini ve dolayısıyla ekonomik faaliyette bulunmanın karlılığını ve fizibilitesini belirlemiştir (North, 1991, s. 97). North kısaca bu şekilde açıklanan kurumsal iktisadi analizini gerçekleştirirken bazı kilit kavramlar kullanmıştır. Çalışmanın çatısını

belirlemede kullanılan bu kavramlar aşağıda sırasıyla açıklanacaktır. Bunlardan ilki “kurumsal çevre”dir.

1.1.2.1. Kurumsal Çevre

Kurumsal çevre üretim, dağıtım ve mübadele için temel oluşturan siyasi, sosyal ve hukuki alandaki kurallar seti ya da bütünü olarak tanımlanabilir. Kurumsal çevreye seçim kuralları, mülkiyet hakları, sözleşme hakları gibi örnekler vermek mümkündür (Davis & North, 1971, s. 6). Ekonomik davranış bir taraftan ekonomik faaliyetin meydana geldiği kurumsal çevreye bağlı olarak gerçekleşmekte, diğer taraftan ekonomik davranış eş zamanlı olarak kurumsal çevrenin yapısını etkilemektedir. Dolayısıyla kurumlar ve ekonomik aktörler arasında karşılıklı bir etkileşimden söz etmek mümkündür (Aktan & Vural, 2005, s. 16).

1.1.2.2. Kurumsal Düzenlemeler

North'un analizinde değerlendirdiği terimlerden bir diğeri “kurumsal düzenlemedir”. Kurumsal düzenleme iktisadi aktörlerin birbirleriyle işbirliği ve/veya rekabet etme yollarını tayin eden ekonomik aktörler arasındaki düzenlemeler demektir. Kurumsal düzenlemeler muhtemelen kurum teriminin en yakın karşılığıdır. Kurumsal düzenlemeler de formel ve informel ya da geçici veya uzun ömürlü olabilir. Kurumsal düzenlemeler bazı hedefleri gerçekleştirmek için tasarlanmaktadır. Örneğin bireylerin veya grupların yasal olarak rekabet edebilecekleri yolları tayin etmek için tasarlanmış kanunlarda veya mülkiyet haklarında değişiklik yapabilecek bir mekanizma sağlamak gibi (Davis & North, 1971, s. 7). Örneğin mübadelenin maliyetlerini düşürmek için, zaman ve mekân üzerinde mübadeleye izin verecek bir dizi kurumsal düzenleme tasarlanmaktadır (North, 1989, s. 664).

Kurumsal düzenlemeler kurumsal çevrenin aksine ekonomik hayat içerisinde birbirleri ile ilişki içerisinde bulunan aktörler tarafından düzenlenmiş idari yapılanmaları ifade etmektedir (Çetin, 2012, s. 46). Kurumsal düzenlemeler kurumsal çevreyi oluşturan öğelerin tersine ticari etkinliklerdeki özel ekonomik ilişkilere aracılık etmek üzere düzenlenen yapıları ifade etmektedir. Ticaret şirketleri, uzun vadeli sözleşmeler, kar amacı gütmeyen örgütler bu tür kurumsal düzenlemelere örnek teşkil etmektedir

(Williamson, 1996, s. 253). Bu tür kurumsal düzenlemelerin verimlilikteki iyileşme sonucunda toplam çıktının artırıldığı organizasyonel yenilikler olması istenmekle beraber, tarihsel olarak tüm kurumsal düzenlemeler bu türden olmamıştır (North, 1971, s. 120). Ayrıca temel kurumsal düzenlemeler konusunda gruplar arasında bir çatışma ortaya çıktığında, değişiklik yapma gücünü elde eden grup için yeni kuralların, değiştirilmesi çok maliyetli olan yazılı bir anayasal belgeye dayandırılması teşviki olduğu görülmektedir (North, 1971, s. 124).

1.1.2.3. Kurumsal Aktörler

North tarafından kullanılan kavramlardan bir diğeri, “birincil” ve “ikincil” eylem grubu olarak ifade edilen kurumsal aktörler birey ya da bireylerden oluşan bir grup olabilmektedir. Birincil eylem grubu kararları düzenlemeye dayalı yenilik sürecini yöneten bir karar verme birimi olarak tanımlanmaktadır. İkincil eyle grubu ise, birincil eylem grubunun gelir elde etmesini sağlamaya yönelik olarak kurumsal düzenlemede bazı değişikliklerle oluşturulmuş bir karar alma birimi olarak ifade edilmiştir. Schumpeteryan analiz çerçevesinde birinci gruba örnek olarak “yenilikçi girişimcidir” (Davis & North, 1971, s. 8).

Kurumsal iktisat toplumsal alanda doğal düzen fikri yerine kişi ve gruplar arasındaki çatışmayı ön plana çıkarmaktadır (Aktan & Vural, 2005, s. 17) ve kurumsal gelişimin politik güç dağılımına bağlı olarak şekilleneceğini ifade etmektedir. Örneğin kurumsal iktisat açısından devletlerin merkantilist politikalar izlemelerinin en temel nedeni tüccarların devleti kendi yararlarına kullanabilmelerine, Ortadoğu'da uzun süre devletlerin antimerkantilist politikalar uygulamaları da tüccarların politik açıdan güçsüz olmasına bağlanabilmektedir (Kuran T. , 2012, s. 54). Bu çıkar çatışmasını düzenleyecek mekanizma ise devlettir (Aktan & Vural, 2005, s. 17).

1.1.2.4. Kurumsal Araçlar

North tarafından kullanılan terimlerden bir başkası “kurumsal araçlar”dır. Bunlar eylem gruplarının düzenlemeleri etkili kılmak için kullandıkları belgeler gibi unsurlardır. Yeni düzenleme hayata geçirildiğinde mevcut düzenleme yapılarının dışında gelir elde

edilmesini sağlamak için eylem grupları tarafından kullanılmaktadır (Davis & North, 1971, s. 9).

1.1.2.5. Kuruluşlar

Kurumsal iktisadın en önemli kavramlarından biri de “kuruluşlar”dır. Kuruluşlar belli hedeflere ulaşmak için ortak bir amaca sahip bireyler tarafından oluşturulan gruplardır. Kuruluşlar, kurumsal değişimin araçlarıdır. North kurumlar ve kuruluşlar arasındaki ayrımı fazlasıyla önemsemektedir. Siyasi parti, belediye meclisi gibi siyasi oluşumlar, şirketler, sendikalar, aile çiftlikleri, kooperatifler gibi ekonomik oluşumlar, kilise, kulüpler gibi sosyal oluşumlar, okullar, üniversiteler, meslek eğitimi veren diğer unsurlar gibi eğitim amaçlı yapılar kuruluşlara örnek olarak gösterilmektedir (North, 1994, s. 361). Bu anlamda somut yapıya sahip unsurlardır. Kuruluşlar da oyuncu olmakla beraber bireylerin kendileri değildirler. Aslında kuruluşlar bireyler tarafından iradi veya zorunlu olarak belirlenen sözleşmelerin bir araya gelmesi ile oluşan yapı olarak tanımlanmaktadır. Yani aslında kuruluşlar bir sözleşme ilişkisi anlamını ifade etmektedir (Çetin, 2012, s. 51-52).

Kurumsal çevre hangi kuruluşun ortaya çıkacağı ve nasıl gelişeceği üzerinde etkili olmaktadır, buna karşılık kuruluşlar da kurumsal çevrenin nasıl evrimleşeceği konusunda etkili olmaktadır (North, 2010, s. 11-12).

Kuruluşlar kurumsal değişimin birincil kaynağıdır. Buna göre kuruluşlar arasındaki rekabet (belirli bir ekonominin içinde veya dışında) ne kadar büyükse, kuruluşun hayatta kalma fırsatlarını geliştirmek için beceri ve bilgiye yatırım yapma teşviki ve dolayısıyla kurumsal değişim oranı o kadar büyük olmaktadır. Ayrıca kuruluşlar bir ekonomideki değişimin aktörleri konumunda olduklarından, mevcut örgütlerin pazarlık gücündeki bir değişiklik (amaçlarını gerçekleştirmedeki görece başarılarındaki değişikliklerin bir sonucu olarak) kurumsal çerçevede değişikliklere yol açacaktır. Örneğin, mevcut organizasyonların algılanan etkinliğindeki bir düşüş, mevcut kurumsal yapıyı sürdürme ve destekleme yeteneklerini zayıflatacaktır (North, 1993, 20).

1.1.2.6. Kurumsal Faktörler

North Amerikan ekonomisi üzerine gerçekleştirdiği analizinde oradaki ekonomi üzerinde kurumsal yeniden yapılanmadan elde edilen kazanç fırsatlarını açıklarken “kurumsal faktörler” tabirini kullanmıştır. Bunlar her ekonomi için farklılık arz edebilir ve sayısal olarak daha da fazla olabilir (Davis & North, 1971, s. 26).

1.1.2.6.1. Sözleşmeler

Yeni kurumsal iktisatın incelediği en önemli faktörlerden biri sözleşmelerdir. Hatta yeni kurumsal iktisat iktisadi ve politik anlamda bir sözleşme çalışması olarak nitelendirilmektedir. Başka bir deyişle sözleşmeler yeni kurumsal iktisat açısından bilimsel inceleme setidir. Sözleşmeleri analizin merkezine almak iktisadi faaliyete yön veren yapısal değişimleri anlamayı ve anlamlandırmayı mümkün kılacaktır (Çetin, 2012, s. 57). Bir ekonomideki tüm ilişkiler sözleşmeler yoluyla kurulmaktadır. Ancak işlem maliyetleri, mülkiyet hakları, bilgi eksikliği, fırsatçılık gibi sebeplerle sözleşmeler eksik olarak kurulmaktadır (Çetin, 2012, s. 58).

1.1.2.6.2. İşlem Maliyetleri

İşlem maliyetleri yeni kurumsal iktisatın kullandığı önemli kavramlarından bir diğeridir. Coase tarafından iktisat yazınına kazandırılan “işlem maliyetleri” firmaların ortaya çıkmasının gerekçesi olarak gösterilmektedir (Coase, 1937, s. 390). Buna göre piyasaların etkin işlediği varsayımı altında firmalara gerek kalmayacaktır. İşlem maliyetleri; araştırma ve bilgi maliyetleri, anlaşma ve karar maliyetleri, uygulama ve yürütme maliyetleri olarak sıralanmıştır (Şenalp, 2007, s. 63). İşlem maliyetleri toplumsal, siyasal ve ekonomik kurumların temel belirleyicileridir ve ekonomik faaliyetin gerçekleştiği çerçeveyi sağlamaktadır (North, 1984, s. 255). İşlem maliyetleri, mübadelenin temelini oluşturan sözleşmeleri belirleme ve uygulama maliyetleridir. Ticaretten elde edilen kazançların elde edilmesiyle ilgili tüm maliyetleri içermektedir. Mübadele ister pazarlar arasında, ister firmalar içindeki üretim sürecinin bir parçası olarak gerçekleşsin, mal ve hizmetlerin üretim ve pazarlamasının organizasyonuna ve entegrasyonuna ayrılan kaynaklar, mal ve hizmetlerin toplam maliyetlerinin zaten büyük ve giderek de büyüyen bir payına sahiptir (North, 1984, s. 256). İşlem maliyetleri bilginin ne kadar pahalı

olduğuyla alakalı olarak önem kazanan bir kavramdır. İşlem maliyetleri mübadele edilen unsurun değerli özelliklerini ölçme, hakları koruma, anlaşmaları yürürlüğe koyma ve denetlemenin maliyeti olarak ifade edilebilir. North'un (1984, s. 257) kısaca ölçüm¹⁵, denetim ve uygulama maliyetleri olarak özetlediği işlem maliyetlerine dâhil olan bir diğer unsur, pazarın büyüklüğüdür. Bu kavram mübadelenin kimler arasında gerçekleştirildiğini önemli hale getirmektedir. Buna göre pazarın büyüklüğü kişisel veya gayri şahsi mübadelenin gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlemektedir. Kişisel değiş tokuşta, akrabalık bağları, dostluk, kişisel sadakat ve tekrarlanan ilişkiler, katılımcıların davranışlarını sınırlamada rol oynamakta ve maliyeti düşürmektedir. Aksi ilişkiler durumunda mübadelenin işlem maliyetleri daha pahalı hale gelmektedir. Yine üzerinde durduğu bir başka belirleyici, yaptırımdır. Yaptırımların kusursuz işlediği bir dünyada sözleşmeler ihlal edildiğinde, anlaşmazlıkları tarafsız bir şekilde değerlendiren ve zarar gören tarafa tazminat veren bir üçüncü taraf olacaktır. Böyle bir durumda da hile yapmak mümkün olmayacaktır. Gerçek dünyada ise ölçümün maliyetli olması nedeniyle, bir sözleşmenin ihlal edilip edilmediğini ve ihlal ediliyorsa kim tarafından ihlal edildiğini belirlemek çoğu zaman imkansızdır. İşte bu noktada hukuk sistemleri, mahkemelerin evrimi, zaman ve mekâna yayılabilen karmaşık bir sözleşme sisteminin gelişimi gibi noktalar ön plana çıkmaktadır¹⁶ (North D. C., 1988, s. 19). Hukuk da toplumların kendini uymak zorunda hissettikleri hükümleri ifade ettiğinden bir yaptırım gücü mahiyetindedir (Ekinci, 2011, s. 24). North tarafından değerlendirilen bir başka kavram olan ideoloji de

¹⁵ North'un ölçüm maliyeti mübadele edilen mal ve hizmetlerin değerli niteliklerini performansını ölçmenin maliyetidir. Burada kastedilen mülkiyet haklarının etkinliğini destekleyen belirli bilgi türleridir. Mülkiyet hakları bir haklar demetinden oluşmaktadır ve neyin değiş tokuş edildiği tam olarak ölçülemediği sürece, işlem maliyetleri ve işleme ilgili belirsizlikler o derecede artacaktır. İşte bu noktada ölçüm maliyetleri için harcanan kaynaklar da önemli hale gelmektedir (North D. C., 1988, s. 19) ve işlem maliyetleri tüm sözleşme maliyetlerinin temelini oluşturmaktadır (North, 1984, s. 257).

¹⁶ Drobak ve North (2008, s. 133-134) yargıçların karar alma stratejisini incelediği çalışmasında doktrine, yani kanunlara dayanma ya da yargıçın takdir yetkisini kullanma davranışını değerlendirmiştir. Anayasa ve tüzük hükümleri, içtihat hükümleri ve bunları bir davada uygulama yöntemleri hâkimlerin takdir yetkisini sınırlamakta ve davanın sonucunu yönlendirmektedir. Ancak bazı durumlarda kararın öngörülemezliği dünyanın dinamik yapısından kaynaklanmaktadır. Yeni ürünler, yeni süreçler, yeni finansal araçlar, yeni şirket biçimleri, yeni iletişim biçimleri ve daha fazlası ile hukuk sistemi, sürekli olarak yeni tür beklenmedik anlaşmazlıklara uyum sağlamak zorundadır. Dünyanın karmaşıklığına ek olarak, dilden kaynaklanan belirsizlikler, her koşulda hazırlanan yasa taslaklarının eksik kalmasına neden olmaktadır. Büyük ölçüde kullanılan bir yöntem olarak eski kararlara benzer kararlar verme yöntemi de yeni problem karşısında yetersiz kalmaktadır. Ayrıca inanç sistemleri ve diğer doktrinsel olmayan faktörlerin etkilerinin tüm yargı sistemlerinde farklı derecelerde de olsa belirli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ancak insanların karar verme süreçlerini inceleyen kapsamlı çalışmalara rağmen bu konuda da rasyonel seçim teorisi geçerliliğini korumaya devam etmektedir (Drobak ve North, 2008, s. 151).

bu açıdan önem taşımaktadır¹⁷. Neoklasik varsayımın aksine tercihlerin veya zevkler ya da ideolojik tutumlar sabit değildir. İdeoloji kişinin, oyunun kurallarının adilliği veya doğruluğu hakkındaki görüşlerine dayanmaktadır. Başka bir deyişle kişinin sözleşmelerin, anlaşıldığı gibi uygulanıp uygulanmayacağına ya da taraflardan birinin vazgeçip vazgeçmeyeceğine inama derecesine göre değişecektir. Bu noktada ideoloji, sözleşmelerin ölçülmesi ve uygulanmasının maliyetli olma derecesinin doğrudan bir işlevidir. Sözleşme performansının ölçülmesi ve uygulanması çok düşük bir maliyetle yapılabilirse, insanların oyun kurallarının adil veya haksız olduğuna inanıp inanmamaları çok az farka neden olacaktır. Ancak, ölçme ve yaptırımın maliyeti nedeniyle, insanların kurumların hakkaniyet ve adaletine ilişkin algıları büyük bir rol oynamaktadır (North D. C., 1988, s. 20). Her toplumsal bağlamda, kişilerin kim oldukları hakkında görüşleri kendilerinin ve diğer kişilerin nasıl davranacaklarına ilişkin inançlarıyla bağlantılıdır ve bu görüşler ekonomilerin işleyişinde önemli roller oynamaktadır (Akerlof & Kranton, 2016, s. 8).

Yeni Kurumsal İktisat ya da yeni ekonomi tarihçileri iktisadi analizlerinde piyasa yapısı açısından belirleyici olan mülkiyet hakları yapısına odaklanmıştır. Zira piyasa yapısı fiyatlar ve fiyatlardaki değişim konusunda da belirleyicidir. Mülkiyet hakları ve bunlarla etkileşim ise işlem yapmanın maliyetidir. Mülkiyet haklarının belirlenmesi ve uygulanmasında hükümetin rolü de işlem maliyetleriyle yakından ilgilidir¹⁸ (North, 1984, s. 255).

1.1.2.6.3. Mülkiyet Hakları

Mülkiyet hakları yeni kurumsal iktisatın temel kavramlarından bir başkasıdır. Mülkiyet hakları kabaca bireylerin kaynakları kullanma hakları olarak tanımlanmaktadır. North'a göre mülkiyet hakları, bireylerin kendi emekleri ve sahip oldukları mal ve hizmetler ve bunların üzerinde kazandıkları haklardır (North D. , 2010, s. 10). Mülkiyet haklarının

¹⁷ İdeolojiler, bireylerin çevrelerindeki dünyayı açıklamak için sahip oldukları öznel çerçevelerin temelini oluşturmaktadır. İdeolojiler ayrıca normatif bir öge içermekte ve hem dünyanın nasıl olduğunu hem de nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır. Bu tür subjektif unsurlar inançların, dogmaların, mitlerin bir karışımı olsa da, genellikle onları bilgi almak ve yorumlamak için yararlanılan bir araç haline getiren organize bir yapı bulunmaktadır (North, 1992, s. 485).

¹⁸ Bu çerçevede işlem maliyetlerinin tanımı, ekonomistler tarafından tipik olarak kullanılanlardan farklılaşmaktadır. Ekonomistler tipik olarak işlem maliyetlerine üretim sorunlarına etkin organizasyonel çözümler olarak bakarlar (North, 1984, s. 255-256).

tanımlanması ve korunmasında devlet ve devlet güdümünde yasalar rol oynamaktadır. Bu kavramın önem kazanması ile beraber yeni kurumsal iktisatın önemli kollarından biri olarak “Hukuk ve İktisat” ön plana çıkmıştır. Buna paralel sözleşme hukuku ve mülkiyet hukuku gibi konuların önem kazanması, kişi ve kurumlar arasındaki anlaşmazlıkların çözüm merci olarak devletin resmi temsilcisi konumundaki mahkemeler ve diğer özel çözüm yolları incelemeye konu olmuştur (Şenalp, 2005, s. 68). North’un analizinde nedensellik her iki yönde de olsa, mevcut siyasi kurallar ekonomik kurallara yol açmaktadır. Bu, ekonomik çıkarların yapısı aynı zamanda siyasi yapıyı da etkileyecek olsa da, mülkiyet hakları ve dolayısıyla bireysel sözleşmelerin siyasi karar alma tarafından belirlendiği ve uygulandığını ifade etmektedir. Dengede, belirli bir mülkiyet hakları yapısı (ve bunların uygulanması), belirli bir dizi siyasi kuralla (ve bunların uygulanmasıyla) tutarlı olmaktadır. Birindeki değişiklikler diğerinde de değişiklikler gerektirmektedir (North, 1989, s. 662).

Mülkiyet hakları ekonomik yaşamda oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira mülkiyet haklarının tam olarak tanımlanmadığı ve korunmadığı durumlarda, ekonomik aktörler işlem yapmaktan kaçınacakları için ekonomik faaliyetler sekteye uğrayacaktır (Aktan & Vural, 2005, s. 24). Dünyanın geri kalan kısmına göre Batı Avrupa’nın başarılı ekonomik performansı, mülkiyet hakları üzerinde devletin keyfi davranışlarını sınırlandıran güvenilir bir taahhüdün kurumsal değişim yoluyla sağlanmış olması olarak görülmektedir. Bu noktada zaman içinde ortaya çıkan kişiler arası ilişkilerdeki sorunları çözmek için kullanılan kurumsal düzenlemeleri tayin eden organizasyonların varlığı önem kazanmaktadır (Çetin, 2012, s. 54). Burada bir organizasyon olarak esas pay, hukukun gelişimine aittir. Zira Ticaret Hukuku’nun gelişimine paralel olarak daha kapsamlı bir hukuk sisteminin kurulmasını sağlamış ve bu kapsamlı hukuk sistemi de daha geniş ticaret alanlarında sözleşmelerin uygulanabilmesine ve mülkiyet haklarının taahhüt altına alınmasına imkan tanımıştır (Haber, North, & Weingast, 2008, s. 1).

1.1.2.6.4. Yol Bağlılığı

Yol bağlılığı gelecekteki sonuçların geçmişteki gelişim çizgilerine bağlı olması demektir (Kuran T. , 2012, s. 53). Ekonomilerin uzun vadeli evrimini belirleyen kurumsal değişimin yolu, geçmişten türetilen kısıtlamalar ve bu kısıtlamaları sürekli olarak

değiştiren sayısız seçimin (bazen öngörülemeyen) sonuçları tarafından şekillendirilmektedir. Yol ya da patika bağımlılığı, tarihsel sürecin önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü artan değişimin bir sonucudur ve ekonomilerin farklı yollarını hesaba katabilmektedir (North, 1989, s. 667). Geçmişin bugün ve gelecek üzerinde güçlü bir etkisinin bulunması, birikimli geçmiş deneyimin toplumların yeni sorunları çözmesine mutlaka olanak sağlayacağına garanti olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak bu durum yolda yönün tersine çevrilmeyeceği anlamına da gelmemektedir. Yeni kurumsal iktisat ekonominin yönlerini tersine çevirmenin zorluğunun altında yatan sebebin siyasi yapı ve bunun arkasındaki aktörlerin inanç sistemlerinin bir işlevi ya da neticesi olduğunu göstermektedir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah ve onun karmaşık bürokratik ajanları gerileme konusundaki farkındalıklarına rağmen yolun yönünü değiştirme konusunda başarılı olamamışlardır (Andic & Andic, 2006, s. 300-301).

1.1.3. Greif'in Kurumsal Analizi: Bütünleştirici Kurumsal Analiz

1.1.3.1. Kurumlar ve İşlemler

Greif'in (2006a, s. 379) bütünleştirici analizinde kurumlar davranışı etkileyen en önemli unsur olarak değerlendirilmektedir. Kurumların gerek bağımsız etkileri ve gerekse de sosyal ve kültürel faktörlerle ilişkileri düşünüldüğünde, onların yalnız çevresel faktörler veya farklı grupların çıkarlarını temsil eden unsurlar olarak incelenemeyeceği görülmektedir¹⁹. Bu nedenle Greif kurumların karşılaştırmalı ve tarihsel analizin sunacağı geniş perspektiften ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu analiz kurumsal dinamiklerin uzun tarihsel bir süreç olduğunu kabul etmekte ve geçmişten miras alınan kurumsal unsurları önemsemektedir²⁰ (Greif, 2011, s. 39).

¹⁹ Kültür, insanların dünyanın (hem doğa hem de toplum) nasıl işlediğine dair sahip oldukları değerler ve inançlar ile bu değerler kümesinden türetilen davranış normları olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım göz önüne alındığında, kültürün yalnızca sosyal normları değil, aynı zamanda tasarruf etme veya yenilik yapma eğilimi, eğitime yatırım, hayırsever katkılar gibi ekonomik davranışları da etkilediği düşünülmektedir. Kültür, formel kurumlar gibi, bireysel davranışlara kısıtlamalar getirmesi anlamında kurumlarla doğrudan ilişkilidir (Gorodnichenko & Roland, 2012, s. 213). Toplumsal yaşamın dil, düşünce, gelenek, işaret sistemleri, kurumlar, yasalar, aletler, teknikler ve sanat yapıtları gibi pek çok ürününü içine almaktadır (Adanır, 2003, s. 23). Kültür sadece formel kuralları şekillendirmede rol oynamaz, aynı zamanda kurumların yapısının bir parçası olan resmi olmayan kısıtlamaların da temelini oluşturmaktadır (North, 1992, s. 486).

²⁰ Greif'e göre geleneksel ekonomik araştırmaların konforlu alanı terk edilerek -ki bunlar ekonominin toplumdan ve tarihten izole edildiği araştırmalardır- toplum ve tarihin etkilerinin de dâhil edildiği daha geniş perspektifli bir analiz yapılmalıdır (Greif, 2006a, s. 381).

Kurumlar içinde buldukları toplumun üyelerinin paylaştığı ve içselleştirdiği kültürel ve sosyal dünyayı yansıtmakta, toplumun sosyal ve kültürel mirasıyla şekillenmekte ve aynı zamanda onu şekillendirmektedir (Greif, 2006a, s. 380). Bu çerçevede Greif kurum tanımı içine kurallar, inançlar, normlar ve kuruluşları yerleştirmektedir. Ayrıca ağlar (network) ve beklentilerdeki değişiklikler de bu kapsamda değerlendirilmektedir (Greif, 2011, s. 38-39). Kurumlar ayrıca sosyal pozisyonları belirlemektedir. Bu da çeşitli topluluklar ya da toplumlar, etnik gruplar, okullar, firmalar, siyasi lobiler ve toplu karar alma organları gibi formel ve informel organizasyonlarda kendini göstermektedir. Ayrıca kurumsal değişimin nasıl şekilleneceğini de yine mevcut kurumlarca etkilenecektir, dolayısıyla değişen kurumlar tarafından nasıl ve hangi çıkarların izleneceği de buna göre belirlenecektir (Greif, 2006a, s. 380). Bu durumda bazı ekonomilerin neden zengin, diğerlerinin fakir olduğunu, neden bazılarının etkin piyasalara ve politikalara sahip olduğunu, bazı toplumların yeni kurumları benimsemede neden başarısız veya başarılı olduklarını ve aynı siyasi kuralların neden farklı refah düzeyi sağladıklarını açıklamak için artık kurumsal miras göz ardı edilerek yalnızca belirli bir işleve sahip bireylerin çıkarlarına hizmet edecek çevresel faktörlerin kullanılması yetersiz görülmektedir. Bu nedenle artık yapılan analizlerde formel kurullarla beraber informel kurulların da incelenmesi, yani formel kurulların informel kurullarla tamamlanması, analizlere ayrıca sosyal sermaye, sosyal altyapı gibi unsurların da dâhil edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Kurumsal analizin gelişmesi bu kavramları modellere parametrik olarak dâhil etmek ya da etkilerini ampirik olarak incelemeyi gerektirmektedir. Karşılaştırmalı ve tarihsel kurumsal analiz, etkileşimde bulunan bireylerin mikro düzeyinde davranışları etkileyen kurumsal unsurları inceleyerek tam olarak buna katkıda bulunmaya çalışmaktadır (Greif, 1998, s. 80).

Kurumlar davranış üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kişinin optimal eylemi, başkaları tarafından gerçekleştirilen eylemlere bağlıdır, bu da yeni durumlarda bireylerin başkalarının davranışlarını tahmin etmeye çalışacağını ima etmektedir. Çünkü bireyler davranışları için bilişsel, koordinatif, normatif ve bilgilendirici bir rehber ihtiyacı duymaktadır. Bireyler bu rehberliği kurumsal kurullarda bulmaktadır. Bu kurullar ortak bir biliş sağlamakta, sınırları tayin etmekte ve normatif olarak uygun eylemleri belirlemektedir, beklenen davranış da böylece oluşmaktadır. Dolayısıyla kurumlar bireylerin anladıkları, içinde başkalarının davranışlarını tahmin edebilecekleri, ilgi

alanlarını belirleyebilecekleri ve ahlaken uygun olanları seçebilecekleri alanı kapsamaktadır. Kurallara uyulması ise, bu bilişsel modellerin geçerliliğine olan inanç, diğerlerinin öngörülen davranışı takip edeceğine olan inanç ve bu davranış standartlarının içselleştirilmesinin sağladığı içsel motivasyon ile motive edilmektedir. Kurumsallaşmış kurallar her bireyin kendi bilgi birikimine göre verdiği yanıtları bir araya getirerek, bireyler açısından normatif olarak tasdik edilmiş ve sosyal olarak uygun davranışı takip etmenin psikolojik ve sosyal faydaları ile maddi maliyeti arasındaki ödünleşimi, yani dengeyi de kurmakta ve etkilemektedir (Greif & Mokyr, 2017, s. 26-27).

Greif (2012, s. 60) ayrıca sosyal ve ekonomik, siyasi ve yasal kurumlar arasında bir ayrım yaparak sosyal ve ekonomik kurumların politik ve yasal kurumları şekillendirmedeki rolü üzerinde durmaktadır. Ekonomik kurumlar ekonomik aktörler arasındaki etkileşimleri yönetmekte, yasal kurumlar sözleşmeye dayalı ilişkileri ve gücün özel kullanımını yönetmekte ve siyasi kurumlar, siyasi karar verme sürecini yönetmektedir (Greif, 2012, s. 48). Greif (2012, s. 61)'in burada sosyal kurumlarından kastettiği ise özellikle sosyal güvenlik ağları oluşturan “risk paylaşımı” kurumlarıdır²¹.

Greif'in kurumlarla beraber kullandığı bir diğer önemli kavram “muamele” ya da “işlem” (transaction)'dir. İşlemler, mal gibi somut ya da sosyal tutum ve bilgi gibi soyut şeylere benzer şekilde, bir varlık bireyler veya diğer sosyal birimler arasında aktarıldığında ya da transfer edildiğinde gerçekleştirilen bir eylemdir. Örneğin ekonomik değişim gibi bir işlemde davranış oluşturan kurumsal unsurlar, yardımcı işlemlerde gerçekleşen ve beklenen davranışı yansıtacaktır. Ayrıca yardımcı işlemlerde davranışı etkileyen kurumsal unsurlar ise merkezi işlemde davranışı etkinleştiren, motive eden ve yönlendiren normları ve inançları ifade edecek ya da yansıtacaktır (Greif, 2006a, s. 383).

1.1.3.2. Kuruluşlar

Greif'in bir diğer önemli kavramı organizasyonlar ya da kuruluşlardır. Kuruluşlar da kural belirleme, saklama ve yaymada, normların içselleştirilmesini kolaylaştırmada,

²¹ Bu çerçevede Çin ve İngiliz ekonomisi arasında karşılaştırmalı bir analiz gerçekleştirmiştir. Neticede sosyal kurumların -işlev ve biçimlerdeki- farklılıklarının modern ekonomilere geçişte önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tarihsel olarak sürdürülebilir ekonomik büyüme ve gelişme için de sosyal organizasyonlar ve sosyal kurumların önemini vurgulamaktadır (Greif, 2012, s. 61).

merkezi işlemi yardımcı işlemlerle ilişkilendirmede önemli role sahiptir. Ancak burada önemli bir diğer unsur kuruluşların kendilerine üye ve üye olmayanlar arasında çeşitli davranışlar meydana getirmeleridir (Greif, 2006a, s. 384).

1.1.3.3. Zımnî Davranış Kalıpları

Kurumların bilişsel içeriği, kurumlar değişse bile, değişikliği tanıyanlar ve kabul edenler, eylem yoluyla başkalarına iletmedikleri sürece davranış düzenlerinin değişmeden kalacağı anlamına gelir. Bu durum davranışı alışkanlıklara dönüştürmekte, normlar da kurumsallaşmış davranışı çevresel değişikliklere karşı sağlam kılmaktadır (Greif, 2006a, s. 384).

Bir kurum kendi kendini icra eden özelliklerini kaybettiğinde veya teknolojik, örgütsel ve diğer değişiklikler yeni işlemler gerektirdiğinde toplumlar yeni durumlarla karşı karşıya demektir. Bu durumda yeni kurumlar yalnızca içinde buldukları andaki ve çevresel faktörlerin değil, geçmişten miras alınan kurumsal unsurların da etkisi altındadır. Geçmişteki kurumsal unsurların kurumsal seçim üzerindeki etkisi, teknik olarak uygulanabilir alternatiflerden ziyade, yeni kurumlara götüren süreçlerdeki başlangıç koşullarının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Kişisel ilişkilerin seyri, servet dağılımı, askeri yetenek veya bilgi gibi geçmiş kurumların çeşitli sonuçları da bunların bir parçasıdır (Greif, 2006a, s. 385).

Geçmişten miras alınan kurumsal unsurlar ile teknolojik olarak mümkün alternatifler arasında temel bir asimetri vardır. Yeni ortak biliş oluşturmak, alternatif yollarla koordinasyon sağlamak, yaygın hale gelecek yeni inançlar ve yeni bir ahlaki zemin oluşturmak zaman alıcı, belirsiz ve maliyetli bir iştir. Bu nedenle insanlar bir şeyin doğru ve normatif olarak uygun olduğuna inanmayı sürdürürken, onu değiştirmeyi tercih etmeyecektir. Geçmiş kurumsal unsurlar da bu “tutma arzusu” destekleyici etkide bulunmaktadır. Dolayısıyla eski kurumları tutmakla, yeni doğru, normatif olarak uygun alternatif sistemleri yaratmaya çalışmak arasında bir çelişki bulunmaktadır (Greif, 2014, s. 58-59).

1.1.3.4. İnançlar ve Sosyal Normlar

Geçmiş kurumsal unsurlar, tarihi - kültürel, sosyal ve örgütsel mirasın bir parçasını oluşturmakta ve yeni durumlarda alternatif kurumlar arasındaki seçimi etkilemektedir. Geçmişte kurumsallaşmış inançlar - özellikle merkezi koordinasyon olmadan ortaya çıkan kültürel inançlar - yeni durumlar açısından doğal bir “odak noktası”dır. Geçmişten miras alınan klanlar, dini gruplar, firmalar veya parlamentolar gibi formel ve informel kuruluşlar, yeni kurumlara ve bu yeni kurumların kullanacağı kaynaklara yol açan süreçlerde önemli aktörlerdir. Artık davranışı belirlemede etkili olmayan kurumların merkezinde bulunan kurumsal unsurlar bile yeni durumlarda davranışı etkileyebilmektedir. Yeni kurumlar mevcut kurumsal unsurları koordine etmekte ya da içselleştirmekte, yani ikisi arasında etkileşim kurulmakta veya mevcut kurumları marjinal olarak değiştirmektedir (Greif, 2006a, s. 386).

1.1.3.5. Bütünleştirici Kurumsal Analiz

Greif (2006a, s. 387) analizlerini oyun teorisi çerçevesinde kurgulamıştır. Bunun nedeni yukarıda sayılan kurumsal unsurların analizinde, ölçümde kullanılacak birebir eşleşen ögelerin tespitinin güçlüğü nedeniyle geleneksel ampirik yöntemlerin kullanılması zorluğudur. Bu nedenle Greif vaka çalışması kapsamında “bağlama özgü analiz” (context-specific) adını verdiği bir yöntem kullanmış, bunu yaparken de tümdengelim ve tümevarım metodlarının her ikisinden de yararlanmıştı (Greif, 2006a, s. 387).

Greif çalışmalarında ayrıca “karşılaştırmalı ve tarihsel kurumsal analiz” gerçekleştirmiştir. Buna göre kurumların kökenleri, işlevleri ve tezahürlerindeki (ortaya çıkışlarında) çeşitliliği barındıran pragmatik bir tanım geliştirilmektedir. Bunu yaparken de iktisatçılar, sosyologlar ve siyaset bilimcileri tarafından yaygın olarak kullanılan çeşitli tanımları kapsamakta, hatta ötesine geçmektedir. Buna göre kurum “müşterek davranışsal düzenlilik yaratan bir toplumsal faktörler sistemidir” (Greif, 2006a, s. 382). Bir kurumu oluşturan çeşitli sosyal faktörler - özellikle kurallar, inançlar, normlar ve kuruluşlar ya da örgütler - bireyleri, çeşitli sosyal durumlarda teknik olarak mümkün olan birçok kişi arasında belirli bir davranışı takip etmeye motive etmekte ve yönlendirmektedir (Greif, 2006a, s. 383).

Greif (2006a, s. 389) geç Ortaçağ ticari genişlemesi sırasında Avrupa ve Müslüman toplumlarındaki kurumlar üzerinde gerçekleştirdiği analizinde önemli birtakım sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre kurumlar tarihin motoru gibidir ve Batı'nın yükselişini sağlayan kurumların kökleri Ortaçağın sonlarına kadar uzanmaktadır. Batı'nın yükselişinde rol oynayan veya onu destekleyen söz konusu kurumlar bireysellik, insan yapımı formel hukuk, korporatizm, öz yönetim gibidir. Cenova, Venedik ve Pisa ile Mağribi tüccarları arasındaki fark, farklı fonksiyonel ihtiyaçlar veya ilgi alanları nedeniyle değil, farklı kurumsal mirasları nedeniyle ortaya çıkmıştır. Ticaret devrimi döneminde ticari olarak en başarılı iki İtalyan deniz şehir devleti olan Cenova ve Venedik, siyasi sistemlerindeki benzerliğe rağmen ekonomik açıdan önemli ölçüde farklı tarihsel geçmişe sahiptir. Bunun nedeni şehirlerdeki sosyal yapı farklılığıdır. İkisi de klan sistemi içinde örgütlenmiş bir yapıya sahip olmasına rağmen, yönetimin kaynaklar üzerindeki siyasi etkinlikleri farklı olmuştur. Cenova'nın siyasi örgütlenmesi, hizipler arasında karşılıklı yararlar için işbirliği sağlamaya yönelmiştir²². Venedik'in siyasi örgütlenmesinin amacı ise klan yapısının siyasi önemini ortadan kaldırmak olmuştur. Şehir içinde hiziplerin oluşmasını engellemek istemiş ve her klana, bir hizip üyesi olmasa bile geleneksel siyasi ve ekonomik haklarının korunacağına dair güvence vermiştir (Greif, 1995, s. 734-735).

Greif bir başka çalışmasında (2006b, s. 308-310) Avrupa ticari genişlemesinin kurumsal temelde ekonomik ve siyasi şirketler (korporasyonlar) aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Şirketler yani korporasyonlar, kurumlar oluşturmak için kasıtlı ve koordine edilmiş çabayı ve bunu gerçekleştirmenin ve devam ettirmenin bir yolunu yansıtmaktadır. Bunlar merkezi bir ekonomik veya politik sistemde meşru kurallar üretmiş ve inançları değiştirmiştir. Ayrıca bunu ekonomik ve bağlayıcı yasal birtakım işlemlere bağlı olarak gerçekleştirmişlerdir. Greif bu noktada bu bölgedeki devlet yapılanmasının da bir korporasyon niteliğinde olduğuna değinmiştir²³. Ayrıca yüzyıllarca süren istilalar ve iç çatışma sonrası zayıflayan Avrupa devletlerinin ekonomik ajanların kendi kendilerini organize etmeleri için bir fırsat oluşturması da şirketlerin yükselişinde

²² Ayrıca Cenova'nın siyasi ve ekonomik gelişmesinde farklı kurumsal düzenlemelerle ilgili deneyler yapmanın ve bunları öğrenmenin tarihsel süreci, siyasi değişiklikleri etkilemiş ve bu açıdan önemli olmuştur. Cenova'nın siyaseti, tarihsel kökenleri tarafından şekillendirilen biçim ve işlevlerden önemli ölçüde uzaklaşmamış ve patika bağlılığı sergilemiştir (Greif, 1994b, s. 285-286).

²³ Geç ortaçağ döneminde Avrupa'da anayasal monarşi hüküm sürmektedir. Anayasal monarşi de bir hükümdarın yasaya tabi olduğu fikrini kapsamakta, devlet üyelerinin onlara liderlik eden kişi yerine soyut ilkelere bağlılıklarını taahhüt etmektedir (Greif, 2006a, s. 395).

rol oynayan etkenlerden biridir. Ancak bunun aynı durumdaki her toplum için geçerli olmadığı da yine tarihsel örneklerle sabittir. Bu durumda Avrupa’da yaşanan süreçte oradaki akraba tabanlı sosyal yapılar ve kolektivist kültürel inançlara dayanan kurumlar yerine, şirket organizasyonlarının oluşturulmasının arkasındaki bireysellik ile ilgili kültürel inançların rolü ortaya çıkmaktadır²⁴ (Greif, 2006a, s. 390). Bireyci bir toplum, sosyal davranış normlarına uymak için daha az sosyal baskı uygulamışken, şirketler kaynakları harekete geçirebilmiş ve riski birey veya aileden daha iyi dağıtabilmiştir. Bu nedenle, birlikte, risk alma, inisiyatif ve organizasyonel ve teknolojik yenilikler teşvik edilmiştir (Greif, 1994a, s. 942). Avrupalılar ayrıca şirket yapılanmasını Roma ve Cermen yasal geleneklerinden miras kalan inançlar ve normlar üzerine inşa etmişlerdir. Bu da bu toplumda insan yapımı hukukun zımni meşruiyeti ile ilişkili kültürel inançlar ve normların mevcut olduğunun göstergesidir (Greif, 2006a, s. 391). Avrupa’nın bugünkü konumunda yürürlükte ve faaliyette olan Ticaret Hukuku, sigorta piyasaları, patent sistemleri, kamu borçları, dernekler ve merkez bankaları gibi pek çok kurumun ortaçağda

²⁴ Bireycilik, kişisel özgürlüğü ve başarıyı vurgulamaktadır. Bu nedenle bireyci kültür, önemli keşifler, yenilikler, büyük sanatsal veya insani başarılar ve bir bireyi öne çıkaran tüm eylemler gibi kişisel başarıları sosyal statü niteliği yüklemektedir. Kolektivizm (cemaatçilik) ise tam tersine, bireylerin daha büyük bir grup içinde gömülü olduğunu ifade etmekte, uyumluluğu teşvik ederek ve bireyleri muhalif olmaktan caydırmaktadır (Gorodnichenko & Roland, 2012, s. 214). Ayrıca bireycilik, kendi çıkarları peşinde koşma güdüsüyle kolektif eylemi zorlaştırırken, kolektivizm bireyler grup çıkarlarını daha fazla içselleştirmesi nedeniyle kolektif eylemi kolaylaştırmaktadır (Gorodnichenko & Roland, 2012, s. 217). Kuran (2002b, s. 95)’a göre kolektivist (cemaatçi) toplumlarda tanıdıkları ve güvendikleri kişilerle iş yaban bireyler, anlaşmaların müzakere edilmesi, hazırlanması, denetlenmesi ve uygulanması için ödedikleri bedel dolandırılmak kaygısıyla sürekli tetikte olan bireylerin işlem masraflarına ya da maliyetlerine göre daha az olacaktır. Böyle toplumlarda sahtekarlığın hemen duyulmasını sağlamakta ve böyle bir toplumsal çevreyle sınırlı kalmak karşılıklı güvem için gereken zemini oluşturmaktadır. Böylece işlem maliyetleri azalmakta ve ekonomik başarı imkanı artmaktadır. Bu güven standardı ekonomik ve psikolojik kanaldan destek sağlamaktadır. Bu standartlar bir taraftan suçluluk duygusundan kurtulma gereksinimi yaratırken, diğer taraftan insanların güvene dayana iş ilişkileri kurmak için bir araç aramalarına neden olmaktadır. Cemaat toplumu da bu güveni sağlamaktadır (Kuran, 2002b, s. 96). Bu durum yukarıda North tarafından “ideoloji” başlığı altından açıklanan kavramına denk düşmektedir. Yasal düzenlemelerin gereğinden çok olması ve toplumun ihtiyaçlarına yeterince cevap verememesi dürüstlük standardının düşük olmasının nedenlerinden biridir. Bir diğer neden devletin karmaşık, dinamik ve giderek anonimleşen bir ekonominin yasal temellerini oluşturmak konusunda etkisiz kalmasıdır. Örneğin yargı sisteminin tüccarların alacaklarını kolayca almasını sağlayamaması bunun bir örneğidir. Dolayısıyla dolandırılmaktan korkan tüccarlar özel ilişkiler ağı kurarak bunu aşmaya çalışmaktadır (Kuran, 2002c, s. 119-120). Ayrıca Akerlof (1980, s. 749) da örf ve adet ya da kendi deyimi ile sosyal geleneklere uygun hareket edilmemesinin (itaatsizlik), sosyal geleneğin temelindeki inançların kuvvetine göre itibar kaybıyla cezalandırılma riski bulunduğu ve bu durumda birey için dezavantajlı olan sosyal geleneklerin aşınmadan sürebilme potansiyeline yönelik çalışmalar da yapmıştır. Buna göre kurduğu modelde kişilerin piyasada nasıl davranması gerektiğine dair bir davranış kodu bulunmaktadır ve bu normlara uygun davranılmadığı takdirde itibar kaybı yaşanmaktadır (Akerlof, 1980, s. 772). Ayrıca bkz. (Akerlof & Dickens, 1982).

gelişmiş kurumsal yapılar sayesinde geliştirilmiş olduğu da belirtmelidir²⁵ (Greif, 2006a, s. 394).

Greif (2006a, s. 398) analizinin bir diğer tarafı olan Mağribi tüccarları arasında ise kolektivizmin varlığını sürdürmeye devam ettiğini belirtmektedir. Hatta klanlar, soylar ve kabileler gibi akrabalık bağları kuvvetli sosyal birimlerin hala yaygın olduğunu ve bunun Müslüman toplum için etkili bir kültürel özelliği yansıttığını ifade etmektedir²⁶. Müslüman toplumlarda ayrıca siyasi yapılanma ve devletin konumu da farklılık göstermektedir. Müslüman dünyasındaki tüccarlar, Avrupalı tüccarlar gibi yasayı, özel ve kamu düzenini ve devlet kaynaklarını ekonomik çıkarlarını geliştirmek için politikalar formüle etmek yönünde kullanamamışlardır²⁷ (Greif, 1994a, s. 914). Osmanlı örneğinde de politikalar büyük ölçüde merkezi bir bürokrasinin öncelikleri ve çıkarları tarafından şekillendirilmiş ve özel ekonomik sektörün ihtiyaçları değil devletin ihtiyaçları tarafından belirlenmiştir (Greif, 2006a, s. 397).

Greif (2006a, s. 396)'e göre bireyciliğin ve kolektivizmin önemine ilişkin varsayımın doğrulanması, Protestan etiğinin Avrupa'daki ekonomik büyümesi ile ilgili Weber'in tezine önemli bir tamamlayıcılık sağlayacaktır. Protestanlığın yükselişinden önce Avrupa'nın diğer bölgelerinden ayıran belirli örgütsel ve kurumsal gelişmelerin gerekçesini gösterecektir. Aynı zamanda, Weber'in Protestan ahlakının benzersizliği konusundaki iddiasına rağmen, Protestan olmayan ekonomilerin de farklı bir örgütsel ve kurumsal çerçevede de olsa neden geliştiğini açıklayacaktır.

1.2. Genel Değerlendirme

Kurumsal iktisadın çeşitli görüşlerine yer verdiğimiz bu bölümde kurumların iktisadi hayattaki rolü ortak payda olarak yer almaktadır. Bir ilişki düzenleme kurumu olarak hukuk bu anlamda üst başlık olarak yer almaktadır. Gerek yeni kurumsal iktisadın ticaret

²⁵ Greif'in "Code Napoleon" ile Ortadoğu ve Osmanlı şer'i ve şer'iat dışı hukuku arasında çeşitli açılardan yaptığı karşılaştırma için bkz. (Greif & Moky, 2017, s. 45-46).

²⁶ Mağribi tüccarları arasında kurulan ilişkiyi değerlendirdiği bir diğer çalışması için bkz. Greif (1989); Greif, Milgrom & Weingast (1994c); Greif (2012).

²⁷ Cemaatçi ekonomik ahlak yalnızca İslam'da değil, Hristiyanlık da dâhil başka dinlerde de karşılık bulmuştur. Ancak sanayi devriminden önceki dönemde Hristiyanlığın giderek gelişen kesimleri cemaat ahlakından uzaklaşmış ve bireyselciliği benimsemiştir. Ancak İslam dünyasında Avrupa kapitalizminin yükselişi ile beraber ortaya çıkan ahlak değişimi yaşanmamıştır (Kuran, 2012e, s. 235).

hukukunun gelişiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinden hareketle (“Ekonomik düzen, toplumların ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzeni tarafından belirlenir.”), gerekse de Greif’in insan yapımı hukuka verdiği önem açısından oldukça önemli bir noktada konumlanmaktadır. Veblen ise oyunun kurallarını belirleyen pek çok faktörü değerlendirmede katmaktadır. Tarihsel gelişim çizgisi içinde önce Veblen ve orijinal kurumsal iktisat çerçevesinde enformel kurumlara verilen ağırlığın, Yeni kurumsal iktisatın kendisini konumlandığı yerde istatistik analize daha müsait olan formel kurumların analizine yoğunlaşmıştır. Bu anlamda özellikle North’un çalışmalarıyla beraber kurumsal analiz, iktisat tarihi alanında da önem kazanmıştır. Greif’in analizi ise bu iki yapıyı birleştiren bir düşünce noktasından hareket etmiştir. Buna göre orijinal kurumsal iktisattaki geçmişte şekillenen ve geçmişten devralınan düşünce alışkanlıkları, bilişsel süreçler ve zımni davranış kalıpları olarak analize dâhil edilmiştir. Yine hukuk, kurumsal iktisadın herkesçe kabul edilen en belirleyici kurumlarından biridir. Benzer şekilde kuruluşlar hem North hem de Greif’in analizinde önemli bir noktada konumlanmıştır. Ortak nokta derecesi değişmekle birlikte enformel kurumlara ya da sosyal normlara verdikleri önem de bu açıdan önem taşımaktadır. Greif de inanç ve zımni kalıplar ön plana çıkmaktadır. North da ise enformel kurumlar, sosyal normlar olarak analize katılmaktadır. North kendi analizlerinin Greif’ten ayrılan noktalarının iki grupta toplandığını belirtmektedir. Bunlardan birincisi kullanılan terimlerdir. Greif kuruluşları “kurumsal elementler” terimiyle karşılamaktadır. Öte yandan inançlar North’un analizinde inançlar, Greif’teki toplumun belirli bir etkileşim kümesini modelleyerek desteklenen sınırlı inanç anlamından çok daha geniş ve genel bir anlama sahiptir (North, Wallis, & Weingast, 2009, s. 29).

Çalışmanın bundan sonraki kısmında yukarıda kısaca özetlenen terimler çerçevesinde Osmanlı’nın 19. yüzyılı kurumsal olarak analiz edilecektir. Bu kapsamda her kurumsal iktisat açısından önemli bir noktada konumlanmış olan hukuk ve ticaret hukuku temel alan olarak seçilecektir. Bu dönemde özellikle hukuki değişimler çerçevesinde meydana gelen değişimlerin ardından bunun toplumsal yansımalarını görmek için, hukuki yapının en önemli kuruluşlarından olan mahkemelerin kayıtlarına müracaat edilecektir.

2. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINA GENEL BAKIŞ

İktisat tarihinin konusu ekonomilerin yapı ve performanslarındaki değişimleri açıklamaktır. Yapı toplumun kurumları, teknolojisi, nüfusun nicelik ve niteliği, mülkiyet yapısı, devlet yapısı, ekonomik kaynakları, ideolojisi gibi meseleler kastedilmektedir ve bunlar esasen iktisatçıların kısa dönemde sabit kabul ettikleri uzun dönemli unsurlardır. Ekonomik performans ise bu temellerden kaynaklanan üretimin yapısı gösterdiği değişiklikler, maliyetleri ve faydaların nasıl bölüştüğü, kişi başına hasıla, gelir dağılımı gibi bizzat iktisadın temel konularını içermektedir (Tabakoğlu, 2005a, s. 34-35). İktisat tarihi açısından ekonomik performans ve bunun yeşerdiği yapısal görünüm önem arz etmektedir. Bu bölümde yapılan açıklamalar da buna göre şekillendirilmiştir.

Osmanlı'nın “en uzun yüzyılı²⁸” 19. yüzyıl ve özellikle Tanzimat “Osmanlı modernleşmesi” olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla aslında modernleşme “var olan değişimin değişmesi”, 19. yüzyıl toplumunun yeni bir değişme ivmesi kazanmasını olarak anlaşılmalıdır²⁹ (Ortaylı, 2016, s. 15). 19. yüzyılda Osmanlıların sosyal, iktisadi, siyasi hayatında istisnai değişiklikler meydana gelmiştir (Quataert, 2006, s. 887). Bu sürecin iktisadi açıdan dışardan yapılan aktarımların gerisindeki güdüler açısından ekonomik batılılaşma yerine “ekonomik modernleşme” olarak nitelendirmek daha doğrudur (Kuran, 2012, s. 30). Bu dönemin en önemli gelişmelerinde biri olarak Tanzimat ise başlı başına bir değişim faaliyetidir. Tanzimat Nizam-ı Cedid'deki³⁰ nizam sözcüğü ile aynı Arapça kökten gelmektedir ve aynı kökün pekiştirilmiş biçimidir. Nizam verme ve reformun hızını artırmak anlamına gelmektedir (Findley C. V., 2011a, s. 76). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli siyasi, sosyal, ticari, iktisadi ve hukuki değişiklikler ortaya çıkmıştır (Tabakoğlu, 2005b, s. 416). Bu kapsamda önce ekonomik performansın içinde geliştiği “yapısal görünüm” değerlendirilecektir. Bu gelişmeler aynı zamanda

²⁸ Gencer (2019, s. 18)'e göre 19. yüzyıla “en uzun asır” denmesinin nedeni Batı dünyasının asırlarca kat ettiği mesafeyi Doğu dünyasının kısa süre içinde almak, arayı kapatarak onlara yetişmek zorunda olmasıdır. Batı karşısında ayakta kalabilmek için Doğu dünyası değişme ve modernleşme kadar değişmeyi temellendirme yani meşrulaştırma zorunluluğu da içindedir ya da buna mecburdur.

²⁹ Quataert (2014, s. 293) modernleşme teorisinde “Modernleşme eşittir Batılılaşmadır” olarak görüldüğünü ifade etmektedir.

³⁰ III. Selim döneminde kurulan yeni orduya verilen “Nizam-ı Cedid” daha sonra genel olarak devlet adamları tarafından genel olarak döneme verilen bir isim halini almıştır (Timur, 1994, s. 183). Osmanlı modernleşmesi III. Selim döneminde başlamaktadır (Koca, 2002, s. 38)

kurumsal iktisat açısından da önem arz etmektedir. Ardında ekonomik veriler aracılığıyla ekonomik performans incelenecektir.

2.1. Kurumsal Çevre ve Yapısal Görünüm

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde siyasi ve sosyal gelişmeler, kurumsal değişikliğin olduğu ortamı ifade eden "kurumsal çevre" terimi çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu kapsamda çalışmanın sınırları açısından kısaca üzerinde durulan siyasi ve toplumsal değişimlerde öncelikle döneme damgasını vuran ve anayasal özellik de gösteren bazı belgeler incelenecektir. Bu belgeler kurumsal iktisadi açıdan önemli noktaları üzerinden değerlendirilecektir. Ardından bu dönemde sosyal yapılanma, nüfusun bileşimi ve bunda yer alan çeşitli sosyal grupların ilişkileri açısından değerlendirilecektir.

Osmanlı değişim dönemi olarak 19. yüzyılı III. Selim döneminden başlatmak yararlı görülmektedir (Koca, 2002, s. 38). İlk kez III. Selim döneminde imparatorluk sisteminin "her şeye nizam verme" fikriyle kapsamlı bir şekilde gözden geçirildiği görülmektedir³¹ (2011a, s. 34). III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketi Tanzimat'ı hazırlamak konusunda oldukça önemli role sahiptir. III. Selim bu hareketle modern bir ordu kurmanın yanında ulemanın nüfuzunu kırmak, şeyhülislamın yetkilerini azaltmak, Avrupalıların sanatta ve ilimde yaptıkları keşiflere ortak olarak onların sınai, zirai, iktisadi kurumlarından iktibaslar ile Osmanlı İmparatorluğu'nu yenileştirmektir (Karal, 1940, s. 24). III. Selim döneminde fonksiyonel devlet kavramı anlayışı hâkim olmaya başlamıştır (Karpat, 2014c, s. 30). III. Selim devri ile beraber Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuku yapısında değişiklikler başlamıştır. Bu dönemde idari ve adli alandaki bozukluklarının giderilmesi için çok sade hatt-ı hümayun neşredildiği görülmektedir. Öte yandan örfi hukuk alanındaki yasama faaliyetlerinin devlet işlerinin tek elde yani padişahda toplanması yerine eskiden kullanılan meşveret usulünün yeniden hayata geçirilerek Şurâ Meclisi'ne havale edilmesi yolu izlenmiştir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 203). Avrupa tarafından da büyük yenilikçi olarak tanımlanan III. Selim döneminde yapılan yeniliklerin bir yönü 18. yüzyılda sürekli yenilgi alan yeniçeri teşkilatını çağdaş düzenli bir orduya dönüştürmek, Osmanlı'nın kendi silahını üretmek ve donanımını sağlamak üzere sanayileşmek, askeri

³¹ III. Selim'n reform zihniyeti hakkında ve döneminde yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Karal, 1999, s. 33).

eğitmek üzere teknik okullar kurmaktır. Bu dönem yenilik hareketlerinin bir diğer yönü genel bir sanayileşme hareketi ile kapitülasyonları yeniden düzenlemek, derebeylerine dönüşen ayanı nizama sokmaktır. Bu çerçevede nizam-ı cedid ordusu³² kurularak bu ordunun giderlerini karşılamak üzere yeni vergiler tahsis edilmiştir (Kazgan, 2013, s. 15). III. Selim'in reformlarına özellikle askeri reformlarına gelen tepkiler belirleyici olmuştur. Askeri reformlardan rahatsız olalar yalnızca yeniçeriler değil, devlet ricali, ulema, İstanbul'un yüksek ve orta tabakaları, taşradaki ayan ve voyvodalar da tedirgin olmuş ve karşı çıkmıştır. Ayrıca Nizam-ı Cedid askerlerinin araç ve gereçlerinin bir bölümünün dışardan alınması eski askerlere bunları sağlayan ve bir kısmı yeniçeri olan esnaf kesimini de zarara uğratacaktır (Tanör, 1991, s. 22). Sonuç olarak ulema, yeniçeriler, birçok devlet adamı ve halkın bir kısmı ıslahat karşıtı kesimi oluşturmak üzere bir yeniçeri olan Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim'i öldürmek suretiyle süreci sonlandırmıştır (Tunaya, 2010, s. 22).

III. Selim ve II. Mahmud'un 1826'ya kadar geçen padişahlık süreleri geleneksel Osmanlı reform perspektifini devam ettirmiş ve bu süreçte teorik perspektiften kapsamlı ve programlı bir değişim ihtiyacı hissedilmemiştir (Gencer B. , 2017, s. 379). II. Mahmud yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra giriştiği reform hareketlerinde özellikle askeri, devlet teşkilatı, içtimai (nüfus sayımı, ülke içinde seyahat için müruru tezkiresi, pasaport, posta teşkilatı), kültürel (yeni okullar, Batı ülkelerine öğrenci gönderilmesi, Takvim-i Vakayi, Osmanlılar hakkında yazılmış kitapların tercümesi), maarif, iktisadi ve sınai (Avrupa'dan getirilen kumaşların sınırlandırılması, bazı Avrupa kumaşlarından elbise yapılmasının yasaklanması, ordu için elbiselik kumaş üretecek fabrikaların kurulması, İslam tüccarlarını Avrupa ile ticarete teşvik için bazı kararların alınması), sıhhiye (askeri ve mülki hastanelerin kurulması) sahalarında faaliyette bulunmuştur (Karal, 1940, s. 28). II. Mahmud döneminin en önemli kurumsal gelişmelerinden biri Sened-i İttifak'tır. Sened-i İttifak devlet çıkarlarını korumak için tarafların birbirlerine güvence verdikleri bir belgedir (Findley C. V., 2011a, s. 36). Önde gelen ayanlar tarafından imzalanana 1808 tarihli bu belgeye göre ayanların mülkiyet hakkı yasallaştırılmıştır. Erkek çocuklarına miras bırakma hakkı tanınmıştır. Yerel yönetimler devlet müdahalesinden muaf

³² III. Selim'in askeri reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Lewis, 2013, s. 82-84), (Zürcher, 2013, s. 46).

tutulmuştur (Karpas, 2014b, s. 215). Sened-i İttifak³³ Osmanlı Devleti'nin ilk kez bürokrasi dışında bir sınıftan destek gördüğünü gösteren bir belgedir. Ayrıca bu sınıf varlığını ve devlet ve politika dışı süreçlerde kazanmıştır. Sened-i İttifak yerel güç bileşimlerini önemli ölçüde zayıflatmıştır ve böylece İmparatorluğu sarmış olan merkezkaç güçler yavaşlamış, 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlardaki ulusçu hareketlerin pek varlık gösterememesine sebep olmuştur (Kasaba, 1993, s. 32). Sened-i İttifak ile taşradaki ayanın gücü artmış, birçok bölgede ayan ve derebeyleri merkezi devletten bağımsız hareket ederek fiili denetimini ellerinde tuttıkları geniş topraklarda vergi gelirlerinin bir kısmını el koymuşlardır (Pamuk, 2007, s. 198). Ancak II. Mahmud 1808 Sened-i İttifak'ta ayanın haklarını resmen tanımış olmakla beraber 1812'de Rusya ile savaşın bitmesinin ardından taşrada merkezi hükümet otoritesinin yeniden kurulması amacıyla hareket ederek ayanın özerkliğine son verme tasarısını uygulamaya koymuştur (Lewis, 2013, s. 520). Sened-i İttifak ayrıca ayanın kendi nüfuzlarını resmi bir vesika ile padişaha kabul ettirmeleri gibi görünmekle beraber, imzalanmasının ardından oluşan sükûn ortamı sayesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına vesile olarak da yorumlanmaktadır (Yılmaz Ö. F., 2000b, s. 256).

II. Mahmud dönemin bir diğer önemli gelişmesi yeniçeri ocağının kaldırılmasıdır³⁴. II. Mahmud aynı zamanda yeniçerilerin Yunanistan ve İran seferlerindeki durumlarını kanıt göstererek imparatorluğun savunmada yetersiz olduğu olduğunu göstermiştir (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 46). Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) Osmanlı tarihinde ilk kez eski bir kurumun ortadan kaldırılarak reform yapılması açısından oldukça önemli bir olaydır. Böylece yeni kurumların eski uygulamalarla kösteklenmesine izin verilmemiş ve eski yönetici sınıfın öteki dalları da başlıca askeri dayanaklarından yoksun kalmıştır. Böylece ileride II. Mahmud'un reform örneği askerlik dışındaki alanlara uygulandığında eski düzenden çıkarı olanların eski Osmanlı reform girişimlerini baltalayan şiddet ve güç kaynağı ortadan kalkmıştır ve muhalefet sadece sözlü hale gelmiştir (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 49). Buna ulemanın fetva vermesi de ıslahat denkleminin değiştiğinin bir göstergesidir (Tunaya, 2010, s. 24).

³³ Sened-i İttifak'ın içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ahmed Cevdet, 1973, s. 451-456); (Berkes, 2013, s. 139-145); (Rasim, 1987a, s. 113-115).

³⁴ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair ferman için bkz. (Ahmed Cevdet, 1973, s. 444-446).

Yine II. Mahmud döneminde 1834-1839 yılları arasında kurulan yeni nezaretler ve uygulanan modern tipte iş bölümü ile II. Mahmud'un ikinci gayesi olan rasyonel çalışacak yeni bir bürokrasi kurma işi gerçekleştirilmiştir (Karpata, 2015a, s. 42). Ayrıca kurulan nezaretler her biri birer uzmanlık kurulları olan nezaret meclisleri ile donatılmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2015a, s. 381). Bu nezaretler ve kuruluş tarihleri şöyledir: 1836'da Sadaret kethüdalığı Umûr-ı Mülkiye Nezareti, sonra da Dâhiliye Nezareti olmuştur. Yine aynı tarihte Reisülküttaplık Hariciye Nezareti olmuştur. Deavi Nezareti kurulmuş ve bu kurum daha sonra Adliye Nezareti adını almıştır. 1838'de Hariciye'nin içinde Meclis-i Ziraat ve Ticaret kurulmuş, daha sonra bunun adı Meclis-i Nafia olarak değiştirilmiş, ancak bir yıl kadar sonra tarım, bayındırlık ve ticaret işlerine bakmak üzere Ticaret Nezareti ortaya çıkmıştır (Akşin, 1997, s. 118). Böylece devlet yönetiminde yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır (Acun, 2013, s. 48). II. Mahmud döneminde ilk defa padişahın yüzyıllardır kendisine ait sayılan egemenlik haklarının bir bölümünü bazı kurullara devretmiş olması, bu kurul üyelerinin fikirlerini serbestçe söyleyebilmesi ilkesinin tanınması, sistemli bir ceza hukuku düzenlemelerinin yapılması girişimleri, ksbine kurulması hukuk devletine giden yolda çok önemli adımlardır (Bozkurt, 2020, s. 47).

II. Mahmud döneminin sona ermesinin hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin en önemli belgelerinde biri olan Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı III. Selim'den bu yana meydana gelen yapısal ve kurumsal değişimlerin hukuku ve siyasi anlamda kabulü anlamına gelmektedir³⁵ (Karpata, 2014b, s. 218). Tanzimat dönemi reformlarını önceki ıslahat zincirinden ayıran temel faktör eskinin ideal kabul edilen uygulamalarına nazaran devleti yenileştirmek gayesi gütmesi ve daha geniş ve kapsamlı olmasıdır³⁶ (Ongunsu, 1940, s. 7). Tanzimat Fermanı beş bölüme ayrılarak incelenebilir. Birinci ve ikinci bölümü imparatorluğun yükseliş ve çöküş nedenlerini genel çerçevede açıklamaktadır. Üçüncü bölümde yeni kanunlar çıkarılması lüzumunun gerekçeleri anlatılmıştır. Dördüncü ve beşinci bölümde ise çıkarılacak yeni kanunların dayanakları ve genel amaçlarından bahsedilmektedir (Hizmetli, 1999, s. 125). Tanzimat Fermanı'nın en önemli ilkeleri vergilendirme, asker toplama, yargılama usulünde getirdiği reformlarla

³⁵ Tanzimat Fermanı'nın sadeleştirilmiş tam metni için bkz. (Akgündüz, 2011, s. 428-430).

³⁶ Tanzimat ve Islahat Fermanı'nda aynı dönemde yaşanan uluslararası siyasi krizler için bkz. (Creasy, 1878, s. xi-xii)

adil bir düzen kurma, can, mal bir güvencesini bütün tebaa için geçerli olacak şekilde genişletme yönündeki vaatlerdir (Findley, 2011a, s. 92). Bu kanunlar can emniyeti, ırz ve namus ve mülkiyetin korunması³⁷, verginin tarihini ve gereken askerin toplanması ve hizmet süresi konularına dair kaidelerle özetlenebilir. Verginin ıslahı konusunda fermanın önce yer alan bir belgede verginin emlak ve nüfus tahririne göre yapılacağı, verginin servet esasına göre alınması gerektiği, vergide eşitlik sağlanması gerektiği, angaryanın kaldırılması, ölenlerin mallarına el konulmaması gibi maddeler yer almakta ve bunların ilk olarak Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında uygulanması planlanmaktadır (İnalcık, 2015b, s. 99). Tanzimat döneminde (1839-1878) hukuk, eğitim, maliye alanlarında ve devlet kurumlarında geniş kapsamlı ıslahatların yapılmış, bürokrasi iktidara merkezi olarak sarayın yerine almış ve Meşrutiyet hareketleri başlamış, Hristiyanların ayrıcalıklı konumlarına karşı Müslümanların tepkileri şiddetlenmiştir. Bu dönem 1873-1878 yıllarındaki ağır ekonomik ve siyasal bunalımla son bulmuştur (Zürcher, 2013, s. 16). Tanzimat Fermanı ile beraber Müslüman ve gayrimüslim tebaanın can, ırz ve mallarının korunması teminat altına alınmış ve böylece Avrupalıların istedikleri tam hukuki eşitlik elde edilememişse de, bu konuda önemli kanunların tanzim edileceğini vaat edilmiştir. Buna bağlı olarak yeni hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 356). Tanzimat Fermanı ile tebaanın hayat, namus ve mülkiyet hakları güvence altına alınmıştır. İltizam ve ona bağlı diğer suistimallerin kaldırılması ilkesi benimsenmiştir (Lewis, 2013, s. 149). Orduya asker alınmasının düzenli ve kuralına uygun bir biçime bağlanması kararı alınmıştır. Suç işleyenlerin kamuya açık biçimde adil olarak yargılanması ve bu kanunun uygulanması sırasında kişilerin mensubu buldukları dine bakılmaksızın herkese eşit ilkeler çerçevesinde muamele edilmesi kabul edilmiştir. Son düzenleme eski İslami gelenekle olan bağların kopuşunu en keskin biçimde gösteren maddedir. İslamiyet'in kural ve geleneklerine göre gayrimüslim tebaa himaye altında yaşamakta ve onlara hoşgörü gösterilmektedir³⁸ (Lewis, 2013, s. 150).

³⁷ Tanzimat Fermanı'nda ilk kez bir fermanla modern anayasalarda yer alan "can, mal, ırz güvenliği" gibi en temel ilkelerin yer almasına bağlı olarak fermanın anayasal nitelik kazanmış olmasıdır. Osmanlı Devleti'ne Batı hukukunun girişi bu fermanla başlamıştır (Bozkurt, 2020, s. 48).

³⁸ Tanzimat Fermanı'nın İstanbul dışında uygulanması hakkında bkz. (İnalcık, 2015c, s. 171-178); (Çadırcı, 2013, s. 181-200). Bu konuda Tanzimat'ın ilanından (1839) 1845 yılına kadar geçen sürede idari ve mali alanlardaki uygulamalarda istenen başarı elde edilemeyince başarısızlığa yol açan nedenler araştırılmaya başlanmıştır. Her eyaletten biri müslim, diğer gayrimüslim iki kişinin temsilci olarak

Tanzimat Fermanı'nın ardından benzer nitelikte bir diğfer ferman 1856'da Islahat Fermanı adıyla ilan edilmiştir³⁹. Islahat Fermanı ise 20 maddeden oluşmakta ve Tanzimat Fermanı'ndaki prensipleri yenileyip vurgulamasının yan ısıra buna ilavelerde de bulunmaktadır. Buna göre Tanzimat Fermanı'nda açıkça ifade edilmemiş olan din ve mezhep hürriyeti ile Müslüman ve Hristiyan tebaanın siyasi haklar yönünden eşitliği ilkesini getirmektedir. Böylece bütün cemaatler kendi eğitim müesseselerini oluşturma hakkına sahip olacaklardır (Hizmetli, 1999, s. 125). Ayrıca herkesin kanun önünde eşitliği ve devlet memurluğuna atanabilmesi, eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de temsil edilebilmesi gibi siyasi haklar da tanınmıştır. Ayrıca Hristiyanlara devlet dışında dinsel örgütler kurma hakkı da tanınmıştır (Hizmetli, 1999, s. 125). Cizye kaldırılmıştır ama yerine askerlik muafiyet vergisi getirilmiştir (Heyd, 2002, s. 150). Islahat Fermanı ile beraber milletlerin kendi teşkilatlarında reform yapılacağı açık bir şekilde hissettirilmiş ve dini liderlerin geleneksel statü ve güçleri ilke olarak kaldırılmamış, ancak halkın millet yönetimine katılmasının özendirilmesi yoluyla bir açıdan frenlenmeye çalışılmıştır⁴⁰ (Eryılmaz, 1990, s. 114).

Bu dönemde yapılan pek çok düzenleme yanında anayasal özellik gösteren bir diğfer belge Kanûn-i Esâsî'dir. 1876 yılında ilan edilen Kanûn-i Esâsî, dışarıdan yapılan baskılar ve içerdeki fikri muhalefetlerle otoritesi zayıflayan Sultan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilerek Meşrutiyet rejimi ve Kanûn-ı Esâsî ilan etmeyi kabul eden II. Abdülhamid'in 19 Ağustos 1876'da tahta geçirilmesi ile beraber ilan edilmiştir. Böylece ilk defa örfi hukukun sınırları içerisinde yasama görevini yürütmek üzere bir yasama meclisi kurulması kabul edilmiştir. Meşrutiyet Osmanlı Devleti'nin şer'i bir devlet ve padişahın halife özelliğini ortadan kaldırmamıştır. Kanûn-ı Esâsî 12 fasıl ve 119

İstanbul'a gelmeleri ve burada yaşanan süreçteki başarısızlığa dair düşüncelerini yazılı raporlar halinde aktarmaları istenmiştir. Raporlardan anlaşıldığına göre mahalli temsilcilerin bildirdiğine göre halkın idari alanlardaki usulsüzlüklerin düzenlenmesi, yol, su gibi doğrudan günlük hayatla ilgili bazı istekleri dışında modernleşme ile ilgili bir arzuları bulunmamaktadır.) Elitlerle halk arasındaki farklardan birini oluşturan bu durum dışında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre elitlerin tamamına yakını sivil ve askeri bürokratlardan oluşmaktadır ve bunlar devletlerin her türlü gücünü kullanabildikleri için güçlü bir kesimdir. Halk ise güçsüz konumdadır. İşte bu farklar ve iki kesim arasındaki kopukluk ve karşıtlık modernleşme ya da modernleştirme ideolojisini ya da zihniyetinin ve yönteminin belirlenmesinde de en önemli etken olmuştur (Vatandaş, 2013, s. 78).

³⁹ Islahat Fermanı'nın Türkçeleştirilmiş maddeleri için bkz. (Eryılmaz, 1992, s. 64-66).

⁴⁰ Kırım Savaşı sonrasında yapılan 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın 7. maddesine göre anlaşmayı imzalayan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ayrı ayrı kefil oldukları ifade edilmiş ve böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupa milletler hukuku güvencesi altında Avrupa devletler sisteminin bir parçası haline gelmiştir. Ancak buna rağmen, Avrupalılar Islahat Fermanı'nın ilanı için baskılarını sürdürmüştür (İnalıcık, 2004, s. 235).

maddeden oluşmaktadır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 206). 1876 Anayasası ile Şurâ-yı Devlet'in yasama yetkisi parlamentoya devredilmiştir⁴¹. Ancak kanun tasarılarının yine burada müzakere edileceğine dair hükmü korunmuştur. Anayasa ile kişi-idare arasındaki her çeşit davalara bakma yetkisi adliye mahkemelerine verilmiştir (Bozkurt, 2020, s. 149). Kanûn-i Esâsî'nin temel doktrini de “Osmanlılık”tır ve din, mezhep ve ırk farkı gözetmeksizin bütün halkın devlet yönetimine iştiraki yoluyla idarede mümkün olduğunca halk denetimini tesis etmek ve bu sayede devletten ayrılma eğilimi içinde olan tebaayı menfaat bağlarıyla imparatorluğu geleceğine ortak etmektir. Kanûn-i Esâsî'deki siyasi eşitlik, Osmanlılık politikası (madde 8) ve tebaanın hakları konusunda dini (Osmanlılar din ve mezhep halleri dışından hak ve vazife yönünden eşittirler (madde 17); devlet hizmetlerinde yer alabilmek için devletin resmi dili Türkçe'yi bilmeleri gerekmektedir (madde 18); devlet hizmetlerin tüm tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre uygun memuriyetlere kabul edilmektedir (madde 19)) unsurlar dışında bir ayırım yapılmaması geleneksel “vatandaşlık” kavramının değiştiğinin bir göstergesidir (Eryılmaz, 1992, s. 90-91). Kanûn-i Esâsî'nin 81. ve 91.'nci maddeleri arasında mahkemeler düzenlenmiştir (Ekinci, 2004, s. 192). Kanûn-i Esâsî'de adliyenin bağımsızlığının sağlanması adına hâkimlerin azledilememesi hükmü yer almıştır. Ancak esasen bunun yanında terfileri, mesleki ve şahsi kusur ve hareketleri sebebiyle uğrayacakları cezaların tayini ve tatbikinin de sağlam esaslara dayanması gerekmektedir. Çünkü hâkimlerin bu konularda bağlı buldukları makamın etkisinde kalma riskleri bulunmaktadır (Belgesay, 1940, s. 6). Kanûn-i Esâsî çerçevesinde meclisler⁴² ilk toplantılarını 20 Mart 1877'de yapmış, 14 Şubat 1878'de ise meclislerin etkinliğine son verilmiştir ve meşrutiyeti savunanlar 113. maddeye dayanarak yurt dışına sürülmüştür. Abdülhamid kuramsal olarak anayasayı yürürlükte saymasına ve bazı önemli kanunlar ve düzenlemeler yapılmasına rağmen 1908'e kadar meclis tekrar toplanmamıştır⁴³ (Üçok & Mumcu, 1976, s. 320).

⁴¹ Kanûn-i Esâsî'de hükümdarın yetkileri için bkz. (Tanör, 1991, s. 79-80).

⁴² Mebusan meclisi 80'i Müslim, 50'si gayrimüslim 130 mebustan oluşmuştur (Tunaya, 2010, s. 39).

⁴³ Bu dönem Osmanlı toplumsal grupları Meşrutiyet'in ayakta kalmasını sağlayacak ekonomik, sosyal ve siyasal desteklerden (örneğin liberal bir milli burjuvazi ve bilinçli ve örgütlü halk kitlelerinin mücadelesinin sağlayabileceği hukuk ötesi güvencelerden) yoksun bir durumdadır (Tanör, 1991, s. 91). Ancak Tanzimat ikna yoluyla padişaha kabul ettirilmişken, meşrutiyette zora başvurularak Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Abdülhamid ile yapılan pazarlıklar “yukarıdan aşağı” bir hareket tablosu çizen Tanzimat'a karşılık Meşrutiyetin dipten gelen “aşağıdan yukarı” baskı ve eylemlerin bir sonucu olduğunun bir göstergesidir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu dönem Osmanlı toplumunun yapısal görünümü, önemli siyasi ve sosyal belgeler ışığında kabaca irdelendikten sonra kısaca nüfusun yapısı ve toplumsal sınıflar hakkında bilgi verilecektir. Bu kapsamda Osmanlı nüfusunun, Müslim, gayrimüslim ve diğer unsurlar açısından bileşimi incelenecek, ardından bu unsurların sınıflaşma temayülleri, mesleki özellikleri üzerinden değerlendirilecektir.

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Anayasası 19. yüzyılın en önemli olayları olmakla beraber, 19. yüzyılın en önemli olayları iktisat tarihi açısından 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılması ve 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır (Quataert, 2006, s. 889). Yukarıda yeniçeri ocağının kaldırılmasına yönelik bilgilere yer verilmiştir. Antlaşma ile ilgili bilgilere ise aşağıda değinilecektir.

2.1.1. Toplumsal yapı: Nüfusun Bileşimi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal katmanlaşmasında değişimler ve yaşanmıştır (Tekeli & İlkin, 1999, s. 194).

19. yüzyılda toprak kayıpları sonrası orada oturan Müslüman halkın kaçması veya ikamet yerlerini terk etmeye mecbur edilmeleri dolayısıyla Müslümanların toplam nüfustaki oranının artmasına neden olmuştur. 1850'lerde yapılan 1831 sayımına göre daha güvenli olan rakamlara göre Müslüman nüfus %60, Osmanlı-Rus Savaşı sonrası toprak kayıplarının ardından 1881-1893 arası yapılan sayımda ise imparatorluğun nüfusu 12,6 milyon Müslüman (oransal olarak %72), 180.000 Yahudi, 135.000 yabancı, 4 milyon da Hristiyan (oransal olarak %23) olmak üzere toplam 17,4 milyondur. 1906 sayımına göre ise yaklaşık benzer oranlar söz konusudur: %74 Müslüman, %25 Hristiyan ve %1'den fazla Yahudi nüfusu (Quataert, 2006, s. 906).

Avrupa, Anadolu ve Arap bölgelerinde dini grupların oranları farklılık göstermektedir. Avrupa'ya göre Anadolu ve Arap eyaletlerinde Müslümanlar daha fazladır ve oran olarak da genellikle %80'in üzerinde seyretmektedir. Rumeli'de ise Hristiyanların oranı $\frac{2}{3}$ 'ün üzerindedir. 1820'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Rumeli'deki Müslüman nüfusun oranı %32'den, bu oran 1890'larda %48'e yükselmiştir. Bunun nedeni

Bu anlamda I. Meşrutiyet'in tarihsel bir birikimden yararlandığı ve yapısal bir ihtiyaca cevap verdiğini söylemek mümkündür (Tanör, 1991, s. 75).

Müslüman muhacirlerin buraya yerleştirilmesi yanında doğum oranlarının artışıdır (Quataert, 2006, s. 907).

Farklı etnik kimliklerin bir arada yaşadığı Osmanlı toplumunda nüfusun bileşimine ilişkin verilere belirli dönemler için ulaşılabilmektedir. Buna göre 1870'li yıllarda Bulgarlar, tüccarlar ve yöneticilerden oluşan geniş bir orta sınıfa sahiptir⁴⁴ ve bu sınıfın faaliyetleri Anadolu'daki çoğu Rum gibi sadece mal değiş tokuşu ve küçük üretimden ibaret değil, kendi ürünlerinin üretimi ve değiş tokuşuna dayanmaktadır (Karpas, 2010a, s. 133). 1878 yılında Makedonya hariç Osmanlı Devleti'ndeki Bulgarların sayısı gerekli hata payı hesaba katıldığında 1.800.000 olarak tahmin edilmektedir (Karpas, 2010a, s. 138). 1881/82-1893 Osmanlı sayımına göre hala Osmanlı Devleti'nde bulunan Bulgarların sayısı 962.288'dir. Bunlar özellikle Edirne, Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerine dağılmış durumdadır Ancak bu bölgelerin hiçbirinde çoğunluğu oluşturmamaktadır (Karpas, 2010a, s. 139).

2.1.2. Sınıfsal Yapı: Meslekler

19. yüzyılda III. Selim ve II. Mahmud döneminden itibaren varlığını gösteren “yeni merkezîyetçilik”, eski usulün bir devamı olarak görülmekle beraber esasen klasik Osmanlı devlet teşkilatındaki merkezîyetçilik sahasından çok daha geniş bir faaliyet alanı açmış ve böylece eskiden devlet otoritesini çok hafif ve dolaylı bir şekilde hisseden kişiler ve gruplar artık bürokrasi ile doğrudan temas kurar hale gelerek devletin siyasi otoritesinin çok daha yakından hissetmeye başlamışlardır. Böylece merkezle taşra arasındaki ve taşradaki sosyal gruplarla merkez memurları arasındaki bağları ve çıkarları köklü bir değişikliğe uğramıştır. Merkezi idarenin genişlemesi ayrıca memur sınıfının sayısının ve bürokrasinin artmasına yol açmıştır (Karpas, 2015a, s. 17) ve bürokratlar Osmanlı toplumsal yapılanmasında önemli bir grup haline gelmiştir. Merkezi bürokrasi

⁴⁴ Karpas (2012b, s. 18) bu yapılanmayı çok daha eskiye dayandırarak açıklamaktadır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik alandaki değişim sürece dört tabaka çerçevesinde gerçekleşmiştir. 1. ve 2. tabaka seyfiye ve kalemiye sınıfından oluşmaktadır. 16. yüzyıldan başlayarak yeni değişim güçleri sürece eklenmiştir. Bu güçler tüccar, zanaatkarlar ve gıda üreticilerinden (köylü ve işçiler) oluşan 3. ve 4. tabakalardır. Yapısal değişim birinci ve ikinci tabakaların sosyo-ekonomik temellerini zayıflatmıştır. Ayrıca onların kadim siyasal-kültürel fonksiyonlarını yeniden şekillendirmiştir. İşte bu sosyal ortamın içinde yeni bir cemaat liderleri grubu ortaya çıkmış ve orta sınıfın Müslüman kesimlerini tanımlamak için bu gruba ayan adı verilmiştir. Bu grubun tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. ve 19. yüzyıldaki dönüşümünü özetlemektedir. Ayanların anlamı, fonksiyonları ve gücü 18. ve 19. yüzyıllarda sürekli olarak değişmiştir.

Tanzimat'a kadar olduğu gibi İmparatorluğun sonuna kadar egemen konumunu koruyabilmiştir. Bu nedenle diğer toplumsal kesimler, büyük toprak sahipleri, tüccarlar, imalatçılar ve sarraflar iktisadi konularda ve daha genel olarak devlet politikaları üzerinde etkileri sınırlı kalan sınıflar olmuştur (Pamuk, 2013a, s. 18).

19. yüzyıldaki başlıca değişimlerden biri etnik ve dini özelliklerin açıkça çeşitli sosyo - ekonomik niteliklere dönüşmüş olmasıdır. Avrupa kapitalizmi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan ahaliyi, Avrupa'nın simsarı olmaya, böylece de başlıcasını Anadolu'nun Müslüman hal kının temsil ettiği, hem ekonomik hem sosyal bakımdan toprağa, bağlı sınıfları batı kapitalizmi arasında ara halka haline gelmeye itmiştir. 19. yüzyılda gerçekleşen iki gelişme çizgisi halinde etkinliğini göstermiştir. Birinci hareket daha çok toprağa bağlıdır, her kilisenin kendi hiyerarşisi içinde doğan değişimler dışta tutulursa, büyük çoğunluğu Müslüman unsurdan oluşan Anadolu'da gelişmemiştir. Zira 19. yüzyılın sonunda Anadolu'da Rum ve Ermenilerden büyük arazi sahibi olan ve ortaklık yapan Rum ve Ermenilerin sayısı da azdır. Bu nedenle toprak toprağa bağlı bir hareket gelişmemiştir (Yerasimos, 1975, s. 924).

Berkes (2013, s. 381) Osmanlı düşün tarihini 16. yy-18. yy arasını birinci dönem ve 18. yy-19. yy'ın ikinci çeyreği arasını ikinci dönem ve bu tarihten Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar olan dönemi de üçüncü dönem olarak değerlendirmiştir. Bu üç dönemin her birinde geleneksel olarak “ihtilal durumunun giderilmesi” (ıslah-ı halel), “yeni nizam kurma” (nizam-ı cedid), “düzenleme” (tanzimat) ve “birleşerek ilerleme” (ittihat ve terakki) olarak nitelendirilen bir ana amaç vardır ve ekonomik düşünce de bu ana amacın karşılanması çabası olarak ortaya çıkmıştır. Bunların her biri bugünkü manada “kalkınma” ya da “gelişme” denen çabalara karşılık gelmektedir.

Siyasal ve sosyal gelişmenin en önemli belirleyicisi ve göstergesi mesleki farklılaşmadır. Geçmişte ve günümüzde teknolojik ve/veya ekonomik güdülerin etkisi ile yaşanan mesleki farklılaşma süreci kendisini işlevsel olarak bu güdünün özellikleri ile eşleşen yeni sosyal gruplar içinde biçiminde ortaya çıkmaktadır (Karpat, 2014c, s. 79). Bu dönem Osmanlısı için bu yönde değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

Azınlıklara bazı imkânların tanınmasının sebebi onların siyaseti etkileme şansının olmamasıdır ve onlar da kendilerine tanınan bu imkânları gayet iyi şekilde kullanmışlardır. Adeta siyasi sistemden dışlandıkları ölçüde bunu telafi etmek üzere

yüksek bir başarı motivasyonu ile iktisadi alana yönelmişlerdir. Osmanlı Devleti de siyasi sistemi gereği en çok sermaye gerektiren maliye-iltizam sektörünü faiz izni de vererek azınlık mensubu olan sarraflara bırakmıştır. Azınlık sermayesi böylece 18. yüzyıldan itibaren tedricen büyümüştür. Ancak bu sermaye maliye iltizam sektörü içinde kalmış ve dışına taşmasına pek fazla imkân tanınmamıştır (Genç M. , 2012c, s. 87). Birçok malikâne sahibi, özellikle de devlet katında olanlar malikâne topraklarını parça parça bölerek profesyonel mültezimlere vermişler ve faiz almışlardır. Mültezimler de tekrar daha küçük parçalara bölerek daha küçük mültezimlere vermişlerdir. Malikâne sahibinden son mültezime kadar geçen süreçte faizlerin çiftçinin mahsülünden çıkması gerektiğini vurgulamak gerekmektedir Bu dönemde faiz kullanımı ayrıca sarrafların (kuyruklu sarraf) elindedir. Bunlar Yahudi ve Ermenilerdir ve bu kimseler aynı zamanda sermaye birikimi yapan grubu ifade etmektedir (Berkes, 2013, s. 344). 1840'lardan itibaren tarımda dışa açılma ve hızlı gelişme sonucu özellikle toprak ve çiftçilerin sağladıkları kazançlardan Osmanlı azınlıklarına ait bu tür kazançlar Galata borsası, bankalar, bankerler ve sarraflar aracılığıyla büyük ölçüde Osmanlı merkantilizmin finansmanında kullanılmıştır. Müslüman Türk unsurlar arasında büyük toprak sahipleri azınlıkların desteği olmadan değişen tarım usullerine ve tarım malları ticaretine intibak edememişlerdir. Dolayısıyla bunların tarım rantlarını azınlıklara kaptırdıkları görülmektedir. Hatta değişen şartlara rağmen geleneksel tüketim yapılarını muhafaza ettikleri için mahalli sarrafların güdümü altına girdikleri görülmektedir (Kazgan, 1999, s. 42).

Bu konuda kapsamlı araştırmalar yürüten Karpat (2012c, s. 366)'a göre ise Osmanlı'daki yöneten yönetilen ayrımı sınıfsal bir ayrım değildir. Burada insanları bir arada tutan bir cemaat "community" fikri bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bunun altında sosyal yapı vardır ve o sosyal yapıda tabakalar vardır. Bu yapı 4 erkân üzerine kurulmuştur. Bir çeşit işbölümü yapısıdır. Bu yapı idare eden yani askeri kalem sahipleri, tüccarlar, zanaatkârlar üreticiler gibidir. Osmanlı tarihi boyunca bu ilişkilerin değişmediği görülmektedir. Ancak 18. yüzyıl sonunda veya 19. yüzyıl başında birtakım değişiklikler ortaya çıkmıştır. Burada en büyük değişme özel mülkiyetin ve pazar ekonomisinin genişlemesidir. Burada bir Batı etkisinden söz etmek mümkündür. Ancak bu Batı değil, bütün dünyaya hâkim olmuş ekonomik sistemin değişmesine bağlı olarak yaşanan değişikliklerdir. Bunun sonucu

olarak ticari teşebbüslere gayrimüslimlerin hâkim oldukları doğrudur. Müslümanlar ise üretimde kalmıştır (Karpat, 2012c, s. 367).

Karpat (2012b, s. 34) ayrıca bu dönemde bir Osmanlı orta sınıfı oluştuğunu belirtmektedir. Bu sınıf tasfiye edilen ayanların yerini almış ve zanaatkârlardan, toprak sahiplerinden⁴⁵ ve çeşitli ekonomik faaliyetler ile uğraşan diğer gruplardan meydana gelmiştir. Bu yeni orta sınıfın ekonomik temeli daha önce devlet tarafından toplumu denetim altında tutmakta kullanılan toprağın mülkiyeti ve ekilip biçilmesidir. Bu topraklardan yapılan üretim ve elde edilen ürünlerin fiyatları eskisi gibi devlet düzenlemesi ile değil, arz ve talebin etkisiyle belirlenmektedir. Bu gelişmenin yaşanmasında batının endüstriyel sisteminin, parasallaşmış bir ekonominin ve serbest piyasa kurallarının gitgide artan etkisinin rolü bulunmaktadır. Ancak buna rağmen gerçek ekonomik güç kentlerdeki tüccar grupların elinde bulunmaktadır. Bu gruplar genellikle Rum, Ermeni ve kimi yerlerde Hristiyan Araplardan oluşmaktadır. 1840'tan sonraki sosyo-politik değişimler bu grupta arasındaki mücadelelerden kaynaklanmıştır (Karpat, 2012b, s. 35). Osmanlı elit tabakası modernist, muhafazakâr ve geleneksel gibi gruplara ayrılmaktadır ve fakat hepsi için modernleşmek hâkim ideoloji olmuştur. Bu aynı zamanda ve dolayısıyla devlet ve hatta İslam için de hâkim ideoloji olmuştur. Birçok Osmanlı aydını yeni orta sınıfların ve iler gelenlerin yani mahalli tabirle ayan ve eşrafın çocukları olmalarına rağmen Marksist anlamda sınıf bilincinden belirgin bir şekilde yoksun ve politikalarını ekonomik saikinden habersizdirler. Bu durumun kaynağı aydın tabakanın kendisini devlet tarafından temsil edilen hakim düzenle özdeşleştirmesidir (Karpat K. H., 2013, s. 144). Tanzimat sonrasında Osmanlı memur sınıfının kültürel sermaye kazanması ve azınlık tacirlerinin sermaye biriktirmesi ile beraber yeni bir toplumsal grup olarak bürokrasiden ve ulemeden bağımsız bir aydınlar sınıfının ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Bu grup sultandan tamamen bağımsız olmasa da kendilerinden önceki “mütefekkir”lerden farklı olarak ilk kez kamusal alanda alternatif

⁴⁵ Bu toprak sahiplerinin bir kısmı Balkanlarda bazı bölgelerde Müslüman toprak ağlarına ait olan arazilerin bir kısmının kamulaştırılması sürecinde oluşmuştur. Örneğin Bulgaristan'da benzer bir istimlak hareketi yaşanmış, ancak birçok toprak sahibine tazminat ödenmiş veya topraklarını düşük fiyatla da olsa satmalarına izin verilmiştir. Bu toprak sahiplerinin büyük kısmı satışlardan elde ettikleri para ile beraber daha sonra Türkiye yerleştiği için 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanların elinde sermaye birikimini kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bu nedenle özellikle ticari tarımın merkezi haline gelmiş olan bazı kasabalarda eşraf olarak adlandırılan taşralı Müslüman bir seçkinler grubu ortaya çıkmıştır (Karpat, 2014a, s. 113).

bir geçim kaynağını (dergi ve gazeteler çıkarmak, romanlar yazmak, okullarda ders vermek gibi) tercih etme şansına sahip olmuştur. Dolayısıyla bu sınıf meşruiyetini merkezi hükümdardan almayan bir gruptur (Yılmaz Y. , 2018, s. 118).

Kepenek (2016, s. 10) de Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik etnik gruplardan oluşan toplumsal yapı bir anlamda ekonomik iş bölümünü de yansıttığını belirtmekte, tarımsal üretimde Türkler, sanayi ve hizmetlerde azınlık ve yabancılar egemen durumda olduğunu söylemektedir. Gayrimüslim grup içindeki unsurlar Rumlar, Ermeniler ve Levantenler'dir. Bunlardan her ikisi her ili mesleği de icra etmekle beraber Rumlar daha çok ticaret, Ermeniler de daha ziyade sarraflıkla meşguldür (Yerasimos, 1975, s. 613-616).

Kasaba (1993, s. 30)'dan alınan bilgiye göre 18. yüzyılın ortalarından itibaren Rum tüccarlar diğer gayrimüslim grupları geride bırakarak imparatorluğun Batı ticaretinde söz sahibi hale gelmişlerdir. Rum tüccarların bu yükselişinin arkasında artan ticaret ve zayıflayan devlet, nüfus olarak Rumların avantajlı olması, özellikle İstanbul'da Rumların hem patrik hem de Galata bankerleri arasındaki ayrıcalıklı konumları, Osmanlıların Ortodoksları Rum kilisesi aracılığıyla yönetimi tercihleri resimde bu kilisenin Balkanlarda siyasal ve kültürel etkisini yaygınlaştırmaları gibi sebepler yer almaktadır. Ayrıca Avrupa ile ticareti artmasına katkıda bulunan devletler arası ilişkiler gayrimüslimlerin ve özellikle de Rumların durumlarının iyileşmesine katkı sağlamıştır. Bunun yanında spekülasyon ve kaçakçılık karadaki tüccarların işine yarayan bir etken olmuştur. Ancak Rum ticaret filosunun arka arkaya gelen savaş ve benzeri karışıklıklar neticesinde Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirme olanağı sunması asıl önemli gelişmedir. Rum denizciler savaşlar sona erince kanun dışı yollardan korsanlık ve kaçakçılıkla servetlerini artırmayı sürdürmüşlerdir (Kasaba, 1993, s. 30). Pamuk (2013a, s. 18) 19. yüzyıldaki kurumsal değişim her alanda aynı hızla gerçekleşmediğini belirtmektedir. Merkezi bürokrasi Tanzimat'a kadar olduğu gibi İmparatorluğun sonuna kadar egemen konumunu koruyabilmiştir. Bu nedenle diğer toplumsal kesimler, büyük toprak sahipleri, tüccarlar, imalatçılar ve sarraflar iktisadi konularda ve daha genel olarak devlet politikaları üzerinde etkileri sınırlı kalan sınıflar olmuştur.

Keyder (1999, s. 13) konuyu dünya sistemi perspektifinin biraz dönüştürülmüş biçimi şeklinde ele almaktadır. Dünya sistemi perspektifine göre sınıf mücadelesi ülke içi

gelişmeleri dünya ekonomisi bağlamda belirlemektedir. Yani sınıf mücadelesinin ülke içi gelişmeleri belirleyici yönü dünya ekonomisi bağlamında olmaktadır (Keyder, 1999, s. 11). Dünya sistemi ülke içindeki sınıf mücadelesinin hangi açıdan ve hangi kısıtlar içinde süreceğini belirlemekte rol oynamaktadır. Dünya düzenindeki dönüm noktaları ile iç güçler dengesindeki radikal değişimler birbiriyle çakışmaktadır. Osmanlı'da ihracata dönük ticarileşmesi siyasi otoritenin desteği ile değil, siyasi otoriteye rağmen gerçekleşmiştir. Bu süreçte ticaret sermayesi ile tefeci sermayesi güçlü bir ittifak içindedir. Küçük tüccarlar büyük tüccarlardan aldıkları avansları kullanarak köylülerle hasattan sonra veya üretim tamamlandığında teslim edilecek ürün için anlaşmışlardır. Bu durumda tüccar aynı zamanda tefecidir. Tefecilik köylü toplumunda borçluluk, yüksek faiz oranlarına bağımlılığa ve tefeciliğe duyulan ihtiyacın daha da artmasına yol açmıştır (Keyder, 1999, s. 32-33). Sonuç olarak 19. yüzyılda sınıf yapısı bağımsız köylü üreticileri ile bürokrat sınıftan oluşan klasik bir tarımsal imparatorluğun dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. İktisadi bütünleşmeyi sağlayan mekanizmaları işletenler ise çoğunlukla imparatorluktaki gayrimüslim nüfustur. Yani sınıf oluşumu siyasi ve ideolojik belirlemelerin iktisadi zeminle kesiştiği karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir (Keyder, 1999, s. 37).

Engelhardt'ye (2010, s. 488) göre Türkler en geniş ticari özgürlük döneminde bile tüccar, tarımcı veya sanayici değildir. Zira bu mesleklerin gerektirdiği yetenek ve bilgiden yoksundurlar (Engelhardt, 2010, s. 487). Bir zamanlar mal sahibi olarak zengin olmaları ele geçirdikleri ülkelerin ve o ülkelerin üretici halklarının sayesinde. Ticaret Yunan isyanına kadar Ermenilerin elinde olmuş, daha sonra ise buldukları yerlerden topluca alınan ve öteki vilayetlere dağıtılan Rumlar bir zamanlar yabancı koloniler aracılığıyla yapılan ticari alışverişlerde eski yerlerindeki deneyimleri ile Ermenileri ikinci planda bırakmışlardır. Ticari hayattaki rolü yadsınamayacak bir diğer undur Yahudilerdir. Ancak onlar perakendeci olmaktan ileriye gidememişlerdir ve Batı'daki dindaşlar gibi ekonomik güç seviyesine çıkamamışlardır.

Osmanlı toplumunun incelenmesi dini bir arada yaşama ve organizasyon konusunda önemli bilgiler sunacaktır. Osmanlı toplumunda milliyetçiliğin gelişmesi; ticaretin gelişmesi, tüccar ve entellektüel seçkinlerin doğuşu, daha önce tecrit edilmiş birtakım etnik ve dile dayalı grupların yavaş yavaş daha büyük sosyal birimlerle kaynaşması, dini cemaatlerin milli gruplara dönüşmesi, sosyokültürel ve ekonomik etkileşimin bütün bu

alanlarında geçerli batılı ideolojik etkilerle ilişkisi içinde incelenmelidir. Ancak bu şekilde bu olgu daha iyi anlaşılabilir (Karpaz, 2016a, s. 31).

Karpaz'ın Osmanlı nüfusu adlı kitabını 4. bölümündeki tablolar Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonundaki toplumsal ve ekonomik durumuna ilişkin istatistiklerdir. Bunlar İstanbul Üniversitesi kütüphanesinin Türk yazmaları bölümündeki bir istatistik kitabından alınmıştır. Bu istatistik kitabının istatistik dairesindeki en yüksek yetkililerin denetiminde yürütölmüş ortak bir çabanın ürünü olduğu düşünölmektedir. Bu tablolardan İstanbul'da mesleki durumu tasvir eden ilk liste geleneksel toplumun ekonomik yapısı yanında zevkler, yaşam tarzı ve toplumsal alışkanlıklar konusunda da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bunlar aynı zamanda zanaatlerin karmaşık örgütlenme yapısını da göstermektedir. İlkinden 20 yıl sonra basılan ikinci liste daha genel ve geniş kapsamlıdır, yeni mesleklerin ve uğraşların hızla çoğaldığı ve geleneksel mesleklerin de kaybolmuş ya da en azından önemini yitirmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu dönem toplumunda pek çok geleneksel meslek var olmaya devam ediyor olsa da, modern düzeni çağrıştıran mesleklerin daha yaygın hale geldiği söylenebilir. Söz konusu yeni meslekler Osmanlı ekonomisini denetim altına almaya başlayan pazara yönelik, sermaye ağırlıklı, Batı tarzındaki girişimler ve işletmelerle yakından ilişkili durumdadır. Sözü edilen bu işletmelerin çoğu büyük Avrupa firmalarının ya da Avrupa'daki sanayilerin ürünü olan malların dağıtım şubeleri durumundadır. Yine listeye geçen bir diğzer ayrıntı çok sayıda banka memuru ve sekreterin olduğunu göstermesi bakımından sermaye ve iş idaresinin pek çok meslekten ziyade öncelik kazandığını bir göstergesidir. Bu durum ekonomik gelişme göstergesi olarak görölebilmekte birlikte diğzer bazı göstergeler bu görüşü destekler nitelikte değildir. Örneğin fabrikalarda çalışan işçi sayısı 186 bindir ve bu rakam hizmetli, hizmetçi ve sekreter gibi çeşitli sınıftakilerin toplam sayısından azdır. Buna göre Osmanlı ekonomisinin esasen bağımlı bir hizmet ekonomisi haline dönmüş olduğunu söylemek mümkündür. Bu ekonominin gelişmekte olan modern tabir edilen tabakası, üretken sektör olan tarıma dayalı geleneksel altyapı ile yeni düzenden yararlanan ve Avrupa sermayesinin temsilcilerinden oluşan, İstanbul'da

yaşayan çok sayıda yabancıyı da barındıran üst tabakada ve hızla gelişmekte olan yerel bir orta sınıf arasında aracılık işlevini yerine getirmektedir⁴⁶ (Karpas, 2010a, s. 162-163).

Gencer (2019, s. 183) de sınıfsal yapılanmayı şu şekilde özetlemektedir: Türkler geleneksel olarak askerlik, çiftçilik ve hocalıkta yetişirken; sanayi, ticaret ve bürokraside Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler kendilerini geliştirmişlerdir. Ancak modernleşme süreci gayrimüslimlerin ihanet etme potansiyeli olan bu alanlarda da yerli, Müslüman kimselerin yetiştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Ancak bunun gerçekleştirilmesi kolay olmamış, sürekli adam kıtlığı şikâyetleri öne sürülmeye devam edilmiştir.

Güvenen (2011, s. 82) de Osmanlı'daki mesleki yapılanmayı şöyle aktarmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal sermaye yapılanması genel ve tahmine dayanan gözlemlerle mühendislerin yoğun olarak Macar kökenli, mali konuların Musevi kökenli; ticaretin İngiliz, Fransız, İtalyan levantenler ve Rum kökenli; zanaat ve kuyumculuğun Ermeni kökenli Osmanlı tebaası tarafında gerçekleştirilmektedir. Özellikle Müslüman ve Türk Osmanlı tebaası yoğunlukla ve çoğunlukla rençberlik, askerlik, zabitlik ve yöneticilik alanında bir sosyal sermaye birikimi oluşturmuştur.

Lewis (2013, s. 616)'e göre söz konusu yeni Hristiyan orta sınıf zengin, kendine fazlasıyla güvenen ve sadakatsizliği hazır hale gelirken ve yükselirken, Müslüman Türk esnafı ve küçük tüccarı çökmektedir. İki grup arasındaki tezat dinsel ve ulusal gerilimleri daha da keskinleştirmiştir. Bu sınıfa karşı ciddi bir muhalefet oluşmasına rağmen Müslüman-Türk entelektüelleri kariyerlerini devlet hizmetinde ve kuramsal bilgilerini devlet, din ve millete dair problemlerde görmeyi sürdürmüştür. Aynı zamanda tüccar, zanaatkâr ve

⁴⁶ Benzer bir başka çalışmaya göre 1828-1876 yılları arasında sadrazamlar ve savunma, bahriye, dışişleri, içişleri, maliye bakanlıklarında çalışan memurlardan oluşan 135 üst düzey Osmanlı bürokratinin alt yapılarına dair yapılan bir çalışmada ortaya çıkan sonuçlar şunlardır: Bu bürokratların çoğu gençtir, genellikle 44 ile 50 arasında değişmektedir. Toplumsal statü açısından 23'ü yüksek düzey bürokrat ailelerden, 14'ü ulemeden, 12'si askeriyeden, 15'i seçkinler arasından, 3'ü küçük yönetici kademesinden gelirken, yalnızca 12'si yönetici ya da bürokrat olmayan bir altyapıdan gelmektedir. Geriye kalanların toplumsal kökeni hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu memurların 60'ının doğum yeri İstanbul iken, 41'nininki taşradır. Geride kalanların doğum yeri de bilinmemektedir. Bu memurların 9'u herhangi bir kurumda eğitim almamıştır, 55'i mesleki eğitimini alt düzey bürokrat pozisyonlarındayken eğitim almıştır, 22'si uzmanlaşmış kurumlarda almıştır, 11'i Avrupa'da eğitim görmüştür. Bu çalışma aynı zamanda II. Mahmud döneminde uzmanlaşmış eğitim ve profesyonelleşme konusunda yapılanların yetersiz olduğunu da göstermektedir (Karpas, 2014a, s. 89). Bürokrasinin gerçek anlamda da bir dereceye kadar profesyonelleşmesi II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilebilmiştir (Karpas, 2014a, s. 90).

köylülerin meselelerine karşı tamamen ilgisiz davranmışlardır. Ekonomik faaliyetleri ve ekonomik eleştirileri başkalarına bırakmıştır.

Çadircı (2013, s. 356) dış ticaret alanından varlık gösterememesini yabancı dile ve uluslararası ticaret yöntemlerini bilmemelerine bağlamıştır ve bu nedenle onlar şirketleşme ve birleşme yoluna gideceklerine tek başlarına aracılık yaparak az karla geçinmeyi yeğlemişlerdir. Ancak Müslüman tüccarlar küçük ticaretle uğraşmalarına karşılık bu alandaki etkinliklerini giderek artırmışlardır.

19. yüzyılın son çeyreğinde kentlerdeki istihdam alanlarına bakıldığında hükümet memurluğunun hemen hemen tamamen Müslümanların tekelinde olduğu görülmektedir. Buna göre memurların %95,4'ü Müslümanların, %4,6'sı diğer azınlık üyelerinin elindedir. Kentte yaşayan Müslümanların %11,4'ü hükümet işlerinde çalışmaktadır. Müslüman nüfusun ¼'ü ticaret ve sanayi ile uğraşmaktadır. Bu mesleklerde çalışanların tamamı değerlendirilince azınlıkların %61'i, Müslümanların ise %39'u bu alanlarda faaliyet gösterdiği görülmektedir. Azınlıklar arasında Bulgarların %81,4 oranla yaklaşık tamamı, Ermenilerin %43'ü, Rumların %36,8'i ve Yahudilerin %31'i ticaret ve sanayi faaliyetleri ile uğraşmaktadır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 295).

2.1.3. İktisadi ve Toplumsal İlişkiler: Sosyal Ağlar

Bu dönemde toplumsal yapıyı oluşturan bu unsurların birbirleri ile aralarındaki ilişkiler de önem taşımaktadır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek ağlardan biri diplomatik ağdır. 19. yüzyılda yaşanan evrim ile beraber mahalli gayrimüslim ahalinin koruyucuları ve hatta daha sonra oranın yarı resmi ama gerçek karar mercii haline gelmiştir. Konsoloslar yabancılara tanınan imtiyazları ellerinde tutmak ve yerli ahaliye özellikle de Hristiyanların pasaportlar, patentler satmak yoluyla zenginleşmişlerdir. Kurulan bir diğer ağ kültürel ağdır. Diplomatik ağla sıkı bağlar içinde olan kültürel ağ misyonerlerin ve papaz okullarının çabasıyla yayılmıştır (Yerasimos, 1975, s. 942).

Ağların bir diğeri ve çalışma açısından en önemlisi ekonomik ağdır. Bu ağlar Osmanlı İmparatorluğu'nda emperyalist egemenliğin altyapılarını oluşturmuşlardır. Batı'nın ticari, ekonomik ve siyasal yayılması bu yapıların üzerine yerleşmiştir (Yerasimos, 1975, s. 949). Bu bağın kökeni 19. yüzyıl öncesine dayanmaktadır. İmparatorluk 17. yüzyılın

ortasından 18. yüzyıla kadar Avrupa'daki ekonomik ve ticari gelişme süreçleriyle git gide daha fazla iç içe geçmiştir ve daha fazla bütünleme ile daha fazla ticari ağ oluştururken aktörler arasında yeni toplumsal ve ekonomik bağlar kurulmuş, aktör gruplarıyla devlet arasındaki ilişkiler de gelişmeler görülmüştür (Barkey, 2013, s. 302). Üretim sistemlerinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesinde tacirler önemli ve anahtar denilebilecek bir rol oynamışlardır. Toprak sahipleri çoğu zaman bir borçlandırma sistemi ile tacirlere piyasa fiyatlarının altında haklar tanımaya zorlanmışlardır ve toprak sahipleri de giderek doğrudan üreticileri borç altında ezmeye başlamışlardır (Wallerstein, Decdeli, & Kasaba, 1983, s. 46-47).

Bu dönemde ayrıca mültezimler devlet ile köylüler arasındaki ilişkide vergi dolayısıyla aracı bir rol oynamıştır. Ayrıca iktisadi fazla ile bu fazlayı ihraç eden Avrupalı tüccarlar arasında da bir bağ oluşturmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı tüccarlarının konumu mültezimler ile Avrupalı tüccarlar arasında Avrupalı tüccarların acentesi durumundaki ek bir bağ durumundadır (Kıray, 2015, s. 184). Mültezimler iltizam ihalelerinde fiyatları düşük tutmak için hileli yollara başvuran, hazinenin payı olan gelirlere zor kullanarak kendi alan, köylülerin üretiminin büyük bir bölümüne el koymaktadır (Kıray, 2015, s. 201).

Bu dönemde kurulan bir diğer ağ yapılanması ise gayrimüslimler ile Batılılar arasındadır. Gayrimüslimlerin konumları ironik olarak büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde iken Batılılara verdikleri ticaret imtiyazlarına dayanmaktadır. Bu imtiyazlarla Avrupalı meslektaşları devlet korumasından ve desteğinden yararlanırken, Osmanlı tüccarları bunlardan yoksundur. Osmanlı tüccarları içinde özellikle Avrupalılar ile daha kolay ilişki kuran Hristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlarını sorgular hale gelmişlerdir. Böylece Osmanlılık bağının çözülmeye başladığı süreç başlamıştır (Kafadar, 2014, s. 138). Bu ağda azınlıkların ilerlemelerini esasen Müslümanlara kapalı ağlara alınmaya borçlu olduklarını söylemek mümkündür (Kuran, 2012, s. 256). 19. yüzyıl ortalarında zenginliği el koyma biçimleri kıyı bölgelerde iç bölgeler arasında farklılaşmış ve durum birinci lehine bozulmuştur, klasik hiyerarşiler tersine dönmüş ve çoğu Müslüman olan eşraf, ayan ve diğer eskiden etkili gruplar giderek gayrimüslim tüccar ve bankerlere bağımlı hale gelmişlerdir (Kasaba, 1993, s. 14). Ticaret yollarının değişmesi ile klasik dönemden beri merkezi hükümetin garanti ettiği karlı yol ve

pazarlardan yoksun kalmış olan Müslüman tüccarlar, Avrupa pazarlarına gayrimüslim tüccarlar alışık değildir. 19. yüzyılda ayrıca Müslümanlarla gayrimüslimlerin vergi yükümlülükleri tersine dönmüş durumdadır. Müslüman tüccarlar bölgesel ve dış ticarete daha önce sahip oldukları konumu yitirmeleriyle beraber ithalat ve kredi konularında gayrimüslim tüccar ve bankacılara daha bağımlı hale gelmeye başlamıştır (Kasaba, 1993, s. 88). Öte yandan bu ayrıcalıklı sınıf dış dünyadan içeri değil, içeriden dışarıya doğru kaynak transferi gerçekleştirmektedir. Kapitülasyonlar, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, yabancı bankalar, İstanbul Borsası, hatta aşar vergisi ve iltizam düzeni, imtiyazlı yabancı şirketler başlıkları altında toplanabilecek kurumlar bu eklemlenme sürecinde bu aktarım mekanizmasına hizmet etmektedir (Kazgan, 2013, s. 26). Sonuçta imparatorluğun ekonomik durumundaki değişimin sonucunda kazananlar genişleyen uluslararası ticarete doğrudan katılan topluluklar olmuştur. Bunlar küçük çiftçilerle Avrupa sanayisi arasında aracılık yapan kişilerdir (Zürcher, 2013, s. 79). Bu aracılardan çoğu Rum, az sayıda ise Ermeni tüccarlardır. Denizaşırı ilişkileri olan bu grubun genişleyen işlerine gereken paranın neredeyse tamamı Ermeni bankacılardan oluşan bir bankalar tarafından karşılanmaktadır. Rum tüccarlar ve Ermeni bankacılardan oluşan bu grubun büyük kısmı berat kapsamına giren fahri yabancı statüsüne sahiptir ve 19. yüzyıldaki bu konumları onları sadece Müslüman tebaaya değil, Yakındoğu pazarlarına tek başına girmeye çalışan, ancak bu girişimleri çoğunlukla yerli Hristiyanlar tarafından sonuçsuz bırakılan yabancı şirketlere karşı da güçlenmiş konumdadır (Zürcher, 2013, s. 80).

Bu dönemde oluşan ticari ağlardan bir örnek de Quataert (2015, s. 738)'den gelmiştir. Kayseri tüccarlar Karadeniz'in güneyindeki tekstil üreticilerine Adana pamuğu başta olmak üzere çeşitli hammaddeler sağlamaktadır. Buradaki tacirler iplik yapmakta ve yerel pazarda satmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere ihraç etmek için kumaş dokunmaktadır. Bu ağ Rusya'nın abaza gibi bölgeler dâhil Karadeniz'in kuzeyini işgal etmesi ve Osmanlı mamul malların akışını engelleyen gümrük uygulamasını başlattığında ortadan kalkmıştır.

Karpat'a (2012b, s. 40-41) göre Türk-Müslüman orta sınıfın ekonomik temelleri aşağıdaki ilişkiler ağı içinde aramalıdır. Avrupa ile gelişen ticaret ilişkileri, 1858 Arazi Kanunnâmesi ile yapılan değişikliklerle devlete ait toprakların bireylere transfer edilmesinin serbest hale getirilmesi, ekonomik ilişkilerin Avrupai bir hukuk ve mahkeme

sistemi ile düzenlenmesi, bunların liberal laissez-faire politikası ile pekiştirilmesi ekonomik faaliyeti artırmıştır ve yeni ortaya çıkmakta olan ilkel Osmanlı kapitalist sistemini sağlamlaştırmasını sağlamıştır. Türk-Müslüman orta sınıfın ekonomik temelleri işte bu ilişkiler içinde aranması gerekmektedir. Öncelikle Müslüman halk arasında yeni sosyal tabakalaşma kalıplarının temelleri atılmıştır. Ayrıca ulema ailelerinden, küçük tüccarlardan, toprak sahiplerinden ve taşradaki yerleşik aşiret liderlerinden oluşan yeni bir topluluk liderleri grubu doğmasını sağlamış ve zaman içinde kendi aydın tabakası ortaya çıkmıştır. Orta sınıf kökenli bu aydınlar bürokratik aydınların baskına uğramıştır, ancak buna rağmen Namık Kemal, Ahmet Mithat, Halit Ziya gibi örneklerde de görüldüğü gibi zaman zaman dünya görüşlerini ve reformlara ilişkin önerilerini ifade edebilmişlerdir. Bu Osmanlı orta sınıfı 19. yüzyılın ortalarından sonra iki gruptan meydana gelir hale gelmiştir. Bunun bir kanadı tarımla uğraşmaktadır ve esas olarak Müslümanlardan oluşmaktadır. İki kanat şehirlerdeki ticari girişimci kanattır ve çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bu iki kanat arasındaki etkileşim Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde çok önemli rol oynamıştır. Bu dönemde ayrıca ayan ismi zamanla terk edilmiş ve ağniya (zengin) veya eşraf terimleri daha sık kullanılır hale gelmiştir. Yine bu dönemde Müslümanlar arasında yeni bir üst sosyal grup ortaya çıkmıştır. 1845 gibi erken bir tarihte padişah tarafından ayanlar ve eşraftan oluşan özel bir konsey oluşturulmuş durumdadır. Bu konsey reformların tutunmasını sağlamak amacıyla kurulmuş gibi görünmekle beraber, esasen bu yeni oluşan grubun bir şekilde yönetimde temsil edilmesini sağlama amacına hizmet etmektedir. Bu yeni ve güçlü sosyal katman aynı zamanda dönemin siyasal dönüşümünü de etkilemiştir. 19. yüzyılın ortalarından sonra Müslüman-Türk aydınların sayıları hızla artmaya başlamıştır. Bu grup aydınlar Osmanlılığı kendi milliyetçi görüşü olarak benimsemişler ve içeriğini kendi kültürel sosyal altyapılarına ve tarihi anlayışlarına göre oluşturmuşlardır. Böylece millet kendisini milliyetçiliğe dönüştürmeye başlamıştır.

Bu dönemde ulema siyasi düşünce kapasitesi bakımından reform sürecine yön verebilmekten uzaktır. Bu nedenle kendi geleceği için risk oluştursa da varlık sebebini oluşturan ülkenin kurtarılmasına yönelik reform programına destek vermek durumunda kalmıştır (Gencer, 2017, s. 382-383).

Toplumsal yapıyı çıkar çatışmaları üzerinden okuyan kesimlere göre toplumsal ilişkileri düzenleyen düzenlemelerin veya kurumların farklı çıkarlar arasında müzakere edilen yerleşimler olduğu iddiası, onların tarihsel ve politik karakterini vurgular ve tek tek kurumları, adil bir düzen idealinden kaynaklanan tarih dışı varlıklar olarak ele almamaktadır (İslamoğlu, 2004b, s. 284). Başka bir deyişle kurumsal gelişim çizgileri aynı zamanda politik güç dağılımına da bağlıdır (Kuran, 2012, s. 54). Osmanlı'nın yeniden yapılanması döneminde farklı çıkarlar arasındaki çatışmaları ve merkezi hükümetin bu çıkarlarına arabuluculuk yapma girişimlerini içeriyordu, daha çok yerelin veya toplumun yeniden kurulmasını ima ediyordu. Arazi mülkiyetinin tescili ve araştırılmasıyla ilgili komisyon siyaseti, yerelin oluşturulduğu ve yeniden oluşturulduğu türden bir arenadır (İslamoğlu, 2004b, s. 309). Ayrıca bu mücadelesinin bir parçası olarak, merkezi hükümet, eski iktidar ağlarına mensup yerel kadıları, uzlaşmaları müzakere etme görevlerinin yanı sıra prosedür ve kuralları uygulama görevlerini devralması beklenen komisyon veya konseylerle değiştirmeye çalışmıştır (İslamoğlu, 2004b, s. 285).

2.1.4. İdeolojik Dünya Görüşü: İktisadi Zihniyet

Modernleşme döneminde kadim geleneğe dayalı “itidal” ve “adil fiyat” fikri ve bunları düzenleyen nihai otoritenin devlet olduğu görüşü hâkim rolünü korumuştur. Tekel ve imtiyazların muhafaza edilmesi eskiden olduğu gibi ekonominin değil de kamu maliyesi ve dolayısıyla merkezi devletin kuvvet ve otoritesini korumaya yönelik uygulamalar olarak ağırlığını korumayı sürdürmüştür (İlgen, 2014c, s. 157).

Osmanlı Devleti'nin Batı ile yoğun bütünleşme süreci Napolyon Savaşları sonrasında 1820'lerde başlamaktadır. Bu bütünleşmenin yasal düzenlemeleri 1838 ve sonrasında yapılan ticaret sözleşmeleridir. Bu dönemden itibaren Osmanlı geleneksel, kapalı provizyonist⁴⁷, fiskalist ekonomik düzeni değiştirecek ve dış açılacaktır (Toprak, 1997, s. 222). Yine 1820'lerden itibaren Osmanlı ekonomisi hızlı bir parasallaşması sürecine girer,

⁴⁷ İaşecilik de denir. Kelime anlamı olarak yaşatma, geçindirme ve besleme anlamlarına gelen iaşe, Osmanlı'da 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl ortalarına kadar iaşecilik ismiyle bir politika olarak uygulanmıştır. Amacı Osmanlı Devleti'nin en önemli şehirlerden biri olarak ihtiyaçlarının karşılanmasını esas almaktadır. Bu kapsamda ilk olarak ihtiyaç duyulan ürün veya mallar tespit edilmekte, ardından bu ürün ve malların bulunduğu ve getirileceği alanlar belirlenmektedir (Çiftçi, 2004b).

iç ve dış ticaret genişler, kapalı, durağan, geçimlik iktisadi yapı çözümlenerek dinamik, büyüyen, gelişen bir ekonomik yapı ortaya çıkmaya başlar (Toprak, 1997, s. 223).

İktisat bilimi ile ilgili bilgiler Osmanlı'ya 19. yüzyılda giriş yapmıştır. Tanzimat devlet adamları klasik iktisadi görüşlerden haberdar olmadıkları gibi, daha sonra ortaya çıkan himayeci politikalarından da haberdar değildirlere. Tanzimat devlet adamlarının iktisat ufukları ancak mali-fiskalist gayelerle sınırlıdır ve dolayısıyla modern bir devletin kurulmasını da mali kaynak bulmak ile yani azami vergi hasılatı elde etmek ile mümkün olacağı düşüncesindedirler. Askeri, siyasi, idari, bürokratik teşkilatlanma para gerektiren bir mesele olduğu için de vergi, akçe tağşişi, gümrük resmi ve borçlanma gibi yollardan daha fazla para temin edilmesi gibi doğrudan yollarla mümkün olacağı düşüncesindedirler (Önsoy, 1988, s. 32). Bunun yanında vergi hasılatının servet ve gelirin yükseltilecek dolaylı yollardan artırılabilirliği düşüncesine sahip değildirlere (Önsoy, 1988, s. 33).

Tabakoğlu'na (2005d, s. 274) göre Tanzimat döneminden beri bütün çabalara rağmen Türkiye'de kapitalizmin itici gücü olan burjuva sınıfının oluşmasının en önemli nedenlerinden biri Osmanlı sisteminde homo economicus'un simgesi olan burjuva değil, toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipinin idealize edilmesindedir ve bu insan tipi sistem içerisinde zaman içinde zayıflasa da varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılda referans kaynağı Batı olmuş ve batılılaşmaya dayalı yeni bir zihniyet yapısı oluşmuştur. Bu süreçte sosyal refah kavramının yerini kalkınma, güçlü bir orta sınıf oluşturulması gereği fikrinin yerini büyümenin motoru olacak burjuva sınıfının oluşturulması düşüncesi, adil gelir dağılımının yerini servet birikimi ideali almıştır (Tabakoğlu, 2005d, s. 276).

Sayar'a (2003i, s. 180) göre Tanzimat'ın ilanından 1860'a kadar çeşitli kanallarla Osmanlı fikir iklimine akan modern iktisat düşüncesi doğal bir gelişmenin sonucu olmaktan ziyade devlet felsefesinde görülen odak değişikliğinden kaynaklanmıştır. Tanzimat döneminde çıkarlar ve inançlarda görülen köklü değişimlerle sistemin bütününe etkisi olan dış alemin payı elbette bulunmaktadır. Ancak Türk iktisadi düşüncesinin modern standartlara evrilmesi / gelmesi ya da yaklaşması içerdeki yerleşik iktisat düşüncesini yerinden eden Osmanlı politik toplumunun oynadığı rol muhakkak ilk planda düşünülmesi ve ele alınması gerekmektedir.

Sunar (1987, s. 78) dünya sistemi yani uluslararası düzenin yapısına öncelik tanınması gerekmesine ve 19. yüzyıl Osmanlı gelişmelerinin parametrelerinin dış kısıtlamalar tarafından çizildiğinin kabul edilmesine rağmen, yine de reform dönemi ve buna eşlik eden az gelişmişlik sürecinin tek başına dış baskılarla anlaşılamayacağını belirtmektedir. Ancak dünya sisteminin rekabetçi matrisi Osmanlı Devleti'ne görece bir özerklik sağlamış ve bu da onun kendi çıkarına olacak ittifaklar aramasını kolaylaştırmıştır. Osmanlı devletine İngiliz desteği hayati önem taşıyorsa, İngilizler için de kendi çıkarları için Osmanlıların hayatta kalması da oldukça önemlidir. Bu nedenle reformların tek bir kaynaktan kaynaklandığını düşünmek doğru değildir. Bunun yerine reformların dışardan dünya sisteminin ve içerden sosyal sınıfların yapısının karşısında aslen Osmanlı Devleti'nin özel konumu tarafından belirlenen bir konjonktürün yoğunlaştırılmış sonucu olduğu düşünülmelidir. En iyi şekilde iç ve dış güçlerin dengesinin sonucu olarak ifade edilmesi doğrudur (Sunar, 1987, s. 84).

Akyıldız (2012a, s. 18) reformların büyük ölçüde Osmanlı sisteminin iç dinamiklerinin bir ürünü olduklarını, sahip oldukları gayet güçlü ve halkın yararını gözetilen idari sistem geleneği sayesinde 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı karşısında alınan başarısız sonuçlara rağmen değişiklik gereği ancak 18. yüzyılda fark edilebilmiş, Batı'yla aralarında bulunan potansiyel fark, ilk olarak savaş alanlarında ortaya çıktığı için ilk yenileşme hareketleri askeri karakterli olmuştur. Daha sonra askeri reformların sorunun çözümünde yeterli olmadığı anlaşılacak reform alanı, III. Selim döneminden itibaren genişletilmiştir (Akyıldız, 2012a, s. 18). Barkan'a (2000c, s. 280-282) göre Tanzimat'ın amilleri konusunda yapılan araştırmalar felsefi bir görüş ve anlayışa sahip bir zihin çerçevesinde malzemelerin değerlendirilmesi ile gerçekleştirilmelidir. Tanzimat tamamen dış siyasi etki ve baskı ile şursuz bir hareket olarak ya da sadece Avrupalı devletlere hoş görünmek ve onları oyalamak için yapıldığı değerlendirilmesi mümkün değildir ve doğru değildir. Tanzimat Fermanı içeride duyulan kesin bir ıslahat gereği üzerine neşredilmiştir (Barkan, 2000c, s. 281). Bu çerçevede Tanzimat hareketi yeni bir düzen arama ve yeni dünya şartlarına uyumaya çalışma hareketidir. Barkan (2000c, s. 285-290) ayrıca Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fahri'nin yeni bir sınıfın ortaya çıkması konusunda yaptıkları vurgunun daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu, harici unsurların desteği ile ortaya çıkan aracı konumdaki ithalatçı zümrelerin (gayrimüslim) Osmanlı Devletinin geleceğini tayin edici bir rolü olsa da, bu rolü bir tüccar sınıfının

teşekkül gibi şekillerde Tanzimat öncesinde veya hemen Tanzimat sonrasında icra etmesi mümkün gözükmediğini belirtmektedir. Pamuk (1987, s. 2) 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği toplumsal ve iktisadi dönüşümlerin iç ve dış dinamiklerin karmaşık etkileşiminin neticesinde meydana geldiğini belirtmekte, dış ve iç güçler arasındaki ilişkiyi vurgulamakta, yerel olarak güçlü iç sosyal sınıflar ile uluslararası baskın güçler arasındaki ilişkiyi örnek göstermektedir. Başka bir deyişle bu ilişkiler yerli emek-yabancı sermaye ilişkisi olarak ifade edilmektedir (Çakmak, 2011, s. 257).

Karpat (2012b, s. 18) Balkan ve Ortadoğu toplumundaki değişimleri 17. yüzyılda son derece güçlü olduğu dönemlerde yaşanan ciddi sosyal çalkantılara dayandırmakta ve bu toplumların sosyo-kültürel-ekonomik yapılarının Avrupa etkisinden çok daha önce iç dinamiklerin etkisiyle dönüşüme maruz kaldığını belirtmekte, Avrupa etkisinin dönüşüm başladıktan sonra süre sonra bu dönüşümü hızlandırdığını belirtmektedir. Kafadar (2014, s. 148) da askeri-diplomatik ya da ekonomik olsun Avrupalıların etkisinin her zaman iç faktörlerle yan yana yani beraber etkide bulunduğunu savunmaktadır. Yine Darling (2014, s. 163) "Batı'nın etkisi" açıklamasının tek başına yeterli olmadığını, modern dönem değişikliklerini anlamak için daha doğru bir kavramsal çerçeve çizilmesi gerektiğini, bu değişikliklerin Osmanlı toplumuna birden yüklenmesi yerine, zaman içinde karşılaşılan çeşitli problemlerle baş etmeye çalışmanın ve yaşanan bir deneyimin ürünü olduğunu savunmaktadır.

Yine Mardin (1962, s. 9-10) Tanzimat Fermanı'nda yer alan özel mülkiyetin korunması fikrinin Osmanlı devlet adamlarının fikirleri arasında yer etmesi Osmanlı iktisadi düşüncesinin gelişmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Ancak bu gelişmeyi sadece Avrupa'nın fikirlerinin etkisine bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Bu gelişmede aynı zamanda iç olayların da etkisi bulunmaktadır. Söz konusu iç olay yeni, bir bürokratlar sınıfının teşekkül etmiş olmasıdır. Bu sınıf böyle bir gelişmeye yardım eder pozisyondadır (Mardin, 1962, s. 9). Keyder & İslamoğlu (2009, s. 222) da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'modernizasyon' ve ıslahat sürecindeki politik dönüşümlerin sadece, ticaret sermayesinin ya da ticaret sermayesine hizmet eden merkez devletlerinin baskısı sonucu değil, aynı zamanda bürokratik sınıfların ekonomik ihtiyaçları ve 'Batılı çağdaş' düşüncelerle iyice bütünleşmiş bir yönetici sınıfın ideolojik özlemlerine bir cevap olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Gerber (1986, s. 30) Osmanlı bürokrasisinin bizzat

incelenmesinin dış faktörlerin muhtemelen başlangıçtaki iç değişim çabalarını itmeye katkıda bulunduğunun anlaşılacağını ifade etmektedir. Toksöz (2015, s. 211) de 19. yüzyıldaki Osmanlı toplumsal değişiminin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modern devlet kurma girişiminde özellikle III. Selim döneminden itibaren hissedilen Batı'nın etkisi tartışılmaz olmakla beraber tek sebebin bu olmadığını belirtmektedir. Yine Gencer (2019, s. 522) de modernleşmenin harici bir zorlama ile değil, dâhili bir irade ile alınan bir değişim kararı olduğunu, bunun devlet kademesinde toplu olarak alınan bir karar olduğunu savunmaktadır (Gencer, 2019, s. 522). Rubin (2009, s. 120) de hem 'dış' hem de 'iç' motivasyonları vurgulayarak Avrupalı güçlerin sürekli artan baskılarını ve devletin genel zayıflığının kapsamlı bir reform gerektirdiğine inanan, birkaç kuşak boyunca yayılan ve geniş bir fikir yelpazesini benimseyen Osmanlı bürokrat ve düşünürlerini ön plana çıkarmaktadır.

Abadan (2015, s. 74) ise Tanzimat'ın dâhili etkilerden daha çok yabancı etkiler altında vücuda getirildiğini ifade etmektedir. Ancak bu durum iç ve dış hukuk ilişkisini alakadar etmektedir. İç hukukun yürürlüğü devletlerarası hukuki mükellefiyetlerden ayrıdır. Devletlerarası hukuka göre edinilmiş bir mükellefiyetin ülke içinde yürümeye girebilmesi orada kanun yapma yetkisine sahip makam tarafından tasdik edilmesi ile gerçekleşmektedir. Ülkenin devletlerarası hukukla yüklendiği bir mükellefiyetten kendini kurtarması herhangi bir iç hukuk kaidesine bağlı olarak gerçekleşmemektedir.

Mardin (1962, s. 30) ayrıca sanayileşme politikasının başarısız olmasını arkasında ise koordinasyon ve öncelik sırası verme eksikliklerinin yer aldığını, 1859-1865 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı fikirlerin girmesini sağlamış olan kitaplarda ve bu fikirleri yaymak amacıyla kurulmuş gazetelerde Türklere çalışma sevgisini aşlamak, onların üretken faaliyetleri sevmesini sağlamak, israfı önlemek ve Batı'nın zenginliğinin insanın kendi gayretleri ile meydana gelen bir olgu olarak insanın kendi kaderini tayin edebileceği bilincinin yerleştirilmesine yönelik temaların ısrarla işlendiğini belirtmektedir.

Tökin (1949, s. 15)'e göre Osmanlı zanaat üretiminin gerilemesinin nedenleri olarak sayılan Batı'nın makine üretimi ürünlerinin ucuzluğu ve rakabeti, kapitülasyonlar ve gümrük resimleri arasında Batı kültür ve nüfuzunun etkisi ile ihtiyaçlarda meydana gelen değişimler de zikredilmelidir. Batı kültürünün diğer ülkelere de tesiri ile beraber milli ve

mahalli ihtiyaçlar değişmiştir. Halkın ve ordunun kıyafetleri, ordunun teçhizatı gibi kullanılan pek çok üründe değişiklikler olmuş ve Avrupalılaşımiş ve bu da eski sınaı ürünlere olan talebin azalmasına yol açmıştır. Zira endüstriyel ürünlerin imparatorluğa serbestçe girmesi nüfusun tüketim kalıplarını değiştirmiştir. Tüccarlar üretim ve tüketim kalıpları üzerinde dönüştürücü bir işlev görseler de, tüccar sınıfı, toprak ağalarıyla ve devletle, üretimin toplumsal ilişkilerinden söz eden muhafazakâr tutumu paylaşmıştır (Sunar, 1987, s. 82-83). Sarc ise ihtiyaçlar değişmese de Avrupa fabrikalarının bu ürünleri taklit ve muadillerini üretmek suretiyle yine Osmanlı sanayisi üzerinde olumsuz etkilerde bulunmasının son derece muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Örneğin Batı fabrikaları Doğu'nun birçok sanayi şubesini sadece Doğu'da kullanılan mamulleri modern usullerle daha ucuza üretmek suretiyle yıkmıştır (Sarc, 1940, s. 439). Sayar (2000, s. 278) ise özel mülkiyete geçiş sürecinde servet sahibi olarak toprak sahiplerinin yanına yalnızca üst düzey bürokrat kadro eklenebildiğini belirtmektedir. Yani 1870'lere gelindiğinde Osmanlı burjuvazisi ekonomik girişim ruhundan yoksun bürokrat kesimle özdeştir. Ziyet eşyaları, konak, yalı, arazi gibi gayrimenkuller ve kısmen tahvillerden oluşan devlet adamlarını servetleri de ekonomik verimlilikten uzak ya da kar) bekleyişlerinden çok prestije açık kalemlerdir. Ayrıca bunlar ekonomik canlılık ve istihdam için seferber edilmiş değil, göstermelik tüketim ve ihtişamın birer simgeleri olarak değerlendirilmektedir (Sayar A. G., 2000, s. 278). Damlıbağ'da (2015, s. 103) devletin yeni fabrikaların üretim çeşitliliğine sınırlamalar getirilerek esnafa ilave bir destek sağlanmaya çalışmasının arkasında iktisadi olmaktan ziyade sosyal gerekçelerin bulunduğunu ifade etmektedir⁴⁸.

Küçükkalay'a (2007b, s. 112) göre ise gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında ticarete engel oluşturan nedenlerinden biri de askerliktir. Tanzimat'a kadar askerlikten muaf olan gayrimüslimlere karşılık askerlik yükümlülüğüne sahip olan Müslümanların bu yükümlülükleri onları ticari organizasyon inşa etmekten alıkoymuştur ya da bunu yapmak için gerekçelerini zayıflatmıştır. Yine bir diğer gerekçe direk olarak tüccarların esas görevleri ile ilgilidir. Buna göre tüccarlar üretim ve tüketimi birbirine bağlamakla görevlidir. Osmanlı ekonomisinde ise pazar için üretimin yaygınlaşmadığı bir yapı ile loncaların olduğu esnaf teşkilatında kalite standardizasyonu, üretim miktarının belirliliği

⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. (Damlıbağ, 2015, s. 87-99).

gibi bir standart söz konusudur ve bu durum aynı zamanda tüketim kalıplarının değişmesini de zorlaştırmıştır. Dolayısıyla tüccarların var olma gerekçeleri ortadan kalkmış ve ayrıca üretilen malların ticarileşerek pazara yönelmelerine de engel teşkil etmiştir.

Genç (2012c, s. 96) Osmanlı iktisadi dünya görüşünün provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizmden ilk ikisinin 19. yüzyılda değişikliğe uğradığını belirtmektedir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise modern bir ekonomiye geçişin temelleri atılmıştır. Değişme döneminin başlarında gelenekçilik ilkesi hızla terkedilmiştir. Ancak provizyonizm ve fiskalizm iktisadi hayatın hemen her alanına aktif şekilde giren devletin temel amacı ve aracı olarak yoğun bir şekilde varlıklarını sürdürmüştür. Bu değişimler Tanzimat ile beraber yeni bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte devlet hem iktisadi politika ilkelerinin diğer ikisini hem de üretim faktörleri üzerindeki kontrollerinin eski ve yeni şekillerini bırakılmaya başlanmıştır (Genç, 2014, s. 14).

Kazgan'ın (1999, s. 11) "Osmanlı merkantilizmi" 19. yüzyıl boyunca tek tük sanayileşme çabaları olumlu sonuç vermediği halde Osmanlı Devleti yaşamını sürdürmeye devam etmesinin ve hatta askeri gücünü bir önceki yüzyıla göre daha da artırabilmesinin sebebidir. 1885'den sonra dış ticaret açıklarını kapatmada dış kredilerin yetersiz kaldığı düşünülürse bunun Osmanlı merkantilizmi denen akımla gerçekleştirilebildiğini vurgulamak gerekmektedir. 1860'lara kadarki süreçte bu açık altın ve gümüş stokunun eritilmesi yoluyla kapatılmıştır. Ancak daha sonra geçerli olan Osmanlı merkantilizmi olarak adlandırılan süreçte transit ticaret, ticaret komisyonculuğu ve ticaret ile ilgili hizmetler sayesinde bu açık kapatılabildiği görülmüştür.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Osmanlı iktisadi düşüncesinde bu dönemde pozitif ve normatif alanlar iç içe geçmiştir (Sayar A. G., 2000, s. 394). Bu dönemde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın ekonomi politiğinin oluşması çerçevesinde liberalizm ön plana çıkmıştır (Sayar A. G., 2007, s. 167). Ancak 1840'lardaki bu büyük dönüşüm "imal-i fikre" dayanmadığı veya özgün bir norm eseri olmadığı için yaklaşık 20 yıl sistem/politika ayırımı gerçekleştirmek mümkün olmamış ve tarım/sanayi tartışması içinde 1860'larda liberalizm karşısına iktisadi korumacılık çıkmıştır (Sayar A. G., 2007, s. 169).

2.2. Kurumsal Çevre ve Ekonomik Performans

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılı mevcut birtakım iktisadi veriler üzerinden değerlendirilecektir. Bu kapsamda önce 19. yüzyılın önemli iktisadi gelişmelerine yer verilecek, nüfus, tarım, sanayi, ticaret, para ve fiyat istatistikleri, bütçe verileri üzerinde kısaca durulacaktır.

19. yüzyılın başlarından itibaren geliştirilen önemli kurumlardan biri “Avrupa tüccarı” statüsüdür. 1792’de alınan bir karar ile Avrupa ile ticaret yapan zimmi bir tacir ve onun 2 yardımcısına imtiyaz ve muafiyet beratı verilmeye başlanmış ve bu tüccarlar Avrupa tüccarı olarak adlandırılmıştır. 1806’da “Avrupa tüccarı” adı ile yeni bir imtiyazlı tüccar grubu organize edilmiştir (Genç M. , 2012c, s. 87). Kısa süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan Müslüman tüccarlara da aynı haklar verilmiş ve bunlara ise Hayriye tüccarı denilmiştir. Bu tüccarları işlerine özel bir daire, ihtilaflarına ise özel bir mahkeme bakmaktadır (İnalçık, 2010h, s. 281). Avrupa tüccarının ticari imtiyazları 1867’de kaldırılmıştır⁴⁹ (Kaymakçı, 2013, s. 15).

19. yüzyıl Osmanlısında yaşanan pek çok değişme ve gelişmenin arkasında bu dönemde Batı ile yapılan ticaretin kazandığı ivme gelmektedir. 1838’de itibaren gerçekleştirilen ticaret anlaşmaları⁵⁰ ile bu durum daha da pekiştirilmiştir⁵¹. 19. yüzyılda Anadolu'nun dış ticaretinin yaklaşık 15 kat arttığına yönelik verilere ulaşılmış durumdadır (Pamuk, 2007, s. 208). 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması⁵² ile beraber alınan kararlardan biri yedi-

⁴⁹ Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kütükoğlu, 1976); (Bağış, 1983); (Çakır, 1990), (Kaymakçı, 2013).

⁵⁰ Bu dönemde benzer çerçevede imzalanan diğer anlaşmalar 1838’de Fransa, 183’da Hamburg, Hans şehirleri, Sardunya, 1840’da İsveç, Norveç, İspanya, Felemenk, 1841’de Danimarka, Toskana, Prusya ve Belçika ile imzalanmıştır. Rusya ile benzer bir antlaşma ise 1846’da imzalanmıştır (Tengirşenk, 1940, s. 289-290). Rusya ile imzalanan anlaşmanın ayrıntıları için bkz. (Ünal, 2013, s. 233-234).

⁵¹ 1838 sonrasındaki gelişmeleri merkez-çevre ilişkileri bağlamında değerlendiren Keyder (2009a, s. 53) ve Keyder & İslamoğlu (2009, s. 221) konuyu bağımlılık sorunsalı çerçevesinde değerlendirmektedir. hem mali kriz hem de iktisadi gelişme süreci yaşanmıştır. Alınan borçların kısa dönemde sağladığı rahatlama, uzun dönemde sürekli bir gelir krizine yol açmıştır. Yeni yaratılan ticari gelirden vergi almak, özellikle kapitülasyonların azınlık tüccarları koruması sebebiyle olanaksızlaşmış, bu durum devletin geliri ile vergilendirilebilecek gelir arasında önemli bir fark ortaya çıkarmıştır. İktisadi gelişme ise ticaret sermayesi pazarlanabilir artık-ürünü harekete geçirebilmek için alıcı firmalar, demiryolları ve ihracat şirketleri ile gerekli ağı kurması neticesinde büyük çapta yabancı yatırımlarla başlamıştır (Keyder, 2009d, s. 252). Kafadar (2014, s. 124-125) ise “dünya ekonomisine eklemlenme süreci olarak değerlendirmektedir. Öte yandan Toprak (1997, s. 224) 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin siyaset ve iktisadın birlikteliğini akıldan çıkarmaksızın, gelişmelerden soyutlanmış ve arındırılmış bir iktisadi açılımla ele alınması gerektiğini ve bu şekilde koşulların karamsar olmayı gerektirmeyecek bir senaryo karşımıza çıkararak, bağımlılık sorunsalı çerçevesinden çıkarılmış olacağını ifade etmektedir.

⁵² 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın tam metni için bkz. (Önsoy, 1988, s. 133-134).

vâhid uygulamasının kaldırılmasına yöneliktir⁵³. Bu uygulama devletin Tanzimat'a yakın yıllarda ticaret alanında giriştiği önemli girişimlerden biri yed-i vâhid uygulamasıdır. Buna göre devlet ticari değeri yüksek ve özellikle de geniş ölçüde ihracat imkânı olan bazı ürünlerin ticaretini yapma tekelinin elde etmektedir. Yed-i vâhid usulünün afyon, palamut, ipek ve tütün gibi ürünler için uygulandığı bilinmektedir. Ancak daha ziyade uygulamanın fiili sonuçlarını yansıtan tam bilgi ve belgeler afyon ürününe ait bulunmaktadır. Yed-i vâhid uygulamasının bir diğer şekli bölgesel ticaret tekellerinin kurulmasıdır. Örneğin böyle bir ticaret tekelinin örneği Antalya bölgesindeki Teke sancağında uygulandığı bilinmektedir⁵⁴ (Güran T. , 2014f, s. 353-354). 1838 ticaret anlaşması ile beraber ayrıca dış gümrük vergileri ithalat vergisi %5 ve ihracat vergisi, %12 olarak belirlenmiştir. Ayrıca Müslümanlar için %8 de iç gümrük vergisi geçerlidir (Kepenek, 2016, s. 17). 1840'dan itibaren iç gümrükler de uygulamaya konulması ile beraber Müslümanlar için vergi yükü en yüksek düzeye ulaşmıştır. Aynı yıl iç gümrük merkezleri hemen hemen tüm şehirlere yayılarak yayılma sürecinde de en yüksek seviye ulaşılmıştır (Genç, 2012f, s. 203-204). İngiltere'nin ardından 1838-1846 yıllarında Avrupa devletleri ile imzalanan ticaret sözleşmeleri ile kapitülasyonların mutlak liberalizm ilkesine aykırı olan hükümleri de kaldırılmıştır. Ticaret anlaşmaları kapitülasyonlar boyutlarından birini oluşturmaktadır. Kapitülasyonlar⁵⁵ ticaret serbestisi için gerekli olan hukuki ve adli himayeye dair hükümleri içermektedir. Bu hükümler ticaret serbestisinin mahalli müdahalelerden etkilenmeden gerçekleştirilmesini sağlayan hukuki bir çerçeve niteliğindedir. 1838-1846 ve 1860-1862 yıllarında imzalanan ticaret antlaşmaları kapitülasyonların ticaret sözleşmeleri ile değiştirilmeyen bu tarz hükümlerinin (yani hukuki çerçevenin) ilelebet yürürlükte kalacağını tasdik ve teyit etmiş antlaşmalardır⁵⁶ (Ökçün, 1997a, s. 3-4).

⁵³ Bu anlaşmanın arka planında yaşanan siyasi gelişmeler için bkz. (Akşin, 1997, s. 115-117), (Karpat, 2015a, s. 23-25). Ayrıca bu uygulamanın sosyal boyutu loncaların bağlı olduğu Ahi teşkilatının ve dolayısıyla Osmanlı orta sınıfı çözülmeye başlamıştır (Bozdağ, 1990, s. 32).

⁵⁴ Yedi-i vahit usulü ise sadece hububatın değil, ticari karlılığı yüksek olan ürünleri üreticiden yalnızca devletin satın alabilmesi ve satması sistemine verilen isimdir. Bu sisteme dâhil olan ürünün ticaretine özel sermaye ya da özel sektör kesinlikle dâhil edilmemektedir ya da girişine izin verilmemektedir. İaşe sisteminden farkını da bu oluşturmaktadır (Kal'a, 1990, s. 51-52).

⁵⁵ Tarihsel süreçte Osmanlı kapitülasyonları hakkında genel bilgi için bkz. (Erim, 1953, s. 5).

⁵⁶ Bu dönemde Fransa ile imzalanan anlaşma metni için bkz. (Önsoy, 1988, s. 135).

1838 antlaşması⁵⁷ 1861'de yenilenmiş ve buna göre yapılan 1862 antlaşması yeni bir gümrük rejimine kapı aralamıştır. Buna göre ithal gümrüğü %7'e çıkmış, ihraç gümrüğü ise sadece ilk sene için %8 olarak kabul edildikten sonra ileriki yıllarda %1'er inmek suretiyle 8 senenin ardından %1'i inecektir. 1861 Antlaşması'nın yenilenmesi için 1882'de başlayan girişimler ise uzun yıllar sürdüğü halde anlaşmaya varılmak üzere iken I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile imzalanamayacaktır (Kütükoğlu, 1976, s. 116).

Buna göre 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaret politikaları şu şekilde safhalara ayrılabilir. Birinci safha 1826'ya kadar olan dönemdir, bu aşamada himayeci politikalar takip edilmiştir ve inhisarlar ve hammaddelerin yerli üretimde kullanılması sürece hâkim olmuştur. 1826-1860 döneminde dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ticaret serbestleşmiş ve Osmanlı pazarları dünyayı açılmış, iç pazarlar ise bir derece serbest bırakılmıştır. 1860-1908 döneminde gümrükler artırılarak yerli imalatçılar himaye edilmeye çalışılmıştır (Quataert, 2006, s. 888).

2.2.1. Nüfus ve Demografik Yapı

Barkan (2000f, s. 1403-1404) nüfus verileri ve toplumun demografik verileri hakkında yaptığı açıklamasında ekonomik ve sosyal bünye demografik bünye tarafından belirleyici bir şekilde tayin edildiğini belirtmektedir. Ona göre nüfus meseleleri tarihin yapıcı kuvvetleri arasında yer almaktadır. Çeşitli iktisadi ve sosyal tarih çalışmaları iktisadi etkilerin insan unsurunun arkasından ve ona bağlı olarak birtakım tarihi olayları harekete geçirdiğini, siyasi veya sosyal devrimci büyük hareketlerin özellikle demografik gelişmelerle ekonomik konjonktür arasında ortaya çıkan bir uygunsuzluk olduğu zaman patlak verdiğini göstermektedir.

Bu döneme ilişkin veriler aşağıda özetlenmiştir. Nüfus sosyal yapının en önemli unsurudur ve tarihi göstergelere göre nüfus toplumsal politikalardan çok toplumsal yapının bir fonksiyondur (Tabakoğlu, 2005a, s. 150). 1831'de yapılan ilk Osmanlı nüfus sayımında Arabistan yarımadasından asker alınmadığı için burası hariç erkek nüfus sayılmıştır ve ülkede yaklaşık 4 milyon Hristiyan ve 8 milyon Müslüman olduğu belirlenmiştir (Avcıoğlu, 2013, s. 212). 1844'te yapılan nüfus sayımında ise 21 milyon

⁵⁷ 1861 Osmanlı-Fransız-Ticaret Anlaşması'nın tam metni için bkz. (Önsoy, 1988, s. 134-138); (İnalçık, 2010h, s. 265-271).

Müslüman ve 14 milyon gayrimüslim olmak üzere toplam 35 milyonluk nüfus söz konusudur. İstanbul'un bu tarihteki nüfusu 475 bin Müslüman ve 416 bin gayrimüslim olmak üzere toplamda 891 bindir. Yani İstanbul'da Müslüman ve gayrimüslim sayısı neredeyse eşittir⁵⁸ (Avcıoğlu, 2013, s. 215). Bu nüfusu 10,5-12 milyonunun Anadolu'da olduğu düşünülmektedir. 1884'te Osmanlı nüfusu 28,9 milyon, Anadolu nüfusu 11,8 milyon olmuştur (Tabakoğlu, 2005a, s. 152).

1830'lardan itibaren hastalıkların azalması, sihi şartların iyileşmesi, emniyet, nakliyat ve imparatorluğa çok sayıda göçmenin gelmesi ile nüfus büyük ölçüde çoğalmıştır. Ancak 19. yüzyıl boyunca yaşanan arazi kayıpları ve özellikle Sırbistan, Yunanistan, Eflak-Boğdan, Bulgaristan gibi nüfus yoğunluğu yüksek olan bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması, bu olumlu demografik gelişmeleri de saklamıştır (Quataert, 2006, s. 901). 19. yüzyıl boyunca nüfusun kent ve kırsal alanlar arasındaki dağılımı değişmiş, 1840-1913 yılları arasında kent nüfusunun oranı %17'den %22'ye çıkmıştır. Bu oran aynı zamanda Osmanlı tarım mahsüllerinin ve yerli sanayi mamüllerinin iç pazarlarının da büyüme oranını göstermektedir (Quataert, 2006, s. 905).

Ubicini tarafından yapılan çalışmaya göre 1844-1856 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Balkanların toplamı olan Osmanlı nüfusu 24 milyon kadardır⁵⁹. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Türkiye sınırları içinde kalan bölgede nüfus, 9-10 milyon kadarken, I. Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona kadar yükseldiği görülmektedir (Pamuk, 2007, s. 216). Bu artışların bir bölümü nüfusun kendi bünyesinden kaynaklı iken, bir bölümü yüzyıl boyunca imparatorluktan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfusun Kırım, Kafkaslar,

⁵⁸ Bu süreçte İstanbul'un nüfusundaki artış hakkında bilgi için bkz. (Öner, 2007, s. 172) ve (Karpata, 2010a, s. 215).

⁵⁹ Bu rakamın bölgelere göre (Avrupa, Asya, Afrika), etnik kökene göre (Osmanlılar (Türkler), Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Slavlar, Arnavutlar, Tatarlar, Araplar, Kürtler, Türkmenler, Çingeneler gibi) ve dinlerine göre (Müslümanlar, Rum Ortodokslar, Katolikler, Yahudiler ve diğer) ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olmak için bkz. (Karpata, 2014a, s. 124-126). Ayrıca Ubicini'nin daha sonraki dönem için verdiği rakamlara göre ise nüfus rakamları şöyledir: Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu yaklaşık 35 milyon kadardır ve bunların 27 milyonu dolaysız ve kalanı dolaylı ikamet edilen eyaletlerde ikamet eden nüfusu ifade etmektedir. (Dolaylı idare edilen eyaletlerdeki nüfus Eflak-Boğdan'da 4 milyon, Sırbistan'da 1 milyon, Karadağ'da 200 bin, Mısır ve Tunus'ta 3,2 milyon kişidir.) (Ubicini J.-H. A., 1977, s. 14). Osmanlıların sayısı 12,13 milyon kadardır ve bunlar içinde de 2 milyon kadarı Avrupa bölgesinde yaşamaktadır. Halkın kalan kısmı Rumlar 2 milyon, Arnavutlar 1,5 milyon, Ermeniler 2,4 milyon, Slavlar 6,2 milyon, Romenler 4 milyon, Araplar 4,7 milyon, Kürtler 1 milyon nüfusa sahiptir. Dini açıdan Müslümanlar 21 milyon, Ortodoks, Rumlar ve Ermeniler 13 milyon, Latinler 900 bin, Yahudiler 150 bin kadardır (Ubicini J.-H. A., 1977, s. 15). Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman, Hristiyan ve Musevi olarak üç büyük dinden başka birçok mezhep ve putperest topluluklar da bulunmaktadır (Çingeneler, Lazlar, Dürziler, Yezidiler). Bunların hem Müslümanlığı hem de Hristiyanlığı kabul ettiğine inanılmaktadır. Bu mezheplere inananların sayısı 300 bini geçmektedir (Ubicini J.-H. A., 1977, s. 16).

Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya, Ege adalarından göçünden kaynaklı olmuştur⁶⁰ (Pamuk, 2007, s. 217).

1878'deki toprak kayıpları ve göçler nüfusu sayısal olarak ve bileşim açısından değiştirmiştir. İlk nüfus sayımında (1881-1893) bütün uyruklara birer nüfus cüzdanı (tezkere-i Osmaniye) verilmiştir. Avrupa, Anadolu, Irak ve Suriye'de Osmanlı toplam nüfusu kabaca 20,5 milyon kadardır. Bu rakam 1906-1907 için 20,9 milyon olmuştur. Nüfus yoğunluğu kilometre başına 7 kişidir ve düşüktür (Findley C. V., 2011a, s. 175).

1877-1878 yılına ait nüfus kayıtlarına göre Osmanlı Devleti'nde Asya ve Avrupa'da yaşayan erkeklerin sayısı 13.064.109'dur. Kadınların toplama dâhil edilmesi için bu sayı iki ile çarpıldığında 26.128.218 rakamına ulaşılmıştır. Bu değere Mısır, Afrika ve Hicaz nüfusları dâhil edilmemiştir. Bu rakamlara göre 1872 ile 1877-1878 arasında nüfusta 5 milyonluk bir artış olmuştur. Bu artışın büyük kısmı Asya kıtasındaki topraklarda gerçekleşmiştir. Bu artışın bir kısmı istatistiki düzeltmelerden yani yükseltmelerden kaynaklanmak da birlikte büyük ölçüde gerçek büyüme yüzdesini yapmaktadır (Karpat, 2014a, s. 136).

1884-1897 yılları arasındaki dönemde nüfusun ortalama yıllık artışı Müslümanlar için %0,88, gayrimüslimler için %0,64 ve genel olarak da %0,81 olarak tahmin edilmiştir. 1884-1901 yılları arasında imparatorluk nüfusu Hicaz, Yemen, Bingazi, Trablusgarp hariç olmak üzere artmıştır. Nüfus içindeki Rum, Ermeni ve Yahudi milliyetlerinin imparatorluğun iktisadi hayatındaki rolleri oldukça önemlidir. Rumlar Rumeli'den başka Batı Anadolu'nun büyük şehirlerinde yerleşmiş ve toptan ve perakende ticaret ile ithalat ve ihracatla aynı zamanda halıcılık, ipekçilik gibi küçük sanatlarla da uğraşmaktadır (Eldem, 1994, s. 16).

Osmanlı Devleti'nde yapılmış en kapsamlı nüfus sayımı 1881-1882, 1893 sayımları ve 1914 yılına kadar yapılmış olan diğer sayımlardır⁶¹ (Karpat, 2014a, s. 138). Buna göre çeşitli yıllar için nüfus rakamları 1893 17.388.562, 1894'te 17.549.592, 1895'te 18.926.097, 1896'da 19.144.396, 1897'de 19.050.323 ve 1906'da 20.884.630'dur (Karpat, 2014a, s. 139-140).

⁶⁰ Bu nüfusun yerleştikleri yerler için bkz. (Pamuk, 2007, s. 217).

⁶¹ Karpat tarafından Osmanlı nüfus defterleri üzerinde yapılan araştırmalarda 1831'den itibaren elde edilen rakamlar ve nüfus sayımlarının nedenleri hakkında bilgi için (Karpat, 2010a).

1897 istatistik yıllığına göre Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl sonlarında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında 3.272.354 kilometrekarelik bir yüz ölçüme sahiptir. Bu topraklarda 32,2 milyonluk bir nüfus yaşamaktadır. Nüfusun 6,3 milyonu Avrupa'da, 1,3 milyonu Afrika'da ve 24,6 milyonu Asya topraklarında yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu Avrupa topraklarında 23,2, Asya topraklarında 10,1 ve Afrika topraklarında 2,3 kişi/kilometrekaredir. Sözü edilen 32,2 milyonluk nüfusun çeşitli sebeplerle ancak 19 milyonu biraz aşan bir kısmı sayıma dâhil edilebilmiştir. Bu rakamın %74'ü Müslüman nüfustan ibarettir. Yine sayımı yapılan nüfusun %50'si erkek, %47'si kadındır. Nüfusun yıllık artış oranı binde 16,13'tür. Müslüman nüfusun doğum ve ölüm oranı gayrimüslimlere göre daha yüksektir. Nüfusun %28,6'sı 0-14 yaş grubunda iken; 6,7'si 65 ve üzeri yaştadır. Nüfusun doğum oranı binde 37,6, ölüm oranı binde 21,3'tür. Müslüman nüfusun doğum oranı binde 38,5, gayrimüslim nüfusun doğum oranı binde 34,9'dur. Müslüman nüfusun ölüm oranı binde 22,8 iken; gayrimüslim nüfusun ölüm oranı binde 16,8'dir. Müslüman nüfusun artış oranı 15,7 iken, gayrimüslim nüfusun artış oranı binde 18,1'dir. Nüfus yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız 297-303 (Güran, 2014h, s. 297-303).

2.2.2. Sektörler: Tarım, Sanayi, Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu çok farklı toprak çeşitleri ve iklimleri olan bir ülke olarak ziraat için elverişli koşulları barındırmak ile beraber, yağmurların seyrekliği, yağış zamanlarını belirsizliği, bazı bölgelerin çöllerle kaplı olması (Irak, Arabistan, Doğu Suriye) gibi ziraata elverişsiz koşulları da barındırmaktadır. İmparatorlukta çeşitli ürünler yetiştirilmekte ve başlıca mahsullerin üretimi bölge ve zamana göre değişmekle beraber, en yaygın ürünü hububattır (Quataert, 2006, s. 962). 1850'den sonra Anadolu'nun hububat üretimi aşağı yukarı %50 oranında yükselmiştir (Quataert, 2006, s. 965).

19. yüzyılda tarımsal yapı genel olarak küçük köylü işletmeleri şeklinde örgütlenmiş durumdadır. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü de bu küçük ve Orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Anadolu tarımında küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra ortakçılık⁶² yoluyla köylü

⁶² Ortakçılığın 19. yüzyılda ekonominin gittikçe parasallaşmasından sonra yaygınlaştığı kabul edilmektedir. Özellikle parasal borçlanmanın köylere girmesinden ve tefeciliğin köylünün hayatında önemli bir rol işgal etmesinden sonra ortakçılık gerçek bir alternatif haline gelmiştir (Keyder, 2009e, s. 269).

hanelerine kiralanmış büyük toprak mülkiyeti de görülmektedir (Pamuk, 2007, s. 213-214). 1839 yılı için ulaşılan verilere göre küçük arazi mülkiyeti, imparatorluğun ekilebilen topraklarının %82'sidir. Bu oranın dikkat çekici yanı 1900'de de aynı düzeyde olmasıdır. Üretimin ve ihraç edilen ürünün çoğu büyük çiftlikler de dâhil serbest mülklerde yetiştirilmektedir⁶³ (Quataert, 2006, s. 980).

19. yüzyılda Anadolu tarımında pazar için üretim yaygınlaşmış, Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiştir. Tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı, hububat gibi tarımsal ürünler bu ihracatın %90'dan fazlasını oluşturmaktadır. Ayrıca kentsel nüfus artışı ve demiryollarının⁶⁴ yapımının da etkisiyle iç pazarlar için yapılan tarımsal üretim de genişlemiştir⁶⁵ (Pamuk, 2007, s. 216). Tarımın ülke ekonomisindeki rolünün bir diğer yönü, vergi gelirlerindeki rolüdür. 1850'lerde merkezi devlet ülkenin birçok yerinde kontrolü tekrar sağlamış durumdadır. Aynı tarihlerde öşür toplam vergi hasılatının %30'u, arazi vergisi de % 27'sini oluştururken, 1875'lerde bu oranlar sırasıyla %27 ve %13 olmuştur. Ancak öşürün gelire ne kadar katkıda bulunduğu eyaletlere ve buralardaki verimlilik ile hükümetin vergi tahsil etme kabiliyetine göre değişiklik göstermektedir⁶⁶ (Quataert, 2006, s. 963-964). 1848-1876 yıllar arasında öşür vergisi gelirleri yaklaşık 4 katına çıkmış, ayrıca öşür gelirlerinin toplam devlet gelirleri içindeki oranı 1/4 den üçte bire yükselmiştir. Bu rakamlara bakılarak tarımsal üretimde dönem içinde tatmin edici bir büyüme hızının gerçekleştiğini söylemek mümkündür⁶⁷ (Güran, 2015, s. 784).

⁶³ Bu çiftliklerin oluşması ile beraber özel toprakta özel mülkiyete dayalı yeni bir sosyal-iktisadi yapının temelleri atılmış, bu tür fiili durumlar zihniyet alanındaki desteklerini batılılaşma hareketleri çerçevesinde bulmuştur. Bu kapsamda Arazi Kanunnâmesi ile tarımsal topraklarda özel mülkiyetin hukukileştirilmesi örnek olarak gösterilebilir (Tabakoğlu, 2005e, s. 450).

⁶⁴ 1880'lerin sonlarına doğru doğrudan yabancı yatırımların miktarı artmaya başlamıştır. Anadolu'da doğrudan yatırımların en yoğun olduğu dönem Alman ve Fransız şirketleri tarafından 1888-1896 yılları arasında yapılan demiryollarıdır (Pamuk, 2012f, s. 86). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım hizmetleri çerçevesinde gerçekleştirilmiş yabancı sermaye yatırımları hakkında bilgi için bkz. (Eldem V. , 1994, s. 92-112); (Keyder, 1999, s. 82); (Pamuk, 2007, s. 236-237); (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 278-280).

⁶⁵ İmparatorlukta proje başlatan Avrupalılar genellikle ucuz Müslüman işgücünü işe almış, bu işçiler ise yüksek maaşlar alan Osmanlılar ya da yabancı yöneticilerin denetiminde çalışmıştır. Örneğin Anadolu demiryolu projesinde Müslümanlar alt mevkilerin %90'ını doldururken, Ermeniler ve Rumlar orta düzey idari konumların yarısını işgal eder durumdadır. Bu durum hoşnutsuzluk ve dinler arası gerilimin artması şeklinde kendini göstermiştir (Barkey, 2013, s. 372).

⁶⁶ Bu konuda çeşitli eyaletlerden verilen örnekler için bkz. (Quataert, 2006, s. 963-964).

⁶⁷ Bu dönemde Zahire Nezareti'nin faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. (Güran, 2014a, s. 1-26); (Güran, 2014b, s. 48).

ABD'de patlak veren iç savaş nedeniyle Türk pamuğu ve diğer ürünlerine olan talep artmıştır. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi yabancı pazarlarda talep edilen ürünlerin ihracata yönelik olarak üretiminin sağlanması için çabalamıştır ve bu çabaların sonuçları öşür vergisinden elde edilen gelirler de kendini göstermektedir. 1848 yılında 194,8 milyon kuruş olan öşür vergisi geliri, 1857'de 356,5 milyon kuruş, 1867'de 440,1 milyon kuruş ve 1876'da 746,2 milyon kuruş olmuştur. 28 yıllık süreçte bu yükseliş oransal olarak % 381,3 tür. Aynı dönemde devlet gelirindeki artış %284,2 olmuştur. Buna göre öşür vergisinden elde edilen gelir devletin toplam gelirinin üçte biri kadardır (Karpat, 2014a, s. 97). 1860'lardan sonra bütçe açıklarının büyük miktarlarda dış borçla bile kapatılmadığı görülmektedir. Bu nedenle öşür 1868'de %15 ve 1869-1872 yılları arasında %12.5 a yükseltilmiştir. 1873 ve 1874'lerle yüzyılın en büyük kıtlığının Anadolu'yu vurduğu dönemde bu oran %12 olmuştur. 1880'lerde dünya ekonomisinin büyük buhranı ve Düyûn-ı Umûmiye'nin büyük borç ödemelerinin devletin mali buhranının yoğunlaştırdığında vergi oranının yeniden %11,75 yükseltildiği olmuştur⁶⁸ (Pamuk, 2005, s. 100).

Açık ekonomi koşullarında imzalanan ticaret anlaşmaları ile Osmanlı'nın dış ticareti aleyhine seyreden durumun önlenmesi adına bu dönemde atılan en önemli adımlardan biri 1865'de çalışmaya başlayan Islah-ı Sanayi Komisyonu'dur. Bu komisyonun görevleri %5 olan gümrük vergisini artırmak, sergiler açarak sanayiye teşvik etmek, esnaf şirketleri oluşturarak sanayiye geliştirmek, sanayi okulları açmak gibidir (Koraltürk, 2002, s. 16). Buna göre esnaf artık dağınık bir biçimde üretimini sürdürmeyecek, ortak sermaye koyarak şirketleşecektir Yani komisyonun asıl hedefi giderek çözülen Osmanlı lonca geleneğinin tekrar ihyasıdır. Kurulacak şirketlerin başlarına esnaf kethüdalarının getirilmesi planlamıştır. Satış fiyatından kar haddine kadar bütün ayrıntılar komisyonun bilgisi dâhilinde belirlenecektir. Komisyonun en önemli katkısı şirket olgusunun üretici kesimlere götürmeyi sağlamış olmasıdır ve komisyonun teşviğiyle İstanbul deri esnafı 10.000 altın sermayeli bir şirket kurmuştur (Toprak, 1997, s. 244). Komisyon tarafından yayınlanan talimatnamede, halen %5 oranında olan gümrük vergisinin artırılması, sergiler açılması yoluyla sanayinin teşvik edilmesi, esnaftan şirketler teşkil ederek sanayinin

⁶⁸ Tarım ekonomisinin üretim yapısına dâhil olan ormancılık, avcılık ve balıkçılık faaliyetleri için ayrıntılı istatistikler hakkında bkz. (Güran T. , 2014c, s. 84-88).

geliştirilmesi, sanayi mekteplerinin açılmasıdır⁶⁹ (Ortaylı, 2000f, s. 463). İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmaları neticesinde İstanbul'da 7 şirket kurulduğu görülmektedir. Bu şirketlerin faaliyet alanları saraç, kumaş, dökme, debbağ gibidir. Bu şirketlere gelişmelerini sağlamak amacıyla 12 yıl imtiyaz sağlanmış, ithal edecekleri makineler ve teçhizat için gümrük muafiyeti tanınmış, resmi devlet kuruluşlarının ihtiyaçlarının öncelikle bunlardan alınması teşvik edilmiştir⁷⁰ (Seyitdanlıoğlu, 2015b, s. 726-727).

Osmanlı Devleti'nin bu dönem sanayileşme çabaları ise 1830 ve 1840'larda Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makinalar ithal ederek devlet eliyle, 1880'lerden sonra ise bir bölümü yerli bir bölümü yabancı sermayedarlar tarafından kurulan işletmeler aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır⁷¹. I. Dünya Savaşı'na kadar kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında⁷² iplik, kumaş ve bez üreten fabrikalar, çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları, çimento, tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneleri olmuştur (Pamuk, 2007, s. 224-225). Bu dönemde ayrıca yeni gelişen durumlara göre mümkün olduğunca kendini şekillendiren kırsal alanlardaki zanaatkârın rolü de son derece önemlidir (Pamuk, 2007, s. 221-222). Bazı hata payları taşımakla beraber Osmanlı istatistikleri fabrika sayılarını 1880 öncesi 56, 1880-1890 arası 51 ve 1901-1915 arası 107 olarak vermektedir. Fabrikaların yarısından fazlası İstanbul'da, dörtte biri İzmir'dedir. Yine fabrikaların %8'i devletindir, %11'i anonim şirkettir, %81'i şahıs şirkettir. Yatırımların çoğu yabancı sermaye ile yapılmıştır, fabrikaların sahiplerinin çoğu ise Osmanlı tebaası olan tüccardır⁷³, ancak bunların yatırdığı sermaye, sayıları çok daha az olan yabancılarınkinin %10'una bile ulaşamamış

⁶⁹ Söz konusu talimatnamenin ayrıntıları hakkında bilgi için bkz. (Ortaylı, 2000f, s. 464). Komisyonun hayata geçirdiği faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. (Önsoy, 1984, s. 8-9); (Önsoy, 1988, s. 95-101).

⁷⁰ Buna göre 19. yüzyılın ikinci yarısında imalat sanayi alanında verilen ruhsatlar ve imtiyazlar (Mukavelât Mecmuası'nda) yayınlanmıştır hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ökçün, 1997b, s. 60-68).

⁷¹ Bu dönemde kurulan fabrikalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Eldem V. , 1994, s. 75-80); (Toprak, 1997, s. 238-240); (Quataert, 2006, s. 1011-1016); (Güran, 2014h, s. 306); (Clark, 2015, s. 759-766). Belgelerde devletin fabrikaları kurma çabasındaki en önemli ekonomik amacı özellikle askeri ihtiyaçların yurt içi üretimde karşılanması olarak gösterilmektedir. Böylece hem askeri giderlerden tasarruf sağlanacak, hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek akçenin ülke içinde kalması amacına hizmet edilecektir (Güran, 2014g, s. 369).

⁷² 19. yüzyılda Bursa'da koza üreticiliği ve ipekli dokumacılık sektöründe yaşanan gelişmeler için bkz. (Çiftçi, 2013).

⁷³ Çizakça (1999) tarafından Osmanlı tüccarlarının 18. yüzyıla ait özel hesap defterlerinden ve Osmanlı hükümeti tarafından 19. yüzyılda gerçekleştirilen gemi sayımından yararlanarak yaptığı çalışmasında anonim şirket olmasa da Osmanlı usulünde "tanzim edilmiş" (regulated) şirketlerin varlığı tespit edilmiştir.

durumdadır⁷⁴. 1870'den sonra Avrupa'nın dış yatırımları artınca, imparatorlukta yabancı sermaye yatırımları da artmıştır (Quataert, 2006, s. 1016).

19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde kentlerdeki lonca denetiminin zayıflaması ve kapitalist ilişkilerin bölgenin her yöresinde güçlenmesi ile beraber 19. yüzyıl sonlarına doğru, ihracat için değil de iç pazar için üretim yapan sanayi kuruluşları ortaya çıkmıştır. Bu süreçte halı, pamuk, meyan balı, un, yağ ve sabun, palamut, yünlü ürünler, makine ve motor gibi çeşitli ürünlerin üretimi gerçekleştirilmiştir (Kurmuş, 2008, s. 173).

Bu dönemde ayrıca loncalar zanaat faaliyetlerini sürdürmektedir. Loncaların sayısı hakkında çeşitli belgeler 1860'larda Selanik'te 116 ayrı loncanın olduğunu, 1887'de İstanbul'da 287 ayrı loncanın gözüktüğünü belirtmektedir. Bu rakamların birleşme derecesi ilerlemiş olan loncaları ihtiva etmesi muhtemeldir. Bu istatistikler loncaların yüzyılın sonunda dahi mevcut olduğunun bir kanıtıdır⁷⁵ (Quataert, 2006, s. 1007).

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda geçirdiği sosyal ve ekonomik değişikliğin belirleyici unsuru uluslararası ticaret olmuştur (Quataert, 2006, s. 894). Ayrıca 19. yüzyıl boyunca imparatorluk sık sık toprak ve nüfus kaybına uğradığı için dış ticaret hacmindeki değişmeyi belirlemenin zor olduğundan da bahsetmek gerekmektedir. Buna göre ayrıntılı veri setleri oluşturan Pamuk'un verdiği rakamlar şunlardır: 1820-I. Dünya Savaşı arası dönemde Osmanlı dış ticareti 10 kattan fazla artış göstermiştir⁷⁶. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisinin toplam üretiminin yaklaşık %12'si ihraç edilmektedir. Buna göre bu rakamlar pazar için tarımsal üretimin yaygın olduğunun bir göstergesidir. Temel ihraç ürünleri tütün, üzüm, incir ham ipek, tiftik, afyon meşe palamudu, fındık, pamuk, zeytinyağı gibi ürünlerdir. Görüldüğü gibi ürünler son derece çeşitlilik göstermekte ve

⁷⁴ Osmanlı Devleti'nde anonim şirketler yolu ile sanayileşmenin en önemli engellerinden biri yüksek faizlerdir. Osmanlı tahvilleri kâğıt ve madeni para spekülasyonu faiz oranının bazen %20'nin üzerine çıkmasına neden olmaktadır. Aynı dönemde Avrupa'da en güçlü sanayi kuruluşları hissedarlarına en fazla %5 kâr, tahvillerine yine en fazla % 4 faiz ödemektedir. Bu durumda hisse senedi ve tahvil ihracı ile yatırım yapmaya kalkmak ekonomik değildir. Aynı zamanda pek çok denemeden anlaşıldığı üzere düşük kar karşısında halkın şikâyetleri ve arkasından gelen politik müdahaleler süreci daha da olumsuz hale getirmektedir (Kazgan, 1999, s. 35).

⁷⁵ Osmanlı esnaf ve lonca teşkilatı ile sanayileşme çalışmaları hakkında ayrıntılı bir literatür taraması için bkz. (Kal'a, 2003, s. 245-266).

⁷⁶ 1820-I. Dünya Savaşı yılları arasında imparatorluğun 1911 sınırları içerisinde kalan Makedonya, Anadolu, Suriye ve Irak'ın toplam dış ticareti yaklaşık 15 Kat kadar artış göstermiştir (Pamuk, 2012a, s. 222).

hiçbir ürünün ihracat içindeki payı %12'yi aşmamaktadır. İhracat içinde tek başına önemli yer tutan tek mamül mal kalemi dokunan halı ve kilimlerdir (Pamuk, 2007, s. 210). İthalatı yapılan ürünlerin yarısından fazlası ise mamül mallardır. Özellikle pamuklu ve yünlü tekstil ürünleridir (Pamuk, 2007, s. 210). Tekstil ürünleri ve giyim eşyalarının yanında, demiryolları için malzemeler, silah ve cephane, çeşitli makineler ve diğer mamul mallar da ithal edilmektedir. Ayrıca şeker, çay, kahve gibi gıda maddeleri de Osmanlı ithalatı içinde önemli bir paya sahiptir. Bunun yanında önemli miktarlarda buğday, un, pirinç ithali de söz konusudur⁷⁷ (Pamuk, 2007, s. 211).

1820'lerin başlarında Osmanlı ihracat ve ithalatının toplam üretim hacmine oranı %5'in altındadır. Bu rakamın %2 ya da 3 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunu izleyen 100 yıllık süreçte özellikle Batı Avrupa ile yapılan dış ticaret hızla büyümüştür. Bu süreçte imzalanan serbest ticaret anlaşmaları Osmanlı Devleti'nin korumacı bir yaklaşım ya da mali nedenlerle daha bağımsız bir ticaret politikası izlemesi imkânını ortadan kaldırarak söz konusu uzun dönemli eğilimi desteklemiştir (Pamuk, 2012e, s. 63). 1840- I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı cari fiyatlarla 8 kat, hacim olarak 12 kattan fazla artmıştır (Pamuk, 2012d, s. 46).

Bu dönemin alt dallarını incelemek gerekirse şu bilgilere ulaşılmaktadır: 1839-1841'den 1852-1854'e ve 1857-1859'dan 1871-1873'e kadarki sürelerde cari fiyatlarla ve 1880 yılı sabit fiyatları ile yapılan hesaplamalara göre ihracat ve ithalatın ortalama yıllık büyüme hızı %5 in üzerindedir (Pamuk, 2012ı, s. 127). 1840'ların başından 1870'lere kadar Osmanlı dış ticareti hızla yükselmiş, ihracat ve ithalat yılda %5,5 artmış, bu yılları takip eden her 10 yılda 2 katı kadar yükselmiştir. 1870'lerin ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı tahmin edilen hasılanın %6-8'i arasındadır ve bu oran 1840'ların yaklaşık 2 katı kadardır (Quataert, 2006, s. 947). Ticaret hadlerinin döndüğü ve 1873'te borç piyasasının çöktüğü "Büyük Buhran" dönemi⁷⁸ (1873-1896), ticarete dalgalanmalar gerçekleşmiştir (Keyder, 2009a, s. 52). Bu dönemde Orta ve Batı

⁷⁷ İmparatorluğun ticaretinin alt dönemler halinde ayrıntılı bir incelemesi için bkz. (Pamuk, 1987, s. 13-17); (Kasaba, 1993, s. 106-107); (Pamuk, 1994, s. 48-58). Söz konusu ticarete çeşitli ülkelerin payı için bkz. (Issawi, 1986, s. 86-144); (Pamuk, 1995, s. 31); (Kurmuş, 2008, s. 86). Bu dönemde Anadolu'nun dış ticaret rakamları için bkz. (Pamuk, 2012f, s. 95). İzmir'in dış ticaretteki gelişimi için bkz. (Kırlı, 2007, s. 221).

⁷⁸ Kapitalizmin ilk dünya çapındaki krizi genel olarak aşırı üretimi ve eksik tüketimden kaynaklanmış ve fiyatları düşmesine neden olmuştur (Köymen, 2014, s. 35).

Avrupa'daki bunalım Osmanlı ekonomisini de etkilemiş ve 1873'den sonra Osmanlı ihracatının büyüme hızı önemli ölçüde düşmüştür. Bu dönemde dünya çapında fiyatların düşüşü ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birincil mal ihraç eden ülkelerin dış ticaret badlerindeki bozulma, 1879-1898 döneminde cari fiyatlarla Osmanlı ihracaat gelirleri yılda %1'lik bir artış göstermesine neden olmuştur (Pamuk, 1978, s. 149). 1870'lerin sonu ve 1890'larda ithalat ve ihracat yılda 2,6 oranında yükselmiştir (Quataert, 2006, s. 947). 1894 yılında yapılan toplam ithalat 24,1 milyon, ihracat ise 13,8 milyon Osmanlı lirasıdır (Güran, 2014h, s. 309). 1880'ler ve 1890'larda Osmanlı ticaretinin büyüme hızı belirgin bir şekilde daha düşük düzeydedir. 1880 yılının sabit fiyatlarına göre hesaplanan ihracat ve ithalat hacimleri 1879-1881 ile 1897-1899 yılları arasındaki dönemde ortalama yıllık %3'ün altında bir hızla artmıştır. Bu rakam cari fiyatlarla hesaplandığında 1879-1880 ile 1887-1888 arasında ihracat yılda ortalama %0,9 oranında gerilemiştir. 1887-1888 ile 1898-1899 arasında bir miktar iyileşme olduğu görülmektedir. Böylece 1879-1881 ile 1897-1899 arasındaki dönemde yıllık büyüme ortalama %1,2 olarak gerçekleşmiştir. Yine cari fiyatlarla hesaplanan İthalat ilk alt dönemde azalmış, 1887-1888'den sonra iyileşmenin etkisiyle 1879-1881 ile 1897-1899 arasındaki yıllık ortalama büyüme hızı %0,6 olarak kaydedilmiştir (Pamuk, 2012ı, s. 128). Osmanlı dış ticaret hadleri 1871-1889 yılları arasında hızla gerilemiştir. 1889-1896 arasında bir miktar iyileşmiştir. 1896'dan sonra sanayileşmiş ülkelerin tarımsal mallara olan talebinin tekrar artmasıyla beraber Osmanlı dış ticaret hadleri de düzelmiştir ve 1911-1913 yıllarında 1870'lerin başlarındaki düzeye tekrar ulaşmıştır (Pamuk, 2012ı, s. 130).

İç ticarete baktığımızda 1800-1914 arası dönemde imparatorluğun iç ticaret hacminin ve değerinin dış ticareten çok daha yüksek olduğuna kesin gözü ile bakılmaktadır. Ancak iç ticaret istatistikleri kifayetsizdir. Ancak örneğin imparatorluğun tarım ürünlerinin % 25'i ihraç edildiğine göre, bu %75'inin içeride kaldığı veya yetiştirildiği yerde tüketildiği ve satıldığı ya da diğer bölgelere gönderildiği anlamına gelmektedir. Şehirde oturan nüfusu yaklaşık %20'lik kısmı iç pazarların önemli müşterisidir. Aynı zamanda kendi tükettiklerinden ziyade piyasa için üreten çiftçiler de bulunmaktadır ve pamuk ve tütün yetiştirenler üretimlerini artırdıkça başkalarının yetiştirdiği gıda maddelerine olan talepleri de artmaktadır (Quataert, 2006, s. 953).

1854-1913 döneminde merkez ülkelerin Osmanlı dış ticaret içindeki payları $\frac{2}{3}$ ile $\frac{4}{5}$ arasında değişir düzeylerdeydi. 1880'deki düzey 100 olarak kabul edilmek üzere merkezi

ülkelerle yapılan ticaret, Osmanlı dış ticaret hadlerinin 1854-1856'da 134'ten, 1911-1913'te 106'ya düştüğünü, yani yaklaşık %21'lik bir gerilemenin ortaya çıktığını göstermektedir⁷⁹ (Pamuk, 1994, s. 48).

Bu dönemde ayrıca 1860'dan sonraki süreçte transit ticaret, ticaret komisyonculuğu ve ticaret ile ilgili hizmetlerin önemli bir role sahip hale geldiği ve hatta açıkların kapatılmasında kullanıldığı belirtilmektedir (Kazgan, 1999, s. 11).

1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar bugünkü Türkiye sınırları içindeki nüfus yaklaşık 2 katına çıkmıştır. Bu çerçevede yapılan hesaplamalarda iktisadi büyümenin göstergesi mahiyetinde kişi başı gelirin uzun vadeli ve kalıcı artışı olarak 1820-1914 arası dönemde kişi başı gelirlerin %30-%50 arasında arttığı söylenebilmektedir (Pamuk, 2007, s. 240). Bu dönemde yılda ortalama yüzde %0.5 bir hızla ve toplam olarak %60 düzeyinde artış göstermiştir (Pamuk, 2014, s. 148). Daha önceki yüzyıllarda bu kadar belirgin bir büyüme ya da kişi başına gelir artışına rastlanmamış olduğu için, bu eğilim oldukça önemlidir (Pamuk, 2014, s. 154). 19. yüzyılın ilk yarısında yavaş bir ekonomik büyüme ve hatta durgunluk söz konusuysen, 1856-1874 yıllar arasında ciddi bir ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. Bu büyümenin nedenleri birkaç başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin Avrupa uluslararası hukuk ve ticaret sistemine dâhil edilmesi ile ortaya çıkan ticari büyümedir. İkinci neden Amerika'da yaşanan iç savaşın Osmanlı tarımsal ürünlerine duyulan talebi körüklemiş olmasıdır. Ancak asıl ekonomik büyüme bunun yanında toplumsal değişim ve idarî profesyonelleşme bu dönemde gerçekleşen olumsuz siyasi gelişmelere rağmen (Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığına son veren ve devlet gelirlerini önemli ölçüde düşüren 1878 tarihli Berlin Antlaşması gibi) II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Bu nedenle II. Abdülhamid dönemi kısaca ekonomik büyüme, toplumsal değişim ve idari profesyonelleşme dönemi olarak betimlenebilir (Karpata, 2014a, s. 102). Doğumda yaşam beklentisi sınırlı bir artışla 19. yüzyılın başında yaklaşık 28-29 yıldan I. Dünya Savaşı öncesinde 32-33 yıla çıkmıştır. Bunun arkasında veba gibi salgın hastalıkların azalması, sınırlı da olsa gelir artışının yaşanması, biraz daha iyi beslenme koşulları bulunmaktadır.

⁷⁹ 1854-1913 yılları arasında Osmanlı dış ticaret hadleri yılda ortalama %0,18'lik bir hızla gerilediği ortaya çıkmakta; zaman trendinin 1858-1913 dönemine çekilmesi durumunda dış ticaret hadlerindeki uzun dönemli gerileme hızı yılda ortalama %0,0096 (yaklaşık 1/10) düzeyinde olduğu görülmektedir (Pamuk, 1994, s. 50).

Bu rakamların düşüklüğünün nedeni ise nüfusun yaklaşık dörtte üçünün yaşadığı kırsal alanlarda bebek ve çocuk ölümlerinin %30 ve daha yüksek düzeylerde olması kaynaklıdır⁸⁰ (Pamuk, 2014, s. 157).

19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı öncesine kadar geçen sürede ücretlerin satın alım gücünün yaklaşık 2 katına kadar arttığını söylemek mümkündür. 19. yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar Osmanlı ekonomisindeki emek darlıklarını yoğunlaştırmıştır. Daha sonraki dönemde ise bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda göçün de etkisiyle nüfus artışı yaşanmış ve bu emek darlıkları hafiflemiştir. Dolayısıyla bu eğilim ücretin üzerinde bir baskı oluşturmuştur (Pamuk, 2012k, s. 330). Vergi gelirleri, bütçeler, dış ticaret verileri ve reel ücret dizileri kullanılarak yapılan tahminlere göre bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan alanda bu dönemde kişi başına gelir yılda ortalama %0,6'lık bir hızla artış göstermiştir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde görülen bu büyüme eğiliminde Tanzimat sonrasındaki reformların ve kurumsal dönüşümlerin etkisi bulunmaktadır⁸¹. Öte yandan açık ekonomik koşullarında tarım ağırlıklı ekonominin giderek ihracata yönelmesi ve bu modelin dolaysız yabancı sermaye yatırımları ile desteklenmesi de Osmanlı büyümesine katkı sunan diğer unsurlardır (Pamuk, 2012i, s. 297).

Tanzimatla I. Dünya Savaşı arasında geçen süreçte nominal ve reel ücretler yükselmiştir (Tabakoğlu, 2005a, s. 341). Bu yükseliş dünya konjonktürü ile bağlantıda olmuştur. Ayrıca refah seviyesi de çevre ülkelere göre yüksek seyretmiştir (Tabakoğlu, 2005a, s. 341-342). Üretim ve geliri ilgili güvenilir bilgilerden yoksun olduğu düşünüldüğünde ücret dizileri 19. yüzyıl öncesindeki dönem için yaşam standardının uzun dönemli eğilimleri açısından en iyi gösterge olduğundan dolayı bu anlamda yapılacak karşılaştırmalarda kullanılmak üzere 19. yüzyıl ve sonrası içinde bu çerçevede kullanılan veri olma niteliği göstermektedir (Pamuk, 2013f, s. 178). Buna göre Pamuk (2013f, s. 170) tarafından oluşturulan ücret dizilerine göre düz inşaat işçilerinin ücretleri reel ücretleri 18. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ortasına kadar %30, 19. yüzyılın sonları ile 20 yüzyılın başları arasında %40 oranında artış göstermiştir. Öte yandan 19. yüzyılın

⁸⁰ Güran (2014c)'ın kırsal kesimdeki tarımsal ücretleri ve hayat standartlarını değerlendirdiği çiftlik örneği için bkz. (s. 108-115).

⁸¹ İdari, eğitim, hukuk ve askeri alanları kapsayan reformların yapıldığı 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan Tanzimat dönemi reformları eyaletlerdeki yerel güçlere karşı İstanbul'da merkezi yönetimin gücünü artırmıştır. Bu değişiklikler iç güvenliği artırmış, mülkiyet haklarını güçlendirmiş ve devlet müdahaleciliğini azaltma eğilimi yaratmıştır (Pamuk, 2012l, s. 45).

sonlarında vasıflı işçilerle düz işçilerin ücretleri arasındaki fark yükselmeye başlamıştır. Yani vasıflı işçilerin ücretleri işçilere göre daha hızlı yükselmiştir (Pamuk, 2013f, s. 170).

19. yüzyılda gelir artışı yaşayan gruplar şehirlerde veya kırsal kesimde sürekli veya geçici çalışan ücretli işçilerdir. 1839-1849 ve 1870-1879 dönemlerinde ücretler %60 oranında artış göstermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ithal edilen mamul malların Osmanlı pazarlarını işgal ettiği etmeye başlamasıyla beraber köylülerin geleneksel sanatlarının körelmesi beklenmektedir. Ancak bu durum şehirlerde nüfus artışına neden olmamıştır ve bu nedenle şehirlerdeki ücretleri aşağı doğru çeken bir etki yaşanmamıştır (Kasaba, 1993, s. 85). 1841 ve 1864 arasında geçim ve tüketim mallarının fiyatı 2 katına çıkmıştır. Batı Anadolu'daki ücretlerin ise 3 kat kadar artış gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla Batı Anadolu'da ücretlilerin yalnız kaydi değil, gerçek bir gelir artışı yaşadıklarını söylemek mümkündür (Kasaba, 1993, s. 86).

19. yüzyıl başlarına kadar esnafılık ve ziraatte önemi bir farklılaşma olmamıştır. 19. yüzyıl başlarında en fakir ustalarla en zengin ustalar arasında servet ve kaynak bakımından farklılaşmanın derecesi 1/4 ile 1/7 oranındadır. Bu da en zengin ustanın en fakir ustadan azami 4 ila 7 kat daha zengin olduğu anlamına gelmektedir. Bu yelpaze 17. ve 18. yüzyılın başlarında 3 ila 6 kat arasındadır (Genç M. , 2012b, s. 76).

Devlet idaresinde çalışanlar açısından Tanzimat'tan önce sivil memurlara ödenen maaş 130 milyon kuruş karşılığı iken, 1850 yılında bu rakam 195, 1868 yılında 333 milyon kuruş karşılığına kadar çıkmıştır. Devlet teşkilatının büyüyerek yayılması kalabalık bir memur zümresinin oluşmasına neden olmuştur (Eldem, 1994, s. 139).

II. Meşrutiyet'ten (1908) önce çeşitli alanlarda kurulan şirketler tarihlerine göre şunlardır: Ereğli Şirket-i Osmaniyesi (1893) (kömürcülük) (Yılmaz C. , 2011, s. 89), Selanik Bankası (1888) (Yılmaz C. , 2011, s. 231), “Şirket-i Hayriye-i Hamidiye” “Seyr-i Sefâin Şirketidir” (1888, 1906) (vapur işletme) (Yılmaz C. , 2011, s. 245), Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi (1892) (Yılmaz C. , 2011, s. 287), Kesendire Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi (1893) (Yılmaz C. , 2011, s. 321), İstanbul Buz Osmanlı Anonim Şirketi (1886) (Yılmaz C. , 2011, s. 419), Şirket-i Hayriyye Anonim Şirketi (1886) (vapur

işletme) (Yılmaz C. , 2011, s. 429) şirketleridir⁸². Toprak tarafından hazırlanan listeye göre 1849-1908 yılları arasında kurulan şirket sayısı 85 iken, 1909-1918 döneminde bu sayı 266 olmuştur (Toprak, 1982, s. 167). Bu şirketler Osmanlı ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerdir. Bu şirketlerin Osmanlı lirası olarak sermayeleri için bkz. (Toprak, 1982, s. 355-358). Kazgan ise 1849-1910 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde kurulan anonim ve limited şirketlerin sayısının 95 olduğunu tespit etmiştir⁸³.

2.2.3. Bütçe Dengesi ve Borçlanma

Bu dönem Osmanlı'nın mali durumu açısından çalkantılı bir dönem olmuştur. Tanzimat döneminde Hazine-i Hassa'ya yani iç hazineye padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu kurum olarak hazineden her yıl belirli bir pay aktarılmaya devam edilmiş ve bu payla birçok iktisadi ve sınai kuruluş finanse edilmiştir. Mart 1840 yılı başlarından itibaren padişaha ait gelir kaynakları birkaç istisna dışında ona tahsis edilen aylık maaş karşılığında maliye hazinesine aktarılmıştır (Tabakoğlu, 2005a, s. 195-196). Yine 1840'da hazineler birleştirilerek 1793'ten beri süren çoklu hazine dönemi sonlandırılmış ve "tek hazine-tek bütçe" ilkesi benimsenmek suretiyle yeni bir aşamaya geçilmiştir⁸⁴ (Cezar, 1986, s. 290). 1855'de kabul edilen bütçe hazırlama kuralları 1874'te

⁸² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin (BOA) tasnif edilmiş kısmında Osmanlı anonim şirketleri hakkında en kategorik bilgiler Dosya Usulü İradeler Tasnifi'nin (DUİT) 65 numaralı klasörlerinde yer almaktadır. Ancak buradaki şirketler Haziran 1919-Ağustos 1922 yılları arasında kurulan veya bu dönemde iç tüzük değişikliği gibi konularda Osmanlı hükümetine başvursan anonim şirketlere ait resmi belgeler bulunmaktadır (Yılmaz C. , 2011, s. 29). Yılmaz (2011, s. 60) Osmanlı anonim şirketleri hakkında bilgi veren ikincil kaynakların özellikle Ahmet Emin Yalman tarafından hazırlanan "Turkey in the Wold War" (1930) yararlandığını, bu kaynağın ise bazı hatalı bilgiler içerdiğini, bu nedenle bu konudaki diğer kaynaklarda da bu hataların aynen sürdürüldüğünü ifade etmektedir (Yılmaz C. , 2011, s. 60-64). Ancak bu eser de "Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri"nin ardından Mehmet Asım Us imzasıyla 14 Eylül 1918 tarihli Vakıf gazetesinde yer alan "İktisadi İnzibat" başlıklı yazıdan hareket etmiştir (Yılmaz C. , 2011, s. 60). Bu yazının Türkçe metni için bkz. (Yılmaz C. , 2011, s. 437-442). Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'nin (1893) kurucuları Yanko Beyefendi, Mösyö Leonidis Zarifi ve Mösyö Gaston dö Benuva (Auboyneau) (Yılmaz C. , 2011, s. 89); Selanik Bankası (1888) Pari, Viyana ve Budapeşte'de çeşitli unvanlara sahip bankalar ile Selanik'teki Kratelli Alatin (Yılmaz C. , 2011, s. 231); "Şirket-i Hayriye-i Hamidiye" "Seyr-i Sefâin Şirketidir" (1888, 1906) Ohannes Efendi ve Ziya Paşa; Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi (1892) Terno Bey ve banker Mösyö Rene Bodovi (287) (Yılmaz C. , 2011, s. 245); Kesendire Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi (1893) tüccar Rep Peryedi, Selanikli Alatin Biraderler, Selanik'te oturan Heziko Mizrahi, Dersaadet Bankası, İzodor Keşfiyat ve Diğerleri Şirketi'nin ilgilileri (Yılmaz C. , 2011, s. 321); İstanbul Buz Osmanlı Anonim Şirketi (1886) (419) Mabeyn-i Hümâyün Bekçiler Müdürü Salim Ağa (Yılmaz C. , 2011, s. 419) tarafından kurulmuştur.

⁸³ 1882 Anonim Şirket Nizamnâme-i Dahilisi (Kazgan, 1999, s. 219-222).

⁸⁴ Tanzimat döneminden itibaren vergi çeşit ve oranları ile ayrıntılı bütçe rakamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Velay, 1978, s. 65); (Güran T. , 2006, s. 75-79) (Güran T. , 2014, s. 315-324). Bu süreçte vergi gelirlerindeki değişim için (Eldem V. , 1994, s. 173-181). Osmanlı maliyesi ile ilgili bütçeler,

yenilenmiş, bütçeler 1863'ten itibaren yayınlanmaya başlanmıştır (Findley, 2011a, s. 107).

Tanzimat döneminin ilk bütçeleri denk bütçeler niteliğinde iken; dönem ilerledikçe bütçe açıklarının miktarı ve devlet giderlerine oranı artmıştır 1846-1847 mali yılının bütçesine göre devlet giderlerinin %1'ine bile ulaşmayan bütçe açığı söz konusudur ve 1849-1850 mali yıl dışında bütçe açıklarının miktar ve devlet giderlerine oranı itibariyle önemsiz kaldığı görülmektedir (Güran, 2014ı, s. 324). 1849/1850 mali yılı bütçesine göre devlet geliri 710 milyon kuruştur. Bu gelirlerinin 1/3'ünden fazlası vergi gelirlerinden sağlanmaktadır (Güran T. , 2006, s. 74). Kırım Savaşı süresince yapılan 1,4 milyon kuruşa yakın savaş harcaması bütçe hesaplamaları dışında tutulduğu için bütçe açıklarının büyümediği söylenebilir. Ancak Kırım Savaşı sonrasında savaşın etkisi bütçelere yansımıştır ve borç ödemelerinin artışı şeklinde kendini göstermiştir. Bu çerçevede 1861-1862 mali yılında bütçe açığı devlet giderlerinin %12,4'üne ulaşmıştır. Bu tarihten sonra bütçe açıkları dalgalı bir seyir izlemiştir. Bazı yıllarda çok küçük miktarlara indiği de olmuş, 1875-1876 mali yılında bütçe giderlerinin %17,4'üne yükselmiş olduğu da görülmüştür. Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da bütçe dengelerini bozmuş ve bu tarihli mali yılda bütçe gelirlerinin giderleri karşılama oranı %43,4'e kadar inmiştir. Bu tarihte devlet gelirlerinin 1,3 katına ulaşan bir bütçe açığı yaşanmıştır (Güran, 2014ı, s. 324). 1894 mali yılına ait bütçesi vilayetler ve gelir gider kalemleri itibarıyla ayrıntılı olarak mevcut bulunmaktadır. Buna göre 1894 yılında toplam devlet gelirleri 18 milyon, toplam devlet giderleri 18,8 milyon Osmanlı lirasıdır. Dolayısıyla %5'lik bir bütçe açığı söz konusudur. Devlet gelirleri içinde en büyük payı tarımsal üretimden sağlanan vergiler oluşmaktadır. Devlet giderlerinin en önemli harcama kalemi ise olağan cari harcamalardır (Güran, 2014h, s. 306). Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kuruluşundan 1897 yılına kadar başvuru olan toplam devlet borçları 159,9 milyon Osmanlı lirasıdır ve 1897 yılı sonunda devletin toplam borç yükü 143 milyonu anapara ve 41,8 milyonu faiz olmak üzere 184,8 milyon Osmanlı lirasıdır. Bu rakam o tarihlerdeki 1 yıllık toplam devlet gelirlerinin 10 katından fazlasına tekabül etmektedir (Güran, 2014h, s. 308).

vergilendirme, mali tarih ve mali mevzuat hakkında bir literatür taraması için bkz. (Bayraktar, 2003, s. 115-145); (Kırmızı, 2003, s. 97-114).

Bu süreçte devlet gelirlerinin en önemli kaynaklarından biri aşar vergisi olmuştur. Aşar vergisi oransal olarak vergi hasılatında 1887-1891 ile 1907-1911 mali yılları arasında %67 oranında bir artış yaşandığı görülmektedir. Bu dönem içerisinde vergiye %25 oranında zam yapılmıştır. Dolayısıyla aşara tabii mahsulün 20 sene içerisinde %35 arttığı, bunun da yıllık ortalama %1,7'lik bir hızla artışa tekabül ettiği görülmektedir (Eldem, 1994, s. 174). Ağnam resminde yıllar içinde görülen değişiklik 1888-1890 ile 1909-1911 mali yılları arasında vergi tahsilatının %29 ve dönem içinde yapılan zamlar dikkate alınırca hayvan veriminin %17 oranında arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Hayvan miktarındaki artışlar da buna yakın bir seyir izlemiştir⁸⁵ (Eldem, 1994, s. 176).

Devletin merkezileşme çabalarının yarattığı masraflara ek olarak Kırım Savaşı mali durumu daha da kötüleştirmiştir⁸⁶. Bunun üzerine devlet iane-i umumiye adı altında bonolar çıkarmış ve savaş giderlerinin karşılanması için tüccar ve memurları bunları almaları için zorlamıştır. Ayrıca iki ünlü Galata bankeri tarafından hükümete borç para vermek için İstanbul Bankası kurulmuştur. Yine aynı amaçla 1856'da sermayesinin büyük bir bölümü İngiliz olan Osmanlı Bankası hükümetin bütçe açığını dış kredilerle kapatmak için kurulmuştur⁸⁷ (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 132). 19. yüzyılda hızla artan askeri harcamaları devletin vergi toplama gücünü aşması üzerine iç finans piyasalarının gücünün ötesinde kaynaklar gerekmiştir. Osmanlı Devleti dış borçlanma konusunda uzun bir tereddütün ardından 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında Avrupa mali piyasalarında uzun vadeli tahviller satarak dış borçlanmayı başlatmıştır⁸⁸ (Pamuk, 2013e, s. 144).

⁸⁵ Diğer vergi gelirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Eldem, 1994, s. 176-181).

⁸⁶ Bu dönemde 1854, 1855 (Yerasimos, 1975, s. 732), 1858 (dış borçlanma) (Yerasimos, 1975, s. 740), 1860 (Yerasimos, 1975, s. 763), 1862 (Yerasimos, 1975, s. 776), 1863, 1865, 1866, 1869, 1871, 1873, 1874 (Yerasimos, 1975, s. 813) gibi tarihlerde gerek direkt ve Galata bankerleri vasıtasıyla çeşitli dış borçlanmalar yapıldığı görülmektedir. Bu borçlanmalardan 1865 tarihli olan maliyenin istikrara kavuşturulması için iç borçların birleştirilmesi amacına hizmet etmek üzere gerçekleştirilmiştir (Yerasimos, 1975, s. 789). 1854 Kırım Savaşı'ndan itibaren başlayan dış borçlanma süreci hakkında ayrıca bkz. (Suvla, 1940, s. 263-285); (Yerasimos, 1975, s. 973-982); (Velay, 1978, s. 162-206); (Blaisdell, 1979, s. 9); (Karamursal, 1989, s. 81-114); (Karal, 1996, s. 425); (Tabakoğlu, 2005a, s. 213); (Kıray, 2015, s. 201).

⁸⁷ Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı parasının değerinin korunması ve zenginliğin artırılması için bankalara duyulan ihtiyaçtan bahsedilmekte ve hemen akabinde 1840'ta yabancı çıkar gruplarının sahip olduğu Osmanlı Bankası'nın kurulduğu görülmektedir (Toprak, 1982, s. 136); (Eldem V. , 1994, s. 159-162) ve (Karpat, 2012b, s. 38). Osmanlı Devleti'nde kurulan bankalar için bkz. (Velay, 1978, s. 120-128);

⁸⁸ Bu dönemde 1854, 1855 (Yerasimos, 1975, s. 732), 1858 (dış borçlanma) (Yerasimos, 1975, s. 740), 1860 (Yerasimos, 1975, s. 763), 1862 (Yerasimos, 1975, s. 776), 1863, 1865, 1866, 1869, 1871, 1873, 1874 (Yerasimos, 1975, s. 813) gibi tarihlerde gerek direkt ve Galata bankerleri vasıtasıyla çeşitli dış borçlanmalar yapıldığı görülmektedir. Bu borçlanmalardan 1865 tarihli olan maliyenin istikrara kavuşturulması için iç borçların birleştirilmesi amacına hizmet etmek üzere gerçekleştirilmiştir (Yerasimos, 1975, s. 789). Ayrıca bkz. (Suvla, 1940, s. 263-285); (Velay, 1978, s. 162-206); (Karamursal, 1989, s. 81-114); (Karal, 1996, s. 425); (Al, 2003, s. 147-169); (Kıray, 2015).

1870'lerin başında dış borç ödemelerini sürdürebilmek için yeni dış borç bulmak gerekli hale gelmiştir ve bu nedenle borç ödemelerinin kesintiye uğraması veya durdurulması kaçınılmaz hale gelmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanma macerası ağır bir fatura ile ve Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulması ile noktalanmıştır⁸⁹ (Pamuk, 2013e, s. 145). Osmanlı Devleti borç ödeme olanağının kalmadığını duyurunca 1879-1882 arasında öncelikle iç borçların ödenmesi için kurulan Rûsum-u Sitte İdaresi çalışmış, daha sonra dışarıdan gelen baskılara dayanamayan Osmanlı Devleti tebaasının egemenliğindeki bu kurumu kapatıp yerine 1881'de Muharrem Kararnâmesi ile Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin açılmasını kabul etmiştir⁹⁰ (Kepenek, 2016, s. 11). 1881'de Düyûn-ı Umûmiye kurulana kadar borçlanma cari devlet giderlerini karşılamakta kullanılmıştır (Ortaylı, 2016, s. 252). Genel olarak Düyûn-ı Umûmiye'nin getirdiği istikrar Osmanlı ekonomisinin bağımlı da olsa başarılı bir büyüme sürecine girmesine katkı sağlamıştır. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kontrolünü ve sorumluluğunu üstlendiği kaynakları gayet etkin bir performansla işletmiştir ve her ne kadar bunun devlete yararı dolaylı ve marjinal olsa da, böylece bu gelirlerin verimliliği artmıştır (Eldem, 2006, s. 111). Ancak diğer taraftan Düyûn-ı Umûmiye ve Hazine-i Hassa'nın ekonominin büyük bir kısmını Maliye Nezareti'nin elinden almış olması önemli sonuçlar doğurmuştur (Findley C. V., 2011a, s. 135). Düyûn-ı Umûmiye'nin Osmanlı idaresi ile boy ölçüşecek şekilde genişlemesi Osmanlı Devleti ile Avrupa ile arasında olan ilişkide devletin geleneksel işlevi üzerindeki yıkıcı etkinin sembolü haline getirmiş ve böylece bürokrasi bütünleşme sürecindeki kabahatli konumundan kurtulmuştur (Keyder, 1999, s. 61). Muharrem Kararnâmesinin 15. maddesi uyarınca senet hamillerinin vekâlet ve menfaatlerinin korunması için merkezi İstanbul'da olan ve hamillerin temsilcilerinden oluşan Düyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi teşkil edilmiştir. Meclis kararnamede sıralanan gelirleri ve diğer maddi kaynakları hamiller adına doğrudan doğruya toplamak ve yönetmek ve muhafaza etmek yetkilerine sahiptir (Yerasimos, 1975, s. 901). Ayrıca bütçe hazırlama görevi, kendisine bırakılan gelir kaynaklarının herhangi birini iltizama veya kiraya verme yetkisine de sahiptir

⁸⁹ Bütçenin senetli borçlara ayrılan bölümü 1862-1863 yılında bütçe gelirinin %18.8 iken, 1869-1870 yılında bu oran %33'e 1874-1875'te ise %43.9'a yükselmiştir. 1875-1877 savaşlarında bazı vilayetlerin elden çıkması sonucunda 1877-1878 mali yılında bütçe açığı bütçe gelirlerinin %50'si kadar artış göstermiştir (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 198). Rakamsal olarak 1875 yılında faiz için 14 milyon altın ödemek gerekli hale gelmiştir. Ancak imparatorluğun toplam geliri ancak 17-18 milyon civarındadır (Suvla, 1940, s. 271).

⁹⁰ Düyûn-ı Umûmiye'nin teşkilat yapısı hakkında bilgi için bkz. (Zürcher, 2013, s. 132-135).

(Yerasimos, 1975, s. 902). Düyûn-ı Umûmiye İdaresi öncesinde Osmanlı dış borçları ortalama %46 komisyon oranıyla 238,6 milyon Osmanlı lirasıdır. Sadece 129,8 milyon lirası net olarak ellerine geçmekte, geriye kalan kısmına ise diğer masraflar kalemi altında borç verenler ve aracılar tarafından komisyon olarak el koymaktadır. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ile birlikte Osmanlı dış borçları önceki döneme göre azalma gösterir. Ayrıca ele geçirilen net miktar toplam borcun % 65'ine yükselir. Yine Osmanlı dış borçları için ödenecek faiz oranlarında belirgin düşüşler gerçekleşir (Kepenek, 2016, s. 12). 1886-1914 yılları arasında gerçekleştirilen yapılan 26 dış borç sözleşmesi ile ise itibari değeri toplam 93 milyon sterlin, emisyon değeri 77 milyon sterlin olan, efektif faiz oranları ise ortalama %5,5 olan borçlanmalar gerçekleştirilmiştir. Bunların dört tanesi haricinde tamamı Düyûn-ı Umûmiye İdaresi yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Elde edilen gelirler esas olarak eski borçların konsolide edilmesinde, dönüştürülmesinde, geri ödenmesinde ve bir de demiryolları inşaatının finansmanında kullanılmıştır (Kıray, 2015, s. 12). I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Avrupa mali sermayesinden alınan yeni borçların yaklaşık 2 katı anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa piyasalarına aktarılmıştır (Pamuk, 2012h, s. 122).

2.2.4. Para ve Fiyatlar

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen büyük boyutlu tağşişlerin ardından (Pamuk, 2013d, s. 124) 1844'de "Tashih-i Ayar" kararı alınmıştır. Yeni sikkelerin standartları altın/gümüş oranını 15,09 dokuzda sabitlemiştir. Darphane altın ve gümüş getiren herkes için sikke üretecektir. Yalnız altın getirenlerden %1, gümüş getirenlerden %2,7 oranında üretim ve darphane ücreti alınacaktır. Reformun ilk yılında İstanbul Darphanesi 12 milyon Osmanlı lirası değerinde altın ve 4 milyon lira değerinde de gümüş sikke darp etmiştir⁹¹ (Pamuk, 2012a, s. 225).

1844-1914 arası dönemde paranın gümüş içeriği değişmemiştir (Pamuk, 2013c, s. 121). Reforma rağmen hükümetin bütün eski paraları piyasadan çekecek kaynağı bulunmamaktadır. Dünya pazarında gümüşün değerinin düşmesi ile beraber gümüş kuruşun altın lira karşısındaki değeri düşerek 1880'lerin başında kur 1 altın lira 108 gümüş kuruş haline gelmiştir (Findley, 2011a, s. 108). Osmanlı Devleti 1881 yılında çift metalli

⁹¹ Paraların ayarı, vezni gibi konularda ayrıntılı bilgi için bkz. (Belin, 1931, s. 286-287).

düzeni bırakarak gümüş ile altın arasındaki bağı koparmıştır. Böylece Osmanlı para birimi sadece altın üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır. Aynı zamanda tedavüldeki gümüş sikkelerin, özellikle de 20 kuruşluk mecediyelerin miktarı sınırlanmaya çalışılmıştır (Pamuk, 2012a, s. 235).

1840 yılından itibaren ise İstanbul yöresinde kaime olarak adlandırılan ve faiz geliri sağlayan borç senetleri basılmaya başlanmıştır. Piyasaya sürülen ilk kelimeler 8 yıl vadeli ve yılda %12,5 oranında faiz geliri sağlamaktadır (Pamuk, 2013a, s. 15-16). 1844 yılında taşıdıkları faizin %6'ya indirildiği yeni kaimeler piyasaya sürülmüş, 1840'ların ikinci yarısında ise değerleri 50 kuruştan 10.000 kuruşa kadar uzanan başka kaimeler basılmaya devam edilmiştir⁹² (Pamuk, 2013e, s. 140). 1852 yılına kadar kaimelerin miktarları sınırlı kaldığı için bunun yanında birçok olumsuzluk yaşamış olmalarına rağmen başarılı oldukları söylenebilir. Ancak 1852 yılında faiz geliri sağlamaya kaimelerin tedavüle çıkarılması ile beraber kaimeler için bundan sonra daha farklı bir dönem başlamış oldu. Kırım Savaşı sırasında basılan kaime sayısı ciddi oranda artmıştır ve bu nedenle altın lira cinsinden piyasa değerleri itibari değerlerinin yarısına kadar inmiştir (Tabakoğlu, 2005a, s. 313) ve 1 altın lira 200-220 kuruşluk kaimeye eşit hale gelmiştir. 1861 yılında 1.250 milyon kuruşluk rekor miktarda kaime basılması ile beraber 1 altın lira 400 kuruş haline gelmiştir. Bu durum Osmanlı tarihinin ilk kâğıt para deneyiminin çok hızlı bir enflasyonla sonuçlanmış olduğu anlamına gelmektedir⁹³ (Tabakoğlu, 2005a, s. 314). 1860'ların başlarında Osmanlı Bankası'ndan sağlanan kısa vadeli krediler kullanılarak kaime piyasadan kaldırılmıştır. Devletin ikinci kaime deneyimi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Bu kaimeler imparatorluğun büyük bir bölümünde tedavülde bulunmuştur, büyük miktarlarda ihraç edilmiştir ve bu nedenle devletin bazı ödemelerinin borç senedi ile yapılmasını kabul etmelerine rağmen kaimenin fiyatı 2 yıl gibi bir süre içerisinde nominal değerinin dörtte birine kadar inmiştir (Pamuk, 2012g, s. 111).

⁹² Bundan sonraki tarihlerde kaime basımı ve bu konuda yaşanan sıkıntılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Baban, 1940, s. 246-255). İmparatorlukta tedavülde bulunan çeşitli paralar için 1849'da belirlenen tarife için bkz. (Ubicini M. A., 1876b, s. 393). 1844-1856 arasında Paraların ayarı, vezni gibi konularda ayrıntılı bilgi için bkz. (Belin, 1931, s. 286-287). 1856'da kaimenin kur değerleri için bkz. (Ahmed Cevdet, 1991b, s. 225). 1780-1844 sterlin/kuruş kuru için bkz. 329-331 (Issawi, 1986, s. 329-331).

⁹³ Osmanlı kambioları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Toprak, 1997, s. 254-257).

Tanzimat sonrasında zirai kredi alanındaki ilk önemli gelişme Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturan memleket sandıklarının kurulması olmuştur. Memleket sandıkları ilk olarak 1863'te Tuna bölgesinde kurulmuş ve kısa sürede önemli bir gelişme göstermiştir (Güran, 2014d, s. 179). Sandıklardan verilen en yüksek kredi miktarı 2000 kuruştur. Kredilerden %12 faiz alınması, kredilerin ödeme süresinin 3 ay ile 1 yıl arasında değişmesi kararlaştırılmıştır. Krediler malın rehin edilmesi veya kişisel kefalet karşılığında verilmektedir. Sandıkların yıllık faiz gelirleri ise köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapımı ve onarımı gibi işlerde kullanılmaktadır. 1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı sağlamak için öşürün onda biri oranında menafi-i iane hissesi adı altında ek bir vergi koyulmuş ve sandıkların adı menafi sandığı olarak değiştirilmiştir. 1888'de çiftçinin zirai kredi bulmakta güçlük çekmesi, zirai kredi ilişkilerinin zirai gelişmeyi engellemesi ve menafi sandıkları uygulamasının başarısız olması gerekçe gösterilerek tarım alanında faaliyet gösterecek yeni ve sağlam bir kredi kurumunun oluşturulması talebinde bulunulmuştur. Bunlar Ziraat Bankası'nın kuruluş gerekçesinde yer almıştır. Ziraat Bankası kuruluş nizamnamesine göre menafi sandıklarının hak ve görevlerini üstlenmiştir (Güran T. , 2014d, s. 181-182). Ziraat Bankası başlangıçtan itibaren geniş bir taşra örgütü meydana getirmiştir⁹⁴. Faaliyete geçtiği 1889 yılının sonunda 87 şube 244 sandıktan oluşmak üzere toplamda 331 taşra kuruluşuna ulaşmıştır. Bu rakamın 1897'de 435, 1910'da 483 yükseldiği görülmektedir. Kuruluşundan 1910 yılına kadar geçen sürede bankanın kabil-i temin sermayesi 14,4 kata yükselmiş, banka bu süreç içerisinde 1,5 milyar kuruştan fazla kredi dağıtmış, toplam 2,4 milyon kişi bankadan kredi almıştır (Güran, 2014d, s. 185). Ancak kredilerin çok önemli bir bölümü (%83,5) 500 kuruştan az olan kredilerdir. Hatta bunun da önemli bir kısmı 300 kuruştan az olan kredilerdir. Tutarı 500 kuruştan az olan kredilerin dağıtılan kredi içindeki payı %37 olarak hesaplanmıştır (Güran, 2014d, s. 187).

1866'da İstanbul'da hükümet tarafından ilk borsa kurulmuştur. Bu borsada yine telgraf irtibatı yoluyla yerli ve yabancı tahvil ve hisse senetleri Avrupa borsaları ile işlem görmüştür (Çetin & Çevik, 2005, s. 45).

⁹⁴ Ziraat Bankası'nın teşkilat yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 283-284).

Tanzimat'tan sonra devlet zirai kredi problemine doğrudan çözümler getirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede bir taraftan özel kredi piyasasında müdahaleci nitelikte daha belirgin düzenleyici kurallar belirlenmiş, diğer taraftan doğrudan kredi piyasasına girerek resmi bir piyasası kurmaya çalışmıştır. 1848'de ticari krediler için borçların ödenme süreleri ve taksit miktarları belirli kurallara bağlanmıştır. Ticari krediler için faiz oranı %8 olarak tespit edilmiş ve buna göre bölgede mevcut tüm kredi ilişkilerinin yeniden muhasebesinin yapılması, hesaplanan borç miktarının 1 ile 5 yıl arasında değişen taksitlere bağlanması kararlaştırılmıştır. Bu düzenlemenin uygulamaya konulması ile beraber faize faiz yürütülmeyeceği, mal olarak alınan krediler de malın fiyatının piyasa fiyatının üstünde olamayacağı, yetişecek ürünün belirli bir fiyattan teslimi şartı ile verilen kredilerde ürünün fiyatının piyasa fiyatlarının altında tespit edilemeyeceği ilkeleri benimsenmiştir. 1852 yılında yeni bir düzenleme yapılarak resmi faiz oranı %12'ye yükseltilmiştir. 1864 tarihli Murabaha Nizamnâmesi'nde faiz oranı %12 olarak sürdürülmüştür. 1885'de faiz %9'a düşürülmüştür. Ayrıca faizin sermayeyi geçemeyeceği ve bileşik faizin de ancak 3 yıl için hesaplanabileceği kararları alınmıştır (Güran T. , 2014d, s. 174-176).

Fiyatlar konusunda Pamuk (2013c, s. 110) tarafından hazırlanan endekslerde 18. yüzyılın sonlarına başlayan (1780'ler) ve 1850'lere kadar geçen sürede güçlü bir enflasyon dalgası yaşandığı görülmektedir. Yaklaşık olarak 12-15 kat fiyat artışlarının yaşandığı bu dönemdeki enflasyon dalgası özellikle II. Mahmud döneminde (1808-1839) hızlanan taşışşlarla yakından ilişkilidir (Pamuk, 2013c, s. 115). Paranın değerinde meydana gelen sürekli değişiklik Avrupalı devletler ile yapılan ticaretin gelişmesine de engel teşkil etmiştir (Pamuk, 2013d, s. 129). 1814'de 1 İngiliz sterlini= 23 Osman kuruşu iken, 1839'da 1 İngiliz sterlini=104 kuruş haline gelmiştir (Pamuk, 2007, s. 228). Hatta bu nedenle Tashih-i Ayar gerçekleştirilmiştir. Yine Kırım Savaşı sırasında çok fazla miktarda kaime basılmıştır. Bu nedenle altın lira cinsinden piyasa değerleri hızla gerilemiştir. Kaimenin kuru 1 altın lira 400 kuruşluk kaime olacak kadar inmiştir. Böylece Osmanlı tarihindeki ilk kâğıt para deneyimi hızlı bir enflasyon dalgası ile sonuçlanmıştır (Pamuk, 2014, s. 114-115). Bu dönemde Osmanlı kuruşunun dönemin önde gelen para birimleri karşısında değer kaybı %90 oranında olmuştur. 1780-1850 yılları arasında gıda fiyatlarının 10 kattan daha fazla artış gösterdiği görülmektedir (Pamuk, 2012g, s. 104).

1880-1913 arası dönem tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu için de fiyat istikrarının yaşandığı bir dönem olmuştur. Dönemin başı ile sonu arasında fiyatlarda küçük bir fark kaydedilmiş, dönem içindeki azami artış ise %25'i geçmemiştir. Dolayısıyla bu dönem için fiyat açısından nisbi istikrar dönemi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu dönemde alt dönemler olarak 1880-1895/1896 yılına kadar dünya fiyatları tedricen düşmüştür. Kısa bir duraklamanın ardından 19. yüzyılın son senelerinde fiyatlarda hafif bir yükselme yaşanmıştır (Eldem, 1994, s. 131).

3. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINDA HUKUKİ DÜZENLEMELERİN KURUMSAL ANALİZİ

3.1. Kurumsal Düzenlemeler: Hukuki Dönüşüm ve Kanunlaştırmalar

19. yüzyılda ve özellikle Tanzimat'ın ilanından itibaren Osmanlı Devleti'nin geçirdiği değişim ve dönüşümün pek çok boyutu içinde “en mühim olanı hukuki cephe” (Velidedeoğlu, 1940, s. 3). Bu kapsamda gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketleri 19. yüzyılda Osmanlı sosyal, iktisadi, siyasi ve hukuki yapısının hangi yöne doğru gitmeye başladığını göstermesi açısından da önem taşımaktadır. İdeolojik açıdan da geçerli olan bu durum, bizzat devlet tarafından tayin edilmiştir. Bu dönemde Batılılaşma / modernleşme / yenileşme ideolojisi kendisini en çok kanunlaştırma faaliyetlerinde göstermiştir (Gümüş, 2013, s. 196). Başka bir deyişle kanunlaştırma modernleşme (çağdaşlaşma) sürecinin özünü oluşturmuştur (Berkes, 2013a, s. 221). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar çağdaş anlamı ile tam ve genel bir kanunlaştırma hareketi, başka bir deyişle büyük kanunlar yapılması söz konusu olmamıştır. Ancak belirli bazı alanlarda tedvinler yapıldığı görülmektedir. Bunlar içinde en önemlileri Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde yapılan kanunnamelerdir⁹⁵ (Velidedeoğlu, 1940, s. 18-19). Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan kanunlaştırma sürecinde ise başta Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nda eski düzenin yerine yeni bir nizam koyulacağı ve bunun yeni kanunlarla teyid edilmesi gerektiği açık bir şekilde belirtilmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 29). Bu çerçevede kanunlaştırma hareketleri hukuki adli teşkilata da yeni bir düzen vererek yeni hukuki kurumların teşkilini sağlamıştır (Gümüş, 2013, s. 196). Adli teşkilattaki bu değişikliklerin hukuki dayanakları, kanunlaştırma hareketleridir. Hukukun her dalında görülen kanunlaştırma hareketleri ilgili alanın adli işleyişini, kurumsallaşmayı ve çeşşikâyetitlenmeyi de beraberinde getirirken, adli teşkilat hukukun kurumsal yapısını teşkil etmiştir (Gümüş, 2013, s. 189). Buna göre bu bölümde en önemli kurumsal düzenleme alanı olan Osmanlı'daki hukuki dönüşüm, hem hayata geçirilen yeni kanunlar hem de bu kanunların uygulama sahası olan yeni adli kurumlar çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu kapsamda öncelikle

⁹⁵ Kanunname Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'i hukukun yanında idari, mali, cezai, çeşitli hukuk alanlarına ait padişah emir ve fermanlarıyla konmuş kanun ve nizamları bir araya toplayan mecmulara veya bu kanunlardan belirli bir zümre veya alana ait olanlardan birine verilen isimdir. Kanun yerine yasa, yasak ve kanunname yerine de yasak-name tabirlerinin kullanıldığı da görülmektedir (Avcıoğlu, 2013, s. 165).

“kanunlaştırma” kavramı üzerinde durulacak, ardından İslam hukukunun bir uzantısı olarak Osmanlı hukuku ile ilgili kısaca bilgi verilecektir. Böylece 19. yüzyıla kadar geçerli olan Osmanlı hukuk düzeninde meydana gelen değişim anlaşılır kılınacaktır. Ardından hukuk alanında yenileşmenin başladığı II. Mahmud döneminden itibaren bu dönemde hayata geçirilen kurum ve kuruluşlar, yani kanunlar ve adli teşkilatlanma değerlendirilecektir.

Hukuk toplumu düzenlemek için devletin yetkili organları tarafından koyulan veya yüzyıllar süren gelenek ve görenekler neticesinde meydana gelen, devletin yaptırım gücü ile güçlendirilmiş kuralların bütünü olarak tanımlanmaktadır. Hukuk yaşamın düzenidir. Hukuk bilimi ise anlaşmazlıkların ve bu anlaşmazlıklara bulunacak çözümler yönünden toplum yaşamının bilimidir (Velidedeoğlu, 1983c, s. 10). Yunanca kökenli bir kelime olan kanun ise bir toplumda geçerli olan usule uygun olarak yürürlüğe koyulmuş genel ve bağlayıcı nitelik taşıyan kurallara verilen isimdir (Yılmaz Y. , 2018, s. 45). Kanunun belirli asgari standartlara sahip olması gerekmektedir. Buna göre yetkili organ tarafından koyulmalı, belli usuller takip edilmeli ve müeyyide⁹⁶ (yaptırım) içermelidir (Şentop, 2005, s. 647). Kanunlaştırmanın Batı dillerindeki karşılığı, Latince “codex” kelimesinden gelen “codification”dır (kodifikasyon). Codex ise büyük kanun, kanunlar mecmuası, mecelle gibi anlamlara gelmektedir. Kanunlaştırma ile aynı anlama gelecek şekilde “tedvin⁹⁷” ve “taknin” terimleri de kullanılmaktadır (Velidedeoğlu, 1940, s. 7). Genel anlamda kanun yapma (taknin) manasında kullanılmaktadır. Özel anlamda ise dağınık bir halde bulunan yazılı veya yazısız bütün hukuk kurallarının devlet gibi bir otorite tarafından sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi (tedvin) faaliyeti olarak ifade edilmektedir (Yılmaz Y. , 2018, s. 46). Bu işlem tarihsel anlamda daha önce sadece sözlü bir halde bulunan yasanın yazılı hale getirilmesi ile gerçekleştirilmekte ve genellikle konuya göre yapılmaktadır (Akgündüz, 2010, s. 330). Kodifikasyon yasaların belirli alanlarda, genellikle konuya göre toplanması ve yeniden düzenlenmesi sürecidir (Akgündüz, 2010, s. 323). Bu iki şekilde gerçekleşmektedir. İlki belirli konu ve ilişkilere

⁹⁶ Yaptırımdan kastedilen hukuka uymayanlara karşı öteki yasalardaki yöntemlere göre kullanılan devlet gücüdür (Velidedeoğlu, 1983b, s. 73).

⁹⁷ Tedvin belirli ve geniş bir hukuk bir hukuk sahasının bütün olaylarla ilgili yazılı ve yazısız teamülleri, dağınık kanunları, bir araya getirmek düzene sokmak anlamına gelmektedir (Fındıkoğlu, 1958, s. 209). Tedvin kelimesinin kelime kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Fındıkoğlu, 1958, s. 207-208). Tedvinle aynı anlamda kullanılan kodifikasyon kelimesinin kelime kökeni için bkz. (Fındıkoğlu, 1958, s. 209).

ilişkin kaideler koymaktır. Bunlara özel kanunlar denmektedir. Tüccarlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ticaret kanunları buna örnek olarak gösterilebilir. Bunlar belirli şahıslara, belirli yer veya ilişkilere, belirli zümrelere ait olarak yapılır. Toplum hayatında gerek maddi gerekse manevi ilişkiler arttıkça ve ihtiyaçlar çoğaldıkça bunları karşılamak adına çıkarılan özel kanunlar giderek artmaktadır. Kanunlaştırmanın ikinci manası herhangi bir hukuk alanını geniş ve tam olarak düzenleyen büyük kanunlar yapılmasıdır. Buna örnek olarak da Medeni Kanun, Ceza Kanunu gösterilebilmektedir. Bu kanunların hükümleri genel mahiyet arz etmektedir. Öte yandan kanunlaştırma tabiriyle çağdaş anlamda sistematik kanunlar yapma hareketi de kastedilmektedir. Çağdaş anlamda sistematik kanunlar yapmak ise toplumu düzenleyen hukuku, etraflı ve sistemli kanunlar halinde belirleme hareketi demektir (Velidedeoğlu, 1940, s. 5-7). Hukuk tarihi açısından kanunlaştırma faaliyetlerinin en önemli amacı tutarlı bir hukuk sisteminin oluşturulmasıdır. Böyle bir durumda değişen ekonomik, siyasi, sosyal şartlarla uyum sağlayamayan mevcut hukuk sistemi yeniden düzenlenmektedir (Yılmaz Y. , 2018, s. 47). Kanunlaştırmaya karar veren bir devletin yeni ihtiyaçları karşılayacak hukuk sistemini kendi iç imkânları ile oluşturacak durumu yoksa, tamamen veya kısmen yabancı bir ülkenin hukuk sistemini kabul etmektedir. Hukuk dilinde bu kanunlaştırma yabancı bir hukukun alınması anlamında “resepsiyon” olarak adlandırılmaktadır (Bozkurt, 2020, s. 5). Resepsiyonda modernleşme kavramının adeta Batı değerleri ile bütünleşmesine bağlı olarak genellikle Batı’nın model alındığı görülmektedir. Bunun arkasında Batı’daki teknoloji, bilim ve ekonomide varılan gelişme düzeyi bulunmaktadır (Bozkurt, 2020, s. 9). Resepsiyonla beraber alınan hukuk kuralları yanında o hukuk sistemine ait hukuk düşüncesi de alınmaktadır. Resepsiyona karar veren merciler ya da kişiler hukukçular değil, devlet adamlarıdır (Yılmaz Y. , 2018, s. 50).

Çağdaş anlamda kanunlaştırma faaliyetleri 18. yüzyıl sonlarında Avrupa’da başlamış ve oradan bütün dünyaya yayılmıştır (Velidedeoğlu, 1940, s. 5-7). Bu dönem kanunlaştırma hareketlerinin arkasında aklın her şeye üstün olduğunu ispata çalışan rasyonalist felsefe ile insan yaratılışına uygun adil, ideal ve ebedi hukuk fikri (tabii hukuk düşüncesi), hükümdarlar güçlerini artırmaları üzerine ülkelerini tek elden idare edebilmek için, dağınık bir halde bulunan hukuku bir araya getirme isteği ve milliyetçilik cereyanları ile iktisadi ve içtimai hayatın yeni bazı nizam ve kaideleri icap ettirmesi amilleri

bulunmaktadır⁹⁸ (Yavuz, 1997, s. 281). İslam dünyasında ise bu hareketin çok daha önceki tarihlerde mevcut olduğunu söylemek mümkündür⁹⁹ (Yavuz, 1997, s. 280).

Tüm dinler manevi değer, inanç, siyasi ve sosyal ahlak kaynağı olarak medeniyetlerin temel unsurlarıdır. Dinler, ancak siyasi-dünyevi kurumlar tarafından yaratılan hukuk düzeni ve güvenlik içinde ayakta kalabilirler. Bu nedenle dinlerin hukuk düzeni üzerinde tarih boyunca daima etkili oldukları görülmektedir. Ancak diğer taraftan yine tarih boyunca dinlerin kendi başlarına siyasi, dünyevi, idari yapı oluşturamadıkları, bunun yerine dinin temsil ettiği manevi inançlardan ayrı bir siyasi varlık olarak devletin sahneye çıkarak siyasi ve dünyevi güçlere, yani maddiyata dayalı bir düzen oluşturduğu da bir gerçektir (Karpat, 2014c, s. 8-9). Bu kapsamda aşağıda İslam dini inancı bağlamında oluşan İslam hukuku ve bunun Osmanlı'daki uygulamasına değinilmiştir.

İslam hukuku tabiri, zaman ve mekan içinde çeşitli değişiklikler geçiren farklı uygulamalar bütününe verilen isimdir. İslam hukuk sistemi ve uygulaması ise İslam devlet ve toplum hayatına yön veren bir role sahiptir (Ortaylı, 2000, s. 65-66). İslam hukuk sistemi için genellikle şeriat ve fıkıh kelimeleri de kullanılmaktadır (Yılmaz Y. , 2018, s. 39). Şeriat Tanrı'nın kulları için koyduğu din ve dünya kaidelerinin tümü olarak tanımlanabilir (Tunaya, 2010, s. 8). Bu anlamda Şeriat yalnızca insanların Allah ile olan ilişkilerini değil, insanların dünya işlerinde ve diğer insanlarla ilişkilerinde hâkim olması gereken siyasi ve medeni hukuk kaidelerini de tespit etmek isteyen bir İslami hukuk ve kanunlar külliyyatı olma iddiasındadır. Fıkıh Arapçada kelime anlamı olarak bir şeyi derinden ve etraflıca anlamak anlamına gelmektedir¹⁰⁰ (Fındıkoğlu, 1958, s. 45). Dolayısıyla esasen fıkıh inanç, hukuk, ahlak ve siyaseti de içine alan çok geniş bir çerçevedir ve ahlak ve hukuk arasında ayırım yapmamaktadır. Fıkıhın ilk dönemlerde

⁹⁸ Batı ülkelerindeki önemli kanunlaştırma hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Velidedeoğlu, 1940, s. 9-18), (Akgündüz, 2010, s. 330-338).

⁹⁹ İlk tedvin hareketinin Avrupa'ninkinden 10 asır evvel İmam-ı Azam Ebu Hanife Hazretlerinin teşebbüsleriyle içtihat derecesine varmış öğrencilerinden 40 kişiyi seçmesi ve kendilerine İslam hukukunun tedvininin lüzum ve önemini anlatarak onlardan kendisine bu işte yardımcı olmalarını istemesi ile başladığını söylemek mümkündür. Bu şekilde ilk olarak namaz ile alakalı konuların toplanarak "Kitâbü'l Arus" oluşturulmuş, daha sonra sözleşme, alım-satım, şirket gibi mevzuları içine alan muamelat bölümü de teşkil edilmiştir (Yavuz, 1997, s. 280). İslam tarihinde yapılan kodifikasyonlar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Akgündüz, 2010, s. 323-330).

¹⁰⁰ Mecelle'de yapılan fıkıhın tarifine göre fıkıh ilmi ameli şer'i meseleleri bilmek anlamına gelmektedir. Buradaki bilmek kelimesinden kastedilen ise bilgiden ziyade irfan, zihniyet, kültür anlamındadır (Fındıkoğlu, 1958, s. 45).

kullanılan bu geniş bağlamı daha sonra daraltılmış ve sadece hukuki hükümler için kullanılan ve ahlak ile inanca dair hükümleri kapsamayan bir yapıya dönüştürülmüştür. Bu kapsamda İslam hukuku denildiğinde dar anlamda fıkıh kastedilmekte ve hatta fıkıhın ibadete dair hükümleri de dışarda bırakılmaktadır (Yılmaz Y. , 2018, s. 39). Başka bir deyişle fıkıh dini kural ve ibadet yanında kişi ve toplum yaşayışının kurallarını da tümüyle ele alan bir bütünü ifade etmektedir (Ortaylı, 2000, s. 65-66).

Osmanlı hukuku ise şer'i ve örfi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır¹⁰¹. Daha açık bir ifade ile Osmanlı hukuku, İslam hukuku ve kamusal alanda yapılan çeşitli düzenlemeler ile ticari hayat gibi çeşitli alanlarda geçerli olan örf ve adet hukukunun bir sentezini ifade etmektedir (Kaymakçı, 2013, s. 154). Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, hâkimiyetin kimler tarafından ve nasıl kullanılacağı, devletin nasıl idare edileceği, bireye ve devlete ait yükümlülüklerin tümü İslami kaidelerle açıklanmak istenmiştir ve bu esasların bütününe Şeriat adı verilmiştir (Tunaya, 2010, s. 8). Osmanlı Devleti gelişmeye başladığı zaman bir İslam devleti olarak Şeriata uygun hareket etmesi gerektiğinin bilincinde, anayasanın Şeriat olması gerektiğine hükmetmiştir. Ancak Şeriat'ın anayasa müesseseleri

¹⁰¹ Kuran (2012, s. 23) Osmanlı'da geçerli olan üç tür hukukun varlığından söz etmektedir. Başka bir deyişle Osmanlı hukukunu üçe ayırmaktadır. Bunlar İslam hukuku Şeriat, hükümdar hukuku yani kanun, görenek hukuku yani örfdür. Şeriat olarak bilinen İslam hukuku Ortadoğu'nun günlük yaşamı açısından büyük öneme sahiptir ve büyük ölçüde bütün insan uğraşlarını kapsamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıca İslam hukukundan ayrı olarak bir hükümdar hukuku yani kanun olarak bilinen yasa kategorisi gelişmiştir. Bunlar yanında bir de dinsel kitap ya da bilgiden çok yerleşik uygulamalara dayanan göreneksel hukuk, örf olmak üzere bir üçüncü kategori de bulunmaktadır. Bu üç hukuk sisteminin alanları değişebilir. Örneğin İslam hukukunun yatırımcılar, tüccarlar, zanaatkârlar ya da tefeciler açısından belirgin şekilde handikaplar yarattığı bir durumda sorunlu hükümleri aşmak için kolaylaştırıcı çabalar göstermenin önünde bir engel bulunmamaktadır. Örneğin bu kesimler kendi gruplarından seçilmiş yargıçlarca yönetilecek uzman ticaret mahkemeleri kurma yoluna gidebilme imkânına sahiptirler. Fakat yakın zamana kadar bu türden bir reform gerçekleşmemiştir (Kuran, 2012, s. 24). Bozkurt (2020, s. 39-40) ise Osmanlı Devleti'nin kendisine özgü hukuk sisteminin, Müslüman olmayanlara uygulanan farklı hukuk kuralları, şeri hukuk ve Padişahların çıkardıkları düzenlemelerden oluşan örfi hukuktan oluştuğunu belirtmektedir. Bu sistem içinde ayrıca ülkede yaşayan yabancılara uygulanan ve kapitülasyonlara dayanan çeşitli ayrıcalıklı hukuk kuralları ve kurumları da yer almaktadır. Ünal da (2017, s. 113) bu ayrımı Osmanlı Devleti'nde hukukun İslam hukuku, örfi hukuk ve fethedilen bölgelerde daha önceden koyulmuş ve kanun ve nizamlar olmak üzere üç temelde yapmaktadır. İslam dininin toplum düzeni ve fertler arasındaki ilişkiler konusunda koyduğu emir ve yasakları ifade eden şer'i hukuku temel hukuk sistemi olarak belirlemiştir. Örfi hukuk ise Türk toplumu arasında Orta Asya'dan beri yaşayıp gelen adet ve geleneklere dayanmaktadır ve Osmanlı uygulamasında özellikle kamu hukuku alanında ön plana çıkmaktadır. Fethedilen bölgelerde daha önceden koyulmuş ve kanun ve nizamlar ise şer'i ve örfi hukuka ters düşenler haricinde hemen kaldırılmayarak yürürlükte bırakılması ile oluşmuştur. Buna göre Osmanlı Devleti'nde şer'i şerif ve kanun-ı münif de denilen iki hukuk kodu bulunmaktadır. Burada kanun-ı münif'ten kast edilen şer'i hukukta yer almayan bütün uygulamalar, adet ve göreneklerdir. Hukukun düzenlenmesi, idari, askeri ve mali konularda kanun koyma yetkisi padişah ait bulunmaktadır. Padişaha bu konuda yardımcı olanlar şeyhülislam başta olmak üzere kadı askerler, hukuki konuları iyi bilen ulema'dır. Bunun yanında kalemiye sınıfı adı verilen Osmanlı bürokrasisinin reisi olan nişancı da örfi hukukun tanzim ve tatbikinde geniş yetki sahibidir. 19. yüzyılda Osmanlı hukuk kaynakları arasında Batı hukuku da dâhil olmuştur (Ünal, 2017, s. 122).

bakımından devletin teşkilat ve faaliyetleri bakımından eksik olduğu gelişme sürecinde fark edilmiştir. Bununla beraber Şeriat'te yer almayan, ancak zamanın gerektirdiği yeni kurumlar oluşturulmuş ya da var olanlar zamanın gerektirdiği şekilde ıslah edilmiştir (Tunaya, 2010, s. 9). Böylece şer'i hukukun boşluk bıraktığı sahalarda, şer'i hukuka aykırı olmamak ve İslam toplumunun menfaatine uygun olmak (İnalçık, 2015b, s. 104) kaydıyla yeni siyasi, idari ve kazai faaliyet prensipleri koyularak şer'i alan yanında örfi bir alan daha oluşturulmuştur, örfi alan yeniliğe ve ıslahata açılmış bir kapı olmuş (Tunaya, 2010, s. 9), yabancı etkileşimi de olan ve sürekli gelişen (Barkan, 2000h, s. 1334) bu alan İslam hukukundan bağımsız bir hareket sahası oluşturmuştur (Kafadar, 2014, s. 107). Örfi hukuk İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisinden ile mutlak icra otoritesinden yararlanarak çıkarılan padişahın ferman, kanun, kanunnameler¹⁰² gibidir (Aydın, 2018, s. 66). Daha geniş örneklendirmek gerekirse örfi hukukun yazılı kaynakları kanunnameler, hatt-ı hümayunlar, fermanlar, adaletnameler, nizamnameler, mahkeme ilamları, fetvalar, fütüvvetnameler, devletlerarası antlaşmalar, kapitülasyonlar hukuku yanında dini alt grupların yazılı kaynakları (gayrimüslimlere tanınan hakları ihtiva eden fermanlar gibi) (Özbilgen, 1895, s. 66), yeni katılan ülkelerde yürürlükte bulunan bazı kanunlar (Özbilgen, 1895, s. 69) (bunlar önce sözlü yapılmakta ve sonra kanunlaştırılmaktadır (Avcıoğlu, 2013, s. 165)) ve toplum yaşamını düzenleyen yazısız kaynaklar bulunmaktadır (Özbilgen, 1895, s. 72). Osmanlı hukuk nizamında örfi hukuk tabirinin kanun, yasa, siyaset-i şer'iyye gibi ifadelerle eş anlamlı olarak kullanıldığı ve böylece anlamının genişlediği görülmektedir (Akgündüz, 1999, s. 117). Genel kanunnameler yanında çeşitli konularda ilan edilen fermanlarla toplum hayatının her türlü iktisadi ve sosyal ihtiyacının düzenlenmeye çalışılması sayesinde Şeriat dışında yüzlerce devlet kanunu ile Osmanlı Devleti'ni gerçek bir hukuk devleti haline gelmiştir (İnalçık, 2010d, s. 199). Örfi hukukun kaynakları eski İran ve Türk devletlerinde görülen çeşitli uygulamalar¹⁰³ (İnalçık, 2010c, s. 80), yeni

¹⁰² Osmanlı hukukunda kanunname geleneği eski Türklerden gelen yazılı kural koyma usulünün İslam hukukunda tanınan yasama yetkisiyle birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır (Şentop, 2005, s. 648). Osmanlı kanunnameleri konusunda ayrıntılı bilgi için Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanan "Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri" adıyla hazırlanan padişahlara göre yapılan dönemlendirme çerçevesinde ciltlerden oluşan eserden yararlanılabilir (Akgündüz, 1990-1993). Ayrıca bkz. (Aydın, 2018, s. 68-77).

¹⁰³ Şeriat yanında kanun, örf yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeninin Türk-İslam devletlerinde (İlhanlılar, Osmanlılar, Akkoyunlular gibi Doğu Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletleri gibi) yerleşmiş olduğu görülmektedir (Öztürk, 1973, s. 8). 10. ve 11. yüzyıllarda İslam topraklarında Türk devletlerinin kurulması ile beraber devlet ve hukuk kavramı, bağımsız sivil otorite ve

fethedilen bölgelerdeki yabancı idare usulleri, toplumun örf ve adetleri (nesiller boyunca halk tarafından izlenen ve uygulanan yerel örf ve adetler), merkezi devlet bürolarında görev yapan tecrübeli idare amirlerinin takip ettikleri yöntemlerdir (Barkan, 2000h, s. 1340). Dolayısıyla hükümdarın doğrudan kendi otoritesine dayanarak örfi kanunlar koyabildiği gibi örfüâdâta kendi iradesini katarak onu kanun düzeyine yükseltebildiği de olmaktadır. Hatta örfi kanunların çoğu, menşei bakımından örfüâdâtin¹⁰⁴ kanunlaştırılmasından ibarettir (İnalçık, 2010c, s. 81). Ancak örfi hukuk esaslarını mahkemelerde uygulanması, mecburi normlar haline getiren, örf ve adete dayanıyor olmaları değil, padişahın irade ve fermanlarına dayanıyor olmalarıdır. Bu durumda örfi hukuk bir kanun hukukudur. Bu açıdan örfi hukuk, örf ve adet hukuku olarak değerlendirilmemelidir. Ancak örfi hukuk normları koyulurken en azından hukukun belli alanları bakımından yerleşmiş örf ve adetler ile hukuki teamüller dikkate alınmıştır. Örneğin fethedilen ülkelerde hukuki yapının birden bire değiştirilip yerleşik halkı tamamen yabancı olduğu bir hukuk sistemiyle karşı karşıya bırakmak yerine mevcut hukuki örf ve adetleri belli bir süre için yürürlükte bırakarak zaman içerisinde Osmanlı hukuku ile bütünleştirme yoluna gidildiği görülmektedir (Aydın, 2018, s. 66-67). Yani Osmanlılar bir yeri fethettiklerinde ilk yaptıkları iş o bölgenin fetih öncesi hukuk ve geleneklerini anlamaya çalışmak olmuştur. Bölgenin yasalarını, geleneklerini ve kurumlarını iptal etmek istememişlerdir, yeni bir sistemin ani girişini takip edebilecek huzursuzluktan kaçınmayı umarak pek çok yerel kullanım sürdürmeyi tercih etmişlerdir (Şentürk, 2001 , s. 122). Örfi hukukun oluşumu uzun bir süre içinde ihtiyaca göre yavaş

onun kanun koyucu gücü olarak derin bir değişikliğe uğramıştır, şekil bakımından yasalar pratik alanlarda sultanın emirleri biçiminde çıkmış, ancak teoride bu genel kurallar kanun olarak yorumlanmıştır. Burada İslam'ın ve halkın hayrı prensibinin bağımsız siyasi otorite ve onun kural koyma gücünü geçerli kılan bir ilke olarak kabul edildiği görülmektedir (İnalçık, 2010c, s. 77-78). Türk devletlerinde ayrı bir devlet hukuku, töre [türe] vardır. Bunun kaynağı İslam dünyasına Türklerin hakim olduğu döneme gitmektedir. Çünkü Türk devletleri İslam dünyasına hakim olunca, Türk türe geleneğini devam ettirmişler, devlet idaresinde hakanın mutlak egemenliği prensibini muhafaza etmişler ve böylece İslam dünyasına yeni bir devlet ve egemenlik kavramı getirmişlerdir (İnalçık, 2005, s. 478). Osmanlı'da da sultanın bağımsız kanun yapma yetkisine savunmak için aynı kapsamda “Şer’ ve Kanun”, “Din ü Devlet” terimlerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir (İnalçık, 2010c, s. 78). Zaman içinde sultani kanunlar İslam devletini yeniden örgütleyen ve şeriatın uygulanmasını garanti altına alan bir araç olarak görülmeye başlanmış ve İslam toplum ve kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Bunun en gelişmiş örneği Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmektedir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu İslam Devleti'nin en merkezîyetçi ve otokratik örneğidir (İnalçık, 2010c, s. 79). Osmanlı Devleti'nde örfi hukuk Osman Gazi döneminden itibaren yürürlüktedir. Örneğin bu alandaki gelişmelerin en önemli örneklerden birini teşkil eden örfi vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olan tahrir sistemi hakkındaki en eski kayıtların da Yıldırım Bayezid dönemine ait olduğu görülmektedir (Öztürk, 1973, s. 8).

¹⁰⁴ Bugün kullandığımız örf ve adet Osmanlılarda daha ziyade “örf-i ma’ruf” veya sadece “adet” olarak kullanılmıştır (İnalçık, 2010c, s. 81).

yavaş olmuştur. Özellikle arazi ve vergi hukuku alanında geçerli olan örfi hukuk kuralları mahalli şartlar göz önüne alınarak her bölgenin şartlarına uygun olarak oluşturulmuştur. Zaman içinde oluşan bu esaslar, çeşitli padişahlar döneminde genel kanunlar halinde bir araya getirilmiş ve bilindiği kadarıyla bu ilk defa Osmanlılar döneminde gerçekleştirilmiştir (Aydın, 2018, s. 68). Bu açıdan düşünüldüğünde Osmanlı tarihinde kanunlaştırma faaliyetlerinin Fatih dönemine ve hatta daha eskilere kadar gittiği söylenebilmektedir (Demir, 2011, s. 237). En önemli örnekleri Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde tedvin edilen resmi kanunnamelerdir (Aydın, 2018, s. 68). Kanunname hazırlanmasının en önemli sebebi kanunnamelerin halka duyurulmasına özen gösterilerek bunların hem kamu görevlileri hem de halk tarafından bilinmesi ve böylece hukuk kurallarının belirgin hale gelerek uygulamanın kanun hükümleri çerçevesinde olmasının sağlanmasıdır (Aydın, 2018, s. 71). Yani kanunname yayımlama ihtiyacı halkın kanunlara uymalarını teminden ziyade kamu görevlilerinin, bir diğer ifadeyle ehl-i örf de denilen askeri ve idari yetkililerin keyfi cezalar vermesine, dilediği gibi vergi koymasına çeşitli isimler altında para toplaması gibi çeşitli uygulamalara engel olma düşüncesi, yani kamu görevlilerinin uyacağı kralları oluşturulması ile yapılmıştır. Kamu görevlilerinin keyfi ve hukuka aykırı muamelelerine maruz kalan Osmanlı halkının bunun önlenmesi için merkezden kanunname gönderilmesi talebinde bulunması bunun en önemli göstergelerindedir (Aydın, 2018, s. 70). Böylece oluşturulan kanunname ve fermanlar Osmanlı Devleti'nin en önemli siyasi mercilerinden Divan-ı Hümayun'da nişancı adı verilen yüksek rütbeli bir hukukçunun başkanlığında hazırlanmakta, şeyhülislamın onayı alınarak ilan edilmekte ve her kaza kadısına yollanmaktadır (Ekinci, 2011, s. 316). Dolayısıyla örfi hukuk unsurlarının şer'i şerife uygun olduğuna dair fetva almanın geleneksel siyaset yöntemi haline geldiğini belirtmek gerekmektedir (Tunaya, 2010, s. 10). Ayrıca Osmanlı'da yürürlükte olan ve şer'i alanı ifade eden İslam hukukunun yukarıda bahsedildiği anlamda kodlanmamış, yani kanunlaştırılmamış olmasına rağmen¹⁰⁵ kamusal alanda fetvalarla ve kanunnamelerle yapılan düzenlemelerin yazılı

¹⁰⁵ İslam hukukunda kanunlaştırma (tedvin) devletin yasama yetkisi kapsamında fıkıh kitaplarındaki şer'i hükümlerin hiç değiştirilmeden olduğu gibi kanun maddeleri halinde tanzimi ile gerçekleştirilebileceği gibi, öze dokunulmaksızın kısmen değiştirilerek de gerçekleştirilebilir. Yine içtihadî konulardan biri tercih edilerek tedvin edilebilir. Ya da kişilerin veya istişari anlamda kadıların sordukları sorulara müftüler tarafından verilen cevaplar da (fetvalar), mahkeme kararı gibi icra mecburiyeti olmasa da hakimler üzerinde tesirleri bulunmaları açısından tedvin kapsamında değerlendirilir. Şeyhülislam tarafından genellikle kamuyu ilgilendiren konularda verilen fetvalar da bu kapsamda değerlendirilmektedir (Akgündüz, 1999, s. 119).

kanun hükmünde sayıldığı da belirtilmelidir (İnalcık, 2010c, s. 83). Örfi hukuk için ayrı mahkemeler kurulmayıp, şer'îye mahkemelerinde tatbik edilmesi şer'î ve örfi hukukun bir arada belli bir bütünlük içerisinde yürütülmesinde önemli rol oynamıştır (Aydın, 2018, s. 75).

Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î ve örfi hukuk son dönemlere kadar yan yana varlığını sürdürmüştür¹⁰⁶ (Barkan, 2000c, s. 267-268). Bunların sahaları kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış ve hukuk sahalarını paylaşmış değildir. Hemen her alanda ikisinin esaslarının yan yana olduğu görülmektedir. Ancak yine de belli alanlarda yoğunluk kazandıklarını söylemek de mümkündür (Aydın, 2018, s. 76). Buna göre Osmanlı Devleti'nde genel olarak diğer Müslüman-Türk devletlerinden gelen gelenekle¹⁰⁷ devlet idaresinde ve askeri sınıf arasında örfi hukuk geçerlidir (İnalcık, 2010c, s. 83). Toprak düzeni¹⁰⁸, teşkilat, ceza ve vergi hukuku gibi kamu hukuku alanlarında da örfi hukukun payı şer'î hukuktan daha fazladır (Aydın, 2018, s. 76). Hatta Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra medeni kanunun kabulüne kadar geçen sürede çeşitli alanlarda yapılan hukuki ıslahatlar da bu kasamda değerlendirilmelidir (Barkan, 2000h, s. 1336). Yani Avrupalı kanunların Osmanlı hukukunda örfi hukuka ayrılan sahadan imparatorluğun bünyesine dâhil olduğu görülmektedir (Acun, 2013, s. 51). Şahıs, aile, miras, eşya, borçlar ve ticaret hukuku gibi İslam hukuku tarafından ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş özel hukuk alanlarında ise şer'î hukuk esasları hâkim olmuştur. Ancak bu alanlarda zaman içinde ihtiyaç duyuldukça çeşitli örfi düzenlemelerin de yapıldığı görülmektedir. (Aydın, 2018, s. 76). Kısaca halkın günlük işlerinde daha ziyade Şeriat'ın uygulandığı ifade edilmelidir (İnalcık, 2010c, s. 83). Akgündüz (1999, s. 117) ise Osmanlı hukukunda özel

¹⁰⁶ Hatta şer'î ve örfi iki hukuk sahası arasında çeşitli münasebetler olması da kaçınılmazdır. Örfi denilen usul ve kaidelerin içinde bazıları dini hükümlerden mülhem olduğu; dini sanılan bazı amme hukuku kaidelerinin pek çoğunun da aslında İslamiyet'ten önce yaşamış yabancı devlet idare ve teşkilatlarından arta kalan şekillerin ilk Müslüman idareci nesiller tarafından kabul edilip uygulanmış halleri olduğu belirtilmektedir (Barkan, 2000h, s. 1335).

¹⁰⁷ Osmanlılarda devlet düzeni Orta Asya geleneğinden gelen bir anlayışa sahiptir ve İslami değil, İslam'a bağlıdır. Yani İslamiyet ile uyum içerisinde olmaya aşırı özen göstermekle beraber, şer'î değil, örfidir. Osmanlı devlet düzeninin mutlak monarşi oluşu Orta Asya Türk geleneğinden gelen bir özelliktir (Sayar A. G., 2003e, s. 66). Şer'î otorite yanında ondan bağımsız bir siyasi ve icrai otoritenin ortaya çıkışı Selçukluların İslam dünyasına egemen olması ile beraber oluşmuştur (Avcıoğlu, 2013, s. 165).

¹⁰⁸ Devlet gerekli görürse şer'î hukukun değişmez denilen kaidelerinin zararlı birtakım etkilerini bertaraf etmek için bazı değişiklikler yapmıştır. Bu konudaki en güzel örnek miri toprak rejimi ile İslami mülkiyet ve miras hukukunun kaidelerinin ortadan kaldırılarak kendine özgü bir arazi politikasının gereğine göre hareket etmesidir (Barkan, 2000c, s. 267-268).

hukukun¹⁰⁹ tamamına yakınının ve kamu hukukunun da %80'inin şer'i hükümlerden müteşekkil olduğunu ifade etmektedir¹¹⁰. Ancak miras şekilleri, mülkiyet kazanma ve karı koca ilişkileri gibi doğrudan İslam medeni hukukunun hâkim olması gereken birtakım konularda bile padişahların emir ve fermanları veya çeşitli yollardan mahalli örf ve adetlerin hâkimiyet alanı içine giren meseleler de olmuştur (Barkan, 2000g, s. 1384). Hatta aile hukukuna ilişkin sorunlarda da şeriattan ziyade örf ve adet hukukuna başvurulduğu görülmektedir¹¹¹. Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı toplumunun örgütlenmesi dini ve geleneksel bir düzen mahiyetindedir ve Osmanlı devlet üzerine şer'i olmadığını ileri sürmek mümkün değildir (Ortaylı, 2016, s. 200-201). Öte yandan tarihsel olarak Osmanlıların kuruluşunun ilk yıllarında örfi-sultani hukuk kuvvetli iken, daha sonra şer'i hukuk devletin her tür icraatına hâkim hale gelmiştir. II. Bayezid'den itibaren Osmanlı padişahlarının örfi tasarrufları sınırlandırılmıştır. 18. yüzyılda Osmanlı bilinen Abbasi hilafet anlayışını canlandırır ve padişahın bütün Müslümanların tek meşru halifesi olduğu anlayışı 1876 Anayasa'sı maddelerine yansımıştır (Avcıoğlu, 2013, s. 165-166). Barkan'a (2000c, s. 263) göre İslami denilen hüküm ve prensiplerin hâkimiyeti özellikle 17. yüzyıldan sonra başlamıştır. Diğer taraftan Osmanlı tarihi boyunca Osmanlı coğrafyasında yekpare bir toplum yapısı hâkim olmamış ve bu coğrafyada uygulanan hukuk pratiği de yekpare olmamıştır. Osmanlı hukuk pratiği yöreden yöreye farklılaştığı

¹⁰⁹ Şer'îye sicillerinde eşya, borçlar ve ticaret hukuku ile ilgili kararlar iç içedir ve bu alanda fıkıh kitaplarındaki "muamelat" hükümlerinin aynen uygulandığı görülmektedir. Bu konudaki tek istisna kanunnamelerle tanzim olunan miri arazinin tasarruf şeklidir. Usul hukuku alanında da şer'îye sicillerinden Osmanlı Devleti'nin şer'î hükümleri uyguladığı görülmektedir. Ancak resm-i kısmet (ölenin terekisini tespit edip varislere paylaştıran yargı merciiine ödenen vergi) ve deliller gibi bazı istisnai konularda örf-adete, zamanın sosyal ve iktisadi şartlarına da riayet edilmesi söz konusudur. İcra ve iflas hükümleri de şer'î esaslara göre düzenlenmiş olup, şer'îye sicilleri arasında mali hukukla ilgili şer'î esaslara göre çözümlenen çeşitli kayıtlar da bulunmaktadır (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 366).

¹¹⁰ Hukuk klasik ayırım ve tanımlamaya göre kamu hukuku (amme hukuku) ve özel hukuku (hususî hukuk) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kamu hukuku devleti ve özel hukuk ise bireyi ilgilendirmektedir. Ancak bu ayırım zamana, ülkeye, düşünürlerin görüşüne göre değişken bir nitelik taşımaktadır. Yani belirli bir toplumda Özel Hukuk alanına koyulan bir ilişkinin başka bir toplumda Kamu Hukuku ilişkisi sayılması söz konusu olabilmektedir (Velidedeoğlu, 1983d, s. 15). İslam hukuku da kendi içinde Anayasa ve İdare Hukuku, Mali Hukuk, Devletler Hukuku, Ceza Hukuku, Şahıslar Hukuku, Aile Hukuku, Miras Hukuku, Eşya Hukuku, Arazi Hukuku, Borçlar ve Ticaret Hukuku ile Adliye ve Muhâkeme Usulü olarak kategorilere ayrılmıştır (Ekinci, 2011, s. 13-14). Günümüz hukuk ayırımında kamu (amme) hukuku, idare hukuku, anayasa hukuku, ceza hukuku, usul hukuku, devletler genel (umumi) hukukundan; özel (hususî) hukuk ise şahıs hukuku, aile hukuku, miras hukuku, eşya hukuku, borçlar hukuku, ticaret hukuku ve devletler özel (hususî) hukukundan oluşmaktadır. Hukuk düzeninin bu sayılan dalları açısından değerlendirildiğinde genel olarak Osmanlı hukukunun uygulamadaki bazı eksiklikler dışında İslam hukukunun tatbiki olduğu görülmektedir (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 362).

¹¹¹ Bozkurt ise Tanzimat öncesinde örfî hukukun sadece kamu hukuku alanında geçerli olduğunu, özel hukuk alanında padişahların kanun koyma yetkisi ve faaliyeti bulunmadığını, bireyler arasındaki ilişkilerin İslam özel hukuk kurallarınca düzenlendiğini belirtmektedir (Bozkurt, 2020, s. 9).

zengin örneklerle doludur. Gayrimüslimlere özellikle medeni hukuk ve miras konularında tanınan özerklik çok-hukuklu bir toplum görüntüsü yansıtmaktadır. Bunun yanında İslam içi mezhepler dikkate alındığında hukukta merkezilikten ziyade adeta bir çeşitlilik olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu durum bir imparatorluk için gayet anlaşılır bir durumdur (Aktay, 2000, s. 400). Ancak Hanefi mezhebinin resmi mezhep olması ve mezhep içinde farklı görüşler olması durumunda bile en sahih görüşün esas alınması sayesinde, istisnai bölgeler olmakla beraber geniş Osmanlı ülkesinde aynı konuda aynı hükmün verilmesine dair bir hukuk birliği ve istikrarının olduğu söylenebilir (Aydın, 1996, s. 62).

Osmanlı hukukunda uygulama alanına sahip şer’i hukuk, yani İslam hukuku ve kanunname geleneğine dayalı örfi hukuk yanında -ki kanunname geleneği Osmanlı hukuku içinde örf ve adetin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir- bir de İslam hukukunun kaynaklarından biri olarak örf ve adetler bulunmaktadır. Başka bir deyişle örfi hukukun çalışmada değerlendirilen iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı hukukunda yer alan kanunname geleneğine dayalı örfi hukuktur. Bu örfün hükümdarın toplumun faydası için kendi iradesine dayalı olarak çıkardığı kanunlar anlamında “örf-i sultani” manasına denk düşmektedir (Öztürk, 1973, s. 7). Bunun kaynağı da bir anlamda İslam hukukunun tali kaynakları olduğu için temelde İslam’a aykırı olmaması gerekmektedir (Akgündüz, 1999, s. 117). İkincisi ise İslam hukukunun kaynaklarından biri olarak (tali kaynaklar) ile beraber yer alan örf ve adetlerdir¹¹² ve buna dair vurgu Mecelle’de de yer almaktadır. Dolayısıyla bir kanun metni olarak Mecelle değerlendirilirken tekrar ayrıntılı olarak vurgulanacağı üzere Osmanlı hukukunda, gerek klasik dönemde gerekse de 19. yüzyılda kurumsal iktisadın “enformel kurumlar”, Greif’in ise “inançlar ve sosyal normlar ile zımni davranış kalıpları” başlıkları altında irdeledikleri örf ve adetlerin son derece önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Buna göre İslam hukukunun ilk ve temel kaynağı Kur’an-ı Kerim’dir. Diğerleri sünnet, icma, kıyastır¹¹³

¹¹² “Örf ve adet”in Türkçe karşılığı töredir. Bu sözcüğün hukuk yerine kullanılması doğru değildir. Hukukun öz Türkçe karşılığı ise “tüze”dir (Velidedeoğlu, 1983e, s. 91).

¹¹³ Bu kaynaklar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Akgündüz, 1986, s. 41-48); (Barkan, 2000h); (Demir, 2011, s. 29-54), (Ekinci, 2011). İslam hukukunun kaynaklarını daha geniş olarak Kur’an, hadis, icma, kıyas, yabancılarla yapılmış antlaşmalar, İslam’a aykırı olmayan yerli kanunlar, uluslararası hukukta karşılık (mütekabiliyet), İslam hükümetlerinin talimatları, İslam devlet başkanının şeriata aykırı olmayan emir ve kararları, İslam’a aykırı olmayan örf ve adetler olarak ifade edenler de bulunmaktadır (Özbilgen, 1895, s. 61).

(Öztürk, 1973, s. 1-3). İslam hukukunun tali kaynakları ise asli kaynaklarda hukuki bir anlaşmazlığın çözümünü sağlayacak bir hukuk kuralının bulunamaması durumunda başvurulacak diğer kaynaklar anlamında kullanılmaktadır ve örf ve adet kuralları buraya dâhildir (Akgündüz, 1986, s. 42). Bunlar sözü edilen dört asli kaynağa dayanmaktadır. Asli kaynakların bütün mezheplerce kabul edilmiş yönünün aksine, tali kaynaklar bazı mezheplerce kabul edilmiş, bazıları tarafından ise reddedilmiştir (Akgündüz, 1986, s. 49). Örf insanlar arasında tanınmış, beğenilmiş, güzel kabul edilmiş, red ve inkar edilmeyerek uygulanagelmiş olan şey anlamına gelmektedir. Örf fikhi açıdan ise aklen ve şer'an iyi kabul edilen ve selim akıl sahipleri arasında kötü görülmeyen şey anlamına gelmekte, adet ve teamül de denmektedir (Öztürk, 1973, s. 7). Örf ve adet kaideleri insanların genel olarak iyi bulup tekrar edegeldikleri, benimseyerek ortaklaşa uydukları iş ve sözlerdir (Akgündüz, 1986, s. 50). Örf ve adet kurallarının hukukun kaynağı, yani delili olarak kabul edilebilmesi için belirli şartlara sahip olmaları gerekmektedir. Bunlardan ilki maddi ögedir. Maddi ögeden kastedilen sürekliliktir. Örf ve adet kuralının "hukuk" niteliğini alabilmesi ve hâkim tarafından kullanılabilmesi, onun uzun süreden beri halk arasında uygulanagelen bir kural olmasına bağlıdır (Velidedeoğlu, 1983e, s. 91). Ayrıca bunların akıllı kişilerce beğenilmesi ve kamu vicdanında yer etmesi gerekmekte (manevi unsur), nassa¹¹⁴ yani Kur'an ve sünnetin açık ve kesin hükümlerine aykırı olmaması gerekmektedir (Akgündüz, 1986, s. 50). İslamiyet'in kuruluşu sırasında da insanlar arasında iyi olduğu düşünülen ve kabul edilen ve teamül haline gelmiş olan bazı örf ve adetler de bulunmaktadır ve bunlar oldukları gibi bırakılmıştır (Öztürk, 1973, s. 7).

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Tanzimat döneminde itibaren gerçekleştirilen kanunlaştırmalar üzerinde durulacaktır. Hukuk tarihçileri tarafından yapılan ayrıma göre Türk hukuk tarihinin Osmanlı dönemi ikiye ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1839 Tanzimat'ın ilanına kadar olan dönem klasik dönem olarak adlandırılmakta, Tanzimat Fermanı ile başlayıp Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süre ise Tanzimat dönemi olarak adlandırılmaktadır (Demir, 2011, s. 237). İslam Hukuk tarihi açısından Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılından itibaren olan dönem Taknin (Kanunlaştırma) Devri olarak kabul edilmektedir¹¹⁵ (Ekinci, 2011, s. 312).

¹¹⁴ Kur'ân-ı Kerim veya Hadis-i Şerif'de bir iş ve mes'ele hakkında olan açıklık ve bu şekilde açık olan kelâm ve âyet; nas: açık hüküm

¹¹⁵ Apaydın'a (2009, s. 109) göre Osmanlı hukuk sistemi Tanzimat'tan sonra bazen hızlı bazen yavaş bir ritimle ama mutlak surette sürekli nitelikte bir dönüşüm, değişim ve gelişim içine girmiştir. Hukuk

Yaklaşık bir asır sürmesi nedeniyle Osmanlı hukuk tarihinin klasik devrine göre nispeten kısa bir dönem olmakla beraber (Demir, 2011, s. 237) siyasi, sosyal, iktisadi ve kurumlar tarihi açısından olduğu kadar Türk hukuk tarihi açısından da önemli bir dönüm noktasıdır (Aydın, 2018, s. 415). Tanzimat bir hukuk yeniliği olarak başlamış ve bu süreç devlet sona erene kadar sürmüştür (Üçok & Mumcu, 1991, s. 288). Tanzimat döneminde hukuk alanında yapılan değişiklikler Osmanlı sonrası hukuku etkilediği de düşünüldüğünde bu dönemde yapılan değişikliklerin en önemlileri ve en kalıcıları olmuştur¹¹⁶ (Aydın, 2018, s. 416). 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başından itibaren devletin kanunların zamanla bozulduğu, eski kanunnamelerin dönemin ihtiyaçlarına cevap veremediği ve bu nedenle yeni esaslara dayalı birtakım tedbirlerin alınması gerektiği fikirleri, yani hukuki alanda bazı yeni adımların atılması gerektiği düşüncelerinin oluştuğu görülmektedir (Öztürk, 1973, s. 10). Özellikle II. Mahmud döneminde ise Türk hukukuna Batı etkileri yavaş girmeye başlamıştır (Üçok & Mumcu, 1976, s. 279). Tanzimat ile beraber soyut ve merkezi bir devlet gücü oluşturmaya yönelik Osmanlı reformcuları hukuku bu devlet gücünün sembolü olarak kullanmak suretiyle hukuki kurumlar inşa etmek istemişlerdir (Yılmaz Y. , 2018, s. 48). Bu dönemde Osmanlı kendi geleneğinin (kanun hukuku ve İslam Şeriat hukuku) kaidelerinden alınanlarla, çeşitli Avrupa hukuklarından alınan kuralları beraberce yoğurarak biçim açısından çağdaş kodlara benzer kanunlar yapmış ve bu anlamda İslam ülkelerinin tarihinde bir ilke imza atmıştır (Berkes, 2013a, s. 221). Böylece Osmanlı reformcuları pozitif hukuk düzeyinde Fransız hukuk metinlerini ödünç alan ve İslami hukuk metinleri ve yerel uygulamalarıyla birleştiren kendi modern hukuk versiyonunu geliştirmiştir (Rubin, 2011, s. 7).

Osmanlı tarihinde hukuk alanında yenileşmenin başladığı II. Mahmud döneminde (Üçok & Mumcu, 1991, s. 259) Fransız ihtilaliyle başlayan ulusçuluk akımlarının Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan yarımadasına sıçraması nedeniyle gayrimüslimleri devlete

sistemindeki bu değişim/dönüşüm, makro ve mikro ölçekte çok kapsamlı boyutlarda olduğu için sınırlarının belirlenmesi kolay değildir. Tanzimat'tan itibaren hukuki yapının sürekli bir dönüşüm içinde olması, meselenin belli bir tarih noktasında sabitlenmesini güçleştirmekte ve modernleşmeye dair tarihlendirme, Tanzimat'tan çok önce başlamış birtakım gelişmelerin tasnif dışı bırakılmasına neden olmaktadır. Özellikle modernleşmenin ekonomik alt yapısından soyutlanarak adli, idari ve siyasi modernleşme tarifi ve tarihlendirmesi ya da dönemlendirmesi yapmak ekonomik-toplumsal tarih bakımından doğru bir yöntem değildir.

¹¹⁶ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan İslam ülkeleri de İslam hukukuna uygun kanunlar hazırlamışlardır. Bu kanun metinlerinde de Osmanlı döneminde hazırlanan kanunların izleri yanında bazı Avrupa ülkelerine ait kanunlardan da yararlanılmıştır (Demir, 2011, s. 54).

bağlayabilmek gayesiyle bizzat II. Mahmud, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında tek farkın ibadet biçimlerinde olduğunu söyleyerek temel bir eşitlik düşüncesinde olduğunu göstermiştir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 261). Bu dönemde hukuki alanda yapılan yeniliklerden biri 1836'da Çavuşbaşılık¹¹⁷ kurumunun kaldırılarak (Demir, 2011, s. 114) yerine Divan-ı Deavi Nezareti'nin (günümüzdeki Adalet Bakanlığı'na karşılık gelmek üzere) kurulmuş olmasıdır (Demir, 2011, s. 115). Nezaretler şeklinde örgütlenmenin bir parçası mahiyetinde olan bu değişiklikle beraber davaların Babıali'de deavi nazırı ve tezkireciler vasıtasıyla görülmesi düzenlenmiş, daha sonra bunun da yeterli olmaması üzerine, uzun süreden beri toplanmayan divan toplantılarına yeniden başlanması gündeme gelmiştir. Ancak bu toplantıların periyodik olması değil, dava dilekçelerinin biriktirilmesi ve gerektiğinde sadrazamın huzurunda divan üyeleri ve dava sahiplerinin katılımıyla gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Divan günlerinde Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri de Babıali'ye gelerek davalara katılmıştır. Başlangıçta arz odasında faaliyetlerini yürüten bu mahkeme, önce Sadaret'in Başvekâlet'e dönüştürülmesi, ardından başvekelatin Dâhiliye Nezareti ile birleştirilmesi üzerine şeyhülislamlık makamına nakledilmiştir. Burada görülen davaların genellikle yabancı tüccarların taraf olduğu davalar olması ve bunlarla ilgili usul ve nizamlar hakkında da şeyhülislamın ve diğer mahkeme üyelerinin fazla bilgilerinin olmadığına görülmesi üzerine haftada iki gün toplanacak mahkemede Divan-ı Deavi Nazırı'nın da bulunmasına karar verilmiştir. Deavi Nazırı'nın sistem içindeki görevi genel olarak icra keyfiyeti olmak üzere ayrıca hukuku ilgilendiren konuları şeyhülislam nezdindeki bu mahkemeye göndermek, sonuçlanan davalarda alınan kararları uygulamak, mahkeme masraflarını tahsil etmektir. Divan-ı Deavi Nazırı'nın davalardan aldığı harçlardan oluşan gelir kazanma yöntemi de değiştirilmiş ve kendisine maaş bağlanmıştır (Akyıldız, 1993, s. 169).

¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nde eskiden beri var olan Çavuşbaşılıkların idari görevleri (sadrızamın icrai işlerde vekili olarak yetkili olmak, Divan-ı Hümayun'da düzeni sağlamak ve teşrifati icra etmek, malikâne sisteminin denetimini sağlamak (Akyıldız, 1993, s. 166), şehri dolaşmaya çıktıklarında padişahların önünde yürümek, vezir, beylerbeyi gibi itibarlı şahısların idamında görev almak, hazine ve defterhanenin mühürlenmesi veya mührünün açılması gibi) yanında ilamların icrası, borçlunun mallarını satarak borcunun ödenmesi, borçlunun temerrüdü üzerine mahkeme kararı ile hapsedilmesi (Demir, 2011, s. 114) Divan-ı Hümayun'da görülecek davaların gündemini hazırlamak, davacı ve davalıları divana getirmek, mübâşirlik, verilen cezaları infaz etmek gibi hukuki görevleri de bulunmaktadır (Akyıldız, 1993, s. 166).

Divan-ı Deavi Nezareti'nin bu dönemde yargı örgütü Deavi Nezareti, Meclis-i Vala ve Hariciye Nezareti olmak üzere üç birimden oluşur hale gelmiştir. Padişah ile Babıali'ye sunulan dava dilekçeleri davanın niteliğine göre bu üçünden birine havale edilmektedir (Akyıldız, 1993, s. 170). Müslümanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ile gayrimüslimlerle Müslümanların taraf oldukları ihtilaflara Deavi Nezareti bakmaktadır. Osmanlı uyruklu gayrimüslimlere ait davalar Hariciye Nezareti'nde görülmektedir. Zaman içinde Hariciye Nezareti'nin işlerinin çoğalmasından dolayı orada görülen davalar da Deavi Nezareti'ne aktarılmıştır. Ancak müstemen tüccarlarla ve patrikhanelerle ilgili konular ise yine Hariciye Nezareti'nin görev ve sorumluluğunda kalmayı sürdürmüştür. Divan-ı Deavi Nezareti 1871 yılına kadar çalışmalarını sürdürdükten sonra Havale ve İcra Cem'iyetleri adıyla iki şubeye ayrılarak lağv edilmiştir¹¹⁸. Bu dönemde yargılama görevi bulunan bir diğer kurum Meclis-i Vala'dır ve bu kurumla ilgili ayrıntılı bilgilere adli teşkilatlanma konusunda yer verilecektir (Akyıldız, 1993, s. 175).

Yine bu dönemde yapılan bir diğer düzenleme 19 Şubat 1839 tarihinde yürürlüğe giren mahkemelerde görev yapan çeşitli kişilerin suiistimallerine engel olunarak mahkemelerin etkinliğini artırmaya yönelik nizamnamedir. Bunun üzerine mahkemelerde davanın seyri ve düzenli bir şekilde görülebilmeleri için yürütülen mübâşirlik hizmetleri¹¹⁹ yeniden düzenlenmiş, mübâşiriye ücretleri de yeniden belirlenmiştir. Böylece mübâşirlerin birtakım yolsuzluklara sapmalarının önüne geçmek ve halka daha az ücret karşılığında hizmet götürmelerini sağlamak amaçlanmıştır¹²⁰. Taşra için de aynen geçerli kılınan bu nizamnamenin sözü edilen yolsuzluklara engel olamaması nedeniyle 16 yıl sonra benzer amaçlı ve benzer içeriğe sahip başka bir nizamname daha hazırlanmıştır (Akyıldız, 1993, s. 172).

Bu dönemde ayrıca müsaderenin kaldırılmasının ardından 1838 yılında ulema ve memurlar için çıkarılan iki Ceza Kanunnâmesi ile Türk hukuk tarihinde ilk kez belli bir sınıf vatandaşın, bir kanun metninde yazılı suçlar haricinde itham edilememesi ve yine o

¹¹⁸ Bu cemiyetlere dair bilgiler ve cemiyetlerin faaliyetleri Ceride-i Mehâkim'de sıkça geçmektedir. İlgili bölümlerinde haklarında daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹¹⁹ Bir arzuhal ile Babıali'ye başvurarak davasının görülmesi talebinde bulunan davacı için atanan mübâşirlerin bazılarının arzuhalcilerde hazırlanan arzuhallerin kanunları davacılar lehine yorumlar şeklinde yazılmalarını sağlayarak hem davaların tarafsız seyrine gölge düşürülmesine neden olmuş, hem de çeşitli isimlerle kendilerine ödemelerde bulunulmasını isteyerek çeşitli yolsuzluklarda bulunmuşlardır (Akyıldız, 2001, s. 172).

¹²⁰ Nizamnamenin ayrıntıları için bkz. (Akyıldız, 2001, s. 171-172).

kanun metninde yazanlar dışında bir ceza ile cezalandırılmaması kararı alınmıştır. Yine memurlar için “siyaseten katil” cezası kaldırılarak yalnızca kısas ve hadd cezaları bırakılmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın da katkı ve çabalarıyla memurlar için koyulan bu esasların daha da genişletilerek tüm ülke insanlarını kapsayacak hale getirilmesi planlanırken ve bu yönde adımlar atılmaya başlanmışken 1839'da II. Mahmud ölmüştür. Tarihsel olarak bu dönem devlet hukuku ve örgütü üzerine daha önce görülmemiş yeniliklerin yapıldığı bir dönem olarak Tanzimat'ın temellerinin atılmasına katkısı açısından önem taşımaktadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 262).

Tanzimat ise başlı başına bir kanunlaşma faaliyetidir. “Tanzimat” sözcüğü “reorganizasyon” kelimesini karşılamak üzere kullanılmıştır ve bununla hukuki yapının ıslahı, kanun ve düzen getirilmesi kastedilmektedir (Ortaylı, 2016, s. 126). 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Britanyalı bilgin kelimeyi “legislation” olarak çevirmeyi yeğlemiştir (Ortaylı, 2017b, s. 138). Kronolojik olarak dönemin sınırlarını mülkiye memurların fiili hâkimiyeti çizmiş olmakla beraber, Tanzimat'ın esas motoru yasama, yani kanunlaştırma faaliyetleridir¹²¹ (Findley, 2011a, s. 91). Klasik ferman geleneğinin bir devamı niteliğinde olan Tanzimat Fermanı'nı önemli ve hukuk alanında yeni bir dönemin başlangıcı kılan fermanın ilanından sonra gerçekleştirilen işte bu kanunlaştırma hareketleridir (Yılmaz Y., 2018, s. 194). Bu dönemde adliye sadece adaleti uygulama, yani geleneği yerinde tutma anlamından sıyrılarak, olması gerekeni gerçekleştirme (normatif) aracı işleviyle yeni düzenleyici kurallar getirme anlamını kazanmıştır ve Tanzimatın (tanzimlerin) anlam içeriği de bunu ifade etmektedir (Berkes, 2013a, s. 220). Bu dönemde ayrıca söz konusu kanunların uygulanacağı yeni adli kurumların da teşkili gerekmiştir (Demirci, 2013, s. 54).

Tanzimat dönemi, başlangıcından 19. yüzyılın ortalarına kadar adli kurumlar ve uygulanan hukuk normları açısından önemli bir değişiklik geçirmemiş olan Osmanlı hukuku için, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi hukuki alanda da tam olarak köklü bir değişiklik dönemi olmuştur (Aydın, 2018, s. 415). Bu dönemde hukuk devleti anlayışına geçilmiştir ve hukuksal eşitsizlikler kaldırılmıştır. Pozitif hukuk belli kurallara göre

¹²¹ Tanzimat'ın bir kanunlaştırma hareketi olarak görünmesinin sebepleri konusunda Sadık Rıfat Paşa'nın 1830'lardaki makalelerinde dikkat çeken ayrıntı dış ve iç kamu hukuku, yani imparatorluğun Avrupa diplomatik sistemine kabulü ile içerde adil bir hukuk düzeninin kurulması arasında kurulan bağlantıdır (Findley, 2011a, s. 91).

sistemli bir biçimde düzenlenmiş, başka bir deyişle kanunlaştırma (kodifikasyon) kavramı ilk kez tanınmış ve yerleşmiştir. Ayrıca yeni yargılama yöntemleri geliştirilmiş ve yeni mahkemeler kurulmuştur (Üçok & Mumcu, 1991, s. 288). Buna göre kanunlaştırmalar ve adli teşkilatta yapılan yenilikler olarak iki grupta değerlendirilen hukuki değişiklikler içinde en önemli hukuk hareketleri yeni kurulan mahkemelerde uygulanmak üzere yapılan yoğun kanunlaştırma faaliyetleri olmuştur (Aydın, 2018, s. 424). Zaten Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda verilen “yasaya uyma” sözünün de işaret ettiği gibi “hukuki meşruluk ve yasallık gibi temel hukuk kavramları toplumsal alana dâhil olmuş (Tanör, 1991, s. 57) bizzat fermanda yer alan “yeni kanunların hazırlanması gerekliliği” ifadesi ile bu dönemde yoğun kanunlaştırma faaliyetlerinin yürütüleceğinin sinyalleri de verilmiştir (Ekinci, 2011, s. 317). Bu dönemde hukukun hemen bütün alanları kanunlaştırılmıştır (Aydın, 2018, s. 425). Yeni kanunların hazırlanmasında İslam ve Batı hukuku taraftarları arasında önemli düşünce ayrılıkları ortaya çıkmış, nihayetinde Batı hukuku ülkeye girmiş, ancak İslam hukukunda da önemli düzenlemeler olmuştur (Üçok & Mumcu, 1976, s. 316). Böylece bir taraftan Avrupa devletlerine ait kanunların tercüme edilmesi, diğer taraftan İslam hukukuna ait hükümlerin kanun haline getirilmesi şeklinde iki tür kanunlaştırma faaliyeti gerçekleştirilmiştir (Demir, 2011, s. 54) ve bu dönem için klasik döneme ait hukuki yapı ile Batılı ülkelerden iktibas edilen hukuk yapısının birlikte uygulandığı ikili bir yapı ortaya çıkmıştır (Demir, 2011, s. 237). Başta Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere yeni kurulan meclislerde heyetler tarafından hazırlanan kanunlar (Aydın, 2018, s. 425) önce ilk Türkçe resmi gazete olarak 1831'den itibaren yayımlanmaya başlayan Takvîm-i Vekâyi'de ilan edilmiş, 1862'den itibaren ise Düstûr adlı kanun külliyyatında toplanmıştır (Ekinci, 2011, s. 317). Bu çerçevede gerçekleştirilen hukuk hareketlerinin ayrıntılarına geçmeden önce, bu hukuki değişikliklerin nedenleri üzerinde durulacak, ardından kanunlaştırmalar ve adli yapılanma incelenecektir.

Kanunlaştırmaların arkasında temel olarak hukuk düşüncesinin değişiminin etkisi bulunmaktadır. Osmanlı hukuk düşüncesi Batılılaşma hareketleri çerçevesinde değişikliğe uğramıştır. Bunun da iktisadi, sosyal, siyasi, kültürel pek çok etkene vardır (Yılmaz Y. , 2018, s. 82). Bu etkenler birbirleriyle etkileşim içinde etkili olmuştur. Buna göre Tanzimat dönemindeki hukuk hareketlerinin doğuran sebeplerden biri Osmanlı

Devleti'nin iktisadi ve sosyal yapısındaki değişiklikler, bunlara paralel olarak hukuki düzenleme yapma ihtiyacıdır (Aydın, 2018, s. 416).

Kanunlaştırma hareketlerinin kökeninde somut birtakım gereksinimler yatmaktadır. Bunlardan ilki gelişen iktisadi ve ticari ilişkilerdir (Tanör, 1991, s. 57). Çalışmanın “Ekonomik Performans” başlığı altında ayrıntılı olarak incelendiği gibi İngiltere'nin sanayi devrimini gerçekleştirmesi ve ardından sanayi devrimini gerçekleştirmek için korumacı önlemler alan diğer Avrupa ülkelerinin de benzer süreç izlemeleri ve bu çerçevede Osmanlı Devleti gibi zengin hammadde ve potansiyel pazar kaynağı olan devletlerle ticaretin daha serbest yürütülmesine yönelik imzalanan ticaret anlaşmaları ile beraber ticari ilişkiler giderek artmıştır. Batı ile olan ticarete öncelikle yabancıların (müstemenlerin) yararlandığı ayrıcalıklardan yararlanabilmek amacıyla gayrimüslim Osmanlı tebaası olan bazı kimseler için beratlı tüccar statüsü ve hayriyye tüccarı statüsü oluşturulmuştur¹²². Ayrıca gelişen ticari ilişkilerle beraber sanayi devriminin Osmanlı Devleti'nde de kendini hissettirmesinin etkisiyle ticaret ve sanayi alanlarına hizmet etmek üzere şirketler kurulmaya başlanmıştır (Aydın, 2018, s. 416-417). Böylece Osmanlı tacirlerinin Batılı tüccarlar karşısında rekabet gücü artırılmaya (Kenanoğlu, 2005, s. 11), özellikle de Müslümanların üretkenliğini geliştirmeye yönelik hukuk reformlarına girişilmiştir (Kuran, 2012, s. 263). Ticari hayatta oraya çıkan bu yeni oluşumlar kaçınılmaz olarak bu yeni ilişkilerin yürütüldüğü saha olan hukuka, özel olarak da ticaret hukukuna da sirayet etmiş, bu alanda artan problemleri çözmek adına bir taraftan ihtisas mahkemeleri niteliğinde yeni mahkemeler kurulurken (Aydın, 2018, s. 416-417), diğer taraftan şirketler hukuku alanında yeni gelişmelere zemin hazırlamış, borsalar, belediyeler ve kurucularından daha uzun ömürlü olabilecek büyük şirketleri destekleyici hukuk sistemleri gibi yabancı kurumların aktarılmasına başlanmıştır¹²³ (Kuran, 2012, s. 28). Zaten Osmanlılar kapitülasyonlar sayesinde Ceza, Ticaret ve Medeni hukuk alanlarında Osmanlı topraklarında ikamet eden tebaalarının kendi kanunlarına tabi

¹²² Yabancı tüccarlara tanınan birtakım imtiyazların Osmanlı tebaası arasında vatandaşlık değiştirme taleplerini artırmasının “hukuk kayması” adı verilen denen bir kurumu ortaya çıkardığı düşünülmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 12). Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Çizakça, 2004).

¹²³ 19. yüzyıl başlarında yerel ekonomik yaşam yeni ortaya çıkan Batı uygulamalarına göre ilkel durumdadır. İslam hukuku çerçevesinde kurulmuş ticari ortaklıklar genellikle kaynaklarını kısa ömürlü girişimler için bir araya getirilmiş birkaç ortağı kapsamaktadır. Geleneksel Ortadoğu kredi piyasalarında kaynaklar tipik olarak küçük borçlar verebilen kişiler tarafından sağlanmaktadır. Yine kısa ömürlü yerli Ortadoğu şirketlerinin hisselerini alıp satacak borsalar bulunmamaktadır. Kentlerdeki sosyal hizmetler geleneksel olarak vakıf kurumu tarafından sağlanmaktadır (Kuran, 2012, s. 29).

olmasını sağlayan imtiyazları dolayısıyla Avrupa hukukuna aşına durumdadır ve iki taraf arasındaki ilişki daha ziyade bu konularda kurulmaktadır (Toprak, 1997, s. 33-34) ve ekonomik açıdan; hukukun ekonomik hayata uygun kurallar getiriyor olması gerekmektedir. Aksi durumda hukuk kuralları uygulanamaz hale gelecektir (Yılmaz Y. , 2018, s. 83).

19. yüzyılda gelişen ticari ilişkiler sonrasında birçok yabancı tüccar Osmanlı ülkesine gelerek hatta burada yerleşmesi, bir süre sonra bu yabancı tüccarlarla yerli tüccarlar arasında çıkan özellikle ticari anlaşmazlıklara hangi mercilerin bakacağı konusunda birtakım tartışmalar ortaya çıkmıştır. Normalde taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olması durumunda davaya bakma yetkisi Osmanlı mahkemesine aittir ve bu mahkemelerde kadılar İslam hukuku çerçevesinde karar almaktadır. Ticari davalarda ise işin niteliğine bağlı olarak birtakım örf ve adet kaidelerine başvurulmuş ve buna göre hüküm verilmiştir. Ancak İslam hukuku çerçevesinde karar alan kadılar hızla gelişen ticari hayatın getirdiği birtakım zorluluklara ayak uyduramamıştır. Başka bir deyişle kadılar çok sayıda devlete ait, çok sayıda ticari örf ve adet kuralına bilmek ve bunları uygulamak konusunda yetersiz kalmıştır. Bu sebeple tüccarlar davalarını hakemler marifeti ile gördürmeyi tercih etmeye başlamıştır. Ancak bu durum da hakeme müracaat ihtiyari olduğu için taraflar menfaatlerine karar çıkmadığında bunları kabul etmeyi istememiştir. Diğer taraftan Müslüman tüccar çoğunlukla yabancıların örf ve adetlerini bilmediği için zarara uğramıştır. Bu nedenlerle yabancı unsurlu ticari davalara bakmak için özel yargı mercilerinin oluşturulması gerekliliği kabul edilmiştir. İşte Tanzimat döneminde adliye alanındaki ilk reform sayılan ticaret mahkemeleri bu gerekçelerle ortaya çıkmıştır (Ekinci, 2004, s. 50). Bu süreçte Osmanlı Devleti tüccarları arasında çıkan anlaşmazlıklar Ticarethane’de çözüme kavuşturulurken, Osmanlı tüccarları ile yabancı tüccarlar arasında bir anlaşmazlık olması durumunda bu anlaşmazlıkların çözüm yeri “kañçılariye” adı verilen özel meclisler olmuştur. Burada görülen davaları daha ziyade usule hâkim yabancı tüccarların kazanması buna engel teşkil etmek ve Müslüman tüccarları bilinçlendirmek adına Ticaret Kanunnâmesi’nin ilanının gerekçelerinden de birini teşkil etmektedir (Çakır, 1990, s. 58). Ayrıca mahkemelere intikal eden davaların sayısının artması ve çeşidinin çoğalması karşısında tek hâkimli ve tek dereceli klasik Osmanlı mahkeme teşkilatının yetersiz kalması da yeni mahkemelerin kurularak şer’iye mahkemelerinin yükünün azaltılmasını gerekli hale getirmiştir (Aydın, 2018, s. 417).

Bunda Bu dönemde ayrıca Kırım Savaşı sonrasında Avrupa'dan Türkiye'ye gelenlerin sayısındaki artışın pazarlarda alışverişin canlanmasını sağlanmasında da etkisi de olmuştur. Ticari ihtilaflara İstanbul'daki tek bir ticaret mahkemesi bakamaz hale gelmiştir. Yine yabancılar şer'i mahkemelerde müslim aleyhine gayrimüslimin, zımmi aleyhine müstemenin şahitliğinin kabul edilmemesi gibi sebeplerle şer'i mahkemelere gitmek istememişlerdir (Yavuz, 1997, s. 283). Bu çerçevede atılan ilk adımlar Tanzimat'tan hemen sonra İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak bir ticaret meclisinin kurulması, bundan kısa süre sonra bu meclisin karma ticaret mahkemelerine dönüşmesi, 1850'de modern anlamda kanunlaştırma hareketinin ilk öncüsü olarak Ticaret Kanunnâmesi'nin kabul edilmesi (Kenanoğlu, 2005, s. 17), 1864'ten itibaren Nizamiye mahkemelerinin kurulmaya başlanması, 1868'de bu mahkemelerin temyiz merci olarak Divân-ı Ahkâm- Adliyye'nin teşekkülü, 19. yüzyılın sonlarına doğru ise şer'iyeye mahkemelerinin temyiz mahkemesi olarak Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyeye'nin kurulmasıdır (Aydın, 2018, s. 417). Daha sonra şer'i mahkemeler haricindeki mahkemelerin yargı kapsamının şer'i mahkemeler aleyhine genişleme göstermesi ile beraber şer'i ve nizamiye mahkemelerinin yargı alanlarının birbirinden ayrılması gerekliliği ortaya çıkmış ve böylece tamamen şer'i hukukun uygulandığı alanlarda da kanunlaştırma yapma gereksinimi doğmuştur (Berkes, 2013a, s. 222). Bu süreçte nizamiye mahkemeleri hukuksal biçimliliğin geliştirildiği ve hukuki prosedür ve standardizasyona benzeri görülmemiş bir vurgu ile uygulandığı en önemli yargı alanını oluşturmakla beraber, daha küçük ölçekte de olsa şer'i mahkemeler için de birtakım düzenlemeler yapılmıştır (Rubin, 2011, s. 85).

Kanunlaştırma hareketlerinin en önemli sebeplerinden biri ise yine Avrupa ile olan ilişkilerin de yoğunlaşmasına paralel olarak Avrupalıların kendi hukuklarını Osmanlı Devleti'ne empoze etme çabalarıdır (Aydın, 2018, s. 416). Bu çerçevede yabancı devletlerin Osmanlı hükümetine azınlıklara daha fazla imtiyaz tanınması¹²⁴ ve devlet kurumları ile adli mercileri ıslah etmesi konusunda baskı¹²⁵ yaptıkları görülmektedir¹²⁶

¹²⁴ Batılı devletler kendilerini mezhep birliği içinde oldukları gayrimüslimleri, yani Fransızlar Katolikleri, İngilizler Protestanları, Ruslar da Ortodoks Hristiyanları himaye etme arzusundadır (Aydın, 2018, s. 419).

¹²⁵ Apaydın (2009, s. 123) "dış baskılar" tabiri yerine "dışsal nedenler" kullanımı daha uygun görülmüştür. Böylece mesele siyasal, hukuksal ve iktisadi tüm dışsallıkları içeren ve süreci salt dışsal zorlamaların ürünü gibi algılanmasına engel teşkil eden bir nedensellik bağlamına oturtulmaktadır.

¹²⁶ 1840 yılı itibarıyla Batı'yı temsil ettiğini iddia eden dört büyük devlet vardır. Bunlardan Çarlık Rusya ve Avusturya İmparatorluğu Osmanlı Devleti'ne benzer niteliktedir. Diğer ikisi ise İngiltere ve Fransa'dır.

(Ekinci, 2004, s. 29). Bunun nedeni gelişen ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan uyuşmazlıklarda kendi tacirlerine güvenceli ve alışkın oldukları bir hukuki statü sağlamaktır. Bu sayede ayrıca siyasi ve hukuki prestij sağlamak istemişlerdir¹²⁷ (Aydın, 1996, s. 69). Avrupalılar ancak bu taleplerine karşılık askeri-diplomatik destek taahhüdünde bulunmuşlardır (Findley, 2011a, s. 92). Dolayısıyla Osmanlı yöneticileri bir taraftan Batı'dan istedikleri desteği alabilmek, bir taraftan da Avrupa devletlerinin müdahalelerini savuşturabilmek için hukuki donanımın yenilenmesi girişimlerine yönelmiştir (Tanör, 1991, s. 57). Nitekim bu baskılar sonucunda bu dönemde bazı Fransız kanunları tercüme edilerek kanunlaştırılmıştır¹²⁸ (Demir, 2011, s. 239). Batı'dan alınan ilk kanunun Ticaret Kanunu olması ve kurulan ilk mahkemelerin de yerli ve yabancı tüccarların katılımıyla oluşturulan karma ticaret mahkemeler olması bu anlamda bir gösterge niteliğindedir (Aydın, 2018, s. 419). Öte yandan ülkeler arası ticari ve iktisadi hayatın Avrupa hukuk sisteminin dışında kalınmasına izin verecek mahiyette olmadığını da kabul etmek gerekmektedir (Ortaylı, 2016, s. 205). Osmanlı Devleti Batı karşısında geriledikçe onların kanunlarını kabul ederek eski gücüne kavuşacağı düşüncesindedir (Demir, 2011, s. 239).

Bu etkinin ilk ayağı bu dönemde Ayrıca bu dönemde Batılı devletlerin kendilerinde de yeni hukuki düzenlemeler ve özellikle kanunlaştırmalar yapılmıştır. Her alanda Batı dünyasını örnek alan Tanzimat ricalinin bu alanda da Batı'nın tesiri dışında kalması mümkün görünmemektedir (Barkan, 1940b, s. 418). Avrupa devletlerindeki kanunlaştırma hareketlerinin bir diğer gerekçesi olan ve kısaca "milli amel" olarak adlandırılan sebepler ise Tanzimat Dönemi kalınlaştırma hareketlerine bir gerekçe teşkil etmemiştir. Bunda imparatorluğun birçok milletten oluşan ve dolayısıyla milli bir düşünceden bahsetmenin mümkün olmadığı bir topluluk olmasının etkisi bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren bütün nizamlarını dini hukuka göre düzenlemiştir. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun dini hukuku adeta milli bir

Baskıya varan süreçte Batılı büyük devletler Babıali'ye önce tavsiyelerde bulunmuşlar, sonra müdahale, en son da ağır bir baskı uygulamaya başlamışlardır. Batı'nın Osmanlı kalkınmasına baskısı her şeyin üstünde menfaatlerini temin etmek için olmuştur (Tunaya, 2010, s. 33).

¹²⁷ Fransız Medeni Kanunu Code Napoléon bütün dünyada büyük ilgi ile karşılanmış ve bu durum Fransızları gururlandırarak bu yönde bir düşünce beslemeleri sonucunu doğurmuştur (Aydın, 1996, s. 70).

¹²⁸ Tanzimat ricalinin önünde örnek olarak alabileceği Avrupa'nın en güçlü dört devleti bulunmaktadır. Bunlar İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya'dır. Osmanlı Devleti bunlar arasından Fransa'yı tercih etmiştir (Demirci, 2013, s. 65). Bu seçimin nedenleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 51-62). Avusturya İmparatoru Prens Metternich de bu konudaki tavsiyeleri için bkz. (Barkan, 2000c, s. 274).

müessese haline getirdiğimiz söylemek de mümkün gözükmetedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 32).

Batı etkisinin bir başka boyutu yabancılarla artan temaslar neticesinde 19. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'in büyük kentlerinde Avrupa'dan ticaret yapmaya gelmiş kişilerle dolu lüks semtlerde yaşayan yerli sakinlerin yabancıların daha iyi yaşam sürdüğünü görmeleridir. Böylece Onların gösterişli yaşam tarzlarının daha yüksek üretkenlikten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yeni ticari uygulamaları benimsemenin karlı olduğu düşünülür hale gelmektedir (Kuran, 2012, s. 28). Ayrıca sanayileşmenin etkisiyle geleneksel tarım toplum yapısının değişmesi ve kentleşmenin hızlanması “boş zaman” algısını yaratmış, kültürel öğelerde değişimler olmuş, yerel kültürlerin yerini tüketim ve değişim kültürü almaya başlamış (Yılmaz Y. , 2018, s. 86), özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren kadınların toplumsal hayattaki rolleri ve sosyal ve hukuki statüleri sorgulanmaya başlamıştır. Bu kapsamda eğitim hayatında¹²⁹ meydana gelen değişimlerle beraber özellikle şehirlerde yaşayanların aile hayatında ve günlük yaşam pratiklerinde bariz değişiklikler görülmüştür (Aydın, 2018, s. 417). Bu, kanunlaştırma hareketlerinin sosyal yönünü oluşturmaktadır.

Osmanlı'daki kanunlaştırmaların siyasi gerekçesi kesin kaideler içeren kanunlar yaparak devletin merkezi gücünü artırmaktır. Merkezîyetçi bir yönetim standart ve derlenmiş bir hukuki mevzuatı gerektirmektedir (Ortaylı, 2016, s. 205). Böylece devleti parçalamaya götüren iç karışıklıkların sonlandırılması amaçlanmaktadır (Örsten Esirgen, 2011, s. 34). Öte yandan Osmanlı Devleti'nde Devleti'nde bireyler arası ilişkilerde bir hukuk dağınıklığından bahsetmek mümkün olmasına rağmen, hukuk birliği ya da yeknesaklığı sağlamak kanunlaştırma hareketine temel bir gerekçe teşkil etmemiştir. Çünkü İslam hukuku ve dolayısıyla Osmanlı Devleti şahıs hukuku ve aile hukuku alanlarında tüm toplumları kendi teamül ve adetlerini uygulamak konusunda serbest bırakmıştır (Velidedeoğlu, 1940, s. 31). Merkezileştirme kapsamında ayrıca kadıların adli olmayan görevleri ellerinden alınmış, adliye otoriteleri de belli davalarla sınırlandırılmış ve kadıardan alınan adli işler merkez tarafından tayin edilen ilmiye sınıfı dışından görevlilerin yer aldığı yeni mahkemelere bırakılmıştır (Ekinci, 2004, s. 48).

¹²⁹ Batılılaşma döneminde eğitim sisteminde meydana gelen değişiklikler için bkz. (Yılmaz Y. , 2018, s. 89-92).

Yukarıda açıklanan kanunlaştırmanın nedenlerinden hangilerinin daha önemli olduğu konusunda tarihçi ve iktisatçılar farklı düşüncelere sahiptir. Örneğin Ekinci (2004, s. 46) Osmanlı Devleti'ni yeni bir sistem kurmaya iten birinci ve en kuvvetli amilin dış baskı olduğunu belirtmektedir. Ortaylı (2016, s. 274) ise Tanzimatçı devlet adamının imparatorluğun gerçekleriyle, dış devlet adamlarının yorumları ve kendi görüşlerini tartarak hareket ettiğini ifade etmektedir. Buna göre Tanzimat reformları dış baskıdan ziyade iç kararın bir sonucudur. Yılmaz (2018, s. 83) da hukuki değişikliklerde Batı'nın etkisinin dolaylı olduğunu savunarak ekonomik değişimin rolünü ön plana çıkarmaktadır. Velidedeoğlu'na (1940, s. 5) göre ise Tanzimat dönemi hukuk hareketleri daha ziyade iç kaynaklıdır. Tanzimat ricalisi Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da kurulan yeni düzenden etkilenmiştir ve bunun etkisinin olması kaçınılmazdır. Ancak esas ilham kaynağı eski düzensizliğe karşı toplum vicdanında uyanmaya başlayan tepkidir. Düzensizlikten kastedilen sosyal nizamdaki yolsuzluk, adaletsizlik gibi yozlaşmış davranışlardır ve birey-birey ve birey-devlet arası ilişkilerde güvenirlilik, bu ilişkileri düzenleyen belirli ve kesin kaidelerin gerekliliği kabul edilmektedir (herkes tarafından önceden olabilecekler hakkında fikir sahibi olmayı sağlayan nizam anlamında). Zürcher (Zürcher, 2013, s. 92) de Tanzimat Fermanı'ndaki reformları sadece dış baskıya dayandırmanın doğru olmadığını, çünkü reformların aynı zamanda bunlar aynı zamanda imparatorluğu kurtarmanın tek yolu olarak Avrupalı tarzda reformlar yapılması gerektiği düşüncesine dair içten bir inancın neticesi olduğunu savunmaktadır. Son olarak Kaymakçı (2013, s. 180) da Avrupa Tüccarı'nın Osmanlı tebaası deneyimi ve Babıali'ye verdikleri geri bildirimleri gerekçe göstererek Osmanlı hukuk reformlarının tek başına dış baskılarla açıklanamayacağını ifade etmektedir. Avrupa tüccarı, farklı yetki alanları hakkında seçimler yaparak ve taleplerini toplu olarak Babıali'ye sunarak, imparatorluk koruması altında yaşamayı seçen "hakiki" Osmanlılar olarak hukuk reformlarına girdi sağlamıştır¹³⁰. Şentop'a (2005, s. 647) göre Tanzimat'ın Batılı ülkelerin tesiriyle ortaya çıktığı ve bu tesir altında sürdüğü genel kabulü uzun bir dönemi izah etmek için yeterli değildir. Çünkü sosyal bilimlerde tek bir sebebe dayandırılarak yapılan izahatlar yanıltıcı olmaktadır. Mümkün olduğunca bütün sebeplerin bir arada değerlendirilerek tablonun bir bütün olarak görülmesine sağlanmaya çalışılması daha doğru bir yaklaşımdır. Yüzyıldan

¹³⁰ Nitekim talepleri Mecelle tarafından en azından kısmen karşılanmıştır. Mecelle, yazılı belgeleri tanıklığa başvurmaya gerek kalmadan yeterli kanıt olarak kabul etmiştir (Kaymakçı, 2013, s. 180).

fazla bir zamandır adaletnameler, layihalar ve çeşitli eserler vasıtasıyla dile getirilen sorunlar, Tanzimat'ta Batı'nın tesir ve baskısının ötesinde, devletin ihtiyacının da görüldüğünün bir kanıtıdır. Başlangıçta bir deneme, belki de Batı baskısını azaltacak bir adım olarak görülen hukuki düzenlemelerde, zaman içinde hem mevzuat, hem de uygulama bakımından ciddi gelişme kaydedilmiş olduğu ve önemli bir hukuk birikimi elde edildiği görülmektedir¹³¹ (Şentop, 2005, s. 671).

Osmanlı Devleti askeri ve teknik alandaki yeniliklere 18. yüzyılda kapısını açmıştır. Ancak hukuki ve idari alandaki yeniliklerin gerçekleştirilebilmesi için gereken ortam ve şartlar 19. yüzyılda oluşmuştur. Tanzimat döneminde devletin ilerleyen yüzyılların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak kanunlara gereksinim duyduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Ancak İslam hukukunun yargı organı şer'îye mahkemeleri, diğer tarafta azınlık imtiyazlarını zorunlu kıldığı cemaat mahkemeleri ve kapitülasyonlar nedeniyle var olan konsolosluk mahkemeleri Osmanlı ülkesinde kanunların tekliği ve yargı sisteminin birliği gibi modern esasların yerleşmesine engel oluşturmaktadır. Bu süreçte mevcut hukuku sitemden tamamen vazgeçilerek her alanda Batı hukukunun benimsenmesi mümkün olmadığı için, hukuk istemindeki yenilikler belirli ölçüler içinde yapılabilmiş ve bir taraftan İslam hukuku varlığını sürdürmüşken, diğer taraftan din farkı gözetmeksizin herkese uygulanabilecek kanunlar kabul edilmiş ve yürürlüğe sokulmuştur (Örsten Esirgen, 2011, s. 32). Böylece kanunlaştırma hareketi çerçevesinde yapılan yeni mevzuatlar arasında birlik sağlanamamıştır ve bu durum hem kanunlar da hem de mahkemelerde ikilik ortaya çıkmıştır (Velidedeoğlu, 1940, s. 69). Ancak diğer taraftan yeni yasaların din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkese uygulanacak, herkes için geçerli ve standartlaştırılmış olması, yeni yasalar yönünde bir ilerleme ve ayrıca hukuk birliğine doğru gidişin bir göstergesi olarak nitelendirilebilir (Tanör, 1991, s. 59). Bu kapsamda o dönemde gerçekleştirilen kanunlaştırmalar aşağıda listelenmiştir.

Hukuk kendi içinde özel hukuk-kamu hukuku şeklinde bir ayrıma tabi olmakla beraber, Osmanlı hukuk geçmişi açısından 19. yüzyıldaki kanunlaşma hareketi ile beraber yerli (milli) kanunlar ve kodifikasyon kanunlar olmak üzere yeni bir sınıflandırmadan daha söz

¹³¹ Bu çerçevede Tanzimat dönemindeki hukuk hareketlerini hazırlayan sebeplerin iç ve dış sebepler olarak iki başlık altında incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre iç sebepler hukukun uygulanmasında devreye giren uygulayıcı (hakim), uygulanan kural (mevzuat) ve yargılama teşkilatı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dış sebepler ise Batı'nın tesiri ve baskısını doğuran gelişmeler bağlamında ele alınmıştır (Şentop, 2005, s. 649).

etmek mümkün hale gelmiştir. Bunlar aynı zamanda tedvin kanunlar ve iktibas kanunlar olarak da anılmaktadır. Yerli kanunlar yabancı bir devletin kanununun esas alınmadığı kanunları ifade etmektedir. İktibas kanunlar ise yabancı kanunların esas ve model oluşturduğu, onlardan alıntılarla hazırlanan kanunlardır. Bu konuda özellikle Fransız kanunlarının tercih edildiği görülmektedir. Ancak bunlar her zaman bütün olarak alınmayıp, bazen şeriata uygunluk açısından bazı maddelerin çıkarıldığı, bazen de tercümede kısaltmaya gidildiği olmuştur (Velidedeoğlu, 1940, s. 60).

Bu bölümde bu tür kanunların yalnızca isimlerine değinmekle yetinilecektir. Buna göre 1840 yılında çıkarılan ilk Ceza Kanunu ile beraber başlayan bu süreçte onun ardından ilan edilen 1850 Ceza Kanunu¹³², 1858 Arazi Kanunnâmesi¹³³, 1868-1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1917 Hukuk-ı Aile Kararnâmesi¹³⁴ ve 1917 Usul-i Muhâkeme-i Şer'iyye Nizamnâmesi yerli ve milli kanunlar kapsamında değerlendirilmektedir. İktibas kanunlar ise 1850 Ticaret Kanunnâmesi (Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi), 1858 Ceza Kanunnâmesi¹³⁵, 1861 Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi¹³⁶, 1863 Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi¹³⁷, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı

¹³² Ceza Kanunları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Velidedeoğlu (1940, s. 40-63); Gürzumar & Gürzumar (1962, s. 3); Ubcini M. A. (1876a, s. 152-156) Üçok & Mumcu (1976, s. 321-322) ve (1991, s. 267-273); Tanör (1991, s. 59); Findley (1994, s. 152); Akşin (1997, s. 129); Mumcu (2005, s. 279); Jorga (2005, s. 1869); Berkes (2013, s. 223); Lewis (2013, s. 153); Çadırcı (2013, s. 206); Ortaylı (2016, s. 208); Aydın (2018, s. 425-426).

¹³³ Arazi Kanunnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Velidedeoğlu (1940, s. 44-50); Sivrikaya (1972, s. 141) Yerasimos (1975, s. 704-705; 726-728); Sancar (1982, s. 335-341); Üçok & Mumcu (1976, s. 324-325) ve (1991, s. 274); Ahmed Cevdet (1991b, s. 45) Aydın (1996, s. 42) ve (2018, s. 426); Kasaba (1993, s. 48); Akşin (1997; s. 147); Tekeli & İlkin (1999, s. 183); Barkan (2000c, s. 267-269); Kenanoğlu M. N. (2002); İslamoğlu (2004a, s. 26-27) ve (2004b, s. 292-293); Tabakoğlu (2005a, s. 227-228); Pamuk (2005, s. 100) ve (2014, s. 129); Quataert (2006, s. 974-978); Keyder (2009e, s. 264); Karpat K. H. (2013, s. 151); Kazgan (2013, s. 19); Lewis (2013, s. 166); Karpat (2014b, s. 217-218) ve (2015a, s. 35); Ortaylı (2016, s. 247-249); bu kanunlar aynı zamanda 1867'de yabancılara tanınan toprak satın alma hakkına dair ayrıntılar da içermektedir. Yabancıların emlak davalarına ilişkin 10 Zilkade 1298'de Adliye Nezareti'nden alınan bir karar göre İstimlak Emlak Nizamnâmesi'nin 2. maddesine göre yabancı tebaanın mutasarrıf olduğu hane davaları doğrudan Osmanlı mahkemelerinde görülecektir ve buna dair işlemler de bu mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirilecektir. Ancak yabancıların haneden ihracı durumunda bu durum şahsi hale gelmektedir ve bunun için mensup olduğu konsoloshanesine başvurma hakkına sahiptir. Yine maddenin son fıkrasında yabancıların sahip oldukları imtiyaza bağlı olarak şahsi ve menkul malları hakkında olan davalarında konsoloshanelerinden yararlanmalarının mümkün olduğu belirtilmektedir. Bu maddenin gayrimenkuller için geçerli olmadığı da açıklığa kavuşturulmaktadır (Ceride-i Mehâkim, 25 Zilkade 1298, s. 945). Bu konuda ayrıca bkz. (Tezören, 1952, s. 355-362).

¹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Findley (2011a, s. 427); Aydın (2018, s. 428).

¹³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok & Mumcu (1991, s. 272-273); Yavuz (1997, s. 281); Aydın (2018, s. 428-429).

¹³⁶ Velidedeoğlu (1940, s. 62); Çakır (1990, s. 65); Yavuz (1997, s. 281); Aydın (2018, s. 429); Demirci (2013, s. 135); Gümüş (2013, s. 182).

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA: ML.d..., 885-; Velidedeoğlu (1940, s. 62); Çakır (1990, s. 65); Aydın (2018, s. 429); Kenanoğlu (2005, s. 114-115).

Cezaiyye Kanunu¹³⁸, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiyye Kanunu'dur (Velidedeoğlu, 1940, s. 39). 1850 tarihli Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi, 1860 tarihli Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Ticaret, 1863 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunu karma mahkemelerde uygulanan kanunlardır ve bu kanunlar Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi hariç imparatorluğun sona ermesine kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmaya devam edilmiştir. Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi ise 1879 yılına kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmıştır¹³⁹ (Kenanoğlu, 2005, s. 62).

Yukarıda görüldüğü gibi bu dönemde çıkarılan pek çok kanundan ilgili olanlar ele alınacak ve bu kanunlar, belirli bir sistem çerçevesinde incelenebilmek adına zaman sırasına göre değil, konu bütünlüğüne ve hukukun bölümlerine göre açıklanacaktır.

3. 2. Kurumsal Aktörler: Ticaret Hukukunun Evrimi

Tanzimat dönemi, hukuken yenileşme çalışmaları olarak başlamış ve bu süreç devletin sona ermesine kadar hukuk evrimi ile beraber sürmüştür. Pozitif hukukun belli kurallar dâhilinde sistemli bir şekilde düzenlenmesi yani “kanunlaştırma” kavramının ilk kez tanınması ve yerleşmesi bu dönemde gerçekleşmiştir (Ekinci, 2011, s. 317). Bu dönem Osmanlı hukukunda, özel hukuk alanının Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku sahalarında İslam hukuku, Ticaret Hukuku sahasında ise Fransız hukuku etkili olmuştur (Üçok & Mumcu, 1991, s. 275). Bu durum özel hukuk alanında ikili bir yapının ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu yapıya bağlı kalınarak Ticaret Hukuku alanında Ticaret Kanunnâmesi ve Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku hükümlerinin yanında içerdiği ticari hükümler de dâhil edilerek Mecelle, hazırlanış koşulları ve genel özellikleri itibariyle ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulacaktır. Ayrıca farklı iki kaynağa sahip olan bu iki kanunun çıkarılmasına taraf olan aktörler üzerinden dönemin hukuk bakış açısı hakkında fikir sahibi olunacaktır. Bu anlamda çalışmanın kapsamı dâhilinde incelenen Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin bizzat kendileri de sahip oldukları iki farklı kaynak ve hukuki görüşün ürünü olma nitelikleriyle kurumsal aktör olarak değerlendirilebilir. Buna göre aşağıda tarihsel sürece bağlı kalınarak önce Ticaret Kanunnâmesi ve daha sonra

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın (2018, s. 429).

¹³⁹ Tanzimat döneminde kamu ve özel hukuk alanında yapılan kanunlaştırmalara dair önemli çalışmalar ve konuya dair bir bibliyografya için bkz. (Şentop, 2005, s. 666-670). Şentop (2005) bu çalışmasında ayrıca bu dönemde yapılan kanunlaştırma faaliyetlerine de yer vermiştir.

Mecelle hazırlanış koşulları, genel özellikleri ve kullanım alanları bağlamında değerlendirilecektir.

18. ve 19. yüzyılda kapitülasyonlar serbest ticareti kolaylaştırıcı nitelikte değişime uğramışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin ticaretle kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle bu dönemde hukukun en fazla ticaret bağlamında türetildiğini söylemek mümkündür (Apaydın B. , 2009, s. 158). Aynı zamanda İslam hukuk sisteminden ilk kopuş Ticaret Hukuku sahasında yaşanmıştır (Yılmaz Y. , 2018, s. 213) ve böylece ticaret Tanzimat sonrasında Osmanlı hukuk sistemindeki düalizmin en net görüldüğü alan olmuştur. 1850 yılında ilan edilen Ticaret Kanunnâmesi'nin ardından yaklaşık 20 yıl sonra Mecelle'nin kitap kitap neşrine başlanmıştır ve 24 yıl sonra da Mecelle'nin şirketlerle alakalı olan bölümü yürürlüğe girmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Ticaret Kanunnâmesi İslam hukuku ile çatışma halinde olduğu halde şer'i hukuku tamamen ilga etmemiştir. Uygulamada birbirine zıt olan bu iki kanundan Ticaret Kanunnâmesi'nin eksikleri Mecelle'de tamamlanmıştır (Yılmaz Y. , 2018, s. 223).

1850'de Fransız Ticaret Kanunu'nun iktibas yoluyla ilan edilen Ticaret Kanunnâmesi'nin ardından bu kanunun boşluklarının doldurulması açısından da önemli görülen bir medeni kanun tanzim etmek önemli hale gelmiş ve 1855 yılı itibariyle Metn-i Metin adı altında İslam hukukunun ilgili kısımlarına tekabül eden hükümlerinin bir kanun metni halinde teşkili girişimleri başlatılmıştır. Bu tarihten itibaren bir medeni kanun hazırlama fikri sürekli gündemde kalmıştır. Ayrıca Batı hukukunun iktibas edilmesi gerektiğini düşünenlerle İslam hukukunun her alanda yeterli olduğunu düşünenler arasındaki çekişme özellikle bu konu özelinde alevlenmiştir (Barkan, 1940b, s. 427). Buna göre Ali Paşa dönemin en ileri medeni kanunu olduğuna inanılan Fransız Medeni Kanunu'nun birtakım değişikliklerle kabul edilmesi taraftarıdır. Fuat Paşa da dâhil Ali Paşa taraftarları bu sayede ülkede hukuk birliğinin sağlanacağı düşüncesinden hareket etmektedir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Ali Paşa'nın Girit isyanına tekabül eden bu dönemde böyle bir girişimin imparatorluğun çözülmesini engelleyici bir etkisi olduğuna da inanmaktadır. Ali Paşa'nın ayrıca aslında sadece “yabancı devletleri susturmak ve ikna etmek” için bu yönde hareket tarzını benimsediğini savunanlar da bulunmaktadır (Yavuz, 1997, s. 282-283). Yine Fransızların baskısının Ali Paşa'nın bu

yöndeki kararında belirleyici olduğu da düşünülmektedir¹⁴⁰. Bu noktadan hareketle Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek Osmanlı hukukuna uygun olmayan maddelerinin tespiti sürecini başlatmıştır¹⁴¹. Öte yandan Ahmed Cevdet Paşa ise medeni kanunun hukuk düzeninin en önemli öğelerinden biri olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla bunun Hristiyan inancına sahip bir ülkeden alınmasını sakıncalı bulmaktadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Ayrıca bunun Savigny'nin düşüncelerine benzer şekilde İslam milletini, yani onun kullandığı manada İslam ümmetini yıkmak anlamına geleceğini düşünmektedir. Bu çerçevede hazırlanmasını tasarladığı Mecelle'nin Müslümanlar için din açısından bağlayıcı şeriat özelliklerini taşıırken, Müslüman olmayan tebaa için devlet açısından bağlayıcı kanun olma niteliklerine sahip olacağını savunmaktadır. Bu nedenle fikhın özellikle bu ikinci yanı açısından daha kolay ilerlenebilecek olan muamelat hukuku alanı ile işe başlamayı tercih etmiştir. Yine toprak hukuku da geniş ölçüde İslam maslahat ilkesinin bir ürünü olarak bu açıdan elverişli görülmüştür. Sonuç olarak kanunlaştırmaya bütünüyle dünya işleriyle alakalı alanlar olarak din alanından kolaylıkla çıkarılabilecek alanlar kapsamında değerlendirilen muamelat ve arazi hukuku alanlarından başlanması uygun görülmüştür¹⁴² (Berkes, 2013a, s. 225-226). Ahmed Cevdet Paşa bu gerekçelerle İslam medeni hukuk kurallarının sistemli bir şekilde bir araya toplanması gerektiğini belirtmektedir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Neticede Mecelle özelinde galip gelen taraf Ahmed Cevdet Paşa taraftarları olmuş ve onun başkanlığında 1868'de kurulan Mecelle Cemiyeti yerli bir Medeni Kanun hazırlama çalışmalarına başlamıştır (Öztürk, 1973, s. 19). Ancak iki taraf arasındaki

¹⁴⁰ Fransa'nın baskısı, yaptığı yardımlardan, 18. yüzyılda ilk Osmanlı ıslahat hareketleri üzerinde icra ettiği etki ve nüfuzdan, Osmanlı padişahlarıyla olan asırlık samimi münasebetlerinden ve bu davranışlarında diğer Batılı devletleri de yanına almış olmasından kaynaklıdır. Nihayet 1867 yılında Fransa hükümeti Osmanlı hükümetine bir nota vererek İslahat Fermanı'nın en az 19 maddesinin tatbik edilmediğini iddia ederek Hristiyanların muhtelif memuriyetlere alınması, mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmesi, Müslümanlara ve Hristiyanlara açık mektep ve mahkemelerin tesisi, ticari kanun ve ticaret mahkemelerinin ıslahı, Fransız medeni kanunun alınması telkinlerinde bulunmuştur. Öte yandan İstanbul Fransız elçisi Mösyö Bournée samimi dostu Ali Paşa'yı bu tarz kurumların Fransa'dan alınması konusunda ikna etmeye çalışmıştır (Yavuz, 1997, s. 284). Fransızlar ayrıca 1850 Ticaret Kanunnâmesi ve ticaret mahkemelerinin teşekkülünde oynadıkları rolden aldıkları güçle de Code Napoleon'un kabulü yönünde baskıda bulunmaktadır (Aydın, 1996, s. 75-77).

¹⁴¹ Ali Paşa'nın bu konudaki çalışmaları için bkz. (Aydın, 1996, s. 75-77). Örneğin 30 Kasım 1867 tarihli layiha (Velidedeoğlu, 1940, s. 64-66).

¹⁴² Ahmed Cevdet Paşa ve Yeni Osmanlılar ise fikhın özsel yeterliliğine inanmaktadır. Mecelle'nin getirdiği yenilik fikhın sunum tarzındadır. Mecelle meseleci İslam hukukunun Batılı mevzuat hukuku tarzında tedvidir (Gencer B. , 2017, s. 411).

çekişme yukarıdaki kanunlaştırmalar bölümünde bulunan yerli (tedvin) kanunlarla iktibas (kodifikasyon) kanunlar listesinden de anlaşılacağı üzere uzun süre daha devam etmiştir.

3.2.1. 1850 Kanunnâme-i Ticâret

Tam adıyla Kanunnâme-i Ticâret-i Berriyye Batı menşeli kanunların ilki olarak 1850 yılında yürürlüğe girmiştir (Aydın, 2018, s. 428). Bu kanun özel hukuk alanında yapılan ilk büyük kanun olma özelliğini taşımaktadır (Velidedeoğlu, 1940, s. 60) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya yönelme ve Batı'nın sosyal kurumlarını kendi bünyesine dâhil etme çabası olan Tanzimat hareketinin hukuk alanında meydana getirdiği gelişmenin başlangıcını oluşturmaktadır. Tanzimat'ın ilanının ardından hukuk müesseselerinde yapılması gereken ıslahatın Avrupa kanunlarının tercüme ve tatbik edilmesi şeklinde yapılması gerektiği düşüncesinin bir parçası olarak Batı hukuk sisteminin önemli kanunlarının ülke ihtiyaçlarına göre adapte edilmesi şeklinde hazırlanmış ve ilan edilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 3). Temel olarak Fransız Ticaret Kanunu esas alınarak hazırlanmakla beraber Hollanda, Sardunya ve Prusya kanunlarından da kısmen yararlanılmıştır¹⁴³. 1849 yılında Çamiç Ohannes Efendi tarafından 1807 tarihli Fransız Ticaret kanununun tercüme edilmesiyle 1850 yılında önce Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve üçüncü kitapları yürürlüğe girmiş, ardından 1855'te İflas Kanunâsi adıyla ikinci kitabı yayımlanmıştır¹⁴⁴ (Aydın, 2018, s. 428). Kanunnâme-i Ticaret tam şeklini muhtelif tarihlerde çıkarılan zeyillerle ve ilgili yeni kanunlarla almıştır¹⁴⁵ (Gürzumar & Gürzumar,

¹⁴³ Ancak burada kaynak olarak Fransız Ticaret Kanunu'nda hiç bahsedilmemekte ve “Tedavülde olan Ticaret kanunları” tabirine yer verilmiştir (Velidedeoğlu, 1940, s. 61).

¹⁴⁴ Ticaret Kanunu tercüme edilirken özellikle miras hukuku alanında şeriata aykırı bazı hükümlerle karşılaşmıştır. Bu konular hakkında Meşihat'a danışılması ve şeriata aykırı ve miras hukukuna dair konuların şer'îye mahkemelerinde çözüme kavuşturulması kararlaştırılmıştır (Çakır, 1990, s. 59).

¹⁴⁵ Meşrutiyet'in ilanından sonra Ticaret Kanunu'nun ihtiyacı uygun bir şekilde tadil edilmesi amacıyla bir komisyon oluşturulduğu görülmektedir. Bu komisyonda Almanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Romanya ve Şili ticaret kanunları, hukukçuların kitapları ve Şafii mezhebinden bir kısım bilgiler derlenmiş ve bir Ticaret Kanunu layihası hazırlanmıştır. Burada Ticaret Kanunâmesi'ne ticaret ünvanı, ticaret sicili, dellallar, ticari taahhütler, ticari satış, havale, cari hesap, ticari rehin, ticari vekâlet, umumi mağazalar gibi konularda bir kısım eklemeler yapılmıştır. Bu kanun layihası Şurâ-yı Devlet tarafından tetkik edilmiş ve Meclis-i Umumi'ye gönderilmiş olmasına rağmen kanunlaşmamıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 78). 1850 tarihli Ticaret Kanunu 1926'da yürürlükten kaldırılıncaya kadar birtakım ekler ve kanunlarla ticaret mevzuatı zenginleştirilmiştir. Buna göre ilk ek 1860 yılında ticaret mahkemelerinin kurulmasına dairdir. 1905 yılında 8 maddelik iflasla ilgili hükümler ile 1906'da ise 25 maddelik sigorta akdi eklenmiştir (Demirci, 2013, s. 104-105). Ticaret Kanunu'nun İslam hukukuyla çelişen yanları ve ayrıca pek çok çeviri yanlışlıkları olması da göz önüne alınarak bu eksiklik ve aksaklıkların giderilmesi için 1906 yılında bir komisyon kurulmuş, ancak çalışmaları verimli olmamıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 278).

1962, s. 4). 1860'ta yapılan zeyl ile Ticaret Nezareti'nin nezaret ve idaresi altında ticaret mahkemeleri teşkil edilmiştir (Velidedeoğlu, 1940, s. 61). Medeni kanunun tersine İslam hukukunda ticarete ait kuralların azlığı ve işlenmemiş olması da bu alanda Fransız mevzuatının geçerli olmasını kolaylaştırmıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 277). Kanunnamenin ticaret mahkemelerinde uygulanması karar alınmıştır. Bu kanunname ile beraber ilk defa ulemadan bağımsız olan ve şeriatın kapsamı dışındaki konuları ele alan bir hukuk ve yargı sistemi resmi olarak tanınmıştır. İslam dünyasında tam anlamı ile yeni olmayan bu durum yine de önceki Osmanlı uygulamasından köklü bir ayrılığı ifade etmekte ve bu anlamda hukuki ve toplumsal bir devrimi işaret etmektedir (Lewis, 2013, s. 160). Esasen 1840 yılında Ticaret Nezareti bünyesinde ticari anlaşmazlıkları görmek için bir meclisin tesisinin ardından yine Mustafa Reşid Paşa'nın fikrine dayanılarak Fransız modelini örnek alan yeni bir Ticaret Kanunnâmesi'nin hazırlıklarına başlanmıştır (Akşin, 1997, s. 129). Mustafa Reşit Paşa ticari alandaki değişiklikleri (Batılı ve gayrimüslim tüccarlar ile Müslüman tüccarlar arasında yaşanan uyuşmazlıklar konusunda) dikkate alarak 1841 yılında Fransız Ticaret Kanunu'nu esas alan bir kanun projesi hazırlamıştır. Bu kanun projesi Meclis-i Vala'ya getirilmiş, ancak kuruluşta görevli ulemanın kanunun şeriate aykırı olduğu yönündeki tepkileri neticesinde bu girişim başarıya ulaşamamıştır (Yılmaz, 2018, s. 220-221). Zira Ceza Kanunnâmesi'ne herhangi bir itirazda bulunmayan ulemanın bununla beraber rahatsızlığı daha da çok artmıştır ve hatta 1841'de Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı görevinden azledilerek Paris elçiliğine gönderilmesinde bunun payı olduğu düşüncesi hâkim olmuştur (Akşin, 1997, s. 129).

Kanunnamenin Mukaddimesi'nde bu kanuna ilişkin gerekçelerden de bahsedilmektedir. Buna göre herkesçe malum olduğu üzere ticaret günbegün gelişmektedir. Bu nedenle ticari muamele nizamının daha sağlam bir şekilde oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca Ticarethane'de rüyet olunan davaların adil bir şekilde görülmesi lüzumundan bahsedilmiş ve şimdiye kadar geçerli kanunla ticaret davalarının ticaretin ihtiyaçlarını ve tebaanın menfaatlerini karşılamaya yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle ticaret usulü için gerekli şartlara haiz yeni bir kanunnamenin hazırlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca tebaanın elinde tedavül edecek tahviller, senetler ve defterler gibi çeşitli evrakların ticari işlemleri kolaylaştırması ve sözleşmeleri güçlendirmesi nedeniyle kabul edilmesi gerektiğine de yer verilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 43). Dönemin hukukçuları

tarafından bu konuda yapılan açıklamalara göre; gelişen teknoloji ile beraber ticari hayattaki poliçe, emre muharrer senet, ikametgâh senedi gibi birtakım yeni muamele biçimleri ticari işlemlerde kolaylık sağlamak ve bu nedenle bunların kabul edilmesi zaruri görülmektedir. Ayrıca bunları şer'i hukuka tamamen uygun olduğu belirtilmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 75). Nitekim Ticaret Kanunnâmesi defter tutma yöntemlerini düzenleme girişimidir ve böylece daha önce Avrupa Tüccarı tarafından kullanılan tahvil, senet, tücar defterleri gibi yazılı belgelerin ticaret mahkemesi ve ticaret meclislerinde tanık çağırmaya gerek kalmadan delil olarak geçerli kabul edilmesine rağmen, bu belgelerin geçerliliğinin, günün defter tutma âdetlerine uygunluğuna bağlı olmasından kaynaklı, bu âdetlerin ihlali durumunda İslami mahkemelere sevk lüzumunun önüne geçilmeye çalışılmıştır (Kaymakcı, 2013, s. 197).

Yine İslam hukukuna dayalı mudarebe Tanzimat'ın ilanından sonra Avrupa ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret sözleşmelerin yapılması ile beraber işlevini yitirmesi bir başka gerekçe olarak gösterilmiştir. Bunun üzerine Batı benzeri ticari mevzuat benimsenmeye başlanmıştır. Ticaret Kanunnâmesi'nde yer verilen şirket türleri bu anlamda değerlendirilmelidir. Örneğin Ticaret Kanunnâmesi'nin 10. maddesinde kolektif şirketler yer almakta, 36. maddesinde bugünkü anlamda adi ortaklık yani hissedarlık yoluyla kurulan ticaret şirketlerinden bahsedilmektedir¹⁴⁶ (Toprak, 1997, s. 244). Komandit ve kolektif şirket tabirleri ilk defa bu kanun kapsamında Osmanlı Devleti'ne girmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 327).

Ticaret Kanunnâmesi'nin neşrinin bir başka gerekçesi 1847'de kurulan karma ticaret mahkemelerinin Avrupa Ticaret Hukuku ile İslam Ticaret Hukuku sistemleri arasındaki önemli farklar nedeniyle mevzuat açısından çeşitli sıkıntılar yaşamasıdır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 327). Özellikle ticari muamelelerin yoğun olduğu bölgelerde yabancı tüccarlara ilişkin ticari davalara uygulanacak mevcut bir kanun metninin olmaması birtakım problemlere yol açmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 75). Başlangıçta yazılı bir yasa olmadığı için kararlar genellikle ticari geleneklere, ticari hayatta geçerli olan alışkanlıklara ve kurallara göre alınmıştır. Bu durum davalarda bir keyfilik ortaya çıkarmış (Demirci, 2013, s. 79) ve karışıklıklara yol açmıştır. Mahkemenin kararlarından memnun olmayanlar, davalarını daha fazla inceleme için başka mahkemelere götürmeye

¹⁴⁶ Tarihsel olarak ilk şirketlerin nasıl kurulduğunun izahı için bkz. (Çizakça, 2010).

çalışarak itiraz etmiştir (Kaymakçı, 2013, s. 196). Bunun üzerine Batılıların ısrarlı baskılarına dayanarak Tanzimat'tan sonraki dönemde bu mahkemelerle ilgili bazı hususlara ilişkin nizamnameler çıkarılmıştır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 327). Örneğin 1840'ta kurulan Ticaret Meclisi'nin çalışma biçimini düzenlemek adına 1847'de bir tezkire çıkarılmış ve davaların görülme yöntemleri değiştirilerek yeni bir düzen getirilmeye çalışılmıştır (Demirci, 2013, s. 74). Ancak bu usuller Prusya ve Fransa tarafından birkaç noktada itiraza uğramıştır. Daha sonra ilgili diğer devletlerin de benzer itirazları belirtmeleri üzerine yeni bir usul nizamnamesi çıkarılmıştır. 1848'de ise tekrar yeniden bir nizamname düzenlenmesi ihtiyacı hissedilmiştir (Demirci, 2013, s. 76-79). Sonuçta bu düzenlemelerle yetinmeyen Avrupalıların genel bir Ticaret Kanunu'nun kabulü ile sistemin değiştirilmesi yönünde talepleri kabul edilmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 327). Bu çerçevede mahkemede davaların nasıl görüleceğine dair usul belirlendikten sonra bu defa davaların görüleceği Ticaret Kanunu'nun oluşturulmasına geçilmiş ve bu konuda İslam hukukunun hükümlerinin azlığı göz önüne alınarak Fransız Ticaret Kanunu tercih edilmiştir (Demirci, 2013, s. 79). Böylece herkesin açıkça tanımlanmış haklarını bildiği ve beklentilerini buna göre oluşturduğu yasal bir rasyonel düzen kurmaya çalışılmıştır. Bunun, haksız muamele ve yetersiz koruma şikâyetlerine son vereceği düşünülmüştür. Bu süreçte Avrupa Tüccarı hem yasanın benimsenmesinde hem de içeriğinin tüccarlara açıklanmasında rol oynamıştır (Kaymakçı, 2013, s. 196). Onun faaliyette olduğu dönem Ticaret Kanunu'ndan önce geldiğinden, Ticaret Hukuku'nun tacirlerin hukuk statüsüne yükseltilmiş geleneklerinden ibaret olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir (Kaymakçı, 2013, s. 154). Bu haliyle fiili ve enformel durumun, yasal ve formel olarak düzenlenmesine bir örnek teşkil etmektedir.

Ticaret Kanunnâmesi'nin imparatorluk sınırları içinde farklı dilleri konuşan milletlerin yaşaması nedeniyle Rumca, Ermenice gibi çeşitli dillerde de yazılması kararlaştırılmıştır ve öyle basılmıştır (Çakır, 1990, s. 60). Nüshalar ticaret merkezlerine (taşraya 35 nüsha) gönderilmiştir ve artık ticari muamelelerle ilgili ihtilafların bu kanuna göre çözülmesi istenmiştir. Hatta herhangi bir karışıklığa neden olmamak için önce kanunun iyice öğrenilmesi gerektiği vurgulanmış ve kanunnamenin yürürlüğe girmesi için belirli bir süre tayin edilmiştir. Taşra tüccarları da bölgede kurulacak ticaret meclislerinde görev alacakları için kanun hakkında bilgi sahibi olmaları oldukça önemli görülmüştür. Buna göre kanunname İstanbul'daki tüccarlara yürürlüğe girdikten 1 yıl sonra, taşradaki

tüccarlara ise 1,5 yıl sonra uygulanmış ve bu süre zarfında tüccarların kanunu öğrenmeleri istenmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 76). Daha sonra esnaf ve tüccarın Ticarethane’de toplanarak durumu tekrar müzakere edeceği ve padişahın da izniyle kanunun işlemeye başlayacağı belirtilmiştir (Çakır, 1990, s. 60).

Kanunnamenin etkili bir şekilde uygulanabilmesi için birtakım tedbirler alındığı da görülmektedir. Örneğin merkezde yeni ticari yazışma usullerinin (özellikle poliçe ve senetlerin yazım usullerinin) öğrenilmesi için yabancı bir kâtip getirilmiştir. Paris’e hukuk eğitimi almaya gönderilmiş öğrencilerden öğrenimlerini tamamlayıp (Kenanoğlu, 2005, s. 76) ülkeye geri dönenlere Ticarethane’deki üç mahkemede görev verilmiştir. Birkaç yıl sonra İstanbul’da ve taşrada ticaret mahkemelerinde görev alacak mübâşir ve muhızrlar için bir nizamname hazırlanmıştır. Tacirlerin protesto dilekçelerini düzenlemek ve cevaplarını hazırlamakla görevli Deavi Kalemi açılmıştır. Ticaret merkezlerinde görev yapan muteber tüccara kıdemine göre rütbe verilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 77).

Ticaret Kanunnâmesi Mukaddimesi’nde de belirtildiği haliyle, ticari muamelelere uygulanmak üzere Devlet-i Aliye’de ticari hayatta tertip edilen kanun, usul ve nizamlar ile tüccar kesiminden gelenlerin Meclis-i Ziraat’te okunup kararlaştırılmasıyla hazırlanmıştır ve 4 kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda genellikle “muamele-i ticaret” ile “akd-i şirket” ve poliçe usullerinden; ikinci kısımda bahriye ticaretinden ve onunla ilişkin teminattan, üçüncü kısımda iflasın tahkikinden ve dördüncü kısımda ticaret mahkemelerinin tanzimi ve tertibi maddelerinin yer aldığından bahsedilmektedir. Daha sonra dördüncü kısmın ve bahriye ticareti ile ilgili olan kısımların uygulanmasının Devlet-i Aliye’ye uygunluğu konusuna bakılması gerektiği ve düzenlemelerinin zeyilleri bırakıldığı belirtilmiş, ancak genel olarak muamele-i ticaretin lüzum ve ehemmiyet derecesinin açıklığına dayanılarak ilk ve üçüncü kısmın (kısmi evvel ve salisin) öncelikle müzakere edilip Devlet-i Aliyye’de tatbik edilmek üzere tanzim edildiğine değinilmiştir. Toplam 315 maddeden oluşan bu iki kısmın padişaha arz ve takdim edildiği belirtilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 44).

Kanunnâme-i Ticaret’in ilk kısmı genel olarak ticaret ile, ikinci kısmı ise “iflas” durumu ile ilgilidir. İlk kısımda önce “tüccar, ardından her bir tacirin tutmaya mecbur olduğu defterler hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra “akd-i şirket” yani şirket sözleşmesi konusu üzerinde durulmuş, dört tür ticaret şirketi olarak “kolektif, komandit, anonim ve

kooperatif (ortaklık) şirketleri” ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Daha sonra komisyon amacıyla yapılan ticaret, denizde ve karada eşya nakli ile uğraşanlar (siparişkar ve emanetçiler olarak adlandırılmıştır), tüccarlar arasında dolaşan poliçeler hakkında bilgi verilmiştir (Gürzumar ve Gürzumar, 1962: 45-55). Kanunnamenin ikinci kısmında iflas ile ilgili iflasın beyan ve ilan, iflas eden kişinin yapması gerekenlere nezaret etmek üzere ticarethane tarafından tayin olunan memur; iflas eden kişinin eşyalarının mühürlenmesi; iflasın ardından geçici olarak atanan vekillerin tayini ve onların yapması gerekenler (alacaklıları çağırmak, bir araya getirmek gibi), mühürün bozulması ve malların sayımı; iflas eden kişinin mal ve eşyasının satışı ve bedelinin tahsili; borç durumunun tahkiki; uyuşma durumunda bu anlama gelen konkordato senedinin düzenlenmesi ve icrası, konkordatonun hükmen ilgası ve uygulanmaması veya uyuşmama durumunda mal mevcudunun zapt edilmesi ve bunun yeterliliği, alacaklıların ittifakı; iflas eden kişi ile onun kefilleri, rehin ile temin olunmuş ve nakit eşya üzerinde imtiyazı olan alacaklılar, gayrimenkul üzerinde istiglal ve imtiyazı olan alacaklılar; iflas durumunda zevcelerin konumu; nakdin alacaklılar arasında taksimi ve gayrimenkulun hasılatının kesin olarak hesaplanması, gayrimenkulün satışı; eşyanın geri istenmesi, iflas hükmüne ilişkin aykırılık iddiası, kusurlu ve hileli iflas ile bu durumda emval ve emlakın idaresi ve iflas eden kişinin itibarının iadesine ilişkin bilgiler yer almaktadır (Gürzumar ve Gürzumar, 1962: 67-107).

Ticaret Kanunâmesi’nde bugünkü borsa işlemlerine benzeyen bir muamele olan ve “alıvere” olarak adlandırılan işlemlere dair düzenleme bulunmamaktadır. Bu işlemler para olmadan yapılan “hevaî işlemler” olarak devlet tarafından kumar olarak değerlendirilmiştir. Bunlarla ilgili Galata borsasında birçok anlaşmazlık olmasına rağmen, devlet Galata borsası kendi nezaretinden olmadığı ve bu konu ile ilgili davalar şer’i hukuk ya da Ticaret Kanunâmesi’nde tanımlanmadığı için bu tür davalara bakılmasına müsaade etmemiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 77).

Ticaret Kanunâmesi’nde ayrıca rehin, vekâlet, kefalet gibi konulara dair hükümler de bulunmamaktadır. Bu nedenle daha kapsamlı bir medeni kanuna ihtiyaç duyulmuş (Aydın, 1996, s. 65) ve 1855’de fikhın muamelat kısmına dair Metn-i Metin hazırlıklarına girilmiş, ancak bu deneme başarısız olmuştur. Bu eksikliklerin giderilmesi için Mecelle’nin hazırlanmasını beklemek gerekmiştir (Demirci, 2013, s. 80).

3.2.2. 1869-1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, kısaca Mecelle¹⁴⁷, hem İslam-Türk hukuk tarihinde hem de İslam hukuk tarihinde ilk kanun olma özelliğini taşımaktadır. Çünkü daha önce bu alanda görülen kanunlaştırma girişimlerinin hiçbiri, İslam hukukunun belli bir bölümünü bütün olarak düzenleyecek ve mahkemelerde özel olarak uygulanacak bir kanun metni olarak ortaya koyulamamıştır (Aydın, 1996, s. 55). Oldukça geniş bir sahanın kanunlaştırılması açısından da İslam tarihinde bir ilk olan Mecelle ayrıca İslam hukuk tarihi açısından da Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839'dan itibaren Taknin (Kanunlaştırma) Devri olarak kabul edilen dönemde gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketlerinden en önemlisi olarak görülmektedir (Ekinci, 2011, s. 312-313). Tanzimat'tan sonra bir medeni kanun hazırlanması girişimi Metn-i Metin¹⁴⁸ ismiyle Ahmed Cevdet Paşa tarafından 1855 yılında başlamış, fakat başarıya ulaşamamıştır. Ancak bu teşebbüsün ardından da Medeni Kanun hazırlama fikri daima gündemde kalmıştır. Bu süreçte Fransız medeni kanunun alınması veya milli bir medeni kanun hazırlanması konusunda Tanzimat ricali arasında tartışmalar yaşanmıştır (Barkan, 1940b, s. 427). Ali Paşa o zamanların en ileri medeni kanunu olan Fransız Medeni Kanunu'nun ufak değişikliklerle kabul edilmesini savunmakta ve böylece imparatorluk içinde hukuk birliğinin sağlanacağını ve çözülme eğilimlerinin önleneceğini düşünmektedir¹⁴⁹ (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Fuat Paşa da bu konuda Ali Paşa'nın yanında yer almaktadır (Öztürk, 1973, s. 18). Fransızların da baskısıyla Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilmesi taraftarı olarak çevirinin başlaması istenmiş, hatta kurulan bir komisyonla bu kanunun Osmanlı hukukuna uygun

¹⁴⁷ Avrupalılar Mecelle için Kavanin-i Mülkiye-i Devlet-i Aliyye, yani Osmanlı Devleti'nin Mülki Kanunları tabirini kullanmışlardır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 178).

¹⁴⁸ Metn-i Metin'in hazırlanması görevi Meclis-i Tanzimat bünyesinde oluşturulan "Cemiyet-i İlmiye"ye verilmiştir. 2 Aralık 1855'de yapılan ilk toplantının ardından uzun bir süre çalışılarak Kitâbü'l-Büyû kaleme alınmış, ancak daha sonra cemiyet vazifesini tamamlayamayarak dağılmıştır. Cemiyetin dağılmasına gerekçe olarak cemiyet üyesi olarak İstanbul kadısı Tahir Efendi dışında heyetin böyle bir kanunu hazırlamaya yetkin ve yeterli hukukçulardan müteşekkil olmaması gerekçe gösterilmiştir. Diğer taraftan ileride Mecelle'nin hazırlanmasına engel olmaya çalışan iç ve dış faktörlerin burada da etkili olmuş olması muhtemeldir. Bir medeni kanun hazırlamanın başlı başına zor bir iş olması da gözden kaçırılmamalıdır (Aydın, 1996, s. 73-74).

¹⁴⁹ Yavuz'a (1997, s. 282-283) göre 1866'da Girit'teki isyanı bastırdıktan sonra İstanbul'a dönmeden önce Ali Paşa'nın yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla yabancı devletleri susturmak adına şer'i ahkâma zarar vermeden muhtelif mahkemelerde tatbik edilmek üzere Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek uygulamaya koyulması taraftarı olmuştur. Bu isteğin arkasında dönemin siyasi şartları ve özellikle 1866'da Girit'te çıkan isyanın bastırılması bulunmaktadır. Bu kapsamda adanın Hristiyan unsurlarına birçok fayda sağlanan bir nizamname neşrettirmek zorunda kalmıştır.

olmayan maddelerini tespit etme çalışmaları başlatılmıştır. Diğer taraftan Ahmed Cevdet Paşa ise hukuk düzeninin en önemli öğelerinden medeni kanunun Hristiyan bir ülkeden almanın sakıncalı ve yeni hükümlere Müslüman halkın uymasının çok zor olduğu düşüncesindedir. Bu gerekçelerle İslam medeni hukuk kurallarının sistemli bir şekilde bir araya toplanması ile bu sorunun giderilebileceğini savunmaktadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Bir kısım vükelanın katıldığı özel bir komisyonda uzun süren ve çetin geçen tartışmalardan sonra ikinci grup galip gelmiş ve Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında 1868'de kurulan Mecelle Cemiyeti ile yerli bir Medeni Kanun hazırlanmaya başlanmıştır (Öztürk, 1973, s. 19). Bu girişimin yarıda kalmayıp tamamlanmasında ve hükümlerin kaleme alınmasında Ahmed Cevdet Paşa'nın katkıları ve rolü oldukça önemlidir¹⁵⁰ (Barkan, 1940b, s. 427). Ayrıca Metn-i Metin teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Mecelle hazırlanana kadar geçen 13 senede birçok kanun ve nizamname kaleme alınarak kanunlaştırma alanında kazanılan büyük tecrübe ve becerinin de bu defaki girişimin başarıyla sonuçlandırılmasındaki payı büyüktür¹⁵¹ (Aydın, 1996, s. 47).

Mecelle'nin ortaya çıkmasına gerekçe gösterilen amiller Cevdet Paşa'nın vakanüvis Lütfi Efendi'ye devrettiği evrak mahiyetindeki tafsilatta açık olarak yer almaktadır (Velidedeoğlu, 1940, s. 51). Yine Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanan Mecelle mazbatasında da Mecelle'ye neden ihtiyaç duyulduğuna dair önemli açıklamalar yer almaktadır¹⁵² (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 423). Esasen çalışmanın önceki bölümlerinde de anlatıldığı üzere genel olarak kanunlaştırmalarda etkili olan unsurlar burada da geçerli olmakla beraber, bu kısımda Mecelle özelinde birtakım gerekçelere değinilecektir. Buna göre en önemli gerekçelerden biri “hukuki-sosyal ve iktisadi değişimin bir medeni kanuna ihtiyaç göstermesi”dir. Sosyal ve iktisadi değişim ve gelişmeler, birtakım hukuki değişiklikleri gerektirmektedir. İslam hukukunu yorumlayan müçtehit hukukçular da içinde buldukları çevrenin hukuki, iktisadi, sosyal ve kültürel şartlarının etkisi altında İslam hukukunun iki asıl kaynağı olan kitap ve sünneti

¹⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı hakkında genel bilgi için bkz. (Aydın, 1996, s. 37-57); (Öztürk, 1973, s. 20-23).

¹⁵¹ Öte yandan Mecelle'nin hazırlanması için kurulan komisyonun, ilmiye dairesi sayılan Meşihat'e değil de adli daire olan Adliye Nezareti'ne bağlı olması ulemanın tepkisine neden olmuş ve Ahmet Cevdet Paşa ile aralarında sürtüşmeler yaşanmıştır. Hatta bir ara kısa süre için Ahmet Cevdet Paşa azledilmiş ve Mecelle Cemiyeti Meşihat'a bağlanmıştır (Ekinci, 2004, s. 195-196).

¹⁵² Mecelle Mazbatası'nın metni için bkz. (Öztürk, 1973, s. 33-36).

yorumlamış ve buradan hareketle diğer kaynakları ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla Mecelle, bu dönemde ticari ve iktisadi hayatta meydana gelen köklü değişikliklerin hissettirdiği ihtiyaca İslam hukuku çerçevesinde verilen bir cevaptır (Aydın, 1996, s. 71-72). Bu durum Mecelle'nin diliyle “zamanın değişmesi ile bazı hukuki hükümlerin değişmesi de inkar olunamaz.” şeklinde ifade edilmiştir¹⁵³ (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 423). Mecelle'yi ortaya çıkaran söz konusu iktisadi ve sosyal gerekçeler, bu çalışma kapsamında da özellikle önem teşkil etmektedir. Zira Medeni Hukuk, ekonomik büyümenin ön koşuludur. Girişimcilik ve üretken yatırımlar, ancak sözleşmeleri ve mülkiyeti koruyabilecek sabit ve öngörülebilir bir mevzuat çerçevesinde ortaya çıkabilmektedir. Ekonomik aktörler bunu kendi başlarına düzenlemeye çalıştıklarında, riskler ve işlem maliyetleri üretken ekonomik yatırımı engelleyecek kadar büyüebilmektedir. Bu açıdan girişimcilik için gerekli yasal altyapının devlet tarafından sağlanmasının değeri büyüktür (Toprak, 2007, s. 33).

Mecelle'yi hazırlayan sebeplerden bir diğeri yeni mahkemelerin kurulmasıdır. Hatta bu Mecelle mazbatasında da yer alan ilk gerekçedir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı yargı teşkilatının tek hâkimli tek dereceli mahkeme sisteminin (şer'îye mahkemeleri) yetkileri daraltılarak çok hâkimli ve çok dereceli nizamiye, ticaret ve karma mahkemeler gibi yeni yargı organları oluşturulmuştur. Ticaret mahkemelerinin üyelerinin birçoğu yabancılardan oluşmaktadır. Nizamiye mahkemelerinde de başkan az da olsa İslam hukukuna vakıf olmakla birlikte (çünkü genellikle eski kadılar bu göreve atanmaktadırlar), üyeler çoğunlukla İslam hukuku konusunda yeterince bilgi sahibi değildir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 179). Ayrıca Osmanlı ticaret mahkemeleri önlerine gelen dava yükünü kaldıramamaktadır. Bu çerçevede din ayrımı olmadan yargılama yapmak üzere oluşturulmuş yargı organlarında uygulanacak bir yasaya ihtiyaç duyulmaktadır (Karahasanoğlu, 2011, s. 105). Bu nedenle yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinde kullanılmak üzere acilen kolay anlaşılır, Türkçe, bir medeni

¹⁵³ Kaymakçı (2013, s. 208) faiz ve bazı sözleşme şartları gibi alanlarda ticari işlemlerin daha kolay hale gelmesi için daha esnek bir tutum sergilenmesinin yine zamanın ihtiyaçlarına uygun hareket etme gerekçesiyle olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla kanunun amacı, fikhî en katı haliyle dayatarak piyasa faaliyetini sınırlamak değil, aksine piyasa işlemlerini mümkün olduğunca meşrulaştırmaktır. Bu, fikhî hükümlerinin pragmatik bir şekilde seçilmesiyle ve gerektiğinde geleneğe başvurulmasına izin verilerek sağlanmaya çalışılmıştır (Tezcanlı, 2007, s. 21). İslam hukukunun bu esnek yapısı İslam hukukunun istihsan ilkesine (Müslüman cemaatin genel menfaati ilkesi) bağlanabilir. Bu ilke İslam hukukunu hem dinamik hem de gelişmeci kılmıştır. 19. yüzyılda da ulema ve düşünürler İslam hukukunun bu ilkesini en geniş şekilde uygulama çabası içinde olmuştur (İnalçık, 2010c, s. 76).

kanunun hazırlanması gerekmiştir (Akgündüz, 2013, s. 26). Bu durum Mecelle'nin ifadesiyle "... davanın ticarete taalluk etmeyen husûsat-ı müteferrikasında azîm müşkilat çekilmektedir." şeklinde belirtilmiştir (Aydın, 1996, s. 65). Zira bu dönemde ticari muameleler fazlasıyla gelişmiş oldukları için poliçe ve iflas gibi birtakım konularda bunlar için hususen hazırlanmış Ticaret Kanunnâmesi'ne başvurulmaktadır (Öztürk, 1973, s. 33). Fransız Ticaret Kanunu Ticaret Kanunu olarak iktibas edilmiş olmasına rağmen, rehin, kefalet ve vekâlet gibi konulara orada yer verilmemiştir. Böyle olunca bu gibi konularda şer'i hükümlere (yani Medeni Kanuna) müracaatı zorunlu kılmaktadır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 179). Dolayısıyla Mecelle'nin Ticaret Kanunu'nu tamamlayacak bir Medeni Kanun yaratmak için İslam hukukunun kanunlaştırılmasının ürünü olduğunu söylemek mümkün görünmektedir¹⁵⁴. Mecelle'nin hazırlayanları da dönemin işlemlerini kolaylaştırarak ve tüccarların geleneklerini birleştirerek, örneğin yazılı belgeleri tek başına kanıt olarak kabul ederek, tüccar dostu bir kitap hazırladıklarını belirtmiştir (Kaymakçı, 2013, s. 199). Zaten şer'i hükümlerin karşılaşılan problemleri çözmeye yeterli olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla mesele nizamiye mahkemelerindeki hâkimlerin fıkıh bilgisinin yetersizliği¹⁵⁵ ve bazı kimselerin bu alanda yaptıkları suiistimallerdir (Kenanoğlu, 2005, s. 121). Bu mahkemelere görevli olarak şer'i hükümleri bilen memurlar tayin edilmesine rağmen istenen yeterliliğe ulaşamamıştır. Mahkeme üyelerinin yetersizlikleri de hukuk istikrarsızlığı ortaya çıkarmıştır (Akgündüz,

¹⁵⁴ Bunda 1868'de Avrupa tüccarı, Hayriye tüccarı imtiyazlarının kaldırılarak sarraflarla beraber bu grupların tamamının davalarının normal tüccarlar gibi ticaret mahkemelerine sevk edilmesi kararının alınmasının payını da belirtmek gerekmektedir. Bir yıl sonra, Osmanlı Medeni Kanunu'nun ilk kitabı çıkarılmıştır (Kaymakçı, 2013, s. 208). Ancak bunda Avrupa tüccarının taleplerinin izleri kendini göstermektedir (Kaymakçı, 2013, s. 199).

¹⁵⁵ Osmanlı Medeni Kanunu olarak Halebî'nin Mülteka adlı eseri kadılar tarafında başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Ancak buna rağmen şerhlerin ve diğer fıkıh ve fetva kitaplarının yardımıyla bu esere bakarak davalara uygun şer'i hükümleri bulmak ve uygulamak köklü bir fıkıh kültürünü gerektirmektedir. Tanzimat döneminde ise medreselerde ve benzeri kurumlarda verilen eğitim bu nitelikte bir hukuk kültürünün oluşumu için yeterli olmamıştır. Bu durum da gözetilerek şer'îye mahkemelerine ve hukuk mektebi kurulana kadar nizamiye mahkemelerinde görev alacak hakimlerin eğitimi için 1853-1854'te Muallimhâne-i Nüvvâb adı verilen kadılar mektebi açılmıştır. Ancak buradan mezun olan hakimlerin de İslam hukukunu fıkıh kitaplarından okuyarak ilgili davaya uygulamak konusunda son dönemlerde medreselerden yetişen hakimlerden daha başarılı olduklarını söylemek güçtür (Aydın, 1996, s. 66-67). Başlangıçta yeni kurulan hukuk mekteplerinden mezun olanlar sadece nizamiye veya modern yüksek mahkemelere alınmıştır. Ancak zaman içinde bu uygulama diğer bütün mahkemelere de yayılmıştır (Karpat K. H., 2013, s. 183). Öte yandan Rubin (2007, s. 280) hukuk kültürünü "yasal yönelimli davranış ve tutumların nispeten istikrarlı kalıplarını tanımlamanın bir yolu" olarak ifade etmektedir. Sosyo-yasal bağlamlara yorumlayıcı bir yaklaşım açısından hukuk kültürü kavramı, hukuk alanı içinde ve dışındaki çeşitli yorumlar arasında anlam ağlarını ve etkileşim noktalarını yakalamada yardımcı olmaktadır. Hukuk kültürü kavramı kendi başına ölçülebilir değildir, ancak birtakım ölçülebilir göstergelerle ölçülebilir kılınabilmeleri mümkündür. Bunlar ideolojiler ve yasal rejimler gibidir.

2013, s. 26). Kısacası yeni hâkimler bir taraftan İslam hukukunu fıkıh kitaplarından bulmakta ve bunu ilgili davaya uygulamakta zorlanmakta, diğer taraftan fıkıh kitaplarındaki yazılış tarzıyla hükümleri anlamakta zorlanmaktadırlar. Bu nedenle Mecelle ile İslam hukukunun fıkıh kitaplarında yazan bilgilerinin kanun sistematigiyle bir araya getirilmesi ve aynı zamanda Türkçe ve açık bir dille yazılması sayesinde yeni hâkimlerin sıkıntılarının giderilmesi planlanmıştır¹⁵⁶. Ayrıca Mecelle hem nizamiye hem de şer'îye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Ancak nizamiye mahkemelerinin görevinin Mecelle'de düzenlenen hususlarla sınırlı olması nedeniyle nizamiye mahkemelerinde daha fazla uygulanması mümkün görünmektedir. Zaten şer'îye mahkemeleri şahıs, aile ve miras hukuku alanlarındaki ihtilaflara bakmaya devam etmektedir. Ayrıca ticari anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması için ticaret mahkemeleri kurulmuş olmasına rağmen, şer'îye mahkemeleri tüccarlar arasında çıkacak anlaşmazlıklara bakmaya devam etmiştir¹⁵⁷. Bu nedenle bu alanlarda Borçlar Hukuku kadar acil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç duyulmamıştır¹⁵⁸ (Kenanoğlu, 2005, s. 120).

Mecelle'nin hazırlanmasının bir diğer sebebi Hanefi mezhebindeki farklı görüşlerdir. Tanzimat öncesinde bu farklı görüş ve hükümler arasında tercihin en kuvvetli olandan yana yapılması esası benimsenerek uygulamada hukuk birliği ve istikrar kazandırıcı bir ilke benimsenmiş durumdadır (Aydın, 1996, s. 70). Ancak Mecelle'nin mazbatasında¹⁵⁹ da yazdığı üzere Müslüman Türk devletleri tarafından asırlarca resmen tatbik edilen ve bu uygulama sebebiyle büyük ölçüde genişleme imkânı bulan Hanefi mezhebinde bazı konularda birden fazla görüşün bulunması nedeniyle bunların içindeki en kuvvetli görüşün seçilerek uygulamada onun kullanılması zorlaşmıştır. Fetvalar bu konuda yardımcı olsalar da, bir kanun metni kadar kullanış kolaylığı ve kesinliğine sahip değildir.

¹⁵⁶ O döneme kadar hükme esas kabul edilen fıkıh kurallarının Arapça yazıldığı düşünülürken Mecelle'nin Türkçe yazılmış olması da önem teşkil etmektedir. Türkçe'nin hukuk dili olarak gelişmesinde Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan komisyonun çalışmalarıyla beraber yeni bir aşamaya ulaşıldığı görülmektedir (Çadırcı, 2013, s. 283).

¹⁵⁷ Davacıların dilekçelerini istedikleri mahkemeye sunabilmeleri imkânı sağlanmış, ancak ticaret mahkemelerinde karar verilmiş bir davanın şer'îye mahkemelerinde tekrar bakılmaması kararı alınmıştır. Buna rağmen aynı davanın önce şer'îye mahkemesinde daha sonra ticaret mahkemesinde görüldüğüne dair örnekler ve davaların ait olduğu mahkemelerde görülmemesinin hak sahiplerine zarar vereceğine ilişkin resmi yazışmaların örnekleri bulunmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 122).

¹⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın bu görüşle hareket ettiği başka hukuki örnekler de mevcuttur. Örneğin acil ihtiyaç duyulmayan mülk araziye ait hükümleri de Arazi Kanunnâmesi'ne dâhil etmemiştir. Bu örnekler Ahmed Cevdet Paşa'nın kanunların hazırlanmasında genel olarak dönemin ihtiyaçlarını dikkate alan faydacı bir düşünce ile hareket ettiğini göstermektedir (Aydın, 1996, s. 42).

¹⁵⁹ Mazbata hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Akgündüz, 2013, s. 41-49).

Bu nedenle uygulamada tercih edilen görüşleri derleyen kolay müracaat edilebilir bir kanun metninin hazırlanması bir taraftan kadılar ya da hâkimler kadar gerekli olmakla birlikte diğer taraftan hukuk nizamı için de bir zaruret halini almıştır (Akgündüz, 2013, s. 27). Mecelle mezhep içinde ve dışındaki¹⁶⁰ görüşler arasından en sahih ve hâkim olanlarını kanunlaştırarak hüküm birliği oluşmasını sağlamış ve bu zarureti yerine getirmiştir (Aydın, 1996, s. 72).

Mecelle için bir diğer gerekçe, tıpkı diğer kanunlaştırma hareketlerinde de olduğu gibi, hukukun tedvini ve yeni kanunlarının yapılması konusunda yabancı devletlerin baskısıdır ve bu baskı kanunlaştırma hareketinin siyasi amilini teşkil etmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 53). Bu konuda Tanzimat'ın önemli simaları Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşaların Batı hayranlığının da rolü olmuştur. Bu durum Osmanlı devlet adamlarının milli ya da Fransız asıllı bir Medeni Kanun hazırlama girişimlerinde de kendini göstermektedir (Akgündüz, 2013, s. 26). Öte yandan Batı dünyası ise Osmanlı Devleti'ni sanayileri için büyük bir pazar olarak görmektedir. Tacirlerinin Osmanlılarla olan ticari ilişkilerin de alışık oldukları hukuki statüleri, emniyetli pazar şartlarına sağlama çabası içinde Ticaret Kanunu ve onun boşluklarını dolduran Medeni Kanunun hazırlanması ile bu kanunun uygulanacağı ticaret mahkemelerinin kendi istekleri doğrultusunda şekillenmesi için uğraşmışlardır (Kenanoğlu, 2005, s. 120-121). Bu sayede gayrimüslim azınlıklara imtiyazlar tanınması yoluyla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeyi, özellikle bazı Batılı devletlerin hukuk sistemlerini Osmanlı Devleti'ne empoze ederek onun üzerinde siyasi ve hukuku bir prestij sağlamayı amaçlamışlardır (Akgündüz, 2013, s. 27). Bu gayretler Fransız Medeni Kanun alınması sonucunu doğurmamış olmasına rağmen Mecelle'nin hazırlanmasında itici bir güç olmuştur¹⁶¹ (Aydın, 1996, s. 70).

Son olarak sosyal, iktisadi ve hukuki alanda yaşanan gelişmeler açısından mevcut ortak paydalara rağmen Mecelle'nin ortaya çıkmasında, Batıdaki kanunlaştırma hareketlerinden farklı olarak hukuk ilminin gelişmesi, yeni felsefi ve hukuki cereyanların rol oynadığını söylemek mümkün görünmemektedir (Akgündüz, 2013, s. 28). Yine

¹⁶⁰ Ancak mezhep konusundaki tutucu görüşlerin Mecelle Cemiyeti'nin Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerden yararlanmasını engelleyerek bu konuda cemiyetin imkânlarını kısıtladığı da belirtilmelidir (Aydın, 1996, s. 72).

¹⁶¹ Hatta Yavuz (1997, s. 282) Batı'daki kanunlaştırma hareketlerinin Garp hayranı Osmanlı münevverleri üzerinde bıraktığı tesirle Mecelle'nin tedvininin daha önceki yüzyıllarda değil de 19. yüzyılda gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Ancak Mecelle aslen şer'i bir eserdir ve Batı etkisi sadece onun varlık sebebinde ve maddeler halinde yazılışında kendisini göstermektedir.

hukukun birleştirilerek ulusal devletlerin kurulması/ulusal birliğin sağlanması gibi siyasi bir amaç da Mecelle'nin hazırlanmasında rol oynayan bir etken olmamıştır (Aydın, 1996, s. 73). Cemiyetin başkanı Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'dır (Aydın, 1996, s. 78).

Mecelle başta Ahmed Cevdet Paşa¹⁶² ve onun tarafından devrin önde gelen hukukçularından oluşturulan 15 kişilik bir heyet (Mecelle Cemiyeti) tarafından hazırlanmıştır (Yavuz, 1997, s. 279; Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 425). Ayrıca ihtiyaç duyulduğunda Cemiyet'in dışındaki hukukçulardan da istifade edilmiştir¹⁶³ (Aydın, 1996, s. 55-56).

Mecelle kelimesi birtakım meseleleri derleyen kitap anlamına gelmektedir. Mecelle, ülü'l-emrin (devlet yöneticilerine) “Şer'i hükümleri kânun haline getirme” olarak ifade ettiği sınırlı yasama yetkisine dayanılarak¹⁶⁴ Borçlar, Eşya ve Usul Hukuku ile ilgili fıkıh kitaplarında yer alan şer'i hükümlerin kanun tarzında derlendiği yeni bir kanundur. Mecelle'de İslam hukuku ve bazı istisnai meseleler haricinde Hanefi mezhebinin görüşleri dışında görüşler bulunmamaktadır. Mecelle'de özellikle İslam hukuku açısından uzun dönem boyunca kanun kitabı olarak kabul edilen ve kullanılan Mülteka¹⁶⁵ adlı eserdeki şer'i hükümler, diğer fıkıh ve fetva kitaplarından da yararlanmak suretiyle bir kanun metni haline getirilmiştir¹⁶⁶ (Cin & Akgündüz, 1996, s. 178-179). Yoğun bir çalışma devresinin sonrasında 100 maddelik Mukaddime ve ilk kitap Kitâbü'l Büyü¹⁶⁷ başta şeyhülislam olmak üzere dönemin ileri gelen hukukçuların görüşlerine sunulup

¹⁶² Ahmed Cevdet Paşa valilik, müfettişlik, nazırlık, meclis üyeliği gibi çok çeşitli görevleri arasında ve hatta İstanbul dışında görevlerde bulunduğu zamanlarda dahi cemiyetin üzerinden elini çekmemiş, cemiyetle yazışmaya devam etmiştir (Aydın, 1996, s. 55-56).

¹⁶³ Mecelle Cemiyeti'nde görevli kişiler 29-30 (Akgündüz, 2013, s. 29-30); (Öztürk, 1973, s. 23-31).

¹⁶⁴ Eski Türk hukukunda hemen hemen her devirde ülü'l-emre verilen sınırlı yasama yetkisi tanınmış ve bu yetki çoğu alanda hukukçuların içtihadına dayanılarak yapılabilmiş ve hukukçuların içtihadına gerek duyulmayan yerlerde ise Şurâ Meclisi benzeri bir heyetin görüşünün alınması usulü takip edilmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti dâhil bütün Türk devletlerinde Şurâ Meclisi niteliğinde Divan adı verilen meclisler kurulmuştur. Ancak bu meclisler yasama organı olmaktan ziyade yürütme işlevini yerine getirmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar örfi hukuk alanında yasama yetkisini içtihadî konularda hukukçular kullanırken, içtihadî olmayan konularda ve içtihatların tercihi konusunda padişahlar ve divanlar kullanmıştır, ancak bu durumda padişahın yürütme organı vasfının ağır bastığını söylemek mümkündür (Cin & Akgündüz, 1995, s. 202).

¹⁶⁵ Osmanlı'da asırlarca kanun kitabı olarak kabul edilen bu amaçla dikkate alınan Mülteka'nın içeriği ve sistematığı hakkında bilgi için bkz. (Ubicini M. A., 1876a, s. 143-150).

¹⁶⁶ Hatta Mecelle maddelerinin fıkıh kitaplarındaki kaynaklarını göstermek için Mir'ât-ı Mecelle isimli bir eser dahi kaleme alınmıştır (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 424).

¹⁶⁷ Metn-i Metin'de aynı isimle yer almış olan bu kitapların benzer olduğu düşünülmekte, fakat Metn-i Metin'dekinin bir kopyası olmadığı için karşılaştırılmaları mümkün olmamaktadır (Aydın, 1996, s. 74).

yapılan eleştiriler doğrultusundaki düzeltmelerin ardından 22 Mart 1869 tarihli bir mazbata ile önce sadarete sunulmuş, daha sonra 19 Nisan 1869 tarihli sadaret arz tezkiresiyle padişaha sunulmuş ve nihayet 20 Nisan 1869'da padişahın tasdikiyle kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir (Aydın, 1996, s. 78). Bunu takip eden 15 kitabın ardından Mecelle 1876'da son kitap Kitâbü'l-Kazâ ile tamamlanmıştır¹⁶⁸ (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 425). Her kitap için bu süreç tekrar işlemiştir¹⁶⁹ (Aydın, 1996, s. 53). Mecelle'de birbirinden tamamen ayrı konular "kitap" başlığı altında incelenmektedir. Fıkıh kitaplarında genellikle meselelerle temel kaidelerin karışık olarak sunulmasının aksine, Mecelle'de her kitaba ait fıkhi terimler o kitabın mukaddimesi başlığı altında bu terimlerin tarifleriyle başlanmaktadır. Daha sonra meselelerin izahına geçilmiştir. Bu kitaplar içeriklerine göre bablara ayrılmış durumdadır. Bablarda yer alan hükümler maddelenmiş ve çoğu maddede meselenin anlaşılmasını kolaylaştırmak adına örneklere yer verilmiştir (Öztürk, 1973, s. 32). İslam hukukunun klasik meseleci (kazuistik) sistemine bağlı kalınarak hazırlanmış¹⁷⁰ olan Mecelle, şekil açısından Avrupa hukukundan etkisinde olması yanında içerik olarak Batı kanunlarından faydalanılmadan yazılmıştır (Barkan, 1940b, s. 427).

¹⁶⁸ Mecelle'nin tamamlanmasına kadar geçen bu süre içerisinde Mecelle'yi muhalif devlet adamları ve Fransız büyükelçisi de Bournée bu çabanın sonlandırılması için gayret etmişlerdir. Hatta 1869 yılında Cevdet Paşa'nın Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nazırlığından azledilmesiyle Mecelle'nin 4 kitabından sonra Mecelle Cemiyeti'nden de alınmasıyla bu gayretlerin bir dereceye kadar neticeye kavuştuğunu söylemek mümkündür. Ancak devlet adamları Ahmet Cevdet Paşa olmadan Mecelle'nin yürütülemeyeceğini anlamış ve onu tekrar görevinin başına ve yüksek makamlara getirmiştir (Akgündüz, 2013, s. 29).

¹⁶⁹ Ancak Ahmed Cevdet Paşa'nın Mecelle Cemiyeti başkanlığında ilk azlinin ardından bu yöntem değiştirilmiş ve Mecelle'nin bundan sonra hazırlanan kısımları (örneğin Kitâbü'l-Rehn) önce Şeyhülislamlık makamına sunulmuştur (Karahasanoğlu, 2011, s. 98).

¹⁷⁰ Mecelle İslam hukukunun klasik usulüne uygun olarak meseleci (kazuistik) bir yöntemle yazılmıştır. Buna göre örneğin akitlerin icab ve kabul ile tamam olacağını ifade eden bir genel hüküm yerine farklı maddelerde yer alan bey' (satış) (madde 167), icare (kira) (madde 433), hibe (madde 837) ve vekâlet (madde 1451) akitlerinin icab ve kabul ile tamam olacağını ayrı ayrı belirtilmesi yoluna gidilmiştir (Aydın, 1996, s. 53). Akgündüz (2013, s. 30) Mecelle'nin yaygın görüşün aksine kazuistik, yani meseleci olmadığını, mücerred-kazuistik denebilecek karma bir metoda sahip olduğunu belirtmektedir. Kanun tedvinlerinde sistem olarak kullanılan iki unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden kazuistik yani meseleci metottur. Buna göre her olası hadise ayrıca düzenlenmekte, her meseleye göre ayrı kaideler içeren kanunlar hazırlanmaktadır. İkinci yöntem 18. yüzyılın sonlarından itibaren takip edilmeye başlanan mücerret metottur. Buna göre kanunlar hazırlanırken olayların mahiyetine göre genel kaideler koyulur. Bu çerçevede Mecelle'nin kendine mahsus orijinal bir tedvin sistemi olduğunu belirtmek gerekmektedir (Akgündüz, 1986, s. 366). Bu noktada meseleci (kauzistik) metodun tarif edilmesi yerinde görülmektedir. İslam hukuku meseleci, hukuki tabiriyle kazusitik bir hukuk sistemidir. Buna göre müçtehit hukukçuların İslam hukukunun ana kaynakları olan kitap, sünnet, icma ve kıyastan hükümler çıkararak bunları kitaplara geçirmeleri ile, yani satım, kira, kefalet gibi akitlerin şartları ve neticeleri ayrı ayrı tanzim edilerek oluşturulmuş, her hukuki mesele ve müessese ayrı ayrı hükme bağlanmıştır. Bu usul, geniş ve tekrarlar içeren bir içeriğe sahip olmakla birlikte, daha adaletli çözüm yolları getirmeye elverişli görülmesi nedeniyle tercih edilmektedir (Ekinci, 2011, s. 268).

Mecelle’de bir maddelik bir mukaddime (giriş) ve 99 maddelik Kavaid-i Külliye (Külli Kaideler) olarak bahsi geçen maddeler genel hukuk prensiplerini ihtiva etmektedir ve hukuki meselelerin tamamı ya da büyük kısmı için geçerli genel hukuk kurallarıdır (Demir, 2011, s. 40). Diğer bölümlerdeki hükümlerin yorumlanmasında hâkime yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Aydın, 1996, s. 50). Bunlar sayesinde muamelelerin mümkün merteye şeriata uydurulabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle bunlar kitap ya da bab olarak değil de mukaddime başlığıyla ayrıca sunulmuştur (Öztürk, 1973, s. 36). Ancak genel nitelikte özdeyiş biçiminde yazılmış ve kendi başına uygulanamayacak hükümlerdir¹⁷¹ (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Külli kaideler hukuki tefsir kaideleri, usul, zaman aşımı, iştirak (ortak olma), idari tasarruflar, haksız fiiller gibi tasnife tabi tutulabilirler (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 424). Öte yandan bunlar örneğin Borçlar Hukuku’nda borç ilişkilerin doğuran sebeplerden akit konusunda her mukavelenin icap ve kabulle, yani bir teklif ve bu teklifin kabulü ile tamamlandığı yönündeki kaideye (bey’, icar, kefalet gibi her çeşit akdin bu şekilde kurulacağını ifade etmektedir) benzer şekilde diğer hükümlerde kullanılacak umumi bir hüküm mahiyeti göstermektedir. Her kitapta o kitaba ilişkin akdin bu şekilde kurulacağına dair ayrı ayrı hükümler yer almaktadır. Ayrıca hibenin ancak kabz ile tamamlanacağına dair örnekte görüldüğü gibi umumi hüküm olarak adlandırılmayacak birtakım kaidelere de bir yer vermiştir. Bu çerçevede Mecelle’nin mukaddimesinin çoğunlukla genel ancak bazıları özel mahiyete haiz birtakım hükümlerden oluştuğunu söylemek gerekmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 57-58).

Mecelle’nin kitapları birinci kitabın ardından yayınlanma tarihi sırasına göre şöyledir¹⁷²: Kitâbü’l-Büyû’ (alım-satım ile ilgili hükümler) 19 Nisan 1869; Kitâbü’l-İcârât (kira ile ilgili hükümler) 7 Şubat 1870; Kitâbü’l-Kefâlet (kefalet ile ilgili hükümler) 20 Nisan 1870; Kitâbü’l-Havâle (havale ile ilgili hükümler) ve Kitâbü’r-Rehn (rehin ile ilgili hükümler) 9 Nisan 1871; Kitâbü’l-Emânet (emanet ile ilgili hükümler) 5 Mart 1872; Kitâbü’l-Hibe (bağışlama ile ilgili hükümler) 8 Nisan 1872; Kitâbü’l-Gasp ve’l-İtlâf (başkasının malına el koyma ya da başkasının malını ziyan etme ile ilgili hükümler) 31

¹⁷¹ Kaynağı Kur’ân-ı Kerim, hadis-i şerif ve içtihatlar olan külli kaidelerin büyük kısmı hukukçuların içtihatları ile keşfedilmiştir ve Kavaid-i Külliye adı verilen kitaplarda hukukçular tarafından ortaya koyulmuş yüzlerce külli kaide yer almaktadır. Ancak bir mesele hakkında külli kaidelere göre hüküm verme konusu tartışmalıdır (Demir, 2011, s. 41).

¹⁷² Her kitabın sonunda o kitabı hazırlayan cemiyet üyelerinin isimleri yer almıştır. Bu isimler için bkz. (Aydın, 1996, s. 79-80). Böylece Mecelle’nin 1-14. kitaplarının Sultan Abdülaziz ve 15. ve 16. kitaplarının da II. Abdülhamid döneminde yürürlüğe girdiği görülmektedir (Öztürk, 1973, s. 81).

Mayıs 1872; Kitâbü'l-Hacr ve'l-İkrah ve's-Şuf'a (zorla tasarruftan men, ikrah ve şufa ile ilgili hükümler) 13 Haziran 1873; Kitâbü's-Şirket (ortaklıklarla ilgili hükümler) 31 Temmuz 1874; Kitâbü'l-Vekâle (vekâlet ile ilgili hükümler) 5 Temmuz 1874; Kitâbü'l-Sulh ve'l-İbra (sulh ve ibrayla ilgili hükümler) 16 Kasım 1874; Kitâbü'l-İkrar (ikrarla ilgili hükümler) 2 Haziran 1876; Kitâbü'l-Dava (dava açma, görülme koşullarıyla ilgili hükümler) 2 Temmuz 1876; Kitâbü'l-Beyyinât ve'l-Tahlif (deliller ve yeminle ilgili hükümler) ve Kitâbü'l-Kazâ (yargılamayla ilgili hükümler) 16 Eylül 1876 (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276; Aydın, 1996, s. 79).

Mecelle hukuk tasnifinde Özel Hukuk kapsamına dâhil olan borçlar, gayrimenkul, ayni haklar ve kısmen Ticaret Hukuku alanlarıyla ilgili hükümlerini ihtiva etmektedir. Kamu hukukundan ise Hukuk Muhâkemeleri Usulü ile ilgili hükümleri almıştır (Akgündüz, 1986, s. 365). Ayrıca yine hukuk sisteminde Borçlar ve Eşya Hukuku Medeni Hukuk kapsamına dâhildir. Yukarıda yer alan kitaplardan da anlaşılacağı üzere Mecelle'nin hükümlerinin çoğu Borçlar Hukuku'ndan oluşmaktadır. Daha az bir kısmı ise Eşya ve Yargılama (Usul) Hukuku'na aittir. Yargılama Hukuku kamu hukukunun alt dalı olmasına rağmen burada yer alırken¹⁷³, kişi, vakıf, aile ve miras hukukları esasen Medeni Kanun'da bulunması gereken konular olmalarına rağmen Mecelle'de yer almamaktadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276). Zaten Mecelle'nin gerekçesinde de Aile ve Miras Hukuku'na ilişkin problemlerden ziyade borç-alacak ilişkileri ve ticari ilişkilerin düzenlenmesinin amaçlandığı belirtilmiştir (Karahasanoğlu, 2011, s. 105). Buna göre Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku kapsamındaki hükümler satım, kira, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasp ve itlaf, hacr, ikrah ve şuf'a, şirket, vekâlet, sulh ve ibra, ikrardır. Eşya Hukuku ayni hakları, yani mülkiyet ve mülkiyetin dışındaki ayni hakları, zilyetlik ve tapu sicili konularını kapsamına almaktadır ve Mecelle'de bunlara dair diğerlerine göre daha az olmakla beraber hükümler yer almaktadır. İslam ve Osmanlı hukukunda Eşya ve Borçlar Hukuku ile alakalı kaideler muamelat başlığı altında düzenlenmiştir. Ayrıca Mecelle dışında Arazi Kanunnâmesi de bu kapsamda değerlendirilmiştir (Akgündüz, 1986, s. 361-363). Usul Hukuku kapsamında ise dava, beyyinât ve tahlif, kaza kitapları incelenmiştir (Akgündüz, 1986, s. 719). Buna göre Mecelle çeşitli

¹⁷³ Mecelle'de Usul Hukuku hükümlerinin yer alması o tarihte nizamiye mahkemelerinde uygulanacak usul kurallarını düzenleyen bir yasanın bulunmamasıdır (Karahasanoğlu, 2011, s. 104).

hükümleri ihtiva eden bir yapıya sahiptir¹⁷⁴. Ayrıca her kitap bir mukaddeme içermekte ve burada o kitaba ilişkin fıkhi esaslara değinilmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 55). Mecelle'nin sahip olduğu bu yapının arkasında esasen İslam hukukunu zaten bildikleri düşünülen şer'îye mahkemesi hâkimleri için değil, bu konuda yetersiz bilgi sahibi olan nizamiye mahkemesi hâkimleri için hazırlanmış olmasının payı bulunmaktadır. Zira borçlar, eşya ve usul hükümleri nizamiye mahkemelerinden uygulanacaktır ve bunlar tüm Osmanlı vatandaşlarına uygulanacaktır¹⁷⁵. Aile ve Miras Hukuku konusunda ise gayrimüslimler ve Müslüman Osmanlı vatandaşları arasında ayrılık devam etmektedir¹⁷⁶. Ayrıca Mecelle'nin bu haliyle tanzim edilmesi, İslam hukukunun orijinal halindeki dörtlü tasnifin gereğine hizmet etmektedir. Dolayısıyla Mecelle'nin fıkıh kitaplarının sistemine göre dört bölümden biri olan muamelat başlığı altındaki şer'î hükümleri kanunlaştırdığını söylemek mümkündür¹⁷⁷. Aile ve Miras Hukuku bu başlık altına dâhil değildir (Akgündüz, 2013, s. 30).

Mecelle birtakım eksikliklerine rağmen İslam hukukunda Borçlar ve kısmen Medeni Hukuk alanındaki ilkeleri sistemli bir şekilde bir araya getirerek Batı Hukuk tekniğine uygun bir biçimde düzenlemiş, böylece İslam hukukunun belli konularda daha rahat

¹⁷⁴ 1851 maddeden 400 kadarı usul hükümlerine, 200 maddesi ticari hükümlere ve 100 maddesi de genel kaidelere ayrılmış durumdadır (Akgündüz, 2013, s. 31). Toplamda 900 küsur maddesi de eşya ve borçlarla ilgili hükümlere aittir. 16 kitaptan çoğu Borçlar, sonra Eşya ve Usul Hukuku'na ait hükümlerden ve en son da şirketlerle ilgili kısımdan oluşmaktadır (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 424).

¹⁷⁵ Ancak yasanın meşruiyet kaynağı Hanefî fıkıhî olsa da, Mecelle sadece Müslümanlara uygulanacak bir yasa değil, tüm Osmanlı tebaasına ve Osmanlı ülkesindeki yabancı devlet tabasına da uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Bu anlamda Osmanlı vatandaşlığı gözetilerek hazırlanmış bir yasa olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu çerçevede din farkı gözetilmeksizin tüm tebaaya aynı yasanın uygulanması açısından, başka bir deyişle vatandaşlık hukuku bağlamında önemli bir zihni dönüşümü temsil etmektedir. (Karahasanoğlu, 2011, s. 117-118).

¹⁷⁶ Aile ve Miras Hukuku alanlarının Osmanlı Devleti'nde farklı hukuklara sahip gayrimüslimlerin de varlığı düşünüldüğünde borçlar ve ticaret hukuku alanlarına göre daha nazik ve kamuoyunu yakından ilgilendiren konuları içermesinin bundaki payı da zikretmeye değerdir (Aydın, 1996, s. 50-51). Aile Hukuku'na ilişkin uyuşmazlıklarda yabancı devlet vatandaşları konsolosluk mahkemelerine giderken, zimmiler de cemaat mahkemelerine veya şer'îye mahkemelerine gitmek konusunda seçim hakkına sahip durumda oldukları için bu anlamda söz konusu alanda sıkıntı olmadığını söylemek mümkündür. Zaten aile hukukunu düzenleyen normların ilahi kaynaklı olması gerektiği ön kabulü de buna delalettir (Karahasanoğlu, 2011, s. 105).

¹⁷⁷ İslam hukukunda şer'î meseleler iki kısma ayrılmıştır. Ahiretle ilişkili olan kısım ibadet, yani oruç, namaz, hac ve zekata ilişkin konuları ihtiva etmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 52). Dünya işleri ile ilgili olan kısım ise münâkâhat (aile hukuku), muâmelat (alışveriş) ve ukûbat (cezalar) kısımlarına ayrılmaktadır. Bunların muamelat kısmı Medeni Kanun olarak isimlendirilmektedir (Öztürk, 1973, s. 33). Oldukça genel olan bu ifade kapsamında fıkıhın muamelat kısmı içinde borçlar, eşya, ticaret, devletler ve usul hukuku gibi konular yer almaktadır. Mecelle'de fıkıhın muamelat kısmı medeni olmanın ve toplum hayatının zarurî şartı olan hukukî münasebetlerin devam etmesi için getirilen şer'î hükümleri içermektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 177).

uygulanmasını sağlamıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 277). Bu haliyle Medeni Hukukun derli toplu bir kanun çerçevesi içinde kanunlaştırılmasını başlatması açısından Medeni Kanunun zeminini oluşturmuştur (Öztürk, 1973, s. 107). Bu açıdan tarihi bakımdan son derece önemli bir kanundur. Ayrıca bugün ağıdalı olarak değerlendirilebilecek olan diline rağmen esasen güzel bir Türkçe ile ve açık ve kesinlik içerecek şekilde kaleme alınmıştır ve bu haliyle hukuk dilinin Türkçeleşmesinde ve hukuk terimlerinin yerleşmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır (Aydın, 1996, s. 54). Özellikle Mecelle'nin anlaşılmasını kolaylaştırmak için pek çok maddenin altında yer alan tanımlar, açıklamalar ve örnekler daha açık ve anlaşılır bir dille yazıldığı görülmektedir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 276-277). Bu haliyle Mecelle'nin bir kanun metninden ziyade bir hukuk eseri özelliği gösterdiğini belirtmek gerekmektedir. Bunun gerekçesi de dönemin koşullarında nizamiye mahkemelerine hâkim yetiştirecek yeterli seviyeye sahip bir okulun olmaması nedeniyle Mecelle'nin ilgili kişilere, yani dönemin hâkimlerine hukuk öğretmek vazifesini de üstlenmiş olmasıdır (Aydın, 1996, s. 55). Mecelle'nin İslam hukukunun kısmi tedvini olması nedeniyle Mecelle'nin neşri ile beraber ancak bu alanda ihtisas sahibi olan kimselerin pek çok fıkıh ve fetva kitaplarını incelemek suretiyle uzun bir çalışmadan sonra yararlanabildiği hükümlerden herkesin az çok faydalanabilmesi mümkün hale gelmiştir. Yine bu sayede nizamiye mahkemelerinde ve diğer resmi kurumlarda mevzuat bilen memurların sayısı artmış ve böylece resmi dairelerdeki işler daha düzenli yürümeye başlamıştır. Ayrıca Mecelle üzerine şerhlerin yayımlanmasıyla bu alanda önemli bir neşriyat meydana gelmiştir (Öztürk, 1973, s. 107). Mecelle'nin kitaplar halinde hazırlanması da bu süreçte bir taraftan Fransız elçisi de Bournée'nin etkisiyle süren yabancı tesirli muhalefetin, diğer taraftan Mecelle'nin şeyhülislamlıkta ve kendileri tarafından hazırlanması gerektiğini düşünen yerli muhalif grupların girişimi yarıda bırakma riskini azaltması açısından doğru bir tercih olduğu değerlendirilmektedir (Aydın, 1996, s. 79).

Mecelle Cemiyeti Mecelle'nin tamamlanmasının ardından kanunun eksiklerini gidermek için bazı çalışmalar yapmıştır. Ancak 1889'da cemiyet kendisinden bekleneni verememesi üzerine II. Abdülhamid tarafından kapatılmıştır. Daha sonra 1916'da Mecelle Ta'dil Komisyonu kurularak Mecelle'nin sadece Hanefi mezhebinin görüşlerini değil bütün İslam hukukunu yansıtmaması ve bu konuda Avrupa kanunlarından da istifade eden

bir kanun haline gelmesini sağlamak için çalışmalara başlamıştır¹⁷⁸ (Akgündüz, 2013, s. 32).

Mecelle ayrıca hazırlandığı döneme göre sistem ve içerik bakımından yenilik arz ettiği için ve o dönemin yeni ortaya çıkmış birtakım hukuki meselelerine çözümler getirdiği için yalnız bugünkü Türkiye sınırları içerisinde değil Mısır, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs, Filistin (Akgündüz, 1986, s. 365) ve İsrail, Arnavutluk, Bosna, Hersek, Kuveyt gibi oldukça geniş bir sahada tatbik edilmiştir (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 425). Bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da hukuki mevzuatlarında Mecelle'nin tesirleri devam etmektedir (Öztürk, 1973, s. XX).

20. yüzyıl başlarında tam anlamıyla bir Medeni Kanuna kavuşmak adına başka çalışmalar da yürütülmüş ve adalet bakanları tarafından çeşitli komisyonlar kurulmuş olmasına rağmen, savaş nedeniyle bu komisyonların çalışmaları mümkün olmamıştır. 1924 yılında bu komisyonların çalışmalarına son verilerek yeni bir komisyon kurulmuş ve Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir. Ardından Tatbikat Kanunu'nun 43. maddesine dayanılarak Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 277).

3.2.3. Diğer Düzenlemeler

Bu dönemde alınan önemli kararlardan biri farklı tüccar statülerine dair ayrıcalıklardır. Buna göre 1802'den beri devam eden Avrupa tüccarı ve 1810'dan beri süren Hayriye tüccarı statüsü (Kenanoğlu, 2005, s. 22) sarraflarla birlikte 1868 yılında kaldırılmış ve bu grupların tamamı adi tüccar ve finansör olarak davaları için ticaret mahkemesine sevk edilmiştir. bundan bir yıl sonra Mecelle'nin ilk kitabı ilan edilmiştir (Kaymakçı, 2013, s. 208). Ancak esasen 1838 Osmanlı-İngiliz Antlaşması'ndan sonra bu avantajlı kurumun herhangi bir değeri kalmadığı belirtilmektedir (Tabakoğlu, 2005a, s. 283).

Bu dönemde gerçekleşen en önemli gelişmelerden biri sermaye birikiminin sağlanabilmesi adına gerekli görülen Avrupa tarzında şirketleşme sürecidir (Akyıldız, 2001, s. 13). Bu çerçevede Tanzimat'tan sonraki dönemde yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmek ve ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirmek

¹⁷⁸ Bu ve benzer komisyonlar tarafından yapılan düzenlemelerin ayrıntıları hakkında bkz. (Akgündüz, 2013, s. 32-39). Yürürlüğe girişi tarihinden itibaren Mecelle üzerine yapılan açıklayıcı ya da yardımcı çalışmalar (metnin nüshaları, şerhi gibi) için bkz. (Erdem, 2005).

amacıyla mevzuattaki boşluklar giderilmeye çalışılmış ve özendirici birtakım tedbirler alınmıştır¹⁷⁹ (Akyıldız, 2001, s. 28-29). Bu çerçevede yapılan düzenlemelerden biri 1861-1867 anonim şirket hukukunun gelişimi konusunda önemli bir aşama 1861 tarihinde hazırlanan Maadin Nizamnâmesi'dir. Stratejik önemi nedeniyle her zaman devletin sıkı denetimi altında tutulan ve bu nedenle de maden konusunda şirketleşmenin önünde engel teşkil eden devletin bu tutumu, 1810 tarihli Fransız kanunu esas alınarak hazırlanan bu nizamname ile anonim maden şirketlerinin kurulmasını kolaylaştıran düzenlemelere gidilmiştir. 1867'de Hicaz bölgesinin dışında kalan yerlerde arazi ve taşınmaz mal edinme imkânının yabancılarla tanınması sonrasında, 1870 yılında bu nizamname de bu gelişmeye uygun olarak yeniden düzenlenmiş ve 1867 protokolüne taraf olan devletlerin

¹⁷⁹ Esasen Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim şirket Şirket-i Hayriye'dir. Avrupa örneğine göre kurulan ve sermayesi paylara ayrılan ilk şirket olma özelliği taşımaktadır. Bu kararın gerekçesi ilgili mazbatada Avrupa'da çok rağbet görülen "anonim denilen şirket-i itibariyyeler" in Osmanlı ülkesinde henüz ilgi çekmemesi nedeniyle ülke ve halka bayındırlık ve servet getireceği düşünülen şirketlerin devlet tarafından kurulması, bunlara her türlü iznin verilmesi ve emniyetlerinin sağlanması olarak belirtilmiştir. 1851 yılının Ocak ayı ortalarında şirketin kurulmasına dair çıkan padişahın imtiyaz fermanı ile gerektiğinde uzatılmak kaydıyla Boğaziçi'nde vapur işletme imtiyaz ve tekeli, 25 senelik süre için Şirket-i Hayriyye'ye verilmiştir. Şirketin iç tüzüğü hakkındaki bilgiler yukarıda sözü edilen mazbatada yer alan "konunun uygun bulunması halinde şirketin iç idaresi ve vapurların hareketleri hakkında bir nizamnamenin hazırlanacağı" bilgisinden öteye geçememiştir. Osmanlı bürokratları ve sermayedarlarının o güne kadar alışık olmadıkları böyle bir uygulama hakkında yeterli bilgi sahibi olmamaları nedeniyle, şirketin yönetim biçimi özellikle ilk yıllarda sorunlu ve sancılı olduğu görülmektedir. Şirketin ilk vapurları da 1854 yılından itibaren işlemeye başlamıştır (Akyıldız, 2001, s. 48). Şirketin sermayesi başlangıçta her biri 3000 kuruş değerinde 1500 hisse senedinden oluşan 45.000 lira olarak belirlenmiş olmasına rağmen, daha sonra bu sermayenin şirketin yapacağı öngörülen faaliyetlere ve satın alacağı gemilere yetmeyeceği anlaşılmış ve 500 hisse senedi daha çıkarılarak şirket sermayesi 60.000 liraya yükseltilmiştir. Söz konusu hisse senetlerini satın alanlar padişah, padişahın annesi, Reşit Paşa, devrin ileri gelen bürokrat, asker, tüccar ve bankerleridir. Dönemin sermaye sahiplerinden olan bu kişiler bu tip bir ortaklık konusunda fazla bilgileri olmadığı için şirket sermaye yatırmakta şüpheli olmalarına rağmen, Mustafa Reşit Paşa'nın şirket hisse senetlerinden satın almaları için bu kişileri teşvik etmiştir (Akyıldız, 2001, s. 49). Şirketin bilinen ilk nizamnamesi 31 Aralık 1872'de şirketin imtiyaz süresinin sona ermesi nedeniyle bu sürenin 10 yıl daha uzatılması için çıkarılmıştır ve sürenin uzatılması karşılığında şirketin yıllık net karının %5'i Şehremaneti'ne tahsis edilmiştir. 29 Ekim 1888 tarihinde şirketin imtiyaz süresinin 30 yıl için yeniden uzatılması dolayısıyla şirketin iç tüzüğü tekrar düzenlenmiştir (Akyıldız, 2001, s. 49). Buna göre bu şirketin hisse senetlerinin sadece Osmanlı vatandaşlarınca alınabilmesi şartı getirilmiş ve yabancıların herhangi bir şekilde kendilerine intikal etmiş olan hisse senedini 3 ay içerisinde Osmanlı vatandaşlarına satmaya mecbur tutulmuştur (Kenanoğlu, 2005, s. 99). Nizamnamenin, iç tüzüğün ve hisse senetlerini satın alanların ayrıntıları hakkında bilgi için bkz. (Akyıldız, 2001, s. 49). Örgütsel gelişim açısından Şirket-i Hayriye'nin en önemli katkısı hisselerin satılabilir oluşudur. Ayrıca Şirket-i Hayriye üyelik yapısında değişim olsa bile varlığın sürdürülebilecektir ve mevcut ortakların hisseleri yeniden sözleşme yapmaya gerek kalmaksızın doğrudan el değiştirebilecektir. Ancak Şirket-i Hayriye'nin korporasyon olarak kurulmuştur ve tüzel kişilikten yoksun bir anonim şirkettir. Bu kapsamda hukuksal koruma (dava açılması açısından) ve kendi varlıklarına sahip (ortak varlıkları tekil hissedarların sorumluluklarından koruma açısından) bir tüzel kişi olma konusunda dezavantajlıdır. Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunu izleyen kumpaniyeler çoğunlukla Londra ve Paris merkezli, yani yabancı kökenli korporasyonlar oldukları için bunlarla ilgili önemli uyuşmazlıkların yabancı mahkemelerde çözüme bağlandığı görülmektedir. Osmanlı korporasyonlarının büyük çoğunluğu da gayrimüslimlere aittir ve bu sayede yabancılarla tanınmış hukuksal koruma (yabancı bir devletin yasaları çerçevesinde çalışma hakkı) sahiptir (Kuran, 2012, s. 129).

tebaası olan gerçek kişilere kendi kendilerine veya ortakları ile beraber maden üretebilme izni ve hakkı verilmiştir. 1892’de bu konuda yeni kararlar alındığı görülmektedir (Akyıldız, 2001, s. 29-32).

Hükümetin yine aynı amaçla uyguladığı teşviklerden biri 16 Eylül 1873 tarihinde ilan edilen ve 15 sene süreli olması öngörülen “bir defaya mahsus olmak üzere üretim yapmak için fabrika kurmak isteyen girişimcilerin yurt dışından getirecekleri alet, edevat ve makinelerden gümrük vergisi alınmaması” kararıdır. Bu karar 15 senelik müddetin dolmasından sonra 10 yıl, ardından 22 Nisan 1900’de tekrar bir 10 yıl daha uzatılmıştır. Örneğin Aydın Demiryolu örneğinde olduğu gibi bazı yabancı şirketlerin hükümete karşı üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmemelerine rağmen sermayeyi “ürkütmemek” adına haklarında devlet tarafından yasal işlem yapılmamıştır. Daha sonra tekstil ve deri alanlarında faaliyet gösterecek fabrikaların ürünleri için de iç ve dış gümrükten muaf olma kararı alınmıştır. Bunun haricinde belirlenen “imtiyaz bölgesi” (daire-i imtiyaziyye) dâhilinde aynı işin ruhsatının başka bir şirkete verilmemesi, devlete ait arazilerin fabrika kurulmak için kullanılacağı durumda ücretsiz olarak şirkete devredilmesi ve yine devlete ait boş arazilerdeki bazı hammadde kaynaklarından ücretsiz faydanılmasına müsaade edilmesi gibi teşvikler sunulmuştur (Akyıldız, 2001, s. 28-29).

Bu dönemde 29 Kasım 1882’de ilan edilen Anonim Şirket İç Tüzüğü Avrupa anonim şirket nizamnamelerinin bir tercümesi olarak anonim şirketlerin kuruluşunda kullanılmak üzere şablon olarak ilan edilmiştir. Ancak daha önce aynı formun devletçe kullanıldığı bilinmektedir¹⁸⁰ (Akyıldız, 2001, s. 22-23). Bu yönüyle uygulamanın formel hale

¹⁸⁰ Örneğin 1684 tarihli Şirket-i Umumiyye-i Osmaniyye iç tüzüğü 1882’de yayımlanan iç tüzük şablonu ile aynı bölüm, madde ve bilgileri içermektedir. Buna göre on fasıldan oluşan iç tüzükte birinci fasılda şirketin kuruluşu, ismi, süresi ve merkezi; ikinci fasılda kuruluş maksadı ve faaliyet alanları, üçüncü fasılda şirketin sermayesi, hisse senetleri (Akyıldız, 2001, s. 23) ve bunların taksitleri, dördüncü fasılda şirketin idaresi, idare meclisi üyelerinin seçimi ve yetkileri, beşinci fasılda genel kurul, bu kurula katılabilmek için gerekli şartlar ve kurulun yetki ve sorumlulukları, altıncı fasılda yıllık hesap ve envanterler, yedinci fasılda şirketin kar dağıtım biçimi ve oranları, sekizinci fasılda ihtiyat akçesi, dokuzuncu fasılda iç tüzük değişikliklerinin yapılma şekli ve onuncu fasılda şirketin likidasyonu ve feshinin şartlarına yer verilmiştir (Akyıldız, 2001, s. 24). Ayrıca 1872 tarihli Şirket-i Umumiyye-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adlı anonim şirket tüzüğü için bkz. (Kenanoğlu, 2005, s. 99-100). Müslüman kumpaniye sayısı ancak 1908’de yeni açılan meclisin korporasyonlara ilişkin bir yasa çıkarmasından sonra artırılabilmiştir (Kuran, 2012, s. 130). Bu tür teşviklere rağmen şirketleşme ve sermaye birikimi konusunda önemli bir ilerleme kaydedilememesinin nedenleri konusunda bkz. (Akyıldız, 2001, s. 29).

getirildiği Osmanlı bünyesindeki kurumlardan bir diğeri teşkil etmektedir¹⁸¹ (Akyıldız, 2001, s. 22-23).

Ayrıca tanzim edilen pek çok belge içinde şirketlerin iç tüzük şablonları ve borsa nizamnameleri bulunmaktadır¹⁸². Bunların bir kısmının hazırlandıktan sonra yürürlüğe girip girmedikleri net olarak bilinemeyen örneklerdir. Bunların tasarı olarak kaldığı tahmin edilmektedir. Örneğin yabancı şirketlerin denetim altına alınması için hazırlanmış, özellikle sigorta şirketlerine dair örnekler bulunmaktadır¹⁸³. Örneğin “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhane’de Ecnebi Sigorta Kumpanyalarının Muâmelâtı Hakkında Nizamnâme”, 1887 tarihli “Memâlik-i Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerinin Memâlik-i Devlet-i Aliyye’de İcra-yı Muamelât İçin Küşad Veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamnâme”. Bu nizamnamelerin bir kısmı kapitülasyonlar gerekçe gösterilerek muhalefetle karşılaşmıştır¹⁸⁴ (Akyıldız, 2001, s. 57). Yine 1887’de yabancıların hayali şirketlerinin şube ve acentelerini Osmanlı ülkesinde serbestçe açarak Osmanlı tebaasını uğrattıkları zararı engellemek için yabancı anonim şirketlerin hükümetten izin almadan çalışmalarını yasaklayan bir kanun çıkarmıştır. Ancak yabancı devletler bu yasayı kabul etmemiştir. Yani yabancı devletler gerek idari gerek hukuki bakımdan Osmanlı egemenliğini kabul etmemişlerdir. Özellikle sigorta şirketleri kapitülasyonları ileri sürerek uyuşmazlıklarda Osmanlı yargısını değil, şirket merkezinin kurulu olduğu ülke mahkemelerini yetkili kılmayı seçmişlerdir (Apaydın B. , 2009, s. 133).

Bu kapsamda değerlendirilebilecek diğer kararlar kurulan şirketlerin denetimini sağlamaya yöneliktir. Buna göre 1862 tarihli müzekkere ile 1000 kuruşa kadar olan hukuk davaları ile icar ve isticar davaları hariç olmak üzere yabancılara ilişkin davaların ticaret mahkemelerinde görülmesi kararı alınmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 40). Yine Temmuz

¹⁸¹ Şirket olgusu ilk Osmanlı anayasası olan Kanûn-i Esâsî’de de yer bulmuştur. Kanûn-i Esâsî’nin 13. maddesine göre Osmanlı tebaasının kanun ve nizamlara uygun olmak şartıyla ticaret, sanat ve tarım için her türlü şirket kurabileceğini belirtmektedir (Akyıldız, 2001, s. 22).

¹⁸² 1869 yılında İcra Cemiyeti ve 1870 yılında Havale Cemiyeti kurulmuştur. Böylece yeni mahkemelerin teşkilatı tamamlanmıştır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283).

¹⁸³ Osmanlı Devleti’nde ilk yerli sigorta şirketi ancak II. Abdülhamid döneminde kurulabilmiştir (Özger, 2016, s. 280). Sigorta şirketleri kaza durumlarında gerekli ödemeleri yapmayarak Osmanlı vatandaşlarının dolandırmaları nedeniyle haklarında en çok şikayet olan ve ayrıca her sene büyük paraların ülke dışına çıkmasına neden olarak ülke ekonomisine zarar vermeleri açısından ayrı bir öneme haiz görülmüştür (Kenanoğlu, 2005, s. 101).

¹⁸⁴ Bu düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Akyıldız, 2001, s. 57-62).

1865'te Osmanlı Devleti'nde şirketlerin, yani kumpanyaların herhangi bir iş için resmi izin ve ruhsat alma işlemleri bir nizamla bağlı hale getirilmiştir. Ayrıca muameleleri takip edebilmek için İstanbul'da özel bir büro açmaları şartı getirilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 100). 1872 tarihinde sefaretlere gönderilen protokolün bir fıkrasında konsolosluk ikametgâhından 9 saat uzakta ya da daha yakında olması fark etmeksizin Osmanlı tebaası ile yabancı biri arasında asıl miktarı 1000 kuruşu aşan bir hukuk davasının tercüman olmaksızın bidayet hukuk mahkemelerinde görülebilmesi karara bağlanmıştır. Yalnız bunun tek şartı yabancı kişinin bu konuda yazılı bir muvafakat vermiş olması gerekliliğidir (Kenanoğlu, 2005, s. 40). Osmanlı tebaası ile yabancı tebaanın ticari davalarının nasıl görüleceğine dair yapılan çeşitli yazışmalarda yabancıların bu davaların mahalli ticaret mahkemelerinde görülmesine ilişkin olarak bu davaların konsoloslukların bulunduğu yerlerde ve konsolos tercümanıya heyet-i muhtelite huzurunda görülmesi yönünde itirazları karşısında, bu defa davalının ikametgâhının bulunduğu yerin Dersaadet'e olan uzaklığına göre hareket edilmesi meselesi gündeme gelmiş, İzmit, Şam, Suriye gibi yerlerdeki ilgili mecralarla bu konuda yapılan yazışmalar misal gösterilerek bu konuya dair Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi'nde veya herhangi bir başka düzenlemede bir kural bulunmadığından bu gibi davaların emsallerinde de uygulanmak üzere bir karara varılması talebinde bulunulmuştur (BOA: HR.HMŞ. İŞO., 161/52, 1878). 1887'de hazırlanan nizamname ile yabancı ülkelerde kurulmuş anonim şirketlerin Babıali'den ruhsat almadan Osmanlı topraklarında şube açamayacakları ve acente tayin edemeyeceklerine karar verilmiştir. Ruhsat alınması için sefaret veya konsolosluktan tasdikli bir nizamname sureti alınarak Ticaret Nezareti'ne sunulması gerekmektedir. Ruhsat ancak nizamnamenin devlet yasalarına, kamu düzenine ve genel ahlaka ters düşen bir yönünün olmaması halinde verilecektir. Ruhsat alan anonim şirketlerin de yapması gerekenler bulunmaktadır. Buna göre 3 ay içinde Osmanlı topraklarında yasal işleri yürütecek bir vekil atamaları ve sürekli bir ikametgâh göstermeleri gerekmektedir (Toprak, 1982, s. 75). 1893 yılında ise şirketlerde görev yapan Osmanlı uyruklu memur, kâtip ve işçilerden yıllık kazanç üzerinden alınan temettü (kazanç) vergisi oranının belirlenmesine yöneliktir. Çeşitli tartışmalardan sonra memurların vergi dilimlerinin düşürülmesi teklifi benimsenmiş ve işçilerin senelik maaş ve gelirlerinin %20'si çalışmadıkları dönemlere ait olması gerekçesiyle vergi dışı tutulması yönünde karar alınmış ve bu kararın 1893 yılında yürürlüğe girmesi kararı alınmıştır. Bu tarihten önceki

yılların vergisinin ise eski usul ile tahsil edilmesi uygun görülmüştür (Akyıldız, 2001, s. 27-28).

Bu dönemde gerçekleştirilen diğer düzenlemelerden biri ticaret odalarının ve daha sonra ticaret, sanayi ve ziraat odalarının aynı bünyede kurulmasıdır. Batılılaşma sürecinde pek çok alanda Batı kökenli kurum ve kavramların ithali sürecinin bir devamı niteliğinde Batı'daki ticaret odalarının benzerleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde de kurulmaya başlanmıştır. Bu süreçte önce ülkedeki yabancılar kendi ticaret odalarını kurmuşlar, ardından yerli odaların kurulması gündeme gelmiştir (Koraltürk, 2002, s. 1). Osmanlı Devleti'nde ilk yerli ticaret odası 19 Ocak 1880'de İstanbul'da kurulan Dersaadet Ticaret Odası'dır¹⁸⁵ (Koraltürk, 2002, s. 27). Batı'daki örneklerin araştırılması sonucu yoğun Batı tüccarı rekabeti içine olan Türk tüccar ve üreticisi için resmi olarak 1879'da ticaret, sanayi ve ziraat odalarının kurulması yönünde resmi işlemler başlatılmış ve böylece isteyen tüccar ve sanayicilerin devlet gözetimi altında çalışacak organizasyonlarda toplanmaları için ilk girişimler başlatılmıştır (Köknel, 2007, s. 219). İstanbul Ticaret Odası ilk olarak Ticaret Cemiyeti adı ile kurulmuş, tüccarlar ve hükümet arasında mesleki konulardaki aracılık faaliyetlerini yürütmüştür. Cemiyetin tutanaklarında yer alan şekliyle cemiyet ve oda tabirleri birlikte veya birbirleri yerine kullanılmıştır. Başlangıçta Ziraat ve Ticaret Cemiyetleri vasıtasıyla yerel zanaatkâr ve tüccarların yer aldığı danışma meclisleri oluşturma fikrinden hareket edilmiş olmasına rağmen, daha sonra bu iki alanın ayrı faaliyet sahaları olduğu kararına varılmıştır. 1881'de Dersaadet Ticaret Odası Dâhili Nizamnâmesi yayımlanmıştır. Kuruluşundan itibaren varlığını iş çevrelerine ve resmi kuruluşlara tanıtmak için yoğun çaba sarf eden Oda, bu çerçevede 1884 yılında Dersaadet Ticaret Odası gazetesini basımına başlanmıştır ve 1881'de yayımlanmaya başlanan Ziraat Gazetesi'nden sonra ilk mesleki yayın niteliğine haiz olan bu gazete 1885'den itibaren haftalık olarak yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Oda 1888'de halen tarım ve sanayi odalarının kurulmamış olmasından hareketle Dersaadet Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası'na dönüştürülmüştür (Köknel, 2007,

¹⁸⁵ Dersaadet Ticaret Odası'nın üyeleri, üyelerinin seçimi, yapısı, faaliyetleri, dâhili nizamnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Koraltürk, 2002, s. 27-28). Ayrıca Osmanlı'da kurulan yerli ve yabancı ticaret, sanayi ve ziraat odaları, yapı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Koraltürk, 2002, s. 22-38). Ticaret odaları kapsamında Dersaadet Ticaret Odası'nın kuruluşu, yapısı, işleyişi, icraatları ve belirli konularda hükümete bildirdiği görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Gülsoy & Nazır, 2009).

s. 222). 1902’de ihraç mallarından alınan %1’lik vergi de kaldırılmıştır. Bunda Dersaadet Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası’nın çalışmaları rol oynamıştır (Köknel, 2007, s. 224).

Bu konuda yapılan diğer teşebbüslere ise çalışmanın incelediği dönem dışında olması nedeniyle yer verilmemiştir. Bu çalışmada ise Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle’deki şirket düzenlemeleri ayrıntılı değerlendirilmiştir.

3.2.4. Değerlendirme

Bu bölümde 19. yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukuku kapsamında yürürlükte olan iki kanun metninin genel özelliklerine yer verilmiştir. Bu kapsamda değerlendirilen kanunlar Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle’nin ilgili maddeleridir. Hukuki literatürde Ticaret Hukuku kapsamında yer alan Ticaret Kanunu ile Medeni Hukuk alanında düzenlenen Mecelle, dönemin koşulları içinde bazı davalara ortak müdahale imkânı sunmakta ve alternatif oluşturmaktadır. Bu durum aşağıdaki belgede de açıkça izah edilmiş durumdadır. Buna göre 30 Ağustos 1881’de Adliye Nezareti’nde hazırlanan tahrirata göre yabancılara ait 1000 kuruştan yukarı davalar ticaret mahkemelerinde görülmekte olduğu ve bu davalarda bazen Ticaret Kanunu, bazen de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye hükümlerine göre hareket edildiği, ancak bunun netleştirilmesine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Buna göre Ticaret Kanunu ticari işlemleri kolaylaştırmak ve hızlandırmak için istisnai olarak tesis edilmiş bir kanundur ve adi işlemlere bu kanunun uygulanması usul ve kaidelere aykırı olacaktır. Ayrıca Mecelle’nin mukaddimesinden de anlaşıldığı üzere Ticaret Kanunu ile tayin edilmemiş maddelerde Mecelle’ye müracaat edilmesi gerekmektedir (Ceride-i Mehâkim, 31 Ağustos 1881, s. 889). Bu anlamda birbirlerinden farklı alanlara hitap ettikleri izlenimi taşımakla beraber kesiştikleri davaların olduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışmada genel olarak borç-alacak ve ticari işlemler doğuran ilişki türlerini düzenlemede kullanılan kanun metinleri değerlendirilmiştir. Ticaret Kanunnâmesi’nin bu dönem için önemi Batı hukuk mevzuatına dönüşün zımni olarak ilk bu alanda gerçekleşmesi nedeniyle kanunun ilanıyla bu durumun formel hale getirilmiş olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle yüzyılın başından beri Batı ile gelişen ticari ilişkilere paralel olarak yabancılarla yaşanan ticari anlaşmazlıklarda ticari örf ve adetler, teamüller ile Batı hukuk kurallarının uygulanması şeklinde yerleşiklik kazanan davranış kalıpları, kanunun ilanıyla resmileştirilmiştir. Bu kanunun ilanı aynı zamanda Osmanlı devlet adamlarının modernleşme/Batılılaşma ilkeleri çerçevesinde Batı hukuk

metinlerinin iktibası yönündeki görüşlerinin bir ifadesidir. Öte yandan Mecelle Osmanlı'da yüzyıllardır uygulanan İslam hukukunun bir kanun metni halinde tanzim edilmiş ifadesidir. Bu anlamda İslam hukuk tarihi açısından da bir ilki simgelemektedir. Bu kanunda Medeni Kanun kapsamında olması gereken ve gerekmeyen bazı hükümlere sahiptir. Ancak esas olarak ticari ilişkilerden doğan borç-alacak ilişkilerini düzenleyen hükümleri çerçevesinde değerlendirilmeye konu edilmiştir. Kendilerine has birtakım özellikleri yanında şekil dışındaki altyapıları açısından birbirlerine zıt yönlerde bakan bu iki kanunun hazırlayıcıları ve savunucuları, genel olarak bu dönem Ticaret Hukuku'nun gelişiminde belirleyici olan aktörleri simgelemektedir. Ayrıca iki taraf arasındaki çekişme en iyi medeni kanunun hazırlanması sürecinde kendini göstermiştir. Bu açıdan Batı kanunları taraftarı Ali ve Fuat Paşalar ile Ahmed Cevdet Paşa ve taraftarları farklı cephelerde yer almaktadır. Metinlerin kendileri de bu zihniyet ve görüşün temsilcileri konumundadır. Söz konusu bürokratik unsurlar yanında yine kendi lehlerine hareket edilmesi gerektiğini düşünen ulema, gayrimüslim, müslim ve yabancı tüccarlar, ayanlar gibi farklı çıkar grupları da bulunmaktadır¹⁸⁶. Bunların çalışmada ele alınan ilişki türlerindeki varlıklarının ne boyutta olduğu da çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gerçekleştirilen analizlerin ardından tartışılacaktır.

Ticaret Kanunnâmesi ile İslam hukuku arasındaki en net çekişme Şirketler Hukuku ve faiz konusundadır. 1850'de Ticaret Kanunnâmesi çıkarılmadan önce karma ticaret mahkemelerinde faiz geçerli sayılmaktadır. İslam hukukunda reddedilen faiz, yeni kanunda kabul edilmektedir. Ancak Mecelle'de de faizin yasaklandığına dair açıkça bir hüküm yer almamaktadır. Bu durumun faize dayalı finansal uygulamaların yayılmasına ve daha meşru hale gelmesine örtük bir destek sağladığını söylemek mümkündür. Öte yandan İslam hukukuna göre adi ortaklıklar dışındaki ortaklıklar geçersiz sayılmaktadır. Ancak Ticaret Kanunnâmesi'nde diğer ortaklık türlerine de yer verilmiştir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 278). Böylece geç de olsa kabul edilen çeşitli şirket yapıları,

¹⁸⁶ Örneğin ulema daha önceki yüzyıllardan beri tutucu yanını “şariat yorumculuğu” maskesi altına saklamakta her türlü değişim ve yenilik girişimini ve reform kararlarını şariat kurallarını katılığından yararlanarak karşı çıkmaktadır. Hatta dönemin yabancı gözlemcileri tarafından ulemanın bu etkili rolü “kamuyu oluşturuculuğu” ile bir tutulmuş ve dünyanın hiçbir yerinde devlet nezdinde bu kadar etkili ve güçlü olmadığı (tahtakilerin bile ulemadan çekinmesi anlamında) belirtilmiştir (Tanör, 1991, s. 12). Yabancı tüccarlar açısından durum malumdur. Yerli müslim ve gayrimüslim tüccarlar için Avrupa ve Hayriye tüccarı statüsünde yapılan düzenlemeler bu anlamda yol göstericidir. Ayanların durumu ise yine daha önceki bölümlerde izah edildiği üzere sarraflarla girdikleri iltizam ilişkileri çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

Tanzimat bürokrasisinin önemli isimlerinden Fuat Paşa ve Cevdet Paşa Osmanlı ekonomisinde yeni oluşan bankacılık, ulaşım, sanayi gibi sektörlerin yabancı ve azınlık şirketlerinin ellerinde olduğunu, genel olarak büyük ve kalıcı şirketlerin egemenliğinde olan Osmanlı ekonomisinde Müslümanların da bu alanda var olması gerektiğini fark etmeleri sayesinde kabul edilmiştir (Yılmaz Y. , 2018, s. 222). Osmanlı Devleti dönemin zor şartlarına karşı tavrını belirlerken ve yüzyıllar boyunca sürdürdüğü sistemin yerine ikame edeceği yeni bir yapılanmayı oluştururken bunun toplumsal açıdan doğuracağı etkileri de düşünmek zorunda kalmış ve buna göre hareket etmiştir. Bu çerçevede Batıdaki gelişmelere ayak uydurabilmek amacıyla gelişmelere bizzat öncülük etmiş ve halkı teşvik etmeyi amaçlamıştır. İşte bu amaçla sermaye birikimini gerçekleştirip Batılı şirketlerle rekabet edebilmek gayesi ile sermaye sahiplerini teşvik etmek için şirket kuruluşuna öncülük etmiştir. Ayrıca gerek yerli gerekse yabancı tüccarlar için mümkün olduğunca edilişi ve güvenli bir ortam sağlamaya çabalamıştır. Bir taraftan Batılı kanunları iktibas ederken diğer taraftan bu konunun tarafsız bir şekilde uygulanabilmesi için adliye teşkilatını ona göre düzenlemeye çalışmıştır. Bu çerçevede Ticaret Kanunnâmesi sistematik açıdan eksik ve tercüme hatalarını ihtiva ediyor olmakla birlikte, gelişen ticari hayatı adaptasyon sağlamak için atılan ilk adım olarak değerlendirilmiş ve daha sonra yapılan eklemelerle bu eksikliklerin giderilmesi çalışılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 143). Yine Fransız Ticaret hukukunun etkisi ile ticaret şirketlerinin tüzel kişiliği konusu Osmanlıların gündemine girmiştir. Bu tür farklılıkların etkisiyle Osmanlı Batı'dan almak zorunda kaldığı ticari mevzuatla İslam hukukunu bağdaştırmak konusunda uzun süre güçlük çekmiştir (Toprak, 1997, s. 244).

Uygulamada ise Mecelle'nin şer'îye mahkemelerinden ziyade nizamiye mahkemelerinin işlemlerini kolaylaştırmak için hazırlandığı ve bu nedenle kapsamadığı konuları muhtevasına dâhil etmeye gerek duyulmadığını söylemek mümkündür (Öztürk, 1973, s. 111). Buna göre uygulamada ticari işlerle uğraşmak üzere Ticaret Kanunu'na göre kurulan şirketlerin ticari sayıldığı ve Ticaret Kanunnâmesi'ne tabi tutuldukları görülmektedir. Faaliyet alanları ticari olmayan şirketler ise Mecelle hükümlerine tabi tutulmuştur. Ancak bu ayırım suni bir ayırım olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Mecelle'deki şirketlerin ticari olmadığı söylenememektedir. Ayrıca Ticaret Kanunnâmesi'nde şirket sermayesi ile ilgili bir hüküm yer almamaktadır. Uygulamada bu durum Mecelle'deki hükümler tarafından doldurulmuştur. Dolayısıyla Mecelle'nin şer'î hükümleri ilga ettiğini söylemek

mümkün görünmemektedir. Bunun en önemli kanıtı Mecelle'nin şirket kitabının yayınlanmasıdır. Neticede Ticaret Kanunnâmesi Tanzimat sonrası kurulan ticaret meclisi ve mahkemelerinde tatbik edildiğini ve eksikleri Mecelle tarafından tamamlanmaya çalışıldığını söylemek en doğru ifadedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 327-328). Bu anlamda Osmanlı hukukçuları Mecelle'nin genel kanun hükmünde olduğunu ve her kim tarafından yapılırsa yapılsın rehin, hibe gibi hususlara dair akitlerin sıhhat şartları ve bozulmaları açısından Mecelle hükümlerine tabi olunacağını belirtmişlerdir. Ticaret Kanunnâmesi'nde ya da bununla ilgili diğer kanunname ve zeyllerde ticari bir sözleşmenin icra edilmemesi nedeniyle ortaya çıkan zarar ve ziyanı nasıl belirleneceği, ticari bir borcun temini amacıyla rehin ve kefil alınması veya havale kabul edilmesi, şirketlerin fesih biçimi, sermayenin keyfiyet ve mahiyeti, ticari muamelelerin temelini oluşturan satım akdinin şartları ve sıhhati konusunda açıklık söz konusu değildir. Söz konusu eksikliğin giderilebilmesi veya tamamlanabilmesi adına bu şekilde kanunlarda yer almayan konulardan ve muamelelerden dolayı genel kanun olan Mecelle ve mevcut örfe müracaat edilerek problemin çözüleceği ifade edilmiştir. Örneğin satım akdinin kurulması ve sıhhati hakkında Mecelle'ye başvurulacak (Ticaret Kanunnâmesi'nde açık bir hüküm bulunmadığı için), ticari muamelelerden dolayı iflas eden tacirlere dair konularda ise Ticaret Kanunnâmesi'ne (bu konuda özel hükümler mevcut olduğu için) müracaat edilecek ve Mecelle'nin hükümleri uygulanmayacaktır. Mecelle'nin kaideleri özellikle zarar ve ziyan taleplerinde tarafların ileri sürdüğü iddiaların değerlendirilmesinde dikkate alınmaktadır. Böylece uygulamada birlik sağlanmıştır ve bu sayede Ticaret Kanunnâmesi'nde düzenlenmeyen konulardan dolayı hâkimler arasında farklı hükümlerin yerleşmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 136-138). Ayrıca Mecelle'nin mahkeme kullanıcılarının dini kimliğine bakılmaksızın tüm medeni hukuk davalarında uygulandığını da belirtmek gerekmektedir (Rubin, 2012, s. 1002). Dolayısıyla Mecelle'yi hazırlayanlar ve hukuk uygulayıcıları arasında bu konuda bir tartışma ya da eleştirel tutum sergilenmemiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 144).

3. 3. Kurumsal Araçlar: Yargılama Hukuku

Hukuk, usule ilişkin kalıplar aracılığıyla uygulanmaktadır ve hukuki reformun usule ilişkin yönlerinin doğru ve yeterli idrakı, reform çağında hukuk kültürü hakkında fikir edinmek için gerekli görülmektedir (Agmon, 2004, s. 338). Bu kapsamda çalışmanın bu

kısımında Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda kanunlaştırmalar kapsamında hayata geçirilen Usul Hukuku veya başka bir deyişle Yargılama Hukuku prpsedürleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Usul hukuku mahkemelerin ve hâkimlerin görevlerini yerine getirirken takip edecekleri esasları düzenleyen hukuk dalıdır. İslam ve Osmanlı hukukunda ise usul hukuku ile ilgili hükümler fıkıh kitaplarında İslam hukukunun dörtlü tasnifi içinde “muamelât” hükümler arasında yer almakta ve genellikle kaza, dava, beyyinat, şahadet, ikrar gibi başlıklar altında altında incelenmektedir (Akgündüz, 1986, s. 721). Batı hukukunda ise kamu ve özel hukuk ayırımından kaynaklanan ceza ve özel hukuk usulü ayrımı söz konusudur. Tanzimat'tan sonra yapılan ilk hukuki düzenlemelerde İslam hukuku çerçevesinde Usul Hukuku'nun yürürlüğü sürmüştür. 1839 tarihli bir düzenlemede İslam hukukundaki usul kitaplarının Osmanlı usul hukukunun resmi kaynakları olduğu açıkça ifade edilmiştir. 1859'da yayınlanan Usul Nizamnâmesi bazı şekil şartlarını düzenlemiştir. 1849 yılında ticari yargılama usulünde yapılan değişiklik bu anlamda önemlidir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 385-387). Tanzimat'tan itibaren başlayan hukuki ıslah çalışmaları ve Avrupa'dan kanunlar iktibas etme hareketleri Usul Hukuku alanında da görülmüş ve Batı'nın tesiri ile ceza ve hukuk usulü ayrımı geçerli hale gelmiştir (Akgündüz, 1986, s. 722). Bir taraftan Avrupa'dan aynen veya kısmen tadil edilerek alınan kanunların uygulanması için yeni mahkemeler ihdas edilmiş, diğer taraftan bu mahkemelerde yargılama için esas alınacak usul kanunları belirlenmiş (Cin & Akgündüz, 1995, s. 418) ve böylece şer'îye, nizamiye ve ticaret mahkemelerinde uygulanacak ayrı usul kanunları yürürlüğe koyulmuştur (Akgündüz, 2011, s. 854).

Burada müstakilen Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyl ile Mecelle'de yer alan Usul Hukuku'na dair hükümlere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Ancak bunların bazı maddeleri içeriklerine göre başka başlıklar altında incelenmiştir. Bunun yanında ilan edilen diğer Usul Hukuku kanunlarından bahsedilmektedir.

3.3.1. 1861 Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret

Ticaret Kanunnâmesi'nin yayınlanmasından yaklaşık 10 yıl sonra 1861'de Ticaret Kanunnemasi'ne bir ek yapılarak “Ticaret Mahkemelerinin Kurulmasına Dair Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnu'na Zeyl” yayınlanmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere bu zeyl

ticaret mahkemelerinin kuruluşuna dairdir. İlk fasılda mukaddime bulunmaktadır. Burada bütün ticaret davalarının ticaret mahkemelerinde görüleceği, ticaret mahkemesi olmayan yerlerde ise ticaret davalarının yine Ticaret Kanunu'na uygun olarak adi hukuk davalarının görüldüğü Umûr-ı Mülkiye Meclisleri'nde görüleceği ifade edilmektedir (madde 1). Ticaret mahkemeleri iki dereceye ayrılmıştır. Buna göre kanunda ilk derece mahkemelerinde kesin olarak karara bağlanması gereken ticaret davaları belirtilmiş durumdadır. Bunlar haricindeki ticaret davalarının ikinci derece Divan-ı İstinaf'a nakledilmesi gerekmektedir (madde 2). Bu amaçla İstanbul'da bir İstinaf-i Deâvi Ticâret Divanı kurulmuştur. Ticaret mahkemelerinin sayısı, kurulacağı merkezler, idaresine tabii olacak daireler, yetki sınırları irade-i seniyye ile belirlenecektir. Ticaret mahkemeleri iki meclisten oluşacaktır. Birinde kara ticareti, diğesinde deniz ticareti ile ilgili davalar görülecektir. Ticaret mahkemeleri ile İstinaf Divanı Ticaret Nezareti'nin nezaret ve idaresi altında olacaktır (madde 3-5) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 111). Daha sonraki maddelerde bu mahkemelerde görev yapacak personelle ilgili birtakım özelliklere yer verilmiştir. Bunlar “Yozlaşma ve Yolsuzluk” başlığı altında incelenmiştir.

Zeylin 2. faslı ticaret mahkemelerinin teşkiline dairdir. Buna göre yalnız bir meclisten ibaret olan her bir ticaret mahkemesi 1 reis, 2 daimi aza, 4 geçici azadan meydana gelecektir ve hepsi müzakere esnasında oy hakkına sahip bulunacaktır (madde 8). Berriye ve bahriye ticaret mahkemelerinin her birinde bir “reis-i evvel” ve bir de “reis-i sâni” olacak ve bu mahkemelerde “reis-i evvel”in bulunmadığı zamanlarda “reis-i sâni” onun yerini alacaktır. Her bir mecliste ikişer daimi üye (aza), dörder geçici üye bulunacaktır. Dersaadet Ticaret Mahkemesi de bu şekilde kara ve deniz olmak üzere ikiye ayrılacaktır. Buradaki ticari işlerin diğere yerlere göre daha fazla olması nedeniyle bu mahkemelerin bir reis (başkan) ve 2 “reis-i sâni”si ve her bir meclisin 4'er daimi, 8'er geçici azası olacaktır. Bu iki meclis davaların süratle sonuca bağlanması için gerektiği durumda ayrı iki odaya bölünebilecektir (madde 9). Reis-i evvel, reis-i sâni ve daimi azalar Ticaret Nezareti'nin takriri üzerine irade-i seniyye ile tayin edeceklerdir. Bu tür memuriyetlerin taşra mahkemeleri için yapılan atamaları, gerektiğinde orada bulunan en büyük mülki amir ile Ticaret Nezareti arasında önceden gerçekleşen haberleşme ile sağlanacaktır (madde 10) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 32).

Ticaret mahkemeleri bir meclisli ve iki meclisli olarak iki gruptur. İki meclisli mahkemelerde berriyye ve bahriyye meclisleri gerektiği zaman ayrı ayrı görevlerini yerine getirme imkânına sahiptir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 32).

Zeylin 3. Faslı ticaret mahkemelerinin göreceği davalara, yani ticaret mahkemelerinin görevlerine ayrılmıştır. Buna göre ticaret mahkemeleri ticaret veya sarraflıkla uğraşanlar ve poliçeci ve çeşitli sınıflar arasında ortaya çıkan taahhüt ve işlemlere dair davalara bakacaktır. Esas olarak ticaret mahkemelerine ait olmadığı belirlenen davalar gerekli yere gönderilecektir. Ayrıca bu sayılanlar dışında kalan şahıslar arasında yalnızca ticarete dâhil olan ihtilaflar ticaret mahkemelerinde görülecektir. Sarraflarla olan davalara ilişkin özel birtakım kaideler belirlendiği görülmektedir. Bu çerçevede sarraflıkla ilgili yapılan düzenlemeye göre sarraflık genel olarak ticaret sayılmakla beraber, Osmanlı Devleti'nde sarraf esnafının “kuyruklu” denen devlet senedini taşıyan sınıfı hususi nizamata altında bulunmaktadır. Bu nedenle sarraflığa, yani akçe alışverişine dair olan davalar Hazine-i Hassa Nezareti'ndeki mecliste görülmektedir. Bu sınıfın yalnız yukarıda yazılı olduğu gibi borç alma ve verme hesapları ve bununla ilgili faiz davaları eskiden olduğu gibi yine bu mecliste görülecektir ve bu kanunnamenin 30. maddesi ve diğer maddeleri bu nizamnameyi kesinlikle değiştiremeyeceği ve hükümsüz bırakamayacaktır (madde 27). Ticaret mahkemeleri sarraflar veya bunlar ile tüccardan olan ve olmayan kimseler arasındaki senetlerden dolayı birbirleri aleyhine olarak ortaya çıkan davaları da görecektir. Buna dair 27. maddeye verilen şerh tamamıyla geçerlidir. Yani kuyruklu sarraflar hariç sarraflar arasındaki davalar ile sarraflarla tacir ve tacir olmayan kişiler arasındaki senetlerden doğan ihtilafları çözmeye de ticaret mahkemeleri yetkilidir (madde 34). Ticaret mahkemeleri tüccarın ticari işleri için istihdam ettiği direktör, yazıcı, tahsildar gibi çeşitli çalışanları aleyhinde tüccarın işlerinden dolayı alacakları davaları da görmeye yetkilidir (madde 31). Yine davanın tüccar, sarraf ve esnaf sıfatına sahip kişiler arasında olup olmadığı veya aralarında ticaret şirketi kurulup kurulmadığı yolundaki davaların görülmesi de ticaret mahkemelerinin görevine dâhildir (madde 32). İflasa dair tüm ihtilaflar da Kanunnâme-i Ticaret'in ikinci kısmında yazılan hükümlere göre ticaret mahkemelerinde görülecektir (madde 33). Herhangi bir mülk sahibi, ziraat işleri ile meşgul kimse veya bağcı aleyhinde kendi yetiştirdiği mahsulün alım satımından ve tacirin aleyhinde kendi ticareti için değil kendi evi için gerekli olan eşya ve zahirenin bedelinin ödenmesinden dolayı ortaya çıkan davalar ticaret mahkemelerinin dışındadır. Ancak bu

tacirin imzaladığı tahvilin ticarete dair olmadığı açıkça yazılı değilse, bunu tacirin kendi ticareti için yaptığı düşünülerek o tahvilden olan dava da ticaret mahkemesinde görülecektir¹⁸⁷ (madde 35) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 115-117).

Ticaret mahkemelerinin verdiği kararların bir kısmı istinaf edilemeyen yani hüküm aleyhine Divan-ı İstinaf'a müracaat edilmesi kabul edilemeyecek olan davalardır. Bunlar öncelikle 5000 kuruşu aşmayan davalardır. Buna göre 5000 kuruşu aşmayan davaların ticaret mahkemelerinde kesin olarak hükme bağlanması gerekmektedir. İkincisi 5000 kuruşu aşsa da ticaret mahkemelerinin vazifesine dâhil ve taraflar arasında istinaf yoluna gitmeyerek ticaret mahkemesinde verilen hükme kesinlikle razı olunacağına dair senet verilmiş olan davalardır. Üçüncüsü davacının davası karşılığında ya da alacağına mahsuben davalının da 5000 kuruştan aşağıda bir davası olan davalardır. Bu dava davacının davası ile birleştirilmesi durumunda her ikisinin miktarı 5000 kuruşu aşsa bile yine bu durum geçerlidir ve bu tür davalı tarafından açılmış tüm davalar için söz konusudur. Bunlar istinaf yoluna gitmeden ticaret mahkemelerinde görülecek davalardır. Fakat tarafların birbirleri hakkında açtıkları davaların birisi, zikredilen miktardan daha yüksekse, o zaman istinaf yoluna gitme hakkı bulunmakla beraber dava ticaret mahkemesinde görülür (madde 36). Ticaret mahkemesinin vazifesi olmayan bir dava buraya havale edilirse, davanın mahkemesine başlanmış ya da başlanmamış olması fark etmeksizin davacı veya davalının davalarını ticaret mahkemesinden kaldırma yetkisi vardır. Bunlar talep etmese de ticaret mahkemesi o davanın rüyetinin vazifesi haricinde bulunduğunu söyleyerek davayı gereken yere resmen gönderebilir (madde 37). Ticaret mahkemesinin görevine dair olan bir davanın kanunen geçerli bir sebeple ticaret mahkemesinden bir diğer ticaret mahkemesine nakil ve havalesi davacı veya davalı tarafından talep edilmedikçe yapılamayacaktır. Bunun yanında ayrıca bu taleplerin

¹⁸⁷ Ayrıca deniz ticaretinden sayılan maddeler, sefine inşasına dair tüm taahhütler ve dâhili ve harici sefer için sefine alım satımı, denizde mal ve eşya nakli, define için alet, zahire ve çeşitli malzemelerin alım satımı, sefine kiralınması, yük üzerine olan borç ve sigorta gibi deniz ticaretine dair tüm sözleşme, senet ve gemi tayfasının ücret ve maaşlarına dair olan sözleşmeler, tüccarın hizmeti için tayfalarının taahhütleri bu hususlarındandır ve bunlara dair davaların tamamı ticaret mahkemelerinin bahriye meclislerinde görülecektir (madde 29). Bu meclisler çeşitli deniz kazalarında geminin ve yükünün aldığı zararlara ilişkin davaları da görecektir. Ancak sefinenin birbirine veya sahilde bulunan binalara çarpmasına yönelik tahkikat, erbabından oluşan bir komisyona havale edilecek, o komisyondan tanzim olunacak rapora göre dava görülecektir (madde 30) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 117).

mahkemeye başlanmadan önce olması gerekmektedir (madde 38) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 118).

Zeylin beşinci faslında Dersaadet İstinaf Divanı'nın kuruluşuna dair hükümler yer almaktadır. Buna göre Dersaadet İstinaf Divanı ticaret mahkemelerinden birinde hükmü verilmiş olan bir davanın ilamı aleyhinde yapılacak şikâyet merciidir. Şikâyet istinaf şartlarını sağlıyorsa yeniden görülmek üzere Dersaadet'te Ticarethane'de özel bir İstinaf Divanı'na olacak ve orada yeniden görülecektir (madde 75). Bu divan Ticaret Nazırı'nın başkanlığında 3 daimi 5 geçici azadan oluşacaktır (madde 76). 10., 11. ve 12. maddelerde yer alan hükümler Divan-ı İstinaf azaları için de geçerli olacaktır (madde 77). İstinaf Divanı'nın geçici azası ticaret mahkemelerinde geçici azalıkta bulunmuş ve görevini düzgün bir şekilde (güzel, namuslu) yerine getirmiş, bulunduğu mahkemeden iyi halini belgeleyen bir şahadetname almış muteber tüccardan olarak Dersaadet ticaret mahkemesinin reis ve tüm heyeti ile Ticaret Nezareti tarafından seçilerek ilgili mazbata ve irade-i seniyye ile tayin olacaktır (madde 78). 17.-22. maddelerde yer alan hükümler Divan-ı İstinaf geçici azaları için de geçerli olacaktır (madde 79). Burada bir tercüman, bir başkâtip, lüzumu kadar mübâşir bulunacaktır. Bu kimseler Ticaret Kanunnâmesi zeylinin 24. ve 25. maddelerinde yer alan hükümlere göre seçilecek ve tayin edileceklerdir (madde 80). 26. maddede yazılı tahlif usulü (yemin usulü) buranın memurları için de geçerlidir (madde 81). Reisten başka azanın yarısından bir fazlası hazır bulunmadıkça hiçbir davaya karar verilmeyecektir (madde 82). Ticaret mahkemesinin işlerine dair 4. fasılda yazılı maddelerin tamamı İstinaf Divanı'nın iç işleri için de geçerlidir (madde 83) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 125-126). İstinaf Divanı Usul-i Muhâkeme-i Ticarete Dair Nizamnâme'de yer alan ilkeler çerçevesinde çalışarak ilamlar hakkında karar vermektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 34).

3.3.2. 1861 Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi

Osmanlı Devleti'nde usul hukukunun temelini atmış olan bu nizamname¹⁸⁸, ticaret mahkemelerinin kurulmasından sonra, tanzim edilmesi ve kanuni esasları dayandırılması zaruri olan usul muamelerini belirlemek ve düzenlemek amacıyla çıkarılmıştır. Ticaret

¹⁸⁸ Fransız Deniz Ticareti Usul Kanunu'nun tam tercümesi yoluyla hazırlanmıştır ve şer'i yargılama usulünden ayrılan ilk düzenlemedir (Gümüş, 2013, s. 182).

mahkemelerinin çalışma usullerini gösteren Ticaret Kanunnâmesi Zeyli'nin bir teşkilat kanunu olmaktan ileri gidememesi ayrı bir ticari usul kanununun çıkarılmasını zaruri hale getirmiştir. Dolayısıyla ticaret mahkemelerinin kurulmasına dair Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret ile bu nizamnamenin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu söylemek mümkündür¹⁸⁹ (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 35). Bu kanunla beraber daha geniş yetkili ve tüm tüccarları kapsayan ticaret mahkemeleri kurulmuştur (Üçok & Mumcu, 1976, s. 331). Kara ve deniz ticaret davalarına bakmak üzere iki çeşidi olan bu mahkemeler, bir başkan, iki sürekli dört geçici üyeden oluşmaktadır. Bu ticaret mahkemelerinin üzerinde bir ticari temyiz mahkemesi niteliğinde İstanbul'da İstinaf-ı Deavi-i Ticaret Divanı kurulmuş ve bu mahkeme değeri 5000 kuruşu aşan davaları istinaf makamı olarak incelemekle görevlendirilmiştir. (Üçok & Mumcu, 1991, s. 280). Nizamname bir bab, 10 fasıl ve 140 maddeden oluşmaktadır¹⁹⁰. Nizamnamede birinci fasılda davanın açılması ve dilekçe verilmesi (dava arzuhalleri), ikinci fasılda tarafların mahkemeye celb ve ihzarı¹⁹¹ (tarafların mahkemeye gelmesi), üçüncü fasılda muhâkeme usulü, ticari yargılamanın aleniliği ve güvenliği, dördüncü fasılda davanın görülmesi, beşinci fasılda karar safhası, altıncı fasılda bir yargılama, gıyabi yargılama, yedinci fasılda karara itiraz, sekizinci fasılda üçüncü şahısların hükme itiraz etmeleri, dokuzuncu fasılda istinaf, onuncu fasılda yargılamanın (muhâkemenin) iadesi ile ilgili hükümler yer almaktadır. Bu nizamnamede yer alan başta gıyabi yargılama olmak üzere birçok konuda yıllardır uygulanagelen şeri yargı usulüne aykırı hükümler bulunmaktadır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 419; Gümüş, 2013, s. 182). Bu dönemde henüz istinaf ve temyiz yolları arasındaki farklar belirgin değildir¹⁹². Bu nizamnamenin 94. maddesine göre Divan-ı İstinaf, ticaret mahkemelerinin

¹⁸⁹ Şer'i yargılama usulünden ilk sapmanın olduğu Ticaret Hukuku alanında çıkarılan Ticari Yargılama Usul Kanunu ile beraber 1849 yılından itibaren kurulmaya başlanan ticaret meclisleri için yeni kanun ve usul kaideleri tespit edilmeye çalışılmıştır. 1849 yılında İstanbul'da kurulan bir ticaret meclisi ve daha sonra hem İstanbul hem de bazı vilayetlerde kurulan ticaret mahkemelerinin 1855 yılına kadar belirli bir kanunu bulunmamaktadır ve bu döneme kadar ticaret meclisi veya ticaret mahkemelerinde uygulanan yargılama usulü şer'i yargılama usulüdür. Ticaret Kanunu'nun iktibası ile beraber mahkemelerin ve yargılama usulünün yeni kanuna göre yeniden düzenlenmesi gerekliliği doğmuştur. 1860 yılında ticaret mahkemelerinin yeniden tanzim edilmesi ile beraber, 1861'de ticari yargılama usulüne ilişkin bir nizamname de kabul edilmiştir ve böylece şeri yargılama usulünden ilk ayrılış gerçekleşmiştir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 420).

¹⁹⁰ Nizamnamenin maddeleri için bkz. (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 217-246).

¹⁹¹ İhzâr: hazırlama, hazır etme, edilme; huzura getirme, birinin mahkemeye davet edilmesi, celb. (Devellioğlu, 2013, s. 485).

¹⁹² Temyiz mahkeme tarafından verilen kararların şer'i hükümlere ve meşru usule uygun olup olmadığını tetkik ederek, uygun ise tasdik etmek değil ise kararı iptal etmek işlemine verilen isimdir. İstinaf bozulan bir kararın başka bir mahkeme tarafından yeniden görülmesine verilen isimdir. Mecelle'de istinaf müessesesi bu anlamından farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Buna göre aleyhine karar verilen kişi, verilen

birinci derecede görüp çözdüğü bir davanın kesinleşmemiş hükmünde bir haksızlık olması durumunda bunun ıslah edilmesi ile görevlidir. Yine 117. maddede Divan-ı İstinaf'ın önüne gelen dava hükmünü usule ve kanuna uygun ve talebi asılsız bulursa onaylayacağı, istinaf talebinin haklı olduğu kanaatine varırsa hükmü feshederek hukuka aykırı kısımları düzeltereği bilgisi yer almaktadır. Buna göre divanın görevleri temiz mahkemesindeki ıslah müessesesine son derece yakındır. Bu mahkemeye istinaf ismi verilmiş olmasına rağmen daha ziyade temyiz mahkemesi görevini yerine getirdiği ve öyle kabul edildiği belirtilmelidir. Bu dönemde Divan-ı İstinafın birinci derecede verdiği hükümler için Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye, taşradaki diğer ticaret mahkemelerinde olduğu gibi temyiz görevini yerine getirmektedir (Ekinci, 2004, s. 108). 1881 tarihli Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanunu çıkarılana kadar hem ticaret mahkemelerinde hem de nizamiye mahkemelerinde uygulanmış bir kanundur¹⁹³ (Velidedeoğlu, 1940, s. 62). Daha

kararın meşru usule uygun olmadığını idare eder ve uygunsuz olan tarafını açıklayarak davanın yeniden görülmesini yani istinafı talep eder. Bunun üzerine karar tetkik edilir. Verilen kararın meşru, usule uygun olduğu görülürse tasdik edilir, uygun olmadığı tespit edilirse istinafa gidilir, yani dava yeni baştan görülür. Burada sözü edilen meşru usul Kur'an, sünnet ve icmaya aykırı olmamak anlamındadır. Kısaca ilk kararın iptal edilerek meşru usule uygun biçimde davanın yeniden karara bağlanması istinaf olarak adlandırılmaktadır. Temyiz sürecinin işleyişi ise aleyhine karar verilen kişinin mahkeme kararına kanaat etmeyerek kararı içeren ilamın temyizi talebinde bulunması, ilamın tetkik edilerek meşru usule uygun ise tasdik edilmesi, değilse kararın bozulması şeklinde işlemektedir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 417).

¹⁹³ Cin & Akgündüz (1995, s. 420) Ticaret Usul Kanunu'nun sadece ticaret mahkemelerinde uygulanmak üzere çıkarıldığını ve diğer mahkemelerde şer'î usul hükümlerinin uygulanmasına devam edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca hem ticaret mahkemelerinde hem de nizamiye mahkemelerinde tatbik edileceği belirtilmiş olmakla beraber nizamiye mahkemelerinde Mecelle'nin yargılama usulüne dair "Dava", "Beyyinat ve Tahlif" ve "Kaza" kitaplarının (1876) yürürlüğe girmesine kadar yürürlükte kaldıkları düşünülmektedir (Gümüş, 2013, s. 182). 1879 yılında Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu'nun neşredilmesine kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanan Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi'nin, 1879'da bu kanunun getirdiği düzenleme ile beraber 123. ve 124. maddeleri ve yeni kanuna aykırı diğer hükümleri fesh ve ilga edilmiştir. Böylece şer'îye mahkemesi dışındaki mahkemelerde usul hukuku alanında birlik sağlanmıştır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 420). Buna göre karma olmayan ticaret mahkemelerinde Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu ile beraber Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi'nin bu kanuna aykırı olmayan hükümleri yürürlükte kalmaya devam ederken, karma davalarda ticaret mahkemeleri Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi'ni tatbik etmeye devam etmişlerdir. Yani kısaca karma davalarda Usul-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi uygulanmaya devam edilmiş, karma olmayan davalarda ticaret ve hukuk davaları için Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu'nun tatbik edilmesi kararı alınmıştır. Bu iki kanun arasında bazı noktalarda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar; tebligat, geçici icra için karar verme, gıyaben verilen hükümlere karşı geçerli olan itiraz süreleri, gıyaben verilen kararların icrasının zaman aşımına uğrama süreleri, itiraz davasının reddedilmesinin hukuki sonuçları, istinaf mühletleri ve istinaf sürelerinin başlangıcının hesabında dikkate alınacak tarihler, istinaf talebinde bulunanın davasını takip etmemesi durumunda hangi sürede ne gibi kanuni sonuçların ortaya çıkacağı, istinaf davasında haksız çıkan tarafın katlanması gereken masraflar (Kenanoğlu, 2005, s. 62), iade-i muhâkeme yoluna müracaat edilebilmesi için gerekli olan kanuni şartlar ve gerekli süreler, iade-i muhâkemede gösterilmesi gereken teminat, iade-i muhâkeme talebinin reddedilmesi üzerine başvuruda bulunanın katlanması gereken masraflar, bidayet mahkemesinde davasını takip etmeyen davacının dilekçesinin iptal edilmesi konusunda takip edilmesi gereken prosedür, savcının davaya katılması, yazılı tebligat mecburiyeti gibi hususlardır (Kenanoğlu, 2005, s. 63).

önce 1879'da çıkarılan Usul-ı Muhâkemat-ı Hukukiye Kanûn-ı Muvakkat yürürlüğe girdikten sonra Osmanlı tebaası kimseler arasındaki ticaret davalarında bu kanun uygulanırken, Usul-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki ticaret davalarında uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki ticaret kanunları Osmanlı tebaası olanların davalarına ve taraflardan birinin yabancı olduğu davalara, yani karma davalara uygulanmakta iken, yabancıların kendi aralarındaki davaların konsolosluklarda kendi kanunlarına göre rüyeti sürmüştür (Demirci, 2013, s. 135).

3.3.3. 1876 *Kitâbü'l-Dava ve Kitâbü'l-Kazâ*

Bu kapsamda Mecelle'de yer alan usul hükümlerine yer verilmiştir. Ancak hükümler arasında tezin kapsamı açısından Kurumsal İktisat literatürüne hizmet eden ve Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret ile kıyaslanabilir nitelikte olan maddeler tercih edilmiştir.

Kitâbü'l-Dava Mecelle'nin 14. kitabıdır. Dava hakkındadır ve bir mukaddime ile iki babdan oluşmaktadır. Mukaddimedede davanın fihhi terimlerine yer verilmiştir. Buna göre dava bir kimsenin diğer kimseden hâkim huzurunda hakkını talep etmesi demektir. O kimseye davacı (müddei) ve diğer kimseye de (müddeaaaleyh) davalı adı verilmektedir. Müddeaa müddeinin dava ettiği şeydir (dava konusu denilebilir). Buna müddeâbih de denilmektedir. Tenakuz¹⁹⁴ müddeiden kendi davasına mün'akız¹⁹⁵, yani davasının butlanını¹⁹⁶ gerektiren bir söz sebkât etmiş olmaktır (madde 1613-1615) (Öztürk, 1973, s. 383).

İlk babda davanın şartları ve hükümlerine ve def-i davaya¹⁹⁷ dairdir ve 4 fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda davanın sıhhat şartları şartlarına dair hükümler yer almaktadır. Buna göre davacı ve davalıyı akıl olmaları gerekmektedir. Mecnunun ve yaşlı küçük çocuğun davaları sahih değildir. Ancak velileri ve vasileri velayet ve vasiyet ile onların yerine davacı ve davalı olabilirler (madde 1616). Davalının malum bir kişi olması gerekmektedir¹⁹⁸ (madde 1617) (Öztürk, 1973, s. 383). Dava sırasında hasmın hazır

¹⁹⁴ Karşıtlık, zıtlık, çelişki (Devellioğlu, 2013, s. 1254).

¹⁹⁵ Birbirine zıt olan, birbiri ile muhalif olan, birbirini tutmayan (Devellioğlu, 2013, s. 847).

¹⁹⁶ Kelime anlamı batıllık, boşluk, çürüklük demektir. Butlan-ı dava: davanın esassız, haksız, boş oluşu anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2013, s. 129).

¹⁹⁷ Def-i dava: savunmak, bir dâvayı müdafaa için başka bir dâva açmak.

¹⁹⁸ Yani davacı "filan karye ahalisinden gelişigüzel birinde veya birkaçında şu kadar kuruş alacağım" var dese sahih olmaz. Davalıyı tayin etmek, belirlemek gerekmektedir (madde 1617) (Öztürk, 1973, s. 383-384).

bulunması gerekmektedir. Davalının mahkemeye gelmekten veya vekil göndermekten imtina etmesi durumunda yapılacak muamele Kitâbü'l-Kazâ'da belirtilecektir (madde 1618). Dava konusunun da malum olması gerekmektedir (madde 1619). Dava konusu, yani dava edilen şey işaret ile gösterilmeli veya vasıflarının tarif edilmesi gerekmektedir¹⁹⁹ (madde 1620) (Öztürk, 1973, s. 384). Dava konusu alacak ise davacı onun cinsini, nev'ini, vasfını ve miktarını beyan etmek durumundadır. Örneğin altın veya gümüş diye cinsini, Osmanlı sikkesi veya İngiliz sikkesi diye nev'ini, halis sikke veya mağşuş sikke diye vasfını ve ne miktar olduğunu belirtmesi gerekmektedir. Fakat alelittlak²⁰⁰ “şu kadar kuruş” diye iddia etse davası sahih ve beldenin örfüne göre belirlenen kuruşa dayandırılmış olur. İki türlü kuruş örfen bilinir olsa ve birinin geçerliliği ve itibarı daha fazla olsa ednasına (düşüğüne) dayandırılır. Örneğin “şu kadar aded beşlik” diye dava etse zamanın mağşuş sikkesinden olan kara beşliğe dayandırılır (madde 1626). Dava konusunun ayn olması halinde mülkiyet sebebinin belirtilmesi gerekmeyip, “belki bu mal benimdir” diye mülk-ü mutlak davası da sahih olur. Ancak dava konusu borç ise sebebi, yani satılan şeyin bedeli midir, yoksa ücret midir, yoksa başka bir sebepten dolayı bir borç mudur, yani neden dolayı borç olduğu sorulur (madde 1627). İkrar²⁰¹ mukarr-un-bihin²⁰² ortaya çıkması demektir. Bidayeten meydana gelmesi demek

¹⁹⁹ Yani menkul ayn olması durumunda muhâkeme meclisinde ise ona işaret edilmesi kafidir. Hazır değilse tarif edilmesi ve değerinin beyan edilmesi ile belirlenmiş olur ya da kıymetinin beyan edilmesi gerekir. Akar olması halinde sınırlarının beyanı ile tayin edilir. Borç ise türü, niteliği ve miktarının belirtilmesi gerekmektedir. Dava konusunun menkul ayn olması durumunda ve mecliste hazır bulunmaması durumunda ise davacı onu eliyle işaret ederek “işte bu benimdir; bu adam onun üzerinde haksız yere hak talep ediyor, alıverilmesini talep ederim” diye dava eder. Eğer menkul aynın masrafsız olarak masrafsız olarak mahkemeye getirilmesi mümkün ise davada, şهادette veya yeminde ona bu şekilde işaret edilmek üzere hüküm meclisine getirilir. Eğer masrafsız bir şekilde getirilmesi mümkün değilse, davacı onu tarif eder ve değerini beyan eder. Fakat gasp ve rehin davalarında değerinin beyan edilmesi gerekmez. Örneğin bir “zümrüt yüzüğümü gasp etti” dese ve kıymetini beyan etmese ve hatta bilmediğini belirtse bile davası sahih olur. Dava konusu eğer türü, cinsi, vasıfları çeşitli aynlardan oluşuyor ise tamamının toplam değerinin belirtilmesi yeterli olur, her birinin ayrı ayrı değerlerinin belirlenmesi gerekmemektedir. Dava konusu akar ise dava sırasında ve şهادette beldesi, karyesi veya mahallesi veya sokağı veya dört tarafı (sınırı) veya üç tarafı (sınırı) veya sınırlarının sahipleri varsa onların babalarının ve dedelerinin isimlerinin belirtilmesi gerekmektedir. Ancak meşhur yani bilinen bir adamın yalnız isim ve şöhretinin zikredilmesi yeterlidir, baba ve dedesinin isimlerini belirtmeye gerek yoktur. Yine sözü edilen yerin şöhretine dayalı olarak sınırlarının belli edilmesine gerek duyulmuyorsa dava ve şهادette sınırlarının beyanı şart değildir. Ayrıca müddei eğer “şu senette sınırları yazılı olan akar benim mülkümdür” diye dava ederse de sahih olur. Davacı hududun beyanını doğru yapıp da akarın miktar, uzunluk ve dönümünü eksik ya da fazla söylerse davasının sıhhatine engel oluşturmaz. Davada akarın bedelinin hududunun (sınırlarının, miktarının) beyan edilmesi şart değildir (madde 1621-1625) (Öztürk, 1973, s. 384-385).

²⁰⁰ Rastgele, genel olarak (Devellioğlu, 2013, s. 30).

²⁰¹ Tasdik, kabul; birinin başka birinin kendisinde olan hakkını, alacağını haber vermesi (Devellioğlu, 2013, s. 486).

²⁰² İkrar edilen hakkın.

değildir (Öztürk, 1973, s. 385). Dava konusunun gerçekleşme ihtimali (muhtemel-üs-sübut) olması şarttır. Davanın gerçekleşmesi halinde davalının bir şey ile mahkum ya da mülzem olması gerekmektedir (madde 1628-1630) (Öztürk, 1973, s. 386).

Şer'i yargılama usulünde bir dava karara bağlandıktan sonra tekrar görülmesinin yollarından biri gıyabi yargılama sonucunda verilen hükme itiraz edilmesi halinde karşı dava (def'-i dava) açılarak davanın yeniden görülmesi şeklindedir. Bir diğer yol temyiz ve istinaf yoludur. Bir de yargılamanın iadesi (iade-i muhâkeme) yolu bulunmaktadır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 416). Dava Kitabı'nın diğer fasıllarında bunlara ilişkin hükümlere yer verilmiştir.

İkinci fasıl def-i dava hakkındadır. Def' davalı tarafından davacının davasını def' edecek bir dava açması demektir. Örneğin bir kimse karzdan dolayı şu kadar kuruş dava ettiğinde davalı "ben onu ödemiştin, sen beni ondan aklamıştın" veya "biz sulh yapmıştık" veya "bu meblağ karz değildir, belki sana sattığım şu malın bedelidir" veya "şu kimsede alacağım olan o miktar kuruşu sana havale ederek, sen de bana o meblağı vermiş idin" dese davacının davasını def' etmiş olur. Yine bir kimse diğer kimseyi "bir kişinin zimmetinde alacağım olan şu kadar kuruşa sen kefil idin" diye dava ettiğinde o kimse borçlunun sözü edilen meblağı ödemediğini iddia etse davacının davasını def' etmiş olur (madde 1631) (Öztürk, 1973, s. 386). Def'i dava eden kimse def'ini ispat ettiğinde davacının davası mündefi' (def' olunmuş) olur ve ispat edemediği takdirde onun talebi ile asıl davacıya yemin ettirilir (tahlif olunmak). Davacı yeminden cayarsa davalının def'i gerçekleşmiş olur ve eğer davacı yemin ederse kendisinin asıl davası geri döner (madde 1632) (Öztürk, 1973, s. 387).

Mecelle'nin 16. kitabı kazâ hakkındadır. Kaza İslam hukukunda yargı erkine verilen isimdir. Bu konuya dair hükümler Kitâbü'l-Kazâ başlığı altında incelenmektedir. Kazâ, İslam hukukçuları tarafından insanlar arasındaki anlaşmazlıkları Kur'an ve sünnetten alınan şeri hükümlere göre çözüme olarak tanımlanmaktadır. Kaza görevini yerine getiren görevlilere kadı denmektedir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 262). Mecelle'nin Kitâbü'l-Kazâsı bir mukaddime ile dört babdan oluşmaktadır. Mukaddime konunun fikhi esasları hakkındadır. Buna göre kaza hüküm ve hâkimlik anlamlarına gelmektedir. Hâkim insanlar arasında ortaya çıkan dava ve muhalefeti, çekişmeyi şeriat hükümlerine uygun

olarak fasl ve hasm²⁰³ için (görmek ve karara bağlamak için sultan tarafından atanan ve tayin edilen zattır (kişidir). Hüküm hâkimin muhalefeti karara bağlamasıdır. Bu, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım: hâkimin hükmettim; iddia edilen şeyi var demek gibi sözler ile dava konusunu (dava edilen şeyi), aleyhinde hüküm verilmiş kişiye ilzam etmesidir, yani delille susturmasıdır (suçlu bulması manasında). Buna kaza-i ilzam veya kaza-i istihkak adı verilmektedir. İkinci kısım “hakkın yoktur; anlaşmazlıktan yasaklandın, yasaklısın” gibi sözlerle hâkimin davacıyı anlaşmazlıktan ya da ihtilaftan men etmesidir. Buna da kaza-i terk denilmektedir. Dava konusu hâkimin aleyhinde hüküm verilmiş kişiye gösterdiği şeydir, kaza-i ilzamda davacının hakkını yerine getirmesi ve kaza-i terketmekte davacının anlaşmazlıktan vazgeçmesidir. Mahkum-un-aleyh aleyhine hükmolunan kimsedir. Mahkum-un-leh lehine hükmolunan kimsedir. Tahkim hasımların husumet ve davalarını görmek için rızaları ile başka bir kimseyi hâkim almaları demektir. O kimseye hakem ya da muhakkem denir. Vekil-i musahhar mahkemede hazır bulundurulamayan, yani mahkemeye getirilemeyen davalıya hâkim tarafından tayin edilen kimsedir (madde 1784-1791) (Öztürk, 1973, s. 417-418). Tahkim tarafların kendi rızaları ile aralarındaki ihtilafı çözmek üzere bir kimseyi hakem tayin etmelerine verilen isimdir. Hakem tayin edilen kişiye muhakkem adı verilmektedir. Tahkimin taraflarının tam ehliyetli olmaları, hakemin şahitlik yapmaya ehil olması, hakemin şahsen tayin edilmesi ve tahkimin şarta veya ecele ta’lik edilmemesi gibi şartları bulunmaktadır. Hakemin konusu şahsi hakları ilgilendiren mal davalarıdır ve ceza davalarında tahkim caiz görülmemiştir. Hakemler birden fazla olabilir, ancak böyle olması durumunda hakemlerin kararda ittifak etmeleri şartı aranmaktadır. Hakemin kararı kendisini tayin edenler hakkında ve sadece tahkim konusu için geçerlidir. Ancak bu karar hâkime arz edildiğinde hâkim bu kararı usule uygun ise tasdik edebilir veya usule uygun değilse nakz edebilme yetkisine sahiptir. Tahkim süreli veya süresiz olarak gerçekleştirilebilir. Tahkimin sona ermesi süre dolunca gerçekleşebildiği gibi, hakem kararını vermeden önce tarafların tahkim sözleşmesinden dönmesi ile de olabilir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 418).

Üçüncü bab davanın hükümden sonra rüyeti hakkındadır. Buna göre usule uygun, yani hükmün sebep ve şartları mevcut olarak hüküm ve ilam verilen davanın tekrar görülmesi

²⁰³ Hasım-ı dava: davanın halli (Devellioğlu, 2013, s. 386).

caiz değildir (Öztürk, 1973, s. 424). Aleyhinde hüküm verilen kimse bir dava hakkında lahik²⁰⁴ hükmün şeri usule uygun olmadığını iddia edip ve uygunsuzluk gerekçesini de beyan edip de istinaf davası talebinde bulunduğu takdirde, verilen hüküm tahkik edilir ve şeri usule uygunsa tasdik edilir, değilse istinafa gidilir. Bir dava hakkında verilen hükme lehinde hüküm verilmiş kimse kanaat etmeyerek o hükmü içeren ilamın temyizi talebinde bulunursa verilen hüküm tetkik edilir ve şeri usule uygunsa tasdik edilir, değilse iptal edilir (Öztürk, 1973, s. 424). Def'i da'va hükmünden önce sahih olduğu gibi hükümden sonra da sahih olur. Bir davada aleyhine hüküm verilen kimse o davayı def' etmek için salih (doğru, geçerli) bir beyan ile def'i dava iddiasında ve iade-i muhâkeme talebinde bulunursa, lehine hüküm verilen karşısında bu iddiası görülür ve bu husus hakkında muhâkemeleri yapılır (Öztürk, 1973, s. 425) (madde 1837-1840).

Dördüncü bab tahkime dair meseleler hakkındadır. Buna göre hukuk-ı nasa (insan hukukuna) ilişkin mal davalarında tahkim caizdir. Muhâkeme hükmü ancak kendisini tahkim eden hasımlar hakkında ve tahkim ettikleri hususta geçerli ve etkili olup onlardan başkasına açılmaz ve onların çeşitli hususlarını da kapsamaz. Hakemin birden fazla olması caizdir. Yani bir hususa iki veya daha fazla kimsenin hakem tayin edilmesi caizdir. Davacı ve davalı taraflarından hakem tayin edilmesi caiz olur. Hakemlerin birden fazla olması durumunda hepsinin görüşü, oyu aynı olması gerekmektedir. Yalnız birisi hüküm veremez. Hakemler taraflardan tayine mezun iseler diğer bir kimseyi tahkim edebilirler, değilse edemezler. Tahkim bir vakit ile sınırlandırıldığında o vaktin geçmesi ile ortadan kalkar. Örneğin belirli bir günden bir aya kadar hükmetmek üzere tayin edilen (Öztürk, 1973, s. 425) hakem ancak o bir ay içinde hükmedebilir. O ay geçtikten sonra hükmedemez. Ederse geçerli olmaz. Hakemin hükmünden önce taraflardan her biri onu azledebilir. Hatta taraflar onu hakem kılıp da sultan tarafından naip tayinine yetkili olan hâkim de ona icazet verse hâkim onu kendi yerine tayin etmiş olarak o hakem bu hâkimin naibi mertebesinde olur. Hâkimlerin yargıları dâhilindeki ahalinin tamamı hakkındaki hükümlerinin icra edilmesi lazım ise hakemlerin de onları hakem kılanlar hakkında ve hakem oldukları hususta hükümlerinin onun gibi icrası gerekmektedir. Yani hakemler şeri usullere uygun olarak hükmettikten sonra taraflardan hiçbiri o hükmü kabulden kaçınmaz. Hakemin hükmü sultan tarafından tayin edilen hâkime arz edildiğinde usule

²⁰⁴ Eklenen, sonradan tayin edilen, yenisi (Devellioğlu, 2013, s. 622).

uygun ise kabul ve tasdik eder, değilse iptal eder. Taraflar şeri hükümlere uygun hükme yetkin kıldıkları hakemleri uygun görerek sulha bağlamaya mezu ederlerse, hakemlerin sulha bağlamaları yani sulh yapmaları da geçerli olur. Yani taraflardan biri hakemlerden birini ve diğeri de öbürünü ihtilaf konusu olan hususun sulha bağlanmasına vekil kılıp da onlar da Kitâbü'l-Sulh'da olan meselelere uyararak sulh yaparlarsa, bu sulhu taraflardan biri kabulden kaçınmaz. Bir kimse hakem kılınmamış olmasına rağmen iki kişi arasındaki davayı gördükten sonra taraflar ona razı ve onun hükmüne icaz verseler hükmü geçerli olur. 1453. maddeye bakınız (madde 1841-1851) (Öztürk, 1973, s. 425-426).

Yine Mecelle'de yer alan ve yargılama hukuku bağlamındaki Sulh ve İbra Kitabı ise içerik olarak daha ziyade sulh ve ibraya ilişkin sözlü beyanlara dayandığından ayrıntılı incelemeye dâhil edilmemiştir.

3.3.4. 1881 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanunu

Bu bölümde başlık "1881 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanunu" olarak verilmiş olmakla beraber bu kapsamda çıkarılan diğerk kanunlardan da bahsedilecektir. Buna göre 1879 yılında Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilat-ı Kanûn-ı Muvakkatı (Teşkilat-ı Mehâkim Kanûn-ı Muvakkati) tanzim edildikten sonra davaların görüleceği şekiller ve taraflar arasında uyuşmazlık olması durumunda taraflar arasındaki ilişkide uygulanacak kaidelerin belirlenmesi için yine 1879'da Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanûn-ı Muvakkatı çıkarılmış, ardından 1881 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanûn-ı neşredilmiştir (Belgesay, 1940, s. 9).

1879 yılında Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilat-ı Kanûn-ı Muvakkatı ile Osmanlı yargı teşkilatının da önemli değişikliklere imza atılmıştır. Buna göre davalara iki derecede bakılması kararı alınmış ve mahkemeler bidayet ve istinaf mahkemeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Bidayet mahkemeleri ceza, hukuk ve ticaret olarak üçe ayrılmıştır. Ayrıca köylerdeki ihtiyar meclisleri ve nahiyelerdeki nahiy meclislerinin birer sulh dairesi olarak görevlerine devam etmesi kararı alınmıştır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283). İstinaf mahkemelerinin vilayetlerde bulunması, merkezde (İstanbul'da) ise ceza ve hukuk daireleri olan temyiz mahkemesinin olmasına karar verilmiştir. Böylece ülkenin her yerinde hukuk kaidelerinin doğru ve aynı şekilde tatbik edilmesi amaçlanmıştır. Temyiz edilen her dava önce istida dairesi tarafından tetkik edilmektedir ve temyiz şartlarını

sağlıyorsa dava kesin olarak halledilmesi için aidiyetine göre hukuk veya ceza dairesine gönderilmektedir. Temyiz mahkemesi iddianın esası hakkında bir karar vermeyerek kanuna uygun bulmadığı ilk mahkeme kararını bozup davayı, yeniden hüküm vermesi için o hükmü veren veya diğer bir mahkemeye gönderebilmektedir. Ancak ilk mahkemeler temyiz mahkemesinin hukuk veya ceza dairesi tarafından verilen bozma kararını kabul etmek mecburiyetinde değildir, ilk kararında ısrar etme yetkisine sahiptir. Bu durumda verilen karar temyiz mahkemesinin hukuk, ceza ve istida dairelerinin katılımıyla toplanan heyette bir kez daha tetkik edilmek suretiyle karara bağlanmaktadır. Bu heyet hükmü bozarsa dava yeniden hükmü veren mahkemeye veya diğer bir mahkemeye gönderilmektedir. Davanın kendisine gönderildiği ilk mahkeme bu defa bozulan dava kararını neticelendirmek mecburiyetindedir. Yine Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'na göre temyiz mahkemesi bütün hâkimler üzerinde yüksek bir yetkiye sahiptir (Belgesay, 1940, s. 7). Bu kanunla beraber ayrıca müdde-i umumilik (savcılık) nizamı kabul edilmiştir. 1875'te sadece İstanbul için düzenlenen Avukatlık Kanunu bütün ülkeye yayılmıştır. "Katib-i adl" adı verilen noterler yine bu tarihte müstakil olarak faaliyetlerine başlamıştır²⁰⁵ (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283).

Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Kanunları ise 1807 Fransız Hukuk Yargılama Kanunu'na dayanılarak çıkarılmıştır (Bozkurt, 2020, s. 103). Bu kanunlar daha önce Fransa'dan alınmış olan Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Kanunu esas tutularak ve Fransız Medeni Kanunu'ndan alınan maddi hukuka dair bazı hükümler de ilave edilerek düzenlenmiştir (Belgesay, 1940, s. 9). Aydın (2018, s. 429) bu kanunun Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı tasarı ile 1807 tarihli Fransız Hukuk Usulü Muhâkemeleri Kanunu'nun birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir kanun olarak hem nizamiye hem de ticaret mahkemelerinin ihtiyacını karşılaması amacıyla çıkarıldığını ifade etmektedir. Öte yandan Rubin (2012, s. 998) 1879'da çıkarılan usul kanunlarının, nizamiye mahkemelerini her zamankinden daha fazla Fransız muadillerine benzettiğini, ancak Osmanlı yasama organı bu mahkeme sistemini

²⁰⁵ Nizamiye mahkemelerinin teşkilatı hakkında diğer düzenlemeler nizamiye mahkemeleri tekrar düzenleyen 1868'de çıkarılan Mehâkim Nizamnâmesi (Bozkurt, 2020, s. 120); nizamiye mahkemelerini bidayet ve istinaf olmak üzere iki dereceli mahkemeler halinde ve nahiye, kaza, liva ve vilayet mahkemeleri olarak dört kısımda toplayan, ayrıca adliye örgütünü mülki örgütten ayıran ve böylece nizamiye mahkemelerini bağımsız mahkemeler haline getiren 1871 tarihli Mehâkimi-i Nizâmiye Hakkında Nizâmnâme (Akgündüz, 2011, s. 973-975; Bozkurt 2020, s. 121); 1872 tarihli Dersâadet Hukûk-ı Âdiye ve Cezâiye Mehâkim-i Nizâmiyesi'nin Teşkilât ve Vezâifine Dair Nizâmnâme (Akgündüz, 2011, s. 977-980)'dir. Bu düzenlemelerin tam metni adı Akgündüz (2011)'de yer almaktadır.

Fransız yargı sisteminin bir kopyası haline getirme niyetinde olmadığını ve Osmanlı mahkeme sisteminin karma niteliğini koruduğunu belirtmektedir. Cin & Akgündüz (1995, s. 420-421) ise esasen nizamiye mahkemelerinde bazı istisnai hükümler hariç 1879 yılına gelinceye kadar şer'i yargılama usulü uygulandığını ifade etmektedir. 1876 yılında çıkarılan Mecelle'nin usule ilişkin son üç kitabı nizamiye mahkemelerinin de Usul Kanunu olmuştur. 1879 yılında nizamiye mahkemelerinin hukuk bölümünde uygulanmak üzere Mecelle'nin son üç kitabındaki hükümlerin yeni sisteme uyum sağlaması için Mecelle Cemiyeti'ne yeni bir hukuk usulü kanunu hazırlama görevi tevdi edilmiştir. Bunun üzerine Mecelle Cemiyeti tarafından 301 maddeden oluşan bir usul kanunu tasarısı hazırlanmıştır. 1879 yılında çıkarılan Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanûn-ı Muvakkatı bu tasarıyı esas almakla birlikte, sistem ve muhteva olarak Fransız Usul Kanunu'nda yararlanmıştır ve böylece karma bir mahiyete sahip olmuştur²⁰⁶. Bu kanun muvakkatı nizamiye mahkemelerinde ve ticaret mahkemelerinde uygulanmak üzere yürürlüğe koymuştur ve 1927 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Hukuk Usulü Kanunu 9 bab ve 297 maddeden oluşmaktadır. Mukaddimede mahkemelerin görev ve yetkileri; I. bab'da genel esaslar; II. bab'da mahkeme görevlilerinin vazifeleri; III. babda davanın açılması, dilekçeler, tarafların mahkemeye celbi; IV. babda yargılama, yargılamanın aleniliği ve güvenliği, davanın görülmesi, karar çeşitleri, deliller (esbab-ı hüküm), senetler, kesin deliller (beyyinat), yemin teklifi (tahlif), mühür ve imza tetkiki, zarar ve ziyan davaları, ilk savunmalar; V. babda ilk hükümler, vicahi hüküm, gıyabi hüküm; VI. babda kanun yolları (hükme itiraz), istinaf, yargılamanın iadesi (iade-i muhâkeme); VII. babda temyiz hükümleri, VIII. babda hâkimin reddi ve VIII. babda haciz ve hükümleri yer almaktadır (Akgündüz, 2011, s. 856). Bu konuda yer alan hükümler bazı istisnai ve şekli hükümler ile Avrupa kanunlarından iktibas edilen yine şekle yönelik bir kısım hükümler haricinde şer'i yasalara aykırı düşmeyecek şekilde hazırlanmıştır. Örneğin gıyabi hükümlerle ilgili kısımda Mecelle'nin hükümlerinin genişletilerek yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bu kanunun Mecelle'nin hükümlerinden farklı yönü harçlar ve şekli formalitelerdir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 421-422).

²⁰⁶ Bu bilgi esbab-ı mucibe mazbatasında yer almaktadır (Velidedeoğlu, 1940, s. 62).

Bu kanunlar, hukuk ve ceza mahkemelerinde bir hukuk davası veya iddianame sunmanın ilk aşamasından, kararların infazının son aşamalarına kadar uygulanacak yüzlerce usul talebini öngörülerek hazırlanmıştır. Kadının Şeriat mahkemelerindeki geniş takdir yetkisi ile karşılaştırıldığında, Nizamiye kanununda hâkimin takdirine getirilen yeni sınırlar Osmanlı hukukunda önemli bir yenilik oluşturmuştur (Rubin, 2007, s. 284). Öte yandan nizamiye mahkemelerinin sivil bölümleri, nizami usul ve kadılarca uygulanan şer’i maddi hukukun bir bileşimi olan benzersiz bir yapıya sahip bulunmaktadır (Rubin, 2011, s. 138).

3. 4. Kuruluşlar: Adli Teşkilatlanmadaki Değişiklikler

Bu bölümde adli teşkilatlanmada meydana gelen değişiklikler incelenecektir. Söz konusu değişiklikler yargı kuruluşları oldukları için Kurumsal İktisat literatüründeki “Kuruluşlar” başlığı altında değerlendirilmiştir. Adli teşkilatın en geniş bölümünü oluşturan mahkemeler hukukun uygulanması için ihtiyaç duyulan mekanizmalardır. Dolayısıyla hukukun varlığının bir sonucu olarak önem kazanmaktadır (Ekinci, 2004, s. 15). Ayrıca kanunlaştırma hareketinde mahkemelerin önemli rolleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mahkemelerin kanunlaştırma hareketini hazırlayıcı rolüdür. Mahkemeler herhangi bir konu hakkında buldukları içtihatlarla bir teamül meydana getirmektedir ve böylece o alanı kanunlaşmaya hazır bir olgunluğa ulaştırmaktadır. İkincisi mahkemelerin kanunlaştırma hareketini takviye edici rolüdür. Mahkemeler koyulan kanunları hakkı ile uygulayarak bunların köklenmesine ve halk tarafından benimsenmesine hizmet etmektedirler (Velidedeoğlu, 1940, s. 66). Bu kapsamda öncelikle bu dönemde gerçekleştirilen değişiklikler öncesinde Osmanlı Devleti’nin yargı örgütü hakkında bilgi verilecektir. Ardından yeni teşkil edilen kuruluşlara dair ayrıntılara yer verilecektir.

Mahkemeler kaynakları birbirinden farklı ve farklı insan gruplarına hizmet eden bir mekanizma şeklinde işlemektedir. Bu durum Tanzimat’tan sonra kurulan yeni mahkemelerle de sürmüştür (Gümüş, 2013, s. 189). Buna göre Osmanlı’da faaliyette bulunan mahkemeler başta şer’iye mahkemeleri olmak üzere, cemaat mahkemeleri, konsolosluk mahkemeleri ve Tanzimat sürecinde bunlara eklenen ticaret ve nizamiye mahkemeleridir. Bunlar yanında üst yargı mercileri olarak görev yapan kuruluşlar da bulunmaktadır. Şimdi sırasıyla bu mahkemelere dair bilgilere yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar şer'îye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin mahkemeleri (konsolosluk mahkemeleri) olmak üzere 3 tip mahkeme bulunmaktadır (Karal, 1988, s. 174).

Osmanlı Devleti'nde esas yargı merci kadıların görev yaptığı şer'îye mahkemeleridir (Aydın, 2018, s. 88). Şer'îye mahkemeleri Tanzimat'ın ilanına kadar her türlü hukuki ihtilafın (asli, genel ve hukuki, cezai, idari, askeri, mali veya örfî²⁰⁷ ve şer'î) çözüldüğü bir yargı merci olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar önemini korumuştur (Ekinci, 2004, s. 237). İslam hukukunda toplu hâkimli mahkemeler mümkün olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde faaliyette bulunan şer'îye mahkemeleri tek hâkimli yargılamaya örnek teşkil etmektedir. Şer'îye mahkemelerinde kadılar dışında mahkemenin bulunduğu yerin büyüklüğüne göre sayıları değişen çeşitli yardımcılar da görev yapmaktadır (Aydın, 2018, s. 77). “Kaza” adı verilen yargı çevrelerinde görevli olan kadılar bu bölgedeki tüm davalara bakmakla görevlidir. Bunun yanında o yargı çevresinde bulunan halkın, günümüzdeki noterlik işlemlerine benzer işleri, evlilik sözleşmeleri, vasiyetnamelerinin infazı, miras paylaşımı, yetim ve gaiplerin mallarının korunması, vasi ve naipleri atama ve azl etme gibi bütün hukuki işlemlerini yerine getirmekten sorumludurlar (Demir, 2011, s. 118). Kadılar ayrıca tayin edildiği bölgede yargının, kolluk işlerinin, mali görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusu (mülki amir) konumunda olmuştur (Ortaylı, 2016, s. 180) ve bu, Osmanlı Devleti'nin İslam adliye teşkilatına getirdiği en önemli değişikliktir (Aydın, 2018, s. 88). Kadıların hükümlerini dayandırdıkları bilgi ve yürürlük kaynakları başlıca fıkıh kitapları, fetva mecmuaları, kanunnameler olmuştur (Aydın, 2018, s. 425). Kadıların konakları aynı zamanda mahkeme binası olarak da kullanılmıştır²⁰⁸. Dolayısıyla kadı ve kazaskerler değiştiğinde mahkemelerin yerleri de değişmiştir (Demir, 2011, s. 109). Bu mahkemelerde

²⁰⁷ Osmanlı padişahı, kamu hukukunun aksine özel hukuk alanında örfî nitelikte yasama faaliyetinde bulunmaktan mümkün olduğunca uzak durmuştur. Bununla beraber özel hukuk alanında örfî hukuku türetmeye yarayan başka mekanizmalar bulunmaktadır. Bunlar kadı mahkemeleri dışında cereyan eden yargılama süreçleridir. Fetva ve sulh bu bağlamda iki temel istisnai kurumdur. Fetva, müftü veya özellikle bu iş için tayin edilmiş hukukçular tarafından ilgisine sunulan hukuki bir görüştür ve hukuki açıdan kadıları bağlayıcı olmayan bir müessesedir. Sulh, yargısal ya da yarı yargısal nitelikte bir kurum olarak mahkeme dışında varılan uzlaşmayla şikayetin giderilmesinin bir sonucu olarak şikayet ya da talebin bir süre sonra resmen geri çekilmesi anlamına gelmektedir. Bu iki kurum özel hukuk alanındaki ihtilafların çözümünde örfî nitelikteki içtihatların oluşmasına aracılık etmektedir (Apaydın B. , 2009, s. 108).

²⁰⁸ Bu durum 1837 yılında Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri ile İstanbul kadılığının Şeyhülislamlığa nakledilmesi ile değişmiştir (Demir, 2011, s. 109). Söz konusu mekan değişiklikleri için ayrıca bkz. (Ekinci, 2004, s. 238-239).

Müslümanlar arasındaki davalar yanında bir zimmiyle bir Müslüman arasındaki hukuki ihtilaflar da çözüme kavuşturulmakta ve bunlara yine İslam hukuku hükümleri uygulanmaktadır (Aydın, 2018, s. 147). Mülkîlik prensibi çerçevesinde geçerli olan bu durumun istisnası gayrimüslimlere evlenme, boşanma, velayet, vesayet gibi konulardaki anlaşmazlıklarını istekleri halinde ruhani liderlerine götürme hakkı verilmiş olmasıdır. Ruhani reislerin yetkileri ise sadece dini kuralları uygulamakla sınırlıdır ve aforoz gibi var olan birtakım yaptırımları manevi niteliktedir, mahkemelerde olduğu gibi maddi yaptırımları bulunmamaktadır (Demir, 2011, s. 79). Ancak taraflardan birinin Müslüman ya da iki tarafın gayrimüslim olması durumunda bile iki taraftan birinin istemesi ile mesele ruhani reisler yerine şer'îye mahkemesinde çözülebilmektedir ve bu ruhani reislerin yetki kısıtına da bağlı olarak sıkça rastlanan bir durumdur (Demir, 2011, s. 81).

1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile her konu için gelişen düzenleme anlayışı bu tarihten itibaren şer'îye mahkemeleri için de geçerli hale gelmiştir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 279). Bu kapsamda kadınlara önce sadece adli vazifeler bırakılmış, zamanla kadıların üzerinden adli vazifelerin de bir kısmı alınarak Fransız modeline göre kurulan yeni mahkemelere devredilmiştir, kadınlara yalnızca ahval-i şahsiye, aile ve miras davaları kalmıştır (Üçok & Mumcu, 1976, s. 334). Kadılar maaşa bağlanmış, mahalli meclislere dâhil edilmiş ve mahkeme binaları yapılmıştır (Ekinci, 2011, s. 342). 1855 yılında yayınlanan bir nizamnameye ile kadıların tayini usulü belirlenmiştir. Böylece eskiden beri uygulanagelen belirli süreli kadılık usulü kolaylaştırılmıştır. Kadıların tayin edilecekleri yerler ise eskisi gibi derecelerine göre beş sınıfa ayrılmıştır. 1854 yılında Muallimhane-i Nüvvab adı verilen ve sadece kadı yetiştirmek görevine sahip bir medrese açılmıştır. 1859 yılında şer'îye mahkemeleri çıkarılan bir nizamname ile yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Buna göre şer'îye mahkemelerinin yetki ve vazifeleri yeniden belirlenerek evkaf, kassam ve kazasker mahkemeleri ile özellikle İstanbul'daki mahkemelerin görev ve yetkileri netleştirilmiştir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 279-280). 1879'da Adliye Nezareti yeniden örgütlenerek geliştirilmiş ve hem nizamiye mahkemelerinin hem de Şurâ-yı Devlet'in temyiz mahkemelerinin denetimi Adliye

Nezareti'nin yetkisine verilmiştir. Böylece sadece şer'îye mahkemeleri şeyhülislama bağlı olarak Adliye Nezareti'nin denetimi dışında kalmıştır²⁰⁹ (Karpat, 2012c, s. 98).

Tanzimat'tan önce şer'îye mahkemelerinin kararları paşa divanları veya Divan-ı Hümayun'da temyiz edilmiştir ve eyalet kadıları ya da kadı askerler tarafından istinafen tekrar görülmüştür (Cin & Akgündüz, 1995, s. 418). Divan-ı Hümayun esasen Osmanlı hukuk sisteminde sistematik bir temyiz usulünün bulunmamasına binaen bir yüksek mahkeme sıfatıyla kadıların kararlarını temyiz mahkemesi gibi denetleme görevini yerine getirmektedir²¹⁰. Bunun yanında normal mahkemelerin bakmaktan kaçınıp buraya havale ettikleri bazı ihtilaflara ilişkin bazı davaları da ilk ve son derece mahkemesi olarak yargıladığı da görülmektedir²¹¹. Özel olarak divanda genellikle örfî ceza davaları ve kamu görevlilerinin taraf oldukları davaların (halkın memurlardan olan şikâyetlerine ilişkin) rüyet edildiği bilinmektedir. Divan ayrıca adli şikâyetlerin yoğun olduğu bölgelere soruşturma yapmak üzere müfettiş mahiyetinde özel kadılar da yollamıştır (Aydın, 2018, s. 85-86). Taşralarda beylerbeyi ve sancak beylerinin tarafından oluşturulan divanlarda Divan-ı Hümayun'un küçük modeli şeklindedir ve buralarda çoğunlukla örfî içerikli birtakım davalar görülmüştür²¹² (Ekinci, 2004, s. 42). İslam devletlerinde görülen

²⁰⁹ Şer'î mahkemelerin şeyhülislamlık makamına bağlanması II. Mahmud döneminde hayata geçirilen bir uygulamadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 279).

²¹⁰ Geçmiş dönemlerde yerel tüccarlar bazı uyuşmazlıklarını Divan-ı Hümayun'a götürme hakkına sahiptir. Divan-ı Hümayun bu davalara temyiz niteliğinde bakmaktadır. Ancak Osmanlı uyruklarının çoğunun başkentte bir davayı takip edecek olanaklara veya sözünü geçirecek nüfuza sahip olmadığı için mahkeme sevki seçeneği genellikle yabancı ayrıcalığı haline gelmiştir. Dolayısıyla yabancılar Divan-ı Hümayun'a sevk hakkını kullanan kesimi oluşturmuştur. Bu sayede yabancılar davaların uluslararası baskılara duyarlı hale gelmesi avantajını elde etmişler, sözleşmelerin daha öngörülebilir olması sağlanmıştır. Öngörülebilirlik, kadıların yerel bağlar kurmalarını engellemek amacıyla görev yerlerinin sürekli değişmesi ve yeni atanan kadının üslup, mizaç, beceri ve önyargı açısından diğerinden farklı olması risk ve belirsizliğinin Divan-ı Hümayun'a sevk hakkı sayesinde kurtulmak anlamındadır. Ancak hukuksal bir hakkın var olması onun mutlaka kullanılacağı anlamını taşımamaktadır. Dolayısıyla eşiği aşan her dava Divan-ı Hümayun'a gönderilmemiştir. Çünkü öncelikle bu hakkı kullanmak başta seyahat masrafları olmak üzere birtakım maliyetler içermektedir. Diğer taraftan uzun yargılamalar nedeniyle yerel müşterileri ve tedarikçilerin gözünde saygınlık kaybına uğrama riski taşımaktadır. Son olarak yabancıların kazanacaklarına emin olduklarında İslami mahkemeleri tercih etme eğiliminde oldukları görülmektedir (Kuran, 2012, s. 300-302).

²¹¹ Kadılar Tanzimat'tan önceki dönemde devlet adamlarının zulümlerinden şikâyete dair davalara bakmaktan çekindiklerinden buna yönelik davalar Divan'da görüle gelmiştir (Ekinci, 2004, s. 43).

²¹² Bu kapsamda görev yapan diğer divanlar veziriazam divanları, kazasker divanları gibidir. Bunun yanında yargılama işlevini yerine getiren diğer kurumlar esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesipler, mali konuda defterdarlar, askerler üzerinde yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya, tarikat mensupları üzerinde şeyhler, taşralarda beylerbeyi ve sancak beyleri divanları gibidir. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydın, 2018, s. 86-88); (Ekinci, 2004, s. 25); (Demir, 2011, s. 110).

mezalim divanlarının daha gelişkin bir halini ifade eden Divan-ı Hümayun idari ve siyasi görevlerinin yanında hukuki görevler de üstlenmiş bir kurumdur (Demir, 2011, s. 110). Divanda en yetkili hâkim sıfatıyla Anadolu ve Rumeli kazaskerleri de yer almakta ve davalara kural olarak Rumeli kazaskeri bakarken, işlerin yoğun olduğu günlerde veziriazamın isteğiyle Anadolu kazaskerinin de davaları dinlediği görülmektedir (Aydın, 2018, s. 86). Tanzimat'tan sonra ise şer'îye mahkemelerinin kararları Fetvahane-i Ali veya Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îye adı verilen iki yüksek kurul tarafından temyiz edilmiştir. Bunlar mahkeme hüviyetinde olmadıklarından dava yeniden görülmek üzere tekrar eski veya yeni başka bir mahkemeye gönderilmiştir. En üst İstinaf mahkemesi eskiden olduğu gibi yine Rumeli ve Anadolu kazaskerliği mahkemeleridir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 418).

1867 yılında şer'îye mahkemeleri dışında birtakım adli ve idari mahkemeler kurulmuştur. Yine 1867 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnâmesi ile aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suç ve cezalar gibi şahsi hukuk davaları haricindeki konular şer'îye mahkemelerinin yetki alanından çıkarılmıştır. Yine 1867 tarihli Şurâ-yı Devlet Nizamnâmesi ile şer'îye mahkemelerinin idari yargı yetkileri tamamen kaldırılmıştır. 1870 tarihli bir Nizamnâme ile nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. 1876 yılında çıkarılan nizamnamelerle kurulan Havale ve İcra Cemiyetleri ile beraber bunların kendi alanları ile ilgili yetkileri de şer'îye mahkemelerinin elinden alınmıştır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 280).

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren bir diğer mahkeme türü cemaat mahkemeleridir. Cemaat mahkemeleri Hristiyan tebaanın bağlı olduğu cemaatin mahkemesidir (Karal, 1988, s. 174). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler belirli konularda kendi mahkemelerini kullanma konusunda serbesttir (adli otonomi) (Kafadar, 2014, s. 113). Gayrimüslimlere din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde tanınan hukuki ve kazai muhtariyet neticesinde ortaya çıkan bu durum zaman içinde giderek daralarak nikah, boşanma, vasiyet, miras, vakıf gibi şahsi davalarla sınırlı hale gelmiştir. Ancak buna rağmen cemaat reisleri cemaatin huzurunu bozmak, dini kuralları ihlal etmek, belirli suçları işleyenleri aforoz etmek, cenazesini kiliseye kabul etmemek gibi birtakım dini-ruhani ve bazen de maddi cezaları vermek konusunda sınırlı kaza yetkisine sahip olmuştur (Aydın, 2018, s. 149). Bu mahkemelerin ticari ve finansal uyuşmazlıklara bakma yetkileri

bulunmamaktadır. Her dinsel cemaate ait mahkemelerin kendilerine has birtakım farklı özellikleri de bulunmaktadır²¹³. Örneğin Ermeni tüccarlar cemaat içi uyuşmazlıklarını yalnızca Ermeni şahitlerin beyanlarını esas alan mahkemelere götürebilmektedir. Ancak yerel Yahudiler ve Hristiyanlar İslami hukuk sistemine yoğun biçimde başvurmuştur. Hatta bölgede Hristiyan mahkemelerinin varlığına ilişkin bulgulara nazaran İslami mahkemelerde davacı, davalı, şahit, vasi veya temsilci sıfatıyla yer alan Hristiyanlara ilişkin belgeler oldukça fazladır. Başka bir deyişle Hristiyan mahkemelerin varlığına ilişkin bulgular oldukça nadirdir. Bu durum gayrimüslimlerin dindaşlarına yönelik şikâyetlerinde kadı huzuruna çıkmalarının son derece olağan olduğunu göstermektedir (Kuran, 2012, s. 224-226).

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim topluluklar millet statüsünde örgütlenmişlerdir. Klasik dönemde devlet tarafından tanınan milletler Rumlar (Bulgarlar, Romenler, Arnavutlar, Makedonlar ve Sırlar dâhil olmak üzere tüm Ortodokslar), Ermeniler ve Yahudiler'dir. Ülkede sayıca az ve siyasi bakımdan önemsiz görülen ve bu nedenle millet statüsüne dâhil edilmeyen Katolikler, Protestanlar ve az sayıda başka mezhepten (Süryani, Nasturi, Kıpti gibi) Hristiyanlar da bulunmaktadır. Süryaniler idari bakımdan Ermeni patriği tarafından temsil edilmektedir. Gayrimüslim milletlerin dini-ruhani liderleri kendi milleti ile devlet arasında resmi temsilci görevini yerine getirmektedir. Cemaat mahkemeleri bu liderler nezdinde toplanan ve davaların görülüp çözüme kavuşturulduğu meclislerdir (Ekinci, 2004, s. 314).

Tanzimat dönemi ile beraber Avrupalı devletlerin baskılarıyla özellikle Islahat Fermanı'nda millet sisteminin yeniden düzenlenmesi ve gayrimüslim azınlıklara geniş imtiyazlar verilmesi kararı hükme bağlanmıştır. Buna göre gayrimüslimlerin aralarındaki miras gibi özel davaların kendi ruhani reisleri huzurunda kendi meclislerinde görülmesine karar verilmiştir. Yabancı devletlerin fermanın hükümlerinin uygulanmadığına yönelik artan baskıları üzerine millet sistemi üzerine yeni düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Yine

²¹³ Örneğin bir Yahudi cemaatinin hukuk mahkemesi iş yaşamı ile ilgili olanları da kapsamak üzere aldığı kararları Yahudi hukukuna dayandırma konusunda yetkilidir. Cemaatin yargıçları bir Yahudi mahkemesine götürülmesi muhtemel olan sözleşmeleri hazırlama konusunda yatırımcılara, alacaklılara ve tüccarlara yardımcı olmaktadır. Ayrıca panayırlarda Yahudi tüccarlarına ortaklıklar kurmaları ve kredi düzenlemeleri yapmaları konusunda yardımcı olmak üzere geçici olarak Yahudi mahkemeleri teşkil edilmektedir (Kuran, 2012, s. 224). Ortodoks Hristiyanlara ait dinsel mahkemelerin yetkilileri, dindaşlarına senet, vasiyetname ve ticari anlaşma hazırlamada yardımcı olmaktadır. Bir davanın dinsel mahkemeye götürülmesi halinde bu davanın kilise hukukuna göre hükme bağlanması beklenmektedir.

1875 yılında ilan edilen Ferman-ı Adalet Hristiyanlarla diğer gayrimüslimlerden farklı mezheplerde bulunanlar arasında meydana gelen davaların nizamiye mahkemelerine havale olunması kararı alınmıştır²¹⁴ (Ekinci, 2004, s. 314-315). Bu dönemde gayrimüslim Osmanlı tebaasının kendi içlerinde bir otonomiye sahip oldukları ahval-i şahsiyeye dair davalarını bile şer'îye mahkemelerine götürmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Hatta bu nedenle Ruhani liderler sık sık Osmanlı hükümetine şikâyette bulunmuşlardır. Hükümet de bu nedenle zaman zaman şer'iyye mahkemelerinin bu gibi davalara bakmamaları konusunda ikazlarda bulunmuşlardır. Tanzimat'tan sonra kurulan nizamiye mahkemelerinin de bu tip davalara bakması yasaklanmış, bakmaları durumunda da verdikleri hükümler bozulmuştur (Ekinci, 2004, s. 324). Patrik, metropolit, hahambaşı gibi yüksek rütbeli din adamlarının yargılanmaları konusunda, bunlar aynı zamanda yüksek devlet memuru sayıldıkları için önceleri Divan-ı Hümayun görevli iken, Tanzimat'tan sonra bu makamın yerini alan Meclis-i Vala bu görevi yerine getirilmiştir (Ekinci, 2004, s. 327).

Kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ticaret amacıyla veya siyasi görevlerle gelmiş olan yabancıların aralarındaki anlaşmazlıklar kapitülasyonların tanıdığı imtiyazlara göre elçiliklerde çözülmektedir (Karal, 1988, s. 174). Osmanlı hukukunda ilk defa 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla Fransa tebaası tüccarın her türlü hukuk ve ceza davalarında Fransız konsoloslarının yetkili olması kabul edilmiş ve daha sonra bu imtiyazlar diğer yabancıları da içine alacak şekilde yaygınlaştırılmıştır²¹⁵. Böylece müstemelerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere bir yargı merci olarak konsolosluk mahkemeleri oluşmuştur. Müstemelerle Osmanlı tebaası arasındaki anlaşmazlıklarda ise kural olarak Osmanlı mahkemeleri yetkili olmakla beraber zaman zaman buna aykırı hareket edilerek

²¹⁴ Tanzimat sonrası süreçte her milletin kendi ruhani liderleri ile olan çekişmeleri ve adli konularda Osmanlı hükümetinden sağlayabildikleri hakları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 317-320).

²¹⁵ Bu konuda Fransızlar, İngilizler ve diğer harbilere ve İran için kapitülasyonlar belirlenen özel koşullar ve konsolosların kendilerine avantaj sağlamak amacıyla yürüttükleri faaliyetler için bkz. (Kenanoğlu, 2005, s. 41-48). Örneğin kendilerine imtiyaz tanınmamış iki yabancı arasındaki hukuk ve ticaret davaları Osmanlı mahkemelerinde görülmektedir. İmtiyazlı bir yabancı ile imtiyazı olmayan bir devlet tebaası arasındaki hukuk ve ticaret davaları ise yine Osmanlı mahkemelerinde görülmektedir. İran tebaası ile imtiyaz tanınmış diğer bir devlet tebaası arasında meydana gelen hukuk ve ticaret davalarının görüleceği yer, bu konuda İran ile diğer devletler arasında bir anlaşmaya göre bu tür davalar bir kural belirleninceye kadar Osmanlı mahkemelerinde görülmesi kararı alınmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 50).

karma davaların da konsolosluk mahkemelerinde görüldüğü örnekler bulunmaktadır²¹⁶. Osmanlı mahkemelerinin yetkili kılındığı kimi durumlarda ise davanın Divan-ı Hümayun'da görülmesi, muhâkeme sırasında elçilikten bir görevlinin hazır bulunması gibi birtakım ayrıcalık ve kolaylıklar tanınmıştır (Aydın, 2018, s. 151). Müstemenler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için şer'î mahkemelerini kullandıkları da olmuştur. Bu tür uyuşmazlıklar müstemenlerden oluşan hakem heyetleri tarafından karara bağlanmış, ancak verilen kararın kadı tarafından sicil defterine kaydedilmesi ile resmiyet kazanmıştır (Demir, 2011, s. 79). Aynı devlet tebaasından olmayan iki yabancı unsur arasındaki hukuk ve ticaret davaları ise bu iki devletin konsolosluklarından seçilmiş üç üyeden oluşan karma adli komisyonlarda görülecektir. Komisyon tarafından verilen hükümler istinaf isteyen tarafın kendi devlet mahkemesinde o devletin kanuni mevzuatına uygun olarak istinaf ve temyiz olunabilecektir (Ekinci, 2004, s. 328). Ayrıca bu mahkemelerde görülecek davalar için 4000 akçe sınır olarak belirlenmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 41-42). Yine gayrimenkule ilişkin davalar bu konuda istisna oluşturmaktadır (Ekinci, 2004, s. 328). Konsolosluk mahkemelerinde kullanılmak üzere yabancı devletlerin kendi ülkeleri dışındaki tebaaları hakkında uygulanmak üzere birtakım kanunlar çıkardıkları görülmektedir. Bazı durumlarda ise konsolosluk mahkemeleri ikamet ettikleri devletin kanunlarını dikkate almak durumunda kalmışlardır²¹⁷ (Kenanoğlu, 2005, s. 51-52). 1873'te karma davalarda konsolosluklarda görülmesi teklifi reddedilerek çeşitli yerlerde farklı uygulamalara yönelik olarak bir standart belirlenmeye çalışılmış ve 28 Aralık 1873 tarihinde alınan kararla karma davaların görülmesinde ticaret mahkemesi heyetinin bir reis, iki daimi aza ve bir geçici aza ile üç geçici yabancı aza olmak üzere toplamda 7 kişiden teşkil olunması gerektiği belirtilmiştir (BOA: A.}MKT.MHM, 471/35, 1873). Britanya Krallığı 31 Aralık 1873 tarihinden itibaren yürürlüğe girmek üzere oluşturduğu konsolosluklarda görülecek davalar için bir yasa

²¹⁶ Bu konuda örnek bir düzenlemeye ilişkin bir arşiv metni şu şekilde ifadeler içermektedir: Dost devletlerin sefaretleri tarafından ticaret mahkemelerinde bulunan memurların arasında aslen Osmanlı Devleti tebaası iken, daha sonra tabiiyet değiştirenler olması durumunda bu memurların isimleri ve tabiiyetlerinin mutlaka meclisi ticarete bildirilmesi gerektiği ve bu durumda olan memur tayini konusunun Bab-ı Aliye'ye danışılmadan yapılamayacağı vurgulanmıştır (BOA: HR.MKT., 363/97, 1861). Normalde aynı devlet tebaası olan iki yabancı arasında menkul mallara ilişkin hukuk ve ticaret davaları kapitülasyon ve diğer ahidnamelerin hükümlerine göre ve bu kişilerin mensup oldukları devlet konsoloslukları tarafından karara bağlanmakta ise de, uygulamada farklı tabiiyete bulunan iki yabancı arasındaki ihtilaflar da eskiden beri konsolosluklara bırakılmıştır. Bu anlamda bir teamül olduğundan bahsetmek mümkündür. Devletin de bu uygulama karşısında sessiz kalması bu teamülün yerleşmesine sebep olmuştur (Kenanoğlu, 2005, s. 49-50).

²¹⁷ Konsolosluk mahkemelerinde uygulanan hükümler ve verilen kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kenanoğlu, 2005, s. 51-52); (Aydın B. , 2009, s. 178-200).

tertip ve ilan etmiştir. Buna göre İstanbul Başkonsolosluğu bölgesi Edirne, Bursa, Gelibolu, İnebolu, Burgaz, Limni, Çanakkale, Rodos bölgelerine ayrılmıştır. Bu bölgelerin genişletilmesi veya daraltılması İngiliz Dış Ticaret Bakanlığı'nın yetkisi altındadır²¹⁸ (The London Gazette, 16 December 1873, s. 5869-5898).

Tanzimat döneminde de her iki tarafın da (davacı ve davalı) yabancı olması durumunda eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemeleri yetkilidir (Ekinci, 2004, s. 355). 1856 yılından sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancılar arasındaki anlaşmazlıkların hepsine konsolosluk mahkemeleri bakmıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 280). 10 Ramazan 1297 (16 Ağustos 1880) yılında Adliye Nezareti'nden yazılan bir genelgede ecnebilerle olan davalarda konsoloslar tarafından tercüman olmak üzere gönderilen kişilere bu işi yerine getirebilmek için izin verildiği belirtilmektedir (Ceride-i Mehâkim, 14 Ramazan 1298, s. 865). Belgeden anlaşıldığı üzere bu dönemde özellikle gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının yabancıların sağladıkları birtakım avantajlardan yararlanabilmek için yabancılarla olan davalarda tercüman görevini üstlenerek yabancılara sağlanan birtakım avantajlardan yararlanma çabası içindedirler. Ayrıca yine aynı amaçla tabiiyet değiştirme taleplerinin de arttığı görülmektedir²¹⁹. Osmanlı Devleti bu konuda birtakım tedbirler almaya çalışmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 44-46). Örneğin konsolosların Osmanlı vatandaşları ile yabancılar arasındaki davalara müdahale etmesi üzerine, davacının Osmanlı vatandaşı davalının yabancı tabiiyette olması durumunda bu davaların ancak ticaret mahkemelerinde görülebileceği yönünde daha önce sefaretler ile yapılan anlaşmalar gerekçe gösterilerek hatırlatılmıştır. Bunun dışında yabancıların Osmanlı mahkemeleri üzerinde teftiş ve denetimi gibi yorumlanabilecek adli ıslah projeleri de Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edilmemiştir (Demirci, 2013, s. 36). Yine yalnızca konsolosun ikamet ettiği yerde bir konsolosluk mahkemesinin olmasına, konsolos vekillerinin görev yaptığı yerlerde ayrıca bir konsolosluk mahkemesinin kurulmasına da

²¹⁸ Konsolosluklarda görülen davalarda izlenen söz konusu kurallar bütünü için bkz. The London Gazette, 16 December 1873, Issue: 24045; Page: 5869-5898.

²¹⁹ 18 Şevval 1297 tarihli Adliye Nezareti'nde hazırlanan tahriratta yabancıların taraf olduğu davalarda tabiiyet değiştirme mevzusu konu alınmış, bunun ancak irade-i seniyye ile mümkün olabileceği ve ayrıca Hariciye Nezareti'nde tetkik edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Ceride-i Mehâkim, 26 Şevval 1298, s. 913). Halihazırda imtiyazlardan yararlanan bu grubun vatandaşlık değiştirmesini gerektiren bir sebep bulunmamaktadır. Ayrıca Hayriye tüccarlarının sayısı zaten sınırlıdır. Öte yandan başka bir devletin hukukunda yararlanma çabası Osmanlı Devleti'nin Batıdan yaptığı kanun iktibası ile de anlamsız hale gelmiştir. Bu çerçevede vatandaşlık değiştirme vakalarının ekonomik gerekçelerden ziyade siyasi sebeplerle, yani yabancı devletlerin siyasi çabalarıyla ortaya çıktığı belgelerden anlaşılmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 143).

müsaade edilmemiştir. Konsolosluk mahkemeleri sürekli görev yapan mahkemeler değil, dava ortaya çıktığında toplanan ve dava bitiminde dağılan mahkemelerdir (Demirci, 2013, s. 37). Davanın hangi konsolosluk mahkemesinde görüleceği konusunda davalının ikametgâhı esas alınmaktadır. Esasen bu ilke “Davacının, davalının ikametgâh-ı mahkemesine müracaatı mecburdur.” şeklindeki Roma kanunundan iktibas edilmiştir. Buna göre genel olarak kabul edildiği üzere yabancı ülkede kurulmuş bir ticari şirketin Osmanlı ülkesinde bulunan acentesi tarafından yapılan işlemlerden kaynaklanan davaları ikametgâhındaki konsolosluk mahkemesinde çözülecektir (Kenanoğlu, 2005, s. 48).

Tanzimat döneminde yeni kurulan yargı kurumları ile beraber Osmanlı Devleti’ndeki ilk derece mahkemelerinin sayısı beşe çıkmıştır. Buna göre klasik dönemde var olan şer’iye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemelerinin yanına bir de ticaret ve nizamiye mahkemeleri eklenmiştir (Ünal, 2017, s. 123). Bu mahkemeler Tanzimat öncesinde tek hâkimli ve tek dereceli Osmanlı mahkemelerinin aksine ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakan toplu hâkimli mahkemelerdir. Tanzimat öncesinde mahkeme niteliğinde olan Divan-ı Hümayun yerine bu dönemde Divan-ı Ahkâmı Adliye, Şurâ-yı Devlet ve Meclis-i Tetkikatı Şer’iyye’ye bırakmıştır²²⁰ (Ekinci, 2004, s. 13). Aşağıda sözü edilen bu yeni kuruluşlar hakkında bilgi verilecektir.

3.4.1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye

1838’de²²¹ II. Mahmud tarafından kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye istişari, idari ve yargısal görevlere sahip bir kuruldur (Tanör, 1991, s. 60). Meclisin kurulmasına

²²⁰ 1862 yılında kurulan Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iyye şer’i mahkemelerin temyiz merci olarak oluşturulmuş, 1873’de yeniden şekillendirilmiştir (Aydın, 2018, s. 423). Öncesinde bu görevi yerine getiren Huzur Mürafaları ise 1862 yılında Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iyye kurulana kadar varlığını sürdürmüştür. 1861 yılında Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iyye şeyhülislamlık bünyesinde geçici olarak teşkil edilmiştir. Bu kurum Rumeli kazaskeri başkanlığında ve üyelerinin çoğu asker rütbesinde olan hukukçulardan ve fetva ile uğraşan görevlilerden oluşmaktadır. Meclisin çalışmalarında başarılı olması üzerine 1862 tarihli Meşihat ile daimi hale getirilmiştir ve Divan-ı Deavi’den yani Huzur Mürafaaları’ndan ayrı olarak kontrolü gereken bazı davaların sonuçlandırılmasının ve kesin hükme bağlanmak üzere Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iyye’ye havale edilmesini uygun bulunur hale gelmiştir (Ekinci, 2004, s. 270). Bu mahkemenin görevi fetva neden kendisini havale edilen davaları temyiz mahkemesi olarak incelemektir. Bu incelemeler sonucunda şer’i mahkeme kararlarının şer’i hükümleri aykırılığına dair bulgular olması durumunda durumu gerekçeleri ile beraber şeyhülislama sunacaktır. Ayrıca 1875 yılında şer’iye mahkemelerinin üstünde ve sözü edilen bu yüksek mahkemenin altında konumlanan Fetvahane-i Ali adlı başka bir mahkeme kurularak, bu mahkemeye şer’iye mahkemelerinin kararları konusunda temyiz ve istinaf yetkileri verilmiştir. Burada halledilemeyen davalar Meclis-i Tetkikat’a havale edilecektir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 280).

²²¹ 24-25 Mart 1838 (27 Zilhicce 1253) tarihinde kurulmuş, 31 Mart 1838 tarihinde çalışmaya başlamış başkan, üye ve kâtipleriyle beraber çalışmaya başlamıştır (Akyıldız, 1993, s. 175).

gerekçe olarak ilan edilmesi planlanan Tanzimat'ın uygulanması gösterilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2015a, s. 379). Esas fonksiyonunu Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yerine getirmeye başlayan Meclis-i Vala (Ekinci, 2004, s. 143), Tanzimat programının gerçekleşmesini işini yürüterek Tanzimat'a ilişkin sorunların çözümü gibi yeni görevlerle (Tanör, 1991, s. 60) tam bir reform meclisi olarak çalışmış ve pek çok reform kararının alındığı bir merkez olmuştur (Akyıldız, 1993, s. 217). Zira Tanzimat-ı Hayriyye sözcüğü ilk defa Meclis-i Vala'nın kuruluşu fermanında geçtiğinden (Ekinci, 2004, s. 143), Tanzimat reform hareketi ismini, bu meclisi kuran fermandan almıştır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 68).

Meclis-i Vala'nın görev ve yetkileri; kanun yasa, tüzük ve nizamnameler hazırlamak, devlet ve millet işlerini görüşmek ve istişare etmek, idareyi kazai anlamda denetlemek ve Tanzimat'a aykırı davranan devlet adamları ile memurları yargılamak, Tanzimat ile getirilen ceza kanunun hükümlerini bidayet, temyiz ve istinaf mahkemesi olarak uygulamaktır. Bu özellikleriyle meclis Osmanlı Devleti'nde kurulmuş olan modern tarzda ilk parlamento sayılmaktadır. Bugünkü Yargıtay ve Danıştay ve Yüce Divan'ın bir prototipidir (Ekinci, 2004, s. 143). Buna göre meclisin temel görevi Tanzimat ile yapılacak mülki düzenlemeleri görüşmek, devlet ve milletin refahı için gerekli kanun ve tüzüklerin daha fazla kişinin fikrine başvurarak hazırlanmasını sağlamaktır (Akyıldız, 1993, s. 193). Buna göre meclis Dar-ı Şûrâ-yı Babıalı veya Dar-ı Şûrâ-yı Askerî'de ele alınan dâhili, harici, mali, askeri gibi bütün işlerin tanzim edilen mazbatalarını tekrar müzakere ve mütalaa edecek, değişmesi ve ıslah edilmesi gereken kısımlar varsa bunları yaparak padişaha arz edecektir. Buna göre bir çeşit yasama görevi icra eden meclis, ayrıca çıkardığı kanunların uygulanmasına da nezaret edecek, bunlara ilişkin yazışmaları da takip edecektir. Bu görev çıkarılan kanun ve nizamlardan beklenen faydanın sağlanabilmesi için hayata geçirilmeleri, yani ehliyetli kişiler tarafından uygulanmaları açısından oldukça önemlidir (Akyıldız, 1993, s. 193). Meclis-i Vâlâ ayrıca kanunlara aykırı davranan idareci ve devlet adamlarını yargılayarak cezalandırmak şeklinde idari yargı görevine de sahiptir²²² (Üçok & Mumcu, 1991, s. 261). Bunun yanında vükela ve sadaret makamında bulunmuş kişiler arasındaki adi davalar da bu mecliste görüşülmüştür (Akyıldız, 1993, s. 197). Meclis yasaları çiğnemekle suçlanan önemli yönetici ve

²²² Hatta bu anlamda nizamiye mahkemelerinin de ilk örneği sayılmaktadır (Ekinci, 2004, s. 143).

politikacıların davaları için asliye mahkemesi görevini yerine getirirken, Tanzimat ceza yasalarına göre vilayet mahkemelerinin ceza davalarında verdiği kararlar için üst mahkeme görevini yapmıştır²²³ (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 112).

Meclisin üye sayısı, yapısı ve işleyişi, hatta ismi zaman içinde değişiklik göstermekle beraber (Aydın, 2018, s. 420) başlangıçta bir başkan, 6 üye, 2 kâtipten oluşmaktadır²²⁴. Bu memurlar görevlerine yemin ederek başlamaktadır (Ekinci, 2004, s. 143). Üyeler başlangıçta meclisteki görevleri ile beraber eski vazifelerini de sürdürmeye devam etmelerine rağmen, zaman içinde bunun sıkıntı yaratması üzerine üyelerin birinci memuriyetleri ellerinden alınmıştır. Öte yandan mecliste uzman kişilerin görüşlerinden yararlanmak²²⁵ amacıyla alt ve üst rütbedeki kişilerin bulunması, alt rütbedekilerin yeterince serbest fikir beyan edememesine neden olmuş ve bunun üzerine üyelerin hepsi aynı rütbeye getirilerek meclise mahsus rütbe, yani nişan verilmiştir²²⁶ (Akyıldız, 1993, s. 191). Zaman içinde daha kaliteli kararlar alınabilmesi adına üyelerin sayılarının artırılması, belirlenen bazı günlerde devlet ileri gelenleri ile vükelanın da meclis toplantılarına katılması gibi birtakım revizyonlardan geçirilen kurulun yeniden düzenlenmesi çalışmalarında bu dönemin reform hareketlerinin başrolü konumunda olan Mustafa Reşit Paşa yer almıştır (Akyıldız, 1993, s. 198). Islahat Fermanı'nın ardından Babıali ve cemaatlerin ruhani liderleri tarafından belirlenen gayrimüslimler de üye olarak seçilebilmiştir. Başkanlık görevini genellikle hukukçu olmayan kişiler yerine getirmiştir. Her üye askeri, ilmi, mülki kökene sahip ve kendi alanlarında uzman kişilerden seçilmekle beraber zaman içinde hukukçu üyelerin sayısı giderek artmıştır (Ekinci, 2004, s. 146).

Meclis-i Vâlâ'nın toplanma şekli, kuralları, bürokrasisinin işleyişi ve meclisin kurulma amacını açıklayan bir de nizamname hazırlanmıştır. Burada çalışma saatleri, üyelerin

²²³ Bu süreçte şer'îye mahkemelerinin memur yargılanması ve çıkarılan ceza kanunları dışındaki alanlarda asıl ve genel görevli yargı mercii olmaları durumu devam etmiştir (Ekinci, 2004, s. 144).

²²⁴ Üyelerin sayısı 1837'de 6, 1839'da 11, 1854'te 25, 1857'de 32, 1858'de 38 olmak üzere farklılık göstermiştir (Ekinci, 2004, s. 146).

²²⁵ Meclisin görevinin önemine binaen üyelerin ve diğer görevlilerin tayininde dikkat edilecek hususlar hakkında bilgi için bkz. (Akyıldız, 1993, s. 203-212).

²²⁶ 1841'de yeni bir tüzük hazırlanarak tüm üyelere 1. rütbe, 2. sınıf olarak eşit rütbe sağlanmıştır. Ayrıca genel kurulda karar aşamasına gelmeden önce önerileri gözden geçirecek küçük uzman komiteleri oluşturulması kararı alınmıştır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 111).

görevlerini yerine getirirken dikkat etmesi gereken hususlar, bir konu hakkında karar verilirken izlenecek yöntemlere dair bilgiler yer almaktadır (Akyıldız, 1993, s. 1991).

Meclis-i Vâlâ kuruluşundan itibaren 15 yıl boyunca ana yasama organı olarak faaliyet göstermiştir. Meclisin önerilerinin %90'dan fazlası padişah tarafından herhangi bir değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir²²⁷ (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 111). Meclis-i Vâlâ yasal düzenlemeler ve yargı görevleri haricinde camilerin onarımı, gayrimüslim cemaatlerin önemli iş ve meselelerinin çözümü, tayin ve terfi, bütçe hazırlanması veya tartışılması, bayındırlık görevleri, bazı yüksek memurların özel hayatlarının denetimi ve disiplin cezası verilmesi gibi çeşitli işlevleri yerine getirmekten de sorumludur²²⁸ (Ortaylı, 2015a, s. 393). Zaman içinde Meclis-i Vâlâ'nın iş yoğunluğunun artması üzerine basit işlerle meşgul edilmemesi için birtakım düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Buna göre şer'i davaların Meşihat'te, sarraflar arasında olan anlaşmazlıklarda olduğu gibi nizami birtakım davaların Darphane-i Amire'de, hukuki adiyeden olan diğer basit davaların 1837'de kurulan Divan-ı Deavi Nezareti'nde görülmesi kararı alınmıştır (Ekinci, 2004, s. 147). Buna rağmen Meclis-i Vâlâ'nın iş hacminin kısa zamanda fazlaca büyümesi yanında Babıali yüksek bürokrasisi arasındaki iktidar çekişmeleri²²⁹ istikrarsızlıkları körükleyerek meclisin bölünmesi kararının alınmasıyla sonuçlanmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2015a, s. 380). Bu nedenle 1854'te bu kurum ikiye ayrılmış, adli görev Meclis-i Vâlâ'ya bırakılmış, yasama görevi ise Meclis-i Ali-i Tanzimat'a (Fuat Paşa başkanlığında) aktarılmıştır (Zürcher, 2013, s. 96).

26 Eylül 1854 tarihinde kurulan Meclis-i Tanzimat'ın kuruluş amacı halkın durumunun düzeltilmesi, refahının artırılması ve ülkenin ma'mur hale getirilebilmesi için gerek duyulan kanun ve nizamların hazırlanması olarak belirtilmiştir. Bu çerçevede Meclis-i

²²⁷ Mecliste çıkarılan kanuni düzenlemelerin bir kısmı şunlardır: iltizam ve angaryanın feshi (12 Haziran 1840), Meclis-i Muhasebe'nin kurulması (7 Eylül 1840), gazete çıkarma ruhsatı (26 Aralık 1842), vergi reformu (3 Mart 1845), Hazine-i Evrak'ın kurulması (6 Kasım 1846), Murabaha Nizamı (7 Aralık 1847).

²²⁸ Meclisin yaptığı toplantılarda günlük çalışma hızı konusunda 1044 toplantı üzerinde yapılan araştırmada, hangi oranda kaç karar alındığı yazılmış. Ayrıca 1840-1846 yılları için meclisin çalışmalarının incelenerek yapılan bu çalışmada tespit edilen bir günde alınan en yüksek karar 9'dur. Buna göre meclis genel olarak bir toplantıda 1-2 karar çıkarabiliyor demektir ve bu azımsanmayacak bir rakamdır. Ayrıca meclisçe alınan kararlar genellikle padişahça onaylanmıştır. Çalışmanın ayrıntıları için bkz. (Akyıldız, 1993, s. 196).

²²⁹ 1850'lerin başlarından itibaren Mustafa Reşit Paşa'nın başını çektiği birinci kuşak devlet adamlarının kalesi olan bu meclisle, esasen Reşit Paşa'nın himayesi altında yetişmiş ve Batılılaşma programının daha ileri ve daha hızlı gitmesini isteyen Ali ve Fuat Paşaların başını çektikleri ikinci kuşak devlet adamları arasında birtakım görüş ayrılıkları olmaya başlamıştır (Ahmed Cevdet, 1991b, s. 24); (Zürcher, 2013, s. 95).

Tanzimat'ın kuruluşuna gerekçe olarak 1849'dan itibaren Meclis-i Vâlâ'nın işlerin yoğunluğu karşısında yetersiz kalması ve bu nedenle reformların yavaşlaması yanında memurlar arasında yaygınlaşan irtikap ve rüşvet gösterilmiştir (Akyıldız, 1993, s. 250-251). Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın görevleri yasa ve tüzükleri hazırlamak, idari anlamda önemli görüşmeleri yapmak, hükümete görüş vermek, nazırların ilk yargılamalarını yapmak, Islahat Fermanı'nın getirdiği düzenlemeleri hayata geçirmek olarak belirlenmiştir²³⁰ (Tanör, 1991, s. 60). Böylece Meclis-i Vâlâ'nın en önemli iki görevinden biri olan yasama yetkisi, bu meclise devredilmiştir (Akyıldız, 1993, s. 195). Meclis kendisine sunulan konuları tartışabilme, uygun gördüğü her konuyu tartışmaya açabilme ve ayrıca memurlar ya da halk tarafından sunulan önerileri kabul ederek görüşebilme yetkilerine sahiptir. Bu son yetki halkın ilk kez yasama sürecine dâhil olması anlamına gelmektedir (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 112). Söz konusu yasama görevi yanında Meclis-i Tanzimat 1845'te Sultan Abdülmecid'in çıkardığı bir fermanla vilayetlerden ikişer temsilci üye davet edilmesiyle oluşturulduğu için, bu meclis parlamentonun temsili olarak değerlendirilmektedir. Bu temsilciler geniş bir siyasal katılım gösterememekle beraber, bölgelerinin sorunlarını ortaya koyabilmişlerdir²³¹ (Ortaylı, 2016, s. 169). Müslümanların olduğu kadar müslüman olmayanların da tüm önemli sınıf ve çıkarları temsil edilerek bu temsilciler merkezi düzeyde yasama sürecine halkın bir tür katkısını sağlamış olmaktadır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 114).

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ise yargı, idari yarı ve temyiz mahkemesi görevlerini yerine getirmekle görevlendirilmiştir (Tanör, 1991, s. 60). Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek mahkemesi ve bir çeşit Adliye Nezareti görünümündedir. Tanzimat döneminin hukuk reformlarında ve nizamiye mahkemelerinin kurulup yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Ortaylı, 2016, s. 169).

²³⁰ Tanzimat meclisinde Hazırlanan ve onaylanan nizamnameler Takvim-i Vekayi'de yayımlanacak ve her sene çıkan kanunlar Mecmû'a-i Nizam adıyla verilen, daha sonra Düstur adıyla bilinen mecmuada toplanıp çeşitli dillerde yayımlanacaktır (Akyıldız, 1993, s. 253).

²³¹ Meclis-i Tanzimat'ın faaliyet gösterdiği yedi sene içerisinde pek çok kanun ve nizam hazırladığı görülmektedir. Burada konumuzla ilgili olan bazılarına değindiğimiz nizam ve kanunlar şunlardır: 1854-1855'da irtikabın yasaklanmasına dair bir ceza layihası; 1855-1856'da aşar ve rüsumatın kefaletle bağlanması, meclislerin yaygınlaştırılması ve uyacakları kurallara dair nizamlar; 1857-1858'de diğer ülkelerden Osmanlı Devleti'ne yerleşeklere dair mevcut nizama yapılacak bir ek, vergi gelirleri hakkında bir nizam; 1858-1859'da Meclis-i Muhasebe ve Meclis-i Maliye'nin görev nizamnamesi; 1859-1860'da sarraf nizamına ek, Mehâkim-i Şer'iyye Nizamnamesi (Akyıldız, 1993, s. 257), Ticaret Kanunu'na Zeyl; Ceza Kanunnâmesi'ne Zeyl gibi birçok düzenlemenin bu meclisin elinden çıktığı ya da geçtiği görülmektedir (Akyıldız, 1993, s. 258).

19 Nisan 1857 tarihinde hazırlanan ve 21 Nisan 1857 tarihinde kanunlaşan Meclis-i Vâlâ tüzüğüne ek bir nizamname ile Meclis-i Vâlâ mülkiye, maliye ve evkaf, askeriye, hariciye ve de'avi olmak üzere beş ana cemiyete ayrılmıştır. Böylece sade ve basit olan teşkilatlanma meselelerin çeşitlenmesi ve uzman kişilere daha çok ihtiyaç duyulması nedeniyle daha karmaşık ve ayrıntılı bir hale getirilmiştir (Akyıldız, 1993, s. 212-213). Bu meclislerin görevleri eyalet yasama meclislerinin kurulması ve bunların bölgelerinde istenilen önerilerini İstanbul'a göndermelerinin yolunun açılması ile beraber daha da artmıştır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 113).

Daha sonra etkinsiz işleyiş²³² nedeniyle 1861'de Meclis-i Tanzimat Meclis-i Vâlâ'ya ilhak edilerek (Ahmed Cevdet, 1991b, s. 154) bu iki kurul Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adı altında birleştirilmiştir (Akşin, 1997, s. 148). Yeni meclis mülkiye, muhâkemat ile kavanin ve nizam olmak üzere üç daireye ayrılmıştır (Akyıldız, 1993, s. 215). Bu konuda hazırlanan nizamnameye göre meclisin görevlerinden biri kanun ve nizam layihaları düzenlemektir (kavanin ve nizam dairesi²³³). İkincisi kanunların uygulanmasında yolsuzluk tespit edilmesi durumunda durumun sadarete bildirilmesidir (mülkiye²³⁴). Üçüncüsü ise vekilleri muhâkeme etmektir (muhâkeme²³⁵). (Ahmed Cevdet, 1980, s. 34). Muhâkemat Dairesi Tanzimat mevzuatına aykırı davranan merkez memurlarının yargılandığı ilk derece mahkemesi olarak görev yapacaktır. Aynı zamanda kurulacak cinayet mahkemelerinin kararlarına karşı gidilebilecek üst merci konumundaki

²³² Bu dönem bürokrasisini ve dolayısıyla Meclis-i Vala'yı da zora sokan temel meselelerden biri bazı makamlara atanan kişilerde ehliyet ve liyakat yerine iltimas, adam kayırma ve bazı kişilere taraftar olma gibi özelliklerin aranması ve bu tür kişilerin de gerek meclise geliş gidiş saatleri gerekse de hazırlanan mazbataların imzalanması hususlarında ciddi davranmamalarıdır. Ayrıca bu sebeple çeşitli vesileler öne sürülerek artırılan üye sayısı (1857-58 senesinde 33, 1858-1859 senesinde 40 kişi olmuştur) kargaşa yaratarak mecliste işlerin aksamasına neden olmuştur (Akyıldız, 1993, s. 213).

²³³ Kavanin ve Nizam Dairesi'nin görevleri yeni kanunları belirlemek, eski kanunlarda yapılacak düzenlemeleri tespit etmek, ehil kişiler ile nezaretlerin önemli konulara dair hazırladıkları nizam layihalarını görüşüp karara bağlamaktır. Kavanin ve Nizam layihalarının her maddesi ayrı ayrı müzakere edilecek ve nizamnameler kolay, açık ve kısa cümlelerle yazılacak, yanında hazırlanmasını gerektiren nedenlere dair mazbatalara da yer verilecektir. Yeni çıkan kanun metinleri Takvim-i Vekayi ve diğer gazetelerde neşredilecek ve ayrıca her yıl çıkarılan kanunlar Kavanin Dairesi tarafından çıkarılan Düstür mecmusuna eklenecektir (Akyıldız, 1993, s. 216).

²³⁴ Mülkiye dairesinin görevi mülki ve mali idare ve nizamların yürütülmesi (icra) konusunda kendisine aktarılan konuları görüşmek, kaymakam ve müdürleri atama ve görevden alma işlerini yürütmek gibidir (Akyıldız, 1993, s. 216).

²³⁵ Nizamnamenin sonuna eklenen Muhâkemat Dairesi ile ilgili geçici maddede, bu dairenin kurulması düşünülen cinayet mahkemeleri için bir çeşit istinaf mahkemesi olacağı ve çıkarılacak Muhâkemat Kanunu'nda dairenin görev ve yetkilerinin yer alacağı belirtilmekte, kanun çıkarılıncaya kadar muhâkeme işlemlerinin eski usule yürütüleceği belirtilmektedir (Akyıldız, 1993, s. 217). Bu temyiz mahkemesi olarak çalışmak anlamına gelmektedir (Zürcher, 2013, s. 95).

bir istinaf mahkemesi olarak kabul edilmiştir²³⁶ (Ekinci, 2004, s. 149). Muhâkemat ve Mülkiye Daireleri beşer üyeden oluşurken, Kavanin ve Nizamât Dairesi 7 üyeden oluşmaktadır (Ekinci, 2004, s. 145). Mecliste görüşmeler evrakın geliş sırasına göre yapılacaktır. Ancak önemli bir mesele olduğunda bu öne alınabilecektir. Kararlar oybirliği veya oy çokluğu ile alınacaktır. Muhâkemat ile Kavanin ve Nizamât konularında çoğunluk oyların 2/3'ü, diğer hususlarda ise oyların yarısından bir fazlası ile sağlanacaktır. Muhalif olanlar bunun nedenini açıklamaya mecbur tutulacaktır (Akyıldız, 1993, s. 215). Meclis bu dönemde idari organının üyelerini sorguya çekme, bu memurların yolsuzluk suçlamalarına karşı yargılama hakkını uygulama ve yasaların hızla çıkarılması konusunda sağladığı başarı sayesinde 1860'ların sonunda Ali ve Fuat Paşaların iktidarda olduğu dönemde Tanzimat hareketinin başarısına oldukça büyük katkı sağlamıştır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 113).

Meclis-i Vâlâ kuruluşundan ikiye ayrıldığı 1868 yılına kadar geçen 30 yıllık sürede ilke olarak şeri ve ticari davalar dışında kalan ceza ve idare davalarına, bidayet ve temyiz mahkemesi sıfatıyla bakmıştır. Bu görevleri gerek ilk kurulduğu dönemdeki basit haliyle gerekse de 1857 yılında kurulan Deavi Dairesi ve 1861 yılından itibaren Muhâkemat Dairesi'ne dönüşmüş kurumları aracılığı ile yerine getirmiştir. Tanzimat ilkelerin uygulanmasını sağlamak amacıyla pek çok üst rütbeli memur, hatta sadrazamlar Meclis-i Vâlâ'da yargılanmıştır. (Ekinci, 2004, s. 151). Meclis-i Vâlâ Ayrıca Divan-ı Hümayun'dan gelen geleneğin takibi olarak iki gayrimüslim arasındaki davaların görülme merci de olmuştur. Farklı iki milletten kişiler arasındaki uyuşmazlık buraya getirilmiş, burada veya burası tarafından belirlenecek bir yerde her iki tarafında ruhani liderlerin hazır bulunması koşuluyla muhâkeme yapılarak çözüme kavuşturulmuştur. Meclis-i Vâlâ ayrıca Tanzimat'ın ilanı ile beraber kurulan döneme göre sırasıyla muhassıllık, memleket ve eyalet meclislerinin ceza mahkemesi sıfatıyla verdikleri adli kararların temyiz mercii olarak da görev yapmıştır²³⁷ (Ekinci, 2004, s. 152).

²³⁶ Burada görülen dava sayıları 1861-1863 arasında her iki derecede 1050, 1863-1864 arasında ise 1575'tir. İşte bu gerekçe ile Meclis-i Vala "Tanzimat'ın hakiki hamisi" olma sıfatına hak kazanmıştır ve Muhâkemat Dairesi bu anlamda etkin rol oynamıştır (Ekinci, 2004, s. 150).

²³⁷ Meclis-i Vala'nın istinaftan ziyade temyiz mahkemesi fonksiyonu ağır basmaktadır. Eski hukukta istinaf günümüzdekinden farklı bir anlamla hukuka aykırı hükmün bozulmasından sonra davaya geriden bakılması anlamını taşımaktadır (Ekinci, 2004, s. 155). Osmanlı Devleti'nde başından beri mahkeme kararları denetlenmekte ve hukuka aykırı olanlar bozulmaktadır. Bunu yerine getiren merci Divan-ı Hümayun'dur. Bu açıdan Meclis-i Vala Divan-ı Hümayun ile Yargıtay arasında geçiş mahiyetinde adli bir merciidir.

1867 yılında önce Rusya ve Fransa, daha sonra Avusturya yine Osmanlı Devleti'nin reformları uygulama konusunda eleştirdikleri bir rapor hazırlamaları üzerine Osmanlı Devleti 1868 yılında adliye alanında yeniden ıslata girişmiştir. Böylece Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1868'de son olarak Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak tekrar ikiye ayrılmıştır²³⁸ (Seyitdanlıoğlu, 2015a, s. 380). Bu bölünme ile beraber kurumsal tablo yasama, yürütme ve yargı güçlerini kendinde toplayan bir “kuvvetler birliği” görünümünden (Tanör, 1991, s. 60) kuvvetler ayrılığı prensibine geçildiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2015a, s. 381). Bu iki kurumdan Şurâ-yı Devlet fiilen idari davalarda yüksek mahkeme görevini yerine getirmek üzere oluşturulmuştur. Ayrıca kısmen istişare (danışma) ve yasama sorumluluğunu taşımaktadır (Lewis, 2013, s. 170). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ise adli yargı görevi fonksiyonuyla temyiz mahkemesi olarak çalışması kararı alınmıştır (Ekinci, 2004, s. 40).

3.4.2. Şurâ-yı Devlet

1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılması ile kurulmuştur. Osmanlı'da ilk defa müstakil olarak idari yargı görevine sahip bir kurum olarak teşkil edilmiştir. Kuruluşunda Fransız Danıştayı Conseil d'Etat'ın örnek alındığı Şurâ-yı Devlet önce beş daireden mürekkepken, kısa süre içinde daire sayısı üçe indirilmiş ve Tanzimat, Muhâkemat ve Dâhiliye dairelerine ayrılmıştır (1871). Şurâ-yı Devlet'in idari yargı görevi yanında ihtiyaç duyulan kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması görevi de bulunmaktadır (Aydın, 2018, s. 423). Şurâ-yı Devlet'in Muhâkemat Dairesi'nin yükümlülükleri diğer mahkemelerden gelen istinaf muamelelerine bakmak ve idari yargı gibi görevlerdir (Findley, 1994, s. 210). Buna göre şahıs arasındaki uyuşmazlıklara ilişkin olup vilayet idare meclislerinde görülen davalara istinafen bakmaktadır. Vilayet idare meclisleri tarafından bakılan ve Şurâ-yı Devlet'in onayına ihtiyaç duyulan memur muhâkemesi ile ilgili davaların temyiz yolu ile incelenmesi de burada

Ancak kanun yolu usulleri Yargıtay'ınkinden ziyade Divan-ı Hümayun'dakine benzemektedir (Ekinci, 2004, s. 156).

²³⁸ 1868 yılında çıkarılan bir irade-i seniyye ile bundan sonra Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye Şurâ-yı Devlet denileceği ifade edilmiştir. Ancak genellikle Meclis-i Vala'nın lağvedildiği ve yerine onun idari ve adli fonksiyonlarını görmek üzere Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle literatürde Meclis-i Vala'nın ortadan kaldırıldığı değil, genellikle Meclis-i Vala'nın ikiye ayrılarak Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere 2 yeni kurumun oluşturulduğu kabul edilmektedir (Ekinci, 2004, s. 178).

gerçekleştirilmektedir. Ayrıca memurların muhâkemesi ile idare ve şahıslar arasındaki uyuşmazlıklara ilişkin davalarda istinaf ve temyiz mahkemesi görevi de görmektedir (Ekinci, 2004, s. 334).

Şurâ-yı Devlet din ve mezhep farkı olmaksızın bir yıl içinde 28'i Müslüman, 13'ü çeşitli din ve mezhebe mensup 41 üyeye sahip olmuştur. Şurâ'nın parlamento benzeri bir yapısı bulunmaktadır. Bu da vilayet meclislerinin her yıl isteyecekleri ıslahatla ilgili mazbataların burada müştereken müzakeresi için bu meclislerden 3-4 temsilcinin gelmesine karar verilmesi dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle meşruti rejime büyük bir adım olarak değerlendirilmektedir (Tunaya, 2010, s. 36). 1876 Anayasası ile Şurâ-yı Devlet'in yasama yetkisi parlamentoya devredilmiştir. Ancak kanun tasarılarının yine burada müzakere edileceğine dair hüküm korunmuştur. Anayasa ile kişi-idare arasındaki her çeşit davalara bakma yetkisi adliye mahkemelerine verilmiştir. Şurâ'nın yargı işlevi sadece memurların yargılanması ile sınırlı kalmıştır. Ancak devlet sözleşmeleri ve imtiyaz anlaşmalarının gözden geçirilmesi manasında idari denetim yetkisi artmıştır (Bozkurt, 2020, s. 149). Parlamento fesh edildikten 1878-1880 yılları arasında çıkarılan bir dizi yönetmelikle Şurâ-yı Devlet yeniden örgütlenmiştir. Böylece nizamiye mahkemeleri için temyiz mahkemesi dışındaki özgün işlevlerini kazanmıştır. Çünkü bu dönemde artık nizamiye mahkemeleri için anayasa ile Adalet Bakanlığı'nda bir temyiz mahkemesi teşkil edilmiş durumdadır²³⁹ (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 269). 1886 yılında alınan kararlarla Şurâ-yı Devlet Muhâkemat Dairesi memurların muhâkemesini bidayeten yerine getirmek, Şurâ-yı Devlet bidayet mahkemesi ve vilayetler ile İstanbul'a yakın müstakil livaların idare meclislerinden bidayeten verilen memur muhâkemesine dair hükümleri istinafen görmek, bunların istinafen verdikleri hükümleri temyiz yoluyla incelemek görevlerine sahiptir²⁴⁰ (Ekinci, 2004, s. 335). Ancak daha sonra Muhâkemat Dairesi ortadan kalkmış, bunun yerini bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri almıştır (1895) (Findley, 1994, s. 210). Şurâ'nın idari mahkemeleri olan bu mahkemeler Adalet Bakanlığı'nın denetimi altına verilmiştir. 1897'de Şurâ'nın geri kalan bölümlerine son bir biçim verilerek yeni bir Maliye Dairesi eklenmiş, Dâhiliye Dairesi Mülkiye Dairesi adını

²³⁹ 1870 yılında idare ile şahıs arasındaki ihtilaflara ilişkin davalara nizamiye mahkemelerinin bakması kararı alınmıştır. Dolayısıyla Şurâ-yı Devlet'e ve taşra meclislerine sadece memur mahkemesi görevi bırakılmıştır. Bu durum Kanûn-i Esâsî'nin 85. maddesinde de teyit edilmiştir.

²⁴⁰ Bu davalara ilişkin muhâkeme usulleri ve görev yapanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 333-337).

almış ve daireler bakanlıkların ve memurların çalışmaları ile ilgilenmekle sınırlandırılmıştır. Bunun yanı sıra Tanzimat Dairesi'ne ek olarak yabancı şirketlere imparatorlukta imtiyazlar veren anlaşmaları hazırlama görevi verilmiştir (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 269).

3.4.3. *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye*

1868 yılında merkezde yüksek bir adli mahkeme olarak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye teşkil edilmiştir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 282). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına kuruluşunda büyük payı olan Ahmet Cevdet Paşa getirilmiştir²⁴¹. Üçte ikisi Müslüman, üçte biri gayrimüslim tebaadan seçilen üyelerden oluşmuştur. Ayrıca bu yeni mahkemelerde uygulanmak üzere medeni kanun hazırlanması için yine Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon hazırlanmıştır (Ekinci, 2004, s. 179). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ceza ve hukuk daireleri olmak üzere iki daireden teşekkül etmiştir. Bu kurumun temyiz mahkemesi görevi sürmekle beraber bu çatı altında “mahkeme-i nizamiye” adıyla bir istinaf mahkemesi de kurulmuştur²⁴² (Ahmed Cevdet, 1991c, s. 239). Her dairenin en az 5 ve en çok 10 azadan oluşması kararı alınmıştır²⁴³ (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 114). Böylece 1870 tarihinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yüksek mahkemesinin çatısı nizamiye mahkemeleri adı ile genişletilmiş ve 4 alt mahkeme ayrılmıştır. Bunlar kazalarda deavi meclisleri (bidayet mahkemeleri), livalarda temyiz-i hukuk meclisleri (bidayet ve istinaf), vilayetlerde temyiz divanları (bidayet ve istinaf), Dersaadet'te Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'dir (Gümüş, 2013, s. 192). Meclis-i deaviler önlerine gelen davaları bidayet mahkemesi olarak çözümlerken; liva meclis-i temyizleri kendi içlerindeki davaları bidayeten, kazalardaki divan-ı deavi kararlarını ise istinafen çözmektedir;

²⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşuna dair yapılan itirazlara 15. yüzyıl Akkoyunlu döneminde İslam hukukçuları tarafından onay verilen Mezalim divanlarını örnek göstermiştir (Ekinci, 2004, s. 179). Ancak mezalim divanları aslen fıkhîta şer'i had cezası dışında ulu'l-emre tanınan tazir cezası kapsamında işlemekte ve özellikle idari suiistimallere karşı bir tür insan hakları mahkemesi işlevi görmektedir. Bu çerçevede nizamiye mahkemelerinin mezalim divanlarına tekabül ettiğini söylemek zordur (Gencer B. , 2017, s. 408).

²⁴² 1 Nisan 1868 (8 Zilhicce 1284) 1 Nisan 1868 tarihli Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Esâsisi madde 2 ve 14 Şubat 1870 (13 Zilkade 1286) tarihli Nizamnâme-i Dâhili mukaddime ve madde 18'de belirtildiği üzere Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de temyiz mahkemesinin yanında hem ilk derece mahkemesi ve hem de istinaf mahkemesi olarak görev yapacak bir nizamiye mahkemesinin kurulmasına yönelik hükümler içermektedir (Aydın, 1996, s. 46).

²⁴³ Burada görev yapan üyeler normal hayattaki rütbeleri ne olursa olsun meclis bakımından ve Şurâ-yı Devlet üyeleri ile eşit statüde yani aynı statüde kabul edilmektedir. Üyelerin istifa etmemeleri veya başka bir göreve terfi ettirilmemeleri ya da mahkeme tarafından suçlu oldukları ortaya çıkmadıkça az edilmeleri mümkün değildir (Ekinci, 2004, s. 181).

vilayetlerdeki divan-ı deaviler gerek kendi yetkileri içindeki davaları bidayeten, gerekse liva meclis-i temyizinde görülüp gelen davaları istinafen görmektedir (Ekinci, 2004, s. 182).

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye mahkeme-i temyiz ve mahkeme-i nizamiye şeklinde iki mahkemeden oluşmuştur. 1868 yılında İcra Cemiyeti²⁴⁴ ve 1870'de Havale Cemiyeti²⁴⁵ kurularak yeni mahkemelerin teşkilatı tamamlanmıştır (Gümüş, 2013, s. 192). 1868'de çıkarılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi²⁴⁶'nde yer alan geçici maddede ticaret davalarının istinaf merci bulunduğu için, Divan'ın ticaret davalarını istinaf edemeyeceği belirtilmiştir (Bozkurt, 2020, s. 141). 1870'de Divan'ın istinaf bölümü kaldırılmış ve yalnızca temyiz bölümü kalmıştır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 282). 1871 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye İç Nizamnâmesi²⁴⁷ (Nizamnâme-i Dâhili) ile ticaret meclislerinin yabancılar Osmanlılar arasındaki hukuk davalarına bakmaları yasaklanmıştır (Bozkurt, 2020, s. 158). 1879'da Mehâkim-i Nizamiye Teşkilat Kanunu ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Mahkeme-i Temyiz adını almıştır. 1887 yılında yapılan bir değişiklikle Mahkeme-i Temyiz'e eklenen Dilekçe (İstida) Dairesi ile birlikte Mahkeme-i Temyiz hukuk, ceza ve dilekçe dairelerine ayrılmıştır (Findley, 2011a, s. 422).

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluş nedeni nizamiye mahkemelerinin kararlarını temyizen kontrol etmek için duyulan ihtiyaçtır (Ekinci, 2004, s. 179). Buna göre divanın görevi şer'î mahkemelerinde yürütülen şer'î haklar, gayrimüslimlere ait hususi davalar ve özel meclisler tarafından görülen ticaret davaları dışında her çeşit ceza ve hukuk davalarına re'sen veya istinaf yoluyla bakmaktır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 282). Başka bir deyişle Divan'da şer'î, ruhani ve ticari mahkemelerin görev alanı dışında kalan hukuki ve cezai ihtilaflar çözüme kavuşturulmaktadır. Bu davalara kanunen kendi yetkisinde ise

²⁴⁴ 1871 İcrâ Cemiyeti'nin Vazife ve Muamelatına Dair Nizâmname için bkz. (Akgündüz, 2011, s. 971-972).

²⁴⁵ 1871 Havale Cemiyeti'nin Vazife ve Muamelatına Dair Nizamname için bkz. (Akgündüz, 2011, s. 967-969).

²⁴⁶ 1868 tarihli Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin Nizâmât-ı Esâsiyesi için bkz. (Akgündüz, 2011, s. 951-956). 10 maddelik Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamname-i Esâsisi'nde bu kurum Mahkeme-i Kanuniye olarak nitelendirilmektedir. (Cin & Akgündüz, 1995, s. 205).

²⁴⁷ 1870 Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin Nizamname-i Dâhîlisi için bkz. BOA: Y..EE., 41/129, 1868; BOA: İ..MMS., 36/1505, 1869; BOA: A.DVN.MKL, 7/10, 1869, BOA: A.DVN.MKL, 85/6, 1892; BOA: A.)DVN.MKL, 86/21, 1892; (Akgündüz, 2011, s. 957-965).

bidayeten, diğ er nizami mahkemelerde görülmüş davalara re'sen, tarafların isteğ i ile kendisine gönderilen davalara ise istinafen bakmaktadır (Ekinci, 2004, s. 181).

Davanın bidayeten görü lmesi Divan'ın iç nizamnamesinde yer alan bilgiye göre sulhen ç özü lmesi mümkün olmayan ve muhâ kemeye muhtaç olan hukuk davalarının birinci defa görü lmesidir. İ stinaf ise birinci derecede bulunan nizamiye mahkemelerinde görü lüp, istinafa memur olan mahkemede istinaf edilen hukuk davalarının ilamlarını tetkik ederek hü kmün kanuna uygun olması durumunda tasdik, hü kmün kanuna uygun olmaması durumunda ise hü kmün bozularak tetkik edilen davaya ilam veren istinaf mahkemesine veya istinafa memur edilen diğ er bir mahkemeye havale edip tekrar baktırmak demektir (Bozkurt, 2020, s. 143).

Bidayet ve istinaf mahkemesi görevindeki meclislerin verdiğ i hü kûmler önüne geldiğ inde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye davanın gidiş atını inceler, yargılama usulü ve hü kmünü kanuna uygun bulmadığ ı durumda o ilamı gerekçesini bildirerek bozar ve tekrar görü lş mek üzere hü kmü veren mahkemeye veya uygun bulacağ ı bir baş ka mahkemeye gönderebilir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye temyiz mahkemesi olarak adlandırılmaktadır. Ceride-i Mehâ kim'de yayınlanan davalarda yapılan incelemelerde Divan'ın muhteva yerine şek li inceleme yaptığ ı, yani temyiz mahkemesi olarak ç alı ş tığ ı görü lmektedir. Divana gelen dava içerik yönü ile ilgili olarak ş er'iyeye mahkemelerinden alınmış bir ilamsa bu defa ilam eskiden olduğu gibi Fetvahane'ye gider, burada incelendikten sonra sonuç divana gönderilir, divandan ç ı kan hü kûmle beraber Ceride-i Mehâ kim'de yayınlanır (Ekinci, 2004, s. 181).

1875 tarihli Adalet Fermanı ile ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İ stinaf Ticaret Nezareti'nden ayrılmış , Adliye Nezareti'ne bağ lanmıştır. Bu durum idare ile adliyenin birbirinden ayrılması açısından belirgin bir uygulamadır. Yine aynı fermanla Ticaret Divan-ı İ stinafı Ticaret Nezareti'nden alınarak Adliye Nezareti'ne bağ lanmıştır. Böylece Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ceza, hukuk ve ticaret dairelerinden teş ekkül hale getirilmiştir. Bu tarihte Rumeli'de 49 ticaret meclisi, Anadolu'da 71, Afrika'da 2 tane ticaret meclisi olmak üzere toplam 120'dir. 1887 yılında bu rakam 190'a ç ı kmıştır (Ekinci, 2004, s. 109).

3.4.4. Ticaret Mahkemeleri

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde şehirler birer kadılıktan ibaret olan kazalara bölünmüştür. Her kazaya bir kadı tayin edilmiş ve bu kadıya her türlü davayı çözüme ve hükümlerin icrası vazifesi verilmiştir. Özel ticaret mahkemelerinin bulunmadığı, yani ticari muamelelerin diğer muameleler gibi şer'i mahkemelerde görüldüğü dönemlerde kadılar yani şer'i mahkeme hâkimleri bu davaları ticari muamelelerdeki örf ve adeti dikkate alarak çözmüştür. Çünkü tacirler arasındaki örf ve adet şer'i olarak muteber sayılmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 24). 18. yüzyıl ticari devriminin etkisiyle ticari muameleler giderek daha karmaşık hale gelmiştir (İnalçık, 2010i, s. 341). 19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa ile ticari ilişkiler önemli ölçüde artmıştır. Buna bağlı olarak Osmanlı ve yabancı tüccarlar arasında artan etkileşim yasal olarak çözülmesi gereken karmaşık iş durumlarına yol açmıştır. Örneğin tüccar topluluklarında kredi kullanımı ve peşin alım, daha önce görülmemiş bir kapsamda genişlemiş ve yabancı tüccarlar, kredi esaslı sözleşmelerin ihlali ve Osmanlı iş ortaklarının borçlarını ödememesi gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (Rubin, 2012, s. 996). Bu nedenle çeşitli kurumsal aktarımlar gerçekleştirilmiş ve bunlar işlerliğini yitiren İslami kurumların alanını sınırlandırmıştır²⁴⁸ (Kuran, 2012, s. 29). Bu kapsamda birtakım Avrupai ticari örf ve adetler, teamüller ile Avrupa'da geçerli usul ve kurallar hukuk hayatına girmiş ve yaygınlaşmıştır. Ancak bu dönemde şer'i mahkemelerin bu alandaki ihtilaflara bakacak derecede söz konusu örf ve adetleri bilmesi mümkün değildir. Bu nedenle 1215/1800-1801 tarihinde yabancı ve Osmanlı tüccarları arasındaki karma davalara bakmak üzere gümrük emininin başkanlığında, yabancı ve Osmanlı tüccarlarından oluşan istisnai bir komisyon kurulmuştur. Komisyona bu konudaki bilgileri daha fazla olan yabancı tüccarlar kabul edilmiş ve böylece yerli tüccarların bu konudaki bilgi eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Bu komisyon ticari davaları görmek konusunda şer'i hâkimlerden ve Divan-ı Hümayun'dan daha yetkili bulunmuştur (Ekinci, 2004, s. 85). Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa şer'i mahkemelerin görev alanı daraltılmıştır. Bu uygulama İslam hukukuna aykırı değildir. Çünkü adetlerin davalarda esas alınması şer'i hukukun prensiplerinden biridir.

²⁴⁸ Bu konuda verilebilecek en iyi örnek ticaret mahkemeleridir. Bu mahkemeler davaları Fransız ticaret hukukuna göre karara bağlamaktadır. İslami mahkemeler ticari uyuşmazlıklara bakmayı sürdürmektedir. Ancak buna rağmen onların iş yükü hızla gerilemiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen bunun gibi hukuk reformları Batı ticari kalıplarının yayılmasını sağlamış ve geleneksel İslami alışkanlıkların zayıflamasına neden olmuştur. Bu nedenle de bu yapılanlar ekonomik batılılaşma olarak adlandırılmaktadır (Kuran, 2012, s. 29).

Ayrıca hukuki ihtilafların hakeme götürülmesi de daha önce İslam hukukunda ve Osmanlı tarihinde örnekleri görülen uygulamalardır²⁴⁹ (Ekinci, 2004, s. 86). Anlaşmazlıkların çözümlenmesi açısından esasen resmi bir niteliği olmayan bu meclisler, 1840'da Ticaret Nezareti içinde Ticaret Meclisi adıyla resmileştirilmişler²⁵⁰, 1847'de kapitülasyon imtiyazları olan devletler ile yapılan sözleşmeler sonunda karma mahkemeler haline getirilmişlerdir. Bu mahkemeler kapitülasyon kurallarına ve Avrupa ticaret uygulamalarına göre çalışmaktadır (Berkes, 2013a, s. 222). Bu sayede Avrupa ile ticaret yapan ve kapitülasyon rejiminden istifade eden geniş bir toplumsal kesimin talepleri karşılanmaya çalışılmıştır (Apaydın, 2009, s. 216).

Karma mahkemelerin başkanlığını kadılar yapmakta ve üyeler ise yerli yabancı tüccarlardan oluşmaktadır. Üye konumundaki yabancı tüccarlar konsolosluklar tarafından seçilmektedir (Demir, 2011, s. 82). 1847 yılında yapılan düzenlemeye göre yabancı tüccarların İstanbul'da oturanlarından seçilecek 8-10 tüccarın duruşmalarda bulunmak üzere geçici üye olarak atanmaları kararı alınmış ve bunların işleri dolayısıyla mahkemeye gelemeyecek oldukları durumlarda izin almaları zorunlu hale getirilmiştir. Mahkemenin tabii üyelerinden başka geçici üye olarak Avrupa ve Hayriyye tüccarlarının temsilcilerinin de mahkemede bulunması kararı alınmış olmasına rağmen, bunların devamlarında istikrar olmaması üzerine yeni bir düzenleme yoluna gidilmiş ve 3 Müslüman ve 3 gayrimüslim olmak üzere 6 kişinin mahkemede bulunmaları kararlaştırılmıştır. Ardından 1848'de mahkemenin ayrıntılı bir içtüzüğü de hazırlanmıştır. Buna göre ticaret mahkemesi başkanı ticaret nazırı olup (ticaret nazırı ticaret mahkemesi başkanı olup da denebilir), onun duruşmalarda bulunamadığı zamanlarda ticaret muavini kendisine vekâlet edecektir (Akyıldız, 1993, s. 131). Mahkemenin oy kullanma hakkına sahip üyeleri, başkanın haricinde yedisi Osmanlı uyruklu tüccarlardan ve yedisi de sefaretler tarafından seçilecek yabancı tüccarlardan olmak üzere toplamda 14 kişi

²⁴⁹ Murafaa meclisi buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu meclislerde kararlar genellikle ticari teamüllere ve Avrupa devletlerinin hukuki düzenlemelerine göre alınmıştır. Ancak bu komisyonlarda belli bir yargılama usulü ve tatbik edilecek belli bir mevzuat yoktur ve bu nedenle verilen kararlarda keyfilik söz konusu olmaktadır. Ayrıca hangi davaya hangi mahkemenin bakacağı da ihtilaf konusu olmaktadır. Reaya tüccarı ile yabancı tüccar arasında ortaya çıkan bir davanın para olarak miktarı 8000 akçeden az ise bu dava mahalli mahkemelerde, 8000 akçeden çok ise Divan-ı Hümayun'da görüşülmektedir. 8000 akçe bir çeşit limit sayılmaktadır. Ancak bu limit bazı yabancı devlet tüccarları için daha az, 4000 ya da 5000 akçe olabilmektedir (Çakır, 1990, s. 66).

²⁵⁰ Yine 1840 yılında sarraflar arasında çıkan ihtilafları çözmek amacıyla Maliye Nezareti'nde Meclis-i Muhasebe ve deniz ticaretinden kaynaklanan ihtilafların çözümü için liman reisi başkanlığında özel bir meclis kurulmuştur (Aydın, 2018, s. 421).

olacaktır²⁵¹ (Aydın, 1996, s. 64). 1861 tarihinde ticaret mahkemelerinin yeniden ıslahı ve yeniden düzenlenmesi ve ticaret merkezi olan yerlerde gerekirse yeni ticaret mahkemelerinin kurulmasına yönelik kararlar alınmıştır (BOA: A.M..., 24/38, 1861). Zaman içinde ticaret mahkemelerinin işlerinin artarak yoğunlaşması nedeniyle bu mahkemelerde görev alan mahkeme reisi ve azalarının rütbe ve maaşlarının artırılarak böylece özellikle iflas komisyonlarında olan azaların maaşlarının azlığı nedeniyle uğradıkları zararın ortadan kaldırılarak bu sayede halkın yani davacıların işlerinin aksamasından kaynaklanan müşküllerinin de çözüme kavuşturulması amaçlanmıştır (BOA: A.MKT.MHM, 406/39, 1868).

Ticaret mahkemeleri kapitülasyonlardan istifade eden yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki her türlü ticari davaların çözüm mercii olarak kabul edilmiştir. Tüccarların gerek birbirleriyle gerek dost devletlerin tüccarı ile vuku bulacak davalarının ve ticarete dair diğer olayların görülmesi ve sonuca bağlanması için her hafta pazartesi günü saat altıda bu tüccarların şebender, muhtar ve vekilleri ile tercümanın da hazır bulunduğu duruşmalar yapılması kararı alınmıştır. Ticari ilişkilerin kısa sürede gelişmesi ticari uyuşmazlıklara uygulanan yasaların ve çözüm mercilerinin de hızla çeşitlenmesine neden olmuştur (Apaydın, 2009, s. 217). Örneğin taşrada bulunan tüccarların davalarına da İstanbul'da bakılması, davacı tarafından istenmesi ve kendisinin haksız çıkması durumunda ise davalının bütün masraflarının davacı tarafından ödenmesi kararı alınmıştır²⁵² (Akyıldız, 1993, s. 130).

Ticaret mahkemelerinde bir haftada ortalama 12 dava görülmektedir ve görülmeyen davalar sonraki haftaya ertelenmektedir (Çakır, 1990, s. 70). Zaman içinde ticaret mahkemesinin işleri giderek artmış, buna paralel yazışmaların da çoğalması ile beraber bu işleri yürütmek üzere yeni memurlar görevlendirilmiş ve maaşları da artırılmıştır²⁵³. Ancak yabancı tüccarların duruşmalara katılmamaları, bu konuda sefaretlere sık sık resmi uyarılarda bulunmasına rağmen büyük bir gelişme elde edilememesi, nizama göre 10 kişinin altında üye sayısı ile toplantılar yapılamadığı için mahkemenin işlerini aksatarak

²⁵¹ Bu mahkemelerde muhâkeme sürecinde izlenecek yolların ayrıntıları için bkz. (Akyıldız, 1993, s. 132).

²⁵² Bu hususlar 6 Ocak 1840'da düzenlenmiş ve resmi bir yazı ile ilgili devletlerin İstanbul'daki sefirlerine bildirilmiştir (Akyıldız, 1993, s. 130).

²⁵³ Mahkemenin 1847 senesi hasılatı toplam 134.500 kuruş, bunun 120.000 kuruş kadar kısmı mahkeme görevlilerine maaş olarak verilmiş ve bu durumda safi kâr ise 14.000 kuruş olmuştur (Akyıldız, 1993, s. 132).

davaların ertelenmesine ve giderek birikmesine neden olmuştur²⁵⁴ (Akyıldız, 1993, s. 132). Öte yandan ticaret mahkemesinde alınan kararlar için istinaf hakkı düzenlenmemiş olması ve kararların temyiz edilememesi, davaların genellikle yabancı tüccarlar lehine neticelenmesine yol açarak zaten eksik bilgi nedeniyle dezavantajlı konumda olan Müslüman tüccarların ciddi zarara uğramasına neden olmuştur (Akyıldız, 1993, s. 131). Esas olarak karma mahkemelerin Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimler ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına bakma yetkileri bulunmamasına rağmen (Bozkurt, 2020, s. 116), Osmanlı uyuşundaki gayrimüslimler ise genellikle yabancı bir devletin himayesine girerek durumu kendi lehlerine çevirmeyi başarmıştır. Öte yandan davalara mahkemede sırayla bakılması, burada görülen davaların başka yerlere sevk edilememesi gibi nizamnamede yer alan bazı maddelerin ise pratikte tam olarak geçerli olmadığı anlaşılmaktadır (Akyıldız, 1993, s. 131). Bu çerçevede bu tür keyfiliklerin ve istenmeyen durumların ortadan kaldırılması için bir Ticaret Kanunu'nun oluşturulması kararı alınmıştır. Bu konuda İslam hukukunun hükümlerinin azlığı göz önüne alınarak Fransız Ticaret Kanunu'nun iktibası tercih edilmiştir (Demirci, 2013, s. 79). Bu kapsamda Ticaret Kanunnâmesi'nin ardından 1860'larda Kanunnâme-i Ticâret-i Bahriye, Usul-i Muhâkeme-i Ticâret'e Dair Nizamnâme ve ticaret mahkemelerinin kuruluşuna dair Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyl ile Osmanlı ticari mevzuatı bir bütün haline getirilmiştir²⁵⁵ (Ekinci, 2004, s. 104).

Zeyl-i Kanûn-i Ticâret ile beraber ticaret meclisleri ticaret mahkemesi adını almıştır (Akyıldız, 2001, s. 21). Meclis binasına Ticarethane adı verilmiştir. Bu bina iskeleye uzak olduğu için daha sonra iskele civarında birkaç odanın meclise tahsis edildiği görülmektedir (Ekinci, 2004, s. 103). Mahkeme kara ve deniz ticaretine dair davalara bakmak üzere iki meclisten oluşmaktadır. O döneme kadar liman dairesinde bakılan deniz

²⁵⁴ 1890'lara gelindiğinde Adalet Nezareti tarafından Eylül 1890'da il adliye mahkemelerine gönderilen bir genelgede, o zamana kadar nizamiye mahkemelerindeki aday sayısının boş kadro sayısını aştığını göstermektedir (Rubin, 2011, s. 78).

²⁵⁵ Bu gelişmeler 1856 tarihli Islahat Fermanı kararlarına dayanmaktadır. 1856 senesinde ilan edilen Islahat Fermanı adli alanda özellikle azınlıklar ve yabancılar bakımından önemli sonuçlarından biri gayrimüslim tebaa ile yabancılar arasında vuku bulacak ticaret, ceza ve cinayete ilişkin bütün davalara bakmak üzere karma mahkemeler/meclisler kurulacak ve davalar bu mahkemelerde görülecek olması yönündedir. Esasında 1856 Paris Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler hukukuna dâhil olduğu ve bu sebeple Avrupa kamu hukukundan istifade edebileceği kabul edilmiş olması ve buna hüküm gereği kapitülasyonların kaldırılması veya en azından etkisinin daraltılması gerekirken aksine kapitülasyon rejiminin büsbütün kurumsallaşmasını sağlayan karma mahkemelerin önü açılmış ve bu kapsamda 1860 senesinden itibaren kara ve deniz ticaret hukuku alanında bir dizi yeni kanunlar çıkarılmıştır (Apaydın, 2009, s. 219-220).

ticaret davaları da artık ticaret mahkemesi ilgili kısmında görülecektir.²⁵⁶ (Ekinci, 2004, s. 105). Zeylin 1. maddesine göre ticaret mahkemesinin bulunmadığı kazalarda ticari uyuşmazlıklar hukuk davalarına bakmakla görevli umûr-ı mülkiye meclislerince görülecek iken; İstanbul'daki ticaret mahkemeleri ve taşradaki ticaret mahkemeleri Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına da bakabilecektir. İlgili yerde ticaret mahkemesi olmaması durumunda Osmanlılar ile yabancılar arasındaki kara ve deniz ticaretine ve her türlü alacağa ilişkin davalar yine umûr-ı mülkiye meclislerince görülecektir. Konsolosluklar, Osmanlı ve yabancı arasındaki ticaret davalarına yabancı üye ve tercüman ihdas edebildikleri halde, hukuk davalarına yabancı üye gönderememektedir.²⁵⁷ Hukuk davasında sadece tercüman hazır bulunacaktır (Apaydın, 2009, s. 221). 1860 sonlarına doğru mahkeme 1. ve 2. derece olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunların her birinde bir başka, 4 sürekli 4 de geçici üyenin bulunması, ayrıca 2 kâtip tercüman ve 4 muhızırın olması kararı alınmıştır²⁵⁸ (Ekinci, 2004, s. 104). Ayrıca daimi üyelerden gelmeyen olduğunda onlar yerine kullanılmak üzere ve diğer zamanlarda sair ticari işlerle ilgilenmek üzere de birkaç memur görevlendirilmiştir. Mahkeme de alınan harç oranlarında da düzenleme yapılmıştır. Daha önce mahkemeye Babıalı'den havale edilen davalardan alınan harçların %2'si mübâşirlere verilir ve %1'i Ticarethane'ye kalırken; düzenlemeden sonra doğrudan mahkemeye gelen davalar gibi

²⁵⁶ Taşralar da görülecek deniz ticareti davaları ise henüz oralarda deniz ticareti mahkemesi bulunmadığı için İstanbul'daki uygulamaya benzer bir şekilde liman reisi mahkemeye getirilerek ve teknik bilgisinden yararlanılarak görülmüştür. Ancak liman reisi mahkeme üyesi sayılmadığı için verilecek ilamların altında yalnızca onun mahkeme esnasında hazır bulunduğu dair husus belirtilmiştir. 1860 tarihli zeyle ile göre ticaret mahkemeleri ve İstinaf Divanı Ticaret Nezareti'ne bağlıdır. (Ekinci, 2004, s. 106).

²⁵⁷ 1871 Divan-ı Ahkâm-ı Adliye İç Nizamnâmesi ile ticaret mahkemelerinin Osmanlılar ile yabancılar arasındaki hukuk davalarına bakma yetkileri kaldırılmışsa da yabancıların, ticaret mahkemelerinin bu yetkilerini devam ettirmeleri yönünde direnç gösterdikleri görülmektedir (Apaydın, 2009, s. 221).

²⁵⁸ Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'te Osmanlı tebaası ile yabancı tacirler arasındaki davaların görüldüğü ticaret mahkemesinde yabancı üyelerin bulunmasına dair bir hüküm yer almamaktadır. Buna rağmen başlangıçta Gümrük Dairesi'nde kurulmuş olan ticari heyetin ve daha sonra Ticaret Nezareti'nde toplanan ticaret meclisinin oluşum biçimi esas alınarak ticaret mahkemeleri yerli ve yabancı tüccarlardan oluşan karma bir olarak teşekkül edilmiştir. Yani bu durumun geçmiş uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bir süre sonra bu mahkemelerdeki Osmanlı vatandaşı üyelerin sayısı ile beraber yabancı üyelerin sayısı da azaltılarak iki ile sınırlandırılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 57). Öte yandan üyelerin yarısının gayrimüslimlerden oluşması zorunluluğu azınlık kontenjanların doldurulması problemini ortaya çıkarmıştır. Gereken sayıyı doldurabilmek ve böylece Avrupa devletlerinin taleplerini karşılayabilmek amacı ile azınlıklardan çoğunlukla cahil, hatta okuma yazma bilmeyenlerin mahkeme üyeliklerine getirildikleri görülmektedir. Bu durum yeni adliye teşkilatından beklenen faydanın elde edilememesinin en önemli nedenlerindedir. Bunun üzerine yine yabancı devletlerin 1867 tarihinde Osmanlı Devleti'ne verdikleri rapor doğrultusunda 1868 yılında kurulan Galatasaray Sultanisi'ne gayrimüslimlerin de kabul edilmesi kararı alınmış, daha sonra burada bir hukuk şubesi açılmıştır. Söz konusu şube daha sonra Mekteb-i Hukuk, sonra da Hukuk Fakültesi'ne dönüştürülmüştür (Ekinci, 2004, s. 227-228).

bunlardan alına harcın %2'sinin Ticarethane'ye, %1'inin mübâşire verilmesi kararı alınmıştır (Akyıldız, 1993, s. 133). Yine zeyl ile beraber Ticarethane bünyesinde İstinaf-ı Deavi-i Ticaret Divanı kurularak ticarete ait davaları yeniden görüşme ve temyiz etme görevi buraya tanımlanmıştır ve böylece temyiz imkânının da olmaması nedeniyle davaların genellikle Müslüman tüccarların aleyhine sonuçlanması nedeniyle onların zarara uğramalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Aynı teşkilat yapısına sahip olacak şekilde bu mahkemeler ticaret davalarına bakmak üzere ülkenin diğer yerlerinde kurulmuştur (Akyıldız, 2001, s. 21).

1864 Vilayet Nizamnâmesi ile beraber taşralardaki ticaret meclisleri de düzenlenmiştir. Vilayet Nizamnâmesi'nin 23. maddesine göre Ticaret Kanunu'nda belirlendiği şekilde vilayet merkezlerinde gereği kadar üyeden oluşan bir ticaret meclisi bulunacaktır. Sancaklardaki ticaret meclisinin hükümleri burada istinafen görülecektir. Kanununun 46. maddesinde her liva merkezinde yine bir ticaret meclisinin bulunacağı belirtilmektedir (Ekinci, 2004, s. 109). Buna göre her kaza merkezinde meclis-i deavi adı verilen bir daire teşkil edilmiştir. Liva merkezlerinde hukuk davaları için meclis-i temyiz-i hukuk ve ceza davaları için meclis-i cinayet adı verilen iki daireden oluşan mahkeme heyeti kurulmuştur. Ayrıca bunların üzerinde vilayet merkezlerinde hukuki davalar için meclis-i temyiz-i hukuk ve ceza işleri için meclis-i kebir-i cinayet adı verilen yine iki daireden ibaret bir istinaf mahkemesi oluşturulmuştur. Daha sonra bu iki daire birleştirilerek divan-ı temyiz adını almıştır. (Kenanoğlu, 2005, s. 37).

Osmanlı Devleti'ndeki iki dereceli kaza uygulaması mahkeme teşkilatının da iki dereceli olarak kurulmasını gerektirmiştir. Bu nedenle 2 dereceye ayrılmış olan Osmanlı mahkemeleri birinci derecede bidayet mahkemeleri veya mehâkim-i iptidaiye ve ikinci derecede istinaf mahkemeleri veya mehâkim-i istinafiye olarak adlandırılmıştır. Bunlar haricinde sulh daireleri olarak köylerde ihtiyar meclisleri ve nahiyeler de nahiyeye meclisleri yetkili mercii olarak kabul edilmiştir. Sulh daireleri hukuk davalarına sulhen görmekle görevi olmakla beraber ihtiyar meclislerinin herhangi bir yargılama yetkisi bulunmamakta, nahiyeye meclislerinin ise aslen 150 kuruş veya bu miktarı aşmayan hukuk davalarını kesin olarak (istinafi kabil olmamak üzere) çözüme yetkileri bulunmakta, ancak bunlara 150 kuruşu aşan davaları görme yetkisi bulunmamaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 37). Ancak 500 kuruşluk davaları istinafi mümkün olarak sonuçlandırmışlar, daha büyük

davaları ise mümkünse sulhen, sulhen çözemediklerini de kaza bidayet mahkemesine göndermek suretiyle hüküm vermişlerdir (Bozkurt, 2020, s. 121).

Kaza bidayet mahkemeleri yargılama yetkileri dâhilinde bulunan hukuk, kabahat ve cünha davalarını ve o kazada ticaret mahkemesi yoksa ticaret davalarını bidayeten ve sulh dairelerinden istinafi mümkün olmak üzere (kabil-i istinaf) görmekle yükümlüdür. Liva bidayet mahkemelerinin görevi ise buldukları kazada meydana gelen davalar hakkında diğer kaza mahkemelerinin görevi ile aynıdır. Ticaret mahkemesi kurulan yerlerde liva merkezi olan kazanın ticaret mahkemesi o kazada meydana gelen ticaret davalarını bidayeten görmekle yükümlü iken, livaya bağlı diğer kazaların ticaret mahkemelerinden verilen hükümleri ise istinafen görmekle yetkilidir. Liva merkezinde ticaret mahkemesi bulunmaması durumunda istinaf vazifesi merkez bidayet mahkemesine ait olacaktır. Asıl davanın ticari işlerle ilgili olmasına rağmen orada ticaret mahkemesi bulunmadığı için davaya kaza bidayet mahkemesi tarafından hükmedilmiş olması durumunda hükmü istinafa götürmek isteyen taraflar istinaf için liva merkezi veya vilayet merkezi ticaret mahkemesine müracaat da bulunma konusunda serbesttirler (Kenanoğlu, 2005, s. 37-38). Ancak ticaret mahkemelerinde veya bunların bulunmadığı yerlerde hukuk mahkemelerinde konusu 5000 kuruşu geçmeyen ticari davalarda verilen hükümler kesin hüküm niteliği taşımakta; bu meblağın yukarısındaki davalarda ise istinaf mümkün sayılmaktadır (Apaydın, 2009, s. 224). Ayrıca İstanbul'da temyiz mahkemesi adıyla yargılama yetkisi bütün ülkeyi kapsayacak yüksek bir mahkeme kurulmuştur. Burada istinaf ve temyiz edilemeyen kararlar, yani istinaf ve temyiz yoluna başvurularak tekrar görülmesi istenemeyecek olan kararlar, yalnız Osmanlı tebaası ile yabancı tebaa arasında çıkan davaları görmekle vazifeli olan Dersaadet Ticaret Mahkemesi Birinci Meclisi'nin kararları ve diğer ticaret mahkemelerinden geçici yabancı üyelerin katılımı ile verilen hüküm ve kararlardır (Kenanoğlu, 2005, s. 38).

Ticaret mahkemelerinin teşkilatlanması açıklandıktan sonra bu mahkemelerde hangi davaların görüldüğüne dair bazı noktalara dikkat çekmek gerektiği düşünülmektedir. Buna göre ticaret mahkemesi olmayan yerleşim birimlerinde hukuk mahkemeleri ticaret davalarına bakma görevini üstlendiği gibi, ticaret mahkemeleri gerektiğinde hukuk davalarına bakabilmiştir. (Bozkurt, 2020, s. 159). Zira bu kanunlar genel mahkemelerde tüccarlar arasındaki davalara bakılmasını yasaklamamış, bunu davacının isteğine (ticaret

mahkemesine gitmek veya şeriat kaidelerine göre hüküm verecek kadı mahkemelerine gitmek) bırakmıştır (Belgesay, 1940, s. 4). Bu noktada Avrupa tüccarının çıkarlarına en uygun gördüğü mahkemeyi seçerek yeni kurumları yoğun bir şekilde kullandığı görülmektedir. Sözleşmelerinde kullandıkları araçlar ve sözleşmelerinin niteliğinin de seçimlerini ve davalarının mahkemeler tarafından kabul edilmesini etkilemiş görünmektedir. Avrupa tüccarı tarafından kullanılan tahvil, tüccar defterleri ve senet gibi yazılı belgeler ticaret mahkemesi ve ticaret konseylerinde tanık çağırmaya gerek kalmadan delil olarak geçerli sayılmıştır. Ancak, bu belgelerin geçerliliği, günün defter tutma adetlerine uygunluğuna bağlı olduğundan, bu adetlerin ihlali, İslami mahkemelere sevk anlamına gelecektir. Zaten Ticaret Kanunu'nun ilanını da bu açıdan istemişlerdir. Ticaret Kanunu'nun kabulü, tacirler arasındaki işlemleri kolaylaştıracağı ve sözleşmeleri güçlendireceği düşünülen defter tutma yöntemlerini düzenleme girişimidir (Kaymakçı, 2013, s. 197). Böylece şer'i usule göre düzenlenmemiş belgeler de delil olarak kabul edilebilir hale gelmiştir²⁵⁹ (Apaydın, 2009, s. 216). Ancak zaman içinde yapılan düzenlemelerle beratlı Hayriye ve Avrupa tüccarlarının yalnızca ticari mevzulara ilişkin davalarının İstanbul'da ticaret mahkemesinde, taşralarda ise ticaret meclisi bulunan yerlerde bu meclislerde ve bulunmayan yerlerde muteber tüccarların da dâhil olduğu memleket meclislerinde çözüme kavuşturulması kararı alınmıştır²⁶⁰. Yine Hayriye

²⁵⁹ Osmanlı hukukunda yazılı delil kabul edilmektedir. Ancak bunların şer'i mahkemelerden hüccet alınması şeklinde, yani usulüne uygun hazırlanmış belgeler olması gerekmektedir (Apaydın, 2009, s. 216). Mecelle kabul edilmeden önce yazılı belgenin mahkemede delil olarak kullanılabilmesi için yazının tahrif edilebilme riskine karşılık iki şahit tarafından doğrulanması ya da belgenin sahibi tarafından ikrar edilmesi şartı aranmıştır. Mecelle'de ise yazılı belgelerle ilgili ayrıntılı bir düzenleme yapılmış ve doğruluğu hakkında şüphe bulunmayan, usulüne uygun hazırlanmış yazılı belgelerin mahkemede delil olarak kabul edilmesine karar verilmiştir. Yazılı belgelerin mahkemede delil olarak kullanılması sosyal ihtiyaçlar ve zaruretlerden kaynaklanmıştır. İnsanların yazılı belgeleri daha çok kullanması ile beraber özellikle ticari ilişkilerin her zaman şahitle delillendirilmesinin zor olması nedeniyle insanların haklarını zayi etmemek için yazılı belgelerin delil olarak kullanımına izin verilmiştir. Ancak yazılı belgenin doğruluğunu ispatlayacak nitelikte birtakım şartlar da aranmaktadır. Bunlar yazılı belgenin iki şahitle ispatlanması yanında üst makamlarca onaylanması veya resmi evrak niteliğinde olmasıdır (Demir, 2011, s. 127-128).

²⁶⁰ Taşrada karma nitelikli davalar hukuk mahkemelerinde bakılmaktadır. Burada duruşmada yabancı üyelerin bulunması gereği aranmamaktadır. Zaten Osmanlı ülkesinde yabancıların çoğunluk olduğu yerlerde ticaret mahkemesi de olduğu için taşrada görülen karma nitelikli davaların görüldüğü hukuk mahkemelerinde yabancı üyelerin bulunması şartı aranmamaktadır (Ekinci, 2004, s. 113). 1867 tarihli yabancılara mülk edinme hakkı sunan kanuna bağlı ve aynı tarihli bir protokolde elçilik ve konsolosluga 9 saatten daha uzak yerlerde konusu bin kuruşa kadar alacak ve kira olan karma nitelikli davaları köy ihtiyar ve kaza deavi meclislerinin konsolosluk temsilcisi, hatta tercüman bulunmaksızın bakabilecekleri kararı alınmıştır. Buradan hareketle konusu 1000 kuruşu aşan karma nitelikli davaların hukuk mahkemelerinde görünmeleri durumunda yabancı üyenin bulunmasına gerek olmadığı anlaşılmıştır. 1890 yılında bu mahkemelerin büyük bir kısmı kaldırılınca karma nitelikli davalar hukuk mahkemesinde görülse bile sefaretler tarafında bu davalarda iki yabancı üyenin bulunması gerektiği öne sürülmüştür. Ancak hükümet bunu ciddi almamıştır ve dolayısıyla davalarda tercümanın bulunması usulü devam etmiştir. Taraflardan

tüccarlarının yabancı devlet mensupları ile olan davaları da bu meclislerde görülecektir. Bu tüccarların rüşvet ve diğer suçlarla itham edilmeleri durumunda ise davalarının şer'i mahkemelerde görülmesi gerekecektir. Beratlı Avrupa ve Hayriye tüccarının ticari işlerden kaynaklanmayan konulara ilişkin davaları ise şer'i mahkemelere veya diğer yetkili meclislere götürülecektir (Kenanoğlu, 2005, s. 28). Ayrıca beratlı Hayriye tüccarlarının aldıkları iltizam ve mukataalara ilişkin davalar Meclis-i Maliye'de görülecektir. Bu konunun ayrı bir mecliste değerlendirilmesinin nedeni mukataa veya iltizam alan tacirlerin bunları gelir karşılığı olarak başkalarına vermeleri veya şirket gibi yollarla akde taraf olmayan kişileri bu işe dâhil etmeleri sebebiyle bu davalarda alacağın tahsilinin oldukça zor ve çetrefilli hale gelmesidir. Emlaka²⁶¹ ilişkin davalar, tarafları gerek yerli gerekse yabancı olsun mutlaka Osmanlı mahkemelerinde görülecektir (Kenanoğlu, 2005, s. 29).

1868 yılında sarrafların davalarının da Ticaret Kanunnâmesi'ne tabi olarak Ticarethane'de görülmesi kararı alınmıştır. Böylece 1839'dan itibaren sarrafların kendi ve devletle aralarındaki davaların Maliye Nezareti'ndeki Meclis-i Muhasebe'de görülmesi uygulamasına son verilmiş²⁶² ve sarrafların diğer tüccarlardan ayrıcalıklı olduğu yönündeki algının ortadan kalkmasına çalışılmıştır. 1868'de ayrıca beratlı Avrupa ve Hayriye tüccarı statü ve imtiyazları da kaldırılmıştır. Sarrafların bu karara itiraz ederek kendi iltizam ve borç davalarının ancak ihtisas meclislerinde çözülebileceği iddialarını içeren 30 mühürlü dilekçeleri değerlendirilmiş ve sarrafların ihtilaflarının yine

biri Osmanlı tebaasından iken, diğeri bir yabancı ve bir Osmanlı vatandaşından oluşuyorsa, bu durumda dava karma nitelikli sayılmamaktadır. 1893 yılında ticaret mahkemelerindeki geçici üyeleri sayısı ikiye indirilmiş, 1910 yılında geçici üyelik tamamen kaldırılmıştır. Ticaret mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasında fark kalmamıştır (Ekinci, 2004, s. 114).

²⁶¹ Belgenin kendisinde de belirtildiği üzere emlak satışı ticari konuya ilişkin sayılmayıp adi hukuk kapsamına dâhil olduğundan ticaret mahkemesi bu konuda hüküm verme yetkisine sahip değildir (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 261). Buna yönelik olarak alınan Sarıyer ekmekçi başı ile ortaklarının Hazine-i Celile ve diğer kimselere olan borçlarının ödenmesi için tasarruflarındaki emlakın satışa çıkarılmasının ticaret mahkemesine değil, adi hukuka ilişkin dava konularından olduğuna yönelik örnek karar da yer almaktadır (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 263).

²⁶² Ellerine verilen resmi belgenin imzası kuyruğu benzediği için kuyruklu sarraf olarak adlandırılan kesim kendi davalarının yukarıda sözü edilen ticaret meclislerinde değil de eskiden olduğu gibi Darphane-i Amire de kendi aralarında görülerek çözüme kavuşturulmasını talep etmektedirler. Kuyruklu sarraflar yani bankerler genellikle devlet ihaleleri ve iltizam işleri ile ilgilenmişlerdir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte bu işlerin daha da yaygınlaşması bu sarrafların da işlerini artırmış, Rumeli ve Anadolu Kumpanyası olmak üzere iki sınıfa ayrılmışlardır. Bu sarraflar aralarındaki anlaşmazlıkları Maliye Nezareti'nde kendi aralarında çözmeye alışmışlarken, 1840 yılının sonuna doğru Maliye Nezareti'nde kurulan Meclis-i Muhasebe adı verilen meclise götürmekle yükümlü olmuşlardır. Meclis-i Muhasebe 6 üye ve bir müftüden oluşmaktadır. 1860 yılı başlarına kadar bu fonksiyonunu devam ettirmiştir (Ekinci, 2004, s. 102).

Ticarethane’de ancak ayrı bir mecliste eski usule göre çözülmesi kararı alınmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 38). 1855 yılı sonlarında sarraflar hakkındaki nizama yapılan zeyl ile sarrafların mültezim, tüccar ve diğer sınıflardan müşterileriyle yaptıkları alışverişlerden doğan anlaşmazlıklar ticaret mahkemesinde görülmesi, anlaşmazlığın iltizama dair olması durumunda Maliye Nezareti’nde görülmesi, alışverişlere dair davaların ise Hazine-i Hassa da görülmesi karara bağlanmıştır. Üç yerde görülmesine rağmen sonuca ulaştırılamayan davaların Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye getirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Ekinci, 2004, s. 102).

Ticaret mahkemelerinin görev tanımı ile ilgili en önemli nokta ticaret şirketleri ile ilgili olan kısımıdır. Ticaret mahkemelerinde ticaret şirketlerinin işlemlerinden dolayı ortaklar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar çözülememektedir. Bu konular anlaşmazlığa düşen ortaklar tarafından seçilen mümeyyizler ya da hakemlerden ulusal birkaç kişiden meydana gelen bir Meclis-i Mahsusta görüşülmekte ve çözüme kavuşturulmaktadır. Bunun nedeni ortaklar arasında meydana gelen çekişmenin çoğunlukla muhasebeye dair olmasındandır ve bu tür anlaşmazlıkların çözülmesine için şirket defterleri ve diğer evrakın tetkik edilmesi yeterli olmaktadır. Aksi takdirde yani böyle bir anlaşmazlığın ticaret mahkemesine götürülmesi gerektiğinde bu durum çok daha fazla zaman alacaktır (Kenanoğlu, 2005, s. 102). Ortaklar arasında ortaya çıkan çekişmelerin şirket işlemlerine dair değil de sırf hukuki meselelerden ibaret olması durumunda ise ihtilaflar yine ticaret mahkemelerinde görüşülmektedir. Örneğin ortaklardan birinin yanlış hareketleri nedeniyle ortaklıktan çıkarılması yönünde diğer ortaklarca yapılan talep, hukuki bir mesele olduğu ve ticari iş niteliğinde olmadığı için ticaret mahkemesinde görüşülmesi gereken bir konudur (Kenanoğlu, 2005, s. 103).

1868 yılında neşredilen Divan-ı Ahkâmı Adliye Nizamnâme-i Dâhilisi ile bu tarihe kadar kaza merkezlerinde meclis-i deavi, liva merkezlerinde meclisi temyiz-i hukuk ve meclis-i cinayet, vilayet merkezlerinde divan-ı temyiz, Dersaadet’te Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla mevcut olan nizamiye mahkemeleri; kaza deavi meclisleri, liva temyiz-i hukuk meclisleri, vilayet temyiz divanları ve Dersaadet’te Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak 4 dereceye ayrılmıştır. Böylece kurulan hukuk mahkemeleri ile beraber meclis-i ticarete görülmekte olan bütün hukuk davalarının hukuk mahkemelerine aktarılması istenmiştir. Ancak sefaretler bu mahkemelerde yabancı tebaadan üye bulunmadığı gerekçesiyle muhalefette bulunarak Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki hukuk-i

adiye davalarının eskisi gibi yine ticaret mahkemelerinde görülmesi konusunda ısrar etmişlerdir (Kenanoğlu, 2005, s. 58). Bu talep herhangi bir ahdi temeli olmamasına ve Osmanlı hukuk sisteminin esasına aykırı olmasına rağmen; ticaret mahkemelerinde yabancı üyelerin kabulüne ilişkin yerleşmiş usule istinaden muhtelit hukuk davalarının yabancı üyelerin de katılımı ile ticaret mahkemelerinde görülmesi konusu kabul edilmiş ve sürdürülmüştür. Özellikle Mecelle'nin tamamlanmamış olması sebebiyle bunun sefaretlere kabul ettirilemediği anlaşılmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 59).

1871'de ticaret mahkemelerinde alınacak harçlar için bir tarife yayınlanmıştır. Bu harçlar ticaret mahkemeleri için önemli bir kaynaktır. Buna göre davacı ve davalının Osmanlı tebaasından olması durumunda verilen para cezası üzerinden %2; davacının Osmanlı, davalının yabancı olması durumunda davacı haklı çıkmış ise %2, davacı haksız çıkmışsa %1; davacı yabancı ve davalı Osmanlı ise davacı haklı çıkarsa %1 ve davalı haklı çıkarsa %2 harç alınmaktadır. Ayrıca ilamat kâğıtları için 10 kuruş, ilam için 50 kuruş, ilamat kaydı için 50 kuruş, damgalı kâğıt bedeli olarak 10 kuruş, yemin tezkiresi için 20 kuruş, davacı ve davalıya gönderilen davet pusulalarından her biri için 100 para, iflas ilamlarından %5 harç, yazılan ilamattan %2 hesabıyla alınan miktarın 50 kuruştan az tutacağına anlaşılması üzerine orana bakmaksızın 50 kuruş ve ilamı alacak olan yabancı ise %1 vergi alınmaktadır (Çakır, 1990, s. 74).

Ticaret mahkemeleri 1876 yılına kadar Ticaret Bakanlığı'na bağlı kalmış, ardından Adalet Bakanlığı bünyesine alınmıştır (Ahmed Cevdet, 1991a, s. 146). Ayrıca İstanbul Ticaret Mahkemesi taşradan gelecek ticaret davalarının istinaf merci kılınmıştır (Gümüş, 2013, s. 191).

1879 reformlarının ardından ticaret mahkemeleri nizamiye mahkeme sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Rubin, 2011, s. 70). 1879 tarihli Mahkeme Teşkilatı Kanunu'nun 6. maddesine göre Adliye Nezareti'nin uygun bulacağı yerlerde birer ticaret mahkemesi kurabileceği hükme bağlanmıştır. Yine 10. maddede ticaret mahkemesi bulunmayan kazalar da kaza bidayet mahkemelerinin ticaret davalarını özel kanuna göre çözmeleri gereği ifade edilmiştir. Buna göre Ticaret Kanunu yapılan zeyl gereğince kazanın muteber tacirleri tarafından seçilen geçici üyelerin mahkemede hazır bulunmaları gerektiği belirtilmiştir. 21. maddede ise ticaret mahkemelerinin kuruluş ve görev esaslarının belirlenmesinde yine Ticaret Kanunu'na yapılan zeyle (4. madde) atıfta

bulunulmuştur (Ekinci, 2004, s. 109). Bu düzenlemelere rağmen ticaret veya nizamiye mahkemesinin seçimi konusunda davacıların yargı yetkisine dayalı argümanlara başvurarak hedeflerine ulaşmanın yolunu bulmayı başardıkları görülmektedir. Çünkü her ne kadar ticaret mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasındaki işbölümü, nizami-şer'i mahkemelere göre biraz daha net olsa da, taraflar günlük yaşamın karmaşıklığından kaynaklanan “gri alanları” kullanmayı başarmıştır²⁶³ (Rubin, 2011, s. 68-70).

1881 yılında yayınlanan Adliye Nezareti'nin tahriratıyla konusu 5000 kuruşu asmaya ticari davalarda taşralardaki ticaret mahkemelerinin veya bunların olmadığı yerlerde hukuk mahkemelerinin ticari davalarda verdikleri hükümlerin kesinliği ve konusu 5000 kuruştan yukarıda ise istinafin mümkün olduğu konusunda yapılan itirazlar kabul edilmiş ve yabancıların 1740 tarihli Fransız ve 1783 tarihli kapitülasyon anlaşmalarına dayanarak konusu 4000 akçeden yukarıda olan davaların İstanbul'a nakledilmesine izin verilerek, böylece bu davalarda istinaf merciinin kendi mensuplarının üye olarak bulunduğu İstanbul'daki karma nitelikli ticaret mahkemesi olması gerektiği iddiaları kabul edilmiştir. Buna göre İstanbul Ticaret Mahkemesi'nin kara ticaretine ilişkin hükümler için birinci, deniz ticaretine ilişkin hükümler için ise üçüncü dairesi istinaf mercii olarak tayin edilmiştir²⁶⁴ (Ekinci, 2004, s. 110).

Bu noktada İstanbul (Dersaadet) Ticaret Mahkemesi'nin yapılanmasına da, özel konumu itibariyle, değinmek gerekmektedir. Dersaadet Ticaret Mahkemesi başlangıçta berriye ve bahriye olmak üzere iki daireden teşkil edilmiştir. Ancak zaman içinde bu dairelerin sayısının arttığı görülmektedir. 1863'te deniz ticaret davaları için üçüncü bir kısım daha teşkil edilerek o döneme kadar liman dairesinde görülmekte olan işler buraya aktarılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 39). 1879 yılında ilan edilen kanunu (Mahkeme Teşkilatı Kanunu) izleyen yıllarda İstanbul'daki ticaret mahkemesi üç daireye ayrılmıştır. Birinci daire Meclis-i Ticaret'tir. Hükümet tarafından tayin edilen bir başkan, 2 üyeden oluşmaktadır. Taraflardan biri yabancıların olması durumunda mensubu bulunduğu elçilik veya konsolosluk tarafından gönderilen oy hakkına sahip 2 kişi ile muhâkeme ve müzakerelere

²⁶³ Osmanlı Devleti tebaası ile Avusturya Devleti tebaası arasındaki ihtilaftan hareketle, taşradaki tüm davaların ticaret mahkemelerinde görülmesi konusunda emsal tutulmak üzere verilen bir kararda devletler arası anlaşmalarda da yer aldığı üzere Osmanlı Devleti tebaası ile yabancı devlet tebaası arasındaki adi hukuk davalarının bidayeten ve istinafen hangi mahkemelerde görülmesi gerekeceğine dair nizamın daha önce de olduğu gibi yeniden ilgili dairelere gönderilmesi gerektiği kararı alınmıştır (Ceride-i Mehâkim, 14 Cemaziyel evveli 1291 (29 Haziran 1291), s. 88).

²⁶⁴ Bu bilgilere haiz Osmanlı muhtırasının içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ökçün, 1997a, s. 4-13).

katılan ancak oy hakkı olmayan tercümanın hazır bulunması gerekmektedir. Yerli ve yabancılar arasındaki emlak, kira ve 1000 kuruşa kadar alacak davaları istisna olmak üzere hukuk ve her türlü ticari davalar buralarda görülmektedir (Ekinci, 2004, s. 111). Burada Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki kara ticaretine ilişkin ticaret davaları, icar ve isticar davaları, değeri 1000 kuruşu aşan hukuk davaları görülmektedir. Esasen hukuk davaları ticaret mahkemelerinin görev alanı haricinde olmasına rağmen bu tür davaların meclisi ticaretin görev alanına dâhil edilmesine şer'i mahkemelerde faize hükmedilemeyeceği gibi gerekçeler gösterilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 59). İkinci daire Mahkeme-i Ticaret'tir. Osmanlı tebaası arasında konusu 1500 kuruşu aşan ticari davaları ve ayrıca iflas işleri bu mahkemede görülmüştür. Başlangıçta yerli ve yabancı tacirler arasındaki davalara bakmak için kurulmuş olan ve bu nedenle de "muhtelit" adını alan ticaret mahkemeleri zaman içinde yerli tacirler arasındaki davalara da bakmaya başlamıştır. Ancak yerli tacirler anlaşmazlıklarına ticaret mahkemelerine veya şeri mahkemeleri götürme konusunda serbesttir. Yalnız şer'iyeye mahkemeleri ticaret mahkemelerinde bakılarak çözüme kavuşturulmuş bir davaya bakma yetkisine sahip değildir. Üçüncü Mahkeme-i Ticaret, Ticaret-i Bahriye mahkemesidir. Bu mahkeme hükümet tarafından atanan bir başkan ve 2 üyeden oluşmaktadır. Osmanlı tebaası arasında konusu 2500 kuruşu aşan deniz ticaret davalarını ve iflas işlemlerini çözüme görevine sahiptir. (Ekinci, 2004, s. 112). Ticaret Mahkemeleri deniz ticaret davalarına bakmakla görevli özel mahkemelerin olmadığı yerlerde bu davalara bakabilecektir. Bu gibi durumlarda liman reislerinin duruşmada hazır bulunması kaidesi kural olarak kabul edilmiştir. Ancak bu kural liman reislerinin bu tür davalarda üye sıfatıyla değil sadece davada denizcilikle ilgili konularda bilgisinden yararlanılması amacıyla bulunmasına karar alınmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 59). Dersaadet Ticaret Mahkemesi bir dönem deniz ticaret meclisi haricinde 5 daire ve bir de Heyet-i İflasiye'den oluşur hale getirilmiştir. 1876'da bu dairelerden 4. ve 5.'si, 1882'de ise 3. ticaret mahkemesi lağvedilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 39).

Ticaret mahkemeleri kanunda da belirtildiği üzere İstanbul dışında da teşkil edilmiştir. Bunların nerelerde ve kaçar tane kurulduklarına ilişkin bilgiler de ticaret mahkemelerinin yerleşiklik kazanması ve nizamiye mahkemelerinin ikamesi olması açısından önem teşkil etmektedir. Buna göre 1847 yılında İzmir, Beyrut, Edirne, Selanik, Kahire ve İskenderiye'de valiler başkanlığında birer ticaret meclisi kurulduğu bilinmektedir (Ekinci,

2004, s. 104). 1865 yılı itibariyle Ticaret Nezareti'ne bağılı ticaret mahkemeleri Edirne, İşkodra, Erzurum, Amasya, Ankara, Urfa, Üşküp, İzmir (1), İzmir (2), Adana, Bosna, Prizren, Bursa, Beyrut, Bağdat, Bolu, Tekfûrdağı, Tırhala, Tekke, Canik, Halep, Hanya, Dırama, Ruşuk, Rodos, Resmu, Selanik, Sivas, Sofya, Őemni, Sofya, Trabzon, Tolcu, Tarnavi, Tarsus, Alâiye, Golos, Filibe, Kastamonu, Kars, Konya, Karahisâr-ı Őârki, Keşhâne Giresun, Musul, Mersin, Manastır, Midilli, Niş, Varna, Yanya, Yozgat'ta bulunmaktadır. Bunların sayıları dikkate alındığında İzmir'de iki tane olduğu görölmektedir. Sofya iki kere yazılmış olmakla beraber bunun yanlışlıkla olduğu düşünölmektedir. Bunların İzmir'de iki tane olmak üzere 22 tanesi Anadolu'dadır. 23 tanesi ise Avrupa'dadır. Afrika'da ise 4 tanedir (Çakır, 1990, s. 85-87). 1868 tarihli bir fermanla Girit'te ticaret mahkemeleri kurulduğu görölmektedir (Ekinci, 2004, s. 175-176). Ayrıca Sayda (Sidon) (Kaymakcı, 2013, s. 139), Aydın (Kaymakcı, 2013, s. 140), İzmir (Kaymakcı, 2013, s. 141), Beyrut (Kaymakcı, 2013, s. 143), Hersek (Kaymakcı, 2013, s. 143), Filibe (Kaymakcı, 2013, s. 144), Varna'dan bu yönde talepler geldiği bilinmektedir (Kaymakcı, 2013, s. 145). İllerde ticaret meclislerinin kurulması, bu tür meclislerin kurulmasını planlayan ve planını illere dayatan bir merkezi devletten çok, bunu talep edenlerin yerel aktörler olduğunu göstermektedir. Babıali, rasyonalite ve kanunlaştırmaya dayalı yeni bir hukuk düzeni kurmayı hedeflediyse, yerel gruplar bunu kabul etmeye fazlasıyla hazır davranmıştır. Bu konseylerin kurulması için izin talep etmişler ve yeni Ticaret Kanunu'nun nüshalarını istemişlerdir. Ayrıca talebin kaynağı da bölgeye göre farklılık taşımaktadır. Talepte bulunan kişi bazen yerel koşulları inceleyen, konuyu konsoloslarla tartışan ve hatta İzmir örneğinde olduğu gibi bir usul düzenlemesi yazan bir yerel vali olmuştur. Ancak genellikle Tanzimat meclisleri olmuştur. Bu meclisler yerel ileri gelenlerin yanı sıra ulema mensuplarını da içermektedir. Onlardan böyle bir eylem için izin talebinde bulunulmaktadır. Bu dilekçelerde İşlami hâkimlerin varlığı, Osmanlı hukuk reformlarına karşı dini muhalefet iddialarına meydan okuma olarak görölebilir. Ancak, İşlami mahkemeler dışındaki uyuşmazlık çözümlerinin yaygınlığından da kaynaklanmış olması muhtemeldir (Kaymakcı, 2013, s. 147). Bu konuda tercih sebebi ise ticaretin yoğunluk düzeyi olmuştur. Bu noktada da ticaretle uğraşan beratlı Avrupa ve Hayriye tüccarı ile müstemen tacirlerin davalarının genellikle bir mecliste birleştirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca taşra tüccarının davalarının da mümkün olduğunca merkeze gelmeden bölge mahkemelerinde görölmesi hedeflenmiştir.

Ancak her tarafta teşkilatlanma gerçekleştirilemediği için bu tür davaların ticaret meclisi olmayan yerlerde memleket meclislerinde çözülmesine karar verilmiştir²⁶⁵ (Kenanoğlu, 2005, s. 27).

Görüldüğü gibi Ticaret Kanunnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden itibaren birçok yerde ticaret mahkemelerinin kurulmuştur. Sayısal olarak bakıldığında Dâhiliye Nezareti'nden 1860 tarihinde verilen bir müzekkereye göre bu tarihte mevcut ticaret mahkemesi sayısının 110 olduğu bilinmekte, 1875'de bu rakamın 120 olarak kaydedildiği görülmektedir (Akşin, 1997, s. 148). 1887 tarihinde ise ticaret mahkemelerinin sayısının 190'a ulaştığı ifade edilmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 39). 1888'de ise bu mahkemelerin çoğu kapatılmış ve böylece İzmir, Beyrut gibi sadece ticari önemi olan merkezlerde ticaret mahkemesi kalmıştır (Ekinci, 2004, s. 110).

Son olarak ticaret mahkemelerinin verdiği kararların temyiz merci olan Divan-ı İstinaf hakkında kısaca bilgi vermek gerekli görülmektedir. Buna göre ticaret mahkemelerinin verdiği kararların temyiz merci merkezdeki (İstanbul) Divan-ı İstinaf'tır (Ekinci, 2004, s. 352). İstinaf Divanı ticaret mahkemesinden verilecek ilanların ilgili tarafların müracaatı üzerine yeniden tetkik edilmesi amacıyla kurulmuştur. Bu divan Usul-i Muhâkeme-i Ticarete Dair Nizamnâme'de yer alan ilkeler çerçevesinde çalışarak ilamlar hakkında karar vermektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 34). Ticaret Nezareti'nin başkanlığında, 3 daimi, 5 geçici üyeden oluşmaktadır. Zeylin ticaret mahkemelerinin işleyişini düzenleyen 4. kısımdaki hükümler İstinaf Divanı içinde geçerli olmakla birlikte, başkan dışında üyelerin yarısından bir fazlası hazır olmadıkça hiçbir dava karara bağlanamayacaktır. Divan bir süre sonra Dersaadet İstinaf-ı Ticaret Mahkemesi, daha sonra da Dersaadet İstinaf-ı Hukuk Mahkemesine dönüştürülmüştür (Ekinci, 2004, s. 108).

²⁶⁵ Bizzat Ahmed Cevdet Paşa Saray Bosna'da görev yaptığı sırada burası ile ilgili verdiği malumatta burada ticaretin gelişmiş olduğunu, tacirler arasındaki anlaşmazlıkların Saray Bosna ticaret mahkemesinde görevli kâtiplerin bir maaşına yeterli gelmediğini, ancak buna rağmen tüccarların birbirlerinde alacağını olmadığını, mahkeme hasılatının yabacılar arasındaki davalardan elde edildiğini ifade etmektedir. Yapılan incelemede yerli tüccarların mahkemeye müracaat etmediğini (Ahmed Cevdet, 1991c, s. 26), yerli tüccarlar arasındaki işlemlerin senetsiz gerçekleştirilmesi nedeniyle mahkeme kaydı olmadığını ortaya çıkarılmıştır (Ahmed Cevdet, 1991c, s. 27). Bu aynı zamanda zımnî bir uygulamaya da ışık tutmaktadır.

3.4.5. Nizamiye Mahkemeleri

19. yüzyıl Osmanlı adli teşkilatında kurulan yeni mahkemelerden bir diğeri nizamiye mahkemeleridir. Bu dönemde Tanzimat reformlarının devamı niteliğinde Osmanlı hukuk sistemi de kapsamlı bir reform süreci geçirmiştir. Bu kapsamda 1860'ların ortalarından başlayarak nizamiye mahkemeleri adıyla yeni bir mahkeme sistemi oluşturulmuştur (Rubin, 2007, s. 279). Esasen Nizamiye mahkemelerinin ortaya çıkmasına neden olan sürecin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına kadar geriye dayandığını söylemek de mümkündür. Nizamiye mahkemeleri şer'i mahkemelerin yargı tekeline ortadan kaldırma potansiyeline sahip bir yüksek mahkeme kurma girişim olarak değerlendirilmektedir (Rubin, 2011, s. 24). Nizamiye mahkemeleri Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra fermanla dile getirilen can, mal ve namus güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler çerçevesinde çıkarılan ceza kanunlarının uygulanması için kurulmuştur. Zaman içinde ülkenin genel mahkemesi haline getirilmiştir (Ekinci, 2004, s. 92). Şeriatın borçlar ve vecibeleri içeren bölümü nizamiye mahkemeleri denen yeni mahkemelerin yetkisi altına verilmiştir (İnalçık, 2010i, s. 341). Nizamiye mahkemelerine başlangıçta "mehâkim-i cedide" adı verilmiş, daha sonra benzer Fransızca terimin karşılığı olarak "nizamiye mahkemesi" terimi kullanılmıştır. Burada "nizam" sözcüğü, yine yeni bir yöntem anlamı ile bulunmaktadır ve şeriat mahkemelerinden farklı yeni muhâkeme usullerine göre dava gören mahkemeleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Berkes, 2013a, s. 249). Nizamiye mahkemeleri devlet tarafından atanan ve tüccar cemaatinin seçtiği üyelerden oluşturulmuştur (İnalçık, 2010i, s. 341) ve Müslüman ve gayrimüslimler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakmak üzere kurulmuştur (Engelhardt, 2010, s. 471). Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa şer'îye, cemaat ve ticaret mahkemeleri dışında onlardan ayrı olarak yalnızca yargı görevini yerine getirmek üzere Avrupa'daki emsallerine benzer şekilde nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Bizzat halk tarafından seçilmiş üyelerin de olduğu bu mahkemeler sayesinde halkın genel çıkarlarını bizzat kendilerinin koruması sağlanmıştır. Mahkemelerle beraber Tanzimat'tan hemen sonra kurulan ve nizamiye mahkemelerinin esasını teşkil eden taşra meclislerinden farklı olarak yargı ve idare güçleri birbirinden ayrılmış, böylece kurulan mahkemelerin bağımsız olması sağlanmaya çalışılmıştır (Ekinci, 2004, s. 172). Zira Osmanlı Devleti'nde adli ve idari teşkilatın tarihsel gelişimi iç içe gerçekleşmiştir. Devletin bu iki ana teşkilatı uzun yüzyıllar boyunca tek bir yapı altında örgütlenmiş durumdadır (Apaydın B. , 2009, s.

221). Hatta bu nedenle nizamiye mahkemesi teşkilatı 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile düzenlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Nizamiye mahkemelerinin ilk çekirdeğini Tanzimat sonrasında çıkarılan ilk ceza kanunlarının uygulanması için İstanbul'da 1854'de kurulduğu sanılan Meclis-i Tahkik oluşturmaktadır. Meclis-i Tahkik'lerin yaygınlaşmasıyla beraber nizamiye mahkemelerinin kuruluşunu hazırlayan sürecin başladığı söylenebilir. Nizamiye mahkemeleri konusunda yapılan en önemli düzenleme ise 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnâmesi ile gerçekleşmiştir. İlk defa Tuna Vilayeti²⁶⁶ için çıkarılan bu nizamname, uygulamanın olumlu sonuç vermesi üzerine peyderpey diğer vilayetlere de yaygınlaştırılmaya başlanmıştır (Aydın, 2018, s. 421). Kanun gücündeki bu nizamname ile ticaret mahkemeleri yanında kazalarda dava meclisi (meclis-i deavi), sancaklarda temyiz meclisi (meclis-i temyiz) ve vilayetlerde temyiz divanı (divan-ı temyiz) isimleri ile hem ilk derece hem de istinaf mahkemesi olarak görev yapacak olan hukuk ve ceza mahkemeleri oluşturulmuştur. Böylece genel adıyla nizamiye mahkemeleri kurulmuştur (Üçok & Mumcu, 1976, s. 332-333). Her kazada kurulan meclis-i deavi bir hâkim başkanlığında Müslüman ve gayrimüslim üç üyeden, sancaklardaki meclis-i temyiz bir hâkim başkanlığında üç Müslüman, üç gayrimüslim üye ve bir de devlet tarafından atanan memurdan; vilayetlerde divan-ı temyiz bir müfettiş veya daha sonra merkez naibinin başkanlığında üç Müslüman, üç gayrimüslim üye ve bir de devlet tarafından atanan memurdan oluşan üyelerden müteşekkildir (Aydın, 1996, s. 64).

Nizamiye mahkemelerinin üyelerinin yarısı Müslüman olmayanlar arasından seçilmekle beraber²⁶⁷, başkanlığı yine bir kadı tarafından yürütülmüştür (Jorga, 2005, s. 1982). Özellikle Müslüman nüfusunun yoğun olduğu yerlerde çoğunluk hep Müslüman üyelerde kalmış, bu da onların dediğinin olması anlamına gelmiştir. Gayrimüslim cemaatler arasındaki rekabet de bu meclislerde Müslümanların daha güçlü olmasına neden olmuştur. Örneğin pek çok farklı cemaatin bulunduğu yerlerde mecliste hangisinin temsil edileceği sorun oluşturmuştur. Gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde ise gayrimüslimler Müslümanlarla eşit olarak temsil edilmekten şikâyet etmiştir. Ayrıca

²⁶⁶ Vilayet Nizamnâmesi aynı anda tüm ülkede uygulanamamıştır. Balkan yarımadasındaki Niş, Silistre ve Vidin bölgeleri birleştirilerek bu bölgeye Tuna Vilayeti adı verilmiştir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 284).

²⁶⁷ Bu dönemde taşra meclislerinde olduğu gibi nizamiye mahkemelerinde de hükümet tarafından atanmış ve halk tarafından seçilmiş üyeler yan yana varlıklarını sürdürmüşlerdir, Ancak zaman içinde atanmış üyelerinin sayısının artmasıyla seçilmiş üyelerin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır (Ekinci, 2004, s. 169).

gayrimüslim kontenjanın doldurulması için okuryazar bile olmayan kişilerin yerleştirilmesi sorun oluşturmuştur. Zaman içinde halk arasındaki çatışma azalmış ve müzakereye dönmüş, genellikle bölgenin en nüfuzlu kişileri seçilir olmuştur (Ekinci, 2004, s. 169-170). Bu anlamda karma mahkemeler olan nizamiye mahkemelerinde buna rağmen fiilen karma duruşmalar uygulanmamış ve Osmanlı mahkemeleri sadece Osmanlı tebaasını kapsayan davaları görme yetkisi ile sınırlandırılmıştır (Lewis, 2013, s. 249). Ayrıca gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerine şahitlikleri de kabul edilmeye başlanmış olmasına rağmen (Ekinci, 2004, s. 95), mahkeme heyetinde çoğunluk genellikle Müslümanlarda olduğundan ve mahkeme başkanı da kadı olduğundan bu uygulama göstermelik bir niteliğe sahip olmuştur. Yine uygulamada nizamiye mahkemeleri Müslümanların üzerine zımmilerin şahitliklerini kabul etmeme konusunda direnmiş, bu konuda gayrimüslimlerin şikâyetleri ve dolayısıyla Avrupalıların baskıları sürmüştür²⁶⁸ (Ekinci, 2004, s. 96).

1868’de bu mahkemelerin temyiz mercii olarak Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında Divân- Ahkâm-ı Adliyye kurulmuştur (Aydın, 1996, s. 64). Yine aynı tarihte ilan edilen Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnâmesi ile nizamiye mahkemeleri ile şer’iye mahkemeleri yargı alanları birbirinden ayrılmıştır. Bu konuda istenen sonuçlara ulaşılamamakla beraber, netlik sağlanması çeşitli belgelerin ilan edilmeye devam edilmiştir. Örneğin bunlardan biri araziye ilişkin davaların merciiinin nizamiye mahkemesi olduğunu belirtmektedir (Velidedeoğlu, 1940, s. 7). Yine bir başka belgede boşanma, nikah, nafaka, kısas, diyet, vasiyet, miras gibi konuların şer’iye mahkemelerinde; ticaret, ceza, güzeşte, zarar ziyan, iltizama bağlı kontrat davalarının nizamiye mahkemelerinde görüleceği karara bağlanmıştır. Bunlar dışındakiler tarafların razı olması halinde şer’iye mahkemelerinde, razı olmamaları durumunda Nizamiye mahkemelerinde görülecektir. Bu tür belgelere rağmen vazife ihtilafları devam etmiştir (Velidedeoğlu, 1940, s. 68). Bu durumda şer’i mahkemelerin genel mahkemeler, nizami mahkemelerin hususi mahkemeler durumunda konumlanmıştır. Bu nedenle nizamiye mahkemelerinde görülecek bir davaya şer’iye mahkemelerinde bakılması mümkündür (Öztürk, 1973, s. 12).

²⁶⁸ Bunlar da İslam hukukunda bazı istisnalarla var olan uygulamalardır (Ekinci, 2004, s. 96).

Hem Müslümanların hem de zimmilerin yargı işlerine bakacak olan bu mahkemelerin görevleri (Üçok & Mumcu, 1976, s. 332-333) şeriat (aile ve miras gibi dini hukukun düzenlediği konular), ticaret, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanları dışında kalan hukuk ve ceza davalarına bakmaktır (Akşin, 1997, s. 148). Buna göre nizamiye mahkemelerinde görülecek davalar belirli bazı hukuk davalarıdır (Ekinci, 2004, s. 353). Yabancı tebaa arasında 1000 kuruşu aşan hukuk-i adiyeye davalarının ticaret mahkemesine götürülmesine cevaz verilmiş, ancak 1000 kuruşa kadar olan adi alacak ile her türlü emlak ve kira işlemlerine dair davaları nizamiye mahkemelerinde görülmesi kararı alınmıştır (Ekinci, 2004, s. 111). 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi ile beraber nizamiye mahkemeleri menkul ve gayrimenkul malları dair birtakım hukuk davalarına bakma yetkisini de kazanmıştır. Nizamiye mahkemelerinde bulunan hukuk dairelerinin işlerinin az olması sebebiyle bir süre sonra zaman ve personelden tasarruf etmek adına ceza ve hukuk dairelerinin birleştirildiği görülmektedir. Mecelle'nin ilanından sonra nizamiye mahkemelerinin sayısı artış göstermiştir (Ekinci, 2004, s. 200). 1867 yılında yabancı istimlaki hakkındaki kanunun 2. maddesinde yabancıların emlakla ilişkin her çeşit davalarını Osmanlı tebaası gibi doğrudan doğruya hukuk mahkemelerine götürmeleri gerektiği, bu mahkemelerin ise duruma göre bazen nizamiye ve bazen şer'iyeye mahkemeleri olabileceği belirtilmiştir. Yine bu kanuna bağlı 1867 tarihli protokolün bir fıkrasıyla konsolosluga 9 saatten uzak yerlerde bulunan ve 1000 kuruşa kadar olan davalara konsolos veya tercümanın hazır bulunması gereği aranmaksızın köy ihtiyar meclisleri veya kaza deavi meclislerinde bakılabilme yetkisi verilmiştir. 1872 yılına gelindiğinde konusu 1000 kuruşa kadar olan hukuki adiyeye davalarına nizamiye mahkemelerinde bakılması konusunda Babıali ile sefaretler arasında bir uzlaşmaya varıldığı görülmektedir²⁶⁹ (Ekinci, 2004, s. 111). 1873'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bağlı mehâkim-i ibtidaiyenin vazifelerinin düzenlenmesi ve genişletilmesi ve muameleleri hakkında divanı-ı mezkur nezaretinin takriri üzerine Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nden kaleme alınan mazbataya göre Dersaadet mahkemeleri ile taşra

²⁶⁹ Ancak buna rağmen hukuk davalarının nizamiye mahkemeleri kurulana kadar olduğu gibi kurulduktan sonra da yine ticaret mahkemelerinde görülmesi sürmüştür. Gerek nizamiye mahkemelerine dair ilk düzenleme olan 1864 Vilayet Nizamnâmesi gerek daha sonra yapılan düzenlemeler nizamiye mahkemelerini, Osmanlılar ile yabancılar arasındaki bütün hukuk davalarına bakmaya yetkili hale getirmeye yetmemiştir. Ancak yabancılar ile Osmanlılar arasında konusu 1000 kuruşu geçmeyen alacağa dair hukuk davaları bu mahkemelerde hükme bağlanmıştır. Bu miktarın üstündeki davalar ise konsolosluk mahkemelerinin yetkisine dâhildir (Apaydın B. , 2009, s. 226).

mahkemeleri arasında eskiden olduğu gibi belirli bir düzen çerçevesinde davaların görülmesi için bidayet mevki mahkemelerinin 1000 kuruşa kadar olan davaları kati suretle görmesi, bunların 5 bin ve merkez mahkemelerinin 20 bin kuruşa kadar olan davaları havalesiz kabulü, 100 kuruştan aşağı olan davalardan harç alınmaması ve tahsil resimlerin şeri mahkemelerde olduğu gibi dayinden istifası esasları gibi birtakım kaideler çerçevesinde davalara bakması kararı alınmıştır (BOA: İ..MMS., 47/1996, 1873). Ceride-i Mehâkim'in kurulduğu 1874 tarihten mahkeme-i temyiz kurulduğu 1879 tarihine kadar Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin hukuk davalarına ilişkin verdiği kararlar çoğunlukla havale, isticar, kefalet, arazi, alacak, şirket, bey', ev kirası, aşar ile ilgilidir. Yine Ceride-i Mehâkim'den anlaşıldığına göre 1874 yılında İstanbul Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nin genellikle baktığı davalar iltizam, emlak tasarrufu, icar ve isticar, ikraz ve istikraz, kefalet, bey' ve şira, rehin, emanet, deavi-i mütenevvia davaları olmuştur. 1879 yılından sonra nizamiye mahkemelerinde bakılan hukuk davalarının sayısı giderek artış göstermiştir. Nizamiye mahkemeleri her tür ceza davası ve Mecelle'nin düzenlediği konularla ilgili bütün davalara bakar hale gelmiştir (Ekinci, 2004, s. 201). Yine Arazi Kanunu, Tapu Nizamnâmesi, Mecelle'nin arazi ile ilgili maddelerine dair (vakıf arazisi hariç) ve sınır ihtilafları nizamiye mahkemelerinde görülecektir. Önceleri ticaret mahkemelerinin görev alanına giren bono ile ilgili davalar ve gayrimenkullerde hacze dair ihtilaflar da nizamiye mahkemelerinde görülürdü. Nizamiye mahkemeleri idari ve prensip itibariyle ticari davalara bakmamaktadır (Ekinci, 2004, s. 199). Böylece önceleri ceza kanunları ile ilgili davalara bakmak ve Tanzimat ilkelerine aykırı davranan memur ve sivil halkı yargılamakla görevli olan nizamiye mahkemelerinin görev alanının giderek genişlediği görülmektedir.

İstanbul başkent olması nedeniyle Osmanlı hukuk tarihinde genel olarak farklı ve özel bir sisteme tabii olmuştur. Her ne kadar 1876'da Kanûn-i Esâsî'de diğer şehirlere göre bir imtiyazı olmadığı vurgulanmışsa da uygulamada durum böyle seyretmemiştir. İstanbul'un devletin sonuna kadar merkezi idarenin doğrudan hâkim olduğu ve mahalli idare geleneğinden mahrum kalan bir vilayet olduğunu söylemek mümkündür. Burada mahalli meclis seçimi yapılmamış, taşradan kimse buraya kolay kolay yerleşememiş, halkı bazı vergi ve askerlik yükümlülüklerinden muaf tutulmuştur. Dolayısıyla adliye teşkilatı ile ilgili düzenlemelerde de İstanbul ayrı ele alınmış, kimi düzenlemelerde benzer, kimi düzenlemelerde farklı teşkilatlandırılmıştır (Ekinci, 2004, s. 185-186).

1870 tarihinde çıkarılan nizamnameye kadar Vilayet Nizamnâmesi'nin kapsamına alınmamış olan İstanbul, bu tarihte vilayet şeklinde düzenlenerek nizamnamede yer alan mahkeme teşkilatı İstanbul'a da yayılmıştır (Bozkurt, 2020, s. 145). 1870 tarihli Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabita ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesi'ne Dair Nizamnâme ile İstanbul'daki nizamiye mahkemelerinin teşkilat yapıları ve muhâkeme usulleri belirlenmiştir. Nizamiye mahkemesi tabirinin de ilk defa burada kullanıldığı görülmektedir. Başlangıçta Mehâkim-i Cedide adını alan bu mahkemeler genellikle Adliye Nezareti'ne bağlı oldukları için adliye mahkemeleri olarak da adlandırılmıştır. Kanuna göre İstanbul'da bir divan-ı temyiz, İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmece mutasarrıflıklarında birer meclis-i temyiz, Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüp, Yeniköy, Beykoz ve Çatalca kazalarında birer meclis-i deavi bulunacaktır (Ekinci, 2004, s. 186). Divan-ı temyiz taşra divan-ı temyizleri ile aynı görevi yapmaktadır. Yani şeriye ve cemaat mahkemeleri ve meclis-i ticaretin görevi dışında kalan menkul ve gayrimenkullere ilişkin hukuk davalarına, liva meclis-i temyizlerinin bakıp sonuçlandığı hukuk veya ceza davalarından istinaf yolu açık olanlara taraflardan birinin isteği üzerine, cinayet maddelerine ilişkin davalarda olduğu gibi istinafi zorunlu olanlara ise re'sen bakmakla görevlidir. Yani divan-ı temyiz İstanbul livalarındaki meclis-i temyizlerin hükümlerine karşı gidilebilecek bir İstinaf merci olarak görev yapmaktadır. Ayrıca basınla ilgili davalara da bakmaktadır. Meclis-i temyizler ise taşra meclisleri gibi görev yapmakta, İstanbul kazalarında bulunan meclis-i deavilerin baktığı davaları istinafen, kendi görev alanlarına giren ceza hukuku davalarını bidayeten görmektedir (Ekinci, 2004, s. 187).

1871 tarihli Dersaadet Hukuk-ı Adliye ve Cezaiye Mehâkim-i Nizamiyesi'nin Teşkilat ve Vezaifine Dair Nizamnâme ile 1870 tarihli nizamnamenin İstanbul'daki nizamiye mahkemelerinin kuruluş şekli, divan-ı temyiz görevleri ve kaymakamlık meclis-i deavilerine dair olan 3 faslı yürürlükten kaldırılmış (Ekinci, 2004, s. 187), muhâkeme usüllerine dair son fasıl ise yürürlükte kalmaya devam etmiştir. 1871 tarihli nizamnamede İstanbul'daki mahkemeler bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri olmak üzere 3 dereceye ayrılmıştır. Bidayet mahkemelerinin İstanbul'a bağlı kaymakamlık merkezlerindeki mevki bidayet mahkemesi adı verilirken, İstanbul'a bağlı mutasarrıflıkların merkezlerindeki ise merkez bidayet mahkemesi denmiştir. Bu mahkemelerin her biri hukuk ve ceza olmak üzere ayrıca iki daireye ayrılmıştır. Osmanlı hukukuna bidayet ve istinaf mahkemesi terimleri ilk defa 1871 tarihli bu nizamname ile girmiştir. Bu nedenle

bu nizamname daha sonra bütün yurttta yapılacak yeni adli teşkilat reformunun bir habercisi durumundadır. Bu nizamname ile İstanbul'daki istinaf mahkemesi hukuk-ı adiyeye ve hukuk-ı cezaiye olmak üzere iki daireye ayrılmıştır. Hukuk-ı adiyeye istinaf mahkemesi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde kurulmuştur ve İstanbul ve bağlı adli yerlerde bulunan mevki ve merkez bidayet mahkemelerinin gördüğü hukuk davalarında istinafi mümkün olanların yeniden görüldüğü bir merci olmuştur (Ekinci, 2004, s. 188). Mahkeme-i temyiz Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti dairesinde bulunmaktadır ve hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştır. Adı geçen diğer mahkemelerin temyiz merciidir (Ekinci, 2004, s. 189).

1870 yılında yeni bir Vilayetler Nizamnâmesi yayınlanmış²⁷⁰, 1864 yılında kurulan sistem aynen benimsenmekle beraber, bazı noktalara açıklık getirilmiştir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 337). Bu nizamname ile nizamiye mahkemelerinin yurt çapında teşkilatı ayrıntılandırılmış, şer'î konular dışındaki bütün yargı yetkileri nizamiye mahkemelerine devredilmiştir. Ayrıca taşralarda kısmen vazifesiz kalmış olan kadılar nizamiye mahkemelerinin reisliği görevine getirilmeye başlanmıştır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 280). İstanbul ve bağlı yerlerdeki nizamiye mahkemelerini düzenleyen 1871 tarihli nizamnameden yaklaşık 1 ay kadar sonra 1872 yılında Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamnâme neşredilmiştir. Bununla beraber İstanbul'daki adli teşkilat taşraya yaygınlaştırılmıştır. Genel olarak ülke çapında bulunan nizami mahkemeler bidayet ve istinaf mahkemeleri olmak üzere 2 dereceye ayrılmıştır (Ekinci, 2004, s. 190). Taşradaki nizamiye mahkemeleri ise bu kapsamda ayrıca dört dereceye ayrılmıştır. Kazalarda deavi meclisleri, livalarda temyiz-i hukuk meclisleri, vilayet merkezlerinde temyiz divanları ve Dersaadet'te Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bu dört dereceyi ifade etmektedir. Deavi meclisleri bidayet mahkemesi, temyiz-i hukuk meclisleri ve temyiz divanları hem bidayet hem de istinaf mahkemesi olarak davalara bakmakla görevlidir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 282). Ayrıca meclis-i deavilerin hukuk-ı adiyeye dair ve hükmü istinaf yolu açık olan davalara talep edilmesi üzerine divan-ı temyizde istinafen bakılabilmıştır. Yine liva meclis-i temyizlerinden hukuk-ı adiyeye ve hukuk-ı cezaiye ye dair olan istinaf yolu açık olarak

²⁷⁰ Burada da olduğu gibi adli teşkilatın yeniden şekillendirilerek hızlı bir değişim geçirdiği bu dönemde yeni kurulan meclis ve mahkemelerin kuruluş tarihleri konusunda farklı rakamların olması, dönemin değişim yoğunluğunun yanında bazen kuruluşların ancak yaygınlaştıktan sonra yazılı kaynaklara geçmesi ve bu nedenle de kuruluş veya yaygınlaşmasını esas alanların farklı tarihler bildirmelerinden kaynaklanmaktadır (Aydın, 2018 , s. 421).

verilen hükümler de istek üzerine divan-ı temyizde istinafen görülebilmıştır (Ekinci, 2004, s. 189). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise mahkeme-i temyiz ve mahkeme-i nizamiye olmak üzere iki mahkemeden oluşmaktadır. Mahkeme-i temyiz görevi nizamiye mahkemelerinin kararlarını temyiz etmektir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 282). Mahkeme-i nizamiye ise hem bidayet hem de istinaf mahkemesi olarak çalışacak en yüksek mahkeme konumunda olacaktır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283). Ayrıca nahije ve köylerde sulh mahkemesi niteliğinde birer ihtiyar meclisinin kurulması kararı alınmıştır. Buna göre her nahije merkezinde konusu 40 kuruşu geçmeyen basit hukuki ihtilafları çözmekle görevli ve üyeleri ihtiyar heyetinden oluşan sulh meclisi kurulmuştur²⁷¹ (Ekinci, 2004, s. 164). Merkezde bulunan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise yüksek mahkeme niteliğini aynen sürdürmektedir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283). Hukuk-ı adliye davalarına dair muhâkeme usulü kanunu çıkarıncaya kadar bu davalara 1861 tarihli Usul-i Muhâkemat-ı Ticaret Nizamnâmesi'nin bu düzenlemelere aykırı olmayan hükümlerinin uygulanması kararlaştırılmıştır (Ekinci, 2004, s. 190). Bu mahkemelerin bakacakları davaların ayrıntıları ise aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Hukuk mahkemesi açısından kaza bidayet mahkemeleri²⁷² o kazaya bağlı nahije ve köylerde 5000 kuruş değer ve yıllık 500 kuruş gelir kadar olan hukuk davalarını istinaf yolu kapalı olarak, yani kesin olarak belirtilen değer ve gelirin üstündeki hukuk davalarını ise istinaf yolu açık olarak çözümlenmektedir. Bu miktarın hesabında faiz ve zarar-zıyan dikkate alınmamaktadır. Miktarların davacının dilekçesinde veya muhâkeme sırasında tarafların ifadelerinde beyan ettiklerine göre belirlenmektedir. Kaza bidayet mahkemelerinin istinaf yolu kapalı olmak üzere verdikleri kararlarda anaparanın, faizi ile beraber kanunda belirlenen sınırı geçmesi durumunda veya davacının davasına karşı davalı da yine o mahkemenin yetkisine giren bir dava açması ve davanın konusunu teşkil eden miktarların toplamının yine bu sınırı aşması durumunda bunlara ilişkin verilen kararlar kesin hükmünde olmaktadır (Ekinci, 2004, s. 207). Ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda bidayet mahkemesi bu görevi üstlenmektedir ve bu davalarda

²⁷¹ Köylerin halkının farklı milletlerden oluşması durumunda her millet için ayrı ihtiyar meclisleri oluşturulmuştur. Taraflar farklı milletlere mensup ise bu meclislerden davalı ve davacının milletinden eşit sayıda olacak şekilde en az 6 en çok 12 kişinin bir araya gelmesiyle davanın görülmesine karar verilmiştir. Sözü edilen ihtiyar meclislerinin verdiği kararlar ancak tarafların kabul etmesi durumunda hüküm ifade edecektir. Ayrıca bu konuda başka yargı mercilerinde bir daha dava açılmayacaktır (Ekinci, 2004, s. 164-165).

²⁷² Kaza bidayet mahkemelerinin teşkilatı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 205-206).

1861 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi hükümlerini uygulamaktadır. Ayrıca bu dava sırasında beldenin muteber tacirlerinin seçtiği bir geçici üye de duruşmada yer almaktadır. Liva bidayet mahkemeleri²⁷³ mahkeme olarak görev yapmakla beraber o livaya bağlı kazalardaki bidayet mahkemelerinin istinaf yolu açık olarak vermiş oldukları ilamları istinafen inceleme görevleri de bulunmaktadır (Ekinci, 2004, s. 208). Kanununun 25. maddesine göre kaza bidayet mahkemelerinin hukuka ilişkin ve ana parası 10.000 kuruş değerinde veya yıllık 1.000 kuruş gelire dair ya da hakk-ı mürur, hakk-ı mesil gibi değeri takdir edilemeyen davalardaki hükümlerinde istinafa başvurmak isteyen tarafların liva merkezindeki bidayet mahkemesine veya doğrudan bidayet merkezindeki istinaf mahkemesine başvurmak konusunda seçme hakkı bulunmaktadır. Kaza bidayet mahkemelerinde olduğu gibi livalardaki bidayet mahkemelerinin de istinaf yetkileri kural oluşturmamakta ve istisnai bir durum içermektedir. Vilayet merkezleri bir yargı çevresi sayılmakta ve bu nedenle burada da bidayet mahkemesi bulunmaktadır. Vilayet bidayet mahkemeleri liva bidayet mahkemesi ile aynı statüdedir. Bu mahkemede hukuk ve ceza dairelerine ayrılmakta, her dairede bir aza mülazımı bulunabilmektedir (Ekinci, 2004, s. 209).

Vilayet merkezlerinde bidayet mahkemesi ile beraber bir de istinaf mahkemesi bulunmaktadır. İstinaf mahkemesinin asli görevi istinaftır, ancak istisnai bir durum olarak bidayeten de dava görmektedir. İstinaf mahkemesinin hukuk dairesi merkez vilayete bağlı livalardaki bidayet mahkemelerinden verilen hukuki hükümleri genel olarak, vilayet içindeki kazaların bidayet mahkemelerinden verilen hukuk hükümleri 25. madde çerçevesinde incelemektir²⁷⁴. 25. inci maddede yer alan seçme hakkı (muhayyerlik, seçmece) kaza bidayet mahkemelerinin anaparası 10.000 kuruş değer veya yıllık 1.000 kuruş gelire ya da değeri takdir edilemeyen bir hususa dair olan hukuk hükümlerine karşı kullanılabilmesine dairdir²⁷⁵. Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu'nun 171. ve 175. maddelerinde 5.000 kuruş ve daha yukarı değerinde davalar ve değeri takdir edilemeyen

²⁷³ Liva bidayet mahkemelerinin teşkilatı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 208).

²⁷⁴ Başka bir deyişle istinaf talebinde bulunan tarafa merkez liva bidayet mahkemesi ile merkez vilayet istinaf mahkemesi arasında hangisine müracaat edeceği konusunda tanınmış seçme hakkı çerçevesinde istinafen incelemede bulunmaktadır (Ekinci, 2004, s. 212).

²⁷⁵ Burada belirtilen miktarların ilk sınır veya son sınır olduğuna dair kanun da açıklık bulunmamaktadır. Ancak son sınır olması daha dikkate değer görülmektedir. Mahkeme-i temyiz bu konuda birbirine zıt kararlar verdiği görülmekle birlikte daha sonraki tarihlerde alınan kararlar son miktar olduğu görüşünü destekler mahiyettedir (Ekinci, 2004, s. 212).

davalara istinaf yolu açılmış, böylece bu meblağlar belirleyici miktar olarak kabul edilmiştir (Ekinci, 2004, s. 210-213).

1872’de çıkarılan bir diğer nizamnameye ile merkezdeki nizamiye mahkemeleri yeniden düzenlenmiştir. Buna göre merkezdeki mahkemeler bidayet mahkemeleri, istinaf mahkemeleri ve hukuk ve ceza daireleri bulunan temyiz mahkemesi olmak üzere üç kısımdan teşekkül eder hale getirilmiştir²⁷⁶. Bidayet ve istinaf mahkemeleri de ayrıca iki mahkemeden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’ye bağlı ve hukuk davalarına bakan hukuku Adliye İstinaf Mahkemesi’dir. İkincisi Bab-ı Zaptiye’de kurulan ve ceza davalarına bakan Ceza İstinaf Mahkemesi’dir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 283). İstanbul’da bulunan mahkeme-i temyiz onların üzerinde konum almıştır. Köylerde ihtiyar heyetleri, nahiyeler de nahiyeye meclisleri sulh dairesi olarak görev yapmaktadır. Köylerdeki ihtiyar heyetleri taraflar arasındaki ihtilafları onların rızasıyla ve sulh yoluyla çözüme yetkisine sahip olup, hüküm verme yetkisi bulunmamaktadır. Hüküm verme yetkisi nahiyeye meclislerine sınırlı olarak verilmiştir. Nahiyeye meclisleri konusu 150 kuruşu geçmeyen hukuki ihtilaflarına ve altı beşliğe kadar nakdi ceza gerektiren kabahat suçlarına kesin olarak, yani istinafi mümkün olmamak üzere bakıp çözümlenmektedir, ancak bunların da ilam verme yetkisi bulunmamaktadır. Hükmü özel bir deftere kaydederek tasdikli suretlerini ilgili yerlere göndermeleri gerekmektedir. Nahiyeye meclislerinin kabahatlere dair veya altı beşlikten daha fazla olan nakdi cezalara dair kararları, kaza bidayet mahkemesinde istinafen görülebilmektedir. Kaza sınırları içinde nahiyeye olmaması durumunda nahiyeye meclislerinin görevine giren ihtilaflar kaza bidayet mahkemesinde çözümlenebilir ve liva bidayet mahkemesinde istinafen görülebilirdi (Ekinci, 2004, s. 204-205). Vilayet Nizamnâmesi ile kurulan bir diğer merci kaza mahkemeleridir. Buna göre her bir kaza merkezinde şeri mahkemenin yanı sıra şeri hâkimin başkanlığında bir Meclis-i Deavi teşkil edilmesi kararı alınmıştır. Bu meclis köylerde ihtiyar heyetlerinin çözümlenemeyeceği ihtilaflara, kazalardan kabahat ve cünhalara ilişkin ceza davalarına, 100 kuruşun üzerindeki hukuk ihtilaflara, ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ticari davaları bakarak hüküm verecektir. Şer’i mahkemelerin yetkisine giren davalar, gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri

²⁷⁶ Köy, nahiyeye, kaza, sancak, liva, vilayet gibi idari birimler için ayrı ayrı teşkilatlandırılan bu mahkemelerin üye sayıları ile dava görme usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 165-168).

huzurunda çözülebilecek ihtilaflar, liva ve vilayet meclislerinde görülmesi gereken suçlara ilişkin davaları ise göremeyeceklerdir (Ekinci, 2004, s. 165).

Sancak merkezlerinde şer'i mahkemelerin yanında onlardan ayrı olarak Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet kurulmuştur. Sancak mahkemeleri meclis-i temyiz, şeriye ve cemaat mahkemeleri ve ticaret meclisinin bakacağı davaların dışında kalan davaları görebilecektir. Kaza meclis-i deavilerinin bakamayacağı konusu 500 kuruş ve üzerindeki davaları temyiz yolu açık olmak üzere bidayeten görecektir, kaza meclis-i deavilerin de görülüp istinafi kabil olarak ilgililer tarafından kendisine gönderilen davalara ise istinafen bakacaktır. Yani livalardaki meclis-i temyiz adı verilen bu mahkeme kazalardaki meclis-i deavilerin istinaf merci olarak görev yapacaktır (Ekinci, 2004, s. 165-166).

Vilayet mahkemeleri bu kapsamda kurulan diğer biri mahkemedir ve büyük meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayetten oluşmaktadır. Bu meclisin bakmakla görevli olduğu davalar menkul ve gayrimenkul mallara ilişkin hukuk davaları, liva meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet tarafından hukuk ve cinayet davalarına dair verilen hükümlerden usulen ve nizamden istinafi zorunlu olan davalar, ilgililer tarafından istinaf edilen davalardır ve bunları yeniden görülerek sonuçlandırılacaktır. Bu mecliste şeriye ve cemaat mahkemelerinin ve Ticaret Meclisi'nin görev alanına giren davalar dışındaki davalar çözüme kavuşturacaktır (Ekinci, 2004, s. 166). Daha sonra meclis-i hukuk ve meclis-i cinayet birleştirilmiş ve böylece oluşturulan meclise Divan-ı Temyiz adı verilmiştir (Ekinci, 2004, s. 168).

1879 yılında adliye teşkilatında ve muhâkeme usullerinde oldukça geniş ıslahatlar yapılmıştır. Ancak bu ıslahatlar öncekilerin devamı ve teyidi mahiyetinde kalmıştır (Ekinci, 2004, s. 193). Buna göre 1879 yılında yayınlanan Mehâkim-i Nizamiye'nin Teşkilât-ı Kanûn-ı Muvakkati ile beraber, 1872 tarihli Mehâkim-i Nizamiye hakkında nizamname yürürlükten kaldırılmış, şeklen Fransız orijinli bir usul kanunu yürürlüğe girmiştir. Bununla beraber nizamiye mahkemelerinin adları değiştirilmiş, divan-ı temyiz, meclis-i temyiz ve meclis-i deavi isimleri kullanımdan çıkarılmıştır. Bunun nedeni temyiz kelimesinin teknik anlamda temyiz kurumu ile bir ilişkisinin olmamasıdır. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye kaldırılmış ve yerine mahkeme-i temyiz kurulmuştur. Böylece “teyiz”

hukuki manasını ifade eder şekilde kullanılır hale gelmiştir²⁷⁷ (Ekinci, 2004, s. 204). Mahkeme-i temyiz hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştır. Ceza dairesinde 10, hukuk dairesinde 6 üye, her birinde bir baş mümeyyiz ve gereği kadar mümeyyiz ile zabıt katibi bulunmaktadır²⁷⁸. Teşkilat kanununu izleyen çok sayıda düzenleme ile mahkeme-i temyize temyiz görevi dışında birtakım adli ve idari görevler de verilmiştir. 1887 tarihli kanunda mahkeme-i temyizde bir istida dairesi kurulmuş ve böylece bünyesindeki daire sayısı 3'e çıkmıştır²⁷⁹ (Ekinci, 2004, s. 214). Bu bölümün kurulması, Osmanlı hukuk biçimciliğinin gelişimi açısından önemli bir gelişmedir. Dilekçe Dairesi'ndeki hâkimler, ceza ve hukuk davalarını, davacıları veya tanıkları dinlemeden belgelere (dilekçeler, alt mahkeme kararlarına itirazlar ve resmi raporlar) dayanarak yargılamıştır. İstida Dairesi ayrıca, yargı yetkisi ve kural koyma süreleri (mürur- i zaman) gibi usul yönlerine dayalı olarak alt mahkeme kararlarına itiraz eden dilekçeler hakkında karar verme yetkisine de sahiptir (Rubin, 2011, s. 96-97).

30 Ağustos 1881'de Adliye Nezaret'nde hazırlanan tahrirata göre 1000 kuruştan yukarı yabancılara ait davalar ticaret mahkemelerinde görülmektedir. Ancak bu davalarda alınan kararlarda bazen Ticaret Kanunu, bazen de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye hükümlerine göre hareket edilmesi üzerine bu konuya bir standart getirilmesi gerekmiştir. Buna göre Ticaret Kanunu ticari işlemleri kolaylaştırmak ve hızlandırmak için istisnai olarak tesis edilmiş bir kanundur ve adi işlemlere bu kanunun uygulanması usul ve kaidelere aykırı olacaktır. Ayrıca ticaret mahkemelerinde Ticaret Kanunu ile tayin edilmemiş maddelerde Mecelle'ye müracaat edilmesi gerektiği Mecelle'nin mukaddimesinden de anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifade ile ticaret mahkemelerinde görülen hukuk davalarının

²⁷⁷ Buna rağmen bidayet mahkemelerinin bazen istinaf mahkemesi olarak görev yapması, isimlerin yine de kesin yetki sınırlarını çizmediği şeklinde yorumlanmaktadır (Ekinci, 2004, s. 204).

²⁷⁸ Mahkeme-i temyiz üyeler ve teşkilat yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2004, s. 214).

²⁷⁹ İstida Dairesi hukuk ve ceza davalarına dair dilekçeleri kanuna uygun olmaları durumunda kabul eder, ilgili daireye gönderir, temyiz süresinin geçmiş veya temyiz şartlarının eksik olması durumunda reddeder, dava nakli dilekçelerine cevap verir. İstida dairesi ayrıca gerektiğinde yürütmenin durdurulması (tehir-i icra) kararını vermeye de yetkilidir. Oyların eşit olması durumunda kararı genel kurul verir. İstida dairesinin kararları aleyhine gidilebilecek bir yol bulunmamaktadır. İstida dairesinde kabul edilen bir dilekçe gerekli görülmesi durumunda havale edildiği daire tarafından da red edilebilmektedir. 1888 tarihli bir irade-i seniyye ile 1887 tarihli muadil kanunun 5. maddesi yeniden düzenlenmiş ve istida dairesinin görevleri açısından birtakım prensipler belirlenmiştir. Buna göre İstida Dairesi zaman aşımı, görev ve yetki kararları, temyiz edilebilen karine kararları, hükümsüzlüğü ileri sürülen itham mazbataları, damga resmi, para cezaları kanunnamelerine dair olanları temyizen görecektir. Bunun dışındaki dilekçeleri ait olduğu daireye gönderecektir. Ayrıca merci tayini dilekçelerini de karara bağlayacaktır (Ekinci, 2004, s. 215).

Mecelle hükümlerine göre en uygun çözüme kavuşturulacağına bağlı olarak bu şekilde hareket edilmesi gerekmektedir (Ceride-i Mehâkim, 31 Ağustos 1881, s. 889).

1888’de Mehâkim-i Şer’iyye ve Nizamiyenin tefriki Vezaifine Dair Tezkire-i Samiye çıkarılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 39). Bu tezkire ile beraber şer’i mahkemelerin yetkisi daraltılmıştır. Ticari işlemlerden doğan ihtilafların çözümü nizamiye mahkemelerinin görev alanına dâhil edilmiştir. Bu çerçevede tebaa ile yabancılar arasındaki ticaret davalarının tercümanın hazır olması koşuluyla nizamiye mahkemelerinde görülmesi kararı alınmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 40).

3.4.6. Değerlendirme

Tanzimat döneminde kuruluşunu ve gelişmesini en geç tamamlayan kurumların başında adliye teşkilatı gelmektedir. Bunun sebebi adliye teşkilatının görev ve ilgi alanının diğerlerine göre daha kritik bir yapıya sahip olması nedeniyle ulema ve halkın tepkisini çekme riski taşımamasıdır (Akyıldız, 2012c, s. 61).

Bu dönemde Osmanlı adli teşkilatı batı ve İslam hukuk kurallarını tatbik eden mahkemelerden müteşekkil hale gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hukuk tarihinin bu dönemi için en çok yapılan değerlendirme “ikilik” yakıştırmasıdır²⁸⁰. Bu çerçevede mümkün olduğunca mahkemelerin yetki alanları ve sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu durum ticaret ve hukuk davaları için de geçerli olmakla beraber özellikle nizamiye ve şer’i mahkemeler için önem taşımaktadır. Zira nizamiye ve ticaret mahkemeleri Batı’dan iktibas edilen kanunlara göre hüküm vermektedir. Şer’iye mahkemeleri ise şer’i hukuku esas almaktadır. Buna göre iki farklı hukuk sistemini esas alan bu kurumlar arasında uyumsuzlukların doğması kaçınılmazdır (Yılmaz Y. , 2018, s. 208). Bu anlamda hukuk davaları üçe ayrılmaktadır. Birincisi mutlaka şer’iye mahkemelerinde görülmesi gereken davalardır (Ekinci, 2004, s. 199). İkincisi mutlaka nizamiye mahkemelerinde görülmesi gereken davalardır. Üçüncüsü nizamiye mahkemesinin görev alanına girmek ile beraber tarafların kendi rızalarıyla şer’iye mahkemelerinde görülmesi talebinde bulunmaları ile şer’iye mahkemelerinde görülen davalardır. Ancak bir kere şer’iye mahkemesinde görülerek ilama bağlanan ve şeyhülislam tarafından onaylanan bir davanın tekrar

²⁸⁰ Bu yakıştırma hukuk, eğitim gibi pek çok alan için geçerlidir (Ongunsu, 1940, s. 8).

nizamiye mahkemesine götürülmesi mümkün değildir. Yine de şer'îye mahkemeleri kendi görev ve yetki alanlarının çok geniş olduğu dönemlerden kalan bir alışkanlıkla her davaya bakma konusunda kendilerini yetkin saymışlardır (Ekinci, 2004, s. 200).

Yetki alanı açısından nizamiye mahkemeleri dini hukuka göre halledilmesi gereken davalarda kaza yetkisine sahip değildir. Din hukukuna tabi meselelerde Müslümanlar şeriat mahkemelerinin Müslüman olmayanlar da dini reisleri tarafından seçilen hâkimlerin hükümlerine tabidir (Belgesay, 1940, s. 5). İslam hukukunun dini vasfının daha belirgin olduğu şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukuku gibi alanlarda modernleşmeye izin vermeyeceği muhakkak görülen ulemanın olumsuz tepkilerinden kaçınma isteği, bu konudaki ihtilafların İslam hukuku çerçevesinde görülmesine devam edilmesi konusunda belirleyici olmuştur (Ekinci, 2004, s. 196). Öte yandan gayrimüslimler de şer'î mahkemelerin görev alanında tanımlanan şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukukuna dair davalarda adli otonomiye sahip durumdadır. Bunlar dışında kalan ceza, ticaret ve borçlar hukuku gibi alanlarda ortaya çıkan davalarda Müslüman ve gayrimüslim tebaanın müşterek mahkemenin görevli ve yetkili olması isteme açısından aykırılık oluşturmamaktadır. Ancak nizamiye mahkemelerinin kurulması ile şer'îye mahkemelerinin görev alanlarının aleyhine gelişme göstermesi tepkiye neden olmuştur (Ekinci, 2004, s. 197).

Uzun yıllar genel yargı mercileri olarak görevlerini sürdüren şer'î mahkemelerin görev alanı ilk olarak ticaret meclislerinin kurulmasıyla daralmış, daha sonra taşra meclislerinde ta'zir türünden suç ve cezaları bakılması ile daha da daralmış, ancak 1864 yılına kadar taşra meclislerini hukuk davalarına bakmaya etkisi olmadığı için asli-genel yargı mercii olma konumlarına sürdürmüşlerdir. 1858 Arazi Kanunu hükümlerinin tamamı şer'î hukuktan alınmakta olduğu için arazi davalarında bakacak merci şer'îye mahkemeleri olmuştur. Zaman içinde tapu ve intikal sahiplerinin genişletilmesi ile bu davalara bakacak mercinin tayin edilmesi de zorlaşmıştır (Ekinci, 2004, s. 267-268). 1859 yılından itibaren şer'îye mahkemeleri yeni bir yapıya kavuşturulmuş ve yetkileri sınırlandırılmıştır (Yılmaz Y. , 2018, s. 207). 1864 tarihinden itibaren birtakım hukuk davalarının taşra meclisleri yerine yeni kurulan nizamiye mahkemelerinde görülmesi kararlaştırılmış, fakat bu gibi davalar bakımından her iki mahkeme kendini görevli sayarak dava dinlemeyi sürdürmüştür. Ayrıca nizamiye mahkemelerinin hukuk davalarına bakma görevleri çok istisnai olduğu için yine şer'îye mahkemelerinin asli-genel mahkemeler olma konumları

devam etmiştir. Bu süreçte halk da yeni kurulduğu için hakkında tam güven sağlayamadıkları ve üyeleri arasında gayrimüslimlerin bulunduğu bu yeni mahkemelere gitmektense²⁸¹, eskiden beri alışageldikleri şer'îye mahkemelerine gitmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle nizamiye mahkemeleri bu süreçte daha çok ceza yargılamasında bulunmuştur. Mevzuatta nizamiye ve şeri mahkemelerin görev alanına giren davalar kesin olarak belirtilmediği için bu belirsizlik durumu bir süre daha devam etmiştir (Ekinci, 2004, s. 267). 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ile aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezalar gibi özel hukuk davaları dışındaki hususlar yetki alanından çıkarılmıştır. Ayrıca idari yargı yetkileri de ellerinden alınmıştır (Yılmaz Y. , 2018, s. 208). 1877 yılında Adliye Nezareti tarafından ilan edilen bir düzenlemede şeriye ve nizamiye mahkemelerinin görevlerinin ayrılmasından doğan uyuşmazlıkların giderek arttığı belirtilmektedir. Bu nedenle evlenme, boşanma, nafaka, köle azadı, kısas, diyet, gaiplik, vasiyet, miras konularının şeriye mahkemelerinde görülmesi; ticaret, ceza, zarar, iltizam, bedeli gibi davalara ise nizamiye mahkemelerinde bakılması kararı alınmıştır. Bunlar dışında kalan davalar ise taraflar razı olursa şeriye mahkemelerinde, razı olmazsa nizamiye mahkemelerinde görülecektir. Ancak bu düzenleme de yeterli olmayarak mahkemeler arasındaki görev uyuşmazlıkları devlet sona erene kadar sürmüştür (Yılmaz Y. , 2018, s. 208). 1887'de şer'îye mahkemeleri ve nizamiye mahkemelerinin vazifeleri hakkında yayınlanan irade-i seniyye ile bu ikisi arasındaki görev sınırlarını belirleyen yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre şer'îye mahkemeleri nikah, boşanma, nafaka, hürriyet, kısas, diyet, kasame, gaib, vasiyet ve miras davalarına bakmakla görevli olacaktır. Nizamiye mahkemelerinin görev alanı ise ticaret, ceza, güzeşte, nizamen lazım gelen zarar-zıyan ve iltizam bedelleriyle konkordato davaları olacaktır. Bunlar dışında kalan davalar tarafların anlaşmaları halinde şer'îye, aksi halde nizamiye mahkemelerinde görülecektir. Ceza davalarına bakmak nizamiye mahkemelerinin görev alanına girmektedir (Ekinci, 2004, s. 268). Yapılan tüm düzenlemelere rağmen mahkemelerin yetki sınırları çok daha geç tarihlerde (1914) resmen netleştirilebilmiştir (Ekinci, 2004, s. 197). Buna göre daha önceki tarihleri kapsamına dâhil eden çalışmada mahkemeler

²⁸¹ Hatta yeni hukuk alanında yetişecek Müslümanların bu konuda da ilk başlarda isteksiz ve yavaş davranmaları, adalet örgütünün gelişme hızını yavaşlatmıştır. Bu nedenle yeni mahkemeler de zimmi yurttaşlar da yer almış ve özellikle Ermeniler bu alana ilgi göstermişlerdir. Bunun en önemli göstergesi bugün halen kullanılan Düstur külliyatını derleyen Sarkiz Karakoç Ermeni kimliği ile Osmanlı hukukuna önemli hizmetlerde bulunmuş kişidir (Üçok & Mumcu, 1991, s. 278).

arasındaki bu alan belirsizliği, ticari içerikli davaların içeriklerine göre seçilmesi yoluyla aşılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalar bir taraftan Osmanlı hukuk reformlarının Batı'nın "rasyonelleştirme" baskılarının bir sonucu olarak şekillendiği yönündeki geleneksel anlatımında bir şüphe uyandırdığı gibi; nizamiye ve şer'îye mahkemelerinin daha önce varsayıldığı gibi ayrı hukuk sistemleri olduğu konusunda da farklı düşünceler geliştirilmesine sebep olmuştur. Buna göre Batı'nın baskısı reformcuların nizamiye mahkeme sistemini kurma kararları üzerinde etkili olmakla beraber, son tahlilde bu durum hem Osmanlıların hem de yabancıların yargı ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmış orijinal Osmanlı çözümü olarak değerlendirilmektedir (Rubin, 2012, s. 1009). Ayrıca şer'î ve nizami mahkemeler bazı açılardan beraber, bazı açılardansa ayrı kulvarlarda yer alan tek bir yargı alanının iki iç içe geçmiş bileşeni olarak görülmektedir. Bunun en önemli göstergesi bu mahkemeler arasındaki personel akışıdır. Bu konudaki en etkili örnek, şer'î mahkemelerde ve aynı zamanda idari bölümlerde görev yapan naiplerdir. 1879'daki rasyonelleştirici reformlardan sonra bile naipler, nizamiye mahkemelerinde nizami usul kanunlarına göre görev yaparken, bir taraftan da Meşihat'ın çalışanları olmayı sürdürmüşlerdir (Rubin, 2009, s. 128). Hatta nizamiye mahkemelerinde hâkimlik yapabilecek başka kimse bulunmadığı için hep ilmiye sınıfından ya da medrese çıkışlı kimselerin tayin edildiği görülmektedir. Hatta çoğu zaman kadı veya naibin aynı zamanda nizamiye mahkemesi başkanlığı yaptığı bilinmektedir²⁸² (Ekinci, 2004, s. 254). Dolayısıyla, naiplerin hem şer'î hem de nizami mahkemelerde birkaç on yıl boyunca hizmet etmesine izin veren tutarlı politika, usulsüzlük olarak yorumlanmamalıdır. Daha ziyade, yerel ile ödünç alınan, yeni ve eskinin bir karışımı, işbirliğinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Rubin, 2011, s.

²⁸² 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi'nde taşra meclislerinin adli fonksiyonlarının yerine getirebilmek için kurulan meclislere kadı veya naiplerin başkan olarak atanabileceği tayin edilmiş ve bu usul daha sonra yerleşik bir hal almıştır. Yine 1875'te yayınlanan Adalet Fermanı'nda naiplerin divan-ı temyiz başkanlığını yürüteceği, vilayet naiplerinin liva ve kaza naiplerinin verdikleri ilamların şer'an incelenmesi ile görevlendirilecekleri belirtilmektedir (Ekinci, 2004, s. 255). Ancak ilk defa Teşkilat Kanunu ile beraber toplu hakim sistemi açık ve düzenli bir şekilde getirilmiştir. Uygulamada çoğunlukla nizamiye mahkemelerinin başına aynı zamanda kadı olan hukukçular getirilmiş ve yargılamayı bunlar yapmıştır. Mahkemede diğer üyeler klasik dönemdeki şuhudu'l halin fonksiyonunu yerine getirmiştir. Ancak klasik dönemde kadı tarafından atanan ve her dava için farklı olan bu kişiler, bu dönemde artık kadı tarafından değil hükümetçe tayin edilmiş kişilerdir, yarısı gayrimüslim nelerden oluşmaktadır ve her dava için aynı yani daimi statüde olan üyeleridir (Ekinci, 2004, s. 218). Toplu hakim sisteminin işleyişi ile ilgili sıkıntılar konusunda bkz. (Ekinci, 2004, s. 219-222).

79). Ayrıca şer'î usul hukukundaki bazı maddeler, 1879 tarihli Nizamiye Hukuk Usulü Muhâkemeleri Kanunu'na atıfta bulunmaktadır. Örneğin, 14. madde yargı konularına ilişkin soruşturmaların Nizamiye Hukuk Usulü Muhâkemeleri Kanunu'na göre yürütülmesini şart koşmaktadır. Dolayısıyla bu da Osmanlı yargı sisteminin bütünleştirici yapısını resmileştirir niteliktedir. Bu kanunun hiçbir yerinde iki yargı sistemi arasında rekabeti ima eden bir ifade yoktur ve hiçbir yerde nizamiye mahkemeleri karşısındaki şer'iat mahkemelerinin yetkilerine yönelik bir bilgi yer almamaktadır (Rubin, 2009, s. 129). Daha belirgin bir örnek nizamiye mahkemelerinde uygulanan Mecelle'nin aslında şer'îye mahkemeleri literatürünün bir özeti niteliğinde olmasıdır (Ekinci, 2004, s. 254). Dönemin reformcuları da İslami ve ödünç alınan hukukun kaynaşmasını bir anormallik olarak görmemiştir. Bu durum sadece normatif hukuk düzeyinde değil, aynı zamanda mahkemelerdeki günlük uygulama düzeyinde de belirgindir (Rubin, 2012, s. 1001). Dolayısıyla Batılılaşma-sekülerleşme-düalizm anlatısının genellikle nizamiye mahkemeleri ve ilgili mevzuata “modern” ve şer'iat mahkemeleri ve ulemaya verdiği “geleneksel” konum, mahkemelerdeki gerçek deneyimler ve yasanın genel yapısıyla uyumadığı görülmektedir (Rubin, 2009, s. 130). Şer'î ve nizamiye mahkemelerindeki arasındaki durum “hukuki çoğulculuk” olarak değerlendirilmelidir²⁸³. Bu iki mahkeme arasında resmi bir iş bölümü olmasına rağmen bir bilgi alışverişi süreci yaşanmıştır. İşte bu esnek ve pragmatik tutum, mahkeme kullanıcılarına “adli manevra” fırsatı sunmuştur (Rubin, 2011, s. 15). Rubin (Rubin, 2011, s. 70-71) ayrıca idari meclislerin de bireyler ve devlet yetkilileri arasındaki anlaşmazlıklarda çözüm merci olarak mahkeme görevi yerine getirdiğini belirtmektedir. Bu nedenle çoğulculuk anlamında mahkeme kategorisine bir tür daha eklenmiş olmaktadır.

3. 5. Kurumsal Faktörler: Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin Kurumsal Analizi

Bu bölümde Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin hükümleri klasik hukuk eserlerindeki listeleme yaklaşımından farklı olarak, Kurumsal İktisat literatüründe sık kullanılan terimler çerçevesinde yapılan bir tasnifle değerlendirilecektir.

²⁸³ Yasal ya da hukuki çoğulculuk geniş tanımıyla, nüfus tarafından gözlemlenen birden fazla hukuk organının olması anlamına gelmektedir. Çoğulculuk davacıya yargılamanın belirli bir mahkemede yapılması konusunda seçim şansı sunmaktadır (Rubin, 2011, s. 60-62).

3.5.1. İşlemler-İlişkiler: Sözleşme Biçimleri

Hukuk, insanlar arasındaki ilişkileri belli kurallara bağlamayarak düzenlemek anlamına da gelmektedir. Hukuki işlem de bireylerin diğer bireylerle doğrudan ilişki kurmalarını ve düzenlemelerini sağlamaktadır. Toplum halinde bir arada yaşayan kişiler çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için gereksinim duydukları mal ve hizmetleri birbirleriyle yapacakları hukuki işlemlerle karşılamaktadır. Hukuki işlemler, tek taraflı ve çok taraflı olmak üzere ikiye ayrılabilir. Tek taraflı hukuki işlemler yetki vermek, muvafakat vermek, vasiyetname gibi tek kişinin iradesiyle meydana gelmektedir. Çok taraflı hukuki işlemler ise kararlar ve sözleşmelerdir. Birden fazla kişinin karşılıklı ve birbirlerine uygun şekilde irade beyanlarının sonucuna sözleşme denmektedir. Sözleşmeler hukuki işlemlerin başında gelmektedir. Satım sözleşmesi, kira sözleşmesi, istisna sözleşmesi, ödünç verme sözleşmesi, vekâlet sözleşmesi bunlara örnek gösterilebilir (Demir, 2011, s. 216).

Hukuki işlem için İslam hukukçuları “akit” sözcüğünü kullanmaktadır ve bu sözcükle hem sözleşmeler hem de tek taraflı hukuki işlemler²⁸⁴ kastedilmektedir (Aydın, 2018, s. 344). İslam hukuku kitaplarında akitler önce unsurları ve şartları, daha sonra hükümleri (taraflar açısından haklar (örneğin kiralayan ve kiraya verenin hakları) ve sonra da akdin sona ermesi şeklinde incelenmiştir. Bu, günümüz hukukunun sistematığıdır.

3. 5. 1. 1. Ticari İşlemler-İlişkiler

Bu bölümde yukarıdaki bilgilerden hareketle Ticaret Kanunnâmesi’nde ve Mecelle’de düzenlenen ticari işlemlere dair hükümlere yer verilmiştir. Ancak bu yapılırken normal bir kanun metni sistematığından farklı olarak kanundaki sırayla, ancak işlem odaklı olarak yer yer özet bilgilere yer yer daha fazla ayrıntıya değinilmiştir.

3. 5. 1. 1. 1. Ticaret Kanunnâmesi’nde Ticari İşlem

Ticaret Kanunnâmesi’nde ilk olarak tüccarın kim olduğu tanımlanmıştır. Buna göre tüccar ticaretle meşgul olan veya ticarete dair sözleşme yapan kişidir (madde 1). 21 yaşını

²⁸⁴ Vakıf, hibe gibidir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 188).

doldurmuş kişiler ticaret yapabilirler, 18 yaşını doldurmuş kişiler ise veli veya vasilerinin sorumluluğu üstlenmesi ile ve ticarethane tarafından verilen izinle ticaret yapabilirler (madde 2). Geçici olarak ticaretle meşgul olanların, örneğin bir çiftçinin zirai işlerinde kullanmak üzere birtakım aletler satın alması gibi çeşitli işleri ile ilgili davalar da ticaret mahkemelerinde görülmekle beraber, onlar tacir olarak kabul edilmezler. Yine bir tacirin ticaret maksadıyla değil kendi evinin ihtiyacı için aldığı zahire veya eşyanın bedeli konusundaki dava ticaret mahkemelerinde değil, hukuk mahkemelerinde görülmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 79).

Ticaret hukuku alanında “tacir” sıfatı ve “ticari iş” betimlemesi oldukça önemlidir. Ticaret Kanunu'nda tacir tanımlanmış, ancak ticari iş Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyl ile belirtilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 79). Bu kapsamda Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'in 28. maddesinde yer alan tanıma göre ticari iş gerek tabii (doğal) hammadde, gerekse imal edildikten sonra (mamul madde haline getirdikten sonra) başkasına satılmak veya kiraya verilmek için her çeşit eşya erzak alışverişi, ticaret için fabrikacılık ve komisyonculuk, karada denizde nehir ve gölde eşya nakli, bir yere zahire, mal ve eşya verilme taahhüdü, ticaret için birilerinin işini görmek, satılacak her çeşit eşyanın müzayedesi için yerler tahsis etmek (açmak) ve bu gibi yerlerin işleri, tiyatroculuk gibi gösteri (seyir) sanatları için yer açmak ve sanat icra etmek, kambiyo²⁸⁵, sarraflık²⁸⁶ ve simsarlık işleri, bankaların her tür işlemleri, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen tahviller ve yapılan taahhütler, her şahıs arasında alınıp verilen poliçe senetleri veya bir yerden bir başka yere nakl edilen ve gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya kim ibraz ederse (gösterirse) ona ödenmek üzere yazılan (emre veya hamile yazılı) bono ve tahvil hususlarında (bunlardan kaynaklanan işler) ibarettir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 116). Kısaca

²⁸⁵ Ticari ilişkilerde alacaklı ve borçlu arasındaki nakit transferine bulunan çözümlerden biridir. Bir örnek ile anlatmak gerekirse; Bursa ile İstanbul arasında çeşitli malların ticaretini yapanlar için Bursa'dan İstanbul'a mal gönderenler İstanbul'dan alacaklı olurlar ve bu alacağın bedelini birkaç şekilde tahsil edebilirler. Bunlardan biri borçluların gönderdikleri posta havalelerini ya da emirlerine ciro ederek irsal ettikleri poliçe bedellerini tahsil etmeleridir. Bir diğer yol borçlu üzerine poliçe keşide edip bu poliçeleri Bursa'da istediklerine satmalıdır. Aynı durum İstanbul piyasası için de geçerlidir. Posta havalesi çoğunlukla daha masraflı olduğu için poliçe ile yapılan ödeme tercih edilmektedir. Dolayısıyla Bursa piyasasında İstanbul üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri bulunmakta iken, İstanbul piyasasında da Bursa üzerine keşide olunmuş poliçe satıcıları ve bu poliçelerin müşterileri yer almaktadır (Toprak, 1997, s. 255).

²⁸⁶ Sarraf, poliçeci, bakkal, kasap bunun gibi işler yapan esnafın yalnızca ticari olan alışverişlerine ilişkin davaları ticaret mahkemelerinin görev alanına girmektedir. Yine yalnızca kuyruklu adı verilen devlet senedini elinde bulunduran sınıfın sarraflar daha iyi akçe ikraz ve istikrazları ile bu işlemde doğacak faizden kaynaklı ortaya çıkan davalar ticaret mahkemelerinde görülmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 80).

Ticaret Kanununâmesi'ne göre ticaret her tür zirai ve sınai mahsulü kar ve kazanç amacıyla alıp satmak demektir. Ticaret Hukuku da bu alım satımın usulü ve bundan doğabilecek ihtilafların çözümü için koyulan kurallar bütünüdür (Kenanoğlu, 2005, s. 79). Kanunda gayrimenkul eşya alım satımı da ticari işler arasında sayılmamaktadır. Bu nedenle buna ilişkin davalar yine hukuk mahkemelerinde görülmektedir²⁸⁷. Yani bina ve arazi gibi gayrimenkullerin ticaret amacıyla alınıp satılması dahi ticari iş olarak kabul edilmemiştir. Ancak literatürde mahkemelerin içtihatlarla bina ve buna benzer inşaat ve bunlara ilişkin taahhütlerin ticari iş olarak kabul edildiği görülmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 84). Yabi arazi ve gayrimenkul alım satımı için kurulan şirketler bu iş ticari iş sayılmadığı için ticari şirket değil adi şirkettir.

Kanûn-ı Ticâret'in zeylinin 28. maddesine daha sonra 1868'de yapılan ilaveye göre ise bir kimseye dair evrakın bir taraftan bedeli nakden ödenmiş, diğer taraftan alım satımı aynen ödenmek üzere evrakla yapılmış olmasına rağmen, ortada evrak ve akçe olmadığı halde yalnız fiyatının artması veya azalması üzerine emr-i itibari (gerçekte fiilen var olmadığı halde var kabul edilen iş) olarak cereyan eden muamele ve mukaveleler meşru değildir ve bunlardan oluşan tüm senet ve mukavelelerin fasid²⁸⁸ (bozuk) görülerek kabul olunamayacağı bildirilmektedir²⁸⁹ (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 130). Yine daha

²⁸⁷ Uygulamada işlemi gerçekleştiren kişinin tacir olup olmadığı ya da gerçekleştirilen işlemin ticari iş olup olmadığına ilişkin de davalara sıkça rastlanmaktadır. Ticari işlemlerden doğan davaların ticaret mahkemelerinde görülmesi gerektiği için muamelenin türünün belirlenmesi davanın görüleceği mahkemenin de belirlenmesi anlamına gelmekte ve bu nedenle önem taşımaktadır. Eğer ticaret mahkemesi bir işin ticari olmadığı yönünde karar verirse, davayı görevli mahkemeye havale etmesi gerekmektedir. Örneğin kuyumcu esnafının imal ettiği şeylerden dolayı çalışanlara ödemesi gereken ücret uyuşmazlığının ticari nitelikte olup olmadığı tartışıldığı bir davada işin ticari nitelikli olmadığı göz önüne alınmış ve davanın görevli mahkemeye gönderilmesine karar verilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 81). Bu karar da ücret işlemlerinin ticari nitelikli olmadığını göstermesi açısından önemli taşımaktadır.

²⁸⁸ Fasid: Kötü, fena; yanlış, bozuk (Devellioğlu, 2013, s. 288).

²⁸⁹ Alıvere tabiriyle ortada akçe yokken yalnız fiyatın artırılıp azaltılması ile birtakım muamele ve mukaveleler yapılmasının birçok kötü sonuçlar doğurması gerekçesiyle ve bu konuda ortaya çıkan dava ve ihtilaflara şeri mahkemelerde bakılmadığı gibi Kanunnâme-i Ticâret'te de buna dair yeterince açık bir hüküm bulunmadığından bu davalar için Ticarethene tarafından da kesin bir şey denilememesi nedeniyle bu gibi "hevai alışverişler" bir çeşit kumar niteliğinde değerlendirilerek buna dair tedbir alınması gerektiği belirtilmiş, ancak halkı bu işlemlerden tamamen men etmek mümkün değilse de olabildiğince hafifletmek yani azaltmak adına, bu gibi davaların mahkemelerde görülmemesi (zira bunların görülmesi halkı daha beter bu gibi muamelelere teşvik edeceğinden) ve buna dair Zeyl-i Kanunnâme-i Ticâret'in 28. Maddesine bir fıkra ilave edilerek gazetelerde ilan edilmesi kararı alınmıştır (BOA: İ..MVL., 578/25960, 1867). Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 28. Maddesinin son fıkrasında her şahıs arasında alınıp verilmekte olan poliçe senetleri veya bir yerden başka bir yere gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya her kim ibraz ederse ona ödenmek üzere yazılan bono ve tahvillere dair muameleler ticari işlem sayıldığı yazılmaktadır. Ancak bu fıkrada yer alan açık bonolar, yani kim ibraz ederse ona ödeme yapılması gereken bonolar Avrupa Ticaret Kanunlarına göre ticaret mahkemelerinin göreceği davalar haricinde bulunmaktadır ve bu bonolar Avrupa Ticaret Kanunları himayesi altında değildir. Hatta bu bonolar mürabahacılar tarafından birtakım

sonra Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'in 28. maddesine yapılan ekte değişikliğe gidilmiştir. Buna göre Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'in 28. maddesinde “ibraz eden kişiye ödeme yapılmak üzere yazılan bono ve tahviller muamelenin ticari olduğu yazılı olsa da Avrupa ticaret kanunlarına göre ticaret mahkemesinin bakacağı konular haricindedir. Ayrıca bu konuda verilen imtiyazdan fayda elde edilememesi yanında bazı fasid muamelelerin artması ve bazı köylerde yaşayanların murabahacılar nedeniyle zarara uğraması nedeniyle de bu açık bonoların ticari muameleler dışında bırakılması gerekli görülmüştür. Bu nedenle 14 Recep 1296 (4 Temmuz 1879) tarihinde alınan kararla Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'in bu maddesinde değişikliğe gidilerek yukarıda yazıldığı şekilde düzenlenmesi kararı alınmıştır (Ceride-i Mehâkim, 26 Recep 1296, s. 21).

Ticaret Kanunu'nun 4. faslı komisyon yani sipariş tariki (yoluyla) ile ticarete dairdir. Buna göre komisyoncu yani siparişkar tacir bir müvekkilin hesabına mahsuben (bir şahıs namına) kendi kendi ismi veya bir şirket ünvanı ile ticari muamelede bulunan kişidir (madde 53) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 52). Uygulamada komisyoncuların komisyonculuk sözleşmesinden kaynaklı anlaşmazlıklarının ticaret mahkemelerinde çözüldüğü görülmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 106).

Siparişkar bir müvekkilinin hesabına mahsuben alışveriş yaptığına göre başka bir yerden kendisine gönderilen emtia için peşin akçe vermiş olmalıdır. İşte bu peşin olarak verdiği akçe ve güzeşte²⁹⁰ ve masrafları, emtianın kıymetinden ihraç ettirilerek ödeme hakkı vardır. Ancak bunun için sefinenin yük senedi ile emtianın kendisine gönderildiğini ispat etmesi lazımdır (madde 54) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 52). Bir meta müvekkilin hesabına mahsuben alınıp satılmış, teslim edilmiş ise siparişkar tacir peşin olarak verdiği akçesinin ve güzeşte ve masraflarının o metanın semeninden (satış parasından) alınması hususunda müvekkilinin sair alacaklılarına takdim olabilir (madde 55) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53).

Ticaret Kanunnâmesi'nin 5. faslında siparişkar ve emanetçinin tanımlarına da yer verilmiştir. Buna göre bunlar kendilerine teslim edilen eşyayı deniz ve kara yolu ile belirli bir süre zarfında ve belirli bir bedel karşılığında nakleden kimselerdir (Gürzumar &

fasid muameleler yoluyla köylüleri zarar uğratmak maksadıyla kullanılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı'da da bu bonolara bu tür bir imtiyazın verilmesine herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır (BOA: ŞD., 2420/18, 1879).

²⁹⁰ Güzeşte: İşlemiş faiz. (bkz. faiz) (Devellioğlu, 2013, s. 346).

Gürzumar, 1962, s. 7). 58.-60. madde bu kimselerin sorumluluklarına yer vermektedir. Burada ticari işlemler gerçekleştirilirken olması muhtemel kazalara atıfta bulunmak üzere “adete aykırı sağlam bir sebep” denilerek öteden beri zarara gerekçe olarak görülen sebeplere vurgu yapılması önem teşkil etmektedir. Emtia ve eşyaya bir zarar gelmesi ve bunların telef olması durumunda veya yağmur ve yaştan bozulmaları durumunda irsaliyede yazılanlara aykırı olmadığı veya adete aykırı sağlam bir sebep ortaya çıkmadığı durumda siparişkar ve emanetçi bunlardan sorumludur (madde 58) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53). Siparişkar ve emanetçi kendilerine teslim ve havale olan malın naklini başka bir siparişkar ve emanetçiye teslim ve havale eyerse, bu teslim ve havale asıl kendisine teslim ve havale eden tacirin onayıyla olması halinde ortaya çıkacak zarardan kendisi serbest ve kurtulmuş olur. Ancak kendi görüşüyle olmuş, vuku bulan zarar ve ziyandan kendisi sorumlu olur (madde 59) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53). Bunlar üzerlerine aldıkları eşyanın naklini üçüncü şahıslar aracılığıyla gerçekleştirebilirler. Ancak bu durumda üçüncü şahıs tarafından verilecek zararların sorumluluğu doğrudan ilk emanetçi veya siparişkara ait olur. Ancak mal sahibinin muvafakatı ile yapılan devirlerde ilk emanetçi için böyle bir sorumluluk söz konusu değildir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 7). Bu kısımdaki diğer maddeler gönderilen eşyanın çeşitli durumlarda zarar görmesi halinde zarardan sorumlu olanın tayini konusu ile ilgilidir (madde 58-60). Kiracı tarafından naklolun eşyanın kabul edilmesi konusunda ihtilaf olması durumunda Ticarethane tarafından bilirkişi olarak birkaç kişinin görevlendirilerek eşyanın durumunun tetkik edilmesi ve açığa çıkarılmasından sonra yine de kabul edilmezse o zaman o eşyanın emaneten alınması veya gümrük gibi başka bir yere nakil ettirilerek muhafaza edilmesi ve nakliye ücreti konusunda o eşyadan bir miktarının satılması ferman yoluyla hüküm olunmuştur (madde 66) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 54). Ticaret Kanunnâmesi'nin 58. ve 66. maddelerinde beyan olunan şartlar ve hükümler gemi reisleri, kira arabaları gibi tüm eşya nakledenler için geçerlidir (madde 67) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 55). Ticari iş-adi iş ayrımı delil ve ispat konusunda önemli bir kriterdir. Adi işlerden doğan ve miktarı 5000 kuruşu aşan davalar senetle ispat edilmesi zorunlu olan davalardır. Ancak ticari işlerden doğan ve miktarı 5.000 kuruş aşan davalar Ticaret Kanunnâmesi'nin 69. maddesine göre senet dışında başka delillerle ispat edilebilir, bir tacirin kanuna uygun olarak düzenlediği defterleri de bu anlamda kendi lehine delil olarak ibraz edilebilir.

Ayrıca Ticaret Kanunnâmesi Zeyli'nin 7. faslında (30 Nisan 1860) zarar-ziyan tazminine ilişkin ayrıntılara yer verilmiştir. Bir şeyin verilmesi veya yapılmasına dair bir kontrat veya bir taahhüt hükmünün yerine getirilmemesinden veya geç icra edilmesinden dolayı talep edilen tazminat, taahhüt edilen maddenin icrası için taahhüt eden tarafından resmen ve yazılı ihtar yapılmadıkça lazım değildir. Ancak taahhüdün bir vadeye geçmesinden sonra yerine getirilecek bir şey olmadığı ve yerine getirilmeden belirtilen süre geçmesi durumunda taahhütte bulunan kişinin ihtar edilmesine gerek olmayarak zarar ve ziyan tazminine mecbur tutulacaktır. Taahhüt bir şeyin yapılmamasına dair olursa, taahhütte bulunan bunun aksi yönde hareket ederse, ihtar ve protesto olmadan zarar ve ziyan tazminine mecbur olacaktır (madde 91). Taahhütlü bulan kişinin (müteahhit) ihtarı bir ihtarname, protesto veya bunlar gibi bir resmi evrakın tebliğiyle yerine getirilir. Bir de asıl mukavele senedinde müteahhit olan kişi ve vadesinin geçmesi durumunda taahhüt ettiği şeyi yerine getirmediği halde ihtara gerek olmaksızın belirli vadenin geçmesinin ihtar ve protesto yerine sayılacağına dair bir şart varsa (127), o şarta göre vadenin geçmesi ihtar ve protesto sayılacaktır (madde 92). Daha sonraki maddelerde ise müteahhit kimsenin taahhüdünün yerine gelmemesi veya gecikmesi durumunda hangi koşullarda tazminle sorumlu olacağına/olmayacağına dair ayrıntılara yer verilmiştir²⁹¹ (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 127-128). Daha sonra ise tazminatın hangi kaidelere göre tespit edileceğine dair bilgilere yer verilmiştir²⁹². Bu noktada tazminata konu olacak faize ilişkin hesaplamalar da yapılmıştır. Bunlar ise ilgili görüldüğü sosyal normlar kısmında izah edilmiştir.

“İrsaliye kaimesi” olarak adlandırılan senedin (sözleşmenin) neyi ifade ettiği de ayrı bir maddede açıklanmıştır. Buna göre bu mal senedi mal gönderen şahıs ile kiracı ve mal

²⁹¹ Müteahhit kimse taahhüdün yerine gelmemesi veya gecikmesinden dolayı hile yapmamış olsa bile gerekli zarar ve ziyayı tanzim edecektir. Taahhüdün yerine getirilmemesi veya gecikmesi o kişiye yakıştırılmayacak bir sebepten doğmuşsa, o zaman mahkum olmayacaktır (madde 93). Müteahhit bir kaza veya başka bir sebepten dolayı taahhüdünü yerine getirememişse veya yapmaya yetkili olmadığı bir şey yapmışsa zarar ve ziyandan sorumlu olmaz (madde 94) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 128).

²⁹² Müteahhitten istenebilecek tazminat umumi kaidelere göre edilen zarar ve mahrum kalınan karın ödenmesinden ibaret olup, ancak istisna olan bazı tazminat hakkında ilerki maddelerde yazılı çeşitli hükümlere göre hareket edilecektir (madde 95). Eğer müteahhitin taahhüdünü hilesiz olarak yerine getirememesi durumunda ne kadar zarar ve ziyan tazmin edileceği taraflar arasında kontrat yapıldığı zaman kararlaştırılmış ise o miktar kadar zarar ve ziyan tazminine mecbur olacaktır, yani bu sözleşme hükmü geçerli olacaktır. Mukavelelerin yerine getirilmemesi müteahhitin hilesinden kaynaklansa bile müteahhitin tazminatı yerine getirilemeyen şeyden dolayı doğrudan doğruya ortaya çıkan zarar ve mahrum kalınan kardan ibaret olacaktır (madde 96-97). Mukavelede taraflardan biri taahhüdünü yerine getiremezse diğer tarafa tazminat olarak belirli bir miktar vermesi beyan ve şart kırılmışsa, o zaman tazminatın burada belirtilenden çok veya az verilmesi doğru olmayacaktır (madde 98) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 128).

gönderen şey şahıs ile siparişkar ve emanetçi ve kiracı arasında yapılan muameledir (madde 61) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 54). Daha sonra bu evrakta yer alması gereken bilgilere yer verilmiştir. Buna göre söz konusu belgede tarih, nakil olunacak eşyanın miktar ve cinsi, renklerinin çeşidi, kaç gün içinde teslim edileceği yere gönderileceği, nakli ile görevli siparişkar ve emanetçinin ismi, ünvanı, ikamet yeri, eşyanın kime teslim olunacağı, kiracının ismi, ünvanı, ikamet yeri, nakliye ücreti, belirlenen müddet içinde gideceği yere ulaşmazsa ödenecek tazminat yazılı olmak durumundadır ve bu belge siparişkar, emanetçi veya irsal eden kişi taraflarından imzalanmalıdır. Ayrıca senedin ekinde gönderilen eşyanın numarası neyse aynen o belirtilmelidir ve bu sene siparişkar ve emanetçinin defterine kaydedilmelidir (madde 62) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 54).

69. maddede ise söz konusu alım-satım işlemlerinde delil olarak kullanılacak koşullara değinilmiştir. Buna göre alım satım maddesi şer'î mahkemede icra olunan veya tarafların imzaları ile bir senede bağlı ise, simsarların ve başkalarının hesabına poliçe alıp satanların aralarında imzalamış oldukları pusulalar varsa ve fatura üzerine kesin fiyat ile kabul edildiği yazılıysa bu durumda senet, pusula ve faturanın ibraz edilmesi (gösterme, sunma) gerekir, mektupla haber yollanır, tarafların defterleri gösterilir ve ticarethane tarafından uygun görülürse şahitler alım-satım maddelerinin ispatı kabul edilebilir (madde 69) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 55).

Altıncı fasılda tüccarlar arasında tedavül eden poliçe konusu incelenmiştir. Poliçe ticari senetlerden biridir (Kenanoğlu, 2005, s. 107). Buna göre poliçe bir yerden bir yere çekilir. Üzerinde yazılması gerekenler tarih, ödenecek meblağın miktarı, ödemeyi yapacak kişinin ismi, ödemenin yapılacağı yer ve zaman ile karşılığının para veya mal olduğu bilgisidir. Ayrıca üçüncü bir şahsın emrine bağlı olduğu ya da çeken kişinin tasarrufunda olduğu açıkça belirtilmelidir. Bir, iki, üç, dört ve daha fazla nüshası varsa kaçınıcı nüsha olduğu bilgisine de yer verilmelidir (madde 70). Daha sonraki maddelerde ise poliçenin muteber olması için gereken birtakım şartlara yer verilmiştir²⁹³. Poliçeyi çeken ve havale

²⁹³ Bir poliçe kağıdı bir kimse üzerine çekilip de meblağı başkası tarafından veya yabancı bir memlekette ikamet eden biri tarafından ödenecekse, bu durum poliçe kağıdında belirtilmiş ise caizdir. Ayrıca başkasının emir ve siparişine bağlı olarak çekilip yine onun hesabına mahsup kılınması caizdir (madde 71) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 56). Eğer bir poliçede poliçenin çekildiği yer, ödenecek yer ve düzenleyen kişinin ismi ve sanatı maddelerinden biri gerçeğe yakın olmayacak şekilde yazılmışsa, yani poliçe üzerinde gerçek olmayan kayıtlar varsa, o zaman poliçe muteber olmaz, adi bir belge olarak kabul edilir (madde 72) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 56). Poliçenin karşılığı poliçeyi çeken kimse tarafından ya da başkasının

eden kişiler poliçenin kabulü ve vadesinde ödenmesi konusunda birbirlerine kefildirler (madde 76) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 55-56).

Poliçenin adem-i kabulü, yani hükümsüzlüğü “protesto” denen bir senetle ispat edilmektedir (madde 77) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 57). Buna dair ayrıntılar 78. maddede ve daha sonra 118.-121. maddelerde düzenlenmiştir²⁹⁴.

Daha sonraki maddelerde poliçenin ödenmesine ilişkin ayrıntılara yer verilmektedir. Buna göre poliçeyi kabul eden kimse meblağı vermekle yükümlü olmaktadır. Poliçeyi çeken kişi poliçenin kabulünden önce iflas etmişse ve poliçeyi kabul eden kişi haber alamamışsa bile yine poliçeyi kabulden vazgeçerek parasını verme yükümlülüğünden kurtulamaz (madde 79) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 57).

Bundan sonraki maddeler poliçenin ciro yani havalesine ilişkindir. Poliçeler ciro edilerek devredilirler. Poliçe tahvili (ciro senedi) üzerinde devir ve havale tarihi yer almalıdır, poliçenin meblağının kabul edildiği beyan edilmeli ve kimin sorumluluğuna geçmiş ise onun ismi zikredilmelidir (madde 94). Poliçeyi imzalamış ve kabul etmiş ve devir ve havalesinin üstüne almış olanların tamamı poliçenin hamili nezdinde birbirlerine kefil edilmektedir (madde 97). Havale zamanı geldiğinde havale olunan kimse akçeyi verecek

hesabına mahsuben çekilmişse, o kimse tarafından tedarik edilmek durumundadır (madde 73) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 56). Poliçenin vadesi geldiğinde üzerine poliçe çekilen kimsenin zimmetinde poliçe çeken (keşide ede) veya poliçeyi sipariş ve emreden kimselerin en azından poliçenin meblağı kadar alacakları olmalıdır (madde 74) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 56). Poliçe kabul edilir ise ve karşılığının da mevcut olduğu belli ise o zaman bu durum havale sahibi açısından yeterli bir delildir. Police kabul edilsin ya da edilmesin vadesi geldiğinde para verilmemiş ise üzerlerine poliçe çekilmiş kimselerin zimmetlerinde poliçenin vadesinde karşılığının mevcut olduğunu ispat etmek yalnız poliçe çekenin (keşide edenin) zimmet tertibi olup ispat edemediği takdirde protesto kararlaştırılan zamandan sonra icra olunmuş ise bile poliçenin meblağını tazmin etmek yine keşide eden kişinin şahsına aittir (madde 75) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 56).

²⁹⁴ Protesto konusunda poliçenin vadesi geldiğinde ödenmesini temin etmek için her ciranta (ciro eden kimse) kendinden önce imzalayan cirantadan ve o da bir öncekinden poliçeyi keşide eden kimseye varıncaya kadar kefil veya rehin talep etme hakkına sahiptir, aksi durumda önceki ciranta sonraki cirantadan kefil veya rehin talebine muktedir değildir. Herhangi biri kefil ya da rehin vermezse protesto iade masrafı ile poliçe parasını ödemeye mecburdur (madde 78) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 57). Poliçenin hamilin poliçenin vadesi geldiği gün poliçe akçesinin tediyesini istemesi gerekir (madde 118). Poliçenin vadesi gelip de ödenmediği durumda vadenin ertesi günü poliçenin ödenmediğinde dair protesto çekilmelidir. Ancak o gün yortu sayılan günlerden birine tekabül ederse o gün değil, ertesi gün protesto çekilir (madde 119) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 62). poliçenin hamili önceden poliçeyi kabul etmediğine dair protesto düzenlemiş olsa veya üzerine poliçe çekilen kimse iflas ve vefat etmişse de ödenmediğine dair diğer bir protesto çekilebilir. Ancak vadeden önce poliçeyi kabul eden kimse iflas etmişse, yine poliçenin hamili protestosunu istemek ve talebini iptal etmek haklarına sahiptir (madde 120). Ödenmemek için protesto edilmiş bir poliçenin hamili, gerek keşide eden kişiye ve havale edenlere ayrı ayrı ve gerekse de tamamı aleyhine kefalet davası açabilir. Havale edenlerden her birinin de kendinden önce poliçeyi devretmiş veya keşide etmiş kimseler hakkında kefalet iddiasında bulunma hakkı vardır (madde 121) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 63).

adama itimat edemediği takdirde “aval” adı verilen bir kişi ihtiyaten kefil olarak talep edilebilecektir. Aval kefaleti dışarıdan bir kimse tarafından verilerek poliçe üzerine yazılabileceği gibi, başka bir senede de bağlanabilir. Aval amacıyla kefil olan kimseler poliçeyi keşide ve havale edenler gibi birbirlerine kefil olurlar (madde 99). Poliçe kağıdı işaret ettiği meskukat yani madeni para ile ödenmelidir (madde 100). Poliçe vadesinden önce ödeyen kişi o poliçe hakkında hile ve fesad iddia ederse, buna dair sorumluluktan kurtulmuş değildir ve ödemesinin muteber olup olmadığı Ticarethane marifetiyle tetkik edilmesi gerekir (madde 101) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 59).

Poliçe bedeli vadesi geldiğinde senetle belirtilen miktar üzerinden ödenmektedir. Poliçeyi vadesinde ödeyen kişi tamamen yükümlülükten kurtulmuş olur (madde 102) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 59). Poliçenin hamili vadesinden önce meblağı almaya zorlanamaz (madde 103). Poliçenin ödemesi kaçınıcı nüshası ile olursa olsun geçerlidir, ancak ödeme yapılan nüshada diğer nüshaların hükmünün lağvedildiği yazılmış olmalıdır (madde 104). Poliçe kağıdı zayi olmuş olursa veya poliçenin hamili iflas etmiş bile olsa, poliçenin tediyesine muhalefet caiz değildir (madde 107) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 60).

Poliçenin kabulü imza ile tasdik edilir ve kabul tarihi yazılarak gerçekleştirilir. Poliçenin şarta bağlı olarak kabul edilmesine kanuni olarak izin verilmiştir. Bu durumda sadece kabul poliçede yazılı meblağın bir miktarına karşılık olarak düzenlenebilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 8). Böyle bir durumda geri kalan kısım için senet hamili protesto yoluna gidebilir. Kabulün poliçe ibraz edildiği tarihten itibaren 24 saat içinde bildirilmesi gerekmektedir. Bu sürenin bitiminde senet iade edilmemektedir. Senedin kabul edilip edilmediği bildirilmemesi halinde alacaklı takibe geçebilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 9).

Poliçe nüshalarının birden fazla olması durumunda ve poliçelerin kaybolması halinde yapılması gereken işlemler 104-112. maddeler arasında yer almaktadır²⁹⁵ (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 9).

²⁹⁵ Poliçeyi zayi etmiş kimse kabul edilmiş veya edilmemiş de ikinci, üçüncü, dördüncü ve sair nüshalardan birini ibraz edemezse, zayi olan poliçenin meblağını iddia edebilir, ancak poliçenin hakiki sahibi olduğunu Ticarethane marifetiyle defterle ispat eder ve kefil verdikten sonra almaya hak kazanır (madde 109). Poliçenin ödemesi iddiasına karşılık bundan imtina ortaya çıkarsa zayi olan poliçenin sahibi protesto ederek hakkını muhafaza edebilir. Ancak bu protesto kağıdı zayi olmuş poliçenin vadesinden bir gün sonra tahrir olunmalı ve protestonun ilanına dair aşağıda belirtilmiş vergi, şart ve müddetleri uygun olarak poliçeyi keşide ve havale edenlere ihbar edilmelidir, bildirilmelidir (madde 110). Poliçeyi sırasıyla havale

Police akçesinden hesaplanan meblağ poliçeyi keşide ve havale edenlerin zimmetlerinden indirilir, geriye kalan akçe için poliçeyi protesto ettirmek hamilinin vazifesidir (madde 113). Poliçenin ödenmesi için süre verme hâkimlerin elinde değildir (madde 114). Yine protesto olmuş poliçenin akçesi poliçeyi çekmiş veya havalesini kabul etmiş olanların birine hürmeten, başka bir şahıs tarafından aracı olunarak ödenebilir. Ancak bu durum protesto kağıdında veya zeylinde yazılmış olmalıdır (madde 115). Aracılık amacıyla poliçenin akçesini kim verirse, hamilinin hakları buna intikal eder. Hemen hamil tarafından yapılması gerekenler yapılır. Aracılık amacıyla bir poliçenin akçesi keşide edenin hesabına mahsuben verilirse, havale edenlerin tamamı zimmetten aklanmış olur. Aracılık için tercih edilecek kimse borçtan kurtarmayı üzerine alan kimse tercih edilir. Yine poliçe kağıdı üzerine çekilip kabul etmediğinden dolayı protesto edilmesine neden olan kimse, poliçenin akçesini vereceğini ispat ederse, diğer taliplere göre tercih edilir (madde 116) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 61).

Protesto ilanı veya mahkemeye davet için gerekli sürelerin (117-127. maddeler) geçmesinden sonra, policeyi keşide etmiş olan kişi veya havale edenlerden biri nakden veya bir hesaba mahsuben veya başka bir yolla poliçenin ödenmesine dair meblağı ele geçirirse, davaya hakkı bertaraf olur, hamil yeniden poliçenin akçesini geri almış kimse aleyhinde davaya hak kazanır (madde 128). Ödenmediğine dair protesto olmuş poliçenin hamili, akçesini temin edebilmek için kefil talep ederse poliçeyi keşide, kabul ve havale edenlerin mal ve para ve borçlarına Ticarethane marifetiyle hak kazanır (madde 129) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 64).

Bundan sonraki maddeler protestonun nasıl hazırlanacağına dairdir. Buna göre protesto kâğıtları herkesçe bilinen mahkeme veya meclis marifetiyle, protesto şartlarına riayet edilerek policeyi tediye edecek kimse ve duruma göre “albezonya” denen (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 64) ikinci derecede ödenmesini havale ettiği kimse buldurup kabul ve tediye etmedikleri tahkik²⁹⁶ edildikten sonra hazırlanır (madde 130) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 65).

edenler vasıtasıyla poliçeyi aslen çekmiş kimseye varılır ve bu süreçte ortaya çıkan masraf poliçeyi zayi eden kimseye çektilir (madde 111) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 60). 108 ve 109. maddelerde yazılı kefaletin hükmü 3 sene için geçerlidir ve bu süre içinde buna dair bir talep ve iddia ortaya çıkmazsa tamamen hükümsüz olur (madde 112) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 61).

²⁹⁶ Tahkik: Doğru olup olmadığını araştırma, meydana çıkarma (Devellioğlu, 2013, s. 1189).

dâhildir. Borçlar Hukuku, kişiler arasındaki özel borç ilişkilerini düzenlemektedir. Günlük yaşam içindeki kişi eylem ve davranışlarının büyük bölümü Medeni Hukuk'un diğer dallarından ziyade Borçlar Hukuku alanına girmektedir. İslam hukukunda akit de borcun kaynaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda Borçlar Hukuku kapsamında incelenen akitler; bey ve şîrâ (alışveriş), hibe, icare, karz, ariyet, vedia, kefalet, vekâlet, havale, rehin gibi akitler, müfavada, inan, a'mal, vücuh, mudarebe, müzaraa, müüsâkat gibi şirket akitleridir²⁹⁷ (Ekinci, 2011, s. 367). Borçlar Hukuku insanların gereksinim duydukları malların mülkiyetinin devrine olanak vermektedir. Bu çerçevede malların kişiler arasında sürekli olarak değişim ve dolaşımına da hizmet etmektedir. Özellikle bey' (satım akdi) ve hibe (bağışlama) akitleri mülkiyetin devri amacını güden akitler açısından önemlidir. Ayrıca malların kişiler tarafından kullanımını ve kişiler arasında dolaşımını sağlayan ve mülkiyet devri borcunu doğuran bu sözleşmeler yanında, malın mülkiyetini ele geçirmeden onu kullanmaya ve yararlanmaya izin veren kira (bir taşınmazın kullanım hakkını almak demektir), hizmet, istisna (iş görme) ve vekâlet sözleşmeleri de bulunmaktadır²⁹⁸. Bu açıdan mülkiyetin devri borcunu doğuran sözleşmeler, maddi malların mülkiyetinin kişiler arasında el değiştirmesinde hukuki gerekeçeyi oluşturmaktadır (Demir, 2011, s. 216) ve bu kapsamda Borçlar Hukuku ile Eşya Hukuku ve Ticaret Hukuku arasında bir ilişki söz konusu olmaktadır.

Bu açıdan Mecelle'nin birinci kitabı Kitâbü'l-Büyû' ticari işlemlere ilişkin genel kuralları ve ilkeleri ortaya koymaktadır. Buradaki maddeler sözleşme hükümlerine ilişkindir ve ticari işlemlerin geçerliliğini güvence altına alarak ve sözleşme tarafları arasında imzalanan anlaşmaların uygulanabilirliğini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu anlamda meşru sözleşmelerin yapılmasını sağlamak için mübadele nesnelere niceliği ve niteliği ile ilgili ayrıntılı şartlara yer vermektedir²⁹⁹. Ayrıca diğer kitaplar için şablon sağlama amacına da hizmet etmektedir (Tezcanlı, 2007, s. 48-49). Ayrıca Kitâbü'l-Büyû' içindeki Bey' bil-Şart kısmı sözleşme hükümleri açısından özellikle önemli görülmektedir (Arabi,

²⁹⁷ Borcun kaynakları olarak belirtilen diğer unsurlar haksız fiiller (gasp ve itlaf), haksız iktisap (sebepsiz zenginleşme)'dir (Demir, 2011, s. 216).

²⁹⁸ İslam hukukuna göre mülkiyeti kazanma yollarından biri hukuki işlemidir. Mülkiyet teslimle değil, mülkiyeti nakleden akitle geçmektedir. Buna göre hukuki işlemde doğan mülkiyet kazanma borçlar hukukunun konusudur (Aydın, 2018, s. 345). Halefiyet ya da haksız fiil çalışma kapsamına alınmamıştır.

²⁹⁹ Tezcanlı (2007, s. 48) ayrıca bu ölçümlerin ve satış esnasında varlığını şart koşarak kesinlik sağlayarak spekülasyon faaliyetlerinden kaçınmayı ve aynı zamanda piyasa işlemlerini kolaylaştırmayı amaçladığını belirtmektedir.

1998, s. 31). Bu kapsamda çalışmanın bu kısmında önce ilk kitaptan başlanarak, daha sonra çalışmanın kapsamı dâhilinde değerlendirilmesi uygun görülen ve aynı zamanda Mecelle'nin en kapsamlı kitapları olan Kitâbü'l-İcârât³⁰⁰ ve Kitâbü's-Şirket bölümleri incelenecektir. Esasen İslam hukukçuları açısından fıkıh kitaplarında incelenen 25 kadar akit içinde 18 tanesi Mecelle'de düzenlenmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 236). Çalışmada bunların tamamına yer verilmemiş, belgede en çok geçen ilişkiler üzerine kurulan akitler değerlendirilmiştir. Bu nedenle Büyû' Kitabı'nın yanında İcârât Kitabı da incelenmiş olmasına rağmen, havale ve kefalet kitapları çalışmanın sınırları dışında bırakılmıştır. Ayrıca Mecelle'de akitler anlatılırken İslam hukukunun kendine has sistematigi esas alınmıştır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 237). Çalışmada ise Mecelle'nin hüküm sıralamalarına riayet etmekle beraber, maddeler çalışmanın konuları bağlamında farklı yerlere taşınabilmiştir.

Tezcanlı'nın (2007, s. 49) da belirttiği üzere Kitâbü'l-Büyû' (Satış ya da Alım-Satım Kitabı) İslam hukukundaki her türlü işlemin bütünüdür ve dolayısıyla Borçlar Hukuku'nun en gelişmiş kısmı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca farklı türdeki sözleşmelerin “özel gereklilikleri” başlangıçta satış sözleşmelerini yöneten ilke ve kurallara dayanmaktadır. Bu nedenle, genel olarak ticari işlemlerin yasal olarak nasıl formüle edildiğini anlamak için bu kitabın ayrıntılı olarak analiz edilmesi gerekli görülmektedir.

Mecelle'nin ilk kitabıdır. Büyû' satışlar, alışveriş anlamındadır³⁰¹. Bu kitap bir mukaddime ile yedi babdan oluşmaktadır. Mukaddimedeki kitabın içeriğine dair fıkhi terimlere yer verilmiştir. Buna göre önce akdin kurucu unsurları incelenmiştir. Bunlar

³⁰⁰ Fıkıhta kira (icare) da yararın satılması anlamında bey' hükmünde sayılmaktadır (Üçok & Mumcu, 1976, s. 126).

³⁰¹ İslam hukukunda satım akdinin asıl ismi bey' ve şira yani alım-satım akdi olmakla beraber, bey' ve çoğulu büyü daha çok kullanılmaktadır. Satım akdi borçların genel hükümlerini de içerecek şekilde oldukça ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu borçlara ait genel hükümlerin satım akdi içinde yer aldığı anlamına gelmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 237).

icab ve kabuldür. İcab, tasarrufu³⁰² inşa etmek için başlangıçta söylenen sözdür³⁰³ (Öztürk, 1973, s. 165). Kabul, tasarruf için ikinci olarak söylenen sözdür ve bununla beraber akit tamamlanmış olur (madde 101-102) (Öztürk, 1973, s. 165). Alışveriş bununla tamamlanır, akit teklifini kabul etmek demektir (Devellioğlu, 2013, s. 459). Akid, tarafların bir hususu üstlerine alma (iltizam) ve taahhüt etmeleridir, icab ve kabülün beraberliğinden irtibatından ibarettir (Öztürk, 1973, s. 165). İn'ikâd icab ve kabül ile hukuki sonuç doğuracak şekilde meşru usule uygun olarak irade beyanının açıklanması, yani kısaca akdin kurulması anlamına gelmektedir (madde 103-104) (Cin & Akgündüz, 1996, s. 192). Daha ayrıntılı bir ifade ile in'ikâd akdin, bir hukukî işlem, sözleşme, mukavele veya kontratın kurulması, gerçekleşmesi; akdin hukuki varlık kazanması; akit işleminden sonra ortaya çıkan durumu ve sağlamlaşmayı ifade etmektedir (Apaydın, 2000, s. 314). Bey' malı malla değişmek demektir ve mün'akid veya gayri mün'akid olabilir. Bey'-i mün'akid³⁰⁴, in'ikad olmuş bey' demektir ve sahih³⁰⁵, fasid³⁰⁶, nafiz³⁰⁷ ve mevkuf³⁰⁸ olarak ayrılmaktadır. Başka bir deyişle kuruluş şartlarını kendisinde bulduran akit demektir. Bey'-i gayri mün'akid batıl olan bey' demektir (madde 105-107) (Öztürk, 1973, s. 165). Kuruluş şartları tamamen veya kısmen bulunmayan akit demektir (Uslu, 2019, s. 69). Bey'i sahih yani bey'i caiz esasen (aslen) meşru ve vasfen meşru olan bey' demektir³⁰⁹. Bey'i fasid aslen sahih olup, vasfen sahih olmayan, yani

³⁰² Hukuk terminolojisinde tasarruf, bir şahıstan ortaya çıkan hukuki bir sonuç doğurmaya yönelik irade beyanı demektir. Tasarruf konusundaki bir diğer ayrım fiili ve kavli yani sözlü tasarruftur. Fiili tasarruf maddi bir fiil ile tamamlanan ve kendisine hukuki bir sonuç bağlanan haksız fiil, gasp ve itlaf gibi fiiller sonucu ortaya çıkan tasarruftur. Bunun için tasarruftan ziyade hukuki olay ve hukuki fiil demek daha doğrudur. Kavli tasarruf ise hukuki muamelenin karşılığıdır ve insandan ortaya çıkan ve kendisine hukuki sonuç bağlanan sözlü irade beyanı demektir. Bunlar da akidler ve tek taraflı irade beyanı olarak ikiye ayrılmaktadır. Akidler iki taraftan sadır olan birbirine uygun iki irade beyanından oluşan sözlü tasarruflardır. Tek taraflı irade beyanı ise sadece bir atarın irade beyanı ile hukuki bir sonuç doğuran tasarruf demektir. İslam hukukçuları bunların da geniş anlamda akid olduklarını belirtmişlerdir. Tek taraflı irade beyanının içine bağışmala (hibe), vakıf ve ariyet gibi taraflardan sadece birini borçlandıran tasarruflar dâhildir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 188).

³⁰³ Akit yapma teklifi olarak söylenen söz anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2013, s. 467). İslam hukuku irade beyanına çok büyük önem vermektedir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 125).

³⁰⁴ Sözleşme, antlaşma vb. için taraflarca resmen kabul edilmiş, imzalanmış, akdedilmiş demektir (Uslu, 2019, s. 69).

³⁰⁵ Gerçek, doğru; halis, kusursuz, ayıpsız (Devellioğlu, 2013, s. 1065).

³⁰⁶ Alım satım şartlarında eksiklik olan satış (Devellioğlu, 2013, s. 288).

³⁰⁷ Sahih, geçerli, etkili.

³⁰⁸ Ait, bağlı, vakfedilmiş, daimi.

³⁰⁹ İslam hukukunda akdin aslına ve mahiyetine ilişkin in'ikad şartlarını taşıyan akitlere aslen meşru adı verilmektedir. Vasıflara ilişkin sıhhat şartlarını taşıyan akitlere ise vasfen meşru adı verilmektedir. Aslen ve vasfen meşru akit sahih akit olarak ifade edilmektedir. Bu durumda in'ikad şartları ile sıhhat şartları iç içe geçmiş durumda bulunmaktadır. Umumi sıhhat şartlarının yokluğu akdi fasid hale getirmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 201).

esasen mün'akid olup da bazı dış nitelikleri itibariyle meşru olmayan bey' demektir. Bey'i batıl asla sahih olmayan bey' demektir (madde 108-110) (Öztürk, 1973, s. 165). Yani aslen ve vasfen meşru olmayan bey' demektir, bir hüküm ifade etmez; sahih olmayan, yâni dînen bulunması lâzım gelen şartların hepsi veyâ bir kısmı bulunmayan alışveriş anlamına gelmektedir (Uslu, 2019, s. 69). Bey'i mevkuf başkasının hakkı taalluk eden (karışan) bey' demektir, bey'i fuzuli gibi. Fuzûlî, şer'i izni olmaksızın diğer bir kimsenin hakkında tasarruf eden kimse demektir. Bey'i nafiz³¹⁰ başkasının hakkı taalluk etmeyen bey'dir ve lazım ve gayri lazım olmak üzere ikiye ayrılır. Bey'i lazım³¹¹ hıyarattan, yani muhayyerlikten (seçme hakkından) arınmış olan bey'i nafizdir (Öztürk, 1973, s. 166). Bey'i gayri lazım kendisinde hıyarattan, yani muhayyerliklerden birisi bulunam bey'dir (madde 111-115) (Öztürk, 1973, s. 165-166).

Hıyar muhayyerlik (seçme hakkı) demektir ve buna dair bilgiler başka bir babda özel ve ayrıntılı olarak açıklanacaktır (Öztürk, 1973, s. 166). Akdi geçerli kılıp kılmamak (feshetmek) konusunda taraflardan birinin veya her ikisinin serbest olması anlamına gelmektedir (Uslu, 2019, s. 71). Bey'i bat, bey'i kat'i demektir, yani kesin satış, kesinlik kazanmış akit anlamına gelmektedir. Bey' bil-vefâ bir kimsenin bir malı, bir başkasına bedeli iade ettiğinde malı geri vermek üzere belirli bir paraya satması anlamına gelmektedir, müşterinin satılan şeyden fayda sağlamasına göre bey'i caiz hükmünde görülmektedir ve tarafların bunu fesh etme hakkına sahip olmalarına göre bey'i fasid hükmünde ve müşterinin satılan şeyi başkasına satamamasına göre rehin hükmündedir. Bey' bi-l-istiglâl satıcının bir malı kiralamak üzere vefâen satışı demektir (sahiplik hakkının başkasına devri) demektir³¹² (madde 117-119) (Öztürk, 1973, s. 166).

Bey' satılan şey açısından dört kısma ayrılır. İlki bir bedel karşılığında bir malı satmaktır, büyü'nun en yaygın olanı bu olduğundan bu bey' diye isimlendirilir. İkincisi sarf,

³¹⁰ Nefaz hukuki bir tasarrufun sonuçlarını derhal doğurması demektir. Nefaz şartları tam olan akitlere nafiz akitler adı verilir. Bu şartları taşımayan akitler ise gayr-i nafiz veya mevkuf akitler olarak adlandırılmaktadır. Nefaz şartlarından birincisi akdin konusu üzerinde tasarrufta bulunan tarafın söz konusu şeyin maliki veya mal sahibinin hukuki temsilcisi olması gerekliliğidir. Nefaz şartlarının ikincisi akdin konusu üzerinde başkasının hakkının bulunmaması gereğidir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 202).

³¹¹ Lüzum akdin taraflardan biri tarafından feshedilemeyecek ve ortadan kaldırılamayacak şekilde bağlayıcı olması olarak ifade edilmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 203).

³¹² Burada yine mal geri almak şartıyla satılmaktadır. Ancak vefâen satıştan farklı olarak rehin bırakılan mal onu satan kimseye kiralanmaktadır. Böylece malı satan kimse onu yine kullanmaya devam etmekte, fakat bunun karşılığında bunun için belirlenmiş olan bir kira bedeli ödemektedir. Vefâen satışa faize karşı hile olduğu gerekçesiyle karşı çıkanlar, istiglalet çok daha fazla ve kuvvetle karşı çıkmaktadırlar (Aydın, 2018, s. 358).

üçüncüsü bey'i mukaayeza ve dördüncüsü selemidir. Sarf nakdi nakde satmak demektir ve Türkçe olarak akçe bozmak ya da kambiyo olarak ifade edilmektedir. Bey'i mukaayeza (mukâyada) nakit kabilinden olmayan malı malla mübadele etmektir, Türkçe'de trampa adı verilmektedir. Selem müecceli muacele satmaktır, yani peşin para ile veresiye mal almaktır³¹³ (alıvere). İstisna' bir şey yapmak üzere sanat ehli ile mukavele yapmaktır, bunu yapana sâni' ve yaptırana müstesni' ve yapılan şeye de masnû' adı verilmektedir³¹⁴ (madde 120-124) (Öztürk, 1973, s. 166).

Mülk insanın malik olduğu, sahip olduğu şeydir, gerek ayn (mal anlamında) gerekse de menafi' yani yarar, fayda olarak olabilir. Mal insana ait olup ihtiyaç durumunda saklanabilen, biriktirilebilen (iddihar edilebilen) menkul ve gayrimenkul olabilir. Mütekavvim mal iki manada kullanılmaktadır. Biri kendisinden faydalanılması mubah olan şeydir. Diğeri mâl-i mührez³¹⁵, yani denizde iken balık gayr-i mütekavvimdir, avlanarak istifade edilebilir duruma gelince mütekavvim mal haline gelir³¹⁶. Menkul bir yerden başka bir yere nakledilmesi mümkün olan şeydir³¹⁷. Nakit, uruz, hayvanat, mekiyat³¹⁸ ve mevzunat³¹⁹ bunlardandır. Gayrimenkul akar³²⁰, yani gelir getiren mal ya da kazanç sağlayan mülk ve arazi gibi başka bir yere nakledilmesi mümkün olmayan

³¹³ Selem peşin para ile veresiye mal satmak demektir. Bu işlem ya da akit peşin paraya ihtiyacı olan ancak satacak malı hazır olmayan çiftçi ve fabrika sahipleri tarafından kullanılmaktadır. Örneğin çiftçiler yazın verecekleri malı kışın peşin para ile selem akdi ile satabilmektedirler (Demir, 2011, s. 226).

³¹⁴ Bir san'at sahibinden belirli bir işin, belirli özelliklerde yapılmasını istemek. Mesela bir terzi ile kumaş ve benzeri malzemeleri ondan olmak üzere bir kat elbise dikmesi için sözleşme yapmak.

³¹⁵ Mührez, sudaki balık gibi kimsenin malı olmayıp herkesçe faydalanılan bir şeyin ele geçirilmesi.

³¹⁶ Mütekavvim mal, kelime anlamı olarak hukuk tarafından mal demektir. Gayrimütekavvim mal hukuki bir değeri olmayan mal demektir. Terim anlamı olarak ise mütekavvim mal dinen kullanılmasına izin verilen elde edilmiş mallardır. Yani dinen kullanımı uygun görülemeyen mallar ile örneğin henüz avlanmamış mallar mütekavvim mal sayılmamaktadır. Buna göre mütekavvim mal için dini ve örfi unsur bulunmaktadır. Örfi kısım zaman ve zemine bağlıdır ve geçmişte elde edilmesi mümkün olmayan malların günümüzde bu özelliği kazanarak (örneğin güneş enerjisi veya gazlar gibi) mütekavvim mal haline gelmesi mümkündür. İslam hukukuna göre mal dendiğinde mütekavvim mal kastedilmektedir ve ancak bu mallar hukuki işlemlere konu olmakta ve haksız fiillere karşı hukuk tarafından korunmaktadır. Ancak mütekavvim malın dini özelliği ise her dinin mensuplarına göre farklılık göstermektedir (Aydın, 2018, s. 333).

³¹⁷ Bölünerek de olsa başka bir yere taşınabilen maldır (Demir, 2011, s. 192).

³¹⁸ Süt, su ve sıvı yağ gibi belli bir ölçüyle satılan mallar (Devellioğlu, 2013, s. 700).

³¹⁹ Şeker gibi vezinli tartı ile satılan mallar (Devellioğlu, 2013, s. 740).

³²⁰ Menkul-gayrimenkul mal konusunda Mecelle'de Maliki mezhebinin görüşü kanunlaştırılmıştır. Mecelle'de akar yerine gayrimenkul tabiri kullanılmış ve bu hane ve arazi gibi başka yere nakli mümkün olmayan şey olarak ifade edilmiştir. Menkul ve gayrimenkul ayrımının önemli hukuki sonuçları bulunmaktadır. Buna göre komşuluk hukuku ve irtifak hakları gayrimenkuller için söz konusudur. Yine şuf'a hakkı gayrimenkullerde geçerlidir. Cebri icrada satışa menkul mallardan başlanmaktadır ve teslimden önce satılan menkul mallarda alıcının tasarrufta bulunma hakkı yoktur. Teslimden önce satılan gayrimenkullerde ise alıcı tasarrufta bulunabilmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 266).

şeydir³²¹. Nükûd, yani nakitler paralar nakdin tümü olup altın ve gümüşten ibarettir. Uruz arazın tamamı, toplamı olup nakit, hayvanat, mekiyat ve mevzunattan başka meta ve kumaş gibi şeylerdir. Mukadderat keyl, vezin, sayı, zira' ile miktarı tayin olunan şeylerdir, mekiyat, mevzunat, adediyyat, mezruatı³²² kapsamaktadır. Keyli ve mekil, keyl (ölçek ile, kile) ile ölçülen şey demektir. Vezni ve mevzun tartılan şeydir. Adedi ve madud sayılan şeydir. Zer'i ve mezru' arşın ile ölçülen şeydir. Mahdud, hudud ve sınırları tayin edilebilen gelir kaynağıdır. Muşa' hisse-i şayia'yı içine alan kapsayan şeydir³²³. Hisse-i şayia, müşterek malın her parçasını kapsayan hissedir³²⁴ (madde 125-139) (Öztürk, 1973, s. 166-167).

Cins, içine aldığı kapsadığı cinsler arasında maksat itibariyle aşırı farklılık olmayan şey anlamına gelmektedir. Cuzaf ve mücazeffe, götürü pazar demektir. Hakk-ı mürur başkasının mülkünden geçmek hakkı demektir. Hakkı-ı şirb bir nehirden belirli bir pay almaktır. Hakk-ı mesil bir hanenin dışarıya su ve selinin akması ve damlalık hakkıdır (Öztürk, 1973, s. 167). Misli, çarşı ve pazarda benzeri bulunabilen, yani paha konusunda anlaşmazlığa neden olacak bir farklılığın olmayacağı benzerlikte bulunan şeydir³²⁵. Kıyemi, çarşı ve pazarda benzeri bulunmayan yahut bulunsa da fiyat olarak birbirinden

³²¹ Hanefî mezhebine göre taşınmanın şekil değiştirerek ve bozularak olması sıkıntılı görülmemiştir ve bu nedenle binalar veya ağaçlar da taşınır mal kapsamına dâhil edilmiştir. Ancak ağaçlar ve binalar şüf'a hakkı bakımından üzerinde buldukları arsa veya araziye bağlı olarak ise taşınmaz mal sayılmaktadırlar. Bu ayrıma bağlı olarak yararlanma hakkı ve komşuluk hukukundan doğan sınırlamalar gayrimenkuller için söz konusu hale gelmektedir. Şüf'a hakkı sadece gayrimenkuller için doğmaktadır. Müşteri tarafından satın alınan menkul mal teslim alınmadan önce satım akdi gibi hukuki bir işleme konu olamazken, aynı mal gayrimenkul ise bu işlem gerçekleştirilebilir (Aydın, 2018, s. 335). Ancak Osmanlı Devleti'nin son döneminde bina ve ağaçları gayrimenkul mal sayan maliki mezhebinin görüşünü kabul edildiği görülmektedir (Demir, 2011, s. 192).

³²² Arşınla ölçülmüş nesnelere (Develioğlu, 2013, s. 744)

³²³ Ortaklar veya hissedarlar arasında birlikte kullanıldığı hâlde hisselerine ayrılmamış olan şey (osmanlica.ihya.org).

³²⁴ Ortaklar arasında taksim edilmemiş olan müşterek mal. Örneğin bir kitaba, bir kaç kişi ortak ve taksim de mümkün değil ise; her hissedarın kitabın umumuna sahip olması.

³²⁵ Misli mal birimleri arasında önemli bir fark bulunmayan, biri diğerinin yerini alabilen mallara denmektedir. Para, buğday, basılı kitap, hurma bu mallara örnek olarak verilebilmektedir. Gayrimisli mallar ise biri diğerinin yerini alamayacak şekilde birimleri arasında farklılık bulunan mallara denmektedir. Örneğin sanat eserleri, el yazma kitaplar ve ev bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu malların diğer bir ismi kıymî veya kıyemî maldır. Esasen misli olup da zaman içinde benzerleri azalan veya tükenen mallar gayrimisli hale gelebilmektedir. Antika paralar, pullar da bunlara örnek olarak gösterilebilmektedir. Misli malların zaî edilmesi durumunda aynı cinsten benzeri ile tazmin edilmeleri gerekmektedir. Ancak misli tazmin edilemiyorsa değerinin tazmini yönüne gidilmesi gerekmektedir. Gayrimisli mallar ise mislini bulmak mümkün olmadığı için değeri ile tazmin edilmektedir. Misli ve gayrimisli mal ayrımı borçlar hukuku açısından önem teşkil etmektedir. Buna göre misli bir mal borcu altına giren kimse o malın bizzat kendisini değil, aynı cinsten mislini ödemek zorundadır. Ayrıca misli mal borçlarının birbirleriyle takası mümkünken; gayrimisli mal borçlarının takası ise mümkün değildir (Aydın, 2018, s. 334-335).

farklı olan şeylerdir. Adediyyat-ı mütekaribe birey ve fertler arasında kıymetçe ve pahaca fark olmayan sayılabilen şeylerdir; misliyyattan sayılmaktadır. Adediyyat-ı mütefavite bireyler arasında kıymetçe fark bulunan sayılabilen şeylerdendir, kıyemiyyattan sayılırlar (karpuz, koyun gibi) (madde 140-148) (Öztürk, 1973, s. 167-168).

Rükn-ul bey yani satılan şeyin mahiyeti malı mala değişmekten ibarettir. Ancak buna delalet etmek için icab ve kabule yani bey'in şartlarına uyulur. Mahall-ül- bey' satılan şeyin yeridir. Mebi' satılan şeydir, bey' de ortaya çıkan ayndır ve bey' de asıl maksat odur (satım akdinin asıl konusunu oluşturmaktadır). Yararlanma, yarar sağlama ancak ayn ile olur, mübadele bedeli mala vesiledir. Semen, satılan şeyin bedelidir, zimmete geçen şeydir. Semen-i müsemma tarafların uyuşarak belirledikleri bedeldir. Bu hakiki kıymet olabileceği gibi eksik ya da fazla olabilir. Kıymet bir malın hakiki pahasıdır. Müsemmen semen, bedel karşılığında satılmış şeydir. Te'cil, borcu belirli bir vakit ertelemektir. Taksit borcu çeşitli ve belirli vakitlerde ödemek üzere ertelemektir. Deyn zimmette sabit olan şeydir (borç veya alacak). Örneğin bir kimsenin zimmetinde şu kadar kuruş borcu ve meydanda mevcut olmayan şu kadar kuruş ve meydanda mevcut olan akçenin yahut bir yığın buğdayın belirli bir miktarı ayrılarak hep borç sayılmaktadır (madde 158). Ayn muayyen ve müşahhas³²⁶ olan şeydir. Örneğin bir ev, at, sandalye, meydanda mevcut olan bir yığın buğday, bir miktar akçe ayandandır. Bayi, mal satan demektir. Müşteri, satın alandır. Mütebayian satıcı ile müşteridir, (akideyn) dahi de denir. İkale, bey' akdini lağvetme ve izale etme³²⁷ demektir. Tağrir aldatmak demektir. Gabn-i fahiş (aşırı aldanma) uruzda nisf-ı uşur (öşür: onda bir) ve hayvanatta uşur ve akarda hums (beşte bir) miktarı veya daha fazla aldanılmasıdır³²⁸. Kadim odur ki öncesini bilen kimsenin olmadığı anlamına gelmektedir (madde 149-166) (Öztürk, 1973, s. 168-169).

Kitâbü'l-Büyu'nun birinci babı bey'in esasları hakkındadır. Satış akdinin icab ve kabulle kurulacağı belirtilir (madde 167). Burada icab ve kabülün beldenin örf ve adetlerine göre kullanılan sözlerle inşa edilebileceği ifade edilmektedir. Bunun için pazarlık yapılır (madde 168). İcab ve kabul için çoğunlukla geçmiş zaman fiil çekimi kullanılır. Örneğin "şu metayı sana 100 kuruşa sattım ya da verdim, temlik ettim" şeklinde ve müşteri de

³²⁶ Somut, cinsi anlaşılmış (Devellioğlu, 2013, s. 882).

³²⁷ Yok etme (Devellioğlu, 2013, s. 542).

³²⁸ Mecelle'de gabn-i fahiş (aşırı aldanma) gayrimenkullerde %20, hayvanlarda %10 ve diğer ticari mallarda %5 olarak belirlenmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 196).

“aldım, razı oldum, kabul ettim” derse ve daha sonra satıcı “sattım” dese bey akdi yapılmış olur. İlk sefer söylenen “sattım” lafzı icab ve “aldım” lafzı kabul ve ikinci sefer söylenen “aldım” lafzı icab ve “sattım” lafzı kabuldür (madde 169). Alırım, satarım şeklinde geniş zaman kipi kullanılırsa bey’ akdi yine kurulmuş olur ve gelecek kastedilirse kurulmuş olmaz (Öztürk, 1973, s. 169). “Sat” ve “satın al” gibi emir kipiyle yapılan söylemlerle de bey akdi yapılmış olmaz. Fakat gereklilik amacını ifade eden emir ile bey’ akdi yapılır. Örneğin “şu malı bana şu kadar kuruşa sat” deyip satıcı da “sattım” dese bey’ akdi yapılmış olmaz. Ancak satıcı “bu malı şu kadar kuruşa al” deyip de müşteri de “aldım” dese yahut müşteri “aldım” deyip satıcı da “al veya var hayrını gör” (bu tabirler sattım demek gibi kullanılmaktadır) dese bey’ akdi kurulmuş olur. İcab ve kabul sözle olabildiği gibi yazarak da olabilir. Dilsizin işareti ile de bey’ akdi kurulmuş olur (madde 167-174) (Öztürk, 1973, s. 169-170). İcab ve kabule verilen önem buradaki ayrıntılarda da kendi göstermektedir.

İcab ve kabulden asıl maksat tarafların rızasıdır. Buna işaret eden mübadele işlemleri mübadele hareketleri ile de bey’ akdi kurulmuş olur ve buna bey’i teâtî³²⁹ denmektedir (madde 175). Akitten sonra bedelin değişmesi veya artması veya azalması ile tekrar pazarlık yapıldığında ikinci akit muteber olur. Yani bir malın 100 kuruşa pazarlığı kesildikten sonra bir yüzlük altına veya 110 veya 90 kuruşa tekrar pazarlık yapıldığında ikinci akit muteber olur (madde 176) (Öztürk, 1973, s. 170).

İlk kitabın ikinci faslında kabulün icaba uygun olmasının önemine dair örneklerle açıklamalar yer almaktadır. Taraflardan biri ne ile neyi icab ederse (yani neyi ne kadara sattığını belirtirse) diğeri onunla onu (yani onu o şekilde) kabul etmek durumundadır. Yani bedeli ya da satılan şeyin miktarını artırıp azaltamaz. Örneğin satıcı müşteriye “şu kumaşı sana 100 kuruşa sattım” derse ve müşteri de kabul ederse o kumaşı 100 kuruşa satın alır, o kumaşın yarısı 50 kuruşa kabul edilmez (madde 177). Kabulün icaba zımnen (üstü örtülü, kendiliğinden) uygun olması yeterlidir. Örneğin satıcı “şu malı sana 1000

³²⁹ Örneğin pazarlıksız ve konuşmaksızın müşteri akçeyi verip ekmeği de ona ekmeği verse bey’ akdi yapılmış olur. Müşteri akçeyi verip karpuzu alsa da satıcı sussa da yine bey’ akdi kurulmuş olur. Müşteri buğday almak için buğdaycıya beş altın verip, “şu buğdayı kaçaya satıyorsun?” dese de o da “kilesi bir altına” diye cevap verse, müşteri ise önce sükut edip sonra buğdayı istese satıcı “yarın veririm” dese de bey’ akdi kurulmuş olur. Hatta gelecek zamanda için buğdayın kilesi bir buçuk altına çıkarsa satıcı yine bir altın fiyat ile vermeye mecbur olur. Buğdayın fiyatı düşse de müşteri evvelki fiyattan almak durumundadır. Müşteri “bu etin şurasından bana şu kadar kuruş tart” dese kasap da kesip tartarsa yine bey’ akdi kurulmuş olur (madde 175) (Öztürk, 1973, s. 170).

kuruşu sattım” deyip müşteri de “1500 kuruşu aldım” dese, satıcı 1000 kuruş üzerine akit yapmış olur. Ancak o mecliste satıcı fazlalığı kabul ederse müşterinin tarafından fazla olan 500 kuruşu da ödemesi gerekmektedir. Müşteri “şu malı 1000 kuruşu aldım” deyip, satıcı da “800 kuruşu verdim” dese satıcı satış akdini yapmış olur, 200 kuruşun indirilmesi gerekir (madde 178). Taraflardan biri çeşitli şeylerin, pahalarını ayrı ayrı olarak belirtse bile toptan olarak satış yapıldığında diğeri de onu toptan olarak kabul eder ve toptan bedel ile satılan şeyleri toptan alır. Yoksa satılan şeyleri ayırarak içinden dilediğini zikredilen fiyatıyla kabul edip alma konusunda seçme hakkı yoktur. Örneğin satıcı “şu iki hayvanı 3000 kuruşu sattım; şu 1000 kuruşu ve bu 2000 kuruşu” veya “her biri 1500 kuruşu” dese, müşteri ikisini 3000 kuruşu alabilir, yoksa ikisinden dilediğini zikredilen fiyata alamaz (madde 179). Taraflardan biri çeşitli şeylerin fiyatlarını ayrıntılı olarak tek tek ve başka başka icab ettiği durumda diğeri istediğini belirtilen bedeli ile kabul ederse de bey’ akdi yapılmış olur. Örneğin satıcı çeşitli malların fiyatlarını ayrıntılı olarak belirterek “sattım” şeklinde söylese de tekrar ederek “şunu 1000 kuruşu ve bunu 2000 kuruşu sattım” derse o zaman müşteri ikisinden birini belirlenmiş pahasıyla kabul edip alabilir (madde 180) (Öztürk, 1973, s. 171).

Üçüncü fasıl meclis-i bey hakkındadır. Meclis-i bey pazarlık için toplanmak demektir (madde 181). Burada icabdan sonra meclis sonuna kadar taraflar seçim konusunda serbesttir³³⁰. Örneğin taraflardan biri burada “bu malı şu kadar kuruşu sattım” diyerek bey’i icab ederse diğeri hemen akabinde “aldım” demez de bir müddet sonra yine o mecliste kabul ettiğini belirtirse, her ne kadar meclis uzun uzadıya sürmüş ve icab ve kabulün arası uzamış da olsa bu durm akde zarar vermez ve bey’ akdi yapılmış olur (madde 182). İcabdan sonra kabulden önce taraflardan biri diğeri kandırmaya dair bir söz, ifade veya eyleme dair bir işaret görürse icab batıl olur, kabule gerek kalmaz (madde 183). Taraflardan biri alışverişi icab edip diğeri kabul etmeden önce vazgeçerse icab batıl olur, ondan sonra yapılan kabul ile bey’ akdi kurulmuş olmaz (madde 184). Kabulden önce icabın tekrarı önceki icabı iptal edip ikinci icaba itibar edilmesi gerekmektedir.

³³⁰ Akid meclisi icab ve kabulün yapıldığı yerdir. Bu, fiziki anlamda bir yerden ziyade bir olayı ifade etmektedir. İcabın yapılması ile başlamakta ve taraflardan birinin akdinden vazgeçtiğini belirten bir davranışta bulunmasına kadar veya icabın yapıldığı yeri terk edip gitmesine kadar devam etmektedir. İcaptan sonra karşı taraf meclis sona erinceye kadar kabul beyanında bulunma veya bulunmama hakkına sahiptir. Akit aynı mecliste icab ve kabul beyanı yapıldıktan sonra tamamlanır, ancak taraflar söz konusu mecliste fiiller ayrılmadıkça kesinlik kazanmaz. Yani taraflar fiziki açıdan birbirinden ayrılmadıkları müddetçe icat veya kabulden dönme hakları bulunmaktadır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 198).

Örneğin satıcı “bu malı 100 kuruşa sattım” dedikten sonra henüz müşteri kabul ettiğini belirtmeden önce dönüp “120 kuruşa sattım” derse ve müşteri kabul etse önceki icaba itibar edilmez, bey’ 120 kuruş üzerine yapılmış olur (madde 185) (Öztürk, 1973, s. 172).

Dördüncü fasıl şartla yapılan alış veriş hakkındadır. Alış veriş akdinin gereklerinden biri olan şartla bey’ sahihtir ve şart muteber, geçerli olur. Örneğin satıcı bedeli alıncaya kadar satılan şeyi hapsedmek şartsa, sattığında bu şart alış verişe zarar vermez. Akdin gereklerini teyit eden şartla alışverişi sahih ve şart muteberdir. Örneğin birini kefil göstermek suretiyle bir şeyi satmak sahih ve şart muteberdir. Hatta müşterinin bu şartlara riayet etmemesi durumunda satıcı satışı fesh edebilir. Çünkü bu şartlar akdin gereği olan semenin teslimini teyid etmektedir. Beldede geçerliliğini koruyan örf ve adetin şartı ile de bey’ sahih ve şart muteber olur. Örneğin yırtık elbisenin yamanarak satılması şartı sahihtir ve bu şartta satıcının riayet etmesi gerekmektedir. Taraflardan biri yararı olmayan bir şart koyarsa bile bey’ sahih, ancak şart fasid olur. Örneğin başkasına satmamak veya meraya salmamak şartıyla bir hayvanı satmak sahih olup, ancak şartın lağv olduğu düşünülmelidir (madde 186-189) (Öztürk, 1973, s. 172-173).

Beşinci fasıl ikale-i bey’ hakkındadır. Buna göre taraflardan biri akitten sonra rızalarıyla alışverişi bozabilirler. İ kale de icab ve kabul ile olur. Örneğin taraflardan biri bey’i ikale ya da feshettiğini söylerse ve diğeri de “bunu kabul ettim” derse veya biri “bey’i ikale et” der de, diğeri de “ettim” derse ikale sahih olur, yani bey’ fesh edilmiş olur. İcab ve kabul yerine geçecek karşılıklı alış verişle de ikale sahih olur. İ kalede de meclisin toplanması gerekir. Yani icab meclisinde kabul edildiğinin bildirilmesi gerekir, yoksa taraflardan biri alış verişi fesh ettiğini söyleyip diğeri o mecliste kabul etmeden meclis bozulsa veya taraflardan biri bozmaya işaret eder bir şey ortaya çıkarsa, daha sonra diğerrinin kabulü faydalı olmaz. İ kale sırasında satılan şeyin müşteri elinde olması gerekir. Ancak satılan şey telef olmuşsa ikale sahih olmaz. Satılan şeyin bazısı telef olsa da kalanında ikale sahih olur. Örneğin satıcı ekiniyle beraber mülkü olan toprağı da satıp, müşteri ekini biçtikten sözleşmeyi fesh ederse toprağın bedelindeki hissesiyle fesh sahih olur. Bedelin telef olması ise feshin sıhhati için mani oluşturmaz (madde 190-196) (Öztürk, 1973, s. 173-).

İkinci bab satılan şey ile ilgili konular hakkındadır ve 4 fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda satılan şeyin şart ve nitelikleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre satılacak şeyin mevcut olması gerekir. Teslimi mümkün olması gerekir. Mütekavvim mal olması gerekir.

Müşterinin bilgisi dâhilinde olması gerekir. Satılan şey hakkında bilgi, onu diğer şeylerden ayıracak özelliklerinin beyanı, bilinmesi ile olur. Örneğin şu kadar kile kızılca buğday yada hudutları belirlenmiş arsa bilgi içeriği ile alış veriş sahih olur. Satılacak şey bey' meclisinde hazır ise somut işaret yeterlidir. Yani satıcı şu hayvanı sattım derse müşteri de onu görerek kabul ederse bey' sahih olur. Satılan şeyin müşteri nezdinde bilinen bir şey olması kafi olup başka bir şekilde tarif edilmesine gerek yoktur. Örneğin satıcı somut bir işaretle belirterek şu saati sattım derse müşteri de kabul ettim derse satıcının o saati aynen vermesi gerekir. O saati alıkoyup da yerine o cinsten başka bir saat veremez (madde 197-204) (Öztürk, 1973, s. 174).

Kitâbü'l-Büyû'nun ikinci fasıl alışverişi caiz olup olmayan şeyler hakkındadır. Mevcut olmayan şeyin (bir ağacın hiç belirmemiş olan meyvesi gibi) satışı batıldır. Tamamıyla bütünüyle belirilmiş olan meyveyi ağaç üzerinde iken satmak sahihtir. Birden değil de yavaş yavaş olgunlaşan olan meyve, sebze, çiçek, yaprağın bir miktarı belirmişken onlarla beraber tam olarak olgunlaşmamış olanları da toptan satmak sahihtir (madde 205-207). Cinsi belirtilerek satılan şey, başka cins çıkarsa (örneğin sırça elmas diye satılsa) bey' batıl olur. Yine teslimi mümkün olmayan şeyi satmak (örneğin tutulup teslim edilmesi mümkün olmayan firari bir hayvanın) batıldır. İnsanlar arasında mal olarak kabul edilmeyen bir şeyi (örneğin hür bir adamı) satmak, yahut onunla bir mal satın almak batıldır. Mütekavvim olmayan malı satmak batıldır (madde 208-211). Mütekavvim olmayan mal ile bir mal satın almak fasiddir. Meçhulün alış veriş de fasiddir. Örneğin satıcı müşteriye "sahip olduğum tüm eşyayı sana şu kadar kuruşa sattım" deyip müşteri de "aldım" dese, fakat müşteri eşya hakkında bilgi sahibi olmasa bey' yine fasid olur (madde 212-213). Bir mülkün gelirini bölmeden önce belirli bir hissesini örneğin yarısını, üçte birini satmak sahihtir. Bir kimse hissesini ortağından izin almadan başkasına satabilir. Topraktan araziden geçiş hakkı, su hakkı, su yolu hakkına uyarak satışı caizdir (madde 214-217) (Öztürk, 1973, s. 175).

Kitâbü'l-Büyû'nun üçüncü fasılda satılan şeyin satış durumuna ilişkin maddeler yer almaktadır. Buna göre ölçü, tartı, aded, uzunluk, ağırlık, ayar, sayı ile alış veriş sahihtir ve ölçmeden (bir yığın buğday, bir yığın tuğla gibi) bey' de sahihtir. Hububatın belirli bir kap ile ölçülmesi veya belirli bir taşla tartılması (kabın veya taşın ağırlığı tam olarak bilinmese de) alışverişi sahihtir. Tek başına satılması caiz olan şeyin satılacak şeyden ayrılması da caizdir. Yani örneğin satıcı bir ağacın meyvesinden şu kadar kıyyesi

kendisine kalmak üzere kalanını satsa caiz olur. Bir malın yalnız belirli bir miktarının (bir yığın buğdayın, bir kayık odunun, bir sürü koyunun) belirli bir miktarının her biriminin bedeli belirlenerek (kilesi, kıyyesi, tanesi şu kadar olmak üzere) satılması da sahihtir. Sınırları belirli olan bir mülkün dönüm ile satılması gibi hududları belirlenerek satılması da mümkündür (madde 217-221). Bey' akdi (satış sözleşmesi) hangi miktar üzerine yapılırsa ona itibar edilmesi gerekmektedir (madde 222). Belirli bir ölçü ve aded ile bölünmesinde zarar olmayan bir ağırlığın toptan miktarı beyan edilerek satıldığında, gerek yalnızca o toptan miktarın bedeli ifade edilmiş olsun gerekse de kilesinin ya da adedinin ya da ağırlığının bedeli ifade edilsin bey' sahih olur. Fakat teslim edildiğinde miktar tamam çıkarsa bey' gerekir, eksik çıkarsa müşteri isterse bey'i fesh edebilir, isterse kalan miktarı bedeline göre alır, fazla çıkarsa fazla olan miktar satıcındır³³¹ (madde 223). Bölüşümünde zarar olan mevzunattan toplu bir miktarının beyan edilmesi ve yalnız o toplamın pahası zikredilerek satışının gerçekleştirilmesi durumunda, teslim edildiğinde noksan çıkarsa müşteri muhayyer olur ve isterse bey'i fesh eder, isterse çıkan miktarı toplama göre belirlenen bedelden alır ve fazla gelirse fazlası müşterinin olur ve satıcı muhayyer olmaz³³² (madde 224). Bölüşümünde zarar olan mevzunattan belirli bir toptan miktarı ile belirli bir kısmının ya da parçasının fiyatı bile beyan edilerek satıldığında, teslim edildiğinde gerek eksik çıksın gerekse de fazla çıksın müşteri muhayyer olur ve isterse bey'i fesh eder ve isterse çıkan miktarı kısım ve parça için beyan edilen fiyattan alır³³³ (madde 225). Gerek arsa ve gerekse de çeşitli mal ve eşya olsun genellikle mezruattan toplam bir miktarı ve yalnız o toplamın fiyatı beyan edilse veya belirli bir ölçüsünün de fiyatı belirtilerek satılsa, iki durumda da hüküm bölüşülmesinde zarar olan mevzunatın hükmü gibidir (Öztürk, 1973, s. 177). Fakat çuha gibi kesilmesinde ve parçalanmasında zarar olmayan mal ve eşya mekiyat hükmündedir³³⁴ (madde 226).

³³¹ Örneğin bir yığın buğdayın toptan olarak elli kile olmak üzere 500 kuruş veya elli kile olmak üzere her kilesi onar kuruşa satıldığında miktar tamam ise bey' lazım olur, 45 kile çıkarsa müşteri isterse bey'i fesheder isterse 45 kileyi 450 kuruşa alır ve 55 kile çıkarsa fazlası satıcındır (Öztürk, 1973, s. 176).

³³² Örneğin 5 kırat olduğu söylenerek 20 bin kuruşa satılan bir elmas taş 4,5 kırat çıkarsa müşteri muhayyer olur ve isterse almadan gider ve isterse o taşı 20 bin kuruşa alır ve ve eğer 5,5 kırat çıkarsa o taş 20 bin kuruşa müşterinin olup bu durumda satıcı muhayyer olamaz (Öztürk, 1973, s. 177).

³³³ Örneğin 5 kıyye diye her kıyyesi 40'ar kuruşa satılan bir bakır mangal 4,5 veya 5,5 kıyye çıkarsa iki durumda da müşteri muhayyer olur ve isterse terk eder yani almadan gider, isterse o mangalı 4,5 kıyye ise 180 kuruşa ve 5, kıyye ise 220 kuruşa alır (Öztürk, 1973, s. 177).

³³⁴ Örneğin 100 arşın olmak üzere 1000 kuruşa satılan bir arsa 95 arşın çıkarsa müşteri muhayyer olur ve isterse almadan gider isterse o arsayı 1000 kuruşa alır ve fazla çıkarsa müşteri tamamen o arsayı 1000 kuruşa alır. Yine bir kat giysilik olmak üzere yapılmış bir top kumaş 8 arşındır diye 400 kuruşa satılsa 7 arşın çıktığı takdirde müşteri muhayyer olur ve isterse almadan gider ve isterse 400 kuruşa topu alır. 9 arşın çıkarsa müşteri tamamen o topu 400 kuruşa alır. Fakat 100 arşın olmak üzere her arşını 10'ar kuruştan

Çeşitli adette olanlardan yalnız toplam miktarın bedeli beyan edilerek satıldığında ve teslim edildiğinde tamamı gelirse bey' sahih olur. Eksik veya fazla gelirse iki durumda da bey' fasid olur ³³⁵(madde 227). Çeşitli adette olanlardan toplam miktar ile tek tek olarak da bedeli belirtilerek satılan şeyler teslim edildiğinde tamam gelirse bey' geçerli olur. Eksik çıkarsa müşteri muhayyer olur ve dilerse almadan gider ve dilerse o miktarın bedeli hesaplanarak alır. Fazla çıkarsa bey' fasid olur³³⁶ (madde 228). Bu maddelerden müşterinin muhayyer olduğu durumlarda müşteri satılan şeyin eksik olduğunu bilerek aldıktan sonra bey'in feshi konusunda muhayyer olamaz (madde 229) (Öztürk, 1973, s. 178).

Dördüncü fasıl bey' de açık açık zikredilmeyen ama bey'e dâhil olan bazı şeyler hakkındadır. Buna göre beldede geçerli olan örfe göre satılacak şeyin kapsadığı her şey zikredilmese de bey' e dâhildir. Örneğin hane satışında mutfak ve kileri, zeytinlik satışında zeytin ağaçları (zeytinlik zeytin ağaçları olan araziye denir mantığıyla) satışa dair unsurlar olarak değerlendirilmektedir (madde 230). Satılacak şeyin parçaları hükmünde olan ve ondan ayrılması mümkün olmayan şeyler zikredilmese de satışa dâhildir. Örneğin kilidin anahtarı, sütü için alınan ineğin süt emen yavrusu zikredilmeksizin satışa dâhil olurlar (madde 231). Yine satılacak şeyin beraberinde olmak durumunda olan ona bağlı ve yerleşik sabit olan dolap ve minderlikler, sınırı dâhilinde olan bahçesi, herkesin kullanıma açık olan yollar evin satışına dâhil olan şeylerdendir (madde 232). Yukarıda sayılan maddelerde dâhil olmayanlar satış esnasında zikredilmedikleri müddetçe satışa dâhil edilmezler. Ancak yine beldenin örf ve adetlerine göre satılan şeye tabi olarak satıla gelen şeyler de zikredilmeksizin satışa dâhil edilirler. Örneğin hane satışında bitişik olmayan dolap, kanepeler, sandalye gibi kaldırılabilen şeyler, bağ ve bahçede limon ve çiçek saksıları ve başka bir yere nakledilmek üzere dikilmiş

diyerek satılan bir arsa 95 veya 105 arşın çıkması durumunda müşteri muhayyer olur ve isterse almaz, isterse 95 arşın ise 950 kuruşa ve 105 arşın ise 1050 kuruşa alır. Yine bir kat giysilik bir top kumaş 8 arşın diye arşını 50'şer kuruşa satılsa, ancak 7 veya 9 arşın çıkarsa müşteri muhayyer olur ve isterse terk eder veya isterse 7 arşın ise 350 kuruşa ve 9 arşın ise 450 kuruşa alır. Ancak bir pastal (ölçü birimi) çuha 150 zira' olmak üzere 7500 kuruşa diye veya her birimi zirâ'ı (arşını) 50'şer kuruşa diye satıldığında 140 zira' çıkarsa müşteri muhayyer olur ve dilerse bey'i fesh eder ve dilerse 140 zirâ'ı 7000 kuruşa alır ve eğer fazla çıkarsa fazlalık satıcının olur (Öztürk, 1973, s. 177-178).

³³⁵ Örneğin 50 baş diye 2500 kuruşa satılan bir sürü koyun teslim edildiğinde 45 veya 55 baş çıkarsa bey fasid olur (Öztürk, 1973, s. 178).

³³⁶ Örneğin 50 başdır diye her biri 50'şer kuruşa satılan bir sürü koyun 45 baş çıkarsa müşteri muhayyer olur ve isterse almaz ve isterse 45 koyunu 2250 kuruşa alır. 55 baş çıkarsa bey' fasid olur (Öztürk, 1973, s. 178).

fidanlar, arazi satışında ekin ve ağaçların satışında meyve zikr edilmesi şartı olmadıkça satılan şeyle beraber satılmış olmazlar. Ancak birlikte satılmaları örf ve adet olan yerlerde binek atının gemi ve yük beygirinin yuları zikredilemeseler de satışa dâhil olurlar (madde 233). Bu şekilde satılan şeye uyularak dâhil edilen şeyin bedelde hissesi yoktur (Öztürk, 1973, s. 179). Örneğin yük beygirinin yuları satıştan önce çalınsa satış bedelinde bir miktar indirilmesi gerekmez (madde 234). Satış sırasında ilave edilen bazı genel sözlerin içinde barındırdığı şeyler de satışa dâhil edilir. Örneğin satıcı bir haneyi "cemi' hukuku" ile beraber sattığını söylese, o hanenin geçiş hakkı ve su hakkı gibi şeyleri de satışa dâhil olmuş olur (madde 235). Akitten sonra alıştan önce satılan şeyde ortaya çıkan fazlalıklar ve verim müşteriye ait olmaktadır. Örneğin satılmış ineğin alıştan önce olmuş olan yavrusu ya da bir bahçenin satılması durumunda alıştan önce hasıl olan meyve ve sebze de müşteriye ait olur (madde 236) (Öztürk, 1973, s. 180).

Üçüncü bab semene yani bedele ilişkin meseleler hakkındadır ve iki fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda semenin niteliklerine ilişkin maddeler yer almaktadır. Buna göre satış sırasında bedel belirlenmiş olmalıdır. Satılan şeyin pahası belirlenmezse satış fasid olur (madde 237). Bedel malum olmalı ve semenin belirliliği meydanda ise gözle görerek, değil ise miktar ve özelliklerini beyan ederek ortaya konur. Çeşitli tür altının tedavül ettiği beldede ne tür altın olduğu beyan edilmeksizin genel olarak "şu kadar" altın diyerek pazarlık edilirse bey' fasid olur, aynı şey gümüş sikke için de geçerlidir. Kuruş üzerine pazarlık edildiğinde müşteri rayiç olan, tedavülde olan sikkenin yasak olmayan herhangi bir çeşidinden isterse verebilir (madde 238-241). Bedelin vasfı beyan edilerek pazarlık edildiği takdirde akit hangi nakit üzerine yapılmışsa onunla verilmesi gerekir. Örneğin Mecidiye altını veya İngiliz altını veya yirmilik Mecidiye üzerinden pazarlık edilmişse, pazarlıkta hangi sikke kullanılmış ise ondan verilmesi gerekir (madde 242). Akitteki tayin ile bedel belirlenmiş olmaz, yani müşteri elindeki yüzlük altını göstererek "şu altın ile bu malı satın aldım" dese, satıcı da verdim dese müşteri aynen o altını vermeye mecbur olmaz, belki onun yerine benzeri olarak başka bir yüzlük altın verebilir. Bir tüm sikkenin yerine cüzi miktarları da verilebilir (madde 243). Fakat bu hususta beldenin örf ve adetine uyulması gerekir. Örneğin yirmilik Mecidiye diye pazarlık olunması durumunda yirmilik yerine onluk ve beşlik de verilebilir. Ancak Dersaadet'te cari olan örf ve adete göre yirmilik yerine kırklık ve ikilik verilemez (madde 244) (Öztürk, 1973, s. 180-181).

Üçüncü fasıl vade ile satış hakkındadır. Bedelin verilmesinin yani ödemenin yapılmasının tarihinin ertelenmesi ya da taksitlendirilmesi ile bey' sahih olur. Ancak bu durumda süre belirgin ve biliniyor olmalıdır, yani belli olmalıdır. “Şu kadar gün, ay, sene veya rûz-i Kasım (Kasım'ın dokuzu)” gibi akit nezdinde belirli bir vakte kadar vade ile pazarlık yapılırsa bey' sahih olur. “Yağmur yağdığı vakit” gibi belirsiz bir müddet için pazarlık edilirse bey' fasid olur (madde 245-248). Veresiye pazarlığı yapıp da müddet belirlenmezse bir aya dayandırılmış olur (madde 249). Bedelin tehir ve taksitlendirilmesinde mukavele edilen müddet satılan şeyin tesliminden itibaren geçerlidir. Örneğin bir sene vade ile satılmış bir meta satıcı tarafından bir sene tutulduktan sonra müşteriye teslim edilse, teslim esnasından itibaren bir sene beklemesi yani satış zamanından itibaren bir sene geçmesi durumunda müşterinin akçeyi vermesi gerekir (madde 250). Bey'i mutlakta ödeme peşin olmak üzere akit yapılır. Ancak bey'i mutlak belirli bir süre ile geçici ve taksitli olmak üzere örf ve adet olan yerde o süreye uyulur. Örneğin peşin veya veresiye sözü olmaksızın çarşıdan biri bir şey alsa akçesini peşin vermesi gerekir. Fakat ay ya da hafta başında bedelin tamamı veya belirli bir miktarının alınması beldenin adeti ise o adete riayet edilir (madde 251) (Öztürk, 1973, s. 181-182).

Dördüncü bab semen ve müsemmen tasarrufla ilişkili meseleler hakkında olup iki fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda akitten sonra ve alıştan önce satıcının bedelde ve müşterinin satılan şeyde tasarruf hakkı beyanındadır. Satıcı alıştan önce satılan şeyin bedelini tasarruf edebilir. Örneğin bir kimse satmış olduğu malın parasını borcuna havale edebilir. Müşteri alıştan önce satılan şey gelir getiren şey (ev, dükkân gibi) ise başkasına satabilir ve eğer menkul ise başkasına satamaz (madde 252-253) (Öztürk, 1973, s. 182).

İkinci fasılda akit yapıldıktan sonra bedelin ve satılan şeyin artırılması veya azaltılması hakkındadır. Satıcı akit yapıldıktan sonra satılan şeyin miktarını artırabilir ve müşteri bu artışı mecliste kabul ederse o artışı talep etmeye hakkı olur ve satıcının pişmanlığının faydası olmaz. Ancak meclisten sonra müşterinin kabul etmesi de muteber değildir³³⁷. Müşteri akitten sonra bedeli yükseltebilir ve satıcı o mecliste bunu kabul ederse o artışı talebe hakkı olur ve bu sefer müşterinin pişmanlığının yararı olmaz, ancak o meclisten

³³⁷ Örneğin 20 kuruşa 20 adet karpuzun pazarlığı yapıldıktan sonra satıcı 5 tane daha verdim der de müşteri de bunu o mecliste kabul ederse 20 kuruşa 25 karpuz almış olur, ancak o mecliste kabul etmeyip de daha sonra kabul ederse satıcı o fazlalığı vermesi konusunda zorlanamaz (Öztürk, 1973, s. 182).

sonra satıcının kabulü muteber değildir³³⁸. Satıcının akitten sonra bedelden bir miktarını kesmesi ve düşürmesi de sahih ve muteberdir³³⁹ (madde 254-257). Akitten sonra satıcı satılan şeyi artırırsa artışın da bedelden hissesi olur³⁴⁰. Akitten sonra müşteri bedeli artırırsa bedel ile yapılan artışın toplamı satılan şeyin tamamına karşılık gelir³⁴¹. Akitten sonra satıcı bedeli azaltırsa satılan şeyin tamamı bedelin kalanına karşılık olur³⁴². Satıcı alıştan önce satılan şeyin bedelinin tamamını kesebilir. Ancak akdin aslına dokunamaz³⁴³ (madde 258-261) (Öztürk, 1973, s. 182-184). Görüldüğü gibi burada genellikle asıl akit önemli görülmektedir.

Beşinci bab teslim ve teslim edilen şeyin tekrar teslim (geri) alınmasına ilişkin meseleler hakkındadır ve 6 fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl teslimin aslı beyanındadır. Buna göre bey' de almak şart değildir, fakat akitten önce ilk olarak müşteri bedeli satıcıya ve ikinci olarak da satıcı satılan şeyi müşteriye vermeye borçlu olur (madde 262). Satılan şeyin teslimi müşterinin manisi olmaması durumunda satılan şeyi alabilmesi için satıcının teslimi izin vermesi ile olur (madde 263). Satılan şeyin tesliminin gerçekleşmesi ile müşteri de onu teslim almış olur³⁴⁴ (madde 264) (Öztürk, 1973, s. 184). Müşteri satılan

³³⁸ Örneğin bir hayvan için 1000 kuruşa pazarlık yapıldıktan sonra müşteri 1200 kuruş daha zam yaptığını ifade eder ve satıcı da o mecliste bunu kabul ederse o hayvanı 1200 kuruşa alır, ancak satıcı o mecliste kabul etmeyip de sonradan kabul edecek olursa müşteri fazladan verecek olduğu 200 kuruşu vermesi konusunda zorlanamaz (Öztürk, 1973, s. 182-183).

³³⁹ Örneğin bir mal 100 kuruşa pazarlık edildikten sonra satıcı 20 kuruşunu indirdim dese o malın karşılığında ancak 80 kuruş alabilir. Akitten sonra satıcının satılan şeyin miktarı ve müşterinin bedeli artırmaları veya satıcının bedeli azaltması üzerine asıl akit güya o artış veya azalış üzerine yapılmış hükmünde tutulur (Öztürk, 1973, s. 183).

³⁴⁰ Örneğin satıcı 10 kuruşa satmış olduğu 8 karpuz üzerine 2 karpuz daha eklerse ve müşteri bunu kabul ederse 10 kuruşa 10 karpuz satmış olur. Müşteri almadan önce bu iki karpuz telef olursa bedellerinin toplam ödenen miktardan düşülmesi ile satıcı 8 karpuz için ancak 8 kuruş talep edebilir (Öztürk, 1973, s. 183).

³⁴¹ Örneğin bir mülkün geliri 10 bin kuruşa satıldıktan sonra alıştan önce müşteri 500 kuruş daha bedeli artırırsa artırırsa ve hatta bir hak sahibi çıkarak ispat ile beraber o geliri alsa müşteri satıcıdan 10500 kuruş talep edebilir; ancak o gelir üzerinde şüf'a hakkına sahip biri çıkarsa onun hakkı asıl akitte verilen bedel ile ilişkili olduğu için sonradan yapılan artış onun hakkını etkileyemez ve o kimse o akarı 10 bin kuruşa alabilir, sonra da eklenen 500 kuruşu satıcı o kimseden talep edemez (Öztürk, 1973, s. 183).

³⁴² Örneğin bir mülkün geliri 10 bin kuruşa satıldıktan sonra satıcı bin kuruş indirimine giderse o gelir kaynağı artık 9 bin kuruşa karşılık olur, fakat bir şüf'a hakkına sahip bir kişi (şefi') onu 9 bin kuruşa alabilir (Öztürk, 1973, s. 183-184).

³⁴³ Örneğin satıcı bir mülkü 10 bin kuruşa sattıktan sonra alış gerçekleşmeden önce o paradan tamamen vazgeçse şefi' onu 10 bin kuruşa alabilir, "akçesiz alırım" diyemez (Öztürk, 1973, s. 184).

³⁴⁴ Müşterinin arsa ve arazinin içinde bulunması veya bir taraftan görmesi durumunda satıcının teslimi ruhsat vermesi teslimdir. Üzerinde ekin olan toprağın tesliminde satıcı üzerindeki ekini biçip veya hayvana yedirip de toprağı tahliye etmeye mecburdur. Üzerinde meyve olan ağacın tesliminde satıcı meyvesini alıp ağacı boşaltmaya mecburdur. Satıcının ağaç üzerinde olarak satılmış meyveyi müşterinin toplamasına ruhsat vermesi (izin vermesi) teslimdir. Hane ve bağ gibi kilitli gelir kaynakları için satıcının müşteriye "teslim ettim" demesi teslimdir. Eğer müşteri derhal onu kilitleyebilecek derecede yakın ise sadece "teslim ettim" demesi teslimdir. O kadar yakın değilse oraya varıp da içine girebilecek kadar vakit geçmesi ile teslim gerçekleşmiş olur. Kilitli bir gelir kaynağının anahtarını vermek teslim demektir. Hayvan başından,

şeyi alırken satıcının görüp de engel olmaması buna ruhsat verdiği anlamına gelmektedir. Satıcının izni olmadan müşterinin bedeli ödemediği satılan şeyi alması muteber değildir. Fakat müşteri izinsiz alıp da satılan şey elinde telef olursa yahut sakatlanırsa kabz muteber olur (madde 276-277) (Öztürk, 1973, s. 185).

İkinci fasıl satılan şeyin haps hakkına yani müşteriye teslim edilmemesi hakkına dairdir. Peşin satışta müşteri bedeli tamamen ödeyinceye kadar satıcının satılan şeyi teslim etmeme hakkı vardır. Satıcı çeşitli eşyaları safka-i vahide (pazarlık sonucu) her birinin farklı farklı fiyatı olduğunu beyan etmiş olsa bile bedeli tamamen alıncaya kadar satılan şeyin tamamını teslim etmeyebilir. Müşterinin rehin ve kefil vermesi satıcının teslim etmeme hakkını elinden almaz (madde 278-280) (Öztürk, 1973, s. 184-185). Satıcı bedeli almadan satılan şeyi teslim ederse teslim etmeme hakkını hükümsüz bırakmış olur. Bu suretle bedeli alıncaya kadar satılan şeyi vermemek üzere geri alma imkânı yoktur. Satılan şeyin bedelini alması için satıcı bir kimseyi müşteri üzerine havale ederse, yine satılan şeyi teslim etmeme hakkını hükümsüz kılmış olur ve bu durumda hemen o şeyi müşteriye teslim etmesi gerekir (madde 281-282). Veresiye satışta satıcının satılan şeyi teslim etmeme hakkı yoktur ve vadesi geldiğinde bedeli almak üzere hemen satılan şeyi müşteriye teslim etmesi gerekmektedir (madde 283). Satıcı peşin olarak sattıktan sonra satılan şeyin bedelini almayı ertelerse yine onu teslim etmeme hakkını hükümsüz kılmış olur ve vadesi geldiğinde bedeli almak üzere hemen satılan şeyi teslim etmesi gerekir (madde 284) (Öztürk, 1973, s. 186).

Üçüncü fasıl teslim mekanı hakkındadır. Akd-i mutlakta akit sırasında satılan şey nerede ise orada teslim edilmesi gerekmektedir. Satılan şeyin nerede olduğu müşterinin bilgisi dâhilinde değilse de akitten sonra bilgisi olursa, isterse bey'i fesheder ve isterse akit sırasında satılan şey nerede ise onu orada alır. Belirli bir yerde teslim edilmek şartıyla satılmış olan malın orada teslim edilmesi gerekir (madde 285-287) (Öztürk, 1973, s. 186).

Dördüncü fasıl teslimin külfeti yani zahmeti ve tamamlanması için lazım olanlar hakkındadır. Buna göre bedele ilişkin olan masraf (akçenin sayma ve tartma ücretleri gibi)

kulağından veya yularından tutulup teslim edilir. Ancak müşterinin emriyle ölçülerek ve tartılarak hazırlamak ve vermek için kap gibi bir şeyin içine koyması teslimdir. Uruzun teslimi müşterinin eline verilmesi ile veya yanına koyulması veya ortada olup da görülerek alışına ruhsat verilmesi ile olur. Ambar ve sandık gibi kilitli bir yerin içinde bulunan şeyler (buğday veya kitap) toptan satıldığında anahtarının müşteriye verilmesi ile alışına ruhsat verilmesi teslim anlamına gelmektedir (madde 266-275) (Öztürk, 1973, s. 184-185).

müşteriye aittir. Satılan şeyin teslimine ilişkin masraflar (kileci ve kantarcı ücretleri gibi) ise satıcıya aittir (Öztürk, 1973, s. 186). Cüzafen³⁴⁵ satılan şeylerin külfeti müşteriye aittir³⁴⁶. Odun ve kömür gibi hayvan üzerinde yük olarak satılmış olan şeyleri müşterinin evine nakletmek beldenin örf ve adeti neyse ona göre yapılır ve onun üzerine külfet görülür, yani onun görevi sayılır. Senet ve hüccet³⁴⁷ yazılması ücreti müşterinin görevidir. Ancak satıcının da mahkemede satışı takrir³⁴⁸ ve şahitlik etmesi gerekmektedir (madde 288-292) (Öztürk, 1973, s. 186-187).

Beşinci fasıl satılan şeyin helak olmasına ilişkin maddeler hakkındadır. Buna göre satılan şey müşteri almadan önce satıcının elinde telef olsa zarar satıcıya ait olur. Satılacak şey alındıktan sonra telef olsa zarar müşteriye ait olur (madde 293-294). Müşteri satılan şeyi alıp fakat bedelini vermeden müflisen ölürse satıcı satılan şeyi geri alamayıp garemeye³⁴⁹ dâhil olur. Müşteri satılan şeyi almadan ve bedeli ödemedi müflisen ölürse satıcı bedeli müşterinin terekesinden alıncaya kadar satılan şeyi teslim etmeyebilir. Bu durumda hâkim satılan şeyi bey' edip bedeli öderse satıcının alacağını tamamen öder ve fazlası kalırsa alacaklılara verir. Eğer satıcının alacağından eksik ise bedeli satıcı tamamen aldıktan sonra eksik kalanını alacaklı olarak müşterinin terekesinden alır. Satıcı bedeli alıp ancak satılan şeyi müşteriye teslim etmeden müflisen ölürse satılan şey satıcı elinde emaneten kalmış olur. Bu durumda müşteri satılan şeyi alır ve diğer alacaklılar buna müdahale edemez (madde 295-297) (Öztürk, 1973, s. 187).

Altıncı fasıl sevm-i şira ve sevm-i nazar hakkındadır. Bu tür satışlarda satılan şeyin telef olmasına dair ayrıntılara yer verilmiştir (madde 298-299) (Öztürk, 1973, s. 188).

Altıncı bab hıyarat hakkındadır. İlk fasıl bunun şartları hakkındadır. Buna göre satıcı, müşteri ya da ikisi de belirli bir müddet içinde satışı feshetmek veya icazet ile yerine getirmek konusunda muhayyer olunması konusunda şart koyabilir. Bu durumda bu konuda serbest olan taraf muhayyer olduğu süre zarfı içinde isterse bey'i fesh edebilir. Fesh etmek veya icazet almak sözlü veya fiilen olabilir. Sözlü icazet "icazet verdim" ya

³⁴⁵ Tartıp ölçmeden göz kararı ile alıp satmak, götürü pazar (Koçak, 1993, s. 148).

³⁴⁶ Örneğin bir bağın üzümü bu şekilde satıldığında üzümün toplanması müşterinin üzerindedir. Ancak bir ambar buğday bu şekilde satıldığında ambardan çıkarılması ve nakledilmesi müşterinin üzerindedir (Öztürk, 1973, s. 187).

³⁴⁷ Şer'iat mahkemesinden verilen bir hak veya sahiplik gösteren resmi vesika, belge; delil (Devellioğlu, 2013, s. 444).

³⁴⁸ Takrir: anlatma, resmi yazı olarak bildirme (Devellioğlu, 2013, s. 1198).

³⁴⁹ Hasım, alacaklılar (Devellioğlu, 2013, s. 338).

da “razı oldum” şeklinde rızayı belirten sözlerdir. Sözlü fesih de “feshettim” ya da “vazgeçtim” gibi rızanın olmadığına delalet eden sözlerdir. Fiili icazet rızaya ve fiili fesh rızanın olmadığına işaret eden eylemlerdir. Örneğin müşteri muhayyer olduğu halde bu süre içinde satılan şeyi satılığa çıkarmak veya rehin vermek veya kiralamak gibi mülkiyet gerektiren bir şekilde tasarrufta bulunması fiili icazet anlamına gelmektedir. Satıcı muhayyer ise o zaman tasarrufta bulunması ise fiili fesihtir. Muhayyer olan kimse bey’i fesh etmeden veya uygulamadan muhayyerlik süresi geçerse bey’ akdi tamamlanmış olur. Bu durumda muhayyer olan kimse satıcı ise ve vefat ederse müşteri satılan şeye sahip olmuş olur. Muhayyer olan taraf müşteri ise ve vefat ederse varisi muhayyer olmadan satılan şeye sahip olur. İki taraf da muhayyer ise hangisi fesh ederse etsin bey’ akdi feshedilmiş sayılır. Hangisi icazet verirse yalnız onun serbestliği son bulur ve diğerinki devam eder. Yalnız satıcı muhayyerse satılan şey kendi mülkiyetinden çıkmaz ve yine kendisinin malı sayılır. Satılan şey alış gerçekleştikten sonra müşterinin elinde telef olursa bedelinin belirlenmesi gerekmeksizin müşterinin malı aldığı gündeki bedeli vermesi gerekir. Yalnız müşteri muhayyerlik hakkına sahipse satılan şey satıcının mülkünden çıkar ve müşterinin malı sayılır hale gelir. Satılan şey alıştan sonra müşterinin elinde telef olursa belirlenmiş olan bedelin ödenmesi gerekir (madde 300-309) (Öztürk, 1973, s. 188-189).

İkinci fasıl serbestliğin vasıfları (hıyar-ı vasf) hakkındadır. Satıcının önemli bir vasıfla satılan mal, o vasıftan çıkarsa (o vasıfta olmadığı görülürse) müşteri muhayyer olur. İsterse bey’i fesh eder, isterse toplam bedelin belirlenmesi ile satılan şeyi kabul eder, buna “hıyar-ı vasf” adı verilir. Örneğin satıcı bir ineği sağılan bir inek olma vasfı ile satmışsa ve esasen inek süttan kesilmiş olduğu ortaya çıkarsa müşteri muhayyer olur. Hıyar-ı vasf varise intikal eder. Yani hıyar-ı vasf ile muhayyer olmuş bir müşteri vefat ederse, satılan şeyin o vasıftan yoksun olduğu ortaya çıkarsa, varisin de bey’i feshetme yetkisi vardır. Hıyar-ı vasf ile muhayyer olmuş bir müşteri satılan şeyin mülkiyet gerektirmesi üzerine tasarruf ederse serbestlik iptal olmuş olur (madde 310-312) (Öztürk, 1973, s. 189-190).

Üçüncü fasıl hıyar-ı nakd hakkındadır. Buna göre satıcı ve müşteri belirli bir vakte kadar bedelin ödemesinin gerçekleşmesi ve gerçekleşmezse, yani ödeme yapılmazsa aralarında bey’ yapılmaması üzerine pazarlık ederlerse bu geçerlidir, yani bu konuda pazarlık etmeleri sahihtir ve buna hıyar-ı nakd denilmektedir. Belirli bir müddette müşteri bedeli ödeyemezse hıyar-ı nakd ile akdedilmiş bey’ fasid hale gelir. Hıyar-ı nakd ile muhayyer

olan müşteri belirlenen müddet içinde vefat ederse bey' batıl olur (madde 313-315) (Öztürk, 1973, s. 190).

Dördüncü fasıl hıyar-1 tayin hakkındadır. Buna göre kıyemiyattan iki ya da üç şeyin başka başka beyan edilerek müşterinin bunlardan dilediğini almak veya satıcı istediğini vermek üzere satış sahihtir. Buna hıyar-1 tayin denilmektedir. Hıyar-1 tayinde sürenin de tayin edilmesi gerekmektedir. Hıyar-1 tayin ile muhayyer olan kimse belirli bir müddet geçtiğinde aldığı şeyi tayin etmeye mecburdur. Hıyar-1 tayin varise intikal eder. Örneğin iyi, orta, kötü (ala, evsat, edna) olmak farklı cins (yani farklı kalite) üç top kumaşın 3 ya da 4 gün içinde müşteri hangisini seçerse onu almak üzere satıcı gelişigüzel birini satsa, müşteri de bunu kabul etse, bey' mün' akid olur ve belirli müddet geçtiğinde müşteri birini tayin ile belirlenen bedeli vermeye mecburdur. Müşteri tayinden önce vefat etse varisinin de birini tayin etmesi gerekir (madde 316-319) (Öztürk, 1973, s. 190).

Beşinci fasıl hıyar-1 rüyet (görme muhayyerliği) hakkındadır. Buna göre bir kimse bir malı görmeden satın alırsa görüncüye dek muhayyer sayılır. Görünce isterse akdi fesheder, isterse kabul eder. Buna hıyar-1 rüyet denir. Hıyar-1 rüyet varise intikal etmez. Yani müşteri almış olduğu malı görmeden vefat etse, varisi muhayyer olmaksızın o malın sahibi olur. Malını görmeden satan satıcı için hıyar-1 rüyet yoktur. Örneğin bir kimse kendisine miras olarak intikal eden malı görmeden satarsa bey' akdi hıyar-1 rüyet şartı olmadan akdedilmiş olur. Hıyar-1 rüyet konusunda satılan şeyin asıl maksadını bildiren durum ve niteliğine vakıf olunması gerekir. Örneğin bir müşteri içi ve dışı aynı olan sade bir bez ve kumaşın dışını, çiçekli ve çubuklu kumaşın çiçeklerini ve kumaşlarını görüp, meşrubatı tadıp ve sonra satın alırsa hıyar-1 rüyet olmaz. Numune gösterilerek satılan şeylerin numunesini görmek yeterlidir. Satılan şey numuneden eksik çıkarsa (örneğin buğday ve yağın numunesine bakılarak satın alınır ve alınanların numuneden daha aşağı bir örnek oldukları anlaşılırsa) müşteri muhayyer olur, yani isterse kabul isterse reddeder. Han ve hane gibi yerlerin satışında her odasının görülmesi gerekir. Ancak odaların yeknesak olanların bir odasını görmek kafidir. Birbirinden farklı şeylerin toptan satışında her birini ayrı ayrı görmek gerekir. Müşteri bunlardan bazısını görüp de bazısını görmeden toptan olarak satın alırsa ve görmediğini gördüğü zaman beğenmezse muhayyer olur ve isterse hepsini birden kabul eder ve isterse hepsini birden reddeder.

Beğendiğini alıp, beğenmediğini bırakamaz³⁵⁰. Satılacak şeyin alışına veya satışına vekil olan kimsenin rüyeti asılın rüyeti gibidir. Bir şeyi satın alıp göndermekle görevlendirilmiş kimsenin rüyeti müşterinin hıyar-ı rüyetini geçersiz kılmaz. Müşterinin satılacak şeyde mülkiyetini gerektiren bir sebeple tasarrufta bulunması hıyar-ı rüyeti geçersiz kılmaz (madde 320-335) (Öztürk, 1973, s. 190-192).

Altıncı fasıl hıyar-ı ayb³⁵¹ (kusur muhayyerliği) hakkındadır³⁵². Buna göre bey'i mutlak satılan şeyin kusurdan noksan olmasını yani kusursuz olmasını gerektirir. Yani kusursuz olmasını şart koymaksızın ve sağlam, çürük, kusurlu, kusursuz demeksizin mal satmak için malın sağlam ve kusursuz olması gerekir (madde 336). Bey'i mutlak ile satılan bir malın ayb-ı kadimi ortaya çıktığında müşteri muhayyer olur. İsterse malı almaz, isterse belirlenmiş olan bedel ile kabul eder. Ancak malı alıkoymak kusuru için bedelini eksiltemez, düşüremez. Buna hıyar-ı ayb denir (madde 337). Ayb yani kusur ehil ve erbab olan kişiler arasında malın bedelinde düşüklüğe neden olan kusura denir, yani malın fiyatını düşüren, düşürmeyi gerektiren kusura (madde 338) (Öztürk, 1973, s. 192). Ayb-ı kadim satıcı elinde iken satılacak şeyde mevcut olan kusurdur (madde 339). Satıştan sonra alıştan önce satıcı elinde iken satılacak şeyde ortaya çıkan kusur reddi gerektiren ayb-ı kadim hükmündedir (madde 340). Satıcı satış sırasında satılacak şeyin bir kusuru olduğunu beyan eder ve müşteri o kusur ile onu kabul ederse o kusur nedeniyle muhayyer olamaz (madde 341). Satıcı bir malı için her kusur davasından (Öztürk, 1973, s. 193) zimmeti beri³⁵³ olarak sattığında müşteri için hıyar-ı ayb olmaz, yoktur (madde 342). Müşteri her malı her kusurunu kabul ettiğini söyleyerek (örneğin bir hayvanı kör topal, çürük çarık her nasılsa kabul ettiğini söyleyerek) satın alırsa bu durumda ayb davasına yetkisi yoktur (madde 343). Müşteri satılacak şeyin kusuruna vakıf olduktan sonra, yani

³⁵⁰ A'ma için bu kuralın ayrıca düzenlendiği görülmektedir. A'mânın alış verişi sahihtir, fakat vasfını bilmediği bir mal satın aldığı anda (örneğin vasfını bilmediği bir hane satın alırsa) muhayyer olur, vasfını öğrendiğinde isterse kabul eder, isterse reddeder. Ancak satılan şeyin vasıfları alış gerçekleşmeden önce a'mâya tarif edilip ondan sonra satış yapılırsa a'mâ muhayyer olmaz. A'mânın yoklayarak anlayabileceği şeylerde eliyle tutup yoklaması ve koklayabileceği şeylerde koklayabileceği ve tadılabilecek şeylerde tadarak muhayyerliği geçersiz hale getirilebilir (madde 329-331). Bir kimse alıcı gözüyle gördüğü malı bir süre sonra o mal olduğunu bilerek satın alırsa hıyar-ı rüyet olmaz, ancak o malda bir değişiklik meydana gelmişse o zaman muhayyer olur (madde 332) (Öztürk, 1973, s. 190).

³⁵¹ Bir şeyde mevcut olan bir kusurun akitten sonra meydana çıkmasından dolayı âkitlerden biri için sabit olan muhayyerliktir.

³⁵² Kusursuz olduğu veya olmadığı şart koşulmayan bir akit yapıldıktan sonra akdin konusunun eski bir kusuru (ayb-ı kadimî) olduğu sonradan ortaya çıkarsa karşı tarafa tanınan muhayyerlik hakkı olarak ifade edilmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 211).

³⁵³ Beraat-i zimmet: Aksine bir delil bulunmadığı müddetçe şahsın suçsuz ve borçsuz olması.

kusurunu bildikten sonra mülkiyet gerektiren bir sebeple tasarrufta bulunursa hıyar-ı aybı geçersiz olur. Örneğin satılacak şeyin ayb-ı kadimini öğrendikten sonra satılığa çıkarırsa kusura rıza gösterdiği anlamına gelir ve artık reddedemez (madde 344). Satılacak şeyin müşteri nazarında bir aybı ortaya çıktıktan sonra ayb-ı kadimi ortaya çıksa müşterinin satıcıya reddetmeye salahiyeti olmaz, fakat bedelin düşürülmesi iddiasında bulunma hakkı olur. Örneğin müşteri satın aldığı bir top kumaşı kesip biçtikten sonra çürük olduğuna dair ayb-ı kadimine hakkında bilgi sahibi olursa kesip biçmesiyle yeni bir kusuru daha ortaya çıktığından bu malı reddedemez yani geri veremez, ancak ayb-ı kadiminden dolayı noksan-ı semen alır (madde 345). Noksan-ı semen kötü niyeti olmayan (bigaraz) bilirkişinin ihbarıyla ortaya çıkar (Öztürk, 1973, s. 193). Yani satılacak şeyin salimen³⁵⁴ ve maiben³⁵⁵ bedeli tayin edilir. Bu iki kıymet arasındaki fark salimen olan değer kaçta biriye belirlenen bedelin o oranda eksilmesi ile noksan-ı semen belirlenmiş olur³⁵⁶. Ayb-ı hadis³⁵⁷ ortaya çıksa (Öztürk, 1973, s. 194) ayb-ı kadim yine red sebebi olur³⁵⁸ (madde 347). Satıcı eğer müşteri elinde bir kusur ortaya çıktıktan sonra ayb-ı kadimi ortaya çıkan malı o ayb-ı hadis ile geri almaya razı olursa geri almaya engel bir sebep bulunmadığı takdirde müşterinin noksan-ı semen iddiasına hakkı kalmaz, ya malı satıcıya geri verir veya tüm fiyatıyla kabul etmeye mecbur olur. Hatta müşteri o malın ayb-ı kadiminden haberdar olduktan sonra başkasına satsa artık noksan-ı semen iddiasına hakkı kalmaz³⁵⁹ (madde 348). Satılacak şeye müşterinin malından bir şey ilave edilmesi, reddedilmesi yani geri verilmesine manidir. Örneğin arsaya müşteri tarafından ağaç dikilmesi redde manidir (madde 349). Redde engel bulunduğu halde satıcı razı olsa

³⁵⁴ Sağlam, eksiksiz.

³⁵⁵ Kusurlu, eksiklik, noksanlık.

³⁵⁶ Örneğin müşterinin 60 kuruşa aldığı bir top kumaşı kesip biçtikten sonra ayb-ı kadiminden haberdar olduğunda bilirkişi o kumaşın salimen değerini 60 ve ayb-ı kadimiyle değerinin 45 kuruş olduğunu belirtirse noksan-ı semen 15 kuruş olur ve müşterinin onu talep ve dava etmeye yetkisi vardır. Eğer o malın salimen bedeli 80 ve maiben bedeli 60 kuruş ise bu iki değer arasındaki fark olan 20 kuruş, 80 kuruşun dörtte biri olduğu için belirlenen bedelin dörtte biri olan 15 kuruşu müşterinin talep ve dava etme hakkı vardır. Salimen kıymeti 50 ve maiben kıymeti 40 kuruş olduğu belirlenirse iki kıymet arasındaki fark olan 10 kuruş 50 kuruşun beşte biri olduğu için belirlenen bedelin beşte biri olan 12 kuruş noksan-ı semen addedilir (madde 346) (Öztürk, 1973, s. 193-194).

³⁵⁷ satılan şeye müşteri elinde iken ârız olan ayb, örneğin müşterinin satın aldığı kumaşı kesip biçmesi ile meydana gelen hal gibi (Devellioğlu, 2013, s. 61).

³⁵⁸ Örneğin bir hayvan satılıp da müşterinin elinde iken hasta olduktan sonra ayb-ı kadimi ortaya çıkarsa müşteri onu satıcıya geri veremez, noksan-ı semen alır. Fakat o hastalık geçerse, müşteri ayb-ı kadimiyle o hayvanı satıcıya geri verebilir (Öztürk, 1973, s. 194).

³⁵⁹ Örneğin müşteri bir top bez alıp gömlek kestikten sonra çürük olduğunu görürse bu haliyle satarsa alacaklıdan noksan-ı semen iddia edemez. Çünkü alacaklı onu kesilmiş olduğu haliyle geri alacağını söyleyebileceğinden müşteri onu satması ile habs ve men etmiş olur (Öztürk, 1973, s. 194).

bile satılan şey geri alınıp noksan-ı semen vermeye mecbur tutulur. Hatta müşteri o malın ayb-ı kadimine dair bilgi sahibi olduktan sonra satsa bile satıcıdan noksan-ı semen alabilir³⁶⁰ (madde 350). Safka-i vahide ile satılan şeylerin bazısı kusurlu çıktığında alıştan önce ise müşteri tamamını geri verebilir veya belirlenmiş bedelini kabul eder, kusurlu olanı geri verip diğerini alıkoymaya hakkı yoktur. Eğer alıştan sonra ise ayrılmalarında zarar yoksa, yalnız kusurlu olanı belirlenmiş bedelinden salimen hissesiyle geri verebilir ve satıcının rızası olmadıkça ikisini birden geri veremez. Ancak ayrılmalarında zarar olursa tümünü birden geri verir veya tümünün belirlenmiş bedelini kabul eder³⁶¹. (madde 351). Ölçü ve tartı olarak bir şahıs aynı cinsten olmak üzere alışveriş yapmış olduğu belirli bir miktarın bazısını çürük bulursa muhayyer olur, isterse tamamını kabul eder isterse tümünü reddeder (madde 352). Buğday gibi hububatın topraklı çıkması durumunda bunun az olduğuna hükmedilirse bey' sahih olur. Ancak insanlar arasında kusur addedilen derecede ise müşteri muhayyer olur (madde 353). Yumurta ve ceviz gibi tane hesabıyla olan şeylerin bazısı çürük çıktığında, adete göre %3 gibi çoğumsanmayacak derecesi bağışlanabilir. Eğer kusurlu çıkan %10 gibi çok ise bağışlanmaz, müşteri tamamını satıcıya geri vererek parasını geri alır (madde 354). Satılan şey eğer aslen işe yaramayacak kadar bozursa (örneğin satılan yumurtanın işe yaramayacak kadar bozuk çıkması durumunda) bey'i batıl olup müşteri bedeli tamamen geri alabilir (madde 355) (Öztürk, 1973, s. 193-195).

Yedinci fasıl gabn³⁶² ve tağrir³⁶³ hakkındadır. Bey' de tağrir yani alıcıyı aldatma olmaksızın gabn-i fahiş³⁶⁴ olsa aldatılmış olan kimse bey'i fesh edemez. Ancak yetim

³⁶⁰ Örneğin müşteri satın aldığı bir top bezden gömlek diktirdikten sonra bezin çürük olduğunu anlaşırsa satıcı razı olsa dahi geri veremeyip noksan-ı semen vermeye mecbur olur ve müşteri o gömleği satsa bile bezin noksan-ı semenini satıcıdan alır. Çünkü bu durumda müşterinin malı olan ipliğin satılacak şeye ilave edilmesi veya katılması redde mani olmakta ancak satıcı ben onu böyle kesilmiş ve dikilmiş olduğu halde alırdım demeye hakkı olmayacağından müşteri onu satış ile habs ve men etmiş engellemiş olmaz (Öztürk, 1973, s. 194).

³⁶¹ Örneğin 40 kuruşa alınan iki festen birisi alıştan önce kusurlu çıksa ikisi birden geri verilebilir. Eğer alıştan sonra birisi kusurlu çıkarsa yalnız salim olanın bedeli kaç kuruş ise 40 kuruştan düşülerek geri verilir. Fakat bir çift ayakkabı alınırsa da alıştan sonra bir teki kusurlu çıkarsa ikisi birden geri verilerek parası tamamen geri alınabilir (Öztürk, 1973, s. 195).

³⁶² Alışverişte hile, aldatma, yalancılık (Devellioğlu, 2013, s. 314).

³⁶³ Alışverişte müşteriyi aldatma.

³⁶⁴ Satılan şeyle fiyatı arasındaki değer yönünden farklılık varsa; bir alışverişte veyahut ticari anlaşmada taraflardan birisinin nisbetsiz şekilde fazla aldanması. Gabn-i fahiş: ilk devirlerden itibaren örfte, "bir malı değerinin altında bir bedelle satma veya değerinden fazla bir bedelle satın alma ve bu şekilde aldanma" mânasında kullanıldığı görülür. İslam hukukunda ise genelde iki taraflı akidlerde karşılıklar arasındaki, özelde ise satım akidinde satılan şeyle fiyatı arasındaki değer yönünden farklılık ve denksizliği ifade eder (Bardakoğlu, 1996, s. 268).

malı aldanma olmaksızın alınsa bile gabn-i fahiş ile bey' sahih olmaz, vakıf malı ve beytülmal da yetim malı hükmündedir. Taraflardan yani alıcı ile satıcıdan biri diğerini aldatır da bey' de gabn-i fahiş olduğu tahakkuk ederse, aldatılan kimse bey'i fesh edebilir. Gabn-i fahiş ile aldatılmış olan kimsenin ölümü durumunda tağrir davası varisine intikal etmez. Tağrir edilen müşteri bey' de gabn-i fahiş olduğuna dair bilgi sahibi olduktan sonra satılan şeyde mülk edinmenin gereğinden olan bir şekilde tasarrufta bulunursa artık fesih hakkı kalmaz. Tağrir ve gabn-i fahiş ile satılan şey, telef olsa veya tüketilmiş olsa veya kusurlu olsa veya arsa ise üzerine bina yapılması gibi bir durum olsa aldatılmış kimsenin bey'i feshetme hakkı kalmaz (madde 356-360) (Öztürk, 1973, s. 195-196).

Yedinci bab mebinin (satılan şeyin) çeşitleri ve hükümleri beyanında olup altı fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl bey'in çeşitleri hakkındadır. Bey'in akdinde gerekli olan şart ehil birinin yani akil ve mümeyyizden çıkan ve hükmü kaabil olan yere bağlı olması şarttır. Şartlarında bozukluk olan bey' örneğin delinin bey' yapması batıldır. Bey'in hükmü kabili mevcut olması, teslimin mümkün olması ve mütekavvim mal olmasıdır. Yani mevcut olmayan, teslimi, ele geçirilmesi mümkün olmayan ve mal-ı mütekavvim olmayan şeyin bey'i batıldır. Bey' akdinin şartı olup da bazı dışsal nitelikler itibariyle meşru olmazsa (örneğin satılan şey meçhulse veya bedelde yanlışlık olursa) bey' fasid olur. Bey'in geçerli (bey'i nafiz) olması için satıcı satılan şeye sahip olmalı veya mal sahibinin vekili ya da velisi ya da vasisi olmalı ve başkasının hakkı olmaması şarttır. Bey'i fasid alış sırasında geçerli olur. Yani müşterinin satılan şeyde tasarrufu caiz olur. Muhayyerlik hususlarından birisi olursa bey' gerekmez. Bey'i fuzuli ve bey'i merhun (rehin edilmiş şeyin satışı gibi) başkasının hakkı olan bey' yani başkasının hakkı ile ilişkili olan bey'dir, başkasının hakkına bağlı olarak akit yapılır (Öztürk, 1973, s. 196-197) (madde 361-368).

İkinci fasıl büyü'nun çeşitleri hakkındadır. Bey' akdinin hükmü mülkiyettir. Fakat batıl bey' hüküm ifade etmez. Yani batıl bey' de (bey'i batıl)'da müşteri satıcının izniyle satılan şeyi aldığı anda, o şey müşteri nezdine emanet kabilinde olup, teaddi olmadan telef olsa müşteriye kefil gerekmez (madde 369). Bey'i batıl asla hüküm ifade etmez. Fakat bey'i batılda müşteri satıcının izniyle satılan şeyi aldığı anda, satılan şey müşteri nezdinde

emanet kabilinden olarak bila teaddin³⁶⁵ telef olsa müşteriye kefillik gerekmemektedir (madde 370). Bey'i fasid alış sırasında hüküm ifade eder. Yani müşteri satıcının izniyle satılan şeyi aldığı anda müşteri nezdinde telef olsa kefil gerekir. Buna göre misliyyattan ise mislini, kıyemiyyattan ise alış günündeki değerini müşterinin satıcıya vermesi gerekir (madde 371). Bey'i fasidde taraflardan her birinin akdi fesh etme hakkı vardır. Ancak satılan şey eğer müşteri elinde telef olursa veya müşteri onu tüketir veya diğer bir kişiye bey'i sahih ile bey' ederek satarak veya hibe ederek gibi bir şekilde elinden çıkarırsa veya satılan şey hane ise tamir ettirmek veya arsa ise ağaç dikmek gibi bir şekilde müşteri tarafından satılan şeye bir şey ilave veya buğday olup da öğütülerek un yapılırsa ya da satılan şeyin ismi değişirse gibi bir şekilde tağyir edilirse fesh hakkı kalmaz (madde 372). Bey'i fasid fesh edildiğinde eğer bedeli alınmış ise satıcı bedeli geri verinceye dek müşterinin satılan şeyi bekletme vermeme hakkı vardır (madde 373). Bey'i nafiz (geçerli bey) hemen, geçerli hüküm ifade eder (madde 374). Bey'i nafiz-i lazım'da taraflardan hiçbiri dönemez. Bey'i gayr-i lazımda muhayyer olan kimse bey'i fesh edebilir (madde 375-376). Bey'i mevkuf, yetki, izin dâhilinde hüküm ifade eder (madde 377). Bey'i fuzuli'de mal sahibi veya vekili veya velisi veya vasisi icazet verirse geçerli, vermezse feshedilmiş olur. Ancak icazette satıcı ve müşteri, söz ve satılan şeyin birbirlerinin yerine geçmesi gerekmektedir. Bunlardan birisi ortadan kalkarsa icazet caiz olmaz (madde 378). Bey'i mukayazaa, bedel olanların ikisi de satılan şey hükmündedir. Bu nedenle bunlarda satılan şeyin şartları geçerlidir. Fakat teslimde iki taraf arasında çekişme olursa taraflardan ikisi birden teslim etmesi gerekir (madde 379) (Öztürk, 1973, s. 197-198).

Üçüncü fasıl selem hakkındadır. Bey' gibi selem de icab ve kabul ile akdedilmiş olur³⁶⁶. Selem ancak miktarını ve sıfatını, örneğin ala veya ednalığı tayin edilebilen şeylerde sahih olmaktadır. Mekiylat, mevzunat ve mezruatın miktarı keyl, vezin ve zira' ile tayin edilir. (Yani her cins için ona göre ölçü birimi kullanılır ve miktar belirlenmiş olur). Aded-i mütekaribenin miktarının belirlenmesi sayı ile olabileceği gibi, keyl ve vezin ile de

³⁶⁵ Saldırı, birinin hakkına tecavüz etmek; örf ve adet, kanun ve kuralların sınırını aşmak, hukuk ve sözleşmede yer alan kurallar dışına çıkma, haksızlıkta bulunma. Devellioğlu'nda (2013, s. 12) adv veya adüvv kelimesinden türeyip, düşman, hasım anlamına gelmekte veya udvan düşmanlık, haksızlık, zulüm anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2013, s. 1301).

³⁶⁶ Örneğin müşteri satıcıya 100 kile buğday için 1000 kuruş selem verdim deyip o da kabul ettiğinde selem akdi yapılmış olur (Öztürk, 1973, s. 198).

olabilir³⁶⁷. Gerek satılan şeyin gerek semenin miktarı, satılan şeyin teslim zaman ve mekanının beyan edilmesi gerekmektedir. Semen sığhatli kalabilmesi için bedelin akid meclisinde teslim edilmesi gerekir ve akit tarafları teslimden önce dağılırlarsa, yani ayrılırlarsa selem akit fesh edilmiş olur (madde 380-387) (Öztürk, 1973, s. 198-199).

Dördüncü fasıl istisnalara ayrılmıştır. Bir kimse sanayi ehlinden birine “bana şu kadar kuruşa şöyle bir şey yap” deyip o da kabul ederse istisna olarak bey’ akdi yapılmış olur. Örneğin müşteri ayakkabıcıya ayağını göstererek “şu çeşit deriden şu kadar kuruşa bana bir çift ayakkabı yap” deyip de ayakkabıcı da kabul ederse ya da marangoz uzunluk ve genişliğini ve niteliğini belirterek bir kayık veya gemi yapmak üzere pazarlık ederse istisna olarak selem akdi kurulmuş olur. Yine örneğin uzunluk ve hacmi ve diğer çeşitli özellikleri belirtilerek her biri şu kadar kuruşa olmak üzere bir fabrikacıyla şu kadar iğneli tüfek yapmak üzere pazarlık edilirse, istisna olarak yine akit yapılmış olur (madde 388). İstisna olan şeylerde genel istisnalar sahihtir. Ancak cari teamül olmayan şeylerde müddet belirtilirse selem olup, onda selem şartı muteberdir. Eğer müddet belirtilmezse yine istisna kabilinden olmaktadır (madde 389). İstisnada masnu şeyin, yani sınai ürünün talep edene uygun olacak şekilde özelliklerinin söylenmesi ve tarif edilmesi lazımdır (madde 390). İstisnada peşin para vermek gerekmez (madde 391). İstisna akdi yapıldıktan sonra taraflar pazarlıktan dönemez. Fakat eğer sınai ürün tarife uygun olmazsa siparişi veren (müstasni’) muhayyerdur (yani alabilir de almayabilir de) (madde 392) (Öztürk, 1973, s. 199).

Beşinci fasıl hastalıklılar durumunda bey’ ile ilgili açıklamalara değinmektedir. Bir hastalıklı ölüm hastalığında iken veresesinden birine bir şey satsa, diğer varislerin icazetine uygun olup hastanın vefatından sonra icazet verirlerse geçerli olur, vermezlerse geçerli olmaz. Yine aynı durumda iken hasta vefat ettiğinde kendi varisi olmayan birine semen-i misil³⁶⁸ ile bir şey satsa sahih ve muteber olur. Daha noksan bedelde bey’ ve teslim yaptıktan sonra ölürse ürün üçte birlik bir noksanlık uygunsa, bey’ yine sahih ve muteber olur, üçte birlik noksanlık için elverişli değilse müşteri eksigi tamamlamaya

³⁶⁷ Tuğla, kerpiç gibi adediyattan olan şeylerin kalıpları belirlenmiş olmalıdır (madde 384). Bez ve çuha gibi uzunluğu ölçülen şeylerin eni, boyu, inceliği, neden yapıldığı ve nerenin ürünü olduğu belirlenmelidir. Selem sığhatinde satılan şeyin cinsi, örneğin buğday, pirinç, hurma diye ve çeşidi örneğin yağmur ile, su ile hasıl olan diye, sıfatı örneğin ala, edna diye belirlenmelidir (madde 385-386) (Öztürk, 1973, s. 198-199).

³⁶⁸ Ehl-i vukuf tarafından hakiki kıymetini tâyin etme; satılan malın piyasadaki fiyatı. Semen-i misil ise satılan şeyin piyasa değerini ifade etmektedir (Demir, 2011, s. 226).

mecburdur, tamamlamazsa varisler bey'i fesh edebilir³⁶⁹. Mirası borca batmış kimse ölümcül hastalık durumunda ise malını piyasa fiyatından noksan ile satıp da ölmesi durumunda alacaklıları satılan şeyin piyasa fiyatını müşteriye tamamlattırır ve tamamlamazsa bey'i fesh edebilirler (madde 393-396) (Öztürk, 1973, s. 200).

Altıncı fasılda bey' bi'l-vefâ³⁷⁰ hakkındadır. Bey' bi'l-vefâda satıcı bedeli reddederek (geri vererek) satılan şeyi geri alabildiği gibi, müşteri de satılan şeyi kabul etmeyerek bedeli geri alabilir. Bu akit ile satılan şeyi gerek satıcı ve gerek müşteri başkasına satamaz. Satılan şeyin yararından bir miktarı müşteriye ait olması şartı koyulsa o şarta riayet edilir. Örneğin vefâ'en satılan bağın üzümü satıcı ve müşteri arasında yarı yarıya taksim edilmek üzere terazi ile mukavele edilse, mukavele gereğince hareket edilmesi gerekir. Vefâ'en satılan malın bedelinin borca eşit olması durumunda müşteri elinde telef olsa karşılığı olan borçtan düşülür. Vefâ'en satılan malın bedeli borçtan düşük olması durumunda müşteri elinde telef olsa değeri borcun miktarından düşülür ve üst tarafını müşteri satıcıdan alır ve geri alır. Vefâ'en satılan malın bedeli borçtan yüksek olması durumunda müşteri elinde telef olursa, bedelden borç kadar olan kısım düşülür. Haksızlık olmuşsa (taaddi) ya da saldırı olarak telef söz konusu ise fazlayı da müşteri alabilir. Eğer taaddi yoksa o zaman fazlayı müşterinin ödemesi gerekmez. Vefâ'en satışta alıcı ile satıcıdan birisi ölürse fesih hakkı varise intikal eder. Müşteri alacağını almadıkça vefâ'en satmış olduğu mala satıcının diğer alacaklıları müdahale edemez (madde 396-402) (Öztürk, 1973, s. 200-201).

³⁶⁹ Örneğin 1500 kuruş değerinde bir haneden başka bir şeye sahip olmayan bir ölümcül hastalık sahibi kişi o hanesini varisi olmayan bir kimseye 1000 satıp teslim ettikten sonra ölürse üçte biri 500 kuruşluk eksikliğe müsait olmakla bey' sahih ve muteber olur ve verese bu bey'i feshedemez. Hasta kişi o haneyi 500 kuruşa bey' ve teslim etmiş olsa, indirmiş olduğu 1000 kuruş malın bedelinin üçte birinin iki katı olduğu için verese müşteriye satılan şeyin bedelinin üçte birlik kıymetine kadar artır diye teklifte bulunur ve müşteri eksik olan 500 kuruşu verirse, verese bey'i fesh edemez, vermezse bey'i fesh eder ve haneyi geri alabilir (Öztürk, 1973, s. 200).

³⁷⁰ Vefâ ile satış; alıcı ve satıcının, satıştan vazgeçmek hakkına sâhip olduğu alış-veriş. Vefâen satış, bir malı bedelini iade edince geri almak şartıyla satmak anlamına gelmektedir. Bey' bi'l-vefâ akdi esasen aslında rehinle teminat altına alınmış bir ödünç akdi olmasına rağmen faizli bir borç işlemi olmaması için akde satış akdi mahiyeti verilmiştir. Böylece akde satış görüntüsü verilerek faizli borçlanma işlemi satışın arkasına gizlenmeye çalışılmıştır. Bey' bi'l-vefâ esas olarak gayrimenkuller üzerinde yapılmakla birlikte Mecelle'de genel ve mutlak olarak düzenlendiği için menkul mallar üzerinde yapılabileceği de anlaşılmaktadır. Bey' bi'l-vefâda bir vade belirlenmemişse taraflardan her biri akdi edebilme hakkına sahiptir. Ancak satın alan kimse veya asıl mal sahibi vefâen satışa konu olan malı bir başkasına satamaz, çünkü bu akit fasid olarak kurulduğu için mülkiyeti satın alana geçmiş değildir. Bu durum bu satışla şüf'a hakkının doğmamasından da anlaşılmaktadır. Satan kimse de malını rehin vermiş olduğu için o malın aslı üzerinde tasarrufta bulunma hakkına sahip değildir (Aydın, 2018, s. 357-258).

Mecelle'nin ikinci kitabı Kitâbü'l-İcârât hem kira hem de iş akdini kapsayan hükümler ihtiva etmektedir³⁷¹. İslam hukukunda kira (icare) yararın (menfaatin) satılması sayılarak bey' hükmünde tutulmaktadır³⁷² (Üçok & Mumcu, 1976, s. 126). Bu nedenle Mecelle'nin icare kısmındaki hükümler de çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Mukaddime'de kiraya ilişkin terimlere yer verilmiştir. Buna göre kira (ücret de denir) bedel-i menfaattir (sağlanan yararın bedeli), icar kiraya vermek ve isticar kira ile tutmak anlamına gelmektedir. İcare Arapça'da ücret manasındadır. Fakat icar manasında da kullanılmıştır. İcare-i lazime, hıyar-ı şart, hıyar-ı ayb ve hıyar-ı rü'yetten ârî olan icare sahihtir ki taraflar bir özl olmaksızın bunu fesh etme hakkına sahip değildir. İcare-i müneccize akit vaktinden itibaren kiralanmış demektir. İcare-i müzâfe gelecekte belirli bir vakitten itibaren kiraya vermek demektir³⁷³. Acir icareye veren kiraya veren kimsedir. Müstecir isticar eden yani kiralayan, kira ile tutan kimsedir. Me'cur kiraya verilen şeydir. Mûcer ya da müste'cer de denilmektedir. Müste'cer ecirin yani ücretin icare akdi ile iltizam ettiği, yani gerekli gördüğü ya da gerektirdiği işi yerine getirmek için müstecir yani kiralayan tarafından kendisine teslim edilen maldır elbise dikmek için terziye verilen kumaş ve nakl için hamala verilen yük gibi. Ecir, nefsin kiraya veren kimsedir. Ecr-i misl bilirkişinin takdir ettiği, belirlediği ücret demektir. Ecr-i müsemma akit sırasında belirlenen ücrettir. Zamân³⁷⁴ bir şeyin misliyyattan ise mislini, kıyemiyyattan ise kıymetini vermek demektir. Müaddün-lil'istiglâl, kiraya verilmek üzere hazırlanmış ve belirlenmiş bir şeydir ki, aslında kiraya verilmek üzere yapılmış ya da alınmış han, hane, hamam, dükkân gibi gelirler ya da gelir kaynakları gibi kira arabası ve kira beygiri gibi şeylerdir. Bir şeyin kesintisiz olarak üç sene kiraya verilmesi müaddün-lil'istiglâl olduğunun göstergesidir. Bir kimse kendisi için yaptırmış olduğu bir şeyin müaddün-lil'istiglâl olduğunu insanlara duyurursa müaddün-lil'istiglâl olur. Müsterzi' ücret ile sût

³⁷¹ Burada yer alan icare akdi ile ilgili hükümler ayrıca Tanzimat'tan sonra çıkarılan Konturato veya İcar-ı Akar Nizamnameleri'nde de bulunmaktadır.

³⁷² İslam hukukunda eşya kirası ile hizmet akdi aynı hükümlere tabii olarak ele alınmaktadır. Belirli bir bedel karşılığında eşyanın menfaati satılıyorsa gerçek anlamda kira akdi söz konusudur. Belirli bir bedel karşılığında satılan menfaat insan emeği ise hizmet akdi kurumu demektir (Demir, 2011, s. 228).

³⁷³ Örneğin gelecekte şu ayın başlangıcından itibaren bir hanenin bu kadar müddet için şu kadar kuruşa kiraya verilmesi durumunda icare-i muzafe akdi yapılmış olur (Öztürk, 1973, s. 202).

³⁷⁴ Bir şeyin mislini veya değerini vermek üzere zarara karşı kefil olma, garanti.

ana tutan kimsedir. Muhâyee fayda taksiminden ibarettir³⁷⁵ (madde 404-419) (Öztürk, 1973, s. 202-203).

İlk bab genel kaideler hakkındadır. İcarede kiraya vermede ma'kûdünaleyh menfaattir. Ma'kûdünaleyh itibariyle icare iki çeşittir (Öztürk, 1973, s. 203). İlki aynın³⁷⁶ faydası üzerine yapılan icare akdidir. Kiraya verilen şeye ayn-ı mecur ve ayn-ı müstecir de denilmektedir. Bu da kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi hane ve arazi kirası gibi icare-i akardır. İkincisi elbise ve kap gibi icare-i uruzdur³⁷⁷. Üçüncüsü icare-i hayvandır. İcarenin ikinci çeşidi amel üzerine yapılan icare akdidir ki buna mecura yani kiraya verilen şeye ecîr denilir. Ücretle amele ve hademe tutmak buna örnek verilebilir. Çeşitli meslekler ve sanayi' sahiplerini kiralamak yani kira ile tutmak da bu şekilde değerlendirilmektedir. Örneğin kumaş terziden olmak üzere elbise kestirmek istisna olduğu gibi terziye kumaş verip de elbise diktirmek de amel üzere icare yapılması anlamına gelmektedir (madde 421). Ecir de iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi ecîr-i hasdır, aylıklı hizmetkar gibi yalnız müstecire (kiralayana) işlemek üzere tutulan ecîrdir. İkincisi ecîr-i müştereştir, müstecirden (kiralayandan) başkasına işlemek şartıyla sınırlı olmayan ecîrdir. Örneğin hamal, tellal, terzi, saatçi, kuyumcu, iskele kayıkçısı, kira arabacısı, karye çobanı gibi bir şahsa mahsus olmayıp herkes için yerine getirilebilecek işlerdir. Ancak bunlardan biri belirli bir vakte kadar yalnız bir müstecire işlemek yani çalışmak üzere kiralandıklarında o müddet zarfında ecîr-i has olur. Örneğin bir arabacı belirli bir yere kadar başkasına işlemeyip kiralayana mahsus olmak üzere kiralandığında oraya varıncaya kadar ecir-i has olur (madde 422). Ecîr-i hassın müsteciri yani kiralayanı bir şahıs olabileceği gibi, şahıs hükmünde olan çeşitli şahıslar da olabilir. Örneğin bir karye ahali kendilerine mahsus olmak üzere bir çoban kiralandıklarında o çoban ecir-i has olur. Ancak kendilerinden başkasının hayvanını da otlatması konusunda cevaz verdiklerinde o zaman o çoban ecir-i müşterek olur (madde 423). Ecir-i müşterekin ücrete hak kazanması amel ile olur. Ecir-i hassın ücrete hak kazanması icare müddetinde amel için hazır bulunmasıyla olur, işlemesi yani çalışması şart değildir. Ancak işten kaçınamaz,

³⁷⁵ Pay edilmesi ve bölünmesi mümkün olmayan bir şeyi sıra ile nöbetleşe kullanma. Örneğin bir hanede ortak olan iki kimsenin bir sene biri diğer sene diğeri nöbetleşe faydalanmak üzere karar verilmesi gibi (Öztürk, 1973, s. 203).

³⁷⁶ Alış-verişte, belli, meydana, mevcut ve hâzır olan veya hâzır olmayıp da bulunduğu yeri, cinsi, miktârı belli edilen mal.

³⁷⁷ İcare-i uruz menkul kirasıdır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 249).

kaçınırsa ücrete hak kazanamaz (madde 425). İcare akdi ile belirli bir menfaate hak kazanan kimse aynen o menfaati ya da mislini ya da aşagısını alabilir, ancak üst derecesini hak talebinde bulunamaz. Örneğin demircilik için üzere kiralanan dükkânda müstecir kiralayan zararda demirciliğe eşit ya da ondan daha az zararlı (ya da zararsız) bir sanatı icra edebilir. Ancak bir kimse attarlık yapmak için kiraladığı bir dükkânda demircilik yapamaz. Yine bir kimse oturmak için kiraladığı bir haneye eşya koyabilir (madde 426). Müsta'milin ihtilafıyla çeşitli olan her şeyde şartla bağlanmış olması gerekmektedir. Örneğin bir kimsenin binmesi için tutulan ata başkası bindirilmez (madde 427). Müsta'milin ihtilafıyla muhtelif olmayan her şeyde şart lağv olmuş demektir (Öztürk, 1973, s. 204). Örneğin bir kimsenin oturması için kirallanmış bir evde başkası iskan edilebilir (madde 428). Taksim edilebilir olsun ya da olmasın bir kimse payına düşen hissesini ortağına kiraya verebilir. Ancak başkasına kiralayamaz. Fakat muhayeeden sonra nöbetini kiraya verebilir (madde 429). Şuyû-u tari³⁷⁸ icare akdini bozamaz. Örneğin bir kimse hanesini kiraya verdikten sonra yarım hissesi bir hak sahibi tarafından zaptedilse, geriye kalan hisse hakkında icare devam eder (madde 430). İki ortak beraber olarak müşterek mallarını başka bir şahsa kiraya verebilirler (madde 431). Bir şeyi iki kişiye icar etmek caizdir. Her biri ücretten kendi hissesine ait olan miktarı verip diğerine kefil olmadıkça birinin hissesi diğerinden alınamaz (madde 432) (Öztürk, 1973, s. 202-205).

İkinci bab icare akdine ilişkin konular hakkında olup dört fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda icarenin şartları yer almaktadır. Buna göre bey' gibi icare de icab ve kabul ile akdedilmiş olur³⁷⁹ (madde 433-435). İcare akdi müşafehe (karşılıklı konuşarak) olduğu gibi mükâtebe ile (yazarak) ve dilsizin bilinen işaretleri ile de yapılabilir (madde 436). Teâtî³⁸⁰ yoluyla da icare akdi yapılmış sayılır. Örneğin konuşarak pazarlık yapılmaksızın yolcu vapuruna ve iskele kayığına binmek gibi durumlarda geçerlidir ki, belirli bir ücret o kadar veya değilse ecr-i misil ücretin ödenmesi gerekir (madde 437). İcarede sükût, rıza ve kabul sayılmaktadır³⁸¹. Taraflar sözlerinde ısrar ederler ve kiracı oturmaya devam

³⁷⁸ Akdin başlangıcında mevcut olmayıp sonradan arız olan şüyü; tamâmı hibe olunan malın şayi hissesine bir müstehlik çıkarak zaptetmesiyle hâsil olan şüyü gibi.

³⁷⁹ Lafzi söylemlerine ve kipine ilişkin ayrıntılar büyü' ile benzer olduğu için tekrar yazılmamıştır.

³⁸⁰ Pazarlıksız ve konuşmadan fiilen vâki olan mal alış veriş.

³⁸¹ Örneğin bir adam aylık 50 kuruşa bir dükkânı kiraya verip de kiracı birkaç ay sakin olduktan sonra ay başında dükkân sahibi "60 kuruş verirsene otur, vermezsene dükkânı bırak" der de kiracı 60 kuruşa oturmayı kabul etmeyeceğini bildirirse ve dükkânda oturmaya devam ederse 50 kuruş kira vermesi gerekir. Ancak

ederse o zaman bilirkışı gerekir (madde 438). Akitten sonra bedelin değiştirilmesi veya artırılması veya düşürülmesi ile tekrar pazarlık yapılırsa ikinci akit geçerlidir (madde 439). İcare-i müzafenin sahih olması ve vakti gelmeden önce olması gerekir. Taraflardan biri, bir tek vakti gelmedi diye icareyi feshedemez (madde 440). İcare sahih olarak akdedildikten sonra başkası ücrete ne kadar zam yapsa kiraya veren sadece bu nedenle icareyi fesh edemez. Fakat vasi ya da yetim mütevellisi vakfın gelirini ecr-i mislinden noksan ile icar etse, icare fasid olur ve ecr-i mislin tamamlanması gerekir (madde 441). Müstecir irsen veya hibe gibi bir şekilde ayn-ı mezure (kiraya verilen ayn) malik olursa icarenin hükmü kalmaz (madde 442). Akit gereğince icra edilmesine engel bir özür ortaya çıktığında icare fesh edilmiş olur³⁸² (madde 443) (Öztürk, 1973, s. 205-206).

İkinci fasıl icarenin akit şartları ve geçerliliği hakkındadır. Buna göre icare akdinde tarafların ehliyeti, yani akil ve mümeyyiz olmaları şartı aranmaktadır. Bey' gibi icare akdinde de kabul konusunda uzlaşma ve meclis birliği gerekmektedir. Kiraya veren kişi kiraya vereceği şeyin mutasarrıfı veya mutasarrıfın vekili veya velisi veya vasisi olmalıdır. Fuzulînin icarı mutasarrıfın icazetine ve mutasarrıf yaşça küçük ve mecnun ise ecr-i misliyle kiraya verilmesi durumunda velisi veya vasisinin icazetine bağlı olarak akdedilir. İcazetin sıhhati için dört şeyin, yani akit tarafları, malik ve diğer taraf, icare bedeli uruz ise onun da belirtilmesi gerekmektedir ve bunlardan birisi eksik olursa icazet sahih olmaz (madde 444-447) (Öztürk, 1973, s. 207).

Üçüncü fasıl icarenin sıhhati hakkındadır. Bunun için tarafların rızası şarttır. Kiraya verilen şeyin belirlenmesi gerekmektedir. Ücret belirlenmiş olması gerekmektedir. İcarede sağlanacak menfaat çekişmeye engel olmayacak şekilde belirlenmelidir³⁸³ (madde 448-457).

bir şey demezse ve dükkândan çıkmayıp oturmaya devam ederse o zaman artık aylık 60 kuruş vermesi gerekir. Yine dükkân sahibi 100 kuruş ve kiracı 80 kuruş dese ve dükkân sahibi kiracıyı bırakıp o da dükkânda kalmaya devam etse 80 kuruş gerekir (Öztürk, 1973, s. 206).

³⁸² Örneğin düğün için bir aşçı kiralanır ve evlenecek çiftlerden biri ölürse icare fesh olur. Yine diş ağrıyan kimse dişini çektirmek için belirli bir liraya dişçiyle mukavele etmişken diş ağrısı geçse icare fesh olur. Müsterzinin ölümüyle icare fesh edilmiş olmaz, ancak çocuğun ya da süt annenin vefatıyla icare fesh edilmiş olur (madde 443) (Öztürk, 1973, s. 206).

³⁸³ Hane, dükkân ve süt annesi misallerinde icarenin süresinin beyan edilmesi ile menfaat belirlenmelidir. Hayvan kiralandığında yük yüklemek için mi, yoksa binmek için mi olduğu ve kimin bineceğinin belirlenmesi gerekmektedir. Ya da dilediğini bindirmek üzere genel olarak belirtilmeli ve icarenin müddeti ve mesafesi de beyan edilmelidir. Arazi isticarında müddetle beraber ne iş için kullanılacağı belirtilmelidir ve ekim içinse ne ekileceği veya "kiralayan ne isterse ekabilir" diye genel bir ifade ile belirlenmesi gerekmektedir. Sanat ehlinin isticarında menfaat amelin, yani ne yapacağının ve nasıl yapacağının beyan

Dördüncü fasıl icarenin butlan ve fesadı hakkındadır. İcare akit şartlarından biri bulunmazsa icare batıl olur. Örneğin mecnunun icar ve isticarı batıldır, ancak akitten sonra taraflardan birinin delirmesiyle icare feshedilmiş olmaz (madde 458). Batıl icarede kullanım ile ücret gerekmez. Fakat vakıf malı veya yetim malı kullanılmasıyla ecr-i misil gerekir. Mecnun da yetim hükmündedir (madde 459). İcare akdinin şartları bulunup da sıhhat şartlarından biri bulunmazsa icare fasid olur. Fasid icare geçerlidir (madde 460). Fakat bunda kiraya veren kimse ecr-i misle malik olup ecr-i müsemmaye malik olmaz (madde 461). İcarenin fesadı bazen bedelin belirsiz olmasından (bunun için fazlasıyla ecr-i misil gerekir) ve bazen de diğer sıhhat şartlarının bulunmamasından (ecr-i müsemmayı aşmamak şartıyla ecr-i misil gerekir) kaynaklanır (madde 458-462) (Öztürk, 1973, s. 207-208).

Üçüncü bab ücrete ilişkin meseleler hakkındadır ve üç fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl icare bedeline ilişkindir. Buna göre bey’de semen olabilen şeyler icarede de bedel olabilir, olmayan şeyler icare bedeli de olamaz. Örneğin bir hayvan karşılığında bir bostan kiralanabilir. İcare bedeli nakit ise satılan şeyin bedeli gibi miktarının belirlenmesi gerekir. İcare bedeli uruz ise veya mekiyat veya mevzunat veya adediyyat-ı mütekaribeden ise miktarıyla beraber özelliklerini de belirtmek gerekmektedir. Yük nakli ve taşınmaz ve zahmete muhtaç olan şeylerde teslimin nerde yapılacağı şart kılınmışsa orada ödenmesi gerekir. Ödeme yapılacak mekan belirtilmediği takdirde kiraya verilen şey eğer akar ise olduğu yerde, eğer amel ise kiracının, yani kira ile tutulan kişinin ameli gerçekleştirdiği yerde ve eğer hamal ise ücretin lazım olduğu mekanda ödenmesi gerekir. Ancak yük ve taşınması ve zahmeti olmayan şeylerde istenen yerde ücret alınabilir. İkinci fasıl ücretin sebebine ve kiralanan kişinin ücrete hak kazanma durumuna dairdir. Akd-i mutlak ile ücret gerekmez. Yani tek bir icare akdi yapıldığında hemen icare bedelinin teslimi gerekmez. Ta’cil ile ücret gerekir. Yani kira ile tutan kişi yukarıda belirtildiği gibi peşin ücreti teslim ederse kiralanan kişi ona ait olup daha sonra müstecir, yani kiralayan kişi onu geri alamaz. Ta’cil şartı durumunda da ücret gerekir. Yani icare bedelinin peşin verilmesi şart kılındığında icare akdi gerek aynın menfaati üzerine olsun ve gerekse de amel üzerine kurulu olsun her durumda müstecirin kira ile tutanın daha önce belirtilen

edilmesi ile belirlenir. Örneğin elbisenin boyatılması konusunda esvabın boyacıya gösterilmesi veya inceliğinin veya renginin bildirilmesi gerekmektedir. Eşya naklinde işaretle yani yükün belirtilmesi ve nakledilecek yerin tayini ile menfaat belirlenir. Menfaat yani kazanç istifa edilebilir, alınması muktedir olmalıdır yani alınabilir olmalıdır, yani firari bir hayvanın icarı sahih olmaz (Öztürk, 1973, s. 207-208).

icare bedelini teslim etmesi gerekir (Öztürk, 1973, s. 209). Önceki durumda kiralanan ücreti alıncaya kadar kiraya verilen şeyi teslimden ve ikinci durumda da ücreti alıncaya kadar işi yapmaktan kaçınabilir. İki surette de kiralanan peşin ücreti talep eder de, kiralayan kişi ödemekten imtina ederse icareyi fesh etme hakkı vardır (madde 468). Menfaatin istiyfası (sağlanması) ile ücret gerekir. Örneğin bir yere gitmek için kiralanan beygire binilerek o yere varıldığında kiralanan ücret almaya hak kazanmış olur (madde 469). Sahih icarede menfaatin sağlanması gücü ile de ücret gerekir. Örneğin bir kimse sahih icare ile kiraladığı haneyi aldıktan sonra sakın olmasa bile ücret vermesi gerekir (madde 470). Fasid icarede menfaat sağlama gücü (istiyfa-yı menfaata iktidar) yeterli değildir, hakikaten yararlanma olmadıkça ücret gerekmez (madde 471). Akd olmaksızın ve izinsiz bir kimse birinin malını kullandığında muadd-ün-lil istiglâl ise ecr-i misl gerekir, değilse ecr-i misl gerekmez. Ancak mal sahibi ücret talep ettikten sonra kullanırsa, muadd-ün-lil istiglâl olmasa da ücret ödemesi yapmak gerekir. Bu durumda kullanmasıyla ücrete razı olmuş olur (madde 472). Ücretin tacil³⁸⁴ (peşin, erken alma) ve tecili (ertelenmesi) hakkında taraflar ne şart koyarlarsa ona uymak gerekir (madde 473). Bedelin tecili şart edildiği durumda önce kiralayan kişinin kiralanan şeyi teslim etmesi ve kiralanan kişinin işi yapması lazım olup ücretin ifası ancak mukavele edilen ödeme vaktinin dolmasıyla gerekli hale gelir (madde 474). Tacil ve tecil şartı olmaksızın akdedilmiş olan icare-i mutlakada icare akdi gerek ayndan yararlanma üzerine olsun gerekse de amel üzerine olsun her durumda önce kiralayan kişinin kiraladığı şeyi teslim etmesi ve kiralanan kişinin işi yerine getirmesi gerekir (madde 475). Ücret aylık veya senelik gibi belirli bir vakit ile belirlenmiş ise ödeme o vaktin sona ermesi ile yapılır. Örneğin aylık ise ayın sonunda ödeme yapılır (madde 476). Ücretin gereği kiralanan şeyin teslim edilmesi gerekmektedir. Yani kira, teslim vaktinden itibaren işlemektedir. Bu durumda kiraya veren kişi teslimden önce geçen sürenin ücretini alamaz (Öztürk, 1973, s. 210). Eğer teslimden önce icare müddeti sona ererse ücretten bir şeye hakkı olmaz (madde 477). Kiralanan şey ile menfaat fevt olduğunda ücret düşülür³⁸⁵ (madde 478). Bir kimse bir dükkâni kiralamış iken bir süre alış veriş kesatlaşsa ve sanat işi işlenmese ve

³⁸⁴ İcâre-i muaccele, peşin kira demektir (Devellioğlu, 2013, s. 468).

³⁸⁵ Yani hamam tamire muhtaç ise ve tamiri sırasında bir müddet kullanılamaz durumda olursa, o sürenin ücretten hissesi düşülür. Ya da diyelim ki değirmenin suyu kesilip de değirmen atıl kalsa suyun kesilmesinden itibaren ücret kesilir. Ancak kiralayan kişi değirmeni un öğütmekten başka değirmenin evinde kalmk için de kullanıyorsa icare bedelinden ona isabet eden kısmı vermesi gerekir (Öztürk, 1973, s. 211).

kâtip kapalı kaldı diye o sürenin kirasını ödemekten imtina edemez (madde 479). Bir müddet üzerine bir kayık kiralansa ve yolda süre dolsa sahile yanaşincaya kadar icare süresi uzamış olur. Kiralayan fazla geçen müddetin ecr-i mislini verir (madde 480). Bir kimse hanesini diğer bir kimseye onarmak ve ücretsiz kalmak üzere verse, o da kendisi onararak bir müddet kalsa ariyet³⁸⁶ karşılığında olmakla tamir masrafı o kimseye ait olur. Hane sahibi de ondan o müddet için ücret namına bir şey alamaz (madde 481) (Öztürk, 1973, s. 211).

Beşinci fasıl ücretle kiralanan kişinin ücret almak için yaptığı şeyi (kiralama maksadını) vermeyip kendi elinde tutup tutmama (hapsedip edememesi) hakkının olup olmaması anlamındadır. Buna göre terzi, boyacı, çamaşırcı gibi ameliyle, yani yaptığı şeyle bir eser ortaya koyan kişinin veresiye mukavele yapılmamış ise ücret için elinde yaptığı eseri teslim etmeme hakkı bulunmaktadır. Bu sırada yani mal onun elinde iken mal telef olursa bundan sorumlu olmaz, ancak ücret de alamaz. Hamal ve mellah³⁸⁷ gibi amelinde yani yaptığı işle bir eser ortaya koymayan kira ile tutulmuş kişinin ücret için kiralama maksadını (yüklenen mal anlamında) elinde tutma hakkı yoktur. Buna rağmen elinde tutar ve teslim etmezse ve mal telef olursa bundan sorumlu olur ve mal sahibi bu konuda muhayyer olur, yani isterse yüklenmiş malın değerini tazmin ettirir, isterse de yüklenmemiş mal olarak tazmin ettirip ücret vermez (madde 482-483) (Öztürk, 1973, s. 211).

Dördüncü bab icare süresine ilişkin konular hakkındadır. Buna göre bir kimse gerek gün gibi kısa ve gerekse de yıl gibi uzun olsun belirli bir müddet için mal ve mülkünü başkasına kiralayabilir. İcare müddetinin başlangıcı akit esnasında belirtilen süreden itibaren olur. Akit sırasında sürenin başlangıcı belirlenmezse akdin yapıldığı vakitten itibaren başladığı kabul edilir. “Bir senelik olmak üzere aylık şu kadar kuruş” olarak bir gelir kaynağının kiralınması caizdir. Ayrıca aylık bedel belirlenmeksizin “bir senelik olmak üzere şu kadar kuruşa” diye kiralınması da sahihtir. Ayın başlangıcında iken icare gerek bir aylık olsun gerekse de daha fazla süre için olsun aylık olarak mukavele edilirse aylık olarak akit yapılır. Bu durumda ay 30 günden kısa olsa bile ayın tamamı için ödeme yapılır. Ayın birazı geçmişken bir aylık olmak üzere mukavele yapılması durumunda bir

³⁸⁶ Bir taşınır malın, bir süre kullanılıp geri verilmesi koşuluyla ve bedelsiz olarak bir kimseye bırakılması (sozluk.gov.tr).

³⁸⁷ Gemici, kaptan, denizci (Devellioğlu, 2013, s. 706).

ay 30 gün olmak üzere ele alınır. Ayın birazı geçmişken şu kadar aylık olarak mukavele yapılırsa önceki eksik ay en sonraki aydan 30 gün olmak üzere tamamlanıp günlük ücret hesabıyla yerine getirilir ve ara yerdeki aylar ayın ilk gününden itibaren hesap edilir. Ayın birazı geçmişken kaç aylık olduğu beyan edilmeksizin “her aylığı şu kadar kuruşa” olmak üzere mukavele yapılması durumunda başlangıçtaki noksan ayın 30 gün olarak ele alınması gerekir ve diğer aylar da ona göre 30 gün olarak değerlendirilir. Ayın başlangıcında iken bir senelik olarak icare akdi yapıldığında sene 12 ay olarak ele alınır. Ayın birazı geçmişken icare bir senelik olarak akdedildiğinde bir ay gün olarak ele alınıp, diğer 11 ay ilk gün itibariyle hesap edilir. Kaç aylık olduğu belirtilmeksizin “her aylığı şu kadar kuruşa” olmak üzere bir gelir kaynağı kiralansa akit sahih olur. Fakat birinci ay tamamlandığında ikinci ve daha sonraki ayların birinci gecesi ile birinci gününde kiraya veren ve kiralayandan her biri icareyi feshedebilir. Ancak evvelki gecesiyle günü geçtikten sonra feshedemez. Eğer taraflardan biri böyle bir ayda akdi fesh ettiğini belirtirse akit o ayın bitiminde fesh olur. Eğer o esnada gelecek ayın başlangıcından itibaren fesh ettiğini söylese gelecek ayın girişinde akit fesh olmuş olur. Eğer iki ya da daha fazla aylık peşin verilmişse hiçbiri o ayların icaresini fesh edemez (madde 484-494). Bir kimse bir çalışması için birini kiralaması durumunda, güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar ya da güneşin batışına kadar çalışması konusunda beldenin örfü neyse ona göre hareket edilir. Bir kimse örneğin 10 gün işlemek üzere bir dülger³⁸⁸ kiraladığında akdi takip eden günler olarak dikkate alınır. Eğer yazın 10 gün çalışmak üzere diye birini kiralarsa hangi ayın kaçınıcı gününden itibaren çalışacağı belirtilmedikçe akit sahih olmaz (madde 495-496) (Öztürk, 1973, s. 213).

Beşinci bab hıyarat hakkındadır ve üç fasıldan oluşmaktadır. Buna göre ilk fasılda hıyaratın şartlarına yer verilmiştir. Bey’ de olduğu gibi icarede de hıyarat-ı şart, cari olarak tarafların biri ya da ikisi için şu kadar gün muhayyer olmak üzere icar ve isticar yapılabilir (madde 497). Muhayyer olan kimse hıyarat süresi içinde isterse icareyi fesh edebilir ya da isterse izinli, yetkili olabilir (madde 498). Gerek fesh gerekse de icazet 302, 303 ve 304. maddelerde belirtildiği üzere sözle veya hareketle yani fiilen yapılabilir. Fakat acir yani kiraya veren kişinin muhayyer olması durumunda kiraya verilen şey üzerinde mülkiyetin gereğinden olan bir şekilde tasarrufta bulunması fiili fesh anlamına gelmektedir. Müstecir

³⁸⁸ Marangoz.

yani kira ile tutan kişinin muhayyer olması durumunda kiralanan şeyde kiralayan kişinin tasarrufu gibi tasarrufta bulunması fiili icazet anlamına gelmektedir (madde 499). Muhayyer olan kimse icareyi fesh etmeden veya uygulamadan hıyar müddeti geçerse hıyar hakkı sakıt olmuş (düşmüş) olarak icare yapılması gerekir (madde 500). Hıyar müddeti akit vaktinden itibaren dikkate alınır (madde 501) (Öztürk, 1973, s. 213). İcare müddetinin başlangıcı hıyarın düştüğü vakitten itibaren (madde 502). Belirli bir uzunluk ya da dönüm olmak üzere kiralanan bir yer fazla veya eksik çıksa icare sahih olur ve ecr-i müsemma gerekir. Ancak noksan çıkması durumunda kiralayan muhayyer olup isterse icareyi fesh edebilir (madde 503). Her dönümü şu kadar kuruşa olmak üzere bir yer kiralansa ücreti dönüm hesabıyla verilmesi gerekir (madde 504). Bir iş belirli bir vakte kadar yerine getirilmek üzere ücreti belirlenerek icare akdi yapılması caiz ve muteber olur. Örneğin bir kimse kesip gömlek dikmek ve bugün yetiştirmek üzere terziye bez verse bu caizdir. Acir yani malını kiraya veren şartı yerine getirirse ecr-i müsemma alır ve yerine getirmezse ecr-i misil alır (madde 505). Amel ve amilde (yapılan iş ve işi yapanda) yük ve mesafe, mekan ve zamanda iki veya üç suret üzerine ücretin (Öztürk, 1973, s. 214) terdidi sahih olur ve hangi suret ortaya çıkarsa (fiili hale gelirse) ona göre ücret ödemesi yapılması gerekir. Örneğin bir dükkânda attarlık yapmak üzere şu kadar ve demircilik yapmak üzere şu kadar kuruşa diye mukavele yapılması durumunda hangisi icra edilirse ona göre belirlenen ücret alınır. Örnekler çoğaltılabilir³⁸⁹ (madde 506) (Öztürk, 1973, s. 214).

İkinci fasıl hıyar-ı rüyet hakkındadır. Buna göre kira ile tutan kişi için hıyar-ı rüyet vardır. Kira bedelinin rüyeti menfaatin, kazancın rüyeti gibidir. Kiralayan kişi görmeden bir gelir kaynağını kiralarsa gördüğü zaman muhayyer olur. Bir kimse eskiden, önceden görmüş olduğu bir haneyi kiralarsa onun için hıyar-ı rüyet yoktur. Eğer hane sakinine zararlı olacak bir yeri yıkılarak ilk haline göre değişmişse o durumda muhayyer olur. Her amel yerin farklılaşmasıyla zaten farklılaşır, onda ecirin (kira ücretinin) ya da kiralanan kişinin hıyar-ı rüyeti vardır. Örneğin bir cübbe dikmek üzere terziyle pazarlık yapılması

³⁸⁹ Örneğin belirli sayıdaki hayvanı Çorlu'ya götürmek için şu kadar, Edirne'ye götürmek için şu kadar ücret alınır diye kararlaştırılsa, kiralayan kişi nereye giderse oranın ücreti verir. Yine bir kimse cübbeyi terziye bugün dikerse 50, yarın dikerse 30 kuruş vermek üzere pazarlık edebilir. Yine dikişte dikiş şekline göre farklı paralar verilmesi kararlaştırılabilir ve ona göre ödeme yapılabilir (Öztürk, 1973, s. 214).

durumunda terzi dıkeceği uha veya şalı gördüğünde muhayyer olur (madde 507-512) (ztrk, 1973, s. 215).

nc fasıl hıyar-ı ayb hakkındadır. Buna göre bey' de olduğu gibi icarede de hıyar-ı ayb vardır (madde 513). İcarede hıyarı gereken ayb amaçlanan menfaatin yararın ya da kazancın tamamen ortadan kalkması veya bozulmasına sebep olan şeydir. Örneğin hanenin tamamen yıkılması ve değirmenin suyunun kesilmesi, hanenin çatısının çökmesi, kira beygirinin sırtının yaralanması bunlara örnek verilebilir. Ancak hanenin içerisine yağmur ve soğuk girmeyecek şekilde sıvasının dökülmesi, beygirin yelesinin veya kuyruğunun kesilmesi gibi yararı ihlal etmeyen kusurlar icarede hıyar-ı mucib olarak değerlendirilmez (madde 514). Menfaatin alınmasından önce kiralanan şeyde bir ayb ortaya çıksa akit vaktinde mevcut gibi kabul edilir (madde 515). Kiralanan şeyde bir ayb ortaya çıktığında kiralayan muhayyerdir, isterse kusuru ile beraber kabul eder ve bu durumda creti tamamen verir, isterse icareyi fesh eder (madde 516). Mstecirin icareyi feshinden önce kiraya veren eğer kusuru giderirse kiralayanın fesih hakkı kalmaz. Kiralayan kalan sürede mutasarrıf olmak isterse kiralayan ona mani olamaz (madde 517). Menfaati ihlal eden bir kusurun ortaya çıkması durumunda ortadan kaldırılmadan önce müstecir kiralayan icareyi fesh ederse kiraya verenin huzurunda feshedebilir, gıyabında fesh edemez. Eğer kiraya verenin gıyabında, yani ona haber vermeden fesh ederse, feshi geçerli olmaz, kira eskiden olduğu gibi işler. Hedeflenen amaçlanan menfaatin tamamen ortadan kalkması durumunda icare kiraya verenin gıyabında da yapılabilir. Gerek fesh etsin ya da fesh etmesin 478. maddede beyan edildiği üzere ücret gerekmez³⁹⁰ (madde 518). Hanenin bir odası veya bir duvarı yıkılrsa kiralayan icareyi fesh etmeyerek kalan kısmında sakin olursa ücretten herhangi bir pay düşülmez (madde 519). Bir kimse “iki haneyi birden şu kadar kuruşa kiraladım” diyerek birisi yıkılrsa ikisini birden terk edebilir (madde 520). şu kadar odalı olmak üzere kiralanan bir hanenin odaları eksik çıksa kiralayan muhayyer olur. İsterse icareyi fesh eder, isterse ecr-i müsemma ile icareyi kabul eder. Ancak icareyi yerine getirip, ücretten bir miktarını azaltamaz (madde 521) (ztrk, 1973, s. 215-216).

³⁹⁰ örneğin kiralanan hanenin yararı ihlal edecek bir yeri yıkılrsa kiralayan icareyi feshedebilir. Ancak feshi kiraya verenin huzurunda yapması gerekir. Ona haber vermeden haneden çıksa çıkmamış gibi ücret vermeye devam etmesi gerekir. Ancak hane tamamen yıkılrsa kiraya verenin huzurunda olmaya gerek kalmaksızın kiralayan fesh-i icare yapabilir ve her durumda ücret gerekmez (ztrk, 1973, s. 216).

Altıncı bab kiralanan şeyin özellikleri ve hükümleri beyanındadır ve 4 fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl bir gelir kaynağının icaresine ilişkindir. Kimin sakin olacağı belirtilmeyerek bir hane ya da dükkân kiralansa caizdir. Bir kimse hanesini veya dükkânını içinde emtia ve eşyası ile beraber kiraya verse sahih olup, malını kiraya veren emtia ve eşyasını tahliye ederek haneyi teslim mecbur olur (madde 522-523). Ne için olduğu beyan edilmeyerek dükkân ve hane isticarı sahihtir ve kullanımı örf ve adete harcanır, sarf edilir. Bir kimse ne için olduğunu beyan etmeyerek kiraladığı hanede kendisi sakin olabildiği gibi başkasını da sakin edebilir. İçine eşyasını koyabilir. Binaya zarar vermeyecek veya binayı güçsüzleştirmeyecek kuvvetsizleştirmeyecek her işi yapabilir. Ancak binayı zayıflatacak ya da zarar verecek işi sahibinin rızası olmadıkça yapamaz (madde 528). Bir kimse ne ekeceğini belirtmeyerek veya ne isterse onu ekeceğini belirtmeyerek bir toprağı kiralarsa icare fasid olur. Ancak fesihden önce belirleyip de kiraya veren razı olursa icare sıhhatli hale gelir. Bir kimse istediğini ekmek üzere kiraladığı bir toprakta yazlık veya kışlık olarak bir sene içinde tekrar tekrar ziraat yapabilir. Ekinin, ekilen şeyin yetişmesinden olgunlaşmasından önce icare müddeti bitse ürünün yetişmesine kadar kiralayan kişi ecr-i mislini vererek toprak üzerindeki kalmasını sağlayabilir (madde 524-527). Amaçlanan menfaati ihlal eden şeyleri yapmak kiraya veren kişiye aittir. Örneğin değirmenin arkını ayıklamak sahibinin üzerinedir. Yine hanenin su yollarının tamir edilmesi, binaya ilişkin çeşitli işleri hep binanın sahibinin yapması gerekir. Eğer bina sahibi bunları yapmaktan kaçınırsa kiracı o haneden çıkabilir. Eğer kiraladığı zaman o hane bu durumda ise ve onu görmüş ise kusura razı olduğu anlamına gelir ve bunu bahane ederek o haneden çıkamaz. Eğer kiracı bunun gibi şeyleri kendisi yaparsa bağış kabilinden sayılarak masrafı kiraya veren kişiden, yani sahipten isteyemez (madde 529). Kiraya verenin izniyle kiralayanın yaptığı tamirat eğer damın kiremidini aktarmak gibi kiralanan şeyin ıslahına ve bozulmasına engel olacak bir şey ise masrafını kiralayan kişiden alınacağına dair bir şart belirlenmemiş bile ise, kiracı bu tamiratın masrafını kiralayandan alır. Eğer hanenin fırını tamir etmek gibi sadece kiralayanın yararına ise böyle bir şart belirtilmedikçe kiracı onun masrafını kiraya verenden alamaz (madde 530). Kiracı kiralanan bir gelir kaynağında bina yapsa veya ona ağaç dikse kira süresinin bitiminde kiraya veren kişi muhayyer olur. İsterse binayı veya ağacı kaldırtabilir ve isterse az veya çok bedelini verip kalmaya devam etmesini tercih edebilir (madde 531). İcare süresinde biriken, yığılan toz ve toprak ve süprüntünün

temizlenmesi kiralayan kira ile tutan kişinin üzerinedir, onun görevidir (madde 532). Kiracı kiraladığı şeyi tahrip eder ve kiraya veren kişinin onun bundan men edilmesine gücü yetmezse hâkime müracaat ederek icareyi fesh edebilir (madde 533) (Öztürk, 1973, s. 217-218).

İkinci fasıl uruzun ve üçüncü fasıl hayvanların icaresi hakkındadır. Ceride-i Mehâkim'de okunan davalarda buna dair örnek yer almadığı bu kısmın ayrıntılarına yer verilmemiştir.

Dördüncü fasıl icare-i ademi ilgilidir³⁹¹. Hizmet ya da icra-yı sanat (sanat icrası) için ikinci babın üçüncü faslında beyan edildiği üzere, süre belirtilerek veya diğer şekilde işi belirlemek suretiyle icare-i ademi yapmak caizdir (madde 562). Ücret belirlenmeden bir şahıs bir kimsenin talebi üzerine o kimseye hizmet ettiğinde ücret ile hizmet eder çeşitten ise ecr-i misil alır, değilse bir şey alamaz (madde 563). Bir kimse bir şahsa bir işi yapmasını söyleyip ona ikram edeceğini yani karşılığında ona ikramda bulunacağını belirtirse, o kişi de istenen hizmeti yerine getirirse ecr-i misle hak kazanmış olur (madde 564). Ücret belirlenmeden amele istihdam edilirse gündeliği biliniyorsa bilinen ücret ve bilinmiyorsa ya da belli değilse ecr-i misl verilir. Buna benzer esnafın muameleleri de bu şekildedir (madde 565). Kıyemiyattan gelişi güzel bir şey verilmek üzere ücret ile icare akdi yapıldığında ecr-i misil gerekir³⁹² (madde 566). Hademeye hariçten verilmiş olan bahşiş ücret sayılmaz, yani ücrete dâhil edilmez (madde 567). Bir ilim ya da sanat öğrenimi için üstad kiralandığında eğer süre belirtilmişse icare akdi süre üzerine yapılır. Hatta usta öğretime hazır olması ile ücrete hak kazanmış olur, öğrenciye ders verse de vermese de bu durum geçerlidir. Eğer süre belirtilmemişse icare akdi fasid olarak yapılmış olur. Bu durumda usta öğrenciye ancak eğitim verirse, yani üstad talim yaptırırsa ücrete hak kazanır. Yoksa hazır olduğu için ücrete hak kazanmış olmaz (madde 568). Bir kimse örneğin oğlunu sanat öğrenmesi için ustaya verir ve taraflardan herhangi biri ücret talep etmedikleri halde çocuk sanatı öğrendikten sonra diğerinden ücret talebinde bulunsalar, beldenin örf ve adeti ne ise ona göre hareket edilir (madde 569). Bir köy

³⁹¹ Belirli bir bedel karşılığında satılan menfaat insan emeği ise hizmet akdi kurumuş demektir (Demir, 2011, s. 228). İslam hukukunda kira akdinin konusu insanın şahsı değil, insanın emeği olarak kabul edilmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 244).

³⁹² Örneğin bir kimse birine “gel bana şu kadar gün hizmet et, sana bir çift öküz vereyim, alayım” dese öküz vermek gerekmiyep ecr-i misli gerekir; fakat adet olduğu üzere elbise yapılmak için biri kiralanması caizdir ve elbisenin nasıl olacağı belirtilmediği takdirde orta derecede (evsat) yapılması gerekir (Öztürk, 1973, s. 222).

ahalisinin bir hoca, imam ya da müezzin kiralar ve onlar da hizmeti yerine getirirlerse ücreti o karye ahalisinden alırlar (madde 570). Kendi işlemek üzere kiralanan bir şeyi kendisi yerine başkası kullanamaz³⁹³ (madde 571). Mutlak olarak mukavele yapılması durumunda malını kiraya veren kişi kendi yerine başkasını kullanabilir (madde 572). Bir şeyi kira ile tutan kişi kiraladığı kişiye “bu işi yap” demesi serbest olması demektir. Örneğin bir kimsenin terziye “bizzat kendin dik” diye şart koşmaksızın “şu kadar kuruşa bu cübbeyi dik” diyerek mukavele yapması durumunda terzi onu kalfasına veya diğer bir terziye diktirse, ecr-i müsemmaya hak kazanır ve bilerek olmaksızın cübbe telef olursa bundan sorumlu olmaz, yani tazmin etmek durumunda kalmaz (madde 573). Yapılan işe bağlı olup da iş yapması için kiralanan kişiye ait iş üzerine şart kılınmayan her ne olursa olsun bunda beldenin örf ve adetine itibar edilir. Örneğin iplik terziye ait olmasının adet olması gibi (madde 574). Yükün hanenin içine taşınması hamala aittir, ama yerine koymak onun üzerine değildir. Örneğin yükü üst kata çıkarmak ve zahireyi ambara dökmek hamalın görevi değildir (madde 575). Kira ile tutulan kişiye yemek vermek beldenin örfü olsa bile kiracının sorumluluğu ya da görevi değildir (madde 576). Bir malı bir dellal gezdirip de satamasa sonra sahibi satsa o dellal ücret alamaz. Diğer bir dellal³⁹⁴ satarsa dellaliye ücretinin tamamını ikinci dellal alıp, ilk dellal bir şey alamaz (madde 577). Bir kimse malını dellala verip “şu kadar kuruşa sat” dediğinde dellal söylenenden daha fazla paraya satarsa o fazlalık da mal sahibinin olur ve dellal dellaliye ücretinden başkasını alamaz (madde 578). Bey’de dellal dellaliesini aldıktan sonra bir hak sahibi çıkıp da satılan şeyi alsa veya kusurlu olduğu gerekçesi ile satılan şey geri verilse dellaliye geri alınamaz, istenemez (madde 579). Bir kimsenin tarlasındaki ekini biçmek üzere belirli bir paraya kiraladığı orakçılar ekinin bir miktarını biçtikleri halde dolu yağması veya başka bir kaza sebebiyle ekinin geriye kalanı telef olsa ecr-i müsemmadan biçtikleri ekinin hissesine isabet eden miktarı alabilip geriye kalanını alamazlar (madde 580) (Öztürk, 1973, s. 221-223).

Yedinci bab akitten sonra acir malını kiraya veren ve kiralayanın yani kiracının vazife ve sorumluluklarına dair ve üç fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl ücretin teslimi hakkındadır.

³⁹³ Örneğin bir kimse bir cübbeyi şu kadar kuruşa terzi kendi eliyle dikmek üzere pazarlık yaptığında terzi onu başkasına diktiremez, kendisi dikmesi gerekir, eğer başkasına diktirse ve telef olursa tazmin etmesi gerekir (Öztürk, 1973, s. 222).

³⁹⁴ Komisyoncu, tellal, satılacak şeyi satan, alıcı ile satıcı arasında vasıta olan kimse (Devellioğlu, 2013, s. 195).

Buna göre bedelin teslimi demek kiracıya bir engel olmaksızın ondan faydalanabileceği hakkında acir tarafından (yani malını kiraya veren kişi tarafından) izin ve ruhsat verilmesidir (madde 582). Süre ya da mesafe üzerine sahih icare akdi yapıldığında müddetin geçmesine veya mesafenin bitimine kadar ücretin sürekli ve devamlı elinde durmak üzere kiracıya teslim edilmesi gerekmektedir. Örneğin bir kimse belirli bir süre için veya belirli bir yere gitmek üzere bir araba kiraladığında, o süre zarfında veya oraya varıncaya kadar o arabayı kullanabilir ve orada sahibi onu alıp kendi işlerinde kullanamaz (madde 583). Malını kiralayan kişi bir mülk gelirini içinde kendi malı olduğu halde kiralarsa boş bir şekilde teslim etmedikçe kira işlemez. O malı müstecire kiracıya satmış olsa bile durum böyledir (madde 584). Mal sahibi haneyi teslim edip de içindeki eşyasını koyduğu bir odayı teslim etmese o odanın icare bedelinden hisse miktarı düşülür. Hanenin geriye kalan kısmında da kiracı muhayyerdir. Eğer mal sahibi fesihden önce haneyi boşaltır ve teslim ederse icare gerekir, yani müstecirin fesih hakkı düşer (madde 585) (Öztürk, 1973, s. 224).

İkinci fasılda akitten sonra akit yapan tarafların kira bedelindeki tasarruflarına dairdir. Buna göre kira bedeli akar ise kiracı onu almadan önce başkasına kiralayabilir. Mecur kira bedeli menkul ise kiralayamaz. İnsanların kullanım ve faydalanmada mütefavit³⁹⁵ bir şeyi kiracı başkasına kiralayabilir. Fasid icare ile kiracı olan kimse kiraya verdiği şeyi aldıktan sonra başkasına sahih icare ile kiraya verse, caiz. Bir kimse malını belirli bir müddet üzere birine icare-i lazime ile kiraya verdikten sonra, tekrar başkasına o süre icar etse ikinci icare geçerli olmaz. Kiracının izni olmadan mal sahibi kiralanan şeyi satsa kiracı hakkında bey' geçerli olmazsa da, satıcı ile müşteri arasında geçerlidir. Hatta icare müddeti geçtiğinde müşteri hakkında bey-i lazım olarak almaktan imtina edemez. Eğer icare müddeti geçmesinden önce müşteri satıcıdan satılan şeyin teslimini talep edip de teslimi mümkün değilse, kadı bey akdini fesh edebilir ve eğer kiracı bey'i onaylarsa her biri hakkında bey' geçerli olur. Ancak kiracının peşin vermiş olduğu icare bedelinden almadığı miktarı eline geçmedikçe kiralanan şey onun elinden alınmaz. Eğer kiracı bunu almadan kiralanan şeyi teslim ederse hapis hakkını (yani elinde tutma, teslim etmeme hakkını) sakatlamış olur (madde 586-590) (Öztürk, 1973, s. 224-225).

³⁹⁵ Birbirinden farklı çeşitli olan, aralarında fark bulunan (Devellioğlu, 2013, s. 896).

Üçüncü fasıl red (yani malın geri verilmesi) ve kiralanan şeyin iadesi hakkındadır. Buna göre icarenin tamamlanmasında kiracının (müstecirin) kiralanan şeyi üzerinden bırakması gerekir. İcarenin tamamlanmasından sonra kiracı artık kiralanan şeyi kullanamaz. İcare tamamlanıp da mal sahibi malını almak istediğinde kiracının da teslim etmesi gerekir. Kiralanan şeyin red ve iadesi kiracıya ait değildir, icarenin tamamlanmasında kiralanan şeyin alınması mal sahibinin üzerinedir. Örneğin bir hanenin icaresi tamamlandığında hane sahibinin gidip hanesini teslim etmesi gerekmektedir (madde 594). Kiralanan şeyin red ve iadesi yükleme ve boşaltmaya (ya da bunlar için yapılan masraflara) muhtaç ise nakliye ücreti malını kiraya veren kişi üzerinedir (madde 595) (Öztürk, 1973, s. 225).

Sekizinci bab kefalet beyanındadır. Ancak genel Kitâbü'l-Kefâle kitabı, Ceride-i Mehâkim'deki ilişkilerde az rastlanan bir işlem türü olduğundan, icarede kefalet ile ilgili olan kısımların ayrıntılı tetkikine yer verilmemiştir. Benzer şekilde Mecelle'nin havaleyle dair olan Kitâbü'l-Havâle de çalışmaya dâhil edilmemiştir. Havale borcun bir zimmetten³⁹⁶ diğer zimmete nakledilmesi anlamına gelmektedir³⁹⁷. Havale borçlu, alacaklı ve borcun nakledileceği üçüncü şahıs olmak üzere üç kişi arasında karşılıklı rıza ile kurulan bir akittir. İslam tarihinde tüccarların bu yolla poliçe sistemini kurarak ticari faaliyetlerini yürüttükleri ve hatta İtalyanların da buradan istifade ettikleri bilinmektedir (Ekinci, 2011, s. 370). Ancak bu konunun Mecelle'de yer alan haliyle poliçe kullanımı

³⁹⁶ İnsanın hak ve borçlarının varlık zemini anlamına gelen ve büyük ölçüde modern hukuktaki kişilik kavramına tekabül eden fıkıh terimi. Antlaşma, ahid, taahhüt altına girme, eman, güvence, Kur'ân-ı Kerim'de "antlaşma ve antlaşmadan doğan yükümlülük". Zimmetin fıkhîteki yaygın ve teknik kullanımında, insanın hukukî anlamda kişilik/shahıs olma özelliği ve bunun bir sonucu ve türevi olarak hukukî kişinin borçlarının belirli bir süre varlıkta kaldığı (sabit olduğu) bir yer ve mahal anlamı öne çıkar (Kaya & Hacak, 2013, s. 424).

³⁹⁷ Mecelle'de havale ile ilgili yer alan hükümlere bakıldığında kefaleti sahih olan her borcun havalenin konusu olabileceği üzerinde durulmuştur. Havale akdinde üç taraf vardır. Bunlar borçlu, alacaklı ve borcun havale edildiği kimse. Başka bir ifade ile bu taraflar havale veren, havale alan yani yeni borçlu ve alacaklıdır. Mecelle'de havale konusu olan şeylerin taşınması gereken özelliklere de değinilmiştir: zimmet borcu olması, meçhul olmaması, mevcut olması, havale edilen iki borç arasında miktar ve sıfat yönünden birlik bulunması. Havale ile beraber borç ya da talep hakkı havale verenden havale ödeyicisinin zimmetine intikal etmektedir. Ancak havale için havale eden kişi ile havale alan arasında herhangi bir borç ilişkisinin bulunması şart değildir. Borç olsa bile havale alıcısının havale verenin borçtan kurtulmasını kabul etmeye hakkı bulunmaktadır. Bu durumda havale veren havale ödeyicisinin kefil sayılmaktadır. Bu durumda havale hakkından eski borçlar talep hakkı devam etmektedir. Böyle bir şartın olmaması durumunda havale veren borcundan kurtulmaktadır. Bu durumda iki çeşit havaleden söz etmek mümkün hale gelmektedir. Mutlak havale havale verenin havale ödeyicisinin üzerinde bulunan alacağından ödeme şartı koymadığı havale muamelesi demektir. Bu durumda eğer havale ödeyicisinin havale verene borcu varsa iki borç birbiri ile takas edilmiş olur. Havale ödeyicisinin havale verene borcu yoksa havale ödeyicisinin ödemediği havale verenden talep hakkı doğar. Mukayyet havale borçlunun alacaklısına olan borcunu, havale ödeyicisinin zimmetinde bulunan alacağından ödemesi kaydıyla yapılan havaledir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 230-231).

meselesini ayrıntılı incelemeye hizmet etmeyeceği düşüncesiyle kapsam dışında bırakılmasına karar verilmiştir.

Şuf'a'nın konusu gayrimenkul olmasına rağmen, ortak mülkiyete ilişkin Şirket Kitabı'nda yer alan bazı maddelerle ilişkili kısımları olması ve bey' akdi ile sabit olması nedeniyle tezin kapsamına dâhil edilmiştir. Hatta daha ziyade satışa ilişkin hükümlere sahip olduğundan Mecelle'nin Satış ve Kira Kitabı'nın ardından bu kısma yer verilmiştir. Buna göre Mecelle'nin sistematığına uygun biçimde tanımlar yapılmıştır. Şuf'a bir mülk-ü müşterayı³⁹⁸ müşteriye mal olduğu fiyata satmaktır. Şef'i, şuf'a hakkı olan kimsedir. Meşfû, şuf'a hakkının ilişkili olduğu akardır³⁹⁹. Meşfu-un-bih şuf'a hakkı olanın şuf'anın kendisine ait olduğu mülküdür (şuf'a olunan mülk) (madde 950). Halit su hissesi ve yol hissesi gibi mülk hukukunda ortaklık demektir (madde 954). Şirb-i hass⁴⁰⁰ belirli şahsa mahsus olan akarsudaki şirb⁴⁰¹ hakkıdır. Ancak umumun yararlandığı nehirlerden su almak şirb-i hass kabilinden değildir. Tarik-i has çıkmaz sokak demektir (madde 955-956) (Öztürk, 1973, s. 280).

Kitâbü'ül-Hacr ve'l-İkrah ve'l-Şuf'a kitabının 3. babı şuf'a beyanında olup 4 fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda şuf'anın mertebeleri anlatılmaktadır. Buna göre şuf'anın üç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki satılan şeyde ortak olmaktır. Örneğin iki kişinin bir akarda ortak iştiraklerinin olması gibidir. İkincisi satılan şeyin hakkında halit⁴⁰² olmaktır. Örneğin hakk-ı şirb-i hass ve tarik-i has gibi⁴⁰³. Üçüncüsü satılan şeye bitişik komşu olmaktır (madde 1008). Şuf'a hakkı önce satılan ortak olan kimsenin, ikinci olarak satılan şeyde hâlit hakkı olan kimsenin ve üçüncüsü bitişik komşunundur. Birinci talip iken diğerlerinin ve ikinci talip iken üçüncünün şuf'a hakkı bulunmamaktadır (madde 1009). Bunlardan sıraya göre biri yoksa veya var da bu hakkından vazgeçmişse, şuf'a hakkı diğerine geçmektedir (madde 1010). Mecelle'de bu hakların hangi durumlarda ortaya çıktığı da örneklerle açıklanmıştır. Bir binanın üst katı birinin ve alt katı diğerinin olması halinde bunlar birbirlerine bitişik komşu sayılmaktadırlar. Bir hanenin duvarında ortak

³⁹⁸ Satın alınmış (Devellioğlu, 2013, s. 887).

³⁹⁹ Dükkân, tarla, bağ, bostan gibi para getiren mülk (Devellioğlu, 2013, s. 24).

⁴⁰⁰ Eskiden muayyen kimselere mahsus olan akar sudan su alma hakkı (Devellioğlu, 2013, s. 1166).

⁴⁰¹ Su hissesi, suya ait hak, ekin ve hayvan sulama nöbeti (Devellioğlu, 2013, s. 1166).

⁴⁰² Su ve yol hakkı gibi arazi hukukunda ortak olan kimse (Devellioğlu, 2013, s. 366).

⁴⁰³ Örneğin hakk-ı şirb-i hassda iştirakleri olan bahçelerden biri satıldığında diğer bahçelerin sahipleri, bitişik komşu olsalar da olmasalar da şuf'a hakkına sahip olmaktadır. Yine kapısı tarik-i hassa açılan bir hane satıldığında oraya kapısı olan diğer hanelerin sahiplerinin tamamı şuf'a hakkına sahiptir (Öztürk, 1973, s. 287).

olan kimse o hanede ortak hükmündedir. Kendi hanesinin kirişleri komşusunun duvarı üzerine uzamış ise de bitişik komşu sayılmaktadırlar. Yalnızca o duvarın üzerine kirişlerinin uçları koyma hakkının olması ile o zaman şerik ve halit olunmaz (madde 1011-1012) (Öztürk, 1973, s. 287).

Şuf'a hakkına sahip olan birkaç kişi olması durumunda kişi sayısı dikkate alınır. Hisselerinin miktarları dikkate alınmaz. Örneğin bir hanenin yarım hissesi bir kimsenin ve üçte biri ve altıda bir hisseleri diğer iki kişinin olması durumunda yarım hisse sahibi, hissesini başkasına sattığında diğerleri şuf'a ile talip olursa, hane aralarında hisselerine göre değil, yarı yarıya taksim edilir (madde 1013). İki sınıf halitler toplandığında takdim şu şekilde yapılır: Örneğin küçük bir nehirden açılan bir arkta hakk-ı şirbi olan mülk bir bahçe, hakk-ı şirbi ile satılsa bile o arkta hakk-ı şirbi olanlar şuf'a hakkında önce gelen ve önde olanlardır. Hakk-ı şirb-i hassı olan bir bahçe sahibi hakk-ı şirbini satmayıp da yalnız o bahçeyi satsa hakk-ı şirbine halit olanlar şuf'a hakkına sahip olamazlar. Bu durum tarik-i hass için de geçerlidir (madde 1014-1015). Hakk-ı şirb, hakk-ı tarike önce gelmektedir. Yani bir bahçe satılıp da bir kimse onun hakk-ı şirb-i hassında ve diğer biri tarik-i hassında halit olsa hakk-ı şirb sahibi, hakk-ı tarik üzerine tercih ve takdim edilir (madde 1016) (Öztürk, 1973, s. 288).

İkinci fasıl şuf'anın şartları hakkındadır. Buna göre meşfu'un akar olması gerekmektedir. Yani sefine gibi çeşitli menkullerde, vakıf akarda ve miri arazide şuf'a geçerli değildir. Meşfu'un-bih de mülk olmalıdır. Yani bir mülk akar satıldığında bitişiginde bulunan vakıf akarın mütevellisi veya mutasarrıfı şuf'a hakkına sahip olmaz. Vakıf yer veya miri arazi üzerindeki mülk ağaçlar ve bina menkul hükmünde olduğu için bunlarda da şuf'a geçerli değildir. Bir mülk arsa üzerindeki ağaçlar ve binalar ile beraber satıldığında, yere tabi olarak eşcar ve ebniyede de şuf'a geçerli olur. Ancak yalnız ağaçlar ve ebniyede geçerli olmaz (madde 1017-1020). Şuf'a ancak bey' akdi ile sabit olur (kesinleşmiş olur). Hibe, karşılık şartı olmaksızın bey' hükmündedir. Yani bir kimse mülk hanesini karşılıksız olarak başkasına hibe ve teslim etse bitişik komşuluktan şuf'a hakkına sahip olur. Karşılıksız hibe, vasiyet ve miras gibi bedelsiz başkasına satılan akarda şuf'a geçerli olmaz. Şuf'a hakkına sahip olan kimsenin bey' akdine sarahaten veya delaleten rızası olmaması gerekmektedir. Örneğin bey' akdini duyduğunda bunu kabul ederse, şuf'a hakkı sakatlanır ve daha sonra şuf'a talebinde bulunamaz. Yine bey' akdi yapıldığını duyduktan sonra şuf'a konusu olan akarı müşteriden satın almak veya kiralamak istese

şuf'a hakkı düşer. Yine bir kimsenin satıcıya vekil olup da sattığı akarda şuf'a hakkı olmaz. Bedelin belli bir miktar olması gerekmektedir. Yani mal olmayan bedel ile satılan akarda şuf'a geçerli olmaz. Örneğin bir hamam kiralanarak ücret diye verilen mülk hanede şuf'a olmaz. Çünkü burada hanenin bedeli mal olmayıp menfaat kabilinden olan ücrettir. Satıcının satılan şeyden mülkünün yok olması gerekmektedir. Yani fasid bey'de satıcının geri alma hakkı ortadan kalkmadıkça şuf'a geçerli olmaz. Bey' hıyar şartı ile eğer muhayyer olan yalnızca müşteri ise şuf'a geçerli olur. Eğer satıcı muhayyer ise hıyar hakkı düşmedikçe şuf'a geçerli olmaz. Ancak hıyar-ı ayb ile hıyar-ı rü'yet şuf'anın kesinliğine engel oluşturmaz. Akarın taksiminde şuf'a geçerli olmaz. Örneğin müşterek bir hane ortakları arasında taksim olunduğunda bitişik komşuluktan kaynaklanan şuf'a hakkı doğmaz (madde 1021-1027) (Öztürk, 1973, s. 288-289).

Üçüncü fasıl şuf'a talebi hakkındadır. Buna göre şuf'a'da üç talep gerekmektedir. Bunlardan biri taleb-i muvâsebe, yani şuf'a hakkına sahip olan kimsenin bey' akdini duyduğu mecliste derhal "ben satılan şeyde şuf'a hakkına sahibim" veya "şuf'a talep ederim" demek gibi şuf'a talebine delalet eden bir söz söylemesi gerekmektedir. Taleb-i muvâsebeden sonra şuf'a hakkına sahip olan kimsenin taleb-i takrir (bildirme) ve taleb-i işhad⁴⁰⁴ etmesi gerekmektedir. Bunlar şuf'a için ikinci ve üçüncü gerekliliklerdir. Yani iki kişi huzurunda ve satılan şeyin yanında akar için şuf'a hakkı talep eden kişinin bunun için şahitlik talep etmesi gerekmektedir. Eğer şuf'a hakkına sahip olan kişi uzakta oturuyorsa ve bu sebeple taleb-i takrir ve işhad edemezse birini vekil kılması gerekir. Vekil bulamazsa mektup gönderir. Taleb-i takrir ve taleb-i işhaddan sonra şuf'a hakkına sahip olan kişinin hâkim huzurunda talep ve dava etmesi gerekir. Buna da taleb-i husumet ve temellük denir. Şuf'a hakkına sahip olan kimse eğer taleb-i muvâsebeyi ertelerse, örneğin bey' akdini duyduğu gibi o mecliste şuf'a talebinde bulunmayıp da başka iş ile meşgul olmak gibi vazgeçtiğine dair bir harekette bulunursa veya şuf'a talep etmeden önce o meclisten kalkarsa şuf'a hakkı düşmüş olur. Şuf'a hakkına sahip olan kişi taleb-i takrir ve işhadı mektupla bile olsa yapacak kadar vakit geçip de ertelerse şuf'a hakkını yine kaybetmiş olur. Taleb-i takrir ve işhaddan sonra şuf'a hakkına sahip olan kişi başka yerde bulunmak gibi bir şer'i özrü yokken taleb-i husumeti bir ay ertelerse şuf'a hakkı sakatlanmış olur (madde 1028-1034). Mahcurun şuf'a hakkını velisi talep eder. Küçüğün

⁴⁰⁴ Şahit gösterme, delil gösterme, tanık getirme.

şuf'a hakkını velisi talep etmezse bülüğa ermesinden sonra kendisinin şuf'a talep etme hakkı kalmaz (madde 1035) (Öztürk, 1973, s. 289-290).

Dördüncü fasıl şuf'anın hükümleri hakkındadır. Buna göre müşterinin rızayla teslimi ile veya hâkimin hükmü ile şuf'a hakkına sahip olan kimse şuf'a edilen şeye malik olur (madde 1036). Bir mülkü şuf'a ile almak, baştan satın alma yolundadır. Yani hıyar-ı rü'yet ve hıyar-ı ayb ile red gibi başlangıçta satın alma ile sabit (kesin) olan hükümler şuf'a ile de sabit olmaktadır (madde 1037). Taleb-i muvâsebe ve taleb-i takrirden sonra müşterinin rıza ile teslimi veya hâkimin hükmü ile şuf'a hakkına sahip olan kimse henüz şuf'a malına sahip olmadan vefat etse şuf'a hakkı varislerine intikal etmez (madde 1038). Şuf'a hakkına sahip olan kimse henüz şuf'a söz konusu olan mala malik olmadan onu satsa şuf'a hakkı düşer (madde 1039). Şuf'a hakkına sahip olan kimse henüz şuf'a söz konusu olan mala malik olmadan o mülkün bitişiğinde diğer bir mülk akar satılsa, bu ikinci akar için şuf'a hakkına sahip olamaz (madde 1040). Şuf'a tecezzi⁴⁰⁵ kabul etmez. Yani şuf'a akarının bir kısmını bırakarak diğer kısmını almaya şuf'a hakkına sahip olan kimsenin hakkı yoktur (madde 1041). Şuf'a hakkına sahip olanlardan bazıları hissesini bazısına hibe edemezler, ederse şuf'a hakkı sakatlanmış olur (madde 1042). Şuf'a hakkına sahip olan kimselerden biri hâkimin hükmünden önce hakkını sakatlasa, diğer şuf'a hakkına sahip olan kimse o şuf'a akarını tamamen alabilir. Eğer hâkimin hükmünden sonra şuf'a hakkına sahip olan kimselerden biri hakkını düşürse (yani hükümsüz bıraksa) diğer şuf'a hakkına sahip olan kimseler onun hakkını alamaz (madde 1043). Müşteri şuf'a konusu olan bir bina gibi malından birşey artırsa şuf'a hakkına sahip olan kimse muhayyerdir, isterse terk eder, isterse binanın bedeli ile beraber o fazlalığın da kıymetini verip şuf'a konusu olan malı alır. Müşteri şuf'a konusu olan akarın üzerine bina yapmış veya ağaç dikmiş ise şuf'a hakkına sahip olan kimse muhayyer olur ve ister terk eder, isterse o akarın bedeli ile beraber binanın veya ağaçların bedelini verip şuf'a söz konusu olan şeyi alır, yoksa bina veya ağaçları kesmesi için müşteriyi zorlayamaz (madde 1044) (Öztürk, 1973, s. 290-291).

⁴⁰⁵ Kısım kısım bölünme, doğranma, ufalma (Devellioğlu, 2013, s. 1226).

3. 5. 1. 1. 3. Değerlendirme

Bu bölümde Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle’de ticari işlem çerçevesinde yapılan sözleşmelere ilişkin bilgiler yer almaktadır. Ticaret Kanunnâmesi’nde tüccar ve ticari iş tanımları yapılmış, siparişkar ve emanetçi adıyla ticari işlerde aracılık eden kişiler değerlendirilmiştir. Bunlar kendilerine teslim edilen eşyayı deniz ve kara yolu ile belirli bir süre zarfında ve belirli bir bedel karşılığında nakleden kimseler olarak tarif edilmiştir. Ticaret Kanunnâmesi’nde ayrıca ticari işlerde zarar-ziyan tazminine değinilmiştir. Yine “irsaliye kaimesi” adıyla mal gönderen şahıs ile karşı taraf (kiracı, siparişkar ve emanetçi) arasında yapılan sözleşme türü değerlendirilmiştir. Kanunnamenin önemli bir kısmı ticari senetlerden biri olarak değerlendirilen poliçeye ayrılmıştır. Bunun yanında sipariş tahvilleri ve açık bonolar hakkında da bilgi bulunmaktadır. Esasen bir finansal araç olan bu evrakların ticari işlemler nezdinde kullanılmasına paralel olarak finansal işlemler yerine bu başlık altında değerlendirilmesi uygun görülmüştür⁴⁰⁶. Başta da belirtildiği gibi Ticaret Kanunnâmesi’nde rehin, vekâlet, kefalet gibi konulara dair hükümlerin yer almaması nedeniyle daha kapsamlı bir medeni kanuna ihtiyaç hasıl olmuştur.

Mecelle’de ticari işlemler bey’ ve icare kapsamında yani alım satım ve kira kapsamında incelenmiştir. Bunun yanında çok daha ayrıntılı düzenlenmiş olduğu için vedia, kefalet, vekâlet, havale, rehin gibi konular da ayrıca yer almaktadır. Büyü konusu Mecelle’nin en ayrıntılı hükümlere sahip konusudur ve bu yönüyle diğer kitaplara temel teşkil etmek iddiasındadır. Zira genel olarak akitlerle ilgili çok sayıda hüküm barındırmaktadır. Bey’ kapsamında ilk olarak “bir bedel karşılığında bir malı satmak” incelenmiştir. Bu en yaygın görülen işlem türüdür. Bundan başka akçe bozmak ya da kambiyo olarak ifade edilen sarf, nakit kabilinden olmayan malı malla mübadele etmek demek olan bey’i mukaayeza ve peşin para ile veresiye mal almak anlamında selem (trampa) işlemleri de açıklanmıştır. Ayrıca sanat ehli ile mukavele yapmak anlamında istisna akitleri de burada değerlendirilmiştir. Bu kitapta ayrıca vadeli satış ve vefâen satış konuları da düzenlenmiştir. Bu başlık altında değerlendirilen bir başka Mecelle kitabı ise kira ilişkilerine ilişkin olmuştur. Bu kitap ayrıca iş akdini kapsayan hükümler de

⁴⁰⁶ Çalışmanın 3. Bölümünde finansal işlemler çerçevesinde değerlendirilen borç-alacak ilişkileri tahvil, senet gibi birtakım araçların varlığından bahsedilmekle beraber bunların ticari işlemlere istinaden kullanıldıklarına dair bilgiye rastlanmamıştır ve bu nedenle ticari işlemlerden ayrı bir kategoride değerlendirilmeleri uygun görülmüştür.

barındırmaktadır. İki kitapta da Mecelle'nin sistematığı dâhilinde önce akitlere ilişkin terimler açıklanmış, ardından akitlerin düzenlenmesine ilişkin ayrıntılara değinilmiştir. Yine çalışmanın bu kısmında aslen Mecelle'de Şirket Kitabı içinde yer alan şuf'a konusu, bey' akdi ile sabit olması nedeniyle burada değerlendirilmiştir.

Bu iki kanun metninin ilgili hükümleri karşılaştırıldığında sistematik olarak birbirlerinden oldukça farklı oldukları görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi Mecelle İslam hukuk sistematığına bağlı kalmıştır. Hükümleri ona göre oluşturmuştur. Ayrıca kanunlardan birinin ticaret kanunu, bir diğersinin borçlar hukukuna dayalı medeni kanun olmasından hareketle birtakım sistem ve kapsam farklılıkları ise doğal karşılanmalıdır. Ticaret Kanunnâmesi'nde ticari iş kısaca kar ve kazanç amacıyla yapılan her tür zirai ve sınai ürün alış verişi olarak tanımlanmıştır. Ancak kanunname ilan edildikten sonra yapılan zeyl ile beraber netleştirilmiştir. Bu kapsama ayrıca yine ticaret için iş yerleri açmak, bu konuda verilen taahhütler, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen kıymetli evraklarla yapılan faaliyetler, kiracılık ilişkileri de katılmıştır. Oldukça ayrıntılı bir tanımın ardından poliçe ile gerçekleştirilecek ticari işlemlerde yapılması gereken kayıtlar ile poliçe ve protesto konuları üzerinde durulduğu görülmektedir. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse ticari iş tanımında her tür zirai ve sınai ürünün kazanç amacıyla alınıp satılması kapsamında buna dair taahhütler, nakliye, ticaret için birilerinin işini görmek, çeşitli iş yerleri açmak, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen kıymetli evraklarla yapılan faaliyetler bu kapsama dâhil edilmiştir. Bu kapsamda doğabilecek ihtilafların çözümüne odaklanılmıştır. Mecelle'de ise bir ticari işlem olan satım akdi satışın türü, ürünün taşınması ve teslimi, taahhüt ve vadeli satış gibi açılardan incelenmiştir. Ayrıca satım akdinin tüm unsurları son derece ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Gereken yerlerde anlaşılmayı kolaylaştırmak adına fazlaca örneklere yer verilmiştir. Mecelle'de ayrıca icar-isticar işlemleri de irdelenmiştir. Bu açıdan iki kanun birbirleriyle benzeşmektedir. Mecelle'de Büyü' Kitabı'nda satım akdi çerçevesinde yerine getirilen faaliyetlerle örtüşen noktalar bulunmaktadır: bizzat satışın kendisi, satış işlemlerinin ne ile gerçekleştirileceği, ürünün taşınması-nakliye meseleleri, mal verme taahhüdü-vadeli satış. Ayrıca kira sözleşmeleri de bu kapsama dâhil edilmiştir. Bizzat imal işlemini gerçekleştirmek ise Mecelle'de Kitâbü'l-Büyü'da hizmet akdi çerçevesinde düzenlenmiştir. Ticaret Kanunnâmesi'nde ise bu konu "ticaret için fabrikacılık yapmak" ile sınırlandırılmıştır. Yine komisyonculuk da bir çeşit hizmet faaliyeti olmakla beraber

yine ticaret için şerhi koyularak kapsamı netleştirilmeye çalışılmıştır. Mecelle’de ise mal ve hizmet satım akitleri düzenlenmiştir. Ayrıca istisnalara ilişkin hükümlere de yer verilmiştir. Yine Kitâbü’l-İcârât ile beraber iş akdi de bey’ akdinden sayılarak bu kısma dâhil edilmiştir. Hizmet faaliyetleri bir kimseye belirli bir işi yaptırmak ve ondan yararlanmak manasında (çeşitli meslek ve sanayi sahiplerini kiralamak) bu kısımda değerlendirilmiştir. Bu kitapta aslen hane, arazi, dükkân, hayvan gibi çeşitli şeylerin kiralanması konuları değerlendirilmiştir. Kitâbü’l-İcârât ile beraber dükkân açma-iş yeri açma konularında da iki kitap arasında örtüşme sağlandığını söylemek mümkündür. Neticede bu tür farklılıklar Ticaret Kanunnâmesi’nde meselenin Ticaret Hukuku kapsamında ele alınırken, Mecelle’de Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku kapsamında değerlendirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

3. 5. 1. 2. Finansal İşlemler

3. 5. 1. 2. 1. Ticaret Kanunnâmesi’nde Finansal İşlem

Ticaret Kanunnâmesi’nde finansal işlem olarak değerlendirilebilecek olan finansal araçlar kullanılarak kurulan ilişkiler poliçe, bono ve tahvillerle gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Ticaret Kanunnâmesi’nde yer alan ifadesiyle kambiyo, sarraflık ve simsarlık işleri, bankaların her tür işlemleri, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen tahviller ve yapılan taahhütler, her şahıs arasında alınıp verilen poliçe senetleri veya bir yerden bir başka yere nakl edilen ve gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya kim ibraz ederse (gösterirse) ona ödenmek üzere yazılan (emre veya hamile yazılı) bono ve tahvil hususlarında (bunlardan kaynaklanan işler) ibarettir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 116). Hatta bono ve tahvillerin muamelenin ticari olduğu yazılı olsa da Avrupa ticaret kanunlarına göre ticaret mahkemesinin bakacağı konular haricinde bırakıldığı belirtilmiştir. Ayrıca bu konuda verilen imtiyazdan fayda elde edilememesi ve bazı fasid muamelelerin artması nedeniyle köylerde yaşayanların murabahacılar nedeniyle zarara uğraması da açık bonoların ticari muameleler dışında bırakılmasının bir diğer gerekçesini oluşturmaktadır. Ancak kanunda bunlara ticari işlemlerde kullanılan araçlar olarak yer verildiği belirtildiği için aynı zamanda ticari ilişki kurulmasında kullanılan bir çeşit akit türü olarak değerlendirilerek ayrıntılarına “Ticari İşlem” başlığı altında yer vermek uygun görülmüştür ve tekrardan kaçınmak adına tekrar “Finansal

İlişkiler” başlığı altında değerlendirilmemiştir. Ayrıca Ticaret Kanunnâmesi’nde bugünkü borsa işlemlerine benzeyen ve “alivere” ya da “hevaî işlemler” olarak adlandırılan işlem türüne dair hükümlerin de bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. de yer almamaktadır. Buna göre Kanûn-ı Ticâret’in zeylinin 28. maddesine daha sonra 1868’de yapılan ilaveye göre ise kimseye dair evrakın bir taraftan bedeli nakden ödenmiş diğer taraftan alım satımı aynen ödenmek üzere evrakla yapılmış olmasına rağmen, ortada evrak ve akçe olmadığı halde yalnız fiyatının artması veya azalması üzerine emr-i itibari (gerçekte filan var olmadığı halde var kabul edilen iş) olarak cereyan eden muamele ve mukaveleler meşru değildir ve bunlardan oluşan tüm senet ve mukavelelerin fasid⁴⁰⁷ (bozuk) görülerek kabul olunamayacağı bildirilmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 130).

Bu başlık altında incelenmesi gereken bir diğer konu, faiz içerikli işlemlerdir. 1850’de Ticaret Kanunnâmesi çıkarılmadan önce karma ticaret mahkemelerinde faiz geçerli sayılmaktadır (Üçok & Mumcu, 1991, s. 278). Buna göre Ticaret Kanunnâmesi Avrupa ticaret hukukunun bir uzantısı olarak faize izin vermektedir⁴⁰⁸. Ticaret Kanunnâmesi’nde yer alan faiz içerikli hükümler ise şunlardır:

Zeylin 3. Faslı ticaret mahkemelerinin göreceği davalara, yani ticaret mahkemelerinin görevlerine ayrılmıştır. Bu bölümde sarraflarla olan davalara ilişkin özel birtakım kaideler belirlendiği görülmektedir. Bu çerçevede sarraflıkla ilgili yapılan düzenlemeye göre sarraflık genel olarak ticaret sayılmakla beraber, Osmanlı Devleti’nde sarraf esnafının “kuyruklu” denen devlet senedini taşıyan sınıfı hususi nizamata altında bulunmaktadır. Bu nedenle sarraflığa, yani akçe alışverişine dair olan davalar Hazine-i Hassa Nezareti’ndeki mecliste görülmektedir. Bu sınıfın yalnız yukarıda yazılı olduğu gibi borç alma ve verme hesapları ve bununla ilgili faiz davaları eskiden olduğu gibi yine bu mecliste görülecektir ve bu kanunnamenin 30. maddesi ve diğer maddeleri bu nizamnameyi kesinlikle değiştiremeyeceği ve hükümsüz bırakamayacaktır (madde 27) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 115-117).

⁴⁰⁷ Fasid: Kötü, fena; yanlış, bozuk (Devellioğlu, 2013, s. 288).

⁴⁰⁸ Batı’nın faize bakışı ve faiz karşısındaki tutumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ertürk, 2019, s. 108-134). Osmanlı Devleti’nde faiz benzeri işlemlerin yürütülmesini sağlayan para vakıfları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Çiftçi, 2004a).

Siparişkar bir müvekkilinin hesabına mahsuben alışveriş yaptığına göre başka bir yerden kendisine gönderilen emtia için peşin akçe vermiş olmalıdır. İşte bu peşin olarak verdiği akçe ve güzeřte⁴⁰⁹ ve masrafları, emtianın kıymetinden ihraç ettirilerek ödeme hakkı vardır. Ancak bunun için sefinenin yük senedi ile emtianın kendisine gönderildiğini ispat etmesi lazımdır (madde 54) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 52). Bir meta müvekkilin hesabına mahsuben alınıp satılmış, teslim edilmiş ise siparişkar tacir peşin olarak verdiği akçesinin ve güzeşte ve masraflarının o metanın semeninden (satış parasından) alınması hususunda müvekkilinin sair alacaklılarına taktim olabilir (madde 55) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53).

Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeylin 7. fıslında taahhüdün yerine getirilememesi veya gecikmesi durumunda ödenmesi gereken tazminatla ilgili hükümlerde faizin belirlenmesine ilişkin ayrıntılara da yer verilmiştir. Taahhüt belirli bir miktar paranın ödenmesinden ibaret ise, taahhüdün yerine gelmemesinden dolayı lazım olan tazminat, o meblağa %1 faiz eklenerek bulunacak miktardır. Bu faiz alacaklı herhangi bir zarara uğradığını ispata mecbur olmaksızın verilecektir. Bir borç senedinde faiz sözleşmesi olmadığı halde alacağın faizi protesto edilmiş ise protesto tarihinden, protesto edilmemiş ise dilekçe tarihinden itibaren hesap edilecektir (madde 99). Biriken faizler için faizlerin alınması ancak dilekçede talep edilmiş olması veya sözleşmede yer almasına bağılı olup bir sene geçmeden faizin faizinin alınması doğru olmayacaktır (madde 100). Vadeleri geçmiş kira bedelleri içinde faiz talep edilebilecek, bu, dilekçe tarihinden veya taraflardan bunun için düzenlenmiş mukavele senedinde beyan edilen günden itibaren hesaplanacaktır (madde 101) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 129).

Ticaret Kanunnâmesi'nin poliçe protestosuna dair 133. maddesinde “Tüccar vekilleri de protesto kâğıtlarının suretini aynen tüccar cerideleri hakkında yürürlüğe giren kaidelere göre tertip edilmiş bir deftere gün ve tarihi ile beraber aynı şekilde yazmaya mecburdur ve bu yapılmadığı takdirde memuriyetlerinden az edilebilirler ve zarar ve ziyan ve masraf ve faizden güzeşteden sorumlu tutulurlar (madde 133)” düzenlemesi yer almaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 65).

Ticaret Kanunnâmesi'nin “rekambiyo” ile ilgili kısmında “ödenmemiş poliçenin faizi protesto günden itibaren hesaplanır (madde 141)” maddesi yer almaktadır. Protesto

⁴⁰⁹ Güzeşte: İşlemiş faiz. (bkz. faiz) (Devellioğlu, 2013, s. 346).

masrafı ve diğer masrafların faizi davaya başlanan günden itibaren hesaplanır (madde 142) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 65-67).

Daha sonra sipariş tahvilleri hakkında bilgi verilmiştir. Sipariş tahvillerine poliçe senetlerine dair tüm nizamlar, yani alacaklının daha sonra ve sipariş edeceği yere ödeme yapmak üzere yazılan tahviller hakkında vade, ciro, kefil, aracı, protesto, poliçe hamilinin vazifeleri, rekambiyo veya güzeşte konuları dâhildir (madde 144) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 67).

Ticaret Kanunnâmesi'nin iflasla ilgili hükümlerine ilişkin olarak 155. maddede "İflas durumunda imtiyaz, rehin ve istiglal amacıyla temin olunmamış tüm borçların faizleri masaya ait olmak üzere kesilmiş olur. Temin edilmiş borcun faizleri dahi imtiyaz, rehin, istiglal amacıyla daha önce alacaklılara teslim edilen ve rehin bırakılan mal ve eşyanın ürünlerinden (mahsulâtından) iddiada bulunulabilir." şeklinde faize atıf yapıldığı görülmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69).

Daha sonraki maddelerde müflisle birlikte müşterek taahhütte bulunan ve müflisin kefilleri olan kimseler hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kimselerin vermiş oldukları borç senedi ciro yani havale cihetinden dolayı birbirlerine kefil olarak iflas eden kimseler tarafından imza kılınmış olan tahvillerin hamili olarak her birinin (yani örneğin 3 kişi birbirlerine kefil ve sonrada üçü de müflis olursa) ayrı ayrı masası kurulur ve senedin veya tahvilin beyan ettiği meblağı güzeşte ve masrafı her birinin masasına dâhil olur ve birinin garamesinden %50, ikincinin garamesinden %35 ve üçüncünün garamesinden %15 olmak üzere (örneğin 12.000 kuruşluk temessük) hisselendirilir ve bunların alacaklarına dair iddia yetkileri vardır (madde 249). Borçlu ile beraber borca dair taahhütte bulunanların (müteahhit) iflasları durumunda garame hissesi için diğerlerinden davacı olmaya hakları yoktur. Ancak bu müflislerin garame hisselerinden hasıl olan meblağ, masraf ve güzeşte ile beraber toplam alacaktan fazla olursa o zaman bu fazla tahvilde yazılı olan imzanın sahiplerinin sırasına göre devredilir (madde 252) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 92).

Ticaret Kanunnâmesi'nde şirketlerle ilgili kısımda gelir getiren gayrimenkuller hakkında istiglal ve imtiyazı olan alacaklıların hakları konusu düzenlenmiştir. Buna göre "Menkul ve gayri menkul beraber veya gayrimenkulünki menkulün hasılasından evvel dağıtılırsa, gayrimenkul bedelinden olan alacaklılarının tamamını alamayan imtiyazlı ve rehin sahibi

alacaklılar, kalan alacakları için rehin ve emanetleri olmayan diğer alacaklılara ait akçenin dağılımına dâhil olurlar, ancak alacakları yukarıda yazılmış nizama göre değerlendirilmelidir. Ayrıca bu durumda alacaklarının işleyecek faizlerinden vazgeçmek durumunda kalırlar (madde 258).” şeklinde düzenlenmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 94-95).

Ticaret şirketinin iflası konusunda son fasıl müflisin itibarının iade edilmesi beyanındadır. Müflis borcunun tamamını anapara, güzeşte ve masrafları ile beraber öderse itibarını almaya nail olabilir. Fakat müflis iflas etmiş bir şirketin şeriki ise şirketin borcunun ana para, faiz ve masrafı ile beraber tamamen ödenmediğini ispat etmedikçe ve hele de kendisine başka konkordato senedi ita olunmuş ise itibar iadesine hak kazanamaz (madde 305). Alacağının ana para, faiz ve masrafının tamamen almamış olanlar ve müflisle çeşitli ilişkisi olanların her biri gerekli senetlerle beraber ticarethaneye arzuhal vererek müflisin iade-i itibarı konusuna muhalefet edebilir. Ancak muhalefet iddiasında olanların müflisin iade-i itibar iddiasına dair olan müzakere de bulunması doğru değildir (madde 309) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 105-107).

Ayrıca Ticaret Kanunnâmesi Zeyli'nin 7. faslında (30 Nisan 1860) zarar-zıyan tazminine ilişkin ayrıntılara yer verilmiştir. Bu noktada tazminata konu olacak faize ilişkin hesaplamalar da yapılmıştır. Bunlar ise ilgili görüldüğü sosyal normlar kısmında izah edilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 127-128).

3. 5. 1. 2. 2. Mecelle'de Finansal İşlem

Faiz, riba veya faide şeklinde ifade edilmiştir ve malın mal ile değişimi mahiyetindeki akitlerde karşılığı bulunmayan az ya da çok fark etmeksizin her türlü fazlalık anlamında kullanılmıştır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 316). Başka bir ifadeyle faiz karzda, rehinde ve alışverişte taraflardan birinin ötekine karşılıksız olarak vermesi şart koşulan fazla maldır. Yahudi ve Kilise hukukunda olduğu gibi İslam borçlar hukukunda da yasaktır. Örneğin 12 lira ödenmek şartıyla 10 lira ödünç verilmesi, içinde oturmak şartıyla bir evi borçludan rehin istemek, ağırlık ve hacim ile ölçülen aynı cins iki malın birbiriyle aynı miktarda da olsa peşin satışında birinin fazla olması veya veresiye satışı faizdir (Ekinci, 2011, s. 371). Faizin kesin olarak yasak olduğu ticari muamelelerin başında satım ve karz akitleri

gelmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 316). Ancak uygulamada çifte satış, güzeşte, ribh gibi isimlerle bu yasak ve yasalar delinmiştir⁴¹⁰ (Tezcanlı, 2007, s. 45).

İslam hukukunda faiz, karz akdinde düzenlenmiştir. Karz kelime anlamı olarak “ödünç” demektir. Terim olarak ise “daha sonra alınmak üzere verilen misil mal” olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile “misli bir malın bir başkasına, yine onun mislini geri vermesi şartıyla verilerek kurulan özel bir sözleşme” olarak da ifade edilebilmektedir (Gedikli, 2012a, s. 10). Karzın daha teknik ifadesi ise “ödünç verenin ödünç alana intifa ile tüketilen misli eşyadan belli bir şey misliyle geri almak üzere vermesidir.” Karz akdi Mecelle’de düzenlenmemiştir. Bunun sebebinin Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında faizli işlemlere karşı takındığı tutum olduğu düşünülmektedir. Buna göre karz akdine değinilerek faizli ödünç işlemlerinin yasak olduğunu söylemek imkânsızdır⁴¹¹ (Cin & Akgündüz, 1996, s. 251).

İslam hukukunda red edilen faiz, Ticaret Kanunnâmesi’nde kabul edilmektedir. Ancak Mecelle’de de faizin yasaklandığına dair açıkça bir hükmün yer almamasının, faize dayalı finansal uygulamaların yayılmasına ve daha meşru hale gelmesine örtük bir destek sağladığını söylemek mümkündür (Üçok & Mumcu, 1991, s. 278). Diğer taraftan karzarar ortaklıkları faizin alternatifi olarak değerlendirilmektedir⁴¹² ve mudarebe şirketi faizsiz finans kurumlarının temelini teşkil etmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 319).

Mecellede şirket-i akdi anlatan 6. babda ribh tabiri kullanılmıştır. Ribh burada “kazanç” anlamıyla kullanılmıştır. Şirket-i akd iki kısma ayrılır. Bu kısımda Ortaklar eğer aralarında eşitlik olmak şartı ile şirket kurarlarsa (akd-i şirket ederlerse) şirket sermayesi

⁴¹⁰ Osmanlı bankalarının kullandığı yöntem muamele olarak adlandırılmaktadır. Buna göre ödünç verirken şart edilmediği halde, borçlu önceden yüksek fiyatla alacaklıdan mal satın almaktadır. Örneğin banka memuru banka sahibinin vekili sıfatıyla elindeki bir malı (kitap ya da kalem) 100 lira kredi isteyen bir kimseye 9 liraya satarak istenen miktarı da borç olarak verirse, müşterinin bankaya olan borcu 109 lira olur. Buradaki fazlalık piyasadaki para miktarına göre belirlenmektedir. 19. yüzyıl ortalarında %15 ve sonlarında %9 olarak tespit edilmiştir (Ekinci, 2011, s. 371). Tabakoğlu (2005c, s. 217) hukuki anlamda faizle iktisadi anlamda faizin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etmektedir. Gerek fıkhıta gerekse de bunun Osmanlı uygulamasında iktisaden faiz olarak kabul edilen ancak ribaya da girmeyen beyü’l-ine, bey’ bi’l-vefâ, bey’ bi’l-istiglal olarak tanımlanan durumlar olmuştur. Yine aynı şekilde hile-i şeriyeye denen alışveriş işleminin devreye sokularak faize fihhi bir çözüm bulma yolu bu çerçevede kullanılan yöntemlerin başında gelmektedir. Bu tür işlemlere yapılan itirazlara bunlarda menfaat sağlayanın alacak değil, alışveriş işlemleri olduğu şeklinde cevap verilmektedir ve bunun meşru olduğu belirtilmektedir. Ancak bunların ikisi de zaten iktisaden faizdir. Yapılan değerlendirmelerde dikkate alınması gereken bir diğer nokta İslam ekonomisinin krediye değil, öz sermayeye öncelik vermesidir. Ayrıca bkz. (Noorzoy, 1982).

⁴¹¹ Karz akdi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Cin & Akgündüz, 1996, s. 251-252).

⁴¹² Buna dair yapılan incelemeler ve eleştiriler için bkz. (Köse, 2018, s. 18). Karz akdi ile mudarebe karşılaştırması için bkz. (Gedikli, 2012a).

olabilecek mallarını şirkete dâhil ederler ve sermaye miktarı ve ribhten (faizden, kazançtan) hisseleri de eşit olursa “şirket-i mufavaza” olur. Örneğin bir kimse vefat edip de oğulları babalarından kalan tüm malı sermaye kabul ederek her türlü mal alıp satmak ve faizi aralarında eşit olmak üzere taksim etmek üzerine akd-i şirket-i müfavaza kurabilirler. Fakat böyle eşitlik üzere şirketin kurulması nadir olmaktadır. Eğer eşitlik şart koşulmaksızın şirket kurulursa şirket-i inan olur (madde 1331). Şirket-i mufavaza ve şirket-i inan şirket-i emvâl, şirket-i a'mal ve şirket-i vücûh olabilir. Şirket-i emval ortaklar ortaya sermaye (nakit veya ayn) olmak üzere bir miktar mal koyup birlikte veya ayrı ayrı veya mutlaka alış veriş yapmak ve hasıl olacak ribhi aralarında paylaşım üzere akd-i şirket ederlerse şirket-i emval olur (madde 1331-1332) (Öztürk, 1973, s. 333-334). Ayrıca İslam hukukunda vefâen satış faiz içeriği düşüncesiyle eleştirilmektedir.

Mecelle'de borçların ödenmesini konu alan hükümler yer almamaktadır. Bunun nedeni İslam hukukunun borç doğuran işlemleri daha geniş yükümlülükler çerçevesinde ele almasından kaynaklanmaktadır (Tezcanlı, 2007, s. 68). Buna göre her işlemde sözleşme tarafları birbirlerine borçlu sayılmıştır. Dolayısıyla Mecelle'de müstakil olarak buna ayrılmış bir bölüm bulunmamaktadır. Ancak farklı kitaplarda finansal işlem çerçevesinde değerlendirilebilecek birtakım hükümler bulunmaktadır. Örneğin Kitâbü'l-Büyû'da vadeli satış düzenlenmiştir. Ayrıca sarf ilişkisi kısaca tanımlanmıştır. Yine havale, emanet, vekâlet, rehin, hacr ve ikrar gibi kitaplarda borçların ödenmesi ile ilgili yasal prosedüre yer verildiği görülmektedir. Söz konusu hükümlere ise yine bunların ticari işlemlere bağlı olmaları nedeniyle diğer başlıklar altında yer verildiğinden burada ayrıca yeniden değerlendirmekten kaçınılmıştır.

Bu konuda yapılan önemli çalışmalardan birinde Mecelle Komisyonu'nun taslak notlarının incelendiği görülmektedir. Burada kredi sorunu ile ilgili önerilerin bulunduğu bahsedilmektedir (Tezcanlı, 2007, s. 69). Bu çalışmada riba konusunun ele alındığı görülmüştür. Buna göre sözleşme taraflarının sözleşmenin yapılmasından hemen sonra mülkiyeti ve ödemeyi takas etmelerinin zorunlu olduğunu belirtilmektedir. İslam hukukuna uygun şekilde belirli bir zamanda boyut ve ağırlık bakımından aynı miktar ürünün birbirleriyle kredi yoluyla takas edilmesi meşru görülmemiş, ancak aynı anda birbirlerinde farklı miktarlarda ürünün takası kabul edilmiştir. Örneğin yedi yumurta karşılığında beş yumurtanın değiş tokuş edilmesi faiz olarak görülmez ve hukuka uygun

kabul edilirken, aynı işlem kredi ile yapılırsa feshedilmektedir. Ancak bu yorumlar nesnelere kalitesi arasındaki farkı göz ardı etmektedir. Bu nedenle bu tür faizin tanınması, takas işlemlerinde adil takas sağlama arzusu ile meşruiyet kazanmış olsa da, malların niteliklerinin sözleşme tarafları tarafından belirlenip beyan edilmesi nedeniyle faiz almaya açıklık sağlamaktadır. Bu özel yorumun teklifte kullanılması, Mecelle'de konuyu açıkça ele alan tek bir makalenin yokluğu göz önüne alındığında, komisyonun riba için yasal bir çerçeve sağlama yönünde bir tür kasıtlı girişime işaret ettiğini göstermektedir (Tezcanlı, 2007, s. 65-67). Ayrıca yine bir başka çalışma Mecelle'de yer almayan faiz ve faizle ilişkili konuların Mecelle'de kanunlaştırılmış hallerinin tasarısına yer verilmektedir. Başka bir deyişle bu konular Mecelle ve tadillerinden hareketle Mecelle'nin sistematigiine ve yöntemine uygun şekilde maddeleştirilmeye çalışılmıştır. Bu kısmın Mecelle'nin Kitâbü'l-Büyû'sunun 7. babında "Riba, Sarf ve Karz hakkındadır." başlığı ile düzenlenmesi kararlaştırılmıştır⁴¹³ (Çeker, 1994, s. 99-102).

3.5.2. Şirketler

3. 5. 2. 1. Ticaret Kanunnâmesi'nde Akd-i Şirket ve Ticaret Şirketleri

28 Temmuz 1850 tarihinde 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve ikinci kısımlarının tercüme edilmesiyle oluşturulan Kanunnâme-i Ticâret ile beraber ticaret ve şirket hususlarındaki şer'i hukuka dayalı hükümler yerini Batı hukukuna dayalı yeni uygulamalara bırakmaya başlamıştır. Ticaret Kanunnâmesi batılı tanımlamaların yapıldığı ilk metinler olmaları ve uzun yıllar bu kurallara göre işlemlerin yürütülmesi açısından önem teşkil etmektedir (Akyıldız, 2001, s. 21).

Şirket denilen kurumu ortaya çıkaran sebep sermayelerin bir yerde toplanması fikridir. Şirket iki veya daha fazla kişinin ortaklaşa olarak sermaye adı altında para veya başka bir şeyi ortaya koyup, elde ettikleri karı aralarında görüşmek üzere sözleşme yapmaları anlamına gelmektedir. Ortaya koyulan sermaye ne olursa olsun kar ve zarar ihtimali olması gerekmektedir, aksi takdirde şirket sahih olmayacaktır. Şirketler genel olarak ticari

⁴¹³ Jennings'e göre Müslüman halkların tarihinde kredinin dini hukuk ve yorum yoluyla incelenmesinin nedeni olarak adli ve ticari arşivlerin bulunmamasını veya bunlara erişilememesini gerekçe göstermektedir. Jennings hukuk metinlerinin bu konuda entellektüel tarih için iyi kaynaklar olmasında rağmen, çoğunlukla sosyo-ekonomik düzenin gerçek ticari ve ticari uygulamalardan uzak olduğuna bu bilgilere erişebilmek için ilgili arşiv metinlerinin olması gerektiğini savunmaktadır (Jennings, 1973: 168).

şirket ve adi şirket olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ticari şirketler ticari sayılan işlerle uğraşmak üzere kurulan şirketlerdir. Adi şirketler ise bunlar dışında kalan işlerle uğraşmak üzere kurulan şirketlerdir⁴¹⁴. Ticaret şirketlerinin kuruluşu, idare usulü ile bu şirketlere uygulanacak kurallar adi şirketler için geçerli değildir. Bu çerçevede Ticaret Kanunnâmesi'nde ticari iş sayılan işler hakkında kurulan şirketler kanun gereği ticaret şirketi sayılmaktadır, bu işler haricinde kalanlar için kurulan şirketler ise adi şirketler kapsamında değerlendirilmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 87).

Ticaret Kanunnâmesi'nin ticaret şirketleri hakkındaki hükümleri özet halinde düzenlenmiştir. Bunun sebebinin şirket halindeki ticari faaliyetlerin, başka bir deyişle birden fazla kimsenin biraraya gelerek toplu olarak çalışmaları şeklinde bir yapılanmanın ticaret hayatında yeni bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu kanunun şirketler hakkındaki hükümleri daha sonra çıkarılan ve özellikle şirketlere ilişkin olan muhtelif kanunlar vasıtasıyla tamamlanmıştır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 5-6).

Ticaret Kanunnâmesi'nin 3. faslında şirketlere ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre göre ticaret şirketleri kolektif, komandit ve anonim olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Şirketlerin idaresi, dava ehliyeti, şirket hakkındaki ilamların uygulanması ve şirketi ilgilendiren çeşitli diğer hükümler müşterek hükümlerdir ve 25. ve 52. maddelerde yer almaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 6). Daha sonra 5 Kanunisâni 340 (16 Ağustos 1880) tarihinde 396 kanun numarasıyla Ticaret Kanunu'na yapılan ek madde ile kooperatif yani ortaklık şirketlerinin de ticaret şirketlerinden olduğu belirtilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 46).

Ticaret Kanunnâmesi'nde bu şirketler önce kısaca tanımlanmış, daha sonra ayrı ayrı haklarında daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre kolektif şirket umumi bir isimle şeriklerin tamamını kapsayan şirkettir. Kolektif şirketler iki ya da daha fazla kimsenin aralarında yaptıkları sözleşme ile şirkete mahsus bir isim verebilecekleri, yani şirket ünvanı ile ticaret yapabilecekleri şirketlerdir (madde 11). Şirkete verilecek ünvan, ortaklardan birinin ismi veya ikisinin ismi ile ilgili olmalıdır (madde 12). Şirket

⁴¹⁴ Örneğin iki kişinin zahire alım satımı yapmak üzere şirket kurarak zahire alım satımı işine başlamaları durumunda, bu iş ticari nitelikte olduğu için bu şirket de ticaret şirketi sayılacaktır. Ancak 2 kişinin ortaklaşa kazanç elde etmek için arazi veya gayrimenkul eşya alım satımı yapması durumunda, bu iş ticari iş sayılmadığı için bu çerçevede kurulan şirket adi şirket olarak kabul edilmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 87).

ortaklarının imza yetkisi olanlar tarafından imzalanan senetlerin taahhütlerinin yerine getirilmesinden tüm şirket ortakları sorumlu ve kefildir (madde 13) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 47).

İkinci şirket türü olan komandit şirkette (sipariş tarihiyle şirket) iki tür ortak bulunmaktadır. Bunlardan biri kefil ve sorumlu ortaklardır, diğeri yalnız sermayelerini koymuş ve komanditer, yani sermaye sahibi ve siparişli ortak olarak ifade edilen ortaklardır. İkincilerin sorumlulukları yalnızca koydukları sermaye ile sınırlıdır. Bu şirketin de müşterek bir ismi olmalıdır ve bu, sorumlu ortaklardan birinin veya diğelerinin ismi olarak belirlenmelidir (madde 14). Komanditer olan şerikin ismi, şirket ünvanına dâhil olamaz (madde 16). Komanditer olan şerik yalnızca şirket sermayesine koyduğu veya koymak üzere taahhütte bulunduğu meblağdan daha fazla zarar ve ziyana katlanmak durumunda değildir (madde 17). Komanditer olan ortağın şirkette istihdam olunması veya vekâleten istihdam olunması caiz değildir (madde 18). Buna aykırı hareket eden komanditer ortaklar, şirketin bütün borçlarından sorumlu hale gelmektedir (madde 19). Komandit şirketlerin sermayesi hisseler bölünebilir (ancak bu şekilde tanzim edilen komandit şirketin sair nizam ve kaidelere uyması gerekir) (madde 29) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 47-49). Komandit şirketler ortakların sorumsuz olması yönünden anonim şirkete benzemektedirler. Anonim şirketin sermayesi hisseleri ayrıldığı gibi, komandit şirketlerin sermayesi de hisseleri ayrılabilir (Kenanoğlu, 2005, s. 92).

Anonim şirket ise hiçbir hissedarın isminin belirtilmediği, hisseler (senetler, esham) üzerine kurulmuş şirkettir (madde 10) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 46). Hisselere bölünmüş sermayeden oluşan anonim şirketler bir unvan altında kurulmamaktadır ve hiçbir hissedarın ismi ile tarif edilememektedir. Şirket faaliyetlerinden doğan sorumluluk, sahip olunan hisse oranı kadardır. Hissedarların isimleri bu şirketlerin ünvanına girememektedir. Şirketin idaresi ortaklar arasından seçilen kişiye verilmektedir. Şirketin hisse senetleri nama ve hamiline yazılmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 6). Anonim denilen isimsiz şirketin şirket ünvanı yoktur ve hiçbir hissedarın ismi ile anılmazlar. Şirket belli bir eşyanın üzerine kurulmuştur (madde 21). Şirketin idaresi geçici olarak vekil tayin edilme, görevden alınma veya atanmaları caiz olan kişiler tarafından yapılır ve bu vekillerin ortak veya ortaklardan başka işi olan veya işsiz olması eşit düzeydedir (madde 22). Müdürler sadece vekâlet ettikleri görevin icrasından sorumludurlar ve şirketin taahhütlerine dair borçlu ve kefil değildirler. Tayin ve azilleri

mümkün olan bu idareciler sadece şirketin işlerinin idaresinden sorumludurlar (madde 23). Hissedarlar şirket sermayesine koydukları hisselerden başka zarar ve ziyandan sorumlu değildirler (madde 24). Şirketin sermayesi hisseler ve hisseler de eş meblağda birtakım hisseler bölünebilirler (madde 25). Hisse senedinde sahiplerinin ismi açıkça belirtilmemek üzere düzenlenen kumpanya hisse senetleri kimin elinde bulunmuşsa, hissenin sahibi odur ve bu kişi senedi başkasına teslim etmek suretiyle satabilir (madde 26). Hisse senedinde sahiplerinin ismi yazılı olarak düzenlenmiş olan kumpanya hisse senetlerinin kumpanya defterinde kayıtlı olması ve satılması, kumpanya tarafından senede ek şerh verilerek imza ile kampanyaya kaydedilerek yapılır (madde 27). Anonim şirketin kurulması ve işlemesi, ferman ile izin verildikten sonra ortaklar arasında tertip edilecek kontrato senedinde devlet ve millete zararlı herhangi bir şey olmadığı takdirde padişah buyruğu ile icra edilmesine irade verilirse caiz olur. Yani şirketin kuruluş senedinde kanunların yasakladığı konulara yer verilmemesi gerekir (madde 28). Anonim şirketlerin kontratoları (sözleşme senetlerinin) Ticarethane tarafından düzenlenir (madde 31) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 48-49).

Kooperatif şirketler üretim ve tüketim, itibar ve imar (yapı) gibi amaçlarla (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 46) ve ortakların ortak ihtiyaç ve menfaatlerini karşılamak için kurulmuş şirketlerdir ve bu şirketlerin dâhili nizamnameleri Ticaret Vekâleti atarfindan tetkik ve tasdik olunması gerekir. Bu şirketlerin sermayeleri değişken olur ve itibar üzere kurulmaları daha uygundur. Kooperatif şirketler sınırlı sorumlu ya da sınırsız sorumlu olarak 2 kısma ayrılmaktadırlar ve sınırsız sorumlu kooperatif şirketlerin şube açma yetkileri bulunmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 47).

Kolektif veya komandit şirketler, Ticarethane marifeti ile veya ortakların yalnız kendi imzaları ile tanzim edilen bir sözleşme ile kurulabilir. Senet Ticarethane'de tanzim olunmuşsa o zaman Ticarethane defterine kaydolunduğu takdirde başka nüshaya ihtiyaç olmayıp, tek nüsha yeterlidir. Yalnız ortakların imzaları ile imzalanan senetlerle kurulan şirketlerin hissedarların sayısınca düzenlenmiş olması gerekir. Bu şekilde tanzim edilen senetlerin her birinde kaç nefer hissedar olduğu ve ne miktar senet verildiği belirtilmiş olmalıdır (madde 30). Konturato senedi Ticarethane tarafından tanzim edilmektedir (madde 31) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 49).

36. maddede daha önce açıklanan üç şirketten başka hissedarlık şeklinde kurulmuş ticaret şirketlerinin de kanun icabı muhter ve makbul oldukları yani kabul edilebilecekleri belirtilir⁴¹⁵ (madde 36). Bu şirketlerin bir veya birden çok işlere dair faaliyet gösterip gösteremeyecekleri ortakların aralarında yapacakları sözleşme şartlarına bağlı olacaktır (madde 37). Bu şirketlerin ispatı ancak ticaret defterleri ve mektuplarının ibrazı ile olabilir (madde 38). Bu şirketler diğer şirketler hakkında geçerli olan yükümlülüklere tabi değildir⁴¹⁶ (madde 39).

Bu şirketlerde şirket işlerinden dolayı ortaya çıkacak her türlü sorun iki tarafın onayı veya Ticarethane'nin uygun bulmasıyla atanan mümeyyizler vasıtasıyla çözülecektir⁴¹⁷ (madde 40). Belirli şartlar dâhilinde (Ticaretthane'ye nakil, hüküm ve ilamların ilga edilmesi veya uygulanmaması durumlarına teşebbüs edilmemesi) muarız taraflar tarafından peşinen şart koyulma (yani Ticarethane'ye gitmesin diye ya da ilga edilmesine teşebbüs olmayacağına dair peşinen şart koşulmadıysa) dava Ticarethane'ye nakledilebilir (madde 41). Mümeyyizlerin atama ve tayinleri ya tarafların imzaladığı sözleşme ya da Ticarethane tarafından yapılır⁴¹⁸ (madde 42). Hüküm ve ilamın geri döndürülmesi için gereken zaman

⁴¹⁵ Bugün "adi ortaklık" olarak isimlendirilen şirket türüne tekabül etmektedir. Kanuna aykırı olmamak kaydıyla, hissedarlık usulüne göre kurularak faaliyet göstermesine izin verilen bu tür ticaret şirketleri ya da ortaklıklar, diğer şirketlerin tabi olduğu resmi kurallara bağlı değildirler (Akyıldız, 2001, s. 22).

⁴¹⁶ Ticaret Kanunnâmesi'nde yalnızca şirket türleri tanımlanmış olması ve bu maddelerin yetersiz ve sınırlı olması, daha sonra uygulamalarda da önemli sorunlar meydana getirmiş, dolayısıyla bu eksikliklerin giderilmesine yönelik zaman zaman ek kanun ve tüzükler yayınlanmıştır. Zaman içinde ortaya çıkan problemlerden biri ticaret şirketlerinin tüzel kişiliklerine ilişkin bir hükmün olmayışıdır ve buna yönelik tartışmalar ancak yüzyılın sonlarında yapılmaya başlanmıştır (Akyıldız, 2001, s. 22). Örneğin bu çerçevede yapılan eleştirilerden biri şirketlerin tüzel kişiliği (manevi şahsiyet veya hüküm-i şahsiyet) mevzuu bunlardan biridir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akyıldız (2001, s. 36-37).

⁴¹⁷ Ticaret şirketlerinin işlemlerinden dolayı ortaklar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar Ticaret mahkemelerinde çözülmezler. Anlaşmazlığa düşen ortaklar tarafından seçilen mümeyyizler ya da hakemlerden ulusal birkaç kişiden meydana gelen bir Meclis-i Mahsusta bu çekişme konusu görüşülür ve bir çözüm bulunur. Bunun nedeni ortaklar arasında meydana gelen çekişmenin çoğunlukla muhasebeye dair olmasındandır ve bu tür anlaşmazlıkların çözülmesine için şirket defterleri ve diğer evrakın tetkik edilmesi yeterli olacaktır. Aksi takdirde yani böyle bir anlaşmazlığın ticaret mahkemesine götürülmesi gerektiğinde bu durum çok daha fazla zaman alacaktır ve bu nedenle bundan kaçınılmıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 102). Ortaklar arasında ortaya çıkan çekişmelerin şirket işlemlerine dair değil de sırf hukuki meselelerden ibaret olması durumunda ihtilaflar yine ticaret mahkemelerinde görüşülmektedir. Örneğin ortaklardan birinin yanlış hareketleri nedeniyle ortaklıktan çıkarılması yönünde diğer ortaklarca yapılan talep, hukuki bir mesele olduğu ve ticari iş niteliğinde olmadığı için ticaret mahkemesinde görüşülmesi gereken bir konudur (Kenanoğlu, 2005, s. 103).

⁴¹⁸ Mümeyyizlerin kural olarak eskiden beri ticaretle uğraşan kesimden ileri gelenleri arasından seçilmesi benimsenmiştir. Ticarethane de bu usulü devam ettirmiştir. Bu kişilerin ihtilaflı konularda dürüst hareket etmeleri beklenmektedir. Yine bu kişilerin muhter ve dürüst olmaları gerekmekte ve bu sayede her iki tarafın da güvenini artırma çabası bulunmaktadır. Tayin olan mümeyyizlerden birinin kendisini seçen tarafta akrabalığı olduğu ortaya çıkarsa diğer tarafın talebi üzerine bu görevden ayrılması gerekliliği gibi birtakım noktalar bu konuya ne kadar dikkat edildiğini bir göstergesidir (Kenanoğlu, 2005, s. 103).

mümeyyizlerin atanmasının ardından tarafların belirlediği müddet konusunda birbirlerine uymamaları durumunda Ticarethane tarafından belirlenir (madde 43). Şeriklerden biri veya bazıları mümeyyiz tayininden kaçınırlarsa Ticarethane tarafından derhal resmen mümeyyiz tayin edilir (madde 44). Taraflar davalarına dair her türlü evrakını ve tezkirelerini (her türlü vergi hariç) mümeyyizlere teslim ederler (madde 45) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 50-51).

Mümeyyizler dava hakkında kararlar oy çokluğu ile alırlar. Mümeyyizler davayı gördükten sonra aldıkları kararı bütün sebepleri ile açıklayarak ve Ticaret Kanunu'nun hangi maddelerine göre karar aldıklarını belirterek kararlarını bir mazbata ile beyan ederler (Kenanoğlu, 2005, s. 104). Mümeyyizler arasında fikir ayrılığı olursa ve mukavele senedinde başka bir mümeyyizin ismi yoksa, mümeyyizler tarafından tayin olunacak kimse konusunda oy birliği içinde değilse, diğer mümeyyizin Ticarethane tarafından tayin edilmesi gerekir (madde 49). Mümeyyizlerin hüküm ve ilamı sebep ve deliller açık olmak kaydıyla hiçbir değişiklik yapılmaksızın Ticaret Nazırı'nın emri ile Ticarethane'ye kaydolunur ve tescil ettirilir ve 3 gün içinde ita olunmalıdır⁴¹⁹ (madde 50) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 51-52).

Şeriklerden birinin vefat etmesi durumunda akdedilmiş olan şirket fesh edilmiş olur. Veresi bu ticarete dair olan muhasebesi için ortaklarıyla beraber akdettiği mukavele ve kontratları yukarıda belirtilen şartlara uygun olarak Ticarethane'ye götürmelidir (madde 51). Ticaret şirketine ilişkin bir davadan dolayı küçük çocukların vasileri mümeyyiz tarafından görülmüş davaların küçükleri korumak amacıyla tekrar Ticarethane'ye nakledilmesi talebinde bulunma hakkına sahiptir⁴²⁰ (madde 52) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 52).

⁴¹⁹ Mazbatanın usule uygun olmaması durumunda ticaret mahkemesi taraflardan birinin talebi üzerine mazbatayı lağvederek davanın başka mümeyyizler tarafından tekrar görüşülmesini isteyebilir. Ancak birbiriyle çekişen ortaklar mümeyyizlerin tayini esnasında bunların eline "kompromoso" adı verilen bir senet verebilirler. Bu senet mümeyyizler tarafından tertip edilecek hükmün ilga veya değiştirilmesi için ticaret mahkemesine müracaat etmeyerek hükmü itirazsız ve tamamen kabul edeceklerini gösteren bir senettir. Böyle bir senedin verilmesi durumunda artık mümeyyizlerin kararı nihai karar sayılır. Ancak mazbatada birtakım hatalar yapıldığı ortaya çıkarsa (bir meblağın mükerrer olarak hesaba dâhil edilmesi veya tamamen çıkarılması veya aslı olmadan hesaba sokulması gibi) tashis edilmesi talebinde bulunulabilir. Yine mümeyyizlerin bir hilesi veya rüşvet aldıkları veya başka bir hata da buldukları ortaya çıkarsa, verdikleri karar yok hükmünde sayılır ve gerekli cezai işlemler uygulanır (Kenanoğlu, 2005, s. 104).

⁴²⁰ Ortaklardan birinin ölmesi durumunda kolektif şirket sona ermektedir (münfesihi olmaktadır). Ancak böyle bir durum için geride kalan ortaklar arasında şirketin devam etmesi konusu sözleşme ile kararlaştırılmışsa, şirket hayatini sürdürmektedir. Yalnız böyle bir durumda ölen ortağın ismi şirket

Ticaret Kanunnâmesi'nin ikinci faslı iflasa dairdir. İflas hükümleri Ticaret Kanunnâmesi yayınlanana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda daha ziyade şer'i esaslara dayanılarak gerçekleştirilmiştir. İslam hukukunda ayrı bir Ticaret Hukuku olmadığı için iflas için de hususi hükümler bulunmamaktadır. Bu anlamda iflas icra işlerine benzer şekilde yürütülmüştür. Bu nedenle Ticaret Kanunnâmesi'nde ayrıntılı olarak düzenlenmiş iflas hükümleri büyük bir boşluğu doldurmuştur (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 10).

İflas hükümlerinin ilk faslı iflasın beyan ve ilanına dairdir. Daha sonra iflasın gerçekleşmesi halinde müflisin kanunen tayin edilen süre içerisinde yapması gerekenlerin detaylı olarak düzenlendiği maddeler yer almaktadır. Buna göre ilk olarak kimin müflis sayılacağı belirtilmiştir. Alışveriş ile ticaret gerçekleştiren kişi tüccar sıfatıyla vereceğini veremediği durumda müflis kabul edilmektedir (madde 147) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 67). Müflis borcunu ödeyemediği günden itibaren (o gün de dâhil olmak üzere) 3 gün içinde ikamet ettiği yerin tüccar vekiline ihbarname ile iflasını bildirmeye mecburdur. Kolektif denem umumi şirketin iflası durumunda ortakların ismi, ikamet yerleri ihbarname de belirtilmiş olmalıdır (madde 148) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69). Bu durumda ihbarnamenin bütün ortaklar tarafından imzalanması gerekmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 11). İflasla beraber bilanço adı verilen defter teslim edilmelidir. Bu yapılamadığı takdirde bunun nedenleri belirtilmelidir (madde 149) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69).

İflasın ilanı yukarıda belirtildiği gibi müflis tarafından olabileceği gibi alacaklılar tarafından da talep edilebilir. Ayrıca iflasa Ticarethane tarafından tanzim edilen bir ilama göre de karar verilebilir. Buna göre iflas ilanı üç şekilde gerçekleşebilir. İflasın her üç halde bu konuda verilecek karar gerekli yerlere asılarak ilan edilmesi sağlanmalıdır. İlan tarihi iflasın başlangıcı sayılmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 11). Bu şekilde belirtilmediği durumda ise iflasın ilanını gösteren ilam tarihinden itibaren veya protesto tarihinden itibaren olduğu kabul edilmektedir (madde 151). İlamların bir sureti müflisin

ünvanından çıkarılmalıdır (Kenanoğlu, 2005, s. 90). Kolektif şirkette tayin edilen sürenin tamamlanmasından sonra şirketin uzatılması veya sürenin sona ermesinden önce şirketin feshedilmesi, ortaklardan birkaçının değiştirilerek yerine başkalarının atanması veya ortakların tamamen şirketten el çekmeleri, şirket sözleşmesine yeni şartların eklenmesi ve şirket ünvanının değiştirilmesi gibi durumlarda yeniden bir mukavelenin düzenlenmesi gerekir ve bu yeni mukavelenin Ticarethane'de kaydedilerek özet yoluyla halka ilan edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yani ilan edilmemesi durumunda yapılan değişiklikler yok hükmünde sayılacaktır (Kenanoğlu, 2005, s. 94). Anonim şirkette ortaklardan birinin vefat etmesi veya iflas etmesi durumunda şirket sona ermez (Kenanoğlu, 2005, s. 93). Şirketler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kenanoğlu (2005, s. 89-94).

iflası ortaya çıkan yerlere ve ortakları bulunan yerlere Ticarethane tarafından gönderilir ve gereken yerlere asılır (madde 152) Ancak borçlunun borcunu ödemeye gücü yeteceği dolayısıyla müflis olmadığı belirlenirse, zikredilen ilamın hükmü ortadan kalkmaktadır (madde 150-152) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 68-69).

İflas tarihinden itibaren müflisin malları üzerinde tasarrufta bulunma hakkı ortadan kalkmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 11). Buna göre iflas tarihinden itibaren müflis artık her tür malını (menkul, gayrimenkul, emlak, eşya) idare edemez. Bunların satışı ve diğer hususlara ilişkin her tür dava ve ilgili işler vekiller tarafından görülür (madde 153). Müflisin henüz vadesi gelmemiş borcu iflasa da dâhildir. Sipariş tahvilini imzalamış, poliçe kağıdını kabul etmiş veya kabul edilmemiş bir poliçe kağıdını keşide etmiş kişilerden birinin iflası durumunda ödemeyi taahhüt eden diğer kimseler, vadesinde ödeme yapacaklarına dair kefil belirlemeye mecburdur. Ya da zaman geçirmeden ödemeyi yapmak durumundadırlar (madde 154) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69).

Daha sonraki maddelerde iflas tarihinden itibaren müflisin imtihan, rehin, hibe gibi daha önce yapmış olduğu çeşitli işlemlerine dair ortaya çıkabilecek çeşitli durumlara ve ve bunlarla ilgili çeşitli sürelerle yer verilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69-70). Bunlara dair bilgilerin ayrıntılarına ise “İşlem Maliyetlerine İlişkin Hükümler” kısmında yer verilmiştir.

Bir şahsın iflası durumunda iflasa dair işlerini yürütmek üzere Ticarethane tarafından bir memur tayin edilmektedir vebu memurum yerine getirmesi gereken birtakım görevleri bulunmaktadır. Bu memur iflasdan dolayı bir ihtilafın doğması durumunda bunun görülmesi Ticarethane’ye aitse durumu Ticarethane’ye bildirmekle görevlidir. Memurun tenbihatı mümkün değildir, ancak bunun bazı istisnaları vardır. Memurun değiştirilmesi ve yerine başkasının atanması Ticarethane’nin yetkisi dâhilindedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 71).

İflas durumunda müflisin oda ve eşyasının mühürlenmesine ve şahsının hapsi, tutuklanması veya zaptiye nazırlarından ve Ticaret Nezareti’nden birine teslim edilerek göz hapsine gönderilmesi gibi durumlar söz konusu olabilir. Bunların yapılması Ticarethane tarafından gerçekleştirilir (madde 165) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 71). Ancak daha sonra kanunnameye yapılan zeylin 33. maddesinde iflas işlemlerine ticaret mahkemeleri tarafından bakılması kararı alınmıştır. Ayrıca gerekli işlemler

gerçekleştirildikten sonra müflis, başka bir sebepten hapsedilmemesi durumunda serbest bırakılabilmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 11). Müflisin mahzenleri, odaları, sandık, defter ve kâğıtları, eşyaları mühürlenir, kolektif şirketlerde şirketin büyük ticaretgahının bulunduğu yerle birbirine kefil ortakların her birinin çeşitli yerlerdeki ticarethaneleri mühürlenir (madde 167). Bütün yapılması gerekenler adı geçen memur tarafından 24 saat içinde Ticaret Nezareti'ne bildirilmelidir (madde 168) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 72).

Kanunname ayrıca iflasın ilanından sonra iflas işlemlerini yürütmek üzere tayin edilen memur haricinde bir de vekil tayin edilmesini belirtmektedir. Buan göre iflas hükmünün verilmesinin ardından Ticarethane tarafından geçici olarak bir veya birkaç vekil tayin edilir⁴²¹. Vekillerin tayininde, yine kendisi de tayin edilmiş olan memur tüm alacaklılara 15 gün içinde belli bir yere gelmeleri hususunda davette bulunur. Toplanan alacaklıların bir araya gelmesi ve durumun istişaresi ile memurun Ticarethane'ye aktardığı bilgiler doğrultusunda vekiller tayin olunur ve bu vekiller hangi sınıf ve tabakadan olursa olsun Ticarethane tarafından belirlenen ücretleri alma hakkına sahiptir (madde 170). Vekiller müflisin akrabalarından olamaz (madde 171). Tayin edilen vekiller birden çok ise bunların beraber hareket etmeleri gerekir (madde 173) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 72-73).

Ardından vekilleri ve memurların görevleri detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Buna göre; kendisine veya ailesine ait elbise vesair lüzumlu eşyanın teslimi, telef olan veya telef olmaya eğilimli ve müflisin ticaret mallarına dâhil olan şeylerin korunması, mühürlenmemesi veya mühürden ihraç kılınması Ticarethane tarafından tayin olan memurun görevidir⁴²². Vekillerin diğer görevler; müflisin defterinin mühürlü olduğu yerden Ticarethane'ye teslimi, defterin durumu hakkında bilgi verilmesi, mühür altında bulunan evraktan vadesi yaklaşmış senetleri ihraç ederek miktar ve tutarının tespit edilip bir pusula ile vekillere teslimi, ve bu pusulanın Ticarethane memuruna taktim olunması, müflisin alacaklarının vekiller tarafından makbuz senedi ödenerek tahsil edilmesi,

⁴²¹ Bu vekiller müflis ve alacaklıların hak ve menfaatlerinin kanun hükümlerine göre korunmasını sağlamak, tasfiye işlemlerinin tamamlanmasını gerçekleştirmek üzere tayin edilen en fazla 3 vekilden ibarettir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 12).

⁴²² Bozulmaya meyilli ve değerinden kaybedecek veya korunması masrafa muhtaç olan ve mütevakkıf olan eşyanın satılması ve müflisin nakit ve borcunun toplanması Ticarethane tarafından tayin kılınan memurun izni ve ruhsatı ile vekillerin gayretli çalışmalarına bağlıdır (madde 178) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 74).

gerçekten müflis olan kişinin muhasebesi görüldüğü esnada kendisinin ve geçindirmekle yükümlü olduğu ailesinin günlük yiyecek miktarının belirlenmesi ve tayin kılınması gibidir (ve eğer memurun tayin ettiği miktara müflis ve diğer vekiller ikna olmazlarsa, Ticarethane'ye dönme hakları vardır). Bilanço yani muvazene defteri müflis tarafından teslim edilmezse, vekillerin müflisin defterleri, kâğıtları ve kendi tahkikatlarına bağlı olarak hemen bilanço defterini tanzim ederek Ticarethane'ye takdim etmesi gerekir. Ayrıca bilançonun tanzimine dair ve iflasın sebeplerine ve duruma dair müflisi ve adamlarını sorgulama ve davada dinleme (madde 177-185) gibi görevleri de bulunmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 74-76).

Vekillere dair şikâyet olursa Ticarethane memuru üç gün içinde yapılması gerekenleri yapmak durumundadır. Ticarethane memuru vekillerin değiştirilmesi durumunda bunu 8 gün içinde gerçekleştirmezse durum Ticarethane'ye bildirilebilir. Bu durumda Ticarethane kendisi vekillerin değiştirilmesi konusunu araştırır ve değiştirilmesine karar verebilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 73).

Bir diğer fasıl müflise ait mal ve eşyanın satışı ve bedellerinin tahsiline dairdir. Buna göre müflisin ticari mal ve eşyasının satışına nezaret etmek üzere vekiller görevlendirilir ve satılacak şeylerin elden satılması veya çarşıda simsar marifetiyle satışını tembih etmek Ticarethane memurunun yetkisi dâhilindedir (madde 184). Vekiller müflisi yanlarına alarak “masa” oluştururlar. Masa alacaklılardan oluşan ve onların alacaklarına ilişkin konuların müzakere edildiği bir oluşumdur. Vekiller alacaklıların alacaklarına dair ve özel olarak tahsis edilmiş menkullerden olmayan emlak davalarına ve çeşitli münazanın görülmesine yetkilidir. Ancak değeri kesin olarak bilinmeyen veya 1500 kuruştan daha pahalı olan eşyaya dair sonuçlar Ticarethane tarafından tasdik olunmadıkça yürürlüğe girmeyecektir (madde 195) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 77).

Vekiller müflisin alacağı olan kimselere karşı müflisin hukukunu korumakla görevlidirler (madde 197) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 78). Malların tespiti, defterlerin, bütün mal, senet ve kâğıtların vekillere tesliminin ardından satış faaliyetine geçilmektedir. Satış vekiller tarafından yapılmaktadır. Satış usulleri hakkında memur vekillere tavsiyede bulunabilir. Satış sırasında meydana gelecek anlaşmazlıkların çözülmesinde de vekillerin yetkilerinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Buna göre vekiller 1500 kuruşu geçmeyen mallar ve eşyalar hakkında ortaya çıkacak anlaşmazlıkları çözmekle yükümlü iken, bunun

üstündeki ihtilaf konularında meseleleri ilgili mercilere aksettirmeleri gerekmektedir. Satış esnasında satışın eksiksiz olarak gerçekleştirilmesi, alacakların tahsili ve rehinlerin paraya çevrilmesi vekillerin en önemli görevidir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 13).

5. fasıl borçların tahkikine dairdir. İflasın ilanının ardından alacaklılar en kısa zamanda alacaklarını ispat eden vesikaları teslim etmekle yükümlüdürler. Bu konuda vekiller tarafından bir mazbata düzenlenir ve bütün borçlar tespit edilir. Vekillerin tayin edilmesine kadar gerekli belgelerini ibraz etmemiş olan alacaklıların durumdan haberdar edilmesi için gazete gibi çeşitli araçlarla yeniden bir ilan yapılır. İlandan itibaren 20 gün içerisinde masaya müracaat edilmesi gerekmektedir. Alacaklıların müracaatı üzerine vekiller gerekli incelemeyi yaparak taleplerin gerçek olup olmadıklarını araştırırlar. Bunun sonucunda memur tarafından hazırlanan ve bütün borç ve alacakları, senet tarihlerini ve alacakların kabul edilip edilmediğini gösteren bir mazbata düzenlenir. Bu mazbatada yer alan borçlar müflisin gerçek borçları sayılmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 12). Bu araştırma esnasında alacakları tahkik edilmiş veya müflisin bilanço defterine kaydedilmiş olan alacaklıların hazır bulunması ve tahkik edilen alacaklar hakkında ortaya çıkabilecek itirazları karşılaması veya bir alacak için itiraz etme yetkileri bulunmaktadır. Muteber alacaklar dayandıkları senetlerin altına şerh verilmek suretiyle belli hale getirirler ve elinde bu şerhi bulunduran bütün alacaklılar masaya dâhil olma hakkı kazanırlar. Bu senetlerin altına şerh konulması için kanun alacaklılara 8 gün süre tanınmıştır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 13).

İflasın ilanından itibaren alacaklar iddia ettikleri meblağların yer aldığı defterleri ve borç senetlerini Ticarethane'ye teslim etmeye mecburdurlar. Bunlara dair defter Ticarethane kayıt memuru tarafından kaydedilir ve borçların tahkikine dair vekiller tarafından tanzim olacak mazbatanın tarihinden itibaren 5 sene müddetle bu defterin kaydı ve muhafazasından bu memurlar sorumludur (madde 198). Buna dair süre iflasın ihbar tarihinden itibaren 20 gündür. Bazı alacaklılar başka yerlerde ise teftiş yeri ile alacaklının ikametgâhı arasında her konak için süre bir gün ilave edilir (madde 199) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 78). Yukarıda bahsedilen sürelerin ardından hiç ara verilmeden 3 gün içinde alacakların tahkikine başlanır ve Ticarethane memuru tarafından belirlenen yer, gün ve saatte tahkik gerçekleştirilir (madde 200). Alacağı tahkik olunmuş veya müflisin defterinde kayıtlı bulunmuş olan her bir alacaklı ve müflis borç hakkında itiraz etme hakkına sahiptir (madde 201). Müflisin alacak tahkikine dair düzenlenen evrakta

alacaklının ve görevlendirilen vekillerin ikametleri, senetler ve tahlillerin kısa özeti, senedin ilave ve tashih yerleri, satır aralarında olan yazıları belirtilmeli ve o borcun geçerli olduğu veya hakkında ihtilaf bulunduğu açıkça gösterilmelidir (madde 202). İhtiyaç duyulduğunda alacaklının defteri gönderilir, taşrada ise ve bu zorsa, mahalindeki ticaret memurlarına bildirilir ve özeti gönderilir (madde 203). Müflisin her borç senedine “şu kadar kuruş müflisin (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 79) borç defterine kaydedilmiştir” şeklinde tarih de belirtilerek Ticarethane memur tarafından tasdik edilir. Her alacaklı alacağının doğru olduğunu, alacağı takip edildiği günden itibaren 8 gün içinde memura tasdik ettirmesi gerekir (madde 204). Müflisin borçlarının birinde münazaa olursa, durum memur huzurunda tahkik edilerek Ticarethane’ye memur tarafından bilgi verilebilir (madde 205) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 80). Memaliki mahrusede de ikamet eden alacaklılar hakkında 199. ve 204. maddelerde ifade edilen sürelerin geçmesinden sonra uzlaşma anlamında konkordato sözleşmesi yapılabilir. Diğer yerlerde ikamet eden alacaklılar hakkında ise 273. ve 274. maddelerde yazan istisnalara uyulması gerekir (madde 209) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 81). Belirli süreler içinde alacaklarını ispat ve tasdik ettiremeyen alacaklılar ipotek taksimine dâhil olamayacaklardır. Bu durumda yapılması gerekenlere de yer verilmiştir (madde 210) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 81).

Alacak ispatı için kabul edilen 8 günlük sürenin bitiminden sonra 3 gün içinde alacaklılar konkordato akdinin yapılması için müzakereye davet edilirler. Bu müzakerelere müflisler de katılmaktadırlar. Müzakere sonuçları ve alınan kararlar imzalı bir belge tanzim edilerek karar altına alınmaktadır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 13).

Ticaret Kanunnâmesi iflas durumunda borçların ödenmesi için konkordato ve alacaklıların ittifakı olmak üzere iki yol belirlemiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 13).

Ticaret Kanunnâmesi’nin 6. babında uzlaşma ve uyuşma anlamına gelen konkordato senedinin düzenlenmesine veya uyuşma olmaması durumunda mevcut malın zaptıyla ipotegin icrasına dair bilgilere yer verilmiştir. Konkordato borcu ödemekten aciz olduğu halde, müflis hükmünde olan kimse ile alacaklılar arasında verilen karara dair belgedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 81). Yani alacaklıların alacaklarını belli bir plana göre almaları konusunda kendi aralarında hazırladıkları ve mahkemede onaylanan anlaşmadır.

Yukarıdaki maddelerde yapılması gerekenler belirtilen sürelerde yapıldıktan sonra konkordato senedinin muzakeresi için meclisin toplanmasına dair Ticarethane'ye tüccar taifesinin kambiyo alıp sattıkları yere (bros), müflisin dükkân ve mağazasına ilanlar asılır, gazetelere ilan verilir ve bu ilanlarını sebebi de belirtilir (madde 211). Ticarethane'den tayin edilen memur tarafından belirlenen yer, gün ve saatte alacaklılar bizzat gelerek veya vekillerini yollayarak hazır bulunur. Müflis de hapisten çıkmış ise bizzat gelmeye mecburdur. Gelmemesi için memur tarafından kabul edilen bir özrü olmalıdır (madde 212). İflas durumu meclise anlatılır, müflis de sorgulanır. Daha sonra meclisçe vekillerin ifadeleri yazılarak taraflarından imzalanır ve mühürlenir, memura teslim edilir, memur da meclisin müzakere ve kararını içeren bir belge düzenler (madde 213) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 82-83).

Konkordatonun birtakım şartlara hazi olması gerekir. Buna göre kati olarak tasdik ve kabul edilmiş veya ihtiyaten deftere yazılmış olan borcun dörtte üçüne (üç rub) mutasarrıf ve adet olarak çok ve büyük olan alacakların oybirliği (muvafakatı) marifetleri ile akdedilen muamele muteberdir (madde 214). İstiglal, rehin ve imtiyaz nedeniyle alacaklı olanların bu tür alacakları için konkordato senedine dair işlemlerde görüşlerini söylemeye hakları yoktur. Ancak bu tür alacaklarından feragat ederlerse oy hakları da olur (madde 215). Uyuşmaya itibar edilebilmesi için senedin meclisçe imza ve tasdik edilmesi gerekir (madde 216) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 83). Hilekar müflis hakkında konkordato senedi düzenlenmesi caiz değildir. Bunların tahkik edilmesi ve ona göre hareket edilmesi gerekir. Burada geçerli olan sureler ve oylar 214. maddede yer aldığı gibidir. Hakiki iflas yanında taksiratlı iflasa da konkordato senedi düzenlenmesi mümkündür. Burada taksirat açığa çıkarılmalıdır⁴²³ (madde 217-218) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 84).

Konkordato senedine hakkı olan tüm alacaklılar bu senenin akdine muhalefet hakkına da sahiptir. yani alacaklıların itiraz hakkı da bulunmaktadır. ancak bu muhalefetlerin sebepleri olmalı ve delillere dayanmalıdır. Bunlar senedin tanziminden itibaren 8 gün

⁴²³ Müflisin hilekar olduğu ortaya çıkarsa, ayrıca müflis taahhütlerini yerine getirmezse, alacaklılar tarafından konkordatonun feshi iddia edilebilir (konkordato senedi hükmen ilga edilebilir). Hile durumunda konkordatonun yenilenmesi mümkün değildir. Ancak diğer durumda tecdid söz konusu olabilir. Ticarethane icabına dair hükümde bulunabilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 88). Böylece konkordato senedinin imzasından sonra müflisin bazı kötü niyetli hareketleri ile alacaklıları zarara sokma ihtimali ortadan kaldırılmaya çalışılır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 15).

içinde müflis vekillerine bildirilmelidir, aksi takdirde muhalefetleri geçerli değildir (madde 219) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 84). Buna yönelik talep gelse dahi konkordato senedi 8 günlük süre bitmeden önce hükmolunamaz. Muhalefet kabul edilirse tüm alacaklar hakkında konkordato senedi hükümsüz olur (madde 220) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 84-85). Konkordato senedi 8 günlük süre içinde bir itiraz olmaması durumunda ilgili merci tarafından tasdik edilerek uygulanmasına geçilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 14).

Her konkordato senedi tasdik olmadan önce iflasın durumu ve konkordatonun geçerliliği dair Ticarethane tarafından tayin edilen memur tarafından Ticarethane'ye takdim edilir (madde 221) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 85). Konkordato senedi tasdik edildikten sonra ilga ve iptaline dair davalar geçerli değildir (eğer müflisin mal mevcudunu sakladığı, azalttığı veya borcunu artırdığı gibi hileye başvurduğu ortaya çıkmazsa) (madde 225). Konkordato senedi senet altında imzası olan tüm alacaklılar için hüküm ifade etmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 14). Konkordato mukavelesinin tasdikine dair ilam hükmolunduktan sonra vekillerin görevleri sona erer. Hesaplarını ticaret memuru huzurunda müflise teslim ederler. Sonrasında müflisin tüm mal, eşya, kâğıtları teslim edildikten sonra ilgili belge hazırlanınca memurun da görevi sona erer (madde 226) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 86).

Hileli iflas durumunda veya konkordato tasdikinden sonra hileli iflas olduğu anlaşılırsa konkordato tamamen ilga edilebilir ya da feshedilebilir ve buna dair dava görülebilir (madde 227). Bu durumda Ticarethane tarafından yeni bir memur veya yeni vekiller tayin edilir. Önceden yapılan benzer işlemler ve benzer tahkikatlar yeni vekillerce yeniden yapılır ve 20 gün içinde Ticarethane'ye bildirilir (madde 229). Muamelat bittikten sonra konkordato senedi tekrar akdedilebilir. Bundan önce alacaklılar hiçbir ödeme almamışlarsa alacaklarının tamamını talep edebilirler. Bir kısmını almışlarsa kalanı için talepte bulunabilirler (madde 233) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 86-88).

Konkordatonun tasdikinden sonra veya alacakların ittifakından sonra müflisin mal mevcudu iflas muamelatının icrasına kifayet etmeyerek müflisin tevkifi gerekirse, Ticarethane memurunun atanması ve iflas işlemlerinin kapatılmasını resmen hükmetmek Ticarethane'nin kararına bırakılmıştır ve bu hüküm ve ilama göre müflisin kendi ve malı hakkında dava açmaya her bir alacaklının tek tek hakkı bulunmaktadır. Bunun için geçerli

süre ilamın ilan tarihinden itibaren yalnız bir aydır. İflas muamelelerinin masrafını idare edecek kadar meblağın mevcut olduğu müflis veya müflisle alakalı kimseler tarafından ispat edilirse, bir önceki maddede beyan edilen hüküm ve kararın iadesi müflis ve onunla alakalı kişinin yetkisi dâhilindedir ve önce sözü geçen bu maddenin gereği üzere vuku bulacak davanın masrafı ödenmelidir (madde 234-235) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 88-89).

6. fasıl konkordato yoluna gidilmemesi durumunda alacaklılara tanınan bir diğer yol olan “alacaklıların ittifakı” konusundaki hükümleri ihtiva etmektedir. Bu durumda alacaklılar müflisin mevcut mal ve alacaklarının aralarında taksim edilmesi yoluna giderler. Alacaklıların ittifakı durumunda mallar derhal tasfiye edilebilir veya müflise ait mevcut mal ile ticaret yapılabilir. Bu karar alınırsa durumun memur huzurunda imzalanacak bir kararnameye dökülmesi gerekmektedir. Bu konuda vekillere yetki verilirse iflas malları vekillerce idare edilir ve iflas sürdüğü müddetçe vekiller malların idaresinden sorumlu olmaya devam ederler. Ancak alacaklıların her sene memurun talebi üzerine toplanarak onların verecekleri izahatları dinlemeleri ve hesapları kontrol etmeleri gerekmektedir. Mallar vekiller tarafından tamamen satıldıktan veya ticaret yoluyla elde edilen hasılatla borçları ödendikten sonra, yani hesaplar tamamen tasfiye edildikten sonra memurun daveti üzerine yapılan son toplantıda, vekillerin ifadeleri ve buna dair hesapları çerçevesinde alacaklılar müflisin ma’zuriyetine (borçların tamamen tasfiye edilip edilmediği) dair bir mazbata düzenleyerek memura verirler, ancak müflisin ma’zur olup olmaması kararı nihai olarak Ticarethane tarafından verilecek karara bağlıdır . İflas işlerinin bitiminde elde edilen para iflasın gerektirdiği masraflar, müflisin kendisi ve ailesi için yapılması gereken yardımlar, imtiyazlı alacaklılara ödenmesi gereken meblağ çıkarıldıktan sonra kalan miktar üzerinden hesaplanmakta ve hisselerine göre bölünerek ödenmektedir. Ülke sınırları dışında olan alacaklılar varsa bunların hisseleri ihtiyaten ayrıldıktan sonra diğerlerinin ödemesi gerçekleştirilebilir. Alacaklılar paralarını ancak altına şerh verilmiş senet ibraz etmek suretiyle alabilirler (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 15-16). Bu işlem için iflas işlemlerinin görülmesindeki gibi (175. madde) memurların yerine getirmesi gereken birtakım görevler bulunmaktadır (madde 236) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 89).

Bir ticaret şirketinin iflas etmesi durumunda ortaklardan biri veya birkaçı konkordato mukavelesine razı olabilir. Bu durumda şirketin tüm mevcut malı müttelik alacaklıların idareleri altında kalıp, konkordatoyu tahsil etmiş kimselerin hususi malları şirket malından çıkarılarak, bunlar ile akdedilecek mukavelede garame akçesinin şirket malının dışındaki eşyadan ödenmesi taahhüdü geçerli olur, yalnız kendine ait bir konkordatoyu ele geçirmiş ortak, diğer ortaklar ile beraber hareket etmekten kurtulmuş olur (madde 238) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 89-90).

İflas vekilleri alacakların “masa” denen cemiyeti tarafından verilen vekâletle borca memur olurlar. Fakat müflisin malı ile ticaret yapmak üzere alacaklılar vekillere ruhsat verir buna dair ayrıntılı belgeler tanzim etmek gerekmektedir (madde 239) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 90).

Müflisin hesapları kesildiğinde meclis son kez olarak toplanır. Ticarethane’den tayin kılınan memur marifetiyle vekiller çağrılır ve müflis de gerekirse çağrılmalıdır. Alacakların her biri müflisin mazeret durumu hakkında düşünce ve itirazlarını düzenlenen mazbataya ekleme yetkisine sahiptir. Buna dair evrak memur tarafında Ticarethane’ye arz edilir ve müflisin mazeretli olup olamayacağına dair Ticarethane hüküm verir (madde 244-245) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 91). Müflisin mazur olmadığı ilan edilirse, her alacaklı kendi alacağına dair müflis ve malı hakkında dava açmaya yeniden yetkili olur. Müflisin mazur olduğu kararı verilirse, müflis iflasından dolayı alacaklıların davaları için hapsedilmek mecburiyetinden kurtulur, fakat malı dava edilebilir. Ancak kanunda bu konuda yer alan bazı istisnalara riayet edilmelidir⁴²⁴ (madde 246). Diğer maddede hileli iflas, kendi malları olmayan eşyanın satışı, hırsızlık, dolandırıcılık veya emanete hıyanet ile itham edilmiş ve özel olarak devlete ait malları harcamaya cesaret eden kimseler hakkında düzenleme yapılmış ve bunların mazeretli görülmesinin doğru olmadığı belirtilmiştir (madde 247). Son olarak tüccardan borçlu olanların mallarının alacaklılara terk edilmesi ve ita edilmesi konusunda dilekçeleri kabul edilmez (madde 248) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 91-92).

Daha sonraki maddelerde müflisle birlikte müşterek taahhütte bulunan ve müflisin kefilleri olan kimseler hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kimselerin vermiş

⁴²⁴ Burada kastedilen de bir yerde yerleşmemiş ecnebi, vasi, memurlar ve emanet muhafızları mazuriyetleri tespit edilse de hapis mecburiyetinde kurtulamazlar (madde 246) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 91).

oldukları borç senedi ciro yani havale cihetinden dolayı birbirlerine kefil olarak iflas eden kimseler tarafından imza kılınmış olan tahvillerin hamili olarak her birinin (yani örneğin 3 kişi birbirlerine kefil ve sonrada üçü de müflis olursa) ayrı ayrı masası kurulur ve senedin veya tahvilin beyan ettiği meblağı güzeşte ve masrafı her birinin masasına dâhil olur ve birinin garamesinden %50, ikincinin garamesinden %35 ve üçüncünün garamesinden %15 olmak üzere (örneğin 12.000 kuruşluk temessük) hisselenir ve bunların alacaklarına dair iddia yetkileri vardır (madde 249). Borçlu ile beraber borca dair taahhütte bulunanların (müteahhit) iflasları durumunda garame hissesi için diğerlerinden davacı olmaya hakları yoktur. Ancak bu müflislerin garame hisselerinden hasıl olan meblağ, masraf ve güzeşte ile beraber toplam alacaktan fazla olursa o zaman bu fazla tahvilde yazılı olan imzanın sahiplerinin sırasına göre devredilir (madde 252) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 92). Müflis ve diğer müteahhitlerin birbirlerini kefil olarak izin verdikleri tahvillerin hamili olan alacaklı, iflastan sonra alacağına dair bir miktar almışsa, aldığı akçe daha aşağıda ise kalanı için masaya dâhil olabilir, müflis ile müteahhitten veya kefillerinden davacı olabilir. Eğer müteahhit ve kefil tarafından istifa olunur ise, o halde onlar da verdikleri akçe için müflisim masasına dâhil olabilirler (madde 251). Konkordato akd ve tanzim olunmuşsa da, alacaklının müflisin kefil ve müteahhitlerinden alacaklarını dava etme hakkı vardır (madde 251-252) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 93).

Kanunun diğer kısmı rehin ile temin edilmiş veya eşya üzerine imtiyazlı bulunmuş olan alacaklar hakkındadır. Bu durumda müflisin rehin ile temin ettiği alacaklarının isimleri, yalnız ihtar (hatırlatma, uyarı) için deftere kaydedilir (madde 253). Vekiller istedikleri zaman Ticarethane memurunun ruhsatıyla, masanın faydası açısından borcun ödenmesi amacıyla rehin verilmiş eşyayı geri alabilir (madde 254). Rehlin vekiller tarafından geri alınmayıp da alacaklı tarafından alacağından fazla paha ile satılırsa, fazlası vekillerden alınır. Daha düşük ise alacaklar gibi müflisin masasına dâhil olurlar (madde 255). İflasın ilanından 31 gün öncesinde müflisin istihdam ettiği amelenin ücreti ve iflasın ilanından 16 ay içinde müflisin istihdam ettiği yazıcıların ücret ve aylıkları imtiyazlı borç kabul edilmektedir (madde 256) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 93). Müflisin menkul eşyasına imtiyaz hakkı iddiasında olan alacaklıların alacaklarının en önce tahsil olunacak meblağdan ödenmesi uygundur, memur tarafından buna göre ruhsat verilir ve imtiyaz hakkına karşı ihtilaf olursa, buna Ticarethane bakar (madde 257) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 93-94).

Kanunun bir sonraki kısmında ise gelir getiren gayrimenkuller hakkında istiglal ve imtiyazı olan alacaklıların hakları konusu düzenlenmiştir. Buna göre menkul ve gayri menkul beraber veya gayrimenkulünki menkulün hasılasından evvel dağıtılsa, gayrimenkul bedelinden olan alacaklılarının tamamını alamayan imtiyazlı ve rehin sahibi alacaklılar, kalan alacakları için rehin ve emanetleri olmayan diğer alacaklılara ait akçenin dağılımına dâhil olurlar, ancak alacakları yukarıda yazılmış nizama göre değerlendirilmelidir. Ayrıca bu durumda alacaklarının işleyecek faizlerinden vazgeçmek durumunda kalırlar (madde 258). Gayrimenkul taksim ve tanzim olunmadan önce menkul satışından hasıl olan meblağın taksimleri yapılırsa imtiyazı tahkik ve tasdik olunmuş rehin sahibi kimseler olan alacaklılar, alacaklarının yekununa göre akçe dağıtımına dâhil olurlar. Fakat menkul eşya bedelinden alınan meblağ gayrimenkul hasılatından ayrılmalıdır (madde 259) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 94). Yani burada adi alacaklılar ile rehinli alacaklıların ayrı masalarda muhasebeleri görülür, düzenlenir, alacaklılara sıra ile işlemler yapılır (madde 260-261). Rehinli alacaklı alacaklıların alacağı usulüne uygun olarak kaydolunmamışsa, adi alacaklılar muhasebesine dâhil edilir (madde 262) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 94-95).

Bir diğer bölüm iflas eden kişinin karısının hakları ile ilgilidir. Buna göre eğer müflisin gayrimenkul eşyası zevcesinin çeyiz olarak sorumluluğunda bulunan eşyasına müşterek olarak karışmamış ise bu durumda olan emlak, miras, vasiyet, hayatta olan kimseler tarafından hibe amacıyla eşe yani zevceye verilmiş olan çeşitli gayrimenkuller aynen sahibesine iade edilir (madde 263). Miras ve hibe yoluyla zevceye ait olan emlakın gelirinden hasıl olan meblağ ile zevce tarafından kendi adına satın alınan gayrimenkuleyi geri almak zevcenin salahiyetindedir. Ancak satışa dair yapılan senette gelirin bu şekilde sarf edildiği yazılmış olmalı ve meblağın zevcenin gelirinden alınmış olduğu defter veya başka bir senet ya da belge ile ispat olunmalıdır (madde 264). Nikah mukavelesi her ne şartta akdedilmiş olursa olsun bunun dışında tüm mal, zevc ve zevcenin kullanımına ait tüm ev eşyası ve menkuller alacaklılara geçer. Ancak Ticarethane memurunun ruhsatı ile zevcenin lazım olan bazı elbiseleri vekiller tarafından verilir (madde 266) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 95-96). Zevce müflis kocası ile ortak olan malından her ne kadar el çekmiş ve feragat etmişse de, eğer gayrimenkulleri borç karşılığında rehin ve istiglal olunmuşsa malını geri alması müflis bir tacir zevcesi için geçerli olamaz (madde 268) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 96). Bir şahıs eğer evlendiği zaman tüccar ise ya da o

vakitte belirli bir kar ve meşguliyeti olmayıp evlendikten itibaren 1 sene içinde ticarete girmişse, evlendiğinde mevcut olan malı ve evlendikten sonra miras, hibe ve vasiyet amacıyla buraya dâhil olan gayrimenkulü zevcesine rehnedilmiş hükmünde olup, bu önceden zevcesinin çeyiz olarak getirdiği veya daha sonra miras, hibe ve vasiyet amacıyla kendine ait olmuş olan eşya ve meblağ hakkında da geçerlidir. Ancak eşyanın teslimi veya meblağın ödenmesi, buna dair senet ile ispat olunması gerekir (madde 269). Evlendiği zaman ticaretle meşgul olan veya o zaman belirli bir kar ve kazancı olmayıp da bir sene içinde ticarete girmiş olan şahsın zevcesi nikah mukavelesinde vaadedilene istinaden müflisin malından davacı olamaz. Ancak alacaklıların nikah mukavelesinde kocası tarafından zevceye vaat edilenleri kendilerine mal etme iddiasında bulunmaya selahiyetleri yoktur (madde 269-270) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 97).

8. bölüm menkulün alacaklılar arasında taksimi ve gayrimenkullerin hasılatının kesilmesi beyanındadır. Buna göre menkullerin bedelinden iflas hususunda söz konusu olan masraf, müflisin kendine, evladına veya beslediği kişiler için gerekli olan bedel ve imtiyazlı alacaklılara ödenmesi gereken meblağ çıkarılır. Geriye kalan, alacağı tasdik olan alacaklıların hisselerine taksim olunur (madde 271). İflasın durumu, depo yani emniyet sandığına bırakılması gereken ve muhafaza altına alınan meblağın miktarı, her ay vekiller tarafından Ticarethane memuruna tebliğ edilir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 97).

Bilanço denen muvazene defterinde isimleri yazılı olan Osmanlı ülkesi dışında ikamet eden alacaklılara dair hisse, ihtiyaten icrada ihraç olunmadan içerde mukim alacaklılar arasında garame taksimine başlanması doğru değildir (madde 273). Yukarıda bahsi geçen dışarıda mukim alacaklılar için ihraç olunacak hisse 199. maddenin sonraki fıkrasına göre belirlenen mühletin bitimine kadar ihtiyaten ihraç edilir ve depo sandığında muhafaza edilir ve bu kişiler kanuna uygun olarak alacaklarını tasdik ve ispat ettirmedikleri takdirde bunlar alacakları sabit ve malum olan alacaklılar arasında taksim edilir. Geçerliliği kabul edilmemiş hisselerin ihraç edilmesi gerekir (madde 274) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 98).

Alacaklıların her biri alacaklarının miktarlarını açıklayan tasdik senedini ibraz ettiği takdirde vekiller ödeme yapabilir. Ödeme yapıldığında senet vekiller tarafından ibraz edilir. İbraz edilemiyorsa ödeme yapıldığına dair mazbata ile ruhsat vermek memurun yetkisi dâhilindedir. Alacaklılar alacaklarını aldıktan sonra buna dair taksim defterinin

ekine bu durum belirtilmeli ve imzalanmalıdır (madde 275) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 98). Henüz ödenmemiş veya tahsil olunmamış alacakların olduğuna dair iddiaların bazısı veya tamamını uzlaşarak bitirmek veya başkasına feragat etme hakkı olabilir. Bunun için gereken senetler vekiller tarafından düzenlenir. Bu konunun görüşülmesi konusunda her bir alacaklının Ticarethane memuruna müracaat hakkı vardır (madde 276) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 99).

9. kısım gayrimenkulün müzayede yoluyla satışına dairdir. Bunun için alacaklıların ittifakı gerekir yoksa memurun izin ve ruhsatı ile buna dair işlemler başlatılabilir ve bunun 7 gün içinde başlatılması gerekir (madde 277-278) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 99).

10. bab eşyanın geri alınması hakkındadır. İlk maddeler hangi eşyanın geri alınmasına dair olduğu açıklanmıştır (madde 280-282). Bir menfaat söz konusu olması durumunda önce satıcı ile müflis arasında kararlaştırılmış olan bedelin satıcı tarafından ödenmesi ile satılmış olan emtianın teslimi iddiası konusunda Ticarethane memuru ruhsatı ile vekiller yetkilidir. Ayrıca iflas vekillerinin Ticarethane memurunun uygun görmesi ile geri alma durumuna dair iddiaların kabulüne yetkileri vardır. Eğer bunlarla ilgili çekişme olursa Ticarethane memuruna sorulduktan sonra icabına Ticarethane tarafından hüküm verilir (madde 284-285) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 100-101).

Bu bölümün 2. faslı taksiratlı (kusurlu) ve hileli iflas beyanındadır. Hileli iflas hileli yollarla iflas etmiş durumuna düşmesi ve bu yolla alacaklılarını zarara sokmak istemesi durumudur (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 16). “Taksiratlı müflis” tanısı konulması için tacirin kendine ve evine ait masrafı haddinden fazla yapmış olması, hesap defterlerini gizlemesi ile evraklarda, resmi veya yalnız kendi imzası ile tertip edilen senetlerde, bilanço defterinde mevcut malının bir miktarını gizlemesi, borcu olmayan meblağ için kendini borçlu göstermesi, iflas geciktirmek amacı ile bazı mallarını değerinden daha aşağı bedel ile satması, sermaye tedariki gerektiğinde tahvil ile meta alıp bunu fiyat farkından yararlanmak için yapmış olması ve tahvilin süresi dolduğunda zarar ziyaa sebep vermesi, borçlarını ödemekten aciz olduğu günden sonra sırf masaya dâhil olan alacaklılarına zarar vermek için başka borçlusuna akçe vermek para vermek gibi eylemlerde bulunmuş olması gibi durumlarda müflis tacirin taksiratlı tacir olarak olduğu hükmü verilir ve ilan edilir. Bunun yanında başkasının hesabına karşılığı olmadan kendi gücünün oldukça üzerinde bazı taahhütleri üzerine alması, geçen konkordato senedinin

yani uzlaşma senedinin şartını yerine getirmediğn tekrar iflasının ortaya çıkması, zevcesinin çeyizi olan emlakı kendi emlakına katmış olması veya 69. ve 70. maddelere göre hareket etmemesi, borcunu ödeyemeyeceği kesinleştikten sonra 3 gün içinde 148. ve 149. maddelere göre iflasına dair ilanı Ticarethane'ye teslim etmemesi ve bu ilanda taahhütte bulunan tüm ortakların isimlerini içermemesi, engeli yokken tayin edilen vakitte vekillerin yanına gelmemesi, teminnamesi aldıktan sonra ispat etmemesi, gerekli defterleri tutmayıp mevcut borç ve alacağının defterde gerçek ve doğru haliyle yazılı olmaması, ticaret defteri ve mevcut borcun eksik olması ve usule uygun olmaması, hilesiz bir şekilde alacak ve vereceğinin hesabını gerçeğe yakın olarak takdim edememesi gibi durumların biriyle itham olunan tacirler de taksiratlı müflis hükmünde addedilirler (madde 289-290). Bu gibi faaliyetlerle hileye başvurmuş olan tüccar hilekar addolunmaktadır (madde 292) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 103). Vekiller taksiratlı iflas durumunu tüm alacaklıların iddiasıyla Ticarethane'de ortaya çıkarır. Daha sonra Ticarethane nazırının ataması ile kanuna uygun hareket edilir. Buna göre taksiratlı müflis uslanması için hapsedilir ve bunun süresi en az 1 ay ve en çok 2 yıldır⁴²⁵ (madde 288). Vekiller ancak alacaklıların nüfus ve çoğunluğu olanları tarafından alınan karar üzerine yetkili olursa masa tarafından taksiratlı iflas davasına başlayabilirler (madde 291). Hileli iflas için oluşan dava masrafı hiçbir zaman alacaklıların masasına yüklenemez. Ancak bir ve birkaç alacaklı kendi başlarına davacı olup da müflisin beraatı gerçekleşirse, o zaman dava masrafı da davacılara geri döner (madde 293) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 102-103). Taksiratlı ve hileli iflas durumunda müflisin hilesine dair olayın araştırılması gerekirken, iflas vekilleri kendilerinden talep edilecek senetler ve evrak ile tahkikat için lazım olanları Ticarethane Nezareti'ne takdim etmeye mecburdur (madde 303). Ticarethane bu evrakları kayıt memuru tarafından inceleterek gereğine göre resmi ve gayri resmi suretleri almaya yetkilidir (madde 304) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 105).

Son fasıl müflisin itibarının iade edilmesi beyanındadır. Müflis borcunun tamamını anapara, güzeşte ve masrafları ile beraber öderse itibarını almaya nail olabilir. Fakat müflis iflas etmiş bir şirketin şeriki ise şirketin borcunun ana para, faiz ve masrafı ile

⁴²⁵ Bunlar Ceza Kanunnâmesi'nde belirtilmiş sürelerdir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 17). Taksiratlı iflas ile ilgili bölümün 3. babında müflisin iflasında başkaları tarafında işlenen suçlara (saklama, sahte zimmet gibi) değinilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz. (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 103-105).

beraber tamamen ödenmediğini ispat etmedikçe ve hele de kendisine başka konkordato senedi ita olunmuş ise itibar iadesine hak kazanamaz (madde 305). İade-i itibara teşebbüs eden her bir müflis arzuhal ile buna dair belgelerini Ticaret Nezareti'ne Ticarethane memurları aracılığıyla takdim eder (madde 306). Burada ilgili memurlar marifetiyle istidada bulunan kimsenin mukim olduğu memleketin ve eğer o kimse iflasından sonra yer değiştirmiş ise iflası gerçekleşen memleketin ticaret vekillerine durumun içeriğini anlatan belge gönderilerek durumun onlar aracılığıyla soruşturulması ve İstanbul'da ise Ticarethane tarafından tahkik edilmesi gerekir (madde 307). İstidanın sureti Ticarethane kapısı, gerekli diğer yerler, borsa denen kambiyo alım satımı yapılan yerlere asılarak ve gazetede dahi ilan edilerek, buralarda 2 ay süreyle tutulur (madde 308). Bu sürede merkurumun istidasına ve yapılan inceleme belgelerine muhalefet ve itirazlar ticaret vekilleri ve Dersaadet'te ise Ticarethane tarafından dâhil edilir (madde 310). Bu süre içinde iade-i itibar talebine itiraz olmazsa itibarın iadesi kararı alınır. Müflisin iade-i itibara kabil olup olmadığına Ticaret Nezareti tarafından hükmedilir. Buna kabil olmadığına dair hüküm çıkarsa, 1 sene geçmedikçe tekrar bu konuda teşebbüste bulunamaz (madde 311) ve bunlar ilgili yerde kambiyo alım satımı yapamazlar (madde 314). Müflisin iade-i itibarına dair karar çıkarsa yerine göre Dersaadet'te ise ticaret memurları, değilse ticaret vekilleri tarafından ilgili kişiler huzurunda okunur ve ilgili yerlere gönderilir (madde 312). Müflis olduktan sonra vefat eden kişinin veresi tarafından iade-i itibar talebi yapılabilir (madde 315). Alacağının ana para, faiz ve masrafının tamamen almamış olanlar ve müflisle çeşitli ilişkisi olanların her biri gerekli senetlerle beraber ticarethaneye arzuhal vererek müflisin iade-i itibarı konusuna muhalefet edebilir. Ancak muhalefet iddiasında olanların müflisin iade-i itibar iddiasına dair olan müzakere de bulunması doğru değildir (madde 309) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 105-107).

3. 5. 2. 2. Mecelle'de Kitâbü'ş-Şirket ve Ticaret Ortaklıkları

Mecelle'nin Ticaret Hukuku'na ilişkin düzenlemeleri esas olarak Kitâbü'ş-Şirket başlığı adı altında 10. kitapta düzenlenmiştir. Bu kitap 1874 yılında neşredilmiştir. 404 maddeden meydana gelen bu kitabın 1329-1448 arasındaki 100 maddesi şirket hukukuna ayrılmış durumdadır. Ayrıca Mecelle'nin diğer bazı kısımlarında ticari işlemlere ilişkin birtakım hükümler yer almaktadır. Örneğin hukukun genel prensiplerine ilişkin olan ilk

100 maddede bu çerçevede yer verilen bazı maddeler bulunmaktadır. İlk 100 madde içinde şu maddeler ticari muamelelere ilişkin maddeler olarak değerlendirilebilir. “Ukudda itibar makasid ve meaniyedir, elfaz ve mebaniyeye değildir. Nasın istimali bir hüccettir ki onunla amel vacip olur. Adet muhâkemedir. Örfen malum olan şey şart kılınmış gibidir. Mukatebe muhataba gibidir. Beynennas maruf olan şey beynlerinde meşrut kılınmış gibidir.” bunlar ticari alanda da uygulanabilecek hükümlerdir (Kenanoğlu, 2005, s. 123). Yine “Beraet-i zimmet asıldır. Zarar ve mukabele bizzarar yoktur. Beyne’t-tüccar maruf olan şey beynlerinde meşrut gibidir.” gibi hükümler ticaret hukuku alanında da uygulanmaya müsait genel hükümlerdir (Kenanoğlu, 2005, s. 124). Yine iflasa ilişkin müstakil hükümler bu çerçevede değerlendirilmektedir. Mecelle'nin 8. kitabının 998. ve 1002. maddelerinde iflasa ilişkin hükümler bulunmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 123). Bu çerçevede sırasıyla bu hükümlere yer verilecektir. Ancak söz konusu şirket türlerinin genel olarak Mecelle’de yer aldıkları şekliyle açıklanacağını da belirtmek gerekmektedir. İslam hukuku kapsamında yapılan değerlendirmeler ve uygulamada aldıkları şekiller kapsam dışında bırakılmıştır⁴²⁶.

Şirket ile ilgili hükümler Mecelle’nin 10. kitabı Kitâbü’ş-Şirket’te yer almaktadır. Bu kitap bir mukaddime ile 8 babdan oluşmaktadır. Mukaddimedede bazı fikhi tabirler izah edilmeye çalışılmıştır. Önce şirket türleri kısaca tanımlanmış, daha sonra şirketlerle ilgili meselelerde bilgi sahibi olunması gereken ribh, re’sülmal gibi birtakım tabirlerin tanımlarına yer verilmiştir. Buna göre şirket kelime anlamı olarak “ortaklık” demektir (Devellioğlu, 2013, s. 1167). Mecele’de ise “birden fazla kişinin bir şeyin ihtisası konusunda ve o şey için imtiyazı” olarak tanımlanmaktadır⁴²⁷. Fakat böyle bir ihtisasa

⁴²⁶ İslam hukukunda ticaret hukuku hükümleri genel hükümler içinde kendi dörtlü tasnifi dâhilinde muamelat kısmında incelenmiş, özel hükümler halinde ve müstakil bir bölüm olarak incelenmemiştir. Şirketler hukukuna ait hükümlerin de yine muamelat kısmında Kitâbü’ş-Şirket başlığı altında düzenlenmiş, diğer ticari konulara ilişkin hükümler ise normal yani genel hukuki muamelelerle aynı esaslara tabi tutulduğu belirtilmelidir. Örneğin iflas sadece tüccarlara has olmayıp, borcunu ödemekten aciz olan herkes hakkında cari görülmüştür. Ancak bu durum tüccarların kendilerine has ve şer’i hükümlere uygun birtakım hukuki düzenlemeler yapmalarına engel oluşturmamıştır. Bu konuda meşru örf ve adetler ile ülü’le-emrin tanzim kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan önce her esnafın kendileri tarafından seçilen kethüdaları tarafından idare edilen hususi loncaları bulunmaktadır ve bu kapsamda yine her esnafa ait özel nizamnameleri vardır. Tanzimat’tan sonraki dönemde ise Avrupa’daki ticaret kanunları örnek alınarak özel ticaret mevzuatı geliştirilmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 315). İslam şirketler hukuku kapsamında ayrıntılı bilgi için bkz. Şekerci (1981, s. 117-243);Cin & Akgündüz (1996, s. 315); Aydın (2018). Daha genel olarak Şirketler Hukuku’na yön veren gelişmelerin tarihi hakkında bkz. Aydın (2018); Genç N. (2007).

⁴²⁷ Akyıldız (2001, s. 19) bu tanıma “İki veya daha fazla kişi arasında sermaye ve kâr ortak olmak üzere yapılan bir sözleşme” olarak ifade etmekte ve bunun önceki Osmanlı Ticaret Hukuku’nda yer almayan yeni

sebeup olan Şirket akdi için örf ve ıstılah⁴²⁸ olmalıdır. Dolayısıyla buna göre Şirket iki kısıma ayrılmalıdır: Şirket-i mülk ve Şirket-i akd. Bunlardan başka bir de Şirket-i ibaha vardır (madde 1045-1059) (ztrk, 1973, s. 292). Böylece Mecelle’de üç tür Şirketin varlığından söz edildiği anlaşılmaktadır.

Bunlardan ilki olan Şirket-i mülk satın alma ve hibe gibi temellk⁴²⁹ Şeklinde olabilir. Diğeri Şirket-i akd’dir. Ortaklar arasında icab ve kabul ile kurulur. Bunlardan başka bir de Şirket-i ibaha vardır. Su gibi kimsenin mülkiyetinde ve ihraz⁴³⁰ ile temellük yetkisinde kamunun ortak olması durumudur (madde 1045) (ztrk, 1973, s. 292). Mecelle’nin Şirket Kitabı’na dâhil edilmiş olan Şirket-i ibaha çalışma kapsamında ‘‘Mülkiyet Hakları’’ başlığı altında incelenecektir.

Kitâbü’Ő-Şirket’in 6. babında yer almasına rağmen tezin kapsamı açısından daha önemli görülen Şirket-i akd bu bölümde ilk değerlendirilen konu olmuştur. Bu kapsamda ayrıca bu konuda yapılmış daha önceki çalışmalar vasıtasıyla konu ayrıntılandırılmıŐtır.

Altıncı bab ‘‘Şirket-i akd’’ beyanındadır. İlk fasılda Şirket-i akd açıklanmış ve taksiminin nasıl yapılacağı anlatılmıştır. Buna göre Şirket-i akd⁴³¹, iki ya da daha fazla kimse arasında sermaye ve faydası müşterek olmak üzere Şirket akdinin yapılması demektir (madde 1329). Şirket-i akdın Şartı sözle veya ma’nen icab ve kabuldür. Yani bir kimse diğer bir kimseye belli bir miktar sermaye alıp vermek üzere kendisiyle Şerik olduğunu sözle beyan ederse ve diğer de bunu kabul ettiğini söylerse, lafzen icab ve kabul ile Şirket kurulmuş olur. Eğer biri diğerine bin kuruş verip de bunun üzerine onun da bin kuruş koyarak mal satın almasını isterse, diğer de onun dediğini yaparsa man’en kabul etmiş olur ve bu defa Şirket manen icab ve kabul ile kurulmuş olur (madde 1330). Şirket-i akd iki kısıma ayrılır. Ortaklar eğer aralarında eşitlik olmak Şartı ile Şirket kurarlarsa (akd-i Şirket ederlerse) Şirket sermayesi olabilecek mallarını Şirkete dâhil ederler ve sermaye miktarı ve ribhten (faizden, kazançtan) hisseleri de eşit olursa ‘‘Şirket-i mufavaza’’ olur. Örneğin bir kimse

bir ticari rgtlenme Şekline atıf yaptığını belirtmektedir. Bu rgtlenme Şirketlerin sermayelerinin hisse senetlerine blŐtrldđi ve sorumluluğun da kişi veya kişilerde değil de Şirketin manevi Őahsiyetine atfedildiği bir örgütlenme türüdür (Akyıldız, 2001, s. 19).

⁴²⁸ İlim sözü, tabir, terim örfe uygun olmalı, uygunluk muvafakat sağlanmış, uygun görülmüş.

⁴²⁹ Mülk edinme, kendine mal etme, sahip olma (Devellioğlu, 2013, s. 1250).

⁴³⁰ Alma, kazanma, elde etme, ele geçirme (Devellioğlu, 2013, s. 480).

⁴³¹ Aydın (2018, s. 403) akit Őirketini ‘‘birden fazla kişinin belli bir ticari amacı gerçekleştirmek üzere sermayelerini veya emek ve sermayelerini bir araya getirmeleri ile oluşan Şirket türü’’ olarak ifade etmektedir.

vefat edip de oğulları babalarından kalan tüm malı sermaye kabul ederek her türlü mal alıp satmak ve faizi aralarında eşit olmak üzere taksim etmek üzerine akd-i şirket-i müfavaza kurabilirler. Fakat böyle eşitlik üzere şirketin kurulması nadir olmaktadır. Eğer eşitlik şart koşulmaksızın şirket kurulursa şirket-i inan olur (madde 1331). Şirket-i müfavaza ve şirket-i inan şirket-i emvâl, şirket-i a'mal ve şirket-i vücûh olabilir. Şirket-i emval ortaklar ortaya sermaye (nakit veya ayn) olmak üzere bir miktar mal koyup birlikte veya ayrı ayrı veya mutlaka alış veriş yapmak ve hasıl olacak faizi aralarında paylaşmak üzere akd-i şirket ederlerse şirket-i emval olur. Eğer çalışmalarını sermaye edip de başkalarına iş taahhüt ve iltizam ederek (başkalarından iş kabul etmek) hasıl olacak kazancı yani ücreti aralarında taksim etmek üzere akd-i şirket ederlerse, şirket-i a'mal olur. Buna aynı zamanda şirket-i ebdan (iş yapmak üzere kurulan şirket) denir. Örneğin iki marangozun siparişçiler tarafından talep ve teklif olunacak amelenin ifasını taahhüd ve iltizam etmek üzere akd-i şirket etmeleri gibi, şirket-i sanayi' veya şirketi tekabbül (karşılık) de denir. İki terzi ya da bir terzi ile boyacının ortak olmaları buna örnek olarak verilebilir. Sermayeleri olmadığı halde kendi itibarları ile veresiye mal alıp satarak elde ettikleri kazançlarını (ribhi) aralarında taksim etmek üzere akd-i şirket ederlerse şirket-i vücuh⁴³² olur (madde 1332) (Öztürk, 1973, s. 333-334).

İkinci fasıl şirket-i akdin genel şartları hakkındadır. Şirket-i akdin her kısmı vekâlet kapsamındadır. Yani ortaklardan her biri tasarrufta yani alıp satmakta ve başkasından ücretle iş kabul etmekte diğerinin vekilidir. Ancak vekâlette akıl ve temyiz şartı aranmaktadır. Yani şirkette tüm şeriklerin akıl ve mümeyyiz⁴³³ olmaları gerekmektedir (madde 1333). Şirket-i müfavaza kefaleti de vekâlete dâhildir ve tarafların kefalete ehliyetleri olması gerekmektedir (madde 1334). Şirket-i inan için ise yalnız vekâlet gerekli olup kefalet gerekli değildir. Fakat akit sırasında kefalet bahsi geçmemişse ortaklar diğer ortakların kefilidir değildir. Bu nedenle izni olan sabi' dahi inan şirketi akdi yapabilir. Ancak şirket-i inan akdi yapılırken kefalet zikredilirse, ortaklar diğer ortakların kefilidir olur (madde 1335). Ortaklar arasında kazancın ne şekilde taksim edileceğinin beyan edilmesi gerekmektedir. Bunun belirsiz kalması durumunda şirket geçersiz olur (madde 1336). Ortaklar arasında taksim edilecek kazancın hisseleri yarı yarıya, üçte bir, dörtte bir

⁴³² Kredi ortaklığı olarak da adlandırılmaktadır. Diğer ortaklıklardan farklı olarak ortakların kar payları yatırımdaki paylarına göre belirlenmektedir. Bu da tüm sermayenin kredi olarak çekilebilmesinden kaynaklıdır (Çizakça, 1999, s. 8).

⁴³³ İyi ile kötüyü ayırt eden (Devellioğlu, 2013, s. 845).

gibi küçük parçalar halinde belirlenmesi gerekmektedir. Ortaklardan birine “kazançtan toptan şu kadar kuruş” verilmek üzere mukavele olunursa da şirket batıl olur (madde 1136-1137) (Öztürk, 1973, s. 334-335).

Üçüncü fasılda sermayenin nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. İlk olarak sermayenin nakit olması gerektiği belirtilmiştir (madde 1338). Tedavülde bulunan bakır sikke örfen nakit sayılmaktadır (madde 1339). Damgalı olmayan altın ve gümüş ile işlemler insanlar arasında örf ve adet ise bunlar da nakit gibi işlem görebilirler, değilse uruz⁴³⁴ hükmündedirler (madde 1341). Sermayenin ayn olması gerekmektedir, alacak şirket sermayesi olmaz. Örneğin bir kimsenin başka bir kimsede olan alacakları sermaye kabul edilip de onun üzerine şirket kurulamaz. Birinin sermayesi ayn (mal) iken, diğerinin sermayesi alacak olursa şirket yine sahih olmaz (madde 1341). Nakit sayılmayan mal üzerine de akd-i şirket olmaz, yani bunlar şirket sermayesi olmaz⁴³⁵. İki kişi nakit kabilinden olmayan mallarını şirket sermayesi yapmak istediklerinde her biri malının yarısını diğerine satıp da ortak olduktan sonra, bu müşterek mallar üzerine şirket kurulabilir. Örneğin iki kişi buğdaylarını birbirlerine karıştırıp aralarında mülk şirketi kurduktan sonra bu karıştırılmış malı sermaye kabul ederek onun üzerine şirket kurabilirler⁴³⁶. Dükkân da yük hayvanı gibi bir diğerinin dükkânında malını satıp da kazancı aralarında müşterek olmak üzere ortak olsalar şirket geçersiz olup emtianın kazancı sahibine ait olur. Dükkân sahibi dükkânının ücretini alır (madde 1342-1344) (Öztürk, 1973, s. 335-336).

Dördüncü fasıl şirket-i akde ilişkin bazı kaideler beyanındadır. Öncelikle yapılacak işin kıymetinin belirlenmesi ile şirket kurulmuş olur. Bir şahsın ameli diğer şahsın amelinden daha değerli olabilir. Örneğin inan şirketi ile şerik olan bir kimsenin sermayeleri eşit olmak üzere ve ikisinin de iş yapması şart olmakla beraber birine kazançtan fazla hisse

⁴³⁴ Altın ve gümüşten başka her çeşit mal, nakit para, hayvan ve yenecek şeylerden olmayıp, kitap, manufatura eşyası, kumaş gibi mallar.

⁴³⁵ Bunların şirket sermayesi olarak değerlendirilmesi durumunda sonradan ihtilafa yol açma ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle bu çeşit malları şirket sermayesi yapmak isteyenlerin önce bunları müşterek mülk haline getirmesi, sonra kurulacak şirketin sermaye yapması gerekmektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 320).

⁴³⁶ Birinin beygiri diğerinin eğer takımı varken bunları kiraya vererek elde ettikleri ücreti aralarında taksim etmek üzere ortak olsalar şirket fasid olur. Ücret de beygir sahibine ait olur. Eğer takımı beygire dâhil ve tabi' ise eğer takımının sahibi ücretten hissedar olmaz ancak eğerinin ecr-i mislini alır (madde 1343). Birinin binek ve yük hayvanı üzerine diğerinin malını yükleyerek satmak ve kazancı aralarında müşterek olmak üzere ortak olsalar şirket fasid olur. Elde edilen kar mal sahibinin olur. Hayvan sahibi hayvanının ücretini alır (madde 1344) (Öztürk, 1973, s. 335-336).

verilmesi şart kılınabilir, çünkü birisi alış verişte daha yetkin olabilir, işte daha yararlı olabilir ve işi daha iyi yapıyor olabilir (madde 1345). Zaman-ı amel⁴³⁷ bir çeşit iştir. Bir kimse dükkânına sanayi erbabından birini koyup kabul ve taahhüt ettiği işleri ona gördürüp, elde edilecek kazancı yani ücreti aralarında yarı yarıya bölüşmek üzere o kimse sanayi şirketi akd edebilir. Dükkân sahibinin yarı hisseye hakkı ancak işi taahhüt etmesi iledir. Bu sayede dükkânın kazancına da nail olur (madde 1346). Kazanca hak bazen mal bazen de yapılan iş ile olduğu gibi bazen de 85. madde hükmünce zamân⁴³⁸i le ilgilidir. Örneğin mudarebede kazanca sermaye sahibi malıyla, mudarib yani sermayeyi kullanan kişi yaptığı iş ile hak kazanmış olur ve sanayi erbabından birinin yanına şakird⁴³⁹ alıp da kabul ettiği ve taahhüt ettiği işleri yarısı kadar ücretle ona gördürmesi caizdir. İş sahiplerinden alınan ücretin yarısına o çırak yaptığı iş ile hak kazandığı gibi üstad (usta) dahi ameli yani yaptığı iş ile sorumlu ve taahhüt etmiş olması dolayısıyla ücretin diğer yarısına hak kazanır (madde 1347) (Öztürk, 1973, s. 336).

Zikredilen bu üç şeyden yani mal, amel ve kefillikten birinin bulunmaması durumunda kazanç hak edilmez. Örneğin bir kimse diğerine malıyla ticaret etmesini ve kazancının aralarında ortak olmasını söylese şirket kurulmamış olur. Ve bu durumda hasıl olan kazançtan hisse alamaz (madde 1348). Kazanca hak ancak şirket akdinde belirlenen şarta göredir, icra edilen işe göre değildir. İş yapması şart olan (ameli ile ortak olan), yani emeğini ortaya koyarak ortaklığa katılan kişi ortak işi yapmasa bile yapmış gibi addedilir. Örneğin sahih bir şirket ile ortak olan bir kimsenin ikisi de emek, yani amel (yapılan iş) üzerine şart koşularak şirkete dâhil olsalar ve yalnız birisi iş yapıp, diğeri özü olduğu için iş yapmasa ya da özü olmadığı halde iş yapmasa bile birbirlerinin vekili oldukları için ortağının işi yapması ile kendisi de iş yapmış gibi sayılarak kar aralarında belirlenen göre taksim edilir (madde 1349). Ortaklar birbirlerinin güvencesidir. Her birinin elinde şirket malı emanet (vedia) hükmündedir. Haksızlık ya da hata, kusur olmaksızın birisinin elindeki şirket malı telef olursa, ortağının hissesini tazmin etmez, kefil olmaz, yani tazmin etmekle yükümlü değildir (madde 1350). Şirket-i emvalde sermaye ortaklar arasında eşit veya fazla sermaye (fazla hisse) ile ortak olunabilir. Ancak birinden sermaye ve diğerinden amel olması durumunda, eğer kazanç aralarında ortak olmak üzere anlaşma

⁴³⁷ Üzerine alma, iltizam.

⁴³⁸ Kefillik.

⁴³⁹ Çırak (Devellioğlu, 2013, s. 1140).

yapılırsa mudarebe olur. Bu kendine mahsus kısımda anlatılacaktır. Eğer kazanç tamamen amiline (iş yapacak kişiye) ait olacak ise karz⁴⁴⁰ olur. Eğer kazancın tamamının sermaye sahibine ait olması şartı koyulmuşsa, o sermaye iş yapanın elinde anapara, sermaye ve yapılan iş sermayedarın olur. Sermayedar ise bağışta bulunanın vekili hükmünde olduğu için kar ve ziyan tamamen mal sahibine ait olur (madde 1351). Ortaklardan biri ölür veya akıl hastası olursa şirket fesh edilir. Ancak ortakların üç ya da daha fazla olması durumunda şirketin bozulması yalnız ölen ya da deliren hakkında geçerli olup diğerleri arasında şirket var olmaya devam eder (madde 1352). Ortaklardan birinin feshi ile şirket feshedilmiş olur. Fakat onun feshettiğini diğerinin bilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde şirket fesh edilmiş olmaz (madde 1353). Ortaklar şirketi fesh edip de mevcut nakdi birinin ve zimmette olan alacak diğerinin olmak üzere bölüşülürse yapılan taksimat geçerli olmaz. Bu durumda mevcut nakitten biri ne kadar alırsa diğeri ona ortak olur. Zimmetteki alacak da aralarında müşterek kalır (madde 1354). Ortaklardan biri şirket malından bir miktarını alıp imalat yaparken ölürse terekesinden ortağının hissesi alınır (madde 1355) (Öztürk, 1973, s. 336-338).

Beşinci fasıl şirket-i müfavaza hakkındadır. İkinci fasılda beyan olunduğu üzere müfavaza şirketlerinin ortakları da birbirlerinin kefilidir. Birinin ikrarı (sözü, kabülü) kendi hakkında nasıl geçerli ise, ortağı hakkında da aynen etkilidir (geçerlidir). Biri borcunu hangisinden isterse ondan talepte bulunabilir, alış veriş kira gibi şirket için cari olan işlemlerden dolayı ortaklar birbirlerine her ne türlü borç düşerse, diğerinin de üzerine olur. Birinin sattığı şey kusurlu olması nedeniyle diğerine geri verilebilir, birinin aldığı şey diğerine kusuru ile reddedilebilir (madde 1356). Ortaklardan (buradaki anlamıyla müfavizlar) birinin kendine ve aile efradı için aldığı şeyler, elbise gibi zaruri ihtiyaçlar kendisinindir, ortağının onda hakkı yoktur. Fakat bunların satıcısı bunların bedelini bile kefalet hesabından dolayı ortağından talep edebilir (madde 1357). Şirket-i emvalde ortakların sermaye miktarları ve kazançtan alacakları hisselerin eşit olması şarttır, ancak birinin şirket sermayesinden fazla şirket sermayesi olabilecek malı, yani nakdi yahut nakit hükmünde olan malı olmaması gerekmektedir. Ancak birinin şirket sermayesinden fazla şirket sermayesi olmayacak malı, yani geliri veya başka biri zimmetinde alacağı olsa, ortaklığa zarar vermez (madde 1358). Şirket-i a'mâlde ortakların her biri nasıl iş olursa

⁴⁴⁰ Ödünç verme, ödünç alma; ödünç verilen veya alınan şey; borç (Devellioğlu, 2013, s. 565).

olsun kabul ve iltizam edebilmek, bir düzeyde işi tazmin ve taahhüd etmek fayda ve zararda eşit ve birine şirket sebebiyle ne düşerse gerekirse diğeri ona kefil olmak üzere akd-i şirket ederlerse, o zaman şirket-i müfavaza kurulmuş olur. Bu durumda herhangi birinden kira ve dükkân ücreti talep edilebilir. Onlardan herhangi bir kimse bir metayı dava edip de birisi bunu kabul edip, diğeri inkar etse bile birinin ikrarı yeterli olur (geçerli olur) (madde 1359). İki kişi veresiye mal alıp satmak ve malı bedeli ve kazancı aralarında yarı yarıya ortak olarak ve (Öztürk, 1973, s. 338) her biri diğeri kefil olmak üzere akd-i şirket ederlerse şirket-i vücuhun müfavazası olmuş olur (madde 1360). Müfavaza akdinde (akd-i müfavaza) ortaklığı (müfavaza) sözle söylemek ya da müfavazanın tüm şartlarının sayılması, tek tek söylenmesi gerekmektedir. Genel olarak şirket akdi yapılırsa (akd-i şirket) inan şirketi kurulmuş demek olur (madde 1361). Yukarıda belirtildiği gibi bu fasılda bahsedilen şartlardan birinin olmaması durumunda müfavaza ortaklığı inan ortaklığına dönmüş olur. Örneğin şirket-i emvalde müfavazılardan birinin eline miras ile veya hibe amacıyla bir mal geçmesi durumunda, eğer nakit gibi şirket sermayesi olabilecek mal ise müfavaza inana dönmüş olur. Ama uruz (altın ve gümüş dışındaki her çeşit mal) ve gelir gibi şirket sermayesi olmayan mal ise müfavazaya zarar vermez (madde 1362). Şirket-i inanın sıhhati için geçerli olan tüm şartlar müfavaza şirketinin sıhhati için de geçerlidir (madde 1363). Şirket-i inan ile ortak olanlar tasarruf amacıyla ne yapabilirlerse müfavaziler de onları yapabilir (madde 1364) (Öztürk, 1973, s. 338-339).

Altıncı fasıl şirket-i inan hakkında olup, üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım şirket-i emvale dairdir. Buna göre şirketi inan ile ortak olanların sermayelerinin eşit olması şart değildir. Birinin sermayesi diğeri sermayesinden daha fazla olabilir. Her biri tüm nakitlerini sermayeye dâhil etmeye mecbur değildir. Mallarının tamamı veya bir miktarı üzerine şirket kurabilirler. Bu şekilde sermayelerinden fazla şirket sermayesi olabilecek malları veya nakitleri olabilir (madde 1365). Genel ticaret üzerine şirket kurulabildiği gibi özel bir şeyin ticareti üzerine de, örneğin zahire ticareti üzerine de, şirket kurulabilir (madde 1366). Şirket-i sahihada kazancın ne şekilde taksim edilmesi şart koşulursa, her durumda o şarta riayet edilir (madde 1367). Şirket-i fasidede kazanç ve fayda sermayelerin miktarına göre taksim edilir. Ortaklardan birine fazla olması şart koşulmuş ise ona itibar edilmez (madde 1368). Haksızlık (bila teaddi) ve kusur olmadan meydana gelen zarar ve ziyan her durumda sermayelerin miktarına göre taksim edilir. Başka bir şart koyulmuşsa ona itibar edilmez (madde 1369). Sermayeler gerek eşit olsun gerekse de

birbirlerinden farklı olsun (biri daha fazla), ortaklar karı aralarında sermayelerinin miktarına göre taksim etmek üzere şart koymuşsalar, bu şart geçerlidir ve kar aralarında şart koydukları gibi sermayelerinin miktarına göre taksim edilir. Gerek ikisinin amel etmesi, (iş yapması şartı olsun) ve gerekse de yalnız birinin amel etmesi şartı olsun bu durum değişmez. Hatta yalnız birinin amel etmesi şartı olması durumunda onun elinde diğerinin sermayesi ana para hükmünde olur (madde 1370). Ortakların sermayeleri eşit olması durumunda birine kazançtan fazla hisse verilmesi, örneğin kazancın üçte ikilik kısmını alması şartı koyulmuşsa, ikisinin de amel etmesi (iş yapması) şartı olması durumunda şirket geçerli ve şart muteber olur. Ama yalnız birinin iş yapmasının şart olması durumunda duruma bakılır, işin yapılması eğer kazançtan hissesi fazla olan ortak üzerine şart koşulmuş ise o zaman şirket geçerli ve şart muteber olur ve o ortak malıyla sermayesinin kazancına ve işin fazlasına müstehak (hak kazanmış) olur. Fakat onun elinde ortağının sermayesi mudarebe malı hükmünde olarak mudarebeye benzer bir şirket kurulmuş olur. Eğer yapılan iş kazançtan hissesi az olan ortak üzerine şart koşulmuş ise bu caiz değildir ve kazanç aralarında sermayelerinin miktarına göre taksim edilir. Kazanç eğer şart edildiği üzere taksim edilirse, amel olmayan şerikin (iş yapacak olmayan ortağın) alacağı fazlaya mal, amel ve zamândan (kefaletten) biri karşılık olmaz, kazanca hak ise ancak bu üç şeyden biriyledir (madde 1371). Ortakların sermayeleri birinin diğerinden daha fazla olması şeklinde, örneğin birinin sermayesi yüz bin ve diğerinin sermayesi yüz elli bin kuruluş olduğu durumda, kazancın aralarında eşit olarak bölüşülmesi şart koşulsa sermayesi az olan kimsenin sermayesine göre kazançtan fazla hisse alması şart koşulmuş demek olacağından, ortakların sermayeleri eşitlik olması durumunda birine kazançtan fazlasının verilmesi şartı belirlenmiş gibi olur. Ancak ikisinin veya kazançtan hissesi fazla olanın, yani sermayesi az olan ortağın iş yapması şart koşulmuş ise şirket sahih ve şart muteber olur. Eğer yalnız kazançtan hissesi az, yani sermayesi çok olan ortağın iş yapması şartı koyulmuşsa caiz olmaz, kar aralarında sermaye miktarlarına göre taksim edilir (madde 1372) (Öztürk, 1973, s. 340). Ortakların her biri şirket malını gerek peşin para ile gerek veresiye olarak az ve çok paha ile satabilir (madde 1373). Ortaklardan hangisi olursa olsun elinde şirketin sermayesi olmasına rağmen peşin para ile ve veresiye mal satın alabilir. Fakat gabn-ı fahiş mal satın alırsa aldığı mal kendisinin olur ve şirketin olmaz (madde 1374). Ortaklardan biri elinde şirketin sermayesi yokken şirket için mal satın alamaz. Alırsa o mal kendisinin olur (madde 1375). Ortaklardan biri ticaretleri

cinsinden olmayan bir şeyi kendi parası ile satın aldığında o mal kendisinin olur, ortağı ondan hissedar olmaz. Ama birisinin elinde şirketin sermayesi varken ticaretleri cinsinden olan bir malı kendi parası ile satın alsa bile şirketin olur⁴⁴¹ (madde 1376). Hukuk-i akid (sözleşme hukuku) ancak akide (sözleşmeye) aittir. Ortaklardan birinin satın aldığı malı alarak bedelini vermek yalnız onun üzerine lazım olur (gerekir, yalnız onun sorumluluğundadır). Buna göre birinin satın aldığı malın bedeli ancak ondan talep edilip, ortağından talep edilemez. Ortaklardan birinin sattığı malın bedelini almak ancak onun hakkıdır, buna göre müşteri bedeli diğerine verse yalnız bedeli almış olan ortağın hissesinden kurtulmuş olmaz. Yine bu şekilde akid yapan ortak sattığı malın bedelini almaya başka bir kimseyi vekil kılrsa ortağı onu azledemez. Ancak alış veriş ve kira için ortaklardan birinin vekil kıldığını diğer ortak azledebilir (madde 1377). Kusur nedeniyle red dahi (yani malın kabul edilmemesi) akid hukuku sayılmakla beraber, ortaklardan birinin satın aldığı malı diğer kusur nedeniyle reddedemez (madde 1378). Ortaklardan her biri şirket malını idare⁴⁴² edebilir (emanet bırakabilir), ibda⁴⁴³ edebilir (sermaye olarak bir başka kimseye verebilir), mudarebeye verebilir, kiralayabilir (Öztürk, 1973, s. 341). Örneğin şirket malının muhafazası için dükkân kiralayabilir. Ancak ortağının izni olmadıkça şirket malını kendi malı ile karıştıramaz ve başka bir kimse ile şirket kuramaz, eğer bunu yaparsa ve ortağının malı zayı olursa ortağının hissesini tazmin etmesi gerekir (madde 1379). Ortaklardan biri diğerinin izni olmadıkça şirket malından başka kimseye borç veremez, ama şirket için borç alabilir ve biri ne kadar akçe borç alırsa ortaklaşa olarak ortağının dahi borcu olur (madde 1380). Ortaklardan biri şirket işleri için başka bir yere giderse masrafını şirket malından alır (madde 1381). Ortaklardan her biri diğerine “kendi görüşüne göre iş gör” veya “dilediğini yap” diyerek şirket işini diğerinin görüşüne sunarsa, her biri ticarete tabi olan işleri yapabilir. Yani şirket malını rehin verme ve şirket için rehin olarak alma, şirket malı ile sefere çıkma (bir yere gitme anlamında), şirket malını kendi malı ile karıştırma ve başka kimse ile şirket kurma konusunda serbest olur. Ancak malı itlaf etme (telef etme) ve temlik etme⁴⁴⁴ gibi konuları ortağının açıkça

⁴⁴¹ Örneğin kumaşçılık yapmak üzere şirket kurmuş iki kişiden biri kendi parası ile bir at alsa kendisinin olur, ortağı o ata hissedar olmaz. Ama kumaş alırsa şirketin olur ve alırken o kumaşı kendisi için aldığını ortağının bunda hissesi olmadığını söylediğine dair şahit gösterse bile bunun faydası olmaz, o kumaş ortağı ile aralarında müşterek olur (Öztürk, 1973, s. 341).

⁴⁴² Emanet olarak verme; malını, korunması için başka birine verme (Devellioğlu, 2013, s. 471).

⁴⁴³ Bir kimsenin karı tamamen kendisine ait olmak üzere bir başkasına sermaye vermesi (Devellioğlu, 2013, s. 463).

⁴⁴⁴ Mülk olarak verme (Devellioğlu, 2013, s. 1252).

verilmiş izni olmadan yapamaz. Örneğin ortağının izni olmadan şirket malını kimseye borç veremez ve hibe edemez (madde 1382). Ortaklardan biri diğerini “şirket malıyla başka bir yere gitme” veya “veresiye mal satma” diye yasaklamışken diğeri bunu dinlemeyip de başka bir diyara gitse veya veresiye mal satsa ortaya çıkan zarardan ortağının hissesini tazmin etmesi gerekir (madde 1383). Şirket-i inanın işlemlerinde ortaklardan birinin borç bildirmesi diğerine sirayet etmez. Yani o borcun ancak kendi akd ve muamelesi ile olduğunu söylemiş ise, tamamını kendisinin ödemesi gerekir. Eğer ortağı ile beraber icra ettiği bir işlemde dolayı bir borç olduğunu söylemişse yarısını karşılaması gerekir. Eğer sadece ortağının icra ettiği bir işlemde dolayı borç olduğunu bildirmişse bir şey gerekmez (madde 1384) (Öztürk, 1973, s. 342).

İkinci kısım şirket-i a'male (â'mâle) dairdir. Şirket-i a'mal, iş kabul etmek üzere kurulmuş şirket demektir (yani çalışmayı sermaye kabul eden şirket anlamına gelmektedir). Müşterek ücretle işveren tarafından talep ve teklif edilen işi yerine getirmeyi kabul, yani taahhüt ve iltizam etmek üzere akd-i şirket edilmesi, şirket kurulması demektir. İşin kefaleti gerek eşit ve gerek birinin fazla alması şeklinde olabilir. Yani gerek işi birbirine denk, eşit taahhüt ve sorumlu olmak şartı ile şirket kurulabilir ve gerekse de işin, örneğin üçte biri üzerine ve üçte ikisi üzerine şart koymuş olarak şirket kurulmuş olabilir (madde 1385). Ortaklardan her biri işi kabul ve taahhüt edebilirler. Biri işi kabul edip, diğeri işi yapabilir. Örneğin şirket-i sanayi ile ortak olan iki terzinin biri malı kabul etmek ve kesip biçmek ve diğeri dikmek üzerine ortaklık kurabilirler (madde 1386). İş kabul etmek konusunda ortaklar birbirlerinin vekilidir. Buna göre birinin kabul ettiği işin yerine getirilmesi hem kendisine hem de ortağın yükümlülüğüdür. Ancak işte kefalet şirket-i a'malin inanı, mufavaza hükmündedir, yani ortaklardan birinin kabul ettiği işin yerine getirilmesini işveren hangisinden ister ise talep edebilir ve ortaklardan her biri o işi yerine getirmeye mecbur olur. Birisi bu işi ortağının kabul ettiğini söyleyerek işe karışmayacağını bildiremez (madde 1387). Gereken bedel konusunda da şirket-i a'malin inanı mufavaza hükmündedir. Yani ortaklardan her biri işverenden ücretin tamamını talep edebilir, işveren de hangisine isterse verebilir (madde 1388). Ortaklardan biri kabul ettiği işi bizzat yerine getirmeye mecbur değildir. İsterse kendisi yapar, isterse ortağına ya da başka birine yaptırabilir. Fakat işveren eğer bizzat onun yapmasını şart koşarsa o halde kendisinin yapması gerekir (madde 1389). Ortaklar kazancı şart koydukları üzere paylaşırlar. Yani eşit olarak taksim etmek üzere şart koymuşlarsa, ona göre paylaşırlar.

Birinin daha fazla alması üzerine şart koymuşlarsa, örneğin üçte bir ve üçte iki gibi, ikili-birli olarak ona göre paylaşırlar (madde 1390). İşte denklik ve kazançta fazlalık şart edilmiş ise de caiz olur. Örneğin ortaklar eşit iş yapmak ve kazancı ikili-birli olarak paylaşmak üzere şart etmişlerse, bu caizdir. Çünkü biri san'atta daha mahir olabilir ve işi daha iyi yapabilir (madde 1391). Ortaklar işi üzerine alma, iltizam (zamân-ı amel) ile ücrette hak sahibi olabilirler. Biri hasta olmak veya bir tarafa gitmek veya boş durmak gibi bir nedenle iş yapmayıp da yalnızca ortağı iş yaparsa hasıl olan kazanç ve ücret yine şart koydukları üzere taksim edilir (madde 1392). Ortaklardan birinin eseri olarak yapılan şey telef veya sakat olursa, diğer ortak müştereken sorumlu olur. İşveren malını hangisine isterse ona tazmin ettirir. Bu zarar ortaklar arasında üzerlerine aldıkları miktara göre taksim edilir. Örneğin yarı yarıya kabul ve taahhütte bulunmak şartı ile şirket kurulmuşsa zarar da yarı yarıya taksim edilir. Eğer üçte bir veya üçte iki üzerine kabul edilerek ve taahhütte bulunularak şirket kurulmuş ise zarar da ikili-birli olarak taksim edilir (madde 1393). Kabulde ve işin yapılmasında ortak olmak üzere hammallar da akd-i şirket edebilirler (madde 1394). Dükkân birinin ve alet edevat diğerinin olarak iki kişi iş kabul etmek üzere şirket kurabilirler (madde 1395). Birinden dükkân, diğerinden iş olmak üzere iki kişi şirket-i sanayi kurabilirler (madde 1396). Birinin bir katırı diğerinin bir devesi olup da onlarla yük naklini eşit olarak kabul ve taahhüt etmek üzere şirket-i a'mal kurabilirler. Elde edilen kazanç ve ücret aralarında yarı yarıya taksim edilir. Deve yükünün daha fazla olmasına bakılmaz. Zira şirket-i a'malde ortaklar işi üzerlerine almaları nedeniyle (zamân-ı amel) ile bedele hak kazanırlar. Ancak işin kabul edilmesi üzerine şirket kurulmayıp da katır ve deveyi aynen kiralamak ve elde edilen ücreti aralarında taksim etmek üzere ortak olsalar, şirket fasid (geçersiz) olup, katır ve dededen hangisi kiralanırsa (kiraya verilirse) ücreti sahibine ait olur. Diğer taşıma ve nakilde ona yardım etmişse yaptığı işin karşılığını alır (madde 1397). Bir kimse kendi oğlu ile birlikte san'at icra etse kazancın tamamı o kimsenin olur ve oğlu yardımcı sayılır. Nitekim bir kimse bir ağaç fidanı dikerken oğlu ona yardım etse, ağaç o kimsenin olur ve oğlu ona ortak olmaz (madde 1398) (Öztürk, 1973, s. 342-344).

Üçüncü kısım şirket-i vücuha dairdir (sermayeleri olmadığı halde kurulan ortaklık). Buna göre ortakların satın alınan malda (ortak olarak satın aldıkları malda) eşitlik üzere hissedar olmaları gerekmemektedir. Örneğin aldıkları mal aralarında yarı yarıya olabildiği gibi, ikili-birli olarak da olabilir (madde 1399). Şirket-i vücuhta kazançta hak

kazanmak ancak zamân (kefalet, üzerine alma) ile olur (madde 1400). Satın alınan malın kefalet bedelleri ortakların satın alınan maldaki hisselerine göredir (madde 1401). Ortaklardan her birinin satın alınan malda hissesi ne kadarsa, kazançtan hissesi de o kadar olur. Eğer birine satın alınan maldaki hissesinden fazla alması şartı koyulmuşsa bu şart lağvedilir. Kazanç aralarında satın alınan maldaki hisselerine göre taksim edilir. Örneğin aldıkları eşyanın aralarında yarı yarıya olmasını şart etmişlerse, kazanç da yarı yarıya olur. İkili-birli olmasını şart etmişlerse, kazanç da ikili birli olur. Ama aldıkları eşyanın yarı yarıya olması şart edildiği halde, kazancın üçte bir ve üçte iki üzere taksimi şartı koyulmuşsa bu şarta itibar edilmez, kazanç aralarında yarı yarıya taksim edilir (madde 1402). Zarar ve ziyan her durumda ortakların müşterek maldaki hisselerine göre taksim edilir. Satış akdine gerek birlikte, gerek yalnız birisi girişmiş olsun durum böyledir. Satış akdini gerek biri gerek ikisi yapmış olsun durum böyledir. Örneğin şirket-i vücuh ile ortak olan iki kişi alış verişlerinde zarara uğramaları durumunda eğer ortak olarak satın alınan mal aralarında yarı yarıya şartı ile şirket kurulmuşsa zarar ve ziyan dahi eşitlik üzere taksim edilir. Eğer üçte bir ve üçte iki üzere hissedar olarak şirket kurulmuşsa zarar ve ziyan da ikili birli olarak taksim edilir. Zarar ettikleri malı gerek birlikte satın almış olsunlar, gerekse de yalnız birisi şirket için almış olsun bu durum geçerlidir (madde 1403) (Öztürk, 1973, s. 345).

Yedinci bab mudarebe⁴⁴⁵ hakkındadır ve üç fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl mudarebenin tarifine dairdir. Buna göre mudarebe bir taraftan sermaye ve diğer taraftan sa'y ve amel⁴⁴⁶ olmak üzere kurulmuş şirkettir. Sermaye sahibine rabb-ül-mal ve emek sahibine mudarib denir. Mudarebenin gerekli şartı icab ve kabuldür. Örneğin sermaye sahibi mudaribe “şu sermayeyi al ve kazancı aramızda yarı yarıya veya ikili-birli olarak paylaşmak üzere mudarebeten çalış ve yap” dese veya “şu paraları al ve sermaye olarak kullan, kazancı aramızda şu oran üzere müşterek olsun” gibi söyleyerek mudarebe anlamını ifade eder

⁴⁴⁵ Mudarebe kelime anlamı olarak yolculuk, yürümek, işi yüklenmek anlamlarına gelmektedir. Hukuk dilinde ise bir şahsın başkasına karın aralarında paylaşılması veya belli bir kar payının verilmesi şartıyla sermaye vermesi anlamına gelmektedir. Sermayeyi alan kişi olan emek sahibi rızkını aramak için yeryüzünde sefere çıktığı için bu şirket bu şekilde isimlendirilmiştir. Hicaz hukukçuları tarafından “el-Qırâd” olarak adlandırılan bu şirket türünde ise kelimenin kökü (el-Qard) ödünç verme, parça manasına gelmektedir ve sermaye sahibi sermayesinden bir bölümünü ayırdığı ve iş yapan da sermayedarın kazancından bir parçasını aldığı için bu şekilde isimlendirilmiştir (Şekerci, 1981, s. 248). Mudarebe hakkında İslam hukuku çerçevesinde ayrıntılı bilgi için bkz. (Şekerci, 1981, s. 248-333).

⁴⁴⁶ Emek, çalışma, gayret etme; geçinmek için yapılan iş (Devellioğlu, 2013, s. 1077).

bir manada söz ederse ve mudarip de bunu kabul ederse, müdarebe akdi yapılmış olur⁴⁴⁷. Mudarebe iki kısımdan oluşmaktadır. Biri mudarebe-i mutlaka⁴⁴⁸ ve diğeri mudarebe-i mukayyededir⁴⁴⁹. Mudarebe-i mutlaka zaman ve mekan, bir çeşit ticaret ile, satışı yapan ve müşteriyi tayin ile kayıt edilmiş olamayan (sınırlandırılmış olmayan) mudarebedir. Bunlardan biri ile şarta bağlanmış olursa mudarebe-i mukayyede olur. Örneğin “filan vakitte” veya “filan yerde” veya “filan cins mal alım satımı” veya “filan kimselerle” veya “filan belde ahaliyle” alış veriş edilmesi şartı koyulması durumunda mudarebe-i mukayyede olur (madde 1404-1407) (Öztürk, 1973, s. 346).

İkinci fasıl mudarebenin şartları beyanındadır. Buna göre sermaye sahibinin vekil tayin etme ve mudaribin vekâlete (vekil olmaya) ehliyetli olmaları gerekmektedir. Anaparanın şirket sermayesi olabilecek mal olması şarttır. Fakat uruz ve gelir ve birinin zimmetinde olan alacak mudarebede anapara sermaye olamaz. Fakat anapara eğer uruzdan bir şey verilmesi, bunun satılarak bedeli ile mudarebe edilmesinin mudarıpten istenmesi şeklinde belirlenmişse ve mudarip de bunu kabul ederek alırsa, o malı satıp bedeli olan nakdi sermaye edip, alış veriş yaparsa mudarebe sahih olarak kurulmuş olur. Fakat “filanın zimmetinde alacağım olan şu kadar kuruşu al ve muadarebe yolunda kullan” denirse ve diğeri de kabul ederse, o zaman da mudarebe akdi sahih olarak yapılmış olur. Sermayenin mudaribe teslim edilmesi, bir diğer şarttır. Şirket-i akd gibi mudarebede de anaparanın malum olması, yani bilinmesi ve akdi gerçekleştiren tarafların kazançtan hisseleri yarım veya üçte bir gibi belirli bir oran olarak tayin edilmesi gerekmektedir. Fakat genel olarak şirket tabir olursa, örneğin “kazancı aramızda müşterek olsun” denilse eşit olması kabul edilmiş olur ve sermaye sahibi ile mudarip arasında kazanç yarı yarıya taksim edilir. Yukarıda belirtilen şartlardan birinin bulunmaması durumunda, örneğin tarafların hisseleri belirli olarak tayin edilmemiş olsa, birine kazançtan şu kadar kuruş verilmek üzere kesin olarak tayin edilse, mudarebe fasid olur⁴⁵⁰ (madde 1408-1412) (Öztürk, 1973, s. 347).

⁴⁴⁷ Bu ortaklıkta emeğini koyan ortağın mali durumu sermaye koyan ortağın mali durumuna göre iktisaden daha zayıftır (Gedikli, 2012a, s. 10).

⁴⁴⁸ Zaman ve mekanla ve bir çeşit ticaretle ve alıcı ve satıcı ile kayıtlı bulunmayan mudarebe (Devellioğlu, 2013, s. 770).

⁴⁴⁹ Zaman ve mekanla ve bir çeşit ticaretle ve alıcı ve satıcı ile kayıtlı bulunan mudarebe (Devellioğlu, 2013, s. 770).

⁴⁵⁰ Örneğin şirketin belirli bir şehirde ticaret yapacağı veya belirli bir tür malın ticaretini yapacağı şartı koyulabilir. Ancak kazancın sadece bir tarafa ait olacağı şartı, mudarebe ortaklığının mahiyetine aykırı

Üçüncü fasıl mudarebenin hükümleri hakkındadır. Buna göre mudarip emindir (güvenilirdir). Onun elinde sermaye emanet hükmündedir. Sermayeyi tasarruf etmesi, yani kullanması konusunda sermaye sahibinin vekilidir ve kar ederse karda ortak olur (madde 1413). Mudarebe-i mutlakada mudarip tek mudarebe akdi ile mudarebe için lazım olan ve mudarebenin ayrıntılarına dair olan işleri yapmaya yetkili olur. Yani önce satıp kar etmek için mal satın alabilir. Fakat çok yüksek fiyatla mal satın alırsa kendisi için almış olur, mudarebe hesabına dâhil olmaz. İkinci olarak gerek peşin para ile gerek veresiye olarak az ve çok paha ile mal satabilir. Fakat tüccarlar arasında örf ve adet olduğu üzere süre verebilir, yoksa tüccarlar arasında bilinmeyen, yani yaygın olmayan uzun müddet ile mal satamaz. Üçüncüsü sattığı malın bedelini havale olarak kabul edebilir. Dördüncüsü başka bir kimseyi alış verişe vekil kılabilir. Beşincisi mudarebe malını emanet (vedia) bırakabilir, ibda yani kendi üretebilir ve rehin verebilir ve rehin alabilir ve kiraya verebilir ve kiralayabilir. Altıncısı alış veriş için başka bir beldeye gidebilir (madde 1414) (Öztürk, 1973, s. 347). Mudarebe-i mutlakada mudarebe malını mudarip kendi malı ile karıştırmaya, mudarebeye vermeye kendi başına mudarebe akdi ile yetkili değildir. Fakat mudariplerin mudarebe malını kendi malları ile karıştırmaları adet olan beldede iseler mudarebe-i mutlakada mudarip buna dahi yetkili olabilir (madde 1415). Eğer mudarebe-i mutlakada sermaye sahibi mudaribe “kendi görüşüne göre amel et” diyerek mudarebe işlerini onun görüşüne bırakmışsa, mudarip her durumda mudarebe malını kendi malı ile karıştırmaya ve mudarebeye vermeye yetkilidir. Ama mudarebe malını hibe ve borç vermeye ve sermayeden ziyade borç altına girmeye bu durumda bile yetkili değildir. Bunların icrası için sermaye sahibinin izni gereklidir (madde 1416) (Öztürk, 1973, s. 348). Mudarip kendi malı ile mudarebe malını karıştırırsa, elde edilen kazanç sermayelerin miktarına göre taksim edilir. Yani kendi sermayesinin faydasını kendisi alır, mudarebe malının faydası sermaye sahibi ile aralarında şart koyduklarına göre taksim edilir (madde 1417). Sermaye sahibinin izni ile mudaribin sermayeden fazla olarak veresiye aldığı mal ikisi arasında şirket-i vücuh ile müşterek olur (madde 1418). Mudarip eğer mudarebe işi ile bulunduğu beldeden başka bir yere giderse, takdir edilen masrafını mudarebe malından alır (madde 1419). Mudarebe-i mukayyededede sermaye sahibinin kaydı ve şartı ne ise mudaribin ona riayet etmesi gerekmektedir (madde 1420).

olduğu için geçersiz şartlar kabilinde değerlendirilecek ve mudarebe ortaklığında geçersiz (fasid) hale getirecektir (Aydın, 2018, s. 410).

Mudarip eğer yetkisinin haricine çıkar ve şarta muhalefet ederse, malı zorla almış konumuna düşer ve bu halde yaptığı alışverişin kar ve zararı kendisine ait olur, mudarebe malı telef olursa da bunu tazminle yükümlü olur (madde 1421). Sermaye sahibi eğer mudarebe malı ile bir yere gitmesini veya veresiye mal satmasını yasaklamışsa, mudarip ona muhalefet ederek mudarebe malı ile o yere gitmiş ve mal telef olmuşsa veya veresiye mal satmış da parası batmışsa, mudarip bunu tazmin etmekle yükümlüdür (madde 1422). Sermaye sahibi mudarebeyi belirli bir vakit ile sınırlanmışsa, o vaktin geçmesiyle mudarebe hükümsüz hale gelir (madde 1423) (Öztürk, 1973, s. 348). Sermaye sahibi mudaribi azlederse azlını ona bildirmesi gerekir. Mudarip kendisinin azlını öğreninceye kadar gerçekleşen tasarruf geçerli olur. Azlını öğrendikten sonra elindeki nakitten tasarruf edemez, nakdi kullanamaz. Ama elinde nakitten başka mal bulunursa, onu satıp nakde dönüştürebilir (madde 144). Mudarip ancak yaptığı iş karşılığında kazanca hak kazanır. Amel ise yani yapacağı iş ise ancak akit ile kurulur. Mudarebe akdinde mudaribe ne kadar şart koşulmuş ise ona göre kazançtan hisse alır (madde 1425). Sermaye sahibinin ise kazanca hakkı malı iledir. Mudarebe-i fasidede (fasid mudarebede) kazancın tamamı ona ait olur. Mudarip onun çalışanı konumunda olup çalışmasının karşılığını alır. Fakat akit sırasında şart koştukları miktarı alamaz. Kazanç yoksa ücrete de hakkı olmaz (madde 1426). Mudarebe malından bir miktarı telef olursa önce kazançtan hesap edilir ve anapara sermayeye sirayet ettirilmez. Eğer kazancın miktarını aşar da sermayeye sirayet ederse, mudarebe sahih ya da fasid olsun mudaribin onu tazmin etmesi gerekmez (madde 1427). Zarar ve ziyan her durumda sermaye sahibine ait olur. Mudarip ile aralarında müşterek olması şart edilmiş olsa bile buna uyulmaz⁴⁵¹ (madde 1428). Sermaye sahibi veya mudarip ölse veya delirse mudarebe fesh edilmiş olur⁴⁵² (madde 1429). Mudarip ölürse terekesinin bunu üzerine alması gerekir (madde 1430) (Öztürk, 1973, s. 349).

⁴⁵¹ Şirket sözleşmesinde mudaribin de zarardan sorumlu olacağına yönelik bir şart koyulmuş olsa bile bu şart geçersizdir ve dikkate alınmamaktadır. Yine henüz ticari faaliyet başlamadan önce sermayeden bir şeyin telef olması durumunda, mudaribin sermayeyi koruma konusunda bir kusuru veya doğrudan haksız bir fiili olmadığı müddetçe sorumluluğu da olmayacaktır ve zarar yine sermayedara ait olacaktır. Ticari faaliyet başladıktan sonra sermayeden bir kısmının telef olması durumunda ise zarar, elde edilen kardan karşılanacaktır. Bunun gerekçesi mudarebe akdinde karın belirli bir sürenin sonunda sermayeden arta kalan kısım olarak tanımlanmasıdır. Ancak uygulamada bu konu sermayedar ve mudarib arasında çeşitli hukuki ihtilaflara sebep olmuştur (Aydın, 2018, s. 413).

⁴⁵² Mudarebe ortaklığı taraflardan her biri tarafından karşı tarafa haber vermek şartıyla istenen tarihte sona erdirilebilmektedir. Bu durumda ticaret konusu olan mal paraya çevrilmektedir ve tasfiye işlemine girilmektedir. Ortakların ikiden fazla olması durumunda fesih sadece bunu talep eden ortak için hüküm doğurmakta, diğer ortaklar ise şirketin devamı kararını alabilme hakkına sahiptirler (Aydın, 2018, s. 414).

Sekizinci bab müzârea (tarım ortaklığı) ve müsakaat (yarıcılık) hakkındadır ve iki fasıldan oluşmaktadır. İlk fasılda müzârea hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre müzârea bir taraftan arazi, diğer taraftan amel, yani ziraat olarak elde edilen hasılatın aralarında taksim olunması üzere kurulmuş bir şirkettir. Müzâreanın esası da icab ve kabuldür. Arazi sahibi amile yani işi yapan taraf olan çiftçiye “bu yeri hasılatın şu kadar hisse almak üzere sana müzârea yoluyla verdim” diyerek çiftçi de bunu kabul edip razı olduğunu bildirirse veya rızasına dalalet edecek bir söz söylerse veya çiftçi yer sahibine “ben senin yerinde müzârea üzere iş yapayım” der de diğer taraf, yani arazi sahibi buna razı olursa müzârea akdi yapılmış demek olur. Müzârea akdini yapan tarafların akil olması şartı vardır. Baliğ olması ise şart değildir. Yani yaşı küçük olanlar da müzârea yapabilir. Ne ekileceğinin tayin edilmesi veya “çiftçi ne isterse eksin” diye belirlenmesi gerekmektedir. Akid sırasında çiftçinin hasılatın olmak üzere hisseleri yarım veya üçte bir gibi belirli bir oran olarak tayin edilmiş olmalıdır. Eğer hisseleri tayin olunmaz veya hasılatın başka bir şey verilmesi kararlaştırılırsa veya “hasılatın şu kadar kile” diye kesinleştirilirse sahih olmaz. Yerin tohum ekmek için uygun olması ve çiftçiye teslim edilmesi şarttır. Yukarıda belirtilen şartlardan birinin yerine gelmemesi durumunda müzârea fasid olur. Sahih müzâreada müzârea akdini gerçekleştiren taraflar nasıl şart koydularsa hasılatı aralarında o şekilde taksim ederler. Fasid müzâreada hasılat tamamen tohum sahibinin olur. Diğer yer sahibi ise yerinin ücretini alır. Ekin yeşil iken yer sahibi ölürse ekin yetişinceye kadar çiftçi işine devam eder. Ölen kişinin varisleri ona engel olamaz. Çiftçi ölürse ve onun varisi onun yerine geçerse ve isterse ekin yetişinceye kadar ziraat işine devam eder. Ona da yer sahibi engel olamaz (madde 1331-1440) (Öztürk, 1973, s. 349-350).

İkinci fasıl müsakaat hakkındadır. Müsakaat bir taraftan ağaçlar ve diğer taraftan onların bakımı, meyvenin yetiştirilmesi ve hasıl olan meyvenin aralarında taksim edilmesi üzerine kurulmuş bir şirkettir. Müsakaatın esası icab ve kabuldür, yani ağaç sahibi “meyvesinden şu kadar hisse almak üzere müsakaat üzere şu ağaçları sana verdim” diyerek amil, yani o ağaçların bakımını üstlenmiş olan kişi de bunu kabul etse müsakaat akdi yapılmış demek olur. Tarafların akil olması şarttır ve baliğ olmaları şart değildir. Müzâreada olduğu gibi müsakaatta da akit yapan tarafların hisseleri yarı yarıya veya üçte bir gibi belirli bir oran olarak belirlenmesi gerekir. Ağaçların amile yani ağaçların bakımı ile ilgilenecek kimseye teslim edilmesi gerekir. Sahih müsakaatta akit yapan taraflar aralarında şart koyduklarına göre meyveyi bölüşürler. Fasid müsakaatta elde edilen

meyve tamamen ağaç sahibinin olur, amil yaptığı için ücretini alır. Meyve ham iken ağaç sahibi ölürse, meyve yetişinceye kadar amil işine devam eder ve ölen kişinin varisleri ona engel olamaz. Amil ölürse onun varisi onun yerine geçer ve isterse işine devam edebilir, ağaç sahibi ona engel olamaz (madde 1441-1448) (Öztürk, 1973, s. 351).

Daha önce de belirtildiği gibi Şirket Kitabı'nın ilk bölümü olan şirket-i mülke şirket-i akd'den sonra yer verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre şirket-i mülk satın alma hibe, vasiyet kabûlü, miras gibi sebeplerle veya malları birbirlerinden ayırmanın mümkün olmadığı durumda katılma ve karışma veya malların ayrılmayacak şekilde karışması ile bir şeyin birden fazla kişiye müştereken ait olması şeklinde meydana gelen şirket türüdür. Örneğin iki kişinin bir malı alması, birinin onlara bir mali hibe etmesi, bir malın iki kişiye vasiyet edilmesi ve onların da bunu kabul etmeleri, bir malın iki kişiye miras kalması gibi durumlarda o kişiler o mal üzerine ortak olurlar ve böylece o kişiler o mal üzerinde hissedar ve birbirlerine ortak olmaktadır. Ya da örneğin iki kişi zahirelerini birbirine karıştırırsa ya da çuvallarının delinmesi gibi bir nedenle zahireleri birbirine karışsa, bu karışık zahire ikisi arasında müşterek mal olur. Bu konuda örnekler üzerinden daha fazla ayrıntıya da yer verilmiştir. Örneğin bir kimsenin bir altını diğerinin o cinsten olan iki altını ile karıştırırsa, ikisi de zayi olursa kalan bir altın ikisi arasında üçte bir oranında müşterek olur (madde 1060-1061) (Öztürk, 1973, s. 293-294).

Şirket-i mülk isteğe bağlı olarak veya zorla taksim edilir (madde 1062). Şirket-i ihtiyariye ortakların fiilleri ile oluşan ortaklıktır. Yukarıda da belirtildiği gibi satış, hibe, vasiyet kabûlü ve mal katılması yani karıştırılması şekillerinde oluşan şirketler buna örnek verilebilir (madde 1063). Şirket-i cebriye ortakların fiilleriyle değil, başka bir sebep ile kurulan ortaklıktır. Miras kalma veya malların karışması bu şekilde kurulan şirketlere örnek teşkil eder (madde 1064). Çeşitli vedi'lerin vedayı (emanetçilerin emanetleri) koruma konusunda ortak olmaları da şirket-i ihtiyariye kabilindedir. Ancak örneğin rüzgarın esmesi ile bir kimsenin elbisesinin ortak bir haneye uçması, o hane sahibinin o elbiseyi muhafazada iştirakları şirket-i cebriye kabilinden olmaktadır (madde 1065). Şirket-i mülk ayrıca şirket-i ayn ve şirket-i deyn kısımlarına ayrılır (madde 1066). Şirket-i ayn belli ve mevcut olan maldaki iştiraktır. İki kişinin bir koyun veya bir sürü koyunda kurdukları ortaklık gibi (madde 1067). Şirket-i deyn alacakta iştiraktır. İki kişinin birinde olan alacaklarının belirli bir kuruşunda ortak olmaları gibi (madde 1068) (Öztürk, 1973, s. 294).

İkinci fasl şirket-i ayn müştereklerin tasarrufu hakkındadır. Bir mülkün müstakil olarak sahibi olan kimse nasıl kendi başına mülkü tasarruf ederse, müşterek mülkte de sahipleri ittifakla tasarruf ederler (madde 1069). Hane sahipleri birlikte sakin olabilirler. Fakat birisi o haneye yabancı adam getirecek olursa diğeri buna mani olabilir (madde 1070). Müşterek bir mülkte hissedarlardan biri diğerin (Öztürk, 1973, s. 294) izni ile müstakilen (bağımsız olarak) tasarruf edebilir. Ancak o hissedara zarar verecek bir tasarrufta bulunamaz (madde 1071). Hissedarlardan biri başkasına “hisseni bana sat” veya “benim hissemi al” diye zorlayamaz. Ortak oldukları bir mülkleri olması durumunda bölüşülmesi mümkün ve ortaklardan biri kayıp değilse taksim edilir, bölüşülmesi mümkün değilse sıra ile kullanılabilir (madde 1072). Şirket-i mülkte müşterek malın hasılatı malların sahipleri arasında hisselerine göre bölünür (madde 1073). Yavrular mülkiyet konularında annelerine tabidirler. Örneğin erkek ve dişi güvercin sahiplerinden hasıl olan yavrular dişi güvercin sahibinin olur (madde 1074). Şirket-i mülkte ortaklardan her biri diğerin hissesi için yabancısıdır, yani birbirlerinin vekili değildirler. Yani birinin izni olmadıkça, diğeri onun hissesinde tasarrufta bulunamaz⁴⁵³(madde 1075). Müşterek arazi sahiplerinden biri arazi üzerinde ziraat yaparken, diğerin adet üzere hasıllattan üçte birlik veya dörtte birlik bir hisse almaya yetkisi yoktur. Ancak ziraat yapılması sonucu toprağın değerinde eksiklik olması durumunda noksan değerden hissesini ziraat yapan ortağına tazmin ettirme hakkına sahiptir (madde 1076) (Öztürk, 1973, s. 295). Müşterek mal sahiplerinden biri diğere kiralar ve ücretini alırsa diğerin hissesini ona verir (madde 1077). Hissedarlardan biri kayıp olup da rızası olduğuna dair işaret varsa, var ve hazır olan hissedar ortak mülkten hissesi kadar yararlanma hakkına sahiptir (madde 1078). Hazır olan hissedar gaip olana zarar vermeyecekse, gaibin onun müşterek mülkten yararlanmasına rızası varmış gibi addolunur (madde 1079). Çeşitli işlerde gaibin

⁴⁵³ Örneğin müşterek kullanılan beygirin sahiplerinden biri beygiri diğere izinsiz ödünç verir, kiralar veya beygire kendi biner veya eşya taşır ve bu durumda iken beygir telef olursa, diğ ortak o kişiye kendi hissesini tazmin ettirebilir veya bir müddet kullanır da beygir güçsüz duruma düşerse ve değeri düşerse, düşen değerden karşı tarafa karşı sorumlu olur. Ancak örneğin müşterek hane sahiplerinde biri diğere izin almaksızın mülkte bir müddet kalsa, kendi mülkünde sakin olmuş demek olur. Yani ortağının hissesi için ücret vermesi gerekmez. Kaza ile hane yansa bile o zaman da yine zararı karşılaması gerekmez (Öztürk, 1973, s. 295).

delaleten rızası olamaz⁴⁵⁴ (madde 1080). Muhayee⁴⁵⁵ ancak hasımlık düşmanlık durumunda geçerli olabilir. Örneğin müşterek bir hanede hane sahiplerinden biri diğerinin hissesi için ücret vermeyi, bir müddet müstakil olarak kalırsa diğeri o süre için hissesinin ücretini veya aynı süre kadar orada kalmayı isteyemez, ancak dilerse hane taksimi mümkünse taksim edilebilir ve dilerse ondan sonra geçerli olmak üzere muhayee ettirebilir (sıra ile kaldırabilir). Ancak müşterek hane sahiplerinden biri gaib olup da diğeri bir süre orada kalırsa gaib o süre kadar orada kalabilir (madde 1083) (Öztürk, 1973, s. 296). Müşterek arazi mülkiyeti ile ilgili olan sonraki maddeler (madde 1085-1090) ise çalışmanın kapsamı dışında görülerek bunlara yer verilmemiştir.

Üçüncü fasılda şirket-i deyn konusu işlenmiştir. Buna göre iki ya da daha fazla kimsenin bir kimse zimmetinde olan alacakları bir sebepten (tek sebepten, aynı sebepten manasında) dolayı ise ikisi arasında şirket-i mülk ile ortak bir borç olmuş olur. Eğer sebep birlikte yani aynı olmazsa borç da müşterek olmaz. Vefat eden bir kişinin arkasında kalan varisleri arasında hisselerine göre ortaklık olduğu gibi, başkasının zimmetinde olan alacağı dahi varisleri arasında hisselerine göre ortak olur. Müşterek malı telef eden kimsenin zaman içinde borcu olan meblağ için o malın sahipleri müşterek olur. Safka-i vahide⁴⁵⁶ durumunda bir mal müştereken satılır ve malın sahiplerinden hiçbirinin hissesi satış esnasında ismen ve tür olarak zikredilmese de bundan dolayı müşteri zimmetinde olan alacakları müşterek hale gelir. Satış esnasında her birinin mal bedeli olan hissesinin miktarı, birinin hissesi şu kadar veya diğerinin şu kadar şeklinde veya birinin hissesi halis sikkeler diğerinin hissesi mağşuş sikkeler olarak belirtilirse, satıcılar ortak olmaz, her biri ayrı ayrı alacaklı olur. Bir kimse hissesini bir başka kimseye sattıktan sonra diğeri de kendi hissesini yine o kimseye satsa satılan şeyin bedelinde ortaklık olmaz, her biri başka başka alacaklı durumunda olur. İki kişi bir malı safka-i vahide bir kişiye satsalar, örneğin biri bir at diğeri kısrağı aynı kişiye satsa, ikisinin birlikte “şu kadar kuruşa” diye satış

⁴⁵⁴ Örneğin müşterek elbiseyi sahiplerinde biri diğerinin gıyabında giyemez. Yine müştereklerden biri diğerinin gıyabında müşterek beygire binemez. Ancak yük taşımak veya çift sürmek gibi işlerde hissesi kadar kullanabilir. Örneğin ortaklardan biri gaib iken diğeri ortak hizmetkarlarını gün aşırı istihdam edebilir (madde 1080). Yarı yarıya müşterek hane sahiplerinden biri gaib ise, diğeri o evde altı ay oturup altı ay kalmamak şeklinde o evi kullanabilir. Ancak daire halkı kalabalıksa o zaman bu iş muhtelif kabilinden olur ve gaibin delaleten rızası bulunmaz (madde 1081). Müşterek hanede gaib olan ortak ile hazır bulunan ortağın hisseleri ayrılmış durumda ise hazır bulunan ortak gaibin hissesinde sakin olamaz (kalamaz). Ancak o taraf boş durduğu için harap olmasından hayıflanılıyorsa hazır bulunan ortak o kısmı kiralamış gibi ücretini gaib için muhafaza ederek kullanabilir (madde 1082) (Öztürk, 1973, s. 296).

⁴⁵⁵ Bölüşülmesi kabil olmayan bir şeyi sıra ile kullanma (Devellioğlu, 2013, s. 780).

⁴⁵⁶ Pazarlık sonucu tarafların bir şeyin satımı konusunda anlaşmaları el sıkışmaları.

yapılmış olsa, meblağ satıcılar arasında müşterek bir alacak olur. Her biri kendi malı için ayrı ayrı bedelinin ne olduğunu belirtirse ortaklık olmaz. İki kişi kefalet nedeniyle bir kimsenin borcunu ödediklerinde eğer aralarında müşterek olan maldan vermişlerse, bahsedilen kefalete dayalı alacakları müşterek olur. Bir kimse bir miktar borcunu ödemeleri için iki kişiye emreder de, onlar da borcu öderlerse eğer ödedikleri müşterek maldan ise o kimsede olan alacakları da deyn-i müşterek olur. Eğer verdikleri akçe müşterek olmayıp da her birinin hissesi ayrı ayrı ise birlikte ödeme yapmaları ile o kimsede olan alacakları deyn-i müşterek olmaz. Borç müşterek değilse alacaklıların her biri alacağını borçludan ayrı ayrı ve kendi verdiği kadarını talep eder. Borç müşterek ise alacaklılardan her biri kendi hissesini borçludan talep edebilir. Birinin gıyabında diğer alacaklı hâkime müracaat eder ve hissesini talep ederse vermesi için hâkim tarafından emredilir. Müşterek alacaklılardan alacaklıların her biri ne alırsa o da aralarında müşterek olur ve ortak da ondan hissesini alır. Alacaklılardan biri müşterek alacaktan hissesini alıp da harcar veya kullanırsa ortağı da ona hissesini tazmin ettirebilir. Müşterek alacaklılardan biri müşterek deynin bedeli karşılığında bir meta satın alırsa, diğer alacaklı o metaya ortak olmaz. Fakat metanın bedelinden kendi hissesini ona tazmin ettirebilir. Eğer alacağın karşılığını satış üzerine yapacaklarını kararlaştırmışlarsa, o zaman o meta üzerinde müşterek olurlar. Ortak alacaklılardan biri müşterek borcundaki hakkından, yani borcu karşılığında örneğin bir miktar kumaş gibi bir mal üzerine borçlu ile sulh yolunu tercih edebilir (anlaşabilir). Bu durumda aldığı bezden ya da kumaştan ortağının hissesine isabet eden kısmı ona teslim edebilir veya isterse vazgeçmiş olduğu hakkından ortağının hissesine isabet eden miktar meblağı ona verebilir. Alacaklılardan birinin alacağının bir kısmını veya tamamını alması, kendi hissesinin bedeli kadar mal satması ya da bir mal üzerinden borçlu ile sulh yapması durumlarında diğer alacaklı ortağının bu muamelelerini onaylayabilir ve hissesini ondan alır. Ya da onaylamayabilir ve bu durumda hissesini borçludan alır (madde 1091-1105) (Öztürk, 1973, s. 298-300). Dayinlerden biri müşterek borçtaki hissesini borçludan alıp da, aldığı karşılık kendi elinde kazara telef olsa, ortağının bu makbuzda olan hissesinden sorumlu olmaz. Dayinlerden biri müşterek borçtaki hissesine bedel borcu ücretle istihdam ederse, diğeri ücretten kendi hissesine düşen kısmı ona tazmin ettirebilir. Alacaklı ortaklarından biri kendi hissesi için borçludan rehin alır da, aldığı rehin kendi elinde telef olursa, ortağı ondan hissesine düşen miktarı tazmin ettirebilir. Dayinlerden biri müşterek borçtaki hissesi için borçludan kefil alması

veya hissesini birine havale ettirmesi durumunda kefilden veya havale edilen kişiden aldığı meblağda diğer alacaklı ona ortak olur. Dayınlerden biri müşterek borçtaki hissesini borçluya hibe veya ibra ederse hibe ya da ibrası sahih olur ve bundan dolayı ortağının hissesini tazmin etme yükümlülüğü olmaz (madde 1106-1110) (Öztürk, 1973, s. 300-301). Bir deyn-i müşterekteki ortak alacaklılardan biri borçlunun malını itlaf⁴⁵⁷ ederse ve zaman içinde onun alçağı ile takas edilirse, ortağı ondan hissesini alabilir. Fakat deyn-i müşterekten önce başka bir sebeple alacaklılardan birinin borçluya borcu olup da deyn-i müşterekteki hissesi ile takas edilirse ortağı ona hissesini tazmin ettiremez (madde 1111). Alacaklılardan biri diğerinin haberi olmaksızın deyn-i müşterek'i tecil ve tehir ettiremez (madde 1112). Bir kişi iki kişiye bir mal satsa her birinden hissesini ayrı ayrı talep eder. Müşteriler birbirlerine kefil olmadıkları müddetçe birinin borcu diğerinden talep edilemez (lahika, madde 1113) (Öztürk, 1973, s. 300-301).

İkinci bab kısmet⁴⁵⁸ hakkındadır. Öncelikle kısmetin ne olduğu ifade edilmiştir. Buna göre hisse-i şâyiayı⁴⁵⁹ belirlemektir. Yani keyl⁴⁶⁰, vezin⁴⁶¹, zira⁴⁶² gibi bir ölçü ile hisseleri birbirlerinden ayırmak ve tahsis etmektir. Kısmet iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan biri kısmet-i cem⁴⁶³'dir. Yani sayıca çok olan ortak şeylerin (koyunlar gibi) her ferde verilmesi şeklinde yapılır (30 koyunun onar onar üçe bölünmesi gibi). Diğer kısmet-i tefrik ya da kısmet-i ferd'dir. Buna göre de müşterek bir mal taksim edilir, her parçasında ayrılan hisseler birer kısımda belirtilmiş olur (örneğin bir arsanın ikiye bölünmesi gibi) (madde 1114- 1116) (Öztürk, 1973, s. 301). Diğer maddede kısmetin bir taraftan bir ayırma işlemi olduğu belirtilmiş, diğer taraftan hisselerin alınıp verilmesi anlamında bir çeşit mübadele gibi değerlendirilebileceği ifade edilmiştir. Bir sonraki maddelerde ifraz⁴⁶⁴ ve mübadelenin hangisinin, hangi durumda daha makbul olduğu üzerinde durulmuştur. Buna göre misliyat⁴⁶⁵ ifraz makbuldür. Böyle bir durumda ortaklardan biri diğerinin gıyabında ve onun izni olmaksızın kendi hissesini alabilir. Fakat

⁴⁵⁷ Telef etme, mahvetme, lüzumsuz yere harcama (Devellioğlu, 2013, s. 539).

⁴⁵⁸ Bölme, pay etme, hisseler ayırma, taksim etme (Devellioğlu, 2013, s. 594).

⁴⁵⁹ Müşterek malın her parçasını kapsayan hissedir (madde 139) (Öztürk, 1973, s. 167).

⁴⁶⁰ Kile, tahıl, hububat ölçüsü (Devellioğlu, 2013, s. 591).

⁴⁶¹ Tartma, tartılma, tartı, ağırlık (Devellioğlu, 2013, s. 1340).

⁴⁶² Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü (Devellioğlu, 2013, s. 1385); ortaklar arasında taksim edilmemiş olan müşterek mal (osmanlica.ihya.org).

⁴⁶³ Türü ve müşterek şeylerin kısımlara bölünerek her birinde şâyi olan hisselerin birer kısmında cemi (üç kişi arasında müşterek olan otuz koyunu onar onar üçe bölmek gibi) (Devellioğlu, 2013, s. 594).

⁴⁶⁴ Bir bütünden parçalara ayırma, ayrılma (Devellioğlu, 2013, s. 474).

⁴⁶⁵ Misil ile ilgili; fiyatta büyük bir fark olmadan benzeri bolca bulunan ürünler (Devellioğlu, 2013, s. 760)

gaibin hissesi kendisine teslim olunmadıkça kismet işlemi tamamlanmış olmaz ve kendisine teslim edilmeden önce gaibin hissesi telef olursa, ortağının aldığı hisse aralarında müşterek hale gelir. Kıyemiyatın⁴⁶⁶ mübadele tarafı makbuldür. Mübadele terazi veya kadı hükmü ile olur. Fakat bu durumda ortaklardan biri diğerinin izni olmaksızın kendi hissesini alamaz (madde 1117-1118). Daha sonra buna göre belirlenecek malların nitelikleri hakkında bilgi verilmiştir. Yumurta, ceviz gibi sayı, değer ve mahiyetçe birbirlerine yakın olan şeyler⁴⁶⁷ misliyyat sayılmaktadır. Fakat el işi olan evani⁴⁶⁸ gibi şeyler kıyemiyattan sayılmaktadır. Arpa ile karışık buğday gibi karışık ve birbirlerinden ayırlamayacak olan şeylerin de kıyemiyattan kabul edildiği belirtilmiştir. Yine yazma kitaplar kıyemi, basma kitaplar misli kabul edilmektedir (madde 1119). Daha sonra kismet-i cem ve kismet-i tefrik de kismet-i rıza ve kismet-i kaza olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kismet-i rıza müşterek mülk sahiplerinin rızalarıyla yapılan taksimdir. İki tarafın rızasıyla aralarında taksimat yapılabilir ya da hepsinin rızasıyla hâkim taksim eder. Kismet-i kaza⁴⁶⁹ müşterek bir mülke sahip olanlardan bazılarının isteği üzerine hâkimin (yargıç) cebren ve hükmen yaptığı taksimdir (madde 1120-1122) (Öztürk, 1973, s. 301-302).

İkinci babdaki ikinci fasıl kismetin şartlarına dairdir. Buna göre taksim edilen şey ayn olmalıdır, deyn-i müşterekin taksimi yapılamaz. Hisseler belirgin bir şekilde ayrılmadıkça taksim edilemez (buğday yığının bu tarafı şu kişinin gibi). Taksim edilen şey taksim esnasında müşariklerin mülkü olmalıdır. Yani taksim olunan bir malın tamamı üzerinde müstehik⁴⁷⁰ biri çıkarsa taksimat batıl olur ve tekrar taksim gerekir. Taksim olunan bir malın bir kısmı üzerinde hak sahibi iddia eden biri çıkarsa, o hisse sahibi kismetini feshedebilir ya da geriye kalan kısmı hisselerine bölebilir. Burada da hakkın yarı yarıya olması, bir kişinin payının daha çok olması gibi durumlar kimin istediğinin yapılacağı konusunda belirleyici olanlar gibi ayrıntılar bulunmaktadır. Kismet için mutlaka kavlen ve fiilen (sözle ve davranışla) icazet gerekmektedir. Kismetin adilane yapılması gerekmektedir. Aksi takdirde davası görülebilir. Taksimde tarafların rızası olmalıdır. Taraflardan birisi gaib ise taksim sahih olmaz. Taraflardan biri küçükse veli

⁴⁶⁶ Az bulunan pahalı nesnelere, değeri olan şeyler (Devellioğlu, 2013, s. 596)

⁴⁶⁷ Adediyat-ı mütekaribe; birbirine yakınlaşan, birbirine yakın ölçülerde olan şeylerin, yumurta, ceviz gibi (Devellioğlu, 2013, s. 904)

⁴⁶⁸ Kapkacaklar, kaplar (Devellioğlu, 2013, s. 273).

⁴⁶⁹ Mahkeme kararıyla taksim, hükmen (yargısal) taksim.

⁴⁷⁰ Hak sahibi, hak iddia eden hak kazanmış.

veya vasisi olmalıdır. O da yoksa hâkimin emrine uyulur ve hâkim tarafından bir vasi tayin edilerek taksim yapılır. Kısmet için bu konuda talepte bulunulması (en azından biri tarafından) şarttır. Hissedarlardan bazısı taksimi ister, bazısı istemezse hâkim müşterek malın taksimi mümkünse (kaabil-i kısmet) onu cebren taksim edebilir ya da istemezse taksim etmez. Kaabil-i kısmet, taksim edilmesi uygun olan müşterek maldır. O maldan beklenen menfaat taksim ile yitiriliyor olmamalıdır (madde 1123-1131) (Öztürk, 1973, s. 303-304).

Bu kısmın üçüncü faslı kısmet-i cem hakkındadır. Buna göre aynı cins olan müşterek aynlarda kısmet-i kaza geçerlidir. Yani ortaklardan bazısının talebi üzerine hâkim bunları taksim eder. Bu durum aynı cins misliyyat (bir miktar buğday, şu kadar dirhem altın külçe, gümüş, bakır, demir külçe, belli bir miktar top kumaş, belli bir miktar adet yumurta) için geçerlidir, yani taraflardan hiçbirine zararı yoksa hisselerine göre taksim edildikten sonra hepsi hissesine isabet edene müstakilen malik olur. Aynı cins kıyemiyat için ise aralarında çok küçük bir fark varsa (örneğin iki kişi arasında müşterek olan 500 koyun, deve ve inek gibi), yok hükmünde kabul edilir ve bunlar da kabil-i kısmet addedilir. Çeşitli türde olan müşterek aynlarda (misliyyattan ya da kıyemiyattan) kısmet-i kaza geçerli olmaz. Örneğin birine belli bir miktar buğday, diğerine onun karşılığında belli bir miktar arpa, birine koyun birine deve ya da inek, birine kılıç, diğerine eğer takımı, birine konak diğerine dükkân veya çiftlik verilmesiyle kısmet-i kaza olmaz. Ancak taraflar razı olurlarsa kısmet-i rıza caiz olur⁴⁷¹ (madde 1132-1135) (Öztürk, 1973, s. 305-306).

Dördüncü fasıl kısmet-i tefrik beyanındadır. Müşterek bir aynın tefriki sahiplerinden hiçbirine zararlı değilse, kabil-i kısmettir. Örneğin bir arsa taksim olduğunda her kısmına bina yapılır, ağaç dikilir, kuyu kazılır ise bu durumda amaçlanan yarar baki olur. Örneğin arsa ya da konakta kısmet-i kaza geçerlidir. Yani sahiplerden biri kısmet isteyip de diğeri imtina ederse hâkim cebren taksim eder. Müşterek bir aynın tefriki sahiplerinden birine yararlı diğerine zararlı ise yarar sağlanması beklenen kişi kısmet isterse hâkim onu

⁴⁷¹ El işi ile yapılmış evani tek çeşit madenden yapılmış olsa bile çeşitli cins addolunmaktadır (madde 1136). Kadın süs eşyaları, büyük inci, mücevher, değerli taşlar çeşitli türde ayn kabul edilmektedir. Ufak inci veya hurda elmaslar gibi küçük mücevherler, değerli taşlar aynı cins kabul edilmektedir (madde 1137). Çeşitli konaklar, dükkânlar, çiftlikler de çeşitli cins kabul edilmekte olup kısmet-i cem ile taksim olunmazlar. Örneğin çeşitli konaklardan birinin ortaklardan birine, diğerinin diğerine verilmesi şeklinde kısmet-i kaza yapılması caiz değildir. Bunlar kısmet-i tefrik ile taksim olunmaktadır (madde 1138) (Öztürk, 1973, s. 305-306).

kazaen taksim eder. Tefrik sahiplerden her ikisine de zararlı ise kismet-i kaza geçerli olmaz⁴⁷² (madde 1139-1141) (Öztürk, 1973, s. 306-307).

Bir sonraki fasılda taksimin neye göre yapılacağı belirtilmiştir. Buna göre taksim edilecek şeyin türüne göre taksim ölçüsü belirlenmektedir⁴⁷³ (keyl, vezin, zirâ' gibi) (madde 1147) (Öztürk, 1973, s. 307).

Bir diğer fasıl hıyarata dairdir. Satışta olduğu gibi çeşitli türlerin taksiminde de hıyar-ı şart⁴⁷⁴, hıyar-ı rüyet⁴⁷⁵ ve hıyar-ı ayb⁴⁷⁶ bulunmaktadır. Örneğin hissedarlardan biri birbirlerine mukabil olmak üzere belirli ölçülerde buğday, arpa, koyun, inek gibi ortak malları aralarında taksim ettiklerinde eğer birisi belirli gün süreyle muhayyer şart koymuşsa, o süre zarfında taksimatı paylaşımı kabul edebilir, fesh edebilir. Eğer birisi taksim edilen malı görmemişse gördüğünde yine muhayyer olur. Eğer birinin hissesi ayıplı çıkarsa kabul veya red edebilir. Kıyemiyattan aynı cins olanların (örneğin koyun) taksiminde de hıyar-ı şart, hıyar-ı rüyet ve hıyar-ı ayb geçerlidir. Misliyyattan aynı cins

⁴⁷² Örneğin bir değirmen taksim olunursa artık değirmen olarak kullanılamaz. Ortaklardan birinin isteği üzerine hakim onu taksim edemez. Aynı şey hamam, kuyu, küçük oda, iki hane arasındaki hait için de geçerlidir. Yine bir hayvan, araba, eğer, cübbe, yüzük taşı gibi yarılmaması ve kırılması gereken eşyalar için de aynı şey geçerlidir ve bunların hiç birinde kismet-i kaza geçerli değildir. Müşterek bir kitabın yaprak yaprak taksimi de, ciltlerden oluşan kitabın cilt cilt taksimi de caiz değildir. İki ya da daha fazla kişi arasında ortak olup da başkasının asla katılmaya hakkı olmayan yolun taksimini taraflardan biri ister de diğeri istemezse, kismetten sonra her birine birer tarik kalacak olursa taksim olunur, ancak taksim mecbur koşulmaz. Eğer her birinin başka yolları varsa o zaman yine taksim yapılır. Su yatağı için de yol için geçerli olan koşullar geçerlidir. Bir kimse geçiş hakkı baki iken mülkü olan yolu satabilir ya da iki kişi arasında müşterek olan bir gelirin taksiminde müşterek yolun mülkiyeti birinde kalmak ve diğerinin yalnız geçiş hakkı olmak üzere taksimi de geçerlidir. Bir hanenin taksiminde iki hisse arasındaki halit hissedarlar arasında müşterek olarak bırakılabildiği gibi, yalnız birinin mülkü olmak üzere de taksim edilebilir (madde 1141-1146) (Öztürk, 1973, s. 306-307).

⁴⁷³ Örneğin arazi zirâ' ile taksim olunur, ama üzerlerindeki ağaç ve yapılar kıymetlerine göre taksim edilir. Bir konağın taksiminde hisselerden biri diğerine göre daha kıymetli ise, mümkünse kıymeti düşük olana arsadan kıymetçe ona muadil olacak kadar fazla yer verilir, değilse ona mukabil nakit verilir. İki kişinin ortak olduğu bir evin üst tarafı birine, alt tarafı birine verilmek üzere taksimi yapılırsa iki taraf da düzeltilerek kıymete göre taksim olunur. Bir konağın taksimi söz konusu ise (Öztürk, 1973, s. 307) kassam (varisler, mirasçılar arasında mirası taksim eden ve küçüklerin hakkını koruyan şeriat memuru; kısım kısım ayıran, kısım, kısım veren (Devellioğlu, 2013, s. 568)) konağı kağıt üzerinde tasvir eder, arsasının yüz ölçümüne göre, üzerindeki yapıları da sahiplerinin hisselerine göre düzenler ve mümkünse her hisseyi diğeri ile alakası kalmayacak şekilde yol, su yolu gibi şeylerini belirler, birinci, ikinci, üçüncü gibi şekilde isim verir ve daha sonra kura çeker ve kura ile herkesin yeri belirlenmiş olur (Öztürk, 1973, s. 308). Tekalif-i emiriyye'nin (hükümdarın kestiği vergi (Devellioğlu, 2013, s. 1240)) nüfusa göre belirlenmesi durumunda şahısların adedine göre taksim olunur, kadınlar ve çocuklar dâhil edilmez. Tekalif-i emiriyye emlak için ise mülk taksim edilir (madde 1148-1152) (Öztürk, 1973, s. 308).

⁴⁷⁴ Âkitlerden birinin veya her birinin akdi, muayyen bir müddet içinde akdi fesh veya icazetle infaz edebilmek hususunda muhayyer olmasıdır (seçmesi serbest olan) (Devellioğlu, 2013, s. 419).

⁴⁷⁵ Görmekle sabit olan muhayyerlik. Bir malı görmeden satın alan veya kiralayan kimsenin o malı gördüğünde muhayyer olması gibi, dilerse fesh eder, dilerse kabul eder (Devellioğlu, 2013, s. 419).

⁴⁷⁶ Bir şeyde mevcut olan bir kusurun akitten sonra meydana çıkmasından dolayı âkitlerden biri için sabit olan muhayyerliktir. Malın ayıplı olması sebebiyle olan muhayyerlik (Devellioğlu, 2013, s. 418).

olanların (örneğin buğday) taksiminde hıyar-şart ve rüyet yoktur, fakat hıyar- ayb vardır (madde 1153-1155) (Öztürk, 1973, s. 308).

Diğer fasıl fesh ve ikale⁴⁷⁷ beyanındadır. Kuralar topluca çekildiğinde kısım tamamlanmış olur ve kısım tamamlandığında artık ondan dönülemez (madde 1156-1157). Kısım sırasında örneğin kuraların çoğu çıkıp da yalnız biri kalmışken, hissedarlardan biri geri dönecek olursa kısım-i rıza ise bu mümkündür, kısım-i kaza ise bu mümkün değildir (madde 1158). Paylaşımdan sonra hissedarlar kendi rızalarıyla kısım bozarak taksim edilen şeyi araların müşterek kabul edebilirler (madde 1159). Paylaşımında bir yolsuzluk olduğu ortaya çıkarsa feshedilerek tekrar adil bir şekilde yerine getirilir (madde 1160). Terekenin taksiminden sonra ölünün borcu ortaya çıkarsa kısım fesh olunur. Eğer verese borcu öder veya alacaklılar alacaklarından onları aklarlar (ibra etmek) veya ölünün taksim edilen malından başka malı olup da, borç onunla ödenirse kısım fesh edilmez (madde 1161) (Öztürk, 1973, s. 309).

Bir diğer fasıl kısım hükümleri beyanındadır. Buna göre taksimattan sonra hissedarlardan her biri kendi hissesine müstakilen malik olur ve diğerinin hissesi ile artık alakası kalmaz ve her biri kendi hissesinde istediği gibi tasarrufta bulunabilir⁴⁷⁸. Arazi taksiminde ağaçlar, çiftlik taksiminde ağaçlar ve yapılar özellikle söylenmese de dâhil edilir, yani kimin hissesinde bulunuyorlarsa onun olurlar. Arazi ve çiftlik taksiminde ekin ve meyve özellikle belirtilmedikçe taksime dâhil olmaz, onlar eskiden olduğu gibi müşterek kalmaya devam edebilirler. Taksim edilen şeyin komşu arazide olan yol ve su yolu hakkı taksime dâhil olur. Yani kimin hissesinde ise ona ait olur. Taksimat esnasında bir hissenin diğer hissede yolu veya su yolu olması şart koşulursa, o şarta riayet edilir. Bir hissenin diğer bir hissede yolu olup da taksim sırasında bir kısmının sarf edilmesi şartı koyulmamışsa, ancak başka tarafa bırakılması mümkünse öyle yapılır. Eğer bu mümkün değilse ve “cemi’ hukuku” gibi bir genel tabir ile belirtilmişse tarik taksime dâhil edilerek mevcut durumuna göre hareket edilir, eğer böyle bir ifade yoksa kısım fesh edilir. Aynı şeyler mesil için de geçerlidir. 1163-1167. maddelerde “cemi’ hukuku” olarak bahsi

⁴⁷⁷ İki tarafın isteğiyle alışveriş mukavelesini bozma (Devellioğlu, 2013, s. 486).

⁴⁷⁸ Örneğin iki kişi arasında müşterek bir hane taksim edilip de birinin hissesine bir bina ya da bir yapı düşer de diğerinin hissesine boş toprak düşerse arsa sahibi o arsada kuyu kazabilir, istediği yükseklikte bina inşa edebilir, bu bina ebniye sahibinin havasını ya da güneşini engellese bile bunları yapmasına engel olunamaz (madde 1162) (Öztürk, 1973, s. 309-310).

geçen genel ifade yer alsa da almasa da kanunda belirtildiği şekilde hareket edilmesi gerekmektedir⁴⁷⁹ (madde 1163-1173) (Öztürk, 1973, s. 309-311).

Diğer fasıl muhâyee⁴⁸⁰ hakkındadır. Muhayee kısmet-i menafi' (menfaatlerin paylaşılması) demektir. Muhayee misliyyatta değil, kıyemiyatta geçerlidir. Muhayee iki çeşittir. Bunlardan ilki zamanen muhayee'dir. Örneğin müşterek bir araziyi bir sene birinin, diğer sene diğerinin kullanması ya da müşterek bir konağın bir sene biri diğer sene diğeri tarafından kullanılması gibidir. İkincisi mekenen muhayedir. İki kişi arasında müşterek olan arazinin yarısını birinin, diğer yarısını diğerinin ekip biçmesi, müşterek konağın bir tarafında birinin diğer tarafında diğerinin ya da üst katta birinin alt katta diğerinin, ya da müşterek iki haneden birinde birinin diğerinde diğerinin kalması şeklinde olabilir (madde 1174-1176) (Öztürk, 1973, s. 311).

Zamanen muhayee bir çeşit mübadeledir ve bu nedenle de icare hükmünde değerlendirilmektedir. Ancak burada mutlaka ne kadar kullanılacağı (şu kadar gün ya da şu kadar ay) belirlenmelidir, tayin edilmelidir ve ifade edilmelidir. Mekenen muhayee ise bir çeşit ifrazdır (bir bütünden parçalara ayırma, ayrılma). Ancak burada bunu zikretmek veya süre belirtmek gerekli değildir. İki muhayee türünde de hissedarlardan hangisinin ilk kullanacağını belirlemek için kura çekilmelidir. Çeşitli şeyler üzerinde ortaklıkları bulunan hissedarların durumu için, ortaklığın ne üzerine olduğuna göre durum değişiklik göstermektedir. Yani örneğin iki hane veya iki hayvan için müşterek olan taraflardan biri muhayee isterken, biri istemiyorsa muhayee için zorlanır. Ancak ortaklık örneğin

⁴⁷⁹ İki kişi arasında ortak bir hanede bir başkasının yolu olup da hane sahipleri o haneyi taksim edecek olurlarsa yol sahibi buna engel olamaz. Ancak haneyi taksim ettiklerinde yolu terk ederler ve üçü anlaşarak hane ile beraber yolu da satarlarsa, yol üçü arasında ortak ise alınan bedel üçü arasında paylaşılır. Yolun mülkiyeti konak sahiplerine aitse ve o kişinin yalnızca geçiş hakkı varsa her biri hakkını alır. Örneğin arsa geçiş hakkı ile ve geçiş hakkı olmadan taksim edilir, iki taksim arasındaki fazla geçiş hakkı sahibinin olur, geriye kalan hane sahiplerinin olur. Su yolu için de aynı şey geçerlidir (Öztürk, 1973, s. 310). Bir konağın avlusunda diğer kimsenin menzili olup da menzil sahibi o avludan geçiyorsa konak sahipleri konağı taksim edecekleri zaman (Öztürk, 1973, s. 311) menzil (ev, yollardaki konak yeri, mesafe) (Devellioğlu, 2013, s. 714)) sahibi buna engel olamaz. Ancak konak taksim edildiğinde menzilin kapısı önünde ona bir yol bırakılır. İkiye ayrılan bir konağın iki kısmı arasında bir duvar varsa bir kısmın diğer haitin üzerindeki kirişlerin uçları ortak duvar üzerinde bulunuyorsa ve o kirişlerin kaldırılması şart koşulmuşsa kirişler kaldırılır. Bir kısımda var olan ağaçların dalları diğer kısmın üzerine sarkmışsa eğer taksimat anında katı bir şekilde şart koşulmamış ise o dallar kestirilemez. Özel bir yolda geçiş hakkı olan ortak bir hane taksim edildiğinde her biri o yola kapı ve pencere açma hakkına sahiptir. Diğer yol sahipleri de buna engel olamaz. Taksimi mümkün olan bir mülkte müşterek hissedarlardan biri kendisi için diğer hissedarın izni olmadan bir bina yaptıktan sonra diğer hissedar taksim talebinde bulunursa taksim olunur. Taksimatta bina, binayı yapanın hissesine denk gelirse iyi olur. Ancak diğer hissedarın hissesine isabet ederse bu hissedar o binayı yıktırabilir (madde 1168-1173) (Öztürk, 1973, s. 311).

⁴⁸⁰ Bölüşülmesi kabil olmayan bir şeyi nöbetleşe, sırası ile kullanma (Devellioğlu, 2013, s. 781).

ortaklardan birinin bir hane, diğèrinin hamamı kiralaması gibi veya birinin bir hanede sakin diğèrinin arazi üzerinde ziraat yapması gibi şeyler üzerine ise bu durumda taraflardan biri muhayee isterken diğèri istemezse muhayee için zorlanılmaz. Taksimi mümkün olan müşterek mal sahiplerinden biri kısmet isteyip de diğèri muhayee isterse kısmet kabul edilir. Taraflardan hiç biri kısmet talebinde olmaz da, biri muhayee ister, diğèr istemezse muhayeeye zorlanır. Kısmeti mümkün olmayan müşterek bir ayn sahiplerinden biri muhayee ister de, diğèri istemezse muhayeeye zorlanır (madde 1180-1183). Sefine, değirmen, kahvehane, han, hamam gibi ücretle faydalanılan yerlerin gelirine ortak olanların hissedarlar arasında hisselerine göre ücret taksimi icar ile olur. Hissedarların biri hissesini icar etmek istemezse muhayeeye zorlanır. Fakat birinin sırasında kirası daha fazla olursa bu fazla hissedarlar arasında taksim edilir. Hissedarlardan her biri zamanen muhayeeden sonra kendi sırasında ortak geliri ve mekanen muhayeeden sonra kendi hissesine isabet eden yeri bizzat kendisi kullanabileceği gibi başkasına kiralayarak kendisi ücret alabilir (madde 1184-1185). Başlangıçta menfaatler üzerine muhayee olunduktan sonra hissedarlar kendi sıralarını kiraya verip de birinin sırasında hasılat daha fazla olursa, diğèr hissedar o fazlaya ortak olmaz. Ama başlangıçta istiglal⁴⁸¹ üzerine (örneğin müşterek bir hanenin kirasını bir ay birinin, bir ay diğèrinin alması üzerine muhayee edilirse), ele geçen fazla da müşterek olur. Ancak iki haneden birinin hasılatını biri, diğèrinin hasılatını diğèrinin alması üzerine muhayee edilirse, hanelerden birinin hasılatının daha fazla olması durumunda diğèr hissedar ona ortak olamaz (madde 1186). Muhayee ayn üzerine yapılamaz. Örneğin müşterek ağacın meyveleri, müşterek sütü veya yünü ayndır. Ancak müşterek ağaçlardan bir miktarının meyvesini müşariklerden biri, diğèr miktarının meyvesini diğèrinin alması ya da müşterek koyunlardan bir sürüsünün sütünü ve yünü bir, diğèr sürüsünün sütünü ve yünü diğèrinin alması üzerine yapılan muhayee doğru (sahih) olmaz (madde 1187). Hissedarlar iki tarafın rızasıyla aralarında muhayee ettikten daha sonra biri muhayeeyi feshedebilir. Ancak biri kendi nöbetini ahara icar etmişse icare müddeti bitmedikçe diğèri muhayeeyi feshedemez. Hâkimin hükmü ile yapılan muhayee, hissedarlardan biri tarafından fesh edilemez, ancak hepsinin rızası ile fesh edilebilir. Hissedarlardan biri hissesini satmak veya taksim etmek isterse muhayeeyi feshedebilir. Ancak müşterek malı

⁴⁸¹ İpotek, ev, dükkân, tarla ve bunlara benzer gayrimenkulün geliri karşı gösterilerek rehine koyma (Devellioğlu, 2013, s. 524).

eski haline iade etmek için sebepsiz bir şekilde muhayeyyi feshedecek olursa, hâkim ona müsaade etmez. Hissedarlardan birinin veya hepsinin vefatı ile muhayee geçersiz olmaz (madde 1188-1191) (Öztürk, 1973, s. 312-314).

Bu bölümde şirket hükümlerinin ardından icra ve iflas ile ilişkili hükümlere geçilmiştir. bunlar Mecelle'de ayrı yerlerde düzenlenmiştir.

İslam hukukunda icra ve iflasa ilişkin hükümler fıkıh kitaplarının muamelat kısmında ayrı ayrı yer almaktadır. Mecelle'nin 9. kitabı bu hükümleri kısmen kânun haline getirmiştir. Buna göre İslam hukukunda tek çeşit icra bulunmaktadır. Tacir olanlarla olmayanlar arasında maddi hukuk bakımından bir fark olmadığı için icra hukuku açısından da fark gözetilmemektedir. Ancak Mecelle'de iflas durumu ile normal borçluyu takip durumu ayrı maddelerde tanzim edilmiştir⁴⁸² (Cin & Akgündüz, 1995, s. 425).

Mecelle'nin 9. kitabı olan Kitâbü'l-Hacr ve'l-İkrah ve'l-Şuf'a'da ilk babın medyun-u mahcur (malını kullanmaktan men edilmiş, mal üzerindeki tasarruf yetkisi elinden alınmış kimsenin borcu) ile alakalı olan 4. faslında konu ile alakalı maddelere yer verilmiştir. Buna göre medyunun gücü varken borcunun ödenmesinde vadeyi geçirdiğinin hâkim nezdinde ortaya çıkıp da, alacaklıların da medyunun malı satılarak borçlarının ödenmesini hâkimden talep etmeleri üzerine hâkim medyunu hacr altına almaktadır⁴⁸³. Medyun malını satıp borcunu ödemekten imtina ettiği takdirde hâkim onun malını satıp borcunu ödemektedir. Bu süreç en aşağıdan başlatılmaktadır. Yani önce nakit para verilir, o yetmezse medyunun uruzu (menkul malları) satılır, o da yetmezse akarı (gayrimenkuller⁴⁸⁴) satılmaktadır (madde 998) (Öztürk, 1973, s. 285). Borç için hacr ancak borçlunun hacr vaktinde mevcut olan malına etki eder ve hacrden sonra eline geçen malına etkisi olmaz (madde 1001). Müflis borçları mal varlığına eşit veya daha fazla olan

⁴⁸² Tezin kapsamı dâhilinde burada kitabın tüm ayrıntılarına değil, ilgili kısımlarına yer verilmesi tercih edilmiştir.

⁴⁸³ Hacr borçlunun sözlü tasarruflardan alıkonması anlamına gelmektedir. Bunun için gereken şartlar Cin & Akgündüz (1995, s. 426) aracılığıyla izah edilmiştir. Hacr kararının alacaklılar tarafından mahkemeden talep edilmesi gerekmektedir. Ayrıca hacre sebep olan borcun kesinleşmiş bir borç olması (düyün-ı müsbebe) şartı bulunmaktadır. Yine hakimin hacr kararını şahitle teyit etmesi gerekmektedir. Bu kararın ardından borçlu kendisi malını satarak borcunu ödeyebilir, bu durumda hacr kararı da kaldırılır. Ya da borçlunun malını satıp borcunu ifa etmekten kaçınması durumunda hakim birtakım adımlar atmak zorundadır. Öncelikle borçlunun alacaklılarına zulmetmesini önlemek amacıyla borçluyu hapseder. Bu tedbirin fayda vermemesi durumunda hakim borçlunun mallarını satarak borcunu öder.

⁴⁸⁴ Borçlunun gaip olması durumunda menkul ve gayrimenkuller satılamaz (Cin & Akgündüz, 1995, s. 427).

borçluya verilen isimdir ve bu duruma da iflas adı verilmektedir. Alacaklılar ticaretle malının zayi olmasından veya malını kaçırmamasından veya başkasının üzerine geçirmesinden korkup hâkime müracaat ederek müflisin tasarruftan veya başkasına borcu olduğunu bildirmesinden men edilmesini talep ettiklerinde hâkim o kimseyi hacr eder ve malını satıp bedelini alacaklılara taksim eder. Ancak müflise birtakım eşyalar bırakılır. Örneğin bir ya da iki kat elbise kendisinde bırakılır. Buna rağmen eğer o borçlunun kıymetli elbisesi olup da daha düşüğü ile yetinmesi mümkün ise o elbise de satılıp bedelinden kendisine bir kat ucuz elbise alınarak gerisi alacaklılara verilir. Yine bir konağı varsa ve daha aşağısı ona yeterse o konak satılıp bedelinden haline münasip bir mesken alınır ve geriye kalan alacaklılara verilir⁴⁸⁵ (madde 999). Müflisin vakıf, hibe, sadaka ve malın piyasa fiyatından eksik fiyata satılması gibi alacaklıların hakkını iptale sebep olan bir şey yapması durumunda (alacaklıların zararına manasında) hacr onlar üzerinde etkili olur. Yani müflis medyunun alacaklıların hukukuna zarar veren akitleri gibi tasarrufları ve bağışları hacr zamanında mevcut olan malı hakkında geçerli olmaz. Ancak hacrden sonra elde ettiği malı hakkında geçerli olur. Başkasına borç ikrar ettiğinde de hacr zamanında mevcut olan malı hakkında geçerli olmaz. Ancak yine hacrden sonra olanlar için geçerli olur ve o zaman ödemek üzere borçlu kalır. Ayrıca hacrden sonra mal kazanırsa ondan verilmek üzere ikrarı geçerli olmaz⁴⁸⁶ (madde 1002) (Öztürk, 1973, s. 286). Satılan malların alacaklılara taksimi sonrasında mal varlığı bütün borçları karşılamıyorsa önce imtiyazlı alacaklar ödenir. İmtiyazlı alacaklar borçlunun satın aldığı malların bedeli ile rehinle teyit edilmiş olan alacaklardır. Daha sonra mevcut mal varlığı alacaklıların alacakları oranında alacaklılar arasında bölünür (taksim-i garame kaidesi). Müflis borçlunun hiç mal varlığının ortaya çıkmaması durumunda alacaklıların talebi ile müflis borçlu hapsedilir⁴⁸⁷. Müflis borçlu hiçbir mal varlığı olmadığını ispat ederse tahliye edilir ve durumunun iyileşmesi beklenir; ispat edemezse en az 3 ay olmak üzere hapis yatması gerekir. Hâkim müflis borçlunun mal varlığı olmadığını tahkikat sonucu

⁴⁸⁵ Bunlar yanında müflise bırakılanlar oturduğu ev, kullandığı kitaplar, sanatkarsa iş aletleri, tüccarsa işini yürütecek işletme sermayesi, zaruri nafaka masrafları ve nafakasını karşılamakla mükellef olduğu eşi, çocukları ve benzeri kimselerin nafakalarıdır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 426).

⁴⁸⁶ Hacr müflisin bağış ve sadaka kabulü gibi alacaklılara yararlı tasarruflarına engel oluşturmamaktadır. Müflisin diğer tasarrufları, başkasına borç ikrarı da dâhil olmak üzere, alacaklılara zararlı ise kesin olarak yasaktır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 427-428).

⁴⁸⁷ Osmanlı'nın son dönemlerinde borçlunun hapsedilmesi yerine daha ziyade borçluya yazılı ihtar gönderildikten sonra borçlu mallarının hakim tarafından satışının gerçekleştirilmesi usulünün uygulandığı görülmektedir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 426).

tespit ederse yine müflis tahliye edilebilir (Cin & Akgündüz, 1995, s. 428). Hâkimin bundan sonraki adımı hacr kararını aldırarak davacı ve alacaklının talebi ile borçlunun dava konusu malı üzerine ihtiyati haciz kararı kurulmasıdır. Haciz kararı gayrimenkullerde sözlü ve fiili tasarrufları engelleyici niteliktedir. Dava konusunun hayvan olması durumunda masrafları onu hak edecek olan kişiye aittir. Haczedilen eşyaların bozulur cinsten olması durumunda hâkimin emin biri vasıtasıyla onları sattırarak paraya çevrilmesi gerekmektedir. Haczedilen eşyaların bozulmayan menkul mallar olması durumunda davalının elinde kalır. Ancak ziya'ına (ziyanına) zilyetliğinden çıkmasına sebep olabilecek tasarruflar yasaklanır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 427). 1879'da İcra Hukuku'nun temelini oluşturan İ'lâmât-ı Hukukiye'nin İcrasına Dair Kanun yürürlüğe sokulmuştur. Bu kanuna göre şer'îye mahkemeleri de dâhil bütün hukuk mahkemelerinden verilen ilamların icrası görevi, mahkeme reislerine ve bunlara bağlı icra memurlarına devredilmiştir. Bu kanun 69 maddeden meydana gelmektedir. Birinci fasılda icraya ilişkin genel esaslar, ikinci fasılda icra daireleri ve yetkileri, üçüncü fasılda icranın şartları, dördüncü fasılda icranın mahiyeti, beşinci fasılda borçlunun hapsi, altıncı ve yedinci fasıllarda borçlunun mallarının haczedilip satılma şartları tanzim edilmektedir. İcra Kanunu'ndan bir ay sonra 1879 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun 9. babında haciz işlemleri ile ilgili hükümler yer almaktadır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 429).

3. 5. 2. 3. Değerlendirme

Bu bölümde Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin şirket ile ilgili hükümleri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bunlar arasında bir kıyaslama yapıldığında Ticaret Kanunnâmesi'nin menşei olduğu Batı tipi şirketlere ilişkin hükümlere yer verdiği görülmektedir. Mecelle'de ise esasen İslami ortaklık türlerine ilişkin hükümler yer almıştır. Bu açıdan bu iki kanun birbirlerinin muadili olarak görülmemektedir. Daha ayrıntılı izah etmek gerekirse; Mecelle'de İslam Hukuku'nun da bir uzantısı olarak şirket sözcüğü ile "ortaklık" kastedilmektedir. Ortaklık basit bir tanımla sermaye emek veya doğal kaynaklar açısından yetersiz kalan insanın yetersizliğini gidermek için başka insanlarla birliktelik oluşturma çabası olarak tanımlanabilir (Genç N. , 2007, s. 23). Yüzyıllar süren birikim neticesinde toplumlar iktisadi ortaklıkları belirli şart ve usulleri göre

gerçekleştirmenin yollarını aramışlardır. Bu durum özellikle hukuki açıdan önem taşımaktadır. Doğu ve Batı dünyasında oluşturulmuş lonca gibi meslek birlikleri bireyler arasında gerçekleştirilen sermaye ortaklıklarının önemli örneklerinden biridir (Genç N. , 2007, s. 25). Ortaklığın bilinen en yaygın isimlerinden biri şirkettir. Şirket konusunda hukuki sınırlara uygun olarak yapılan düzenlemeler daha çok ortaklar arasındaki ilişkilerin temel özelliklerini belirlemektedir (Genç N. , 2007, s. 29). Ancak şirket her zaman bugünkü pozitif hukuktaki kullanıma uygun bir ticari ortaklığı ifade etmemektedir. Modern hukuktaki eşya hukukunun konusunu oluşturan müşterek mülkiyet, kamuya ayrılmış bulunan ortak kullanım alanlarından yararlanma gibi unsurlar da İslam hukukunda şirket sözcüğü ile ifade edilmektedir (Aydın, 2018, s. 402-403). Bu durumda İslam hukukundaki şirket çeşitleri ile Batı hukukundaki şirket çeşitleri arasında birtakım farklılıklar olduğunu söylemek gerekmektedir. Batı hukukundaki adi komandit şirket ve adi şirket temel özellikleri açısından şer’i şirketlere benzemektedir. Ancak anonim ve kolektif şirketler hususunda bu tarz benzerlikler bulmak mümkün değildir (Kenanoğlu, 2005, s. 124).

Genç N. (2007, s. 62-69)’e göre bu farklılıkların temelinde bir çeşit “kurum hafızası”nın bulunmaktadır. Buna göre hukuki yeterliliğin ortaklığı ya da işletmeyi faaliyet yapmaya yeterli kıldığını, ancak bunun ortaklığın sürmesi ya da başarıya ulaşması için yeterli olmadığını, bunun için işlemlerin nasıl yapılacağı ve faaliyetin nasıl sürdürüleceği ile ilgili belirsizliklere yer vermeyecek şekilde kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilerek “basitçe sistemli bir işleyiş şeklinde tarif edilebilecek kurum hafızası”nın oluşturulması gerekmektedir.

Ticaret Kanunnâmesi ile Mecelle arasındaki bir diğer farklılık, Ticaret Kanunnâmesi’nde fazlaca yer kaplayan poliçe ve benzeri kıymetli evrak ile ilgili hükümlere rağmen, Mecelle’de bunlarla yapılan ilişkiler düzenlenmemiştir. Mecelle’de yer alan havale konusu, alçağım bir zimmetten bir başkasının üzerine aktarılması manasında bu kapsamda benzer kapsamda kullanılan bir araç olmaktan uzaklaşmaktadır. Mecelle’de yer almayan bu konularda şer’i esaslara aykırı olmamak şartıyla örf ve adet, tüccarlar arasında alışlagelmiş uygulamaların kullanıldığı bilinmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 124).

Yine Ticaret Kanunnâmesi'nde iflasa ilişkin olarak düzenlenen onlarca maddeye karşılık Mecelle'de bu konu borçlu ve müflis için ayrı ayrı ve bir kitabın içinde başka konularla beraber düzenlenmiştir. Buna göre Ticaret Kanunnâmesi'nde iflas konusu Şirket Hukuku kapsamında ele alınmıştır ve Mecelle'ye göre daha ayrıntılı açıklandığı görülmektedir. Burada önce kimin müflis olduğu tanımlanmıştır. Ardından iflasın ilanı meselesi üzerinde durulmuştur. Ticaret Kanunnâmesi'ne göre iflas durumuyla ilgilenmek üzere Ticarethane tarafından birtakım görevliler tayin edilmektedir. Bunların görevleri de son derece ayrıntılı olarak madde madde kanunnamede yer almaktadır. Yine müflisin borçlarının ödenerek alacaklılara taksimi için “masa” oluşturularak bu işlemlerin orası aracılığıyla denetlenmesine dair hükümler bulunmaktadır.

Mecelle'de ise icra ve iflas ile hükümler ikrah ve şuf'a ile beraber düzenlenmiş olan “hacr” kapsamında değerlendirilmiştir. Burada borçlu ve müflis için hacze giden süreçte yapılacaklar ayrı ayrı düzenlenmiştir, ancak birbirine son derece benzerdir. Önce borçlu ve müflis tanımları yapılmış, ardından alacaklıların talebi üzerine hâkimin borçlu ya da müflisin bazı faaliyetleri kısıtlanarak, bazı mal varlıkları üzerine de el koyulması gerektiği ifade edilmiştir. El koyulan malların satışı gerçekleştirilerek alacaklıların hakkı ödenmeye çalışılacaktır. Ticaret Kanunnâmesi ile Mecelle bu açıdan birbirine benzer hükümlere sahiptir ve Ticaret Kanunnâmesi'nde de iflas tarihinden itibaren tüccarın malları üzerinde tasarruf hakkının ortadan kalkmaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Ticaret Kanunnâmesi bu konuda çok daha ayrıntılı düzenlemeler içermektedir.

Osmanlı tarihinde çeşitli alanlarda faaliyet gösteren ve 19. yüzyılda Mecelle ile Batı tipi kodifikasyon usulüne uygun olarak “formel” hale getirilen şirketlerle ilgili tartışılan en önemli meselelerden biri kuruluş şartları itibariyle şirketlerin kolay feshedilebilirliğinin Osmanlı'nın iktisadi gelişiminin önündeki en önemli engellerden biri olduğuna dairdir. Mecelle'de bu konu ile ilgili yapılan düzenlemeler 1352, 1429 ve 1430. maddelerde yer almaktadır. Buna göre “Ortaklardan biri ölür veya akıl hastası olursa şirket fesh edilir. Ancak ortakların üç ya da daha fazla olması durumunda şirketin bozulması yalnız ölen ya da deliren hakkında geçerli olup diğerleri arasında şirket var olmaya devam eder (madde 1352)” (Öztürk, 1973, s. 337). “Ancak mudarebede geçerli olmak üzere sermaye sahibi veya mudarip ölse veya delirse mudarebe fesh edilmiş olur (madde 1429). Mudarip ölürse terekesinin bunu üzerine alması gerekir (madde 1430)” (Öztürk, 1973, s. 349). Bu konu

daha ayrıntılı olarak Osmanlı hukukçuları tarafından şöyle açıklanmaktadır: Genel olarak şirketi sona erdiren sebeplerden birisi ortaklardan birinin vefat etmesidir. Şahıs şirketleri için geçerli olan bu durumda ortaklardan birinin ölmesi halinde şirket son bulacaktır. Hatta diğer ortağın ölümden haberi olmasa bile şirket münfesi hale gelir. Çünkü bu durum hükmen azil anlamına gelmekte ve bu nedenle de bilgi şart olmamaktadır. Şirket vekâlet üzere kurulmuştur ve vekâlet ölümle ortadan kalkmaktadır. Bu durumda şirket dağılır, malları tasfiye edilir, ortaklar arasında paylaşılır, ölenin varisleri de hisselerini tahsil ederler. Şirket ortaklarının ikiden fazla olması durumunda ortaklardan biri ölürse diğerleri ölen ortağın şirketteki payını varislerine verdikten sonra şirketi sürdürme hakkına sahiptirler. Bu durumda yalnızca ölen kişi hakkında şirket fesh edilmiştir. Ölen ortağın varislerinin ortaklık ehliyetine sahip yaşta olmaları halinde ise bu kişiler şirketi kendi üzerlerine alarak faaliyeti sürdürebilirler. Bu varislerin yaşları uygun değilse şirket işlerini veli veya vasileri üzerlerine almak suretiyle şirketin faaliyeti ölen ortağın varisleri aracılığıyla da devam ettirilebilir (Şekerci, 1981, s. 347-348). Buna göre Mecelle, yalnızca iki ortak varsa, bunlardan biri öldüğünde şirketin gerçekten tasfiye edilmesi gerektiğini belirtiyor. Ancak aynı şartlar altında bu kanun açıkça bir İslami teşebbüsün (şirket) üç veya daha fazla ortakla devam etmesine izin vermektedir. Bu durumda, sadece vefat eden ortağın hisseleri nakde çevrilecek ve mirasçılara ödenecektir, ancak şirketin kendisi hayatta kalan ortaklarla yaşamaya devam edecektir. Bu durumda ikiden fazla ortak olması koşuluyla, İslam hukuku batı hukukunun en büyük avantajlarından birini, yani firmanın uzun ömürlülüğünü sağlamaktadır. Çizakça'ya göre Ortadoğu'nun geri kalmasından sorumlu tutulan şirketlerin “uzun ömürlülüğü meselesi” Kuran'ın Udovitch'den alıntıyla örtük olarak iki ortaklı bir ortaklık varsaymasından ve bu tespiti de ona göre yapmasından kaynaklanmaktadır (Çizakça, 2010, s. 11-12). Dolayısıyla, tüccarlar kredi alabilmek için alacaklılarına ortaklarının eylemleri için sınırsız sorumluluk verme ihtiyacı hissettiyse, bunu bir mufavada ortaklığına girerek yapmaları mümkün görünmektedir. Ayrıca böyle bir durumda kredinin üst limiti, tek bir ortağın mali kapasitesi tarafından değil, tüm mufavada ortaklarının toplam kapasitesi tarafından belirlenecektir. En önemlisi, ihtilaf durumunda, Kuran'ın önerdiği gibi, her bir ortağın ayrı ayrı dava edilmesi gerekmeyecektir. Mufavada ortaklarından herhangi birine karşı tek bir dava yeterli olacaktır, çünkü “Mufavada ortakları, üçüncü şahıslar açısından tek bir birey gibidir. Birinin yaptığı bir satın alımın bedeli diğerinden tahsil edilebilir”

(Çizakça, 2010, s. 19). Bu konuda Aydın (2018, s. 405) da inan şirketlerinde eşitlik şartının olmaması ve ortakların tüm ticari faaliyetlerini şirkete ayırmak zorunda olmamalarının yabancılarla şirket kurulmasını kolaylaştırdığını ve bu nedenle mufavada şirketine nispetle daha çok rastlanan bir tür olduğunu belirtmektedir. Öte yandan mufavada şartlarının ortakların eşitliği gibi zorlu koşulları sebebiyle sıkça inan şirketine döndüğünü ifade etmektedir. Bu da kısa süreli ve ölümlü neticelenen şirketlerin yıkılma sebebi olarak gösterilmesini zorlaştırmaktadır. Öte yandan Kenanoğlu bu konunun net olarak tespit edilebilmesinin, aşağıda yer alan tüzel kişilik meselesi ile de ilişkili olarak ancak Mecelle’deki ortaklar ve şirketin sorumluluğu ile üçüncü kişilerle ilişkilerde ortaya çıkacak problemlerin Ticaret Kanunnâmesi’ndeki hükümlerden ayrılan yönlerinin detaylı bir incelemesi ve özellikle mahkeme kararlarının tetkiki ile mümkün olacağını belirtmektedir.

Osmanlı’daki şirket kültürü hakkında en tartışılan konulardan bir diğeri ise “tüzel kişilik”, yani Osmanlı’daki kullanımıyla “manevi şahsiyet” veya “hükm-i şahsiyet”tir. Tüzel kişilik İslam hukukunun Şahıslar Hukuku başlığı altında incelenmektedir. İslam hukukunda Tüzel kişilik terim olarak rastlanan bir olgu olmamasına rağmen, İslam ve Türk hukuk tarihinde tüzel kişi özelliğine sahip, yani kişilerden ayrı bir şahsiyetleri olduğu kabul edilen kurumlar pratikte var olmuştur. İslam hukukunun ilk dönemlerinden itibaren belirli mal ve şahıs topluluklarının onları kuran ve idare eden şahıslardan farklı bir kişiliğe sahipmiş gibi idare edildikleri, onlardan bağımsız alacaklı ve borçlu olabildikleri, organları sayılabilecek kişiler aracılığıyla başkalarına hukuka aykırı olarak verdikleri zarardan sorumlu tutulabildikleri ve kendilerini bağlayan hukuki işlemler yapabildikleri görülmektedir. Bu anlamda tüzel kişilik uygulamada varlığını sürdürerek belli bir süre adı konmadan hukuki bir boşluğu dolduran, daha sonra hukukçuların bunların adlarını koyarak onları formel hale getirdikleri örneklerden birini oluşturmaktadır (Aydın, 2018, s. 224). Bu konuda verilebilecek en iyi örnekler devlet, devlet hazinesi, vakıflar, meslek teşekkülleridir (loncalar)⁴⁸⁸. Şirketlerde ise devamlılık gerekli görülmediği için bir tüzel kişilik yapısı ortaya koyulmamıştır. Hukukun gelişiminde ihtiyaçların rolüne paralel olarak şirketler kısa veya orta vadeli geçici birliktelikler olarak teşekkül edilmiştir. Şirketlerde ortakların birbirleriyle ve üçüncü

⁴⁸⁸ Bu örneklerin ayrıntıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın (2018, s. 225-226); Demir (2011, s. 146-156).

şahıslarla olan ilişkileri, yetki ve sorumlulukları İslam hukukundaki vekâlet ve kefalet çerçevesinde hukuki zeminine oturtulmaya çalışılmıştır. Buna göre ortaklardan her birinin ortaklık adına hukuki işlem ve tasarrufta bulunurken kendi adına asıl ve ortak adına vekil olarak bu işlemi gerçekleştirdiği kabul edilmiştir. Şirket türlerine göre vekil ve kefil olma hususları değişiklik göstermiş olmakla beraber, aranan şartlar vekâlet ve kefalet zemini ile bağlantılı olmuştur (Aydın, 2018, s. 402). Kenanoğlu (2005, s. 97) ise Mecelle'deki örneklerden hareketle tüzel kişilik olgusuna Osmanlı toplumunun uzak olmadığını göstermektedir. Buna göre Mecelle'nin 423. maddesine göre “ecir-i hassın⁴⁸⁹ kiralayan kişi bir şahıs olduğu gibi, şahs-ı vahid (bir tek şahıs) hükmünde olan birçok şahıs da olabilir.”. Bu maddede şahsı vahid'e köy halkı örnek gösterilmiştir. Buna göre Mecelle'nin bu hükümle beraber tüzel kişilik kavramından bahsettiğini ya da Mecelle'nin böyle bir kurumun teşkil edilmesine izin verdiğini söylemek mümkündür. Yine Mecelle'nin 1238. maddesinde bir cemaatin mülkü olan mecralardan, 1645. maddesinde iki köy arasındaki davada köyü temsil eden bazı kişilerin bulunmasının yeterli olacağından bahsedilmiş olması, Mecelle'nin tüzel kişiliği kabul eden yaklaşımının diğer göstergeleridir. Benzer hükümler Arazi Kanunnâmesi'nde de bulunmaktadır. Mecelle'de 1238. ve 1645. maddelerde de tüzel kişilik kuramına örnek teşkil edilebilecek kullanımlar söz konusudur (Demirci, 2013, s. 107). Kenanoğlu (2005, s. 97) ayrıca Fransız Ticaret Kanunu'nda sözü edilen kolektif, komandit ve anonim şirketlerde tüzel kişilik olduğuna ilişkin açık bir kural bulunmadığını belirtmektedir. Zira tüzel kişilik eski Fransız hukuku geleneğinde yoktur ve içtihatlarla Fransız hukukuna yerleştirilmiş bir meseledir. İlk defa 1873 yılında ticaret ortaklıklarının tüzel kişiliği Belçika kanununda ifadesini bulmuştur⁴⁹⁰. Dolayısıyla 1850 tarihli Osmanlı Ticaret Kanunnâmesi'nde de ticaret şirketlerinin tüzel kişiliğine ilişkin açık bir hüküm yer almamaktadır. 1876 yılında yapılan şerhlerde kullanılan birtakım ifadeler ise Osmanlı'da da tüzel kişilik kavramının belirmeye ve gelişmeye başladığının göstergelerini sunmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 98). Dolayısıyla şirketlerin manevi veya hükm-i şahsiyet olarak nitelendirilmeleri lafzen daha öncelere dayanmakla beraber, bunun hukuk literatürüne girerek hukuki bir kavram olarak kullanımının II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu

⁴⁸⁹ Belli zamanda, belli işi yapmak için hususen tutulan işçi.

⁴⁹⁰ Tüzel kişilik konusunda aynı gelişme Batı hukukunda da görülmüştür. Tarihsel olarak hak ehliyetine sahip collegium adı verilen meslek teşekkülleri ve benzer konumdaki solidates denilen dini teşekküller toplumda varlığını sürdürmesine rağmen, tüzel kişilik terimi ancak 19. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır (Aydın, 2018, s. 225).

anlamda 1884 yılında Babıali İstişare Odası tarafından hazırlanan bir raporda Batı hukukunda şirketlerin şahs-ı manevi olarak kabul edildiği ifade edilmekte ve anonim şirketlerin sermaye birikimi ile oluşmuş manevi şahsiyetler olduğu belirtilmektedir. Hatta buna dayanılarak devletler hukukuna göre, devletlerin başka bir ülkede bulunan vatandaşlarının haklarını koruduğu gibi, kendi kanunlarına uygun olarak kurulmuş şirketlerin hukukunu da koruma hakkına sahip olduğu konusu gündeme getirilmiştir (Akyıldız, 2001, s. 36-37). Ayrıca daha önce 1871’de çıkarılan İdare-i Vilayât-ı Umumiye Kanunu ile vilayetlere tüzel kişiliğe benzer bir statü tanındığını da belirtmek gerekmektedir (Demir, 2011, s. 146). Mecelle’de 1238. ve 1645. maddelerde tüzel kişilik kuramına örnek teşkil edilebilecek kullanımlar söz konusudur ve bu da Osmanlı hukukunda tüzel kişiliğin tanınmasına cesaret verici bir mahiyet olarak algılanmaktadır (Demirci, 2013, s. 107). Ancak 1909’da Fransa’dan örnek alınan Cemiyetler Kanunu’nun kabul edilmiş, 1913 senesinde ise Eşhas-ı Hükmiyyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarrufuna Mahsus Kanûn-ı Muvakkat adıyla çıkarılan bir kanunla tüzel kişiliğin kavram olarak da Osmanlı hukukuna net olarak girmiştir (Demir, 2011, s. 146). 1913’deki bu kanunla beraber resmi daireler, belediyeler, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketlerine gayrimenkuller üzerinde tasarruf etme yetkisi tanımıştır (Kenanoğlu, 2005, s. 98).

3. 6. İşlem Maliyetlerine İlişkin Hükümler

Bu bölümde çalışmada izlenen alternatif sınıflandırma kapsamında incelenen kanun metinlerinde Kurumsal İktisat’ın en önemli kavramlarından biri olan “işlem maliyetleri”ne doğurması muhtemel hükümlere yer verilmiştir. Bu anlamda kanun metinlerinde yer aldığı kadarıyla mahkemelerde görülen davalardan alınacak harç bedelleri değerlendirilmiştir. Bunun yanında birtakım belgelerin hazırlanması için gerekli görülen ayrıntılı prosedürler de işlem maliyeti olarak ele alınmıştır. Yine belirli hükümlerin icra edilebilmesi için tespit edilen süreler de zaman maliyeti anlamında işlem maliyeti kapsamında incelenmiştir.

Bu dönemde yapılan hukuki düzenlemeler üzerinde yapılan incelemelerde bazı işlemler için yerine getirilmesi gereken birtakım prosedürlerin iktisadi gelişme önünde engel olduğu üzerinde durulduğu görülmektedir. Örneğin Akyıldız (2001, s. 29) şirketleşmeyi

engelleyen unsurlardan birinin bürokrasinin merkezi yapısı ile ilgili olduğunu ifade etmektedir. Buna göre sermaye sahipleri küçük bir işletme açabilmek için Ticaret Nezareti'ne başvurmak ve hükümetten izin (imtiyaz) almak zorundadır. Bu zorunluluk taşrada faaliyet göstermek üzere kurulacak şirket temsilcilerinin İstanbul'da birkaç ay gibi uzun süreler beklemek mecburiyetinde kalmalarına yol açmaktadır. Ayrıca bu süreçte küçük büyük bazı memurların yani bürokratların “memnun edilmesi” gerekmektedir. Nihayetinde bu süreçte harcanan paralar, devletin şirketleşmeyi teşvik etmek için tanıdığı imtiyaz ve muafiyetleri aşmaktadır. Öte yandan Osmanlı uyruklular için geçerli olan bu menfi durum, sefaretleri devreye sokarak istediklerini rahat bir biçimde elde edebilen yabancılar için söz konusu değildir. Findley (2011b, s. 232-233) de istidaların resmi makamlara nasıl yazacaklarını iyi bilen arzuhalcilere yazdırma usulünün yaygın olduğunu, belgenin takibi için de daire memurları ya da dairede çalışan çalışan diğer kişilerden ayarlayabilinen kişilere “evrak takipçiliği” yaptırılması gerektiğini, evrakların ilgili yere varana kadar pek çok yere uğraması gerektiğini ve bu sürecin gecikmelere neden olduğunu, ayrıca bu süreçte kayıt parası (örneğin arzuhalin evrak odasına kaydı için 20 para vermek gerekir) gibi birtakım maliyetlere de katlanmak gerektiğini örnekler üzerinden açıklamıştır⁴⁹¹. Bu durum birtakım kurumsal düzenlemeler önünde bir engel teşkil ettiği gibi, para ve zaman olarak iktisadi ve hukuki anlamda da bir maliyet de ifade ettiği için, bu gibi örnekler referans alınarak kanunlarda bunlara dair yapılan düzenlemeler “İşlem Maliyetleri” başlığı altında incelenmiştir. Bu kapsamda gerek birtakım faaliyetler için gerekli belgeler hazırlanırken dikkat edilmesi ve belgede yer alması gerekenlere dair ayrıntılar ve gerekse de bu faaliyetler için tespit edilen belirli süreler değerlendirilmiştir.

Ticaret Kanunnâmesi'nin Fasl-ı Sânisî her bir tacirin tutmaya mecbur olduğu defterler beyanındadır. Buna göre tacirlerin gün be gün ve madde ve madde borç ve alacaklarını kaydetmeleri gereken defter jurnal adı da verilen yevmiye defteridir. Tacir bu defterlere ticaretine dair tüm muamelelerini, kendi verdiği ve kendisine çekilen poliçeyi, mektup yoluyla havale ettiğini dahi ayrı kalemler şeklinde bu deftere ay ay yazmalı, ayrıca bundan başka bir defter daha tutarak ortak (şerik) ve adamlarına gönderdiği mektupları

⁴⁹¹ Bunlar gayretli olduğu izlenimini veren ya da sıkı çalıştığını düşündüren Osmanlı memurlarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Findley'in bu anlamda verdiği örnekler için bkz. (Findley C. V., 2011b, s. 246-258).

kaydetmeli, yine ortak ve adamlarından gelen mektupları da ay ay muhafaza etmelidir⁴⁹² (madde 3) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 45). Yine tacirin tutması gereken bir diğer defter bilanço adı verilen bir defterdir ki, buraya da menkul mal ve eşya, borç, zimmet ve alacaklarını yıllık olarak kaydetmelidir⁴⁹³ (madde 4) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 45). Daha sonraki maddelerde de bu defterlerin tutulmasına ilişkin ayrıntılara değinilmiştir ve bu nedenle bunlar da işlem maliyetleri kapsamında değerlendirilmiştir. 5. maddede bu defterlerin usulüne uygun ve herhangi bir yolsuzluğa meydan vermeyecek şekilde tutulması gerektiği belirtilmiştir. Kaidelere uygun olarak tutulmuş defterler ihtilaflarda delil olarak kullanılabilir. Çünkü tüccarın bütün ticari faaliyetleri bu defterler aracılığıyla takip edilebilmektedir⁴⁹⁴ (madde 6-9) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 46). Ancak bunun için tacirler arasındaki ihtilafın ticari nitelik taşıması gerekmektedir. Taraflardan biri tacir değilse bu defterlerin mahkemede delil olarak kullanılması ancak karşı tarafın o defteri kabul etmesine bağlıdır. İki tarafın defterleri de usulüne uygun olarak tutulmuş olmasına rağmen defterlerdeki kayıtların birbiriyle çelişmesi halinde taraflardan namuslu ve muhteber olanın defterlerine daha çok itibar edilmesi gerekir. Son olarak tacirlere ait defterler ne kadar düzgün tutulmuş olursa olsun, bu defterlerin her zaman delil olarak kabul edilmesi anlamına gelmemekte ve bunların

⁴⁹² Daha sonra tacir bu deftere bütün işlemlerini, mukaveleleri ne, yazılı ve sözlü taahhütlerini, alacak ve borçlarını, kar ve zararını, alıp sattığı veya başkalarına ciro ettiği poliçe, gibi evraklara ait kayıtları kaydedebilir hale gelmektedir. Ancak tacir ev masraflarını her gün kaydetmek zorunda değildir. Bunları bir kağıda kaydederek her ayın sonunda toplam olarak deftere kaydedebilir. Yıl sonunda bu defterin sonuna Ticarethane’de görevli bir memur tarafında mühür basılmasının ardından bu defteri artık kayıt yapılamayacaktır (Kenanoğlu, 2005, s. 85).

⁴⁹³ Tacirin tutmakla yükümlü olduğu defterlerden üçüncüsü icmal defteridir. Bu deftere tacir her sene sonunda borç, zimmet, mal, menkul ve gayrimenkul eşyalarını madde madde kaydetmekle yükümlüdür. Bu defterin tutulmasının amacı tacirin iflas etmesi halinde herhangi bir hile veya kusurunun olup olmadığının defter vasıtasıyla tespit edilebilmesini sağlamaktır (Kenanoğlu, 2005, s. 85).

⁴⁹⁴ Bu defterler usulüne uygun ve herhangi bir yolsuzluğa meydan vermeyecek şekilde tutulmalıdır. Yazı bozukluğu, satırlara kelime ya da işaretle az ya da çok ibare ilave edilmesinin caiz görülmeceği, jurnal defterinin her sene sonunda ticarethanede bu husus için görevlendirilmiş bir kişi tarafından kontrol ve tasdik edileceği, memurun hiçbir bahane ile bu defterin tek bir kelimesini bile okumaya izinli olmadığını ve bu defterlere bir şey yazılmadan önce ticarethaneden bu işe mahsus bir memurun defterlerin sayfalarını numaralandırılıp, bunu defterin aşağısına belirterek imzalayacağı belirtilmiştir (madde 5). Bu defterlerin usulüne uygun olarak tutulmaması durumunda bunlara mahkemede bunlara itibar edilmeyeceği (madde 6), kaideye uygun olarak tanzim olmuş tüccar defterinin tüccarlar arasında vuku bulan davaya delil ve ispat olmak üzere kullanılabilceğini (madde 8), mahkemede tüccar defterinin ibrazı emrolunmamış olmasına rağmen şirket, veraset, kumpanya taksimi (paylaşımı) ve iflas durumunda defterlerin Ticarethane’den resmen talep edilebileceği (madde 7), bir davanın rüyeti sırasında hakkında ihtilaf olan maddenin açığa kavuşturulması için yalnız ihtilaf olan hususun görünmesi için ticaret defterlerinin ibrazının Ticarethane tarafından resmen tembih olunması gerektiği (madde 9) bilgilerine yer verilmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 45-46).

kabul edilip edilmeyeceği ticaret mahkemesinin kararına bağlı bulunmaktadır (Kenanoğlu M. M., 2005, s. 86-87).

Ticaret Kanunnâmesi'nin 5. faslında karadan ve denizden eşya nakleden siparişkar ve emanetçilerin yapması gerekenler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre siparişkar ve emanetçi nakli ile görevli olduğu emtia ve eşyanın cinsini, miktarını, tutarını jurnal defterine kayıt etmeye mecburdur (madde 56). Siparişkar ve emanetçi kendisine teslim olunan emtia ve eşyayı bir mani olmadığı müddetçe irsaliyesinde (üzerinde yükleyici, alıcı, ihbar merci, her tür bilginin yer aldığı evrak) yazılı olan müddet içinde yerine ulaştırmakla yükümlüdür (madde 57) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53).

Siparişkar ve emanetçilerin kullanması gereken bir belge olan ve “İrsaliye kaimesi” olarak adlandırılan senedin (sözleşmenin) neyi ifade ettiği de ayrı bir maddede açıklanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bu mal senedi mal gönderen şahıs ile kiracı ve mal gönderen şey şahıs ile siparişkar ve emanetçi ve kiracı arasında yapılan muameleyi ifade etmektedir (madde 61). Belgede yer alması gereken bilgilerin hazırlanmasındaki ayrıntılar nedeniyle bundan sonraki madde işlem maliyetleri oluşturma potansiyeki açısından bu başlık altında değerlendirilmiştir. Daha sonra bu evrakta yer alması gereken bilgilere yer verilmiştir. Buna göre söz konusu belgede tarih, nakil olunacak eşyanın miktar ve cinsi, renklerinin çeşidi, kaç gün içinde teslim edileceği yere gönderileceği, nakli ile görevli siparişkar ve emanetçinin ismi, ünvanı, ikamet yeri, eşyanın kime teslim olunacağı, kiracının ismi, ünvanı, ikamet yeri, nakliye ücreti, belirlenen müddet içinde gideceği yere ulaşmazsa ödenecek tazminat yazılı olmak durumundadır ve bu belge siparişkar, emanetçi veya irsal eden kişi taraflarından imzalanmalıdır. Ayrıca senedin ekinde gönderilen eşyanın numarası neyse aynen o belirtilmelidir ve bu sene siparişkar ve emanetçinin defterine kaydedilmelidir (madde 62) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 54).

Naklolunan eşyanın zayi olmasından ve bozulmasından dolayı emanetçi ve kiracı aleyhine davaya başvurulması gerektiğinde dikkat edilecek hususlar içerdikleri zaman maliyeti açısından işlem maliyetleri kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre naklolunan eşyanın zayi olmasından ve bozulmasından dolayı emanetçi ve kiracı aleyhine davaya başvurulması gerekirse, bahsedilen zayıat ve bozukluk memleket içinde vuku bulmuşsa 6 ay, ecnebi ülkelerde olmuşsa 12 ay geçtikten sonra davanın dinlenmesi

yasaktır. Dava zayıttan dolayı açılmış ise bahsi geçen sürelerle nakline başlandığı günden itibaren, bozukluktan dolayı açılmışsa eşyanın teslim olunduğu günden itibaren bu süreye riayet edilmesi gerekir. Fakat bu konularda hile yapıldığı ortaya çıkarsa ne zaman olursa olsun dava yetkisi vardır ve zikredilen sürelerin davaya engel olmayacağı belirtilmiştir (madde 68) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 55).

Benzer şekilde poliçenin kabulüne ya da süresine ilişkin ayrıntılar da bu başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre poliçenin kabulü imza ile tasdik olunması, kabul edildiğine dair beyanda bulunulması, ibrazından bir ve daha sonraki gün veya 1 veya daha sonraki ay vadesi varsa kabul tarihinin yazılması gerekir, kabul olunduğu gün yazılmamış ise poliçenin tarihinden itibaren vadesi geldiğinde ödemesi yapılması gerekir (madde 80). Ayrıca poliçenin ödemesini kabul eden kişinin ikametgâhına dair bilgi olması gerekmekte (madde 81), poliçenin belli meblağının ödemesi yapılırsa geri kalan kısmı için protesto sürecine girişilebilecektir (madde 82) bilgileri yer almaktadır. Poliçe kağıdı ibraz olunduğu anda ve en geç 24 saat içinde kabul olunması gerekir. 24 saat içinde reddedilmediği durumda kabul olunsa da olunmasa da kim poliçeye el koyduysa onun üzerine kalır, zarar-zıyan onun üzerindedir (madde 83) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 57). Adi senetler ile ticari muamelelerden sayılan poliçe ve diğer ticari senetlerin tabi oldukları damga resimleri de farklılaşmaktadır. Örneğin yabancı ülkede iki şahıs arasında düzenlenen bir adi senetin Osmanlı ülkesinde kullanılması durumunda o senedin üzerindeki yazılı meblağ miktarına göre pul yapıştırılmakta ve ona göre vergilendirilmektedir. Benzer şekilde yabancı ülkelerin birinden diğer üzerine keşide edilmiş ve Osmanlı ülkesinde tedavülde olan ticari senetlerden ise tabi olduğu resmin yarısı alınmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 84).

Ticaret Kanunnâmesi'nin poliçelerle ilgili olan bölümünün 88.-90. maddelerinde de poliçenin keşide edilme süresine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Poliçeler ödeme süresi bakımından birtakım çeşitlere ayrılmaktadır. Bunlar kanunda ayrı ayrı ele alınarak hükme bağlanmıştır. Buna göre poliçe ibraz olunduğu anda (görüldüğü anda ödenmesi şart koşulan poliçeler ibraz olunduğu anda ödenir) veya ibrazı gününden bir veya birkaç gün veya aydan sonra ya da başlama gününden itibaren bir veya birkaç gün veya aydan sonra (poliçenin vadesi kabul tarihinden ve hükümsüzlüğüne dair protesto ortaya çıktığında protesto tarihinden itibaren belirlenir) her ayın belli bir gününde ya da panayır gibi bilinen bir tarihte (panayırın bitiş gününden bir gün önce, panayır yalnızca bir gün içinse o gün

vadesi gelmiş demektir) ödeme yapılmak üzere keşide kılınır (madde 88-90). Poliçenin vadesi yortu günlerine isabet ediyorsa yortudan bir gün önce ödeme yapılır (madde 91). Poliçenin tediyesi için her türlü ek süre verme durumu lağvedilmiştir (madde 92) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 58).

Poliçelerle ilgili 117. maddede yabancı memleketlerde keşide olunan poliçeler için geçerli olan kurallara yer verilmiştir. Burada yere göre süre için çeşitli kriterler belirlendiği görülmektedir. Buna göre Batı ülkeleri (Frengistan), Cezayir tarafından ve Afrika'nın Kuzey kesimleri tarafından keşide olunan (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 61) ve gerek ibrazının ardından gerekse de bir veya birkaç gün ve ay vade ile Osmanlı ülkesinde ödenmesi gereken poliçenin hamilinin tarihinden itibaren altı ay zarfında tediye etmesi gerekir veya kabulünü iddia etmesi gerekip de etmediği takdirde havale edenler üzerine ve belki karşılığını tedarik etmiş olan asıl poliçeyi keşide eylemiş kimse aleyhinde davaya teşebbüs etmekten mahrum kalır. Afrika'nın Güney sahillerinden Ümit Burnu dahi istisna olmayarak çekilen poliçeler için dava etme süresi 1 senedir ve Amerika, Hindistan gibi uzak bölgelerden Osmanlı'ya keşide kılınan poliçelerin süresi bir seneye kadar uzamış olur. Yine bu sefer Osmanlı'da çekilip de yabancı ülkelerde ödenmesi gereken poliçenin hamili yukarıda olduğu gibi uzaktaki ülkenin mesafesine göre belirlenen süre içinde ödeme veya kabulünü ihmal ederse, belirlenmiş haklarından mahrum kalır. Savaş zamanlarında belirtilen müddetler iki katına çıkar (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 62). Yine 122. maddede poliçenin hamili sadece poliçeyi kendisine keşide eden kimse aleyhinde iddiada bulunur ve protestosunu ona ilan etmek isterse, poliçenin satıcısı bir konak mesafede ise protesto tarihinden itibaren 15 gün içinde mahkemeye davet etmek mecburiyetinde olduğu, daha uzakta oturuyor ise her konak mesafesi için 3'er gün ilave ile sürenin uzatılması gerektiği belirtilmektedir (madde 122) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 63). 124.-127. maddelerde ise yine bölge bölge sürelerle yer verilmiştir. Osmanlı'da keşide olunup uzak beldelerde veya yabancı ülkelerde ödenmesi şart olup, poliçelerin protestoları konusunda Osmanlı da ikamet edip poliçeyi keşide eden ve devir ve havalesini kabul edenler aleyhine olan davaların süresi Kıbrıs, Girit ve diğer Akdeniz adalarında 2 ay, Mısır, İskenderiye ve çevresinde 4 ay, Tunus, Trablus, Cezayir ülkelerinde 5 ay, Avrupa'da 4 ay, Afrika, Asya, Hindistan kıtasında 1 senedir. Savaş esnasında bu süreler iki katına çıkar (madde 123). Poliçenin hamili, hem poliçeyi çeken hem de havale edenlerin tamamına birden dava açmak isterse yukarıda belirtilen sürelerin

bitimine kadar iddiaya yetkilidir. Poliçenin hamili dava açıp akçesini tazmin ettiği takdirde akçeyi veren de diğerlerinden ayrı ayrı veya tamamına birden aynı sürelerde dava açabilir, sürenin başlangıcı her bir davacının davayı teşebbüs ettiği günün ertesinden başlar (madde 124). Bu şartlar dışında kimsenin dava hakkı olmaz (madde 125-126). Poliçenin vadesi geldiğinde karşılığını gönderdiğini iddia eden kişi bunu ispat edebilirse poliçenin hamili veya havale edenlerin o kişi aleyhine dava açma hakları olmaz. Bu durumda hamilin sadece kimin üzerine poliçe keşide olunmuş ise o kişi aleyhine dava açmaya hakkı olur (madde 127) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 63-64).

Protestonun nasıl hazırlanacağına belirtildiği maddelerde protesto kağıdında olması gereken bilgilere de yer verilmiştir. Bu kapsamda bu ayrıntılar da işlem maliyetleri kısmına dâhil edilmiştir. Buna göre protesto kağıdında yazılı olacak şeyler poliçedeki ibarelerin aynen yazılması ile birlikte, kabulü, havalesi ve gerektiğinde kabul edecek kimselerin durumları, police meblağının talep edildiği ve ödemeyi yapacak kimsenin hazır olup olmadığı ve ödeme ve imzada imtina durumları yazılmış olmalıdır (madde 131). Bu şartlara uygun hazırlanmış protesto kağıdı yerine tüccar veya başka biri tarafından şahadet tarzında hazırlanmış kâğıtlar geçerli değildir. O beldede kançılara yani ticaret vekilleri ikamet etmiyorsa, o beldenin meclisi tarafından bir tutanak hazırlanırsa o zaman ona itibar edilebilir (madde 132). Tüccar vekilleri de protesto kâğıtlarının suretini aynen tüccar cerideleri hakkında yürürlüğe giren kaidelerine göre tertip edilmiş bir deftere gün ve tarihi ile beraber aynı şekilde yazmaya mecburdur ve bu yapılmadığı takdirde memuriyetlerinden az edilebilirler ve zarar ve ziyan ve masraf ve faizden güzeşteden sorumlu tutulurlar (madde 133) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 65).

Zeylin altıncı faslı poliçelerin protesto usulüne ilişkindir. Zeylin 6. faslında poliçelerin protestoları hakkında Ticaret Kanunnâmesi'ndeki ilgili maddelere eklemeler yapılmıştır. Poliçe hakkında protesto poliçe sahibi veya vekil dilekçesi ile olur (madde 84). Ticaret Kanunnâmesi'nin 130. ve 132. madde hükümlerine göre aşağıda yazılı 86. ve 87. maddelerde izah edilecek bu maddeler geçerli olacaktır (madde 85). Bir poliçenin kabul edilmemesi veya bedelinin ödenmemesinden dolayı lazım olan protesto, üzerine çekilmiş olan kişinin sakin olduğu yerde bulunan ticaret mahkemesi kalem odası veya ticaret kançılıyası tarafından icra edilir. Orada bunlar yoksa protesto o yerin devlet görevlisi tarafından kararlaştırılmış şartlara uygun bir şekilde yapılırsa kabul edilecektir (madde 86). Tüccar ve diğer kimseler tarafından şahadetname olarak düzenlenen evrak protesto

yerini tutamaz. Zayi olan poliçe hakkında Kanunnâme-i Ticaret'in 107-111. maddesine kadar gerekli şartlara müracaat olunması gerekmektedir (madde 87). Protesto poliçe kimin üzerine çekilmişse onun ve bedelini ödemek üzere poliçede beyan edilmiş olan şahıs ve aracılık yolu ile poliçeyi kabul etmiş olan üçüncü bir zâtın ikamet yerlerine bir nüsha olarak yazılıp taraflarına birer suret gönderilerek icra kılınacaktır (madde 88). Police kağıdı üzerinde çekildiği şahsın ikamet yeri doğru beyan olunmadığı ve aranıp da o kişiye ulaşılamadığı durumda (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 126) protesto usulünün icrasından önce ne kadar araştırılıp bulunamadığı görevli memur tarafından düzenlenen bir ilmühaberde belirtilecek ve sonra bunun bir sureti orada ticaret mahkemesi ya da ticaret kançılıryası varsa kapılarına ve eğer bunlar yoksa hükümet kapısına atılacaktır (madde 89). Poliçe bedelinin ödenmemesinden dolayı yapılması gereken protesto için geçerli olan hükümler, bir alacaklının emir ve sipariş edeceği yere verilmek üzere yazılan tahrirler hakkında da geçerli olacaktır. Yine bu protesto usulü bir kontrat veya taahhüt mukavelesi hükümlerinin yerine gelmemesi veya yerine gelmesinin gecikmesi durumunda tanzim edilecek protestolar hakkında da gereğine göre sorun değiştirilerek icra kılınacaktır (madde 90) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 127).

Daha sonra ise poliçenin iadesi retret yani iade hesabının içeriği belirlenmiştir (madde 137). Buna göre bu iade hesabına önce anapara, sonra protesto masrafı, komisyon, damga resmi, mektup nakliyesi gibi kanuni masraflar, daha sonra retret nedeniyle poliçe çekilmiş kişinin ismi, hangi fiyatlı alınmış ise kambiyonun bedelleri yazılmış olmalıdır, kambiyonun simsarı ya da onun olmadığı yerlerde iki tacir tarafından tasdik olunmalı, protesto olunmuş poliçe protesto kağıdı veya onun sureti beraberce gönderilmeli, ancak cirantaların biri üzerine çekilirse, ödenmesi gereken yerden asıl çekildiği yere varınca kambiyonun rayicini beyan eden yukarıda da belirtildiği gibi bir şahadetname de beraberce gönderilmelidir (madde 138) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 66).

Sipariş tahvilleri ile ilgili ayrıntılar ise şu şekildedir: Sipariş tahvilinin mutlaka tarih, ödenecek meblağ, kimin siparişi olduğu ve kimin emrine tediye olunduğu, o kişinin ünvanı, ne zaman ödeme yapılacağı, borç veya mal bedeli veya hesap veya havaleden dolayı mı olduğu belirtilmelidir (madde 143). Poliçe senetlerine dair tüccar, bezirgan ve sarraflar tarafından imza edilen ve ticaret için ödenen sipariş tahvillerine dair tüm davalar, protesto tarihinden itibaren 5 sene, eğer aleyhine hüküm verilmemiş veya borçlu hususu başka bir senet ile tahakkuk edilmemişse, en son yapılan mahkemece iddiadan itibaren 5

sene içinde usulsüz olur. Ancak borçlulardan sormak gerekirse, borçlu olduğunu yemin ile tasdik etmeleri ve bunların verese ile dahi hiçbir borçla alakaları kalmadığını yemin ile tasdik etmeleri gerekir (madde 146) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 67).

Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeylin 7. Maddesinde protesto, dilekçe gibi konularda görülen dava masrafları ile ilgili ayrıntılara yer verilmiştir. Buna göre protesto, dilekçe, ilam harçları ve çeşitli nizama uygun tüm dava masrafları, davasında hakkı ortaya çıkan tarafın haksız taraftan almaya hakkı olacaktır. Ancak taraflar davanın bazı konularında haklı bazılarında haksız çıkarlarsa her iki tarafın harç ve masraflarının toplamının ve münasip bir miktarının aralarında anlaşma yoluyla ve tarafların zevc, zevce, peder, valide, çocuk, kardeş gibi derecelerde akrabadan olmaları durumunda masraflarının hükmü ticaret mahkeme ve divanların kararlarına bağlı bulunacaktır (madde 102) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 129).

Ticaret Kanunnâmesi'nin ticaret şirketleri ile ilgili olan kısmında 32.-34. maddelerde şirketlerin sözleşmelerinde önem sırasına göre yer alması gereken diğer hususlara ve şekil şartlarına yer verilmiştir. Bu nedenle bunlar yine işlem maliyetleri kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre kolektif ve komandit şirketlerin mukavelelerinde hissedarlar, ortakların ismi ve mahlasları, durumu, ikamet yerleri, sonra şirketin ticaret ünvanı, sonra şirket tarafından iş görecek idare ve imzaya yetkili ortakların isimleri, ortaya konan sermaye, şirketin kuruluş ve sona erme tarihleri yazılarak ancak komanditer yani sermaye koyan şahsın ismi yazılmayarak Ticarethane'ye kayıt ettirilerek ilan olunmalıdır (madde 32). Şirketlerin mukavele senedi Ticarethane'de değil de ortaklar arasında hazırlandıysa, kolektif şirketlerde tüm ortaklar tarafından imza olunmalı, komandit şirketlerde ise hisseler bölünmüş ya da bölünmemiş olsun birbirlerine kefil ya da müdür olan ortaklar tarafından imzalanır (madde 33). Anonim şirketlerin kuruluşuna dair irade-i seniyye ve şirketin kuruluş sözleşmesi (mukavele senedi) kısa sürede Ticarethane'nin duvarına yapıştırılmalı ve ilan edilmelidir (madde 34). 35. maddede şirketlerin müddeti tamamlandıktan sonra uzatılmaları gerekirse ya da sözleşmede yazandan önce feshedilmeleri gerekirse yapılması gerekenler yer almaktadır. Buna göre yukarıda yer alan 32 ve 33. maddeler dikkate alınarak yerine getirilmesi gereken şartlar vardır. Bu şartlara uyulmadığı takdirde mukavele muteber olmaz, fakat bu durum dışarıdan zuhur eden davacıların hak iptallerine sebep oluşturmamaktadır (madde 35) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 49-50).

Ticaret Kanunnâmesi'nin 45.-48. maddelerinde ticaret şirketlerine dair davalara mümeyyizler tarafından bakılacağı bildirilmektedir. Mümeyyizler tarafından gerçekleştirilecek işlemlere dair belirli süreler tayin edilmiştir. Buna göre taraflar davalarına dair her türlü evrakını ve tezkirelerini (her türlü vergi hariç) mümeyyizlere teslim ederler (madde 45). Evrak ve tezkirenin tesliminde geciken ortağa 10 gün içinde bunları teslim etmesi gerektiği bildirilir (madde 46). Gerekirse evrakın teslimi için geçerli sürenin uzatılması mümeyyizlerin yetkisi dâhilindedir (madde 47). Yeniden süre verilmemesi veya kalan sürenin dolması halinde mümeyyizler hemen kendilerine teslim olmuş olan evrak ve tezkireleri inceleyerek davayı görme yetkisine sahiptir (madde 48) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 50-51). Mümeyyizler tayin edildikten sonra kararlaştırılan gün ve mahalle toplanarak meseleyi görüşmekte ve kararlarını bir mazbata ile ticaret mahkemesine sunmaktadırlar. Mümeyyizler atandıktan sonra ihtilafın görülmesi ve buna da hayır mazbatanın tanzimi için iki tarafın kararıyla bunlara uygun bir süre tayin edilir. Bu süre zarfında kararlarını bir mazbata ile beyan etmeye mecbur olan mümeyyizler görevlerini yerine getirmediği takdirde bu durumdan bizzat sorumlu olarak işin gecikmesinden kaynaklanan tazminata mahkum olurlar ve ayrıca verdikleri hükümler keenlemyekun (yok hükmünde, hükümsüz) sayılmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 104).

Ticaret Kanunnâmesi'nin iflas ile ilgili hükümlerinde bu konuya dair bazı süreler belirlendiği görülmektedir. Buna göre vadesi gelmiş ve vadesi gelmemiş borçlar için iflas durumunda dikkate alınacak süre 10 gün olarak belirlenmiştir. Menkul ve gayrimenkul eşya ve emlakın hibe amacı ile başkasına itasına dair tüm senetler ve vadesi gelmemiş borçların nakit olarak ve intikal ya da satış gibi çeşitli şekillerde ödenme durumu ile vadesi gelmiş olan borçların ve ticaret senetlerinden başka suretle icra olunan her tür ödeme durumu, iflas başlangıç olmak üzere Ticarethane tarafından tahsis olunan günden sonra veya 10 gün önce akdedilmiş ya da ödenmiş ise yok hükmünde (hükümsüz) kabul edileceği belirtilmektedir (madde 156). Borçlunun borcunu ödemekten aciz olduğu gün ile iflas ilamı oluşturulan gün arasında vadesi gelen borcunu nakit veya ticaret senedi ile ödemesi veya değeri kadar eşya satarak ödemesi veya senet vermesi hükümsüz kabul edilmektedir (madde 157). İstiglal ve imtiyaz hakkı için ise iflas ilamının çıktığı güne kadar usul ve nizama göre tescil edilebilmesi mümkündür. Bu tescil müflisin borcunu ödeyemediği günden sonra veya o günden 10 gün önce olmuşsa muteberdir. İmtiyaz ve

istiglal günü ile kayıt ve tescil gününün arasında 15 günden fazla süre geçmişse hükümsüz sayılmaktadır. Ancak burada da istiglal ve imtiyaz hakkının tahsil edildiği yer ile kayıt ve tescil edilecek yer arasındaki mesafe önemlidir. Buna göre her konak için süreye bir gün ilave edilir (madde 158). Borçlunun borcunu ödemekten aciz olduğu gün ile iflas ilanı oluşturulan gün esnasında bir poliçenin akçesini vermişse, poliçe kağıdı kimin hesabına çekilmişse hemen onun tarafından ve eğer sipariş tahvilleri kabilinden ise önceki cirantadan meblağın geri alınması konusunda dava açılır (madde 159). Bunların yapılabilmesi için borçlunun ödeme yapmaktan aciz olduğunun ispat edilmesi gerekmektedir. Müflisin ticaretine dair olan eşyadan icar tahsiline başlanabilmesi için iflas ilanı tarihinden itibaren 31 gün geçmesi gerekmektedir. Fakat bu eşyanın muhafaza edilmesi gerektiği için mülk sahibinin kiralamış olduğu yerin geri alınması hakkında var olan hakkına zarar gelmemesi açısından bu maddede yazılı olan başlama süresi bu babda hükümsüzdür (madde 160) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 69-71).

Müflisin durumunun ve muhasebesinin vekiller tarafından görülmesi başladığında, müflis vekillerin davetine icabet etmezse, 48 saat içinde hazır bulunması tenbih edilir, eğer güçlü bir özrü olduğu memur tarafından tasdik edilirse, müflis vekil göndermeye yetkilidir (madde 183) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 75).

Müflisin mallarının mühürlenmesini izleyen üç gün içinde vekillerin talebi üzerine müflise ait bütün eşyalar tespit edilerek buna dair bir defter tanzim edilir (madde 187). Bu tespit esnasında kanuni olarak müflisin de hazır bulunması gerekmektedir. Defterler iki nüsha olarak hazırlanır. 24 saat içinde bir nüshası Ticarethane'ye gönderilir. Diğer nüshası vekillerin muhafazasında kalır. Defterin tanzimi ve yazılması için vekiller kendilerine yardım etmeleri için uygun gördükleri kişileri tayin edebilir (madde 188) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 76).

İflas durumunda vekil olanlar memuriyetlerine başladıkları günden itibaren 15 gün içinde iflasın sebeplerine dair kısa bir belge hazırlayarak Ticarethane tarafından tayin olunan memura verirler ve memur da bu belgeye kendi görüşünü de ekleyerek Ticarethane'ye takdim eder. Eğer bu sürede gerekli belge hazırlanmamış ise, sebebi neyse onun da memur tarafından Ticarethane'ye bildirilmesi gerekir (madde 190). Ticarethane memurlarının müflisin mağaza ve dükkânlarında iflas ile ilgili yapılan işlemlerin, tutulan

defterlerin dikkat ve hakkaniyetle yapılıp yapılmadığını kontrol etmek hakları vardır (madde 191) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 76-77).

İflasın ilanından sonra yapılacak işlemlerle ilgili de birtakım süreler belirlenmiştir. Buna göre iflasın ilanından itibaren alacaklıların alacaklarını masaya bildirmeleri için gerekli süre 20 gündür. Vekiller aracılığıyla incelenerek muteber hale gelen alacaklar ilgili senetlerin altına şerh koyularak belli hale getirilir. Bu senetlerin altına şerh koyulması için gerekli süre de 8 gündür (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 12-13). İflasın ilanından itibaren alacaklar iddia ettikleri meblağların yer aldığı defterlerin kaydı ve muhafazası, borçların tahkikine dair vekiller tarafından tanzim olacak mazbatanın tarihinden itibaren 5 sene müddetle memurların sorumluluğundadır. Buna dair süre iflasın ihbar tarihinden itibaren 20 gündür. Bazı alacaklılar başka yerlerde ise teftiş yeri ile alacaklının ikametgâhı arasında her konak için süre bir gün ilave edilir (madde 198-199). Bu sürelerin ardından ara verilmeksizin 3 gün içinde alacakların tahkikine başlanması gerekir. Her alacaklı alacağına doğru olduğunu, alacağı takip edildiği günden itibaren 8 gün içinde memura tasdik ettirmesi gerekir (madde 204) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 78-80).

Alacaklıların konkordato senetlerine itirazları senedin tanziminden itibaren 8 gündür ve bu süre içinde müflis vekillerine bildirilmelidir, aksi takdirde muhalefetleri geçerli olmayacaktır. Ayrıca bu süre bitmeden evvel bu konuda bir hüküm verilemez (madde 219-220) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 84-85).

Konkordatonun tasdikinden sonra veya alacakların ittifakından sonra müflisin mal mevcudu iflas muamelesinin icrasına kifayet etmeyerek müflisin tevkifi gerekir ve her bir alacaklı müflise tek tek dava açma kararı alırsa, bunun için geçerli süre ise 1 ay olarak belirlenmiştir (madde 234) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 88).

11. babda iflasın ilanı ve müflisin borcu ödemekten aczine dair mahkeme ilanlarına itirazların müflis tarafından 8 gün, onunla alakalı kişiler tarafından bir ay müddet süre içinde yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu sürelerin başlangıcı 152. maddede belirtildiği üzere iflasın neşr ve ilan olduğu günden itibaren (madde 286) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 101).

İade-i itibar istidasının sureti ilgili yerlerde 2 ay süreyle ilanda kalır ve bu sürede itiraz gelmediği takdirde itibasın iadesi kararı alınır. Ancak müflisin iade-i itibara kabul

olmadığına karar verilirse, 1 sene süreyle tekrar başvurma hakkı yoktur (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 105-107).

Ticaret Kanunnâmesi ile bağlantılı olarak Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'te belirlenen işlem süreleri ise istida sahibi mübâşirin kaydı resmi günler ve tatiller dışında havale buyruldu tarihinden itibaren 24 saat içinde icra ettirmesi gerektiğine dairdir. Ayrıca tanzim edilen ilamlar davaya karar verildiği tarihten itibaren 21 gün içinde sırasıyla çıkarılacaktır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 120-121).

Ticaret Kanunnâmesi ticaret mahkemelerinin kuruluşuna dair zeylinin 4. faslında ticaret mahkemesinin işlerine dair ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre ticaret mahkemesinin kalem odalarında tayin edilen azanın ismi, ünvanı, sıfatı bir deftere kaydedilecektir (madde 39) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 118). Ticaret mahkemesi günde 5 saat çalışacak, mahkemelerin reisleri her 6 ayda bir kere meclis günlerini ve başlama ve bitiş (açılış ve kapanış) saatlerini ilanname ile tayin edecektir (madde 40). Bu ilanname halkın anlayacağı dilde bir belgeye yazılacak, mahkemelerin divanhanesine gönderilerek, gazete olan yerlerde gazetede ilan edilecektir (madde 41) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 118-119).

Ticaret mahkemesine havale edilen dilekçeler sıraya konulur, numara verilir, buna özel bir deftere kaydedilir. Kayıtta kaydın tarihi, tarafların ismi, unvanları, hangi devlet tebaasından oldukları, ikamet yerleri, istidada bulunan mübâşirlerin isim, unvan ve hangi daire hizmetinde buldukları, davanın neye dair olduğu (içeriği) yer alacaktır. Bu kaydın numarası ve tarihi dilekçenin arkasına da yazılacaktır. Dava bu şekilde kaydedilmedikçe davanın görülmesine başlanmayacaktır (madde 44-46). İstida sahibi mübâşir, kaydı resmi günler ve tatiller dışında havale buyruldu tarihinden itibaren 24 saat içinde icra ettirmeye mecburdur. Bu hususta bir kusur işlerse, ilkinde azarlanır, ikincisinde ise mübâşirlik memuriyetinden uzaklaştırır (madde 47). Meclise sunulacak davaların pusulası, mahkemesi görüleceği günden en az 3 gün önce kayıt defterinden sırasıyla çıkarılarak Türkçe ve orada çoğunlukla kullanılan dile dönüştürülür ve reisin emir ve tenbihi ile mahkeme divanhanesine asılır. Ancak sekvestro⁴⁹⁵ ve diğer ivedi (acele)

⁴⁹⁵ Sekvestro İstanbul Mahkemesi 334 numaralı sicilde “....sekvestro ile terekeyi taht-ı hacze alıp....” bağlamında kullanılmıştır (İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 219 Hüküm no: 222) (www.kadisicilleri.org). Bu kelime Kamus-i Türki'de de anlamıyla yer almıştır (Sami, 1899, s. 730).

davaların pusulası defterden ayrı yazılarak görülmesi diğer davalardan önce ayrıca asılır (madde 48). Davacılar muhâkeme zamanında isimleri ile meclise çağrıldıkça bunları divanhaneden meclis odasına göndermek üzere iki nefer muhızır görevlendirilir. Bunlardan biri odanın içinde diğeri dışında durur. Bunun haricinde gerektiğinde mahkeme reisinin tembihlerini yerine getirmek için oda dışında yerine göre nöbetle ikişer nöbetçi zaptiye de bulunur (madde 49) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 120). Mahkeme esnasında dava sahipleri daimi ve geçici azalarla konuşamazlar (madde 50). Bir dava meclise gelince, daimi ve geçici azalar tarafları sulha teşvik etmeye yetkili değildir, o davayı usul ve kanuna uygun olarak görmeye mecburdur (madde 51). Bir davanın muhâkemesi sırasında müzakere vakti gelmeden önce daimi ve geçici azalar dava aleyhine veya lehine görüş ve fikir bildiremezler (madde 52). Kâtiplerden en ehil olanlardan biri ya da lüzumu durumunda ikisi, muhâkemenin başından sonuna kadar mecliste bulunmaya, muhâkeme suretini aynı şekilde muhâkeme defterine kayıt etmeye ve nöbetleşe olarak zapt etmeye mecburdur. Muhâkemenin bitiminde mahkeme azası özel bir yere çekilerek davayı müzakere etmekte ve buna göre aldığı kararı bildiren ilamı hazırlamaktadır. Bu maddeden önce reisin ismi, sonra her davanın muhâkeme sırasında hazır bulunan azanın isim ve unvanları, sonra sırasıyla davacı ve davalının isim, unvan, sıfatları ve hangi devlet tebaasından oldukları ve özetle ifadeleri, dava amaçları, ibraz edilen senetlerin içeriği, şayet şahit kullanılırsa onların isim, unvan, hangi devlet tebaasından oldukları, ifadeleri, davanın görülmesi esnasında yeniden bakılması gereken bir şey olursa, onun karar özeti (fezleke) ve nihai kararın hükmü yer alacaktır. Bu zabıt mecliste bulunan reis, azalar, kâtipler tarafından imzalanır ve ilam mazbatasına alınır. Bu mazbata kâtipler tarafından yazılıp ve sırasına göre numaralandırılıp, deftere kaydedildikten sonra aşağısı da reis, aza ve kâtipler tarafından imzalanır ve mühürlenir. Tanzim edilen ilamlar davaya karar verildiği tarihten itibaren 21 gün içinde sırasıyla çıkarılacaktır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 120-121). Bu sürede çıkmamaları durumundaki kâtipler sorumlu tutulur, ancak pürüzlü ve zor bir iş varsa bundan dolayı affedilebilirler (madde 53-57). İlamlar da ilam mazbataları gibi tanzim edilir ve reis, başkâtip imzalarıyla imzalanıp ve ticaret mahkemesi mührüyle mühürlenir (madde 58). Ayrıca bunlarda her ticaret mahkemesinin yeri kaydedilerek devletin alameti olan ay ve yıldız ile başında özel bir mühür olur. Taşradaki ticaret mahkemesinin mühürleri Ticaret Nezareti tarafından tatbik edilerek bölgelerine gönderilecektir (madde 59). Ticaret

mahkemesi kalem odaları tatil günleri hariç her gün en az 6 saat açık olup kâtipler bir engelleri olmadığı durumda vaktine uygun olarak işlerini görür. Yanlış bir harekette bulunmaları durumunda önce uyarı, sonra ise icabına uygun olarak azledilme ihtimalleri bulunur (madde 60). Kalem odaları meclisin başlamasından en az bir saat önce açılıp bitiminden 1 saat sonra kapanır. Odaların açılıp kapanacağı vakit ve saat mahkeme reisi tarafından ilanname ile tayin edilir ve kâtiplere beyan edilerek, daha sonra halka bildirilmek üzere ilanname mahkeme divanhanesine asılır (madde 61). Davacı ve davalı tarafından kalem odalarına bırakılacak senet ve evraklar bir deftere kaydedilip bunların sahiplerine başkâtip tarafından birer makbuz verilir (madde 62). Kalem odalarına teslim edilen senet ve evraklar senet sahibi ve onlarla ilişkili kişiler tarafından yazılı dilekçe olmadan ve mahkeme reisi tarafından verilmesi izni çıkmadıkça başkâtip o senet ve suretlerini kimseye veremez veya meallerini bildiremez. Aksi yönde hareket ederse bundan dolayı ortaya çıkan senet sahibinin zararından başka, en az 100 kuruş en fazla 1000 kuruşa kadar ceza ile cezalandırılma ihtimali bulunur. Bu kabahat tekrar ederse memuriyetinden azledilebilir (madde 63) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 122). Başkâtip vereceği evrak ve senetlerin suretlerinin asılları ile aynı olduğunu tasdik eden imza ve mühür ile bildirir, resmen itibari şayan olmak üzere mahkeme mührü ile de mühürlenir. Suretler asıllarına uygun olmayarak değişiklikler yapılmışsa bundan başkâtip sorumlu tutulur, zarara uğrayan kimselerin zarar ve ziyanlarını tazmine mecbur olur (madde 64). Başkenti ve muhafaza edilmesi şartıyla teslim edilen senet ve evrak mahkeme tarafından emredilmedikçe hiç kimseye verilmeyecektir. Verilmesi emredildiği zaman bile aynen bir suretleri çıkarılarak, çıkaran kâtip ve başkâtip tarafından imzalanır ve mühürlenir. Bu suretlerin asılları ile aynı oldukları mahkeme reisinin tasdiki ile asıllarının iadesine kadar asıl hükmünde muhafaza edilir ve kullanılır (madde 65). Mahkemelere teslim edilen, verilen veya emaneten gönderilen tüm meblağın miktarı kalem odalarında özellikle tutulacak bir sandık defterine rakam ve yazı ile kaydedilir, teslim edenlere verilmesi gereken makbuz başkâtip tarafından imzalanır ve mühürlenir, matbu (basılı) koçanlı defterden kesilerek verilir (madde 66). Kalemlerdeki ticaret mal sandıkları haftada bir kere mahkeme reisi tarafından teftiş edilir ve defteri tasdik edilir. Sandıklar iki kilitli olmalıdır ve birinin anahtarı reiste, diğerinki başkâtip nezdinde muhafaza edilir (madde 67). İfade edilen tüm vesikalar için tutulması gereken tüm defterler ciltli (şirazeli) kitap şeklinde olup, reis tarafından sayfaları numaralandırılmış

haldedir, ayrıca her hafta teftiştten geçirilir (madde 68). Ticaret mahkemesi mazbata ve ilamlarının çeşitli evraklarının tanzim ve tashihi, kaydı, yerine gönderilmesi, defterlerin düzgün bir şekilde tutulması reis tarafından kâtiplere ayrı ayrı taksim edilip (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 123) bunların her biri vazifelerini bilerek vaktinde ve sırasında tamamıyla yerine getirmeye gayret etmeleriyle mahkemenin işinin süratle görülmesi sağlanmaya çalışılmalıdır (madde 69). Başkâtip ve kâtiplerin her biri memuriyetlerine ait olan her işi düzgün bir şekilde ifaya mecbur olup, böyle yapmadıkları durumda reis tarafından uyarılır ve gerekirse yerlerine başkası tayin edilir (madde 70). Her 3 ayda bir kere ticaret mahkemesi başkâtipleri ticaret mahkemesine o ay süresince gelerek ilama konu olmuş veya henüz rüyet olunan tüm davaların müfredat defterini özet kayıtlarından çıkararak tanzim eder ve Ticaret Nezareti'ne gönderir. Sene sonunda genel bir özet yapıp aslına mutabık olduğu meclis reisi tarafından tasdik edilip, nezarete gönderilir ve bu senelik özet nezaret tarafından Dersaadet'te neşredilen gazetelere çeşitli lisanlarda ilan ettirilir (madde 71). Ticaret mahkemesi reisleri her türlü evrakın mühür ve imzalarının tasdikini imza ve mahkemelerin mührü ile yaparlar. Ancak devletin her yerinde kabul edilmek üzere reislerin imzaları ve mahkemelerin mühürleri Dersaadet'te ise Ticaret Nazırı, taşrada ise bölgenin en yüksek mülki amiri tarafından tasdik edilir (madde 72). Her ticaret mahkemesinde bulunacak tercümanlar bölgeye uygun bir miktar maaş alır, bunların vazifeleri Türkçe bilmeyen kimselerin ifadelerini çeşitli lisan üzere gösterilen rapor, senet ve çeşitli evrakları değiştirmeksizin yazarak tercüme ve beyan etmektir (madde 73). Tercümanlar tercüme ettikleri evrakları imzalar, sözlü veya yazılı olan tercümeleri aslına uygun değilse, bundan dolayı zarar verdikleri kimsenin zarar ve ziyanını tazmin etmekle sorumlu tutulacaklardır (madde 74) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 124).

Mecelle'de incelenen ilk bölüm olan Kitâbü'l-Büyû'nun içerdiği her hüküm son derece ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Başta satış akdinin icab ve kabülüne dair söylemlerin zaman kipine varıncaya kadar taşınması gerekli şartlara yer verildiği görülmektedir. Bu noktada değinilen örneklerde fiyat pazarlığı sürecinde tartışılan meselelerdeki söylem farklılıklarına göre hüküm değişmiştir. Ayrıca satışın gerçekleştiği yer, ortam ile ilgili de dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Dördüncü fasılda yer alan şartlı satış, ismiyle müsemma bazı şartlara sahiptir ve burada tekrar olmaması açısından tekrar izah edilmemiştir. Yine satılan şeyin özellikleri ve satılan şeyin caizliği meselesi de İslam

hukukunun kendi niteliğinden kaynaklanan birtakım ayrıntılı düzenlemeler gerektirmektedir. Ardından bey’de “açıkça zikredilmeyen, ancak bey’e dâhil olan” konulara geçilerek, yine bu kısım da bey’de zikredilmemişliğine tezat olacak şekilde ayrıntılı hükümlerle açıklanmıştır. Ayrıca sadece satılan şey hakkında değil, yapılan ödemelere dair bilgiler de izah edilmiştir. Bu bölümde bu konular, tekrardan kaçınmak amacıyla yeniden irdelenmemiştir. Ancak ayrıntıların bir taraftan anlama kolaylaştırmak ve olası çelişkileri ortadan kaldırmak açısından işlemlere pozitif etkide bulunsa da, diğer taraftan konuların her boyutunun fazlaca hükümle açıklanması ihtilafa düşmüş kimseleri anlaşma konusunda birtakım karışıklıklar yaşama riski ile karşı karşıya bıraktığını da belirtmek gerekmektedir.

İşlem maliyetleri ile ilgili zaman maliyeti açısından bey’ kitabında vadeli satış konusu üzerinde ayrıca durmakta yarar görülmektedir. Bu konuda vadenin belli olması en önemli noktadır. Bunun kesin olarak taraflarca belirlenmiş ve biliniyor olması gerekmektedir. Herhangi bir müddet belirlenmemiş olması durumunda ise bir aya bağlanması gerektiği ifade edilmektedir. Yine taksitlendirilmesinde mukavele edilen müddet, satılan şeyin tesliminden itibaren geçerli olacaktır. Ayrıca normal şartlar altında bey’i mutlakta peşin ödeme yapılması gerekmesine rağmen, beldenin örf ve adetine göre taksitli olarak düzelenebileceği de belirtilmiştir (Öztürk, 1973, s. 181-182).

Kitâbü'l-Büyû'da 288.-292. maddelerde “teslimin külfeti” konusu işlenmiştir. Burada bedele ilişkin akçenin sayın, tartım işlemlerinin müşteriye ait olduğu, satılan şeyin teslimine ilişkin kileci ve kantarcı ücretleri gibi masrafların ise satıcıya ait olduğu ifade edilmektedir. Yine senet ve hüccet yazılması işlemleri de müşterinin görevi sayılmaktadır. Ancak satıcının da mahkemede satışı ikrar etmesi ve şahit olması gerekmektedir (Öztürk, 1973, s. 186-187).

Bir sonraki fasılda ise satılan şeyi helak olması durumunda zararın ne zaman, kime ait olacağı konusuna yer verilmiştir. Temel kural satılan şey üşteri almadan satıcı elinde telef olursa buradaki zararın satıcıya ve satılan şey alındıktan sonra telef olursa buradaki zararın ise müşteriye ait olacaktır. Taraflardan birinin vefatı durumu için ise zarar meselesi için daha başka ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir (madde 295-297) (Öztürk, 1973, s. 187). Altıncı babın atıncı faslında ise kuruş ve buna ilişkin zararın tazmini mevzusu işlenmiştir. Burada yumurta ve ceviz gibi tane hesabıyla olan şeylerin bazıları

çürük çıktığında, adete göre %3 gibi çoğumsanmayacak bir derecesinin kaul edilebileceği, kusurun %10 gibi daha yüksek bir oranda olması halinde ise bunun kabul edilemeyeceği ifade edilmektedir. Bu ikinci durumda müşteri tamamını satıcıya geri vererek parasını geri alma hakkına sahiptir. ayrıca satılan şeyin geri alınamayacak kadar boruk olması durumunda ise bey' akdi batıl hale gelmektedir ve müşteri bedelin tamamını geri alabilecektir. Burada önemli olan ölçü açısından aynıcinsten olan bir ürünün satışdır ve belirli bir miktarının bozukluğu durumunda muhayyerlik söz konusu olmaktadır (madde 352-355) (Öztürk, 1973, s. 193-195).

Yumurta ve ceviz gibi tane hesabıyla olan şeylerin bazısı çürük çıktığında, adete göre %3 gibi çoğumsanmayacak derecesi bağışlanabilir. Eğer kusurlu çıkan %10 gibi çok ise bağışlanmaz, müşteri tamamını satıcıya geri vererek parasını geri alır (madde 354). Satılan şey eğer aslen işe yaramayacak kadar bozursa (örneğin satılan yumurtanın işe yaramayacak kadar bozuk çıkması durumunda) bey'i batıl olup müşteri bedeli tamamen geri alabilir (Öztürk, 1973, s. 193-195).

Kitâbü'l-Büy'nun selem hakkında olan kısmında selemin ancak belirli derecelerde (ala, edna, evsat) sınıflandırılabilen şeylerde sahih olacağı üzerinde durulmuştur. Bunların ölçülebilir birimlerle ifade edilmiş olması da önem teşkil etmektedir. Ayrıca diğer satış türleri için gerekli şartlar da (icab ve kabul, yerin belli olması gibi) gerçekliliğini sürdürmektedir (madde 380-387) (Öztürk, 1973, s. 198-199).

Kitâbü'ül-Büyû'nun hastalılıklılar ile yapılan satım akitleri durumunda ise oransal olarak bazı düzenlemeler yaptıkları görülmektedir. Buna göre hasta bir kimsenin semen-i misl ile yaptığı satış muteber görülmüştür. Bu bedelden daha noksan bir bedel teslimi ile ölürse noksan kısım üçte birlik bir oranda eksiklik ürün için uygunsa bey' muteber iken, üçte birlik noksanlık için elverişli değilse müşteri eksigi tamamlamaya mecbur tutulur. Aksi takdirde varisler bey'i fesh edebilir (madde 393-396) (Öztürk, 1973, s. 200).

Kitâbü'l-Büyû'nun bundan sonraki kısımlarında farklı satış sözleşmelerine yer verilmiştir: istisnalar, vefâen satış gibi. Bu konularda da her konunun kendien has özelliklerinin yine son derece ayrıntılı bir şekilde düzenlendiği görülmektedir.

Mecelle'nin kira sözleşmesine dair hükümleri de önce ilgili terimlerin açıklandığı Mukaddimesiyle yine ayrıntılı açıklamalarla başlamıştır. Kira akdinin şartları (başta bu

akdin gerçekleştirilebilmesi için gereken şartlar, ödemede bedel olarak kullanılacak şeyler gibi) konusu da yine diğer konular gibi ayrıntılı olarak açıklanmıştır ancak bazı noktalarda Kitâbü'l-Büyû'da yapılan genel açıklamaların genelliğinden faydalanmak ihmal edilmemiştir. Benzer şekilde çalışmada da kira akdinin nitelikleri ile ilgili bazı ayrıntılara yer verilmemiştir. Bu kitapta işlem bedeli olarak değerlendirilebilecek hükümlerden biri kira bedeline ilişkindir. Buna göre ücretin ne ile ödeneceğine bağlı olarak teslimin nerede yapılacağı konusu üzerinde durulduğu görülmektedir. Ayrıca akdi mutlakda akit yapıldığında hemen kira bedelinin ödenmesi gerekmemesine rağmen, ta'cil şartının peşin ödeme gerektirdiğine değinilmiştir. Herhangi bir şart olmaksızın akdedilmiş mutlak icarede kiranın aylık veya senelik gibi belirli bir süre için belirlenmesi durumunda, ödemenin o süre bitiminde yapılması gerekir. Kira teslim vaktinden itibaren işlemektedir (Öztürk, 1973, s. 211).

Kira akitlerinde akdin mahiyetinden kaynaklı olarak süre mevzusu diğer fasıllarda daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buna göre kiranın gün gibi kısa ya da yıl gibi uzun olması mümkündür. kira süresnin başlangıcı akdin yapıldığı zamandır. Kira akitlerinde bir aylık süre 30 gün kabul edilmektedir. Bir senelik icare akitlerinde ise sene 12 ay olarak değerlendirilir. Ancak burada ayın kaçında ya da senenin hangi ayında bulunulduğuna göre hesaplamalar yapılarak bu süre üzerinden kira bedeli hesaplanır. Günlük çalışma sürelerinde ise akdin sahih olması için ayın kaçından itibaren başlanacağını muhakkak belirtilmesi gerekmektedir (Öztürk, 1973, s. 213).

Kira akitlerinde muhayyerlik ise bunun için belirlenen süre içinde yapılmalıdır. İcarede hıyarı gereken ayb amaçlanan menfaatin yararın ya da kazancın tamamen ortadan kalkması veya bozulmasına sebep olan şeydir. Menfaatin alınmasından önce kiralanan şeyde bir ayb ortaya çıkması durumunda, akit yapıldığında aybın mevcudiyeti kabul edilir. Müstecir icareyi fesh etmeden önce kusur düzeltilirse, o zaman kiralayanın fesih hakkı kalmaz. Kusur giderilmeden müstecir akdi fesh ederse, bunu ancak kiraya verenin huzurunda gerçekleştirebilir, aksi taktide feshi geçerli olmaz, kira eskiden olduğu gibi işler. Menfaat tamamen ortadan kalkarsa akit fesh edilse de edilmese de ücret gerektirmez (Öztürk, 1973, s. 213-216).

Bir kimsenin belirli bir iş için kiralınması durumunda geçeli koşullar ise altıncı babın dördüncü faslında düzenlenmiştir. Ücret belirlenmeden amele istihdam edilirse gündeliği

biliniyorsa bilinen ücret ve bilinmiyorsa ya da belli değilse ecr-i misl verilmesi gerekir. Bir ilim ya da sanat öğrenimi için üstad kiralandığında eğer süre belirtilmişse icare akdi süre üzerine yapılır. Hatta usta öğretime hazır olması ile ücrete hak kazanmış olur, öğrenciye ders verse de vermese de bu durum geçerlidir. Süre belirtilmeyen icare akdi ise fasiddir. Bu durumda usta öğrenciye ancak eğitim verirse ücrete hak kazanır. Yapılan işe bağlı olup da iş yapması için kiralanan kişiye ait iş üzerine şart kılınmayan her ne olursa olsun bunda beldenin örf ve adetine itibar edilir. Örneğin iplik terziye ait olmasının adet olması gibi. Kira ile tutulan kişiye yemek vermek beldenin örfü olsa bile kiracının sorumluluğu ya da görevi değildir. Buna benzer örneklerle konunun çeşitli meslekler açısından analizine çalışılmıştır (Öztürk, 1973, s. 221-223).

Kira akdinde bir diğer maliyet kalemi kiraya verilmiş şeyin geri çevrilmesidir. Buna göre örneğin bir hanenin icaresi tamamlandığında hane sahibinin gidip hanesini teslim etmesi gerekmektedir. Zira icarenin tamamlanmasından sonra kiracı artık kiralanan şeyi kullanamaz. İcare tamamlanıp da mal sahibi malını almak istediğinde kiracının da teslim etmesi gerekmektedir. Ancak kiralanan şeyin red ve iadesi kiracıya ait değil, mal sahibinin üzerinedir. Kiralanan şeyin red ve iadesi yükleme ve boşaltmaya (ya da bunlar için yapılan masraflara) muhtaç ise nakliye ücreti malını kiraya veren kişi üzerinedir (Öztürk, 1973, s. 225).

Şuf'a hakkı ile ilgili hâkim önünde yapılacak talebin (taleb-i husumet) başka yerde bulunmak gibi bir şer'i özür söz konusu değilken bir ay ertelenmesi durumunda şufa'a hakkı sakatlanmış olmaktadır (madde 1034) (Öztürk, 1973, s. 290).

Mecelle'nin 14. kitabı Kitâbü'l-Dava'da ikinci babı mürur-u zaman (zaman aşımı) hakkındadır⁴⁹⁶. Borç ve vedia ve mülk geliri ve miras ve vakıf gelirinde mukataa veya

⁴⁹⁶ Zamanaşımı hukuken mülkiyetin devren kazanılmasının bir diğer yolu olarak da değerlendirilmektedir (Demir, 2011, s. 197). Ancak esasen İslam hukukunda bu kabul edilmemektedir. Zamanaşımı sadece yargılama hukukunda birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin üzerinde belirli bir süre geçmiş davaların dinlenmesi için 30-36 yıl arasında bir süre verilmekte, bu süre içinde hak talebinde bulunarak dava açmayan kişi dava açma hakkını kaybetmektedir. Osmanlılarda ise zamanaşımı süresi vakıf ve miras davaları hariç ilgili davaya göre değişmekle beraber 10-15 yıla indirilmiştir (Aydın, 2018, s. 342-343). Osmanlılarda bu süre sosyal hayatın gerektirdiği zaruretlere dayanılarak 15 yıla indirilmiştir. Mecelle'de de bu şekilde kendine yer bulmuştur (Aydın, 2018, s. 399).

icareteyn⁴⁹⁷ ile tasarruf ve şarta bağlı tevliyet⁴⁹⁸ ve galle⁴⁹⁹ davaları gibi vakfın aslına ve umuma aid olmayan davalar 15 sene terk edildikten sonra bakılamaz (madde 1660). Yani bu davalar için zaman aşımı süresi 15 senedir. Asl-ı vakf⁵⁰⁰ hakkında mütevellî ve mürtezika⁵⁰¹ davaları 36 seneye kadar görülebilir. Ancak 36 sene geçtikten sonra artık bakılamaz. Örneğin bir kimse 36 sene bir akara mülkiyet üzere (Öztürk, 1973, s. 393) tasarruf edildikten sonra, bir vakfın mütevellîsi “o akar benim vakfımın mahsul gelirindedir” diye dava etse bu davaya bakılmaz (madde 1661). Tarik-i hass ve mesil ve hakk-ı şirb davaları eğer mülk akarda ise 15 sene geçtikten sonra görülmez. Eğer akarat-ı mevkufede ise mütevellînin onları 36 seneye kadar davaya hakkı vardır. Miri arazi davaları 10 sene geçtikten sonra görülmez. Miri arazideki tarik-i hass, mesil ve hakk-ı şirb davaları da 10 sene terk edildikten sonra görülmez (madde 1662). Bu çerçevede muteber, yani davanın görülmesine mani olan zaman aşımı ancak özürsüz olan zaman aşımıdır. Yoksa davacının vasisi bulunsun bulunmasın, küçük, mecnun veya bunak olması, sefer müddeti olan başka diyarda olması veya hasmının zorbalardan olması gibi şer’i özürlerden biriyle geçen zamana itibar edilmez. Örneğin bir kimsenin küçüklüğünde geçen zamana itibar edilmez, zaman aşımı buluşa erdikten sonraki tarihten itibaren geçerlidir (madde 1663) (Öztürk, 1973, s. 394). Müddet-i sefer⁵⁰² seyr-i mu’tevil (ölçülü seyr, orta halli gidiş) ile 3 günlük, yani 18 saatlik mesafedir (madde 1664). Aralarında müddet-i sefer olan iki belde sakinlerinden birisi birkaç senede, bir kere, bir belde birleşip diğeri ile muhâkemeleri mümkün iken, birbirinden bir şey dava etmeyerek buna göre zaman aşımı bulduktan sonra zaman aşımından önceki tarih ile birinin diğeriinden davası görülmez (madde 1665). Bir kimse bir hususu hâkim huzurunda diğeri bir kimseden birkaç senede bir kere dava edip, ancak dava fasl edilmeyerek⁵⁰³ 15 sene geçse, davanın görülmesine engel olmaz. Ama hâkim huzurunda olmayan iddia ve talep zaman aşımını def’ edemez (engellemez). Yani bir kimse bir hususu hâkim meclisi dışındaki yerlerde iddia eder ve talepte bulunursa ve bu nedenle zaman aşımı olsa, davacının davası görülmez (madde 1666) (Öztürk, 1973, s. 394). Zaman aşımı dava olunan şeyi iddia etme

⁴⁹⁷ Müeccel ve muaccel icarelerle kiralanan vakıf emlakı; hem derhal alınan, hem ileride alınacak kirası olan vakıf bina (Devellioğlu, 2013, s. 468).

⁴⁹⁸ Vakıf işlerine bakma görevi, mütevellîlik (Devellioğlu, 2013, s. 1285).

⁴⁹⁹ Zahir, mahsul, ekin, gelir (Devellioğlu, 2013, s. 316).

⁵⁰⁰ Vakfa vakfedilen mallardır (Devellioğlu, 2013, s. 49).

⁵⁰¹ Ulufe (maaş) sahipleri (Devellioğlu, 2013, s. 860).

⁵⁰² Orta hâlli bir gidiş ile üç günlük yol, mesâfe.

⁵⁰³ Çözme, neticeye bağlama, halletme (Devellioğlu, 2013, s. 288).

hakkı geldiği tarihten itibaren dikkate alınır. Yani vadeli borç davada zaman aşımı ancak belirlenen vakitte geçerli olur/vakitten itibaren geçerli olur. Belirlenen vakitten önce davacının o borcu dava ve talep etmeye yetkisi yoktur. Örneğin bir kimse diğer kimseden “bundan 15 sene önce bedeli 3 sene vadeli olmak üzere sana bey’ ettiğim şey bedelinden sende şu kadar alacağım” vardır diye dava etse, dava görülür, zira vade girdiğinden itibaren ancak 12 sene geçmiş olur (madde 1667). Müflis olan kimseden alacak davasında zaman aşımı ancak iflasın sona erme tarihinden itibaren dir. Örneğin 15 seneden beri sürekli olarak müflis olup henüz zenginlik kazandığı ortaya çıkan bir kimseden diğer kimse “15 sene önce zimmetinde şu nedenden dolayı şu kadar kuruş alacağım vardı, o tarihten beri müflis olduğun için dava edemedim, şimdi borcu ödemeye iktidarın olduğu için dava ederim” dese dava görülür (madde 1668). Bir kimse bir davayı özürsüz terk ederek zaman aşımı olsa o dava hayatında kendisinden istima olunmadığı⁵⁰⁴ gibi sorulmadığı gibi, öldüğünde varisinden de sorulmaz, görülmez (madde 1669). Bir davayı bir süre muris (miras bırakan) bir süre varis terk eder de, iki sürenin toplamı zaman aşımı sınırına ulaşırsa artık o dava görülmez (madde 1670). Satıcı ile müşteri, hibe eden ile hibe edilen, miras bırakanla varis gibidir. Örneğin bir kimse bir arsaya 15 sene mutasarrıf olup da arsanın bitişiğinde hanesi olan bir kimse bu sürede sustuktan sonra o haneyi başkasına sattığında, müşteri “o arsa bu satın aldığım hanenin tarik-i hassıdır” diye dava etse dava görülmez. Yine bir süre satıcı, bir süre de müşteri susup da iki sürenin toplamı zaman aşımı sınırına ulaşsa müşterinin davası görülmez (madde 1671) (Öztürk, 1973, s. 395). Ölenin diğerinde olan bir malına dair davada varislerinden bazıları hakkında zaman aşımı bulunmuşken, diğer bazıları hakkında yaş küçüklüğü gibi bir özür ile zaman aşımı bulunmadığına dair dava ve ispat etse, dava konusu olan hissesine göre hükmedilir ve bu hüküm diğer varislere sirayet etmez (madde 1672). Bir kimse bir akarda kiracı olduğunu ikrar etmiş iken 15 seneden fazla zaman geçmekle ona malik olmaz. Ama inkar edip de malik dahi “o akar benim mülkümdür, şu kadar sene önce sana kiraya vermiştim, daima ücretini alırım” diye dava ettiğinde buna bakılır. Eğer kira insanlar arasında biliniyorsa davaya bakılır, bilinmiyorsa davaya bakılmaz (madde 1673). Tekaddüm-ü zaman⁵⁰⁵ ile hak düşmüş olmaz. Yani zaman aşımı bulunan bir davada davalı hâkim huzurunda

⁵⁰⁴ Davada dinleme; yargıcın duruşmada iki taraf veya vekillerinin sözlü olarak ileri sürdükleri sav ve savunmaları ile, tanık ve bilirkişinin beyanlarını dinlemesi.

⁵⁰⁵ Bir hadisenin vukuundan itibaren bazı hallerde davanın bakılmasına, şahitlerin dinlenmesine engel teşkil eden müddet (Devellioğlu, 2013, s. 1240).

davacının davası nedeniyle hala kendisinde hakkı olduğunu açıkça ikrar ve itiraf etse, zaman aşımına itibar edilmeyip davalının ikrarına göre hüküm verilir. Ama davalı hâkim huzurunda ikrar etmeyip davacı onun diğer yerde ikrar etmiş olduğunu dava ederse, davacının asıl davası görülmediği gibi ikrar davası da görülmez. Ancak dava edilen ikrar önce davalının bilinen yazı veya mührünü içeren bir senede bağlanıp da o senedin tarihinden dava vaktine kadar zaman aşımı süresi bulunmamış olsa, o zaman ikrar davası görülür (madde 1674). Tarik-i amm ve nehir ve mera gibi umumun menfaatine aid olan yerlerin davasında zaman aşımına itibar edilmez. Örneğin bir köye mahsus olan merayı bir kimse çekişmesiz 500 sene zapt ve tasarruf ettikten sonra köy ahali o merayı ondan dava etseler, dava görülür (madde 1675) (Öztürk, 1973, s. 396).

Mecelle'nin 16. kitabı Kitâbü'l-Dava'nın ikinci babı hükme dairdir ve iki fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl hükmün şartları beyanındadır. Hükümde sebk-i dava (dava olması) şarttır. Yani hâkimin hukuk-ı nasa dair bir hususa hükmetmesi önce o hususu, bir kimsenin başka bir kimseden dava etmesi şartına bağlıdır. Dava var olmadan verilen hüküm sahih olmaz. Hüküm sırasında tarafların hazır bulunması gerekmektedir. Yani taraflar yüz yüze muhâkeme edildikten sonra hüküm verileceği zaman hüküm meclisinde hazır olmaları gerekmektedir. Ancak bir kimse diğer bir kimseden bir hususu dava edip de davalı da ikrar ettikten sonra hükümden önce gaip olsa hâkim onun gıyabında ikrarına binaen hüküm verebilir. Davalı davacının davasını inkar ederse davacı yüz yüzeyken iddiasına delil ya da şahit getirdikten sonra hüküm tamamlanmadan önce davalı hüküm meclisinden gaip olsa hâkim onun gıyabında delili tamamlayıp hüküm verebilir. Davalının vekili ile yüz yüzeyken şahit dinlendikten sonra davalı bizzat hüküm meclisinde hazır bulunursa, hâkim o şahit ile davalı üzerine hüküm verebilir. Ve aksine davalı varken şahit dinlendikten sonra vekil mecliste hazır bulunsa hâkim o şahit ile vekilin üzerine hükmedebilir. Tüm varislere husumet yönelten davada varislerden biri ile yüz yüze şahit dinlenip de hükümden önce hâkim o şahit ile getirilen diğer varisler üzerine hüküm verebilir (madde 1829-1832) (Öztürk, 1973, s. 423).

İkinci fasıl hükm-i gıyabi⁵⁰⁶ hakkındadır. Buna göre davacının talep ve dilekçesi üzerine hâkim tarafından davalı mahkemeye davet edilir (Öztürk, 1973, s. 423). Meşru bir mazereti olmadığı halde mahkemeye gelmekten ve vekil göndermekten imtina ederse

⁵⁰⁶ Taraflardan biri hazır olmadığı halde verilen hüküm.

zorla mahkemeye getirilir. Davalı mahkemeye gelmekten ve vekil göndermekten imtina eder de getirilmesi de mümkün olmazsa, davacının talebi ile mahkemeye mahsus olan davetiye evrakı ayrı ayrı günlerde üç defa kendisine gönderilerek mahkemeye davet edilir ve gelmezse hâkim ona bir vekil tayin ederek davacının dava ve şahidini ya da delillerini göreceğini kendisine bildirir. Bunun üzerine davalı yine mahkemeye gelmez ve vekil göndermezse hâkim onun hukukunu muhafaza edecek bir kimseyi ona vekil tayin ederek bu vekil karşısında davacının davasını görür, tetkik eder ve sıhate yakın yani sağlıklı olduğu ortaya çıkarsa kesin hükmünü verir. Bu şekilde verilen hükm-i gıyabi davalıya tebliğ edilir⁵⁰⁷. Gıyaben aleyhine hüküm verilen kimse mahkemeye gelip de davacının davasını def etmek için haklı bir davaya teşebbüs ederse, dava görülür ve icabına göre hüküm verilir. Davayı def'e teşebbüs etmezse veya eder de haklı bir dava olmazsa verilen hüküm uygulanır (madde 18833-1836) (Öztürk, 1973, s. 424).

Kitâbü'l-Kazâ'nın dördüncü babında bu kapsamda değerlendirilebilecek hükümler yer almaktadır. Buna göre tahkim bir vakit ile sınırlandırıldığında o vaktin geçmesi ile ortadan kalkar. Örneğin belirli bir günden bir aya kadar hükmetmek üzere tayin edilen (Öztürk, 1973, s. 425) hakem ancak o bir ay içinde hükmedebilir. O ay geçtikten sonra hükmedemez. Ederse geçerli olmaz (Öztürk, 1973, s. 425-426).

Yukarıda yapılan incelemelerde Ticaret Kanunnâmesi'nde tüccarların hazırlaması gereken evrakların tanziminde dikkat edilmesi gereken son derece ayrıntılı kaideler yer aldığı görülmektedir. Bu tüccar defterleri için geçerli olduğu kadar siparişkar ve emanetçi olarak isimlendirilen kimselerin kullanacakları irsaliye kaimesi ya da sipariş tahvilleri gibi diğer belgeler için de geçerlidir. Yine Ticaret Kanunnâmesi'nde son derece ayrıntılı olarak düzenlenen poliçe konusu gerek bu belgenin düzenlenmesi, gerek kabulü için geçerli olan süreler ile farklı yerler için ayrıca belirlenen süreler ve gerekse de protesto ve iadesi için gerekli şartlar açısından bu kısımda yer almıştır. Son olarak Ticaret Kanunnâmesi'nde yine son derece önemli yer tutan ticaret şirketlerinin iflası konusunda iflas sürecinde yapılması gerekenler burada değerlendirilmiştir. Burada iflasın işleme konması için tespit edilen kurallar yanında bu işlemleri yürütmek üzere görevlendirilen memur, vekil ya da mümmeyyiz adı verilen ilgili görevliler ve onların yapması gereken

⁵⁰⁷ Davacının daveti için yapılan masraflar mütemerrid (temerrüde düşen, yapması gereken bir şeyi yapmamakta direnen) davalıya ait olacaktır (Cin & Akgündüz, 1995, s. 412).

işlemleri hangi doğrultuda yapmaları gerektiğine dair de son derece ayrıntılı hükümler düzenlenmiştir. Yine iflas konusunda uygulanacak prosedür için belirlenen süreler önem teşkil etmektedir. İşlem maliyetlerine ilişkin diğer hükümler ise beklendiği üzere muhâkeme usulü konusunda tespit edilmiştir. Buna göre ticari muhâkeme usulü çerçevesinde ticaret davalarının görüşülmesi için teşkil edilen ticaret mahkemelerine resmiyet kazandıran ticaret mahkemelerinin kuruluşuna yönelik Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyilde bu kapsamda değerlendirilebilecek pek çok hüküm bulunmaktadır. Özellikle ticaret davalarının görülmesi sürecinde izlenmesi gereken adımlar bu açıdan önemlidir. Ayrıca dava görüldükten sonra verilen hükmü de içeren belgelerin tanzimi yine bu çerçevede önem kazanmaktadır. Mecelle'de Ticaret Kanunnâmesi'nden farklı olarak birtakım akitlerin tariflerine, geçerli sayılmaları için gereken şartlara daha başka bir usulle yer verilmiştir. Burada önemli olan kısım tüm akitlerde geçerli olmak üzere akdin "icab ve kabulle" tamamlanacağı beyan eden kısımda söz konusu icab ve kabûlün hangi ifadelerle yapılması gerektiğine dair ayrıntılı açıklamalardır. Yine Büyü' Kitabı'nda yer alan ve bu kapsamda değerlendirilen bir başka konu "vadeli satış" kısmında belirlenen sürelerdir. Bu kısımda ayrıca satın alınan ürünlerin niteliklerine göre teslimlerinde, ürünlerde bazı sorunlardan dolayı oluşan zarar-zıyanın tanziminde farklı ilkelerin kabul edildiği görülmektedir. Kitâbü'l-Büyû'da ayrıca düzenlenen istisnalar, vefâen gibi çeşitli satış türleri için belirlenen kriterler de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Mecelle'nin kira sözleşmesine dair hükümlerinde yine terimlerin açıklanmasının ardından bu şartın geçerli sayılması için özellikle ödeme konusunda nelere dikkat edilmesi gerektiğine dair bilgilere yer verilmiştir. Kira sözleşmesi akdin mahiyetinden dolayı sürelerin daha ayrıntılı tanzimini gerektiren bir sözleşme türüdür. Buna bağlı olarak burada gerek icar ve isticar, gerekse de istisna akdi için tespit edilen sürelerle yer verildiği görülmektedir. Mecelle'nin işlem maliyetleri başlığı altında irdelenebilecek hükümlere sahip bir diğer kitabı Kitâbü'l-Dava'dır. Burada özellikle zaman aşımı konusunda ayrıntılı düzenlemeler dikkat çekmektedir. Ayrıca yine davanın görülmesi sırasında uyulması gereken kaideler ile davanın hükm-i gıyabi ile sonuçlandırılması konusunda dikkate alınacak hususlar önem teşkil etmektedir.

3. 7. Mülkiyet Haklarına İlişkin Hükümler

İslam hukukuna göre mülk ise başkasının rızasını almadan dilediği gibi kullanmaya hak sahibi olunan şeye denir. Mülkiyetin konusu mal, malın menfaati ve haklardır. Mülkiyetin malın cismi ile veya menfaati ile ilgilidir (Ekinci, 2011, s. 361-363). İslam hukukuna göre mülkiyet, hukuki bir engel olmadıkça kişiye bir şey üzerinde tasarruf yetkisi veren ve başkalarının tasarrufunu önleyen hukuki ilişkidir (Aydın, 2018, s. 336). Mülkiyet hakkı ise Mecelle’de “insanın malik olduğu şey” olarak tanımlanmıştır. Sözlük anlamı olarak bir şeye hâkim olma ve ona ele geçirme demektir. Hukuki açıdan ise hukuki bir engel olmadığı sürece kişiye bir şey üzerinde tasarruf yetkisi veren ve başkalarının tasarrufuna engelleyen bir hâkimiyet hakkı olarak tanımlanmaktadır⁵⁰⁸. Burada sözü edilen hukuki engelden kastedilen malikin ehliyetsiz veya mahcur olması gibi durumlardır. İslam hukukuna göre mülkiyetin konusu fiziki varlıklar yanında, aynlar (taşınır ve taşınmaz mallar) ve fiziki bir varlıktan istifade hakkı demek olan menfaatlerdir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 267). Başka bir ifade ile mülkiyet nesnelere ve nesnelere yararlanma yani menfaatler için de geçerlidir⁵⁰⁹. Mülkiyetin kapsamına dâhil olanlar nesnelere, menfaatler ve haklardır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 269). Deyn mülkiyeti bir alacak hakkına sahip olmak demektir. Deyn ise zimmete sabit olan para ve misli eşya borçlarını ifade etmektedir. Buna göre böyle bir alacak hakkına sahip olan kimsenin onun mülkiyetine de sahip olduğu anlamına gelmektedir (Aydın, 2018, s. 339).

Hukuk tarihçileri ilk mülkiyetin insanların hayatlarını sürdürmek için gerekli barınak, gereç ve yiyecekleri başka insan ve hayvanlardan korumak için gösterdikleri tepkiden doğduğunu düşünmektedir. Böylece insanların gruplar halinde değil de, ana-baba ve çocuklardan kurulu aileler halinde yaşadıkları bu dönemde bireysel mülkiyet ortaya çıkmıştır. Daha sonra insanların bir araya gelince daha iyi korunduklarını anlamalarıyla beraber bireysel mülkiyet de yerini kolektif mülkiyete bırakmıştır (Tabakoğlu, 2005b, s. 126). Kolektif mülkiyetin gelişiminde bir arada avlanan avcılarının veya balıkçıların avlarını bir arada değerlendirmeleri, büyük sürülerin yayıldıkları otlakların ve sulandıkları kaynak ve kuyuların bir arada kullanılmalarının da etkili olduğu

⁵⁰⁸ Mülkiyet hakkı konusu incelenen dönemde Osmanlı toplumu açısından Tanzimat ve Islahat Fermanlarında, ayrıca çıkarılan Ceza Kanunnâmesi gibi yasalarda tüm tebaanın mal ve mülklerinin güvence altında olduğu ve kendi girişimleri ile elde ettikleri kazançta sahip olabilecekleri yönünde ifadelerle teminat altına alınmaya çalışılmıştır (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 155).

⁵⁰⁹ Osmanlı Devleti'ndeki miri mülkiyet şekli menfaat mülkiyetinin özel bir halidir (Aydın, 2018, s. 339).

düşünülmektedir. Göçebelikten yerleşik yaşama geçişle beraber aile mülkiyeti güçlenirken kolektif mülkiyet zayıflamış, ancak bir yandan da binlerce köylü ve kölenin çalıştığı büyük toprak mülkiyeti oluşmuştur. Ancak bu dönemden itibaren de bireysel mülkiyet anlayışı da var olmaya devam etmiş, tarih boyunca ikisi yan yana bulunmuş, kimi zaman biri kimi zaman da diğeri ağır basmıştır (Üçok & Mumcu, 1976, s. 127). 19. yüzyılda tarihte daha önce birçok yer ve zamanda olduğu gibi yalnız toprak mülkiyeti değil, bütün üretim araç ve gereçleri üzerindeki bireysel mülkiyet tartışma konusu olmuş ve çeşitli deneyimlere rağmen büyük ölçüde yine ikisi beraber yer almaya devam etmiştir (Üçok & Mumcu, 1976, s. 129).

Mecelle'nin Şirket Kitabı'nda müşterek mülkiyet konusu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Satış, hibe gibi mülkiyetin devrine sebep olan akitlerle akit yapıldığı anda mülkiyet kazanılır. Akit karşılıklı rıza ile kurulur. Ancak cebrî icra, şuf'a ve istimlak hallerinde malikin rızası aranmaksızın mülkiyet devreder (Ekinci, 2011, s. 361-363).

İslam hukukunda mülkiyet konusu aslen Eşya⁵¹⁰ Hukuku başlığı altında incelenmektedir. Buna göre Hanefi hukukçuların tarifine göre mal, insanlarca arzulanan ve ihtiyaç halinde kullanılmak üzere saklanabilen madde, cisim demektir (Ekinci, 2011, s. 361). Mal aynı zamanda insanın malik olduğu şeydir. Buna göre tanımın bir kısmı malın en önemli unsuru olan iktisadi değerini vurgulamaktadır. Tanımın ikinci kısmı ise malın fiziki varlık unsurunu ifade etmektedir. Çünkü hak ve menfaatler biriktirilememektedir ve bu nedenle hukuki muamelelere konu olamamaktadır. Ayrıca hak ve menfaatlerin ziyan olması halinde tazmini de söz konusu değildir. Hanefi hukukçular hak ve menfaatleri mal kapsamına dâhil etmemiştir. Buna göre alacak hakkı, fikri haklar, irtifak hakları, menfaatler, sükna hakkı gibi gayri maddi mallar mal kapsamına dâhil edilmemiştir⁵¹¹ (Cin & Akgündüz, 1996, s. 264). Hanefiler tarafından mal kabul edilemeyen haklar satım akdi

⁵¹⁰ Eşya şeyin çoğuludur. Şey maddi ve manevi varlıkların hepsine verilen isimdir. İslam hukukunda şey ve eşya tabirleri yerine ayn, deyn ve menfaat tabirleri kullanılmaktadır. Ayn muayyen ve müşahhas olan şey olarak tanımlanmaktadır. Deyn zimmette sabit olan şey olarak tabir edilmektedir. Bu tanımlara göre aynın eşyayı karşıladığını ve aynı hakları ilgilendirdiğini söylemek mümkündür. Ayn kısaca menkul ve gayrimenkul bütün eşyayı içine almaktadır. Menfaat ise ayndan elde edilen semere olarak tanımlanmaktadır (Cin & Akgündüz, 1996, s. 264).

⁵¹¹ Hanefi mezhebinin görüşlerini esas alan Mecelle'de de geçerli olan bu durum 1879 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu'nda değiştirilmiş ve hak ve menfaatler mal kapsamına dâhil edilmiştir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 264).

ile değil, ferağ denilen başka bir özel muamele ile başkasına devredilebilir⁵¹². Ancak bunlar Hanefî mezhebi dışındaki mezhepler tarafından mal kabul edilmektedir (Ekinci, 2011, s. 361).

İslam hukukunda eşya hukuku müstakil bir başlık altında değil, kendine has sistematığı içinde muamelat başlığı altında incelenmiştir. Eşya Hukuku şahısların eşya üzerindeki haklarını ve insan ilişkilerini düzenlemektedir. Buna göre eşya hukukunun önemli meseleleri eşya üzerinde doğrudan doğruya hâkimiyet hakkı veren ayni haklar, yani mülkiyet hakkı ve mülkiyetten gayri ayni hakları yakından ilgilendiren zilyetlik ve tapu sicili ve sınırlı ayni haklar ile ayni haklar denilen aynı teminat hukukudur. Fıkıh kitaplarında Eşya Hukukuna dair hususlar büyü, şirket, kısmet, rehin, lukata, gasb, istihkak ve ihya'ül-mevât gibi kitaplarda incelenmiştir. Bu şer'î hükümlerin çoğu Mecelle'de büyü, rehn, gasp ve şirket kitaplarında düzenlenmiştir. 1858 Arazi Kanunnâmesi ve benzeri hukuki düzenlemeler de eşya hukukuna dair önemli bir husus olan gayrimenkul mülkiyetini incelemektedir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 263).

Bu kapsamda aslında çalışmada incelenen Mecelle hükümlerinin tamamı mülkiyet kapsamına dâhil görünmektedir. Ancak bu başlık altında müşterek mülkiyet kapsamında Mecelle hükümleri incelenmiştir. Bunlar İslam hukuku açısından komşuluk hakkı gibi mülkiyet hakkının sınırlandırılması ve ortak mülkiyete ilişkin geçiş hakkı (mürur hakkı), sulama hakkı (hakk-ı şirb), su geçirme hakkı ve üst hakkı gibi irtifak hakları olarak da ifade edilmektedir. Şuf'a hakkı da mülkiyet hakkını sınırlandıran bir başka işlem olmakla beraber, mülkiyet aktarımı olarak nitelendirilen Mecelle'nin diğer konuları gibi Ticaret Kanunnâmesi ile kıyaslanmaları hesaba katılarak çalışmanın diğer bölümlerinde değerlendirilmiştir.

Kitâbü'ş-Şirket'in 4 fasıldan oluşan 3. babında önce emlak hükümlerine dair bazı kaidelerden bahsedilmiştir. Bu bölümde müşterek mülkiyete ilişkin hükümler ağır bastığından, bu kısım Mecelle'nin sınıflandırmasından ayrılarak "Mülkiyet Hakları" başlığı altında incelenmiştir. Buna göre herkes mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Fakat başkasının hakkına ilişkin bir durum oluşursa, o zaman o kişi bağımsız

⁵¹² Hanefilerde hak satılamaz, ancak örf varsa, devlet arazisi veya vakıf mallardaki tasarruf hakkı, telif hakkı, kooperatif hissesi, taksi plakası gibi bedelli veya bedelsiz ferağ edilebilir (Ekinci, 2011, s. 364).

hareket edemez⁵¹³. Alt ve üst katın sokak kapıları birlikte ise o kapı müşterek kullanılır. Bir yere malik olan kimse orada istediğini yapmak konusunda istediği gibi tasarrufta bulunmak hakkına sahiptir⁵¹⁴. Hanedeki odanın saçağının komşuya zarar vermesi durumunda hane üzerine gelen kısmı kesilir. Birinin bahçesindeki ağacın dalları komşusunun ev ya da bahçesinin üzerine uzamışsa, komşu o dalları bağlayarak geri çekirme ve kesme hakkına sahiptir. Ancak ağacın gölgesi komşusunun bahçesindeki ekili şeylere zarar verdiği için ağaç kesilemez. Başkasına zararı dokunmadığı müddetçe kimsenin mülkünde tasarruftan men edilmesi mümkün değildir⁵¹⁵ (madde 1192-1197) (Öztürk, 1973, s. 314-315). Binaya zarar veren ve binanın çökmesine sebep olacak veya binada yaşamaya engel olmak gibi asli menfaata zarar veren şeyler “zarar-ı fahiş⁵¹⁶” olarak adlandırılmaktadır. Zarar-ı fahiş bir şekilde def edilmelidir. Örneğin bir hanenin bitişiğine demirci dükkânı yapılırsa ve demir dövmekten veya değirmen yapılırsa değirmenin dönmesinden bina zarar görecektse, bunlar zarar-ı fahiş olarak adlandırılmakta ve men edilmelidir⁵¹⁷. Bir hanenin havasını veya görüşünü engellemek veya güneşin girişini engellemek gibi asli ihtiyaçlardan olmayan menfaata mani olmak, zarar-ı fahiş olarak değerlendirilemez. Ancak örneğin bir bina yapılarak komşunun tek pencere odasının yazı okunamayacak kadar karanlık olmasına neden olmak zarar-ı fahiştir⁵¹⁸. Daha sonraki yerler kadınlara ait bazı yerlerin görülmesinin fahiş zarar olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğine dairdir⁵¹⁹ (madde 1299-1205). Bir kimse

⁵¹³ Örneğin altı ve üstü başka kişilerin mülkü olan bir binada alt kat sahibinin üst katta güneş ve yağmurdan korunma hakkı olduğu için biri diğerinin izni olmadan ona zarar verecek bir şey yapamaz ve kendi binasını yıkamaz (madde 1192) (Öztürk, 1973, s. 314).

⁵¹⁴ Örneğin mülkü olan arsada istediği yükseklikte bina inşa etmek, zemini kazarak mahzen yapmak, dilediği derinlikte kuyu kazmak gibi (madde 1194) (Öztürk, 1973, s. 314).

⁵¹⁵ Yine herkes kendi mülkü olan duvarı istediği kadar yükseltebilir, komşusuna zararı olmadıkça komşu buna engel olamaz (madde 1198) (Öztürk, 1973, s. 316).

⁵¹⁶ Aşırı, ağır (Devellioğlu, 2013, s. 284).

⁵¹⁷ Yine bir kimsenin diğerinin hanesine yakın yerden hark geçirirse veya hane duvarının dibine mezbele ve süprüntü dökerse ve bu nedenle duvar zarar görür ve çürürse duvarın sahibi zararı def ettirir. Yine haneye yakın yerde harman yapıyor ve harmanın tozu hanede durmayı engelliyorsa bu durumda da zarar def ettirilir. Yine bir kimse manufakturacı çarşısında aşçı dükkânı açıp da tütünü komşusunun emtiasına isabet ederse zarar-ı fahiş olursa def ettirilir (madde 1200) (Öztürk, 1973, s. 316)

⁵¹⁸ Kapıdan ışık alması beklenemez, çünkü kapı soğuk gibi diğer şeylerin de girişine neden olabilir. Eğer odanın iki penceresi varsa ve bina birinin kapanmasına neden oluyorsa o zaman zarar-ı fahiş olarak addedilemez

⁵¹⁹ Mutfak, kuyu başı, avlu gibi kadınların mekanı addedilen yerin görünmesi zarar-ı fahiş sayılır. Örneğin çitin aralığından komşu evin bu mahalleri görünüyorsa aralıkları kapatması gerekir, ama yıkıp da duvar yapmaya zorlanamaz. Ancak yeniden inşa edilen binanın penceresinden görünüyorsa o zaman bu zararın def edilmesi gerekir (madde 1202). Penceresi insan boyundan yüksek yerde merdiven koyarak bu yerlere bakma ihtimaline karşılık pencere kapatılamaz (madde 1203). Bahçe kadınlara ait mekan sayılamaz (madde 1204). Bir kimsenin bahçesindeki meyve ağacına çıkması nedeniyle sözü geçen yerler görünür oluyorsa, o zaman o kimsenin ağaca çıkacağı zaman kadınlara haber vermesi gerekir. Haber vermediği

mülkünde tasarruf etmekte iken, bir başkası gelerek orada bina ihdas eder ve o kimse bundan zarar görürse bu zararı kendisi def etmesi gerekir. Yani sonradan kurulan bina, demirci dükkânının yanına kurulmuşsa demirci dükkânının kendi binasına zarar verdiği gerekçesiyle kapatılması talebinde bulunamaz⁵²⁰. Sonradan yapılan değişikliklerle görünür hale gelmesi durumunda, değişikliği yapanlar zarardan sorumludur (madde 1207-1209). Bundan sonraki maddelerde ortak duvar sahiplerinin birbirleri karşısındaki haklarından bahsedilmiştir⁵²¹. Bir su kuyusunun yanında komşu tarafından kuyunun suyuna zarar verecek bir şey yapılırsa bu def ettirilir (madde 1212). Daha sonra yollar hakkında da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bir yolun iki tarafında hanesi olan kimsenin birinden diğerine köprü inşa etmesine izin verilmez. İnşa edilmişse herkes tarafından kullanılan yola zarar vermiyorsa yıktırılmaz (madde 1213). Umumi yollar üzerinde alçak çıkıntılar ve balkon, cumba gibi umum tarafından kullanılan yola fahiş zararı olan şeyler kadim olsa bile ref ettirilir (madde 1214). Bu gibi daha pek çok örnek üzerinden mesele boşluk kalmayacak şekilde izaha çalışılmıştır⁵²². İhtiyaç görülmesi durumunda sultanın emri ile bir kimsenin mülkü, değerinin üzerinden alınıp yola katılabilir. Ancak ödemesi yapılmadan mülkü elinden alınamaz (madde 1216). Özel yolda geçiş hakkı olanların ise bu yol müşterek mülkleri gibidir⁵²³. Umumi yoldan geçenlerin çok olmasından dolayı özel yola dâhil olmaya hakları vardır. Ancak özel yol sahipleri aralarında ittifak ile o yolu satamazlar ve aralarında taksim edemezler ve yolun ağzını

takdirde hakim haber vermeden o ağaca çıkmaktan men eder (madde 1205). İki kişi arasında müşterek olan bir konağın taksimi sonrasında birinin hissesine düşen yerden, diğerinin sözü edilen yerleri görünüyorsa müştereken bir perde yapılması gerekir (madde 1206) (Öztürk, 1973, s. 316-317).

⁵²⁰ Ya da eskiden harman yeri olan bir bölgenin yakınında ev yapıp da “harman tozu bana geliyor” diye harman sahibini harman dövmekten alıkoymaz. Aynı şey kadınlara ait yerlerin görünmesi açısından da geçerlidir.

⁵²¹ Müşterek duvar sahiplerinden biri, diğerinin izni olmadan zararı olsun ya da olmasın duvarı yükseltmez ve üzerine başka bir yapı inşa edemez. Ancak biri arsa üzerine bina inşa etmek için kirişler uçlarını hait üzerine bindirecek olursa ortağı ona engel olamaz. Ancak o ne kadar kiriş koyacaksa, diğer ortağın da o kadar kiriş koymaya hakkı vardır. Bu nedenle duvar ne kadar kiriş konulmasına müsaitse ancak onun yarısı kadar kiriş koyma hakkı vardır (madde 1210). O duvar üzerinde ikisinin eşit sayıda kirişleri varsa biri kendi kirişlerini artırmak isterse, diğeri buna engel olabilir (madde 1210). Ortak duvar sahipleri ayrıca o duvar üzerindeki kirişlerin yerlerini sağa sola aşağıdan yukarıya değiştiremez. Ama kirişlerin uçları yüksekte ise duvarın aşağısına indirebilir (madde 1211) (Öztürk, 1973, s. 317-318).

⁵²² Bir kişi hanesini tamir ederken halka açık kullanılan yola zarar vermemek kaydıyla yolun bir kenarında çabucak çamur yapıp binasına kullanabilir (madde 1215). Herkesin kullandığı yola zararı yoksa bir kimse yolun fazla olan kısmını bedelini ödeyerek devletten alıp hanesine katabilir (madde 1217). Herkes tarafında kullanılan yola herkes sonradan kapı açabilir (madde 1218). Özel mülkte ise geçiş hakkı olmayan kimse sonradan kapı açamaz (madde 1219) (Öztürk, 1973, s. 318).

⁵²³ Yani bu kişilerden birinin izni olmadan zararlı olsun ya da olmasın diğeri yola bir şey yapamaz (madde 1120). Özel yol sahiplerinden biri diğer yol sahiplerinin izni olmadığı müddetçe sonradan yaptığı binasının damlasını o yola akıtamaz (madde 1221). Bir kimsenin özel yolda olan kapısını kapatmakla geçiş hakkı ortadan kalkmaz. Sonra hanesini satarsa o kişi yeniden kapı açabilir (madde 1222) (Öztürk, 1973, s. 319).

kapatamazlar (madde 1223). Diğer kısımda geçiş hakkı, su yoluna ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Bu hususlarda kadime göre hareket edilir, yani kadimden beri olana göre terk edilir veya sürekli kılınır ve aykırı delil olmadıkça değiştirilmez. Ancak şeriata muhalif olan duruma kadimden gelse bile itibar edilmez, yani meşru olarak yapılmış şey kadim olsa da ona itibar edilmez ve zarar-ı fahiş varsa ortadan kaldırılır⁵²⁴ (madde 1224) (Öztürk, 1973, s. 316-319).

Dördüncü bab şirket-i ibaha hakkındadır. Burada da insanların genel olarak kullanımında ortak oldukları şeylerden bahsedilmektedir. O nedenle bu bab da bu kısımda yer almıştır. Öncelikle “mubah” olan ve olmayan şeyler hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre su, ot ve ateş mubahtır ve insanlar bu üçünde ortaktır. Yer altında akan sular kimsenin mülkü değildir. Bir kimsenin gayreti ile çıkarılmış olmayan ve insanların yararlarına geldiği kuyular insanlar arasında ortak olan ve mubah olan şeylerdendir. Denizler ve büyük göller mubahtır. Birinin mülkü olmayan nehirler (Nil, Fırat, Tuna, Tunca gibi) mubahtır. Bir cemaatin mülküne dâhil olan nehirler iki çeşittir. Birincisi suyu ortaklar arasında bölüştürülmüştür, ancak tamamı onların arazisinde kaybolmayıp kalan kısmı kırlara akmaktadır. Bu nehirler de kamuya ait nehir olarak değerlendirilmekte ve şuf’a geçerli olmamaktadır. İkincisi nehr-i hass’dır ve suyu arazi sahipleri arasında taksim edilir ve arazilerin sonuna gelindiğinde su da biter. Burada şuf’a geçerli olur. Bir kimsenin arazisine nehrin getirdiği çamur onun mülküdür. Sahipsiz yerlerdeki kendiliğinden biten bitkiler mubahtır ve hatta bir kimsenin mülkünde sebepsiz yere çıkan otlar da mubahtır.

⁵²⁴ Birinin arsasında diğer kimsenin geçiş hakkı varsa arsa sahibi onun geçişten men edemez (madde 1225). Bir kimsenin diğerinin arsasından geçiş hakkı olmadığı halde sahibinin izni ile bir süre geçtikten sonra sahibi isterse onun geçişine engel olabilir (madde 1226). Birinin arsasında belirli bir sokakta geçiş hakkı olan kimsenin izni ile arsa sahibi o sokak üzerine bina inşa ederse, o kimsenin geçiş hakkı düşer ve artık arsa sahibi ile çekişmeye hakkı kalmaz (madde 1227). Birinin arsasından diğerinin harkı ya da su yolu hukuki olarak varken, arsa sahibi arsa sahibi bundan sonra kullandırmayarak onu engelleyemez. Bunların ıslah ve tamire ihtiyacı olduğunda mümkünse mecra sahibine dâhil olarak bunları ıslah ve tamir eder. Ancak arsaya girmedikçe tamiri mümkün olmadığı durumda sahibi arsasına girmeye izin vermezse hakim tarafından kendisine arsasına girilmesine izin vermesi veya kendisinin tamir etmesi konusunda cebredilir (madde 1228). Bir hanenin yağmur suları eskiden beri komşusunun hanesine akmakta ise komşu bundan sonra akmasına izin vermeyeceğini söyleyemez (madde 1229). Ancak bir kimse sonradan yaptığı odasının damlasını başkasının hanesine akıtamaz (madde 1231). Bir yolda olan hanelerin suları eskiden beri o yoldaki bir suya ve oradan da alt taraftaki bir arsa içinden geçiyorken arsa sahibi arsasındaki kadim su yolunu kapatamaz. Kapatırsa hakim tarafından seddi (Öztürk, 1973, s. 319-320) ref’ etmesi (lağvetme, hükümsüz bırakma, kaldırma (Devellioğlu, 2013, s. 1031)) gerektiği belirtilir (madde 1230). Bir hanede su yolu hakkı olan yeraltı sularını hanen sahibinin satması durumunda, müşterisi eskiden olduğu gibi onun akmasını engelleyemez (madde 1232). Bir hanede var olan yer altı suyu dolup da yahut yarılıp da hane sahibine fahiş zarar verirse yer altı suyunun sahibi bu zarardan sorumludur (madde 1233) (Öztürk, 1973, s. 320).

Ancak burada eğer o kimsenin sebep olması söz konusuysa (örneğin sulayarak) bu durumda o arazide çıkan bitkiler kendisinin malı olur. Başka kimse ondan bir şey alamaz, alır da kullanırsa sorumlu olur. Ot ağaca dâhil değildir. Mantar da ot hükmündedir. Kimsenin mülkiyetinde olmayan dağlarda kendiliğinden biten ağaçlar mubahtır. Bir kimsenin mülkünde kendiliğinden biten ağaçlar kendisinin mülküdür. Onun izni olmadıkça başkası onları kesemez, keserse sorumlu olur. Bir kimse bir ağacı aşılarsa, aşı kaleminden süren filizler ve meyveler kendisinin mülkü olur. Bir kimsenin kendisi için ektiği tohumun her türlü hasılatı kendi malıdır. Av da mubah şeyler arasındadır (madde 1234-1247) (Öztürk, 1973, s. 321-322).

Dördüncü bab olan şirket-i ibahada mubah olan şeylerin açıklanmasının ardından mubah olan şeylerin kamulaştırılmasına dair bilgilere yer verilmiştir. Bu kapsamda önce temellük sebeplerine değinilmiştir. Buna göre birincisi satış ve hibe gibi mülkün bir malikten diğer malike naklidir. İkincisi irs gibi miras yoluyla birinden diğerine malların geçişidir. Üçüncüsü maliki olmayan mubah bir şeyi ele geçirmektir. Bu da hakiki olabilir, yani bir şeye hakikaten el koyulabilir. Ya da hükmidir, yani yağmur suyu biriktirmek için bir kap koymak, av için tuzak kurmak gibi şekillerle yapılabilir (madde 1248). Kim mubah olan bir şeyi elde ederse onun tek başına maliki olur, başkasının ondan yararlanmaya hakkı olmaz ve sahibinin izni olmadan kullanması durumunda sorumlu olur (madde 1249) (Öztürk, 1973, s. 322). Suya el konulmasında arkasının kesilmesi gerekmektedir. Örneğin içinden su sızan kuyudaki suya el koyulmuş olmaz. Yani sahibi mubah kılmadan diğer bir kişi böyle bir kuyudan sızarak toplanan suyu kullanırsa bunu tazmin etmesi gerekmez. Yine bir tarafından ne kadar su çıkarsa diğer tarafından o kadar su giren havuzlardaki su da el konulmuş su kategorisine dâhil değildir (madde 1251). Kendiliğinden biten otların toplanması ve demet edilmesi ile onlara el koyulmuş demek olur (madde 1252). Kimsenin mülküne geçmemiş olan dağlarda herkes kesebilir ve bu kesip toplamakla onlara malik olur (madde 1253) (Öztürk, 1973, s. 323).

Şirket-i ibahanın üçüncü faslı, mubah olan şeylere dair genel hükümlere ilişkindir. Buna göre başkasına zarar vermemek şartıyla mubah olan şeyden herkes yararlanabilir. Mubah olan bir şeyi kullanmaktan kimse kimseyi men edemez. Sahipsiz yerlerde kendi başına yetişen otları herkes hayvanına yedirebilir. Birinin mülkündeki kendisi uğraşmadan kendi başına yetişen otlar da mubah olmakla beraber mülk sahibi kendi mülküne başkasının girişine engel olabilir. Bir kimsenin, kimsenin mülkiyeti olmayan dağlarda

toplayıp bıraktığı odunları başkası alırsa, o kimse onları geri alabilir. Yine kimsenin mülkiyetinde olmayan dağlarda ve sahipsiz vadilerde ve meralardaki sahipsiz ağaçların meyvelerini kim olursa olsun toplayabilir. Bir kimse birini kırdı odun toplamak veya avlanmak için kiralarsa, kiralanan kişinin topladığı odun veya tuttuğu av, kişiyi ücret karşılığı kira ile tutanın olur. Bir kimse kendi mülkünde ateş yaksa, başkasını mülküne girerek ondan yararlanmaktan alıkoyabilir (Öztürk, 1973, s. 323). Ancak kimsenin mülkü olmayan sahrada biri ateş yaksa, diğer kişiler ondan yararlanabilir (ısınabilir, ışığında bir şey dikebilir, ondan kandilini yakabilir). Ateşin sahibi bunlara engel olamaz. Ancak sahibinin izni olmadan ateşten kor alamaz (madde 1254-1261) (Öztürk, 1973, s. 324).

Şirket-i ibahanın dördüncü faslı şirb ve şefe hakkındadır. Şirb, ekin ve hayvan sulamak için sudan yararlanma nöbetidir. Şefe su içme hakkı demektir. Herkes hava ve ışıktan yararlandığı gibi denizler ve büyük göllerden de yararlanabilir. Mülk olmayan nehirlerden (akarsu) başkasına zararı olmamak kaydıyla herkes arazisini sulayabilir, arazisini sulamak ve değirmen inşa etmek için hark açabilir. Suyu taşıyarak halka zarar verirse ve nehrin suyu tamamen kesilirse veya kayıkların seyrine mani olursa bunu yapmasına engel olunur. Sahipsiz suda tüm insan ve hayvanların su içme hakkı vardır. Mülk olan nehirlere (sular, akarsular) dâhil olan sular, su hakkı sahibindedir. Diğerlerinin o sudan yalnız su içme hakkı vardır. Yani birinin harkından veya kuyusundan başkası izinsiz arazisini sulayamaz. Ancak su içme hakkı vardır. Testi veya fıçı ile su alıp evine götürebilir. Hayvanların su içmesi zarar vermeyecekse onları da su içmeye götürebilir. Bir kimsenin mülkünün içinde sürekli beslenen, akan akarsu, kuyu ya da havuz varsa, su içmek isteyen kimsenin mülküne girişini engelleyebilir. Ancak yakınlarda başka içecek su bulunmuyorsa mülk sahibi o kimseye su çıkarmaya veya girip de su alması için izin vermeye mecburdur. Ancak o kişinin de havuzun veya nehrin kenarını bozmaması gerekmektedir. Ortak bir akarsuda hissedar olan kimse diğerlerinin izni olmadıkça ondan diğer bir nehir, yani hark açamaz. Eskiden beri olan nöbetini değiştiremez. Kendi sırasını o nehirden su hakkı olmayan diğer arazisine aktaramaz. Bu tür şeylere diğer hissedarlar izin verseler bile daha sonra kendileri veya varisleri bundan dönebilirler (madde 1262-1269) (Öztürk, 1973, s. 324-325).

Şirket-i ibahanın beşinci faslı ihya-ı mevat (faydalanılmayan toprakları şenlendirmek) hakkındadır. Şirket-i ibahanın diğer faslı mevat arazide sultan izni ile kazılan kuyuların, çıkarılan suların, dikilen ağaçların kullanım alanlarına dairdir. Bunlar daha ziyade arazi

kullanımına ilişkin hükümler içerdiğinden ayrıntılarına yer verilmemiştir. Bir diğer fasıl ise avlanma beyanındadır. Buna ilişkin ayrıntılar da tezin kapsamı dışında görülmüştür.

Beşinci bab müşterek nafaka beyanındadır. İlk olarak müşterek malın tamiri ve diğer bazı masrafları hakkında hükümlere yer verilmiştir. Buna göre müşterek bir mal tamir ve onarıma ihtiyaç olduğunda o malın sahipleri hisselerine göre ortak olarak onu tamir ederler. Hissedarlardan biri diğerinin izni ile kendi malından belirli bir para sarf ederek müşterek mülkü tamir etse, masraftan ortağının hissesine düşen kadarını ortağından alabilir. Tamir edilmesi gereken müşterek mülkün sahiplerinden biri gaib iken diğeri onu tamir etmek istediğinde hâkimden izin alır ve hâkimin izni gaibin izni sayılır. Bir kimse ortağından ve hâkimden izin almaksızın müşterek mülkü kendi başına tamir ederse, ortak olan şeyin taksimatı mümkün olsun ya da olmasın, masraftan ortağının hissesine düşen kısmı alamaz. Bir kimse taksimi mümkün olan müşterek malını tamir etmek isteyip de ortağı istemezse, ancak kendi kendine tamir ederse de aynı şey geçerlidir. Ancak o kişi ortağının bu konudan imtina ettiğini hâkime söylese tamire zorlanamaz, ancak cebren taksim edilebilir ve taksimden sonra kendi hissesinde istediğini yapabilir. Değirmen veya hamam gibi taksimi mümkün olmayan müşterek bir mülkün tamire ihtiyaç duyması durumunda sahiplerinden biri tamir etmek ister, diğeri istemezse hâkimin izni ile kendi tarafından gereken parayı sarf ederek tamir ettirebilir. Tamir masrafından ortağının hissesine düşen para kendisinin ondan alacağı olur. O mülkü kiraya vererek alacağını alabilir. Eğer hâkimden izin istemeden tamir ettirmişse, ne kadar masraf ettiğine bakılmayıp ancak binanın tamir zamanındaki kıymetinden ortağının hissesine isabet eden miktarı alabilir. Bu tür ortak mülkler tamamen yıkılmış olup da arsa kalmışsa sahiplerinden biri bu arsaya bina kurmak isterse diğeri bunu istemezse arsa taksim edilir. Alt katı birinin üst katı diğerinin olan bir bina yıkılmış ya da yanmışsa, her biri daha önce olduğu gibi binasını yapabilir ve taraflar birbirine engel olamaz. Üst katın sahibi alt katın sahibine kendi kısmını yapması için alt katın sahibinin yapmasını isteyip de, alt kat sahibi bunu istemezse üst katın sahibi hâkimden izin alarak alt ve üst katı inşa eder ve alt kat sahibi hissesine düşen masrafı verinceye kadar onu alt katı kullanmaktan men edebilir. İki komşu arasındaki ortak duvar üzerine tarafların köşk ve giriş uçları gibi ağırlıkları varken duvar yıkılırsa ve birinin istememesi üzerine diğeri duvarı yeniden yaparsa ortağı masrafın yarısını verinceye kadar onu o duvar üzerine yük koymaktan men edebilir. İki hane arasındaki duvar yıkılır da birinden diğerinin kadınların bulunduğu yerinin görünür

hale gelmesi üzerine taraflardan birinin duvarı müştereken bina etmeyi istemesi, diğersinin ise bundan kaçınması durumunda bu konuda zorlanamaz. Ancak tahtadan veya diğers nesnelere ortak olarak aralarında bir sütte⁵²⁵ almaları hâkim tarafından mecbur koşulabilir. İki komşu arasındaki müşterek duvar sarsılır da yıkılacağı beklentisi oluşursa biri bunu kabul edip diğers etmese yıkılması için zorlanır. İki vasi veya vakıf arasında ortak bir gelir kaynağının tamir edilmesi gerekirse ve öylece kalması zararlı ise iki vasi ya da mütevelliden biri tamir etmek isterken diğers bundan kaçınırsa tamir mecbur koşulu. Örneğin iki küçük çocuğun haneleri arasındaki müşterek duvarın tamir edilmesi gerekir de, birinin vasisi kabul ederken diğers bunu kabul etmezse hâkim tarafından güvenilir bir kişi yollanarak bakması istenir. Gerçekten duvarın küçükler için zararlı olduğuna kanaat getirilirse duvarın tamiri için zor koşulu. Yine iki vakıf arasındaki ortak bir hane tamire muhtaç olup da mütevellilerden biri bunu isterken diğers istemiyorsa vakıf malının tamir edilmesi hâkim tarafından zor koşulu. Müşterek hayvan sahiplerinden biri o hayvanı beslemekten çekiniyorsa ve diğers bu durum için hâkime müracaat ederse hâkim hayvanı beslemeyen ortağa hissesini satması ya da beslemesini emreder (madde 1308-1320) (Öztürk, 1973, s. 329-331).

Beşinci babın ikinci faslı nehir, akarsuların ve mecraların ıslahına dairedir. Mülk olmayan nehir ve akarsuların ıslahı yani ayıklanması vüs'at⁵²⁶ yoksa bunu yapmaları konusunda insanlar mecbur tutulur. Sahibi olan müşterek akarsuyun ayıklanması sahiplerine, yani su hissesi olanların üzerindedir. Su içme hakkı olanlar suyun ıslahı külfetine katlanmazlar. Müşterek su hissesi olanlardan bazıları ortak nehri temizlemeyi isteyip de bazıları istemezse nehir eğer umumun kullanımına ait bir nehirse, bu işi yapmak istemeyen kişi diğersleri ile ortak olarak ayıklamaya katılması konusunda zorlanır. Eğer suyun özel bir sahibi varsa onu temizlemek isteyenler hâkimin izni ile bunu yapmak istemeyenlerin hisselerine masraftan düşen miktarı ödeyene kadar onların o sudan yararlanmalarına engel olabilirler. Sulama hakkına sahip olanların tamamı müşterek nehrin ayıklanmasından kaçınırlarsa, nehir umumun kullanımına ait nehir ise bu konuda zorlanırlar, özel bir nehir ise zorlanmazlar. Gerek sahipli olan gerekse de sahipli olmayan umumi nehirlerin kenarında bir kimsenin yeri varsa su içmek ve nehri ıslah etmek gibi ihtiyaçlar için başka yol yoksa bu durumda kamu oradan geçebilir, sahibi buna engel

⁵²⁵ Perde, örtü (Devellioğlu, 2013, s. 1135).

⁵²⁶ Parasal yeterlilik, güç (Devellioğlu, 2013, s. 1344).

olamaz. Müşterek nehrin ıslah ve temizlenme masrafı yukarıdan başlar ve başlangıçta tüm hissedarlar buna ortak olurlar. En üst taraftaki hissedarın arazisinden geçildikçe o kurtulur ve bu şekilde aşağıya kadar iner. Yani on kişi tarafından müşterek olarak kullanılan nehir ayıklanacağı zaman en üst taraftaki hissedarın arazisinin bitimine kadar olan kısmın masrafı tüm hissedarların üzerine, daha sonra sıra ile arazi geçildikçe dokuzu üzerine, daha sonra sekizi üzerine şeklinde taksim edilir. En aşağıdaki hissedar tamamının masrafına ortak olarak en son kendi hissesini kendisi yalnız yapar. Bu durumda en yukardaki hissedarın masrafı hepsinden az ve en aşağıdaki hissedarın masrafı hepsinden fazla olur. Müşterek kariz⁵²⁷ ayıklama külfeti aşağıdan başlamaktadır. Bu sefer en aşağıdaki hissedarın masrafında hissedarların tamamı ortak olurlar ve yukarı doğru çıkıldıkça hissedarlar birer birer masraftan kurtulurlar. En yukarıdaki hissedar kendi hissesini yalnız kendi yapar. Bu sefer en yukarıdaki hissedarın masrafı en çok, en aşağıdaki hissedarın masrafı hepsinin masrafından az olur. Özel bir yolun tamiri de aşağıdan başlamaktadır ve yolun girişi aşağı ve çıkışı yukarı sayılmaktadır. Yolun girişindeki (ağzı) hissedar yalnız kendi hissesine ait olan tamir masrafına ortak olur. Yolun sonundaki hissedar ise her birinin masrafına ortak olduktan sonra kendi hissesini yalnız kendisi yapar (madde 1321-1328) (Öztürk, 1973, s. 332-333).

3. 8. Mahkeme Tercihine İlişkin Hükümler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim unsurlar kendi mahkemelerini kullanma gibi bazı konularda ciddi bir otonomi sahibidir. Müslüman ya da gayrimüslim tebaadan herhangi biri İslam hukukuna göre hüküm veren kadı mahkemelerine başvurma hakkına sahiptir. Hatta gayrimüslimlerin bu mahkemeleri kendi aralarındaki davalar için kullandıkları da bilinmektedir⁵²⁸ (Kuran T. , 2004, s. 489). Dolayısıyla Osmanlı hukuk sistemi Osmanlı tebaasına Avrupa'dan yeni fikirler ve standartlar gelinceye kadar baskıcı görünmemiştir. Suistimal şikâyetleri olmakla beraber, bunların miktarı hakkında bir yargıya varmak ancak diğer toplumların hukuk sistemleri ile yapılan karşılaştırmalı analizlerle ortaya çıkarılması mümkün meseleler olarak görülmektedir (Kafadar, 2014, s. 113). Bu kapsamda bu bölümde her ne kadar mahkemeler belirli kaideler çerçevesinde

⁵²⁷ Yer altı lağımı (Devellioğlu, 2013, s. 564).

⁵²⁸ Kendi aralarındaki davalar için de geçerli olan bu durumun nedeni daha büyük hukuki kesinlikten yararlanmak istemeleridir (Kuran, 2004, s. 477).

davalara bakmak üzere teşkil edilmiş olsa da, uygulamada geçerli olan birden fazla alternatif arasında “tercih”in belirleyiciliği üzerinde durulacaktır. Bu noktada Kurumsal İktisat açısından “asimetrik bilgi” durumu önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle önce mahkemelerin bakacakları davaların sınırlarını belirleyen hükümler üzerinde durulacaktır. Ancak kanun maddelerine daha önce ayrıntılı olarak yer verildiğinden burada tekrar o haliyle yer almayacaktır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, yine daha önce belirtildiği gibi kanun metinlerinde iki yargı düzeni arasında rekabeti ima eden herhangi herhangi bir ifade bulunmamakta ve diğer hukuk sistemine ait mahkemeler yetkilerine dair bir açıklama yer almamaktadır. Bu kapsamda nizamiye mahkemesi yerine şer’i mahkemelere gitmeyi sürdüren bir kesimin olduğu yönündeki örneğe dayanarak tercih konusunda alışkanlıkların rolü ön plana çıkmaktadır. Bu da bilindiği gibi kurumsal iktisatta Veblen çizgisinde alışkanlıklara yapılan vurguyu hatırlatmaktadır. Öte yandan kişilerin tercihlerinde belirleyici olan bir diğer unsurun yeni kurumsal düzende ortaya çıkan kurumsal açıklardan yararlanma davranışı olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu tutum Kurumsal İktisadi literatürde “fırsatçılık” başlığı altında incelenmektedir.

Osmanlı’da 19. yüzyılda gerçekleştirilen adli teşkilatlanmadaki değişikliklerle beraber ihtilafların çözüme kavuşturulması için iki yeni mahkeme türü faaliyete geçirilmiştir. Bunlar ticaret ve nizamiye mahkemeleridir. Her ne kadar mümkün olduğunca bu mahkemelerin yetki sınırları çizilmeye çalışılsa da, bu konuda en belirgin kurallardan biri ticaret şirketlerinin muhasebesine ilişkin davaların ticaret mahkemelerinde değil, mümeyyizler aracılığıyla görüleceğine yöneliktir, uygulamada bazı noktalarda bu durumun tarafların seçimine kaldığı görülmektedir. Yukarıda ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere bu mahkemeler Müslümanlarla beraber gayrimüslim üyelerin de görev yaptığı toplu hâkim sistemine göre kurulmuş mahkemelerdir. Bunun yanında ticaret mahkemeleri taraflardan birinin yabancı olduğu ticaret davalarına bakmakla görevlidir. Ticaret mahkemelerinin resmi kuruluşu tamamlanmadan önce çeşitli ticari teamüller ve Batı Ticaret Hukuku kurallarının davalarda hükmün kaynağı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan taraflar arasındaki bilgi eksikliği, ilgili kanunun çıkarılmasıyla ticaret mahkemeleri formel hale getirildikten sonra da Müslüman tüccarları dezavantajlı konumda bırakmayı sürdürmüştür. Durum Batılı devletlerin konsolosları aracılığıyla davalara müdahaleleri, tercüman bulundurulması yönündeki ısrarları, batı ticaret kanunlarının iktibası yönündeki baskıları ile daha ciddi hale gelmiştir. Gayrimüslimler de

mahkeme tercihi konusunu kendi lehlerine sonuçlanacak şekilde kullanmıştır. Öte yandan şer’i mahkemelerle nizamiye mahkemeleri uygulanacak hukuk kaideleri açısından aynı sistemin devamı niteliğinde faaliyet gösterecek mahkemelerdir. Ancak teşkilat yapıları farklılık taşımaktadır. Nizamiye mahkemeleri de toplu hâkim sistemine göre yargılama yapmak üzere gayrimüslim üyelerin de görev yapacağı mahkemeler olarak teşkil edilmiştir. Yine bu mahkemelerin de görev alanları çeşitli tarihlerde yapılan düzenlemelerle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Buna göre kabaca şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukukuna dair konular şer’i mahkemelerde görülecektir. Gayrimüslimler de bu konularda adli otonomiye sahiptir. Ancak bu defa da Müslümanlar yeni kurul ve üyeleri arasında gayrimüslimlerin de yer aldığı bu mahkemelere güvenmek yerine, aşına oldukları şer’i mahkemelere gitmeyi tercih etmişlerdir⁵²⁹. 1864 tarihinden itibaren birtakım hukuk davalarının nizamiye mahkemelerinde görülmesi kararı alınmasına rağmen, iki mahkeme de benzer hukuk davalarını görmeyi sürdürmüştür⁵³⁰. 1887’de yeniden bir irade-i seniyye ile şer’iye mahkemelerinin nikah, boşanma, nafaka, hürriyet, kısas, diyet, kasame, gaib, vasiyet ve miras davalarına, nizamiye mahkemelerinin ticaret, ceza, güzeşte, nizamen lazım gelen zarar-ziyan ve iltizam bedelleriyle konkordato

⁵²⁹ 1861 tarihli bir kararda alınan karara göre; “Hangi davaların hangi mahkemelerde görülmesi gerektiği konusunda yaşanan aşağıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere Ticaret Kanunnâmesi henüz tamamlanmadan (iflas kanunları henüz yazılmamış olmalı) esasen şeri hukuka ilişkin içeriğe sahip olan bir davanın, ticaret mahkemesine havale edilmesi üzerine yapılan şikayette dava konusunun iflâsa dair olduğu anlaşılmalı ve bu davaya Kanunnâme-i Ticâret’in ilgili olabilecek maddelerinin uygulanması kararı alınmıştır” (BOA: A.MKT.MHM, 219/98, 1861) .

1897’de yayınlanan bir rapora göre şer’i mahkemelerin nizamiye mahkemesi kararlarını dikkate alması, ona göre hareket etmesi ve bozmak konusunda daha hassas davranması gerektiğine dikkat çekilmektedir (Rubin, 2011, s. 74). Bu tercihin oldukça geç tarihlerde bile taraflarca, çıkarlarına ulaşmak için kullanılan bir yöntem olduğunu göstermektedir. Özellikle anlaşmazlığın hangi mahkemede çözülmesi gerektiğine yönelik içeriklerle temyiz gelen davaların çokluğu, tarafların temyiz aşamasını da çıkarları için bir adım olarak kullandıklarını göstermektedir. 1893 ve 1898 tarihlerine ait iki örnekte bu durum daha net olarak koyulmaktadır. İlkinde temyizde şer’i mahkemede görülmesi gerektiğine dair geri dönen davaya alt mahkemede nizamiye mahkemesinde bakılmıştır. Diğer örnekte nizamiye mahkemesi tarafından borçlarını ödemekle yükümlü kılınan bazı kimselerin bundan kaçınarak çeşitli hediye ve paralar vermek suretiyle şer’i mahkemelerden aksi yönde hüccet almayı başardıklarına dair şikayete yer verilmiştir (Rubin, 2011, s. 66-67). Ayrıca bu durum ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri için de geçerlidir. 1879 reformlarının ardından ticaret mahkemeleri nizamiye mahkeme sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Başta Ticaret Nezareti’ne bağlı olan bu mahkemeler bu tarihte Adliye Nezareti’ne bağlanmış ve ticaret mahkemelerinin bulunmadıkları yerlerde nizamiye bidayet mahkemeleri ticaret davalarına bakmakla yükümlü kılınmıştır. Teorik olarak, ticaret mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasındaki idari işbölümü, hukuk davaları için nizamiye ve şer’i mahkemeler arasındakine göre daha belirgin olmasına rağmen davacıları yargı yetkisine dayalı argümanlara başvurarak, kendi yargı hedeflerine ulaşmanın yollarını bulmuşlardır (Rubin, 2011, s. 68).

⁵³⁰ Agmon (2004, s. 338) tarafından Hayfa ve Yafa şer’i mahkeme kayıtları üzerinde yapılan incelemeye göre teorik olarak nizamiye yargı yetkisine ait birçok davanın bu mahkemelerde görüşüldüğü tespit edilmiş, hakimler ve mahkeme kâtipleri tercihi davacılar bırakmıştır.

davalarına bakmakla yükümlü oldukları, bunlar haricindeki davaların tarafların anlaşmaları halinde şer'îye, aksi halde nizamiye mahkemelerinde görüleceği hükme bağlanmıştır. Bu düzenlemeden de görüldüğü gibi görüldüğü gibi uygulamada üye yetersizliği gibi nedenlere bağlı olarak ticaret mahkemelerinde hukuk, hukuk mahkemelerinde ticaret davaları görülür olmuş, ayrıca yalnızca nizamiye ve şer'î mahkemeler arasında değil, ticaret mahkemeleri ile bu mahkemeler arasında da sınırlar belirsizdir. Bu konuda belirsizlik yapılan tüm düzenlemelere rağmen imparatorluğun son dönemlerine kadar sürmüştür.

3. 9. Mahkemelerin Tarafsızlığına Dair Hükümler

Bu dönemde yeni kurulan mahkemelerle beraber, her ne kadar mahkemelerin yargı alanları belirli açılardan tayin edilmişse de, bazı davalar için kesişen yetki sınırları ve tarafların Müslüman, gayrimüslim ve yabancı kimlikleri açısından mahkemelerde verilecek hükümlerin “adil” olması konusu daha da önemli hale gelmiştir. Bu durum özellikle mahkemelerin tarafsızlığı açısından değerlendirmeye konu olmakta ve aynı zamanda yargılamada etkinliğin sağlanması konusuna ışık tutmaktadır. Bu konuya dair hükümlere Mecelle’de rastlanmıştır.

Kitâbü'l-Kazâ'nın dördüncü faslı muhâkeme sürecine (suret-i muhâkeme) dairdir. Hâkim duruşmayı aleni yapmaktadır. Ancak hükümden önce ne hüküm verileceğini açıklamaz (madde 1815). Taraflar duruşma için hâkim huzuruna geldiklerinde hâkim önce davacıya davasını anlattırır. Eğer davası yazılı olarak alınmışsa okutulur ne anlattığı kendisine tasdik ettirilir ve ikinci olarak davalı cevap verir. “Davacı senden şunu dava ediyor, ne dersin” diye davalıya sorulur (madde 1816). Davalı ikrar ederse hâkim onu ikrarıyla ilzam eder⁵³¹, inkar ederse hâkim davacıdan delil, şahit ister (madde 1817). Davacı delil ile davasını ispat ederse hâkim onun üzerine karar verir. İspat edemezse ve yemin hakkına talip olursa hâkim onun talebi üzerine davalıya yemin teklif eder. Davalı yemin ederse veya davacı yemin vermezse hâkim davacıyı davalıyla çekişmeden, ihtilaftan men eder (Öztürk, 1973, s. 421). Davalı yeminden dönerse hâkim bununla hüküm verir ve daha sonra yemin edeceğini söylese de artık dikkate alınmaz (madde 1818-1820). Usulüne uygun ve yalan şüphesinden, düzmededen ya da uydurmadan salim olarak bir mahkeme

⁵³¹ Delille cevap veremez hale getirme, susturma (Devellioğlu, 2013, s. 497).

hâkimi tarafından verilen ilam ve senedin delilsiz şahitsiz söylenmesi ile hareket etmek ve hüküm vermek caizdir (madde 1821). Davalı “evet” ya da “hayır” (ya da olumlu ya da olumsuz) bir cevap vermez de susmakta ısrar ederse susması inkar sayılır. “İkrar da etmem inkar da etmem” derse bu cevabı da inkar sayılır. İki durumda da davacıdan şahit ya da delil talep edilir (madde 1822). Davalı ikrar ya da inkar edecek yerde, davacının davasını def edecek bir dava açtığına Kitâbü’l-Dava’da ve Kitâbü’l-Beyyinat’ta beyan edilen misallere uygun olarak muamele edilir (madde 1823). Taraflardan birisi ifadesini tamamlamadıkça diğeri ifadeye başlayamaz, başlayacak olursa hâkim tarafından engellenir (madde 1824). Taraflardan lisan bilmeyen kimsenin ifadesini tercüme için mahkemede doğru ve güvenilir tercüman bulundurulur (madde 1825). Akraba arasında ortaya çıkan veya taraflardan sulha rağbet beklenen duruşmada hâkim bir veya iki defa taraflara sulhu tavsiye eder ve ihtarda bulunur; karşılıklı anlaşılırsa sulh yapılır ve anlaşmazlarsa muhâkemeyi tamamlamaz (madde 1826). Hâkim duruşmayı tamamladıktan sonra gereğini hükmeder ve taraflara bildirir, gerekçesi ile beraber hükmü ve tenbihi içeren bir ilam hazırlar, lehinde karar verilen kişiye ve icap gereği bir nüshasını da aleyhinde karar verilen kişiye verir⁵³² (madde 1827). Hükümün sebep ve şartları tamamıyla bulunduktan sonra hâkimin hükmü ertelemesi caiz değildir (madde 1828) (Öztürk, 1973, s. 422).

Kitâbü’l-Kazâ’nın dördüncü babında bu kapsamda değerlendirilebilecek hükümler yer almaktadır. Buna göre hakemin davacı ve davalı taraflardan tayini caizdir. Hakemlerin birden fazla olması durumunda hepsinin görüşü, oyu aynı olması gerekmektedir. Yalnız birisi hüküm veremeyecektir (Öztürk, 1973, s. 425).

3. 10. Taahhüt ve Yaptırımlara İlişkin Hükümler

Bu bölümde incelenen kanunlarda yer alan yaptırım içerikli hükümler değerlendirilmiştir. Bu konuda Ticaret Kanunnâmesi zeyli daha fazla ön plana çıkmaktadır. Ancak şirket kısmında özellikle iflas durumunda oluşacak zararın tazmini konusunda geçerli hükümler

⁵³² Hakim yargılamayı tamamlamasının ardından kararını taraflara açıklar ve kararını bildiren bir ilam hazırlayarak iki tarafa da verir. İlamın kararın lehine olduğu tarafa verilmesinin nedeni, kararın unutulmasına engel olmak ve kararı uygulayacak kişiye gösterilmesini sağlamaktır, örneğin kararı başka bir hakim uygulayacaksa ilamı görmeden uygulamayacaktır. İlamın aleyhine karar verilen kimseye verilmesinin nedeni ise bu kişinin ilamın doğruluğunu tahkik etmesi ve gerekli görmesi halinde üst yargı yollarına başvurabilmesidir (Demir, 2011, s. 134).

de bulunmaktadır ve bu maddeler burada tekrarlanmamıştır. Onun dışında bu kapsamda değerlendirilen Ticaret Kanunnâmesi hükümlerine aşağıda yer verilmiştir.

Ticaret Kanunnâmesi'nin 5. faslında siparişkar ve emanetçinin sorumlu oldukları mala bir zarar gelmesi durumunda sorumluluğun kimde olacağına dair bilgilere yer verilmektedir

Yine Ayrıca Ticaret Kanunnâmesi Zeyli'nin 7. faslında (30 Nisan 1860) zarar-ziyan tazminine ilişkin ayrıntılara tamamen tarafların birbirlerine karşı taahhütlerini yerine getiremedikleri durumda karşılaşılabilecekleri yaptırımlara ilişkindir.

Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'te görevlilerle ilgili birtakım yaptırımlar da belirlenmiştir. Buna göre istida sahibi mübâşir, kaydı resmi günler ve tatiller dışında havale buyruldu tarihinden itibaren 24 saat içinde icra ettirmeye mecburdur. Bu hususta bir kusur işerse, ilkinde azarlanır, ikincisinde ise mübâşirlik memuriyetinden uzaklaştırır (madde 47). Tanzim edilen ilamlar davaya karar verildiği tarihten itibaren 21 gün içinde sırasıyla çıkarılacaktır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 120-121). Bu sürede çıkmamaları durumundaki kâtipler sorumlu tutulur, ancak pürüzlü ve zor bir iş varsa bundan dolayı affedilebilirler (madde 57). Ticaret mahkemesi kalem odaları kâtiplerinin yanlış bir harekette bulunmaları durumunda önce uyarı, sonra ise icabına uygun olarak azledilme ihtimalleri bulunur (madde 60). Başkâtip senet ve suretlerini kimseye veremez veya meallerini bildiremez. Aksi yönde hareket ederse bundan dolayı ortaya çıkan senet sahibinin zararından başka, en az 100 kuruş en fazla 1000 kuruşa kadar ceza ile cezalandırılma ihtimali bulunur. Bu kabahat tekrar ederse memuriyetinden azledilebilir. Ayrıca suretler asıllarına uygun olmayarak değişiklikler yapılmışsa bundan başkâtip sorumlu tutulur, zarara uğrayan kimselerin zarar ve ziyanlarını tazmine mecbur olur (madde 63-64). Başkâtip ve kâtiplerin her biri memuriyetlerine ait olan her işi düzgün bir şekilde ifaya mecbur olup, böyle yapmadıkları durumda reis tarafından uyarılır ve gerekirse yerlerine başkası tayin edilir (madde 70). Tercümanlar tercüme ettikleri evrakları imzalar, sözlü veya yazılı olan tercümeleri aslına uygun değilse, bundan dolayı zarar verdikleri kimsenin zarar ve ziyanını tazmin etmekle sorumlu tutulacaklardır (madde 74) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 120-124).

Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret'in 4. faslında yine yaptırım içerikli maddeler yer almaktadır. Meclise daha önce ilan edilen saatlerde gelmeyenler beklenmeden mahkeme açılacaktır.

Daimi ve geçici azalardan gelmeyenler olursa reis bunu deftere kaydettirecek, derhal kendisine yazılı olarak beyan ve ihtarda bulunacak, yine vaktinde gelmezse o zaman zabıt defterine gelmediğini işaretleyerek bundan sonra ne olursa olsun vaktinde gelmesi gerektiğini kendisine bir davet tezkiresi ile bildirecektir. Buna rağmen yine gelmezse ve tezkirenin tarihinden sonra 3 gün içinde gerçekten bir özrü olduğunu beyan etmezse, o zaman reis hile yapmak amacıyla gelmediğini ve ihtar ve davete icabet etmediğini bildiren bir mazbata düzenleyerek Dersaadet'te Ticaret Nazarı'na, taşrada ise en yüksek mülki amirine takdim edecek, bunlar o azaya gereken uyarıyı yerine getirdikten sonra aza yine gelmezse artık istifa etmiş hükmünde sayılarak daha önce beyan edildiği üzere yerine başkası seçilerek tayin edilecektir. Durumu nazır ya da memur yazıya geçirerek ticaret mahkemesi divanhanesine gönderecektir (madde 42-43) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 118-119).

Mecelle'de yine şirket kitabında zarar ziyana bağlı yaptırım hükümleri sıkça geçmiştir. Bunun haricinde bir de Kitâbü'l-Büü'nun beşinci faslında bu konudaki hükümlere rastlanmıştır. Ayrıca gabn⁵³³ ve tağrîr⁵³⁴ hakkındaki yedinci fasılda da bu tarz hükümlere rastlanmaktadır.

Mecelle'de üslup genellikle olması gerekene yöneliktir. Çeşitli ihtimallerin gerçekleşmesi durumunda izlenecek yolları gösterir bir de kabul edilmeyecek olana yer verir. Akitlerin geçerliliğini engelleyecek durumlar her akit için ve akitlerin kendi içlerindeki özel koşullar için belirtilmiştir. Bu anlamda her akit için geçerli olan sıhhat şartları belirleyicidir. Bu nedenle yaptırımlara ilişkin hükümler daha azdır. Mecelle'nin beşinci faslında satılan şeyin helak olması durumunda ortaya çıkan zararın kime ait olması gerektiği konusu incelenmiş ve satılan şey müşteri almadan önce satıcının elinde telef olursa zararın satıcıya, alındıktan sonra telef olursa zararın müşteriye ait olacağı hükme bağlanmıştır.

⁵³³ Alışverişte hîle, aldatma, yalancılık (Devellioğlu, 2013, s. 314).

⁵³⁴ Alışverişte müşteriye aldatma.

3. 11. Yozlaşma ve Yolsuzlukları Önlemeye İlişkin Hükümler

Bu dönemle ilgili pek çok kaynakta belirtildiği üzere rüşvet, adam kayırma gibi çeşitli yolsuzluk türleri toplumsal hayatta sıkça rastlanan yozlaşmış yapıya dair bir gösterge niteliğindedir⁵³⁵. Örneğin Shaw & Kural Shaw (2010, s. 299) mahkemeelin bağlı oldukları kurumların, uygulamalarda birtakım farklılıklara neden olduğunu belirtmektedir. Buna göre nizamiye mahkemeleri ile karma ticaret mahkemeleri Adalet Bakanlığı'na bağlıdır. Şeriat mahkemeleri Şeyhülislamlığa bağlıdır, cemaat mahkemeleri önce Hariciye Nezareti'ne bağlı iken, daha sonra sadrazamlığa bağlanmıştır, konsolosluk mahkemeleri Hariciye Nezareti'ne bağlı durumdadır. Şurâ-yı Devlet, İstanbul'daki temyiz mahkemesi doğrudan sadrazamın, vilayet mahkemeleri ise valinin denetimi altındadır. Tanzimat idaresi ulemayı gücendirme endişesi içinde şeriat mahkemelerine ise müdahale etmekten kaçınmaktadır. Bu karmaşık yapı birtakım güçlülere sebep olmaktadır. Nizamiye ve şeriat mahkemelerinde hâkimler genellikle davacılarından harçlık almakta, vakıflardan ve hazineden aylık almamaktadır. Ancak hükümetin hâkimleri atama ve görevden alma yetkisini elinde tutması mali bağımsızlık da idarenin etkisini ortadan kaldırmamaktadır. Üstelik hâkimler gelirlerini taraflardan rüşvet olarak artırmak konusunda özendirilmektedir. Yine konsolosluk mahkemelerinde çoğunlukla parayı verenin haklı çıktığı ileri sürülmektedir. Rüşvet ve yolsuzluklar ilgili değerlendirmelerin bir başka boyutu aylık belirli bir ücretin memurlara maaş olarak ödenmesi ile ilgili görülmektedir. 1838'den itibaren devlet memurlarının maaşla çalışması usulüne geçilmiştir. Böylece eski ödül biçimleri tamamen ortadan kalkmıştır. Bununla beraber uzun vadede yalnızca az miktarda yiyecek ve içecek gibi şeklindeki hediyeleşmelere müsaade edilmiştir. Bazı kesimler maaşların ödenmesinde yaşanan sıkıntıların⁵³⁶ gerekçe göstererek bu sistemin memurların ekonomik kaygılarını artırdığını ve eski hizmet bedeli

⁵³⁵ Bu konuda bkz. (Ahmed Cevdet, 1980, s. 227); (Ahmed Cevdet, 1991b, s. 94); (Karal, 1996, s. 433); (Kazgan, 1999, s. 23); (Engelhardt, 2010, s. 73).

⁵³⁶ Maaş sistemindeki sıkıntılar karmaşık kırtasiye işlemleri ve parasal sistemin çökmesinden yana yaşanan sorunlardır. Bir diğer sorun İstanbul'dan uzak bir vilayetteki bir memura maaş ödemesini havale, yani ödeme emri ile yapılması, ancak sarrafların havaleyi nakde çevirmeyi geri çevirmesi ya da %50 gibi düşük fiyat ile kabul etmesidir. Dönemin para sistemindeki sıkıntılar ise kabaca altın liralara çoğunlukla saklanması, kullanılan paranın nominal olarak altın liranın beşte biri olan 20 kuruş değerindeki ve gümüş paranın ve daha adi metalden yapılan ufaklık paralar olmasına neden olmasındır. Ayrıca bunlar son derece yıpranmış durumdadır (Findley, 2011b, s. 320). Ticarethane görülen davalardan alınan ilam harçlarında önemli bir gelir elde etmektedir. Maaşların bir kısmının bu gelirlerden ödenmesi söz konusu olmakla birlikte bu gelir maaşların karşılanmasına yetmemekte, memurların alamadıkları maaşları için hazineden yardım talebinde bulunulduğu görülmektedir. Özellikle Asya'da kurulan mahkeme teşkilatlarında en önemli meselenin maaş olduğu söylenmektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 71).

biçimleri çeklinde birtakım yolsuzlukları teşvik edici rol oynadığını ifade etmektedir. Bu durum ayrıca memurların kendilerini devlet hizmetine adama dürtüsünü ortadan kaldırmıştır (Findley, 2011b, s. 315-319). Yine bu tür yolsuzlukların bir diğer sebebi çalışma saatlerindeki karmaşıklık olarak görülmüştür. Buna göre 1840’lardan 1860’lara kâtiplerin çalışma saatlerinin 7 saatten 4,5 saate kadar düştüğü tahmin edilmektedir. Bu sürenin düşmesi zaten şişkin olan memur sayısının gittikçe daha da artması ile açıklanmaktadır. Bu durumun işe mazeretsiz gelmeme, aynı anda birçok makamı elinde tutmak ya da değişik alanlarda çalışmak, memurun maaş aldığı hizmetleri yerine getirmek için ayrıca para talep etmek, özel kişilere para karşılığında dilekçe gibi resmi evraklar yazmak gibi çalışma saatlerinde içinde birtakım uygunsuz davranışlara yol açtığı düşünülmektedir. Abdülhamid döneminde ise maaş sistemindeki aksaklıklar, sistemin adeta yapısal unsurları haline gelmiştir ve hatta bu durumu sadakat pekiştirme unsuru olarak kullanarak bazı memurlara ek maaşlar bağladığı iddia edilmektedir (Findley C. V., 2011b, s. 229). Yine kontrol altına alınamayan bir diğer durum memurları işlerinden alıkoyan ziyaretçilerin çokluğudur. Bunlar yanında görevin kötüye kullanılması, ihmal, memurların halka kötü davranması gibi daha ciddi disiplin suiistimalleri de bulunmaktadır (Findley, 1994, s. 164).

Bu durum hem mahkemelerin tarafsızlığı ve bağımsızlığına hanel getirmekte, hem de birtakım yolsuzluk faaliyetlerinin gerçekleşmesine zemin hazırlamakta ya da müsaade etmektedir. Ayrıca mahkemelerde görev yapacak kimselerin seçimini daha da önemli hale getirmektedir.

Mahkemelerde görev alan kimselerin ya da idari görevleri olanların bu açıdan yargılandıkları davalar İdare Hukuku’nun ve ceza mahkemelerinin alanına giren konular olduklarından çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak incelenen kanun metinlerinde gerek başkan ve üye, gerekse de muhâkeme sürecinde görev yapan diğer kimseler açısından oldukça ayrıntılı yer ayrılan atama hükümleri, bu tür etkinsiz durumların ortaya çıkmasına engel olmak niyetindedir. İncelenen kanun metinlerinde konuya dair hükümler genellikle Usul Hukuku’na ilişkin kısımlarında yer almaktadır.

Ticaret Kanunnâmesi’ne ticaret mahkemelerinin kurulmasına dair yapılan zeylin mukaddimesinde yer alan bazı maddeler Kurumsal İktisat’ta “akraba kayırmacılığı” olarak adlandırılan birtakım yolsuz durumların engellenmesine yöneliktir. Buna göre

mülkiye memuriyeti ve ticaret mahkemesi memuriyeti aynı şahısta toplanamayacaktır. Mülkiye memurlarından biri görevinden ayrılmadıkça mahkeme memuru olamayacaktır. Mahkeme memuru da bu görevini bırakmadıkça mülkiye memuru olamayacaktır (madde 6). Kardeş, amca ve dayı gibi ikinci ve üçüncü dereceye kadar birbirleriyle akraba olanlar, damat, kayınpeder, kayın veya kayınpederin babası bir mahkeme veya bir divanda birlikte memur olarak bulunamayacaktır. Birbirleri ile bu şekilde akrabalık bağı olmayanlar Divan-ı Ticaret'e memur olduktan sonra yukarıda belirtilen şekillerden biri ile aralarında kız alıp vermek suretiyle bir akrabalık oluşması durumunda ise damat olan memurun azledilmesi gerekecektir (madde 7) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 112). Ayrıca 10. maddede zikrolunan memuriyetlere namuslu, şerefli, işinin ehli, dirayetli, Ticaret Nazırı tarafından tasdik edilerek memuriyet yetkisi verileceği belirtilmektedir. Görevlerinden azilleri ise istifalarının kabulü, bir suçla hüküm giymeleri veya başka bir memuriyete atanmaları halinde mümkün olacaktır. Ayrıca yine geçici azaların bu sifata haiz olmaları Ticaret Nezareti kanalıyla irade-i seniyye ile gerçekleştirilmektedir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 32). Bu kişilerin seçimi o bölgede doğru, dürüst, bilgili, ticaret ve tasarruf erbabı arasından en eski ve en muteber tüccarlardan oluşan bir meclis tarafından yapılacaktır (madde 13). Bu amaçla her bir ticaret mahkemesinin idaresi altında olan yerlerde mevcut tüm tüccarlardan seçilmek üzere muteber tüccarların adlarının yazılı olduğu defterler ticaret mahkemesinin bulunduğu yerde ticaret kançılıryası müdürleri tarafından her sene başında tanzim edilecektir. Bu defter ancak mahkeme reisi ile beraber Dersaadet'te ise Ticaret Nezareti, taşrada ise bölgenin en yüksek memuru tarafından tasdik edilerek muteber addolunacaktır⁵³⁷ (madde 14) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s.

⁵³⁷ Geçici azaların (üyelerin) seçimi ve atanma usulleri diğer maddelerde çok daha ayrıntılı olarak tanzim edilmiştir. Buna göre; Muteber tüccarların her biri en az 30 yaşında, 5 sene sürekli olarak namusu ile ticaret yapmış olma, iflas etmemiş olma veya iflas etmişse de yeniden itibarını kazanmış olma, çeşitli suçlarla hüküm giymemiş olma şartlarıyla ticaret mahkemelerinin geçici üyeliğine seçilebileceklerdir (madde 15). Geçici üyelerin seçimi maddesi resmen davet olunacak seçilmiş kişilerin her birinin verecekleri oy üzerine ve oy çokluğu ile belirlenecektir. Seçime dair mazbata bölgenin ticaret kançılıryası müdürleri tarafından tanzim edilecektir ve seçilmiş kişiler tarafından da imzalanacaktır. Daha sonra Dersaadet'te ise doğrudan, taşrada ise bölgenin en büyük memuru tarafından Ticaret Nezareti'ne gönderilecektir. Oradan da irade-i seniyye ile Bab-ı Ali'ye arz edilecektir ve yetki istenecektir (madde 16). Geçici üyelerin maaşı olmayacaktır. Ancak onların üyelikleri geçici bir memuriyet addedilecektir. Yani bu memuriyet devlet tarafından mükellef memuriyetten görülecek, bu nedenle seçilmiş zatın özr-i şerisi olduğu halde bu durum mahkeme tarafından tasdik edilmedikçe kabul edilmeyecek, memuriyetten affedilmeyecektir (madde 17). Geçici üyelerin görev süresi 1 yıldır. Ancak ilerde tamamının aynı anda görev sürelerinin bitmemesi için ilk defa da yarısı 1 sene, diğer yarısı 6 ay müddetle tayin edilirler. Memuriyet süreleri dolup da onların yerine alınması gereken diğer geçici üye, her 6 ayda bir kere icra edilecek bir sonraki seçimde genel olarak bir sene için tayin edilir (madde 18). Bir sene görev yapanlar ve süresi bitenler ikinci sene için tekrar seçilebilirler. Ancak üçüncü sene için aradan bir sene geçmeden tekrar seçilemezler (madde 19). Geçici

113). Kanunnâmenin ilerleyen bölümlerinde mahkeme sürecinde görevli memurlarla davacı ve davalı tarafların dikkat etmesi gereken bazı özel durumlara da temas edilmiştir. Buna göre 50. maddede belirtildiği üzere mahkeme rüyet edilirken dava sahiplerinin daimi ve geçici azalarla konuşmaları yasaktır. Yine 52. maddeye göre bir davanın muhâkemesi sırasında müzakere vakti gelmeden önce daimi ve geçici azaların dava aleyhine veya lehine görüş ve fikir bildirmeleri de yasaktır (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 121).

Yukarıda zikrolunan memuriyetlere namuslu, şerefli, işinin ehli, dirayetli, Ticaret Nazırı tarafından tasdik edilerek memuriyet yetkisi verilecektir (madde 10). Memurların uygun bir düzeyde maaş almaları sağlanacaktır. İstifaları kabul edilmediği takdirde memuriyetlerinden azilleri söz konusu olmayacaktır. Yine haklarında bir suç için hüküm verilmedikçe veya başka bir memuriyete tayin olunmadıkça da memuriyetlerinden azledilemeyeceklerdir (madde 11). Reis-i evvel ve sâninin mecliste bulunmadığı bir gün mecliste mevcut olan azanın memuriyetçe en kıdemlisi o gün başkanlık memuriyetini yerine getirecektir (madde 12) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 32).

Ticaret mahkemesinde bulunan diğer grevliler bir başkâtip, bir veya gereğine göre daha fazla kâtip, yine bir veya daha fazla tercüman, lüzumu kadar kefilli mübâşirdir⁵³⁸ (madde 23). Bu başkâtip, kâtip ve tercümanlar Dersaadet'te iseler doğrudan, taşrada iseler bölge ticaret mahkemesi reisi ve en yüksek memurun ittifakıyla taraflarından tayin olunan kişinin Ticaret Nezaretî tarafından da tahrir verilmesi ile belirlenecek, padişahın buyrulduzu ile tayin edilecektir (madde 24). Mübâşirlerin diğerlerinden ayrılması için yakalarında bir işaret taşımaları gerekmektedir. Vazifeleri de başka bir nizamda beyan

üyelerden biri iflas eder veya bir suçla hüküm giyerse, azalığı düşecektir. Bu memurun yerine 13, 15 ve 16. maddelerde yer alan usule uygun diğer geçici üyelerden biri seri şekilde tayin edilecektir (madde 20). Geçici üyelerden birinin bu şekilde azledilmesi veya ölmesi veya istifasının kabul edilmesi durumunda, yerine tayin edilecek kişinin görev süresi selefinin süresi kadar olacaktır (madde 21). Tayin edilen geçici üyelerden başka hiç kimse aza sıfatı ile ticaret mahkemesinde bulunamayacak, bulunursa verilen karar yok hükmünde (keenlemyekûn) sayılacaktır (geçersiz olacaktır) (madde 22) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 113-115). Geçici azalar memuriyetleri sırasında kusursuz bir gayretle güzel bir şekilde hizmete bulunurlarsa, memuriyetlerinin bitiminde mükafat olarak bu durumlarını öven bir şahadetname yazılır. Bu şahadetnamenin verilip verilmemesi reis ve daimi azadan oluşan mecliste her biri tarafından onaylandıktan sonra oy çokluğu ile tanzim edilecek mazbataya göre düzenlenir, mahkemenin mührü ile mühürlenir ve gönderilir. Bu mazbatanın resmi bir sureti reis tarafından mahkemenin divanhanesinde ilan edilir (madde 44) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 119-120).

⁵³⁸ Mübâşir: Mahkemeden evrakı getirip götürmek ve mahkemeye girecekleri ve şahitleri yüksek sesle çağırarak görevli adliye memuru (Devellioğlu, 2013, s. 817).

edilecektir (madde 25). Reisler, azalar, başkâtip ve tercümanlar memuriyete başlamadan evvel Dersaadet'te ise Meclis-i Vâlâ, taşrada ise bölgenin en büyük mülki amirinin huzurunda memleket meclisinde yemin edeceklerdir (madde 26) (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 115).

Mecelle'nin 16. kitabı Kitâbü'l-Kazâ'nın ilk babı hâkimlere dairdir ve 4 fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl hâkimin nitelikleri hakkındadır. Buna göre hâkim, hâkim, fehîm⁵³⁹, doğru, emin (güvenilir), mekin⁵⁴⁰ ve metin⁵⁴¹ olmalıdır. Hâkim fihhi meselelere ve muhâkeme usulüne vakıf olmalı ve davaları bunları uygulayarak görmeye yetkin olmalıdır. Hâkimin temyiz-i tamme⁵⁴² olmalıdır. Yani küçük, bunamış, kör ve tarafların güçlü seslerini işitemeyecek kadar sağır olan kimsenin kazası⁵⁴³ caiz değildir (madde 1792-1794). İkinci fasıl hâkimin adabı beyanındadır. Buna göre hâkim muhâkeme meclisinde alışveriş ve şakalaşma gibi meclisin (topluluğun) sohbetini, konusunu ortadan kaldıracak hareketlerden sakınmalıdır. İki taraftan yani iki hasımdan hiçbirinin hediyesini kabul etmemelidir. Hasımlardan hiçbirinin verdiği ziyafete gitmemelidir. Muhâkeme esnasında taraflardan yalnız birisini hanesine kabul etmek ve hüküm meclisinde biriyle yalnız kalmak veya ikisinden birine el, göz, baş ile işaret etmek veya onlardan birine gizli bir şeyler söylemek veya diğerinin bilmediği dil ile söz söylemek gibi töhmet ve yanlış anlaşılmalara sebep olabilecek hal ve harekette bulunmamalıdır (Öztürk, 1973, s. 418). Taraflar arasında adaleti sağlamaya memurdur (görevlidir). Yani taraflardan biri her ne kadar eşraftan, diğeri insanlardan biri olsa da muhâkeme esnasında tarafları oturtmak ve kendilerine özellikle birine bakmak veya birine hitap etmek gibi muhâkeme ile ilişkili muamelatta tamamıyla adalet ve eşitliğe riayet etmesi gerekmektedir (madde 1795-1799) (Öztürk, 1973, s. 419).

Kitâbü'l-Kazâ'nın ikinci babının üçüncü faslı hâkimin vazifeleri hakkındadır. Buna göre hâkim sultan tarafından muhâkemeyi yapmaya ve hüküm vermeye yetkilidir. Yargı, karar zaman ve mekan ile ve bazı hususların istisnasına bağlıdır. Örneğin 1 sene süre ile hükme memur edilen hâkim ancak o sene içinde hükmeder, o senenin başlamasından önce veya

⁵³⁹ Akıllı, zeki, anlayışlı (Devellioğlu, 2013, s. 291).

⁵⁴⁰ Saygın, vakarlı, temkinli, iktidar sahibi (Devellioğlu, 2013, s. 701).

⁵⁴¹ Metanetli, sağlam, dayanıklı (Devellioğlu, 2013, s. 734).

⁵⁴² İyiyi kötüden ayırt etme kuvveti; tam, eksiksiz.

⁵⁴³ Davaları görme işi, kadının hüküm vermesi, yargıda bulunması, kadılık vazifesi (Devellioğlu, 2013, s. 573).

geçmesinden sonra hükmedemez. Yine belirli bir kazada hükmetmek üzere atansa, o kazanın her yerinde hükmeder, ama diğer bir kazada hükmedemez. Belirli bir mahkemede hükmetmek için tayin edilse sadece o mahkemede hükmedebilir, başka bir yerde hükmedemez. Bir mahkeme hâkimi sadece belirli hususların görülmesine yetkili kılınsa, ancak o hususu görüp hükmedebilir, başkasına bakıp hüküm veremez. Bir müçtehidin bir konudaki görüşü insanlar için en yumuşak ve dönemin meselelerine en uygun olmasına binaen onun görüşüne göre hareket edilmesi yönünde sultan emri olsa, o konuda hâkim o müçtehidin görüşüne aykırı diğer bir müçtehidin görüşü ile hareket edemez, ederse hükmü geçerli olmaz. Bir davayı beraber görmek ve hüküm vermek üzere atanan iki hâkimden yalnız biri o davaya bakamaz ve hüküm veremez. Verse de geçerli olmaz. 1465. maddeye bakılabilir. Birden çok hâkimi olan bir belde taraflardan birisi bir hâkimin, diğeri öbür hâkimin huzurunda yargılanma isteyip de bundan dolayı aralarında ihtilaf olsa davalının seçtiği hâkim tercih edilir. Bir hâkim azledilir de fakat bir müddet (Öztürk, 1973, s. 419) azil haberi kendisine ulaşmasa ve o sürede bazı davalar görülmüş olsa, sahih olur. Ancak azl haberinin ulaşmasından sonra verilen hükümler sahih olmaz. Hâkim eğer naip atamaya ve azletmeye yetkili ise diğer kimseyi kendisine naip atayabilir ya da onu azledebilir; eğer bu yetkileri yoksa yapamaz. Kendisi azledilir ya da ölürse naibi azledilmiş olmaz. 1466. maddeye bakılabilir. Yani bir kazanın hâkimi vefat ettiğinde, yerine diğer hâkim gelinceye kadar o kazadaki davalara vefat etmiş hâkimin naibi bakıp hüküm verebilir. Hâkimin dinlediği şahit ile naibi, naibin dinlediği şahit ile hâkim hüküm verebilir. Yani hâkim bir dava hakkında şahit dinlese ve naibe haber verse naib hâkimin haberi üzerine hüküm verebilir. Hükme mezun olan naip bir konuda şahit dinleyip de hâkime ulaştırırsa hâkim de bunun üzerine hüküm verebilir. Ancak naib hükme yetkili olmayıp da sadece tetkik ve araştırma için şahit dinlemeye memur ise, onun verdiği bilgiyle hâkim hüküm veremez. Bizzat kendisi şahit dinlemesi gerekir. Bir kaza hâkimi başka bir kaza dâhilindeki arazi davasını görebilir. Fakat Kitâbü'l-Dava'da beyan edildiği üzere şeri sınırlarının beyan edilmesi gerekmektedir. Lehine hüküm verilen hâkimin çocukları ve torunlarından biri ve eşi ve hüküm verilecek malda ortağı ve ücret ile tutulan işçisi ve hâkimin nafakasıyla geçinen biri olmaması gerekmektedir. Yani hâkim bunlardan birinin davasını görerek lehine hüküm veremez. Bir belde hâkiminin yukarıdaki maddede sözü edilen yakınlarından birinin o belde ahalisinden bir kimse ile davası olması halinde o belde diğer hâkim varsa onun huzurunda duruşma yapılır. Eğer

o beldede başka bir hâkim yoksa tarafların kendi rızaları ile tayin edecekleri hakemin veya hâkimin naip tayinine yetkili olması durumunda tarafından tayin edilen naibin veya civardaki diğer bir kaza hâkiminin huzurunda duruşma görülür. Tarafların bunlardan birine razı olmamaları durumunda sultan tarafından mütevellî yani vekil talebinde bulunur (Öztürk, 1973, s. 420). Hâkim davanın görülmesinde “el-akdemü fe’l-akdem” (önce gelen önce görülür) kaidesine riayet etmelidir. Ancak gelişi ertelenmiş bir davanın çabuklaştırılması (öne alınması anlamında) durumun gereği ve faydalı görülürse onun görülmesini onu öne alabilir. Hâkimin ihtiyaç görülmesi halinde başkasından fetva istemesi caizdir. Hâkim gam, keder, üzüntü, açlık gibi çeşitli zorluklar gibi düşüncenin sıhhatine mani olabilecek bir arıza, sakatlık ile zihni karmaşıklık ile hüküm vermeye kalkışmamalıdır. Hâkim duruşmada tetkikat yapmakla beraber işi sürüncemede bırakmamalıdır. Mahkemeye sicil defteri koyup vereceği ilamları ve senetleri hile ve fesattan koruyabilecek muntazam bir surette o deftere kayıt yapmalı, defterin muhafazasına dikkat etmeli ve itina göstermelidir. Kendisi azledilirse bizzat kendisi veya emini vasıtasıyla sicilleri kendisinin yerine geçecek olan hâkime devir ve teslim etmelidir (madde 1800-1814) (Öztürk, 1973, s. 421).

3. 12. Sosyal Normlar ve Zımni Davranış Kalıplarına İlişkin Hükümler

İslamiyet ahlaki bir davranışsal çerçeveyi, norm dünyasını inşaa etmiştir (Sayar A. G., 2003b, s. 31). İslam hukuku topluma ait ve mahkemeler dışında da yaşanan bir kültür olgusu biçiminde gelişmiştir (Özbilgen, 1895, s. 73). Örf ise bir toplum tarafından genellikle benimsenmiş ve toplumsal vicdana mal olmuş bir davranış biçimidir. Buna göre Ziya Gökalp kültüre ait toplumsal tasavvurların örf olduğunu ifade etmiştir (İnalçık, 2010e, s. 105). Benzer bir ifadeyle örf, insanların muamelat anlamında sürekli yapageldikleri ve işlerinin düzgün gitmesini sağlayan söz ve fiiller demektir (Şekerci, 1981, s. 104-106). Bunların insanlar arasındaki muamelelerde geçerli ve uygulanabilir olması için yaygın bir şekilde tatbik ve icra edilmekten kaynaklı istikrar kazanmış olmaları, ayrıca kanun hükümlerine aykırı olmamaları ve makul olması şartlarını da taşımaları gerekmektedir⁵⁴⁴ (Kenanoğlu, 2005, s. 138). İslami hükümlerde açıklık

⁵⁴⁴ Genel adet veya genel örf tanımına giren bu kapsam insanların veya bir grup halkın bir konu hakkında daima veya çoğunlukla tatbik ve icra ettiği eylemlerdir. Buna göre örf ve adetin genel olarak herkes arasında geçerli olması durumunda aldığı isim örf-i amm (genel örf)'dir. Örf ve adet eğer sadece bir sınıfa veya şehir halkına hassa, o zaman örf-i has (özel örf) olarak isimlendirilmektedir. Fransa'da geçerli olan ticari

olmaması durumunda çözümün örf, adet ve tamüllere göre tayin edileceği kabul edilmiştir. Bu anlamda örf, adet ve teamüller değişik nüans farklarıyla birbirlerinin yerien kullanılmaktadır. Bunlar her ülke ve döneme göre farklılıklar arz etmektedir. Bilindiği gibi tüccar ve zanaatkârların kendi aralarında genel bir teamül haline getirdikleri birtakım işlemler, İslami hükümlere aykırı olmadıkları müddetçe geçerli kabul edilmiştir (Şekerci, 1981, s. 104-106). Yine İslam hukukunun kabulü gereği tacirler arasında başka bir örfün yerleşmiş olması durumunda onun da dikkate alınacağını belirtilmiştir (Kenanoğlu, 2005, s. 134). Zira ticaret mahkemelerinin ilk nüveleri olan karma ticaret meclislerinde ticari örf ve adetlerin uygulandığı sıklıkla belirtilmiştir. Burada önemli olan işlemlerdeki belirleyici konumlarıdır. Bunlar Kurumsal İktisatta “sosyal normlar” ve benzer nitelikte “zımni davranış kalıpları” olarak ifade edilmektedir. Tezin bu bölümünde incelenen kanun metinlerinde bunlara dair hükümler değerlendirilmiştir.

Ticaret Kanunnâmesi'nin 58. maddesinde ticari işlemler gerçekleştirilirken olması muhtemel kazalara atıfta bulunmak üzere “adete aykırı sağlam bir sebep” denilerek öteden beri zarara gerekçe olarak görülen sebeplere vurgu yapılması önem teşkil etmektedir. “Emtia ve eşyaya bir zarar gelmesi ve bunların telef olması durumunda veya yağmur ve yaştan bozulmaları durumunda irsaliyede yazılanlara aykırı olmadığı veya adete aykırı sağlam bir sebep ortaya çıkmadığı durumda siparişkar ve emanetçi bunlardan sorumludur.” (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 53). 69. maddede ise söz konusu alım-satım işlemlerinde delil olarak kullanılacak koşullara değinilmiştir (Gürzumar & Gürzumar, 1962, s. 55). Buna göre “alım satım maddesi şer'i mahkemede icra olunan” tabiri ile şer'i mahkemelerde gerçekleştirilen işlemlerin geçerli sayılmasına ilişkin koşullara da değinilmiştir.

Ticaret şirketlerine dair anlaşmazlıklarda mümeyyizlere başvurulması konusunda yapılacak seçimin geleneksel yönüne atıf bulunmaktadır. Buna göre mümeyyiz olarak kural olarak eskiden beri ticaretle uğraşan kesimden ileri gelenleri arasından seçilmesi benimsenmiştir. Ticarethane de bu usulü devam ettirmiştir. Bu kişilerin ihtilafı konularında

örf ve adetler ticaret odalarının verdiği şهادetnamelerle ispat edilmektedir ve hatta ticari konulardaki ihtilafın önüne geçebilmek amacıyla 1866 yılında ticari satışlara ilişkin örf ve adetler bir kitapta toplanarak yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise böyle bir uygulama söz konusu değildi. Osmanlı uygulamasında ise bazı mahkemeler tacirlerin veya ticaret odalarının şهادetnamesi ile ispatı yeterli görmektedir. Mahkemeler ise bilirkişi müracaat ederek ticari örf ve adetin tespit etmeye çalışmaktadır (Kenanoğlu, 2005, s. 138).

dürüst hareket etmeleri beklenmektedir. Yine bu kişilerin muteber ve dürüst olmaları gerekmekte ve bu sayede her iki tarafın da güvenini artırma çabası bulunmaktadır. Tayin olan mümeyyizlerden birinin kendisini seçen tarafta akrabalığı olduğu ortaya çıkarsa diğer tarafın talebi üzerine bu görevden ayrılması gerekliliği gibi birtakım noktalar bu konuya ne kadar dikkat edildiğini bir göstergesidir (Kenanoğlu, 2005, s. 103).

Mecelle’de örf ve adetin fıkıh hükümleri ile ilişkisini göstermek adına ilgili bilgilere direk Mecelle’nin başında Kavaid-i Külliye kısmında oldukça geniş bir yer ayrılmıştır (Velidedeoğlu, 1940, s. 56). Burada kullanım olarak tanımlandığı yerde yaygın olarak uygulanan ve “gelenek tarafından belirlenen ilke, kanunun yönlendirdiği gibidir” şeklinde ifade ile örfün hukuka eşit olduğu kabul edilmiştir. Böylece özellikle ticari işlemlerde gelenek, sözleşme taraflarının faaliyetlerine yön veren koşul haline gelmiştir (Tezcanlı, 2007, s. 21). Külli kaideler kısmının ayrıca tertip edilmesinin nedenine Mecelle mazbatasında da yer verilmiştir. Buna göre bu hükümler diğer memurların da her konuda başvurabilecekleri bir kaynak mahiyetindedir ve bunlar sayesinde muamelelerin mümkün merteye şeriata uydurulabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle bunlar kitap ya da bab olarak değil de mukaddime başlığıyla ayrıca sunulmuştur (Öztürk, 1973, s. 36). Külli kaideler bir taraftan içerdikleri hikmet nedeniyle işlerde başarıya, sosyal hayatta refah ve huzura kavuşmak isteyenler için hareket normları olarak tavsiye edilirken, diğer taraftan tabii hukuka ve modern hukukun yoğun ve uzun tartışmalardan sonra prensiplerle uyumaktadır. Bunlar hâkimler için medeni hukuka ilişkin davalarda bir yargı ölçütü sayılmamıştır. Ancak İslam hukukunda kendilerine geniş bir hareket serbestisi tanınan idare memurları için bir eylem düsturu ve kılavuz ilkeler olma işlevi görmüştür (Gencer B. , 2017, s. 413).

Kavaid-i Külliye olarak adlandırılan 100 madde usul-u hukuk ve usul-u muhâkemata dairdir. 100 maddeden ilki tarif mahiyetinde olduğu için Kavaid-i Külliye esasen 99 madde olarak kabul edilebilir. Burada birbirleri ile alakalı maddeler beraber bulunmamaktadır (Öztürk, 1973, s. 122). Bu nedenle ilgili görülen maddeler seçilerek onlara yer verilmiştir.

3. madde “Ukudda itibar mekasıd ve meaniyedir; elfaz ve mebaniye değildir⁵⁴⁵.” (Öztürk, 1973, s. 123) ifadesiyle anlatılmak istenen akitlerde önemli olanın amaç ve anlam olduğu,

⁵⁴⁵ Meaniye: manalar; elfaz: sözler; mebaniye: açıklamalar (Çelik, 2007, s. III).

metinde yer alan kelime ve açıklamalar olmadığıdır. Benzer içerikli bir diğer madde “Kelamda aslolan manay-ı hakikidir.” olan 12. maddedir (Öztürk, 1973, s. 124). Burada da belirtmek istenen söylenen sözde tercih edilenin sözün gerçek ve içerdiği anlamı olduğudur. Burada bir üst maddede belirtilene benzer şekilde sözün anlamına değinilmiştir. Benzer diğer maddeler, yani sözün önemine atıfta bulunan diğer maddeler 60. madde “kelamın imali ihmalinden evladır” (Öztürk, 1973, s. 128), 62. madde “Bir kelâmın i’malî⁵⁴⁶ mümkün olmaz ise ihmal olunur.” ve 61. madde “Ma’nay-ı hakikî müteazzir oldukta mecaza gidilir.” Kaidelerini barındıran maddelerdir (Öztürk, 1973, s. 129). Bu maddelerde sözün yorumlanmasının önemine atıfta bulunulmakta, sözün gerçek ve mecaz anlamlarının ikisi de değerlendirilerek gerçek anlamını bulmanın güç olduğu durumlarda mecaz anlamına başvurulabileceği, ancak bu da mümkün olmazsa sözün anlamsız sayılarak ihmal edilebileceği vurgulanmaktadır. Bu maddelere akitlerde sözlü ifadelerin önemine binaen yer verilmiştir. Sözleşmelerde irade beyanı için mutlaka belirli bir formül kullanılması gerekmemektedir. Sözleşmeyi kurmaya yönelik sarf edilen sözler bunun için yeterlidir. İrade beyanlarının yorumlanmasında o yöredeki cari, geçerli, mevcut örften yararlanılmaktadır (Gedikli, 2018, s. 158).

Kavaid-i Külliye’de 36. madde “Adet muhakkemdir⁵⁴⁷.” demektedir (Öztürk, 1973, s. 126). Bu madde adetlerin ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Adet görenek, usul, tabiat, alışkanlık anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2013, s. 11). Başka ve daha açık bir tanımla “Herhangi bir gayret göstermeksizin yapılacak kadar alışılan şeyler ve hep aynı şekil üzere tekrar edegelen hal” olarak ifade edilmektedir (Said, 2020). Buna göre adet ihtilaf konusu olan şeylerde önemli bir başvuru kaynağı ve ona göre hüküm verilen bir mercidir. Yani adetin hakem kılındığından bahsedilmekte, hukuk kaynağı olarak değerlendirilmektedir (Balcı, 2000, s. 57) . Örf ve adetin hukuki bağlayıcılığına yönelik bir diğer madde 37. maddedir ve “Nâs’ın isti’malî bir hüccettir ki onunla amel vacip olur.” denmektedir (Öztürk, 1973, s. 126). Yani yukarıdaki maddeye atıfla insanlar tarafından adetlerin kullanılması bir delil mahiyetindedir ve bu da adete göre hareket etmeyi gerekli ve uygun kılmakta ve hukuki açıdan da adeti bağlayıcı kılmaktadır (Balcı, 2000, s. 57). Yine 38. maddede “Âdeten mümteni olan şey, hakikaten

⁵⁴⁶ İ’mal: fıkıh usulüne göre, ihmal etmeyip söze bir mana verme (Devellioğlu, 2013, s. 497); (zor (Çelik, 2007, s. XX).

⁵⁴⁷ Muhakkem: muhkem, sağlamlaştırılmış, tahkim kılınmış, kuvvetli; değiştirilmesi mümkün olmayan yazı, söz (Devellioğlu, 2013, s. 784).

mümteni⁵⁴⁸ gibidir.” ifadesi yer almaktadır. Buna göre adeten gerçekleşmesi mümkün olmayan şeylerin gerçekte de öyle olduğunun düşünülmesi gerektiği ve adeten kaçınılan şeyden (kaçınılması adet olan şeyden) gerçekten de kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir. 39. maddede “Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz⁵⁴⁹.” ifade edilmektedir (Öztürk, 1973, s. 126). Zamanın değişmesi ile hükümlerin de değişeceğinin inkar edilemeyeceği belirtilmektedir. 40. maddede “Adetin delaletiyle mana-yi hakiki terk olunur.” denilerek (Öztürk, 1973, s. 127) bir sözden çıkarılan anlamın adetteki hükmünün yaygın olması durumunda (Balcı, 2000, s. 57), yani örfi anlamda kullanımının yaygınlaşması durumunda gerçek anlamı yerine onun kullanılmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir (Çelik, 2007, s. XIV). 41. maddede “Âdet ancak muttarid yahut gaalib oldukta mu'teber olur.” ve “İ'tibar gaalib-i şâyiadır, nadire değildir⁵⁵⁰.” (Öztürk, 1973, s. 127) ifadesiyle adetin ancak düzenli, istikrarlı ve sürekli ise tercih edileceği ve geçerli olacağı ifade edilmektedir ve hüküm verilirken dikkate alınacak olanın nadiren vuku bulan değil, insanlar arasında yaygınlık kazanan uygulamaların olduğu belirtilmektedir (Çelik, 2007, s. XIV). 43. maddede “Örfen ma'ruf olan şey şart kılınmış gibidir⁵⁵¹”, 44. maddede “Beynet-tüccar ma'ruf olan şey, beyinlerinde meşrut gibidir.” ve 45. maddede “Örf ile ta'yin nass ile ta'yin gibidir⁵⁵².” kaideleri yer almaktadır (Öztürk, 1973, s. 127). Buna göre herkes tarafından örf olarak bilinen şey şart kılınmış gibidir, yani bağlayıcı kabul edilmektedir, tüccarlar arasında uygulanagelen ve bilinen uygulamaların da kendi aralarındaki ihtilaflar da bağlayıcı olduğu ve bir şeyin örfe göre belirlenmesi ve açık ve kesin hüküm ile belirlenmesi gibi olduğu, yani bunlar aynı hükmü ifade ettikler ifade edilmeye çalışılmıştır.

⁵⁴⁸ mümteni: imtina eden, çekinen; gayri-i mümkün, olamazlı (Devellioğlu, 2013, s. 846).

⁵⁴⁹ Ezman: vakitler, anlar, çağlar (Devellioğlu, 2013, s. 281); tegayyür: zıt olma, başka türlü olma, uymama (Devellioğlu, 2013, s. 1236). Örf ve adete dayalı hükümlerin zaman ve adet değiştiği zaman değişmesi söz konusudur. Şirketler hukuku da zaman ve mekanın getirdiği ihtiyaçlar nispetinde değişme potansiyeli oldukça yüksek olan bir hukuk sahasıdır (Şekerci, 1981, s. 106). Örneğin ticari muamelelerde şer'i bir hüküm olmamasına rağmen insanlar tarafından kullanılan tabirler, sözler ve ifadelerin zaman içinde değişmesi anlamında yorumlanmalıdır. Örneğin satılan şeyin hıyar'ül ayb kategorisinde olması durumunda aybın sınırı konusunda örf geçerlidir (Şekerci, 1981, s. 108).

⁵⁵⁰ Muttarid, töre kuralının bir yerde her zaman aynı biçimde, tekdüzen hainde uygulanması anlamına gelmektedir. Galip ise her zaman uygulanmamakla beraber seyrek rastlanan benzeri anlaşmazlıklarda hep uygulanan töresel hukuk anlamına gelmektedir (Velidedeoğlu, 1983e, s. 92).

⁵⁵¹ Örfün geçerlilik kazandığı bir diğer alan hakkında şer'i hüküm bulunmayan insanlar arasındaki adetlerdir ve bunlar herhangi bir hukuki kaide ile çatışmadıkları sürece İslam hukuku tarafından kabul edilen hususlardır (Şekerci, 1981, s. 108).

⁵⁵² Nass: açıklık, kat'ilik, kesinlik; manasında sarihlik, kat'ilik bulunan Kur'an ayetinin delil olarak gösterileni (Devellioğlu, 2013, s. 947).

55. ve 56. maddelerde “İbtidaen tecviz olunmayan şey bakaaen tecviz olunabilir⁵⁵³.” ve “Baka ibtidadan esheldir⁵⁵⁴.” ifadeleri yer almaktadır (Öztürk, 1973, s. 128). Buna göre başlangıçta yapılması câiz olmayan bir şey, sonradan câiz hale gelebileceği ve bir şeyin devam etmesi yani mevcut bir şeyin devam ettirilmesinin, ilk defa meydana gelmesinden ya da getirilmesinden (bir konu hakkında yeni hüküm inşa etmek manasında) daha kolay olacağı ifade edilmektedir. Bu, bazı hükümlerin verilmesi açısından değerlendirilmiştir. Ancak kalıcılığa önem vermesi açısından kadimin önemszenmesini hatırlatmaktadır.

58. maddede “Raiyye yani tebe’a üzerine tasarruf maslahata menuttur⁵⁵⁵.” kaidesi yer almaktadır (Öztürk, 1973, s. 128) ve buna göre reayayı idare etme görevine haiz kişiler halkın genel yararını gözeterek hareket etmek zorundadır (Çelik, 2007, s. XIX). İslam hukukuna göre dinin, malın, canın korunmasına yönelik hükümler bu çerçevede değerlendirilirse Tanzimat ile beraber can, mal güvenliği ilkeleri zaten var olan kurallar olarak değerlendirilebilir.

69. maddede yer alan “Mukâtebe muhâtaba gibidir⁵⁵⁶.” ifadesi (Öztürk, 1973, s. 129) ile yazılarak yapılan akitlerin yüz yüze karşılıklı konuşarak yapılan sözleşmeler gibi oldukları ifade edilmektedir. Burada da sözleşmede sözün ne kadar önemli görüldüğü görülmektedir.

71. madde “Tercümanın kavli her hususta kabul olunur.” (Öztürk, 1973, s. 130) maddesi tercümanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

78. maddede “Beyyine müdda’i için ve yemin münkir üzerinedir⁵⁵⁷.” (Öztürk, 1973, s. 130) denilerek muhâkemede davacının delil getirmekle veya şahit göstermekle yükümlü olduğu, yeminin ise iddiayı inkar eden davalının üzerine olduğu belirtilmektedir. Benzer içerikli bir diğer maddede (77. madde) “Beyyine hilâf-ı zâhiri isbat için ve yemin aslı ibka içindir⁵⁵⁸.” (Öztürk, 1973, s. 130) denilerek delilin veya şahitin görünenin aksinin

⁵⁵³ Tecviz: caiz görme, görülme (Devellioğlu, 2013, s. 1227).

⁵⁵⁴ Eshel: çok kolay, daha kolay.

⁵⁵⁵ Maslahat: iş, emir, husus, ehemmiyetli iş (Devellioğlu, 2013, s. 674).

⁵⁵⁶ Mukâtebe: mektuplaşma, yazışma (Devellioğlu, 2013, s. 837); muhâtaba (söyleşme, konuşma (Devellioğlu, 2013, s. 781).

⁵⁵⁷ Münkir: inkar eden, kabul etmeyen (Devellioğlu, 2013, s. 853).

⁵⁵⁸ ibka: baki, daim, devamlı, sürekli kılma (Devellioğlu, 2013, s. 464).

ispatlanması için, yeminin ise işin olduğu gibi olduğunun gösterilmesi, yani olduğu gibi bırakılması için yapıldığı ifade edilmektedir.

82. ve 83. maddede “Şartın sübutu indinde ana muallâk olan şeyin sübutu lazım olur.” ve “Bi-kaderil-imbân şarta müracat olunmak lâzım gelir.” (Öztürk, 1973, s. 131) denilerek şartın kesin, belli olması için ona bağlı olan şeyin de kesin, belli olması gerektiği ve mümkün olduğu kadar şarta riayet edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Örneğin bir akdin gerçekleşmesinin bir şarta bağlanmış olması durumunda şartın gerçekleşmesi ona bağlı olan sözleşmenin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir (Çelik, 2007, s. XXIV).

85. maddede “Bir şeyin nef’i zamânı mukaabelesindedir⁵⁵⁹.” denilerek (Öztürk, 1973, s. 131) bir şeyden faydalanmak onun karşılığının ödenmesini gerektirmektedir.

95. ve 96. maddeler mülkün korunması maddeleri olarak değerlendirilebilir. Buna göre 95. maddede “Gayrın mülkünde tasarrufla emretmek bâtıldır.” ve 96. maddede “Bir kimsenin mülkünde anın izni olmaksızın âhar bir kimsenin tasarruf etmesi câiz değildir.” (Öztürk, 1973, s. 132) ifadeleri ile başkasına ait mülkün dokunulmazlığı çerçevesinde başkasının mülkünde sahibinden izinsiz olarak tasarrufta bulunmak caiz ya da geçerli değildir ve başkasının mülkünde tasarrufta bulunulması konusunda emir vermek de geçerli değildir. Yine bu maddeye benzer şekilde 97. maddede “Bilâ-sebeb-i meşru birinin mâlini bir kimsenin ahz eylemesi caiz olmaz⁵⁶⁰.” denilerek (Öztürk, 1973, s. 132) meşru bir sebep olmaksızın bir kimsenin malını başkasının alması doğru görülmemiştir.

Külli Kaideler haricinde Mecelle’de örf ve adetlere, sosyal normlara yapılan başka atıflar da bulunmaktadır. Kitâbü’l-Büyû’da da kadime atıf vardır. Kadim odur ki öncesini bilen kimsenin olmadığı anlamına gelmektedir (madde 149-166) (Öztürk, 1973, s. 168-169). Kadim “çok eski” demektir (Velidedeoğlu, 1983e, s. 92) ve kimin koyduğunu asla göstermeye gerek duymadıkları bir ilkedir. Kitâbü’l-Büyû’nun birinci babı bey’in esasları hakkındadır. Satış akdinin icab ve kabulle kurulacağı belirtilir (madde 167). Burada icab ve kabülün beldenin örf ve adetlerine göre kullanılan sözlerle inşa edilebileceği ifade edilmektedir. Bunun için pazarlık yapılır (Öztürk, 1973, s. 169). Kitâbü’l-Büyû’nun birinci babı 188. maddede beldede geçerliliğini koruyan örf ve adetin şartı ile de bey’

⁵⁵⁹ Nef’: menfaat, fayda, kâr, çıkar (Devellioğlu, 2013, s. 956); mukabele: karşılık verme, karşılama (Devellioğlu, 2013, s. 789).

⁵⁶⁰ Ahz: alma, kabul etme (Devellioğlu, 2013, s. 22).

sahih ve şart muteber olur. Kitâbü'l-Büyû'nun ikinci babında dördüncü fasıl bey' de açık zikredilmeyen ama bey'e dâhil olan bazı şeyler hakkındadır. Buna göre belde geçeri olan örf'e göre satılacak şeyin kapsadığı her şey zikredilmese de bey' e dâhildir. Bunlar dışında şeyler satış esnasında zikredilmedikleri müddetçe satışa dâhil edilmezler. Ancak yine beldenin örf ve adetlerine göre satılan şeye tabi olarak satıla gelen şeyler de zikredilmeksizin satışa dâhil edilirlir (madde 231-233). Bu şekilde satılan şeye uyularak dâhil edilen şeyin bedelde hissesi yoktur (Öztürk, 1973, s. 179). Kitâbü'l-Büyû'nun üçüncü babında “Akitteki tayin ile bedel belirlenmiş olmaz, yani müşteri elindeki yüzük altını göstererek “şu altın ile bu malı satın aldım” dese, satıcı da verdim dese müşteri aynen o altını vermeye mecbur olmaz, belki onun yerine benzeri olarak başka bir yüzük altın verebilir. Bir tüm sikkenin yerine cüzi miktarları da verilebilir (madde 243)” maddesi yer almaktadır. Fakat bu hususta beldenin örf ve adetine uyulması gerekir. Örneğin yirmilik Mecidiye diye pazarlık olunması durumunda yirmilik yerine onluk ve beşlik de verilebilir. Ancak Dersaadet'te cari olan örf ve adete göre yirmilik yerine kırkık ve ikilik verilemez (madde 244) (Öztürk, 1973, s. 180-181). Üçüncü fasılda bey'i mutlakta ödeme peşin olmak üzere akit yapılır. Ancak bey'i mutlak belirli bir süre ile geçici ve taksitli olmak üzere örf ve adet olan yerde o süreye uyulur. Örneğin peşin veya veresiye sözü olmaksızın çarşıdan biri bir şey alsa akçesini peşin vermesi gerekir. Fakat ay ya da hafta başında bedelin tamamı veya belirli bir miktarının alınması beldenin adeti ise o adete riayet edilir (madde 251) (Öztürk, 1973, s. 181-182). Dördüncü faslında odun ve kömür gibi hayvan üzerinde yük olarak satılmış olan şeyleri müşterinin evine nakletmek beldenin örf ve adeti neyse ona göre yapılır ve onun üzerine külfet görülür, yani onun görevi sayılır. Senet ve hüccet⁵⁶¹ yazılması ücreti müşterinin görevidir. Ancak satıcının da mahkemede satışı takrir⁵⁶² ve şahitlik etmesi gerekmektedir (madde 288-292) (Öztürk, 1973, s. 186-187).

Kitâbü'l-Büyû'nun istisna akdi ile ilgili kısımda da cari teamüle atıf vardır. Ancak cari teamül olmayan şeylerde müddet belirtilirse selem olup, onda selem şartı muteberdir. Eğer müddet belirtilmezse yine istisna kabilinden olmaktadır (madde 389) (Öztürk, 1973, s. 199).

⁵⁶¹ Şer'iat mahkemesinden verilen bir hak veya sahiplik gösteren resmi vesika, belge; delil (Devellioğlu, 2013, s. 444).

⁵⁶² Takrir: anlatma, resmi yazı olarak bildirme (Devellioğlu, 2013, s. 1198).

Kitâbü'l-İcârât'ın, icarenin süresine ilişkin 4. babında “Bir kimse bir çalışması için birini kiralaması durumunda, güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar ya da güneşin batışına kadar çalışması konusunda beldenin örfü neyse ona göre hareket edilir. Bir kimse örneğin 10 gün işlemek üzere bir (Öztürk, 1973, s. 213) dülger⁵⁶³ kiraladığında akdi takip eden günler olarak dikkate alınır. Eğer yazın 10 gün çalışmak üzere diye birini kiralarsa hangi ayın kaçınıcı gününden itibaren çalışacağı belirtilmedikçe akit sahih olmaz (madde 495-496)” olduğu yazılıdır (Öztürk, 1973, s. 213). Kitâbü'l-İcârât'ın istisna kısmında yapılan işe bağlı olup da iş yapması için kiralanan kişiye ait iş üzerine şart kılınmayan her ne olursa olsun bunda beldenin örf ve adetine itibar edileceği belirtilmektedir. Örneğin iplik terziye ait olmasının adet olması gibi (madde 574). Ayrıca kira ile tutulan kişiye yemek vermek beldenin örfü olsa bile kiracının sorumluluğu ya da görevi değildir (madde 576) (Öztürk, 1973, s. 221-223).

Mecelle'nin şirket kitabının ilk kısmında ortaklıklarla ilgili olan kısımda emlak ortaklığı anlatılırken kadim konusu bahsi geçmiştir. Buna göre Diğer kısımda geçiş hakkı, su yoluna ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Bu hususlarda kadime göre hareket edilir, yani kadimden beri olana göre terk edilir veya sürekli kılınır ve aykırı delil olmadıkça değiştirilmez. Ancak şeriata muhalif olan duruma kadimden gelse bile itibar edilmez, yani meşru olarak yapılmış şey kadim olsa da ona itibar edilmez ve zarar-ı fahiş varsa ortadan kaldırılır⁵⁶⁴ (madde 1224) (Öztürk, 1973, s. 316-319).

⁵⁶³ Marangoz.

⁵⁶⁴ Birinin arsasında diğer kimsenin geçiş hakkı varsa arsa sahibi onun geçişten men edemez (madde 1225). Bir kimsenin diğerinin arsasından geçiş hakkı olmadığı halde sahibinin izni ile bir süre geçtikten sonra sahibi isterse onun geçişine engel olabilir (madde 1226). Birinin arsasında belirli bir sokakta geçiş hakkı olan kimsenin izni ile arsa sahibi o sokak üzerine bina inşa ederse, o kimsenin geçiş hakkı düşer ve artık arsa sahibi ile çekişmeye hakkı kalmaz (madde 1227). Birinin arsasından diğerinin harkı ya da su yolu hukuki olarak varken, arsa sahibi arsa sahibi bundan sonra kullandırmayarak onu engelleyemez. Bunların ıslah ve tamire ihtiyacı olduğunda mümkünse mecra sahibine dâhil olarak bunları ıslah ve tamir eder. Ancak arsaya girmediği tamiri mümkün olmadığı durumda sahibi arsasına girmeye izin vermezse hakim tarafından kendisine arsasına girilmesine izin vermesi veya kendisinin tamir etmesi konusunda cebredilir (madde 1228). Bir hanenin yağmur suları eskiden beri komşusunun hanesine akmakta ise komşu bundan sonra akmasına izin vermeyeceğini söyleyemez (madde 1229). Ancak bir kimse sonradan yaptığı odasının damlasını başkasının hanesine akıtamaz (madde 1231). Bir yolda olan hanelerin suları eskiden beri o yoldaki bir suya ve oradan da alt taraftaki bir arsa içinden geçiyorken arsa sahibi arsasındaki kadim su yolunu kapatamaz. Kapatırsa hakim tarafından seddi (Öztürk, 1973, s. 319-320) ref' etmesi (lağvetme, hükümsüz bırakma, kaldırma (Devellioğlu, 2013, s. 1031)) gerektiği belirtilir (madde 1230). Bir hanede su yolu hakkı olan yeraltı sularını hanen sahibinin satması durumunda, müşterisi eskiden olduğu gibi onun akmasını engelleyemez (madde 1232). Bir hanede var olan yer altı suyu dolup da yahut yarılıp da hane sahibine fahiş zarar verirse yer altı suyunun sahibi bu zarardan sorumludur (madde 1233) (Öztürk, 1973, s. 320).

Mecelle'nin Şirket Kitabı'nda şirket-i akdin nasıl kurulacağı anlatılırken sermayenin nakit olması gerektiği belirtilen yerde tedavülde bulunan bakır sikkenin örfen nakit sayılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca damgalı olmayan altın ve gümüş ile yapılan işlemler insanlar arasında örf ve adet ise bunlar da nakit gibi işlem görebilirler, değilse uruz hükmündedirler (madde 1339-1341) (Öztürk, 1973, s. 335-336).

Mudarebenin hükümlerinin anlatıldığı fasılda 1414. maddede mudaribin tüccarlar arasında örf ve adet olduğu üzere süre verebileceği, tüccarlar arasında yaygın olmayan uzun sürelerle mal satamayacağı ifade edilmektedir. Yine bir sonraki maddede normalde buna yetkili olmasalar da, mudariplerin mudarebe malını kendi malları ile karıştırmaları adet olan beldede iseler mudarebe-i mutlakada mudaribin buna dahi yetkili olabileceği belirtilmektedir (madde 1415) (Öztürk, 1973, s. 347).

Mecelle'nin 14. kitabı olan Kitâbü'l-Dava'da dava konularının anlatıldığı kısımda dava konusunun alacak olması durumunda bazı örfi vurgular bulunmaktadır. Buna göre Dava konusu alacak ise davacı onun cinsini, nev'ini, vasfını ve miktarını beyan etmek durumundadır. Örneğin altın veya gümüş diye cinsini, Osmanlı sikkesi veya İngiliz sikkesi diye nev'ini, halis sikke veya mağşuş sikke diye vasfını ve ne miktar olduğunu belirtmesi gerekmektedir. Fakat alelittlak⁵⁶⁵ “şu kadar kuruş” diye iddia etse davası sahih ve beldenin örfüne göre belirlenen kuruşa dayandırılmış olur. İki türlü kuruş örfen bilindir olsa ve birinin geçerliliği ve itibarı daha fazla olsa ednasına (düşüğüne) dayandırılır. Örneğin “şu kadar aded beşlik” diye dava etse zamanın mağşuş sikkesinden olan kara beşliğe dayandırılır (madde 1626) (Öztürk, 1973, s. 385).

Osmanlı toplumu modernleşmekte olan bir cemiyet olarak, dini yorumlaması, ahlak ve zihniyet dünyası, altyapıyı oluşturan politik, ekonomik ve hukuki yapısı açısından her şeye rengini veren hâkim unsurun, binlerce yıllık sürekliliği bulunan gelenek olduğu bir toplum modelidir. Birtakım istisnalar dışında genel halk tabakalarında yaygın olan dini düşünce de büyük ölçüde gelenekten beslenmiştir (İlgen, 2014a, s. 39-40). Mecelle ile beraber, asırlarca geleneksel formatta uygulanan fıkıh, modernleşen devlette hâkimiyetini sürdürmesi amacıyla mevzuat haline getirilmiştir. Mecelle ayrıca modernleşen devletin giderek Şeriat'tan uzaklaşması tehdidine karşılık, bu ıslah ve yenilik yöntemiyle Şeriat'i yaşatmanın yolu olarak da yorumlanabilir (Gencer, 2019, s. 684). Mecelle bu anlamda

⁵⁶⁵ Rastgele, genel olarak (Devellioğlu, 2013, s. 30).

geleneği resmi bir hukuk kaynağına dönüştürmüştür (Kaymakçı, 2013, s. 13). Ticaret Kanunnâmesi Mecelle'den önce ilan edilmekle beraber Mecelle'nin İslam hukukunun kodifikasyonu olması bakımından barındırdığı hükümler aslen Ticaret Kanunnâmesi'nden önce de yürürlükte bulunan ve uygulamada geçerli olan hususlardır (Kenanoğlu M. M., 2005, s. 132-133).

Bu yönüyle kanunlaştırmalar ve Mecelle bir yönüyle toplumsal ve hukuki düzlemde belirsizlik azaltıcı bir rolde değerlendirilmektedir. Buna göre Osmanlı topraklarında meşruluğu kabul edilmiş mezheplerin içtihatlarından türetilmiş sayısız günlük hukuk meselesinin çözümünden müteşekkil külliyyatın mevcut hacmindeki aşırı artış ve aynı konudaki bir hukuki işlem karşısında birbirinden son derece farklı sonuçların çıkarılmasına imkân tanıyan bir belirsizlik hâkim olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Mecelle'nin hazırlanması Tanzimat ile beraber başlayan merkezileşme sürecinin söylemsel düzlemdeki temsilcisi olarak görülmektedir (Aktay, 2000, s. 402). Ayrıca Mecelle'nin meseleci bir metoda göre kaleme alınmış olması her meselenin ayrıntılarıyla düzenlenmesine imkân tanımış ve bunun da hâkime dar bir takdir alanı bıraktığı belirtilmektedir (Aydın, 2003, s. 233). Yine Mecelle ile geleneğin genellikle anlamlı sosyal yaşam için gerekli olan bir dizi yerli değerle (dini, ulusal ve ahlaki) ilişkilendirilmesi sağlanmış ve böylece gelenek, istikrar ve dayanışmanın kaynağını temsil eden manevi bir kılavuz sağlamıştır (Exertzoglou, 2007, s. 46).

Öte yandan kanunlaştırmalar piyasa işlemlerini kolaylaştıracak tek tip ve öngörülebilir bir yasal ortam oluşturma beklentisiyle yapılmasına karşılık, hatta fıkıhta yer almayan alanlar için uygun bir hukuki zemin yaratmak için geleneğe başvurmayı meşrulaştıran açık uçlu hükümler de dâhil edilmiş, ancak buna rağmen bu dönem Osmanlı toplumunda ticari işlemlerde artan belirsizlik, ticari mahkemeler ve şer'i mahkemeleri arasında, yargı yöntemleri arasındaki temel farklılık ve fıkhi ticaret mahkemelerinde uygulamanın zorluğu nedeniyle ortaya çıkan yasal ikilik söz konusu olmuştur ve bu durum belirsizliği tetiklemiştir. Zira gelenek kullanımına ilişkin konularda yasal parametrelerin bulunmayışı, bireysel hukukçulara karar verme sürecinde önemli ölçüde özerklik yüklemiş ve uygulamada farklılıklar yaratmıştır (Tezcanlı, 2007, s. 17-22). Ayrıca Osmanlılar ve Avrupalılar arasındaki çok yönlü diyalogun, sürekli bir kültürel çeviri süreci ile birlikte, basitleştirme yerine karmaşıklıklar ürettiği iddiası da bulunmaktadır (Rubin, 2009, s. 132).

3. 13. Genel Değerlendirme

Kurumların ortaya çıkması, benimsenmesi ve yerleşmesinde toplumun ihtiyaçları ön plandadır. Bu ihtiyaçları belirleyen de iktisadi ve toplumsal gelişmişlik düzeyidir (Köymen, 2014, s. 95). Hiçbir kanun metni ait olduğu topluma ilişkin diğer hukuki mevzuattan ayrı olarak düşünülemez (Kenanoğlu M. N., 2002, s. 119). Toplum dışarıdan gelen bir adet veya müesseseye karşı olumlu veya olumsuz bir tepki vermektedir. Yabancı unsur bir toplum tarafından kabul edilirken değiştirilmekte ve o kültürün yapısına uygun hale getirilerek ve anlamlandırılarak o topluma mal edilmekte ve o toplum tarafından sindirilmektedir (İnalçık, 2010e, s. 105-106). Osmanlı toplumunu oluşturan grupların dünyayı ve olayları algılayış biçimleri, Batı toplumlarından farklı olacağından⁵⁶⁶ aynı olaylar karşısında benzer davranışları göstereceklerine yönelik determinist bir yaklaşımın iktisadi ve sosyal olayları açıklama konusunda elverişli bir yöntem olarak kabul edilmesi doğru değildir (Kenanoğlu M. N., 2002, s. 282). Esasen kanunların hukuku sadece çerçevelendiğini ve asıl hukukun bu çerçeve dâhilindeki uygulama ile kurulacağını belirtmekte fayda vardır. Kanunlar aynı olsa bile toplumun farklı yapısı uygulamada farklı şekilde sonuçlanmalarına neden olabilir (Velidedeoğlu, 1940, s. 65). Aşağıda yer alan arşiv metni bu duurmun Osmanlı devlet adamları tarafından da kavranmış olduğunu göstermektedir.

Hukukun üstünlüğünü vurgulayan Meclis-i Has, Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından müştereken hazırlanan mazbata metninde; her devletin güçlenmesinin ve halkının mutluluk ve refahının artmasının ancak insanların asırdan asra ihtiyaç duyduğu ilerlemeyi sağlayacak ve kolaylaştıracak nizamlar ve kanunlar koymakla ve bunların uygulanmasını temin etmekle mümkün olacağı belirtilmektedir. Yine bir ülkede kanun hükümleri ne kadar yürürlükte ve uygulanır durumda ise asayiş ve emniyette o kadar fazla ve bu nizam ve kanunların faydası da o kadar yüksek olacaktır. Ancak kanunlar ise adalet üzerine tesis edilmiş olmalıdır. Kısacası bir devletin işleyişinde kanun ve nizam en fazla gözetilmesi gereken iki asıldır ve bunların hükümlerinin usul ve kaideye uygun ve adil olması gerekmektedir. Öte yandan da zamanın ve gidişatın icabına ve

⁵⁶⁶ Osmanlı'nın dışardan aldığı matbaa gibi bazı teknik kurumları almış, ancak yaşatamamış olmasının arkasında bu kurumları doğuran sosyal ve kültürel koşulların Osmanlı toplumunda mevcut olmaması bulunmaktadır (İnalçık, 2010e, s. 106).

halkın seviyesine, mizaç ve ahlakına uygun olması uygun ve uygulanabilir olmalıdır. Bir kanun aslen ne kadar mükemmel tanzim edilmiş olursa olsun halkın hal ve mizacına, zamanın şartlarına uygun olmadıkça hayata geçirilmesi o kadar güç olacak ve kâğıt üzerinde kalmaya mahkum hale gelecektir (BOA: HH.d..., 19624-, 1868). Bu kapsamda çalışmanın bundan sonraki kısmında uygulamadaki durumun tetkiki için mahkeme kayıtlarının analizine geçilmiştir.

4. BÖLÜM: 19. YÜZYIL OSMANLISINDA TİCARET HUKUKUNDAKİ DEĞİŞİMİN İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLERDEKİ İZLERİ: CERİDE-İ MEHÂKİM'DEKİ MAHKEME KAYITLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

4.1. Ceride-i Mehâkim Hakkında

Ceride-i Mehâkim Adliye Nezareti tarafından nizamiye mahkemesi personeline (hâkimler, kâtipler, savcılar, avukatlar) günlük işlerinde yardımcı olmak amacıyla 1873 yılından itibaren önce haftalık, daha sonra iki haftalık olarak çıkarılan resmi bir süreli yayındır⁵⁶⁷ (Rubin, 2012, s. 1005). Ceride-i Mehâkim'in ilk sayısı 22 Nisan 1873 tarihli'dir. 1901 tarihine kadar bu isimle yayımı süren Ceride-i Mehâkim, bu süre zarfında 1154 sayıya ulaşmıştır. Bir sonraki sayıdan itibaren ise Ceride-i Mehâkim ismi değiştirilerek Ceride-i Mehâkim-i Adliye olarak yayın hayatına devam etmiştir. Ceride-i Mehâkim-i Adliye'nin bulunabilen son sayısı ise 1908 tarihli 698. sayıdır. Daha sonra Ceride-i Mehâkim-i Adliye'nin yerini Ceride-i Adliye almıştır (Yavuz, 1993, s. 408-409).

Ceride-i Mehâkim'in çıkarılış amacı ile ilgili bizzat belgenin kendisinde en başta yer alan bilgiye göre "Bir topluluğun hukuku ne kadar emniyette olursa ilerlemesi ve refah artışı da o kadar yüksek olacaktır. Hatta bir devletin hayatı için maliye, maarif gibi sayılan unsurlar arasında adliye birinci sırada gelmektedir. Hukuk ve adalet, kanun hükümlerinin

⁵⁶⁷ Bu anlamda bir çeşit basın faaliyeti olarak değerlendirilebilen Ceride-i Mehâkim'in (Yazıcı, 1999, s. 55) halkı bilgilendirme yönü Tanzimat döneminden itibaren yapılan yayın faaliyetlerinde kendini göstermektedir. Mustafa Reşit Paşa devletle tebaa arasında bağ kurulması adına düzenli gazete çıkarılmasını önemseyen bir devlet adamıdır. Osmanlı yöneticileri ayrıca basını devletin tebaa üzerindeki denetim gücünü artırmanın bir unsuru ve kamuoyunu biçimlendirecek bir araç olarak görmektedir. Bu kapsamda 1831'den itibaren düzensiz olarak çıkarılan Takvim-i Vekâyi gazetesinin içeriği düzenlenerek haftada bir çıkarılmaya başlanmıştır (Ortaylı, 2016, s. 222). Ayrıca 1847'den itibaren Avrupa devletlerinde olduğu gibi istatistikleri, yönetici kadroları ve ofisleri bildiren salnameler yayınlanmıştır. Ancak okuma-yazma oranının çok düşük ve ulaşım sisteminin yeterli olmadığı bir ülkede başkentteki basının bu rollerini yerine getirebilmesi mümkün gözükmediğinden, daha sonraki tarihlerde salnamelerin ve her vilayet merkezinde bir vilayet gazetesinin çıkarılması kararı alınmıştır (Ortaylı, 2016, s. 226). Bu dönemde modernist devletçilik anlayışı çerçevesinde istatistikler sosyal meseleleri ele almanın bilimsel bir yolu olarak değerlendirilmiştir. Osmanlılar da diğer çağdaş devletlerle beraber bu anlayışı benimsemiştir. İstatistik okunaklılık sağlayarak toplumu devlet idarelerinin bakışları açısından anlaşılır hale getirmektedir. Nüfustan sistematik veri toplama, Osmanlı idare tarihi açısından yeni bir uygulama olmamakla beraber, 19. yüzyılda resmi veri toplama süreci yeni amaçlara hizmet eden istatistiki yönüyle bilimsel bir çabaya dönüşmüş ve istatistiksel uygulamalar, benzeri görülmemiş bir kapsam ve titizlikle uygulanmıştır. Osmanlılar istatistiki bilgilerin merkezileştirme girişimlerine olası katkılarını hesap ederek 19. yüzyılın son çeyreğinde imparatorluğun her yerinde yaşamın birçok alanı hakkında veri toplamayı ve ardından bunları çeşitli bakanlıklara sunmayı amaçlayan istatistik büroları kurmuştur (Rubin, 2011, s. 91-93).

icrasıyla emniyet altına alınmaktadır. Tanzimat Fermanı da bu icranın, yani muhâkematın “aleni” olması ve kanun ve nizamların istisnasız herkesin istifasına açık hale gelmesi ilkesini benimsemiştir. Bu amaçla kurulan nizamiye mahkemelerinde görülen davalar neticesinde verilen hükümlere olan itimadın artması için bunların neşredilmesi uygun görülmüştür. İşte “Ceride-i Mehâkim” Adliye Nezareti’nin tetkik ve idaresi altında bu amaçla yayınlanan gazetedir. Yeni yürürlüğe giren kanun ve nizamnamelerin tamamı bir yerde toplanıncaya kadar burada yayınlanarak herkesin müracaatına sunulacak ve böylece bu mahkemelerdeki işleyişin herkes tarafından anlaşılması sağlanmış olacaktır.” (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 2). Aydın (1996, s. 55) Ceride-i Mehâkim’i bu yönüyle dönemin hâkimlerine hukuk öğretmek vazifesini üstlenmiş Mecelle’ye benzetmektedir.

Daha sonra derginin ilerleyen sayılarında da bu konuya tekrar değinilmiş ve “bu gazetenin diğer gazeteler gibi günlük havadislerle yer vermek amacıyla değil, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti Celilesi’nde görülen davalar ile mahkemeden verilen mazbata ve ilamların ilanı ile mahkemenin işleyiş sürecini ve kanunları halka neşretmekle mükellef olduğu” tekrar vurgulanmıştır. Hatta halka daha fazla ulaşabilmek amacıyla başlangıçta her hafta Pazartesi günleri çıkarılmakta olan gazetenin, haftada 2 gün çıkarılması kararı alınmış, ancak daha sonra dergide yer alacak konuların bölünmesini engellemek adına iki defada ayrı ayrı ilan edilmek yerine tek seferde ilanı için derginin hacminin genişletilmesi kararı alınmıştır (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 57). 10 Kasım 1874 tarihli 79 numaralı sayıda ise Ceride-i Mehâkim’in sayfa sayısı masraflar sebep gösterilerek yeniden değiştirilmiş (16 sayfa olan cari hali azaltılmış) ve yeniden 8 sayfa olarak çıkarılacağı belirtilmiştir (s. 1193).

Ceride-i Mehâkim’in yayınlanması ve dağıtımını abonelik ücretleriyle finanse edilmiştir⁵⁶⁸. Bu çerçevede Adliye Nezareti adli personelin Ceride-i Mehâkim’e abone olmasını beklemiştir. Adliye Nezareti ayrıca Ceride-i Mehâkim’in zamanında dağıtılmasına ve mahkemelere teslim edilmesine büyük önem vermiş ve bu konuda il savcılarını dağıtım ve abonelik ücretlerinin tahsil edilmesini denetlemekle sorumlu tutmuştur. Ceride-i Mehâkim Hukuk Fakültesi ve Mülkiye başta olmak üzere diğer yükseköğretim kurumlarına ise ücretsiz olarak gönderilmiştir (Rubin, 2011, s. 12).

⁵⁶⁸ Dergi başlangıçta seneliği 1 Osmanlı yüzlük altına ve her nüshası 2’şer kuruşa olmak üzere satışa sunulmuştur (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 1).

Ceride-i Mehâkim'in içeriğine bakıldığında belgenin büyük ölçüde temyiz mahkemelerinde rüyet edilen dava ilamlarından⁵⁶⁹ müteşekkil olduğu görülmektedir. Yer yer ilk derece mahkemelerinden verilen ilamlar da bulunmaktadır. Bunlar belirli bir standart yapıya sahiptir ve bu standartlaşma yayın süresi ilerledikçe daha da artmıştır. İlamların uzunluğu davaların karmaşıklığına bağlı olarak farklılık göstermekle beraber, yapıları birbirine benzemektedir. Genellikle başlangıçta aralarında anlaşmazlık bulunan tarafların davacı ve davalı olarak kimlik bilgileri (isimleri, unvanları ve ikamet yerleri) verilmekte, ardından temyiz edilen mahkeme kararının tarihi ve özeti, davacı ve davalıların iddia ve cevaplarını içeren layihalar yer almaktadır. Son olarak mahkemenin gerekçe ve kanunlara dayalı kararıyla buna bağlı olarak alınacak harçlara yer verilmektedir. Öte yandan bu ilamlar son derece ayrıntılı olarak tanzim edilmiştir. Taraflar arasındaki ihtilafa ilişkin dava süreci, tarafların ifadeleri (layiha ve cevap layihaları) ve davanın görüldüğü mahkemelerden verilen ilam hükümleri de dâhil olacak şekilde en baştan itibaren değerlendirilmiştir. Bununla ilgili güzel bir örnek taraflar arasında yapılan şirket kontratının ayrıntılı olarak ilamda yer aldığı bir şirket muhasebesi davasıdır⁵⁷⁰ (s. 128-136). Özellikle şirket muhasebesine ilişkin davalar gerek ceza davalarından, gerekse de diğer hukuk davalarından çok daha uzun ve ayrıntılıdır.

Ceride-i Mehâkim'deki dava ilamlarının yukarıda belirtildiği gibi belirli bir şablon etrafında hazırlanmasında standardizasyona bağlı idari bir verimlilik gözetilmektedir. Ancak bu durum aynı zamanda Nizamiye yargı kültürünün tipik bir söylemsel özelliği olarak kendini göstermektedir ve Ceride-i Mehâkim bunun bir nevi vitrini olma özelliği taşımaktadır. Nizamiye söylemi bu özelliğiyle örf ve adet hukuku geleneğinin tarzından farklılaşmaktadır. Ayrıca yargılama sürecinin hâkim ve mahkeme heyeti arasındaki olası tartışmalara ve hukukun yorumuna yer vermekten ziyade mekanik bir uygulama meselesi olarak değerlendirildiğini göstermektedir (Rubin, 2011, s. 91). Ceride-i Mehâkim'de yer alan davalarda usuli mülâhazaların fazla olması, üst mahkeme kararlarının ne kadarına Ceride-i Mehâkim'de yer verildiği bilinmemekle beraber, editörlerin diğer konulara

⁵⁶⁹ İlam kelime anlamı olarak "bildirme, anlatma" anlamına gelmektedir. Hukuk terimi olarak ise bir davanın mahkeme tarafından nasıl bir hükme bağlandığını gösteren belgeye verilen isimdir (Kütükoğlu, 1998, s. 345).

⁵⁷⁰ Davanın tamamı ve kontratın ayrıntıları için bkz. (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 128-136).

nazaran bu konuya daha fazla yer verdiğini ve bu seçimin de reformcuların istekleri doğrultusunda şekillendiğini düşündürmektedir (Rubin, 2007, s. 292).

Ceride-i Mehâkim’de yer alan ilamlar nizamiye ve ticaret mahkemelerinde görülerek temyize gelmiş dava kayıtları oldukları için bu anlamda belge yeni adli teşkilatlanmanın, yani yeni kurulan mahkemelerin kayıtlarını erişilebilir hale getirmesi açısından önem taşımaktadır⁵⁷¹. Rubin (2012, s. 1005) Ceride-i Mehâkim’deki metinlerin düzenlenmiş olmalarına rağmen mahkemelerin imajını idealize etme girişiminde bulunmaksızın tamamen görevlilerin yararı amacıyla yayımlandıklarını, bu açıdan Ceride-i Mehâkim’in tam olarak mahkeme gerçeklerini yansıttığını belirtmektedir. Bu nedenle Ceride-i Mehâkim’i mahkemelerdeki sosyo-yasal etkileşimleri araştırmak için mevcut en iyi kaynaklardan biri olarak değerlendirmektedir. Zira Ceride-i Mehâkim kitaplardaki hukuk metinlerinde yer almayan davalar ve hukuki uygulamalar hakkında bilgi sağlamaktadır ve böylece nizamiye mahkemeleri için en iyi kanunsuz kaynak olma özelliğini taşımaktadır (Rubin, 2011, s. 12).

Ceride-i Mehâkim ayrıca yargı reformu projesinin uygulanması için önemli bir kaynaktır. Adliye Nezareti ile mahkemeler arasındaki iletişimi kolaylaştırmış ve yargı sisteminde bir yeknesaklık ve uygulama tutarlılığı oluşturmaya çalışmıştır (Rubin, 2011, s. 9). Bu yönüyle dönemin hukuk adamlarının vizyonunu, özellikle de gelişmiş bir usul etrafında şekillenen rasyonel kanun yapma inancını sergilemektedir (Rubin, 2007, s. 286).

Ceride-i Mehâkim birbirini tanımayan imparatorlukta yüzlerce mahkeme görevlisinin ortak bir amaç etrafında toplanmış giderek büyüyen seçkin ve profesyonel bir meslek topluluğu oluşturdukları algısı taşımalarına da hizmet etmiştir (Rubin, 2011, s. 10).

Ceride-i Mehâkim’in kendisinde temyiz mahkemelerinde görülen davalarla ilgili birtakım istatistiki bilgiler de bulunmaktadır. Ancak bunlar 1879 senesi sonrasına tekabül eden ikinci dönem sayılarından. Bunun nedeni Rubin (2011, s. 92)’e göre mahkemelerin geleneksel yöntemlerle yeni veri toplama alışkanlığına alışmasının belirli bir süre almasındandır. Ceride-i Mehâkim’de yayınlanan istatistik çizelgelerinden hareketle

⁵⁷¹ Ceride-i Mehâkim haricinde nizamiye mahkemesi kayıtlarını barındıran bir başka belge 1887’de Yafa’daki Nizamiye Asliye Ceza Mahkemesi’nde ele alınan altmış kadar dava kaydını içermektedir ve “nadir bir istisna” olarak değerlendirilmektedir (Rubin, 2012, s. 1005).

yüzyılın sonunda bu tür alışkanlıkların başarıyla yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür.

24 Şaban 1296 (13 Ağustos 1879) tarihli 7. sayıda Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nde bulunan dava evraklarının tür ve sayısına göre tasnif edildiği belge (defter) kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlara aşağıda aynen yer verilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 51).

Tablo 1: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ndeki Dava Evraklarının Tür ve Sayısı

Evrak Adedi	Nev'i Dava	
3	alacak	Dersaadet'te Tetkik Bulunan Evrak
1	şirket	
1	zarar ziyan	
1	ağnam rüsumu	
1	arazi	
17	alacak	Ashabı Celb Olunan Evrak
3	şirket	
1	menzil	
1	mera	
1	aşar	
1	bahçe münazaası	
1	ağnam rüsumu	
1	havale	
1	senet	
1	arsa	
1	güzeşte	
3	çiftlik	
2	tarla	
1	kefalet	
1	ıcar	
2	emlak	
23	alacak	Ashabının Müracaatına Müteallik Bulunan Evrak
2	İcar	
1	kiyah (saman)	
1	taş ocağı hakkında	
1	çiftlik	
1	cihazdan dolayı vedia	
1	kefalet	
2	akar	
4	arazi	
1	tarla	
1	zahire	
1	iltizam	
85	Toplam	

Tablo 2: 1879 Senesi Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ndeki Dava Evrakı Sayısı

Evrak Adedi	Evrak Sayısı
1	94 (1877) Senesinden Devr Alman Evrak
21	95 (1878) Senesinden Devr Alman Evrak
63	96 (1879) Senesinden Devr Alman Evrak
48	Dersaadet Mehâkiminden Gelen Evrakın Miktarı
37	Taşra Mehâkiminden Gelen Evrakın Miktarı

Yine derginin 16 Ramazan 1296 (3 Eylül 1879) tarihli 10 numaralı sayısında 1296 senesi Cemâziyelevvelinin başına kadar Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde görülen hukuk davalarının sayısına yer verilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 79).

Tablo 3: Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde Görülen Hukuk Davalarının Sayısı

Evrak Adedi	Nev'i Dava
2	dükkân tahliyesi
33	alacak davası
1	arsa münazaası
1	kara sığır davası
1	bağ ve köşk
1	arazi
1	eşya
1	fekk-i haciz
1	mücevherat
2	emlak fûruhtu
1	hane münazaası
1	hane tahliyesi
1	haciz tasdiki
5	ıcar ve isticar
1	emlak münazaası
1	arsa fûruhtu
1	bey' ve şirâ
55	Toplam

Tablo 4: 1879 Senesi Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'ndeki Hukuk Davalarının Sayısı

Evrak Adedi	Evrak Sayısı
1	95 (1878) senesinden müdevver evrak
54	96 (1879) senesinden gelen evrak
46	Tarafların müracaatına taalluk olunan
4	Derdest muhabere bulunan
5	Derdest tetkik olan

Derginin 6 Zilkade 1296 (22 Ekim 1879) tarihli ve 16 numaralı sayısında ise Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı'nda eskiden beri görülen dava evraklarının sayısını özetleyen cetvele yer verilmiştir. Bu da aynen aktarılmıştır (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 128).

Tablo 5: Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı'nda Görülen Dava Evraklarının Sayısı

Evrak Adedi	
340	Ashabının Müracaatına Müteallik Bulunan
92	Derdest Tetkik ve Muhabere ve Müzakere Bulunan
85	Kararları Verilen
517	Toplam
244	Dersaadet Mehâkiminden Verilip İstinaf Olunan İlamat
273	Taşra Ticaret-i Mehâkiminden İstinaf Edilen İlamat
2	85 (1868) Senesinden Müdevvir
10	86 (1869) Senesinden Gelen
9	87 (1870) Senesinden Gelen
15	88 (1871) Senesinden Gelen
18	89 (1872) Senesinden Gelen
38	90 (1873) Senesinden Gelen
33	91 (1874) Senesinden Gelen
56	92 (1875) Senesinden Gelen
49	93 (1876) Senesinden Gelen
77	94 (1877) Senesinden Gelen
131	95 (1878) Senesinden Gelen
79	96 (1879) Senesinden Gelen
517	Toplam

Derginin 17 Zilhicce 1296 (2 Aralık 1879) tarihli ve 21 numaralı sayısında Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesinde 1295 sonuna kadar görülen davaların tür ve sayısına içeren cetvele yer verilmiştir. Ayrıca istidanın kayıt tarihinden bitişine kadar geçen zamanın da belirtildiği bir tablo da oluşturulmuştur (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 166-167).

Tablo 6: Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde 95 Senesi Gayesine Değın Derdest Rüyet Bulunan Deavinin Cinsi ve Miktarını Mübeyyen Cetvel

Nev'i Dava					Müddeinin Tabiiyeti				Müddei Aleyhin Tabiiyeti			
Menşe-i Dava	İbtida Verilen İstida Üzerine	İtiraz Alel-Hüküm* Tarihiyle	İtirazül-Gayr** Tarihiyle	Yekun	Devair-i Devlet-i Aliye	Tebaa-i Osmaniye	Tebaa-i Ecnebiye	Yekun	Devair-i Devlet-i Aliye	Tebaa-i Osmaniye	Tebaa-i Ecnebiye	Yekun
İltizam	1	.	.	1	.	1	.	1	.	.	1	1
Tasarruf-u Emlak	23	2	.	25	.	25	.	25	2	21	2	25
İcar ve İsticar	75	23	.	108	1	97	10	108	3	74	31	108
İkraz ve İstikraz	75	8	.	83	1	77	5	83	1	80	2	83
Kefalet	3	.	.	3	.	3	.	3	.	2	1	3
Bey' ve Şirâ	17	3	.	20	.	20	.	20	1	17	2	20
Rehin	1	.	.	1	.	1	.	1	.	1	.	1
Emanet	8	.	.	8	.	7	1	8	.	7	1	8
Deavi-i Mütenevvia	31	10	.	41	.	41	.	41	2	38	1	41
Cem'an Yekun	244	46	.	290	2	272	16	290	9	240	41	290

Kaynak: (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 166-167).

*Gıyaben verilen hüküm ve ilamın icrasına muhalefetle hükmü veren mahkemeye itirazda bulunmaktır (Demirci, 2019, s. 334).

** Üçüncü şahsın itirazı, davaya taraf olmayan üçüncü kişilerin mahkemenin verdiği karardan zarar görmesi halinde başvuracağı yoldur (Demirci, 2019, s. 72).

Tablo 7: İstidannın Kaydı Tarihinden Mah-ı Mezkur Nihayetine Kadar Mürur Eden Zaman

Bir hafta	2 hafta	3 hafta	Bir ay	2 ay	3 ay	4 ay	5 ay	6 ay	9 ay	1 sene	Yekun
.	.	.	.	1	1
2	1	.	1	6	3	7	2	3	.	.	25
6	12	1	5	12	18	21	16	8	8	1	108
17	7	2	2	10	15	7	9	12	2	.	83
.	1	1	.	1	.	3
.	1	1	.	8	2	3	4	.	1	.	20
.	.	.	.	1	1
.	2	.	.	1	1	1	2	.	1	.	8
1	3	.	2	7	11	6	7	1	2	1	41
26	27	4	10	46	50	45	41	24	15	2	290

Kaynak: (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 166-167).

İstatistik cetvellerinin 1875'ten sonra ileriki yıllarda da düzenli olarak tertip edildiği 1318-1319 arasında neşredilen dergi sayılarının içeriklerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca bunlara dair çeşitli veriler Osmanlı arşivlerinde de bulunmaktadır. Çalışmanın kapsamı dâhilinde bir çeşit kontrol grubu mahiyetinde son durumun analizi için dâhil edilen Ceride-i Mehâkim'in bu isimle neşr edildiği son yıla ait sayılarda bulunan istatistiki bilgilere de aşağıda yer verilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 1901, s. 15915-15916). Söz konusu nicel verilerin özellikle yeni kurulan mahkemelerin etkinliğini göstermesi açısından eklendiği düşünülmektedir.

Tablo 8: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nin İstatistik Cetveli Hülasası

Adet	
1250	313 (1896) Senesinden Müdevvir (devreden)
1876	314 (1897) Senesinde İstida Dairesinden Gelen
3126	Toplam
2079	Sene-i Mezkure Zarfında Daire ve Heyet-i Umumiyece Kararları Verilen
1047	315 (1898) Senesine Devr Olunan
1047	314 (1897) Senesinden Müdevvir (Devreden)
1930	315 (1898) Senesinde İstida Dairesinden Gelen
2977	Toplam
1926	Sene-i Mezkure Zarfında Daire ve Heyet-i Umumiyece Kararları Verilen
1051	316 (1899) Senesine Devr Olunan
1051	315 (1898) Senesinden Müdevvir (Devreden)
1860	316 (1899) Senesinde İstida Dairesinden Gelen
2911	Toplam
1615	Sene-i Mezkure Zarfında Daire ve Heyet-i Umumiyece Kararları Verilen
1296	317 (1900) Senesine Devr Olunan

Bu çalışmada belgenin kendisinde yer alan istatistiklerden bağımsız olarak Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875 yılları arasındaki ilk döneminde yayımlanan 159 sayı ve tekrar yayımlanmaya başladığı tarih olan 1879 yılından itibaren olmak üzere 1879-1881 yıllarında yayımlanan 127 sayı okunmuştur⁵⁷². Söz konusu yıllar arasında derginin yayım sürecinde yaşanan ara, aynı zamanda tarihsel olarak Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin de bitiş tarihine tekabül ettiğinden öncesi ve sonrası kıyaslama açısından süreci uygun hale getirmiştir. Bu anlamda belirgin iki yıllık süre tercih edilmiştir. Ardından bir çeşit kontrol

⁵⁷² Çeşitli kaynaklarda 1873-1875 yılları arası ilk dönemde Ceride-i Mehâkim'in 125 sayı yayımlandığı bilgisi yer almaktadır. Bu durum belgenin 1873-1875 ve 1879-1881 yılları arası olarak incelenen dönem ve bu sürelerde yayımlanan birbirine yakın miktardaki yayım ile süre-sayı tutarlılığını sağlamaya yakındır.

grubu mahiyetinde derginin bu isimle son yayım yılı olan 1901-1902 yılları arasında yayımlanan 29 sayısı da incelenmiştir. Böylece aşağıda daha ayrıntılı olarak yer alan çeşitli kıyaslama alanları açısından anlamlı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada Ceride-i Mehâkim'in kendi tasnifinden bağımsız olarak 1873-1875 yılları arasında yayımlanan sayılarda yer alan 483 dava ve dava nitelikli, yani ihtilaf içerikli mezkure⁵⁷³ okunmuştur. Bu sayı 1879-1881 ve 1901-1902 yılları için sırasıyla 130 ve 125'tir. Sayılardaki azalma belgenin zaman içinde geçirdiği haftalık çıkış süresi, sayfa sayısı ve yazının boyutu gibi fiziki özellikleri yanında içeriğinde meydana gelen değişikliklerden de etkilenmiştir⁵⁷⁴. Örneğin 1879 yılında tekrar yayımlanmaya başlamasıyla beraber, çıkarılma amacının da bir parçası mahiyetinde tamim, kanunname, nizamname gibi çeşitli düzenlemelere daha fazla yer verildiği görülmektedir.

Çalışmada esasen konusu ticaret olan, başka bir ifadeyle ticari ilişki ağlarının kurulduğu davalar incelenmiştir. Bu anlamda belgedeki hukuk ve ticaret mahkemesi ilamları dikkate alınmış ve bunlarda yer alan davalar gerek davanın kendi tasnifinden yararlanılarak gerekse de çalışma kapsamında oluşturulan analitik çerçeveye bağlı olarak çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Bunlar alacak (borç-alacak), ticari işlem, şirket muhasebesi, ücret, ceza ve zarar-ziyan alacağı, arazi davası (satış, icar, işletme ve müdahale), emlak davaları (hane, dükkân, mağaza satış ve icarı), iltizam davaları, ortak kullanım alanına ilişkin mülkiyet davaları, kefalet, miras ve usul davalarıdır. Bu sınıflamada bizzat çalışmanın konusuna girmeyen davalar, ilişkilerin mahiyetinin ve tarafların kimliğinin ortaya koyulması açısından ele alınmıştır. Belgede yer alan ceza davaları ile “drahoma” adı verilen gayrimüslimlerin evliliklerine ilişkin alacak davaları inceleme kapsamına dâhil edilmemiştir. Böylece Ceride-i Mehâkim'in kendi tasnifinden bağımsız olarak elde edilen aşağıdaki rakamlara ulaşılmıştır. Yapılan bu tasnifin ayrıntılarına daha sonra “İşlemler: İlişkiler” başlığı altında yer verilecektir.

⁵⁷³ Ceride-i Mehâkim'de temyize gelen davalar yanında mahkemede karara bağlanamamış bazı ihtilaf konularının ilgili mercilere danışılması neticesinde elde edilen hükümlere “mezkure” adı altında yer verilmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısmında davalar kullanılarak yapılan analizlerde söz konusu mezkure kararlarından edinilen bilgiler de kullanılmıştır.

⁵⁷⁴ İlk dönemde ilk 7 sayı 8 sayfa, daha sonra 79. sayıya kadar 16 sayfa olarak çıkarılmış, ardından tekrar 8 sayfaya düşürülmüştür. 1901-1902'de yayımlanan sayılar da 8 sayfadan oluşmaktadır. Özellikle ilerleyen yıllarda belgede yer alan davaların uzunluklarının kıaldığı ve daha belirgin sınırlara sahip hale geldikleri görülmektedir. Bunun yanında basım tarzında meydana gelen değişiklikler de göze çarpmaktadır.

Tablo 9: 1873-1875 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

Konu	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar-zıyan	Arazi	Emlak*	İltizam	Ortak kullanım alanı	Kefalet	Miras	Usul	Toplam
Sayı	211	46	63	23	34	47+12	8	3	5	4	27	483
%	43,69	9,52	13,04	4,76	7,04	12,22	1,66	0,62	1,04	0,83	5,59	~%100

*Emlak davaları dükkân, mağaza icar ve satışı + hane icar ve satışı olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 10: 1879-1881 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

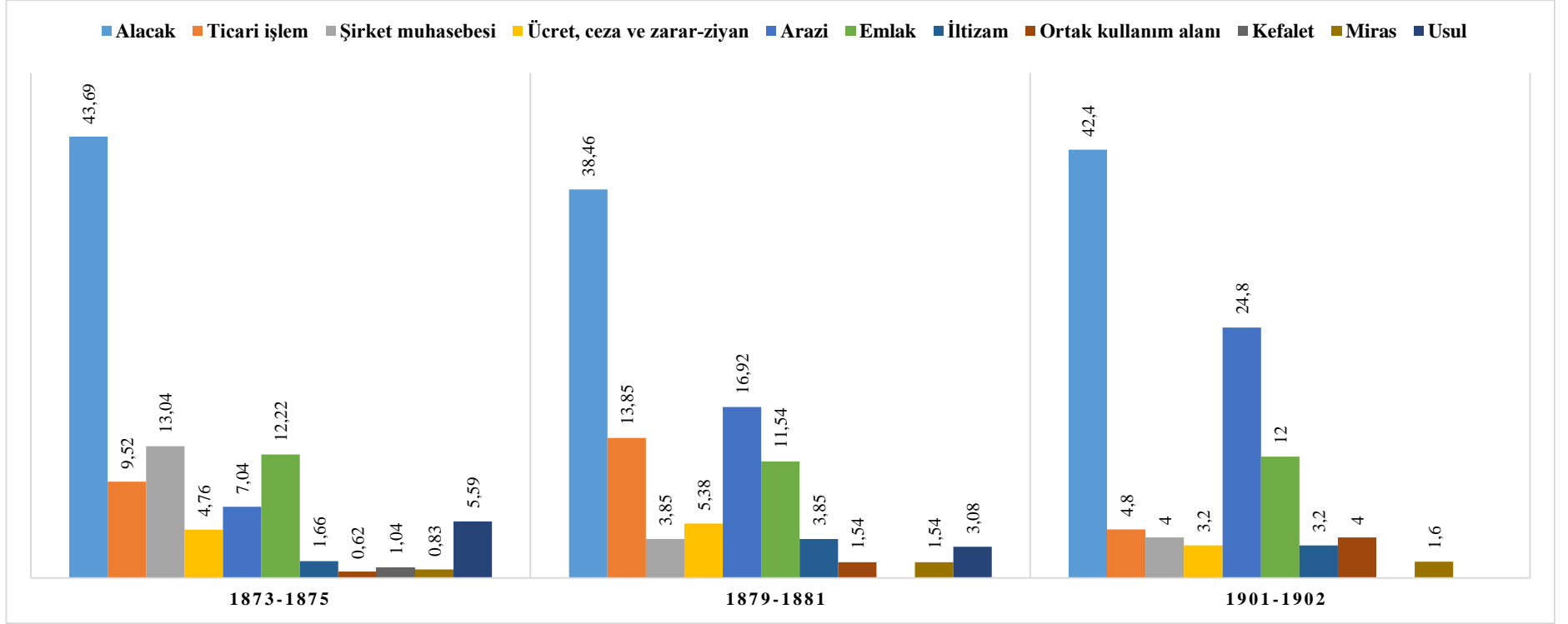
Konu	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar-zıyan	Arazi	Emlak*	İltizam	Ortak kullanım alanı	Kefalet	Miras	Usul	Toplam
Sayı	50	18	5	7	22	9+6	5	2	-	2	4	130
%	38,46	13,85	3,85	5,38	16,92	11,54	3,85	1,54	-	1,54	3,08	~%100

*Emlak davaları dükkân, mağaza icar ve satışı + hane icar ve satışı olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 11: 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

Konu	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar-zıyan	Arazi	Emlak*	İltizam	Ortak kullanım alanı	Kefalet	Miras	Usul	Toplam
Sayı	53	6	5	4	31	8+7	4	5	-	2	-	125
%	42,4	4,8	4	3,2	24,8	12	3,2	4	-	1,6	-	%100

*Emlak davaları dükkân, mağaza icar ve satışı + hane icar ve satışı olarak değerlendirilmiştir.

Şekil 1: 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

Yukarıdaki tablolarda Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 yılları arasında neşredilen sayılarında yer alan davaların, konularına göre sayılarına yer verilmiştir. Karşılaştırmayı mümkün kılmak adına dava konularının toplam içindeki payları yüzde cinsinden tablonun altında yer alan grafikte ayrıca gösterilmiştir. 1873-1875 yılları için ilk sırada alacak davaları gelmiştir. İkinci sırada şirket muhasebesi davaları yer almaktadır. Ticari işlem tasnifi ile dâhil edilen anlaşmazlıklar ise üçüncü sırada yer alan emlak davalarının ardından dördüncü sırada gelmiştir. Arazi davaları da tüm bunların ardından beşinci sırada gelmektedir. Bu dönem özelinde tarafları belli olan, ancak anlaşmazlık konuları ve sonuçları net olmayan bazı davalar da "usul" tasnifi altında değerlendirildiği için usul davalarının sayısı daha yüksek olarak hesaplanmıştır. 1879-1881 yılları arasında yine ilk sırada alacak davalarının ardından, konu kapsamında kabul edilmeyen arazi davaları sayılmazsa, ikinci sırada ticari ilişkilere dayalı anlaşmazlık konuları bulunmaktadır. Şirket muhasebesi davaları ise bu dönemde önceki döneme göre oldukça düşük görünmektedir. Arazi davalarının oranı diğer döneme göre daha yüksekken, emlak davaları yaklaşık aynı düzeyde kalmıştır. Bu dönemde ortak kullanım alanı davalarının nispeten daha yüksek olduğu görülmektedir. Kontrol grubu olarak çalışmaya dâhil edilen 1901-1902 dönemine ait davalarda ise hem yeni hukuki ve adli sistemin hem de yeni usullerin zaman içinde yerleşiklik kazandığını gösterir şekilde belgedeki davaların netlik kazandığı görülmektedir. Bu nedenle burada tasnif kısmı daha kolay gerçekleşmiştir. Bu dönemde yine ilk sırada yer alan alacak davalarının ardından arazi davalarının geldiği göze çarpmaktadır. Bu durum konusu arazi olan ihtilaflar için giderek daha fazla yeni mahkemelerde çözüm arandığının bir göstergesidir. Bunun yanında bu dönemde ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durumun nedenine ilişkin daha doğru bir açıklamaya çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer verilmiştir.

Ceride- Mehâkim'de ayrıca dönem içinde özellikle adli konularla ilgili çıkarılan pek çok nizamname, kararname, talimatname suretleri de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı aşağıda listelenmiştir. Bizzat çalışmanın konusu ile ilgili olanlar ise daha ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Mahkeme-i Temyiz'in vazifesine ve muhâkeme usulüne dair nizamname (s. 22-24); Dersaadet hukuk-i Adiyeye ve Cezaiye Mehâkim-i Nizamiyesi'nin Teşkilatına Dair Nizamnâme ve bu nizamnameye eklenen maddenin sureti (s. 39-43); İcra ve Havale

Cemiyetleri'nin vazifelerine dair olan nizamnameler (s. 73-75 ve s. 89-92); borç için emval-i gayrimenkulenin satışına dair nizamname (s. 122-124); Devlet-i Aliye tebaası ile İran tebaası arasında zahire alışverişinde yaşanan sıkıntıların giderilmesi için yazılan tezkire⁵⁷⁵ (s. 235-239); Nizamiye mahkemesi dava vekillerinin atanma usulleri ve sınavlarına ilişkin kararname (s. 239-240).

Belediye Nizamnâmesi'ne ilave edilen maddeler (satılan ürünlerin ölçüleri ve fiyatlarıyla ilgili ayrıntılar) (515-516) bulunmaktadır. Bir süre ara verildikten sonra birinci sayıdan itibaren tekrar tekrar çıkarılmaya başlanan Ceride-i Mehâkim'in yeni sayılarında yer alan çeşitli nizamnameler "Adliye Mezahib-i Nezareti'nin ve Devair-i Merbutesinin Vezaif-i Nizamnâmesi" (s. 9-16); "Mukavelat Muharrirleri Nizamnâmesi" (s. 54-59); Kefalet Nizamnâmesi (s. 298-299); Mülkiye memurlarının terfi ve emekliliğine dair kararname (s. 946-965) gibidir.

Ceride-i Mehâkim'de bunlar haricinde bir de ilanlara yer verilmiştir. Bu ilanlar kimi zaman yeni bir dükkânın açılışına dair iken, bazen de iflas eden bir kişinin iflası neticesinde borçlarının ödenmesi için bazı emval ve emlakının açılışına dair olabilmektedir.

⁵⁷⁵ Bu kişiler arasındaki davalarda her devlet diğer devlet tebaasına kendi tebaası gibi muamele edecektir. Gerek cünha ve cinayet, gerekse de ticaret davaları olsun davacının İranlı olması durumunda direk devlete müracaat edeceği ve davanın görüldüğü mahalli mahkemede İran şebender vekili veya tercümanın yer almayacağı, davacının Osmanlı olması durumunda ise davalı İranlıya Osmanlı tebaası gibi muamele edileceği ve tercüman da bulunmak suretiyle mahalli memurlar aracılığıyla davanın görüleceği belirtilmiştir. Ayrıca İran tebaası da imtiyazlı statüde kabul edilip, İran devlet şebenderleri ve şebender vekilleri de diğer dost devletlerin konsolos ve konsolos vekillerinin sahip oldukları imtiyaz ve muafiyetlere sahip kabul edileceklerdir. Osmanlı topraklarında ikamet eden İranlılar Osmanlı Devleti tebaasına kabul edilmedikçe yabancı sayılacaklardır ve bedelat-ı askeriye gibi Osmanlı tebaasına mahsus birtakım vergilerden muaf olacaklardır. Yine bunlardan esnaf olmak isteyenler, yürürlükte olan kanun, nizam ve usule tabi olacaklar ve Osmanlı esnafının mükellef oldukları vergileri ödemeye mecbur olacaklardır. İran tebaasından olanların iflasları durumunda yapılacak muhâkeme Osmanlı mahkemelerine ait olacaktır. Ancak İranlı müflisin defterinde Osmanlı tebaası kimse yoksa tahkikat ve defter İran şebenderine bırakılacaktır. İki taraf arasındaki ticaret davalarında İranlı azanın bulunması sağlanacaktır. Sadece İranlılar arasındaki davalar şebenderler vasıtasıyla görülecektir. Osmanlı topraklarındaki İranlılar yabancı sayıldıklarından burada emlak tasarrufu hakkına sahip değildirlir. Ancak bunun için özel bir mukavele akdi gerçekleştirilmek mümkün olacaktır. İranlılar Osmanlı tebaasına mensup olmak isterlerse, diğer yabancılar için geçerli olan kurallar dahilinde buna müsaade edilecektir. Aynı kurallar İran'daki Osmanlı tebaası için de geçerli olacaktır. Aksi takdirde Osmanlı'daki İranlılar için de bu kurallar geçerliliğini yitirecektir (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 235-239). 19 Ekim 1881'de alınan kararda ise İran Devleti ile yapılan yeni ahidnamede İran tebaasından olanların tüm iflas işlemlerinin konsoloshaneler tarafından gerçekleştirilmesi, ancak bu gibi iflas davalarında Osmanlı Devleti tebaasından ilişkili ve alacaklı kimselerin olması durumunda ilgili kişilerin birinin bu taraftan tayin edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 1881, s. 966).

4.2. Kurumsal Değişim ve Performans: Değişimin Değeri

Bu bölümde Ceride-i Mehâkim’de okunan dava ilamlarından elde edilen bilgiler çeşitli açılardan tasnif edilerek değerlendirilmiş ve yıllar içinde meydana gelen değişim kıyaslanmıştır.

4.2.1. Kurumsal Aktörler ve Toplumsal Dengeler: Kimlik

Çalışmanın bu kısmında önce kısaca kimlik tanımlarına yer verilecek, daha sonra Osmanlı’da 19. yüzyılda bu kimliklerin iktisadi açıdan durumlarına literatürden hareketle değinilecek ve ardından incelenen belge üzerinden bu durum ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Kimlik Batı dillerinde Latince’nin idem (aynı) kökünden türeyen identité-identity kelimesinden gelmekte ve bu kelime esasen bir özdeşliği, aynılığı ifade etmektedir. Türkçede kimlik ise “kim?” yani “kimlersin?, kimliklersin?” sorusundan türemiştir ve zorunlu bir mensubiyet işaretini ifade etmektedir. Bu anlamda kimlik tercih edilmeksizin içinde yer alınan bir mensubiyet ve aidiyet göstergesidir (din, ırk gibi). Öte yandan kimlik diğerlerini “öteki” kimliği ile farklılaşma tabanında tanımlamaktadır (Kılıçbay, 2003, s. 155-156). Buradan da anlaşıldığı üzere kimlik meselesi çok boyutludur ve pek çok konuda açıklayıcıdır. Bu açıklayıcı gücü nedeniyle psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, hukuk ve tarih alanlarındaki pek çok çalışmada kimlik merkezi bir kavram olarak benimsenmiştir (Akerlof & Kranton, 2000, s. 716). Uzun bir tarihsel dönem kimlik tanımında belirleyici unsur, bağlı olunan grup olmuş, insanlar kendilerini bireysel olarak değil, daha ziyade bağlı oldukları grupları dini, etnik gibi yönlerden çeşitli şekillerde tanımlamıştır (Türkbağ, 2003, s. 209-210). Bu açıdan geleneksel toplumlarda kolektif, etnik, kabile veya aileye ilişkin kimlik duygularının geliştiğini ve dolayısıyla etnik grup, din, cinsiyet, aile gibi temel kimlik grupları ile betimlendiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle kimlik meselesi modern topluma göre daha kapalı yapıda olan geleneksel toplumlarda daha ziyade kolektif bir düzeyde ele alınmaktadır. Bu toplumlarda bireysel kimlik duygusu ya hiç yoktur ya da çok zayıftır (Bilgin, 1999, s. 83). Kolektif kimlik ise antropolojik ve sosyolojik çalışmalarda etnik kimlik tanımı ile karşılanmakla beraber; sosyal ve siyasi açıdan etnik kelimesinin anlamından da hareketle, başta dil ve kültür olmak üzere birtakım diğer nitelikler

bakımından ortak bir insan topluluğunu ifade etmektedir. Buradaki kimlik duygusu bir referans kaynağı olmak üzere kolektif bir geçmiş (biyolojik, kültürel gibi çeşitlilik gösteren bir miras) üzerine inşa edilmeye çalışılmaktadır. Bu anlamda etnik kimlik ya da ulusal kimlik kolektif kimliğin bir versiyonu olmaktadır ve belirli bir alanda sınırları belli bir kültürel topluluk tarafından taşınan kimlik olarak tanımlanabilmektedir. Etnik kimlik ayrıca toplumun veya egemen kesimlerin bir azınlık gruba yüklediği kimlik olarak da incelenmektedir (Bilgin, 1999, s. 60-63). Bireysel kimlik ve bireysellik sorunu ise büyük ölçüde modern Batı toplumlarının bir özelliği olarak görülmekte ve 16. ve 17. yüzyıllarda yavaş ilerleyen bir süreç sonunda başladığı düşünülmektedir (Bilgin, 1999, s. 83-84).

Geleneksel toplumlarda bireyler ortak duygu ve inançlara tamamıyla bağlı, değerleri, duyguları ve kutsal saydıkları şeyler aynı olan, doğal veya mekanik dayanışmanın kendini gösterdiği, bireylerin diğergamlık anlayışı içinde oldukları toplumlardır (Bilgin, 1999, s. 86). Kimliğin değerlerle bağlantılı olma durumu, kimliğe ötekenden daha iyi ya da daha üstün olma özelliği yüklemekte, bu noktada kimlikle, kültürle, temel değerler ve kabullerle iç içe olan başka bir toplumsal kurum olarak hukuk ve kimlik arasındaki ilişki gündeme gelmektedir. Kimliğin ayırıcı ve kişiyi “yaptığıyla” ile değil “olduğuyla” niteleyen karakterine karşılık, hukuk tam tersi herkesi haklar düzeyinde kültürel bağlardan sıyrılmış olarak ele almakta ve kişiyi “olduğundan” değil “yaptığından” sorumlu tutmaktadır (Türkbağ, 2003, s. 212). Hukuk, kimliği asıl tartışma yaratan ve belirleyici olan kültürel boyutu ile ele almamasına rağmen, kişilerin toplumsal ve hukuki ilişkilerinde daha ziyade kültürel koşullarından sorumlu tutulmaları nedeniyle hukuk açısından mesele kimlikten çok kimliğin kaynağı olan kültürel öbeklerin korunması ve farklı kültürler arasındaki ilişkide mümkün olduğunca adaletin gözetilmesi haline gelmektedir. Kısaca grup kültürü içinde kazanılan kimliğe bağlı grupsal bir niteliğe dönüşmektedir (Türkbağ, 2003, s. 213-215).

Kimlik konusunu iktisadi analize dâhil eden Akerlof ve Kranton (2000, s. 717)’a göre kimlik kavramları bir toplum içinde gelişmektedir. Kimlik terimi, bir kişinin sosyal kategorisini tanımlamak için kullanılmaktadır. Örneğin bir kişi bir erkek veya bir kadın, bir siyah veya bir beyaz, bir yönetici veya bir işçi olarak tanımlanabilmektedir. Sosyal kategori de insanı tanımlamak için kullanılan bir tür kategoridir ve sosyal kategoriler davranış açısından önemli görülmektedir. Zira insanların kendilerini fazla veya az

derecede, ama az çok bilinçli olarak sosyal kategoriler açısından düşündükleri ileri sürülmektedir (Akerlof, 2005, s. 12).

Akerlof ve Kranton (2000, s. 749)'a göre kimlik tanımında kullanılan pek çok standart psikolojik ve sosyolojik kavram - ideal tip, grup içi ve grup dışılık, sosyal kategori, özdeşleşme, kendini gerçekleştirme gibi - genişletilmiş bir ekonomik analize izin vermektedir (Akerlof & Kranton, 2000, s. 749). Kimliğin ekonomik analize dâhil edilmesiyle birçok ekonomik soruna yeni bir bakış açısı sağlanabilecektir. Bu noktada analize sosyal farklılıkla başlamakta ve bunu kimliğin evrensel olarak tanıdık bir yönü olan toplumsal cinsiyet ile ifade etmektedir. “Erkek” ve “kadın” olmak üzere iki soyut sosyal kategori bulunmaktadır. Bu kategoriler, farklı ideal fiziksel nitelikler ve önceden belirlenmiş davranışlarla ilişkilendirilmektedir (Akerlof & Kranton, 2000, s. 716-717).

Kimlik ekonomik sonuçlar üzerinde de belirleyicidir. Örneğin politik ekonomi, örgütsel davranış, demografi, eğitim, tüketim ve tasarruf davranışı, çalışma ilişkileri ve emeklilik kararları gibi. Bu noktada kimlik ekonomik refahın da önemli belirleyicilerinden biri haline gelmektedir. Bu nedenle kimlik kavramı daha önce bu kavram üzerinden düşünülmemiş “ırk” ve “sınıf” kavramlarının ülkeler arasında farklılık göstermesinin nedenleri, “cinsiyet” ve “ırk” entegrasyonunun endüstriler arasında farklılık göstermesinin nedeni, etnik gerilimlerin yükseliş ve düşüşü gibi birtakım konularda önemli bir açıklayıcı kavram olarak kullanılmalıdır (Akerlof & Kranton, 2000, s. 748).

Akerlof ayrıca kimliğin rolünü ve bireylerin kim olmak istedikleri konusunda verdikleri kararları vurguladığı çalışmasında baskın kültüre uyum sağlayan bir kimlik seçmekle toplum tarafından benimsenebilirlik üzerinde değerlendirmelerde de bulunmuştur (Akerlof, 2002, s. 427).

İslami açıdan din 7. yüzyıldan itibaren kimlik ve sosyal statünün kapsayıcı bir göstergesi olmuştur. Hukuki ve idari açıdan Müslüman ve gayrimüslimlerin hakları ve sorumlulukları farklılaşmıştır. Etnik, dinsel ya da kültürel kimlikler de olmakla beraber bunların tamamı bugünkü anlamda meslek ve muhite dayalı alt düzey kimliklere benzer ikincil kimlikler olarak işlev görmektedir (Kuran, 2012, s. 45). Dünya genelinde de Fransız İhtilali'ne kadar kimlik normu din olmuştur (Gencer, 2019, s. 229). Bu tarihten itibaren ulusal kimlik anlayışının gelişmesiyle beraber bunun Osmanlı'ya yansımısıyla, Tanzimat dönemi sadece yeni etnik ve dini kimlikler anlamında değil, yeni sınıf

kimlikleri anlamında da yeni sosyal toplulukların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Findley C. V., 2011a, s. 132). Örneğin Tanzimat'ın en önemli sonucu sivil memurlar, ordu subayları, yazarlar, çok sayıda ulema ve çok az işadamından oluşan ılımlı ilerlemeci Müslüman orta sınıf aydınlarını ortaya çıkarmış olmasıdır (Heyd, 2002, s. 153). Bu süreçte kanun önünde eşitlik gibi meseleler gündeme gelmiş ve hukuk açısından Müslim-gayrimüslim ayrımına dayanmayan başka bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. İşte çalışmanın bu başlık altında ele aldığı konu, bu kimliklerin iktisadi hayatta ve bununla ilgili ihtilafların görüldüğü mecra olan hukuki alandaki görünürlükleridir.

Sayar (2003d, s. 53-54)'a göre Tanzimat ile beraber can ve mal güvenliği anlayışı içinde yeniden yapılanma arayışı başlamış ve kapitalizm yasallaşmıştır. Bu süreçte buradaki boşluk ise gayrimüslimler, yani Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve İtalyan asıllı Levantenler tarafından doldurulmuştur. Kazgan (2013, s. 19) 20. yüzyılın başında bile iş hayatında Müslüman Türklerin sadece %15 gibi küçük bir payı olduğunu söylemektedir. Keyder (1999, s. 51) geleneklerinin, dinlerinin ve dillerinin Avrupa'ya yakınlığı sayesinde ayrıcalıklı konumda olan gayrimüslim tüccar ve tefecilerin bu fırsatları geliştirdiklerini, kurumsal garantileri saray tarafından verilen tekel haklarına dayanan Müslüman tüccarların ise ikinci sınıf statüye düştüğünü belirtmektedir.

Karpat (2014a, s. 109-110) ise Osmanlı tüccarlar hiyerarşisinin en tepesinde uluslararası ticaret ile uğraşanların bulunduğunu (ki bunlar sıklıkla Osmanlı bürokrasinin üst katmanlarıyla ortaklıklar kurmuştur), ikinci sırada perakendecilik ile uğraşan ve iç kısımlardaki bölgelerde faaliyet gösteren tüccarların yer aldığını belirtmektedir. Anadolu ve Balkanlar'da Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dış ticaretin % 90'ını, iç ticaretin ise daha az bir kısmını tekellerine almış durumdadır. Ancak Hristiyanların Mısır hariç olmak üzere Arapça konuşulan vilayetlerdeki iç ve dış ticaret üzerindeki hâkimiyeti Anadolu'da olduğu kadar yüksek değildir, hatta Suriye ve Irak'ta küçük çaplı ticaret genel olarak Müslüman Arapların elindedir. Selanik gibi bazı bölgelerde ise Rum tüccarlar yetenekleri sayesinde Yahudilerin alışıl gelmiş üstünlüğünü ele geçirmiştir (Karpat, 2014a, s. 110).

Quataert (2006, s. 907) Osmanlı'da dini grupların dağılım şekline bağlı olarak tarım ya da sanayinin sadece Hristiyan ya da sadece Müslümanlara özgü alanlar olmadıklarını belirtmektedir. 19. yüzyılda pek çok yerde hem Müslüman hem de Hristiyan müteşebbis çiftçiler bulunmuştur. Ürünleri piyasaya sürülen tarım ve sanayi faaliyetleri Müslüman,

Hristiyan ve Yahudilerin yerleştikleri yerlerde dir. Bu açıdan Selanik tek olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca Harput gibi Hristiyanların ve Uşak gibi Müslümanların yoğun olarak yerleşik buldukları merkezlerde sanayi faaliyeti oldukça yüksektir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi faaliyetini dinle ve etnik faktörle izah etmek mümkün görünmemektedir.

Quataert (2006, s. 958) benzer savını ayrıca Müslüman tüccarlara yeterince önem verilmediği şeklinde sürdürmektedir. Ona göre Müslüman tüccarlar yüzyıl boyunca bazı ticaret merkezlerindeki önemli konumlarını muhafaza etmişler, liman şehirleri ve hinterlandları arasında, en azından Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde ve iç bölgelerdeki şehirlerin arasındaki ticareti ellerinde tutmayı başarmışlardır. Örneğin 1840'da Şam'da Müslümanlar en önemli tüccar grubudur, Halep'te Müslüman ticaret firmalarının sayısı Hristiyanların ve Yahudilerinkinden yüksektir (70 Müslüman 40 gayrimüslim). Müslümanların bu iki şehirde yaklaşık bir yüz yıl daha mevkilerini korudukları düşünülmektedir. Beyrut'taki Müslüman tüccarlar Şam, Bağdat ve diğer iç merkezle alışveriş yaparken, Hristiyanlar ise ihracatla meşgul olmuşlardır. Beyrut'ta dış ticaret son derece önemli olduğundan ticaret gayrimüslimlerin elindedir. Bu durum diğer liman şehirleri için de (ticaret şartlarının gayrimüslimler için uygunluğu) geçerlidir. Avrupa ile olan bağları sayesinde gayrimüslimlerin içinde bu konuda en başarılı olanlar Hristiyanlardır. Ancak burada eski, yerleşmiş Müslümanların da işlerini ilerleterek aynı derecede başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Anadolu'da da liman şehirlerindeki Hristiyan/Yahudi ve iç bölgelerdeki Müslüman ticareti geçerliliğini korumuştur (Quataert, 2006, s. 958). Hristiyan, Yahudi, Müslüman tüccarlar arasındaki rekabetin kendi alanlarını muhafaza etmek için 1850'den sonra çatışmalara yol açması muhtemel görünmektedir (Quataert, 2006, s. 959). Yüzyılın sonunda ise Batı Anadolu'da yabancı tüccarların durumu yeniden canlanmıştır. Bunda 1870'den sonra yabancı sermayenin artışı, demiryolu şebekelerinin inşası, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin faaliyetleri nedeniyle bölge tüccarlarının durumunun zayıflamasının payı bulunmaktadır (Quataert, 2006, s. 957). Ayrıca Ziraat Bankası da dâhil çeşitli bankaların kredi vermeye başlamasıyla kredi tekelinin ortadan kalkmasının da katkısı olmuştur (Quataert, 2006, s. 958).

Quataert (2006, s. 957)'in verdiği bazı rakamlara göre imparatorluğun en önemli şehirlerinde kayıtlı Osmanlı tüccar sayısı 1815'te 412'den, 1835'te 1300'e yükselmiştir.

1840'ların sonunda imparatorluğun 19 büyük ticaret şehrinde 80 İngiliz ve 70 Fransız ticarethanesi bulunmaktadır. Bu tarihlerde İngiliz firmaları Şam'da 5, Halep'te 4 tane kalmasına rağmen, 110 Halepli Müslüman ve gayrimüslim ticarethanesi faal durumdadır. 1860'larda Irak'ta yün ticareti yapan 10 firmanın 9'u Arapların elindedir. Ayrıca Irak eyaletlerinde ticaret Yahudilerin ellerindedir. 1871'e gelindiğinde Beyrut'ta 5 İngiliz firması varken, Şam ve Halep'te hiçbiri kalmamıştır. Selanik'te de Yahudiler önemli rol oynamaktadır. 1870'lerin başlarında Suriyeli Osmanlılar Londra'ya ve Manchester'a yerleşerek kısa süre içinde ticarethanelerini açmışlardır. Dolayısıyla 1870'lerde gayrimüslim Osmanlıların her yerde yabancıların yerini aldığını söylemek mümkündür. 1885'te İstanbul Ticaret Odası'nın 24 kurucu üyesi arasında sadece bir yabancı olmasının da bunu doğrular niteliktedir (Quataert, 2006, s. 957).

Findley (2011a, s. 119-120) de Osmanlı burjuvazisinin etnik-dini temellere dayandığı tezinin yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu savunmaktadır. Bu konuda yerleşmiş yorumlara göre tüccarlar, memurlar ve aydınlar geç Osmanlı burjuvazisini oluşturmaktadır ve bu da kendi içinde etnik-dini temelde ikiye ayrılmaktadır: Müslümanlar bürokratik burjuvaziye, azınlıklarsa ticaret burjuvazisini oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerin çıkarları giderek dış dünya ile birleşirken; Müslüman bürokratik aydınlar ise mensubu buldukları Osmanlı kimliğinin bağlı olduğu devleti savunma mücadelesine girişmiştir. Ancak Findley'e göre gayrimüslim orta sınıfın başarısının bazı ortamlarda daha gözle görülür olması ve Osmanlıların sadece Avrupa ile değil, imparatorluk içindeki en varlıklı gayrimüslimlerle de kendilerini kıyaslaması bu tür yorumlara neden olmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca sorun, bir Müslüman orta sınıf olmamasından çok bu sınıfın zayıf ve bölünmüş yapıda olmasıdır. Başka bir deyişle Müslüman orta sınıf vardır, ancak bu sınıf zayıf ve bölünmüş yapıda olduğundan ve kendisini gayrimüslimlerle kıyasladığından daha güçsüz görünmektedir.

1856'dan sonra gayrimüslimler nüfusları oranında temsil edilememiş olsalar da memurluğa kabul edilmeye başlamışlardır. Zaten eşitlik politikasının da nüfus oranını temsil gibi bir hedefi de bulunmamaktadır. Burjuvazinin din temelinde bölündüğü yönündeki en büyük sorunlar, tüccarlarla ilgili kısımdan kaynaklanmaktadır. Geleneksel Osmanlı düşünce kalıpları büyük ticaretle uğraşanlar (tüccar) ile çarşıda dükkân işleten ve zanaatkârlık yapanlar (esnaf) arasında ayrıma dayanmaktadır. Bu durum ticaret

burjuvazisini uyumlu bir sosyal kategori olarak betimlemeyi zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla esnafı da tüccar kategorisinde değerlendirmek gerekebilmektedir. Sonuçta orta sınıf olarak betimlenen tüccar, memur, aydın sosyal grupları içinde tüccarlar tamamen gayrimüslimlerden ve memurlar tamamen Müslümanlardan oluşmamakta, aydınlar toplumun tüm kesimlerinde bulunmaktadır (Findley C. V., 2011a, s. 119).

Ayrıca yapılan çalışmalarda ticaret ve imalat kayıtlarına göre 1815-1870 arası Osmanlı gayrimüslimleri uluslararası ticarete hâkim olmak için yabancı tüccarlarla başarılı bir şekilde rekabet halindedirler. Bu dönemde Müslümanlar ise genellikle iç ticarete hâkim durumdadır. Örneğin Arap eyaletlerinde Müslüman ve Hristiyan Araplar arasında kimi zaman büyük miktarda sermaye içeren ortaklıklar kurulmuştur. Avrupalılar liman şehirleri ile doğrudan ilişki içinde oldukları için daha ziyade gayrimüslim tüccarların farkındadır, ancak onların iç bölgelerdeki bağlantılarından haberdar değildir. Bu dönemde imalat sektöründe Bulgaristan'ın yünlüleri gayrimüslim girişimciliğini temsil ederken, Nablus'daki (Filistin) zeytinyağı ve sabun üretimi de Müslümanların hâkim olduğu bir ortamda etkileyici bir girişimcilik örneği sergilemektedir. Bu örnekte sabun endüstrisinin köklerinin tarımsal ekonomide oluşu, Müslüman orta tabaka tanımını yaparken toprak sahipleriyle, tüccar ve imalatçıları birbirinden ayırmamak gerektiğini de göstermektedir⁵⁷⁶ (Findley C. V., 2011a, s. 119). Kısacası bu dönemde Müslüman orta sınıf fikri ve mali sermayelerle donanmış iki kanadıyla ciddi bir gelişme kaydetmiştir (Findley, Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007, 2011a, s. 179). Gayrimüslimlerin belli piyasalarda ve iş kollarında ön plana çıkmış olmaları, mülk sahibi Müslümanların görünürlüğünü azaltmakla beraber, bunlar daha ziyade zirai teşebbüslerde ve makineleşmiş fabrikalar dışındaki imalat işlerinde görünürlük kazanmıştır (Findley C. V., 2011a, s. 180). Bu durumun 19. yüzyıl sonundaki seyri tez kapsamında merak konusudur.

⁵⁷⁶ Bu konuda diğer Müslüman toplumlarla yapılan karşılaştırmalar da Osmanlı ticaret burjuvazisinin Müslüman kesiminin yeterince hesaba katılmadığının kuvvetli bir kanıtını ihtiva etmektedir. 1860'ların sonunda Türklerin çoğu Osmanlı padişahının veya Rus Çarı'nın (Bakü, Kazan gibi) idaresi altında yaşamaktadır. Bakü, Kazan başta olmak üzere Rus İmparatorluğu'nun belli başlı şehirlerinde bazı Türklerin elinde büyük servetler toplanmış durumdadır. Türklerin bir diğer kısmı da modernist kültürel sermaye biriktirmişler ve kimi zaman fikri, kimi zaman mali varlıklara sahip olarak Rus egemenliğindeki Türki orta sınıfı oluşturmuşlardır (Findley, 2011a, s. 120).

Bu konuda değerlendirilen bir diğer mesele, çeşitli kimliklerin daha çok hangi diğer kimliklerle iktisadi ilişkiler kurdukları üzerinedir. Daha önce de belirtildiği üzere Greif (2006, s. 396) geç Ortaçağ ticari genişlemesi sırasında Avrupa ve Müslüman dünyasındaki kurumların karşılaştırmalı ve tarihsel analizini yaptığı çalışmasında, Ortaçağ'ın Ceneviz tüccarlarını batılı tüccarları ve Fatımi yönetimi altındaki Mağribi Yahudilerini de Ortadoğulu tüccarları temsil edecek şekilde kurgulayarak, Cenevizlilerin bireycilik eğilimine sahip olduğunu, Mağribilerin ise tam tersine kolektivizm ya da cemaatçilik çerçevesinde hareket ettiğini tespit etmiş ve Ceneviz tüccarlarının daha başarılı olmasının söz konusu bu kültürel inanç farklılıklarına bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Greif'in Müslüman toplumlar için öne sürdüğü cemaatçiliğe benzer bir vurgu da Findley'den (2011a, s. 65-66) gelmiştir. Buna göre Osmanlı toplumu eşitlikçi olmakla beraber bireyci değil, cemaatçidir⁵⁷⁷. Ancak aynı zamanda hiyerarşik bir yapıya da sahiptir. 19. yüzyıl Osmanlı sosyal ilişkilerinde gözlenen bu paradoksal durumun nedeni Osmanlıların geleneklere bağlı oluşudur. Zira hem eşitlik hem de hiyerarşi İslam'da dayanak bulmaktadır. Kardeşliğe dayalı eşitlikle beraber, çırak-kalfa-usta hiyerarşisi içinde işleyen Osmanlı loncaları bunun en güzel örneğidir. Findley ayrıca 17. ve 18. yüzyıllarda adem-i merkezileşmenin hissedilir hale gelmesiyle beraber çıkar gruplarının (yeniçeri birlikleri, ulema, esnaf birlikleri gibi) çoğaldığını ve ortak çıkar duygusunun kaybedildiğini belirtmektedir. Ayrıca Genç (2012c, s. 93) ise 18. yüzyılın sonlarında sanayi ve imalat sektöründe esnaf örgütlerinin devletin güçlü desteği ile beraber cemaatçi, eşitlikçi ve dayanışmacı bir yapıda örgütlendiğini belirtmektedir. Ortaylı (2016, s. 110) ise bu dönemde Osmanlı toplumunda cemaat tipi örgütlenmenin ortadan kalkmamakla beraber gerilemeye başladığını ifade etmektedir. Bireyler artık dini özdeşleşme ile değil, ekonomik ve siyasal özdeşleşme ile bir araya gelmeye başlamıştır⁵⁷⁸. Bu durumun 19. yüzyılın sonundaki görünümünün nasıl şekillendiğini incelemekte yarar görülmektedir.

⁵⁷⁷ Findley bu konuyu Osmanlı toplumunda bireylerin bireyselliklerini dışa vuracakları bir ortamın olmadığından hareketle aile ilişkileri ve cinsiyet üzerinden izah etmiştir. Bu çalışmada ise daha ziyade iktisadi ve ticari ilişkilere dayalı sosyal dokudan bahsetmek hedeflenmektedir.

⁵⁷⁸ Ortaylı bu konuyu Osmanlı şehirleri üzerinden örneklendirmiştir. Buna göre eski mahalleler cemaatçi yapının izlerini taşımaktadır. Hem Müslüman hem de gayrimüslim mahallelerinde sınıf ve statü farkına göre biçimlendirilmiş bir mekân anlayışı yoktur, birbirleriyle sürekli karşılaşan farklı gelir grubuna ait kişiler arasında belirli bir sosyal dayanışma, saygı ve himaye kuralları içinde yaşam devam etmektedir. Ancak bu ortam bazı kimselerin artan servetleri ile beraber konak ve şık binalara geçmeleri ve bu yapıların da bazı semtlere yayılmaya başlaması ile değişmiştir (Ortaylı, 2016, s. 288).

Bu nedenle bu bölümde ayrıca bireyselleşmeden bahsetmenin mümkün olup olmadığı, cemaatleşmenin varsa hangi gruplar arasında gerçekleştiği sorularına yanıt aranacaktır.

4. 2. 1. 1. *Dini ve Etnik Yapı*

Bu başlık altında belgedeki davalarda ihtilafli tarafların kimliği olarak belirtilen din ve tabiiyet olgusunun anlaşılmasını sağlamak üzere Osmanlı'daki kökeni itibariyle kısaca değerlendirilecek ve ardından davaların analizine geçilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu geniş ülkesi ve evrensel şekli altında, kurucu ve hâkim unsur Türkler olmak üzere çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış bir devlettir (Tunaya, 2010, s. 1). Osmanlı topraklarında Osmanlı hukuku kapsamında ikamet eden insanlar, dinlerine ve tabi oldukları devlete göre Müslümanlar, zimmiler ve müstemenler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 430). İslam devletlerinde hâkim unsur Müslümanlardır, gayrimüslimler ise azınlık statüdedirler. Bu azınlık grup herhangi bir etnik grubu belirtmemektedir. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinin hukuki temeli onlarla yapılan zimmet anlaşmalarına dayanmaktadır. Zimmet anlaşmalarına taraf olarak İslam devleti tebaası haline gelen gayrimüslimlere buna dayanarak aynı zamanda zimmi de denilmektedir (Aydın, 1996, s. 229-230). Bu antlaşmaya göre zimmiler İslam hukukunun hükümlerine uymayı ve askerlik yapmama karşılığında bununla yükümlü olabilecek kimseler tarafından ödenmek üzere cizye denilen baş vergisini vermeyi taahhüt etmiş olmaktadır. Yine bu antlaşma ile İslam devleti de zimmilere can ve mal güvenliğini taahhüdünde bulunmakta ve kendi dinleri üzerine yaşamalarına müsaade etmektedir (Aydın, 2018, s. 141). Genel olarak gayrimüslimlere tanınan temel hak ve hürriyetler can ve mal güvenliği ve din ve vicdan hürriyeti olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır⁵⁷⁹ (Aydın, 2018, s. 141).

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin belli bir nüfus yoğunluğuna sahip din ve mezhep mensupları tarihi süreç içinde belirli ölçüde otonom gruplar haline dönüşerek "millet sistemi" ismiyle tanınip teşkilatlandırılmıştır. Bunlar içinde önce Ortodoks Rumların teşkilatlandırıldığı düşünülmektedir. Böylece Yunan, Sırp, Bulgar, Romen, Arnavutlar ve Arap Ortodoks Hristiyanlardan oluşan Rum milleti ortaya çıkmıştır.

⁵⁷⁹ Bu hakların ayrıntıları konusunda bkz. Aydın (2018, s. 142-143); Akgündüz & Öztürk (2000, s. 431-433); Demir (2011, s. 78-79).

Yahudiler ve Ermenilerin millet olarak teşkilatlandırılmaları ise daha sonraki dönemlerin ürünüdür⁵⁸⁰ (Aydın, 1996, s. 235).

İslam hukukuna göre dârülharp vatandaşlarından ticaret, ziyaret veya ibadet maksadıyla geçici bir süre için “emân” (izin) verilerek İslam ülkesine giren gayrimüslimlere “müstemen” (ecnebi, yabancı) denir ve bunlar hukuken büyük ölçüde zimmîlerle benzer statüdedir (Ekinci, 2011, s. 333).

Millet sistemi ayrıca Osmanlı Devleti’nde vatandaşların milliyetlerine göre değil de dinlerine göre sınıflandırılmaları ve bu sınıflandırma içerisinde bazı imtiyazlar ve muafiyetlere sahip olmaları olarak da adlandırılmaktadır (Demir, 2011, s. 80). Ancak daha önce yapılan çalışmalarda reform öncesi dönemde “millet” olarak tanımlanan bu gayrimüslim topluluklar daha sonra yapılan çalışmalarla beraber köklü yeniden yorumlamalara tabi tutulmuştur (Findley, 1994, s. 18). Bu yöndeki tartışmaların çalışmanın sınırlarını aştığı düşünülmektedir.

Kanûn-i Esâsî vatandaşlık mefhumunu Müslim, zimmi, müstemen üçlüsünden çıkarmış, Osmanlı ülkesinde herkes (Müslüman, Hristiyan, Yahudi) eşit şekilde Osmanlı sayılmıştır. Tamamen Müslüman olan Türklerin hâkim unsur olma vasfı ortadan kalkmıştır (Akgündüz & Öztürk, 2000, s. 435).

4.2.1.1.1. Taraflar

Kelime anlamı olarak çağırmak, seslenmek, dua etmek, yardım istemek, davet etmek, getirilmesini istemek anlamlarına gelen dava, hukuk terimi olarak “bir kimsenin hâkim huzurunda başka bir kimseden hakkını istemesi” anlamına gelmektedir. Davanın tarafları bir meseleden dolayı aralarında husumet bulunan kimselerdir. Davacı, hâkim huzurunda başka bir kimseden hakkını isteyen kimse iken, davalı ise yine hâkim huzurunda kendisinden hak istenen kimsedir. Davacı ve davalı terimlerinin Osmanlı’daki karşılıkları davacı için “müddei” ve davalı için “müddeâ aleyh”tir. Dava konusuna ise müddeâ ya da müddeâbih denmektedir (Demir, 2011, s. 118-119).

⁵⁸⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ortaylı, 2000c, s. 285-290) (Ortaylı, 2000d, s. 299-311) (Shaw & Kural Shaw, 2010, s. 301) (İnalçık, 2010g, s. 179-180) (Yıldırım & Curtis, 2012, s. 225-228) (Köymen, 2014, s. 91) (Küçük, 2015) (Ortaylı, 2017a, s. 87-91). Ayrıca bu konuda istatistiksel veriler için bkz. (Ubicini, 1977, s. 152-158) (Blaisdell, 1979, s. 17-22) (Rubin, 2012, s. 1007-1008).

Osmanlı dünyasında adların etnik-dinsel kimliğin diğer İslam ülkelerinde olduğundan çok daha açık göstergeleri olduğunu söylemek mümkündür. Din, kimlik belirleyen etken olarak oldukça köklü bir etkiye sahiptir ve ad seçimini de barındırmaktadır (Findley C. V., 2011b, s. 94). Bu kapsamda çalışmada isimlerin tarafların kimliğinin belirlenmesinde temel unsur olarak kullanıldığını belirtmek gerekmektedir.

Aşağıda yer alan tablo ve grafiklerde dava taraflarının kimlikleri temelde Müslüman, gayrimüslim ve yabancı (müstemen) olarak sınıflandırılmıştır. Ancak Yahudi milletin de iktisadi hayattaki konumunu değerlendirebilmek adına bu kısımda Hristiyan ve Yahudi gayrimüslim Osmanlı tebaası birbirinden ayrılmıştır. Burada Yahudi kimselerin sayısının düşük olması nedeniyle, grafiksel gösterimde de büyük bir paya sahip olmadığını anlaşılmasının ardından ilerleyen kısımlarda Hristiyan ve Yahudiler tek başlık altında “gayrimüslim” olarak kategorileştirilmiştir. Tablo ve grafikte “Diğer” kategorisinde yer alanlar ise kurumlar, resmi devlet görevlileri, toplu halde davalara taraf olan karye (köy) ahalileri ve kimlik bilgileri ya da daha doğru bir ifade ile dini aidiyetleri tespit edilemeyen kişilerdir.

Tablo ve grafikte yer alan oranlar her hücrenin toplam dava sayısına bölünmesi ile elde edilmiştir. Bu başlık altındaki diğer tablo ve grafiklerde kullanılan benzer ifadeler benzer anlamlara gelmektedir ve hesaplamalar aynı mantıkla yapılmıştır.

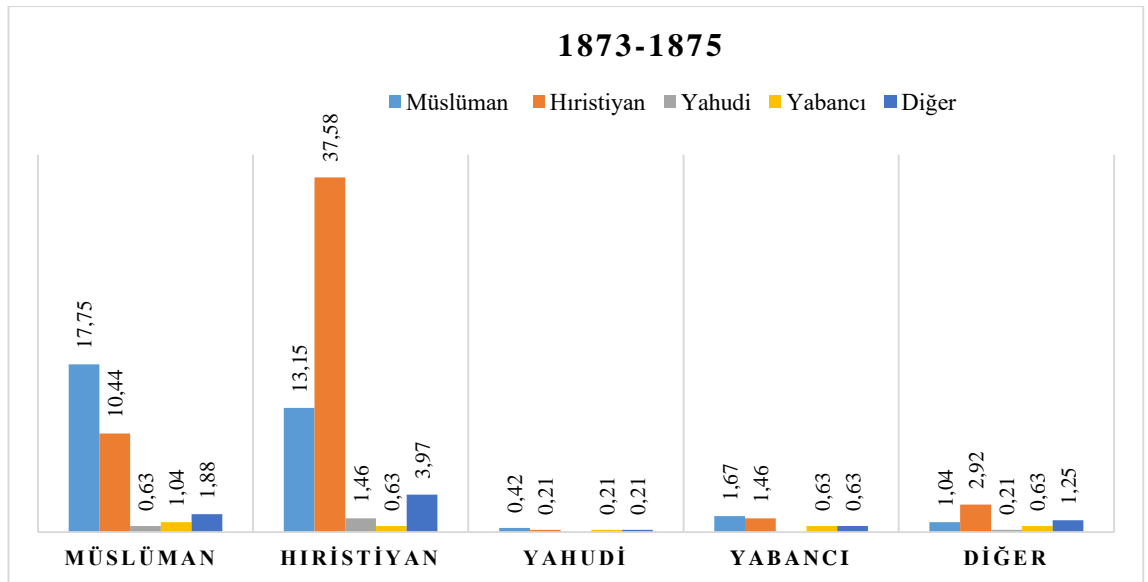
Tablo 12: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

	Davalı						Toplam
	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Yabancı	Diğer		
Davacı	Müslüman	85	50+1 ^c	3	5	9	153
		%17,74	%10,44	%0,63	%1,04	%1,88	
	Hristiyan	63+1 ^b	180+1 ^a +1 ^b +1 ^c	7+1 ^a	3	19	275
		%13,15	%37,58	%1,46	%0,63	%3,97	
	Yahudi	2	1	-	1	1	5
		%0,42	%0,21	-	%0,21	%0,21	
	Yabancı	8	7	-	3	3	21
%1,67		%1,46	-	%0,63	%0,63		
Diğer	5	14	1	3	6	29	
	%1,04	%2,92	%0,21	%0,63	%1,25		
Toplam	163+1 ^b	254+1 ^a +1 ^b +1 ^c	11+1 ^a	15	38	483	

^aDavacısı Hristiyan olup davalısı gayrimüslim olan davalardan 1'i, Yahudi ve Rum iki kişiden oluşmaktadır. Bu nedenle bu şekilde (+1) olarak gösterilmiş, ancak mükerrer hesaplardan kaçınmak amacıyla dava olarak hesaplanan "Toplam" rakamları değiştirmemiştir.

^bErmeni davacı taraf hem Müslüman hem de Rum ile karşı karşıya gelmiştir. Yukarıdaki durum burada da geçerlidir.

^cMüslüman ve Ermeni davacı taraflar Ermenilerle karşı karşıyadır. Yukarıdaki durum burada da geçerlidir.

Şekil 2: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikte 1873-1875 arası dönemde görülen davalardan hareketle Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların daha ziyade kimlerle ilişki kurdukları

görülmektedir. Buna göre ilk sırada %37,5 oranıyla Hristiyanların birbirleri ile kurdukları ilişkiler gelmektedir. Bunu ikinci sırada Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri takip etmektedir. Bu durum cemaatleşme olgusunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. Öte yandan Müslümanların Hristiyanlarla ve Hristiyanların Müslümanlarla olan ilişkileri de dikkate alındığında tarafların birbirleri ile girdikleri iktisadi ilişkilerin boyutunun da azımsanamayacak düzeyde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tablo en azından Hristiyanların iktisadi hayattaki öncü rolüne işaret etmektedir. Yahudilerin taraf olduğu davaların sayıca azlığı grafikteki görünürlüklerinin de çok az olması ile sonuçlanmıştır. Yahudilerin en fazla ilişki kurduğu kimseler Müslümanlar olmuştur.

Yabancılar ise Yahudilere nazaran daha fazla varlık gösterebilmiştir. Yabancıların davacı oldukları toplam 21 davadan 8'inde davalı taraf Müslümanlardır. Bu davalardaki yabancılar Fransız Fransa Devleti tebaası (2), İngiliz iki kadın ve İngiltere Devleti'nin Selanik konsolosu tercümanı ile İtalyan Devleti tebaası kimsedir. Bu davaların 7'sinde yabancılarla Hristiyanlar karşı karşıyadır ve yabancılar Fransız tacir, Rusya ve Avusturya Devleti tebaası birer kimse, Yunan Devleti tebaası (3)'dür. Yine 2'si Fransız ve 1'i İran Devleti tebaası olan yabancıların davacı oldukları toplam 3 davada davalı olan "Diğer" kategorisinde Selanik banka şubesi ile bir kumpaniye⁵⁸¹ yer almıştır. Davacısı ve davalısı yabancı 3 davada davacılar 2 İtalyan ve 1 Avusturya Devleti tebaası iken; davalılardan biri Avusturya tebaası, diğeri Avusturya Devleti tebaasına ait bir şirket ve bir diğeri de Fransız Devleti tebaasıdır. Benzer şekilde yabancıların davalı olup, Müslümanların davalı oldukları 5 davada yabancıların üçü Fransız (ikisi Fransız konsolos tercümanıdır), biri İngiliz (kadın), biri de İtalyan Devleti tebaasıdır (bezirgân). Aynı şekilde yabancıların davalı oldukları ve Hristiyanlarla anlaşmazlık yaşadıkları 3 davada ise Fransız, Yunan ve Avusturya devletleri tebaaları taraf bulunmaktadır. Buradaki rakamlara göre en çok ilişki kurulup, aynı zamanda ihtilaf da yaşanan ülke Fransa'dır. İran ve Rusya hariç diğer ülke tebaaları yaklaşık aynı sayıda davada taraf olmuştur.

Son olarak kurumlar ve resmi devlet görevlilerinin iktisadi hayattaki yerini göstermesi açısından "Diğer" kategorisindeki tarafların ilişkileri incelenirse bu defa şu sonuçlara

⁵⁸¹ Kumpaniye: Şirket; vapur, demiryolu, kumpaniyesi; anomin kumpaniye; isimsiz şirket (Sami, 1899, s. 1113).

ulaşmaktadır: Davacısı Müslüman, davalısı “Diğer” kategorisi altında değerlendirilen 9 davada davalı taraflar Hazine-i Celile, Müslümanlara ait olması muhtemel kumpaniye, Mahkeme-i ticaret İkinci Meclisi azası, 4 karye ahalisi; davacısı Hristiyan, davalısı “Diğer” kategorisinde değerlendirilen 19 davada davalılar Maliye Nezareti, Bab-1 Valayı Seraskeri, Hazine-i Celile (2), Ermenilerin sahibi olduğu kumpaniye (2), Sayda kasabasına tabi bir karye, Terkos kazası dâhilinde bir Hristiyan köy ahalisi, Heybeliada sakinlerinden oldukları bilinen iki kişilik kadınlar grubu (2) ve birer rençber ve duvarcıdır. Davacısı “Diğer” kategorisinde olup, davalısı Müslüman olan 5 davada davacı taraf biri kadın, biri sefine reisi ve biri de Prezrin’de bir karye ahalisi olduğu bilinen 3 davalıdır. Davacısı “Diğer” kategorisinde, davalısı Hristiyan olan 14 davada davacı taraf Şirketi Umumiye Osmaniye direktörü, kabzımallık esnafı, 2 kumpaniyedir. Davacısı “Diğer” kategorisinde, davalısı Yahudi olan bir davada davacı taraf 2 ayrı kumpaniyeden oluşmaktadır. Davacısı “Diğer” kategorisinde, davalısı yabancı olan 3 davada davacı taraf 2 kumpaniye; davalı taraf Bank-1 Osmani’nin Beyrut şubesi müdürü, İtalyan Devleti tebaası ve birkaç kişilik İngiliz gruptan oluşmaktadır. Davacısı ve davalısı “Diğer” kategorisinde olan 6 davada davacı tarafların 2’si Bank-1 Osmani, 1’i kumpaniye ve biri bakkal 3’ü de dini aidiyeti tespit edilemeyen kişilerken; davalı taraflar 2’si Selanik tüccarına ait kumpaniye, 1’i dava kalemi, diğer 3’ü üç kişilik ve birer kişilik kadınlardan oluşmaktadır. Geriye kalan davalarda kimlik bilgileri ya da dini aidiyetler tespit edilememiştir. “Diğer” kategorisinin taraf olduğu davalarda da kumpaniyeler, Hazine-i Celile ve Bank-1 Osmani ile olan anlaşmazlıkların öne çıktığı göze çarpmaktadır⁵⁸².

Yukarıdaki tabloda gösterilmemekle beraber kadının ekonomik hayattaki varlığını öğrenebilmek amacıyla davacı ve davalı olarak taraf olan “kadın” kimliğine de ayrıca bir parantez açmak gerektiği düşünülmektedir. Bu kadınlar bazen erkek bir vekil yardımıyla ihtilaflarını çözüme kavuştururken; bazen de direk kendileri davalarda taraf olmakta, hatta zaman zaman miras davalarında küçük yaştaki çocukların varisleri olarak yer almaktadır. Yine bazı davalarda ise varis olarak bulunanlar arasında kadın kimliği de bulunmaktadır. Buna göre 483 davada davacısı kadın olan 26 dava bulunmaktadır ve 4’ünde iki taraf da kadındır. Bunlardan biri Mevlevi şeyhinin kerimesi olarak yine Mevlevi şeyhinin oğlu ve kendi biraderi ile alacak konusunda ihtilafa düşmüştür. Bir

⁵⁸² Bu kısımda parantez içinde yer alan rakamlar dava sayılarını göstermektedir.

diğer davada eski Kayseri kaymakamı zevcesinin Müslüman bir mültezimle olan çiftlik icarı davası söz konusudur. Bir başkasında yine Müslüman bir kadının eski Kayseri kaymakamı ile olan çiftlik işletme ve satışına ilişkin davasında gayrimüslim bir vekil tayin etmiş olması dikkat çekicidir. Yine bir diğerinde bu defa davacı taraf olan kadın Müslüman ve hamam sahibi olarak tanımlanmakta ve Müslüman bir keresteci ile kereste alışverişine dair ticari ilişki içinde olduğu görülmektedir. Müslüman bir kadının alacak davasında davacı taraf olduğu bir başka davanın davalısının Müslüman ve Asakir-i Şahane mülazımı olduğu görülmektedir. Bir diğerinde bu defa Müslüman iki kadından oluşan verese İzmir Gureba Hastanesi Nazırı ile arazi konusunda ihtilaf içindedir. Yine bir diğer davada Müslüman bir kadının iki Müslüman ortakla olan arazi davası söz konusudur. Benzer şekilde aynı iki Müslüman kadının davacı olduğu arazi ve çiftlik satışına ilişkin davada davalı tarafın Rum ve saygın (saadetlü) kişiler olduğu görülmektedir. Yine bir başkasında Müslüman bir kadın bu defa Ermeni bir sarrafla alacak davasında karşı karşıyadır. Davalardan bir diğerinde Müslüman bir kadının bir Ermeni ile olan alacak ilişkisi söz konusudur. Yine Müslüman bir kadının Ermeni bir Avrupa tüccarı ile dükkân icarı konusunda ihtilaf içinde olması da söz konusudur.

Bu davalar arasında iki tarafın da kadın olduğu (biri dini aidiyeti teslim edilememekle beraber Müslüman olmayan bir kadın, diğeri ise Müslümandır) bir çiftlik davası da bulunmaktadır. İki tarafın da kadın olduğu davalardan bir diğerinde davacı taraf Müslüman, davalı taraf Yahudi ve dava konusu alacak ilişkisi iken, ötekinde iki Müslüman kadın taraftır ve dava konusu hane icarıdır. Bu davalardan ikisi ise aynı İngiliz kadının Müslümanlarla olan çiftlik ve arazi davasına dairdir. Ayrıca aynı İngiliz kadına Müslüman bir kadının yine arazi ihtilafına ilişkin açtığı bir dava da bulunmaktadır.

Rumların birbirleri ile olan davalarından biri, Rum bir kadının Rum birinin veresesinden alacağı ve buna ilişkin emlak satışına dairdir. Benzer şekilde Midillili Rum bir kadının, yine Midillili Rumlardan alacağına ilişkin bir dava daha bulunmaktadır. Bir diğerinde taraflardan biri Ermeni bir müteveffanın veresesidir ve bu verese içinde kadınlar da bulunmaktadır. Söz konusu dava bir şirket münazaası davasıdır ve şirketin türü (ticaret veya familya şirketi olması hususu) tartışılmaktadır. Diğer tarafın da Ermeni olduğunu belirtmek gerekmektedir. İçlerinde kadınların da bulunduğu vereselerin taraf olduğu bir başka davada kuyumcu bir Ermeni ile bir başka Ermeni'nin verese arasında alacak ihtilafı dava konusudur. Yine kadın da dâhil Müslüman varislerin taraf olduğu bir mağaza

icarı davasında davalı taraf Fransız bir dişçi iken; bir başkasında davalı mahkeme-i ticaret ikinci meclisi azası (usul davası); bir diğerinde Yunan Devleti tebaasından bir kişidir (alacak). Bir başka davada Ermeni bir kadının bir Rum ile dükkan icarı davasında taraf olduğu görölmektedir.

Tablo 13: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı (Kadın)	Davalı	Dava türü					Usul	Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	şirket Muhasebesi	Arazi Davası	Emlak		
Müslüman	Müslüman	1	1	-	4	1	-	7
	Gayrimüslim	3	-	-	2	1	-	6
	Diğer	1	-	-	1	1	1	4
Gayrimüslim	Gayrimüslim	3	-	1	-	1	-	5
	Diğer	1	-	-	-	-	-	1
Diğer	Müslüman	-	-	-	3	-	-	3
Toplam		9	1	1	10	4	1	26

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere Müslüman kadınlar Müslümanlarla daha ziyade arazi konusunda ihtilafa düşerken, gayrimüslimlerle borç-alacak ilişkisi içindedir. Öte yandan gayrimüslim kadınlar diğer gayrimüslim unsurlarla en çok borç-alacak ilişkisi içinde olmuştur. Gayrimüslimler içinde Rum ve Ermeniler ön plana çıkmaktadır, az sayıda kadın da davacı konumda olmuştur.

Aşağıdaki tabloda ise davalının kadın olduğu davaların sayı ve türlerine yer verilmiştir.

Tablo 14: 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı	Davalı (Kadın)	Dava türü					Usul ve Miras	Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Arazi Davası	Emlak		
Müslüman	Müslüman	5	-	-	-	2	1	8
	Gayrimüslim	1	-	-	-	-	-	1
	Diğer	-	-	-	1	-	-	1
Gayrimüslim	Müslüman	2	-	1	2	2	-	7
	Gayrimüslim	6	1	1	-	2	1	11
	Diğer	3	-	-	-	3	-	6
Diğer	Müslüman	-	-	-	3	-	-	3
	Gayrimüslim	1	-	-	-	-	-	1
Toplam		18	1	2	6	9	2	38

Davalıların kadın olduğu davalara bakıldığında (38 dava) ise tavuk hanı mutasarrıfı bir Müslüman kadının yine bir başka Müslüman ile han icarı; eski Dar-ı Şurâ-yı Askeri başkâtibi vereseşi 2 kadının eski ekmekçi başı Müslüman bir kimseyle alacak, yine emekli bir paşanın kadınların da dâhil olduğu varislerinin Müslüman bir tüccar kapudan ile alacak; bir başkasında Müslüman birer kadının Müslüman bir mahkeme-i iptidaiye azası ile Müslüman bir esirci ile ve bir başka Müslüman ile yine alacak ve bir de usul davası (değirmene ilişkin) bulunmaktadır. Müslüman davalı kadınların taraf olduğu davalarda karşı taraf Rum olmak üzere biri kürkçü iki erkeğin de davalı olduğu arazi davası, biri 2 Rum ortakla olan gazino icarı davası, biri bostan icarı davası, biri alacak davası olmak üzere 4 tanedir. Davacı Müslüman kadınların davalı Ermenilerle girdikleri davalar ise birinde Müslüman kadınlarla Rum bakırcıların ortak olduğu maden imtiyazı muhasebesi görülürken; diğerinde yetim vasisi Müslüman bir kadının bir Ermeni ile olan han icarına dayalı anlaşmazlığı söz konusudur. Bir de Müslüman bir kadın ile bir Ermeni'nin alacak davası bulunmaktadır. Müslüman bir kadının taraf olduğu bir diğer davada ise davacı İngiltere Devleti Selanik konsolosu tercümanı olmuştur.

Davalı tarafın Rum kadın olduğu davaların ikisinde iki ortak kadının Rumlarla olan alacak davaları söz konusudur. Yine iki Rum kadın beraber aynı Rum kişiye dükkân icarı konusunda iki kere dava açmışlardır. İki ortak Rum kadının bir diğer Rumla olan diğer bir

davasında şirket muhasebesi söz konusudur. Rum kadınların yine Rumlarla olan 2 alacak davası vardır. Yine Rum kadınların, karşı tarafında Rum olduğu diğer ihtilafları miras, dükkân icarı ve dükkân gediği satışına ilişkindir.

Ermenilerin kendi aralarındaki davalarda ise Ermeni bir kadının oğlu ile beraber Ermeni bir tüccarla olan alacak ilişkisi, yine Ermeni bir kadının Ermeni bir tombakçı ile olan alacak ilişkisi görülmektedir. Yine Ermeni bir kadının Avusturya tebaasından biriyle de alacağa ilişkin anlaşmazlığı olmuştur. Ayrıca kimliğinden net olarak emin olunamayan iki kadının daha bir Ermeni ile alacak ihtilafı yaşadığı ve yine kimliği tam olarak belirlenemeyen bir kadının da semerci bir Ermeni ile alacağa dair anlaşmazlık içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar haricinde kimliği net olarak tespit edilemeyen bir kadın ile bir Yahudi arasında mağaza ve dükkâna ilişkin bir emlak ve akar davası söz konusudur.

Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarından birinde ise ortak Ermeni kadınların bir Rum ile olan buğday ticareti ihtilafı söz konusudur.

Davacının da kadın olduğu ve bu nedenle bir önceki tabloda açıklanan ilişkilere ise burada tekrar yer verilmemiştir.

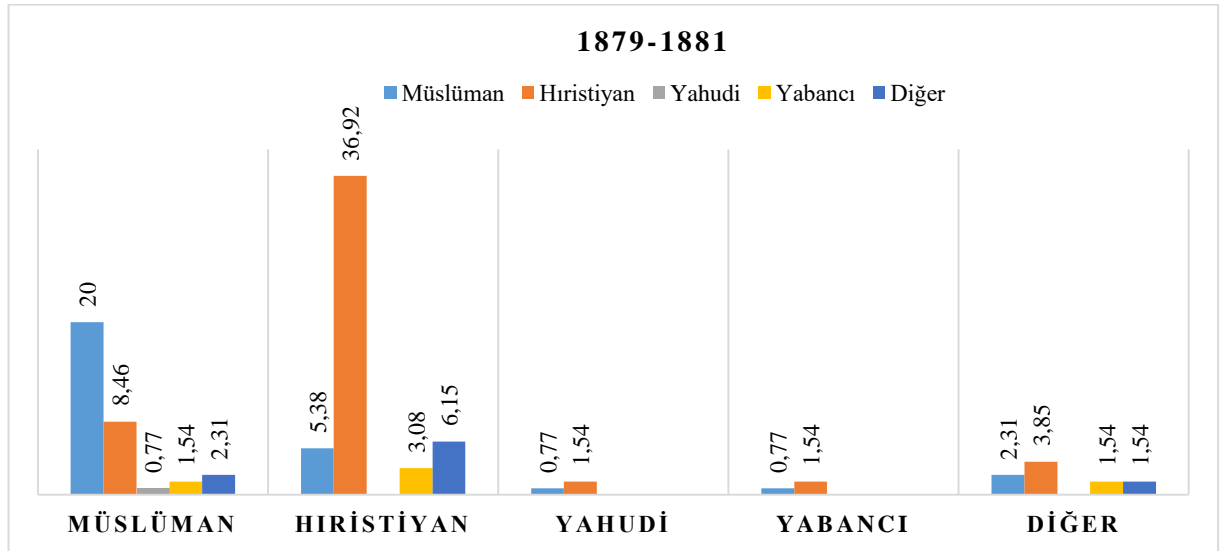
Bu tablonun genel özetine bakıldığında ise Müslümanların Müslüman kadınlarla ve gayrimüslimlerin de gayrimüslim kadınlarla daha fazla borç-alacak ilişkisi içinde olduğunu görülmektedir.

Tablo 15: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

	Davalı						Toplam
	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Yabancı	Diğer		
Davacı	Müslüman	26	11	1	2	3	43
		%20	%8,46	%0,77	%1,54	-	
	Hristiyan	7+1 ^a	48+1 ^a +1 ^b	-	4+1 ^a	8	69
		%5,38	%36,92	-	%3,08	%6,15	
	Yahudi	1	2	-	-	-	3
		%0,77	%1,54	-	-	-	
	Yabancı	1	2	-	-	-	3
		%0,77	%1,54	-	-	-	
	Diğer	3	5	-	2	2	12
		%2,31	%3,85	-	%1,54	%1,54	
	Toplam	38+1 ^a	68+1 ^a +1 ^b	1	8+1 ^a	13	130

^aDavacısı Hristiyan olup, davalısı Müslüman ve Hristiyan iki kişiden oluştuğundan (+1) olarak gösterilmiş, ancak mükerrer hesaplamadan kaçınmak amacıyla dava olarak hesaplanan "Toplam" rakamları değiştirmemiştir.

^bDavacısı Hristiyan olup, davalısı Avusturya ve Macaristan Devleti tebaası ile Hristiyan iki kişiden oluştuğundan (+1) olarak gösterilmiş, ancak mükerrer hesaplamadan kaçınmak amacıyla dava olarak hesaplanan "Toplam" rakamları değiştirmemiştir.

Şekil 3: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikte 1879-1881 arası dönemde görülen davalardan hareketle Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların daha ziyade kimlerle ilişki kurdukları

ihtilafa düştüğü görülmektedir. Söz konusu kurumlar arasında Hazine ilk sırada gelmekle beraber, Evkaf-ı Hümayun Hazinesi de taraf olmuş, bunun yanında Şehremaneti, Şirket-i Hayriye, Hazine-i Hassa Şahane Nezareti, Dar-ı Şurâ-yı Askeri gibi çeşitli kurumlar da yer almıştır. Bu durum her ne kadar daha ziyade kurumlar davacı olsalar da aynı zamanda bu kurumlara dava açılabilirliği göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bu dönemde yine kadının ekonomik hayattaki varlığı ayrıca incelendiğinde varılan tespitler aşağıda özetlenmiştir.

Tablo 16: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı (Kadın)	Davalı	Dava türü							Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Arazi Davası	Emlak	İltizam	Ücret Alacağı	
Müslüman	Müslüman	1	-	-	2	1	1	-	5
	Gayrimüslim	1	1	-	-	-	-	-	2
Gayrimüslim	Müslüman	-	-	-	-	1	-	-	1
	Gayrimüslim	2	-	1	-	-	-	1	4
	Diğer	1	1	-	-	-	-	-	2
Toplam		5	2	1	2	2	1	1	14

Buna göre Müslümanların davacı olduğu ihtilaflardan (14) birinde toplumun önemli simalarından birinin (bey) vereseşi içinde yer alan kadının da dâhil olduğu bir iltizam davasında davalı taraf Hazine'dir. Yine Müslüman kadın varisler, diğer Müslüman kimselerle arazi davasında karşı karşıya gelmiştir. Bir diğer arazi davasında 2 Müslüman kadın kimliği karşı karşıyadır. Bir başka verese davasında bu defa Rum kadının da varisi olduğu davacı tarafın karşısında Rum ve Ermeni ortak şirket muhasebesine Ermeni'nin varislerinin de dâhil olduğu görülmektedir. Yine Rum kadınların da olduğu bir veresenin Rum bir bakkaldan alacak davası da söz konusudur.

İki kadının karşı karşıya olduğu bir diğer alacak davasında bu defa davacı Rum kadının karşısında Rus bir kadın bulunmaktadır. Bir diğerinde Rum kadın bu defa Yunan Devleti tebaasından biriyle ticari ilişki içindedir. Bir başkasında Rum bir kadın, Rum bir tüccarla alacak ilişkisi içindedir. Rum bir kadının bir Müslüman (Selanik vilayeti evrak müdürü muavini) ile kurduğu ilişkisi ise vakıf malı olan bir dükkân icarına ilişkindir. Ermeni bir kadınla bir başka Ermeni ise ücret alacağı davasında karşı karşıya gelmiştir.

Müslüman bir kadının toplumun önemli simalarından (saadetli) biriyle bir alacak davası da olmuştur. Müslüman binbaşı zevcesi bir kadın ise bir başka Müslüman ile dükkân satış ve icarı konusunda anlaşmazlık yaşamıştır. Yine hamallar onbaşı Müslüman bir erkek ile zevcesinin Rum bir kimseyle olan şarap alışverişine dayalı ticari ilişkisi bulunmaktadır. Müslüman bir başka kadının vasisi Anadolu kayı kâtibi faziletli efendi yoluyla bir alacak ilişkisinde ise karşı taraf Ermeni ebniye kalfasıdır.

Tablo 17: 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı	Davalı (Kadın)	Dava türü						Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	Arazi Davası	Emlak	İltizam	Ücret ve Zarar Ziyan Alacağı	
Müslüman	Müslüman	2	1	8	1	-	-	12
	Gayrimüslim	-	-	1	-	1	-	2
Gayrimüslim	Müslüman	-	-	1	1	-	-	2
	Gayrimüslim	1	1	1	2	-	-	5
	Diğer	3	-	-	-	-	1	4
Diğer	Müslüman	-	-	-	-	-	1	1
Toplam		6	2	11	4	1	2	26

Kadınların davalı olduğu ihtilaflarda ise sayı daha fazladır (26). Müslümanların birbirleri ile kurdukları ilişkilerde yine arazi davaları ağırlık göstermektedir. Bunların bir kısmı vereseye dayalı arazi davasıdır ve varisler içinde kadın da bulunmaktadır. Bunlardan birinde karşı taraf Müslüman bir çavuş, bir diğerinde emekli kolağası iken; bir başkasında iki Müslüman verese karşı karşıyadır ve söz konusu çiftlik muhasebesi davasında taraflardan biri veresenin çiftlikler müdürü iken, diğer tarafta kadınların da olduğu varisler yer almaktadır. Bunlar dışında verese hariç Müslüman kadınların yine Müslümanlarla karşı karşıya geldikleri arazi davaları da bulunmaktadır. Müslümanların Müslüman kadınlarla kurdukları diğer ilişkiler alacak (2), ticari işlem ile hane satışı ve nafaka alacağıdır. Vereseye dâhil Müslüman kadınlar gayrimüslimlerle de arazi davasında karşı karşıya gelmiştir ve bu davada karşı taraf manastır naibidir. Bunun yanında bir de mağaza icarına ilişkin dava bulunmaktadır. Müslüman bir kadının ayrıca vekili Ermeni olan Müslüman eski haffaflar kethüdası ile de bağ satış ve icarına ilişkin anlaşmazlığı bulunmaktadır. İngiliz devlet tebaasından biri ile de zarar-ziyana ilişkin bir

alacak ihtilafı içinde olduğu gör÷lmektedir. Sonuç olarak tabloda Müslüman kadınların ilişkilerinin baskınlığı kendini göstermektedir.

Rum kadınların Rumlarla kurdukları ilişkiler arazi, alacak, dükkân hissesine dair miras davasıdır. Rum bir kadın ayrıca içinde kadın da olan Rum bir verese ile ticari ilişki kurmuştur. Yine Rum bir kadının Ermeni bir ekmekçi ile icar davası, Müslüman biri ile de arazi davası söz konusudur

Eski Bağdad karantina ispektörü eytamı vasisi Ermeni bir kadın Müslüman Bağdat Evkaf Muhasebecisi ile mukataa taksimine ilişkin bir iltizam davasında karşı karşıya kalmıştır.

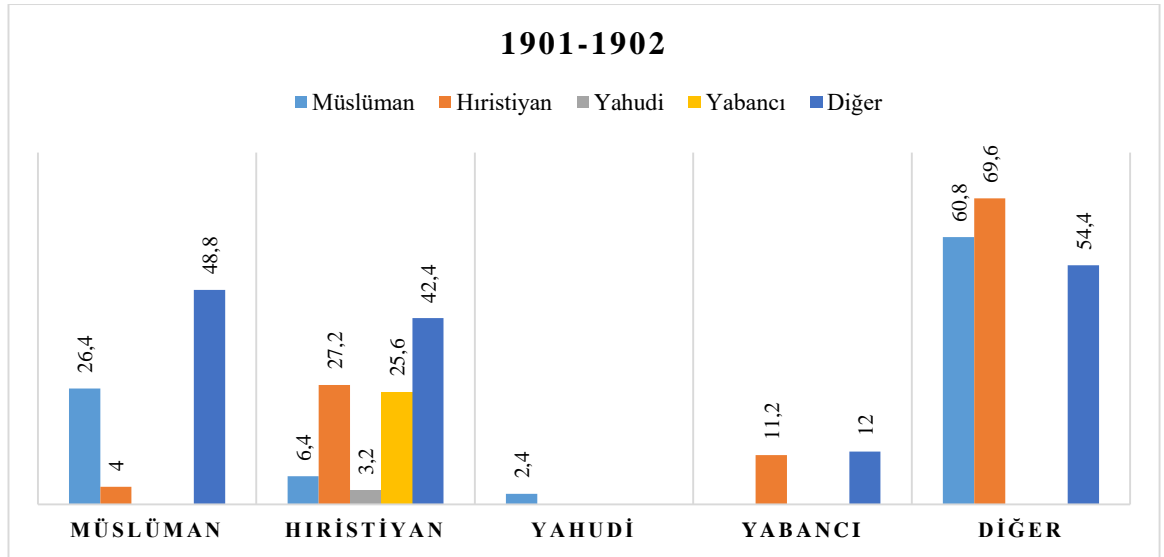
Kimliği net olarak tespit edilemeyen 3 kadından biri bir Ermeni ile ücret alacağı içinde iken, diğerleri bir Ermeni ve bir Rum ile alacak ihtilafı yaşamıştır.

Kadınların kendi aralarında kurdukları ilişkilerden biri yine arazi davasına ilişkindir ve iki taraf da Müslüman'dır. Bir diğer dava ise Rus bir kadın (davalı) ile Rum bir kadının (davacı) alacak davasıdır. Bunlar yukarıda ayrıca izah edilmiştir.

Tablo 18: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

	Davalı						Toplam
	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Yabancı	Diğer		
Davacı	Müslüman	33	5	-	-	6	44
		%26,4	%4	-	-	%4,8	
	Hristiyan	8+1 ^a	34+1 ^a	4	3	5	55
		%6,4	%27,2	%3,2	%2,4	%4	
	Yahudi	3	-	-	-	-	3
		%2,4	-	-	-	-	
	Yabancı	-	1	-	-	1	2
		-	%0,8	-	-	%0,8	
	Diğer	7	8	-	-	6	21
		%5,6	%6,4	-	-	%4,8	
Toplam	51+1 ^a	48+1 ^a	4	3	18	125	

^aDavacısı Hristiyan olup davalısı Müslüman ve Hristiyan iki kişiden oluştuğundan (+1) olarak gösterilmiş, ancak mükerrer hesaplamadan kaçınmak amacıyla dava olarak hesaplanan “Toplam” rakamları değiştirmemiştir.

Şekil 4: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikte 1901-1902 arası dönemde görülen davalardan hareketle Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların daha ziyade kimlerle ilişki kurdukları görülmektedir. Bu tablo diğer dönemlerden farklı bir görünüm sergilemektedir. İlk olarak Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkinin payı daha önce de olduğu gibi

yüksek seyretmiştir. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişki düzeyinin önceki dönemlere göre çok daha düşük olduğu görülmektedir. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer nokta Müslümanların “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlarla girdikleri yüksek ilişki düzeyleridir. Bu dönemde Hristiyanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin payı da azalmıştır. Ancak Hristiyanların Müslümanlarla kurdukları ilişki oranları da düşmüştür ve yine Hristiyanlarda da kurumlarla tesis edilen ilişkilerin ya da yaşanan ihtilafların oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Hristiyanların davacı olduğu davalarda ayrıca yabancılarla olan ilişkilerinin de yükseldiği göze çarpmaktadır. Yahudilerin sayı ve oranları bu dönemde daha da düşmüştür. Bu dönemde diğer unsurların onlarla kurdukları ilişki oranlarının yüksek olmasından da anlaşıldığı üzere “Diğer” kategorisi fazlasıyla ön plandadır. Gerek Müslüman ve Hristiyanlarla ve gerekse de kendi aralarında taraf oldukları dava sayıları diğer dönemlere göre daha yüksektir.

Özellikle “Diğer” kategorisindeki değişimi yorumlayabilmek adına daha ayrıntılı inceleme yapmak gerekirse, Davacısı Müslüman ve davalısı “Diğer” kategorisinde değerlendirilen taraflar (6) Ziraat Bankası, Urfa Ziraat Bankası, Evkaf Hazinesi, Mehmet Paşa Vakfı’dır. Davacısı Hristiyan ve davalısı “Diğer” kategorisinde değerlendirilen 6 davada davalılar Maliye Hazine-i Celilesi, Samsun Ziraat Bankası şubesi, Ziraat Bankası, Rum tüccarlardan oluşan ticaret şirketinden oluşmaktadır. Davacısı “Diğer” kategorisinde olup davalısı Müslüman olan davalarda “Diğer” kategorisi 4’ü Maliye Hazine-i Celilesi, 1’i Karahisar Ziraat Bankası, 1’i Reji İdaresi, 1’i Musul Defter-i Hakani İdaresi’nden mürekkeptir. Davacısı ve davalısı “Diğer” kategorisinde olan 6 davanın davacı tarafları Yahudilere ait olduğu düşünülen bir kumpaniye, Maliye Hazine-i Celilesi, köy ahalileri (biri Gereede, diğeri Manastır’a ait) ile kimliği tespit edilemeyen, ancak Cebel-i Lübnan’da sakin emlak sahibi kişiler ve bir de dini aidiyeti tespit edilemeyen kadın iken; davalı tarafları ise Antalya Reji İdaresi ve karye ahalileri ile yine dini aidiyeti tespit edilemeyen ancak İskilip kazasında mültezim olduğu bilinen bir kişi ve dini aidiyeti tespit edilemeyen ancak Cebel-i Lübnan’da sakin birinin varisleridir. Davacısı “Diğer” kategorisinde olup davalısı Hristiyan olan davalarda “Diğer” kategorisi 1’i Rumlara ait kumpaniye, 1’i Bank-ı Osmani, 1’i Alanya Ziraat Bankası, 1’i Ziraat Bankası, 1’i Reji İdaresi, 1’i iki kişilik Rum ortaklar ile 1’i kimliği tespit edilemeyen köseleci ve 1’i dini aidiyeti tespit edilemeyen kadın olmak üzere 8 adettir. Burada yer alan davalarda tarafların bir kısmının kimliği tespit edilemeyen kişiler olduklarını yeniden belirtmekte

yarar vardır. Bu dönemde Ziraat Bankası ve şubelerinin taraf olarak yer almasının davalarda taraf olarak kurum sayılarını artırmaktadır. Yani sayı ve oranlardaki bu artış aynı zamanda Ziraat Bankası'nın finansal bir taraf olarak piyasalara giriş yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Maliye Hazine-i Celilesi ve kumpanyeleri taraf olarak konumunu diğer dönemlerde olduğuna benzer şekilde sürdürmektedir. Ayrıca Reji İdaresi ismi de bu dönemde taraf ve kurum olarak göze çarpmaktadır.

Taraflardan biri yabancı olan davalara bakıldığında davacısı Hristiyan ve davalısı yabancı uyruklu olan 3 davada yabancılardan ikisinin Yunan Devleti tebaasından olduğu görülmektedir. Davacısı yabancı ve davalısı Hristiyan kategorisinde yer alan 1 davada davacı yabancı ise yine Yunan devlet tebaasından doktordur. Görüldüğü üzere Yunan devleti tebaası kimselerle olan ilişkiler diğer dönemlere göre daha belirleyici durumdadır.

Bu dönemde kadınların taraf olduğu davaların oranının arttığı göze çarpmaktadır. Aşağıdaki tablodan da görüldüğü üzere Müslümanların birbirleri ile daha ziyade arazi davasında karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Bunlardan 2'sinde iki taraf da kadındır. Birinde ise bir Müslüman'ın 9 nefer refikası ile beraber içlerinde kadınların da olduğu bir başka Müslüman grupla arazi ihtilafı içinde oldukları görülmektedir. Yine iki tarafın da kadın olduğu bir başka arazi davasında ise davalı Tokat Telgrafhanesi Muhabere memuru ile beraber karısıdır. Bu tarihlerde Müslümanların karşı karşıya geldiği bir diğer dava türünün ortak kullanım alanına ilişkin davalar olduğu görülmektedir. Bunlardan birinde bir köylü ahalisi içinde kadınlarla erkeklerin bir başka köylü ahalisi erkeğe pınar suyunun kullanımına ilişkin dava açtığı görülmektedir. Benzer bir diğer davada ise gümrük hamalbaşısı zevcesi ile postahane menzilcisinin bitişik hane kullanımına ilişkin anlaşmazlıkları dava konusu olmuştur. Bir başka davada taraflardan biri 3. Ordu-yu Hümayun Topçu Mülazımı ve annesi ile Müslüman bir hocanın hane davası görülmüştür. Bir diğer davada kadınlarında dâhil olduğu veresenin su yolcu bir başka Müslüman ile ücret alacağına ilişkin davası söz konusudur. Ayrıca Müslüman bir kadının Ziraat Bankası ile olan alacak davası ve yine Müslüman bir kadının bir Ermeni ile mirasa dayanan hane davası da bulunmaktadır.

Gayrimüslim kadınların taraf olduğu davalara bakıldığında genellikle alacak davaları olduğu görülmektedir. Rum bir kadının, kadın da dâhil Müslüman bir verese ile olan alacak davası, yine Rum bir kadının Müslüman ve Rum iki kişi ile, bakkal bir Rum ile,

meyhaneci bir Rum ile ve mesleği belirtilmeyen bir başka Rum ile alacak davasına taraf olduğu görülmektedir. Ayrıca Rum iki kadının birbirleri ile alacağa dair ihtilaf içinde oldukları bir dava da bulunmaktadır. İki tarafın da Rum ve kadın olduğu bir davada ise ihtilaf konusu hane olmuştur. Yine Rum bir kadının hane mirasına ilişkin bir başka Rum ile anlaşmazlığa düştüğü görülmektedir. Ermenilerin birbirleri ile olan ilişkilerinde de yine alacak davaları ağır basmaktadır. Ermeni bir kadının 3 Ermeni tüccarla alacak ilişkisi vardır. Yine bir Ermeni kadının Ermeni bir ağa ile alacak ihtilafı söz konusudur. Ayrıca Ermeni iki kadın arasında arsa satışına ilişkin anlaşmazlık yaşanmıştır. Ermeni iki kadının bir Rum ile olan alacak davası da bulunmaktadır. Bunlar haricinde davacı taraf kadın olup da kimliği net olarak tespit edilemeyen 2 davadan birinde (arazi davası) karşı tarafın da kimliği tespit edilememişken; diğerinde (hane icarı) karşı taraf Ermeni bir demirci ile zevcesidir.

Tablo 19: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı (kadın)	Davalı	Dava türü						Toplam
		Alacak	Ortak Kullanım Alanı	Arazi davası	Emlak	Ücret alacağı	Miras	
Müslüman	Müslüman	-	2	4	1	1	-	8
	Gayrimüslim	-	-	-	-	-	1	1
	Diğer	1	-	-	-	-	-	1
Gayrimüslim	Müslüman	1+1 ^a	-	-	-	-	-	2
	Gayrimüslim	7+1 ^a	-	1	1	-	1	10
	Gayrimüslim	-	-	-	1	-	-	1
	Diğer	-	-	1	-	-	-	1
Toplam		9+1 ^a	2	6	3	1	2	24

^aAynı davada Rum bir kadının hem bir Müslüman hem de bir Rum (mektepe muallimi) ile alacak davasında olduğunu göstermektedir. Toplam dava sayısına 1 dava olarak işlenmiştir.

Tablo 20: 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davalı Tarafın Kadın Olduğu İşlem-İlişki Türleri

Davacı	Davalı (Kadın)	Dava Türü				Toplam
		Alacak	Şirket Muhasebesi	Arazi Davası	Emlak	
Müslüman	Müslüman	-	-	7	-	-
Gayrimüslim	Müslüman	1	-	-	-	-
	Gayrimüslim	1	-	1	1	-
	Diğer	-	-	-	1	-
Diğer	Müslüman	1	-	1	-	-
	Gayrimüslim	-	1	-	1	-
Toplam		-	-	-	-	15

Davalısı kadın olan anlaşmazlıklarda yoğunluk arazi davalarıdır. Bunların bir kısmı davacısı da kadın olduğu için yukarıda izah edilmiştir. Bu nedenle burada tekrar değinilmeyecektir. Bunlar haricinde Müslüman bir kimsenin, yine Müslüman 3 kadın ile ve Müslüman birkaç erkekte oluşan grubun yine içlerinde kadın da olan birkaç diğer kişi ile arazi ihtilafı içinde oldukları görülmektedir. Böylece yine iki tarafın da Müslüman olduğu davalarda arazi davalarının diğerlerine göre daha fazla olduğunu belirtmekte yarar vardır. Müslüman taraf olarak davalı olan bir diğer davada (alacak davası) kadın Bağdad vilayeti eski defterdarı zevcesidir ve karşı tarafta Hazine yer almaktadır. Müslüman bir kadının davalı olduğu bir başka alacak davasında karşı taraf 3 kişiden oluşan Rumlardır. İki tarafın da Rum (davacı attar, davalı balıkçı zevcesi) olduğu bir arazi satışı davası bulunmaktadır. Bir başka davada davalı taraf kadın ve erkeklerden oluşan verese iken, diğer tarafın kimliği net olarak tespit edilememiştir ve bu dava vefat ile beraber münfesihe hale gelen bir şirketin muhasebesine ilişkindir. Kadın ve erkek birkaç kişiden oluşan davalı tarafa karşılık yine kimliği tam olarak tespit edilememiş başka bir dava ise arazi davasıdır. Bunlar haricinde Yunan Devleti tebaası bir kadının Rum iki lokantacı ile kahvehane icarı konusunda bir anlaşmazlık yaşadıkları görülmektedir.

Devlet ile birey arasındaki davaların başında şahıs ile hükümet arasında olduğu baştan yazmaktadır. Örneğin gayrimüslim bir bezirgânla Bab-ı Vala-yı Seraskeri arasındaki ticari işlem davasında başlıkta buna yer verilerek dikkat çekmek istenmiş olduğu düşünülmektedir. Bir başkası Hazine-i Celile ile bir gayrimüslim ve yine Hazine-i Celile

ile 3 kişilik Müslüman grup arasında yaşanan alacak ve iltizam şirketi muhasebesi davalarıdır. Hatta bu gibi davaların açılması bu tür çeşitli tarafları olan davalara bakılması için yeni kurumların oluşturulmasına da temel teşkil etmiştir. Bu noktada da gündelik hayat pratiklerinin formel ve hukuki hayata yansımalarına yönelik bir örnek ortaya çıkmaktadır.

4.2.1.2. Toplumsal Sınıflar: Mesleki Sınıflandırma

Bu bölümde önce toplumsal sınıf-sosyal sınıf ve benzer bir anlama sahip olan sosyal statü kavramlarının tanımlarına yer verilmiştir. Buna göre sosyal sınıf kişiler arasında özellikle maddi kaynakların mülkiyeti ve kontrolü, çalışma şartları, gelir, meslek farklılıkları gibi ekonomik temelli farklılıklar ile siyasi, sosyal ve kültürel düzeyde ekonomik olmayan farklılıklara dayanan bir olgudur. Sosyal statü kavramı ise daha ziyade kişilerin toplumdaki mesleki konumlarına veya bağlı buldukları aile, cemaat, aşiret gibi topluluklar kanalıyla elde ettikleri mevkiye dayanan, o toplumda var olan kültürel değerler ve normlara göre o mevkiye tanımlanan unvan, prestij gibi kriterlerle ifadesini bulmaktadır (Kalaycıoğlu, 2013, s. 10). Buna göre buradaki sınıflandırma mevcut bilgiler çerçevesinde mesleki farklılığa dayanmaktadır ve buradan hareketle kişilerin toplumdaki konumunu belirlemeye yöneliktir.

1873-1875 yılları arasında Müslümanların mesleklerinde epeyce farklı örneklerle beraber devlet görevlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar davacılar; Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi, Şurâ-yı Devlet muavini, Asakir-i Şahane Tabib Kaymakamı, Mektubi Maliye Odası (maliye mektubi odası) Mümeyyizi, Mahkeme-i İbtidaiye Azası, Islah-ı Sanayi Komisyonu Azası, Telgraf Nezareti Tahrirat Müdürü, Bağdad vilayeti idare meclisi azası, Ankara eski defterdarı, Amedi Divanı Hümayun halifesi; Hassa Ordu-yu Hümayun Jurnal Odası, Emtia Gümrüğü, Galata Gümrüğü, Defterhane ketebeleri, İdare-i Aziziye Vapurları kapudanı, Bostane-i Amire'de pul memuru ve odacı; kapı, kayıkçılar, kaldırımcılar, börekçiler kethüdaları; serkuran (saraydaki yaver, danışman), serşamdan, şehbender (3), mültezim (3), mühendis, cami hademesi, cami hatibidir. Bunlar dışında tüccar ve esnaf olanlar da vardır. Tüccar (4), tüccar kapudan, bedelci, kasap (5), celep, manav, börekçi, balıkçı, tuzcu, kürkçü, kaşıkçı, süpürgeci, fişekçi, şişeci, hasırcı, ipçi, urgancı, haffaf (ayakkabıcı), inekçi, sandalcı,

esirci, taşçıbaşı, kömürcü (2), sıvacı, örücü, doğramacı, kulunk ya da koltukçu, hamam sahibi, hancı, mutasarrıf, eski ekmekçi başı, dellaldır. Davalılarda ise yine resmi görevliler ön plana çıkmaktadır. Bunlar; Şurâ-yı Devlet mülazımı, Birinci Hukuk Dairesi Reisi, Çankırı Kaymakamı Mentеше Müftüsü, Lüleburgaz Naibi, İzmir Gureba Hastanesi Nazırı, Bursa Postane Müdürü, eski Sivas Vilayeti Valisi, Eski Kayseri Kaymakamı, eski Çankırı Kaymakamı, eski Travnik Kaymakamı, eski Tophane Müşiri, eski Varna Mutasarrıfı, Devletli Rıza Paşa Hazretlerinin Kethüdası, Erzurum Topçu Neferi, Asakir-i Şahane Mülazımı, Asakir-i Zaptiye Onbaşı, Beyoğlu Zabıtası Müstahdemi, Darü's Şurâ Çavuşu, Bab-ı Vala-yı Seraskeri Redif Yoklama Kalemî Mümeyyizi, Ticarethane Ketebesı, Divan-ı Muhasebat Mazbata Odası ve Hassa Yoklama Odası Ketebesı, Nizamiye Muhasebesı Ketebesı, Varıdat-ı Umumiye Muhasebesı Ketebesı, Hariciye Teşrifatçısı, Nüfus Odası Odacısı, Şehbender, Bab-ı Ali Tercüme Odası Mümeyyizi Evveli, Silistre Liman Reisi, Evkaf Cami Mütevellisi, Tayinat-ı Lahmiye Mültezimi, Fatih İmareti Ekmekçi Başısı, Tavuk Hanı Mutasarrıfı ve bir başka Mutasarrıf ve Mültezimdir. Bunun yanında kasap (3), zahire tüccarı, buğday tüccarı, duhan tüccarı, halı tüccarı, tüccar (4), ekmekçi, şekerci, balmumcu, tavacı, penpe zarcı, yorgancı, kürkçü, baltacı (2), kantarcı, rendeci, sıvacı, dökmeci, keresteci (2), derici, köseleci, balıkçı, sahaf, sahaf dellalı, kapudan ve gulam (köle)'dir. Yukarıdaki bilgilerden hareketle Müslümanlar için devlet görevleri yanında ketebelere, mültezimler, şehbenderler ve kethüdalar da davalarda diğerlerine göre daha fazla taraf olan unsurlar olmuştur. Öte yandan Müslümanlar tüccar ve kasap esnafı mesleklerini diğer görevlere göre daha fazla tercih etmiştir.

Gayrimüslim davacılar arasında meslek bilgisi yer alan 124 dava kaydı bulunmaktadır. Bunlar; 8 tüccar, Avrupa tüccarı, 8 sarraf, 7 bakkal, 3 kasap, 3 taşçı, 2 bahçıvan, 2 kürkçü, 2 dellal, 2 makarnacı, 2 terzi, 2 poliçeci, birer bezirgân, kuyumcu, tohumcu, taşçı, keresteci, kireççi, çukacı, eczacı, havyarcı, terzi, marangoz, duvarcı, silici (gemi ya da tekstil), bergirci (beygirci, taşımacı), duhan kıyııcısı, kalemkâr, şerbethaneci, sebzeçi, fırıncı, biracı, çiçekçi, semerci, mağazacı, çoban, Muhip matbaası sahib-i imtiyazı, İngiltere konsolosu vekili, mülga Islah-ı Sanayi Komisyonu azası ve papalık, Rumlar için belirtilmiş mesleklerdir. Bu grupta ayrıca bey, saadetli, izzetli, efendi (5) şeklinde önemli kişiler için kullanılan bazı sıfatlara tabi olanlar da bulunmaktadır. Ermeniler ise 9 sarraf, 2 tüccar, Avrupa tüccarı, bezirgân, kuyumcu, simkeş, komisyoncu, fabrikacı,

demirci, alçıcı, camcı, keresteci, tombakçı, peştamalcı, manifaturacı, kürkçü başı, kahveci, kurukahveci, ekmekçi (2), Sarıyer ekmekçi başı, ebniye kalfası, eski sarraflar kethüdası, çarşı-yı kebir mücevherat rüsumu mültezimi, mültezim, tercüman ve Beyoğlu Katolik ruhbanı olarak ifade edilmiştir. Bu grupta 2 Yahudi'nin mesleği bakkal ve avukat olarak ifade edilmiştir.

Gayrimüslim davalıların meslek dağılımları ise şöyledir: Rumlar 10 tüccar, 8 sarraf, 2 köşe sarrafı, 1 kuyumcu, 2 bakkal, 2 kasap, pazarcı, manav, meyhaneci, pekmezci, tütüncü, havyarcı, yaldızcı, fesci, kürkçü, tuğlacı, taşçı (2), duvarcı, kalfa (2), fabrikacı, rakı fabrikası hissedarı, terzi (3), tabip, bekçi, kapudan, kumanyacı (gemi), eski Bingazi mutasarrıfı ve şimdi Halep vilayeti mutasarrıfı, eski kürkçü esnafı kabzımalı, sanayi komisyonu azası ile efendi (2) ve saadetli (4) lakaplı kimselerdir. Ermeniler ise Avrupa tüccarı (2), tüccar (2), sarraf (2), poliçeci (2), köşe sarrafı, tahsildar (3), demirci (2), kalfa, tuğlacı, dökmece, meyhaneci, kepekçi, abacı, abacı başı, matbaa makinisti, Dersaadet Emniyet Sandığı müdürü, Divan-ı Temyiz azası, Katolik malatya serpiskoposu (başpiskopos), han odabaşı, mektep müderrisi ile ağa, bey, saadetli (2), efendi (5) lakaplı kişilerdir. Bir de Bulgar despot da kayıtlara bu haliyle girmiştir. Bunların toplamı 95 adettir. Yahudilerden ise meslekleri belli olanların 2'si bezirgândır, birer de sarraf ve bakkal bulunmaktadır.

Gayrimüslimlerin meslek tercihleri topluca değerlendirildiğinde ilk göze çarpan hem Rumlar hem de Ermeniler açısından sarraf⁵⁸³ ve tüccarlardır. Bunun haricinde çeşitli

⁵⁸³ Sarrafların taraf olduğu davaların görülmesine yönelik birtakım hususi düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki 1860 tarihli "Sarrafların mültezimler ve saire ile olan davalarının Ticaret Mahkemesi'nde görülmesine dairdir". Buna göre Sarrafların mültezim, tüccar ve diğer sınıflarla olan alacak verecek davalarının ticarete dair olanlarının ticaret mahkemesinde ve geriye kalanlarının ise cari ve yürürlükte olan nizamlara göre iltizamata dair ise Maliye Hazine-i Celilesi'nde ve yalnızca sarraflığa, yani akçe ikraz ve istikrazına dair olan davaları Hazine-i Hassa Nezareti'ndeki meclis-i mahsus marifetiyle görülmektedir. Bu durum sarrafların Osmanlı Devleti'nde eskiden beri olan ayrıcalıklı görünümünden kaynaklanmaktadır. Sarraflık ticaretten sayılmasına rağmen Osmanlı Devleti nezdinde kedimden beri sarraf esnafının kuyruklu tabir edilen devlet senedine sahip olan sınıfı özel bir nizama bağlı olduğundan sarraf sınıfının borçlanma hesapları ile buna ilişkin güzeşte davaları da bu mecliste görülmektedir. Bu konuda Ticarethane'ye gelerek bu tür davaların burada görülmesi yönündeki talepler reddedilmektedir. Bu durum Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 29. maddesinde şarta bağlanmıştır ve ilgili diğer kanun maddelerini ilga etmemektedir (BOA: İ.MVL., 436/19282, 1860). 1874 tarihinde alınan karar ise sarrafların kadim imtiyazlarının feshedilerek tüm muamelelerinin Maliye Nezareti'ne ait olduğu ve bunun değiştirilmesine dair verilen kararın bunun nezarete tebliğ tarihi olan (icranın başlama tarihi olarak) 27 Nisan 1868 tarihinden itibaren muteber olması gerektiğine yöneliktir (BOA: ŞD., 2878/8, 1874). 1879 tarihli kararda köşe sarrafları hakkındaki nizamnamenin taşrada ve yabancı tabiiyette olanlar için de uygulanması için ticaret meclisi tarafından yapılan tadil ve ıslahata dair nizamname layihası Şurâ-yı Devlet'e havale edilerek ve Tanzimat Dairesi'nde görüşülerek karara bağlanmıştır. Ancak Osmanlı tebaası olan ve olmayanların

esnaf kimlikleri ile birbirinden farklı zanaat ve ticaret faaliyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

1879-1881'deki davalarda Müslüman davacılar arasında meslekleri belli olanların sayısı 17'dir. Bunlardan 6'sı tüccardır. Bunun yanında meslekleri kömürücü ve börekçi olarak tanımlanan kişiler de esnaf sınıfındandır. Bunun haricinde 1'er Bahriye Nezareti Celilesi vekili, Bağdad Evkafı Muhasebecisi, Divan-ı Hümayun kalemi, Mektubi Hariciye Halifesi, eski haffaflar kethüdası, emekli kolağası gibi daha resmi görevleri olanlar da bulunmaktadır. İmam ve çavuş da diğer mesleki tanımlar olmuştur. Müslüman davalıların mesleklerine bakıldığında tüccar, hatap tüccarı, pamuk tüccarı olmak üzere 3 tüccar; Haydarpaşa hastanesi müdürü ve Dar'ül muallemat müdürü, Başvekâlet-i Celile Mektubi Kalemi Halifesi, Selanik vilayeti evrak müdürü muavini, eski müzahib (padişahla sohbet arkadaşı), Eyüp kadısı ve ketebe olmak üzere 7 resmi görevli olduğu görülmektedir.

köşe sarraflığı yapanlardan alınacak resimlerle ilgili olarak bunların patent resmine de tabi olup olmayacakları konusu tartışmalıdır. Zira 1 Haziran 1879'da BAb-ı Aliye takdim edilmiş olan Patent Kanunu'na göre köşe sarrafları patent resmine tabi olmakla beraber söz konusu kanunun 18. maddesinde patent rüsumuyla mükellef olan sanayi erbabından esnaf ve temettü vergisi alınmayacağı belirtilmiştir. Patent resminin tesis edilmesinin gerekçesi ise yapılan işlemlerden yabancıların Osmanlı tebaası ile beraber hissedar olmasıdır. Bu nedenle söz konusu maddenin düzenlenmesi konusunda kesin bir karara varılamamıştır. Bu çerçevede ilgili kanun yürürlüğe girene kadar bu konuda Düstur'da yer alan Köşe Sarrafları Nizamnâmesi'nin hükümlerine göre muamele edilmesi gerektiği belirtilmektedir (BOA: ŞD., 1173-16, 1879). Ardından 1880'de yine aynı konuda bir diğer mazbatada alınan kararda Patent Kanunu çıkmadığı müddetçe layihayı ilan etmek yabancı sarraflar hakkında yapılamayacak muamelenin Osmanlı tebaasından olan sarraflar için geçerli hale gelmesi demek olacağından ve bu durum da yerli ve yabancı sarraf arasında ayrıma sebebiyet verip adil olmayacağından, yaklaşık 2 aya kadar çıkması beklenen Patent Kanunu'nu ilan edilene kadar beklenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir (BOA: ŞD., 1174/2, 1880). 1880 tarihinde Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in otuz dördüncü maddesine yapılan şerhe göre; "Zeyl-i Kanûn-i Ticâret ilan edildiği tarihte sarraflara ait davalar hakkında tanınan bazı istisnalardan biri de sarraflarla diğer kimseler arasındaki davaların Hazine-i Hassa'da kurulan sarraflan komisyonu tarafından görülmesi âdeti bulunmaktadır. Bu gibi davaların kanunlaştırılması adına Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 34. maddesinde sarraflarla tüccar olan ve olmayanlar arasında yapılan senetlere ilişkin davalara ticaret mahkemeleri tayin edilmiştir. Ancak bu madde de yine sarraflar hakkında özel bir kaide demektir. Hâlbuki sarrafların sıfat itibarıyla tüccardan herhangi bir farkı bulunmamaktadır. Buna göre de davalarının diğer tüccarlar gibi ait oldukları ait oldukları mahkemelerde görülmesi gerekmektedir. Hatta bu davalardan bazıları ve özellikle sarraflarla tüccardan olmayan kişiler arasında düzenlenen senetler hakkında olanlara dair ihtilafların birçoğu hukuk mahkemelerine ait bulunmasına rağmen yukarıda sözü edilen maddenin hükmü buna engel teşkil ederek bu tür davalarında ticaret mahkemelerinde görülmesine neden olmaktadır. Bu nedenle söz konusu maddenin fesh edilmesi gerekli görülmüş ve 34. Maddenin şerhi olmak üzere tanzim edilen kanun maddesini içeren varaka takdim kılınmıştır." (BOA: ŞD., 2454-28, 1882). 1885 tarihli olanda ise, sarrafların san'at itibarıyla diğer tüccardan farklı olmaması hasebiyle davalarına âit oldukları Ticaret mahkemesi'nde bakılmasına dâir Ticaret Kanunu Zeyli'nin otuz dördüncü maddesi yerine bir madde tanzimi hakkında alınan karara yer verilmiştir. Buna göre Sarraflarla ilgili davanın nerede görüleceğine dair daha sonraki tarihlerde de çeşitli değişiklikler yapılması yönünde gelen taleplere ilişkin olarak Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 34. maddesinin fesh edilerek yerine yeni bir madde tanzim edilmesi yönünde başvurular Adliye Nezareti ve Şurâ-yı Devlet'te görüşülmüştür. Ancak alınan kararda Kanûn-i Esâsî ve Teşkilat-ı Adliye'nin bu gibi istisnaları men etmesinden hareketle ayrı bir nizama gerek olmadığı ve sarraflara ait davaların nizamen gereken hukuk mahkemelerinde görüleceği kararı çıkmıştır (BOA: MV: 3/47, 1885).

Görüldüğü üzere yine birtakım resmi görevler yanında ticaret faaliyetlerinin de yürütüldüğü görülmektedir.

Gayrimüslim davacılardan 29'unun mesleği bellidir. Bunlar 3 sarraf (2 Ermeni, 1 Rum), 8 tüccar (5 Ermeni, 2 Rum ve 1 Yahudi), 2 isimlerinin ardından "saadetlü" tabirinin kullanılmasından anlaşılacağı üzere toplumda ileri gelen kişi (Ermeni) ve 1'er kuyumcu, poliçeci, saatçi, banker, kunduracı, ekmekçi, Osmanlı tiyatrosu imtiyazı sahibi; dava vekili (Ermeni); bakırcı, komisyoncu, kürkçü, boyacı, bostan mutasarrıfı (Rum) ve kasap, tahtacı, manastır naibi (Rum ya da Bulgar)'dir. Yahudi davacılardan 1'inin mesleği bellidir ve tüccardır. Hristiyan davalılardan 34'ünün mesleği bellidir. Bunlar kalfa – ebniye kalfası (3 Ermeni, 2 Rum -1'i Tophane-i Amire kalfası), 6 tüccar (2 Ermeni, 4 Rum), 1 kepek tüccarı (Ermeni) ve 1 kürk tüccarı (Rum), 4 terzi (2 Ermeni, 2 Rum), 3 bakkal (Rum) 2 kapudan (Rum), 2 isimlerinin ardından "saadetlü" tabirinin kullanılmasından anlaşılacağı üzere toplumda ileri gelen kişi (Ermeni), 1'er sarraf, poliçeci, sabuncu, eski ekmekçi başı, gazino müsteciri, arzuhâlcı (Ermeni); meyhaneci ve dava vekili (Rum)'dir. Gayrimüslimlerde ise kimlik bilgisi olarak mesleği de belirtilen daha çok taraf yer almaktadır ve bunlar yine daha ziyade para alışverişi ile uğraşan sarraf, banker gibi kimseler ile ticari faaliyetlerle uğraşan tüccarlardır. Burada ayrıca sayıca kalfalık mesleğini yerine getiren gayrimüslimlerin sayısının daha yüksek olduğu görülmektedir.

1901-1902 döneminde ise Müslüman davacılarda Gureba-i Müslimin Hastanesi Sertabibi mirliya, 36. alay 3. tabur 3. bölük yüzbaşı, 3. Ordu-yu Hümayun Topçu mülazımı, tüccar (2), kapudan, nalband, hamamcı, çarıkçı, gümrük hamal başı ve çiftlik mutasarrıfı meslekleri bulunmaktadır. Davalılarda ise Bağdad vilayeti eski defterdarı, Orman Nezareti ketebesini, Hamidiye Süvari Alayı mülazımı, Tokat Telgrafnâmesi Muhabere memuru, Musul Bidayet Mahkemesi Birinci Müstantıkı ve Evkaf Kâtibi, postahane menzilhisi, dava vekilleri ile tüccar (5), yumurta tüccarı, çiftçi, rençber, su yolcu, hoca, cerrah, emlak ashabı yer almaktadır. Bu dönemde de Müslümanlardan özellikle resmi görevlerden askerlikle ilgili olanlar davalarda taraf olurken, diğer meslek gruplarında tüccarlar taraftır. Davacı gayrimüslimler içinde Rumlarda tüccar (4), barut tüccarı, poliçeci, bezzaz, tuhafiyeci, iskemleci, tahtacı, kahveci, lokantacı, meyhaneci, attar, fırıncı, bakkal, zirai, bahçıvan, papa ve dava vekili meslekleri görülürken, Ermenilerde tüccar (2), sarraf (2), ekmekçi, mektep muallimi ve psikoposa rastlanmıştır. Yahudilerde

ise 3 adet tüccar kayıtlıdır. Davalılarda Ruumlarda tüccar (3), tüccar kapudan, bakkal (3), bağcı, mihçı, semerci, meyhaneci ve Tütün Reji müdürü yer alırken; Ermenilerde tüccar (5), sarraf ve Yahudilerde yine yalnızca tüccar mesleği görülmektedir. Gayrimüslimlerde ise diğer dönemlerde olduğu gibi tüccar ve sarraf kimlikleri ön plana çıkmıştır.

Yukarıda sözü edilen tarafların mesleki konumlarının onlara davalarda ihtilaflı oldukları kişilere karşı bir ayrıcalık kazandırıp kazandırmadığı çalışmanın ilerleyen kısımlarında değerlendirilecektir.

4.2.1.3. Bölgesel Sınıflandırma

Bu bölümde hangi bölgelerde, kimler tarafından, hangi iktisadi ilişkilerin kurulduğu incelenecektir. Bu noktada temyiz edilen ilamın geldiği yer belli olan dava kayıtları kullanılmıştır. Buna göre tüm dönemler için geçerli olan bir olgu davaların büyük kısmının Dersaadet mahkemelerinden temyize gelip, orada görüldüğüdür. Bir diğer husus, dava sürelerinin temyiz edilen ilamın geldiği yere göre uzayıp kısalmadığıdır. Buna göre bu bölümde her dönem için önce Dersaadet'te görülen davaların tarafları ve taraflar arasında kurulan ilişkiler değerlendirilecek, ardından Dersaadet dışında davaların geldikleri yerler benzer incelemeye tabi tutulacaktır.

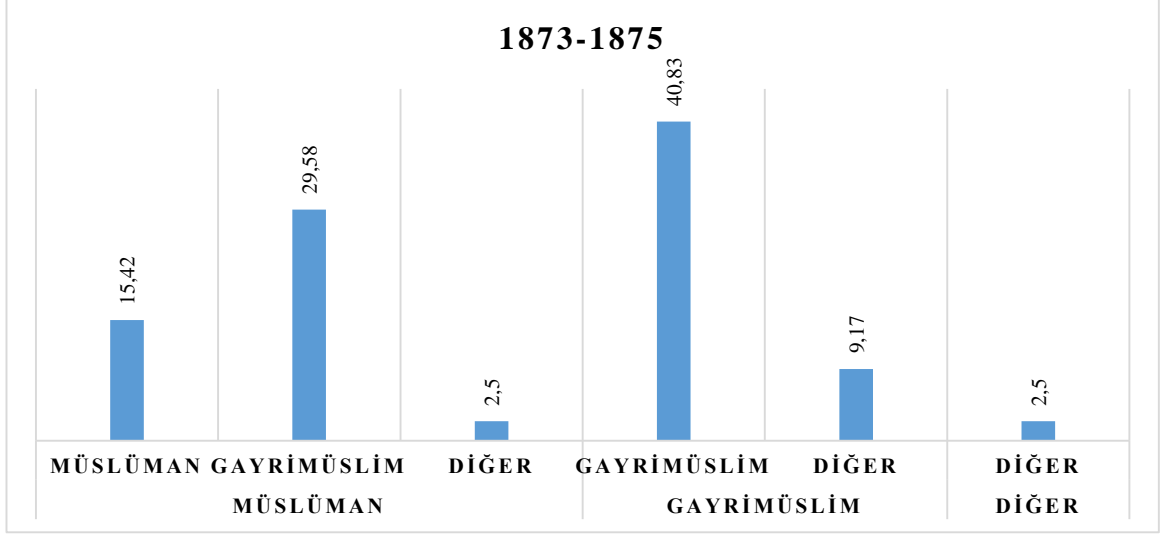
1873-1875 döneminde temyize gelen davalardan nereden geldiği belli olan 360 davanın 240'ı Dersaadet'e aittir. Bu rakam oransal olarak %66,67'ye tekabül etmektedir. Dersaadet'te görülen davaların tarafları ve aralarındaki ilişki türleri aşağıda yer alan tablo ve grafikler yardımıyla analiz edilmiştir. Bu tabloda gösterim kolaylığı sağlaması açısından arazi davalarına yer verilmemiştir⁵⁸⁴. Daha sonra diğer bölgelerden gelen istidaların analizine geçilmiştir.

⁵⁸⁴ Dersaadet, Aydın, İşkodra, Selanik, Tırhala, Tuna, Vidin, Yanya, Zıştovi, Reyhaniye, Bağdat, Cezayir Bahr-i Sefid'de görülmüş arazi davaları bulunmaktadır.

Tablo 21: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri

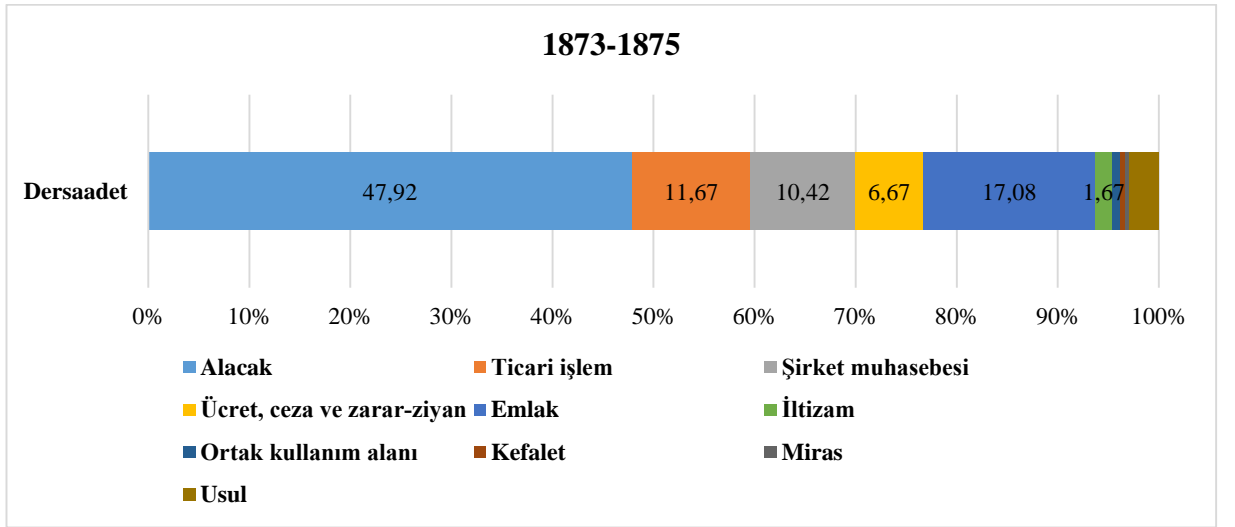
Davacı	İşlem-İlişki Türü											Toplam
	Davalı	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul	
Müslüman	Müslüman	21	4	4	2	5	-	1	-	-	-	37
	Gayrimüslim	34	9	8	5	10	3	-	-	1	1	71
	Diğer	1	-	1	1	2	-	-	-	-	1	6
Gayrimüslim	Gayrimüslim	47	12	10	5	17	1	1	1	-	4	98
	Diğer*	9	3	1	2	7	-	-	-	-	-	22
Diğer*	Diğer*	3	-	1	1	-	-	-	-	-	1	6
Toplam		115	28	25	16	41	4	2	1	1	7	240

*Diğer kategorisinde değerlendirilen taraflar - ilişkiler şunlardır: Ticari işlem davalarından biri gayrimüslimler ile kumpaniye arasındaki elmas yüzük bedeline ilişkindir. Bir diğeri Ermeni bir bezirgan ile Bab-ı Vala-yı Seraskeri'dir. Alacak davalarından biri rahip ile Rum arasında iken; bir diğeri Ermeni ekmekçi başı ile Hazine-i Celile arasındadır. Bir başkasında taraflardan biri bu defa Fransız Devleti tebaasından bir tacirdir ve Ermeni ile alacak ilişkisi içindedir. Yine Rusya Devleti tebaasından biri ile Ermeni arasında da bir alacak davası söz konusudur. Şirket muhasebesi davalarından biri de Müslüman bir tüccar ile Müslüman olması muhtemel bir kumpaniye arasındadır. Bir diğer İran Devleti tebaası ile bir kumpaniye arasında gerçekleşmiştir. Bir başkası Şirket-i Umumiye Osmaniye ile Rum biri arasındadır. Sahih varaka kullanılmamasına bağlı olarak şirketi ile yetkili organ dava kalemi arasında bir ceza alacağı davası görülmüştür.

Şekil 5:1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları

Yukarıdaki grafikte Dersaadet'te görülen davaların daha ziyade kimler arasındaki ihtilaflara dayandığı ya da başka bir ifade ile daha çok kimler arasında ilişki kurulduğu görülmektedir. Buradaki rakamlar sağ toplam sütununda yer alan dava sayılarının toplam dava sayısına bölünmesi ile elde edilmiştir. Buna göre en yüksek ilişki düzeyi gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde elde edilmiştir. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla kurdukları ilişkiler ise ikinci sırada yer almaktadır. Müslümanların kendi aralarındaki ilişki bu ikisinin ardından üçüncü sırada gelmektedir.

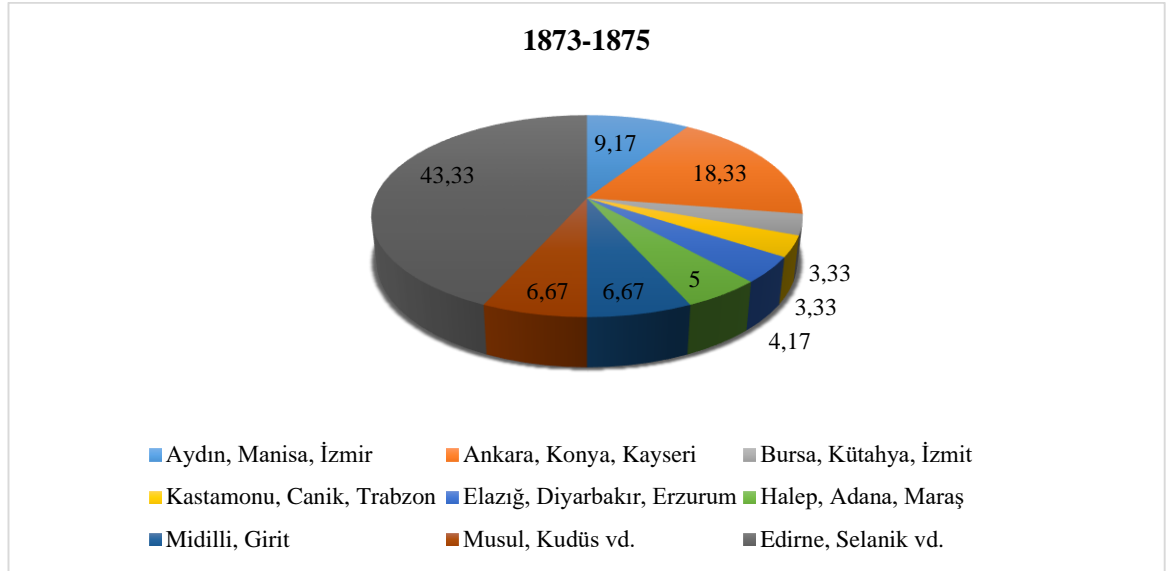

Şekil 6: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri

Yukarıdaki grafikte ise Dersaadet'te rüyet edilip yine orada temyiz edilen davaların oranları görülmektedir. Bu rakamlar ise alt toplam sütununun, toplam dava sayısına

bölünmesi ile elde edilmiştir. Buna göre ilk sırayı %47,92'lik oranla alacak ilişkileri almaktadır. İkinci sırada gelen emlak davalarının (%17,08) ardından sırasıyla ticari işlem (%11,67) ve şirket muhasebesine (%10,42) ilişkin ihtilaflar yer almaktadır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 120 davanın bölgeleri ile bu bölgelerde görülen ilişki türleri ve bu ilişkilerin tarafları ise aşağıda belirtilmiştir.

Şekil 7: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Bu şekilde görülen yer sınıflamasında kimi zaman illerin bağlı oldukları vilayetler⁵⁸⁵ esas alınmış, kimi yerde de coğrafi yakınlıktan yararlanılmıştır. Bu kararda belirleyici olan, bazı illerin tek tek ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen az sayıda kişice, az sayıda davanın görülmesi nedeniyle gösterimde etkinlikten uzaklaşma endişesidir. Tablodan da görüldüğü üzere en yoğun faaliyet alanı Edirne, Selanik vd. olarak isimlendirilen Rumeli bölgesi olmuştur. Bu bölge kapsamında yer alan il sayısının fazla olmasının bu oranın yüksekliğine etki etme ihtimali yüksek olmasına rağmen, değerlendirmeyi etkin kılmak adına böyle bir sınıflama yaparak kıyaslamak etkin görünmüştür. Faaliyet yoğunluğu açısından ikinci sırada yer alan Ankara, Konya, Kayseri bölgesinde en yüksek pay Kayseri'ye ait bulunmaktadır. bunun ardından sırasıyla Aydın, Manisa, İzmir; Midilli, Girit ile Musul, Kudüs vd., Halep, Adana, Maraş; Elazığ,

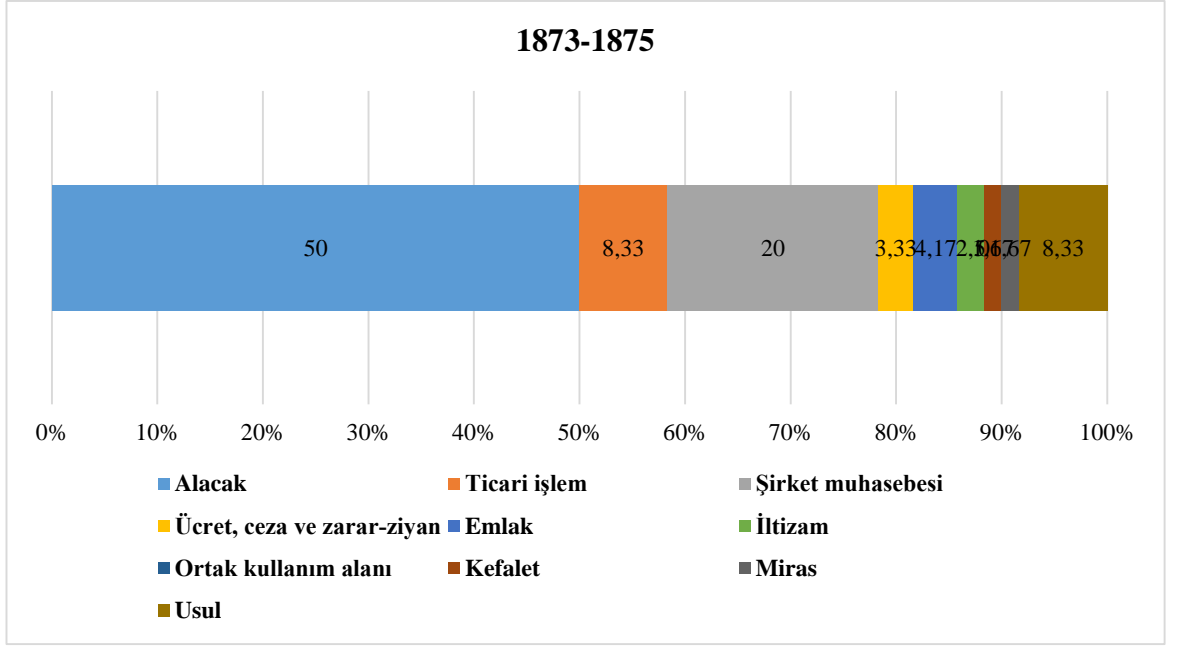
⁵⁸⁵ Tanzimat'ın ilanından 25 sene sonra klasik eyalet sistemi yerini vilayet sistemine bırakmıştır (Tabakoğlu, 2005a, s. 185).

Diyarbakır, Erzurum ve Kastamonu, Canik, İzmit ile Bursa, Kütahya, İzmit gelmektedir⁵⁸⁶.

Aydın, Manisa, İzmir bölgesinde; Midilli ve Girit'te; Elazığ, Diyarbakır, Erzurum'da gayrimüslimlerin daha fazla ilişki kurduklarını söylemek mümkündür. Edirne, Selanik vd. olarak belirtilen Rumeli bölgesi diyebileceğimiz illerde gayrimüslimlerle beraber kurumların daha yoğun ilişki içinde oldukları gözlenmektedir. Musul, Kudüs vd. bölgesinde ise Müslümanların payı daha fazladır. Bunlar dışındaki bölgelerde; Ankara, Konya, Kayseri bölgesi; Bursa, Kütahya, İzmit yöresi; Kastamonu, Canik, Trabzon yöresi; Halep, Adana, Maraş'ta Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı oranda yer aldıkları görülmektedir.

Aşağıdaki grafikte ise bu bölgelerde yürütülen faaliyetlerin ağırlıklarına yer verilmiştir. Görüldüğü üzere en yoğun ilişki borç-alacak davaları üzerinden finansal alanda gerçekleşmiştir. İkinci sırada ise şirket muhasebesi davaları gelmektedir. Bu da şirkete dayalı faaliyet alanının yüksek olduğunun bir göstergesidir. Üçüncü sırada ticari işleme dayalı ticari ilişkilerin kurulması anlamlı görünmektedir.

⁵⁸⁶ Aydın, Manisa, İzmir Aydın Vilayeti dâhilindedir. Midilli Sancağı Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti sınırları içine dâhil olmasına ve Girit Eyaleti ayrı bir eyalet olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ayrı vilayetler olmalarına rağmen coğrafi bölge nedeniyle birlikte değerlendirilmişlerdir. Edirne, Selanik vd. olarak gösterilen bölgede bunlar haricinde Manastır, Debre, Delvine, Kandiye, Ergiri, Permedi, Yanya, Balçık, Tulca, Tuna, Varna, Niş, Şumnu, Rusçuk yer almaktadır. Musul, Kudüs vd. bölgesinde bunlar yanında Musul, Kudüs, Suriye, Beyrut, Trablusgarp, Arabistan bulunmaktadır. Kayseri sancağı Ankara Vilayetine bağlı, Konya Vilayeti ise ayrı bir vilayet olarak teşkilatlıdır. Bursa ve Kütahya beraberce Hüdavendigâr Vilayeti kapsamındadır. İzmit Sancağı ise Dersaadet'e bağlı bulunmakla beraber, Dersaadet başlı başına değerlendirmek adına bu bölgeye dâhil edilmiştir. Canik Trabzon Vilayeti'ne bağlıdır ve Trabzon ve Kastamonu ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen Karadeniz bölgesinin bir arada değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Maraş Sancağı Halep Vilayeti'ne bağlıdır ve Halep ile Adana Vilayetleri ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmıştır.

Şekil 8: 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri

1879-1881 yılları arasında 130 kayıt içinde yeri belli olan 58 tanesi Dersaadet olarak kayıtlıdır. Bu oran %44,6'lık bir orana tekabül etmektedir. Diğer döneme benzer şekilde Dersaadet'te görülen davaların tarafları ve aralarındaki ilişki türleri ayrıca aşağıda analiz edilmiştir. Bu tabloda da arazi davaları tabloya işlenmemiştir⁵⁸⁷.

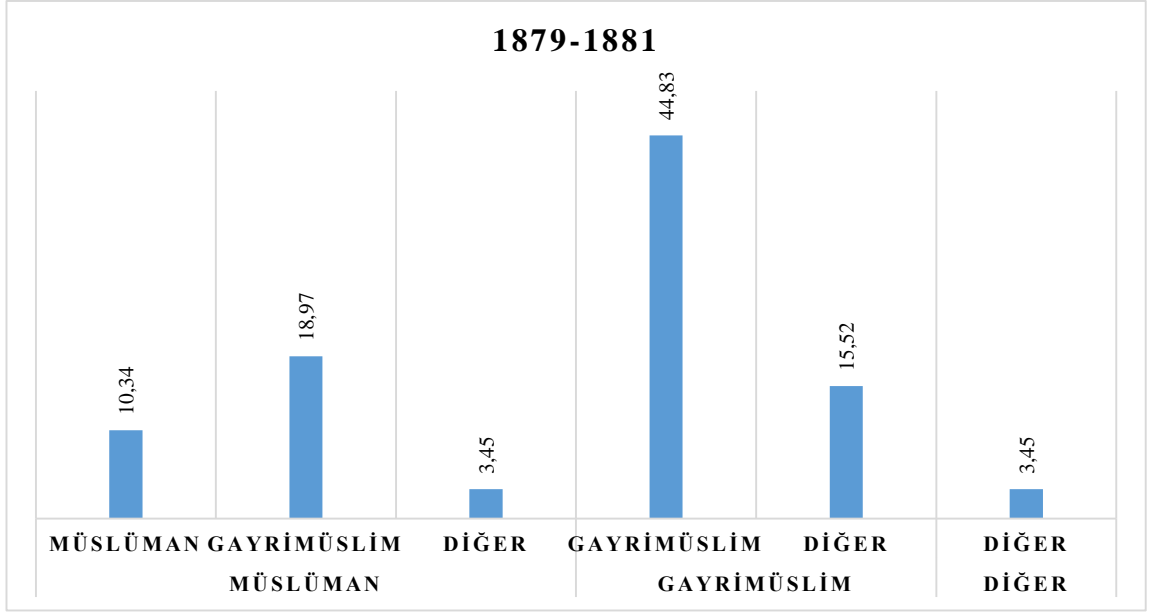
⁵⁸⁷ Arazi davaları tabloya işlenmemiştir. Ancak bu davalar Dersaadet, Ankara, Cebel-i Lübnan, Suriye, Halep, Cezayir Bahri Sefid, Drama, Gelibolu, Hamid, Kastamonu, Trabzon, Laşid, Selanik, Tırhala, Yanya, Mihaliç'ta ve Bağdat'ta (arazi ve iltizam) görülmüştür.

Tablo 22: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri

Davacı	İşlem-İlişki Türü											Toplam
	Davalı	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul	
Müslüman	Müslüman	3	1	-	-	1	-	-	1	6	3	1
	Gayrimüslim	5	2	1	1	2	-	-	-	11	5	2
	Diğer	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-
Gayrimüslim	Gayrimüslim	16	4	-	1	2+1 ^a	1	1	1	26+1 ^a	16	4
	Diğer*	3	2	-	1	2+1 ^a	1	-	-	9+1 ^a	3	2
Diğer*	Diğer*	1	1	-	-	-	-	-	-	2	1	1
Toplam		28	10	1	5	8+1 ^a	2	1	2	58	28	10

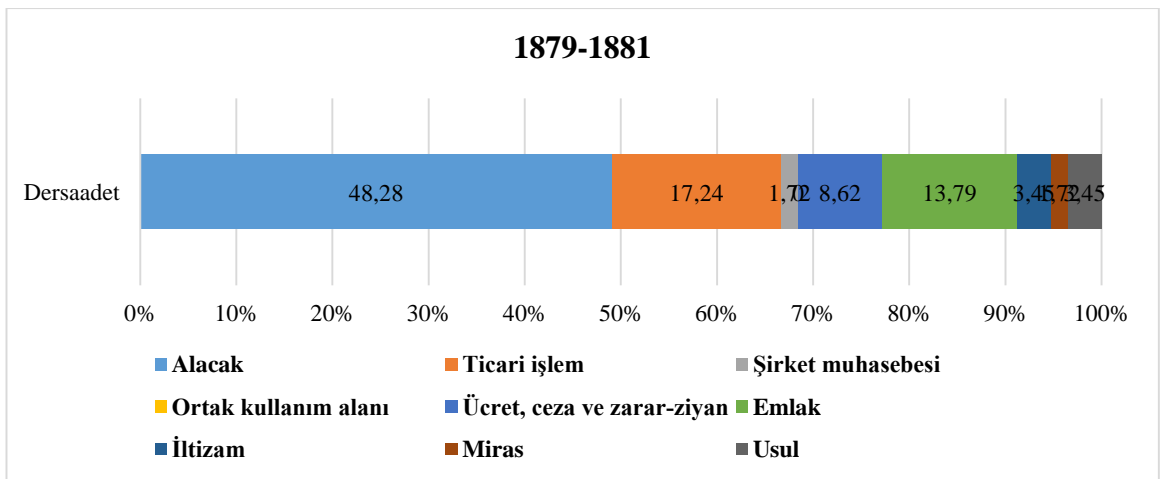
*Ticari işlem davalarında biri Şirket-i Hayriye İdaresi ile Daire-i Celile-i Bahriye arasında ve Tersane-i Şirket İdaresi'ne verilmesi taahhüt edilen maden kömürünün teslimine ve bedelinin ödenmesine dairdir. Şirket-i Hayriye İdaresi'nin taraf olduğu bir diğer dava Şehremaneti ile ve imtiyaz süresinin uzamasına ilişkin alacak davasına ilişkindir. Yine Şirket-i Hayriye ile bir Ermeni arasında alacak davası da söz konusudur. Alacak davalarından biri ise Ermenilerin sahip olduğu bir kumpaniye ile bir başka Ermeni arasında geçmiştir ve esham taksiti satışına ilişkindir. İngiliz Devleti tebaasından biri ile bir Müslüman kadın arasında ise kadının evine verilen zararın karşılanmasına dair bir ihtilaf yaşanmıştır. Bir diğer ticari işlem davası Rum bir kadın ile Yunan Devleti tebaasından biri arasında yaşanmıştır.

^aAynı davada hem Avusturya ve Macaristan Devleti tebaası (diğer kategorisi), hem de gayrimüslim kategorisi davalı taraf olarak bulunduğundan bunlar tabloya bu şekilde işlenmiş, ancak toplam dava rakamını değiştirmemiştir.

Şekil 9: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları

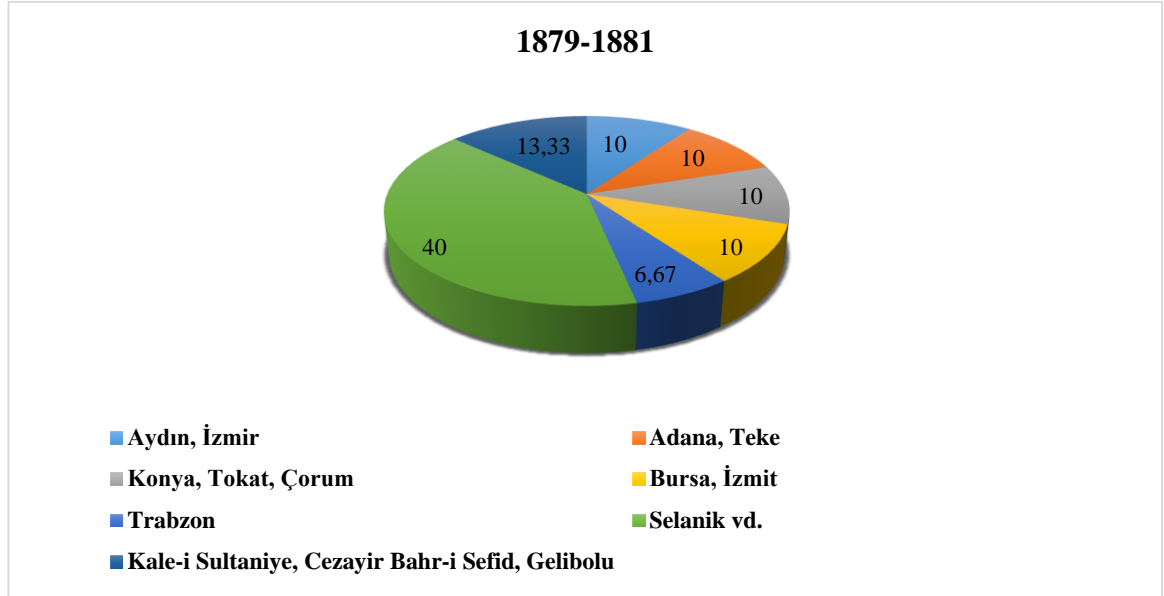
Yukarıdaki grafikte en yüksek ilişki düzeyi yine gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde tespit edilmiştir. Burada yine ikinci sırada gayrimüslimlerin bu defa Müslümanlarla kurdukları ilişki oranının geldiği görülmektedir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki ilişki düzeyinin ise bir miktar düştüğü gözlenmektedir. Öte yandan yine gayrimüslimlerin bu defa “Diğer” kategorisi ile olan ilişkilerindeki artış da dikkat çekmektedir. Bu kategoride yer alan taraflar arasında kurum olarak şirket-i Hayriye'nin daha çok davaya taraf olduğu görülmektedir. Yine bu kategoride yer alan yabancılar ise İngiliz ve Yunan'dır.

Şekil 10: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri

Dersaadet'te görülüp yine orada temyiz edilen davalarda en yüksek oran geçen sefer de olduğu gibi yine alacak davalarına aittir. İkinci sırada ise ticari işlem davaları gelmektedir. Şirket muhasebesi davalarının oranı ise bu dönemde ciddi düzeyde düşmüş görünmektedir. Emlak davaları yine yüksek düzeylerini korumaktadır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 30 davanın bölgeleri ile bu bölgelerde görülen ilişki türleri ve bu ilişkilerin tarafları ise aşağıdaki gibidir:

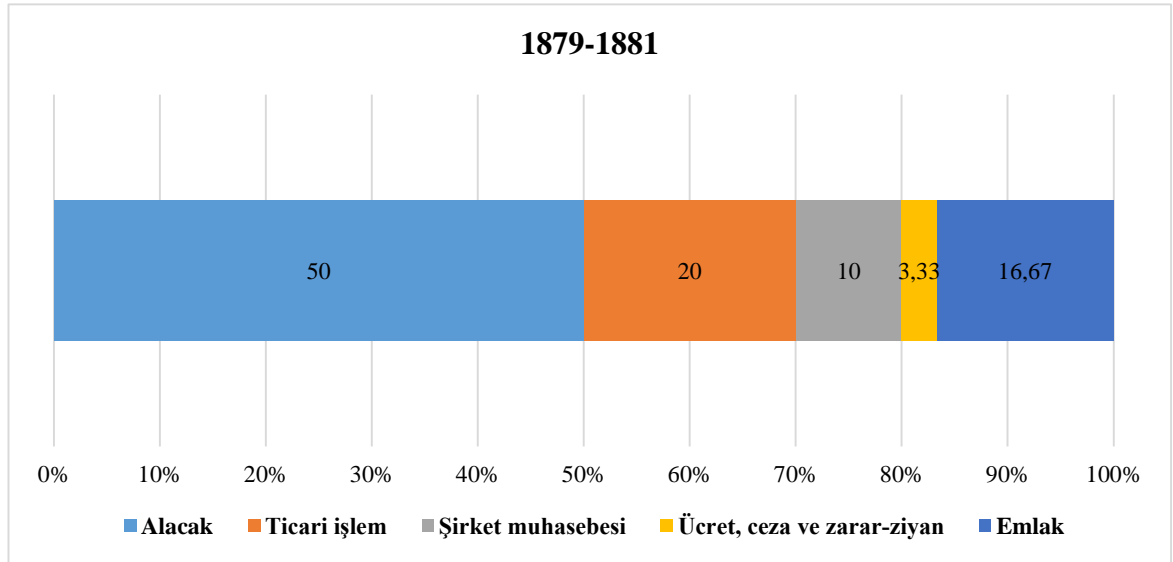

Şekil 11: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki benzer şekil için geçerli olan yer sınıflandırması bu şekil için de geçerliliğini korumaktadır. Bu şekilde yine ilk sırada Selanik vd. olarak sınıflandırılan bölge yer almaktadır. İkinci sırada ise bu defa Cezayir Bahr-i Sefid, Kale-i Sultaniye ve Gelibolu yer almaktadır. Bunlar haricinde diğer bölgelerin faaliyet yoğunlukları, Trabzon hariç, birbirleri ile aynı görünmektedir. Bu benzerlik bu kısımda değerlendirilen dava sayısının düşüklüğüne de bağlanabilir⁵⁸⁸.

⁵⁸⁸ İzmir, Aydın Vilayeti sınırlarına dâhil bir sancaktır. Adana Vilayeti ve Konya Vilayeti'nde yer alan Teke Sancağı birbirlerinden ayrı teşkilatlanmış olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmişlerdir. Tokat Sivas Vilayeti'ne, Çorum Ankara Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen ve Konya Vilayeti bunlardan ayrı teşkilatlandırılmış olmasına rağmen bir arada değerlendirilmişlerdir. İzmit Dersaadet bölgesine girmesine rağmen, onu ayrı değerlendirmek için yine Bursa'ya dâhil edilmiştir. Gelibolu da Edirne Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen Edirne'nin olmaması nedeniyle Cezayir Bahr-i Sefid ve Kale-i Sultaniye sınıfına dâhil edilmiştir.

Adana, Teke’de; Aydın, İzmir’de; Çorum, Konya, Tokat’ta; Kale-i Sultaniye, Cezayir Bahri Sefid, Gelibolu’da gayrimüslimlerin daha fazla ilişkide buldukları görülmektedir. Ergiri, Kesriye, Ohri, Zihne, Selanik ve Trabzon’da ise Müslümanların oranı fazladır. Bursa, İzmit’te ise Müslümanlarla gayrimüslimlerin yoğunlukları aynıdır.

Şekil 12: 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet’e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri

Yukarıdaki grafikte ise bu bölgelerde görülen davalardaki ilişki türlerine yer verilmiştir. Bu grafikte yine en yüksek oran alacak davalarına aittir. İkinci sırada ticari işlemler gelmektedir. Diğer dönemden farklı olarak bu dönemde önce emlak daha sonra şirket muhasebesi muhalefetleri yer almıştır.

1901-1902 aralığında yer alan davalarda dikkat çeken en önemli nokta Dersaadet’in payının daha az, diğer bölgelerin payının ise daha yüksek olmasıdır. Ayrıca yine bu dönemde Dersaadet dışında yer alan iller, diğer dönemlerde olandan çok daha farklıdır. Buna göre Dersaadet’te görülüp Dersaadet’te temyiz edilen davaların sayısı 15, Dersaadet dışından temyize gelen davaların sayısı ise 75’tir. Bu durum oransal olarak Dersaadet’in %16,67 ve diğer bölgelerin %82,34’lük payına işaret etmektedir. Bu nedenle bu dönem imparatorluğun farklı bölgelerinde kimlerin hangi alanlarda daha çok ilişkide bulunduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

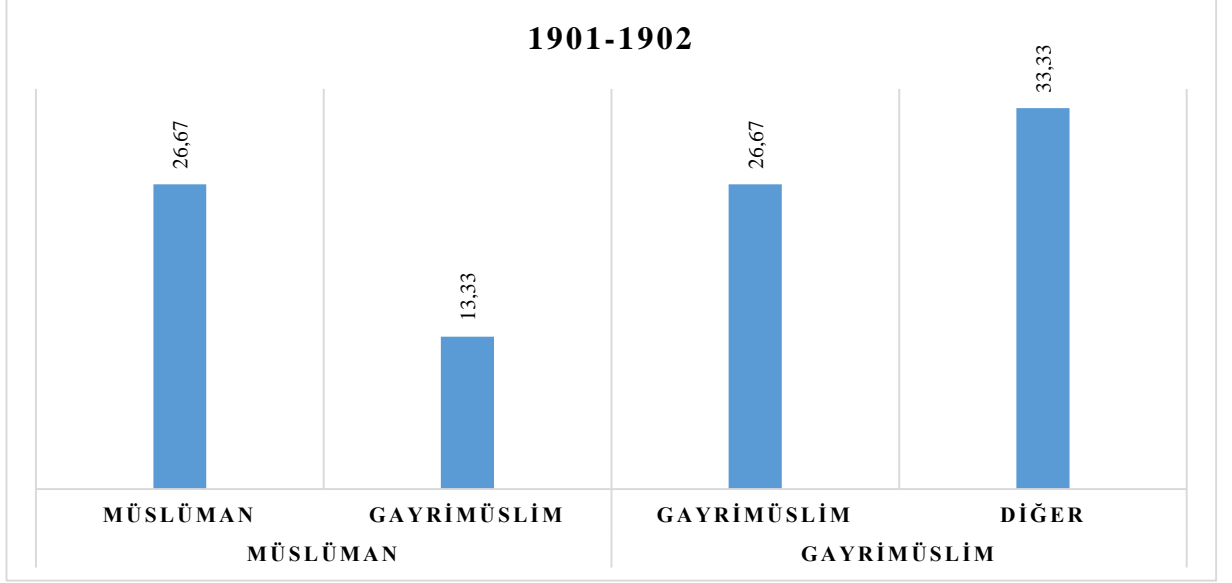
Aşağıdaki tabloda Dersaadet'te görülen davaların tarafları ve aralarındaki ilişki türleri yer almaktadır⁵⁸⁹. Daha sonra ise bu görünüm oransal olarak ve grafik yardımıyla analiz edilmiştir.

Tablo 23: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları ve İşlem-İlişki Türleri

Davacı	Davalı	İşlem-İlişki Türü					Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Emlak	
Müslüman	Müslüman	-	1	1	1	1	4
	Gayrimüslim	2	-	-	-	-	2
Gayrimüslim	Gayrimüslim	1	1	-	-	2	4
	Diğer	3	1	-	-	1	5
Toplam		6	3	1	1	4	15

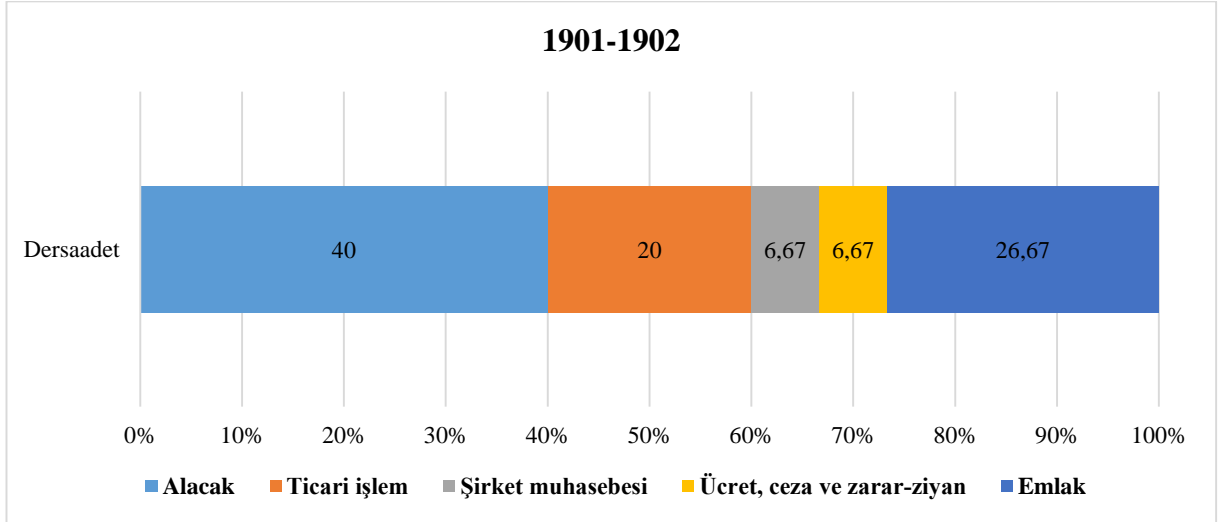
Burada sayıların az olması yukarıdaki işlemlerden teker teker bahsetmeyi mümkün kılmıştır. Müslümanlar arasındaki ticari işlemde mudarebe ortaklığı söz konusudur. Yine Müslümanlar arasındaki şirket muhasebesi davası aralarındaki kömürcülük şirketine aittir. Gayrimüslim Rumların bir şirketle tuhafiyeye edevatına ilişkin ticari ilişkileri söz konusudur. Alacak ilişkilerinden biri Yunan Devleti tebaasından bir doktorla, bir Rum arasındadır. Yine bir diğer alacak ilişkisi Bank-ı Osmani ile tüccardan iki Ermeni arasında geçmiştir. Tabloda görülen davaların azlığı, oranların yüksekliğine de sirayet etmiş ve yorumları etkisiz kılmıştır. Yine de çalışma içindeki düzeni sürdürmek adına aşağıda Dersaadet'te görülen ve temyize gelen davaların tarafları ile davalardaki ilişki türlerine dair grafiklere yer verilmiştir.

⁵⁸⁹ Arazi davaları tabloya dâhil edilmemiştir. Buldukları yerler; Dersaadet, Adana, Mersin, Konya, Atene (Rize'nin ilçesi), Lazistan (Trabzon), Trabzon, Giresun, Samsun, Kastamonu, Tokat, Sivas, Soma, Ürgüp, Ayvacık (Çanakkale), Bigadiç, Selanik, Yanya, Van, Bağdat, Halep, Lazkiye (Suriye), Musul. Miras davaları tabloya dâhil edilmemiştir. Buldukları yerler Gelibolu, Karahisar (Afyon).

Şekil 13: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davaların Tarafları

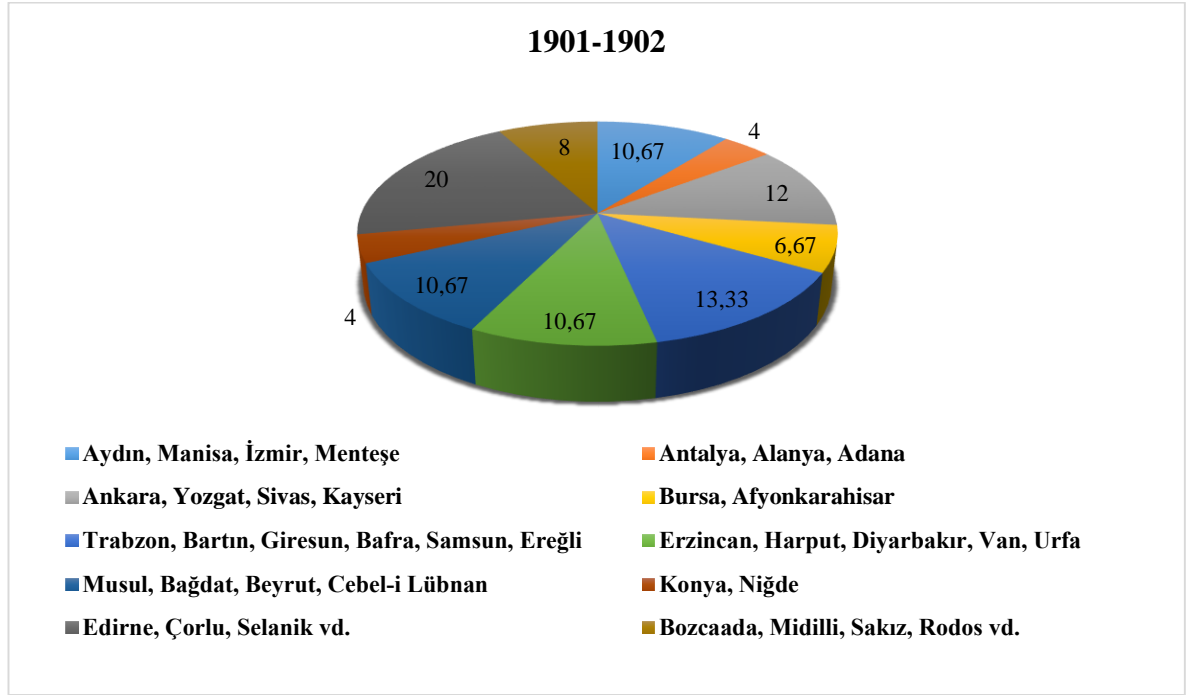
Yukarıdaki grafikte, tablodan da aşikâr olduğu üzere Müslümanlarla gayrimüslimlerin kendi aralarındaki kurdukları ilişkilerin oranı aynıdır. Öte yandan yine gayrimüslimlerin etkinliği göze çarpmaktadır. Bu durum hem gayrimüslimlerle Müslümanların hem de gayrimüslimlerle diğer unsurların kurdukları ilişkilerin düzeyinden anlaşılmaktadır.

Şekil 14: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'te Temyiz Edilen Davalarda Kurulan İlişki Türleri

Dersaadet'te taraflar arasındaki ilişkilerin değerlendirildiği yukarıdaki grafikte ise ilk sırada gelen alacağın ardından yine emlak davalarının yüksekliği dikkat çekmektedir. Daha sonra ise ticari ilişkiye dayalı ihtilafların daha fazla yaşandığı görülmektedir.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 75 davanın bu bölgelerde görülen ilişki türleri ve bu ilişkilerin tarafları ise aşağıda belirtildiği gibidir:

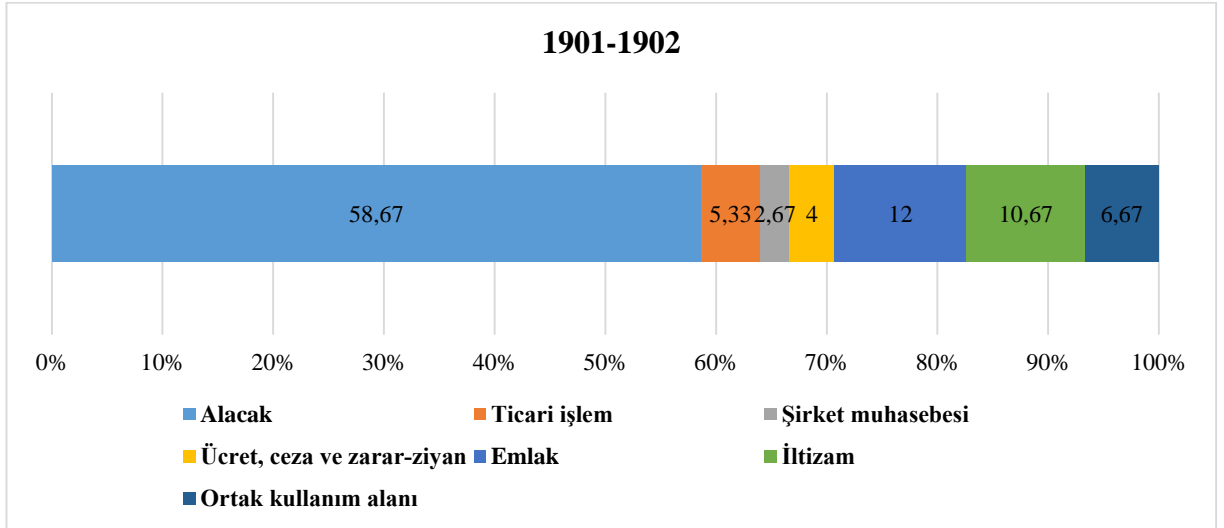

Şekil 15: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki grafikteki yer tasnifi diğer grafiklere benzer şekilde ve aynı mantıkla yapılmıştır. Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen davaların yer ve sayı çeşitliliğinin oldukça fazla ve farklı olduğunu tekrar hatırlatmakta yarar görülmektedir. Bu durum oranlara da yansımış ve oranları birbirine yaklaştırmıştır. Bu defa da en yüksek oran Edirne, Çorlu vd. olarak toplulaştırılan bölgeden elde edilmiştir, ancak bu oran %20 olmuştur. Onun hemen ardından ise %13,33 ile Karadeniz bölgesindeki Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkay (Ereğli) yöresi gelmiştir. Üçüncü sırayı %12 ile ilk dönemde de adından söz ettiren Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri kesimi almaktadır. Dördüncü sırayı ise üç bölge paylaşmaktadır: Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa ile Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan⁵⁹⁰.

⁵⁹⁰ Antalya ve dolayısıyla Alanya Konya Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen birlikte değerlendirilmiştir. Sivas ayrı bir vilayet ve Kayseri ayrı bir sancak olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Yine Bartın ve Erkay (Ereğli) Kastamonu vilayetinde olmasına rağmen ayrıca yeni bir sınıfa bölmek adına burada değerlendirilmişlerdir. Edirne, Çorlu, Selanik vd. kısmı Prizrin, Ergiri, İşkodra, İskilip, Drama, Kavala, Langaza, Manastır, Yenice'yi de barındırmaktadır. Erzincan Erzurum ve Urfa Halep Vilayetlerinde yer

Söz konusu yerlerde hangi kimliklerin daha fazla etkin oldukları incelendiğinde ise şu sonuçlara ulaşılmıştır: Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa; Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan; Bursa, Afyonkarahisar'da Müslümanların ilişkilerdeki payı daha fazladır. Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Konya, Niğde ile Bozcada, Midilli, Sakız, Rodos, Pilmar'da ise gayrimüslimlerin payı daha fazladır. Edirne, Çorlu ve Selanik'te Müslümanlarla beraber kurumların ilişkilerdeki yerinin fazla olduğu görülmektedir. Antalya, Alanya, Adana'da ise gayrimüslimlerle beraber kurumların payı daha fazla görülmektedir. Kurumların genel olarak her yerde çeşitli kesimlerle daha fazla ilişki kurduklarını da belirtmek gerekmektedir. Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkey (Ereğli) ile Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri'de Müslümanlar ile gayrimüslimlerin payının yaklaşık olarak aynı olduğu görülmektedir.

Şekil 16: 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davalarda İlişki Türleri

Yukarıdaki grafikte ise bu bölgelerde görülen davalardaki ilişki türlerine yer almaktadır. Burada alacak davalarının oranının yine yüksek, hatta diğer dönemlere göre daha da yüksek olduğu görülmektedir. İkinci sırada gelen emlak davalarının oranı diğer dönemlerde olduğu gibi yine yüksektir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer nokta iltizam davalarının yüksek oranıdır. Buna karşılık şirket muhasebesine dair olan itilaflarda diğer dönemlere göre düşüş göze çarpmaktadır. Bu durum diğer dönemlerde iltizam ortaklıklarının şirket muhasebesi davalarına dâhil edilmesinden kaynaklandığını

almalarına ve diğerlerinin de her biri başka vilayetler olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmişlerdir. Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan için de benzer durum geçerlidir.

düşündürmektedir. Bir sonraki bölümde bu konu ayrıntılı analiz edilecektir. Son olarak yine bu dönemde diğer dönemlerden farklı olarak müşterek mülkiyet davalarının daha fazla olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

4.2.2. İşlemler: İlişkiler

Çalışmanın bu kısmında Ceride-i Mehâkim'deki dava ilamlarında karşı karşıya gelmiş kişilerin aralarındaki ihtilaf konusuna, başka bir deyişle ilişki ve işleme odaklanılacaktır. Daha önce de belirtildiği üzere bu inceleme yapılırken belgede yer alan hukuk ve ticaret mahkemesi ilamları dikkate alınmış ve dolayısıyla esas olarak taraflar arasındaki borç-alacak ve ticarete dayalı ilişkilere odaklanılmıştır. Buradan hareketle daha sonra bu ilişki türleri belgedeki davaların görüldüğü mahkemelerin sınıflandırmalarından da yararlanmak suretiyle, ancak esas olarak taraflar arasında ihtilafa dönüşen ilişkinin esas boyutuna odaklanarak tasnif edilmiştir. Başka bir deyişle temyize usulen bozulmak üzere gelen davalar, temyiz öncesi davanın asıl konusuna sadık kalarak taraflar arası ilişkilerdeki anlaşmazlık konularından hareketle sınıflandırılmıştır. Daha sonra bu ilişkilerin kimler arasında kurulduğu incelenmiştir. Böylece finansal ve ticari ilişki ağları ortaya çıkarılmıştır. Buna göre alacak davaları, herhangi bir mal ya da hizmet alacağı olduğu belirtilmeksizin karşı tarafla girilen borç-alacak ilişkisini tanımlamak üzere bizzat dava kayıtlarında kullanılan başlıktır. Ticari işlem davaları, taraflar arasındaki ürün alışverişine dayanan anlaşmazlıkları ifade etmektedir. Şirket muhasebesi davaları, türü ne olursa olsun (ortaklık ya da kumpaniye) şirket olduğu bilgisine sahip oluna davalar için kullanılan sınıflamadır. Ücret, zarar-zıyan ve ceza alacakları başlığıyla birden fazla ihtilaf konusunu kapsamına dâhil eden sınıflama ise konusu ticari işlemlerden ayrı olarak belirtilmiş olan, ancak tek tek sayıları oldukça düşük olduğu için böyle toplulaştırılarak verilmesi uygun görülen davalardan mürekkeptir. Arazi davaları daha ziyade çalışmanın kapsamı dâhilinde olmamakla beraber, sayıca fazla olmaları nedeniyle yalnızca tasnif edilmek üzere dâhil edilen bağ, bahçe, tarla, arazi, icar ve satışına ilişkin ihtilafları kapsamaktadır. Emlak davaları ise hem işletilerek gelir getiren dükkân, mağaza icar, isticar ve satışını, hem de hane icar, isticar ve satışı konularını içermektedir. İltizam davaları taraflar arasındaki iltizama dair muhalefetleri temsil etmektedir. Giderek sayıları artan ortak kullanım alanı davaları, Mecelle'de yer alan müşterek mülkiyet hakkına ilişkin yaşanan anlaşmazlıklarla ilgilidir. Bunlar haricinde yer alan kefalet ve miras davaları da

esas olarak çalışmanın konusu olmamakla beraber sınıflandırma çerçevesinde tabloya dâhil edilmiştir. Usul davaları ise taraflar arasındaki asıl ihtilaf konusu hakkında herhangi bir bilgi olmayan davaları kapsamak üzere belirlenmiş bir kategoridir⁵⁹¹.

Aşağıda sırasıyla her bir dönem için kimler arasında, hangi tür ilişkilerin kurulduğu tablo ve grafikler yardımıyla yorumlanacaktır.

⁵⁹¹ Neden bu tür davaları değerlendirme kapsamına aldığımızı dair Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 28. Maddesine yapılan tadilat önem taşımaktadır. Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 28. maddesinde yer alan tanıma göre ticari iş gerek tabii (doğal) hammadde, gerekse imal edildikten sonra başkasına satılmak veya kiraya verilmek için her çeşit eşya erzak alışverişi, ticaret için fabrikacılık ve komisyonculuk, karada denizde nehir ve gölde eşya nakli, bir yere zahire, mal ve eşya verilme taahhüdü, ticaret için birilerinin işini görmek, satılacak her çeşit eşyanın müzayedesini için yerler tahsis etmek (açmak) ve bu gibi yerlerin işleri, tiyatroculuk gibi gösteri (seyir) sanatları için yeri açmak ve sanat icra etmek, kambiyo, sarraflık ve simsarlık işleri, bankaların her tür işlemleri, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen tahviller ve yapılan taahhütler, her şahıs arasında alınıp verilen poliçe senetleri veya bir yerden bir başka yere nakl edilen ve gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya kim ibraz ederse (gösterirse) ona ödenmek üzere yazılan (emre veya hamile yazılı) bono ve tahvil hususlarında (bunlardan kaynaklanan işler) ibarettir (BOA: ŞD., 2420/18, 1879).

Tablo 24: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)

			İşlem – İlişki Türü										
Davacı	Davalı	Sayı / Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul
Müslüman	Müslüman	Sayı	36	7	14+1 ^a	4	9	7+1	-	1	1	1	2
		%	7,56	1,47	2,94	0,84	1,89	1,47	0	0,21	0,21	0,21	0,42
	Hristiyan	Sayı	25	5	3	3	3	4+	3	-	-	-	2
		%	5,25	1,05	0,63	0,63	0,63	0,84	0,63	0	0	0	0,42
	Yahudi	Sayı	1	-	1	-	-	1+	-	-	-	-	-
		%	0,21	0	0,21	0	0	0,21	0	0	0	0	0
	Diğer	Sayı	2	1	2	-	6	1+	-	-	-	-	2
		%	0,42	0,21	0,42	0	1,26	0,21	0	0	0	0	0,42
	Toplam	Sayı	64	13	21	7	18	14	3	1	1	1	6

^aAynı davada Müslüman ve Ermeni davacı tarafların, davalı Ermeni ile şirket muhasebesi davasını göstermektedir. Toplam dava sayısı değişmemiştir.

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Tablo 25: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)

			İşlem – İlişki Türü										
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul
Hristiyan	Müslüman	Sayı	30	7+1 ^b	6	2	7	7+1	2	-	-	1	1
		%	6,3	1,68	1,26	0,42	1,26	1,47	0,42	0	0	0,21	0,21
	Hristiyan	Sayı	83	20	28+1 ^a +1 ^b	10	3	17+5	2	2	2	1	7+1 ^c
		%	17,44	4,2	5,88	2,1	0,63	4,62	0,42	0,42	0,42	0,21	1,47
	Yahudi	Sayı	4	-	-	1	-	1+	-	-	-	-	1+1 ^c
		%	0,84	0	0	0,21	0	0,21	0	0	0	0	0,21
	Diğer	Sayı	9	4	-	-	1	4+	1	-	1	-	-
		%	1,89	0,84	0	0	0,21	0,84	0,21	0	0,21	0	0
	Toplam	Sayı	126	32	35	13	10	35	5	2	3	2	10+1 ^c
	Yahudi	Müslüman	Sayı	-	1	-	-	-	1+	-	-	-	-
%			0	0,21	0	0	0	0,21	0	0	0	0	0
Hristiyan		Sayı	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		%	0,21	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diğer		Sayı	1	-	-	-	-	1+	-	-	-	-	-
		%	0,21	0	0	0	0	0,21	0	0	0	0	0
Toplam		Sayı	2	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-

^aAynı davada Müslüman ve Ermeni davacı tarafların, davalı Ermeni ile şirket muhasebesi davasını göstermektedir. Toplam dava sayısı değişmemiştir.

^bErmeni bir kimsenin hem Müslümanlar hem de Rum bir kimse ile olan şirket münazaasını göstermektedir. Toplam dava sayısı değişmemiştir.

^cDavacısı Hristiyan olup davalısı gayrimüslim olan davalardan 1'i, Yahudi ve Rum iki kişiden oluşmaktadır.

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Tablo 26: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer)

Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	İşlem – İlişki Türü										
			Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul
Diğer	Müslüman	Sayı	2	-	-	1	5	2+1	-	-	-	-	1
		%	0,42	0	0	0,21	1,05	0,63	0	0	0	0	0,21
	Hristiyan	Sayı	9	-	3	-	-	1+4	-	-	-	1	2
		%	1,89	0	0,63	0	0	1,05	0	0	0	0,21	0,42
	Yahudi	Sayı	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		%	0	0	0,21	0	0	0	0	0	0	0	0
	Diğer	Sayı	8	-	3	2	1	-	-	-	-	-	1
		%	1,68	0	0,63	0,42	0,21	0	0	0	0	0	0,21
	Toplam	Sayı	19	-	7	3	6	8	-	-	-	1	4

Tablo 27: : 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı

Davacı	Davalı	İşlem – İlişki Türü											Genel Toplam
		Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Kefalet	Miras	Usul	
Müslüman	Hepsi	64	13	21	7	18	14	3	1	1	1	6	476*
Hristiyan	Hepsi	126	32	35	13	10	35	5	2	3	2	10+1	
Yahudi	Hepsi	2	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	
Diğer	Hepsi	19	-	7	3	6	8	-	-	-	1	4	
Toplam		211	46	63	23	34	47+12	8	3	4	4	21	

*Toplamda yer alan 483 davadan 476'sında işlem-ilişki türü tanımlanabilmektedir.

Yukarıdaki tablolarda belirtilen alacak davalarında Müslümanların davacı oldukları 2 davada, davalı taraflardan birinin dini aidiyeti tespit edilememişken, diğeri İtalyan Devleti tebaasından bir bezirgândır. Alacak davalarında davacısı Hristiyan olan davalarda davalısı “Diğer” kategorisi içinde tanımlananlardan ikisi Hazine-i Celile iken, biri Ermenilere ait olduğu düşünülen bir kumpaniye, biri bir karye ahalisi, biri de Yunan Devleti tebaası bir kimsedir. Diğerlerinin kimlikleri tespit edilememiştir. Yahudilerin davacı oldukları alacak davalarında ise karşı taraf Rum ve yabancı bir kimse olmuştur. Davacısı “Diğer” kategorisinde tanımlanan davalardan birinde davacı Fransız bir kimse iken, davalı Müslüman kimlikli; birinde davacı Fransız Devleti tebaası iken, karşı taraf Ermeni bir kimse, ikisinde davacı bu defa Avusturya tebaası iken davalı Ermeni bir kimse, bir diğerinde davacı Rusya Devleti tebaası iken, davalı yine Ermeni bir kimse, yine birinde davacı Yunan Devleti tebaası iken, davalı Rum bir kimse, bir başkasında bu defa davacı kumpaniye iken, davalı Rum bir kimse olmuştur. Alacak davalarında ikisi de “Diğer” kategorisinde olanlardan kimliği tespit edilebilenler Bank-ı Osmani ile kumpaniye, kumpaniye ile Bank-ı Osmani’nin Beyrut Şubesi Müdürü, bir Fransız ile Selanik Banka Şubesi ve Nazırı ve kimliği tespit edilemeyen kişiler ile İngilizlerdir. Diğer davalarda net olarak kimlik tespiti yapılamamıştır. İltizam davalarında yer alan kurum Maliye Hazine-i Celilesi’dir.

Şirket muhasebesi davalarında “Diğer” kategorisinde bulunan taraflar davacı-davalı olmak üzere Müslümanlar - Hazine-i Celile, Müslüman - kumpaniye (Müslüman), kumpaniye - Rum, kumpaniye - Yahudi, İngiliz kumpaniye ile İtalya Devleti tebaası, İran Devleti tebaası - kumpaniye, Şirket-i Umumiye Osmaniye Direktörü - Rum, İtalyan - Avusturya Devleti tebaasına ait şirkettir.

Arazi davalarında davacısı diğer olan kategoride İngiliz bir kadınla Müslüman bir kimsenin, aynı İngiliz kadının Müslüman bir verese grubuyla, karye ahalisi ile Müslüman bir kimsenin anlaşmazlıkları bulunurken; davacısı Müslüman olup, davalısı “Diğer” kategorisinde ise bir Müslüman kadının İngiliz bir kadınla, dört Müslüman kimsenin bir karye ahalisi ile ve yine Müslüman bir kimsenin Fransız konsolosu tercümanı ile olan ihtilafları yer almaktadır.

Ceza davaları kategorisinde “Diğer” olarak tanımlanan tarafların yer aldığı davalar Fransız Devleti tebaası ile Müslüman bir verese arasında adi varakaya dair ceza davası ve kumpaniyenin dava kalemine açtığı ceza davasıdır.

Emlak davaları dükkân, mağaza icarı ve satışı gibi akara ilişkin davalarla hane icarı ve satışı benzeri davaları kapsamaktadır. Bu nedenle o sütundaki değerleri (dükkân icarı + hane icarı) örneğinde görüldüğü şekilde bu anlamı ifade edecek şekilde gösterilmiştir. Bu sekmede “Diğer” kategorisinde yer alan davalar Kabzımallık esnafı ile Rum eski bir kabzımal arasında, Müslüman ile Fransız bir dışçı arasında, Ermeni ile Avusturya Devleti tebaası arasında gerçekleşmiştir. Emlak davaları içindeki “Diğer” kategorisi ise dini tabiiyeti tanımlanamayan aynı kişi ile Ermeni tahsildar arasında hane icarı davası ile Yunani ile Rum bir kimse arasındaki hane satışı davasıdır.

Usul davalarında “Diğer” kategorisi ile görülen davalar Müslüman verese ile mahkeme-i ticaret ikinci meclisi azası, İtalya Devleti tebaası ile Fransa Devleti tebaası, Müslüman ile Fransa konsolos tercümanı arasında gerçekleşmiştir.

Ortak kullanım alanı davaları ise, yol geçiş hakkı, hane ve yağhane tamiri davalarıdır.

Ticari işlem davalarında ticareti gerçekleştirilen ürünler ağnam, buğday, elmas yüzük, mücevher, gümüş şamdan, tuğla, kömür, bağde, palamut, kereste, zahire, tuz, ziraat ürünleri, elbise, katre, duhan, erzak ve eşya, kuzu derisi, revgan, çuka, pirinç, saman, kepek, koyun eti, pamuk, tütün, hinta, odun, ağ, müskirat, zeytin, fırın olarak belirtilmiştir. Bunlardan diğerlerine göre daha fazla adı geçenler ise zirai ürünlerde zahire ve buğday, hayvansal ürünlerde ağnam ve kuzu derisi ve diğerlerinde kereste ile kömür olmuştur. Ticari işlem davalarında Hristiyan olup davalısı “Diğer” kategorisinde yer alanlardan biri kumpaniye, diğeri Bab-ı Vala-yı Seraskeri ve diğeri de Fransız Devleti tebaasından bir tacirdir. Geriye kalanların kimlikleri tespit edilememiştir.

Şirket muhasebesi davalarında yer alan şirketlerin bir kısmında şirketin hangi alanda faaliyet gösterdiği belirtilmiştir. Buna göre ziraat ve ticaret şirketi (Rum ve Müslümanlar arasında), ticaret şirketi (Rumlar arasında), ağnam alım satımı şirketi (Müslümanların kendi aralarında ve Müslümanlar ile Yahudi arasında), peynir ve pekmez alım satımı için kurulan şirket (Müslüman ve Ermeniler arasında), havyarıcı dükkânının içindekilerin alım satımı için kurulan şirket (Rumlar arasında), ebniye-i miriye inşası için kurulan şirket

(Rumlar arasında), revgan aşarı şirketi (Rumlar arasında), oda şirketi (Rumlar ve Müslümanlar ile vakfa ait yalının tamir masrafları için oda sahipleri ile), matbaa küşadı (açma) ve gazete şirketi (Müslümanlar arasında), dökmece şirketi muhasebesi (Müslümanlar arasında), demircilik şirket (Ermeniler arasında), tuğla fabrikası muhasebesi (Ermeniler arasında), ebniye şirketi muhasebesi (Rumlar arasında), şimendifer ve köprü inşasına dair şirket muhasebesi (Ermeni ve Rum), ticaret şirketi muhasebesi (Ermeniler arasında), duhan şirketi muhasebesi (Rumlar arasında), komandit şirket muhasebesi (Müslümanlar arasında), kolektif şirket muhasebesi (Rumlar arasında), kumpaniye muhasebesi (3 Müslümanlar arasında, 2 Rumlar arasında), kumpaniye muhasebesi (İran Devleti tebaası ile kumpaniye arasındaki dava) isimleriyle davalarda yer alanlar bulunmaktadır. Bunun yanında iltizam şirketi (ortaklığı) olanlar da vardır ve davalarda “iltizam şirketi muhasebesinin rüyeti” olarak ifade edildiği için bu kategoriye dâhil edilmiştir. Bunlar bazı kazalar, büyük-küçük boğazlar ve nahiyelerin aşar iltizamı muhasebesi (Müslümanlar arasında), Giresun sancağı aşarı muhasebesi (Ermeniler arasında), Elazığ sancağı ağnam rüsumu iltizam şirketi muhasebesi (Ermeniler arasında), Erzurum gümrüğü rüsumu muhasebesi (Ermeniler arasında), Karesi sancağı aşar geliri kumpaniyesi (Ermeniler ve Yahudi), bakır madeni imtiyazı muhasebesi (Ermeni, Rum ve Müslümanlar arasında), panayır ve pazar rüsumu iltizam şirketi (Müslümanlar arasında), ağnam rüsumu iltizamı (Müslüman ile Ermeni arasında), duhan öşrü iltizam şirketi (Rumlar arasında), pirinç öşrü iltizamı muhasebesi (Şirket-i Umumiye Osmaniye direktörü ile Rum kimse arasındaki dava), hınta iltizamı şirket muhasebesi (Rum ve Ermeni arasında), kantar rüsumu iltizamı (Rum ve Müslüman arasında), aşar iltizamı şirketi (4 Müslümanlar arasında; biri aşar iltizamı veya ticaret şirketi olduğuna dair ihtilaftır), aşar şirketi muhasebesi (2 Müslümanlar arasında)’dir. Ayrıca yalnızca “Şirket muhasebesi” olarak ifade edilen davalar da bulunmaktadır (3 Ermeniler arasında, 4 Müslümanlar arasında, 5 Rumlar arasında, Müslüman ve Ermeni arasında, Ermeni ve Rum arasında, İtalyan ve Avusturya Devletleri tebaası arasındadır). Şirket değil de “şeriklik” diyebileceğimiz “ortaklık” olarak kurulan yapıların da Müslümanlar arasında ve 2 adet oldukları belirtilmiştir. Bunlar arasında hangilerinin Ticaret Kanunnâmesi’ne ve hangilerinin Mecelle’deki Kitâbü’ş-Şirket’te belirtilen manada olduğunu tam olarak kestirmek güç olsa da yaklaşık 10 adedinin şirket yapılanması içinde olduğu söylenebilir. Bunlar dışında kalanlar ile iltizam dâhilinde olanlar ise ortaklık kapsamında

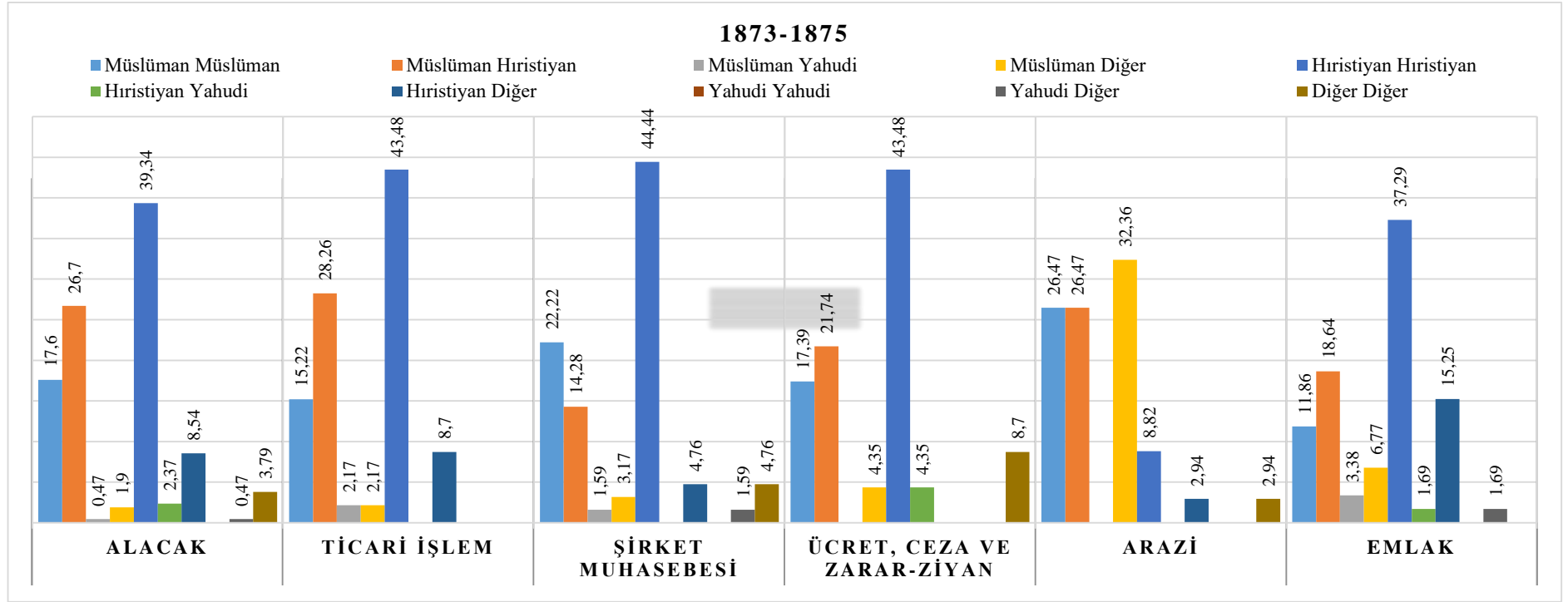
değerlendirilebilir. Şirketlerde Rumların ağırlıkta olduğunu söylemek mümkündür (8 adet). Ancak Müslümanların da gerek kendi aralarında, gerekse de gayrimüslimlerle beraber şirket yapılanmasına dâhil olduğunu da belirtmek gerekmektedir (kendi aralarında 7 adet, Rum, Ermeni ve Yahudilerle 4 adet). Bu rakamların bu dönemde, belgede yer alan davalardan elde edilen verileri içerdiğini tekrar belirtmekte yarar görülmektedir. İltizam şirketi muhasebesi davalarında ise Müslümanlarla Ermeniler ağırlıktadır.

Ayrıca bir de doğrudan ortaklık ilişkisi içinde tanımlananlar vardır. Bunların bazılarında kaçar kişilik ortaklık kurulduğu belirtilmiştir. Bunlar davacılar, Müslümanlar arasında kurulan celep ortaklığı, 3 kişilik 2 ortaklık, Müslüman hancıların kurduğu 2 kişilik ortaklık, Rumlarda iki kişilik 3 ortaklık, Ermenilerde 3 kişilik 1 ortaklık tespit edilmiştir. Davalı tarafta ise, Müslümanların kurdukları 5 kişilik kasap ortaklığı, Müslümanların 2 kişilik ortaklıkları (çiftlik arazisi ortaklığı), Rumların 2'şer kişilik ortaklıkları (tarafardan biri sarraf) (2 adet), Rum kadınların 2 kişilik dükkân hissesine dayalı ortaklığı, Rumların 6 kişilik süpürgeci dükkânı ortaklığı, Ermenilerin 2 kişilik ortaklıkları, yine Ermenilerin kişi sayısı belli olmayan ortaklıkları (2 adet), Ermenilerin kumpaniye ortaklıklarının varlığından bahsedilmiştir.

Yukarıdaki tabloda en yüksek ilişki türü borç-alacak ilişkisidir. İkinci sırada şirket muhasebesi davaları yer almaktadır. Ticari işlemler ise emlak davalarının ardından dördüncü sırada gelmektedir. Burada yer alan veriler yorumlamayı kolaylaştırmak adına yüzde cinsinden de ifade edilmiştir. Ayrıca yorumlarda çalışma açısından daha önemli görülen ilişki türleri ile oranı nispeten daha fazla olan işlem türleri dikkate alınmıştır. Bu noktada önce her bir hücrenin toplam dava sayısına bölünmesi ile elde edilen yüzdeler yorumlanmıştır. Bunlar tarafların birbirleri ile en çok hangi ilişki ağı içinde olduklarını göstermektedir. Buna göre toplam davalar içinde tarafların her ikisinin de Müslüman olduğu alacak davaları %7,56'dır ve bu oran Müslümanların kendi aralarında içinde buldukları en yoğun ilişkinin alacak ilişkisi olduğunu göstermektedir. İkinci sırada ise şirket muhasebesi gelmektedir. Müslümanlar Hristiyanlarla ise daha ziyade alacak ve ticari işlem konularında bağlantı kurmuştur. Hristiyanlar sekmesine gelindiğinde önce tablodaki en yüksek rakamlara burada ulaşıldığı dikkat çekmektedir. Yani toplam davalar içinde tarafların her ikisinin de Hristiyan olduğu davalarda sırasıyla alacak, şirket muhasebesi ve ticari işlem faaliyetlerinde yoğunlaşma olmuştur. Hristiyanların davacı

olarak Müslümanlarla taraf oldukları davalar, Müslümanların Hristiyanlarla taraf oldukları davalarla yaklaşık aynı oranlarda olmakla beraber daha yüksek düzeydedir. Ancak ilişki sıralaması değişmemiştir: Alacak, ticari işlem ve şirket muhasebesi. Yahudi ve “Diğer” sekmesindeki oranlar düşük olduğu için ayrıca yorumlanmamıştır.

Bu kısımda ayrıca tanımlanan her ilişki türü için farklı kimliklerin ilişkide bulunma yoğunlukları ölçülmüştür. Bunu tabloda göstermek karışıklığa yol açacağından, bu oranların grafikte gösterimi tercih edilmiştir. Burada yapılan hesaplama her bir hücrenin, tablonun en altındaki işlem türü toplamına bölünmesi ile elde edilmiştir. Ayrıca davacı ve davalı taraflardan bağımsız olarak hangi iki taraf arasında ilişki kurulduğunun tespiti için yukarıdaki tabloda ayrı ayrı yer alan Müslüman-Hristiyan ve Hristiyan-Müslüman, Müslüman-Yahudi ve Yahudi-Müslüman, Müslüman-Diğer ve Diğer-Müslüman, Hristiyan-Yahudi ve Yahudi-Hristiyan, Hristiyan-Diğer ve Diğer-Hristiyan, Yahudi-Diğer ile Diğer-Yahudi kategorileri birleştirilerek oranlar hesaplanmıştır.

Şekil 17: 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki tabloya göre arazi davaları hariç tüm davalarda birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olanlar Hristiyanlar olmuştur. Bu durum Hristiyanların toplam alacak davaları içindeki %39,34, ticari işlem davaları içindeki %43,48 ve şirket muhasebesi davaları içindeki %44,44 oranlarıyla kendini göstermektedir. Hristiyanların daha yoğun ilişki içinde olma durumu, şirket muhasebesi davaları hariç diğer davalarda Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha yüksek oranlarından da görülmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri ise alacak ve ticari işlem davalarında üçüncü, şirket muhasebesi davalarında ikinci sırada gelmektedir. Sonuçta ulaşılan bu ilişki düzeyleri bir ilişki türünde belirli bir tutarlılık sergilemektedir.

Bir sonraki kısımda benzer analizler 1879-1881 dönemi için gerçekleştirilmiştir. Yukarıdaki tablolar hazırlanırken ve hesaplamalar yapılırken kullanılan mantık aynen bu tablolar için de geçerlidir. Ancak bu tablolarda sayısal değer almayan bazı ilişki türleri çıkarılmıştır.

Tablo 28: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)

			İşlem – İlişki Türü									
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	Usul
Müslüman	Müslüman	Sayı	6	2	2	-	9	1+2	-	1	-	2
		%	4,62	1,54	1,54	0	7,69	2,31	0	0,77	0	1,54
	Hristiyan	Sayı	3	2	-	-	2	1+	1	-	-	1
		%	2,31	1,54	0	0	1,54	0,77	0,77	0	0	0,77
	Yahudi	Sayı	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		%	0	0	0	0	0,77	0	0	0	0	0
	Diğer	Sayı	1	1	-	1	1	-	1	-	-	-
		%	0,77	0,77	0	0,77	0,77	0	0,77	0	0	0
	Toplam	Sayı	10	5	2	1	13	4	2	1	-	3

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Tablo 29: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)

			İşlem – İlişki Türü									
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	Usul
Hristiyan	Müslüman	Sayı	3+1 ^a	-	1	-	1	2+	-	-	-	-
		%	3,08	0	0,77	0	0,77	1,54	0	0	0	0
	Hristiyan	Sayı	26+1 ^a	6	2	1	3	1+1 ^b +2	1	1	2	1
		%	20,77	5,38	1,54	0,77	2,31	3,08	0,77	0,77	1,54	0,77
	Yahudi	Sayı	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		%	0	0,77	0	0	0	0	0	0	0	0
	Diğer	Sayı	5	2	-	2	1	1+1 ^b +	1	-	-	-
		%	3,85	1,54	0	1,54	0,77	1,54	0,77	0	0	0
	Toplam	Sayı	36	9	3	3	6	7	2	1	2	1
	Yahudi	Müslüman	Sayı	-	-	-	-	-	+1	-	-	-
%			0	0	0	0	0	0,77	0	0	0	0
Hristiyan		Sayı	1	-	-	-	-	+1	-	-	-	-
		%	0,77	0	0	0	0	0,77	0	0	0	0
Toplam		Sayı	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-

^aDavacısı Hristiyan olup, davalısı Müslüman ve Hristiyan iki kişiden oluştuğundan (+1) olarak gösterilmiş, ancak mükerrer hesaplama kaçınmak amacıyla dava olarak hesaplanan “Toplam” rakamları değiştirmemiştir.

^bHristiyan bir kimse hem Avusturya-Macaristan Devleti tebaası hem de yine Hristiyan biri ile dükkân icarı davasında karşı karşıya geldiği için iki tarafa da dava işlenmiş, ancak toplam dava sayısı değiştirilmemiştir.

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Tablo 30: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer)

			İşlem – İlişki Türü									
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	Usul
Diğer	Müslüman	Sayı	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-
		%	0	0,77	0	0,77	0,77	0	0	0	0	0
	Hristiyan	Sayı	2	1	-	1	1	2+	1	-	-	-
		%	1,54	0,77	0	0,77	0,77	1,54	0,77	0	0	0
	Diğer	Sayı	1	2	-	1	1	-	-	-	-	-
		%	0,77	1,54	0	0,77	0,77	0	0	0	0	0
Toplam	Sayı	3	4	-	3	3	2	1	-	-	-	

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Tablo 31: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı

		İşlem – İlişki Türü										Genel Toplam
Davacı	Davalı	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	Usul	
Müslüman	Hepsi	10	5	2	1	13	4	2	1	-	3	
Hristiyan	Hepsi	36	9	3	3	6	7	2	1	2	1	
Yahudi	Hepsi	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
Diğer	Hepsi	3	4	-	3	3	2	1	-	-	-	
Toplam		50	18	5	7	22	9+6	5	2	2	4	130

Alacak davalarında Hristiyan - Diğer kategorisinde iki yabancı (Rus ve Yunan) ve Şirket-i Hayriye bulunmaktadır. Diğer olarak tanımlanan kurumlar, yabancılar ve dini aidiyeti tespit edilemeyen kimselerin yer aldığı kategorideki davalar ise Kumpaniye ile Ermeni bir kimse, Şirket-i Hayriye ile Ermeni bir kimse ve Şirket-i Hayriye ile Şehremaneti arasında geçmiştir.

Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler yapağı, broş, tuğla, deri, odun, zeytinyağı, buğday, kemik, maden kömürü, şarap, hatap (odun), tuz, sabun, zahire, harar olmuştur. Yine bu davalarda kurum olarak yer alanlar Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi (davacı olarak gayrimüslim bir davalı ile), Şirket-i Hayriye İdaresi (davacı) Daire-i Celile-i Bahriye (davalı) ile, Dar-ı Şurâ-yı Askeri (davacı olarak yabancı bir davalı ile) olmuştur. Diğer kategorisindeki öteki taraflar gayrimüslim bir kumpaniye müdürü (İtalya Devleti tebaası ve davalı olarak Ermeni bir davacı ile) ve Yunan Devleti tebaası (davalı olarak Rum bir kadın davacı ile)'dır.

Şirket muhasebesi davalarında sözü edilen şirketlerden hakkında bilgi olanlar gayrimüslimler arasında kurulmuş olan tahta komisyonculuğu şirketi, Müslümanlar arasında kurulmuş olan hububat aşarı şirketi (ortaklığı)'dır. Yine Gayrimüslim-Müslüman ortaklığı da şirket yapılanmasından ziyade bir tür ortaklıktır. Ayrıca ortaklık kurulduğu anlaşılan davalar da bulunmaktadır. Bunlar, Rumların kurdukları biri tahtacılık, biri bakırcılık, biri komisyonculuk faaliyeti üzerine olan 3 ve biri de faaliyet alanı bilinmeyen 4 ortaklık (bunlardan faaliyet alanı bilinmeyen ile komisyonculuk 2 kişiliktir); yine kürk tüccarı Rumların kurdukları ortaklık; kuyumculuk faaliyeti üzerine 2 kişilik Ermeni ve Yahudi ortaklığı; Ermeni kepek tüccarlarının kurdukları 3 kişilik ortaklıktır.

Ortak kullanım alanı davası müşterek kullanıma sahip arsa üzerinde yapılan faaliyetlerin, kullanım hakkına sahip diğer kesimlere verdikleri zarara ilişkindir.

Emlak davalarının 9 tanesi dükkân ve mağaza icarı davasıdır. Bunlar Yunan Devleti tebaası bir kimse ile bir Ermeni arasında gazino icarı, kasap Ermeni bir kimse ile Avusturya-Macaristan Devleti tebaası ve Ermeni bir diğer kimse ile mağaza icarı, kürkçü bir Rum ile kürkçü esnafı arasında dükkân icarı, Müslümanlar arasında dükkân satış ve icarı, Müslüman ve Rumlar arasında bir dükkân icarı, gayrimüslim bir kadın ve Selanik Vilayeti Evrak Müdürü Muavini Müslüman bir kimse ile vakıf malı bir börekçi dükkânı

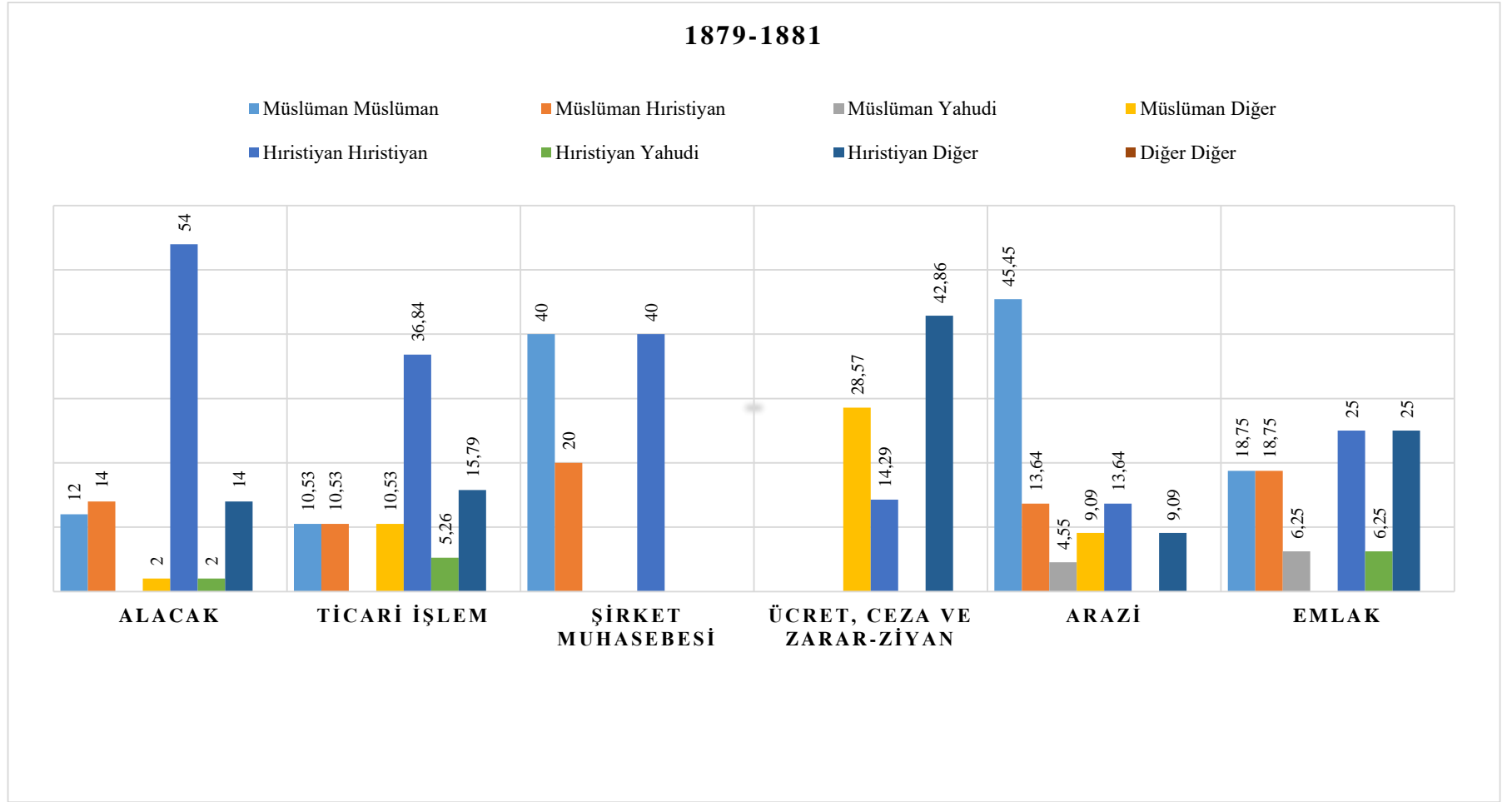
icarı, gayrimüslim bir kimse ile Müslüman bir kadın arasında mağaza icarı, Ermeni ve Rumlar arasında bir icar davası olarak gerçekleşmiştir. Oda ve hane icarı davalarından biri Yahudi ve Müslüman arasındadır, diğerleri Müslümanların ve Hristiyanların kendi aralarında gerçekleşmiştir. Bu davada diğer kategorisinde yer alanlar Yunan Devleti tebaası ile Ermeni bir kimse ve Avusturya-Macaristan Devleti tebaası ile kürkçü esnafı davalarıdır.

Arazi davalarında diğer sekmesinde yer alan davalar; Müslüman - kimliği tanımlanamayan kimse, Hristiyan - karye ahali (Cebel-i Lübnan'da karışık), karye ahali - Müslüman, karye ahali - Rum ve Hazine-i Hassa Nezareti - İtalyan Devleti tebaası aralarındaki davalarıdır.

Yukarıdaki tabloda ilk bakışta yorumlanması gereken ilişki türlerinin genel yoğunluklarıdır. Bunda yine ilk sırada alacak ilişkisi gelmiştir. Ancak bu defa diğer dönemden farklı olarak ikinci sırada arazi davaları yer almaktadır. Yine bu dönemde emlak ve ticari işlem davaları birbirlerine yakın olmakla beraber, ticari işlemlerin payı daha fazladır. Yukarıdaki tabloda yer alan verilere göre kimlerin kimlerle daha çok hangi işlemi yaptığı sorusunun cevabı, diğerlerine göre oldukça yüksek bir oranla Hristiyanların kendi aralarındaki alacak davaları olmuştur. İkinci sırada yine Hristiyanların kendi aralarındaki ticari ilişkileri gelmektedir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer nokta tüm davalar içinde Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin, davalı-davacı ayrımı olmaksızın Hristiyanlarla kurdukları ilişkilerden daha düşük olmasıdır. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerde de ilk sırayı alacak davaları almış, ticari ilişkiler ve şirket muhasebesine dayalı davalar aynı payda kalmıştır. Bu dönemde arazi davalarının oranı, alacak davalarının ardından ikinci sırada yer almaktadır. Bunda da Müslümanların payı, diğer aktörlere göre daha yüksektir. Bu dönemde incelenen toplam dava sayısının daha az olması, bazı oranların birbirleri ile çok yakın, hatta aynı olmaları ile sonuçlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte kimlerin hangi tür ilişkilerde daha fazla yoğunlaştıkları sergilenmiştir. Bu grafik hazırlanırken yine farklı taraflar bir araya getirilerek hesaplamalar yapılmıştır. Buna göre toplam alacak davaları içinde her ikisi de Hristiyan olanların oranı %54 ile en yüksektir. Tüm alacak davaları içinde diğer unsurların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin oranı buna göre oldukça düşük seyretmiştir. Yine de ikinci sırada Hristiyanlarla

Müslümanlar ve Hristiyanlarla “Diğer” unsurların ilişkileri gelmektedir. “Diğer” kategorisinde Şirket-i Hayriye’nin öne çıktığı daha önce ifade edilmiştir. Ticari işlem davalarında yine açık ara Hristiyanlar öne çıkmıştır. Şirket muhasebesi davaları ise Hristiyanların ve Müslümanların aynı oranda ve daha ziyade kendi aralarında yürüttükleri faaliyetler olmuştur. Arazi davalarında Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Emlak davaları da her ilişki tarafı için azımsanmayacak oranlara sahip bulunmaktadır.

Şekil 18: 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Aşağıdaki tablolar diğerlerine benzer şekilde ve aynı yöntemlerle 1901-1902 dönemi için hazırlanmıştır.

Tablo 32: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Müslüman)

			İşlem – İlişki Türü									
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	
Müslüman	Müslüman	Sayı	5	2	3	1	13	2+3	1	3	-	
		%	4	1,6	2,4	0,8	10,4	4	0,8	2,4	-	
	Hristiyan	Sayı	1	-	1	-	1	-	-	-	-	1
		%	0,8	0	0,8	0	0,8	0	0	0	0	0,8
	Diğer	Sayı	3	1	-	-	2	-	-	-	-	-
		%	2,4	0,8	0	0	1,6	0	0	0	0	0
	Toplam	Sayı	9	3	4	1	16	5	1	3	1	

Tablo 33: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Gayrimüslim)

			İşlem – İlişki Türü								
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar- Zıyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras
Hristiyan	Müslüman	Sayı	4+1 ^a	-	-	-	1	1	1	1	-
		%	4	0	0	0	0,8	0,8	0,8	0,8	0
	Hristiyan	Sayı	19+1 ^a	1	-	-	7	2+3	-	-	1
		%	15,2	0,8	0	0	5,6	4	0	0	0,8
	Yahudi	Sayı	1	-	-	-	1	2	-	-	-
		%	0,8	0	0	0	0,8	1,6	0	0	0
	Diğer	Sayı	6	1	-	-	-	1	-	-	-
		%	4,8	0,8	0	0	0	0,8	0	0	0
Toplam	Sayı	31+1	2	-	-	9	9	1	1	1	
Yahudi	Müslüman	Sayı	2	-	-	-	1	-	-	-	-
		%	1,6	0	0	0	0,8	0	0	0	0
	Toplam	Sayı	2	-	-	-	1	-	-	-	-

^aHristiyan bir kimsenin hem Hristiyan hem de Müslüman bir kimse ile olan alacak davasını göstermektedir. Toplamda dava sayısını değiştirmeyeceğinden bu şekilde gösterilmiştir.

Tablo 34: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları (Davacı Diğer)

			İşlem – İlişki Türü								
Davacı	Davalı	Sayı/ Yüzde	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras
Diğer	Müslüman	Sayı	2	1	-	1	3	-	1	-	-
		%	1,6	0,8	0	0,8	2,4	0	0,8	0	0
	Hristiyan	Sayı	6	-	1	1	-	1	-	-	-
		%	4,8	0	0,8	0,8	0	0,8	0	0	0
	Diğer	Sayı	2	-	-	1	2	-	1	1	-
		%	1,6	0	0	0,8	1,6	0	0,8	0,8	0
Toplam	Sayı	10	1	1	3	5	1	2	1	-	

Tablo 35: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türlerine İlişkin Toplam Dava Sayısı

		İşlem – İlişki Türü									Genel Toplam
Davacı	Davalı	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza ve Zarar-Ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak Kullanım Alanı	Miras	
Müslüman	Hepsi	9	3	4	1	16	5	1	3	1	125
Hristiyan	Hepsi	32	2	-	-	9	9	1	1	1	
Yahudi	Hepsi	2	-	-	-	1	-	-	-	-	
Diğer	Hepsi	10	1	1	3	5	1	2	1	-	
Toplam		53	6	5	4	31	8+7	4	5	2	

Müslümanların davacı olduğu alacak davalarında “Diğer” kategorisinde Ziraat Bankası, Urfa Ziraat Bankası Şubesi ve Mehmed Paşa Vakfı bulunmaktadır. Hristiyanların davacı oldukları alacak davalarında ise davalı kurumlar olarak Maliye Hazine-i Celilesi, Ziraat Bankası, Samsun Ziraat Bankası Şubesi ve yabancı olarak da Yunan Devleti tebaası bulunmaktadır. Davacısı “Diğer” kategorisinde yer alan davalarda davalılar Hazine (2), kumpaniye (2), Bank-ı Osmani, Ziraat Bankası, Reji İdaresi ve Yunan Devleti tebaasından biridir.

Arazi davalarında Müslümanların davacı olduğu sekmede “Diğer” kategorisinde Evkaf Hazinesi bulunmaktadır. Kurumların davacı taraf oldukları davalarda maliye hazine-i Celilesi, Musul Defter-i Hakani İdaresi ve iki karye ahalisinin varlıkları tespit edilebilmiştir.

Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler manifatura, tuhafıye edevatı, kömür, zahire, kestane-ceviz ve ağnamdır. Bu davalarda davacı taraf olarak Karahisar Ziraat Bankası ve davalı taraf olarak da tüccarlara ait bir şirket ilgili yerlerdeki “Diğer” kategorisinde tespiti yapılabilenler olmuştur.

Şirket muhasebesi davalarında kömürcülük şirketi muhasebesi (Müslümanlar arasında) ve vefatla münfesi hale gelen şirket muhasebesi (davacı tarafın kimliği tespit edilememiştir, davalı taraf ise Rum’dur) davaları görülmüştür. Geriye kalanlar esasen iltizam muhasebesi davalarıdır. Bunlar; Feke bölgesi erzak ticareti iltizamı (Müslüman tüccarlar ile Rum ve Ermeni tüccarlar arasında), aşar iltizamı muhasebesi (Müslümanlar arasında), hububat aşarı iltizam şirketi muhasebesi (Müslümanlar arasında) davalarıdır.

Zarar-ziyana dayalı alacak davalarında kumpaniye ile Antalya Reji İdaresi, Alanya Ziraat Bankası ile Rum bir kimse karşı karşıya gelmiştir.

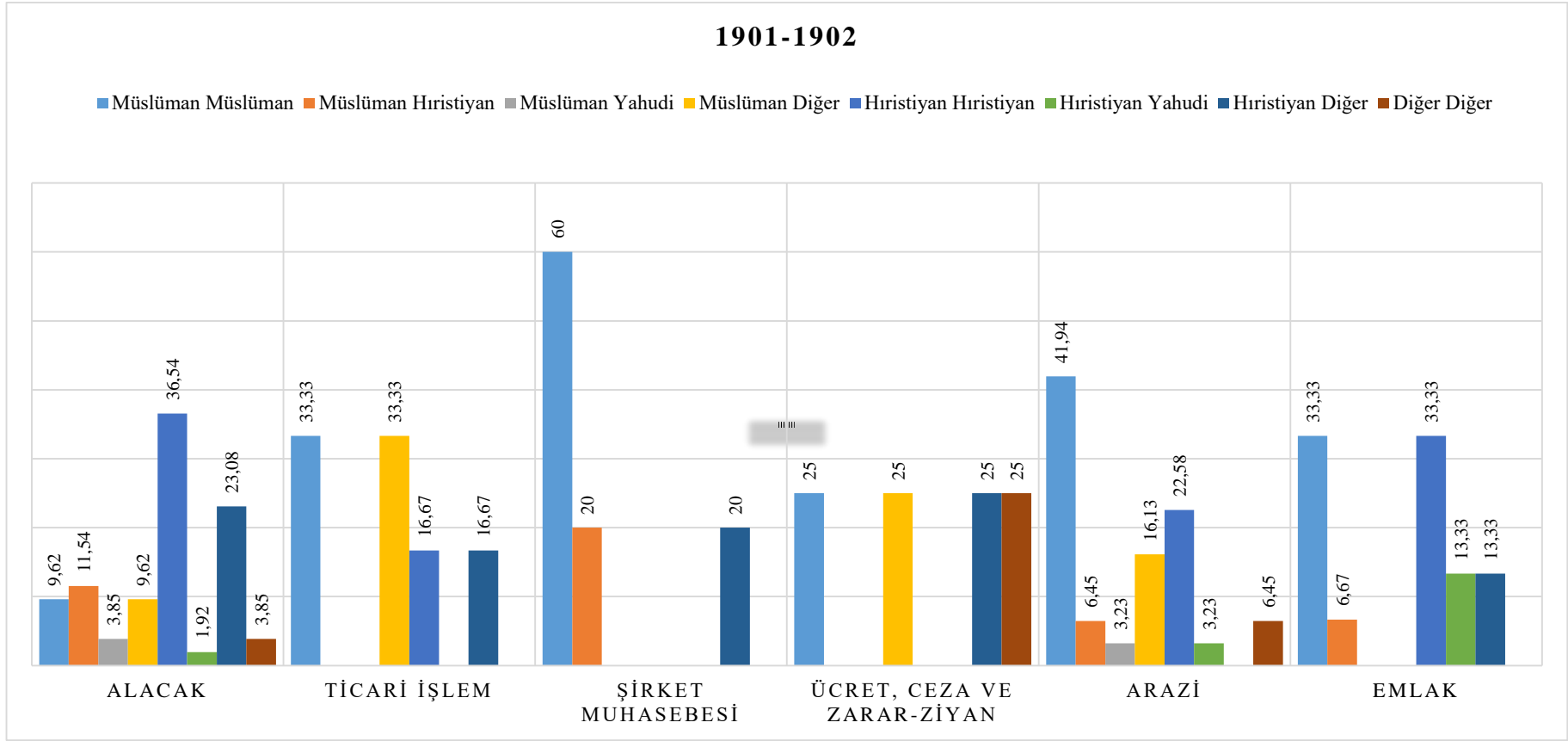
Emlak davalarının gösteriminde izlenen usul (dükkân, akar icarı ve satışı + hane, oda icarı ve satışı) örneğine benzer şekilde ikiye ayrılmış biçimdedir. Emlak davalarında Rum lokantacı iki kişinin Yunan Devleti tebaasından bir kadınla kahvehane icarına dair bir anlaşmazlığı bulunmaktadır.

İltizam davalarında “Diğer” kategorisinde yer alan kurum ise Maliye Hazine-i Celilesi olmuştur.

Ortak kullanım alanına ilişkin davalar, Müslümanlar arasında, arazilerin sulanması için kullanılan pınar suyu üzerinde, müşterek mülk olarak kullanılan su ve mengene ve bitişik komşu olarak birbirlerinin kullanım alanlarına verdikleri zarar hakkında olmuştur. Ayrıca iki karye arasında (kavm-i gayri mahsur) araziden geçen nehir konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır.

Bu tabloda toplam ilişki türleri içinde en yüksek oran yine alacak davalarına aittir. Onun hemen ardından ise arazi davaları gelmektedir. Bu tabloda ticari işlem ve şirket muhasebesi davaları birbirlerine yakındır, ancak oldukça düşük görünmektedir. Emlak davaları ise yüksek bir oranla önemini korumaktadır. Tüm davalar içinde en yüksek oran yine Hristiyanların kendi aralarındaki alacak ilişkilerinde yakalanmıştır. Ancak bu defa dikkat çekici nokta, Hristiyanların kendi aralarındaki ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarının oldukça düşük oranlarıdır. Tüm davalar içinde Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerde en yüksek orana ise arazi davalarında ulaşılmıştır. Onun ardından gelen sırasıyla alacak, şirket muhasebesi ve ticari işlem davalarının oranlarının oldukça düşük olduğu gözlenmektedir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kurulan ilişkilerde de bu dönemde son derece düşük rakamlara ulaşılmıştır. Bunun bir kısmı toplam dava sayısındaki düşüklükten kaynaklı olmakla beraber, aradan geçen zamanda ilişkilerin azaldığı ya da anlaşmazlık nedenlerinin azaldığı şeklinde yorumlanması da mümkündür. Bu durum çalışma açısından bir çeşit paradoks olarak değerlendirilebilir.

Kimlerin hangi tür ilişkilerde daha fazla yoğunlaştığını gösteren aşağıdaki grafikten hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Şekil 19: 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Bu tablolarda bazı oranlar yorumlanırken, bazı ilişki türlerinin sayılarının çok düşük olmasına bağlı olarak oranlarının oldukça yüksek çıkması gibi bir handikapla karşılaşmıştır. Örneğin şirket muhasebesi davası için tam olarak bu durum geçerlidir. Burada Müslümanlarla Müslümanlar arasındaki ilişki diğerlerine göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yine ticari işlem davalarının düşük oranı Müslümanların kendi aralarındaki ve “Diğer” unsurlarla aralarındaki ilişkilerin boyutunun daha yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan sayısal olarak yorumlamaya daha fazla müsait olan alacak davalarının tamamında en yüksek oranlara Hristiyanlarla Hristiyanlar arasında ulaşılmıştır. Bu dönemde yine Hristiyan aktörlerin diğer unsurlarla olan borç-alacak ilişkilerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Bu dönemde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki alacak ilişkileri ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Bu dönemde yine arazi davaları yüksek bir orana sahip bulunmakta ve burada da ön sırada Müslümanlar yer almaktadır.

4.2.2.1. Ticari Ortaklıklar ve Şirketler

19. yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukuku kapsamında Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle ile yapılan değişiklikler çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Burada kısaca değinmek gerekirse Ticaret Kanunnâmesi ile beraber Batı tipi şirket türleri yasal hale gelerek Osmanlı ekonomisinde varlık kazanmaya başlamıştır. Ancak diğer taraftan daha sonraki tarihlerde Mecelle'nin Şirket Kitabı'nın neşri ile beraber eskiden beri var olan İslami ortaklık türlerinin sürdürülmesi niyeti ortaya konmuştur. Bu durumda iktisadi hayatta “şirket” adıyla bir araya gelmiş birtakım yapılanmaların esas niteliklerinin ve boyutlarının ortaya konması gerekmiştir. İşte çalışmanın bu kısmında belgeden elde edilen bilgiler neticesinde Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonundaki şirket yapılanması incelenecektir. Bunun için önce literatürde bu konuda yapılan tartışmalara kısaca değinilecektir. Ardından yukarıdaki tablolarda yer alan işlem türlerinde özetlendiği haliyle yer alan bu konudaki bilgiler, davalardaki diğer ayrıntılarla beraber değerlendirilecektir.

Bu konuda literatürdeki güncel tartışmalardan biri Kuran (2012, s. 89) tarafından Ortadoğu'nun geri kalmışlığının sebeplerinden biri olarak da gösterilen İslami ortaklık meselesidir. Ona göre İslami bir ortaklığın herhangi bir ortağın kişisel iradesi ile sona

erebilmesi, bir ortağın ölümünün ortaklığı hükümsüz hale getirebilmesi gibi özellikleri ortaklığın vakitsiz sona erme riskini artırmaktadır. Ayrıca dağılmış bir İslami ortaklığı yeniden teşkil etmenin de bazı maliyetleri bulunmaktadır. Söz konusu risk, belirsizlik ve işlem maliyetleri caydırıcı rol oynayarak İslami ortaklıkların büyüklüğünü ve süresini sınırlamıştır. Dolayısıyla İslami ortaklık kurumu, birçok insanın aktif katılımını gerektiren büyük ve uzun ömürlü ticari girişimlere uygun ve gelişmeye açık görünmemektedir (Kuran, 2012, s. 118). Kuran'ın bu iddialarına karşılık Çizakça (1999, s. 112) ise Osmanlı ekonomisinde 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında anonim şirket olmasa da Osmanlı usulünde “tanzim edilmiş” (regulated) şirketlerin ortaya çıkmış olduğunu belirtmekte, bu tür ortaklıklara özel sektörde kendi aralarında ortaklıklar kuran özel şahıslar yanında devletin mali işlemlerinde de rastlandığını ve bunların devlete finansman sağlayan girişimcilerce oluşturulan yüksek miktarda paraların toplandığı ortaklıklar olduğunu ifade etmektedir (Çizakça, 1999, s. 119).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle verilerin elverdiği ölçüde çalışma kapsamına dâhil edilen üç dönemde Osmanlı ekonomisindeki ortaklıklar ve şirketleşmenin boyutları, ihtilaflar neticesinde mahkemelere yansıdığı kadarıyla ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bunu yaparken çalışmanın daha önceki bölümlerinde tanımlanan ilişkilerin tarafları olarak “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlara ilişkin bilgilerden yararlanılacaktır. Ayrıca şirket muhasebesi davalarında da bizzat bu konuya ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna göre daha önce belirtildiği gibi şirket muhasebesi davalarından hareketle elde edilen bilgilere göre Müslümanların kendi aralarındaki kurdukları şirketlerin sayısı 7 adet iken, bu sayı Rumlar arasında 8 ve Ermeniler arasında 3 olmuştur. Ayrıca Müslümanların Rumlarla 2, Ermenilerle 1 ve Yahudilerle 1 adet şirkete ortak oldukları anlaşılmaktadır. Bu şirketlere ait ayrıntılara gelince; Müslümanların kendi aralarında kurulmuş şirketler ağnam alım satımı şirketi, matbaa küşadı (açma) ve gazete şirketi, dökmece şirketi, komandit şirket ve kumpaniye (3 adet) olarak ifade edilmektedir. Müslümanların Rumlarla ortak oldukları şirketler ise, ziraat ve ticaret şirketi ile oda şirketi (vakfa ait yalının tamir masrafları için oda sahipleri ile kurulmuş) olarak belirtilmiştir. Müslümanların Yahudilerle beraber ağnam alım satımı şirketleri de bulunmaktadır. Müslümanların Ermenilerle ise peynir ve pekmez alım satımı için kurulan şirketleri bulunmaktadır. Bunlar anlaşıldığı kadarıyla şahıslara, başka bir deyişle özel sektöre ait bulunmaktadır. Şirket muhasebesi davaları haricinde çeşitli diğer ilişkilerde isimleri

geçen kumpaniyeler ise Rum sarrafla Ermeni 2 ortak (kumpaniye olarak belirtilmiş) arasında elmas yüzük bedeline dair senede dayalı alacağın tahsiline dair alacak davasında, Bank-1 Osmani'nin Selanik tüccarına ait bir kumpaniyeden alacak davasında, Ermeni bir kimsenin 3 Ermeni'ye ait bir ipek dokuma kumpaniyesinden alacağına, yine Ermeni bir kimsenin, Ermeni bir kimseye ait kumpaniyeden zahire alışverişine dayalı alacağının tahsiline dair davada, Ermeni bir tercümanla Yahudi bir kimsenin vereseşi arasında şirket iflasına dair alacak davasında belirtilmektedir. Görüldüğü üzere bunlar çoğunlukla Ermenilere ait kumpaniyelerdir ve biri Selanik tüccarına, biri de Yahudi kimseye aittir (Rum olduğu tahmin edilmektedir).

Diğer davalarda ise 8 kumpaniyenin adı geçmektedir. Bunlardan ikisinin Ermeniler ait olduğu bilgisi bulunmaktadır. Diğerlerinin isimleri ise yabancı olduklarına işaret etmektedir. Birinin İngiliz asıllı bir şirket olduğu isminden anlaşılmaktadır. Birinin ise yine İngiliz ve kolektif şirket olduğu bilgisi bulunmaktadır. Diğerinin Avusturya Devleti tebaasından bir kimseye ait olduğu yazmaktadır. Bunlar içinde 8-10 kişiden mürekkep bir şirketten (kumpaniye ve şirket tabirine aynı anda yer verilmiş) bahsedilmektedir. Ayrıca bir de davacı taraf olarak Şirket-i Umumiye Osmaniye Direktörü denilerek Osmanlı'da faaliyet gösteren bir şirket olarak Şirket-i Umumiye Osmaniye'yi de ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Son durumda şirket sayıları, Müslümanların kendi aralarındaki kurdukları 7, Rumların kendi arasında kurdukları 9, Ermenilerin kendi aralarında kurdukları 8 ve bir Yahudi'ye ait olduğu düşünülen 1 adet olmak üzere güncellenmiştir. Bunlar yanında ikisi İngiliz, biri de Avusturya Devleti tebaasına ait olduğu bilinen yabancılara ait toplam 8 şirket kaydedilmiştir.

“İltizam şirketi” olarak ifade edilen şirketlerin ise 8'i Müslümanlar arasında, 1'i Müslüman ve Ermeni ve 1'i de Müslüman ve Rum arasında, diğer 3'ü Ermenilerin kendi aralarındadır. Bunlar çoğunlukla belirli yerlerin aşar iltizamına ilişkindir. Bunun haricinde ağnam rüsumu, gümrük rüsumu, kantar rüsumu, bakır madeni imtiyazı, panayır ve pazar rüsumu, duhan öşrü, pirinç öşrü, hınta iltizamları bulunmaktadır.

Şirketin faaliyet alanı belirtilmeden yalnızca “şirket muhasebesi” olarak ifade edilen davalarda ise sayılar 3 Ermeniler arasında, 4 Müslümanlar arasında, 5 Rumlar arasında,

Müslüman ve Ermeni arasında, Ermeni ve Rum arasında, İtalyan ve Avusturya Devletleri tebaası arasında olarak ifade edilmiştir.

Şirket değil de “şeriklik”, yani “ortaklık” olarak kurulan yapıların Müslümanlar arasında ve 2 adet oldukları belirtilmiştir. Ayrıca doğrudan ortaklık ilişkisi olarak tanımlananların bazılarında kaçar kişilik ortaklık kurulduğu belirtilmiştir. Bunlar; Müslümanlar arasında kurulan celep ortaklığı, Müslüman hancıların kurduğu 2 kişilik ortaklık; Müslümanların kurdukları 5 kişilik kasap ortaklığı, Müslümanların 2 kişilik ortaklıkları (çiftlik arazisi ortaklığı), Müslümanlar arasında çiftlik şerikliği ile üçer kişilik 2 ortaklık, Müslümanlar arasındaki maden ortaklığı; Rumların 2’şer kişilik 5 adet ortaklıkları (bunların birinde taraflardan biri sarraf), Rum kadınların 2 kişilik dükkân hissesine dayalı ortaklığı, Rumların 6 kişilik süpürgeci dükkânı ortaklığı, Rumların 3 kişilik çeşitli oranlarda hisselerle ortak oldukları kasap dükkânı işletimine dair ortaklık, meyhane ve kasap dükkânı ortaklığı, 2 Rum tüccarın ortaklığı; Ermenilerin iki kişilik müştereken inşa ettirdikleri şimendifer ve köprü inşası ortaklığı, Ermeniler arasındaki aşar hasılatı şerikliği, Ermeni 2 sarrafın ortaklığı, 2 kişilik Ermeni ortaklık (Müslüman kimseden senede dayalı aba bedeli alacağına tahsiline dair), kişi sayısı belli olmayan ortaklıklar (2 adet), Ermenilerin 2 kişilik ortaklıkları, Ermenilerde 3 kişilik 1 ortaklık olarak belirtilmiştir. Buna göre Müslümanlar arasında toplam 9 adet ortaklıktan bahsedilmektedir ve bunlarda yoğunluk çiftlik ve kasaplıktır. Bu ortaklıklarda en yüksek rakama 5 kişi ortakla kasap ortaklığında ulaşılmıştır. Diğerlerinde kişi sayısı belirtilenlerin 2 ve 3 kişilik oldukları bilinmektedir. Gayrimüslimlerin kurdukları ortaklıkların sayısı Rumların 10 ve Ermenilerin 8 olmak üzere toplamda 18 adet olmuştur. Bunlarda en yüksek ortaklık Rumlarca kurulan 6 kişilik süpürgeci dükkânı ortaklığıdır. Diğerleri genellikle 2 kişilik olarak kurulmuştur.

1879-1881 yılları arasındaki davalar aracılığıyla ticari ortaklıklar ve şirketleşme hakkında edinilen bilgiler ise şöyle özetlenebilir: İlk olarak bu dönemde davalarda taraf olarak Şirket-i Hayriye’nin isminin sıkça geçtiği görülmektedir. Bu dönemde Şirket-i Hayriye çeşitli dava türlerinde taraf olarak bulunmuştur. Bunlardan biri maden kömürü alışverişine dayalı ticari işlem davası iken, diğer üçünde ilişki türü “alacak” olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında şirket muhasebesi davaları haricinde davalarda taraf olarak yer alan 2 adet Ermenilere ait kumpaniye ve İtalyan Devleti tebaası müdürünün harar ticaretine dayalı ticari işlem davasında taraf olan bir yabancı kumpaniye

bulunmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere şirket muhasebesi davalarından elde edilen bilgilere göre kurulmuş şirketler ise gayrimüslimler arasında kurulmuş olan tahta komisyonculuğu şirketi, Müslümanlar arasında kurulmuş olan hububat aşarı şirketi (ortaklığı)'dır.

Ortaklık olarak teşkilatlanmış yapılar ise Rumların kurdukları biri tahtacılık, biri bakırcılık, biri komisyonculuk faaliyeti üzerine olan ve biri de faaliyet alanı bilinmeyen 4 ortaklık (bunlardan faaliyet alanı bilinmeyen ile komisyonculuk 2 kişiliktir); yine kürk tüccarı Rumların kurdukları ortaklık; kuyumculuk faaliyeti üzerine 2 kişilik Ermeni ve Yahudi ortaklığı; Ermeni kepek tüccarlarının kurdukları 3 kişilik ortaklıktır.

1901-1902 dönemine gelindiğinde ise dava sayısının az olmasının şirket ve ortaklıklara da yansıdığı düşünülmektedir. Bu dönemde incelenen davalardan edinilen bilgilere göre Müslümanlara ait bir kömürcülük şirketi, Müslümanlara ait bir mudarebe şirketi (ağnam alışverişine dayalı ticaret ilişkisi) bulunmaktadır. Bunun yanında Rumlara ait 2 kişilik bir şirketten, yine Rumlara ait tuhafiyeye edevatı ticareti ile ilişkili bir şirketten ve Rumlara ait bir kumpaniyeden bahsedilmektedir. Rumların ayrıca arazi hissesi ortaklığı da bulunmaktadır. Son olarak yabancılara ait bir kumpaiyenin de adından söz edilmektedir. Bu dönemdeki davalarda bir şirket muhasebesi davasında vefat münfesi hale gelen bir şirket de mevzu bahsi yapılmıştır. Bu davada taraflardan birinin kimliği netleştirilememişse de diğerinin Rum olduğu bilinmektedir. Bu da Müslümanlar arasında olmayan bir şirkette de vefatın fesh edilmiş hale getirildiği bir şirketin varlığına örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde görülen iltizam muhasebesi davaları ise üçü Müslümanlar arasında biri ise Ermeni ve Rum tüccarlar arasındadır.

4.2.2.2. Finansal İşlemler

Belgede yer alan alacak davaları finansal işlemler kategorisinde değerlendirilmiştir. Söz konusu işlemler “alacak” başlığı altında incelenmekle beraber işlem içeriği olarak taraflar arasında borç-alacak ilişkileri söz konusudur. Bu sınıflama üst başlığı belgenin isimlendirmesine sadık kalmak adına tercih edilmiştir. Bunlar direk davaların kendisinde “alacak davası” olarak belirtildiği gibi, “...zimetindeki alacağın tahsili”, “...alacağın basened matlubun tahsili” gibi tahvil, poliçe, bono, hazine sergisi karşılığındaki alacakların tahsili, “...alacağın mafaiz tahsili”, “...karzen verilen paranın tahsili” gibi

ifadelerle özetlenmiş, alacak karşılığında herhangi bir ürünün sekvestro⁵⁹² edilmesi ya da borca karşılık bağ, bahçe, mülk satışı gibi işlemlerle de karşılaşılmıştır. Faiz bu tür davalarda da kullanılmakla beraber bazı emlak icar ve isticarına ya da ticari işlemlere ilişkin alacaklara dayalı davalarda da kullanıldığı için faiz kullanımı ayrı bir başlık altında incelenecektir.

Çalışmanın diğer bölümlerinde de aşikâr olduğu ve aşına hale geldiği üzere alacak davaları tüm dönemlerde en çok yapılan işlem sırasında ilk sırada yer almıştır. 1873-1875 yılları arası en fazla davanın okunduğu dönem olarak buradaki 483 dava ilamının işlem-ilişki türü sınıflamasına dâhil edilen 476'sının 211'i (oransal olarak %44,33) bu kategori altında yer almaktadır. Alacak davalarının %39,34'ü Hristiyanların kendi aralarında gerçekleşmişken, %26,7'si Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilere ait bulunmaktadır. Müslümanların kendi aralarındaki borç-alacak ilişkilerinin toplam alacak davaları içindeki oranı ise %17,6 olmuştur. Bu oranlar Hristiyanların bu konudaki üstünlüğünü göstermekle beraber, Müslümanların da hem kendi aralarındaki hem de Hristiyanlarla olan ilişkilerinin azımsanmayacak boyutta olduğu söylenebilir.

1879-1881 döneminde belgede yer alan 130 davadan 50'sinin (%38,46) alacak davası olduğu görülmektedir. Bu oran yine diğer işlem-ilişki türlerine göre en yüksek oran olma özelliği taşımaktadır. Bu dönemdeki alacak davaları içinde Hristiyanların %50'nin üzerinde payı bulunmaktadır. Ayrıca yine Müslümanlarla kurdukları borç-alacak ilişkilerinin payı da (%14) Müslümanların kendi aralarında olandan (%12) daha yüksektir. Bu durum bu dönemde Müslümanların bu işlem türü içindeki payının düştüğünü göstermektedir.

1901-1902 döneminde 125 davanın 52'si alacak davası olarak görülmüştür. Bu %41,6'lık bir orana tekabül etmektedir. Bunlar içinde yine Hristiyanlarla Hristiyanlar arasındaki

⁵⁹² Kelime anlamı sözlükten tespit edilememiştir. Bir çeşit ipotek gibidir. Bir alacak karşısında ev gibi bir gayrimenkulün rehin gösterilmesi anlamı bulunmaktadır. İSAM Kütüphanesinde yayınlanan örnek kadı sicillerinde kelimenin geçtiği siciller şunlardır: İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 80 Hüküm no: 33; İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 98 Hüküm no: 60 (21 Temmuz 1870); İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 219 Hüküm no: 222 Orijinal metin no: [59-1] (13 Ocak 1884); İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 124 ve 125 Hüküm no: 95 ve 97 Orijinal metin no: [46-1] ve [46-3]: 5 Haziran 1873 ve 27 Ağustos 1879; İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 184 Hüküm no: 182 Orijinal metin no: [27-2].

ilişki oranı daha yüksektir (%36,54). Ancak diğer dönemlerden farklı olarak bu dönemde söz konusu ilişki türünde “Diğer” kategorisinin ön plana çıkarak ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Bunda davalarda taraf olarak kendini gösteren Bank-ı Osmani, Ziraat Bankası şubeleri ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’nin payı bulunmaktadır. Bu kurumların bir aktör olarak piyasaya dâhil olmalarıyla beraber yeni kurulan ilişkilerde onların rolü de önem kazanmaya başlamıştır. Hristiyanlarla “Diğer” ilişkisinin ikinci sırada gelen paylarının ardından üçüncü sırada Müslümanlarla Hristiyanlar arası alacak ilişkileri yer almaktadır. Dördüncü sırayı Müslümanların kendi aralarındaki alacak ilişkileri ile Müslümanların “Diğer” unsurlarla olan alacak ilişkileri paylaşmaktadır (%9,62). Bu da yukarıda bahsi geçen yeni finansal kurumların piyasadaki önemini göstermektedir.

4.2.3. İşlem Maliyetleri

Bu dönemde Osmanlı Devleti’nde gerek Mecelle’de yer verilen muhâkeme usulüne ilişkin maddeler ile, gerekse de daha sonra özel olarak neşredilen Usul kanunları ile muhâkeme sürecinin belirli bir standarda kavuşması sağlanmaya çalışılmıştır. Hatta Ceride-i Mehâkim’in çıkarılış amaçlarından birinin de bu olduğundan daha önce de bahsedilmişti. Ancak muhâkeme süreci yürütülürken yerine getirilmesi gereken birtakım prosedürler gerek maddi, gerek zaman bedelleri ve gerekse de belirsizliklerin yarattığı karmaşıklık olarak birtakım maliyetlere yol açmaktadır⁵⁹³. İşte bu çalışmada bu tür bedeller genel olarak “İşlem Maliyetleri” başlığı altında değerlendirilmiştir. Çalışmanın bu kısmında önce yargılama sürecinde yer alan ve daha ziyade Usul Kanunları ile ilgili yapılan birtakım düzenlemelere, arşiv kaynaklarından, Ceride-i Mehâkim’de yer alan düzenlemelerden ve ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle değinilecektir. Bu kısım belirsizliklerin azaltılması yoluyla işlem maliyetlerinin düşmesine sebep olması açısından önem taşımaktadır. Daha sonra belgede yer alan davalarda işlem maliyetleri olarak değerlendirilen uygulamalara, yine üç dönem için ayrı ayrı yer verilecektir.

Rubin (2011, s. 89)’in de belirttiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinin tüm alanlarında resmi evrakların standartlaştırılması ilkesi belirgindir ve bu, baskı teknolojisinin artan erişilebilirliği ile mümkün hale gelmiştir. Merkezi yargı idaresi, her

⁵⁹³ Rubin (2011, s. 90)’in de belirttiği üzere merkezi adli idare ile mahkemeler arasındaki resmi yazışmalarda standart prosedürün sürdürülmesinin en yaygın gerekçeleri, temyiz prosedürünün kolaylaştırılması ve gecikmelerin önlenmesidir.

yeni kayıt uygulaması için çeşitli adli birimlere örnek bir belge dağıtılmasını sağlamıştır. Zira belgeleme, standardizasyon yoluyla basitleştirme idealini gerçekleştirmek için en önemli araçtır. Ayrıca alınan kayıtlar, belgelerin sınıflandırılması ve rapor hazırlama prosedürleri, mahkemelerin günlük işleyişini merkezi adli idarenin bakış açısından okunaklı kılmak için başlıca tedbirler olmuştur. Adliye Nezareti söz konusu standart kayıt ve rapor yöntemlerinden herhangi bir sapmaya müsamaha göstermemiştir. Her mahkemeye, dilekçe, erteleme, yasal işlemler ve davacılar tarafından sunulan belgeler, mahkeme kararları ve mahkeme tarafından alınan ücretler için tümü sayısal bir sırayla düzenlenecek ayrı kayıtlar tutulması talimatı verilmiştir. Bunlar Usul Kanunları ile düzenlenmiş, tasdik ve tescil edilmiştir (Rubin, 2011, s. 89). Zira nizamiye devasa bir yargı teşkilatında, yüksek yargı mercilerinin düzgün işleyişi, belgelerin "güvenilirliğine" bağlı bulunmaktadır. Hatta bu evraklar kimi zaman hâkimler, savcılar ve avukatlar için tek referans noktası oluşturmuştur (Rubin, 2011, s. 90). Devletin standardizasyon niyeti diğer usul kanunlarında olduğu gibi Mecelle'de de kendini göstermektedir ve orada da amaç, imparatorluğun uzak köşelerine de yayılacak olan hükümlerin standartlaştırılmasıdır (Deringil, 1999, s. 50). 1879'daki hukuki reformlar ise otuz yıldan daha uzun bir süre önce ilk ceza kanununun yürürlüğe girmesiyle başlayan kademeli bir kanunlaştırma sürecinin zirvesine işaret etmektedir. Bu reformlarla hedeflenen tutarlılık, profesyonelleşme ve öngörülebilirliktir. Böylece, genellikle belirli bir coğrafi bölge için geçerli olan kanunların geçici derlemeleri olan eski Osmanlı dönemine ait kanunnameler, 19. yüzyılda yerini hükümdardan bağımsız olarak geçerli olacak şekilde tasarlanmış bir kanun yekûnuna bırakmıştır (Rubin, 2011, s. 62-63). Önceki yüzyıllar boyunca Osmanlı devlet idaresinin temel bir özelliği olan bürokratik gelenek, Osmanlı yargı personelinin yeni standardizasyon ve sistemleştirme kavramlarını çok fazla sorun yaşamadan benimsemesine müsaade etmiştir. Bu açıdan 19. yüzyılda yapılan adli değişiklikler bir taraftan kopma bir taraftan da süreklilik anlamında yorumlanabilmektedir (Rubin, 2007, s. 298). Ancak Osmanlıda adli usulün kanunlaştırılması bir taraftan da mahkeme kullanıcılarının yararlanacağı adli malzemenin önemli ölçüde genişlemesiyle sonuçlanmış ve bu da mahkeme işlemlerini nispeten basit ve teknik olmanın ötesinde paradoksal olarak karmaşık bir hale getirmiştir (Rubin, 2011, s. 99).

Bu kapsamda yapılan ve arşiv ile Ceride-i Mehâkim'de de neşredilen birtakım düzenlemelere aşağıda yer verilmiştir.

Harçlarla ilgili 2 Temmuz 1879 tarihli tahriratta şeriye ve nizamiye mahkemelerinde görülen davalardan alınacak harç ve rüsum hakkında alınan kararlara Ceride-i Mehâkim'de de yer verilmiştir. Buna göre, bunların tahsil edildiği tarih ve numaraları ile miktarlarını içeren üç matbu defter tanzim edilmesi planlanmaktadır. Bu defterler meclis odalarında bir sandıkta muhafaza edilecektir. Meclis kâtipleri defterlere gerekli bilgileri kaydettikten sonra defterler sandıklara kaldırılacaktır. Bu sandıklar kâtip ve mümeyyizlerden birinin mührüyle mühürlenerek nöbetleşe olarak mümeyyizlerin idaresi altında tutulacaktır. 95 mali senesi Mart ayından itibaren ise her çeşit harç ve rüsumun miktarı meclislerce hesaplanarak doğrudan mal sandıklarına teslim edilecektir. Bunlar için meclisten kesilen koçan gerekli harcın alındığını belirten mal memuru tarafından mühürlenmiş olacaktır. Bu şekilde muamele görmemiş ilamlar icra memurları tarafından icraya koyulmayacaktır. Böylece Dersaadet'te olduğu gibi tüm vilayetlerde ve müstakil idareli mutasarrıflıklarda belirli bir düzen oluşturulmuş olacaktır (Ceride-i Mehâkim, 2 Temmuz 1879, s. 1-3).

Ayrıca bu harçlarla ilgili 28 Şubat 1880 tarihli müdde-i umumiliklere yazılan tahriratta harçların alınması ile ilgili azami dikkat gösterilmesi gerektiği, ne sebeple olursa olsun harcın kasten alınmadığının müfettişlerce tespiti halinde o memur hakkında Ceza Kanunnâmesi hükümlerine göre muamele edileceği, harcın tahsil edilmemesinin memurların dikkatsizliğinden kaynaklandığı anlaşıldığı durumda ise harcın memura tazmin ettirilmesi veya bu durumdan mahkeme reisinin sorumlu tutulması yoluna gidileceği belirtilmektedir (Ceride-i Mehâkim, 2 Mart 1880, s. 266).

Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanun Muvakkatı'nın 222. maddesinde belirtildiği üzere bir temyiz davası arzuhâline eklenmesi gereken en önemli evraklardan biri temyiz istidasında bulunan kişinin bu iddiasında haksız çıkması durumunda karşı tarafın nizamden tayin edeceği mahkeme masrafı ve zarar-zıyanı ödemeye kefil olduğuna dair bir kefalet senedir. 18 Şevval 1297 (23 Eylül 1880) tarihli belge ile Adliye Nezareti'nden alınan bilgide Mukavelat Muharrirliği Nizamnâmesi'nin 24. maddesinde yer aldığı üzere söz konusu kefalet senetlerinin ilgili memur tarafından orada hazırlanmış olanların yine orada muhafaza edilmesi gerekmektedir. Aynı nizamnamenin 27. maddesine göre de dışarda hazırlanarak Mukavelat Muharrirliği'ne tasdik edilmek üzere götürülen kefalet senetlerinin ise defter-i mahsusa aynen kayıt ve tasdik edildikten sonra senet sahibine geri verilmesi mümkündür (Ceride-i Mehâkim, 21 Eylül 1881, s. 914).

Shaw & Kural Shaw (2010, s. 301)'ın 1880 ve 1881'de mahkeme masraflarının en alt düzeye indirilerek bu sayede en yoksul kişilerin de mahkemeye başvurabilmeleri sağlanmaya çalışıldığını belirtmesine karşılık, Rubin (2011, s. 143) işlem maliyetlerinin boyutları ile ilgili değerlendirmesinde temyiz prosedürlerinin gerektirdiği maliyetler nedeniyle tüm davacıların temyiz başvurusunda bulunmayacağını iddia etmektedir. Bunun nedeni olarak avukatlık ücretlerini göstermektedir. Mecelle, hâkime duruşmada hazır bulunmayan sanıklara geçici bir avukat (musahhar) atama imkânı tanımıştır⁵⁹⁴. Modern öncesi Osmanlı mahkemelerinde adli savunuculuk zorunlu olmamakla birlikte, nizamiye mahkemelerinde, özellikle temyiz davalarında neredeyse olmazsa olmaz hale gelmiştir. Çünkü adli işlemlerin usule uygun hale getirilmesi, meslekten olmayan mahkeme kullanıcısı için muhâkeme sürecini büyük ölçüde anlaşılabilir kılmıştır (Rubin, 2011, s. 157). Örneğin, 1879 için devlet tarafından düzenlenen tarifeye göre, davacıların avukatlarına temyiz mahkemesine sunulan bir dilekçede ilk 150 kelimesi için 50 kuruş ödeme yapması gerektiğini belirtmektedir. Ek 100 kelime için ekstra 10 kuruş daha ödemek gerekmektedir. Mahkemedeki her savunma, müvekkile 60 kuruşa mal olmaktadır. Bunun yanında ayrıca adli harçlar bulunmaktadır. Dilekçe sahibinin, ilk dilekçelerdeki ücretlerden, kararların uygulanmasına ilişkin ücretlere kadar çeşitli mahkeme masraflarını karşılayabilmesi gerekmektedir. Ayrıca uzak yerlerde ikamet edenler ve dilekçe veya yazılı cevapla değil, şahsen mahkemeye çıkmak isteyenler, mahkemeye gelmek için gereken yolculuğun ya da iş günü kaybının masraflarını da üstlenmek zorundadır (Rubin, 2007, s. 294). 1886'da bu temsilcinin sadece ruhsatlı avukatlar (ruhsatnameli dâva vekilleri) arasından atanabilmesi kararı alınmıştır. Gerekçe olarak da mahkemede bulunmayan sanıklara profesyonel yasal temsil sağlamak gösterilmiştir. Ancak nizamiye mahkemelerinde avukatın ücreti, davayı kaybeden davacıdan alınan mahkeme giderleri listesine eklendiği için bu durum hukuk alanında davacıların karşılaştığı mali yükü hafifletmemiştir. İşte bu sebeple nizamiye mahkemeleri ve özellikle temyiz sistemi sınırlı erişilebilirlik içermektedir. Yani nüfusun önemli bir kısmı, yoksullar nizamiye hukuk mahkemelerine başvurmayı tercih etmemektedir. Ona göre Ceride-i Mehâkim'deki dava ilamları da nizamiye mahkemelerinin erişilebilirliğinin esas olarak orta ve varlıklı sınıfları ilgilendirdiğini göstermektedir. 19. yüzyılın

⁵⁹⁴ İslam hukukunda hukuki temsil kavramı var olmasına rağmen, 1870'lerde avukatın devlet tarafından düzenlenen bir meslek olarak rolü yenidir (Rubin, 2007, s. 294).

sonlarında Osmanlı yargı alanının hukuken çoğulcu niteliği bu nedenle işlevsel olmuştur (Rubin, 2011, s. 106-107). Çünkü teorik olarak nizamiye mahkemelerinin yargı yetkisine ait olan birçok dava, aslında şer'i mahkemelerde görüşülmüştür. Ayrıca nizamiye mahkemeleri davaları katı kurallara (usul hukukuna) göre yargılamak için tasarlanmış ve temyiz veya temyiz seviyelerinde potansiyel adli incelemeyi kolaylaştırmayı amaçlamışken; şer'i mahkemeler önceki kullanım kolaylığının çoğunu korumuş ve kadının görevi geleneksel olarak sosyal kaygılar tarafından yönlendirilen tahkimi de içerdiğinden bu mahkemeler sosyo-hukuki durumları çözme konusundaki kalitesini sürdürmüştür. Dolayısıyla avukat tutamayan ve uzun adli mücadelelere dayanma imkânına sahip olmayan davacılar için şer'i mahkemeler daha çekici olmuştur. Böylece nizamiye mahkemelerine daha uygun fiyatlı bir alternatif oluşturmuştur. Öte yandan iki mahkeme arasındaki bu tercih sadece sosyoekonomik bir statü meselesi değildir (Rubin, 2007, s. 295). Bu tercihte ve sosyal ağlara gömülü ilgi alanları da rol oynamıştır (Rubin, 2007, s. 296).

Kuran (2002b, s. 95)'a göre ise, tanıdıkları ve güvendikleri kişilerle iş yapan bireylerin, anlaşmaların müzakere edilmesi, hazırlanması, denetlenmesi ve uygulanması için ödedikleri bedel, yani işlem maliyetlerinin dolandırılmak kaygısı içinde olan bireylere göre daha az olacaktır. Bunun nedeni bu tür cemaat toplumlarında sahtekârlığın hemen duyulması riski ve belirli bir toplumsal çevreyle sınırlı kalmanın karşılıklı güven için gereken zemini oluşturmasıdır. Dolayısıyla insanlar güvene dayanan iş ilişkileri kurmak için bir araç aramaktadır. Cemaat toplumu da bu güveni sağlamaktadır. Bu sayede azalan işlem maliyetleri ekonomik başarı imkânını artırmaktadır (Kuran T. , 2002b, s. 96). Bu anlamda yukarıda yapılan incelemelerde genel olarak cemaatleşme olgusu incelenmiştir. Örneğin en azından Hristiyanların kendi aralarındaki ilişkilerinin genel olarak daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak burada değerlendirilen işlem maliyetlerinin (tebliğ, suret ve harç bedelleri) belirli standartlara göre tespit edilen oranlar halinde alındığı görülmektedir. Bu harçların tarafların kimliklerine göre değişip değişmeme durumu daha ayrıntılı bir analiz gerektirmekle beraber genel olarak böyle bir durum olmadığını söylemek mümkündür. Yine dava süresi ile ilgili zaman maliyetlerinin de kimliklerden bağımsız olduğu görülmektedir. Belirsizliği azaltmak üzere uygulanan prosedürel gerekliliklerin ise tarafları farklı kimliklere sahip olan davalarda aynı anda

daha fazla koşulun sağlanmasını gerektirerek ve bu koşullar sağlanmadığında itirazlarla dava sürecinin uzamasına neden olarak süreci zorlaştırmış olması muhtemeldir.

4.2.3.1. İşlem Bedelleri

Bu bölümde işlem maliyetleri konusunda yapılan bazı düzenlemelere yer verilecektir. Burada sözü geçen parasal büyüklükler yoluyla, değerlendirilen yıllar arasındaki değişim ortaya koyulacak ve işlemlerin ekonomik büyüklükleri hakkında fikir edinilecektir.

İşlem maliyetleri kapsamında yapılan düzenlemeler açısından ilk olarak 1845'te damgalı evraka (evrak-ı sahiha) dayalı bir sistem getirilerek harç sistemi modernleştirilmeye çalışılmış, 1873'de bu sistemin yerini damga pulu almıştır (Findley C. V., 2011b, s. 318).

1879 yargı reformlarının başladığı tarih aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en kötü mali krizlerinden birinin dönemine denk düşmektedir. Bu süreçte mahkeme başkanı, üyeleri, yazı işleri personeli, adli müfettişler, savcılarının maaşları gibi yeni maliyet kalemleri devletin mali durumunu zorlamıştır (Rubin, 2011, s. 44). 1879 tarihinde alınan kararla Adliye Nezareti'ne bağlı nizamiye mahkemelerinde görülen davalardan alınması gereken harçların ve resimlerin miktarı arttıkça gelir artışını da sağlayarak adli islahat için ihtiyaç duyulan masrafların karşılanmasına bulunacağı katkının önemi vurgulanmış, bunların birkaç farklı kalem olarak ayrı ayrı tarifelenmesinin birtakım zorluklara neden olduğu ifade edilmiş ve bu durumun düzeltilmesi için 122 maddeden oluşan bir tarife oluşturularak Dersaadet ve vilayetlerde icraya konulması gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu tarifede ilam harçları ve çeşitli resimlerin her türü ve miktarı 22 fasla bölünerek taksim edilmiştir. Ayrıca tarifenin Meclis-i Umumi'de görüşülüp padişah iradesi ile resmen yürürlüğe girene kadar yine onların kararıyla kararname şeklinde ilanıya şimdiden Dersaadet ve taşrada icraya konması talebi bu alanda gerekli islahatın ihtiyacını karşılamak adına uygun görülmüştür (BOA: Y..A...RES., 3/30, 1879). Böylece mahkeme sisteminin mali durumu, ayrıntılı olarak düzenlenmiş bir mahkeme harçları sistemi sayesinde 1880'lerin sonlarına doğru geçiş aşamasını tamamladıktan sonra neredeyse kendi kendine yeterli ve daha verimli hale gelerek istikrar kazanmıştır. Zira her bir eylem için bir fiyat biçilmiştir. Örneğin mahkemenin gördüğü her belge için 5 kuruşluk kayıt ücreti alınmaktadır. Hukuk davalarında yargı sürecini başlatmak için davacı, mahkemeye dilekçede belirtilen ihtilaflı miktarın yüzde 25'ine eşit bir ücret ödemek zorundadır. Böyle

bir meblağ belirtilmemişse, davacı ücreti belirlemek için mahkemeye çağrılmış ve ancak o zaman adli işlem devam edebilmiştir. İlk derece mahkemesinde karar için 500 kuruşa kadar olan davalar için 10 kuruşluk, 3.000-5.000 kuruşa kadar davalar için 100 kuruşluk bedel biçilmiştir. Ayrıca her ek 1000 kuruş için 20 kuruş ek ücret alınmaktadır. İhbar listelerinin her sayfası için ilk derece mahkemesinde 5 kuruş, temyiz mahkemelerinde 10 kuruş ve daha üst mahkemelerde 20 kuruş ücret gerekmiştir. Yapılan her tebligatın bedeli 10 kuruş ile beraber muhatabın mahkemeye olan uzaklığı ek ücretler kadar olmuştur. Karara itiraz eden (itiraz alelhükm) bir davacı, reddedilmesi durumunda yüzde 25 daha ödemek zorunda kalma riskini üstlenmiştir. Temyiz mahkemesine yapılan bir başvuru, reddedilmesi halinde itiraz sahibine 100 kuruşa mal olabilmektedir (Rubin, 2011, s. 45). Daha üst mahkemeye temyiz başvurusunda bulunan davacılar, temyiz başvurusunda haksız bulunur da, ancak mahkeme istidasını kabul edip sonuç olarak düzeltme için alt mahkemeye geri gönderirse bu defa 200 kuruş sabit ücret ödeme riskini almak zorundadır. Bir davacı hâkimlerden birinin davaya bakmaması talebinde bulunur ve bu talebi reddedilirse mahkemeye 50 kuruş ödemesi gerekir. Ayrıca mahkeme kararlarının icrası da ek ücretlerin ödenmesini gerektirmektedir⁵⁹⁵ (Rubin, 2011, s. 46).

İşlem bedelleri olarak ifade edilen mahkeme harçları ya da daha açık bir ifadeyle “ilam, suret ve tebliğ” harçları veya bazen “mahkeme masrafları” üzerinde yapılan incelemelerde belirli bir standardın takip edildiği görülmektedir. Nitekim gerek Ceride-i Mehâkim bünyesinde gerekse de arşivde pek çok tahrirat, nizamname gibi isimlerle bu konuya ilişkin çeşitli kararların ilan edildiği görülmektedir. Arşivde ve ardından belgede yer alan bu konu ile ilgili düzenlemelere aşağıda yer verilmiştir:

İlk olarak harcın kimden alınacağına dair bir düzenleme yapılarak “Ticari işlerle ilgili olarak mahkeme harcının davayı kaybeden taraftan alınmasına dair bazı yabancı tüccarların konsoloslukları aracılığıyla yaptıkları taleplere dair” evraklardan bahsedildiği görülmektedir (BOA: HR.MKT., 164/73, 1856).

Ticaret mahkemelerinde görülen davalardan ne miktar harç alınacağı konusunda verilen karara göre, Osmanlı tebaası veya yabancı devlet tebaası olması fark etmeksizin ticaret mahkemelerinde görülen davalardan %2 ilam harcı ve %1 mübâşiriye olmak üzere

⁵⁹⁵ Ceza davaları için de suça göre belirlenen benzer ceza tarifeleri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Rubin, 2011, s. 46).

toplamda %3'den daha fazla para alınmayacağı belirtilmiştir (BOA: A.MKT.MHM, 201/29, 1860).

Yine bir başka düzenlemede; Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bağlı olarak teşkil edilen mevki mahkemelerinde alınacak harçlar konusunda, daha önce belirlenen tarifinin (ilamın mahkumunaleyhe tebliğ olunacak suretleri için 2 adet beyaz 20'lik mecrediye tebliğ ve 1 adet beyaz mecrediye suret harcı alınması) bu mahkemelerde görülen davaların ekseriyetle 500 kuruştan daha düşük ve hatta bazılarının 40-50 kuruştan ibaret olmasına nazaran fazla olacağı ve bu nedenle adalete uygun olmayacağı düşüncesiyle Havale Cemiyeti Nizamnâmesi'nden de hareketle 250 kuruştan aşağı olan dava ilamlarının bu harçlardan müstesna tutulması ve 250 kuruştan 1000 kuruşa kadar olan dava için verilecek ilamlardan ise %1'er kuruş tebliğ ve suret harcı alınmasının kararı alınmıştır (BOA: İ.ŞD., 25/1142, 1873).

Divan-ı temyizlerde harç alınması ve miktarının ne olacağı hususunda nizamiye mahkemesi ve diğer harçlar hakkında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'nden 7 Muharrem sene 88 (29 Mart 1871) tarihinde verilmiş olan mezkureye göre hareket edilerek bu mahkemelerde görülen davalardan şer'i mahkeme harcı nizamına uygun olarak yüzde 2,5 kuruş ilam harcı alınması gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu oran istinafen görülen davada alınacak harca işaret etmemektedir. Ancak divan-ı temyizlerde harçların bu oran üzerinden belirlenmesi durumunda diğer masraflarla beraber yüzde 7,5 ve daha üzerinde oldukça yüksek bir orana ulaşıldığı dikkate alınarak divan-ı temyizlerde istinafen rüyet olunan adi hukuk davalarından Dersadet istinaf mahkemesinde olduğu gibi %1,5 harç alınması uygun görülmüştür (Ceride-i Mehâkim, 7 Nisan 1874, s. 693-694).

Mahkeme-i ibtidaiyede hüküm verilen davalardan yüzde 2,5 kuruş ilam harcı alınması karara bağlanmış olmakla beraber, davanın reddedilmesi durumunda da aynı miktar harç talep edilmesinin adaletsiz olduğuna dair yapılan şikâyetlere binaen yapılan incelemede Düstür'da yer alan tarife üzerinden harç alındığı tespit edilmekle beraber, bunun Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bidayet teşkilinde tanzim ve tesis edildiği durum için geçerli olduğu ve red durumunun nadiren ortaya çıktığı koşullar için geçerli olduğu belirtilmiştir. Ancak yapılan değişikliklerle adi hukuk ve ticaret mahkemelerinde görülecek alacak ve verecek davalarından red edilenlerden akçenin miktarına bakılarak eşit oranlarda 100 kuruş ve şer'i mahkemelerde nizamname-i mahsusun 29. maddesine göre 20 bin kuruşa kadar

olanlardan 100 kuruşta 40 pare ve 20 bin kuruştan ne kadar fazla ise o fazlalık için 100 kuruşta 20 pare harç alınması kararı alınmıştır. Ayrıca gerek fesh edilmiş nizamiye mahkemelerinde ve gerek mahkeme-i ibtidaiyede örneğin 50 bin kuruşluk bir davanın yalnız 20 bin kuruşu sabitse, harç bu sabit kısımdan belirlenecektir. Ayrıca 7 muharrem sene 88 tarihinde çıkarılan tezkireye göre ilam harcı Mehâkim-i Şer'iyeye Nizamnâmesi'ne göre yüzde 2,5 kuruş belirlendiği gibi ilamlardan da buna göre harç alınmaya devam edilmesi kararlaştırılmıştır (Ceride-i Mehâkim, 27 Nisan 1874, s. 756-757).

Harcın kimden alınacağına dair yazılan mezkurede harcın “haklı çıkan taraftan alınıp mahkemenin hasılatına gelir olarak kaydı ve ilam hükmünün icrasında haksız çıkan taraftan tahsil edilerek haklı çıkana verilmesi” yönünde karar bulunmaktadır (Ceride-i Mehâkim, 3 Haziran 1874, s. 779).

2 Muharrem 1296 (27 Aralık 1878) tarihli tahriratta hangi evraka ne kadarlık pul yapıştırılacağına dair ayrıntılar Damga Nizamnâmesi'nden de hareketle yer almıştır. Buna göre Damga Nizamnâmesi'nin 12. maddesinde sahih evrak üzerine yazılmayan poliçeler, her türlü bono ve emre muharrer tahviller, senetler ve diğer ticari evraklara evrak-ı sahiha gibi resmi damga pulu yapıştırılacağı yer almaktadır. Tahriratta buna uyulmasına azami dikkat gösterilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Olması gerekenden daha düşük pul yapıştırılması durumunda resmi cezanın 3 katı kadar daha fazla ceza alınacaktır (Ceride-i Mehâkim, 8 Safer 1297, s. 217). 5 Safer 1297 (18 Ocak 1880) tarihinde yazılan tahriratla bu durum tekrar vurgulanmıştır (Ceride-i Mehâkim, 15 Ocak 1880, s. 234).

Harçlarla ilgili alınan 11 Şubat 1280 (23 Şubat 1880) tarihli bir diğer kararda harç tarifesinin sonunda harçların mecdi olarak alınacağı yazılmakta ise de ilamdan nisbi olarak alınacak harçların meblağın cinsine göre alınması önceden beri geçerli kaideye uygundur. Ancak maktu harçların mecdi olarak alınması gerekmektedir. Ayrıca kavaim-i nakdiyenin tedavülden kaldırılmasına bağlı olarak kaime olan borçlar için yeni bir tarife tertip edilmiştir. 2 Mart 1295 (20 Mart 1879) senesinde neşredilen kararnameden önce kaime cinsinden borçlar için 4,5 kaime yerine bir yüzlük altın veya borçların ödeneceği günde bir yüzlük altının kaime ederi kadar ödeme yapılması kararı alınmıştır. Bu tarihten sonra kaime cinsinden olan borçlar içinse hüküm tarihinde kaime ve bakırın piyasasına göre hesap edilmesi gerekmektedir (Ceride-i Mehâkim, 2 Mart 1880, s. 265-266).

Harçlarla ilgili bir diğerkarar da 24 Zilkade 1297 (28 Ekim 1880) tarihli ve 19 Rebû'levvel 1298 (19 Şubat 1881) tarihli tahriratların içeriğini açıklığakavuşturmayı amaçlayan surette (nüshada) belirtildiği üzere hukuk ve ceza davalarında muhâkeme esnasında taraflardan harç alınmayacaktır (Ceride-i Mehâkim, 23 Mart 1881, s. 705).

29 Zilkade 1298'de (23 Ekim 1881) alınan kararda, icar ve isticara dair mukavelenamelerin mukavelat muharrirlerince hazırlanarak icar ve isticar olunacak emlak ve arazinin dâhil olduğu sınırlar içindeki belediyede tasdik edilmesi kararı alınarak bu belgelerin hazırlanması ve buna dair harcın alınması konusunun mukavelat muharrirleri ya da belediye memurlarının hangisinin görev tanımına girdiği meselesi açıklığakavuşturulmuştur. Buna göre Harç Tarifesi'nin 70. Maddesinin de tadil edilmesi gerekmektedir (Ceride-i Mehâkim, 9 Kasım 1881, s. 969-970).

Bu kapsamda yabancı tebaa ile ilgili olarak da ayrıca düzenleme yapıldığı görülmektedir. Derginin 4 Zilhicce 1296 (19 Kasım 1879) tarihli ve 20 numaralı sayısında, 24 Zilkade 1296 (9 Kasım 1879) tarihiyle Dersaadet Mahkeme Reislerine, Vilayet Müdde-i Umumilerine ve Ticaret Mahkemesi Reislerine Yazılan Tahrirata yer verilmiştir. Buna göre yabancı tabiiyyette olan kimselerin Osmanlı mahkemelerinden aldıkları ilamlarda mahkûm oldukları meblağdan bu tarihe kadar %1 harç alınmakta iken, yeni yayınlanan tarifede harç ilamının %2 olarak belirlenmesi ve birtakım rûsumun da eklenmesi kararı alınmıştır. Ancak bu durum yabancı dost devlet sefirlerinin itirazları ile karşılaşmıştır. Bu nedenle sefaret tercümanı ile Ticaret Riyaset-i Evvelisi arasında yapılan müzakerelerde bazı kararlar alınmıştır. Bunların ilgili kısımları aşağıda özetlenmiştir. Buna göre mahkemelere gelecek sefaret veya konsolos takrirleri ile bunlara bağlı istidaname suretlerinden kayıt harcı alınmaması⁵⁹⁶, 500 bin kuruşa kadar olan davalardan %2 ve bu miktardan fazlası için %1 oranında harç ve ilam alınması, bir şeyin zabt ve tasarrufu hakkında verilecek ilamlardan %2, ilamın icrası için mahkûm olan tarafa tebliği gereken

⁵⁹⁶ Daha sonra 8 Cemaziyelahir sene 1297 tarihli yeni bir tahriratla bu konudaki yanlış anlaşılmalara son vermek amaçlanarak, ilk maddede yer alan sefaret ve konsolos takrirleri ile bunlara eklenen istidaname suretlerinin kayıt harcından müstesna tutulması, ancak doğrudan mahkeme reislerine verilecek istidaldan harç alınmaya devam edilmesi gerekmektedir. Buna rağmen bu konuda bir yanlış anlaşılma ile Osmanlı tebaası tarafından verilen arzuhâllerden de söz konusu harçların alınmadığı ihbarlarına karşılık, bu konuda yeniden bir bilgilendirme yapılma ihtiyacı hissedilmiştir. Buna göre takrir iki daire arasındaki resmi haberleşme aracıdır ve bu şekilde gelen istidanamelerden harç alınması gerekmecektir. Ancak yabancı tebaanın doğrudan mahkemeye verecekleri istidanamelerden de Osmanlı tebaası gibi geçerli tarifesine göre harç alınması gerekmektedir (Ceride-i Mehâkim, 16 Cemaziyelahir 1297, s. 361).

suret için maktuen 30 kuruş alınması ve mahkeme esnasında davaya ilişkin evrakın taraflardan alınacak evrak suretlerinden harç alınmaması, evrakın ancak sahibine teslim edilirken harcının alınması ve kançılıryalar tarafından yabancı tabiiyette olanlar hakkında hazırlanan vekâletnamelerin muteber görülmesi ve bunların Türkçe veya Fransızca olarak tercüme edilmesi kararlaştırılmıştır (Ceride-i Mehâkim, 19 Kasım 1879, s. 153-154).

Belgede yer alan davalar üzerinden yapılan incelemelerde harçlar, sahip oldukları belirli standart isim ve bedellere göre tasnif edilmiştir. Neticede bu konu ile ilgili varılan sonuçlar ise aşağıda özetlenmiştir.

1873-1875 döneminde verilen ilamlardan birinde yalnızca dava masrafı ve birinde de 15'lik ceza-i nakdi ile beraber dava masrafı adı altında işlem bedelleri alınmıştır. Bu tutarların ait oldukları davalar ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarıdır ve bu ilamlar Divan-ı İstinaf'dan verilmiştir. Yine 6 davada “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye veznesine depozito edilmiş olan 15 liradan 10 lirasının ceza-i nakdi olarak zabtıyla kusur 5 lirasının bedel-i tazmin..” (tazmin zarar-zıyan ve mahkeme masrafı olabilmektedir) ifadesiyle harç tayin edildiği görülmektedir ve söz konusu davalar alacak (3), kefalet, sahte senet ve usul, ebniye şirketi muhasebesi davalarıdır. Bunlar birbirleri ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılmış ifadelerdir ve bu davaların ilamlarının ise Temyiz Hukuk Dairesi'nden verildiği görülmektedir. Bir diğer işlem bedeli kaydı... “vezneye bırakılan 15 liradan 10 liranın veznece irad kaydıyla kusur 5 liranın mesarif ve zarar ve ziyana mukabil veznede tutulmasına...” şeklinde yapılmıştır. Bunlara alacak (2), ebniye şirketi muhasebesi, sahte senet ve usul gibi davalarda rastlamak mümkündür. Benzer şekilde mahkeme-i istinafiyeden verilen bir kefalet davası ilamı da bulunmaktadır.

Davalarda en çok kullanılan harç bedeli “ilam harcı 5 ve tebliğ harcı 3 beyaz mecrediye⁵⁹⁷ ve toplamda 8 beyaz mecrediye” olarak tespit edilen işlem bedelidir. Bunlar verildikleri üst mahkeme, dava türü ya da davacı-davalı tarafın kimliği ayırt edilmeksizin tespit edilmiş değerlerdir.

⁵⁹⁷ Bazı ilamlarda “20'lik mecrediye” olarak ayrıca belirtilmektedir. Ayrıca yer yer harcın sikke-i halise ile alınması gerektiği de vurgulanmıştır.

Sadece “mahkeme masrafı” yazan 3 dava bulunmaktadır. Bunlar da Temyiz Hukuk Dairesi’nden verilmiş alacak, şirket muhasebesi ve ücret alacağı davalarıdır.

Dava ilamı metinlerinde kullanılan asıl şablon “...ilam ve tebliğ harcı⁵⁹⁸ mecdiye/pare/kuruş ile mecdiye/kuruş suret harcı...” şeklindedir. Bazen bunlara “sair mesarif-i mahkeme” ibaresi de eklenmektedir. Buradaki boşluklara davaların maddi tutarına göre çeşitli değerler gelmektedir. Bu davaların (toplam 483 davanın) 464’ünün Temyiz Hukuk Dairesi’nden verilmiş olması dava ilamlarında yer alan işlem bedellerinin, dava türüne veya ilamın yazıldığı mahkemenin istinaf veya temyiz mahkemesi olmasına göre değişiklik göstermediği anlamına gelmektedir. İşlem bedellerinde ufak farklılıklar içeren ilamlara aşağıda ayrıca değinilecektir. Öte yandan şablondaki boşluklara %2 ya da 2,5’den hesaplanan ve davaların maddi tutarına göre değişen çeşitli değerler gelmektedir. Bu değerler davaların maddi boyutunu gösterdiği için ne tür işlemlerde, kimler tarafından, ne miktar paralar harcandığını yansıtmaktadır. Böylece sermaye birikiminin düzeyi ve kimlerin ellerinde oldukları hakkında da fikir vermektedir. Ancak bu noktada davaların niteliğinden dolayı ilk derece mahkemelerinde verilen kararların istinafa ya da temyize gitmesi nedeniyle davacı ile davalının yer değiştirmesi, davada konu olan tutarın kime ait olduğunu tespit etmeyi güçleştireceğinden, ilk aşamada davacı ve davalı tarafın üst kimliğe sahip olanları arasında maddi anlamda ulaşılan ölçek tespit edilmiştir. Daha sonra tüm davalarda ulaşılan en alt ve üst sınır belirlenmiş ve böylece kimin daha fazla birikime sahip olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Müslümanlar arasında en yüksek düzey “663 kuruş ile 3 aded 20’lik beyaz mecdiye” ile alacak davası gelmektedir. Müslüman taraflar arasındaki en düşük işlem bedeli olarak ise 4,5 Osmanlı kuruşu ile tebliğ ve suret harcı 9 kuruş işlem bedeli kaydedilmiştir. İlam ve tebliğ ve suret harçları olan 15 kuruş da yine Müslümanlar arasında gerçekleştirilen en düşük işlem bedelli ticari işlem davasıdır.

⁵⁹⁸ İşlem bedellerinde tebliğ harcı genel olarak “3 beyaz mecdiye” alınmıştır. Ancak buna istisna teşkil eden davalar da bulunmaktadır. Örneğin “10 kuruş ilam ve 20 kuruş tebliğ harcı”(gayrimüslimler arasında şirket muhasebesi davası) ya da “ilam ve tebliğ harcı olarak 12 kuruş” (gayrimüslimler arasındaki alacak davası) olarak belirlenen ilamlar bulunmaktadır. Bunlar haricinde farklı para birimleri cinsinden harç bedellerinin belirlendiği örnekler de vardır. Örneğin “2 beyaz beşlik ilam ve 4 adet beyaz beşlik suret ve tebliğ harcı” (Ermeniler arasında alacak davası) gibi.

Gayrimüslimler arasında görülen davalarda en yüksek ilam harcı rakamına 10.406 kuruş ile (suret, tebliğ ve diğer mahkeme masrafları da eklenerek) Rumlar arasındaki alacak davasında ulaşılmıştır. En düşük işlem bedeli ise ilam ve tebliğ harçları 7,5 kuruş olan yine Rumlar arasındaki dükkân icarı davasıdır.

Kurumlar arasında ise Bank-ı Osmani ile Selanik tüccarından birine ait kumpaniye arasında görülen alacak davasında ilam ve tebliğ harcı olarak 8 adet beyaz mecidiye alınmıştır.

Bu dönemde ulaşılan en yüksek ve en düşük işlem bedelli ve dolayısıyla tutarlı iktisadi faaliyet yukarıda belirtilmiş durumdadır. Ancak ilam ve tebliğ harcı olarak 3 kuruş ile 3 beyaz mecidiye tebliğ harcı alınan Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki dükkân icarı davası da bir diğer örnektir. Ayrıca farklı para birimleri cinsinden ifadelere de yer vermek suretiyle dönemin iktisadi yapısının nicel boyutu hakkında fikir sahibi olmak mümkün görünmektedir. Farklı para birimleri cinsinden skala 12 kuruş 18 pare (Müslümanlar arasında doğrama ücreti ve bazı eşya alışverişine dayalı alacak) ve 16 kuruş 10 pare (2 ortak Rum ile Müslüman bir kadın arasındaki gazino icarı davası dükkân icarı) ile 278 kuruş 10 pare (Ermeni komisyoncu ve tüccar arasındaki ticari işlem davası) arasında değişiklik göstermiştir. Bir başka örnekte “ilam ve tebliğ harçları olan rayiç akçe hesabıyla 1692 ve sağ akçe hesabıyla 302 kuruş 30 paraya ceman 1994 kuruş 30 para ile 3 adet beyaz mecidiye” (Müslüman tüccar kapudan ile Müslüman emekli generalin veresiyle alacak ve sefine bedeline dayalı) hesaplaması yapılarak işlem bedeli tespit edilmiştir. Yine lira cinsinden en düşük 1 lira 49 kuruş (Ermeni ve Rum kimseler arasındaki alacak davası) ve “ilam ve tebliğ harcı olan 1 adet beyaz mecidiye ile sair mahkeme masrafı” (Müslümanlar arasındaki alacak davası) ile en yüksek “ilam ve suret ve tebliğ harçları olan 18 lira 40 kuruş ile 3 beyaz mecidiye” (Müslüman ve Rum taraflar arasındaki alacak davası) alınan davalar bulunmaktadır. Bunlar haricinde yabancı para birimleri olarak kaydedilen işlem bedelleri “2 adet İngiliz lirası 222,5 kuruş” (Rum ve Ermeni taraflar arasında alacak davası) ve “5 frank” (Rumlar arasındaki alacak davası)’dır.

1879-1881 dönemindeki davaların çoğunda “ilam ve suret ve tebliğ harçları olan 240 kuruş” bedelden bahsedilmektedir. Burada ilam harcı olarak 200 kuruş ve suret ve tebliğ harcı olarak da 40 kuruş alınması söz konusudur. Ayrıca bazılarında yalnızca “ilam ve

suret ve tebliğ harçları” ibaresi kullanılmıştır. Bu davalar temyiz mahkemesinde görülen alacak, ticari işlem, şirket muhasebesi, dükkân ve hane icarı gibi emlak davaları, hatta tabloda gösterilmeyen arazi, miras ve usul davalarıdır. Bu anlamda dava ya da işlem-ilişki türüne göre bir farklılaşma olmadığı görülmektedir. Öte yandan bu davalar ticaret, istinaf ve bidayet mahkemeleri gibi alt mahkemelerden temyize gelmişlerdir. Bu durumda işlem bedellerinin söz konusu mahkeme türüne göre de değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte işlem bedellerindeki farklılaşmanın üst mahkemenin türüne göre değiştiği gözlenmektedir. Buna göre Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı’ndan verilen bazı ilamlarda “15’lik ceza i nakdi ile mahkeme masrafı ile ceman kuruş” ibaresi yer almaktadır ve bu boşluk 210, 320, 360, 595 ile doldurulmuştur. Yine aynı yerden verilen bazı ilamlarda yalnızca mahkeme masrafı alındığı ve bunun da 290, 380, 420, 435 gibi değişik rakamlarda olduğu görülmektedir. Bu bedellerin işlem türüne bakıldığında ceza dâhil olanlar için 2 alacak ve 1’er ticari işlem ile şirket muhasebesi davası olduğu, diğerinin ise 4 alacak davası için geçerli olduğu görülmektedir. Bunlar haricinde Dersaadet Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi’nden yazılan iki ilamda “zirde müfredatı muharrer 105 kuruş mahkeme masrafı ile 10 kuruş ilam ve 40 kuruş suret ve tebliğ harçları” ve “627 kuruş mahkeme masrafı ile 12 lira 26 kuruş ilam ve 40 kuruş suret ve tebliğ harçları” alınan biri alacak, diğeri hane icarı olan iki dava bulunmaktadır.

Yine Temyiz Hukuk Dairesi’nden verilen bazı ilamlarda ise ilam ve suret ve tebliğ harçları olarak 60, 80, 96, 160, 216, 260, 280 kuruş belirlendiği görülmektedir ve bunlar alacak, ticari işlem, zarar-zıyan alacağı, dükkân icarı davalarıdır. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak “360 kuruş ilam harcıyla suret ve tebliğ harcı olarak 40 kuruş” (alacak), “620 kuruş ilam harcıyla suret ve tebliğ harcı olarak 40 kuruş”, “ilam harcı olan 10 aded beyaz mecdiye” (ücret alacağı) ve “390 kuruş mahkeme masrafı” (alacak) olarak tespit edilmiş işlem bedelleri de bulunmaktadır. Temyiz Hukuk Dairesi’nden verilen ilamlardaki harç bedeli şablonunun bir diğer örneği “... ilam harcı olmak üzere 50 kuruş Osmanlı lirasının hamsi olan 10 kuruş için 40 kuruşluk kaime ve kusuru bulunan 40 kuruşun lira ve suret ve tebliğ harçları olan 60 kuruşun humsu olan 12 kuruş için 48 kuruşun kaime ve kusuru bulunan 48 kuruşun mecdi olarak... / ilam ve suret ve tebliğ harçları olmak üzere 8 yirmilik mecdiyenin humsu 32 kuruş için 128 kuruşun kaime kusuru bulunan 128 kuruşun mecdi... / ilam ve suret ve tebliğ olmak üzere 20 kuruşla 3 beyaz mecdiyenin

humsu olan 16 kuruş için 64 kuruşun kaime ve kusuru bulunan 64 kuruştan 16 kuruşun lira ve 48 kuruşun dahi mecredi...” olmak üzere beşte birlik oranlarla belirlenmiş olanlardır.

İşlem bedellerinde görülen bu çeşitlilik harçlarda da belirtildiği üzere davanın kendi içindeki işlem tutarının belirli bir yüzdesi olarak belirlenmesinden kaynaklanmakta ve bu konuda belirli bir tutarlılıkta hareket edildiği söylenebilmektedir. Öte yandan genellikle davalarda belgenin kendi tasnifinden de yararlanmakla beraber ilişkilerin içeriğine göre birtakım farklı kategoriler de kullanılmıştır. Bu durumun da davalar için belirlenen işlem bedellerinin en azından bu çalışmanın sınırları dâhilinde farklılaştırdığını söylemek mümkündür. Görüldüğü gibi burada da yine tebliğ bedeli için nispeten daha standart bir uygulama söz konusudur.

Bu dönem incelenen davalarda alınan en yüksek harç bedelleri “ilam harcı olan 620 kuruş ile suret ve tebliğ harçları bulunan 40 kuruş” (Müslüman tüccarlar arasındaki ticari işlem davası) ve “627 kuruş mahkeme masrafı ile beraber 12 lira 26 kuruş ilam ve 40 kuruş suret ve tebliğ harçları” (Müslüman bir kadınla Ermeni bir ebniye kalfası arasındaki alacak davası) olmuştur. Ayrıca ilam harcı olarak “10 adet beyaz mecrediye” (inşaat ücreti alacağı davası) alınan bir örnek de bulunmaktadır. En düşük bedel ise ilam ve suret ve tebliğ harçları olarak belirlenen 60 kuruşluk (mağaza ve lokanta inşasında çalışan bir kimse nedeniyle uğranılan zarara karşılık Ermeni bir kimsenin zararı karşılığında talep ettiği 1 senelik kira bedeline ilişkindir) işlem bedelidir.

Müslüman kimseler arasında ulaşılan en yüksek bedel yukarıda belirtilmiştir. En düşük bedel ise “105 kuruş mahkeme masrafı ile 10 kuruş ilam ve 40 kuruş suret ve tebliğ harçları” olan hane icarı davası olmuştur.

Gayrimüslimler arasında ulaşılan en yüksek bedel “15’lik ceza-i nakdi ile mahkeme masrafı olarak zirde murakkam 595 kuruş” (Yahudi ve Rum tüccarlar arasında görülen alacak davası) ile ve en düşük bedel “ilam ve tebliğ ve suret harçları olan 140 kuruş” Ermeniler arasında görülen alacak ve Rumlar arasında görülen ticari işlem davası ile olmuştur. Kuruş yanında kaime ve lira gibi diğer paralar cinsinden belirlenen bir diğer düşük harç bedeli ise “ilam ve suret ve tebliğ olmak üzere icab eden 20 kuruşla 3 beyaz mecediyenin hamsi olan 16 kuruş için 64 kuruşun kaime ve kusuru bulunan 64 kuruştan

16 kuruşun lira ve 48 kuruşun dahi mecredi...” olarak kaydedilmiştir. Buna dair dava ise Ermeni ve Rum dava vekilleri arasında görülen alacak davasıdır.

Kurumlar arasında (Şirket-i Hayriye İdaresi ile Şehremaneti) alacak davasında ise mahkeme masrafı olarak toplam 435 kuruş işlem bedeli kaydedilmiştir.

1901-1902 arasındaki ilamlarda diğerlerinden farklı olarak söz konusu ilamın hangi üst mahkemeden ya da hangi mahkemeden verildiği bilgisine yer verilmemiştir. Ancak yine eski usul hangi mahkemeden gelen ilamların temyiz edildiği bilgisi bulunmaktadır. Ayrıca davanın içeriğinden bunların da temyize gelen davalar oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki davalarda işlem bedelleri ya da diğer bir deyişle mahkeme harçları için “mesarif-i temyiziye⁵⁹⁹” veya “Mehâkim-i mahkeme” ifadesi ile çok daha standart bir yapı oluşturulduğu görülmektedir. Buna istisna oluşturan durumlardan biri “müstedinin tahkik edilen durumuna göre bikudret olması nedeniyle kaydiye, suret ve tebliğ harçlarından muaf tutularak zirde müfredatı merkum 223,5 kuruş mesarif-i temyize” (Ermeni bir kadın ile Rum bir kimse arasındaki alacak davası) alınması şeklinde kaybeden tarafın mali durumunun da gözetilmiş olmasıdır. Ayrıca “ilam harcı olan 100 kuruştan icra mahsubuyla müstedi temyizinin durumunun ilam içeriğinden anlaşıldığı üzere suret ve tebliğ harçlarının affıyla zirde müfredatı merkum 56,5 kuruş mesarif-i temyiziye” (Müslümanlar arasındaki ücret alacağı davası) ile “ilam harcı olan 100 kuruştan icra mahsubuyla zirde müfredatı merkum 73,5 kuruş mesarif-i saire” (Yahudi bir tüccar ve Müslüman bir rençber arasındaki alacak davası) olarak ilam harcına da bu kısımda yer verilen örnekler de bulunmaktadır. Bunlar aynı zamanda bu dönemde belgede yer alan en düşük işlem bedeli davalardır. Standart hesaplama ile işlem bedeli en düşük olan dava ise Müslüman bir hamamcı ile Ermeni bir sarraf arasındaki 296,5 masraflı alacak davası olmuştur. Bu dönemde ulaşılan en yüksek işlem bedeli ise “584,5 kuruş mesarif-i temyiziye” ile Müslümanlar arasındaki kömürcülük şirketi muhasebesine dairdir. Ayrıca yine Müslümanlar arasındaki arazilerin sulanması için yararlanılan pınar suyunun kullanımına ilişkin müşterek mülk davasında bu defa işlem bedeli “684,5 kuruş mesarif-i temyiziye” olarak hesaplanmıştır. Diğer paralar cinsinden belirtilen işlem bedellerinde ulaşılan en düşük ve en yüksek bedeller ise “319 kuruş 10 pare” ile iki Rum arasındaki

⁵⁹⁹ Daha açık olarak “zirde müfredatı merkum 662,5 kuruş mesarif-i temyiziye” ibaresi kullanılmaktadır.

dükkân davasında ve “339 kuruş 30 pare” ile iki Ermeni taraf arasındaki dükkân davasında kaydedilmiştir.

Müslümanlar arasında gerçekleşen en yüksek işlem bedelli davalar yukarıda belirtilmiştir. En düşük işlem bedeli ise taraflardan birinin yumurtacı tüccarı olduğu bir alacak davasında hesaplanan 333 kuruşluk temyiz masrafıdır.

Gayrimüslimler arasında yukarıda belirtilen hariç en düşük işlem bedelli dava 308,5 kuruş temyiz masrafı ile Rum ve Yahudi tüccarlar arasındaki mağaza icarı davası iken; en yüksek bedelli olan ise 581 kuruş mahkeme masraflı Ermeni bir kadın ile 3 Ermeni tüccar arasındaki alacak davasıdır.

Yahudi bir kimseye ait olduğu düşünülen bir kumpaniye ile Antalya Reji İdaresi arasındaki 334 kuruş 30 parelik temyiz masraflı, ürünler bir vapurdan diğerine aktarılırken yaşanan zararın tazminine ilişkin dava ise kurumlar arasındaki dava için geçerli olan işlem bedeline örnek oluşturmaktadır. Ayrıca kavm-i gayri mahsur iki ahalinin ortak kullanım alanları olan araziden geçen nehir üzerindeki hak iddialarına dair bir başka davada 679,5 kuruşluk temyiz masrafı tespit edilmiştir. Yine 994,5 kuruş temyiz masrafı ile en yüksek bedel Maliye Hazine-i Celilesi ile ashab-ı emlaktan (Musul bidayet mahkemesi birinci müstantıkı ve evkaf kâtibi de var) Müslümanlar arasındaki iltizam davasına aittir.

4.2.3.2. *Dava Süresi*

Bu bölümde yine önce dava süresine ilişkin nizamlara yer verilmiştir. Ardından üç dönem için davaların ne kadar sürede tamamlandığı incelenmiştir. Bu kapsamda arşivden temin edilen 1873 tarihli bir düzenlemeye göre;

15 sene süre ile özürsüz olarak terk edilen davaların şeri mahkemelerde rüyeti yasak olmasına nazaran bu kaidenin nizamiye mahkemelerinde de uygulanıp uygulanmayacağına yönelik olarak yapılan müzakerelerde, bu mevzunun Usul-i Muhâkeme Kanunnâmesi’nde yer bulmuş olmasına rağmen kanunnamenin henüz icraya konulmamış olması ve kanunname yürürlüğe girene kadar da geçici bir düzenleme yapılması uygun görülmemesinden dolayı bu tür davaların şeri mahkeme usulüne uygun

olarak nizamiye mahkemelerinde de görülmemesi kararı verilmiştir (BOA: A.MKT.MHM, 448/21, 1873).

5 Şaban sene 1296 (25 Temmuz 1879) tarihiyle Adliye Nezareti'nden yazılan tahriratta evraklara hem Arabi hem de Rûmî tarihlerin yazılması gerektiği yönünde tekrar hatırlatma yapılmış, bazı evraklarda hiç tarih bilgisi yer almamasının özellikle ceza davalarında gün hesaplamalarında sıkıntılara neden olduğu ifade edilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 6 Ağustos 1879, s. 43).

15 Zilkade 1297 (19 Ekim 1880) tarihli belgede mürur-u zaman konusunda Mecelle'de belirlenen "15 sene" müddetin geçerli olacağı konusunu açıklığa kavuşturmak üzere, Mecelle Cemiyeti'nin değerlendirmeleri neticesinde varılan sonuca göre tarih, yani ay ve sene bilgisinin hicrî veya rûmî olarak belirtilmemesi durumunda örfe göre hicrî olarak ele alınacağı, ancak borç ve kiranın tecil ettirilmesi gibi konularda mürur-u zaman meselesinde mukavele akdinde yazılanın dikkate alınacağı ve bunların resmi bir genelge olarak geçerlilik kazanması gerektiği ilgili yerlere bildirilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 22 Kasım 1880, s. 571).

29 Zilkade 1298 (23 Ekim 1881) tarihinde hazırlanan tahrirata göre Hazine-i Celile ile ilgili davaların süratle çözüme kavuşturulabilmesi adına Dersaadet mahkemelerinde olduğu gibi haftada 1 veya gerekirse 2 günün bu davaların görülmesine tahsis edilmesi kararı alındığı açıklanmıştır (Ceride-i Mehâkim, 9 Kasım 1881, s. 970).

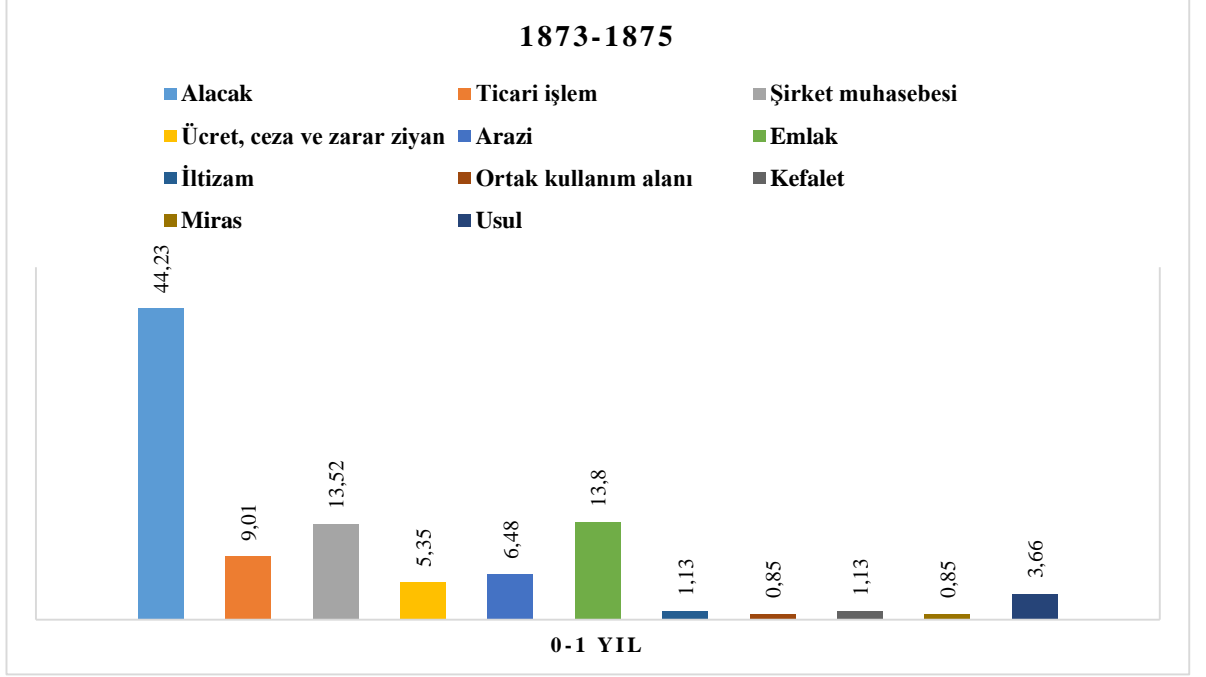
Ceride-i Mehâkim'deki davalar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde davaların sürelerine ilişkin bilgiler aşağıda tablo ve grafikler yardımıyla değerlendirilmiştir. Bu konuda değerlendirilen davalar süreye ilişkin bilginin yer aldığı davalardır. Söz konusu dava süreleri temyiz dilekçesinin verildiği tarihten temyiz ilamının verildiği zamana kadar geçen süre olarak hesaplanmıştır. Bazı davalarda temyiz dilekçesi değil de, temyiz edilen mahkeme ilamının tarihi yer almıştır. Ayrıca bazı ilamlarda temyiz ilamının en başında ya da en sonunda temyiz ilamının verildiği tarih yer alırken (bu durum derginin yayın politikasına göre yıllar içinde de değişiklik göstermiştir), bazılarında buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle zaman zaman var olan bilgiler eşliğinde derginin ilgili sayısının yayım tarihinden de yararlanılmıştır. Bu gibi nedenler dolayısıyla süreler belirli aralıklar halinde sınıflandırılmıştır. Bu bilgiler ışığında aşağıdaki dava süresi tablo ve grafikleri hazırlanmıştır.

Tablo 36: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

İşlem - İlişki Türü	Dava Süresi		
	0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Alacak	157	17	3
Ticari işlem	32	4	-
Şirket muhasebesi	48	5	1
Ücret, ceza ve zarar ziyan	19	1	-
Arazi	23	4	-
Emlak	36+13	2+3	-
İltizam	4	-	1
Ortak kullanım alanı	3	-	-
Kefalet	4	1	-
Miras	3	1	-
Usul	13	2	-
Toplam	357	40	5

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere davaların oldukça büyük bir kısmının temyiz süreci 1 yıl içinde tamamlanmıştır. Bu durum dava türü olmaksızın davaların geciktirilmeden tamamlanması için alınan kararların başarıya ulaştığının bir işaretidir. Süresi 2 yıldan fazla süren davaların sayısının çok düşük olması nedeniyle bu davaların süreleri için ayrı bir başlık açılmaksızın davaların ayrıntılarına yer verilmiştir. Buna göre bu dönemde 2 yıldan uzun süreli davalardan biri şirket muhasebesi ve biri de iltizama dairdir. Bunların 3'er yıl sürdüğü görülmektedir. Alacak davalarından ise 2'si 3 yıl, 1'i 4 yıl kadar sürmüştür. Sonuç olarak yapılan incelemelerde dava süresi ile işlem türü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Aşağıdaki şekilde yukarıdaki tabloda yer alan dava türüne göre dava sürelerinin oran olarak grafiksel gösterimi yer almaktadır. Ancak yüzde gösterimde dava sayısı az olan süre aralıklarının olması gerekenden daha fazla yer kaplaması nedeniyle yalnızca 0-1 yıl aralığında tamamlanan davaların grafiksel gösterimi tercih edilmiştir. Neticede dava türüne göre sürede bir farklılaşma olamaması ve davaların çok büyük bir kısmının 0-1 yıl aralığında tamamlanması, toplam davalar için yapılan dava türü oranlamasına yakın değerlere ulaşılmasına ve kısaca aslında dava sayısının oranlarının elde edilmesi anlamına gelmiştir.

Şekil 20: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

Aşağıdaki tablo ve grafikte ise yine yukarıdaki gerekçelerle yalnızca 0-1 yıl aralığında tamamlanan davaların taraflarına dair ayrıntılara yer verilmiştir. Bu tablolarda yukarıdan elde edilen bilgiler neticesinde Yahudilerin sayısının az olması nedeniyle daha fazla sekme açmamak adına Hristiyan ve Yahudilerin birlikte gayrimüslimler kategorisinde değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Tablo 37: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Davacı	Davalı	Dava süresi		
		0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Müslüman	Müslüman	63	10	2
	Gayrimüslim	37	5	-
	Kurum	4 ^a	-	-
	Yabancı	3	-	-
	Diğer	1 ^b	1 ^f	-
	Toplam	108	16	2
Gayrimüslim	Müslüman	54+1 [*]	5	1
	Gayrimüslim	139+1 [*]	16	2
	Kurum	4 ^c	-	-
	Yabancı	3	-	-
	Toplam	200+1 [*]	21	3
Kurum	Müslüman	-	-	-
	Gayrimüslim	4 ^d	-	-
	Kurum	3 ^e	-	-
	Yabancı	-	-	-
	Toplam	7	-	-
Yabancı	Müslüman	9	-	-
	Gayrimüslim	6	-	-
	Kurum	3	-	-
	Yabancı	1	-	-
	Toplam	18	-	-
Toplam		335 ^{**}	37 ^{**}	5

*Ermeni bir kimsenin hem Müslüman hem de Rum bir kimse ile olan davasıdır. Toplam dava sayısını değiştirmemiştir.

**Diğer tablodaki sayı ile uyuşmamasının nedeni kimliği belirlenemeyen taraflardır.

^aHazine-i Celile, Müslümanlara ait bir kumpaniye ve iki karye ahalisidir.

^bMahkeme-i Ticaret İkinci Meclis-i azasıdır.

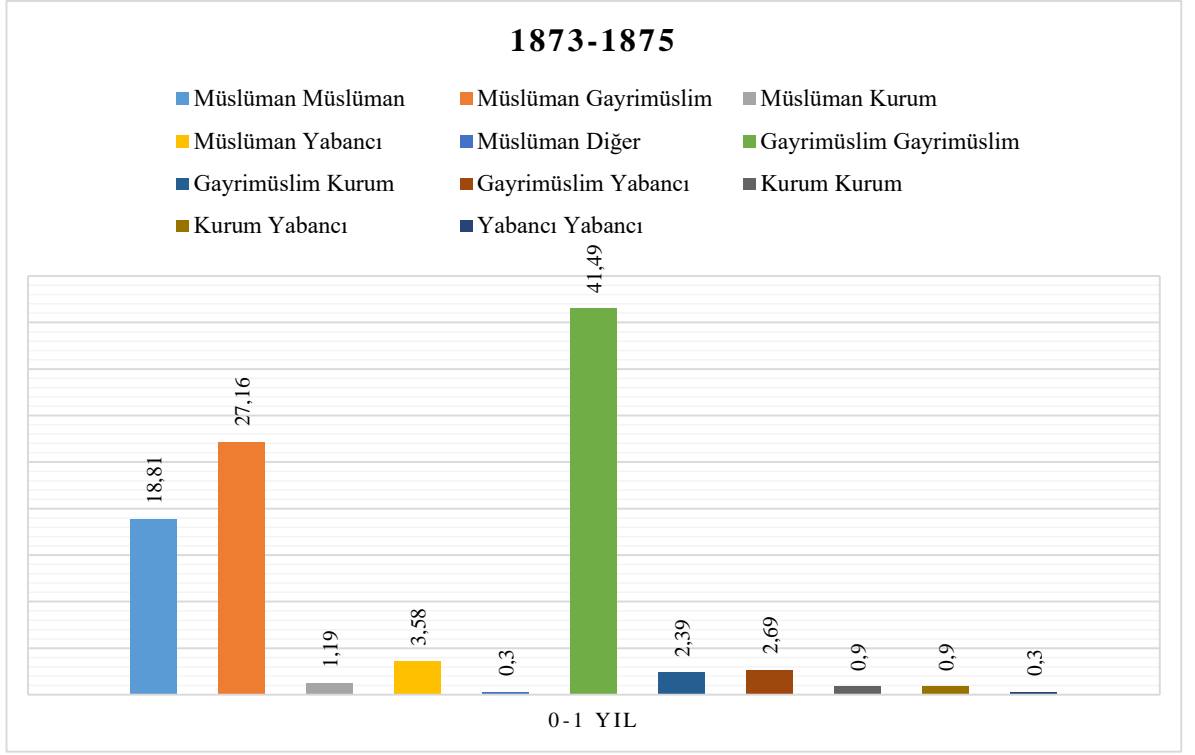
^cErmenilere ait bir kumpaniye, Hazine-i Celile, Bab-ı Vala-yı Seraskeri ve bir köy ahalisidir.

^dKabızmal esnafı ile Rum bir eski kabızmal, bir kumpaniye ile Rum bir kimse ve bir başka kumpaniye ile Yahudi bir bezirgân arasındadır.

^eBank-ı Osmani ile Selanik tüccarına ait bir kumpaniye ve bir başka kumpaniye ile dava kalemi arasındaki anlaşmazlıklardır.

^fKöy ahalisidir.

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler dava sürelerinin kimliklerle arasında bir ilişkinin olup olmadığının tespitine yöneliktir. Bu noktanın daha doğru değerlendirilebilmesi için kimlikleri farklı taraflar davacı ve davalı ayrımı olmaksızın ikili ilişkilere göre toplulaştırılmış ve buna göre elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

Şekil 21: 1873-1875 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki grafikte 1 yıldan kısa sürede tamamlanan davalarda aynı ve farklı kimliklerin taraf oldukları oranlar yer almaktadır. Buna göre en yüksek rakamlara gayrimüslimler arasında ulaşılmıştır (%41,49). Onun ardından ise Müslüman ve gayrimüslim ile Müslümanların kendi aralarındaki davalar gelmiştir (%27,16 ve %18,81). Grafikte yer almasa da diğer yıllar için yapılan incelemede çeşitli taraflar için benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bu rakamlar süreden bağımsız gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ilişkilerinin daha yoğun olmasından kaynaklanmıştır. Davaların çoğunun kısa sürede tamamlanması nedeniyle süreyle olan bağlantısızlık, diğer yılların dâhil edilememesine neden olarak yine yalnızca tüm davalarda tarafların ağırlık oranları sonucuna ulaşılmasına yol açmıştır.

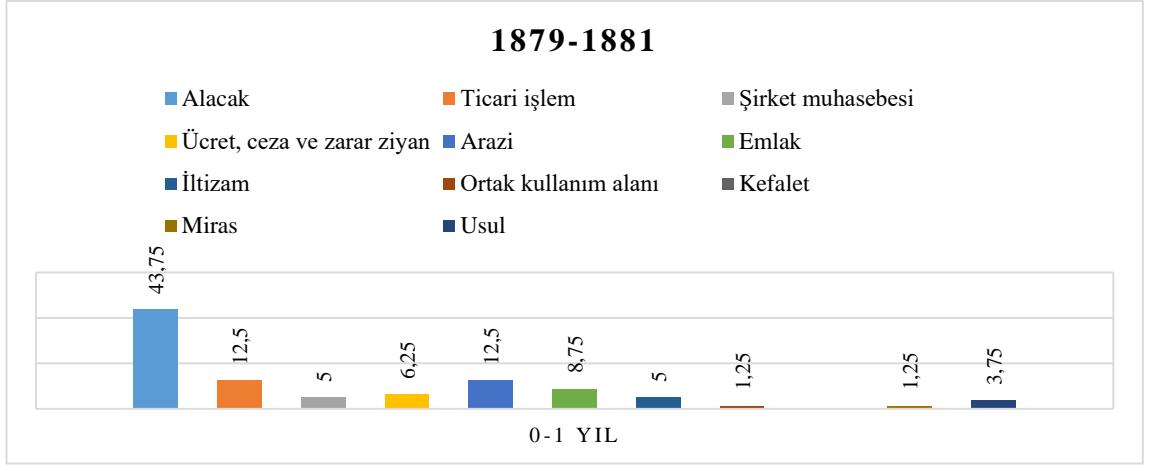
Aşağıdaki tabloda bu defa 1879-1881 dönemi için dava türlerine göre dava sürelerine yer verilmiştir.

Tablo 38: 1879-1881Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

İşlem - İlişki Türü	Dava Süresi		
	0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Alacak	35	9	5
Ticari işlem	10	7	1
Şirket muhasebesi	4	-	1
Ücret, ceza ve zarar ziyan	5	1	1
Arazi	10	3	9
Emlak	4+3	3+2	2+1
İltizam	4	-	-
Ortak kullanım alanı	1	1	-
Kefalet	-	-	-
Miras	1	-	1
Usul	3	1	-
Toplam	80	27	21

Bu dönemde yine davaların büyük bir kısmının 0-1 yıl aralığında tamamlandığı görülmektedir. Dolayısıyla diğer dönem için yapılan yorumlar burada da geçerlidir: Süre ile dava türü arasında bağlantı kurulamamıştır. Burada ayrıca 2 yıldan daha uzun süreli olanlar hakkında çoğunlukla net bir fikre ulaşmak mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebebi de ilk mahkeme ilamı, yani temyiz edilen mahkeme kararının tarihi ile üst mahkeme ilamının tarihi yer almakla beraber temyiz istidasının ilk ne zaman verildiğine dair bilgi olmamasıdır.

Aşağıdaki şekilde yukarıdaki tabloda yer alan bilgilere göre oluşturulan grafik yer almaktadır. Buna göre ilk sırada alacak davaları gelmektedir. Bu defa ticari işlem ve arazi davaları ikinciliği paylaşmaktadır. Şirket muhasebesi davaları da emlak davalarının ardından beşinci sırada yer almaktadır. Burada yine diğer sürelerde tamamlanan davaların yüksek olmayan sayıları nedeniyle oranlarda meydana gelen sapmalardan kaçınmak adına tek süre aralığına yer verilmiştir ve bu da grafiğin süreden bağımsız dava türü oranlarını göstermesi ile sonuçlanmıştır.

Şekil 22:1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

Aşağıdaki tablo ve grafikte ise yine aynı gerekçelerle yalnızca 0-1 yıl aralığında tamamlanan davaların taraflarına dair ayrıntılara yer verilmiştir.

Tablo 39: 1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Davacı	Davalı	Dava süresi		
		0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Müslüman	Müslüman	15	7	4
	Gayrimüslim	8	2	1
	Kurum	2	-	-
	Yabancı	2	-	-
	Toplam	27	9	5+1 ^d
Gayrimüslim	Müslüman	5	2	2
	Gayrimüslim	33	9+1*	7
	Kurum	1+3 ^a	1 ^b	1 ^e
	Yabancı	3	1*	2
	Toplam	45	13+1*	12
Kurum	Müslüman		1	-
	Gayrimüslim	4	-	1
	Kurum	-	2 ^c	-
	Yabancı	1	-	1
	Toplam	5	3	2
Yabancı	Müslüman	1	-	-
	Gayrimüslim	2	-	-
	Toplam	3	-	-
Toplam		80	27	21

^aKimliği tespit edilemeyen davalılardır.

^bKürkçü esnafıdır.

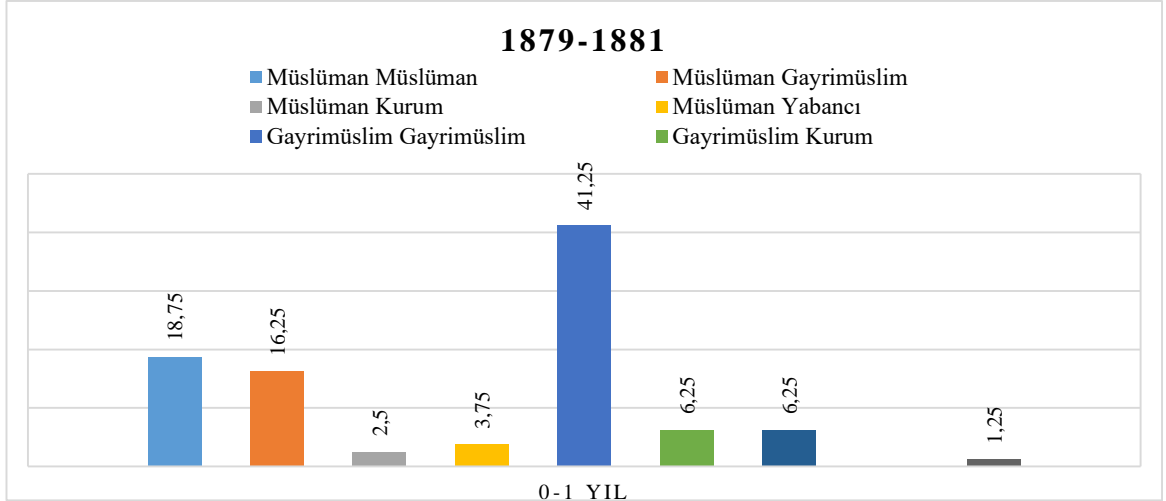
^cDaire-i Celile-i Bahriye ve Şehremaneti'dir.

^dDavalılardan 1 kişinin kimliği tespit edilememiştir.

^eCebel-i Lübnan'a dahil bir karye ahalisidir.

*Davalılardan biri hem İtalyan kumpaniye müdürü gayrimüslim hem de Ermeni bir kimsedir. Toplam dava sayısı değişmemiştir.

Yukarıdaki tablonun grafiğe dökülmüş hali ise aşağıda yer almaktadır.

Şekil 23: 1879-1881 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikten elde edilen bilgilere göre 0-1 yıl içinde tamamlanan davaların en büyük kısmı gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalardır (%41,25). İkinci sırada %18,75’lik oranla Müslümanlar arasındaki davalar gelmektedir. Bu dönemde gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki davalar ise üçüncü sırada yer almaktadır. Görüldüğü gibi bu yorum yine tüm davalar içinde tarafların oranı bilgisi anlamına gelmektedir.

Sırada 1901-1902 için yapılan benzer analizler bulunmaktadır.

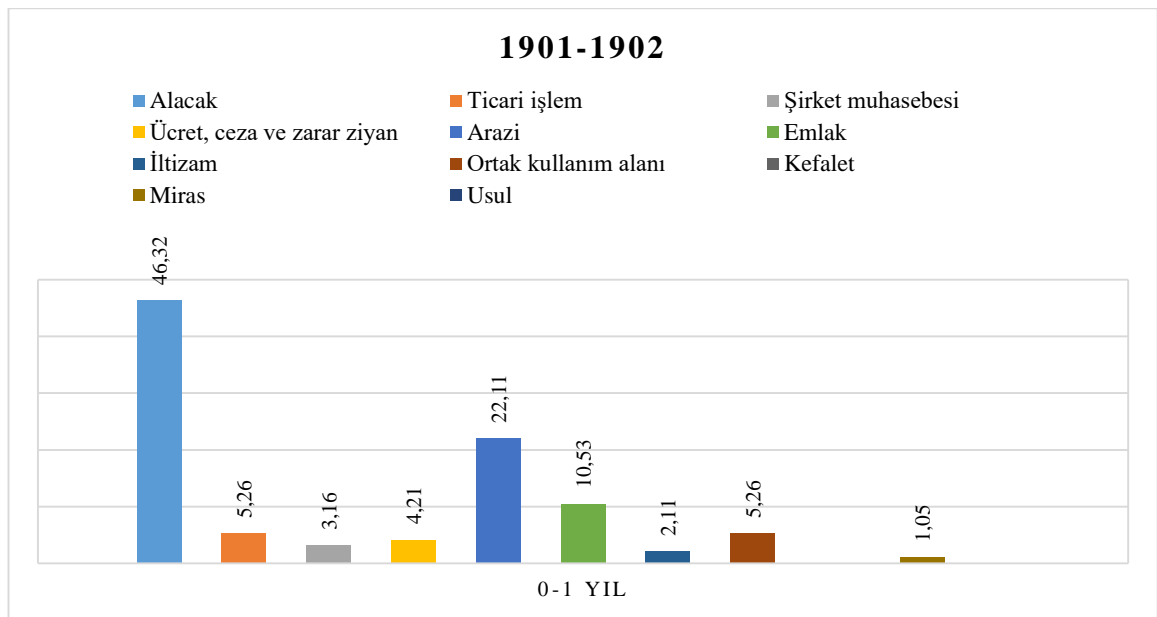
Tablo 40: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

İşlem - ilişki türü	Dava süresi		
	0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Alacak	44	3	4
Ticari işlem	5	1	-
Şirket muhasebesi	3	2	-
Ücret, ceza ve zarar ziyan	4	-	-
Arazi	21	4	5
Emlak	5+5	3+	+2
İltizam	2	-	1
Ortak kullanım alanı	5	-	-
Kefalet	-	-	-
Miras	1	-	1
Usul	-	-	-
Toplam	95	13	13

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Diğer dönemlere benzer şekilde davaların büyük kısmı 0-1 yıl aralığı içinde tamamlanmıştır. Dolayısıyla yine bu tablo ve aşağıdaki grafik için yapılan yorumlar dava

türlerinin sayı ve oranını vermektten öteye gidemeyecektir. Bu dönemde temyiz edilen ilamın tarihi ile temyiz ilamının tarihi net olarak belirtilmiş olmakla beraber temyiz istidasının verildiği tarih kesin olarak belirtilmemiş olduğundan dava sürelerinden 2 yılın üzerinde olanlar daha yaklaşık değerler olarak tespit edilmiştir. Buna göre alacak davalarından 3 yıl sürmesi muhtemel 2 dava, 4 ve 5 yıl sürmesi muhtemel 1'er dava bulunmaktadır. Benzer şekilde 3 yıl sürmesi muhtemel 2 hane davası ve 1 iltizam davası bulunmaktadır. Ayrıca yaklaşık 5 yıl sürmüş olan 1 de kefalet davası bulunmaktadır. Bu dönemde incelenen davalar arasında en uzun dava süresine sahip olanlar arazi davalarıdır ve 6-7 seneye kadar sürenler mevcuttur.

Şekil 24: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi

Yukarıdaki grafiğe göre 0-1 yıl içinde tamamlanan davaların büyü kısmı alacak davalarıdır ve onu sırasıyla arazi, emlak, ticari işlem ve şirket muhasebesi davaları takip etmektedir.

Tanımlanan sürelerde görülen davaların taraflarına dair bilgiler ise aşağıdaki tabloda ve grafikte yer almaktadır.

Tablo 41: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Davacı	Davalı	Dava süresi		
		0-1 yıl	1-2 yıl	>2 yıl
Müslüman	Müslüman	23	5	4
	Gayrimüslim	3	-	1
	Kurum	4	-	-
	Yabancı	-	-	-
	Toplam	30	5	5
Gayrimüslim	Müslüman	10	1	1
	Gayrimüslim	29	3	3
	Kurum	3 ^a	1 ^c	-
	Yabancı	2	1	-
	Toplam	44	6	4
Kurum	Müslüman	6	-	1
	Gayrimüslim	5	-	1
	Kurum	2 ^b	-	-
	Yabancı	-	-	-
	Toplam	13	-	2
Yabancı	Müslüman	-	-	-
	Gayrimüslim	1	-	-
	Toplam	1	-	-
Toplam		88 [*]	11 ^{**}	11 ^{**}

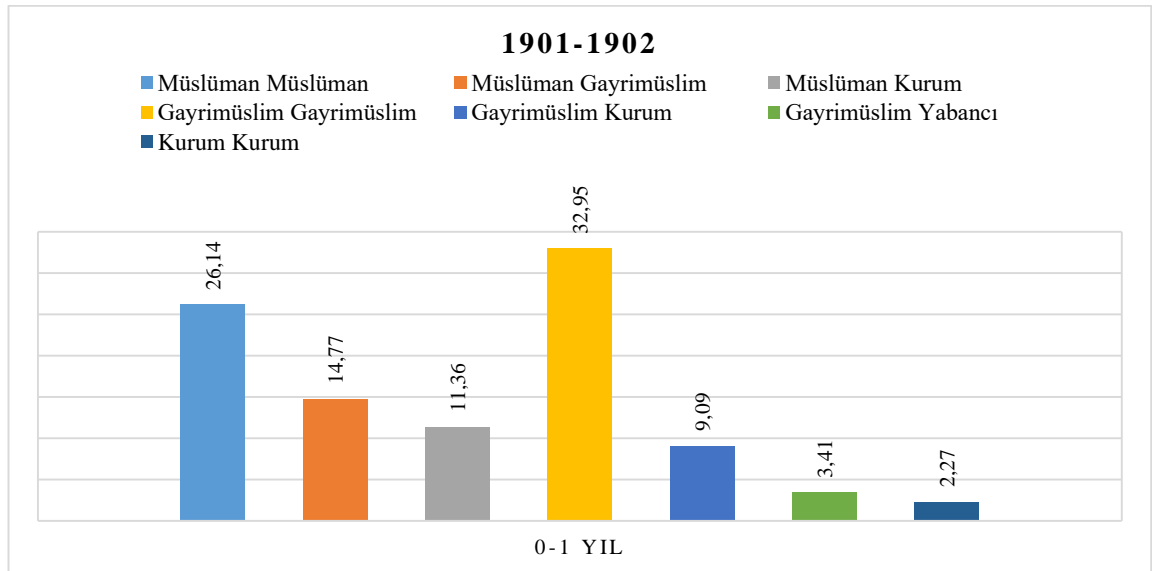
^aMaliye Hazine-i Celilesi, Samsun Ziraat Bankası şubesi, Rum tüccara ait bir kumpanyedir.

^bAntalya Reji İdaresi ile kavm-i gayri mahsur ahalisidir.

^cZiraat Bankası'dır.

*Sayının bir önceki tablo ile aynı olmamasının nedeni kimliği tespit edilemeyen kişilerden kaynaklıdır.

**Sayının bir önceki tablo ile aynı olmamasının nedeni kimliği tespit edilemeyen kişiler kaynaklıdır.

Şekil 25: 1901-1902 Yılları Arasında Görülen Davaların Süresi ve Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikte yine bu sürede kimler arasında en yoğun ilişkilerin kurulduğunu göstermek üzere ilk sırada gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar gelmekte (%32,95), ardından ise sırasıyla Müslümanların kendi aralarındaki, gayrimüslimlerle aralarındaki ve kurumlarla aralarındaki davaların yer aldığı görülmektedir. Bu durum genel taraflar tablosu ile yakınlık göstermektedir.

Bu noktada yapılan daha ayrıntılı bir inceleme ise ihtilafın ilk başladığı zaman ve ilk dava dilekçesinin verildiği tarihten itibaren dava sürecinin değerlendirilmesine imkân verebilir. Bazı davalar son derece ayrıntılı hazırlanmalarına paralel olarak bu tür bir değerlendirmeye imkân vermesine rağmen, bazı davalar (özellikle belgenin daha sonraki yılları için geçerli bir durum) ise sadece temyiz süreçleri ile belgede yer almaktadır. Bu durum bu çerçevede yapılan analizlerin etkinliğini engellemektedir. Yine mahkemelerin türüne göre sürenin değişip değişmediği konusu da daha ayrıntılı bir incelemenin konusu olarak tez sonrası çalışmalara bırakılmıştır.

4.2.3.3. *Dava Takibi*

Bu başlık kurumsal iktisat literatüründe yer alan “Ticaretin Takibi” başlığından hareketle belirlenmiştir. Aşağıda belgede yer alan davaların hangi mahkemelerde görüldüğüne dair yapılan analizlerde daha ayrıntılı açıklanacak olmakla beraber burada, ilk derece mahkemelerinde görülmelerinin ardından üst derece mahkemeleri olarak istinaf ve temyiz mahkemelerinde görülen davalar değerlendirilecektir. Esasen bu tür bir değerlendirmenin taraflar arasında ilk ihtilaf çıktığından itibaren geçen yargı sürecinin incelenmesi ile gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bazı davaların bu tür bir izlemeye imkân vermemesi, bir kısmının da çok daha ayrıntılı tetkike ihtiyaç duyması bu aşamada böyle bir analizin gerçekleştirilmesine engel teşkil etmiştir.

Buna göre 1873-1875 yılları arası dönemde hangi mahkemelerden temyize geldikleri belli olan 455 dava içinde 231’i (%50,77) ilk derece mahkemelerinden temyize gelmiş davlardır. Söz konusu ilk derece mahkemeleri ticaret mahkemesi, bidayet mahkemesi, şer’iye mahkemesi gibi mahkemelerdir. Geriye kalan 224’ü (%49,23) ise ilk derece mahkemelerinin ardından üst mahkemelerden temyize gelmiştir. Buna göre burada değerlendirilen davaların yaklaşık %50’si daha önce karara bağlanmış olmasına rağmen,

aleyhine hüküm verilen tarafın itirazı ile en az iki ya da üçüncü kez tekrar rüyeti talebinde bulunan davalardan oluşmaktadır. Bunlardan 74'ü ticaret mahkemesinin ardından istinaf mahkemesine de giderek oradan temyize gelmiş; 34'ü bidayet mahkemesinin ardından istinaf mahkemesine de giderek oradan temyize gelmiş; 6'sı ticaret mahkemesinin ardından temyiz mahkemesine de gitmiş ve oradan tekrar temyize gelmiş; 1'i bidayet mahkemesinin ardından ve 1'i de şer'iyeye mahkemesinin ardından temyiz mahkemesine de gitmiş ve oradan tekrar temyize gelmiştir. Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı'ndan 4 dava temyize gelmiştir. İstinaf mahkemesinden temyize gelen davaların sayısı 46 iken, temyizden temyize gelenlerin sayısı ise 58 olmuştur. Mahkeme çeşitliliğinin de ortaya koyduğu gibi davaların farklı mahkemelerde görülerek temyize gelmelerinin arkasındaki en büyük sebep, yeni yapılan düzenlemelerle beraber hangi davaların nerede görüleceğine dair oluşan kafa karışıklığıdır.

1879-1881 yılları arasındaki dönem incelendiğinde toplam 127 davadan 53'ü (%41,73) ilk derece mahkemelerinde görülmüş ve ardından temyize gelmiştir. Bu mahkemeler ticaret mahkemesi, bidayet mahkemesi ve ticaret-bidayet mahkemeleridir. 74'ü üst derece mahkemelerinin ilam hükümlerine itiraz ile temyize gelmiştir (%58,27). Yani daha önce yapılan itirazın üzerine tekrar itiraza gidilmiştir. Bunların sayıları ticaret ve istinaf mahkemesi 12, bidayet ve istinaf mahkemesi 20, Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı 9, Mahkeme-i İstinaf hukuk Kısmı ile İstinaf Mahkemesi 30, ticaret-bidayet ve istinaf mahkemesi 3 kadardır. Görüldüğü gibi bu dönemde temyize üst mahkemelerden gelen dava sayısı bir miktar artmıştır.

1901-1902 yıllarına gelince, bu dönemde incelenen 124 davadan 89'u (71,77) ilk derece mahkemelerinden gelmişken, 35'i (%28,23) üst derece mahkemelerinden gelmiştir. Burada sözü edilen ilk derece mahkemeleri ticaret ve bidayet mahkemeleri iken; üst derece mahkemeleri ticaret ve istinaf mahkemesi (2 dava), bidayet ve istinaf mahkemesi (11 dava), istinaf mahkemesi (20 dava) ve Mahkeme-i istinaf Ticaret Kısmı (2 dava)'dır. Bu oran diğer dönemlere göre oldukça düşüktür. Diğer dönemlerle aradan geçen zaman değerlendirildiğinde bu durum davaların azlığından kaynaklanabilir olmakla beraber, mahkemelerin etkinliğinin arttığına yönelik bir işaret olarak da yorumlanabilir.

4.2.4. Mülkiyet Hakları

Bu bölümde Mecelle'nin şirket kitabında yer alan müşterek mülkiyete ilişkin maddelerden hareketle incelenen dönemlerde ortak kullanım hakkına sahip olunan alanlar konusunda yaşanan ihtilaflar değerlendirilmiştir. İncelenen dönemde mahkemelerde görülen bu tür davaların sayısının giderek arttığı gözlenmektedir. Davaların görüldükleri mahkemeler ise genel olarak bidayet ve istinaf mahkemeleri olmuştur.

1873-1875 döneminde gayrimüslim unsurlar arasında yol geçiş hakkına ilişkin yaşanan ihtilafa dair istinaf mahkemesinden verilen bir ilam temyize gelmiştir. Bir diğeri yine gayrimüslimler arasında bir yağhane ile bitişiğindeki hanenin birbirlerinin kullanımına verdikleri zarara ilişkindir ve tekrar temyize gelmiştir. Sonuncusu ise yine yan yana iki komşudan birinin diğeri evi ile ilgili kendisini rahatsız eden konularda birtakım isteklerde bulunmuş olmasına dairdir ve bidayet mahkemesinde görüldükten sonra istinafa gitmiş ve ardından temyize gelmiştir.

1879-1881 döneminde görülen ortak kullanım alanına ilişkin davalardan birinde sahilhaneye nazır tahta perde yıkılırken oluşan enkazın bir başkasının binasına verdiği zarara ilişkindir. İki taraf da Müslümandır ve temyize gelen karar Selanik Bidayet Mahkemesi'ne aittir. Sakız Bidayet Mahkemesi'ne ilamına yapılan bu tür bir itiraz ise arsaya inşa edilecek binanın arsanın kapı geçişini engellemesine dairdir.

1901-1902 döneminde müşterek mülkiyete konu alanlar hakkında yaşanan ihtilaflara dair temyize gelen davaların sayısı 5 olarak tespit edilmiştir. Urfa Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde görülen bir davaya göre bitişik komşu olarak ikamet eden kimselerin birbirlerinin evlerine yaptıkları müdahaleye ilişkindir. Bu davada tarafların ikisi de Müslümandır. Benzer şekilde yine tarafları Müslüman olan ve Bağdat İstinaf Mahkemesi'nden gelen bir davada da yine bitişik komşuların birbirlerinin kullanım alanlarına ilişkin bir anlaşmazlıkları söz konusudur. Bir başkasında gayrimüslim ve Müslüman kimseler arasında müşterek su ve mengene kullanımına ilişkin bir ihtilaf söz konusudur. Temyize gelen ilam Edremit bidayet mahkemesine aittir. İki kavm-i gayri mahsur ahali arasındaki anlaşmazlıkta ise taraflar araziden geçen nehir üzerinde hak iddiaları nedeniyle ihtilafa düşmüştür. Manastır istinaf mahkemesinden verilen ilama itiraz ile temyize gelmiştir. Benzer şekilde arazilerin sulanması için kullanılan pınar konusunda Müslüman karye ahaliyelerinden kimseler arasında yaşanan bir ihtilaf da

Karahisar-ı Sahib Bidayet Mahkemesi'nden verilen bir ilamın temyize gelmesi suretiyle görülmüştür.

Bu konu ile ilgili yazılan tezkire yoluyla alınan daha genel bir karar ise konu ile ilgili başvuru noktası olarak Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanun Muvakkatı yanında başka referansların da olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu diğer referans unsurları ise Tarik ve Ebniye Nizamnâmesi olmuştur. Duhan fabrikatörü Dimitraki ile meyhaneci Nikola'nın yola denk gelen 6 parça emlakı için olması gerekenden düşük bedel takdir edilmesinden kaynaklı olarak belediye dairesi ile karşı karşıya kaldıkları ihtilafta, belediye dairesinin hem davalı hem de hâkim sıfatlarını kendinde toplamasının doğru olmayacağı görüşüyle ve Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanun Muvakkatı'na göre söz konusu bölgenin mühendis ve erbab-ı vukuf (bilir kişi) marifetiyle keşfedilerek karara varılması gerekmektedir. Ayrıca Tarik ve Ebniye Nizamnâmesi'ne göre de bu keşif sırasında Şehremaneti'nden görevli bir memurun da hazır bulunması gerekmektedir. İşte bu durum belediyeyi hem davalı hem de hâkim konumuna yerleştirmektedir. Bununla ilgili nizamnamede yer aldığı üzere, mükellefin bağlı bulunduğu belediye dairesinde mahkeme tarafından emlak sahiplerinden belediye azalığına atanarlardan çoğunluğa erişenler arasından oluşturulan heyet ile çözüme ulaşılmaktadır. Ancak böyle bir işlemin gerçekleştirilmesi, belediye dairesi teşkilatının hazır bulunmaması nedeniyle tamamıyla tatbik edilemeyeceği koşuluyla Şurâ-yı Devlet'ten alınan görüşe göre yapılması gereken, hem tarafsızlık hem de gereken itimadın sağlanması için emlak sahiplerinin görüşlerinden yarar sağlanabilmesi adına bir heyetin teşkil edilerek söz konusu kararname hükmünün yerine getirilmesinin sağlanmasıdır (Ceride-i Mehâkim, 5 Ekim 1881, s. 929).

4.2.5. Yargılama Etkinliği

Mahkemelerin etkinliğini değerlendirmek son derece güçtür. Bunun için kullanılacak en önemli göstergelerden biri sene içinde karara bağlanan ve seneden seneye devredilen davaların sayısı ve oranlarıdır. Ancak her yıl için buna dair verilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu konuda Ceride-i Mehâkim'de yer alan bazı yıllara ait istatistiklere aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 42: Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nin İstatistik Cetveli Hülasesı

Evrak Adedi	
1250	313 (1896) senesinden müdevvir (devreden)
1876	314 (1897) senesinde istida dairesinden gelen
3126	Toplam
2079	Sene-i mezkure zarfında daire ve heyet-i umumiyece kararları verilen
1047	315 (1898) senesine devr olunan
1047	314 (1897) senesinden müdevvir (devreden)
1930	315 (1898) senesinde istida dairesinden gelen
2977	Toplam
1926	Sene-i mezkure zarfında daire ve heyet-i umumiyece kararları verilen
1051	316 (1899) senesine devr olunan
1051	315 (1898) senesinden müdevvir (devreden)
1860	316 (1899) senesinde istida dairesinden gelen
2911	Toplam
1615	Sene-i mezkure zarfında daire ve heyet-i umumiyece kararları verilen
1296	317 (1900) senesine devr olunan

Buna göre 1896 senesinden 1897'ye devredilen dava sayısı 1250 iken, 1897 senesinde açılan dava sayısı 1876 olmuştur. 1897 yılında görülen toplam 3126 davadan aynı yıl içinde karara bağlananlar 2079 ve bir sonraki seneye (1898) aktarılanlar ise 1047 olmuştur⁶⁰⁰. Oransan olarak ise 1897 senesi içinde karara bağlananlar %66,5 iken; bir sonraki seneye aktarılanların sayısı ise %33,5 olmuştur. 1898 yılında açılan dava sayısı 1930 olarak tespit edilmiştir. Bir önceki seneden gelen 1047 dava ile beraber 1898 senesi içinde görülen toplam dava sayısı 2977'dir. Bunlardan 1926'sı karara bağlanmış, 1051'i bir sonraki seneye (1899) devredilmiştir. Buradaki oranlar ise sırasıyla %64,7 ve %35,3'dür. 1899'da açılan dava sayısı 1860 olmuştur. Bu yılda görülen toplam dava sayısı ise 2911'dir. Bunlardan 1615'i sene içinde karara bağlanmıştır. Bir sonraki seneye

⁶⁰⁰ 1897 yılına ait istatistik salnamesinde nizamiye mahkemelerindeki bu yıla ait dava yüküne yer verilmiştir. Bizzat bu hacimdeki istatistiklerin mevcudiyeti, titiz kayıtların bir göstergesi olduğundan başlı başına idari verimlilik ve gelişmişliğin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Rubin, 2011, s. 48). Ayrıca Rubin (2011, s. 49) tarafından Ceride-i Mehâkim'de 25 Ağustos 1900 ile 15 Aralık 1900 arasında (bu aralık rastgele seçilmiştir) arka arkaya yayınlanan 130 vaka üzerinde yapılan değerlendirmede yaklaşık 9 ay sonra Divan-ı Temyiz kararına kadar asıl kararın verildiği sonucuna ulaşılmış ve bu durum önemli bir etkinlik işareti olarak yorumlanmıştır. Bu davaların %32,5'inde yüksek mahkeme altı ay veya daha kısa sürede karar vermiş, %58'inde yüksek mahkeme tarafından karara bağlanana kadar 12 ay veya daha az süre geçmiştir. Buradaki davaların yalnızca %6,3'ünün yüksek mahkemede karara bağlanması için 24 aydan fazla zaman gerekmiştir. Dava raporlarında verilen bilgiler, alt mahkemelerde davaların başlamasından bu mahkemelerde tamamlanmaya kadar geçen ortalama sürenin benzer bir analizine izin vermemektedir.

aktarılanların sayısı ise 1296'dır. Buna göre söz konusu oranlar sırasıyla %55,5 ve %44,5'tur. Eldeki verilere göre bu üç yıllık süreçte her sene, o sene içinde çözüme kavuşturulan davaların oranı, bir sonraki seneye aktarılanlardan daha yüksek olmuştur. Sene içinde yeni açılan dava sayısı dalgalı olmasına ve karara bağlanan davalardan kaçınının daha önceki senelere ait olduğu tam olarak tespit edilememesine rağmen, hesaplanan oranların yüksekliği etkinlik konusunda olumlu bir yoruma teşvik etmektedir.

Etkinlik konusunda değerlendirilebilecek bir diğer gösterge istida kaydı, yani davanın açılış tarihinden itibaren davanın karara bağlandığı zamana kadar geçen süredir. Yukarıda "Dava Süresi" başlığı altında yapılan incelemelere göre temyiz edilen davaların çok büyük bir kısmı aynı sene içerisinde karar bağlanarak temyiz talebi red ya da kabul edilmiş ve davanın ne şekilde yeniden görüleceği açıklanmıştır. Bu durum da en azından Ceride-i Mehâkim'de yer alan davalar açısından temyiz mahkemelerinin etkin işlediği şeklinde bir yorum yapmaya müsaade etmektedir.

Rubin (2012, s. 1008-1009) de bu yönde bir değerlendirmenin zorluğundan ve bunun için mevcut kapsamın yetersizliğinden bahsetmektedir⁶⁰¹. Bu tür bir değerlendirme için nizamiye mahkemeleri tarafından üretilen metinlerin ayrıntılı bir analizine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Rubin ayrıca Haim Gerber (1985) tarafından 1887'den itibaren Filistin Yafa'da nizamiye mahkemesi ceza kısmı kayıtları üzerinde yapılan çalışmaya da atıfta bulunarak Gerber'in mahkemelerin tamamen verimli olduğu sonucuna vardığını ifade etmektedir. Bu sonuca ulaşılmasında mahkemenin usul hukukuna bağlı kalmasından ve işini dürüstlük ve adaletle yapmasından hareket edilmektedir. Bu durum ayrıca Osmanlı kaynaklarının nizamiye mahkemeleri ile ilgili konsolosluk raporlarında açıkça görülen genel olumsuz değerlendirmelerden önemli ölçüde farklılaştığı izlenimini vermektedir. Öte yandan konsolosluk raporlarında mahkemelerin durumuna yapılan atıfların sayısı, reformların başlamasından itibaren 10 yıllık süre sonunda önemli ölçüde azalmıştır. Bu durum mahkeme sisteminde genel bir iyileşme olarak yorumlanabilmektedir. Ancak aynı zamanda yeni adli sisteminin yabancı müdahaleye karşı önceki adli rejime göre daha dirençli olduğunu da bir göstergesidir. Bunun da

⁶⁰¹ Rubin (2011, s. 48) ayrıca mahkemelerin etkinliğinin ancak belirli bir süre içinde çeşitli adli sistemler tarafından üretilen verilerin incelenmesine dayanarak yapılacak bir karşılaştırma ile mümkün olacağını belirtmektedir. Ancak bunun çeşitli devletlerin farklı sistemleri nedeniyle kıyaslama için gereken belli standartların sağlanamayacağından hareketle mümkün olmadığını da belirtmektedir.

merkezi adli idarenin idare ile yargı arasındaki ayrımı nispeten daha başarılı gerçekleştirmesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Rubin (2011, s. 49) ayrıca söz konusu etkinlik sonuçları üzerine bu yönde gelebilecek eleştirilere karşılık, Ceride-i Mehâkim'i yayınlayan idarenin istatistiksel verileri manipüle ederek idealize edilmiş bir resim sunmaya yönelik herhangi bir amaca hizmet etmediğini de belirtmektedir.

Çalışmanın bu kısmında daha eski tarihler için mahkeme kayıtlarının bir kısmını inceleyerek birkaç gösterge üzerinden mahkemelerin etkinliğinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

4.2.5.1. Benimsenme: Mahkeme Tercih

Bu başlık altında kimlerin daha çok hangi mahkemeleri tercih ettiği üzerinde durulacaktır. Bu durum aynı zamanda yeni açılan mahkemelerin toplum tarafından ne kadar benimsendiğini göstermesi açısından önemlidir ve söz konusu mahkemelerin meşruluk kazanma derecelerinin de bir göstergesidir. Ayrıca taraflar (Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar olarak) açısından hangi mahkemelerin daha çok kullanıldığı tespit edilecek ve böylece kurumsal iktisat bağlamında bir tercih çarpıtmasının oluşma durumu değerlendirilecektir. Yine bu kısımda ticaret ve bidayet mahkemelerinde görülen dava türleri de incelenmiş olacaktır.

Bu kapsamda önce aşağıdaki tabloda 1873-1875 yılları arasında temyiz mahkemesine gelen dilekçelerin hangi mahkeme hükümlerine itiraz etmek üzere geldikleri gösterilmektedir. Bu aynı zamanda temyize giderek hükmü aleyhine itiraz edilen mahkemelerin bir göstergesidir. Burada ilamları yer alan mahkeme türleri ticaret mahkemeleri, bidayet mahkemeleri, istinaf mahkemeleri, yine bir istinaf mahkemesi olan Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı, mevki mahkemesi, nizamiye mahkemesi, şer'iyeye mahkemesi, temyiz mahkemesi ile Havale ve İcra Cemiyetleri, Muhâkemat Dairesi ve Rum Patrikliği kurumlarıdır. Davaların bir kısmının ilk derece mahkemelerinde görüldükten sonra önce istinafa gittikleri, ardından temyize geldikleri içeriklerinden anlaşılmaktadır. Davaların bir kısmı ise direk ilk derece mahkemelerinden temyize gelen itiraz dilekçelerine aittir. Tabloda toplam rakamların mahkeme türlerinin ardından ilk sütunda verilmesinin nedeni tablonun hazırlanış gerekçesinin ilk olarak bu amaca hizmet

etmesindedir. Yapılan incelemede işlem türlerine göre mahkeme ayırımına gidilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin ticaret mahkemelerinde görülen alacak ve ticari işlem dava sayıları (52 ve 10) ile bidayet mahkemelerinde görülen alacak ve ticari işlem sayıları (51 ve 13) birbirine yakındır. Şirket muhasebesi davalarında ise ticaret mahkemeleri ağır basmaktadır. Ancak istinaf mahkemeleri de dâhil edildiğinde alacak ve ticari işlem davalarının da büyük bir kısmının ticaret mahkemesinde görüldüğü sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer davalar için meydana gelen sapmaların (örneğin arazi davası ilamının ticaret mahkemesinden gelen bir ilamın temyizine dair olduğuna ilişkin) bir kısmının davanın hangi mahkemede görüleceğine ilişkin taraflarca yapılan itirazlardan, bir kısmının da davanın içeriğinde yapılan ilişki yorumlarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tablo 43: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

Mahkeme türü	Toplam	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar-zıyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak kullanım alanı	Kefalet	Miras	Usul
Ticaret mahkemesi	88	52	10	11	5	1	1+	2	-	1	1	4
Ticaret + istinaf mahkemesi	74	38	12	20	1	-	1+	-	-	1	1	-
Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı	4	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ticaret + temyiz mahkemesi	6	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Bidayet + mevki + nizamiye mahkemesi*	120	51	13	4	10	7	20+6	3	-	1	-	5
Bidayet + istinaf mahkemesi**	34	11	3	6	-	2	5+3	1	1	-	2	-
Bidayet + temyiz mahkemesi	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
İstinaf mahkemesi	46	18	3	4	3	3	6+1	-	1	-	-	5
Muhâkemat Dairesi***	5	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Şer'îye mahkemesi ⁶⁰²	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ebniye Meclisi + Havale ve İcra Cemiyetleri	10 + 3 + 1	4	-	1	-	1	4+3	-	-	-	-	-
Rum Patrikliği	1	-	-	-	-	-	1+	-	-	-	-	-
Şeriye + temyiz mahkemesi	1	-	-	-	-	-	1+	-	-	-	-	-
Temyiz mahkemesi	58	20	2	10	2	13	3+1	1	1	2	-	5
Toplam	455	204	45	59	21	27	42+14	7	3	5	4	20

*Mevki ve nizamiye mahkemesi ismiyle yer alan mahkeme kayıtlarının sayısı az olduğundan ve ilk derece mahkemeleri olduklarından bidayet mahkemesi sekmesine dâhil edilmişlerdir.

**Bidayet mahkemesi + İstinaf mahkemesi, bidayet mahkemesi + Muhâkemat Dairesi ile nizamiye + İstinaf mahkemesi de bu gruba dâhil edilmiştir.

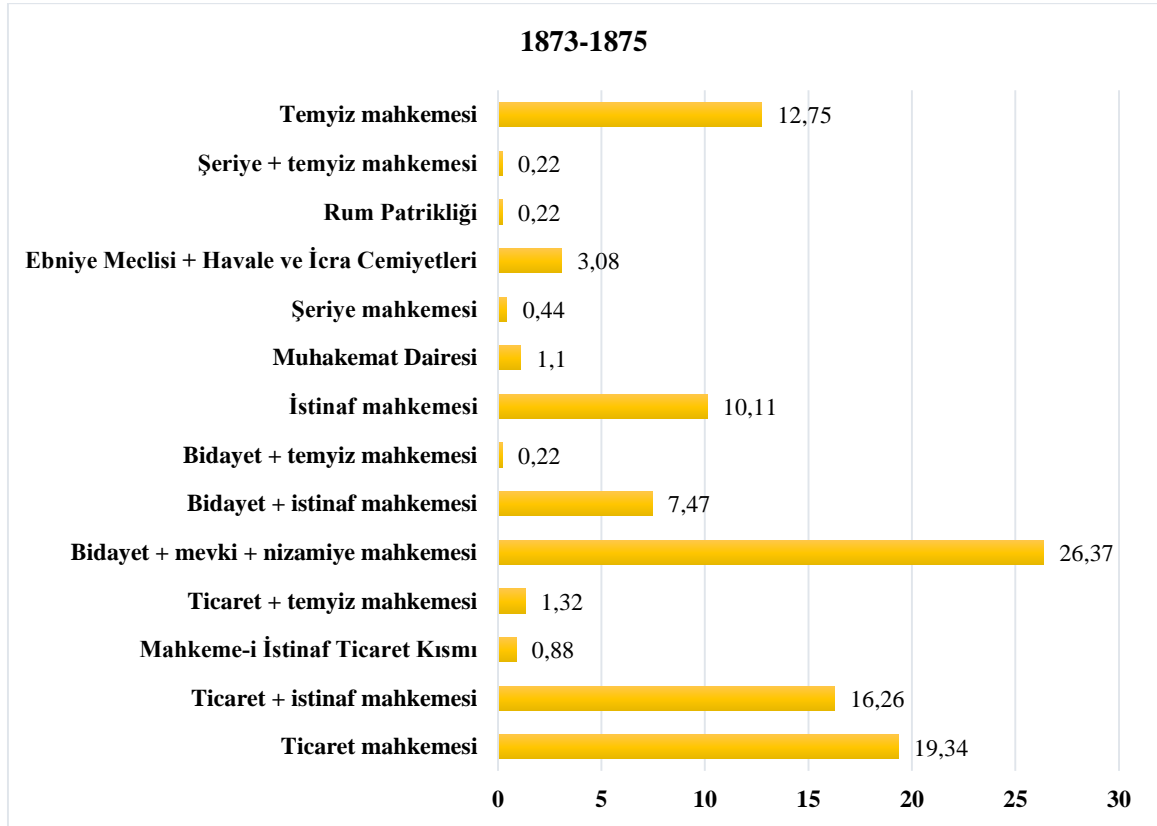
***Divan-ı Muhâkemat-ı Maliye ve Şurâ-yı Devlet Muhâkemat Dairesi'dir.

Not: Emlak kategorisinde "rakam+..." veya "...+rakam" şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

⁶⁰² Tablodan anlaşıldığı üzere şer'î mahkemelerden gelen ilamlar da temyiz edilebilmektedir. Bu konu ile ilgili alınan karara ilişkin belge şöyle özetlenebilir: Şeri ilamların temyiz ve istinafi konusunda ilgili kararname yeterince açık olmadığı için uygulamada bazı sorunlar çıkması üzerine, şeri ilamlara itiraz süreleri ile temyiz ve istinaf şartları Mecelle Cemiyeti tarafından etraflıca değerlendirilmek ve gerekli sebepler de belirtilmek suretiyle, ayrıca Şeyhülislamlık makamına da bildirilerek yani Fetva Encümeni'nden de görüş alınarak karara bağlanmıştır. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. BOA: Y..A..RES., 16/34, 1882.

Tabloya dâhil edilmeyen ve temyize giden bir dava ilamı Avusturya Konsoloshanesi tarafından verilmiş, İtalya ve Avusturya Devleti tebaası arasındaki bir şirket muhasebesi davasıdır. Rum Patrikliği'nden verilen ilamın temyize götürüldüğü bir davada ihtilaf konusu dükkân gediği satışına ilişkindir.

Aşağıdaki grafikte yukarıdaki tabloda yer alan mahkeme türlerinin toplam içindeki payları grafik yardımıyla gösterilmiş ve böylece yorumlanması kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Buna göre temyize gelen ilamların büyük bir kısmı bidayet mahkemesinden (%26,37) ve ticaret mahkemesinden (%19,34) gelmektedir. Bunlar ilk derece mahkemeleridir. Ticaret mahkemesinden verilen ilamın istinafa gittikten sonra temyize geldiği dava sayısı da grafikteki bir sonraki yüksek oranı oluşturmaktadır (%16,26). Bidayet mahkemesinin ardından istinafa giden ve oradan da temyize gelen davaları ise ilk derece mahkemelerindekinin tersine daha düşüktür (%7,47). İstinaf mahkemelerinden temyize gelen davalar ise Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı da dâhil edilerek sırasıyla %10,11 ve %0,88 olmuştur.

Şekil 26: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

Aşağıdaki tabloda bu mahkemelerin daha ziyade kimler tarafından kullanıldıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna ilişkin grafik ise tablonun hemen altında yer almaktadır. Grafik hazırlanırken tablodan hareket ve tablodan farklı olarak farklı kimlikler arasındaki davalar yine toplulaştırılmıştır. Örneğin Müslüman-gayrimüslim sekmesi ile gayrimüslim sekmesi toplanarak tek seferde grafiğe dökülmüştür.

Tablo sonrasında yer alan grafiğe göre, ticaret ve bidayet mahkemelerinde daha çok kimler arasındaki davaların görüldüğü sorusunun cevabı aynıdır: ilk sırada gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar gelmektedir. İkinci sırada gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki davalar yer almaktadır. Üçüncü sırada ise Müslümanların kendi aralarındaki davalar bulunmaktadır. Grafikte bazı mahkemelerdeki dava sayılarının sayıca oldukça düşük olması nedeniyle oransal anlamda bazı sapmalardan sakınmak amacıyla sadeleştirmeye gidilmiştir.

Tablo 44: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

		Mahkemeler											
Davacı	Davalı	Ticaret Mahkemesi	Ticaret + İstinaf Mahkemesi	Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı	Ticaret + Temyiz Mahkemesi	Bidayet + Mevki + Nizamiye Mahkemesi	Bidayet + İstinaf Mahkemesi*	Bidayet + Temyiz Mahkemesi	İstinaf Mahkemesi	Muhâkemat Dairesi*	Şeriye Mahkemesi (Şeriye+ Temyiz Dahil)	Ebniye Meclisi + Havale ve İcra Cemiye-leri	Temyiz Mahkemesi
Müslüman	Müslüman	12	14	1	1	22	6	-	7	-	1	3	15
	Gayrimüslim	17	3	-	1	11	4	-	6	-	-	1	6
	Yabancı	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3
	Diğer	1 ^a	1	-	-	1 ^h	-	-	-	-	-	-	1
	Kurum	-	-	-	-	-	-	-	-	1 ^ö	-	-	-
Gayrimüslim	Müslüman	11	14	-	-	17+1 ^{**}	5	-	4	-	-	1	7
	Gayrimüslim	32	31	2	3	53+1 ^{**}	13	1	23	3	-	7	19
	Yabancı	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	Kurum	2 ^b	-	-	-	1 ⁱ	1 ^k	-	-	1 ^p	-	-	-
	Diğer	1 ^c	1	1	-	5	1 ^l	-	-	-	1	-	2 ^r
Yabancı	Müslüman	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	2
	Gayrimüslim	2	1	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-
	Yabancı	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Kurum	1 ^d	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kurum	Müslüman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Gayri-müslim	-	1 ^e	-	-	1 ^j	1 ^m	-	1 ⁿ	-	-	-	-
	Yabancı	-	1 ^f	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	Kurum	1	1 ^g	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	434*	85	70	4	5	116+1**	32	1	42	5	3	14	56

*Toplam dava sayısı ile uyuşmamasının nedeni taraflardan bazıları ile ilgili bilgilerin eksik olmasıdır.

**Ermeni bir kimsenin hem Müslüman hem de Rum bir kimse ile olan davasıdır. Toplam dava sayısı değişmemiştir.

^aMahkeme-i Ticareti İkinci Meclisi azası ile olan davayı temsil eder.

^bHazine-i Celile ve Ermenilere ait bir kumpaniyedir.

^cKimliği net olarak tespit edilemeyen bir kişidir.

^dFransız bir kimse ile Selanik Banka Şubesi arasındadır.

^eKumpaniye ile Rum bir kimse arasındadır.

^fKumpaniye ile Bank-ı Osmani'nin Beyrut Şubesi müdürü ile ve yabancıdır.

^gBank-ı Osmani ile Selanik tüccarından bir kumpaniye iledir.

^hMüslüman bir kimse ile karye ahalisi arasındadır.

ⁱRum bir sarrafla Ermenilere ait bir kumpaniye arasındadır.

^jŞirket-i Osmaniye Umumiye direktörünün Rum kimse ile olan davasıdır.

^kRum bir kimse ile karye ahalisi arasındadır.

^lErmeni bezirgânla Bab-ı Vala-yı Seraskeri arasındadır.

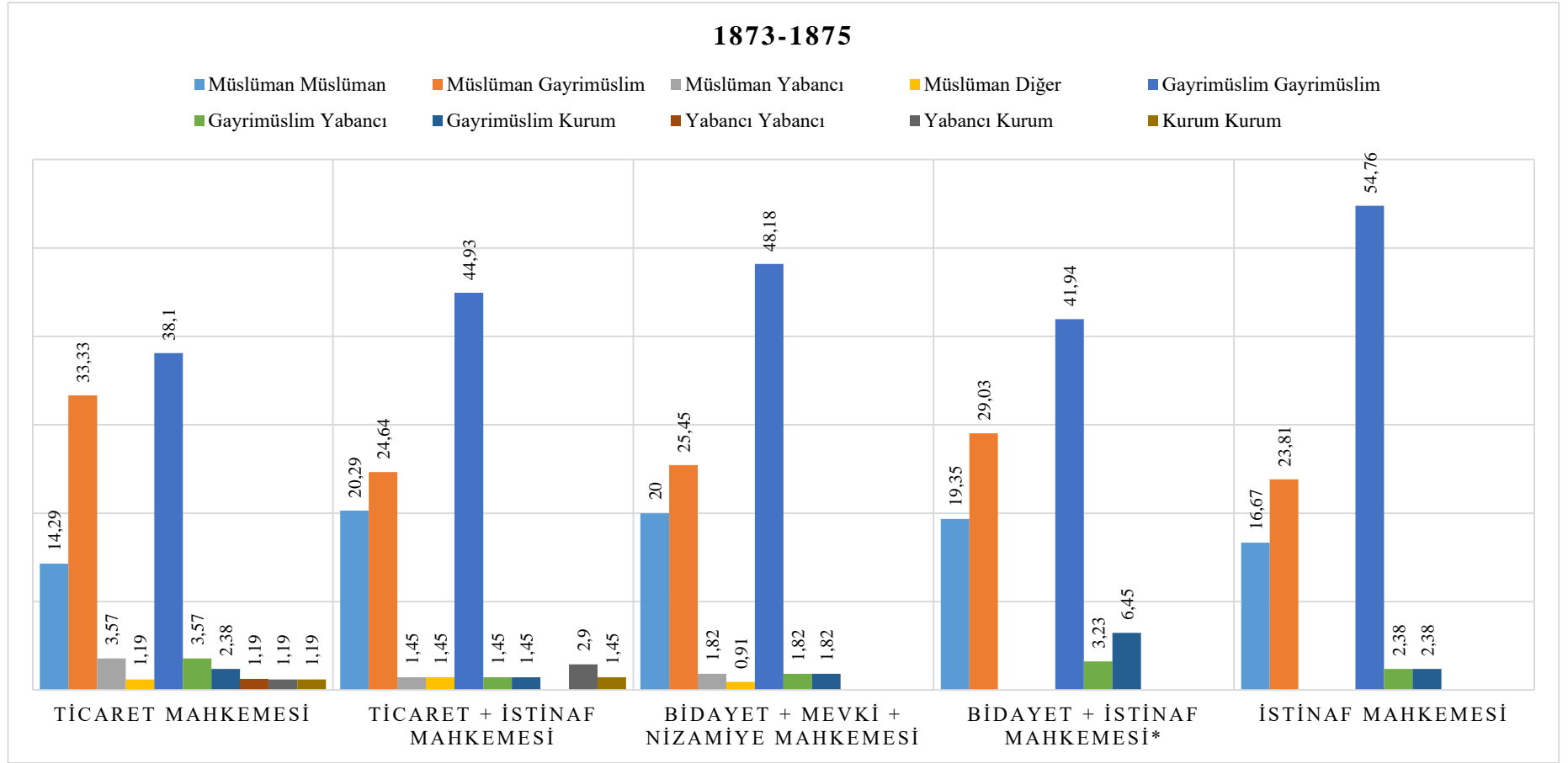
^mKumpaniye ile Rum bir kimse arasındadır.

ⁿKabzımal esnafı ile eski kürkçü esnafı kabzımalı Rum bir kimse arasındadır.

^oMüslümanlarla Hazine-i Celile arasındaki davadır.

^pRum iki kişi ile Hazine-i Celile arasındaki davadır.

^rRum kimselerle kimliği belirlenemeyen kimseler arasındadır.

Şekil 27: 1873-1875 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

Aşağıda aynı analizler 1879-1881ve 1901-1902 yılları için yapılmıştır.

Tablo 45: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

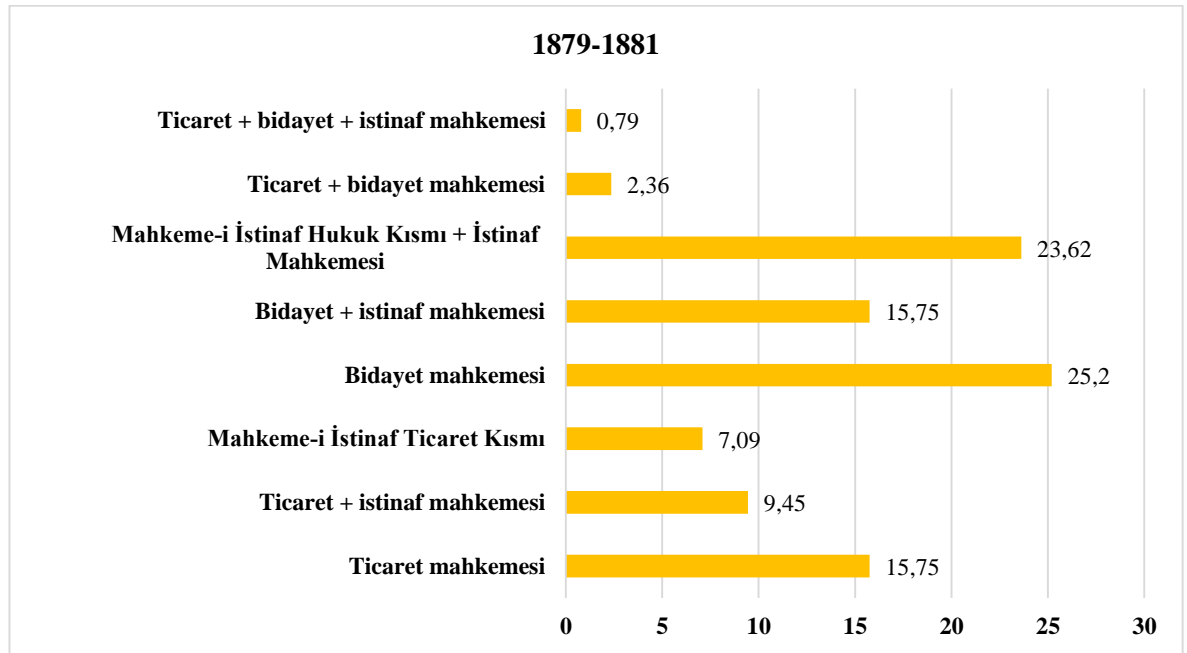
Mahkeme türü	Toplam	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar-zıyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak kullanım alanı	Kefalet	Miras	Usul
Ticaret mahkemesi	21	14	4	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Ticaret + istinaf mahkemesi	12	8	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı	9	5	2	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Bidayet mahkemesi	31	5	4	2	1	8	4+3	1	2	1	-	1
Bidayet + istinaf mahkemesi	20	8	3	1	4	1	1+	1	-	-	1	-
Mahkeme-i İstinaf Hukuk Kısmı + İstinaf Mahkemesi	30	6	2	1	2	11	3+1	3	-	-	1	-
Ticaret + bidayet mahkemesi	3	1	1	-	-	-	+1	-	-	-	-	-
Ticaret + bidayet + istinaf mahkemesi	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	127	48	18	7	7	21	13	5	2	1	2	3

*Davaların biri Fatih Mevki Mahkemesi'nde rüyet edilmiştir.

Not: Emlak kategorisinde "rakam+..." veya "...+rakam" şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda 1879-1881 döneminde temyize gelen davalardan ilk derecede görüldükleri mahkemeler belli olanlar yer almaktadır. Buna göre 127 davadan 21'i ticaret mahkemesinden, 31'i ise bidayet mahkemesinden temyize gelmiştir. Bunların bir kısmı ticaret mahkemelerinde rüyet edilmelerinin ardından istinaf mahkemelerinde de görülmüşlerdir (12). Bir kısmı ise yalnızca Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı ilamıdır (9). Toplam içinde yer alan davalardan 19'u istinaf mahkemesinde de rüyet edilmiştir. Ayrıca 3'ü de hem ticaret hem de bidayet mahkemesinde görülmüştür. Hangi mahkemede hangi davanın görüldüğü incelendiğinde ise alacak davalarının büyük kısmının ticaret mahkemesinden görüldüğü, bidayet mahkemelerinden görülen alacak davalarının sayısının ise daha az olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ticari işlem davalarında ise bu iki mahkeme arası rakamlar birbirine yakındır. İstinaf mahkemeleri dâhil edildiğinde bu durum değişmemektedir. Şirket muhasebesi davaları sayıca çok az olduğunda doğru yorumlamaya müsaade etmemektedir.

Aşağıdaki grafikte yukarıdaki tabloda yer alan mahkeme türleri toplam oranları açısından gösterilmiştir.

Şekil 28: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

Yukarıdaki tabloda mahkeme-i İstinaf Hukuk Kısmı ile istinaf mahkemelerinde görülen dava sayıları, mahkemelerin görev alanlarının aynı olması nedeniyle birlikte değerlendirilmiştir. Burada yer alan oranlara göre de bu dönemde bidayet mahkemesinde

görülen davalar daha fazladır (%25,2). Bidayet ve istinaf mahkemesi ile direk istinaf mahkemesinden temyize gelen dava oranları ise yine tablodaki en yüksek diğer oranları ifade etmektedir (%23,62 ve %15,75). Bu haliyle ticaret mahkemelerinin ve ticaret mahkemesinin ardından istinafa giden davaların sayısından daha fazla oldukları görülmektedir (%15,75 ve %9,45-%7,09). Bu durum bu dönemde ticaret mahkemelerinin görev alanlarının azalması şeklinde yorumlanabilmekle beraber, kısa sürede meydana gelen bu değişim, mahkemeler üzerinde yapılan düzenlemelerin daha ayrıntılı değerlendirilmesine muhtaçtır. Bu nedenle mahkeme türlerinin alanları arasındaki fark da dikkate alınarak ortaya çıkan söz konusu durumun belgede yer alan davalara ve hangi davanın nerede görüleceğine dair oluşan ihtilaflara bağlanabilir. Zira ticaret mahkemelerinde görülmelerine rağmen bu konuda yapılan itirazlar nedeniyle temyize gelen ve tam tersi durumların yaşandığı dava örneklerine sıkça rastlanmıştır.

Aşağıdaki tablo ve grafikte bu dönemde temyize gelen ilamların verildikleri mahkemelerde taraf olarak kimlerin yer aldığı incelenecektir.

Aşağıdaki tablo ve grafiğe göre ticaret mahkemelerinde görülen davaların en yüksek oranlarına gayrimüslimlerin kendi aralarında ulaşılmıştır. Bidayet mahkemesinde ise Müslümanların payı daha yüksek olmakla beraber, gayrimüslimlerin payı da ikinci sırada gelmektedir. Yine bidayet + istinaf ve ticaret + istinaf mahkemelerinde de yine gayrimüslimlerin yüksek oranı dikkat çekmektedir.

Tablo 46: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

Davacı	Davalı	Mahkemeler							
		Ticaret mahkemesi	Ticaret + istinaf mahkemesi	Mahkeme-i istinaf ticaret kısmı	Bidayet mahkemesi	Bidayet + istinaf mahkemesi	Mahkeme-i istinaf Hukuk Kısmı + İstinaf Mahkemesi	Ticaret + bidayet mahkemesi	Ticaret + bidayet + istinaf mahkemesi
Müslüman	Müslüman	1	2	3	11	2	6	-	-
	Gayrimüslim	1	1	-	5	2	2	-	-
	Yabancı (Diğer)	-	-	1	-	-	1****	-	1 ^r
	Kurum	-	-	-	-	1 ^f	1 ⁱ	-	-
Gayrimüslim	Müslüman	2	1+1**	-	2	-	3	-	-
	Gayrimüslim	12+1*+1*****	6+1**	3	8	9	8	3	-
	Yabancı (Diğer)	1*****	-	1	-	3+1***	2 ^j +1 ^k	-	-
	Kurum	1*	-	-	-	1 ^g	1 ^l	-	-
Yabancı (Diğer)	Müslüman	-	-	-	1+1 ^d	-	1 ^m	-	-
	Gayrimüslim	-	-	-	2	1 ^h	-	-	-
	Yabancı	-	-	-	-	-	-	-	-
	Diğer	-	-	-	-	-	-	-	-

Kurum	Müslüman	-	-	-	-	-	1 ⁿ	-	-
	Gayrimüslim	1	-	1 ^c	-	-	2 ^o	-	-
	Yabancı	-	1 ^b	-	1 ^e	-	-	-	-
	Kurum	1 ^a	-	-	-	-	1 ^p	-	-
Toplam	127	19+1*+1*****	12	9	31	20	30	3	1

*Ermeni bir tüccar hem bir kumpaniye hem de Ermeni bir kimse ile ihtilaf yaşamıştır.

**Ermeni bir banker hem bir Müslüman hem de bir başka Ermeni ile anlaşmazlık yaşamıştır.

***Rum bir kimse ile kimliği belirlenemeyen kadınlar arasındadır.

****Davacı Müslüman karşısında davalı tarafın kimliği tespit edilememiştir.

*****Davacı gayrimüslim hem bir yabancı (İtalyan Devleti tebaası) hem de bir başka gayrimüslimle ilişki içindedir.

^aŞirket-i Hayriye İdaresi ile Şehremaneti arasındaki davadır.

^bDar-ı Şurâ-yı Askeri ile bir yabancı arasındaki davadır.

^cŞirket-i Hayriye ile bir Ermeni arasındadır.

^dKimliği tanımlanamayan bir kimse ile Müslüman bir kimse arasındadır.

^eHazine-i Hassa Nezareti ile İtalyan Devleti tebaası arasındadır.

^fMüslüman bir kimse ile Şehremaneti Celilesi arasındadır.

^gErmeni bir kimse ile Hazine-i Celile-i Maliye arasındadır.

^hKarye ahali ile Rum bir kimse arasındadır.

ⁱMüslümanlarla Hazine arasındadır.

^jGayrimüslimlerle Arap ahali arasındadır. Diğer davada taraflardan birinin kimliği belirlenememiştir.

^kErmeni bir kimse ile kimliği belirlenemeyen bir kadın arasındadır.

^lRum bir kürkçü ile kürkçü esnafı arasındadır.

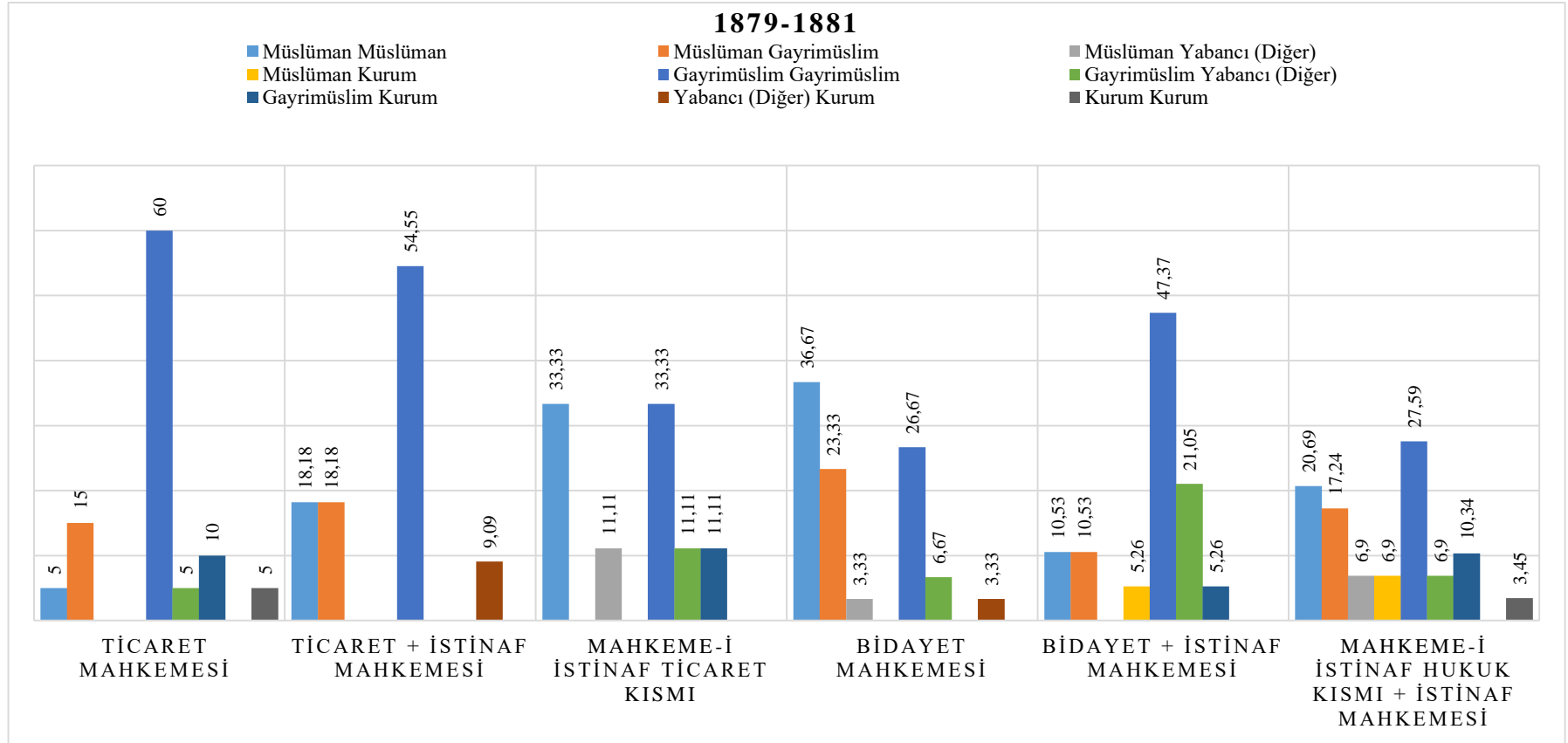
^mKarye ahali ile Müslüman bir kimse arasındadır.

ⁿŞehremaneti ile Müslüman kimseler arasındadır.

^oMaliye Hazine-i Celilesi ile Rum bir kimse ve Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi ile yine Rum bir kimse arasındadır.

^pŞirket-i Hayriye ile Daire-i Celile-i Bahriye arasındadır.

^rMüslüman bir kimse ile Avusturya Devleti tebaasından biri arasındaki alacak davasıdır.

Şekil 29: 1879-1881 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

Son olarak aşağıda 1901-1902 için tablo ve grafikler yardımıyla benzer analizlere yer verilmiştir.

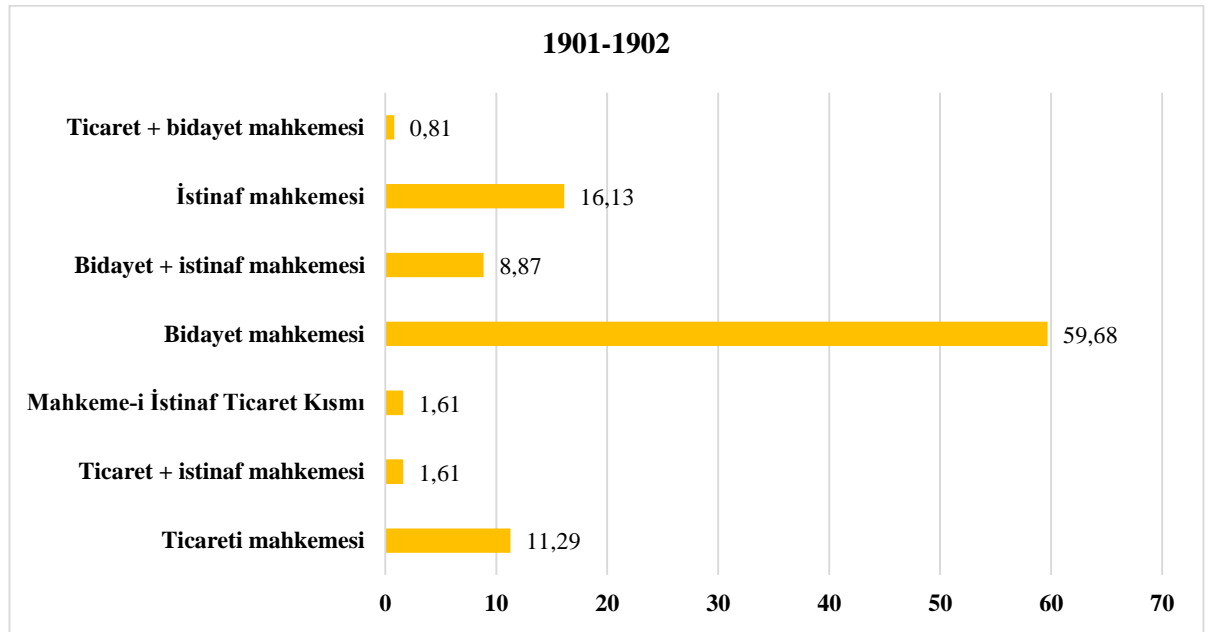
Tablo 47: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

	Toplam	Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret, ceza ve zarar ziyan	Arazi	Emlak	İltizam	Ortak kullanım alanı	Miras
Ticaret mahkemesi	14	9	2	2	-	-	1+	-	-	-
Ticaret + istinaf mahkemesi	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Bidayet mahkemesi	74	32	2	2	3	20	5+3	3	2	2
Bidayet + istinaf mahkemesi	11	5	-	-	1	3	+2	-	-	-
İstinaf mahkemesi	20	5	-	-	-	8	2+2	1	2	-
Ticaret + bidayet mahkemesi	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	124	53	6	5	4	31	8+7	4	4	2

Not: Emlak kategorisinde “rakam+...” veya “...+rakam” şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişkisi türlerini göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda diğer dönemlerden farklı olarak en dikkat çeken nokta bidayet mahkemesi kayıtlarındaki yüksekliktir (%59,68). Ticaret mahkemesi kayıtlarının sayısı bidayet mahkemesine göre oldukça düşük görünmektedir. Bu durum bidayeten istinafa giden ve ticaret mahkemesinin ardından istinafa giden dava sayıları açısından da benzerdir. Bidayet mahkemelerinin ulaştığı bu yüksek rakama bağlı olarak dava türleri içinde en yüksek paya sahip olan alacak davalarının en çok görüldükleri yerler de bidayet mahkemeleri olmuştur. Öte yandan ticaret mahkemelerine dair rakamlar da burada elde edilmiştir. Arazi davalarının da sadece bidayet mahkemelerinde görülmesi örneğinden de hareketle bu dönemde artık mahkemelerin görev alanlarının daha net olduğunu söylemek mümkündür. Bu netlik esasen tablodaki azalan mahkeme türünden de anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki grafikte yukarıda sayısal olarak yer alan değerlerin oranlarına yer verilmiştir. Bidayet mahkemesindeki yüksek işlem oranı grafikte daha net olarak görülmektedir.

Şekil 30: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler

Aşağıdaki tabloda ise hangi mahkemelere kimlerin daha çok gittiklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna göre Müslümanların ve gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davaların bidayet mahkemesinde görülme oranları birbirleri ile aynıdır. Yine bidayet

mahkemesinde görülen ancak Müslümanlarla gayrimüslimlerin karşı taraf olarak yer aldıkları davaların oranı da ikinci sırada yer almaktadır, ancak diğerlerine göre daha düşük bir orandır. Bu durum Müslümanların burada değerlendirilen faaliyet alanlarında etkinliklerinin arttığının bir işareti olarak yorumlanabilir. Öte yandan ticaret mahkemelerinde gayrimüslimlerin kendi aralarında taraf oldukları davaların sayısı diğerlerine göre daha fazladır.

Tabloda yer alan verilerin oranlanarak grafiğe dökülmüş hali de aşağıdadır. Burada da bidayet mahkemesindeki yoğunluk ve ticaret mahkemesindeki değişen durum net olarak kendini göstermektedir. Grafikte sayıların az olmasından kaynaklanan oransal uç durumlara mümkün olduğunca izin vermemek adına ticaret + istinaf mahkemesi ile mahkeme-i Ticaret İstinaf Kısmı oranlarına yer verilmemiştir.

Tablo 48:1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

Davacı	Davalı	Mahkemeler						
		Ticaret mahkemesi	Ticaret + istinaf mahkemesi	Mahkeme-i istinaf ticaret kısmı	Bidayet mahkemesi	Bidayet + istinaf mahkemesi	İstinaf Mahkemesi	Ticaret + bidayet mahkemesi
Müslüman	Müslüman	3	1	-	21	2	4	-
	Gayrimüslim	1	-	-	2	-	1	-
	Diğer	1	-	-	1	-	-	-
	Kurum	-	-	-	4 ^a	-	-	-
Gayrimüslim	Müslüman	1	-	-	8	1	2	-
	Gayrimüslim	5+1 [*]	1	-	21	3	8	1
	Yabancı (Diğer)	1	-	-	2	1	-	-
	Kurum	-	-	-	2 ^b	1 ^c	-	-
Yabancı (Diğer)	Müslüman	-	-	-	-	-	-	-
	Gayrimüslim	-	-	-	1	-	-	-
	Yabancı	-	-	-	-	-	-	-
	Diğer	-	-	-	-	-	-	-
Kurum	Müslüman	-	-	1	4	1	2	-
	Gayrimüslim	1	-	1	4	-	-	-
	Diğer	-	-	-	1	-	-	-
	Kurum	-	-	-	2	-	1	-
Toplam	118 ^{**}	12+1 [*]	2	2	73	9	18	1

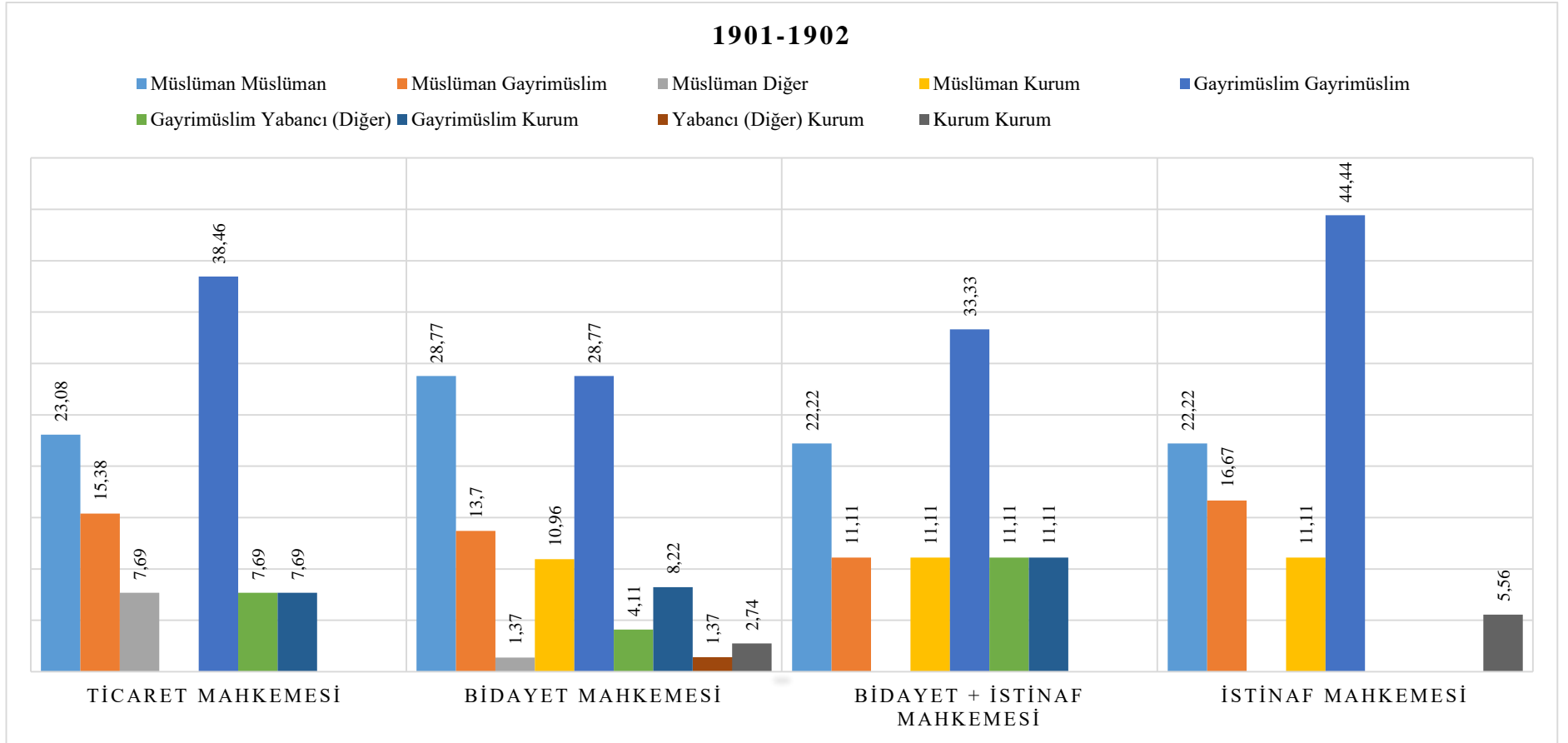
^{*}Hem Rum hem de Müslüman ile olan bir davadır. Toplam rakam değişmemiştir.

^{**}Toplam dava sayısı ile uyuşmamasının nedeni taraflardan bazıları ile ilgili bilgilerin eksik olmasıdır.

^aZiraat Bankası, Urfa Ziraat Bankası şubesi, Evkaf Hazinesi ve Mehmed Paşa Vakfı ile olan davalardır.

^bZiraat Bankası ve Maliye Hazine-i Celilesi ile olan davalardır.

^cSamsun Ziraat Bankası şubesi iledir.

Şekil 31: 1901-1902 Yılları Arasında Temyize Gelen İlamların Verildiği Mahkemeler ve Davaların Tarafları

4.2.5.2. Kuruluşlara Güven

Bu başlık altında muhâkeme süreci sonunda verilen hükmün kimin lehine olduğu incelenmiştir. Buna göre elde edilen sonuçlar neticesinde toplumdaki çeşitli unsurlar tarafından ilan edilen yeni kanunlar ve teşkil edilen yeni kurumlara duyulan güven düzeyi test edilmiş olacaktır. Bu aynı zamanda mahkemelerin karar alırken bağımsız hareket edebildiklerinin bir göstergesi olacaktır. Söz konusu değerlendirme yapılırken dava hükmü lehine çıkan taraf hesaplamaya dâhil edilmiştir. Davaların doğası gereği iki muhalif tarafın yer alması dolayısıyla taraflardan birinin lehine karar çıkması, aynı zamanda karşı taraf olarak bulunan diğer unsur aleyhine karar alınması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede değerlendirmelere yalnızca birbirinden farklı “kimlik”li taraflar dâhil edilmiştir. Buna göre hazırlanan tablo ve grafikler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 49: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1

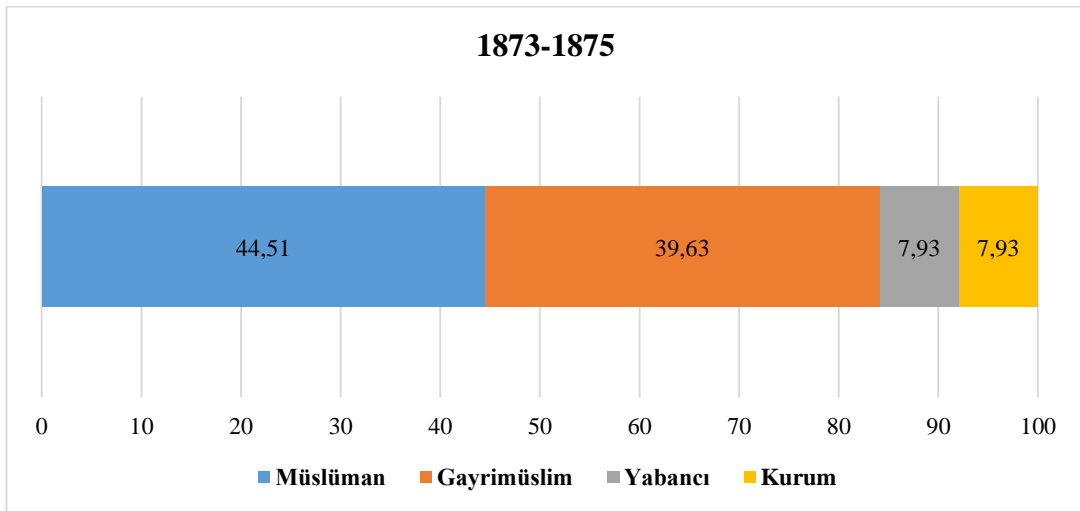
Davacı	Davalı	Müslüman kazanan	Gayrimüslim kazanan	Yabancı kazanan	Kurum kazanan	Toplam Lehte Hüküm
Müslüman	Gayrimüslim	19	30	-	-	49
	Yabancı	4	-	1	-	5
	Kurum	2	-	-	5	7
	Toplam	25	30	1	5	61
Gayrimüslim	Müslüman	42	23	-	-	65
	Yabancı	-	2	3	-	5
	Kurum ve Diğer Unsurlar	-	2	-	4	6
	Toplam	42	27	3	4	76
Yabancı	Müslüman	5	-	3	-	8
	Gayrimüslim	-	4	3	-	7
	Kurum ve Diğer Unsurlar	-	-	2	2	4
	Toplam	5	4	8	2	19
Kurum ve Diğer Unsurlar	Müslüman	1	-	-	-	1
	Gayrimüslim	-	4	-	1	5
	Yabancı	-	-	1	1	2
	Toplam	1	4	1	2	8
Toplam		73	65	13	13	164*

*Bu dönem için incelenen 483 davadan 164’ü tarafları farklı “kimlik” arasında gerçekleşmiştir.

Aşağıdaki tabloda davacı-davalı ayrımı olmaksızın davaların tarafları toplulaştırılarak elde edilen sonuçlar özetlenmiştir. Zira belgede yer alan dava ilamlarının temyiz mahkemesine ait olması ve temyize gelen tarafın bir önceki mahkemede hükmün aleyhine sonuçlandığı taraf olması nedeniyle, özellikle kazanan tarafın izahına çalışılan bu kısımda, davacı-davalı tarafın kimliklerinden ziyade ihtilafa düşen unsurlar arasında kazanan tarafın kimliği önemli hale gelmiştir. Tablo okunurken dikkat edilmesi gereken iki nokta bulunmaktadır. Birincisi alt toplam satırda yer alan sayılar tek tek tüm farklı taraflar için toplam davalara göre kazanma miktarını göstermektedir. Örneğin 164 davadan 73'ünü Müslümanlar, 65'ini gayrimüslimler kazanmıştır. İkincisi her satırın kendi içinde ifade ettiği kazana taraf bilgisidir. Buna göre örneğin Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki toplam 114 davadan 61'ini Müslümanlar kazanırken, 53'ünü gayrimüslimler kazanmıştır. Diğer satırlar için de benzer okuma sürdürülebilir. Bunun oransal gösterimi ise aşağıdaki grafiklerdedir.

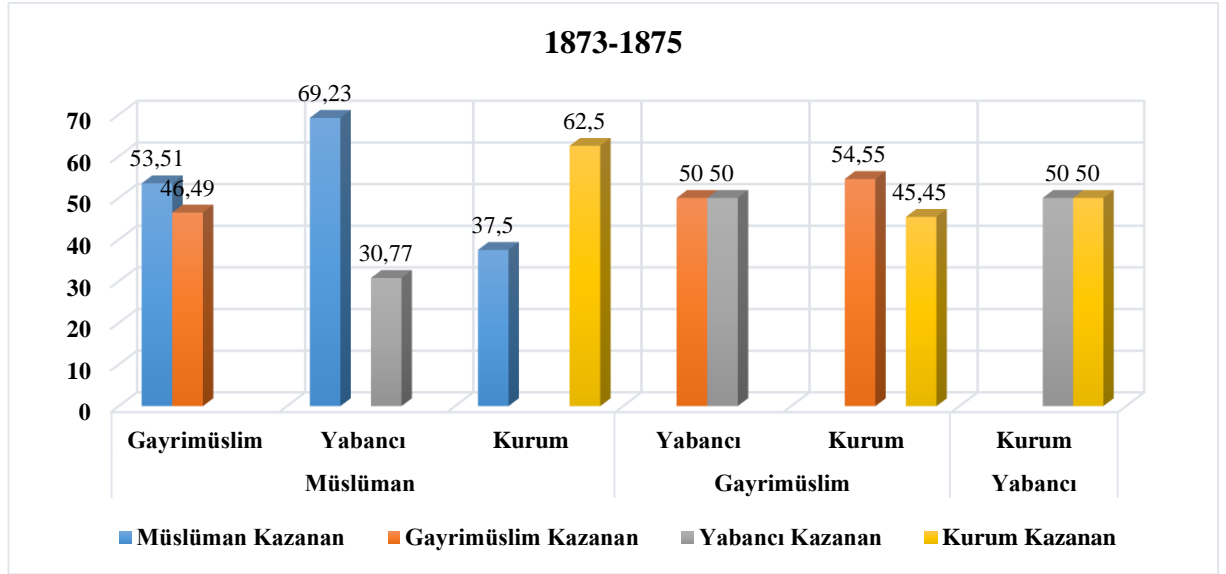
Tablo 50: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2

TARAFLAR		Müslüman	Gayrimüslim	Yabancı	Kurum	Toplam Lehte Hüküm
KAZANAN TARAF						
Müslüman	Gayrimüslim	61	53	-	-	114
Müslüman	Yabancı	9	-	4	-	13
Müslüman	Kurum	3	-	-	5	8
Gayrimüslim	Yabancı	-	6	6	-	12
Gayrimüslim	Kurum	-	6	-	5	11
Yabancı	Kurum	-	-	3	3	6
Toplam		73	65	13	13	164

Şekil 32: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları

Yukarıdaki grafikte tüm davalar içinde tarafların kazanma oranları gösterilmektedir. Buna göre toplam davaların %44,51'ini Müslümanlar, %39,63'ünü gayrimüslimler ve %7,93'ünü de yabancı ve kurumlar kazanmıştır. Durumun daha ayrıntılı tetkiki ise bir sonraki grafiktedir.

Şekil 33: 1873-1875 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları

Yukarıdaki grafikte Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalardan %53,51'ini Müslümanların; %46,49'unu gayrimüslimlerin kazandığı görülmektedir. Müslümanların yabancı kimseler ile davalık olduğu durumlarda da yine Müslümanların kazanma oranı daha yüksektir (%69,23-%30,77). Müslümanlar ile kurumlar arasındaki davalarda ise kurumların kazanma oranının (%62,5), Müslümanların kazanma oranından (%37,5) daha yüksek olduğu görülmektedir. Yapılan incelemelerde gayrimüslimlerle kurumların karşı karşıya geldiği davalarda ikisinin kazanma oranı eşit çıkmıştır. Gayrimüslimlerin kurumlarla karşılaştığı davalarda ise gayrimüslimlerin kazanma oranı (%54,55), kurumlarınkinden (%45,45) daha yüksektir. Kurumların yabancılarla karşılaştıkları durumlarda kazanma payları yarı yarıyadır. Ulaşılan sonuçlarda özellikle kurumlar ve yabancıların taraf olduğu davalarda sayıların azlığı oranların yüksek çıkmasının nedenlerinden biridir. Bunun yanında sözü edilen kurumların hangileri olduğu da önem taşımaktadır.

Müslümanlarla kurum ve diğer toplulukların karşı karşıya geldikleri davaların 4'ünde Müslümanlara karşı karye ahalileri davaları kazanmıştır. Birinde dava Mahkeme-i Ticaret

İkinci Meclisi azasının lehine sonuçlanmıştır. Davaların diğer 2'sinde ise Müslümanların karşısında yer alan Hazine-i Celile ve kumpaniye davayı kaybetmiştir. Karye ahali ve azanın kazandığı davalar arazi ve usul davaları oldukları için aşağıdaki tabloda bunlara yer verilmemiştir.

Gayrimüslimlerin çeşitli kurumlarla olan davalarında karşılarında yer alan Bab-ı Vala-yı Seraskeri, Hazine-i Celile, kumpaniye davaları kazanmıştır. Bunun yanında gayrimüslim bir kimsenin karşısında olan Hristiyan bir karye ahali de kazanan taraf olmuştur. Öte yandan sarraf bir gayrimüslimle karşı karşıya gelen bir başka kumpaniye ise davayı kaybetmiştir. Yine Maliye Nezareti de gayrimüslim kimseye karşı kaybeden tarafta yer almıştır. Ayrıca Şirket-i Umumiye Osmaniye Direktörü de yine gayrimüslimle olan davasını kaybetmiştir. Gayrimüslimlerin davalı olarak çeşitli kurumlarla karşı karşıya kaldıkları davalarda karşı tarafta yer alan kabzımallık esnafı, 2 kumpaniye ve 1 şirket kaybederken; 1 kumpaniye ise kazanmayı başarmıştır.

Yabancıların kurumlarla olan davalarında Fransız bir kimsenin Selanik Banka Şubesi ve Nazırı ile olan davasının ikisini de Fransız kazanmıştır. İran Devleti tebaasından bir kimsenin, bir kumpaniye ile olan davasını kumpaniye kazanmıştır. Avusturya Konsoloshanesi ile İtalyan bir kimse arasındaki davayı ise konsolosluk kazanmıştır.

Bir kumpaniye ile Bank-ı Osmani'nin Beyrut Şubesi müdürü (yabancı) arasındaki davayı müdür kazanırken; bir başka kumpaniye (İngiliz asıllı) ile İtalyan Devleti tebaasından bir kimse arasındaki davayı ise kumpaniye kazanmıştır. Öte yandan Selanik tüccarına ait bir kumpaniye ile Bank-ı Osmani arasında farklı tarihlerde açılan davaları banka kaybetmiştir. Ayrıca yine bir kumpaniye ile dava kalemi arasındaki davada da kazanan taraf kumpaniye olmuştur.

Sonuç olarak taraflar arasında kazanma oranlarında Müslümanlar lehine bir durum ortaya çıkmaktadır. Ancak oranlardaki bu farklılığa rağmen, sayıların birbirinden ciddi derecede farklılaşmadığını da belirtmek gerekmektedir. Yine bu kapsamda diğer dönemler için yapılacak analizle daha kesin sonuçlara ulaşılabildiği planlanmaktadır.

Tablo 51: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1

Davacı	Davalı	Müslüman Kazanan	Gayrimüslim Kazanan	Yabancı Kazanan	Kurum Kazanan	Toplam Lehte Hüküm
Müslüman	Gayrimüslim	6	6	-	-	12
	Yabancı	-	-	2	-	2
	Kurum	1	-	-	1	2
	Toplam	7	6	2	1	16
Gayrimüslim	Müslüman	3	6	-	-	9
	Yabancı	-	3	2	-	5
	Kurum	-	4	-	1	5
	Toplam	3	13	2	1	19
Yabancı	Gayrimüslim	-	2	-	-	2
Kurum	Müslüman	1	-	-	1	2
	Gayrimüslim	-	3	-	2	5
	Yabancı	-	-	-	2	2
	Toplam	1	3	-	5	9
Toplam		11	24	4	7	46

Yukarıdaki tabloda yer alan davacı-davalı tarafların bu niteliklerinden arındırılarak toplulaştırılmış hali aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

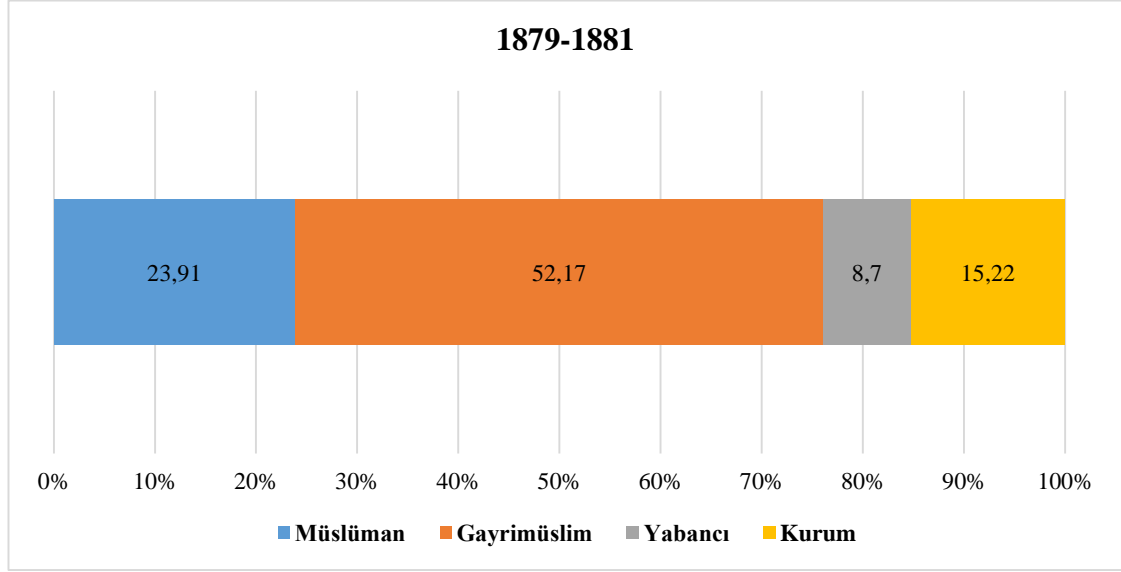
Tablo 52: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2

TARAFLAR		Müslüman kazanan	Gayrimüslim kazanan	Yabancı kazanan	Kurum kazanan	Toplam Lehte Hüküm
KAZANAN TARAF						
Müslüman	Gayrimüslim	9	12	-	-	21
Müslüman	Yabancı	-	-	2	-	2
Müslüman	Kurum	2	-	-	2	4
Gayrimüslim	Yabancı	-	5	2	-	7
Gayrimüslim	Kurum	-	7	-	3	10
Yabancı	Kurum	-	-	-	2	2
Toplam		11	24	4	7	46*

*Bu dönemde incelenen toplam 130 davadan 46'sının farklı kimlikler arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

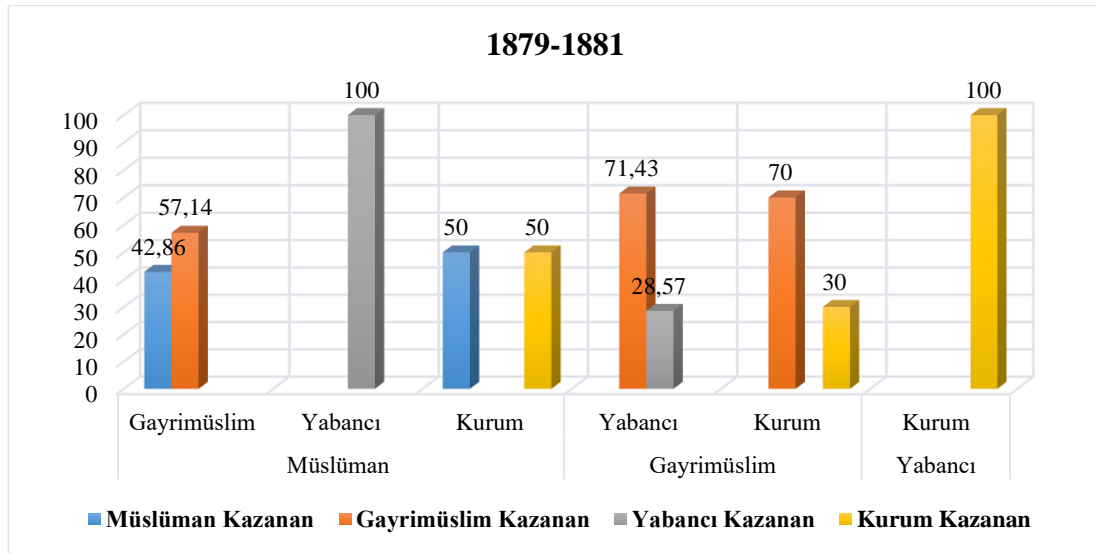
Yukarıdaki tabloda alt toplam satırda yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere 46 davadan 11'i Müslümanlar, 24'ü gayrimüslimler, 4'ü yabancılar ve 7'si kurumlar lehine

sonuçlanmıştır. Bu rakamsal gösterimlerin oransal versiyonları aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Şekil 34: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları

Yukarıdaki şekilde tüm davalar içinde %50'de fazlasının gayrimüslimler lehine, %23,91'inin Müslümanlar lehine, %15,22'sinin kurumlar ve %8,7'ainin de yabancılar lehine sonuçlandığı görülmektedir. Bu davaların kime karşı kazanıldığı bilgisi ise aşağıdaki grafikte ortaya konmuştur.

Şekil 35: 1879-1881 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları

Yukarıdaki grafikte Müslümanların yabancılarla ve yabancıların kurumlarla olan davalarında yalnızca 2 dava olduğu ve bunları da sırasıyla yabancılar ve kurumlar

kazandığı için ulaşılan yüksek oranlar söz konusudur. Daha anlamlı sonuçlar elde edilen diğer sekmeler değerlendirildiğinde gayrimüslimlerin kazama oranının, Müslümanlar (%57,14), yabancılar (%71,43) ve kurumlara (%70) göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun haricinde Müslümanlarla kurumlar arasındaki davalarda durum eşittir. Burada kurumlar kapsamında değerlendirilenlere ilişkin bilgiler de önem taşımaktadır. Buna göre;

Müslümanlarla kurumların karşı karşıya kaldıkları davalarda Müslümanlara karşı tarafında yer alan Hazine davayı kazanırken; Şehremaneti Celilesi kaybetmiştir. Gayrimüslimlerle kurumlar arasındaki 5 davanın birinde davalı kumpaniye kazanırken; geriye kalan 4'ünde Hazine, Şirket-i Hayriye, kürkçü esnafı, Arap ahali gayrimüslimlerle girdikleri davaları kaybetmişlerdir.

Şehremaneti ile Müslüman bir kimsenin taraf olduğu davada Şehremaneti davayı kaybederken; karye ahali ile Müslüman kimse arasındaki davayı karye ahali kazanmıştır. Hazine, Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi ve Şirket-i Hayriye gayrimüslim davalı tarafa karşı kaybederken, kumpaniye kazanmış ve karye ahali gayrimüslim davalılara karşı kazanmıştır.

Kurumlarla yabancılar arasındaki davada yabancılara karşı Hazine-i Hassa Nezareti ve Dar-ı Şurâ-yı Askeri'nin kazandığı görülmektedir. Kurumların kendi aralarındaki davalarda ise Şirket-i Hayriye İdaresi Şehremaneti ve Daire-i Celile-i Bahriye'ye karşı kaybetmiştir.

Yabancılarla gayrimüslimler arasındaki davalarda farklı tarihlerde Yunan Devleti tebaası kimsenin gayrimüslim kimseye gazino icarı için açtığı davaların ikisini de kaybetmiştir.

Sonuç olarak bu dönemde gayrimüslimler lehine bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu durum Hazine-i Celile, Şehremaneti gibi resmi devlet kurumlarının taraf olduğu davalar için de geçerlidir.

Son olarak 1901-1902 dönemi için benzer analizler yapılmış ve aradan geçen daha uzun süre sonunda ortaya çıkan durum değerlendirilmiştir.

Tablo 53: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-1

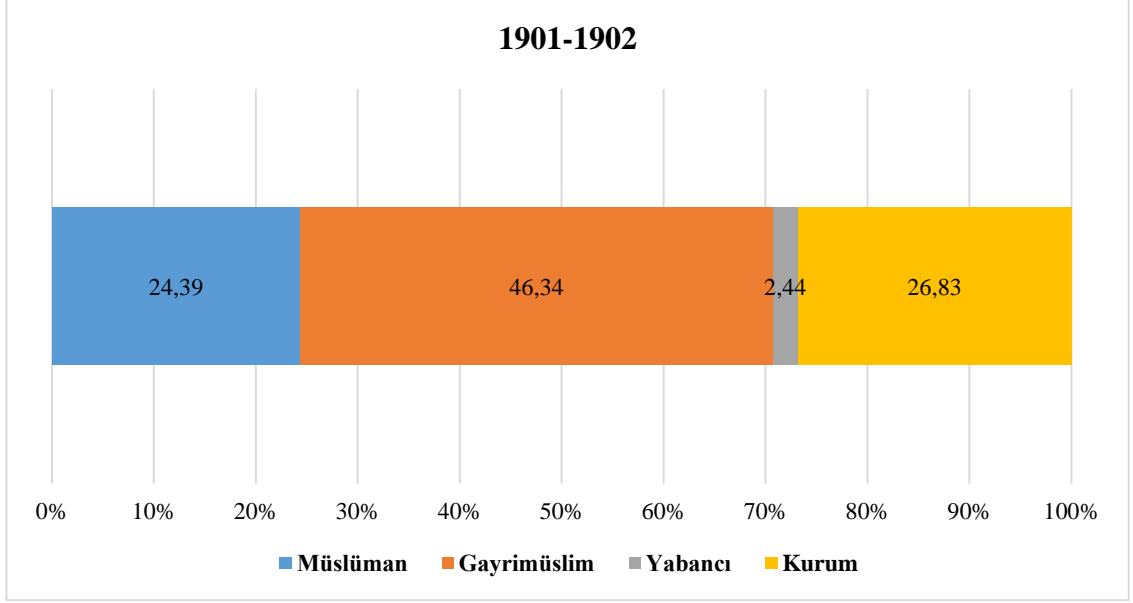
Davacı	Davalı	Müslüman kazanan	Gayrimüslim kazanan	Yabancı kazanan	Kurum kazanan	Toplam Lehte Hüküm
Müslüman	Gayrimüslim	4	-	-	-	4
	Kurum	4	-	-	-	4
	Toplam	8	-	-	-	8
Gayrimüslim	Müslüman	2	10	-	-	12
	Yabancı	-	3	-	-	3
	Kurum	-	4	-	-	4
	Toplam	2	17	-	-	19
Yabancı	Gayrimüslim	-	-	1	-	1
Kurum	Müslüman	-	-	-	7	7
	Gayrimüslim	-	2	-	4	6
	Toplam	-	2	1	11	13
Toplam		10	19	1	11	41

Yukarıdaki tablonun davacı-davalıdan bağımsız yalnız taraf olarak toplulaştırıldığı aşağıdaki tablodaki durum kısaca şöyle özetlenebilir: Toplam 41 davadan Müslümanlar 10, gayrimüslimler 26, yabancılar 1 ve kurumlar 4'ünü kazanmıştır. Tarafların kazanma payları aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Tablo 54: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Sayıları-2

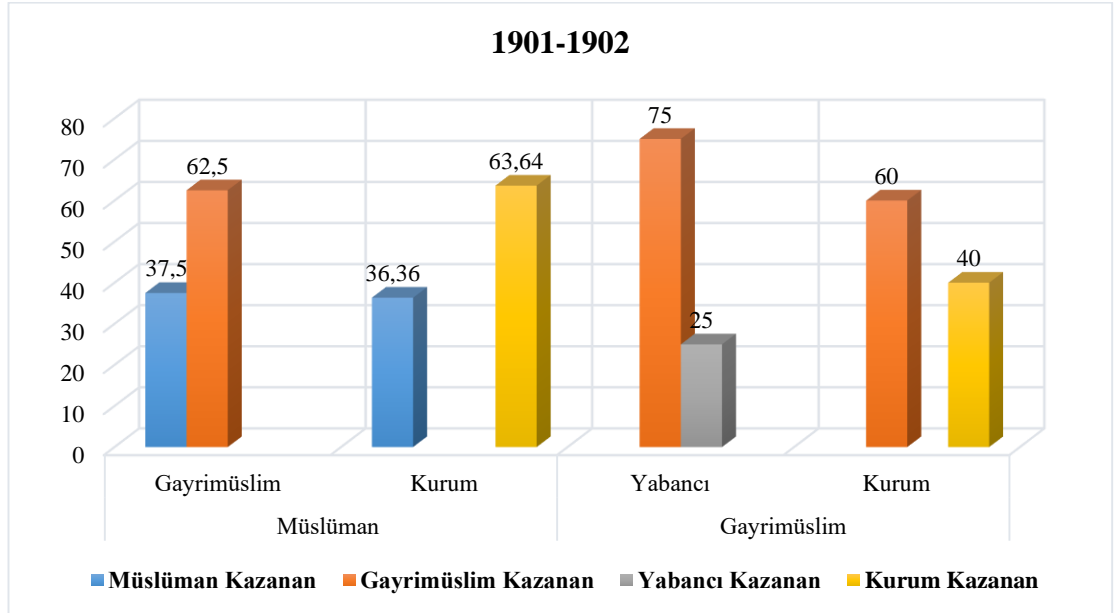
TARAFLAR		Müslüman kazanan	Gayrimüslim kazanan	Yabancı kazanan	Kurum kazanan	Toplam Lehte Hüküm
KAZANAN TARAF						
Müslüman	Gayrimüslim	6	10	-	-	16
Müslüman	Kurum	4	7	-	-	11
Gayrimüslim	Yabancı	-	3	1	-	4
Gayrimüslim	Kurum	-	6	-	4	10
Toplam		10	26	1	4	41*

*Bu dönemde incelenen toplam 125 davadan 41'i farklı taraflar arasında gerçekleşmiştir.

Şekil 36: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Dava Kazanma Oranları

Yukarıdaki grafiğe göre dava kazanma oranları gayrimüslimler lehine görünmektedir (%46,34). Bu dönemde kurumların taraf olarak fazlaca yer alması lehine hüküm verilen taraf oranlarına da yansımış ve hatta kurumların kazanma oranı (%26,83), Müslümanları (%24,39) dahi geçmiştir. Kazanma oranları tek tek taraflar açısından incelendiğinde ise aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Şekil 37: 1901-1902 Yılları Arası Tarafların Karşılıklı Dava Kazanma Oranları

Görüldüğü üzere bu dönemde yine gayrimüslimler karşı karşıya kaldıkları diğer tüm taraflar için daha yüksek kazanma payına sahip bulunmaktadır. Müslümanlar içinse tam tersi bir durum söz konusudur.

Müslümanların çeşitli kurumlarla karşı karşıya kaldıkları davalarda (davacı olarak) Müslümanlar Ziraat Bankası, Urfa Ziraat Bankası Şubesi, Evkaf Hazinesi ve Mehmet Paşa Vakfı'na karşı kazanan taraf olmuştur. Benzer şekilde gayrimüslimlerle kurumlar arasındaki 4 davanın tamamında da yine kazanan taraf kurumlar değil, gayrimüslimler olmuştur. Burada bahsi geçen kurumlar da Maliye Hazine-i Celilesi, Samsun Ziraat Bankası Şubesi, Ziraat Bankası ve gayrimüslimlere ait bir şirkettir.

Bu dönemde çeşitli kurumların diğer dönemlere göre çok daha fazla davada taraf olduğu görülmektedir. Kurumların Müslüman kimselerle karşı karşıya kaldıkları davaların (davalı olarak) tamamını kurumlar kazanmıştır. Bu davalarda taraf olan söz konusu kurumlar Hazine, Hazine-i Celile-i Maliye (3), Karahisar Ziraat Bankası, Reji İdaresi, Musul Defter-i Hakani İdaresi'dir. Kurumların gayrimüslimlerle karşı karşıya geldikleri davalarda ise 2'sinde kazanan taraf gayrimüslimler olurken (şirketler kaybetmiştir); geriye kalan 4'ünde kurumlar (Bank-ı Osmani, Alanya Ziraat Bankası, Ziraat Bankası ve Reji İdaresi) olmuştur. Kurumların kendi aralarındaki davada ise kumpaniye Antalya Reji İdaresi'ne karşı olan davasını kazanmıştır.

Sonuçta ulaşılan bilgiler neticesinde mahkemelerde gayrimüslimler aleyhine veya Müslümanlar lehine karar verme yönünde bir teşvik olmadığını söylemek mümkündür. Her dönem farklı unsurların kazanma durumu söz konusu olmuştur. Bu durum bir tarafın çıkarına hareket edilmediğini göstermektedir. Özellikle gayrimüslimlerin kazanma oranlarındaki yükseklik bunun bir işaretidir. Hatta bu durum onların giderek daha fazla ilişki içinde olması ile ilgili görülebilir.

4.2.5.3. Mahkemelerin Tarafsızlığı

Bu bölümde bir önceki başlıkta edinilen bilgilerden de hareketle lehte verilen kararlar aracılığıyla mahkemelerin tarafsızlığı konusu dini aidiyete bağlı kimlikler yanında kimliğin farklı unsurları üzerinden değerlendirilecektir. Bu kapsamda kurumlar ve resmi görevliler ile birey arasında kurulan ilişkilere dayalı devlet-birey ya da devlet-özel sektör ikilisi, üzerinde durulan noktalardan biri olacaktır. Ayrıca meslekler gibi sınıfsal diğer

verilerin potansiyel bir gruplaşma üzerinden bu tür bir değerlendirme için uygunluğu tartışılacaktır. Bunun için öncelikle diğer bölümlerde olduğu gibi mahkemelerin tarafsızlığı konusunda yapılan düzenlemelere yer verilecektir. Bu Ceride-i Mehâkim’de yer alan bir belge kaydı aşağıdadır. Buna göre;

1 Cemaziyelahir 1297 (11 Mayıs 1880) tarihinde 25 muharrem 1297 (8 Ocak 1880) tarihli tahrirat içeriğinin tekrarlandığı yeni tahriratta müdde-i umumiliklerin görevi olarak Teşkilat-ı Mehâkim-i Kanûn-ı Muvakkatı’nın ikinci faslında evrakların ayrıntılı olarak tetkik edilmesi ve taraflar hangi sınıf ve sifatta bulunursa bulunsun farketmeksizin iddia ve itirazlarının kanuna uygunluğunun değerlendirileceği ifade edilmektedir. Burada aynı zamanda müdde-i umumilerin davalarda izleyeceği yol ve oynayacağı rol, özellikle tarafsızlık bağlamında ele alınmıştır⁶⁰³ (Ceride-i Mehâkim, 19 Mayıs 1880, s. 354-355).

Rubin (2011, s. 100)’e göre Divan-ı Ahkâm-ı Adliye alt mahkemelerin kanun tarafından sağlanan yasal standarda uygun davranıp davranmadığını denetleme görevini yerine getirirken, bir taraftan da yasal olarak oluşan çoğulcu ortamın eşit şekilde uygulanmasını amaçlayan pozitif yasalar bazı mahkeme kullanıcılarının devlete karşı da kullanabilecekleri bir usul prosedürü oluşmasını sağlamıştır. Başka bir deyişle örneğin devlet yetkililerinden biri, hukuk mahkemesinde borç talep eden bir taraf olarak görüldüğünde bile, bireysel rakibe göre a priori bir hukuki avantaja sahip olmamıştır. Yani bireyler nizamiye mahkemelerinde devlet yetkililerine karşı açtıkları hukuk davalarını defalarca kazanmıştır. Kapsamlı prosedüre ek olarak, nizamiye mahkeme sistemi içinde düzenli hale getirilmiş temyiz sistemi, yargı tarafsızlığının usulün doğruluğuna ve asgari yoruma bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ceride-i Mehâkim’de yer alan ilamlar da birçok davacının yeni yargı fırsatlarından yararlandığını göstermektedir (Rubin, 2007, s. 293).

⁶⁰³ Savcılık “hukuki konularda kamu haklarını korumak amacıyla saltanat tarafından atanan görevliler” olarak tanımlanır. Hâkimler de devlet tarafından atanmaktadır. Yani her ikisi de devleti temsil eden bir yetkilidir. Ancak hâkimlerin rolü hüküm vermek iken, hukukun üstünlüğü savcılar tarafından yürütülmektedir (Rubin, 2011, s. 146). Savcılar adli kurumlarda bir kariyer geçmişi olmamasına rağmen, büyük çoğunluğunun kamu hizmetinde uzun yıllar geçirmiş olmasından anlaşılacağı üzere savcı olarak atanmada en önemli kriter bürokrasideki deneyimdir. Savcının en önemli görevi usulün doğru uygulanmasıdır. Temel gerekliliğin özel hukuk bilgisi değil, daha ziyade bürokrasideki geniş deneyim olması, savcılık ve devlet çıkarlarının özdeşleşmesine yol açmıştır (Rubin, 2011, s. 151).

Buna göre yukarıda “Mahkeme Tercihi” başlığı altında yapılan incelemelerden elde edilen sonuçlardan da yararlanarak mahkemelerin tarafsızlığı konusunun bir başka boyutu ele alınacaktır. Öncelikle bir önceki bölümde yapılan analizler neticesinde mahkemelerde herhangi bir taraf lehine karar verme olasılığının yüksek olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira ilk dönem Müslümanlar için geçerli olan yüksek kazanma oranları, diğer dönemlerde gayrimüslimler için söz konusudur. Öte yandan yine yukarıda kurumlar özelinde yapılan ayrıntılı değerlendirmelerde de görüldüğü üzere bu grupta yer alan özel sektöre ait kumpaniyeler yanında resmi devlet kurumlarının her ikisinin de karşı karşıya kaldıkları çeşitli taraflara karşı kazandıkları ya da kaybettikleri davalar olmuştur. Bu nedenle bunların verilen hükümler konusunda çeşitli taraflara karşı daha üstün konumda olduklarına dair ayırt edici veriler sağlanamamıştır. Aşağıda ise çeşitli meslekten kimselerin taraf olduğu davaların sonuçlarına ilişkin ulaşılan sonuçlar değerlendirilmiştir. Böylece belirli bir kesimin davaları kazanma oranının yüksekliği ortaya koyularak “baskı veya çıkar grupları” olarak adlandırılan bir yaptırım gücünün ortaya çıkması olasılığı da analiz edilmiştir. Ancak çalışmanın sonunda ekte yer alan tablolarda bazı görevliler için yapılan bu değerlendirmenin muadilini, ticaret erbabı veya zanaat kesimi için meslek bilgisi yer alan tarafların sayısı yeterli görülmediğinden baskı ya da çıkar grubu oluşturacak bir grup açısından gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Eldeki verilerle yapılan analizler sonucu ulaşılan bilgiler aşağıda yer almaktadır.

1873-1875 döneminde taraflardan biri Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi, Sanayi Komisyonu Azası, Postahane Müdürü, mahkeme azaları, eski defterdar, eski vali, eski kaymakam, müftü, naip, İdare-i Aziziye Vapurları kapudanı gibi çeşitli üst rütbelerde yer alanlar ya da tabip, müderris, mülazım gibi çeşitli hizmetleri sunanlar veya Postahane-i Amire’de pul memuru ve odacı, kethüdalık ve ketebelik gibi görevleri yerine getirenler ve Avrupa tüccarı gibi özel tanımlı kimliğe sahip bulunanlar olarak özetlenebilecek farklı meslek sahipleri olup da, sıradan insanlarla karşı karşıya geldikleri çeşitli davalarda (54 dava) bu tür mesleklere sahip olanları kazanma oranlarının yarı yarıya olduğu tespit edilmiştir.

1879-1881 döneminde Bahriye Nezareti Celilesi vekili, Divan-ı Hümayun kalemi, Eyüp kadısı, manastır naibi, eski haffaflar kethüdası, eski ekmekçi başı, emekli kolağası gibi eski de olsa önemli görevlerde hizmet vermiş kimseler taraf oldukları davaları kazanırken; Mektubi Hariciye halifesi, Başvekâlet-i Celile Mektubi Kalemi halifesi,

Selanik Vilayeti evrak müdürü muavini kimselerin taraf oldukları davaları kaybettikleri görülmektedir.

1901-1902 döneminde yine mülazım, yüzbaşı gibi çeşitli meslek sahipleri diğer kimselerle olan davalarını kaybetmiş, ancak telgrafhane muhabere memuru, postahane menzilcisi, muallim, dava vekilliği gibi kimseler ise taraf oldukları çeşitli davaları kazanmıştır. Neticede elde edilen bu bilgiler ışığında toplumda çeşitli hizmetleri yerine getiren birtakım görevlilere sahip kimselerin, toplumun diğer kesimleri üzerinde mahkemelerde daha avantajlı bir konuma sahip olduğuna dair bir yorumda bulunmak mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu tür kesin bir yorum için değerlendirilen çeşitli mesleki bilgilerin yeterli ve elverişli olmadığını da söylemek gerekmektedir. Bu anlamda yalnızca bu tür bir değerlendirmenin çerçevesinin nasıl çizildiğini göstermek amacı yerine getirildiği söylenebilir.

4.2.5.4. Kanuna Atıflar

Bu bölümde muhâkeme sonucunda karar verilirken hükmün dayanağı olarak belirtilen kanun maddelerine yer verilmiştir. Yapılan incelemelerde atıf yapılan kanunların temyiz mantığına uygun bir şekilde, daha ziyade temyiz kabulü veya reddine ilişkin kanunlar olduğu görülmüştür. Dolayısıyla söz konusu kanun maddeleri her tür ilişkide ve her kimlikteki kişi için geçerli hale gelmiştir. Bu nedenle bu kısımda sadece Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye yapılan atıflar dikkate alınmış ve bunlar da etkinlik göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Diğer kanunlara yapılan atıfların ise "Dava Hükmü" başlığı altında incelenmesine karar verilmiştir.

1873-1875 döneminde mevcut 483 kaydın 276 tanesinde kanuna atıf bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere burada yer alan davaların temyiz davaları olması nedeniyle muhâkeme süreci usule uygunlukları açısından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle karar aşamasında hükmün dayanağı olarak çalışmanın temel aldığı Kanunnâme-i Ticaret ve Mecelle'ye yapılan atıfların az sayıda olması normal karşılanmaktadır. Bunlar haricinde dava temyize gelene kadar geçen muhâkeme sürecinde yapılan değerlendirmelerde bu kanunlara yapılan atıflar da söz konusu olmuştur. Bunların ne tür davalar oldukları ise "Sosyal Normlar" başlığı altında değerlendirilecektir. Bu durum diğer dönemler için de geçerlidir. Ayrıca aşağıdaki tabloda atıf yapıldığı görülen Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret de

Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyl olduğundan onunla aynı kapsamda düşünölmüştür. Kanunnâme-i Ticaret'in atıf aldığı dava türlerine bakıldığında alacak ve şirket muhasebesi davalarının ağırlıkta olduğu görölmektedir. Mecelle ise daha ziyade kefalet ilişkileri kapsamında yararlanılan kanun olmuştur. Diğerleri ise Mecelle'de düzenlenen hane, dükkân, akar icarına ilişkindir. Bunun dışında hüküm verirken kanun ve nizamlara dayandırmanın önemini gösterecek şekilde Şirket Nizamnâmesi'ne göre verilen karar örneği de tabloya eklenmiştir. Bu davaların tarafları incelendiğinde kimlikten bağımsız olarak kanunların alanlarına uygun tercih yapıldığı söylenebilir zira gayrimüslimler arasındaki kefalet ilişkilerinde Mecelle'ye yapılan atıflar buna örnek teşkil etmektedir.

Tablo 55: 1873-1875 Yılları Arası Hükmün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Atıflar

Kanun	İşlem-ilişki türü	Davacı	Davalı
Kanûn-i Ticâret (1)	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 3-6. maddeleri	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 3. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 4. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 5. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 6. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 8. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 32. madde	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 36. madde	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 67. madde	Şirket muhasebesi	Müslüman	Müslüman
Kanûn-i Ticâret 69. madde	Şirket muhasebesi	Müslüman	Müslüman
Kanûn-i Ticâret 79. madde	Alacak - poliçe davası	Müslüman	Müslüman
Kanûn-i Ticâret 122. madde	Alacak	Kumpaniye	Yabancı - Bankı Osmaninin Beyrut şubesi müdürü
Kanûn-i Ticâret 153. madde	Ticari işlem	Gayrimüslim	Fransız Devleti tebaası - tacir
Kanûn-i Ticâret 158. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 234. madde	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 235. madde	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Kanûn-i Ticâret 153. madde	Ticari işlem	Gayrimüslim	Fransız Devleti tebaası
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 27. Maddesi	Ücret alacağı	Müslüman	Gayrimüslim
	Ücret alacağı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
	Şirket muhasebesi	Müslüman	Müslüman

Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 28. Maddesi	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Müslüman
	Şirket muhasebesi	Müslüman	Müslüman
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 29. Maddesi	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Müslüman
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 32. Maddesi	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Müslüman
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 35. Maddesi	Şirket muhasebesi	Gayrimüslim	Müslüman
	Ticari işlem	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 36. Maddesi	Fabrika muhasebesi	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 37. Maddesi	Ücret alacağı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 95. Maddesi	Alacak	Müslüman	Gayrimüslim
	Ağnam rüsumu iltizamı	Müslüman	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 102. Maddesi	Alacak	Müslüman	Müslüman
	Alacak	Fransız	Selanik Banka şubesi
Mecelle 241. madde	Alacak	Müslüman	Müslüman
Mecelle 563. madde	Dükkân icarı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 577. madde	Dükkân icarı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 640. madde	Kefalet	Müslüman	Müslüman
Mecelle 642. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 644. madde	Gedik ve mülk satışı	Gayrimüslim	Gayrimüslim ya da yabancı
	Alacak	Gayrimüslim	Müslüman
Mecelle 650. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 651. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 659. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 663. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 665. madde	Kefalet	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 682. madde (Kitâbü'l-Havâle)	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Şirket Nizamnâmesi 67. ve 69. maddeler (Dökmeci Şirketi)	Şirket muhasebesi	Müslüman	Müslüman

1879-1881 döneminde incelenen 130 dava kaydından 100'ünde kanuna atıf bulunmaktadır. Bunlarda da Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in ağır bastığı görülmektedir ve bu durum alacak davaları için geçerlidir. Öte yandan Kanûn-i Ticâret'e yapılan tek atıf ise ticari işlem davasıdır ve özellikle bir maddeye yapılmış değil, genel olarak yapılmış bir atıftır. Mecelle'ye yapılan atıflar ise hane ve ticari işlem davalarında olmuştur. Bunda hane icar ve satışına ilişkin ayrıntıların Mecelle'de düzenlemiş olmasının etkisi bulunmaktadır. Mecelle'ye atıf yapılan ticari işlem davaları ise şarap ve tuz olarak özel nitelikli birtakım ürünlerin ticaretinde ve yine Mecelle'nin kapsamına giren kısmıyla atıf almıştır. Bu dönemde ayrıca bu kanunlara yapılan atıfların daha az olduğu görülmektedir. Bu da mahkemelerin görev alanlarının giderek oturduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Son olarak söz konusu atıfların Müslüman, gayrimüslim, kurum fark etmeksizin dava türünün gereklerine uygun olarak gerçekleştirildiği söylenebilir.

Tablo 56: 1879-1881 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Yapılan Atıflar

Kanun	İşlem-İlişki türü	Davacı	Davalı
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 28. Maddesi	Alacak	Gayrimüslim	-
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 34. Maddesi*	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 55., 56. ve 58. Maddesi	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 99. Maddesi	Alacak	Şirket-i Hayriye	Şehremaneti
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret 100. Maddesi	Alacak	Şirket-i Hayriye	Şehremaneti
Kanûn-i Ticâret	Ticari işlem	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle (şahitlerle ilgili kısma atıf)	Ücret alacağı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle	Hane satışı	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 611. madde	Ticari işlem (şarap)	Müslüman	Gayrimüslim
Mecelle 644. madde	Hane icarı	Müslüman	Müslüman
	Ticari işlem (tuz)	Dar-ı Şurâ-yı Askeri	Yabancı

*Sarraflarla tüccar olan ve olmayanlar arasındaki davalar ticaret mahkemesine aittir.

1901-1902 dönemine gelindiğinde 125 dava kaydının tamamında atıf olduğu görülmektedir. Bu durum aradan geçen zamanda sistemin ya da bazı standartların

yerleşiklik kazandığının bir göstergesidir. Çünkü bu durum karar verilirken ya da hüküm açıklanırken gerekçenin kanuni dayanağının belirtilmesi meselesine daha fazla özen gösterildiğinin ifadesidir. Aynı zamanda usul kanunlarının daha fazla karşılık bulduğu şekliinden yorumlanması da mümkündür. Usul kanunları içinde özellikle Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanûn-ı Muvakkatı'nın 232. ve 244. Maddelerine atıf yapıldığını da belirtmekte yarar görülmektedir. Bu dönemde ayrıca Mecelle'ye yapılan atıflardaki artış göze çarpmaktadır. Ayrıca bu atıflar genellikle ticari işlem davalarıdır. Yine taraflar arasında gayrimüslimler ve kurumlar yoğunluktadır. Tüm bunlar yüzyılın sonunda Kanunnâme-i Ticaret'in geçerliliğinin giderek ortadan kaybolduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Tablo 57: 1901-1902 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye Yapılan Atıflar

Kanun	İşlem-İlişki Türü	Davacı	Davalı
Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 35. Maddesi*	Ticari işlem (kömür)	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 215. madde	Ticari işlem (tuhafiye edevati)	Gayrimüslim	Şirket (gayrimüslimlere ait)
Mecelle 365. madde	Ticari işlem (tuhafiye edevati)	Gayrimüslim	Şirket (gayrimüslimlere ait)
Mecelle 367. madde	Ticari işlem (tuhafiye edevati)	Gayrimüslim	Şirket (gayrimüslimlere ait)
Mecelle 1192. madde	Müşterek mülk (su ve mengene)	Gayrimüslimler	Müslümanlar
Mecelle 1684. madde	Aşar emaneti (iltizamı)	Maliye Hazine-i Celilesi	Müslümanlar
Mecelle 1688. madde	Aşar emaneti (iltizamı)	Maliye Hazine-i Celilesi	Müslümanlar
Mecelle 1708. madde	Arazi davası	Müslüman	Müslüman
Mecelle 1737. madde	Alacak	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Mecelle 1778. madde	Hane satışı	Müslüman	Müslüman

*Bir emlak sahibinin kendisinin yetiştirdiği mahsulatın satışına dair dava mahkeme-i ticaretin vazifesine dâhil değildir ve adi hukuk mahkemelerine aittir. Dolayısıyla Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi'nin davanın ticaret mahkemesine ait olduğuna dair verdiği ilam bu hükme aykırıdır.

4.2.5.5. Dava Hükmi

Bu bölümde dava hükmü yani karar verilirken dayanak olarak gösterilen kanun maddelerine yer verilmiştir. Bunlar temyiz mahkemesi kayıtları olması nedeniyle daha ziyade usul kanunları olmuştur. Söz konusu kanun maddeleri dava ilamlarının son

kısımında yer alır. Burada önce dava sürecinde taraflarca yapılan gerekçeli savunmalar ve temyize gelmeden önceki mahkemelerin kararlarının doğru ve yanlış yönlerine dair değerlendirmeler yer alır. Daha sonra kanuna atıfla nedenini de göstermek suretiyle temyize sunulan ilamın “tasdik” ya da “nakz” edildiğinin veya temyize getiren kişinin istidasının kabul ya da “red” edildiği bilgisi verilir. Ancak burada önemli olan nokta verilen bu kararın temyize gelen ilamların kararının kabulüne ya da bozulmasına yönelik olduğudur. Eğer bozma kararı alınırsa davanın tekrar görülmek ve kesin karara vardırılmak üzere hangi mahkemeye gönderileceğine dair bilgi de bulunması gerekmektedir. Yine genellikle bu son kısımda “haksız çıkana rücu etmek üzere haklı çıkan”dan alınacak harç miktarlarına yer verilir. Ayrıca bir de kararın taraflara bildirilmesi isteği özellikle belirtilir. İşte çalışmanın bu kısmında, ilamların sonunda kendisine atıf yapılarak karara varılan kanun maddelerine yer verilmiştir. Bunlara dair hazırlanan tablo ekte yer almaktadır. Burada her dönem için kısa bir özet bulunmaktadır.

Tablo 58: 1873-1875 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar

Kanun ve Nizamnâme	Kanun Hükümü	Atıf Sayısı
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnâme-i Dahilisi (2)	1. madde	1
	2. madde	61
	3. madde	9
	5. madde	1
	8. madde	3
	10. madde	2
	11. madde	1
	12. madde	5
	13. madde****	6
	16. madde	2
	22. madde	4
	23. madde	2
	24. madde	1
	25. madde	6
26. madde	2	
69. madde	38	
Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi (1)	2. madde	2
	8. madde	1
	13. madde	1
	14. madde	1
	20. madde	1
	33. madde	1
	36. madde	6
	40. madde	1
	60. madde	2
	61. madde	1
	64. madde	1
	66. madde	2
	68. madde	18
70. madde	1	
71. madde	2	

Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi (1)	76. madde	2
	87. madde	1
	94. madde	1
	106. madde	4
	107. madde	2
	113. madde	2
	117. madde	1
	118. madde ⁶⁰⁴	1
	119. madde	2
	123. madde	3
	124. madde	1
	Erbaa-i nakzıye	33
	Havale Cemiyeti Nizamnâmesi (2)	15. madde
	18. madde	4
Evrak-ı Sahiha Nizamnâmesi	5. madde	1
	7. madde	1
	18. madde	1
	19. madde	1
Mahkeme-i Şeriye Nizamnâmesi	52. madde	1
Arazi Kanunnâmesi	2. madde	1
Aşar Nizamnâmesi (1)	19. madde	1
Murabaha Nizamnâmesi	3. madde	
17 Cemaziyelahir 1285 tarihli İrade-i Seniyye (5 Ekim 1868 tarihli)	-	-
14 Muharrem 1286 (26 Nisan 1869) Mahkeme-i Nizamiye Nizamnâmesi	-	-
Damga Nizamnâmesi ^{***}	-	-

⁶⁰⁴ Daha önce temyiz mahkemelerinin teşkilinde uygulanan kaideye göre hukuk mahkemelerine 3 defa davet edilip de gelmeyenlerde Ceza Kanunnâmesi'nin 116. maddesine göre her seferinde ceza alınmakta ve dördüncü defa davete icabet etmeyenler hakkında Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi'nin 67. maddesine göre gıyabi hüküm verilmesine rağmen, bu kaidenin davanın dördüncü defa ertelenmesini gerektirmesi ve dördüncüsü gönderilen ihzar pusulasında gıyabi hüküm verileceğine dair bir açıklama olmaması gıyaben mahkum olanlar için bir mazeret oluşturacağından, daha sonra yani bu tarihten (1873) itibaren mahkemeye gelmesi gerekenler için 2 kere celp pusulası gönderilip üçüncü defa ihzar pusulası gönderilir ise sadece ikinci defa gelmediklerinden dolayı bir beyaz mecidiye ceza alınması ve yine gelmezlerse gıyabi hüküm verilmesi kararı alınmıştır (BOA: A.MKT.MHM., 459/10, 1873).

Emniyet Sandığı Nizamnâmesi	-	-
Emlak satışına dair nizamnâmeler ⁶⁰⁵	-	-
3 Cemâziyelevvel 1291 (18 Haziran 1874)*	-	-
Sarraf Esnafına dair nizamnâmeler	-	-
Vilayet Nizamnâmesi	20. madde**	-

* Yabancı tabiiyetli bir kimsenin Osmanlı Devleti tebaasından birinin zimmetinde olan alacak davaları hakkında ticaret mahkemesinden verilen ilamın hükümlerinin icrası hakkında borcu ödeyemeyenler için emlaklarının satışa çıkarılması hakkındaki nizamnâme gereğince alacaklılar tarafından verilen istida üzerine emlak müzayede edilebilir.

** Taşrada gerçekleşen arazi davalarının arazi memurları hazır olarak temyiz dava meclislerinde görülmesine dairdir ve 5 Safer 1291 (24 Mart 1874) tarihli emirname de bu bilgi yer almaktadır.

*** Senetler ve emsali için alınacak nakdi cezalar için Varaka-i Sahiha Nizamnâmesi yerine kullanılmak üzere kaleme alınmış ve ilan edilmiştir.

**** Bir ilam usulen meydana gelen hata nedeniyle nakz edildiğinde buna gerekçe oluşturan hatanın gerçekleşmesine kadar gerçekleştirilen tahkikat ve verilmiş kararlar muteber tutulur. Ancak hatanın sonrasında alınmış kararlar geçerliliğini kaybeder. Eğer hata bidayeten rüyet esnasında yapılmışsa ilamın tamamı nakz edilir ve dava tekrardan rüyet edilir.

⁶⁰⁵ Bu konuda yapılan 1868 tarihli düzenlemeye göre; yabancı devlet tebaasının Osmanlı topraklarında emlak tasarrufunda bulunabilmeleri için daha önce yapılmış olan kanunname hükümlerini kabul ve tasdik edecek olan devletlerin istimlak edecekleri emlaka ve ebniye inşaatına dair olan her türlü anlaşmazlıkta Osmanlı tebaasının mükellef olduğu şartları tamamıyla sağlamaya mecbur oldukları, buna yönelik olarak mahkemeye davet edildiklerinde gelmekten imtina etmemeleri ve tercümanların da mahkemede bulunması konusunda ısrar etmemeleri gerektiği, çünkü bu konuda hâkimlerin tam yetkili oldukları belirtilmiş, aksi durumda gecikmelere sebep olunarak insanları zarara uğratmakta ve ayrıca kanuna aykırı hareket edilmiş olduğunun dost devletlerin sefaretlerine tebliğ edilmesi kararı alınmıştır (BOA: HR.İD., 835/5, 1868). 1873’de yeni bir tadil gelmiştir. Yabancıların Osmanlı topraklarında emlak tasarrufunda bulunmalarına müsaade edildikten sonra bu konuya ilişkin bazı hususlarda birtakım düzenlemeler getirilmiş ve uygulanmasına hassasiyet gösterilmiştir. Zira bu konu Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle olan yetki paylaşımı ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre yabancı tebaanın emlake ilişkin tüm davalarının doğrudan doğruya Osmanlı mahkemelerine müracaatla orada görülmesi ve bazı konsolosların emlak icar ve isticarı ile emlake ilişkin zarar-zıyan davalarının şahsi hukuk kapsamında görülerek iki tarafın yabancı olduğu davaların kançılırları marifetiyle görülmesine yönelik taleplerinin karşılanamayacağı belirtilmiştir. Hatta bu konuda Rusya Devleti konsoloslarına yönelik yapılan özel uyarılara da yer verilmiştir (BOA: HR.İD., 835/7, 1873). Hemen ardından 1874’ete alınan karara göre; yabancıların Osmanlı topraklarında emlak tasarrufunda bulunabilmeleri hakkında verilen müsaade kapsamında ilgili nizamnamenin 2. Maddesinde emlake ilişkin tüm hususların ve davaların yabancılar davacı ya da davalı olsun fark etmeksizin Osmanlı mahkemelerine müracaatta bulunmaları yerleşmiş bir nizam haline gelmiştir. Rusya konsolosunun bunun aksine hareket etmesinin, zaman içinde diğer konsoloslara da kötü örnek teşkil ederek konsolosların emlak işlerine müdahalelerinin bir teamül halini almaması için nizama uygun davranmaya devam edilmesi gerektiği yinelenmiştir (BOA: HR.İD., 835/11, 1874). 1880 tarihinde ise iki yabancı arasındaki icar ve isticar davalarının görüleceği mahkemeler ile ilgili çeşitli yerlere gönderilen kararlarda, bu davaların emlakın aid olduğu mahkemede değil, müddeialehyhin mensup olduğu tonilato mahkemesinde görülmesi gerektiği bildirilmiştir (BOA: HR.İD., 835/15 , 1880).

“Kanuna Atıflar” başlığında da belirtildiği üzere bu dönemde 483 kaydın 276 tanesinde kanuna atıf yapılarak hüküm verilmiştir. Bunların bir kısmı yine üst başlıkta Kanunnâme-i Ticaret ve Mecelle’ye yapılan atıflardır. Daha büyük kısmı ise usule ilişkin kanunlara yapılmış atıflardır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ilamın nakzına sebep olmak üzere en çok atıf alan kanun maddeleri Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnâme-i Dahilisi’nde 2. ve 69. maddelerdir. Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi’nde ise 68. Maddeye daha çok atıf yapıldığı görülmektedir. Bu kısmın en alt satırında yer alan “erbaa-i nakziye” ise nakza sebep olan dört gerekçeden olarak esasen bu kanunun 2. maddesinde yer alan sebeplerden bahsetmekle beraber, ilamlarda yer alan şekliyle burada yer alması uygun görülmüştür. Bunlar haricinde yine gerekçenin dayanağı olarak konuya özel birtakım düzenlemelere değinildiği de görülmektedir.

1879-1881 döneminde ise yine “Kanuna Atıflar” başlığı altında ilgili kısımda yer aldığı üzere bu dönemki davaların (130) 100’ünde kanunlara atıf yapılarak karar verilmiştir. Bunların bir kısmı yine yukarıdaki Kanunnâme-i Ticaret ve Mecelle’nin maddelerine yapılan atıflardır. Daha büyük bir kısmı ise usule ilişkin kanunlara yapılan atıflardır. Bu dönemde usule ilişkin düzenlemelerde Usul-i Muhâkeme Nizamnâme-i Dahilisi yanında hukuk ve ticaret davaları için ayrı ayrı kullanılmak üzere usul nizamnameleri tertip edilmiş olduğu görülmektedir. Hukuk Usul Kanunu isminden anlaşılacağı üzere geçici bir süre için kullanılmakta ve daha ayrıntılısının hazırlandığına işaret etmektedir. Bu kanunun en çok atıf yapılan maddesi 232. ve 244. maddeler olmuştur. Usul-i Muhâkeme Nizamnâme-i Dahilisi’nde yine en çok atıf alan madde bir önceki dönemde olduğu gibi 2. maddedir. Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi’nde ise bu anlamda bir yoğunlaşma yoktur. Ayrıca bu usul kanunlarının çeşitli durumlarda birbirlerinin boşluklarını tamamlamak üzere birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları örnekler de bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

Tablo 59:1879-1881 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar

Kanun ve Nizamnâme	Kanun Hükümü	Atıf Sayısı
Usul-i Muhâkeme Nizamnâme-i Dahilisi	2. madde	20
	12. madde	2
	13. madde	1
	69. madde	3
Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanûn-ı Muvakkatı	48. madde	1
	57. madde	1
	66. madde	1
	72. madde (fikra-i evveli)	1
	112. madde	1
	130. madde	1
	185. madde	1
	196. madde	2
	218. madde*	4
	219. madde	1
	232. madde	61
	244. madde	13
Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi	36. madde	1
	54. madde	1
	55. madde	1
11 Şaban 1296 (31 Temmuz 1879) tarihli karar**		

*Taraflardan birine telafisi mümkün olmayan bir zarar getirmesinden dolayı dava kati olarak hükme bağlanmadan kabil-i temyiz olan karinelere sayılamamıştır.

**Harçları ödemekte güçlük çekenler için bunun affı veya ertelenmesine yönelik karardır.

Tablo 60: 1901-1902 Yılları Arası Hükümün Kaynağı Olarak Usule İlişkin Kanunlara Yapılan Atıflar

Kanun ve Nizamnâme	Kanun hükmü	Atıf sayısı
Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu	18. madde	1
	59. madde	1
	80. madde ⁶⁰⁶	1
	143. madde	1
	194. madde	1
	197. madde*	1
	202. madde	1
	232. madde	93
	233. madde	1
	239. madde	1
	241. madde	41
	243. madde	7
	244. madde	85
	245. madde	17
	249. madde	2
3. bab 2 faslı	1	
Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu	65. madde**	2
	71. madde**	2
Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Kanunu	40. madde	-
Kavaim-i Nakdiye Kararnâmesi	3. madde	-
Müdayenat Kararnâmesi (20.08.1879)	-	-

*Usul-i Muhâkeme Hukukiye Kanunu'nun 197. Maddesine göre ibtidai mahkemenin kati hükmünün feshi durumunda davanın istinaf mahkemesi tarafından görülmesi gerekmektedir.

**Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'nun 65. ve 71.maddelerine göre nizamiye mahkemelerinin vazife ve yetkilerine dair bir itiraz durumunda müdde-i umumilerin hazır bulunması ve bu konuya ilişkin mütalaalarının neticesine göre durumun değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aksi durum ilamın nakz edilmesine gerekçe oluşturmaktadır.

Bu dönemde belgede yer alan davaların tamamında kanuna atıf yapıldığı daha önce belirtilmiştir. Atıf yapılan kanunların çok büyük bir kısmı usule ilişkindir. Bu dönemde Usul Hukuk Kanunu'nun tamamlanarak yürürlüğe girdiği görülmektedir ve yine en çok 232. ve 244. madde atıf almıştır. Tablodaki sayıların dava sayılarından çok olmasının nedeni aynı ilam hükmünde birden fazla kanun maddesine atıf yapılmasından kaynaklanmıştır.

⁶⁰⁶ Usul-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu'nun 80. maddesine göre senede bağlanması örf ve âdete bağlı her türlü taahhüt ve mukavele, şirket, iltizam ve ikraz konularında değeri 5 bin kuruşu aşan iddiaların senetle ispat olunması gerektiği belirtilmektedir. Ancak mahkemelerde davanın konusu 5 bin kuruştan az olsa bile ve hatta ispatı gereken bir fiil olsa bile şahit dinleme kabul edilmemektedir (Kenanoğlu, 2005, s. 63).

4.2.5.6. Husumetlerin Azalması

Çalışmanın bu kısmında hukukun etkinliğinin de bir göstergesi olarak taraflar arasında husumetlerin azalmasına yönelik olarak değerlendirilebilecek bir bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda yıllar içinde belgede yer alan davaların sayısının azalması bir gösterge olarak kullanılma potansiyeline sahiptir. Nitekim 1873-1875 başlangıç döneminde Ceride-i Mehâkim'de 483 dava varken, bu sayı 1879-1881'de 130'a düşmüştür. Bunda araya giren zamanın ardından Ceride'nin 1879'daki sayılarının ilk kısmında gerek derginin gerekse de sistemin düzenlenmesine yönelik birtakım bilgilere ve Ceride'nin amacına yönelik olarak yıllar içindeki değişimi sergileyen istatistik göstergelere yer verilmesi en önemli etkenlerdir. Başka bir açıdan bu sayının bir yayın politikası olarak uygulamaya konmuş olma ihtimali bulunmasıdır. Zira derginin sayfa sayısı için belirli bir standart tespit edilmiştir. Ayrıca davaların boyutları da bir sayıda kaç davanın yer alacağı konusunda belirleyicidir. 1901-1902 yılları için 125 dava okunmuş olması ise diğer dönemlerden farklı olarak 1 senelik aralığı kapsadığından kesin bir sonuca ulaşmaya engel teşkil etmektedir. Ayrıca bu dönemde belgede yer alan davaların çok daha kısa ve standart olduğu görülmektedir. Son olarak temyiz davalarının ne kadarına Ceride'de yer verildiğine ilişkin bilgi de bulunmamaktadır. Üstelik çeşitli konularda halen diğer mahkemelerin kullanımı da sürmektedir. Bu nedenle mahkemelerde görülen dava sayıları konusunda kesin bilgi sahibi olmak mümkün görünmemektedir.

Bir diğer gösterge her bir dava türünde zaman içinde gözlemlenen değişikliklerdir. Bu kapsamda 1873-1875 döneminde toplam davalar içine alacak davalarının oranı yaklaşık %44 iken, sonraki dönemlerde sırasıyla yaklaşık %38 ve %41 olmuştur. Ticari işlem davalarının sayıları yıllar içinde düşmekle beraber oransal olarak ilk dönemdeki yaklaşık %9'luk pay, ikinci dönemde %13 kadar olmuş, son dönemde yeniden %5'lere kadar düşmüştür. Şirket muhasebesi davaları ise yıllar içinde daha büyük değişiklik göstermiş ve düşmüştür (yaklaşık %9'lardan %4'lere kadar). Emlak davaları ise %12'ler civarında seyretmiştir. Diğer dava türleri için ayrıntılı analizler diğer bölümlerde yer almaktadır. Ancak burada önemli olan bu değerlerin husumetlerin göstergesi olarak değerlendirilme meselesidir. Davalar çoğunlukla usulen bozulmak üzere üst mahkemeye gelen ilamlar olduğundan esas husumet konularının azaldığı yönünde bir yorumda bulunmak doğru

görünmemektedir. Öte yandan dava sayılarındaki düşmeler usule yönelik kafa karışıklıklarının giderildiğinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir diğer gösterge ilk derece mahkemelerinden direkt temyize gelen ve üst derece mahkemelerinden tekrar temyize gelen davaların oranı olabilir. 1873-1875 ve 1879-1881 dönemlerinde sırasıyla %50 ve %58 olan üst mahkemelerden temyize gelme oranı 1901-1902 yıllarına gelindiğinde %71,77'ye yükselmiştir. Bu durum aradan geçen süreçte mahkeme kararlarına itiraz yollarının giderek daha fazla kullanıldığının bir göstergesi olmaktadır. Ancak bunu husumetlerin azalmadığı şeklinde yorumlamak da mümkündür. Zaten dava sayılarındaki düşüşler bu davaları ilişki boyutları ile ele alan çalışma açısından paradoksal bir görünüme sebep olmaktadır. Zira davaların düşmesi demek, bu türde kurulan ilişkilerin de azalması anlamına gelmektedir.

4.2.6. Yozlaşma ve Yolsuzluk

Bu başlık altında kurumsal iktisat literatürü açısından oldukça önemli olan çeşitli usulsüz uygulamalara değinilecektir. Ancak çalışmada ceza davalarının okunmamış olması, adli ve idari görevlerde bulunanların çeşitli usulsüz uygulamalarının nasıl değerlendirildiğine yönelik davalar üzerinden bir yorum yapmayı imkânsız hale getirmektedir. Zira bunun tezin kapsamı açısından ancak başka bir çalışmada değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Bu nedenle belgede okunan davalarda sahte belge düzenlemeleri, rüşvet, rant kollama⁶⁰⁷ (fırsatçılık) gibi göze çarpan hileli işlemlere örnekler vermekle yetinilecektir. Ancak öncesinde daha önce yapılan çalışmaların bu kapsamda verdikleri bilgilere yer verilecektir.

Belgesay (1940, s. 2-3) bu konuyu yargılama etkinliği kapsamında değerlendirmekte ve bunun başta bireylerin haklarını düzenleyen kanunlarla ilgili olduğunu, ancak aynı zamanda adliye teşkilatının bu kanunların amaçlarına uygun olarak hayata geçirileceği konusunda garanti sunacak şekilde düzenlenmiş olması ile de ilişkili bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu kapsamda önce kanunların ehliyetli hâkimlerden kurulmuş mahkemeler tarafından hüküm altına alınıyor olmaları gelmektedir. Aksi durum, ehliyetli hâkimlerden müteşekkil mahkemeler tarafından hüküm altına alınmaksızın kanun ya da

⁶⁰⁷ Literatürde ayrıca akraba kayırmacılığı veya eş-dost görevlendirme tabirleri ile de anılmaktadır.

şeriat hükümlerinin doğrudan icra makamları tarafından uygulanması, bu hükümlerin şahsi menfaatleri tatmin etmek için kullanılan bir araç haline gelmesi sonucunu doğurmuştur (Belgesay, 1940, s. 2-3). Bu kapsamda Belgesay (1940, s. 3) Tanzimat reformları çerçevesinde geçerli kılınan “mahkemelerin aleniyeti” prensibini adliye bağımsızlığının ilk kademesi olarak değerlendirmektedir. Rubin (2012, s. 1009) de bu durumu mahkemede uzman kişilerin görev yapması anlamında “profesyonelleşme” ile açıklamaktadır.

Akyıldız (1993, s. 172) ise mahkemede mübâşirlerin yaptıkları bazı yolsuzluklardan bahsetmektedir. Buna göre davasının mahkemede görülmesini isteyen davacı, önce arzuhâl ile Babıali’ye başvurmakta ve daha sonra dava için mübâşir tayin edilmektedir. Ancak bu usul mübâşir olarak atanan bazı kimseler tarafından suiistimal edilmiştir. Örneğin bu kişilerden bazıları davacıya yol göstererek arzuhâlcî dükkânlarında arzuhâllerin kanunları davacıdan tarafa yorumlar şekilde yazılmalarını sağlamış ve davaların tarafsız seyrine gölge düşmesine neden olmuşlardır. Bu gibi uygulamalar tespit edildiğinde mübâşirler cezalandırılmalarına rağmen bu yolsuzlukların önüne geçilememiştir. Bunun üzerine mahkemelerde davanın seyri ve düzenli bir şekilde görülebilmeleri için yürütülen mübâşirlik hizmetleri yeniden düzenlenmiş, mübâşiriye ücretleri de yeniden belirlenmiştir. Böylece mübâşirlerin birtakım yolsuzluklara sapsmalarının önüne geçmek ve halka daha az ücret karşılığında hizmet götürmelerini sağlamak amaçlanmıştır (Akyıldız, 1993, s. 172).

Bu dönemde yapılan yolsuzluk faaliyetleri Rubin (2011, s. 119-122) tarafından ayrıntılı olarak açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Buna göre rüşvet ve mahkemenin mührünü kötüye kullanma, insanların ücretlerle ilgili düzenlemeler hakkında bilgi eksikliğinden yararlanarak yasa dışı ücret talepleri, yolsuzluk dışında benzer yasadışı davranış biçimleri ile diğer otoriteyi kötüye kullanma yöntemleri (mahkeme başkanlarının mahkemede çalışan diğer yetkililerle işbirliği yapması, hâkimler, soruşturma hâkimleri ve kamu savcı yardımcılarının belgeleri tahrif etmesi, yargı personelinin davacılara karşı iftiradan şiddete kadar varan uygunsuz davranışları), cehalet, dikkatsizlik veya hukuka bilinçli olarak aldırış etmeme gibi daha genel uygunsuz davranışlar yolsuzluk olarak özetlenebilir. Bunlar arasında atama usullerindeki gecikmeler, düzensizlikler ve mahkemelerin bağımsızlık ilkesinin uygulanmasına ilişkin sorunlar özellikle 19. yüzyılın son 20 yılındaki genelelerde en çok yinelenen temalar olmuştur (Rubin, 2011, s. 118-

119). Tanör (1991, s. 44)'e göre de yozlaşma bu dönemin en önemli sorunlarından biri olarak gösterilmektedir ve bunlar çeşitli nüfuz suiistimalleri, iş aracılığı, rüşvet ve hediye kabulü, memuriyet satışı gibi yollarla servet biriktirme yöntemlerini kapsamaktadır⁶⁰⁸.

Rubin (2011, s. 46) ayrıca bu tür usulsüzlüklerin ortadan kaldırılması için hayata geçirilen birtakım düzenlemelerden de bahsetmiştir. Adliye Nezareti usulsüzlüklerin denetimi, bunları yapan memurlara karşı alınan disiplin önlemleri ve günlük adli-idari uygulamaların sürekli olarak yeniden değerlendirilmesini içeren bir süreçle nizamiye mahkeme sistemini rasyonelleştirme ve etkinleştirme çabasında bulunmuştur (Rubin, 2012, s. 1009). II. Mahmud döneminde (1808-1839) “hesap verebilirlik” ilkesi çerçevesinde devletin merkezileşmesinin ön koşulu olarak başlatılan ve kurumsallaşarak standardize edilen bu süreçte önce bir maaş sistemi kurulmuş ve yetkilileri ve yargıçları suiistimallerinden sorumlu kılmak için bir dizi yasa çıkarılmıştır. Hesap verebilirlik daha geniş bir kapsama sahip olmakla birlikte bu yasalar esas olarak rüşvet almakla ilişkilendirilen yolsuzluk kavramına daha doğru bir anlam sağlamıştır. Bu yasalar 1840 ve 1851 tarihli Ceza Kanunları ve devlet görevlilerinin ihlallerini diğerlerine göre daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde ele alan 1858 Ceza Kanunu'dur. Rüşvet ve rüşvetle ilgili cezalar bu kanunun 3. bölümünde düzenlenmiştir. 4. bölüm ise devlet fonlarından zimmete para geçirme ve benzer diğer dolandırıcılık vakalarını kapsamaktadır. Yine hukukun üstünlüğü kapsamında görevlilerin keyfi davranışlarının önlenmesine yönelik maddeler de yer almaktadır (Rubin, 2011, s. 114-115). Yine 1890 yılında yolsuzlukların önüne geçme endişesi ile mahkeme üyelerinin görev ve sorumluluklarının hatırlatıldığı bir genelge yayınlanmıştır (Rubin, 2011, s. 118). Ceride-i Mehâkim de teorik düzeyde kanun ve cezalardan haberdar olan adli görevlilerin nizamiye mahkeme sisteminin liderlerine hesap verebilirlik ilkesinin yaygınlaştırılması için kullanılan yeni bir araç olmuştur. Burada adli personelin yargılanmalarına ve suiistimallerinin sonucu aldıkları cezalara dair genelgeler, raporlar yayınlanmış ve personel bu konuda bilgilendirilmiştir (Rubin, 2011, s. 114).

Bunlar haricinde muhâkeme sürecinin başlangıcından sonlanmasına kadar geçen süreç için ayrıntılı şekilde düzenlenen ücret sistemi de bu konuda yapılan düzenlemelerden bir

⁶⁰⁸ Örneğin satışa çıkarılan memuriyete aday olan kişinin satış parasını yüksek faizle piyasadan sağlaması nedeniyle merkezi otoritenin bu kişilerin verdikleri paraları kazanabilmeleri için sorumlu oldukları vilayetleri sömürmelerine göz yummasıdır (Tanör, 1991, s. 44).

diğeri olarak değerlendirilmektedir. Bu sistem mahkemeler tarafından her bir mahkemede bulunan kasalar aracılığıyla idare edilmiştir. İl savcılarını tarafından dđzenli olarak kontrol edilen ayrıntılı bir kayıt ve rapor prosedđrđ bđyđk ölçđde şeffaflık sağlamıştır. İmparatorluğun dđrt bir yanında mahkemeleri ayakta tutan bđyle karmaşık bir mali sistemin kurulması, Adliye Nezareti için ciddi bir başarıdır. Ancak bu sđrete bazı sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bđyđk miktarlarda paranın elden geçmesi, ücretlerin ve cezaların toplanması, idari birimler arasında para transferi, geri ödemeler ve bunların denetimi için tertip edilen kayıt ve rapor prosedđrleri ile işlemlerin tamamının denetimi bu sorunlara örnek olarak verilebilir. Kısaca sistemin karmaşıklığı ve kapsamı usulsüzlüklere neden olmuştur. Örneğin mahkeme kararlarında harç ve para cezalarının yetersiz tescili, gelirleri engelleyen ve aynı zamanda kararların uygulanmasında sorunlara sebep olan yaygın bir sorun olmuştur (Rubin, 2011, s. 46). Özellikle teminatlarda ve hükümlülerin mal ve paralarının yönetiminde sorunlar yaşanmış ve sürekli olarak ilgili prosedđrlerin iyileştirilmesine çalışılmıştır. Harçların yüksekliği nedeniyle adaletin yüksek bedeli ise başka bir sorundur (Rubin, 2011, s. 47).

Rubin'e göre devletin resmi disiplin konusunda artan hassasiyeti, yargı görevlileri arasında artan bir yolsuzluk izlenimi yaratabilmekle beraber, karşı önlemlerin salt kapsamı, yolsuzluğun gerçek boyutu hakkında çok az gösterge sağlamaktadır. Öte yandan yolsuzluk belgelerinde nadiren iz bırakan bir uygulamadır ve Osmanlı kaynakları, erken-modern ve modern dönemlerde yolsuzluğun kapsamına ilişkin kesin bir tahmine izin vermemektedir. Ancak rüşvet almayı seçen ve bđylelikle tarafsızlık ilkesini kötüye kullanan adli yetkililerin bu uygulamada risklerin yüksek olduğunu bildikleri dđřünüldüđünde, bir memur aleyhine asılsız yolsuzluk suçlamasında bulunmak da başlı başına bir suç olarak değerlendirilebilir (Rubin, 2011, s. 131).

Kuran (2002c, s. 119) ise yasal düzenlemelerin gereğinden çok olması ve toplumun ihtiyaçlarına yeterince cevap verememesini, dürüstlük standardının dđřük olmasının bir başka nedeni olarak yorumlamaktadır. Bir diğer neden devletin karmaşık, dinamik ve giderek anonimleşen bir ekonominin yasal temellerini oluşturmak konusunda etkisiz kalmasıdır. Örneğin adli sistemin tüccarların alacaklarını kolayca almasını sağlayamadığı durumda, dolandırılmaktan korkan tüccarlar özel ilişkiler ağı kurarak bunu aşmaya çalışmaktadır (Kuran T. , 2002c, s. 120).

Rubin (2011, s. 122-123) ayrıca Ceride-i Mehâkim'de yer alan bu tür örneklere de değinmiştir. Buna göre Ceride-i Mehâkim'de adli mahkeme görevlilerine yöneltilen suçlamalarla ilgili raporların düzenli olarak yer almadığını, neden bazı ciltlerde daha fazla (örneğin 1891 yılı sayıları mahkeme personeline yöneltilen suçlamalarla ilgili 72 dava içermektedir), bazılarında ise daha az olduğunun bilinmediğini ve bunların o yılki davaların tümü veya daha büyük bir olgunun yalnızca bir parçası olup olmadığının net olarak tespit edilemediğini belirtmek gerekmektedir. 1891'de 115 kişi mahkeme görevleriyle ilgili ihlaller nedeniyle suçlanmıştır. Mahkeme reisleri sanıkların %25,2'sini oluşturmaktadır. Geriye kalan kısım mahkeme üyeleri, kâtipler, savcılar ve sorgu hâkimleridir. Rüşvetle ilgili 19 adli görevli hakkında işlem başlatılmıştır. Bu tarihte toplam 115 mahkeme görevlisinin %28,6'sı yolsuzluk suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Tez çalışması kapsamında analiz edilen davalardan ulaşılan sonuçlar ise aşağıda özetlenmiştir. Buna göre;

1873-1875 yılları arasında sahte belge düzenlemeleri gibi çeşitli yolsuzluklara atıf yapan davaların sayısı 25'dir. Bunlar ayrıntılı olarak incelenen işlem türlerinin tamamından örnekler içermektedir. Buna göre sahte senet, sahte poliçe, bunlardaki sahte isim ve imza (bu konuda şüphe duyulduğunda şüpheyi gidermek adına kişilere yeniden yazı yazdırılması gündeme gelmektedir, dolayısıyla el yazısı delil olarak değerlendirilmektedir) hususları davalara konu olmuş, şirket ile ilgili evraklar (şirketin bilgisi, şartları, idaresi, muameleleri, ortakların vazifeleri gibi) da dâhil bu tür önemli bilgilerin varaka-i sahiha olarak adlandırılan belgelere yazılması ve bunlardan dava kalemi tarafından “varaka-i tesbite bahası” adıyla bir ücret alınması ve belgelerin ciddi şekilde tetkik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu durum ayrıca okuma yazması olanlar ve olmayanlar için de ayrıca değerlendirilmektedir⁶⁰⁹. Okuma yazması olmayanlar için parmak işareti söz konusudur. Örneğin şirket feshine ilişkin bir davada okuma yazması olan ve ticaret ehli bulunan bir kişinin şirket evrakına Rumca harflerle yazılan ibarenin

⁶⁰⁹ Örneğin bir şirket muhasebesi davasında okuma yazma bilmeyen bir kimsenin imza da atamayacağından hareketle senetler ve borcun tasdik ve itiraf edilmesi tarafların hileye başvurduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Yine bir alacak davasında tahvile sonradan kelime ilavesi yapılması mahkemeyi yanıltmaya yönelik bir hareket olarak yorumlanmıştır. Bir diğer alacak davasında ise gayrimüslim bir kimsenin alacağı olduğunu iddia ettiği meblağı daha önce şer'i mahkemede dava etmişken daha sonra diğer mahkemeye müracaatta bulunması hile işareti olarak yorumlanmıştır.

kendisi aleyhine delil olarak kullanıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca dava ilamlarının Nezaret Dairesi haricinde temize çekilmesi gerektiği ve bunlara kalemde aslı gibi olduklarına dair mühür vurulması gerektiği belirtilmiş, ilamların daire haricinde temize çekilmesinin yol çatığı suiistimallerin kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir.

1879-1881 döneminde bir örnekte dava konusu senedi imzalayan kişinin o tarihte tacir sıfatına sahip olup olmaması üzerinden hileye başvurduğu görülmektedir (2 seneden beri madencilik işiyle meşgul olduğunu söylemiş olmasına rağmen senedi imzaladığı tarihte tacir sıfatını henüz terk etmediği anlaşılmıştır.). Bir başkasında mahkemece mütalaa edilmeksizin hazine tarafından “metelik makamında” sayılan kaime ile ödeme yapılması verilen hükmün gerekçelerinden gösterilmiştir. Bu dönemde kaime cinsinden yapılan ödemeler konusunda netlik sağlamak amacıyla Kavaim-i Nakdiye Kararnâmesi çıkarılmıştır. Bu kararnâmenin 3. maddesinde kaimenin neşrinden sonra kaime adediyle veya 100 kuruş hesabıyla olan borçların 4,5 yüzlük kaime yerine 1 altın ile veya borcun ödendiği günde 1 yüzlük altın kaç kaime ediyorsa o kadar kaime ile ödenmesine karar verilmiştir. Buna göre kaime ile yapılan ödemelerle ilişkili dava özelinde istinafta derece-i evveli mahkemesinin 20 bin kuruş kaime akçeyi borçlanma tarihindeki piyasa şartlarına göre liraya çevirerek hasıl olan 57 lira 45,5 kuruşun tahsil edilmesi yönünde verdiği hükmün, kararnâmeye uygunluğu ayrıntısıyla tetkik edilmelidir. Burada “dolandırıcılık” olarak nitelendirilebilecek bir davada ise kumpanyenin iflasına yönelik davanın görülmesi için Dersaadet’e gelmesi gereken tarafın iflastan haberdar olmaması için karşı tarafça manipüle edilerek, Bursa’da büyük ve faydalı işler göreceği ve bundan kendisinin de yarar sağlayacağını belirtilmek suretiyle Dersaadet’e gelmesi engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca aynı taraf borçlarını ödeyemez hale gelmesinin ve ticari işlemlerini durdurmasının ardından diğer tarafın ürünlerini (2 balya harar) yine de gümrükten vapura yüklemiş, ancak balyaların kime ve nereye gittiklerini saklamak amacıyla yüklemeye ilişkin senedi emre muharrer olarak düzenleyerek bir yabancıya ciro ettirmiştir. İşte bu gerekçeler nedeniyle dava, dolandırıcılık etiketiyle kayıtlara geçmiştir.

1901-1902 dönemine ait davalarda ise Müdayenat Kararnâmesi’ne (20.08.1879) atıfla borcun cinsine karar verilmesi gerektiği belirtilerek bu konuda herhangi bir karışıklık ya da yolsuzluğun önüne geçilmeye çalışıldığı düşünülmektedir.

Önemli bir yolsuzluk örneği kanunlarda da ayrıntılı olarak düzenlendiği üzere iflas durumlarında ortaya çıkan şüpheye ilişkindir. Bir rakı fabrikası için gözlenen bu durumda Kanunnâme-i Ticaret'in 158. maddesine de atıf bulunmaktadır. Hatta şirketin gerçekliğinin tartışma konusu olduğu şirket muhasebesi davaları da olmuştur. Yine bir başka örnekte çıkarlarına uygun olarak tabiiyet değiştirenlere vurgu yapılarak bunun şirketin feshinden önce veya sonra yapılmasının tetkik konusu olduğu görülmektedir. Zira bu durum uygulanması gereken hükümleri de değiştirecektir. Ayrıca mültezimler arasında biliştirak iltizam cari ve caiz olmakla beraber, iltizam ihaleleri sırasında müzayedeye “pey sürmemek” veya ihaleden çekilerek akd-i şirket etmek ihaleye fesat karıştırmak olarak yorumlanmıştır.

Bir diğer yolsuzluk türü şirket muhasebesi davalarına atanan mümeyyizlerin işlerini doğru yapmadıklarına yöneliktir. Mümeyyizler usule uygun hareket etmeleri ve raporlarını net ve anlaşılır tutmaları konularında uyarılmaktadır. Hatta zaman zaman tetkik amacıyla oluşturulan komisyonların salahiyetleri de sorgulama konusu olmuştur. Ayrıca mahkemelerden verilen ilamların nizama uygun olarak tanzim edilmemiş olması da hem uyarı almakta hem de ilamların iptaline bir gerekçe oluşturmaktadır. “Tevarih-i muhtelifede mahkemelerin usulsüz uygulamaları”na yapılan atıflar buna bir örnek teşkil etmektedir.

Bir diğer ahlaki yozlaşma örneğine tuğla alım satımına ilişkin kurulmuş ticari ilişkide söz konusu tuğlaların çürüklüğü konusunda rastlanmıştır. Bir şirket muhasebesi davasında ise sikke-i halise vurgusu bulunmaktadır. Yine kaimenin tedavülden alınması nedeniyle muamelelerin nakit akçe üzerine yapılması gerektiği belirtilmiştir. Maden sektörünün önemine binaen maden ortaklığına ilişkin bir davada “...kıyem ve miktarı muayyen emval ve emlaktan olduğu....” vurgusu yapılmış ve buna göre karar almanın zorluğuna değinilmiştir.

“Garip Bir Vakıa” başlığıyla belgede yer alan örnek olayda alışverişte hile yapan kişinin başına gelenler anlatılarak toplum bu tür hareketlerden uzak tutulmaya çalışılmış, diğer taraftan da yine halkı bilgilendirme amacına hizmet edilmiştir.

İsimlerine sıkça rastlanan bazı vekiller bulunmaktadır. Ayrıca bazı davalarda Müslüman bir tarafın gayrimüslim ya da gayrimüslim bir tarafın Müslüman bir vekil aracılığı ile davasını gördürdüğü örneklere de rastlamak mümkündür. Bunlar şirket muhasebesi

davalarıdır. Biri miri ebniye inşası için kurulmuştur (2), diğeri mal alım satımına ilişkin ticaret şirketidir.

Piyasa şartlarına atıfta bulunulan örneklere de rastlamak mümkündür. “... katre denilen malın fiyatının daima bir karar üzere durmayıp, piyasanın ahvaline göre bazen terakki ve bazen tenzil etmesi” ticari işlem davasında alınan kararlarda gerekçe olarak sunulmuştur.

4.2.7. Sosyal Normlar ve Zımnî Davranış Kalıpları

Bu başlık altında Osmanlı toplumunda öteden beri kullanılagelen bazı davranış alışkanlıkları ile eskiden yerleşmiş ve halen varlıklarını sürdüren bazı kurumların iktisadi ve toplumsal ilişkilerdeki yeri değerlendirilecektir. Dava ilamları üst mahkeme hükümlerini barındırması ile de paralel olarak, temyize getirilen ilamların tasdik veya nakz edilmesine ilişkin verilen kararların ve varılan hükümlerin gerekçelerini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Bu anlamda özellikle usule uygunluk açısından değerlendirme yapıldığından, sosyal normlar ya da uygulama kalıpları olarak değerlendirilen bazı sık tekrar eden uygulamaların, yeni kabul edilen usul kanunları ile çakıştığını da belirtmek gerekmektedir⁶¹⁰. Buradan hareketle ulaşılan bazı sosyal normlar ya da benzer şekilde birtakım uygulama kalıpları aşağıda özetlenmiştir.

Sosyal norm olarak değerlendirilmesi gereken konulardan biri kadınların iktisadi ve toplumsal hayattaki varlığıdır. İslam hukukunda kadının ticaretle meşgul olması için kocasından izin alması mecburi değildir (Cin & Akgündüz, 1996, s. 317). Çalışmanın

⁶¹⁰ Nitekim Agmon (2004, s. 338) da hukukun usule ilişkin kalıplar aracılığıyla uygulandığını ve hukuki reformun usule ilişkin yönlerinin sağlam bir şekilde anlaşılmasının, hukuk ve hukuk kültürü hakkında fikir edinmek için gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda Yafa mahkemesi üzerine yaptığı çalışmasında resmi talimatlar dışında değişim modellerinin kökenini belirlemenin zor olduğunu ve bunun ancak mahkeme kayıtları aracılığıyla mümkün hale geldiğini ifade etmektedir. Yapılan incelemelerde kayıt prosedürlerindeki değişikliklerin hâkim mahkeme kültürü ile karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri sonucuna ulaşmıştır. Zira uygulayıcılar yeni teknikleri anlamlı kılmak için tanıdık uygulamalara yönelmiştir. Böylece, Yafa mahkemesinin kültürü, üst düzey yetkililer tarafından başlatılan ve Yafa ve diğer alt düzey mahkemelere yukarıdan aşağıya getirilen değişikliklere ek olarak, yerel mahkemenin değişen ihtiyaçlarına mahkeme personelinin tepkileri ile yeniden şekillendirilmiştir. Bu durum reformun sadece merkezden alt birimlere iletilen bir "tek yön bilet" olarak görülmemesi gerektiğini, alt birimlerden merkeze bazı geri bildirimlerin de olduğunu ve bunların yukarıda karşılık bularak kabul edildiğini ifade etmektedir. Yafa bu anlamda bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Burada incelenen spesifik yenilik mahkeme davalarının özetlerine ek olarak ayrıntılı hesapların kaydedilmesi uygulaması olmuştur. Yeni kayıt prosedürü aynı zamanda Osmanlı devletinin günlük rutini takip etme motivasyonuna ve araçlarına sahip olduğunun bir göstergesidir (Agmon, 2004, s. 366-367).

dava tarafları ile ilgili bölümlerinde kadınların ilişkilerde taraf olarak yer alma boyutları da irdelenmiştir. Buna göre 1873-1875 döneminde kadınların taraf olduğu 50 davada (bu yaklaşık %10'luk bir orana tekabül etmektedir) kadınların kazanma oranı %64 (32) olmuştur. 1879-1881 döneminde kadınların taraf olduğu 32 (%24) dava vardır ve bunlarda kadınların lehine sonuçlanan dava sayısı 14 ve oranı ise %43 olmuştur. 1901-1902 döneminde ise kadınların taraflardan biri olduğu 24 (%19) davadan 17'sini kadınlar kazanmıştır. Bu, %70'lik bir orana tekabül etmektedir. Buradan hareketle elde edilen sonuçlara göre kadınların taraf olduğu davaların sayısı önce artmış, sonra bir miktar düşmüştür. Kazanma oranlarının ise önce düştüğü, daha sonra tekrar arttığı görülmektedir. Kadınların iktisadi rollerinin artması olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilir. Kazanma oranları açısından ise bu oranlar kadınların dezavantajlı bir konumda olmadıkları izlenimini yaratmaktadır.

4.2.7.1. Yemin

Kuran (2012, s. 307-309) tarafından yemin konusunda yapılan açıklamalar önem arz etmektedir. Buna göre belgeye dayalı uyuşmazlıklarda izlenen yargı yöntemleri dava tarafları ile toplumun geri kalan kesimleri arasında sıkı ilişkiler olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu nedenle davacı, davalı ya da şahit, gerçek olmayan bir beyandan dolayı güvenilirliğini kaybetme riskini göze alamamaktadır. Çünkü bu durumun sosyal ilişkilerinin yanında gelecekte ticaret yapma fırsatlarına da zarar vereceğini düşünmektedir. Ayrıca yemin etme teklifi ile karşı karşıya kalan kişi toplum önünde itibarını kaybetme endişesiyle genellikle doğru söz için yemin edecektir. Bu açıdan ticaretin genellikle şahsi olduğu toplumlarda yeminin bilgilendirme değeri görece yüksek bir nitelik taşımaktadır. Gayri şahsi ticaretin yaygın olduğu toplumlarda ise borcunu ödememek ile suçlanan bencil bir davalı parayı verdiği konusunda düşünmeden yemin edecektir. Bu yüzden gayrişahsi ilişkilerin önemli yer tuttuğu toplumlarda yeminin sunduğu bilgi sınırlıdır. Bu nedenle ağırlıklı olarak sözlü kanıta dayanan dava yöntemleri belgelendirmenin gerekli olduğu yöntemlere nazaran yabancıların daha büyük tehlike ile karşı karşıya kalmasına sebep olmaktadır (Kuran, 2012, s. 309).

İslam hukukunda yeminin yeri şu şekilde tarif edilmektedir: Yemin taraflardan birinin verdiği haberin doğruluğuna Allah'ı şahit göstermesi olarak tarif edilebilmektedir. Yemin

ve yeminden kaçınma hâkimin karar vermede kullandığı ispat araçlarındandır. Kural olarak davacı iddiasını bir delille ispatlamakla yükümlüdür. Yemin edip etmemek ise davalının hakkıdır. Kendisine yemin teklif edilen taraf yemin edebilir, yeminden kaçınabilir ya da yemini karşı tarafa reddedebilir. Yemin teklif edilen taraf yemin ederse hakkındaki dava reddedilmiş olur. Yeminden kaçınır ise iddiayı ikrar etmiş sayılır (Demir, 2011, s. 130).

Yemine ilişkin belirlenen kurallardan biri “Ticaret mahkemelerinde uygulanan redd-i yemin usulünün hukuk mahkemelerinde de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Kitabı'nın neşrine kadar uygulanması”na yöneliktir. Burada sözü edilen kitap Kitâbü'l-Muhâkemat'tır. Buna göre bazı davalarda yemin konusunda netlik olmaması nedeniyle zaman zaman ticaret mahkemeleri kararları aleyhine gerçekleşen durumlar nedeniyle gündeme gelen mesele üzerine; Ticaret mahkemelerinde öteden beri uygulanagelen redd-i yemin usulünün (davacı taraf iddiasını ispat edemediği takdirde karşı tarafı yemine davet etmek şeklinde uygulanan) Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanan Kitâbü'l-Muhâkemat tamamlanıp neşredilinceye kadar tüm hukuk mahkemelerinde ve adi hukuk davalarında da yürürlükte kabul edilmesi kararı alınmıştır (BOA: A.MKT.MHM., 478/23, 1875).

Bir başkasında, yemin konusunda Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1744. maddesinde yeminin ancak hâkim veya naibin huzurunda edilebileceği yazmakta olmasına rağmen, nizamiye mahkemelerinde yemin edecek kimsenin gayrimüslim Osmanlı tebaasından olması durumunda mensup olduğu patrikhane veya hahamhane huzurunda ve yabancı tabiiyette ise kendi sefaretî aracılığıyla bağlı olduğu mabede gönderilerek yemin etmesi usulünün uygulandığı belirtilmektedir (BOA: HR.HEMŞ.İŞO., 161/20, 1877).

Arşivde yer alan yukarıdaki düzenlemelerin yanında daha sonraki tarihlerde derginin 12 Şaban 1297 (20 Temmuz 1280) tarihli ve 54 numaralı sayısında “Talimnâme-i Usul-i Tahlif” adıyla başka bir düzenleme yapıldığı görülmektedir (Ceride-i Mehâkim, s. 429-431).

Belgede yer alan davalardan hareketle ulaşılan sonuçlar ise aşağıdaki gibi özetlenebilir: Yemin günümüzde dahi hala kullanılan bir uygulama olarak o dönemde de son derece yaygın kullanılan bir yöntem olup, ayrıntılı yasal dayanakları da bulunmaktadır. Özellikle Mecelle'ye de dayanılarak yapılan bu atıflarda “yeminden dönmek ikrar olarak” kabul edilmektedir. Bu durum aynı zamanda Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi'nin 36.

maddesinde de düzenlenmiştir. Bu kanunlarda yeminin şartlarına yer verilmiştir ve buna göre yemin teklifi için “salahiyet” aranmıştır. Zira hangi tarafın yemin teklifine hakkı olup olmadığı konusunun tartışıldığı davalar bulunmaktadır. Yemin teklifi, iddia ispat edilemediği takdirde karşı tarafa sunulan bir çeşit imkândır. Başka bir deyişle ispattan aciz olanın karşı taraftan yemin talep etme hakkı bulunmaktadır. Bu hak tayin edilen vekil için hususen düzenlenen bir yetkidir⁶¹¹. Yemin için ayrıca tezkire düzenlenmesi de söz konusu olmuştur. Yeminin geçerliliği ayrıca tarafların tabiiyet ve dini mensubiyetlerine göre de değişiklik göstermiştir. Örneğin tarafların Hristiyan ya da yabancı olması durumunda Rum patrikliğinin yemin konusunda söz sahibi olduğu görülmektedir. Hatta normalde yemin teklifi mahkemede gerçekleştirilmesine rağmen, böyle bir durumda Patrikhane’de icrasına müsaade edilmektedir. Yemin teklif edilen tarafın bunu kabul etme ya da etmeme hakkı vardır. Öte yandan yemin hususunun Mehâkim-i iptidaiye ve istinafiyede açıklanması gerektiği, temyiz dairesinde görüşülmesinin nizamden (nizama göre) kabul edilemeyeceği ve caiz olmadığı bilgisi de bulunmaktadır. 1879-1881 döneminde ise yemin konusu daha az gündem olmuştur. Davaların birinde yemin konusunda bir karara varılmaksızın asıl dava konusu (icar bedelinin tahsili davası) hakkında hüküm verilmesi itiraz nedeni oluşturmuştur. 1901-1902 dönemindeki bir davada ise iddia ispat edilemezse yemine göre hüküm verilmesi gerektiği bilgisi yer almaktadır. Aksi durumda kanuna aykırı hareket edilmiş olacaktır. Bir başka davada karşı tarafa yemin teklifinde bulunma hakkına sahip iken bunun yapılmamasının tetkikin noksan yürütüldüğü anlamına geleceği ifade edilmiştir. Ayrıca yemin teklifi hakkına sahip olan tarafın bu hakkı kullanmaktan mahrum bırakılması da kanuna muhalif hareket olarak addedilmektedir.

4.2.7.2. Faiz

Osmanlı toplumunda faizin kullanımı ve yaygınlığı meselesi her zaman en çok tartışılan konulardan olmuştur. 19. yüzyılda faizin iktisadi ilişkilerde toplumca kabul edilen

⁶¹¹ Yani yemin edildikten sonra müvekkil, vekili bunun için tevkil etmediğini söylese de buna itibar edilmeyeceği, ancak yemin edilmeden önce müvekkil vekili yemin verdirmekten men ederse vekilin bu yetkisinin ortadan kalkacağı gibi vekilin yemin teklifi yetkisi ve bu durumun yemin edilmeden önce ve sonraki geçerlilik meselesi konusu tartışılmaktadır. Ayrıca bu ayrıntılar hakkında Usul-i Muhâkeme Nizamnâmesi’nde açık kaideler yer almamaktadır.

geçerlilik seviyesini görmek için, yeni kanunlar ve yeni mahkemeler aracılığıyla yürütülen ticari ve finansal ilişkiler oldukça iyi bir malzeme sunmaktadır.

Faiz konusunda Osmanlı'da yapılan işlemlerde Murabaha Nizamnâmesi yürürlüktedir. Bunun düzenlenmesine yönelik 1874 tarihinde bir karar alındığı görülmektedir. Buna göre alınan kararlara aşağıda yer verilmiştir:

1. madde: 1268 (1852) senesinde çıkarılan Murabaha Nizamnâmesi'nde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu nizamnameye göre çeşitli kimselerden alınan borç ve kuyruklu tabir edilen senetlerin hamili olan sarrafların verdikleri borçların güzeştesi aylık %1'i geçmeyecektir. Bundan daha fazla faiz işletilmesi yasaktır.

2. madde: Borçlu ile alacaklı arasında yapılmış senette nizami sınırdan daha fazla faiz ödenmesinin kararlaştırılmış olması durumunda bu mukavele ticaret mahkemesinde muteber tutulmayacak ve yasal sınıra çekilecek, yani indirilecektir. Ancak bu mukavele Murabaha Nizamnâmesi'nin yayınlandığı 1268 (1852) senesinden önce yapılmış ise bu tarihe kadar olan faiz hesap edilecek, o tarihten sonrası için faiz %1'lik sınıra indirilecektir.

3. madde: Yasal olarak belirlenen sınırdan daha yüksek faiz borç senesinde yazılı olmayıp da anaparaya eklenmişse ve bu durum borçlu tarafından senet, mektup veya muteber defter gibi çeşitli makbul delillerle veya borç verene yemin teklifiyle ispat edilirse 2. Maddeye göre muamele edilecektir.

4. madde: Borç senedi alacaklı ile borçlu arasında bir muhasebeden kaynaklı ise muhâkemenin başlangıç tarihinden itibaren ve eğer o senet daha önceden yapılan bir senedin vadesi geçtiğinde yüksek güzeşte zam edilerek yeniden tanzim edilmiş haliyse eski senedin tarihinden itibaren yürütülmüş faizden fahiş miktarın 10 seneliği düşülerek geriye kalanı tahsil edilecektir. Ancak bu 10 senelik süre Murabaha Nizamnâmesi'nin yayın tarihi olan 1268'i (1852) geçemeyecektir. Yine hesaplanan 10 senelik fahiş faiz anapara ve nizamen kabul edilen faiz miktarından daha fazla olması durumunda bu fazlanın borç verenden geri alınması söz konusu olmayacaktır. Hatta borç verenin yine aynı borçludan başka bir nedenden ötürü alacağı olması durumunda bile bu fazla o alacağı mahsup olunamayacaktır.

5. madde: Borçlu ile alacaklı arasında hesap görülerek anapara ve faizi ödenmiş olan borç için nizami sınırdan daha fazla güzeşte alınıp verilmiş olsa da iade hesabıyla faizin düşürülmesi söz konusu olamayacaktır.

6. madde: Güzeşte hariç herhangi birinin bir başka kimseden “su başılık aidatı” gibi çeşitli isimlerle para alması kesinlikle yasaktır. Böyle bir durumun gerçekleştiği ortaya çıkarsa bu durum hükümetçe kabul edilmeyecektir ve buna cüret edenler kanunen cezalandırılacaktır (BOA: ŞD., 2878/8, 1874).

Bunun yanında dergide bu konu ile ilgili yapılan düzenleme aşağıda özet halde bulunmaktadır:

28 Recep 1296 (18 Temmuz 1879) tarihinde alınan karara Adliye Nezareti’nden yazılan tahrirata göre borçlanma faizleri hesaplanırken 95 senesi Mart ayından itibaren Londra usulüne uygun hareket edilecek ve hesap edilen faiz oranları gazetelerde ilan edilecektir. Buna göre Londra Paris ve Dersaadet’te akdi yapılan tüm borçlarda belirli bir düzeni olmayan borçlanma faizlerinin Londra’da geçerli usule göre aylar 30 ve 31 gün olarak ve Şubat ayı 28 ve 29 gün olarak senenin tamamı 365 güne bölünerek hesaplanacaktır (Ceride-i Mehâkim, 6 Ağustos 1879, s. 41).

1873-1875 dönemine ait 483 kaydın 119’unda (%24) faiz bahsi geçmektedir. Faiz yerine ayrıca güzeşte ve akçe farkı tabirleri de kullanılmaktadır. Bu kayıtlarda faiz “sarrafların sanatı” olarak adlandırılmıştır. Ayrıca sarraf esnafına dair nizamnamelerden bahsedilmiştir. İstikrazda %1’den fazla faiz alınmasının nizamden caiz olmadığından ve bu gibi faizlerin düşürülmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Ancak bir Fransız ile bir Müslüman arasındaki alacak davasında %20’lik faiz mevzubahistir. Bir başkasında Rumlar arasındaki alacak ihtilafında bu defa aylık faiz “beher liraya 50 pare” olarak hesap edilmiştir. Davaların bir kısmında ihtilafın kaynağı fahiş faiz uygulanması olmuştur. Davalarda ayrıca faizin ticaret kaynaklı olup olmadığı tartışmasının yürütüldüğü de görülmektedir. Öte yandan fahiş faiz yürütüldüğüne ilişkin itirazlar da bolca bulunmaktadır. Yine faiz meselesinin Rum patrikliği tarafından kabul edilmeyeceğinden de bahsedilmektedir. Yine bir başka davada alacaklıların mukaveleyi yenilemeden güzeşte talebinde bulunamayacağı belirtilmiştir.

Aşağıdaki tabloda faiz bahsinin geçtiği dava ya da ilişkilerin türü ile bunların tarafları yer almaktadır. Daha sonra ayrı ayrı bunların oransal gösterimini içeren grafiğe yer verilmiştir. Bunlar haricinde diğer davalarda faiz bahsi geçmemiştir. Burada diğer tablo ve grafiklere göre farklılık arz eden bir konu taraflar arasında kurum ve yabancı unsurlarla, kimliği tanımlanamayan kimselerden oluşan diğer unsurunu ayırmak olmuştur. Bu unsurun tabloya dâhil edilmesinin nedeni taraflardan birinin belli olmasının faiz kullanımına ilişkin kategorilendirme için yeterli olmasıdır.

Tablo 61: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

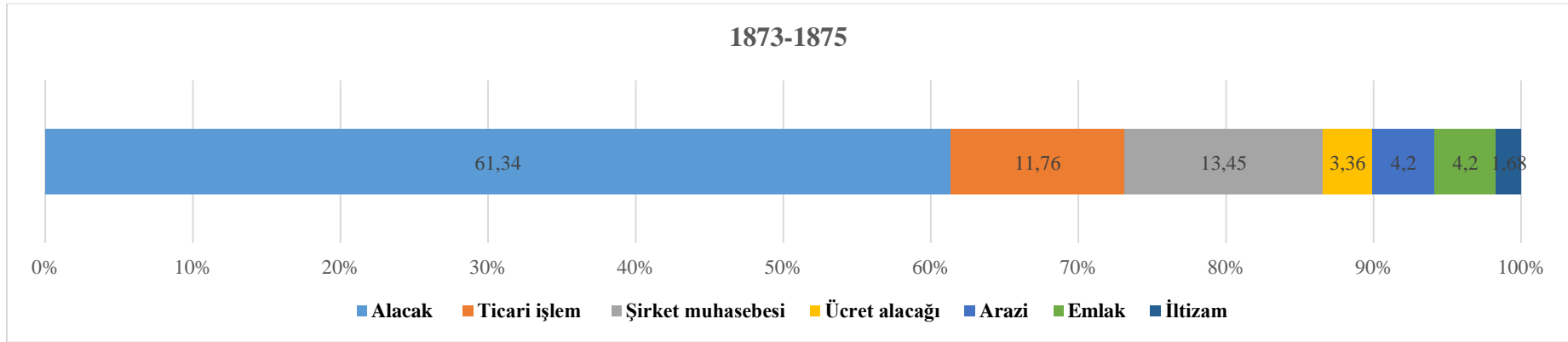
Taraflar		Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Ücret alacağı	Arazi	Emlak	İltizam	Toplam
Dava türü									
Müslüman	Müslüman	13	1	5	-	4	-	-	23
Müslüman	Gayrimüslim	16	4	3	1	-	1+	1	26
Müslüman	Yabancı	3	1	-	-	-	-	-	4
Gayrimüslim	Gayrimüslim	32	6	8	3	1	1+	1	52
Gayrimüslim	Yabancı	1	-	-	-	-	-	-	1
Gayrimüslim	Kurum	2*	-	-	-	-	-	-	2
Gayrimüslim	Diğer	3	-	-	-	-	1+2	-	6
Yabancı	Kurum	-	2***	-	-	-	-	-	2
Kurum	Kurum	3**	-	-	-	-	-	-	3
Toplam		73	14	16	4	5	3+2	2	119

*Hazine-i Celile ve Hristiyan köy ahalisidir.

**2'si Bank-ı Osmani ile Selanik tüccarına ait bir kumpaniye arasındadır, 1'i bir kumpaniye ile Bank-ı Osmani'nin Beyrut Şubesi müdürü yabancı bir kimse ile.

***Gayrimüslimlere ait bir kumpaniye ve Bab-ı Vala-yı Seraskeri'dir.

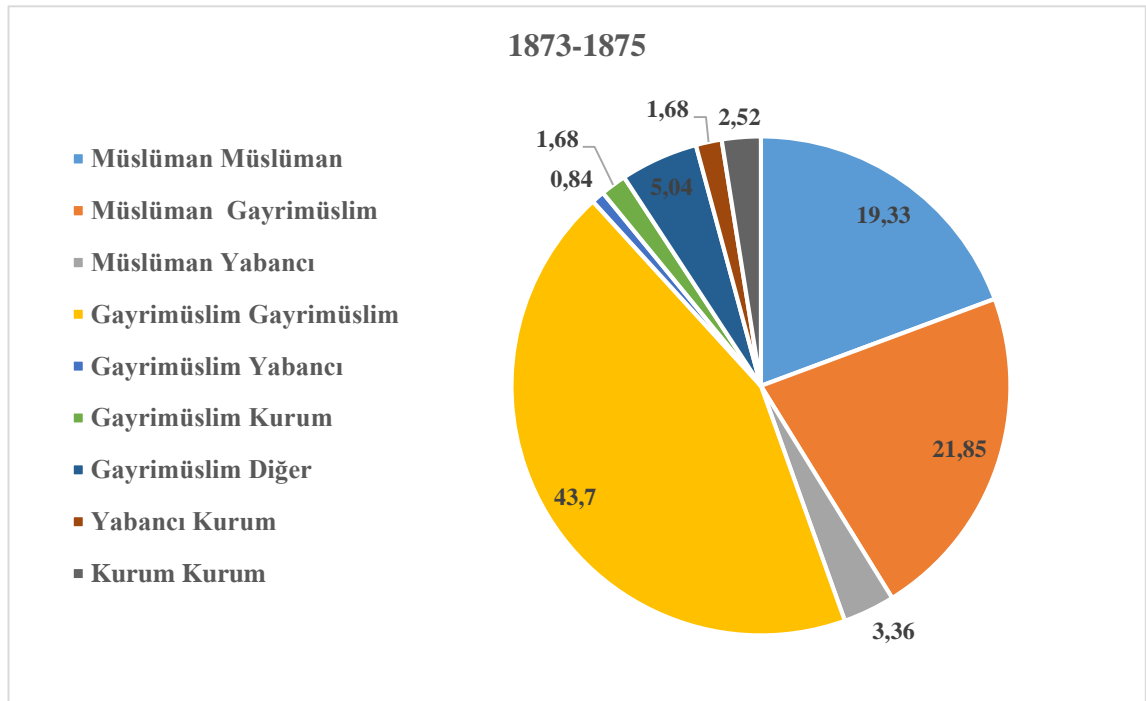
Not: Emlak kategorisinde "rakam+..." veya "...+rakam" şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

Şekil 38: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri

Yukarıdaki grafikte faiz kullanılan işlem-ilişki türlerinin oranlarına yer verilmiştir. Bu hesaplama yapılırken alt toplam satırdaki işlem ilişki türleri miktarları, köşedeki toplam işlem-ilişki türüne bölünmüştür. Neticede ulaşılan rakamlara göre beklendiği üzere en yüksek orana alacak sekmesi için ulaşılmıştır. İkinci sırada ise şirket muhasebesi yer almaktadır. Ticari işlem davaları ise bu ikisinden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Bu dönemde emlak davaları için faizin geçerliliği düşük görünmektedir.

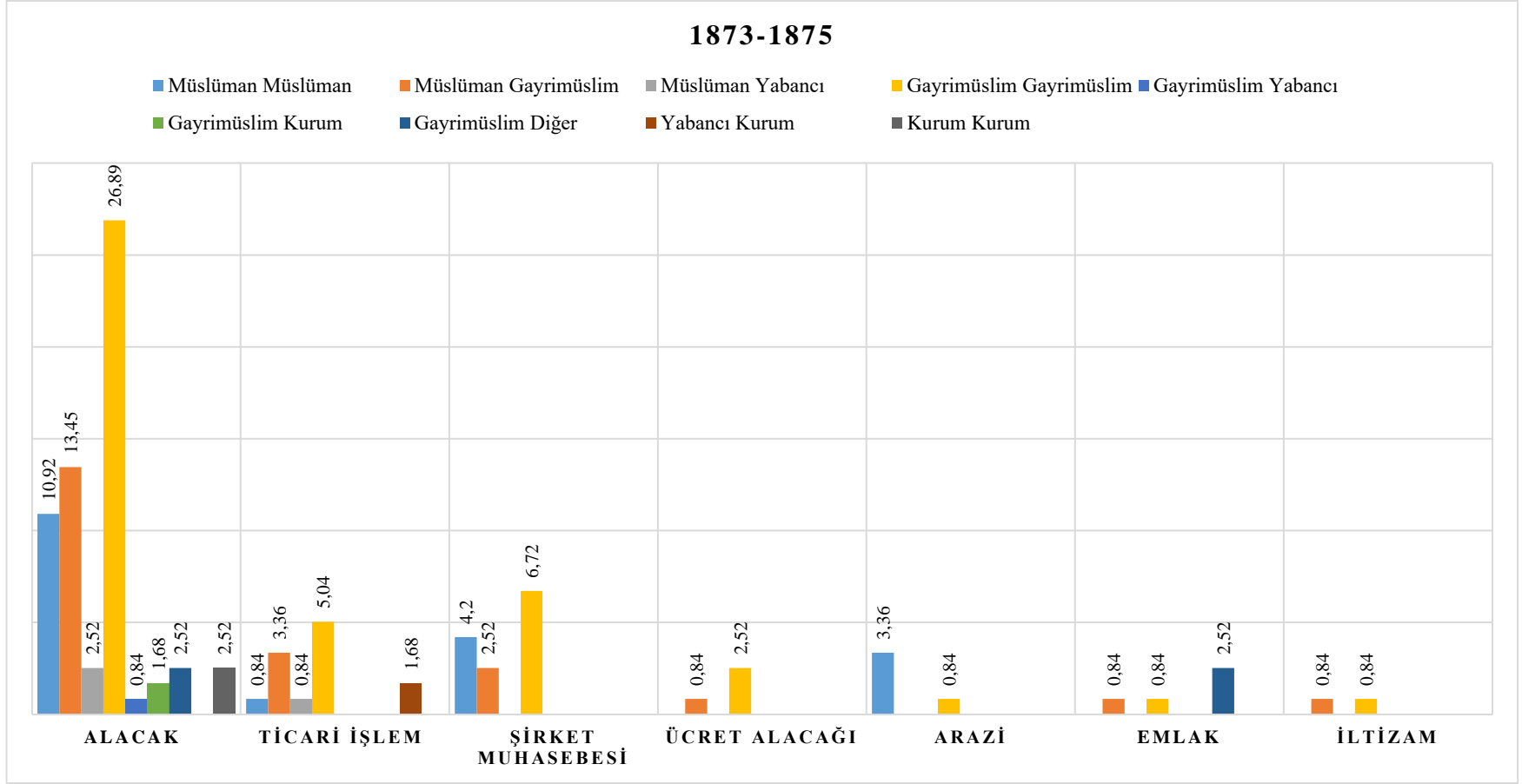
Aşağıdaki grafikte bu defa ilişkilerinde faiz kullanan taraflara yer verilmiştir. Bu oranlar ise en sağdaki kimlik kategorilerindeki miktarlara yer veren toplam sütununun, yine faiz içeren tüm davalara bölünmesi ile elde edilmiştir.

Şekil 39: 1873-1875 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar

Yukarıdaki tablo ve grafiğe göre faizi ilişkilerinde en çok kullananların gayrimüslimler olduğu görülmektedir (%43,7). Bu kimselerin faiz kullanımı gerek kendi aralarındaki ilişkilerde ve gerekse de diğer unsurlarla olan ilişkilerinde geçerlidir. Zira tablodaki oranlara bakıldığında ikinci sırada Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişkisi gelmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerde faiz kullanımını %19,33 ile grafiğin üçüncüsü olmakla beraber gayrimüslimlerle olan ilişkilerindeki faiz kullanımını da (%21,85) onlara mal ederek oranın düşük olmadığı yorumunda bulunmak mümkün görünmektedir.

Aşağıdaki grafikte ise tablonun parçalara ayrılmadan grafiğe dökülmüş hali görülmektedir. Buradaki oransal hesaplamalar ise her hücrenin faiz kullanılan toplam dava sayısına bölünmesi ile elde edilmiştir.

Şekil 40: 1873-1875 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafikte daha önce söylenenlerden farklı olarak belirtilmesi gereken nokta Müslümanların şirket muhasebesi ilişkilerinde faiz kullanım oranlarının, diğer ilişki türlerinden farklı olarak gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında kurulan ilişkilerden daha yüksek olmasıdır.

Bundan sonraki kısımda benzer analizler bu defa incelenen diğer dönemler için gerçekleştirilecektir. Tablo ve grafiklerde yapılan hesaplamalarda aynı hesaplama mantığı kullanılacaktır.

Buna göre 1879-1881 dönemindeki 130 kaydın 28'inde faiz bahsi geçmektedir. Örneğin Şirket-i Hayriye'nin imtiyaz süresinin uzatılmasına ve bunun için idareye yapılması gereken ödemeye ilişkin davada geçen faiz bahsine göre bunun hasılatın %5'i kadar faiz uygulanarak hesaplanmasına yönelik anlaşma yapılmış ve 5 bin lira üzerinden hesaplanan güzeştenin, güzeşteye güzeşte yürütülmesi demek olduğu tartışılmıştır. Zira Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 99. maddesinde bir borcun ödenmesinin ertelenmesi durumunda güzeşte olarak hasılatın %1'i olarak faiz yürütülmesi gerektiği bilgisi yer almaktadır. Bir başka zahire alışverişine ilişkin ticaret davasında meblağa "bir misli olmak üzere faiz zam ve ilave edilmesi" ifadesi yer almaktadır.

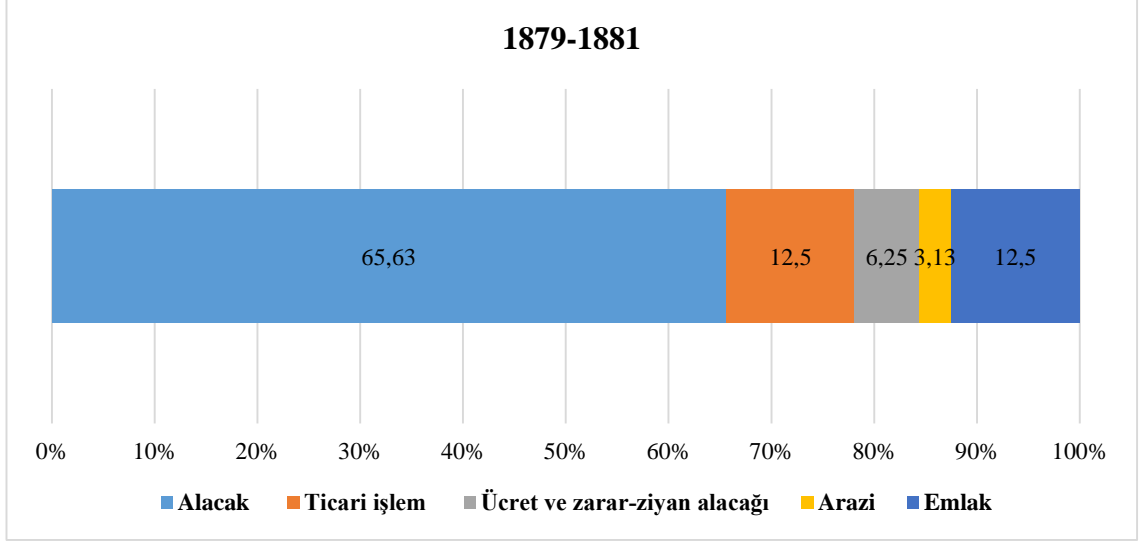
Tablo 62: 1879-1881 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Taraflar		Alacak	Ticari işlem	Ücret ve zarar-ziyân alacağı	Arazi	Emlak	Toplam
Dava türü							
Müslüman	Müslüman	2	1	-	1	+1	5
Müslüman	Gayrimüslim	4	-	-	-	1+	5
Müslüman	Yabancı	1	-	-	-	-	1
Müslüman	Diğer	-	1	-	-	-	1
Gayrimüslim	Gayrimüslim	12	2	1	-	1+	16
Gayrimüslim	Yabancı	-	-	1	-	1+	2
Gayrimüslim	Diğer	1	-	-	-	-	1
Kurum	Kurum	1*	-	-	-	-	1
Toplam		21	4	2	1	3+1	32

*Şirket-i Hayriye İdaresi ile Şehremaneti arasındadır.

Not: Emlak kategorisinde "rakam+..." veya "...+rakam" şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

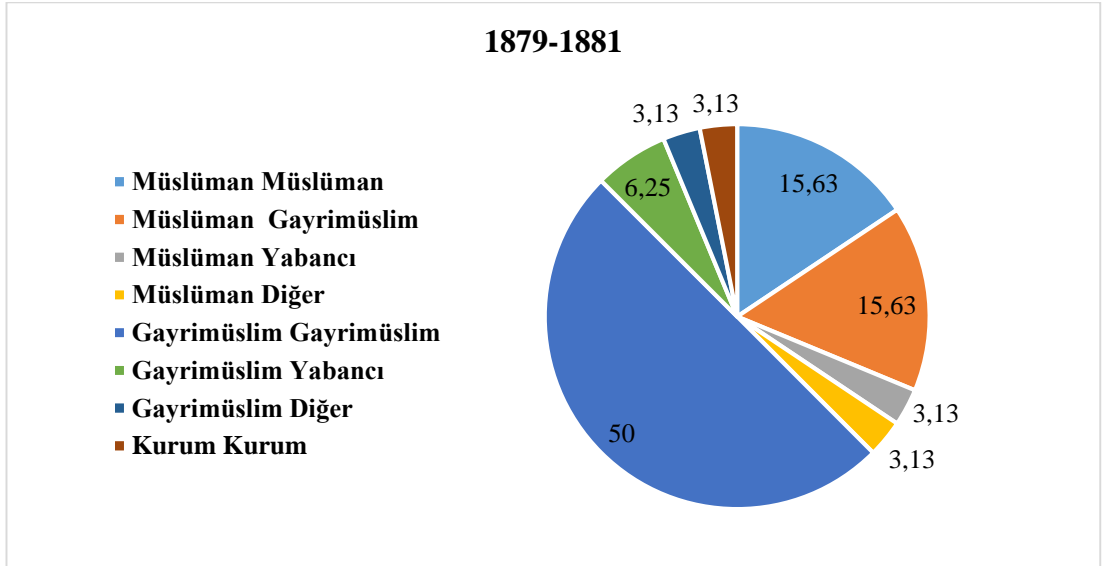
Tablonun oransal gösterimine ilişkin ayrıntılar aşağıdaki grafiklerde özetlenmiştir.

Şekil 41: 1879-1881 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri

Yukarıdaki grafiğe göre yine faiz kullanımı en yüksek ilişki türü alacak olmuştur ve hatta diğer dönemden daha yüksek olduğu görülmektedir. Ticari işlemlerde faiz kullanımı ikinci sırada yer almaktadır. Ancak diğer dönemden farklı olarak bu defa ikinci sırada emlak davaları ticari işlemlerle aynı oranı paylaşmaktadır. Yine bu dönemde diğer dönemden farklı olarak şirket muhasebesi davalarında faiz kullanımının söz konusu olmadığı görülmektedir.

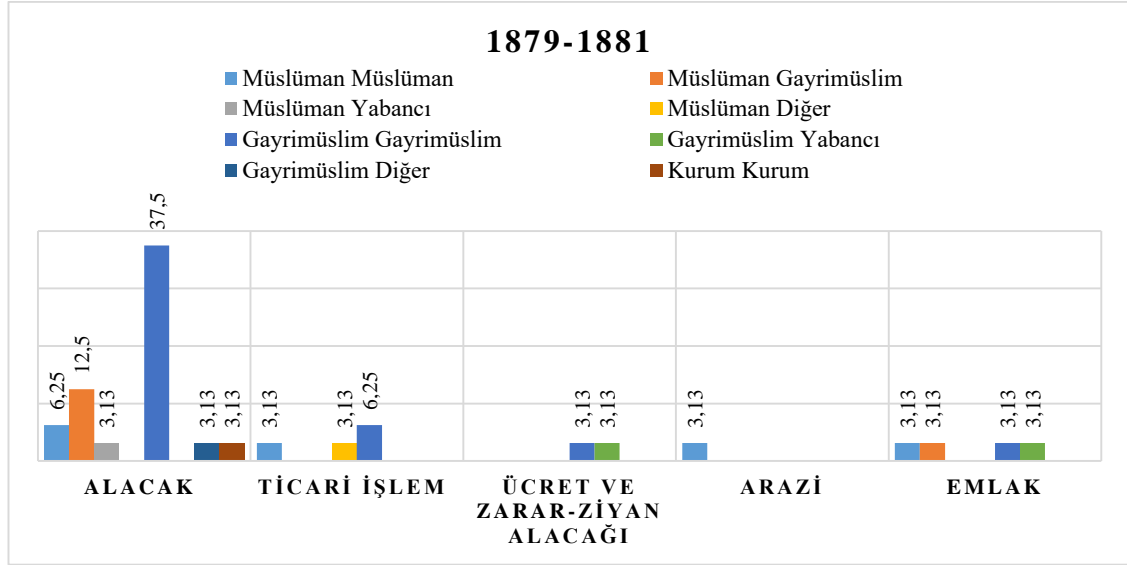
Aşağıdaki grafikte ilişkilerinde faiz kullanan tarafların bilgilerine yer verilmiştir.

Şekil 42: 1879-1881 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar

Yukarıdaki grafiğe göre faiz kullanılan ilişkilerin yarısı gayrimüslimlerin kendi aralarında kurulmuş ilişkilidir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki ve gayrimüslimlerle aralarındaki ilişkilerde faiz kullanım oranları ise eşit olmuştur. Gayrimüslimlerin diğer taraflarla olan faiz içerikli ilişkileri ise yine diğer unsurların kendi aralarında kurduklarından daha yüksek seyretmiştir.

Aşağıdaki grafikte işlem-ilişki türü ile tarafların toplu gösterimi yer almaktadır.

Şekil 43: 1879-1881 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafikte gayrimüslimlerin alacak ve ticari işlem türlerinde faiz kullanımı açısından en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Ticari işlem davalarında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında faiz içerikli bir ilişki kurulmamıştır. Emlak davalarında ise Müslümanların kendi aralarındaki ve Müslümanların gayrimüslimlerle aralarındaki faiz içerikli ilişkilerin oranı aynıdır.

Son olarak 1901-1902 dönemi için yapılan değerlendirmelere aşağıda yer verilmiştir.

1901-1902’de ise 125 kaydın 30’unda faiz bahsi geçmektedir. Buradaki davalarda “faiz nizamiyesi”nden bahsedilerek senette güzeşte mukavelesi olmadığı takdirde güzeşte tahsiline hüküm verilmesinin yolsuz ve kanuna aykırı olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca bazı davalarda senede faiz mukavelesinin dâhil edilmesiyle senedin adi senet hükmünde olduğu ve ciro kabul eder senetten olmadığı belirtilmiştir. Yine bazı davalarda faizin hangi zamandan itibaren yürütüleceği (istida tarihinden itibaren yürütülmesi gerekirken, mühür ve imza gibi eksiklikler nedeniyle itibar edilmemesi gereken senet tarihinden

itibaren faiz işletilmesi) konusunun tartışıldığı davalar da bulunmaktadır. Örneğin faizin teslim tarihinden itibaren yürütülmesi kararı alındığı durumda daha eskiden itibaren işletilen faizden düşülerek kalanının tahsiline hüküm verilmesi gerekmektedir. Bir başkasında protesto ile talep edilen kiralardan tazminat kabilinden olmasından ötürü buna bir de faiz hükmü verilmesinin tazminata tazminat eklemek demek (mağaza icarı) olacağından bunun nizamden doğru olmayacağından bahsedilmiştir. Bir diğer faiz davası Ziraat Bankası'nın teşkiliyle Menafî Sandığı'ndan oraya devredilen alacağın bankadan tahsiline ilişkindir.

Tablo 63: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Taraflar		Alacak	Ticari işlem	Şirket muhasebesi	Arazi	Emlak	İltizam	Toplam
Dava türü								
Müslüman	Müslüman	3	1	-	-	-	1	5
Müslüman	Gayrimüslim	4	-	-	-	1+	-	5
Müslüman	Kurum	3*	-	-	1****	-	-	4
Müslüman	Diğer	-	1	-	-	-	-	1
Gayrimüslim	Gayrimüslim	6	-	-	-	2+	-	8
Gayrimüslim	Yabancı	1	-	-	-	1+	-	2
Gayrimüslim	Kurum	1**	-	-	-	-	-	1
Gayrimüslim	Diğer	-	-	1	-	+1	-	2
Yabancı	Diğer	1	-	-	-	-	-	1
Kurum	Gayrimüslim	1***	-	-	-	-	-	1
Toplam		20	2	1	1	4+1	1	30

*Ziraat Bankası, Urfa Ziraat Bankası Şubesi ve Mehmed Paşa Vakfı'dır.

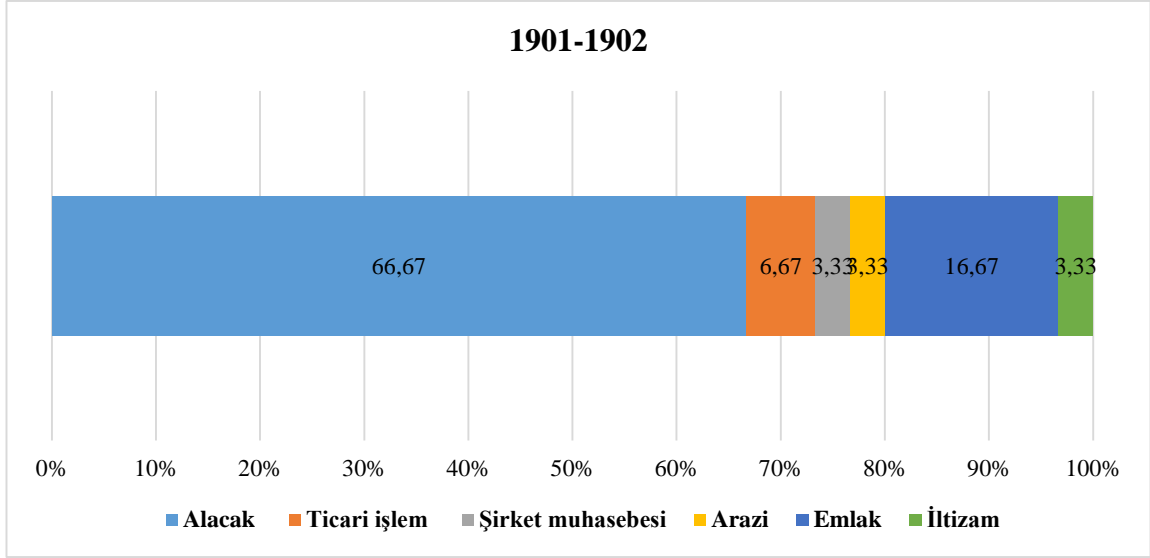
**Samsun Ziraat Bankası şubesidir.

***Bank-ı Osmani ile Ermeni iki tüccar arasındadır.

****Maliye Hazine-i Celilesi ile Müslüman bir kimse arasındadır.

Not: Emlak kategorisinde "rakam+..." veya "...+rakam" şeklindeki ifadeler emlakın kabaca dükkân ve hane alım satım ve kira ilişki türlerini göstermektedir.

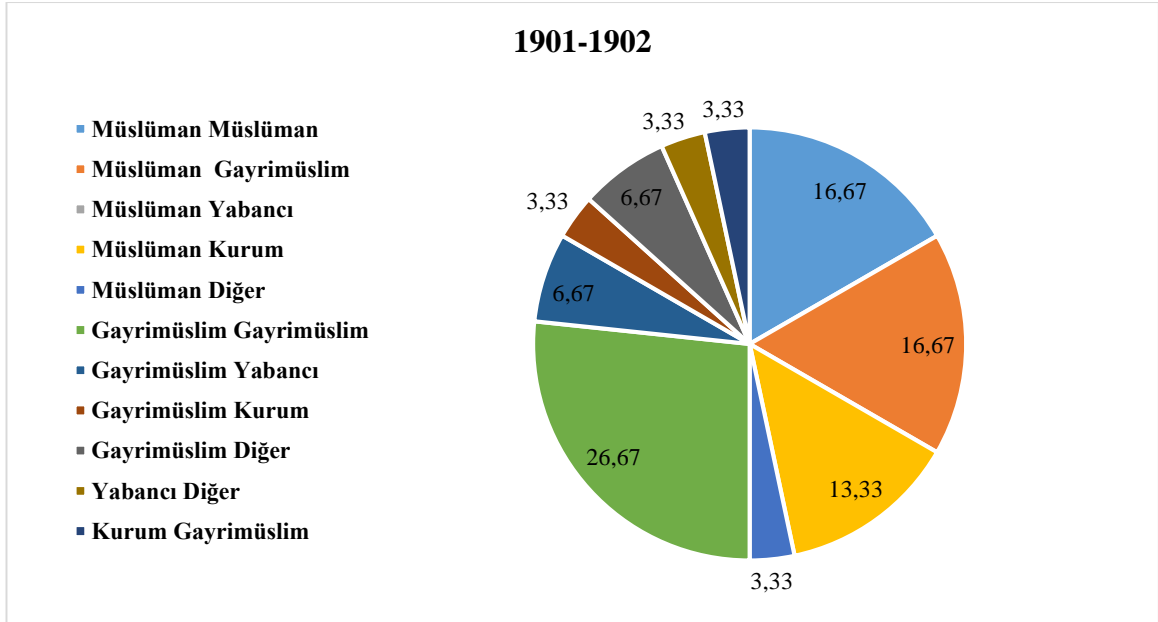
Tablonun oransal ve grafiksel gösterimleri ise aşağıdadır.

Şekil 44: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri

Bu dönemde faiz kullanılan ilişki türlerinde alacak yine ilk sırada gelmekte ve oranının ise diğer dönemlerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu dönemde ayrıca faiz kullanımında ikinci sırada emlak davaları bulunmaktadır. Ticari işlem davaları onun ardında üçüncü sıradadır. Yine bu dönemde şirket muhasebesinde de faiz kullanımı söz konusu olmuştur, ancak yüksek bir orana sahip değildir.

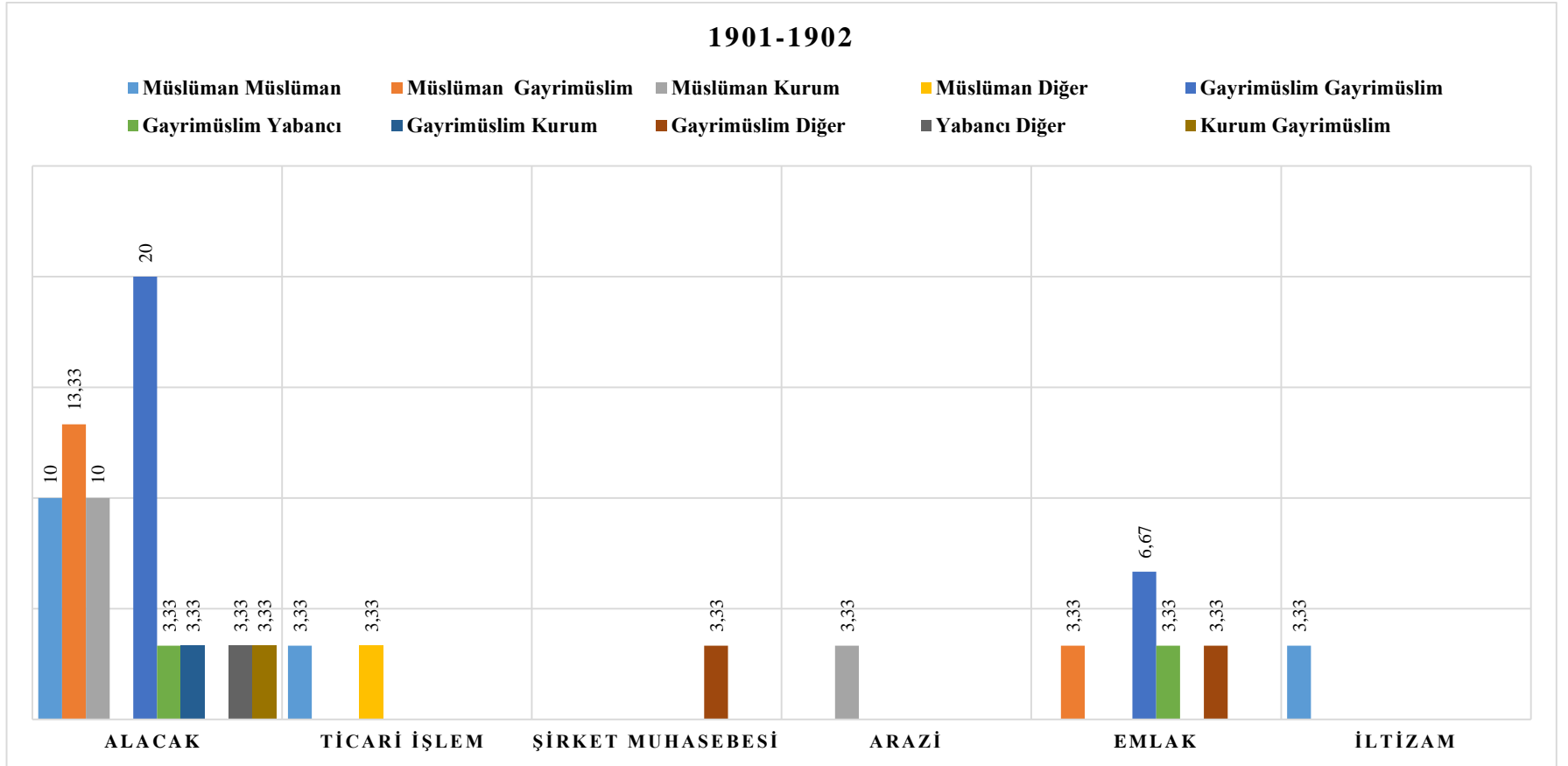
Aşağıdaki grafikte ilişkilerin taraflarına dair ayrıntılar yer almaktadır.

Şekil 45: 1901-1902 Yılları Arası İlişkilerinde Faiz Kullanan Taraflar

Bu dönemde faiz kullanım oranları konusunda gayrimüslimlerin ilk sırada aldığı payın ardından, ikinci sırayı gayrimüslimlerle Müslümanlar ve Müslümanların kendi aralarındaki faiz içerikli ilişkileri paylaşmaktadır. Bu dönemde Müslümanların kurumlarla ilişkilerinde faiz kullanım oranları da diğer dönemlerden daha fazla olmuştur. Bu da Müslümanların faiz kullanımının arttığına bir işareti olarak yorumlanabilir.

Son olarak aşağıda toplu grafiğe yer verilmiştir. Bu grafikte gayrimüslimlerin kendi aralarındaki faiz kullanımları alacak ve emlak ilişkilerinde kendini göstermektedir. Hatta şirket muhasebesi davalarında yalnız gayrimüslim unsurların taraflardan biri olduğu faiz içeren ilişkiler kurulmuştur. Ticari işlemlerde ise gayrimüslimlerin faiz içerikli ilişkiler kurmadıkları görülmektedir. Borç-alacak ilişkilerinde Müslümanların kendi aralarında ve kurumlarla tesis ettikleri faiz içerikli ilişki oranlarında bir eşitlik söz konusudur. Bunda daha önce de belirtildiği gibi kurumların bu dönemde piyasada artan rollerinin payı bulunmaktadır. Ticari işlem davalarında ise faiz kullanımı taraflardan birinin ve ikisinin Müslümanlardan olduğu ilişkilerde geçerli olmuştur.

Şekil 46: 1901-1902 Yılları Arası Faiz Bahsinin Geçtiği İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

4.2.7.3. Patika Bağımlılığı

Patika ya da yol bağıllığı Kuran (2012, s. 52) tarafından kısaca “gelecekteki sonuçların geçmişteki gelişim çizgilerine bağlı olması” olarak tanımlanmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere formel olarak birtakım yasal değişikliklerin hızla hayata geçirilmesi mümkün olmakla beraber, kurumlar, kişiler, hukuk ve otorite arasındaki ilişkilerin kısa sürede değiştirilmesi mümkün değildir. İşte bu geçmişe yönelik bağıllıklarla ilişkilidir.

Bu başlık altında Osmanlı toplumunda eskiden beri varlığını sürdüren bazı kurum ve uygulamalara değinilecektir ve bunların iktisadi ve toplumsal hayattaki geçerlilikleri değerlendirilecektir. Söz konusu kurumlar, geleneksel uygulamalara atıf içerdiğinden kurumsal iktisat terimlerinden hareketle “patika bağımlılığı” adı altında geçmiş yerleşik düzene dönüşe yönelik bir ima içermektedir. Bu kapsamda değerlendirilen kurumlar şer’iyye mahkemeleri ile şer’i şerif ve bunlarla bağlantılı olarak Mecelle’ye (hükmün dayanağı olmak dışında), örf ve adetler ve loncalardır. Bunun yanında muhâkeme sürecinde geçerliliği kabul edilen delillerin taşınması gereken özellikler, verilen hükmün dayanağını ortaya koymak adına sunulan gerekçeler, iddiaların ayrıntılı tetkiki, davaların görüleceği mahkemelerin doğru seçimi, belgelerin hazırlanma ve düzenlenme usulleri çeşitli uygulamalara yönelik bilgiler verilmiştir.

Bu dönemde loncaların önemini korudukları, hala bazı konularda söz sahibi olmalarından anlaşılmaktadır (sıvacı loncası, kasap loncası örneklerinden görüldüğü üzere). Alacak, ticari işlem, şirket muhasebesi, dükkân icarı, ücret ve zarar-zıyan alacaklarına dair davalarda loncaların bir danışma merkezi olarak görev yaptıkları görülmektedir. Bazı faaliyetler için halen loncalardan gerekli izinler alınması söz konusudur. Bu durum bir tetkik mekanizması olarak kullanılmaktadır. Esnaf loncası kayıtları, lonca defteri, lonca raporları delil olarak kullanılmaktadır. Örneğin bir davada soğancı, yumurtacı, peynir esnafı, zeytin bahçesi esnafları kethüdalarından alınmış ilmühaberler ve “iki nefer muteber tüccar” tarafından imzalanmış evraklar kullanılmıştır. Lonca odasına yapılan ödemeler de halen varlığını sürdürmektedir. Dükkân icarı davalarında dükkânda bulunan mal mevcudunun “kaide-i esnaf” üzere kabul edileceği bilgisi de yer almaktadır. Bu anlamda atıf yapılan düzenlemelerden biri de Gedikler Nizamnâmesi olmuştur. 1879-1881 döneminde “kürkçü esnafı” olarak belirli bir bölgenin kürkçülerine atıf yapılmıştır. Yine “dellal esnafı silki” tabirinin geçmesinden de mesleki yapılanmanın sürdüğü

anlaşılmaktadır. 1901-1902 dönemlerinde ise loncalara atıfta bulunan kayıtlara rastlanmamıştır.

Bazı dava kayıtlarında meselenin şer'i şerife aktarılması gerektiğine dair atıflar yapıldığı ya da buna ilişkin tartışmalar yürütüldüğü de görülmektedir (40 adet). Bunlar beklendiği üzere arazi ve iltizam davaları ile verese tetkikine ilişkin konusu doğrudan şer'i mahkemelerin alanına giren davalar olduğu kadar, gayrimüslimler arasındakiler de dâhil şirket muhasebesi davaları (örneğin çeşitli malların alım satımına dair ticaret şirketi muhasebesi davası), alacak, ticari işlem, dükkân-hane icarı gibi mülk ve akar davaları ile ceza alacağı davalarıdır. Örneğin vakfa ait bir yalının tamir masraflarının oda müştereklerinin izniyle oda şirketi muhasebesine dâhil edilmesine dair şirket muhasebesi davasında olduğu gibi davanın şer'i veya nizami mahkemelere aktarılması gerektiği yönünde talepler bizzat gayrimüslimlerden hatta yabancılardan gelebilmektedir⁶¹². Ancak davanın şer'i mahkemede görülmesi için mutlaka kanuna atıfta bulunmak gerektiği de vurgulanmaktadır (Örneğin senedin muhterik olması veya araya vefat girmesi gibi kanuna dayalı olmayan gerekçeler kabul edilmemiştir). Ayrıca daha önce şer'i mahkemece hüküm altına alınmış bir dava, daha sonra nizamiye mahkemesinde rüyet edilemeyecektir. Öte yandan tarafların şer'i mahkemelere başvurusunun taraflardan biri tarafından açılmış olan mevcut istinaf davasını iskat edemeyeceği de ifade edilmiştir. Yine bazı davalarda şeri mahkemelerden verilen hüccetlerin kabul görmesi, yeni mahkemelerde görülen davalarda meşruiyetlerinin sürdüğünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak ticari muamelelere ilişkin olup ticaret mahkemelerinde görülen davaların ilamlarının vefat ile beraber tereke tetkiki için şeri mahkemelere geçtiğinde muteber tutulması hususunda tereddüt edilmesi üzerine bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda Şurâ-yı Devlet'ten görüş alınması gerekli görülmüştür. Bazı davalarda da şirketin türüne göre muhasebesinin nerede görüleceği farklılık gerektirmiştir. Örneğin şirkete ilişkin ihtilafın şirketin türüne göre Mecelle hükümlerine riayet edilerek rüyeti gerekirken, istinaf mahkemesinin Ticaret Kanunnâmesi'nde yazan ticaret şirketlerine tatbiken davayı görmesinin yetkisi haricinde bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca şeri mahkeme ilamları aleyhine yapılan itirazların tetkiki de

⁶¹² Örneğin vasiyetname ile ilgili olması dolayısıyla Yunan kançılıaryasından verilen karar, Yunani tarafı memnun etmemiş ve dava konusunun vakfedilmiş hane ve dükkân taksimine ilişkin olmasından da hareketle şer'i mahkeme ilamı almak üzere başvuruda bulunmuştur.

Meclis-i Tetkikat-ı Şeriye'ye ait olacaktır. Dükkân gediği satışına ilişkin bir davada ise böyle vakfa, araziye ve umumi mülkiye nizamına dair konularda patrikhanenin ilam vermesinin vazifesi haricinde olduğu ve bu tür davaların şeran rüyet edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Şer'i mahkemeler yanında genel olarak tüm adli kurumların görev alanlarının netleştirilmesi adına bazı gerekçeli kararlar da göze çarpmaktadır. Örneğin icar ve isticar kaynaklı davaların rüyeti ticaret mahkemelerinin vazifesi haricinde değildir. Sarraflara ait davalar ise daha önce Hazine-i Hassa Nezareti Celilesi'ndeki mecliste görülmektedir. Açık bono demek olan poliçe evrakına ilişkin davalar ticaret mahkemelerinde veya bu mahkemelerin olmadığı yerlerde ise Ticaret Kanunu'na göre rüyet edilmelidir. Dava şahıslar arasındaki bir dava olmaktan çıkarak taraflardan birinin hükümet haline gelmesi durumunda ise davanın Muhâkemat Dairesi'nde görülmesi gerektiği belirtilmiştir. Kanunen iki şerik arasındaki ihtilaf, mümeyyizler aracılığı ile görülebilecekken, istinaf hakkına sahip olan taraf kendi rızasıyla feragat etmediği sürece bu haktan mahrum bırakılamayacaktır. Bir ticari işlem davasından hareketle temyiz meclisi ve ticaret mahkemesi heyetlerinin birleşerek davayı görmesi üst ve alt mahkemelerin yetki alanlarının fark etmesi nedeniyle kanuna aykırı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca davanın görüldüğü mahkemede adil bir şekilde tetkik ve rüyetine ilişkin şüphe oluşması durumunda da ona göre hareket edilmektedir. Başka bir örnekte berber dükkânı gediğinin bulunduğu yere göre davanın Dersaadet Bidayet Mahkemesi'nde görülmesinin usule uygun olduğu, ancak davalı tarafından yapılan itiraza göre de davaların görüleceği yerlerin davalının ikametgâhına göre seçilmesi gerektiği konusunda ihtilaf yaşandığı ve bu konuda Nizamiye Mahkemelerinin Teşkilat ve Vezaifi Hakkındaki Nizamnâme'de gerekli açıklamaların olmadığına değinilmiştir. Bir başka örnekte şeran görülmüş bir davanın Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de rüyetinin caiz olmadığı belirtilmiştir. Yine şer'i mahkemede görülmüş bir davanın nizamiye mahkemesinde görülmesi de caiz bulunmamıştır.

Benzer şekilde Batı hukuku yerine eski geleneğin devamı niteliğinde İslam Hukuku'nun tezahürü olarak Mecelle de bu başlık altında değerlendirilebilir. Bu noktada kara aşamasında Mecelle'nin gerekli hükümlerinden yararlanmanın yanı sıra dava hakkında tarafların açıklamaları ve savunmaları kısmında Mecelle'ye yapılan atıflar da bir taraftan Mecelle'nin ne kadar yerleşiklik kazandığının ve diğer taraftan geleneğe bağlılığın ya da

bir başka deyişle patika bağıllığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. 1873-1875 döneminde 11 davada buna ilişkin örneklere rastlanmıştır ve bunlar çeşitli işlem-ilişki türleri içermektedir (alacak, ticari işlem, dükkân icarı, kefalet, aşar şirketi muhasebesi). Bu konuda yapılan atıflardan biri Mecelle'nin kefalet kitabıdır ve bu konunun Ticaret Kanunu'nda düzenlenmemesine bağlı olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bir diğer atıf Ticaret Kanunu ve Mecelle'de yer alan şirketlerin farklı olmasına nazaran dava konusu şirketin türüne net olarak karar verilip ona göre hükmün dayandırılacağı kanun metninin seçilmesini gerekli kılmaktadır. Yine Mecelle'nin başında yer alan Kavaid-i Külliye Mecelle'nin atıf alan bir başka kısmıdır. Mecelle (241. madde) ile beraber “umumi kaideler” başlığı altında davada geçen “kuruş” ifadesinden “rayiç akçe”nin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bir diğer davada yine örf ve adetlere ne kadar önem verildiğini gösterir şekilde konuyla ilgili (balık avlama) örf ve adet kaidelerine hayli uzunca yer verildiği görülmektedir. Bir başkasında (arazi davası) mahalli örf ve adetlere aykırı bir durumun olmadığına dair bir araştırma yapılacağından bahsedilmektedir. Bir alacak davasında ise senetlerde tesadüf edilen ibarelerin medyunun lehine yorumlanmak kaidesinin kabul edildiği ifade edilmektedir. Mürur zaman, müddet-i sefer gibi iddiaların şer'i mahkemelerde cari olan usule göre tetkik edilecek iddialardan olduğu belirtilmiştir.

Öte yandan davalarda gerek sözlü bilgilendirme ve gerekse de yazılı evraklar önemli deliller⁶¹³ niteliğinde değerlendirilmiş ve verilen kararlarda belirleyici görülmüştür. Hatta yazılı belgelerin dayanak gösterilmesi usulünün yaygınlaştığını söylemek mümkündür⁶¹⁴.

⁶¹³ İslam yargılama hukukunda delil sistemi mevcut hukuki sistemden farklıdır. Buna göre şahitlik İslam ve Osmanlı hukukunda kesin delil olarak değerlendirilmektedir ve şahitlerde bulunması gereken özellikleri taşımayan kişilerin şahitlikleri kabul edilmemektedir. Örneğin gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhinde ve müstemenlerin zimmiler aleyhinde (hakkında) şahitlikleri kabul edilmemektedir. Güvenilir şahitlerin usulüne uygun olarak yaptıkları şahitlik hâkimi bağlayıcı niteliktedir, yani hâkim buna göre hüküm vermek zorundadır. Ayrıca yazılı delil, kesin karine, ikrar, yemin, yeminden kaçınma yine hâkimi bağlayıcı nitelikte olan diğer kesin delil çeşitleridir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Demir (2011, s. 121-125).

⁶¹⁴ Mecelle yazarları iltizam ortaklıklarının teşkilinde tapu ve diğer kıymetli evraklar kullanılması nedeniyle yazılı belgelerin geçerliliğini yargılama için yeterli kanıt olarak kabul etmiştir (Kaymakçı, 2013, s. 181). Yazılı belgelerin statüsündeki değişiklik 1879'da çıkarılan yasa ile de tescillenmiştir. Önceki yüzyıllarda da yazılı belgeler Osmanlı hukuk mahkemelerinde sunulmakla beraber, kanıt aracı olarak değerleri sözlü ifadelerin önemi ile karşılaştırılmayacak derecede sınırlı olmuştur (Rubin, 2011, s. 96). Kuran (2012, s. 312) da bu durumu ticaretin gayri şahsi yapıya bürünmesine bağlamaktadır. Ticaretin gayri şahsi yapıya kavuşması ve buna bağlı olarak ticari ve finansal kuruluşların artan karmaşıklığı mahkeme kararlarını sözlü delile dayandırmanın sakıncalarını ağırlaştırmıştır. Dolayısıyla borçları ve alacakları gerek izlemeyi gerekse de başkalarına aktarmayı kolaylaştırmak açısından belgelendirmenin avantajları geniş kesimler tarafından anlaşılmaya başlanmıştır. Sözleşmelerin yazıya dayanmamasının nedenlerinden biri şahsi alışverişin yaygınlığından dolayı tüccarlar, yatırımcılar, tasarruf sahipleri ve borç alanların genellikle

Bu anlamda yine kanunda son derece ayrıntılı bir şekilde hazırlanmasından da görüleceği üzere gerek tüccar defterleri, gerek lonca defterleri, kısaca her tür yazılı belgenin muntazam olarak tanzimine azami özen gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Davalarda ayrıca yapılan yeni düzenlemeler neticesinde nasıl hareket edileceği konusunda yeni kuruluşlarda görev yapan kimselerin ve toplumun bilgilendirilmesi amacıyla ayrıntılı açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Bu anlamda dava ilamlarında usul ve mahkemelerde uygulanacak yöntem olarak kanunlaştırılabilecek yüklü bir içerik mevcut durumdadır. Her bir birimde alınan kararlar titizlikle incelenmiş ve burada da bu incelemeler açıklanmıştır. Bu durum belgenin asıl çıkarılma gerekçesiyle tutarlı olarak çeşitli yasal düzenlemelere burada yer verilmesinde olduğu gibi, şirket muhasebesi davalarının çok daha ayrıntılı düzenlenmiş olmasında ve bu davalarda şirket kontratlarının ayrıntılarına da yer verilmesinde, ayrıca davanın içeriğinden hareketle kapatılan bir kurumun ardından meydana gelen değişikliklerin ve izlenecek yolların neler olduğunu izah eden dava örneklerinde de görülmektedir. Örneğin Meclis-i Vala'nın kapanmasının ardından onun görevini yerine getirmek üzere yeni oluşturulan kurumların neler olduklarının ve hangi mahkemede bakılan davanın, tekrar hangi mahkemede ve ne şartlarda bakılacağına açıklandığı arazi davası gibi⁶¹⁵. Bir başka örnekte mahkeme kararına itiraz için izlenecek yol ayrıntılı olarak açıklanmıştır. İtiraz arzuhâllerinde iddianın tam olarak ne olduğunun açıkça belirtilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Temyize gelene kadarki süreçte taraflarca yapılan itirazların sayfa numaraları da verilerek bent bent açıklanması da yine aynı sebeptir. Belirlenen günde mahkemeye gelmeyen itiraz sahibine tekrar ihzar pusulası gönderilmeyecektir. Davanın yürütülmesi için tayin edilen görevlilere yönelik şikâyetler ise bunların tayin edildiği mahkemelere yapılmalıdır. Bir alacak davasında ise "...bunda ve emsalinde düstûrî'l-amel tutulmak üzere..." ifadesiyle düvel-i ecnebiye ile akd edilmiş muahedenamelere göre nasıl hareket edileceğinin bilgisi

kendilerinin ya da güvenilir ahabplarının geçmişteki ticari ilişkilerinden tanıdıkları kişilerle ticaret yapmalarına bağlı olarak sözlü sözleşmelerin gereklerinin yerine getirilmesi, ölen tarafların mirasçılarına karşı yükümlülüklerle genelde uyulmasıdır. Esasen Kur'an'da gecikmeli ödemelerde belgelendirme şartı aranmaktadır. Ancak bu şart şahsi ticaret çerçevesinde belgelendirmenin sınırlı yararları vergi tahsildarlarına kişilerin mal varlıklarına ilişkin bilgi sızması riski (sözlü sözleşme yönteminin bir uyumsuzluğun yargıya taşındığı durumlar haricinde finansal bilgilerin gizli kalması olanağı sunmasıdır) gibi çeşitli nedenlerden dolayı sıklıkla çiğnenmiştir (Kuran, 2012, s. 320).

⁶¹⁵ Bir başka örnekte mahkeme-i ticaret heyet-i muhtelitesinde gıyaben görülmüş olan bir davanın hükmü aleyhine bir itiraz olması durumunda Muhâkemat Dairesi'nin mazbatasında yer aldığı üzere bu davanın yeniden mahkeme-i mahsusasında görülmesi veya iade-i muhâkeme yoluyla baştan tekrar tetkik edilmesi yolunun izlenmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

verilmeye çalışılmıştır⁶¹⁶. Bir başka davada davacının mahkemeye gelmekten imtina etmesi durumunda davalının kendisi ile ilgili iddialara cevap vermeye mecbur olmaksızın gıyabi hüküm talebinde bulunma hakkına sahip olduğu bildirilmektedir. Yine kaldırımcılar kethüdası ile cami imar ve inşasına yönelik yapılan mukavelede kethüda, inşaatı dayanıklı yapacağına ve yapmadığı takdirde mesuliyetin kendisine ait olacağına, ilerde zarar ve ziyan iddiasında bulunmayacağına ve zimmetine akçe geçirmeyeceğine, işi zamanında yerine getireceğine yönelik taahhütlerde bulunmaktadır. Daha genel olarak istinaf mahkemelerinin görev tanımına da yer verilmiştir. Buna göre istinaf mahkemeleri derece-i evveli mahkemesinden verilen ilamlar hakkında yapılan iddia ve şikâyetleri usulü dairesinde tetkik ederek, bu ilamları usul ve nizama uygun ise tasdik ve değil ise fesh etmek ve düzeltmek veya davayı en baştan yeniden görmek vazifesine sahip bulunmaktadır. Ayrıca temyizi istida olunan bir istinaf ilamı tasdik edilmedikçe veya nakz edilerek ıslah edilmedikçe istinaf davasına bitmiş nazarıyla bakılamayacağı ve böyle bir ilamın icraya konulamayacağı ifade edilmektedir. Ayrıca Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnâme-i Dahilisi'nin 13. maddesine göre önce süre ve şartlar hakkındaki iddiaların sebepleri beyan edilir ve bunlar kabul edilirse esas davanın görüşülmesine geçilmesi gerekmektedir.

Ayrıca alınan kararlarda meşru kaidelerin sınırları içinde hareket edilmeye de özen gösterilmiştir. Başka bir deyişle alınan kararların mutlaka kanuni bir dayanağı olmasına özen gösterilmiştir. Bu dayanaklar kanun maddeleri olabildiği gibi, taraflar arasında yapılan mukavelelerin çeşitli maddeleri de olabilmıştır. Bir örnekte hangi maddeye atıf yapıldığı belirtilmesine rağmen, gerekçenin söz konusu maddenin fıkrasına dayandırıldığı belirtilmemiş olması dahi ilamın kabul ya da reddi için sebep gösterilmiştir. Hatta sebepleri gösterilmeyen hükümler nizamden batıl kabul edilmiştir.

⁶¹⁶ Örneğin Osmanlı tebaası ile ecnebi tebaa arasındaki icar ve isticar davalarına anaparası 1000 kuruşu aşmayan adi hukuk davalarının nizamına uygun olarak mehâkim-i ibtidaiyede görülmesi, icar ve isticara ilişkin olmayan ve 1000 kuruşu aşan adi hukuk davalarının ise ilgili nizam tamamlandıktan sonra mehâkim-i mahsusasında rüyeti, 1000 kuruşu aşan ve emlaka ilişkin olmayan icar ve isticar davalarının ve şer'i işlerle ilgili bulunmayan davaların geçici olarak mehâkim-i ticarete havalesi ve Mecelle tamamlandıktan sonra da ona göre, kurulan mahkemede görüleceği belirtilmiştir. Ancak taraflardan talep gelirse istinafen ve temyizen de tetkik edileceği Bab-ı Ali ile sefaretler arasında imzalanan tezkire ve talimatta yer almamaktadır. O döneme kadar bu gibi davaların istinafen tetkik ve rüyet etmediği ve bu konuda başka bir nizam da bulunmadığı, dolayısıyla bu gibi davalar konusunda nasıl hareket edileceğinin Hariciye Nezareti Celilesi'nden sorulması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Örneğin itibar edilecek bir evrakın olmaması nedeniyle iade-i muhâkeme için sunulan sebepler meşru görülemediği ve buna yönelik istida reddedilmiştir.

İsimlerine sıkça rastlanan bazı vekiller bulunmaktadır. Ayrıca bazı davalarda Müslüman bir tarafın gayrimüslim ya da gayrimüslim bir tarafın Müslüman bir vekil aracılığı ile davasını gördürdüğü örneklere de rastlamak mümkündür. Bunlar şirket muhasebesi davalarıdır. Biri miri ebniye inşası için kurulmuştur (2), diğeri mal alım satımına ilişkin ticaret şirkettir.

Piyasa şartlarına atıfta bulunulan örneklere de rastlamak mümkündür. “...katre denilen malın fiyatının daima bir karar üzere durmayıp, piyasanın ahvaline göre bazen terakki ve bazen tenzil etmesi...” ticari işlem davasında alınan kararlarda gerekçe olarak sunulmuştur.

1879-1881 arası davalarda ise şer’i atıflara çok daha az rastlanmaktadır (yalnızca 2 adet). Bunlardan biri arazi davasıdır ve şer’i ilam hükmünün hemen onaylanması hukuka aykırı olarak değerlendirilmiştir. Diğeri ise alacak davasıdır (vakıf geliri alacağı) ve davanın nizamiye mahkemesinde değil de şer’i mahkemede görülmesi gerektiği konusu tartışılmıştır. Yine nizamiye mahkemesinde değil de şer’i mahkemelerde görülmesi gerektiğine yönelik karar alınan davalar da bulunmaktadır (vakıf geliri alacağının tahsiline ilişkindir). Bu dönemde Mecelle’ye miras ve arazi⁶¹⁷ davaları konusunda yapılan atıflar, mürur zaman⁶¹⁸, şahitlik⁶¹⁹, gasp⁶²⁰, şuf’a hakkı⁶²¹ gibi hususlarda ve bunlar dışında da zaman zaman olmuştur. Arazi icarına ilişkin örnek teşkil eden bir davada ise tarafların ellerindeki isticar senetlerinin hangisinin muteber olduğu ve dolayısıyla hangisinin hakiki müstecir olduğuna karar verilmeye çalışılmıştır. Bu dava Arazi Kanunu’na atıfla başlayıp, ilgili kısımlarına göre hem Mecelle hem de Ticaret

⁶¹⁷ Miri arazi hakkındaki ihtilafların Mecelle, Arazi ve Tapu Nizamnamesi, Usul-i Muhâkeme ahkâmına göre nizamiye mahkemelerinde rüyet edilebileceği belirtilmiştir.

⁶¹⁸ Örneğin bir iltizam davasında mürur zamanın hükümet ile şahıs ve şahıs ile şahıs davalarında farklı işleyeceğinden bahsedilmektedir.

⁶¹⁹ Mecelle’de şahitler ve delillerle ilgili olması gereken özellikler belirtilerek ancak bunlara sahip olunmasıyla söylenenlere itibar edileceği ifade edilmektedir. Örneğin 1735. maddede şahitlerin güvenilirliği meselesiyle ilgili; akrabalar gibi birbirlerini tanıyan kişilerin yalan ifade vermek hususunda dayanışma içinde olabilecekleri riskine karşılık, birbirleriyle ilişkileri olmayan kişilerden seçilen şahitlerde ise bu risk ortadan kaldırılmış olacağı belirtilmektedir.

⁶²⁰ Ağaç dikmek arazinin gaspı olarak değerlendirilmiştir.

⁶²¹ Satışı gerçekleştirilen bir evin şuf’a hakkına sahip olduğunu iddia eden bir kimsenin bu hakkının neden sakıt olduğu Mecelle ahkâmına göre izah edilmelidir.

Kanunnâmesi'ne atıflar barındırmaktadır. Burada ayrıca davanın ticaret mahkemesinde görülmesi gerektiğine karar verilmiştir. Buna göre esasen ticaret mahkemesine ait olan bir davanın görüşülmesi sırasında bir meselenin ortaya çıkması durumunda, bunun da esas davanın görüldüğü ve hükme bağlandığı mahkemede tetkik edilmesi nizama uygun olarak belirtilmiştir. Bu dönemde aynı zamanda 1876 yılı itibariyle ilan edilmiş olan Kanûn-i Esâsî'ye de atıfta bulunulduğu görülmektedir.

Bu dönemde de yine usul ve adetlere uygun hareket edilmesi gerektiğini vurgulayan davalara yer verilmiştir. Buna göre gazino icarı ve dellaliye ücretine yönelik bir anlaşmazlıkta Şehremaneti'nden alınan cevapta bu konudaki usul ve adet bildirilmiş olmasına rağmen buna uygun hareket edilmemesi itirazın red sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Bir arazi davasında ise “min-el kadim” vurgusuyla kadimden beri geçerliliğini sürdüren uygulamalara atıfta bulunulmuştur.

Bu dönemde sıklıkla davanın “kabil-i temyiz” olup olmadığı ve itiraz edilen ilamın nizama uygun ya da aykırı olduğu, gerekçesi ile beraber belirtilerek itiraz, kabul ya da reddedilmiştir. Benzer şekilde istinaf mahkemelerinin bidayeten görülmüş ve usulen tağyir etmemiş bir davanın tekrar bidayeten rüyetine karar vermesinin kanuna muhalif olduğu da bir istinaf mahkemesi ilamından hareketle açıklanmıştır. Örneğin taşra ticaret mahkemelerinden veya ticaret mahkemesi olmayan yerlerde onun yerine geçmek üzere bidayet mahkemelerinden çeşitli davalar hakkında verilen ilamlar aleyhinde ikame edilecek istinaf davalarının Dersaadet mahkeme-i Ticaret Birinci Meclisi'nde görülmesi gerekmektedir⁶²². Yine kabil-i istinaf olmayan bir ilamın taraflarca talep edilse bile istinafen rüyetinin caiz olamayacağı bilgisine ilgili kanuna da atıfta bulunularak (174. madde) yer verilmiştir. Örneğin kefaletnameden dolayı gereken şartları sağlayamayan bir davanın istinafen rüyetine girişilmesi usule aykırıdır. Başka bir davada istinaf mahkemesinin bidayet mahkemesinde yürütülen muhâkemattaki sıkıntılı yerleri düzeltmeksizin asıl davanın rüyetine geçmesi eleştiri konusu olmuştur. Bir diğer davada ise temyiz ilamları hakkında iade-i muhâkeme davası açılmayacağından bahsedilmektedir. İade-i muhâkeme yalnız derece-i evveli ve sâniye mahkemelerinden verilen ilamlarda hükümde yapılan hatadan dolayı hükmün feshedilerek esas davanın

⁶²² Benzer şekilde ticaret-i bahriye mahkemeleri bulunmayan yerlerde bahriye ticaretine ilişkin davaların rüyeti hususunda Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi'ne göre hüküm vermek üzere berriye ticaret mahkemeleri yetkili kılınmıştır.

tekrar rüyeti manasına gelmektedir. Mahkeme-i temyiz ise rüyet ettiği davanın esasına girişmez. Şirket-i Hayriye İdaresi'nin taraf olduğu bir davada ise ticaret maksadıyla kurulmuş ve ticaret sıfatına haiz olan Şirket-i Hayriye'nin davasının mahkeme-i istinaf hukuk kısmınca rüyetinden vazgeçilerek bunun ilgili merciye havale edilmesi yönünden verilen karar yolunda görülmüştür. Bu husus Kanunnâme-i Ticâret'te de yer almaktadır. Bu anlamda mahkemelerin davayı yürütüş şekillerine yönelik, daha doğru bir ifade ile aslına da uygun olarak usul ve yönteme ilişkin eleştirilerle doğru yol ve yöntemin gösterilmesi çabasının ön plana çıktığı görülmektedir. Yine verilen kararların hangi kanun maddelerine dayandırıldığı belirtilmesi de usulen gerekli görülmüştür. Hatta ilamda karşı tarafa yazılan mektubun içeriğinden bahsedilmemesi de usule aykırı olarak yorumlanmıştır. Bu dönemde ayrıca Baş Müdde-i Umumilik Kurumu teşkil edilmiş olduğundan, davalarda onun da (Baş Müdde-i Umumi muavini Yorgaki Efendi) gerekçeli mütalaasına sıklıkla vurgu yapılmış ve temyiz mahkemesinde onun mütalaası da usule uygun/aykırı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur⁶²³.

Buradaki davalarda dikkat çeken bir diğer nokta davanın özelliğine göre gerek sözü geçen meblağın, gerekse de itirazın ayrıntılarının yeterince tetkik edilmesine yapılan vurgudur. Bu eksik tetkik meselesi gerekçe gösterilerek nakz edilen pek çok istida dilekçesi bulunmaktadır. Örneğin yalnızca bir kimsenin belirli olmayan bir zamanda verdiği ifade dikkate alınarak ya da yalnızca taraflardan biri tarafından getirilen şahitlerin ihbarlarına binaen hüküm verilmesi kanuna aykırı olarak değerlendirilmiştir. Şahitlerin kimlikleri de önem taşımaktadır ve örneğin taraflardan birinin kardeşinin şahitliğini kabul edilmesi de usule aykırıdır. Yine bir başka davada ise şirketin varlığına delil olarak mektupların kâfi gelmeyeceğinden ve bu durumun tarafsızca tetkik edilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Mahkemeye sunulan ifadelerin, evrakların ve delillere ihtiyaç olup olmadığı veya kabul edilip edilmeyecekleri ya da bunların hüküm derecesinin gücünün tayini ve takdiri ise davayı gören mahkemenin vazifesidir ve yine tetkikat neticesinde karar verilmesi mümkündür. Taraflardan birinin delillerinin ya da şahitlerinin gerekli şartları sağlayamaması durumunda tercihin yine gerekli tetkikle beraber rehin üzerine yapılması

⁶²³ Savcının rolüne ilişkin bu durumun, 1879 reformlarının temeli olarak Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'nun 65. ve 71. maddelerinde kural olarak belirlendiği daha önce ifade edilmiş olmakla beraber, sosyal norm olarak burada tekrar yer verilmesinin nedeni, 1879 yılına kadar nizamiye mahkemeleri ve şer'iyye mahkemelerinde Mecelle'nin usule ilişkin son üç kitabındaki esasların uygulanması ve bu nedenle bu mahkemeler arasında mevzuat açısından ciddi bir fark bulunmamasıdır. Ancak 1879'daki usul kanunları ile beraber bu durum değişmiştir (Gümüş, 2013, s. 193). Bu kapsamda burada değerlendirilmiştir.

gerekmektedir. Tetkik mevzu şer'i ilamlar içinde geçerlidir. Şer'i ilamların da tetkik edilmeden derhal onaylanması hukuka aykırıdır. Tetkik ve tahkikat çerçevesinde davanın içeriğine göre gerekli kurumlardan bilgi talebinde bulunmak mümkündür. Örneğin şarap alışverişine dayalı ticari işlem davasında Zecriye Nezareti'nde yapılan tüketim dikkate alınmıştır. Ayrıca tetkikat çerçevesinde yapılan keşiflerde erbab-ı vukuf'un hazır bulundurulması gerektiği de vurgulanmıştır. Örneğin dükkânların bulunduğu yerin tayinini gerektiren bir davadan hareketle ehl-i vukuf ve evkaf muhasebecisi hazır olmak suretiyle keşif yapılması ve davanın görüleceği mahkemenin (yerinin) ona göre tayin edilmesi gerekmektedir.

Davalarda ayrıca bazı belgelerin nasıl hazırlanması gerektiği üzerinde de durulmuştur. Buna dair bir örnekte kefalet senedi düzenlenirken yapılan yanlışlıklara değinilmiş ve kefalet senedinde kefil olan kimsenin itibar ve iktidarlarından bahsedilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Tahta komisyonculuğu faaliyeti yapan bir şirketin muhasebesinin rüyetine ilişkin bir davada ise tahtaların fiyatı, müşterilerin isimleri gibi bilgilerin yer aldığı bir defter tanzim edilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. İlamların nasıl hazırlanması gerektiğine ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. İlam mazbatalarının reis, heyet ve mahkeme kâtipleri tarafından imzalandıktan sonra defteri mahsusa kaydedilmesi ve tekrar imzalanması gerekmektedir. İlamların mazbataların aynısı olarak hazırlanması gerekmektedir. Bu kurallara riayet edilmeyerek hazırlanan ilamlar hakkında kanunlar dairesinde cevap verilmesi gerektiği de eklenmiştir.

Bu dönemdeki davalarda dikkat çeken bir diğer ayrıntı mahkemelerin bağımsızlığına yapılan vurgudur. "İlamın tasdiki istiklaliyet-i Mehâkime muhalif" ifadesiyle kendini gösteren bu durumun taraflardan birinin devlet kurumu olması halinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birinde bir ticari işlem davasında taahhüt edilen miktar zeytinyağının vakfa teslim edilmemesi üzerine Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi müdahale etmiştir. Bir diğer örnekte Şehremaneti Celilesi ile karşı karşıya kalınan zarar-ziyân davasında Şehremaneti'nin Müslüman bir kimsenin dükkânını yıkması nedeniyle uğranılan zararın belirli bir süre icar bedeli hesaplanarak tahsil edilmesi yönündeki talep görülmektedir.

1901-1902 döneminde ise mülk arazi davalarının şer'i mahkemelerin alanına girdiğinden bahsedilmektedir. Mecelle'ye atıf yapılan davalardan bir kısmı zilyetlik meselesine

ilişkindir. Buna göre akara ilişkin davalarda önce zilyetliğin bilbeyyine ispat ettirilmesi gerekir. Zilyetlik meselesi bilbeyyine taraflarca ispat ettirildikten sonra tasarruf için Mecelle'nin beyinat tercihine ilişkin faslına müracaat edilerek buradaki kaideye göre gereken taraftan tasarruf hakkında beyyine talep edilmelidir. Ayrıca zilyetlerin hepsi asaleten ve vekâleten mahkeme huzurunda olacak şekilde muhâkeme icra edilmelidir. Bu konuda yapılan atıflardan en önemlisi buradaki müşterek mülke ilişkin davalardır. Bir arazi davasında ise Arazi Kanunnâmesi'ne göre hüküm verilmesi gerekirken, Mecelle'ye dayanılarak hükme varılması hatalı görülmüştür. Arazinin mülk veya miri olduğu netleştirilip ona göre eğer miri arazi ise Arazi Kanunnâmesi'ne göre hüküm verilmesi gerekmektedir. Arazi mülk ve bağ mahali ise Mecelle'ye göre hüküm verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Mecelle'nin atıf konusu olduğu bir diğer dava bitişik evlerde yaşayan komşuların müşterek mülkiyetleri konusunda birbirlerine müdahalelerinin engellenmesine dairdir. Benzer şekilde ortak kullanım hakkı suretiyle su ve mengene konusunda yaşanan ihtilafta tarafların kavm-i mahsur veya kavm-i gayri mahsur olmaları konusu tartışılmış ve Mecelle'nin 1192. maddesi hükmüne de değinilmiştir. Alacak ve hane icarı gibi davalarda Mecelle'ye yapılan atıflar haricinde, çok daha eskiye giderek "kadim" vurgusu yapılan iltizam davasına da rastlanmıştır. Bu davada mazu aşarının kadimden beri nasıl yapıldığına dair bazı ayrıntılara yer verilmiştir. Bir alacak ve hane icarı davasında da Mecelle'ye atıf yapıldığı görülmektedir.

Yine bu dönemdeki davalarda da davanın konusuna göre hangi mahkemede görülmesi gerektiğine yönelik hüküm verilen davalar olmuştur. Örneğin senet emre muharrer⁶²⁴ ve taraflar tacir sıfatına haiz olduklarında bu gibi davaların mercii ticaret mahkemeleridir, hukuk mahkemelerinin vazifesinin haricindedir. Yalnızca müddeinin tüccardan olmasına istinaden davanın ticaret mahkemesinde hükme bağlanması ise kanuna aykırıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi şer'i mahkemelerde veya ticaret mahkemelerinde görülmesi gereken davalar kadar, bir üst derecede istinaf mahkemelerinde görülmesi gereken davalardan da bahsedilmektedir. Buna göre Mehâkim-i ibtidaiyenin kati hükmüyle neticelendirdiği davaların istinafen fesh edilmesi halinde davanın artık Mehâkim-i istinafiyede rüyet edilmesi gerekmektedir.

⁶²⁴ Senede faiz mukavelesinin eklenmesiyle beraber senet adi senet hükmüne geçer. Bu durumdaki senet ciro kabul eder senetten kabul edilmez.

Bu dönemde bir önceki dönem aralığına benzer şekilde muhâkeme sürecinde yürütülen usulün ve yapılan tetkiklerin, hazırlanan evrakların istidanın kabul ya da red edilmesine ilişkin gerekçeli olarak ayrıntılı bir şekilde sunulmasına özen gösterilmiştir. Başka bir deyişle itiraz edilen ilamın tasdik ya da nakzına karar verilirken o ilamın verilmesi sürecinde usule uygun ya da aykırı olarak atılan adımlara tek tek değinilmiştir. Dava gerekçelerindeki önemli vurgulardan biri konu hakkında hâsıl olan kanaatin hükme sebep oluşturamayacağına vurgulanmasıdır. Böylece mahkemelerde tetkikat ve tahkikat için izlenmesi gereken yollar da kısaca özetlenmiştir. Kanunen önce ticaret defterleri incelenmeli, mahkeme tarafından ihtiyaç duyulursa şahitlik sorulmalı, bu şekilde iddia ispat edilemezse davalıya yemin teklif edilmelidir. Buna göre yapılan tetkikat ve tahkikatın hükme giden yolda ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır. Tetkikat tamamlanmadan taraflardan birinin yemini ile davanın hüküm altına alınmasının kanuna aykırı olduğunu belirten dava, buna bir örnek teşkil etmektedir. Tahkikat derinleştirilmeden, örneğin o mahale istinaf mahkemesince naip gönderilerek keşif yaptırılmadan karar verilmesi de usule aykırı olarak değerlendirilmiştir. Bir başka davada, dava istinaf mahkemesinde görüldüğü esnada arsa üzerine inşa edilen ebniyenin değerinin, arsanın değerinden fazla olduğuna yönelik iddialar hakkında tetkikat icra kılınmaması da eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Yine davada sorumlu olan mümeyyizlerin mahkeme tarafından atanması da usule aykırı bir uygulamadır. Ayrıca onlar hazır bulundurulmadan muhâkemenin icrası da aynı şekilde usulsüz değerlendirilmektedir. Mahkemenin bittiğinin taraflara bildirilmemesi ise bir başka usule aykırı uygulamadır. Zira neredeyse her ilam sonunda "...taraflara tefehhüm kılındı..." ibaresinin yer aldığı düşünüldüğünde, kararına itiraz edilen ilamda bu noktada vuku bulan eksikliğin önemli olması anlaşılırdır. Yine ilama itiraz eden kimseye davetiye gönderilmesi gerekmekte iken; davetiye varakası (tebligat) tebliğ edilmeksizin itirazın reddine karar verilmesi de kanuna aykırıdır. Evraklar taraflara usulü dairesinde tebliğ edilmeksizin mahkemeye gelmeyen tarafa, mahkemeye gelmekten imtina ettiği nazarıyla bakılmamalıdır. Bir kimsenin tebligata rağmen daireye celp etmemesi durumunda ise bunun hastalık kaynaklı olduğunun ispatı için tabip olmayan yerde ihtiyar heyetinden alınan ilmühaber muteber görülmektedir ve bu tür ilmühaberlerin hükümsüz addedilmesi kanuna muhaliftir. Aksine emlak davalarında davacının tabiiyet-i ecnebiyesinin hükmü olmamasına rağmen mahkemenin konsolosluğa giden tebliğin itibarına bakması ve yeterli

olduğu yönünde karar vermesi kanuna aykırıdır. Yine temyiz ilamında bir önceki ilamın kararının dikkate alınmadan ve muhâkeme süreci değerlendirilmeden hareket edilmesi, önceki ilamda ilam-ı ibtidaiyenin fesh edilerek davanın yeniden rüyetine karar verildiği örneği düşünüldüğünde, ilamda bu karardan bahsedilmeyerek önceki ilamın tasdiki kararı alınması gibi kanuna tamamen aykırı bir durumun ortaya çıkması ile sonuçlanabilmektedir. Ayrıca gerekçe ile ilgili dergide yer alan genelge ile de durumun ciddiyeti ortaya koyulmuştur. Genelgenin özetine aşağıda yer verilmiştir.

10 ramazan 1297 (16 Ağustos 1880) tarihinde Adliye Nezareti'nden yazılan umum suretinde hukuk ve ceza davalarında karara dair oylama yapılırken muhalif görüş bildirenlerin bu görüşlerinin nedenlerini ilamın sonunda muhakkak açıklamaları gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu şekilde hem olumlu hem de olumsuz oy kullananların olduğu davalarda verilen hükmün “ekseriyetle” olduğunun belirtilmesi gerektiği de vurgulanmıştır (Ceride-i Mehâkim, 10 Ağustos 1881, s. 865).

Bu dönemde baş müddei umumilikten mütalaa istenmesi usulü sürmektedir. Pek çok davada müdde-i umumi muavini olarak Yorgaki Efendi'nin ismi geçmektedir. Hatta rüyet ve tetkik esnasında müdde-i umuminin hazır bulunması ve/veya mütalaasının sorulması konusundaki eksiklikler usule ve kanuna aykırı görülerek temyiz istidasının reddine sebep olmuştur. Ancak müddei umuminin mütalaası yeterli görülerek karar verilmesi de usule aykırı görülmüştür. Ziraat Bankası'na ait davalarda muhâkeme esnasında müddei umuminin hazır bulundurulması ve mütalaasının sorulması ayrıca önem teşkil etmiştir. Kanuna aykırı olarak değerlendirilen bir başka konu meblağa faiz işletilebilmesi için senetle faizin mukavele edilmiş olması ve bunun mukavele yoluyla ispat edilmesi gerekirken şahit ifadesine dayanılarak hüküm verilmesidir. Bu tür örnekler davalarda karara varmak için kesin delillerin olmasına özen gösterildiği anlamına gelmektedir. Mahkemede şahitlikleri kabul edilecek kimselerin de adil olduklarının sabit olması gerekmektedir. Şahitlerin bir kısmının davacı, bir kısmının davalı lehinde şahitlik etmesi durumunda hangisinin şahitliğinin kabul edileceği de gerekçe ile belirtilmelidir. Aksi durum kanuna aykırıdır. Yalnız bir tarafa sorularak ya da yalnız bir tarafın ehl-i hibresinin imzasıyla rapor yazılması muamele noksanı olarak değerlendirilmektedir. Müddeinin iddiasını senetle ispat etmesi durumunda senedin uygulamaya konulması için tetkikatın tamamlanmış olması, şahit ile ispat etmesi durumunda ise meblağın güzeştesinin istida tarihinden itibaren yürütülmesi gerekmektedir. İspat vesikası olarak senet kullanılması

durumunda senedin parmak işareti içeren mühür ve imza barındırması gerekir. Aksi takdirde senede itibar edilmez. Ayrıca mahkemede sebep gösterilen senede imza atanın şahıs veya şirket olması da dikkat edilmesi gereken hususlardan bir başkasıdır. Bu durum dikkate alınmadan senedin işleme konması usule uygun değildir. İddianın ispatı için önce müddeiden beyyine talep edilmelidir, ispat gerçekleşmemesi durumunda ise bunun meşru bir mazeretten kaynaklanıp kaynaklanmadığı tetkik edilmeli ve ona göre hüküm verilmelidir. Yemin teklifine ise iddia ispat edilemediği durumda başvurulmalıdır. Örneğin müddeiler şirket iddialarını senetle ispat edemedikleri durumda yemin teklifine hak kazanmaktadırlar. Kişilerin bu haktan mahrum bırakılması kanuna aykırıdır. Bunlarda yaşanan herhangi bir eksiklik de usule aykırı bir durum oluşturmaktadır⁶²⁵. Yine bir başka aykırı usul, kararın ya da hükmün kanun maddesine istinat ettirilmemesidir. İfade-i muhâkemenin kabulü için tarafların mahkemeye celbi gerekmekte, aksi durum kanuna muhalif düşmektedir. Kati olarak hükme bağlanmamış bir davaya istinaden istinaf istidasının reddedilmesi de usule aykırı olarak değerlendirilmiştir.

Bu dönemdeki davalarda şirketlere ilişkin davalara daha fazla rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu davalarda muhasebesi görülecek şirketin türü, ihtilaf konularındandır. Buna ilişkin davalardan birinde şirketin ortaklarından birinin vefatıyla veresinin muhasebe davasına başvurduğu görülmektedir. Bu örnek ortaklardan birinin vefatıyla tamamlanan şirket ömrüne örnek teşkil etmektedir. Bir başka örnekte şirketin kolektif olup olmadığı tartışılmakla beraber, evrakların şirketin varlığını ispata kâfi olmadığı sonucuna varılmıştır. Kömürcülük şirketi muhasebesine dair bir diğer davada Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'ye aynı anda atıf yapılmıştır. Şirketlerin başlangıçta bir miktar sermaye ile kurulması ve kazancın nasıl bölüştürüleceğinin de yine en baştan tespit edilmiş olması gerektiği ifade edilmiştir. şirket kurulurken riayet edilmeyen bu hususlar nedeniyle şirket Mecelle'nin 1336., 1338. ve 1341. maddelerine göre fesad bulunmuştur. Bu nedenle davada şirket-i sahihaya ilişkin kaidelerin uygulanması caiz görülmemiştir. Öte yandan taraflar arasındaki şirketin Kanûn-i Ticâret'te yer alan şirket-i hususiye kabilinden olması nedeniyle istinaf mahkemesi tarafından bunun tatbiki yerine Mecelle'ye göre şirketin fesad olduğuna karar verilmiş olması da kanuna aykırı kabul

⁶²⁵Ticaret-i Bahriye Kanunu'na atfen verilen bir dava örneğinde ise sefineye tasarruf iddiasında bulunan kimselerin bu iddialarını sened-i bahri ibraz etmek suretiyle davalarının görülmesi gerekmekte, aksi takdirde davalarının görülmesi gayri caiz olmaktadır.

edilmiştir. Bu dava özellikle dönemin ikili yapısını yansıtmaya açısından oldukça güzel bir örnektir. Özellikle şirketler konusunda gerek uygulamada gerekse de teoride halen yaşanan kafa karışıklığının önemli bir göstergesi olarak kayıtlara geçmiştir.

SONUÇ

“Toplum tarafından belirlenen ve toplumsal etkileşimi şekillendiren kurallar” olarak tanımlanan kurumlara hukuk, siyaset ve inanç gibi pek çok alandan geniş yelpazede örnekler sunmak mümkündür. Hukuk, toplumsal ilişkileri şekillendiren en önemli kurumlardan biri olarak iktisat tarihi literatürünün bugünkü konumunda oldukça önemli bir yerdedir. Çünkü iktisadi gelişmenin dinamiğini oluşturan mülkiyet hakları, sözleşmelerin uygulanması gibi analizler hukukla yakından ilişkilidir. Diğer taraftan iktisadi yaşamın madde dünyasının (maddi dünyanın) arkasında yer alan insan davranışlarının da dikkate alınarak değerlendirilmesi yönündeki vurgusu ile Ülgener (2006, s. XX)’in de belirttiği gibi hukuk, insanların tercihleri ve aralarındaki ihtilafli ilişkilerin düzene koyulması açısından önemli bir noktada konumlanmaktadır. Diğer taraftan ekonomik düzen, toplumların ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzeni tarafından belirlenir. Toplumların ekonomik bakımdan farklılık göstermelerinin nedeni olarak da ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzeni gösterilmektedir. Yeni kurumsal iktisat açısından da en önemli etken “üretici faaliyetlere yönlendiren bir hukuki çerçevedir” (Pamuk, 2013a, s. 2). Bu kapsamda hukuk ve iktisat arasındaki ilişki daha eski tarihlerde olduğu gibi yeniden ön plana çıkmış ve bu çerçevede çeşitli toplumlar üzerinde çeşitli analizler yapılmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen çalışmalardan biri olarak bu çalışmada, 19. yüzyıl Osmanlısında meydana gelen kurumsal değişimleri, hukuki değişiklikler üzerinden değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu nedenle başlangıçta çalışmanın teorik çerçevesi bağlamında “hukuk ve iktisat” alt disiplinin kurucu unsuru sayılan kurumsal iktisatın temel kavramları ve analiz araçları kısaca açıklanmıştır. Daha sonra Osmanlı için köklü bir değişim ve dönüşüm dönemi olan 19. yüzyılda hayata geçirilen kimi değişiklikler çeşitli açılardan incelenmiştir. Burada yine iktisat tarihi ve kurumsal iktisadın kavramsal çerçevesinden hareket edilerek önce “yapısal görünüm” başlığı altında önemli kurumsal düzenlemeler ile toplumsal yapı mesleki ilişkiler, iktisadi ve sosyal ilişkiler, iktisadi dünya görüşü gibi çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Ardından 19. yüzyıl Osmanlısının ekonomik performansı, mevcut veriler ışığında incelenmiştir. Bir sonraki bölümde Osmanlı hukukunda 19. yüzyılda meydana gelen değişim sergilenmiştir. Bu kısımda yine kurumsal iktisatın kavramsal çerçevesi içinde kalınmaya devam edilmiştir. Bu dönemde kanunlaştırma faaliyetleri ile beraber yürürlüğe giren pek çok kanun yanında aynı zamanda adli teşkilatta meydana gelen değişikliklere

de yer verilmiştir. Bu noktada çalışmanın temel araştırma alanı olan Ticaret Hukuku kapsamında aynı anda yürürlükte bulunan Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle öncelenmiştir. Söz konusu kanun metinleri incelenirken metinlerin mevcut maddelendirme sistemi takip edilmeyerek kurumsal iktisadın analiz araçları denk düşen hükümler bir araya getirilmiştir. Bu noktada hukuk ve kurumsal iktisadın çok sayıda kesişme noktası tespit edilmiştir. Yine bu kanunların uygulanma merkezleri olarak ticaret ve nizamiye mahkemeleri kuruluşları, faaliyet alanları gibi çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Son bölümde formel olarak yürürlüğe koyulmuş olan kanunların uygulamadaki karşılığını görmek adına mahkeme kararları yine kurumsal iktisadın kavramları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Her toplumun olduğu gibi Osmanlı'nın da bir "müesses nizamı" (kurulu düzeni) vardır (Gökbilgin, 1977, s. 1) ve bu düzenin müesseseleri (kurumları) 19. yüzyılda hukuki, din, ekonomik ve sosyal alanda dönüşümler geçirmiştir. Ticaret kanunları bir kurum olarak faaliyetleri yalnız kısıtlamamış, aynı zamanda onları değişime ve gelişime yönelik olarak şekillendirmeye de çalışmıştır (Kuran, 2003, s. 415). 1850 yılında çeşitli tartışmalardan sonra Batı kaynaklı bir ticaret Kanununun Osmanlı'da yürürlüğe koyulmasında esas amaç budur: Osmanlı hukuk sisteminde karşılığını bulmayan, ancak Osmanlı toplumunda çeşitli kişi ve kurumlarca faaliyet gösteren çeşitli şirketlerin iktisadi faaliyetlerde bulunması. Bu nedenle 19. yüzyılda daha da gelişen ülkeler arası ticaretin gerekli kıldığı ve zımnen yüzyılın başından beri uygulanmakta olan kimi kaideler formel hale getirilmiştir. Ardından bütün ticari işlem türlerini düzenlememiş olmasında hareketle İslam hukuku-Batı hukuku taraftarları arasındaki çekişmenin galibi olan Ahmed Cevdet Paşa ve onun yanında olan hukukçular tarafından Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye hazırlanarak yürürlüğe koyulmuştur. İlk bakışta birbirinden tamamen farklı bu iki hukuk sisteminin aynı anda yürürlükte olması adına bunların uygulanacağı alanlar ve mahkemelerin yetki sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Böylece Osmanlı toplumunda hali hazırda faaliyet gösteren şeri mahkemeler ile cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin yanına eklenmiş olan ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri, anlaşmazlıklara uygulayacakları modern kanun formunda kanun metinlerine kavuşmuştur. Söz konusu kanun metinleri kurumsal iktisadın sunduğu analiz araçları vasıtasıyla analitik olarak değerlendirilmiştir. Buna göre 19. yüzyılda gerçekleştirilecek kurumsal değişikliklerin içinde buldukları ortam, kurumsal çevre olarak incelenmiş, bu dönemde kanunlaştırma hareketleri

kapsamında ilan edilen kanunlar ise temel kurumsal düzenlemeler olarak değerlendirilmiştir. Kurumsal aktörler çeşitli saiklerle Ticaret Hukukunun evriminde rol oynayan İslamcı ve Batıcı kesimler ile onlar nezdinde iktisadi ve sosyal hayatı şekillendirmede önemli rol üstlenen kanunların bizzat kendisi olmuştur. Bu dönemde ticaret ve nizamiye mahkemelerinde muhâkeme sürecinde izlenecek yolları tayin edecek kanunlar olarak ilan edilen kimi usul kanunları ise “kurumsal araçlar” terimine karşılık düşünülmüştür. Ticaret ve nizamiye mahkemeleri ile beraber çeşitli yargı fonksiyonları yanında nizami görevlere sahip kimi kurumlar da kurumsal iktisat açısından kuruluşlara karşılık gelmiştir. Kanun maddelerinin çeşitli açılardan analizi ise kurumsal iktisatın işlem, işlem maliyeti, mülkiyet hakkı, mahkemelerin tercihi ve tarafsızlığı, yaptırımlar, yolsuzluk ve sosyal normlar gibi açılardan değerlendirme imkânı sunmuştur.

Dönemin önemli iki kanun metni olan Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle sistematik birtakım farklarına rağmen, başlangıçta ticari işlem-satım akdi çerçevesinde birbiriyle kısmen örtüşen tanımlara yer vermiştir. Mecelle’de Kitâbü’l-Büyû’, eserin diğer kitaplarına da örnek teşkil edecek seviyede ve Mecelle’nin normatif yönünü ağırlaştıracak şekilde ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir. Ticaret Kanunnâmesi’nde ise ticari iş tanımının yanında ticari faaliyetlerde kullanılacak poliçe ve benzeri araçların kullanımı üzerinde durulmuştur. Daha sonra da ticari faaliyetin sonlanması manasında tüccarın iflası meselesi, iflas durumunun ne zaman kabul edileceğinden müflisin hak ve yükümlülüklerine, karşı tarafta yer alan alacaklıların uyması gereken prosedürlere yeni birtakım düzenlemeler üzerinden ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Mecelle’de ise mesele Medeni Kanun borç doğuran faaliyetler ve mülkiyetin el değiştirmesi üzerinden değerlendirildiğinden çok daha fazla bölüme ayrılmış ve planlanmıştır. Ancak aslen bir ticari işlem olan satım akdi satışın kendisi, satış işlemlerinin ne ile gerçekleştirileceği, ürünün taşınması-nakliye meseleleri, mal verme taahhüdü-vadeli satış gibi açılardan Ticaret Kanunnâmesi’ndeki ticari iş tanımıyla örtüşmektedir. Ayrıca Kitâbü’l-İcârât adlı kitabıyla da kira konusunu kapsamlıca açıklamıştır. Öte yandan Mecelle’de Kitâbü’l-Büyû’ ve Kitâbü’l-İcârât’ta iş akdi çerçevesinde sınai ürün ve hizmet sektörü faaliyetlerine de yer verilmiştir.

Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle’nin kullanım alanları ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleridir. Çoklu hâkim sistemi içinde tüm unsurları kapsayacak şekilde

tasarlanmıştır. Bu mahkemelerde görülecek davaların konuları tespit edilmiş olmakla beraber kuruldukları andan itibaren birbirlerinin yerine bazı davaları baktıkları bilinmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ticaret ve nizamiye mahkemelerinin üst mahkemesi durumunda olan Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ne gelen ticari içerikli davalar incelenerek belirlenen dönemler arasında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1873-1875 yılları için sırasıyla alacak, şirket muhasebesi ve ticari işlem davaları yer almaktadır. Bunların ardından emlak davaları dördüncü sırada yer almıştır. 1879-1881 yılları arasında yine ilk sırada alacak davaları bulunmaktadır, ardından çalışma kapsamında ayrıntılı incelemeye dâhil edilmeyen arazi davaları ve daha sonra ticari ilişkilere dayalı anlaşmazlıklar gelmektedir. Şirket muhasebesi davaları bu dönemde oransal olarak önceki döneme göre oldukça düşük görünmektedir. Kontrol grubu olarak çalışmaya dâhil edilen 1901-1902 dönemine ait davalarda ise yine ilk sıralarda sırasıyla alacak ve arazi davaları gelmektedir. Bu durum, arazi davalarının çözüm merci olarak tayin edilen nizamiye mahkemelerinin, konusu arazi olan ihtilaflar için giderek daha fazla kullanılabilir hale geldiğinin bir göstergesidir. Bunun yanında bu dönemde ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durum şirket muhasebesi davalarının esas olarak mümeyyizler tarafından mahkemeye gelmeden çözüme kavuşturulması konusunun yerleşiklik kazandığı şeklinde yorumlanabilir. Üç dönem arasındaki davalara genel olarak bakıldığında alacak davalarının hem en yüksek olma, hem de yaklaşık birbirlerine yakın oranlarda olma özellikleriyle benzer nitelikleri göze çarpmaktadır. Diğer davalardan ticari işleme bakıldığında alacak davaları açısından diğer dönemlere göre bir miktar düşük seyreden 1879-1881 döneminde ticari işlemlerin diğer dönemlere göre daha yüksek seyrettiği görülmektedir. Bu durum alacak davalarının genellikle "...basened alacağının tahsili..." şeklinde ifade edilip herhangi bir ürün ticareti yapıyor izlenimi vermemesi ve bu nedenle de genel olarak alacak ve ticari işlem davaları arasında bir ödünleşmenin yaşanmasından kaynaklanmış olabilme ihtimalini akla getirmektedir. Emlak davaları yaklaşık her dönem aynı oranlarda seyretmiştir. Bu kapsamda cevaplanması gereken bir diğer soru söz konusu davalarda ya da kurulan ilişkilerde tarafların kimlikleridir. Buna göre incelenen ilk dönemde birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olan taraflar Hristiyanlar olmuştur. Onun ardında ikinci sırada davalı

ve davacı kimliklerinden bağımsız Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kurulan ilişkiler gelmektedir. Müslümanların kendi aralarında kurdukları düşünülen davalar da birlikte düşünülen diğer davalara göre daha düşük seyretmiştir. İkinci dönemde yine en yüksek seyreden ilişki düzeyi Hristiyanlar arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde ise Müslümanların kendi aralarındaki davalar bir miktar yükselmiş ve Hristiyan-Müslüman unsurlar arasındaki davalar daha yüksek gerçekleşmiştir. Son olarak üçüncü dönemde bu defa diğer dönemlerden farklı olarak en yüksek rakamlara “Diğer” kategorisinde ulaşılmıştır. Bunların kendi içlerindeki sıralamaları ise Hristiyan, Müslüman ve yine “Diğer” kategorisidir. Bu dönemde ayrıca Müslümanların “Diğer” kategorisi ile girdikleri ilişki diğer unsurlara göre yüksek seyretmiştir. Bu son dönemde bu derece farklı sonuçlar elde edilmesinin nedeni ticari ve finansal piyasalara Hazine-i Celile, Ziraat Bankası şubeleri gibi kurumların dâhil olması olmuştur. Sonuç olarak ticari ve finansal piyasalardaki rollerinin zaman içinde yükseldiğini göstermektedir. Hristiyanların piyasadaki rolleri ise ciddi bir düşme yaşamamıştır.

Söz konusu dönemleri için var olan bilginin elverdiği ölçüde birinci dönemde Müslümanların resmi görevlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar dışında tüccar ve kasap kimlikleri ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimlerde en yüksek rakamlara tüccar, sarraf ve bakkallıkta ulaşılmıştır. İncelenen diğer dönemlerde dava sayılarının da düşmesine paralel olarak meslek bilgileri olan davalar oldukça azalmıştır. Mesleklerle ilişkin bilgiler diğer dönemlere benzer şekildedir.

Bölgesel sınıflandırmada en yüksek dava rakamlarına beklendiği gibi Dersaadet’te ulaşılmıştır. İlk dönemde ilişki kuran tarafların oranları incelendiğinde ilk sırada yine gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ilişkiler gelmektedir. İkinci sırada ise gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki ilişkiler bulunmaktadır. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkiler ise buna göre oldukça düşüktür. 1873-1875 arası dönemde bölgesel olarak en yüksek rakamlara ulaşılan iller Edirne ve Selanik ile beraber Rumeli bölgesi olmuştur. Burada kurulan ilişkilerin ise %50’si alacak ilişkisidir. 1879-1881 arası dönemde diğer ilişkiye taraf olanlar için diğer dönemdeki durum aynen geçerlidir. Ayrıca Dersaadet dışında en yüksek faaliyet görülen yer yine Selanik ve Rumeli bölgesidir ve alacak işlemleri yine %50’lik bir paya sahiptir. 1901-1902 döneminde bölgeler arasındaki ilişki oranları diğer dönemlere göre daha yakın seyretmiştir. Bu dönemde ilk sırada

Karadeniz bölgesinde yer alan Trabzon, Giresun, Samsun illeri gelmektedir. Bu bölgede kurulan en yüksek ilişki oranı %50'nin üzerinde bir rakamla borç-alacak ilişkisidir.

İncelenen dönemlerde şirketleşme, ticari ortaklıklar, iltizam şirketine yönelik bilgilere de yer verilmiştir. Buna göre ilk dönemde, gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları şirketlerin en yüksek sayıya sahip olduğu görülmektedir. Yabancılarla ait şirketler ise ikinci sırada gelmektedir. İltizam şirketi olarak kaydedilen ilişkiler daha ziyade Müslümanlar arasında kurulmuştur. “Ortaklık” olarak teşkil edilen yapılara ise gayrimüslimler arasında daha sık rastlanmıştır. 1879-1881 yılları arasında Şirket-i Hayriye ilişkilerde sıkça taraf olarak yer almıştır. “Ortaklık” olarak teşkilatlanmış yapılar ise gayrimüslimler arasında görülmektedir. 1901-1902 dönemine gelindiğinde, çok daha az şirket sayısına rastlanmaktadır. Bunlar, Müslümanlara ait bir kömürcülük şirketi, Müslümanlara ait bir mudarebe şirketi ve Rumlara ait kumpaniyelerdir. İncelenen dönemlerde borç alacak ilişkileri diğer ilişki türlerine göre genelde daha yüksek olmuştur. Bu ilişkilerin tarafları büyük ölçüde Hristiyanlar olmuştur. İkinci sırada Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kurulan alacak ilişkileri gelmektedir. Bu durumun istisnası 1901-1902 döneminde görülmüştür. Burada ilk sırada Hristiyanlar arasındaki ilişkiler gelirken, ikinci sırada bankaların ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin taraf olduğu ilişkiler yer almaktadır.

Çalışmada kurumsal iktisadın en önemli kavramlarından biri olarak görülen “işlem maliyetleri”, işlem bedelleri ve dava süresi bilgileri üzerinden değerlendirilmiştir. Buna göre mahkemelerde alınan harç bedelleri çeşitli dönemlerde ilan edilen kararlara binaen toplam %3'lük bir oran olarak belirlenmiştir. Yine davalarda en çok “ilam harcı 5 ve tebliğ harcı 3 beyaz mecdiye” olmak üzere toplamda 8 beyaz mecdiye kalıbıyla harç bedellerinin belirlendiği görülmektedir. Harç bedelleri işlemlerin belli bir yüzdesi olarak belirlendiğinde bu durum taraflar arasında taraflar arasında hangi parasal düzeyde işlemlerin yapıldığına dair bir fikir vermektedir. Buna göre, en yüksek ilam harcı rakamına gayrimüslimler arasında kurulan ilişkilerde rastlanmaktadır. 1879-1881 dönemindeki davalarda genellikle “ilam ve suret ve tebliğ harçları olan 240 kuruş” bedelden bahsedilmektedir. Bu dönemde alınan en yüksek harç bedelleri Müslümanlar arasındaki bir ticari işlem davasında ve bir Müslüman ve bir Hristiyan kimse arasındaki alacak davasında kaydedilmiştir. 1901-1902 döneminde harç bedellerinin ifadesi

“mesarifi temyiziye” haline gelmiştir. Sadece bu dönemde en yüksek rakamlara gayrimüslimler arasındaki alacak ilişkisinde ulaşılmıştır.

Belgeden elde edilen davaların sürelerine ilişkin bilgilere göre, davaların büyük oranda mahkemeye temyiz dilekçesi verilerek talepte bulunulmasından sonra yaklaşık bir yıl içinde sonuçlandığı görülmektedir.

Çalışmada elde edilen en önemli sonuçlardan biri, bu dönemde yeni kurulan mahkemelerin toplum tarafından benimsenme oranını göstermesi açısından hangi mahkemenin tercih edildiğidir. Buna göre, 1873-1875 arası dönemde bidayet mahkemelerinde en yüksek rakamlar gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ihtilaflara ilişkin davalardan elde edilmiştir. Bu durum ticaret mahkemesi için de geçerlidir. Yine ikisi içinde ikinci sırada Müslümanlarla gayrimüslimler arasında kurulan ilişkiler gelmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkiler üçüncü sıradadır. 1879-1881 arası dönemde ticaret mahkemesinde yine gayrimüslimler arasında görülen davalarda en yüksek rakamlara ulaşılmıştır. Bu defa bidayet mahkemesinde Müslümanlar arasındaki davalar daha yüksek düzeydedir. 1901-1902 döneminde ise, ticaret mahkemesinde gayrimüslimler arasındaki ilişkiler daha yüksek seviyede, bidayet mahkemesinde gayrimüslimlerin ve Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin oranı aynı görünmektedir. Bu durum ticari ilişkilerde gayrimüslimlerin yüksek payına işaret etmektedir.

Çalışmada değerlendirilen bir diğer konu, farklı grupların mahkemelere karşı duydukları güvenin tetkikidir. Bu gösterge farklı unsurlar arasındaki davalarda tarafların kazanma oranlarına göre ölçülmüştür. Buna göre 1873-1875 arası dönemde, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda %54'ünü Müslümanlar, %46'sını gayrimüslimler kazanmıştır. Bir sonraki dönemde tüm davaların %50'den fazlasının gayrimüslimler lehine sonuçlandığı görülmektedir. 1901-1902 döneminde yine dava kazanma oranları gayrimüslimler lehine seyretmiştir. Bu dönemde ayrıca kurumların dava kazanma oranları da oldukça yüksektir. Bu durum davaların Müslümanların bu tür davalarda diğer unsurlara göre avantajlı olduğu yönündeki beklentinin doğru olmadığını göstermektedir.

İncelenen dönemlerde mahkeme kayıtlarında daha ziyade Usul Hukuku hükümlerine atıflar yapılmıştır. Kanuna atıf kurumsallaşmanın bir göstergesi olması açısından önem

taşımaktadır. Bu durum ilk dönemde yaklaşık yarı yarıya bir orana sahipken, ikinci dönemde bu oran %76'ya ve bir sonraki dönemde %100'e çıkmıştır. %100'lük oran dava kayıtlarının tamamında kanuna atıfların bulunduğunu ifade etmektedir. Bu davaların temyiz davası olmasına bağlı olarak Ticaret Kanunnâmesine ve Mecelle'ye yapılan atıflar daha az sayıdadır. Kanuna atıflar aynı zamanda bu kanunların toplumun ihtiyaçlarına ne kadar cevap verebildiği dolayısıyla toplum tarafından ne kadar benimsendiğinin bir göstergesidir.

İncelenen dönemlerde yolsuzluk ölçümüne dair sahte belge düzenleme, sahte senet işlemleri, hileli iflas bildirimleri gibi ahlaki risk içeren unsurlara rastlanmaktadır. Fakat bunlar esasen İdare Hukuku kapsamında incelenen davalar olduklarından burada az sayıda karşılaşılması normal karşılanmalıdır.

Dava kayıtlarında sosyal norm başlığı altında yemin, faiz ve patika bağımlılığına yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. İncelenen dönemde Osmanlı toplumunda yemin formel ve enformel bir kurum olarak önemini sürdürmektedir. Ancak zaman içinde yemin içerikli davaların sayısında azalmalar görülmektedir. Bu durum yazılı beyan esasının geçerliliğini göstermektedir. İncelenen dönemde faiz kullanımı gayrimüslimler arasında daha yoğun olurken, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişkilerde faiz kullanımı ikinci sırada gelmektedir. Bu durum Müslümanların faiz içeren ilişkilere pek de uzak olmadığına bir göstergesidir. Patika bağımlılığı anlamında İslam hukukunun bir devamı niteliğinde olan Mecelle'ye yapılan atıflar davanın aslen şeriye mahkemesine aktarılması gerektiğine yönelik kararlara sıkça rastlanmaktadır. Bu durum bir taraftan Mecelle'nin yerleşiklik kazandığının bir göstergesi olmakla beraber bizzat Mecelle'nin yürürlükte olması patika bağımlılığının işareti niteliğindedir. İstanbul kadı sicilleri de benzer bir tablo çizmektedir.

Çalışmada farklı mahkeme kayıtları üzerinden yukarıda elde kayıtların değerlendirilmesi amacıyla yapılan incelemelere ilişkin sonuçlar aşağıdadır:

İSAM tarafından yayınlanan İstanbul Kadı Sicilleri üzerinde aynı dönem (19. yüzyıl sonu) ve tezin konusu ile ilgili yapılan taramalarda tezde değerlendirilen kanunnamelere ve şirket ya da ortalıklara dayalı dava kayıtları tespit edilememiştir. 1883-1884 yılına ait İstanbul kadı sicilleri üzerinde Mecelle'ye yapılan atıflar açısından gerçekleştirilen

taramada ulaşılan sonuçlar şunlardır: 28 kadı sicilinin yarısı Müslümanlar arasında, yarısı da gayrimüslimler arasında görölen ev, dükkân, arsa, oda, bağ ve gedik aletlerine dair davalardır ve hepsinde Mecelle'nin 1821. Maddesine atıf yapılmaktadır.

Ceride-i Mehâkim yanında transkribe edilmiş kimi tezlerin şeriye sicillerine ait kayıtlar üzerinde yapılan taramada ulaşılan sonuçlar ise şöyle özetlenebilir:

1881-1883 tarihlerine ait 312 numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nde yer alan 341 hükümdeki dava konuları 20 kefalet, 22 borç-alacak, 9 mülk satışı, 5 alım satımdan mürekkeptir (Aykaç, 2013, s. 347-348). Yine burada da Mecelle ya da Kanunnâme-i Ticâret başta olmak üzere tezde adı geçen diğer kanunname ve nizamnamelere atıf tespit edilememiştir.

1890-1892 tarihlerine ait 235 No'lu Seydişehir Şer'iyye Sicili'nde yer alan 16 alacak-verecek davası genel olarak vefat sonrası vefat eden kişinin borçlularının varislere açtığı davalardır (Saltekin, 2013, s. 37). Yine burada da Mecelle ya da Kanunnâme-i Ticaret başta olmak üzere tezde adı geçen diğer kanunname ve nizamnamelere atıf tespit edilememiştir.

Alım-satıma ilişkin borç için 6, satış (verasetle ilgili gayrimenkul satışı) için 2 hüküm vardır (Albayrak, 2010, s. 56-59). Bunlar arasında Mecelle'nin 1642. maddesine atıf söz konusudur⁶²⁶.

1897-1899 yıllarına ait XLIX no'lu Antalya Şer'iyye sicil defterinde 19. yüzyılda yapılan değişikliklerle şer'i mahkemelerin kapsamına giren alanlara bağlı olarak daha ziyade vekâlet davalarının yer aldığı görölmektedir⁶²⁷.

1897-1898 tarihli 15/I Numaralı Develi Şer'iyye Sicili'nde yer alan 97 belgeden 17'si alacak verecek ihtilaflarına (%18) aittir. Bunlar içinde Kayseri Ticaret Mahkemesi'nde

⁶²⁶ Konya'da mütemekkin Rum milletinden Demirci Zelimpos veled-i Dimitri veresesi ile İsavet bint-i Filpos arasındaki davada verasetten kaynaklı bir alacak hakkı ihtikafı söz konusudur. Burada tarafların ikisinin de Rum olması dikkat çekicidir (Albayrak, 2010, s. 96).

⁶²⁷ Bu kayıtlarda Teke Ticaret Mahkemesi'nde görölen davalardan bahsedilmekle beraber (Ferruh oğlu Luguri ile Süleyman Çavuş oğlu Durmuş Ali (Bircan, 2012, s. 170) ve Şerif Alizade rif'atlı Ahmed Raif Efendi ile Abdülhamid Efendi zade rif'atlı Ömer Efendi (Bircan, 2012, s. 218-219) arasında) ve bu davaların yürütülmesine ilişkin vekâlet verildiği belirtilmekte, ancak bunların nasıl sonuçlandığına dair bilgi yer almamaktadır.

görülen davadan bahsedilmekle beraber işleme dair vekâlet kaydı düşülmüştür⁶²⁸ (Çetindağ, 2008, s. 93-94)

1899-1901 tarihli 9/1 Numaralı Develi Şer'iyye Sicili'nde alacak-verecek davasına ilişkin 46 (% 54) ve alım satıma ilişkin 2 (%2) kayıt yer almaktadır (Salep, 2008, s. 14). Buradaki kayıtların şeriye sicili kaydı olduğu belirtilmekle beraber yazılış tarzı açısından nizamiye mahkemesi kayıtlarını andırıldığını da belirtmek gerekmektedir.

Mecelle'ye atıf olan 30 davadan 5'i hariç diğer davalar borç-alacak ve ticari ilişkilere ilişkindir. Yine bunların çoğu gayrimüslimlerin kendi aralarında. Bunlardan 9'unda Müslümanlar kendi aralarında, 2'si Müslüman ve gayrimüslim taraflar arasında ve geri kalanı gayrimüslimlerin kendi aralarında geçen davalardır. Ayrıca bu davaların pek çoğunda faiz yürütülen tahsilatların söz konusu olduğu görülmektedir ve bu durum iki tarafın da Müslüman olduğu davalar için de geçerlidir.

Yine burada yer alan davalardan birinde Ticaret Kanunnâmesi'ne de atıf bulunmaktadır. Zeyl-i Kanûn-i Ticâret'in 27. maddesi yanında Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'nun 48. maddesine atıf yapıldığı görülmektedir⁶²⁹ (Salep, 2008, s. 259-260).

Bu kayıtlarda ayrıca Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'na yapılan atıflar da dikkat çekmektedir⁶³⁰.

Buradaki davalarda sıklıkla bidayet mahkemesi olduğu belirtilen ilamların bulunması bunların bir kısmının nizamiye mahkemesi kararı olduğunu gösterir niteliktedir.

1899-1903 tarihleri arası Develi Şer'iyye Sicili'nde ise 125 belgeden (Şahin, 2007, s. 9) Mecelle'ye atıf yapılan 49 adet kayıt bulunmaktadır. Bunların bir kısmı tarla, bağ, bahçe,

⁶²⁸ Ermeni milletinden ve terzi esnafından Ohan oğlu Agop veled-i Mardiros ile Hacı Dikram veled-i Artin arasındadır.

⁶²⁹ Bu davanın tarafları Sadık oğlu Osman ile Serac oğlu Şaban ve şeriki İbrahim Efendi arasındaki kundura alışverişi davasıdır.

⁶³⁰ Yukarıda Mecelle ile beraber yer alan örnekler haricinde Şişli oğlu Ömer Efendi ile Abdülaziz oğlu Ömer Efendi arasındaki borç davasında Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'nun 42. maddesine atıf yapılmıştır (Salep, 2008, s. 116-117). Benzer şekilde Hacı İbrahim oğlu Ömer ile Solak Hüseyin Efendi arasındaki kundura satışından kaynaklı alacak davasında da Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'nun 142. maddesine atıf yapılmıştır (Salep, 2008, s. 118-119). Yine Ebu Seyd oğlu Abdullah ile Hatip oğlu Fuzuli arasındaki arazi davasında Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'nun 142. maddesine atıf yapılmıştır (Salep, 2008, s. 235-236). Bir başka örnekte Değirmenci oğlu Karlı Ali ile İmam oğlu Yusuf arasındakılarla davasında Usul-i Muhâkemat-ı Hukukıyye Kanunu'nun 142. ve 145. maddelerine atıf yapılmıştır (Salep, 2008, s. 254).

hane satışı veya bunlara yapılan haksız müdahaleler nedeniyle açılan davalardır. Alacak davaları ise 23, mal alım satımına ilişkin olanlar ise 4 adettir. Bu davalardan birinde taraflardan biri Ziraat Bankası'dır ve karşısında Müslüman bir borçlu grup bulunmaktadır. Alım-satım davalarından 2'sinde tarafların ikisi de Müslüman, diğer ikisinde tarafların biri Müslüman iken, diğeri gayrimüslimdir. Alacak davaları içinde 10'unda tarafların ikisi de gayrimüslim, 5'inde ki taraf da Müslümandır. Geriye kalan 7'sinde tarafların biri Müslümanken, diğeri gayrimüslimdir. Yine bu davalardan birçoğunda taraflar Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin faizin geçerli olması dikkat çekicidir. Yine buradaki kayıtlar da bidayet mahkemesi ibaresinden hareketle nizamiye mahkeme kayıtları izlenimi vermektedir.

Ceride-i Mehâkim'den elde edilen kayıtlar yanında İstanbul kadı sicilleri ve diğer belgeler üzerinde yapılan taramalar daha sonraki dönemlere aittir. Bu sicil kayıtlarında alacak ve ticari işlemlere yönelik kayıtların olduğu görülmektedir. Ayrıca bir kısmında Mecelle ve Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan atıflar söz konusudur.

Sonuç olarak, yukarıda yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere, ticaret mahkemesi ve nizamiye mahkemesi kayıtlarında gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerin özellikle borç-alacak ilişkileri açısından diğerlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak diğer taraftan yine gayrimüslimlerin taraflardan biri olarak Müslümanlarla kurduğu alacak ve ticari ilişki işlemlerinin oranı incelenen dönemler açısından genelde ikinci sırada gelmektedir. Bu durum söz konusu ilişkilerde taraflardan birinin Müslüman olduğu davalar Müslümanların kendi aralarındaki kurdukları ilişkilerin boyutuyla beraber değerlendirildiğinde gayrimüslimlerin payına nazaran daha az olmakla beraber Müslümanların iktisadi faaliyetlerdeki payının da azımsanmayacak düzeyde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu ilişkilerin taraflarının kimliklerinin değerlendirildiği bir diğer ölçüm olan "cemaat toplumu" içinde gelişen ilişkiler açısından değerlendirildiğinde yine beklenenin aksine gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ilişkilerinin yoğunluğunun daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan ticari ve finansal piyasalarda bankalar, Hazine-i Celile, Düyûn-ı Umûmiye gibi kurumların yer almasıyla beraber bu tür ilişkilerde taraf olarak sözü edilen kurumları görmek daha yaygın bir olgu haline gelmiştir. Söz konusu incelemelerde, üzerinde durulması gereken bir diğer konu Ticaret Hukuku kapsamında ilan edilen Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin verilen

hükümlerde ne kadar yer bulduğu ve dolayısıyla ne ölçüde benimsendiğidir. Ceride Mehâkim'de yer alan davaların temyiz mahkemesi ilamlarına yer veriyor olması dolayısıyla bu kanunlara yapılan atıfların sayısının daha az olduğu görülmektedir. Benzer şekilde yaklaşık aynı dönemlere ait çeşitli kadı sicilleri üzerinde yapılan incelemelerde bu kanunlara yapılan atıflar bulunmaktadır. Bu atıfların çoğu gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalardadır ve yine birçoğu borç-alacak ve ticari işlem ilişkisine yöneliktir. Bu durum Mecelle'nin toplum tarafından benimsendiğinin bir göstergesidir. Yine kadı sicillerinin bazılarında, alacak davalarına ilişkin kayıtların sıklığı ve bunların büyük kısmında faiz yürütülen tahsilatların söz konusu olması şeriye mahkemelerinin toplumun her kesimi açısından halen önemini koruduğunu göstermektedir. Zira bu davalarda faiz kullanımını açısından sıkça Müslümanların bulunduğunu, şeriye mahkemesi olması açısından sıkça gayrimüslimlerin taraf olduğunu belirtmek önem teşkil etmektedir. Ceride-i Mehâkim'den elde edilen bilgilerde dikkat çekici bir diğer nokta, lehine dava sonuçlanan tarafların avantajlı olduğu düşünülen taraf olmamasıdır. Başka bir deyişle, nizamiye mahkemesinde olması gerekli yabancı üye sayısına ulaşamadığından davaların daha ziyade Müslümanlar aleyhine sonuçlanmadığı yorumunu yapmak mümkündür. Sonuç olarak, çalışmada mahkeme kayıtları üzerinde gerçekleştirilen çeşitli ölçümlerde kriter olarak kullanılan gerek orijinal gerek yeni kurumsal iktisat gerekse de Greif'in kullandığı kurumsal iktisat terimleri beraberce değerlendirilerek bu konuda önemi ortaya konulmuş olmaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA: A.DVN.MKL, 7/10, 1869,
BOA: A.DVN.MKL, 85/6, 1892;
BOA: A.DVN.MKL, 86/21, 1892
BOA: A.M..., 24/38, 1861
BOA: A.MKT.MHM, 201/29, 1860
BOA: A.MKT.MHM, 219/98, 1861
BOA: A.MKT.MHM, 406/39, 1868
BOA: A.MKT.MHM, 448/21, 1873
BOA: A.MKT.MHM, 471/35, 1873
BOA: A.MKT.MHM., 459/10, 1873
BOA: A.MKT.MHM., 478/23, 1875
BOA: HH.d..., 19624-, 1868
BOA: HR.HEMŞ.İŞO., 161/20, 1877
BOA: HR.HMŞ. İŞO., 161/52, 1878
BOA: HR.İD., 835/11, 1874
BOA: HR.İD., 835/15 , 1880
BOA: HR.İD., 835/5
BOA: HR.İD., 835/7, 1873
BOA: HR.MKT., 164/73, 1856
BOA: HR.MKT., 363/97, 1861
BOA: İ.MMS., 36/1505, 1869;
BOA: İ.MMS., 47/1996, 1873
BOA: İ.MVL., 436/19282, 1860
BOA: İ.MVL., 578/25960, 1867
BOA: İ.ŞD., 25/1142, 1873
BOA: ML.d..., 885-;

BOA: MV: 3/47, 1885
BOA: ŞD., 1173-16, 1879
BOA: ŞD., 1174/2, 1880
BOA: ŞD., 2420/18, 1879
BOA: ŞD., 2420/18, 1879
BOA: ŞD., 2454-28, 1882
BOA: ŞD., 2878/8, 1874
BOA: ŞD., 2878/8, 1874
BOA: Y..A..RES., 16/34, 1882
BOA: Y..A...RES., 3/30, 1879
BOA: Y..A...RES., 3/30, 1879
BOA: Y..EE., 41/129

İstanbul Mahkemesi Kadı Sicilleri

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 80.

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 98.

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 219.

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 124 ve 125.

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911) cilt: 99, sayfa: 184.

Ceride-i Mehâkim

1873-1875

Ceride-i Mehâkim	23 Safer 1290	Sayı 1
Ceride-i Mehâkim	1 Rebüü'l-evvel 1290	Sayı 2
Ceride-i Mehâkim	8 Rebüü'l-evvel 1290	Sayı 3
Ceride-i Mehâkim	15 Rebüü'l-evvel 1290	Sayı 4
Ceride-i Mehâkim	22 Rebüü'l-evvel 1290	Sayı 5
Ceride-i Mehâkim	29 Rebüü'l-evvel 1290	Sayı 6
Ceride-i Mehâkim	7 Rebüü'l-âhir 1290	Sayı 7
Ceride-i Mehâkim	14 Rebüü'l-âhir 1290	Sayı 8
Ceride-i Mehâkim	21 Rebüü'l-âhir 1290	Sayı 9
Ceride-i Mehâkim	28 Rebüü'l-âhir 1290	Sayı 10
Ceride-i Mehâkim	5 Cemâziyelevvel 1290	Sayı 11
Ceride-i Mehâkim	12 Cemâziyelevvel 1290	Sayı 12
Ceride-i Mehâkim	19 Cemâziyelevvel 1290	Sayı 13
Ceride-i Mehâkim	26 Cemâziyelevvel 1290	Sayı 14
Ceride-i Mehâkim	4 Cemâziyelâhir 1290	Sayı 15
Ceride-i Mehâkim	11 Cemâziyelâhir 1290	Sayı 16
Ceride-i Mehâkim	18 Cemâziyelâhir 1290	Sayı 17
Ceride-i Mehâkim	25 Cemâziyelâhir 1290	Sayı 18
Ceride-i Mehâkim	2 Recep 1290	Sayı 19
Ceride-i Mehâkim	9 Recep 1290	Sayı 20
Ceride-i Mehâkim	16 Recep 1290	Sayı 21
Ceride-i Mehâkim	23 Recep 1290	Sayı 22
Ceride-i Mehâkim	30 Recep 1290	Sayı 23
Ceride-i Mehâkim	7 Şaban 1290	Sayı 24
Ceride-i Mehâkim	14 Şaban 1290	Sayı 25
Ceride-i Mehâkim	21 Şaban 1290	Sayı 26
Ceride-i Mehâkim	28 Şaban 1290	Sayı 27
Ceride-i Mehâkim	6 Ramazan 1290	Sayı 28
Ceride-i Mehâkim	13 Ramazan 1290	Sayı 29

Ceride-i Mehâkim	20 Ramazan 1290	Sayı 30
Ceride-i Mehâkim	11 Şevval 1290	Sayı 31
Ceride-i Mehâkim	18 Şevval 1290	Sayı 32
Ceride-i Mehâkim	25 Şevval 1290	Sayı 33
Ceride-i Mehâkim	2 Zilkade 1290	Sayı 34
Ceride-i Mehâkim	9 Zilkade 1290	Sayı 35
Ceride-i Mehâkim	16 Zilkade 1290	Sayı 36
Ceride-i Mehâkim	23 Zilkade 1290	Sayı 37
Ceride-i Mehâkim	1 Zilhicce 1290	Sayı 38
Ceride-i Mehâkim	14 Zilhicce 1290	Sayı 39
Ceride-i Mehâkim	21 Zilhicce 1290	Sayı 40
Ceride-i Mehâkim	28 Zilhicce 1290	Sayı 42
Ceride-i Mehâkim	13 Muharrem 1290	Sayı 43
Ceride-i Mehâkim	20 Muharrem 1290	Sayı 44
Ceride-i Mehâkim	27 Muharrem 1290	Sayı 45
Ceride-i Mehâkim	5 Safer 1290	Sayı 46
Ceride-i Mehâkim	19 Safer 1291	Sayı 47
Ceride-i Mehâkim	26 Safer 1291	Sayı 48
Ceride-i Mehâkim	25 Şevval 1291	Sayı 49
Ceride-i Mehâkim	3 Rebü'l-evvel 1291	Sayı 50
Ceride-i Mehâkim	10 Rebü'l-evvel 1291	Sayı 51
Ceride-i Mehâkim	17 Rebü'l-evvel 1291	Sayı 52
Ceride-i Mehâkim	24 Rebü'l-evvel 1291	Sayı 53
Ceride-i Mehâkim	2 Rebü'l-âhir 1291	Sayı 54
Ceride-i Mehâkim	9 Rebü'l-âhir 1291	Sayı 55
Ceride-i Mehâkim	16 Rebü'l-âhir 1291	Sayı 56
Ceride-i Mehâkim	23 Rebü'l-âhir 1291	Sayı 57
Ceride-i Mehâkim	30 Rebü'l-âhir 1291	Sayı 58
Ceride-i Mehâkim	7 Cemâziyelevvel 1291	Sayı 59
Ceride-i Mehâkim	14 Cemâziyelevvel 1291	Sayı 60
Ceride-i Mehâkim	21 Cemâziyelevvel 1291	Sayı 61

Ceride-i Mehâkim	28 Cemâziyelevvel 1291	Sayı 62
Ceride-i Mehâkim	6 Cemâziyelâhir 1291	Sayı 63
Ceride-i Mehâkim	13 Cemâziyelâhir 1291	Sayı 64
Ceride-i Mehâkim	20 Cemâziyelâhir 1291	Sayı 65
Ceride-i Mehâkim	27 Cemâziyelâhir 1291	Sayı 66
Ceride-i Mehâkim	5 Recep 1291	Sayı 67
Ceride-i Mehâkim	12 Recep 1291	Sayı 68
Ceride-i Mehâkim	19 Recep 1291	Sayı 69
Ceride-i Mehâkim	26 Recep 1291	Sayı 70
Ceride-i Mehâkim	3 Şaban 1291	Sayı 71
Ceride-i Mehâkim	10 Şaban 1291	Sayı 72
Ceride-i Mehâkim	17 Şaban 1291	Sayı 73
Ceride-i Mehâkim	24 Şaban 1291	Sayı 74
Ceride-i Mehâkim	2 Ramazan 1291	Sayı 75
Ceride-i Mehâkim	9 Ramazan 1291	Sayı 76
Ceride-i Mehâkim	16 Ramazan 1291	Sayı 77
Ceride-i Mehâkim,	23 Ramazan 1291	Sayı 78
Ceride-i Mehâkim	30 Ramazan 1291	Sayı 79
Ceride-i Mehâkim	7 Şevval 1291	Sayı 80
Ceride-i Mehâkim	14 Şevval 1291	Sayı 81
Ceride-i Mehâkim	21 Şevval 1290	Sayı 82
Ceride-i Mehâkim	21 Şevval 1290	Sayı 83
Ceride-i Mehâkim	28 Şevval 1291	Sayı 84
Ceride-i Mehâkim	12 Zilkade 1291	Sayı 85
Ceride-i Mehâkim	19 Zilkade 1291	Sayı 86
Ceride-i Mehâkim	26 Zilkade 1291	Sayı 87
Ceride-i Mehâkim	4 Zilhicce 1291	Sayı 88
Ceride-i Mehâkim	11 Zilhicce 1291	Sayı 89
Ceride-i Mehâkim	18 Zilhicce 1291	Sayı 90
Ceride-i Mehâkim	25 Zilhicce 1291	Sayı 91
Ceride-i Mehâkim	2 Muharrem 1292	Sayı 92

Ceride-i Mehâkim	9 Muharrem 1292	Sayı 93
Ceride-i Mehâkim	16 Muharrem 1292	Sayı 94
Ceride-i Mehâkim	23 Muharrem 1292	Sayı 95
Ceride-i Mehâkim	30 Rebü'l-evvel 1292	Sayı 96
Ceride-i Mehâkim	27 Rebü'l-evvel 1292	Sayı 97
Ceride-i Mehâkim,	3 Rebü'l-âhir 1292	Sayı 98
Ceride-i Mehâkim	10 Rebü'l-âhir 1292	Sayı 99
Ceride-i Mehâkim	17 Rebü'l-âhir 1292	Sayı 100
Ceride-i Mehâkim	25 Rebü'l-âhir 1292	Sayı 101
Ceride-i Mehâkim	3 Cemâziyelevvel 129	Sayı 102
Ceride-i Mehâkim	10 Cemâziyelevvel 1292	Sayı 103
Ceride-i Mehâkim	17 Cemâziyelevvel 1292	Sayı 104
Ceride-i Mehâkim	24 Cemâziyelevvel 1292	Sayı 105
Ceride-i Mehâkim	1 Cemâziyelâhir 1292	Sayı 106
Ceride-i Mehâkim	8 Cemâziyelâhir 1292	Sayı 107
Ceride-i Mehâkim	16 Cemâziyelâhir 1292	Sayı 108
Ceride-i Mehâkim	23 Cemâziyelâhir 1292	Sayı 109
Ceride-i Mehâkim	30 Cemâziyelâhir 1292	Sayı 110
Ceride-i Mehâkim	8 Recep 1292	Sayı 111
Ceride-i Mehâkim	15 Recep 1292	Sayı 112
Ceride-i Mehâkim	22 Recep 1292	Sayı 113
Ceride-i Mehâkim	29 Recep 1292	Sayı 114
Ceride-i Mehâkim	6 Şaban 1292	Sayı 115
Ceride-i Mehâkim	13 Şaban 1292	Sayı 116
Ceride-i Mehâkim	21 Şaban 1292	Sayı 117
Ceride-i Mehâkim	28 Şaban 1292	Sayı 118
Ceride-i Mehâkim	4 Ramazan 1292	Sayı 119
Ceride-i Mehâkim	11 Ramazan 1292	Sayı 120
Ceride-i Mehâkim	18 Ramazan 1292	Sayı 121
Ceride-i Mehâkim	25 Ramazan 1292	Sayı 122
Ceride-i Mehâkim	2 Şevval 1292	Sayı 123

Ceride-i Mehâkim	9 Şevval 1292	Sayı 124
Ceride-i Mehâkim	16 Şevval 1292	Sayı 125
Ceride-i Mehâkim	23 Şevval 1292	Sayı 126
Ceride-i Mehâkim	29 Şevval 1292	Sayı 127
Ceride-i Mehâkim	7 Zilkade 1292	Sayı 128
Ceride-i Mehâkim	14 Zilkade 1292	Sayı 129
Ceride-i Mehâkim	21 Zilkade 1292	Sayı 130
Ceride-i Mehâkim	28 Zilkade 1292	Sayı 131
Ceride-i Mehâkim	6 Zilhicce 1292	Sayı 132
Ceride-i Mehâkim	13 Zilhicce 1292	Sayı 133
Ceride-i Mehâkim	20 Muharrem 1290	Sayı 134
Ceride-i Mehâkim	24 Safer 1293	Sayı 135
Ceride-i Mehâkim	24 Safer 1293	Sayı 136
Ceride-i Mehâkim	2 Rebü'l-evvel 1293	Sayı 137
Ceride-i Mehâkim	9 Rebü'l-evvel 1293	Sayı 138
Ceride-i Mehâkim	16 Rebü'l-evvel 1293	Sayı 139
Ceride-i Mehâkim	23 Rebü'l-evvel 1293	Sayı 140
Ceride-i Mehâkim	30 Rebü'l-evvel 1293	Sayı 141
Ceride-i Mehâkim	7 Rebü'l-âhir 1293	Sayı 141
Ceride-i Mehâkim	14 Rebü'l-âhir 1293	Sayı 142
Ceride-i Mehâkim	21 Rebü'l-âhir 1293	Sayı 143
Ceride-i Mehâkim	28 Rebü'l-âhir 1293	Sayı 144
Ceride-i Mehâkim	6 Cemâziyelevvel 1293	Sayı 145
Ceride-i Mehâkim	13 Cemâziyelevvel 1293	Sayı 146
Ceride-i Mehâkim	20 Cemâziyelevvel 1293	Sayı 147
Ceride-i Mehâkim	27 Cemâziyelevvel 1293	Sayı 148
Ceride-i Mehâkim	4 Cemâziyelâhir 1293	Sayı 149
Ceride-i Mehâkim	11 Cemâziyelâhir 1293	Sayı 151
Ceride-i Mehâkim	18 Cemâziyelâhir 1293	Sayı 151
Ceride-i Mehâkim	25 Cemâziyelâhir 1293	Sayı 152
Ceride-i Mehâkim	2 Recep 1293	Sayı 153

Ceride-i Mehâkim	9 Recep 1293	Sayı 154
Ceride-i Mehâkim	15 Recep 1293	Sayı 155
Ceride-i Mehâkim	22 Recep 1293	Sayı 156
Ceride-i Mehâkim	29 Recep 1293	Sayı 158
Ceride-i Mehâkim	6 Şaban 1293	Sayı 159

1879-1881

Ceride-i Mehâkim	12 Recep 1296	Sayı 1
Ceride-i Mehâkim	19 Recep 1296	Sayı 2
Ceride-i Mehâkim	26 Recep 1296	Sayı 3
Ceride-i Mehâkim	3 Şaban 1296	Sayı 4
Ceride-i Mehâkim	10 Şaban 1296	Sayı 5
Ceride-i Mehâkim	17 Şaban 1296	Sayı 6
Ceride-i Mehâkim	24 Şaban 1296	Sayı 7
Ceride-i Mehâkim	2 Ramazan 1296	Sayı 8
Ceride-i Mehâkim	9 Ramazan 1296	Sayı 9
Ceride-i Mehâkim	16 Ramazan 1296	Sayı 10
Ceride-i Mehâkim	23 Ramazan 1296	Sayı 11
Ceride-i Mehâkim	7 Şevval 1296	Sayı 12
Ceride-i Mehâkim	14 Şevval 1296	Sayı 13
Ceride-i Mehâkim	21 Şevval 1296	Sayı 14
Ceride-i Mehâkim	28 Şevval 1296	Sayı 15
Ceride-i Mehâkim	6 Zilkade 1296	Sayı 16
Ceride-i Mehâkim	12 Zilkade 1296	Sayı 17
Ceride-i Mehâkim	19 Zilkade 1296	Sayı 18
Ceride-i Mehâkim	26 Zilkade 1296	Sayı 19
Ceride-i Mehâkim	4 Zilhicce 1296	Sayı 20
Ceride-i Mehâkim	17 Zilhicce 1296	Sayı 21
Ceride-i Mehâkim	25 Zilhicce 1296	Sayı 22
Ceride-i Mehâkim	2 Muharrem 1297	Sayı 23
Ceride-i Mehâkim	10 Muharrem 1297	Sayı 24

Ceride-i Mehâkim	16 Muharrem 1297	Sayı 25
Ceride-i Mehâkim	23 Muharrem 1297	Sayı 26
Ceride-i Mehâkim	30 Safer 1297	Sayı 27
Ceride-i Mehâkim	8 Safer 1297	Sayı 28
Ceride-i Mehâkim	15 Safer 1297	Sayı 29
Ceride-i Mehâkim	22 Safer 1297	Sayı 30
Ceride-i Mehâkim	29 Safer 1297	Sayı 31
Ceride-i Mehâkim	6 Rebü'l-evvel 1297	Sayı 32
Ceride-i Mehâkim	13 Rebü'l-evvel 1297	Sayı 33
Ceride-i Mehâkim	20 Rebü'l-evvel 1297	Sayı 34
Ceride-i Mehâkim	27 Rebü'l-evvel 1297	Sayı 35
Ceride-i Mehâkim	4 Rebü'l-âhir 1297	Sayı 36
Ceride-i Mehâkim	11 Rebü'l-âhir 1297	Sayı 37
Ceride-i Mehâkim	18 Rebü'l-âhir 1297	Sayı 38
Ceride-i Mehâkim	25 Rebü'l-âhir 1297	Sayı 39
Ceride-i Mehâkim	4 Cemâziyelevvel 1297	Sayı 40
Ceride-i Mehâkim	11 Cemâziyelevvel 1297	Sayı 41
Ceride-i Mehâkim	18 Cemâziyelevvel 1297	Sayı 42
Ceride-i Mehâkim	25 Cemâziyelevvel 1297	Sayı 43
Ceride-i Mehâkim	2 Cemâziyelâhir 1297	Sayı 44
Ceride-i Mehâkim	9 Cemâziyelâhir 1297	Sayı 45
Ceride-i Mehâkim	16 Cemâziyelâhir 1297	Sayı 46
Ceride-i Mehâkim	23 Cemâziyelâhir 1297	Sayı 47
Ceride-i Mehâkim	1 Recep 1297	Sayı 48
Ceride-i Mehâkim	8 Recep 1297	Sayı 49
Ceride-i Mehâkim	15 Recep 1297	Sayı 50
Ceride-i Mehâkim	21 Recep 1297	Sayı 51
Ceride-i Mehâkim	28 Recep 1297	Sayı 52
Ceride-i Mehâkim	6 Şaban 1297	Sayı 53
Ceride-i Mehâkim	12 Şaban 1297	Sayı 54
Ceride-i Mehâkim	19 Şaban 1297	Sayı 55

Ceride-i Mehâkim	26 Şaban 1297	Sayı 56
Ceride-i Mehâkim	4 Ramazan 1297	Sayı 57
Ceride-i Mehâkim	11 Ramazan 1297	Sayı 58
Ceride-i Mehâkim	18 Ramazan 1297	Sayı 59
Ceride-i Mehâkim	25 Ramazan 1297	Sayı 60
Ceride-i Mehâkim	2 Şevval 1297	Sayı 61
Ceride-i Mehâkim	9 Şevval 1297	Sayı 62
Ceride-i Mehâkim	16 Şevval 1297	Sayı 63
Ceride-i Mehâkim	23 Şevval 1297	Sayı 64
Ceride-i Mehâkim	1 Zilkade 1297	Sayı 65
Ceride-i Mehâkim	8 Zilkade 1297	Sayı 66
Ceride-i Mehâkim	15 Zilkade 1297	Sayı 67
Ceride-i Mehâkim	23 Zilkade 1297	Sayı 68
Ceride-i Mehâkim	30 Zilkade 1297	Sayı 69
Ceride-i Mehâkim	5 Zilhicce 1297	Sayı 70
Ceride-i Mehâkim	12 Zilhicce 1297	Sayı 71
Ceride-i Mehâkim	19 Zilhicce 1297	Sayı 72
Ceride-i Mehâkim	26 Zilhicce 1297	Sayı 73
Ceride-i Mehâkim	4 Muharrem 1298	Sayı 74
Ceride-i Mehâkim	19 Muharrem 1298	Sayı 86
Ceride-i Mehâkim	26 Muharrem 1298	Sayı 74
Ceride-i Mehâkim	3 Safer 1298	Sayı 75
Ceride-i Mehâkim	10 Safer 1298	Sayı 76
Ceride-i Mehâkim	17 Safer 1298	Sayı 77
Ceride-i Mehâkim	24 Safer 1298	Sayı 78
Ceride-i Mehâkim	2 Rebü'l-evvel 1298	Sayı 79
Ceride-i Mehâkim	9 Rebü'l-evvel 1298	Sayı 80
Ceride-i Mehâkim	15 Rebü'l-evvel 1298	Sayı 81
Ceride-i Mehâkim	22 Rebü'l-evvel 1298	Sayı 82
Ceride-i Mehâkim	29 Rebü'l-evvel 1298	Sayı 83
Ceride-i Mehâkim	7 Rebü'l-âhir 1298	Sayı 84

Ceride-i Mehâkim	14 Rebû'î-âhir 1298	Sayı 85
Ceride-i Mehâkim	21 Rebû'î-âhir 1298	Sayı 86
Ceride-i Mehâkim	28 Rebû'î-âhir 1298	Sayı 87
Ceride-i Mehâkim	6 Cemâziyelevvel 1298	Sayı 88
Ceride-i Mehâkim	13 Cemâziyelevvel 1298	Sayı 89
Ceride-i Mehâkim	20 Cemâziyelevvel 1298	Sayı 90
Ceride-i Mehâkim	27 Cemâziyelevvel 1298	Sayı 91
Ceride-i Mehâkim	4 Cemâziyelâhir 1298	Sayı 95
Ceride-i Mehâkim	11 Cemâziyelâhir 1298	Sayı 96
Ceride-i Mehâkim	18 Cemâziyelâhir 1298	Sayı 97
Ceride-i Mehâkim	25 Cemâziyelâhir 1298	Sayı 98
Ceride-i Mehâkim	3 Recep 1298	Sayı 99
Ceride-i Mehâkim	10 Recep 1298	Sayı 99
Ceride-i Mehâkim	17 Recep 1298	Sayı 100
Ceride-i Mehâkim	24 Recep 1298	Sayı 101
Ceride-i Mehâkim	1 Şaban 1298	Sayı 102
Ceride-i Mehâkim	7 Şaban 1298	Sayı 103
Ceride-i Mehâkim	15 Şaban 1298	Sayı 104
Ceride-i Mehâkim	22 Şaban 1298	Sayı 105
Ceride-i Mehâkim	29 Şaban 1298	Sayı 106
Ceride-i Mehâkim	7 Ramazan 1298	Sayı 107
Ceride-i Mehâkim	14 Ramazan 1298	Sayı 108
Ceride-i Mehâkim	21 Ramazan 1298	Sayı 109
Ceride-i Mehâkim	28 Ramazan 1298	Sayı 110
Ceride-i Mehâkim	5 Şevval 1298	Sayı 111
Ceride-i Mehâkim	12 Şevval 1298	Sayı 112
Ceride-i Mehâkim	19 Şevval 1298	Sayı 113
Ceride-i Mehâkim	26 Şevval 1298	Sayı 114
Ceride-i Mehâkim	3 Zilkade 1298	Sayı 115
Ceride-i Mehâkim	11 Zilkade 1298	Sayı 116
Ceride-i Mehâkim	18 Zilkade 1298	Sayı 117

Ceride-i Mehâkim	25 Zilkade 1298	Sayı 118
Ceride-i Mehâkim	2 Zilhicce 1298	Sayı 119
Ceride-i Mehâkim	9 Zilhicce 1298	Sayı 120
Ceride-i Mehâkim	16 Zilhicce 1298	Sayı 121
Ceride-i Mehâkim	23 Zilhicce 1298	Sayı 122
Ceride-i Mehâkim	30 Zilhicce 1298	Sayı 123

1901-1902

Ceride-i Mehâkim	25 Zilkade 1318	Sayı 1125
Ceride-i Mehâkim	3 Zilhicce 1318	Sayı 1126
Ceride-i Mehâkim	10 Zilhicce 1318	Sayı 1127
Ceride-i Mehâkim	17 Zilhicce 1318	Sayı 1128
Ceride-i Mehâkim	24 Zilhicce 1318	Sayı 1129
Ceride-i Mehâkim	30 Zilhicce 1318	Sayı 1130
Ceride-i Mehâkim	7 Muharrem 1319	Sayı 1131
Ceride-i Mehâkim	14 Muharrem 1319	Sayı 1132
Ceride-i Mehâkim	21 Muharrem 1319	Sayı 1133
Ceride-i Mehâkim	28 Muharrem 1319	Sayı 1134
Ceride-i Mehâkim	6 Safer 1319	Sayı 1135
Ceride-i Mehâkim	13 Safer 1319	Sayı 1136
Ceride-i Mehâkim	20 Safer 1319	Sayı 1137
Ceride-i Mehâkim	20 Safer 1319	Sayı 1138
Ceride-i Mehâkim	27 Safer 1319	Sayı 1139
Ceride-i Mehâkim	12 Rebü'l-evvel 1319	Sayı 1140
Ceride-i Mehâkim	19 Rebü'l-evvel 1319	Sayı 1141
Ceride-i Mehâkim	26 Rebü'l-evvel 1319	Sayı 1142
Ceride-i Mehâkim	4 Rebü'l-âhir 1319	Sayı 1143
Ceride-i Mehâkim	11 Rebü'l-âhir 1319	Sayı 1144
Ceride-i Mehâkim	18 Rebü'l-âhir 1319	Sayı 1145
Ceride-i Mehâkim	25 Rebü'l-âhir 1319	Sayı 1146
Ceride-i Mehâkim	3 Cemâziyelevvel 1319	Sayı 1147

Ceride-i Mehâkim	10 Cemâziyelevvel 1319	Sayı 1148
Ceride-i Mehâkim	17 Cemâziyelevvel 1319	Sayı 1149
Ceride-i Mehâkim	24 Cemâziyelevvel 1319	Sayı 1150
Ceride-i Mehâkim	1 Cemâziyelâhir 1319	Sayı 1151
Ceride-i Mehâkim	8 Cemâziyelâhir 1319	Sayı 1152
Ceride-i Mehâkim	15 Cemâziyelâhir 1319	Sayı 1153
Ceride-i Mehâkim	22 Cemâziyelâhir 1319	Sayı 1154

The London Gazette, 16 December 1873, s. 5869-5898

Basılı Kaynaklar

- Abadan, Y. (2015). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 57-88). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Acun, F. (2013). Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları. M. Zencirkıran içinde, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (s. 41-59). Bursa: Dora.
- Agmon, I. (2004). Recording Procedures and Legal Culture in the Late Ottoman Shari'a Court of Jaffa, 1865-1890. *Islamic Law and Society*, 11(3), 333-377.
- Agmon, I., & Shahar, I. (2008). Theme issue: Shifting perspectives in the study of shari'a courts: Methodologies and paradigms: Introduction. *Islamic Law and Society*(15), 1-19.
- Ahmed Cevdet, P. (1973). *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler Cilt II*. (S. Irmak, & B. Çağlar, Dü) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ahmed Cevdet, P. (1980). *Ma'rûzât*. (Y. Halaçoğlu, Dü.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmed Cevdet, P. (1991a). *Tezâkir-i Cevdet IV* (3. Baskı b.). (C. Baysun, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmed Cevdet, P. (1991b). *Tezâkir-i Cevdet I* (3. Baskı b.). (C. Baysun, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmed Cevdet, P. (1991c). *Tezâkir-i Cevdet III* (3. Baskı b.). (C. Baysun, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akerlof, G. (1980). A Theory of Social Custom, of Which Unemployment MAY be One Consequence. *The Quarterly Journal of Economics*, 94(4), 749-775.
- Akerlof, G. A. (2002). Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior. *The American Economic Review*, 92(3), 411-433.
- Akerlof, G. A., & Dickens, W. (1982). The Economic Consequences of Cognitive Dissonance. *The American Economic Review*, 72(3), 307-312.
- Akerlof, G. A., & Kranton, R. (2000). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, CXV(3), 715-753.
- Akerlof, G. A., & Kranton, R. (2005). Identity and the Economics of Organizations. *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), 9-32.
- Akerlof, G. A., & Kranton, R. (2016). *Kimlik İktisadı Kimliklerimiz, İşimizi, Ücretimizi ve Refahımızı Nasıl Şekillendiriyor?* (C. Madenci, Çev.) Ankara: Efil Yayınevi.
- Akdeniz, H. M. (2010). *108 Numaralı Kütahya Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Kritiği*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, A. (1990-1993). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
- Akgündüz, A. (1999). Osmanlı Hukuku'nda Şer'i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 117-121.
- Akgündüz, A. (2009). İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Tesirleri. A. Akgündüz içinde, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatı Araştırmaları* (s. 339-375). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A. (2010). *Islamic Law in the Theory and Practise Introduction to Islamic Law*. Rotterdam: Iur Press.
- Akgündüz, A. (2011). *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Birinci Cilt Kamu Hukuku (Anayasa-İdare-Ceza-Usul-Vergi-Devletler Umumî)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A. (2013). *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Mecelle Ta'dilleri ve Gereçekleri İle Bİrlikte*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A., & Öztürk, S. (2000). *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akşin, S. (1997). Siyasal Tarih (1789-1908). S. Akşin içinde, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 77-188). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aktan, C. C., & Vural, T. (2005). Eski Kurumsal İktisat. C. C. Aktan içinde, *Kurumsal İktisat Kuralları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme* (s. 7-20). SPK Yayını.
- Aktan, C. C., & Vural, T. (2005). Yeni Kurumsal İktisat. C. C. Aktan içinde, *Kurumsal İktisat Kuralları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme* (s. 21-39). SPK Yayını.
- Aktay, Y. (2000). Yarınlar İçin Osmanlı Tarihi. Osmanlı'da Hukuk ve Meşruiyet Üzerine Bir Tarih Sosyolojisi. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı III Düşünce ve Bilim*(33), 388-405.
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Akyıldız, A. (2001). *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Akyıldız, A. (2012a). Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşme Yolları ve Nedenleri. A. Akyıldız içinde, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (4. Baskı b., s. 15-30). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A. (2012c). Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856). A. Akyıldız içinde, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (4. Baskı b., s. 45-81). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Al, H. (2003). Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 147-169.
- Albayrak, H. (2010). *Konya Şer'iyye Sicillerinden 130 Nolu Defterin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andic, F., & Andic, S. (2006). The Decline of The Ottoman Empire A Neo-Institutional Economics Analysis. N. Abacı (Dü.) içinde, *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey Papers June 18-21, 1998 Bursa-Turkey* (s. 287-312). Morrisville: Lulu Press.
- Apaydın, H. Y. (2000). İn'ikad. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 314-315.
- Apaydın, B. (2009). *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arabi, O. (1998, Şubat). Contract Stipulations (Shurut) in Islamic Law: The Ottoman Majalla and Taymiyya. *International Journal of Middle East Studies*, 30(1), 29-50.
- Armağan, M. (2014). "Osmanlı Gerilemesi" Masalından Uyanmak. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (5. Baskı b., s. 29-57). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Avcıoğlu, D. (2013). *Osmanlı'nın Düzeni Türklerin Tarihi: Altıncı Kitap*. (D. Yurdakul, Dü.) İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (2003). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28. Cilt, 231-235.
- Aydın, M. A. (2018). *Türk Hukuk Tarihi* (Cilt 15. baskı). İstanbul: Beta baim Yayım.
- Aykaç, Z. (2013). *312 Nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1298-1300/M. 1881-1883)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aysoy, M. (2003). *Geleneksel Sonrası Toplum Üzerine*. İstanbul: Açı Kitaplar.
- Baban, Ş. (1940). Tanzimat ve Para. T. C. Müdürlüğü içinde, *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* (s. 233-262). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Berathlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Balcı, M. (2000). *Tanzimat'tan Günümüze Islah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili*. 04 22, 2020 tarihinde <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/232.pdf>

- Balcı, R., & Sırma, İ. (2012). *Memalik-i Osamniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Bardakoğlu, A. (1996). Gabn-i Fahiş. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, 268-273.
- Barkan, Ö. L. (1940b). İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I., Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İstanbul Üniveristesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI(1), 156-181.
- Barkan, Ö. L. (2000b). Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1* (Cilt 1, s. 607-619). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000c). Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1* (Cilt 1, s. 253-294). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000f). "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 2* (Cilt 2, s. 1402-1427). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000g). Türkiye'de Sultanların Teşirî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnâmeler. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 2* (Cilt 2, s. 1381-1380). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000h). Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi. H. Özdeğer içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 2* (Cilt 2, s. 1330-1351). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Barkey, K. (2013). *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi* (2. Baskı b.). (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Versus Kitap.
- Bayraktar, K. (2003). Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 115-145.
- Belgesay, M. R. (1940). *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Belin, M. (1931). *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*. (M. Ziya, Çev.) İstanbul: Devlet Matbaası.
- Berkes, N. (2013b). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2013a). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (A. Kuyaş, Dü.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Bilgin, N. (1999). *Evrenselcilik ve Farkçılık Geriliminde Kollektif Kimlik* . İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bircan, E. (2012). *49 No'lu Antalya Şer'iyeye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi 1315-1316 (M. 1897-1899)*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Blaisdell, D. C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyunuunmumiye" Osmnalı Düyunuunmumiye İdaresi'nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti*. (A. İ. Dalgıç, Çev.) İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Bozdağ, İ. (1990). Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa. H. D. Yıldız içinde, *150. Yılında Tanzimat* (s. 29-39). İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını.
- Bozkurt, G. (2020). *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (3. Baskı b.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. YY'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cin, H., & Akgündüz, A. (1995). *Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Kamu Hukuku*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Cin, H., & Akgündüz, A. (1996). *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Clark, E. C. (2015). Osmanlı Sanayi Devrimi. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Y. Cezar, Çev., 5. basım b., s. 755-772). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Creasy, E. S. (1878). *History of the Ottoman Turks: From The Beginning of Their Empire to the Present Time* . London: Oriental Reprints.
- Çadircı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (3. Baskı b.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakır, C. (1990). *19. Yüzyılda Osmanlı Ticareti ve Nizamnâmeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Bilimdalı Yüksek Lisans Tezi.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*. İstanbul: Lİbra Kitap.
- Çeker, O. (1994). Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 99-117.
- Çelik, E. (2007). *İslam Hukukunun Genel Kuralları (Kelime Anlamlı, Açıklamalı, Örnekli ve Tasnifli)*. 04 22, 2020 tarihinde <https://emrahce.files.wordpress.com/2011/02/mecelle-my.pdf>

- Çetin, B., & Çevik, O. (2005). *İstatistiksel Veriler Işığında Cumhuriyet Dönemi Şirketleşme Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çetindağ, O. V. (2008). *15/1 Numaralı Develi Şer'iyye Sicilinin (H. 1315-1316/M. 1897-1898) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiftçi, C. (2004a). 18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 23(36), 78-102.
- Çiftçi, C. (2004b). Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(16), 153-171.
- Çiftçi, C. (2013). 1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü. *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(24), 1-18.
- Çizakça, M. (1999). *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çizakça, M. (2012). Private Sector Capital Accumulation and Its Impediments in the Ottoman/Islamic Economy”, in (eds.), . Köse, & Völker içinde, *Şehrayin, die Welt der Osmanen, die Osmanen in der Welt, Wahrnehmungen, Begegnungen und Abgrenzungen, Festschrift Hans Georg Majer (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag (s. 143-157)*.
- Damlıbağ, F. (2015). Osmanlı Sanayiindeki Rekabet Düzenlemeleri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 65(1).
- Darling, L. T. (2014). Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (H. Uğur, Çev., 5. Baskı b., s. 151-164). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Davis, L. E., & North, D. C. (1971). *Institutional Change and American Economic Growth*. New York: Cambridge University Press.
- Demir, A. (2011). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Demirci, A. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Demirci, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticaret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selanik ve Ankara Örnekleri)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Deringil, S. (1999). *The Well-Protected Domains Ideology and The Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London: LB. Tauris Publishers .

- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle* . Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 30. baskı.
- Drobak, J. N., & North, D. (2008). Understanding Judicial Decision-Making: The Importance of Constraints on Non Rational Deliberations. *Journal of Law & Policy*, 26(131), 131-152.
- Ekinci, E. B. (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2011). *Hukukun Serüveni*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Eldem, E. (2006). Osmanlı Devleti'nin Avrupa İle Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umûmiye. M. Genç, & E. Özvar içinde, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* (s. 95-112). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Engelhardt, E.-P. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Erdem, S. (2005). Türkçede Mecelle Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 673-722.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Ertürk, E. (2019). Kilise, Faiz, Kapitalizm: Günahtan Meşruiyete Sancılı Bir Geçişin Anatomisi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(20), 108-134.
- Exertzoglou, H. (2007). Transforming Tradition Metaphors of Change: "Tradition" and The East / West Discourse in the Late Ottoman Empire. A. Frangoudaki, & Ç. Keyder içinde, *Ways to Modernity in Greece and Turkey Encounters With Europe, 1850-1950* (s. 43-59). London : I. B. Tauris.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1958). *İçtimaiyat Üçüncü Cilt Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbiâlî*. (L. Boyacı, & İ. Akyol, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Findley, C. V. (2011a). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. (G. Ayas, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

- Findley, C. V. (2011b). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fleischer, C. H. (2014). Yükseliş De, Gerileme De Askeri Kriterlere Göre Anlamalı Tasnifler. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (5. Baskı b., s. 268-281). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gedikli, F. (2012a). Galata Şer'iyye Sicillerinde Mudârebe - Karz İlişkisi. F. Gedikli içinde, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-* (s. 9-30). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Gedikli, F. (2012b). Fuad Köprülü ve Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası ve Türk Hukuk Tarihi Dergisi. F. Gedikli içinde, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-* (s. 199-210). İstanbul : Gündoğan Yayınları.
- Gencer, B. (2017). *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Gencer, B. (2019). *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Genç, N. (2007). *Ortaklık*. İstanbul : Müsiad Yönetim Kitaplığı.
- Genç, M. (2012b). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri. M. Genç içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (8. Baskı b., s. 70-88). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2012c). 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler. M. Genç içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (8. Baskı b., s. 89-98). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2012g). Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım. M. Genç içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (8. Baskı b., s. 333-342). İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Genç, M. (2012h). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri. M. Genç içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (8. Baskı b., s. 45-69). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2012f). Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi. M. Genç içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (8. Baskı b., s. 198-204). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2014a). Modern İktisadi Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi. *Türkiye Günlüğü*(119), 1-14.
- Genç, M. (2014b). Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (5. Baskı b., s. 319-326). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gerber, H. (1986). A New Look at the Tanzimat: The Case of The Province of Jerusalem. D. Kushner içinde, *In Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation* (s. 30-45). Jerusalem: Brill.

- Gorodnichenko, Y., & Rolan, G. (2012). Understanding the Individualism–Collectivism Cleavage and Its Effects: Lessons from Cultural Psychology. M. Aoki, T. Kuran, & G. Roland içinde, *Institutions and Comparative Economic Development* (s. 213-236). New York: Palgrave Macmillan.
- Gökbilgin, M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Greif, A. (1994a). Cultural Beliefs and the Organization of Society: Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *Journal of Political Economy*, 102(5), 912-950.
- Greif, A. (1994b). On the Political Foundations of the Late Medieval Commercial Revolution: Genoa During. *The Journal of Economic History*, 54(2), 271-287.
- Greif, A. (1995). Political Organizations, Social Structure, and Institutional Success: Reflections From Genoa and Venice During the Commercial Revolution. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 151(4), 734-740.
- Greif, A. (1998). Historical and Comparative Institutional Analysis. *The American Economic Review*, 88(2), 80-84.
- Greif, A. (2006a). *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greif, A. (2006b). Family Structure, Institutions, and Growth: The Origins and Implications of Western Corporations. *The American Economic Review*, 96(2), 308-312.
- Greif, A. (2011). Institutions: Rules or Equilibria. N. Schofield, & G. Caballero içinde, *Political Economy of Institutions, Democracy and Voting* (s. 13-41). Berlin: Springer.
- Greif, A. (2012). The Maghribi traders: a reappraisal? *Economic History Review*, 65(2), 445-469.
- Greif, A. (2014). Do institutions evolve? *Journal of Bioeconomics*, 16(1), 53-60.
- Greif, A., & Mokyr, J. (2017). Cognitive rules, institutions, and economic growth: Douglass North and beyond. *Journal of Institutional Economics*, 13(1), 25-52.
- Greif, A., Iyigun, M., & Sasson, D. (2012). Social Organizations, Risk-sharing Institutions, and Economic Development. M. Aoki, T. Kuran, & G. Roland içinde, *Institutions and Comparative Economic Development* (s. 48-63). New York: Palgrave Macmillan.
- Greif, A., Milgrom, P., & Weingast, B. (1994c). Coordination, Commitment, and Enforcement: The Case of the Merchant Guild. *Journal of Political Economy*, 102(4), 745-776.

- Gülsoy, U., & Nazır, B. (2009). *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları. *Tarih Okulu*(XIV), 163-200.
- Gürzumar, F., & Gürzumar, T. (1962). *Kaanunnâme-i Ticâret ve Zeyilleri*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Güran, T. (1995). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Acar Yayıncılık.
- Güran, T. (2006). Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918. M. Genç, & E. Özvar içinde, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* (s. 65-93). İstanbul: Osmanlı Bankası Arőive ve Araştırma Merkezi.
- Güran, T. (2014a). İstanbul'un İaőesinde Devletin Rolü (1793-1839). T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 1-26). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014b). Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876 . T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 47-67). İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014c). Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910. T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 69-153). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014d). Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi . T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 155-190). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014e). 19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri . T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 191-203). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014f). Bölgesel Ticarete "Yed-i Vâhid" Uygulaması: Teke Sancağı (Antalya Bölgesi) Örneği. T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 353-366). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014g). Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 367-395). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014h). 1897 Tarihli İstatistik Yıllığı . T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 295-312). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2014ı). Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918. T. Güran içinde, *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* (s. 313-333). İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Güran, T. (2015). Tanzimat Döneminde Tarım Politikası. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 773-784). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güvenen, O. (2011). Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği Kapsamında Bazı Yorumlar. T. Takış içinde, *Doğu Batı Düşünce Dergisi Ekonomi Yıl 4 Sayı 17* (3. Baskı b., s. 81-87). Ankara: Doğu BAAtı Yayınları.
- Haber, S., North, D. C., & Weingast, B. R. (2008). *Political Institutions and Financial Development*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Heyd, U. (2002). Rumeli ve Anadolu'da Son Dönem Osmanlı Hakimiyeti. F. Koca içinde, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* (K. Yaşaroğlu, Çev., s. 137-156). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hizmetli, S. (1999). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 123-128.
- Hodgson, G. M. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, XL(1), 1-25.
- İlgen, A. (2014c). Türk Modernleşmesi ve İktisadi Zihniyet: Arayış ve Tereddütler (1839-1908). A. İlgen içinde, *Türk Modernleşmesi Zihniyet İktisat Tarih* (s. 127-163). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İlgen, A. (2014d). Perdeyi Aralayan Adam: Sabri F. Ülgener. A. İlgen içinde, *Türk Modernleşmesi Zihniyet İktisat Tarih* (s. 164-256). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalçık, H. (2004). Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi. H. İnalçık, & G. Renda içinde, *Osmanlı Uygarlığı I Devlet-Toplum-Ekonomi* (s. 30-239). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010b). Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (5. Baskı b., s. 36-67). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010c). Türk Tarihinde Türe (Törü) ve Yasa Geleneği. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (5. Baskı b., s. 68-90). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010e). Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (5. Baskı b., s. 91-118). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010g). Osmanlı Para ve Ekonomi TARihine Toplu Bir Bakış. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (5. Baskı b., s. 164-196). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2010h). Kapitülasyonlar ve Ticaret. Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer içinde, *Doğu Batı Makaleler I* (5. Baskı b., s. 259-290). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- İnalcık, H. (2015b). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 89-110). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2015c). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 169-195). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2004a). Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property. H. İslamoğlu içinde, *Constituting Modernity Private Property in the East and West* (s. 3-34). London: I. B. Tauris.
- İslamoğlu, H. (2004b). Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire. H. İslamoğlu içinde, *Constituting Modernity Private Property in the East and West* (s. 276-319). London: I. B. Tauris.
- Issawi, C. (1986). *The Economic History of Turkey 1800-1914*. London: The University of Chicago Press.
- Jennigs, R. C. (1973). Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Anatolian Kayseri. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16(2/3), 168-216.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi İkinci Kitap Devletin Yenilenme, Birlik ve Bütünlüğü İçin Verilen Mücadeleler* (5. Basım b.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kafadar, C. (2014). Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (C. Şişman, Çev., 5. Baskı b., s. 97-150). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kal'a, A. (1990). Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara. H. D. Yıldız içinde, *150. Yılında Tanzimat* (s. 47-60). İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını.
- Kal'a, A. (2003). Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 245-266.
- Kalaycıoğlu, S. (2013). Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme. M. Zencirkıran içinde, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (s. 5-15). Bursa: Dora.
- Karahasanoğlu, C. O. (2011, Bahar). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 93-121.
- Karal, E. Z. (1940). Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri 1789-1839. T. C. Müdürlüğü içinde, *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* (s. 13-30). İstanbul: Maarif Matbaası.

- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) V. Cilt* (5. Baskı b., Cilt 5). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1996). *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907 VIII. Cilt* (3. Baskı b.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid (1789-1807)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* (2. Baskı b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2010a). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2012b). Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü (1789-1908). K. H. Karpat içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset* (2. Baskı b., s. 17-74). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2012c). Birinci Meşrutiyet Dönemi ve Abdülhamid'in Saltanatı (1786-1909). K. H. Karpat içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset* (2. Baskı b., s. 75-109). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2013). *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* (5. Baskı b.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2014a). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. (C. Elitez, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2014b). Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (T. Küçükcan, Çev., 5. Baskı b., s. 199-121). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2014c). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (5. Baskı b.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2015a). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. (G. Ayas, Dü.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2016a). Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri Giriş. K. H. Karpat içinde, *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri* (M. Armağan, Çev., 6. Baskı b., s. 17-34). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ev Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*. (K. Emiroğlu, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Kaya, E. S., & Hacak, H. (2013). Zimmet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44, 424-428.

- Kaymakçı, S. S. (2013). *The Sultan's Entrepreneurs, The Entrepreneurs' Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1862)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Modern Türk Tarihi Atatürk Enstitüsü .
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye* (Genişletilmiş 5. Baskı b.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kenanoğlu, M. M. (2005). *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Kenanoğlu, M. N. (2002). *1858 Arazi Kanunnâmesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Kepenek, Y. (2016). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kesiriklioğlu, M. (2006). *Mecelle'den Günümüze Borçlar Hukuku'nun Tarihsel Gelişimi ve Değişimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keyder, Ç. (1999). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (5. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2009a). Proto-Endüstri ve Emperyalizm. Ç. Keyder içinde, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (s. 45-60). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2009d). Osmanlı Ekonomisi Osmanlı Maliyesi (1881-1914). Ç. Keyder içinde, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (s. 245-254). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2009e). Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı. Ç. Keyder içinde, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (s. 257-302). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç., & İslamoğlu, H. (2009). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? (Bir Öneri). Ç. Keyder içinde, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (s. 193-227). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (2003). Kimlikler Okyanusu. *Doğu Batı Kimlikler* (s. 155-159). içinde Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kıray, E. (2015). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (5. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kırmızıgül, M. (2002). *6/702 Numaralı Üsküdar Şer'İye Mahkemesi Sicil İ'lâmları (H.1289-1290/M.1872-1873)*. Elazığ: Fırat niversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırlı, B. K. (2007). Modern Spaces Cityscapes and Modernity: Smyrna Morphing into İzmir. A. Frangoudaki, & Ç. Keyder içinde, *Ways to Modernity in Greece and Turkey Encounters With Europe, 1850-1950* (s. 217-235). London: I. B. Tauris.

- Kırmızı, A. (2003). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 97-114.
- Koca, F. (2002). Uriel Heyd'in Hayatı ve Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Görüşleri. F. Koca içinde, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* (s. 12-44). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Koçak, M. (1993). Cüzâf. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8, 148-149.
- Koraltürk, M. (2002). *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*. İstanbul: Denizler Kitabevi.
- Köknel, S. (2007). *Lonca'dan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Köse, S. (2018, Ekim). İslam İktisadında Bir Finans Kaynağı/Aracı Olarak Ortaklık. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*(32), 1-24.
- Köymen, O. (2014). *Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya* (3. Basım b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Kuran, T. (2002b). İslam Ekonomisi ve İslamî Alt-Ekonomi. T. Kuran içinde, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri* (s. 73-100). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, T. (2002c). İslamcılık ve Ekonomi: Hür Bir Toplum İçin Politika Önerileri. T. Kuran içinde, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri* (s. 101-146). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, T. (2003.). The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle. *The Journal of Economic History*, 63(2), 414-446.
- Kuran, T. (2004.). The Economic Ascent of the Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism. *The Journal of Legal Studies*, 33(2), 475-515.
- Kuran, T. (2012). *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*. (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuran, T. (2012e). İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışları. T. Kuran içinde, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri* (s. 211-253). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurmuş, O. (2008). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Küçük, C. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi" Ve Tanzimat. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 541-555). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Küçükkalay, A. M. (2007b). *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kütükoğlu, M. S. (1976). *Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri II 1838-1850*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı b.). İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
- Lewis, B. (2013). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (III. Edisyon 6. Baskı b.). (B. Babür, Çev.) Ankara: Turna Arkadaş Yayınevi.
- Mardin, Ş. (1962). *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Mardin, Ş. (1997). Siyasal ve Sosyal Bilimler . M. Türköne, & T. Önder (Dü) içinde, *Makaleler 2* (4. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014). Önsöz. M. Weber içinde, *Sosyoloji Yazıları* (s. 7-15). İstanbul: Deniz Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi. H. İncılık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 145-165). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mumcu, A. (2005). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Yargıda Rüşvet)* (3. baskı b.). Ankara: İnkılap Kitabevi.
- Murphey, R. (2014). Mustafa Ali ve Kültürel Yozlaşma Görüşü. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (C. Demirkan, Çev., 5. Baskı b., s. 249-265). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Noorzoy, M. S. (1982, Şubat). Islamic Laws on Riba (Interest) and Their Economic Implications. *International Journal of Middle East Studies*, 14(1), 3-17.
- North, D. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- North, D. C. (1988). Ideology and Political/Economic Institutions. *Cato Journal*, 8(1), 15-28.
- North, D. C. (1971). Institutional Change and Economic Growth. *The Journal of Economic History*, 31(1), 118-125.
- North, D. C. (1984). Government and the Cost of Exchange in History. *The Journal of Economic History*, 44(2), 255-264.
- North, D. C. (1989). A Transaction Cost Approach to the Historical Development of Politics and Economies. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 145(4), 661-668.
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
- North, D. C. (1992). Institutions, Ideology, And Economic Performance. *Cato Journal*, 11(3), 477-496.
- North, D. C. (1993). Institutions and Credible Commitment. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 149(1).

- North, D. C. (1994). Economic Performance Through Time. *The American Economic Review*, 84(3), 359-368.
- North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and Social Orders A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York: Cambridge University Press.
- Ongunsu, A. H. (1940). *Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Ortaylı, İ. (2000). *Türkiye idare Tarihine Giriş* (2. Bası b.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2000c). Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi. İ. Ortaylı içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* (s. 285-290). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2000d). Son Devirde Osmanlı Musevileri. İ. Ortaylı içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* (s. 299-311). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2000f). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: "Islah-ı Sanayi Komisyonu" Olayı. İ. Ortaylı içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* (s. 463-466). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2015a). Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 387-403). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2016). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017a). Osmanlı'da "Öteki". İ. Ortaylı içinde, *Son İmparatorluk Osmanlı* (s. 81-91). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ökçün, A. G. (1997a). Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra. A. G. Ökçün içinde, *İktisat Tarihi Yazıları* (s. 3-13). Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No 58.
- Ökçün, A. G. (1997b). XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri. A. G. Ökçün içinde, *İktisat Tarihi Yazıları* (s. 59-84). Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No 58.
- Öner, E. (2007). *Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*. Ankara: T. C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 5-12.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Örsten Esirgen, S. (2011, Bahar). Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları. Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu? *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama*
- Özbilgen, E. (1895). *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*. İstanbul: Nihal Kitabevi.
- Özger, Y. (2016, Aralık). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlk Yerli Sigorta Şirketi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(47).
- Öztürk, O. (1973). *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- Pamuk, Ş. (1978). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914. *ODTÜ Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 131-162.
- Pamuk, Ş. (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913 Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)* (Gözden Geçirilmiş 2. Baskı b.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913* (3. basım b.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (Cilt 4. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012a). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (5. Bakı b.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012b). Küreselleşme ve Osmanlı Ekonomisi. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (3. Basım b., s. 3-28). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012c). 150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (G. Aksay, Çev., 3. Basım b., s. 29-37). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012d). 19. Yüzyıl Dünya Ticaretinde Ortadoğu'nun Yeri. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (G. Aksay, Çev., 3. Basım b., s. 39-54). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012e). Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıl Çevre Ülkeleri Arasındaki Yeri. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat*

Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II (3. Basım b., s. 55-76). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012f). 19. Yüzyılda Anadolu ve Mısır: Dış Ticaret ve Yabancı Yatırımların Karşılaştırılması. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (G. Aksay, Çev., 3. Basım b., s. 77-95). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012g). Tağışışlerden Dış Borçlanmaya:Osmanlı İmparatorluğu'nda Bütçe Açıklarının Finansmanının Değışen Biçimleri, 1750-1914. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve ve Büyüme Seçme Eserler II* (G. Aksay, Çev., 3. Basım b., s. 97-115). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012h). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanma Deneyimi. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (3. Basım b., s. 117-124). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012ı). 1873-1896 Büyük Bunalamı'nda Osmanlı İmparatorluğu. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (G. Aksay, Çev., 3. Basım b., s. 125-137). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012i). Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme, 1820-2005. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (3. Basım b., s. 283-307). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012k). Türkiye'de Fiyatlar ve Ücretler, 1820-2005. A. Berktaş içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II* (3. Basım b., s. 321-332). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2012l). *Ottoman Economic Legacy From The Nineteenth Century*. (M. Heper, & S. Sayarı, Dü) New York: The Routledge Handbook of Modern Turkey.

Pamuk, Ş. (2013a). Seçici Kurumsal Değışim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (4. Baskı b., s. 1-18). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2013c). Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Ebflasyon, 1469-1914. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (4. Baskı b., s. 104-122). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2013d). En Büyük Tağışış, 1808-1844. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (G. Aksay, Çev., 4. Baskı b., s. 123-131). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2013e). Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (G. Aksay, Çev., 4. Baskı b., s. 133-146). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Pamuk, Ş. (2013f). Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da Ücretler, 1489-1914. A. Berktaş içinde, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (G. Aksay, Çev., 4. Baskı b., s. 155-180). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (4. Basım b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914. H. İnalcık, & D. Quataert içinde, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914* (A. Berktaş, S. Andıç, & S. Alper, Çev., Cilt 2. baskı, s. 887-1039). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Quataert, D. (2014). Osmanlı Tarih Yazımı ve "Gerileme" Kavramına Yönelik Değişen Tavırlar. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu* (M. Armağan, Çev., 5. Baskı b., s. 291-301). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Quataert, D. (2015). Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (F. Acun, Çev., 5. basım b., s. 729-740). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rasim, A. (1987a). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri İkinci Kitap Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasını İzleyen Türlü Reform Girişimleri ve Tanzimat*. (H. V. Velidedeoğlu, Çev.) İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Rubin, A. (2007). Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change. *Continuity and Change*, 22(2), 279-303.
- Rubin, A. (2009). Ottoman Judicial Change in the Age of Modernity: A Reappraisal History. *History Compass*, 7(1), 119-140.
- Rubin, A. (2011). *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rubin, A. (2012). British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights, Law&Social Inquiry. *Law & Social Inquiry*, 37(4), 991-1012.
- Said, A. (2020). *Adet Muhakkemdir*. 04 22, 2020 tarihinde tevhididavet.com: <http://tevhididavet.com/adet-muhakkemdir-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D8%AF%D8%A9-%D9%85%D8%AD%D9%83%D9%85%D8%A9/>
- Salep, M. (2008). *9/1 Numaralı Develi Şer'iyye Sicili'nin (H. 1317-1318/M. 1899-1901) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .

- Saltekin, F. (2013). *235 No'lu Seyidişehir Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1308-1309/M. 1890-1892)*. Batman: batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Sami, Ş. (1899). *Kamus-i Türki*. İstanbul: İkdam Matbaası.
- Sancar, M. (1982). *Osmanlı Toplumsal Yapısı*. İstanbul: May Yayınları.
- Sarc, Ö. C. (1940). Tanzimat ve Sanayimiz. T. C. Müdürlüğü içinde, *Tanzimat I Yüzyüncü Yüldönümü Mnasebetile* (s. 423-440). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)* (5. Basım b.). Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2003b). Melâmilik ve Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. A. G. Sayar içinde, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler* (2. Basım b., s. 27-35). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2003d). Osmanlı'da Zanaat, Ahlâk, İktisat İlişkisi. A. G. Sayar içinde, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler* (2. Basım b., s. 44-56). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2003e). Osmanlı Kavşagında Geleneklerin Kesişmesi. A. G. Sayar içinde, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler* (2. Basım b., s. 57-68). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2003i). Marjinalizmin Türkiye'ye Girişine Dair Notlar. A. G. Sayar içinde, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler* (2. Basım b., s. 178-189). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2007). Modernizasyon Gerçeği Karşısında Osmanlı İktisat Düşüncesinin Dönüşümü. S. Köknel içinde, *Lonca'dan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı* (s. 164-169). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2015a). Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama. H. İncelik, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 371-385). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2015b). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876). H. İncelik, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 711-728). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shaw, S. J., & Kural Shaw, E. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2 Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975* (3. Basım b., Cilt 2). (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Sivrikaya, İ. (1972). Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'tan Sonraki Uygulanışı. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I(1)*, 139-146.

- Sunar, İ. (1987). State and Economy in the Ottoman Empire. H. İslamoğlu-İnan içinde, *The Ottoman Empire and The World Economy* (s. 63-87). Cambridge: Cambridge University Press.
- Suvla, R. Ş. (1940). Tanzimat Devrinde İstikrazlar. T. C. Müdürlüğü içinde, *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* (s. 263-288). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Şahin, Ö. (2007). *9/2 Numaralı Develi Şer'iyye Sicili (H. 1317-1321/M. 1899-1903) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şekerci, O. (1981). *İslâm Şirketler Hukuku Emek-Sermaye Şirketi (el-Mudaraba)*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Şenalp, M. G. (2007). Dünden Bugüne Kurumsal İktisat. E. Özveren içinde, *Kurumsal İktisat* (s. 45-92). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şentop, M. (2005). Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dengesi*, 3(5), 647-672.
- Şentürk, R. T. (2001). Toward an Open Science and Society: Multiplex Relations in Language, Religion and Society-Revisiting Ottoman Cultur-. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 93-129 Sayı 6.
- Tabakoğlu, A. (2005a). *Türk İktisat Tarihi* (Cilt Gözden Geçirilmiş 7. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005b). Türk İktisat Tarihinde Para, Fiyat ve Ücretler İslâm Dünyasında Para ve Bankacılık Tecrübesi. A. Tabakoğlu içinde, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi* (s. 79-101). İstanbul: Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2005c). Osmanlı Maliyesi ve Kalkınma Tecrübesi Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı. A. Tabakoğlu içinde, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi* (s. 202-220). İstanbul: Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2005d). Ticaret Tarihi Türkiye'de Küçük İşletmecilik Geleneği. A. Tabakoğlu içinde, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi* (s. 264-276). İstanbul: Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2005e). Modern Zamanlar (Avrupa, Orta Doğu ve Türkiye) Türkiye'de Devletçiliğe Tarihi Bir Yaklaşım Denemesi. A. Tabakoğlu içinde, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi* (s. 444-450). İstanbul: Kitabevi.
- Tanör, B. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler* . İstanbul: Der Yayınları.
- Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Der Yayınları.
- Tanyeli, U. (2014). Bir Historiyografik Model Olarak Gerileme-Çöküş ve Osmanlı Mimarlığı Tarihi. M. Armağan içinde, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*

- Gerileme Paradigmasının Sonu* (5. Baskı b., s. 303-317). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (2. baskı b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tengirşenk, Y. K. (1940). Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti. T. C. Müdürlüğü içinde, *Tanzimat I Yüzcü Yıldönümü Mnasebetile* (s. 289-329). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tezcanlı, M. (2007). *Re-thinking Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: Legal Transformation in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü .
- Tezören, N. (1952). Türkiye'de Ecnebilerin Mülk Edinmeleri. *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948* (s. 354-362). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Timur, T. (1994). *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (3. Baskı b.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Toksöz, M. (2015). Reform Ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (5. basım b., s. 209-226). İstanbul: Türkiye İş Bankası KültürYayınları.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de "Millî İktisat" 1908-1918*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1997). İktisat Tarihi. S. Akşin içinde, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 219-271). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Toral, Ö. (2014). *35 No'lu Antalya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1309-1311)*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tökin, İ. H. (1949). *Rakamlarla Türkiye Cilt: II*. Ankara: Biricik Basımevi.
- Tunaya, T. Z. (2010). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Haeketleri* . İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türkbağ, A. U. (2003). Kimlik, Hukuk ve Adalet Sorunu. *Doğu Batı Kimlikler* (s. 209-215). içinde Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ubicini, J.-H. A. (1977). *1855'de Türkiye I*. (A. Düz, Çev.) İstanbul: Tercüman.
- Ubicini, M. A. (1876a). *Türkiye 1850 1. Cilt: Tanzimat-Ulema-Basın*. (C. Karaağaçlı, Çev.) İstanbul: Tercüman.
- Ubicini, M. A. (1876b). *Türkiye 1850 2. Cilt: Tanzimat-Ulema-Basın*. (C. Karaağaçlı, Çev.) İstanbul: Tercüman.
- Umur, Z. (1987). *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 1. cilt.

- Uslu, R. (2019). *İsalm Borçlar Hukuku*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üçok, C., & Mumcu, A. (1976). *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Üçok, C., & Mumcu, A. (1991). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 6. baskı.
- Ülgener, S. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ünal, M. A. (2013). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı b.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ünal, M. A. (2017). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (12. Baskı b.). Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Vatandaş, C. (2013). Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi. M. Zencirkıran içinde, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (s. 63-95). Bursa: Dora.
- Veblen, T. (1898a). Why is economics not an evolutionary science. *The Quarterly Journal of Economics*, 12(4), 373-397.
- Veblen, T. (1898b). The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labor. *The American Journal of Sociology*, 187-201.
- Veblen, T. (1904). *The Theory of Business Enterprise*. New York: The Perfect Library.
- Veblen, T. (1918a). *The Instinct of Workmanship And The State Of The Industrial Arts*. New York: Macmillan.
- Veblen, T. B. (2019). *Aylak Sınıfın Teorisi*. İstanbul: Urzeni Yayıncılık.
- Velay, A. D. (1978). *Türkiye Maliye Tarihi*. (M. T. Kurulu, Dü.) Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı Damga Matbaası.
- Velidedeoğlu, H. V. (1940). *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Velidedeoğlu, H. V. (1983a). Hukukta Toplumsal Düşünce ve Devlet. H. V. Velidedeoğlu içinde, *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (s. 28-30). İstanbul: Hil Yayın.
- Velidedeoğlu, H. V. (1983b). Şeriat, Hukuk mu, Din mi? H. V. Velidedeoğlu içinde, *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (s. 72-79). İstanbul: Hil Yayın.
- Velidedeoğlu, H. V. (1983c). Hukuk ve Toplumsal Yaşam. H. V. Velidedeoğlu içinde, *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (s. 7-10). İstanbul: Hil Yayın.
- Velidedeoğlu, H. V. (1983d). Hukukta Uzmanlık ve Halkı Aydınlatma Görevi. H. V. Velidedeoğlu içinde, *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (s. 15-18). İstanbul: Hil Yayın.
- Velidedeoğlu, H. V. (1983e). Özel Hukuk ve Gelenek. H. V. Velidedeoğlu içinde, *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (s. 90-95). İstanbul: Hil Yayın.

- Wallerstein, I., Decdeli, H., & Kasaba, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci. *Toplum ve Bilim*, 23, 41-54.
- Weber, M. (2014b). *Hukuk Sosyolojisi*. (L. Boyacı, Çev.) İstanbul: Yarı Yayınları.
- Weber, M. (2014c). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Ankara: Tutku Yayınevi.
- Williamson, O. E. (1996). *The Mechanisms of Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Yavuz, H. (1993). Cerîde-i Mehâkim. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 408-409.
- Yavuz, H. (1997). Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini. *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Semineri 9-11 Haziran 1995* (s. 279-284). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, N. (1999). Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını: "Takvim-i Ticaret". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 55-68.
- Yerasimos, S. (1975). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2 Tanzimat'tan I. Dünya Svaşı'na*. (B. Kuzucu, Çev.) İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yıldırım, Y., & Curtis, M. (2012). İletişim Kuramı Işığında Millet Sisteminin Analizi. K. H. Karpat, & Y. Yıldırım içinde, *Osmanlı Hoşgörüsü* (s. 219-244). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yılmaz, C. (2011). *Osmanlı Anonim Şirketleri*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Yılmaz, F. (2018). Kurumsal İktisat: İktisat ile Sosyolojinin Sınırlarında Bir Tarih. A. A. Eren, & E. Kırmızıaltın içinde, *İktisat Sosyolojisi Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma* (s. 223-249). Ankara: Heretik.
- Yılmaz, Ö. F. (2000b). *Belgelerle Osmanlı Tarihi III. Cilt* (2. Baskı b.). İstanbul: Osmanlı Yayınevi.
- Yılmaz, Y. (2018). *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi*. İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Cilt Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 28. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.kadiscilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=35958>

<http://www.kadiscilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=35985>

<http://www.kadiscilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=36147>

<http://www.kadiscilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=36107>

<http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=36022>

<http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=36107>

Adı-Soyadı	Halime ALKAN		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2007	Ayrancı Süper Lisesi
Lisans	2007	2011	Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü
Yüksek Lisans	2012	2014	Bursa Uludağ Üniversitesi, S.B.E., İktisat A.B.D.
Doktora	2014	2022	Bursa Uludağ Üniversitesi, S.B.E., İktisat A.B.D.
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2011	2013	Dumlupınar Üniversitesi İ.İ.B.F., İktisat Bölümü
2.	2013	-	Bursa Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü
Yayımlar:	<ul style="list-style-type: none"> - Alkan H. (2019). 17. Yüzyıl İstanbul’unda Finansal ve Ticari İlişkilerin Sosyal Ağ Analizi (SNA) ile Değerlendirilmesi. İstanbul İktisat Dergisi 69(2), 285-320. - Alkan H., Bektaş O. (2017). <i>Osmanlı’da Üretim Standartları: Toplam Kalite Yönetiminin EsnafLoncalarındaki İzleri</i>. 3rd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS), Ankara, Türkiye, 9-11 Kasım 2017. - Alkan H. (2017). <i>17. Yüzyılda İstanbul’daki Kredi İlişkileri</i>. The Fifth International Conference in Economics, EconAnadolu, Eskişehir, Türkiye, 11 - 13 Mayıs 2017. - Derici N., Alkan H. (2016). <i>Kalkınma İktisadının Dünü ve Bugünü: Büyük İtiş Teorisi ve Kurumsal Kalkınma Yaklaşımının Karşılaştırmalı Analizi</i>. 1. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Konferansı İnsan ve Toplum Bilimleri, Madrid, İspanya, 19 - 22 Mayıs 2016. - Tuncel C. O., Alkan H. (2013). <i>Türkiye Sanayi Coğrafyasında Bursa İmalat Sanayinin Değişen Konumu</i> Mudanya Mütarekesinden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu, Bursa, Türkiye, 26 - 28 Eylül 2013, ss.659-668. - Tuncel C. O., Alkan H. (2013). <i>Küresel Değişim Sürecinde Türkiye nin Sanayileşme Vizyonu Teknoloji Yoksulluğu Tuzağı Nasıl Aşılır</i>. 5. Uluslararası İstanbul İktisatçılar Zirvesi, İstanbul, Türkiye, 31 Ekim - 01 Kasım 2013 		

	<ul style="list-style-type: none">- Alkan H. (2013). <i>Türkiye’de Kredi Kartlarının Tüketim Harcamalarına Etkisi: Ampirik Bir Çalışma</i>. 14. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, Sarajevo, Bosna-Hersek, 24 - 28 Mayıs 2013.- Uzgören E., Gezer M.A., Alkan H. (2013). <i>Gelir Tüketim İlişkisi Üzerine Bir Çalışma</i>. 14. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, Sarajevo, Bosna-Hersek, 24 - 28 Mayıs 2013						
İletişim (e-posta):							
	<table><tr><td>Tarih</td><td>03.02.2021</td></tr><tr><td>İmza</td><td></td></tr><tr><td>Adı-Soyadı</td><td>Halime ALKAN</td></tr></table>	Tarih	03.02.2021	İmza		Adı-Soyadı	Halime ALKAN
Tarih	03.02.2021						
İmza							
Adı-Soyadı	Halime ALKAN						